

Б.Ф.ҒАФУРОВ

ТОЧИКОН

ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН, ҚАДИМ,
АСРҲОИ МИЁНА ВА ДАВРАИ НАВ

Б. Ф. ФАФУРОВ

ТОЧИКОН

**ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН,
ҚАДИМ, АСРҲОИ МИЁНА
ВА ДАВРАИ НАВ**

**ДУШАНБЕ
НАШРИЁТИ «ДОНИШ»
2008**

*Ба истигболи 100 – солагии ал-
лома Б.Ф.Фафуров нашр шудааст.*

ББК 63,3 (2Т)

F 45

ISBN – 978-99947-38-38-0

Б.Ф.Фафуров. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна
ва давраи нав - Душанбе: Дониш, 2008. 870 сах.

САРЧАШМАИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Агар кас гузаштаи аҷдоди худро надонад, инсони комил нест!

Ин хитобаи сода, вале дар айни замон ҷиддии бузургони илму адаби мо аз қаъри асрҳо ба гӯш мерасад ва ҳушдор медиҳад, ки аз таърихи миллату сарзамин, расму русум ва дину оини худ мудом воқиф бошем. Воқеан, таърихро хотираи инсоният меноманд. Пас ҳар фард бе омӯзиши таърихи қишвари худ аслу насаб ва маърифати бумиву зотиашро пойдору бегазанд нигоҳ дошта наметавонад, аз решай хеш дур ё қанда шуда, ба вартай гүмномӣ ё фано қадам мениҳад ва, ба таъбири имрӯзиён, «манқурт» мешавад. Яъне инсон таърихи гузаштаи худро фаро нагирад, табиист, ки аз зоти худ, роҳи тайкарда, дастовардҳои сиёсиву фарҳангӣ ва бурду бохти мардумаш ноогоҳ монда, чун махлӯқе одамсурат, вале бепарво, бемасъулият, бенишон умр ба сар мебарад. Ин бадбахтии бузург аст. Охир орӣ аз хотираи гузашта, фориғ аз ғами фардо чӣ хел худро инсон мешуморӣ?

Агар ин фочиа давлат, миллат ва қавмеро фаро гирад, чӣ мешавад?

Таърих гувоҳ аст, ки аз рӯи чунин беэҳтиётӣ ва воқиф набудан аз гузаштаи хеш қисме аз давлату миллатҳои абаркудрат пора-пора шуда, аз забон ва расму оини хеш маҳрум гардидаанд. Дар аҳди бостон чунин мисолҳо фаровонанд.

Сарнавишти миллати тоҷик дар тӯли асрҳо баробари дигар мардуми эронинажод басо печида ва пуршебу фароз аст. Тоҷик бо кору пайкор барои ноил шудан ба озодӣ, бо созандагӣ ва бунёдкорӣ, бо аклу заковати фарзандони нобигааш дар арсаи илму адабу сиёsat, бо расидан ба даврони эҳёи давлатдорӣ ва ҷашидани заҳри шикаст, бо талошҳо баҳри ҳудшиносӣ ва оғоҳии миллат таърихи худро ғаниву рангин соҳтааст.

Таърихи саршор аз лаҳзаҳои пирӯзӣ, часпу талош барои ташаккули тафаккури милливу ривоҷу равнақи давлатдорӣ, илму фарҳанг ва ... гулгун аз хуни мардони муборизу фидокор ... Аммо пӯшида нест, ки солҳои тӯлонӣ мо аз омӯзиши мероси таърихии ҳалқи худ як андоза дур мондем. Дар мактабу донишгоҳҳо ба фарзандони мо ба ҷои таърихи ҳалқи тоҷик бештар таърихи ҳалқҳои дигарро меомӯзонданд. Ва ин муносибати носолим рахнае гузошт дар таърихомӯзӣ ва таърихонии мардуми мо.

Шояд як сабаби аз асли хеш каме дур мондан ва паст рафтани маънавият, кохидани ахлоқи чомеаи мо аз ҳамин иборат буд.

Ва, хушбахтона, ду фарзанди нобигаи миллати тоҷик - устод Садриддин Айнӣ ва академик Бобоҷон Ғафуров ҳамин норасоиро эҳсос карданд ва ҷиддан аз пайи ислоҳи он шуданд. Аллома Айнӣ бо рисола ва маколоти зиёдаш дар ҳусуси зиндагӣ ва эҷодиёти шаҳсиятҳои илму фарҳанг ва сиёсату давлатдорӣ мардумро бо гузаштаи пурифтиҳор ва фарзандони некноми миллат ошно соҳт, онҳоро бо таърихи ибраторомӯзу пурифтиҳори худ пайваст. Мардум бо нигоҳи зиракона ва хирадмандонаи Айнӣ аз барору нокомиҳои ниёғон дар набарди зиндагӣ оғоҳ шуданд.

Ҳамчунин Бобоҷон Ғафуров бо ҳидояти ин пири хирад ба кори пуршарафе камар баст. Вай дар солҳои басо мушкил ба тадқиқ ва таълифи китобе аз таърихи ҳалқи тоҷик шурӯъ намуд. Ковишу ҷустуҷӯҳои пайвастаи ў дар ин роҳ самараи дилҳоҳ доданд. Ва нахустин асари илмии Бобоҷон Ғафуров «Таърихи муҳтасари ҳалқи тоҷик» панҷоҳ сол муқаддам - соли 1947 аз чоп баромад. Вай чун фарзанди дилсӯзи миллат баробари фаъолияти давлатдориву сиёсӣ ин корро ба анҷом расонд ва барои ҳамзабонону ҳаммиллатонаш равзане кушод аз олами таъриҳ. Ин таҷрибаи аввалини таърихнависии тоҷик дар замони шӯравӣ буд ва онро муҳаққикони намоён, шарқшиносони машҳури дунё ҳуш пазируфтанд.

Хонандай тоҷик тавассути ин асар аз мақоми ҳудшиносӣ ба омӯхтани таърихи гузаштаи худ рӯ овард. Ва ба саволҳои зиёди «Аҷдоди мо киҳо буданд? Аз кучо ба зиндагӣ шурӯъ карданд? Ҷӣ тавр давлат соҳтанду давлатдорӣ карданд? Бо ҷӣ роҳу дастуре ба илму адабиёти оламшумул пой гузоштанд? Дар таърихи башарият ҷӣ мақому поя доранд?»- посуҳи дакиқ ва муфассал ёфтанд.

Ман ин асари аҷоиб ва пурмӯҳтаворо ҳанӯз солҳои донишҷӯй мутолиа карда, ғоҳе аз ҳунари волои давлатдории гузаштагонамон меболидам, баъзан аз шикасти ҳукумат, ҷоҳталабӣ, ҷангӯ ҷидол ва ҷаҳолату ҳунрезии бародарон ба хотири таҳту тоҷ ва шӯҳрату нағс, ки теша ба решаш давлат задааст, тоҳтутози ваҳшиёнаи аҷнабиён, саросар нобуд шудани мардумони бегуноҳ ва ҳаробу валангор гаштани марказҳои фарҳангӣ дилим реш мегашту ба андеша меафтодам. Пайваста фикр мекардам, миллате, ки як замон соҳиби тамаддуни олӣ буд, имрӯз аз кохидани маънавияти чомеа меноладу азоб мекашад?!

Пӯшида нест, ки баъди инқилоб мардуми мо ба таври сунъӣ аз омӯхтани таърихи чандинҳазорсолаи худ бенасиб гашт ва маънавияту ахлоқаш аз нарасидани ин гизо коҳид. Асари Бобоҷон Ғафуров, ки чун обу ҳаво барои худогоҳӣ ва рушди тафаккури таърихии мардум зарур буд, дар тӯли панҷоҳ сол танҳо як маротиба нашр шуд. Албатта, ин боиси таассуф аст. Аз рӯи инсоғ мебоист ин асар борҳо аз чоп мебаромад ва дастраси ҳар як фарди тоҷик мегардид.

Агар мо аз роҳи тайкардаи пур аз шебу фарози миллати худ огоҳии нисбатан пурра медоштем ва аз ҳатоҳои содирнамудаи ниёгонамон сабақ мегирифтем, шояд тӯфони оғатбори ҷанги гражданий, ки мо ба он дучор омадем, чунин ранги фочиавӣ намегирифт. Охир як сарчашмаи ҳудшиносии миллӣ маҳз ошной бо мероси таъриҳӣ аст. То хотираи қавии таърихиро, ки дар осори фарҳангиву илмии бостон маҳфуз аст, ҷомеа аз худ накунад, аз хираду заковати гузаштагон баҳраманд нашавад, дар тамоми риштаҳои зиндагӣ ба дастовардҳои дилҳоҳ ноил шуда наметавонад.

Омӯхтани таъриҳ танҳо барои донистани гузашта нест, балки ин барои шукуфоии фардои ҳар як миллату давлат зарур аст. Яъне миллат бояд аз гузаштаи худ- ҳоҳ дурҳшон бошад, ҳоҳ тира,- сабақ бигирад ва дурнамои ояндаашро муайян бисозад.

Академик Бобоҷон Ғафуров ба ҳамин хотир умири худро ба таҳқиқ ва эҷоди таъриҳи миллаташ баҳшид ва, ҳушбахтона, ба мурод расид. Вай бо чопи шоҳасари бузурги худ – «Тоҷикон» натанҳо миллати тоҷик, балки тамоми форсизабонони олам, мухлисуну ҳаводорони тамаддуни Шарқ ва сокинони Осиёи Марказиро бо як сарчашмаи нерубахшу пурбаҳо шодком соҳт. Бояд таъкид бикиунам, ки аллома Бобоҷон Ғафуров дар эҷоди ин асар, ба таъбири устод Айнӣ, яке аз «...шартҳои муҳими таъриҳнависӣ - муҳокимаронии бетарафона»-ро риоя кардааст.

Ин асар аввал ба забони русӣ дар Москва чоп шуд ва ҳамчунин аз ҷониби олимони машҳури собиқ шӯравӣ ва ҳориҷӣ баҳои арзанда гирифт. Асар танҳо ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми беназiri онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ маҳдуд намешавад. Инчунин, дар он таърихи мардуми ҳамзабонамон ва ҳалқҳои дигари Осиёи Марказӣ мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор гирифтааст. Аз ин хотир баъди он ки «Тоҷикон» ба ҳати русиасоси тоҷикӣ дар Душанбе ба табъ расид, дарҳол дикқати муаррихони Афғонистонро ҷалб намуд. Ва дар ин кишвари дӯсту бародар асари мазкур бо ҳуруфи форсӣ аз чоп баромад, сипас дар мамолики дигар низ пай дар пай чопи он сурат гирифт.

Қимати илмии «Точикон», алҳақ, бенихоят бузург аст. Бобоҷон Ғафуров бо ин иқдоми нек ва заҳмати пурбаҳояш натанҳо саҳифаҳои таърихи рангини миллати тоҷик ва мардуми ҳамзабони мо, балки таъриҳ ва роҳи тайкардаи ҳалқҳои ўзбеку қирғиз ва қазоқу туркманро то андозае ба хонанда ошно соҳт. Ин ҳидмати рустамонаи Бобоҷон Ғафуров шоистаи таҳсин ва оғарин аст, зеро осори пурқимати илмиаш чун бехтарин омӯзгор ба мо ва насли оянда сабақ меомӯзад.

Имрӯз мардуми кишвар ба ҳудшиносӣ ва барқарор кардани хотираи таърихии хеш беш аз пеш ниёз дорад. Мо бояд аз таърихи гузашта сабақ бигирем ва барои вахдати комили миллӣ корҳои бузургеро ба анҷом бирасонем. Дар ин роҳи пуршараф чопи осори гаронбаҳои академик Бобоҷон Ғафуров барои барафрӯҳтани эҳсоси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ мадад ҳоҳад расонд.

Эмомалӣ Раҳмон

соли 1998

www.ansor.info

ТОЧИКОН

www.ansor.info

МУҚАДДИМА

Халқи точик ба иттиҳоди бузурги миллатҳои сотсиалистӣ, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Сотсиалистиро ташкил додаанд, дохил мешавад. Вай ҳамроҳи бародари калони худ – халқи кабири рус ва дигар халқҳои бародари мамлакатномон таҳти роҳбарии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ бо қадамҳои устувор ба сӯи коммунизм пеш меравад.

АЗ қадимулайём риштаҳои гусехтанашавандай дўстисту ҳамкорӣ халқҳои Иттифоқи Советиро ба ҳам пайваста, муборизаи якҷояи зидди золимон ва истилогарон онҳоро муттаҳид сохтааст. Инро дар тимсоли робитаҳои таърихии ўзбекҳо, тоҷикҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қарақалпокҳо ва дигар халқҳои республикаҳои Осиёи Миёна метавон возеху равшан мушоҳид намуд.

Тадқики таърихи халқи точик барои донистани манбаъҳои равобити анъанавии халқҳои Осиёи Миёна кӯмак ҳоҳад расонд. Ҳусусан тоҷикон ва ўзбекон, ки ташаккули халқияти онҳо дар асоси умумии нажодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвати маданияти халқи точик баҳраманд мегардианд, ҳамин тарика, тоҷикон низ аз комёбихои маданияти халқи ўзбек файзёб буданд; ҳусусияти маданияти мoddӣ, урфу одат, санъат ва ҳунарҳои халқии тоҷикон ва ўзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузоштан мумкин намешавад. Таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва ҳамчунин давраи асримиёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран яксон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба вуқӯй пайвастааст. Бо вучуди ин, ду халқ ташаккул ёфт, ки имрӯз ба миллатҳои сотсиалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст.

Бинобар ҳамин ҳам омӯзиш ва таҳқики таърихи тоҷикон, саҳми ба худ хоси онҳо ба ганчинаи тамаддуни башарӣ бо омӯзиш ва таҳқики таърихи ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо ошкор намудани он чӣ ки онҳоро муттаҳид сохтааст, алоқаи чудонашаванда дорад. Дар асоси чунин омӯзиш решоҳои амиқи таърихии ҳамкории бародаронаи халқҳои Осиёи Миёнаро муайян кардан имконпазир ҳоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, таърихи тоҷикон, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои шарқи ҳориҷӣ, қабл аз ҳама, ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор мамлакатҳои дигар алоқаманд аст. Мо - таърихшиносони советӣ ба робитаҳои таърихии халқҳои Осиёи Миёна ва шарқи ҳориҷӣ, ки онҳоро дар мубориза барои сулҳ ва пешрафти иҷтимоӣ муттаҳид месозад, баҳои баланд медиҳем.

Дар асарҳои олимони буржуазӣ гузаштаи халқҳои Шарқ, аз он ҷумла тоҷикон, ҳамчун силсилаи беинтиҳои ҷангу ҷидолҳо ва табаддулоти дарборӣ тасвир ёфта, бештар наклу ривоятҳо дар бораи подшоҳон, ҳокимон ва сипаҳсолорон оварда мешаванд; гоҳ-гоҳ дар байни ин наклу ривоятҳо баъзе маълумоти роҷеъ ба таърихи маданиятре дучор омадан мумкин аст. Муарриҳони буржуазӣ қонунияти таърихиро дар ин ҳолат ё умуман рад мекунанд ё худ аз нуқтаи назари идеалистӣ тафсир медиҳанд.

Тамоми хуччат ва мадракҳои фаровони оид ба таърихи Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки қўшишҳои як қатор муаррихони буржуазӣ, аз ҷумла муаллифони ба Ватани советӣ ҳиёнат карда, ба ҳизмати империалистон гузашта, ки таърихи ҳалқҳои ин сарзаминро ҳолӣ аз зиддиятҳои синфӣ ва муборизаҳои синфӣ вонамуд карда, онро факат чун арсаи задухӯрд ва низоъҳои ирқу најодҳои муҳталиф ба қалам доданӣ мешаванд, бехуда ва бенатиҷа аст. Ин қабил муаррихон бар ҳилоғи далелҳои илмӣ ирқро бо ҳалқ айният дода, «назария»-и ҳаннотонаи мумтозии ин ё он ирқи «асил»-ро пеш меронанд. Дар айни замон онҳо ба як типи најодии по-мирий-фарғонӣ нисбат доштани ўзбекон ва тоҷиконро инкор мекунанд. Умуман қўшиши аз нуктаи назари ирқият тавзех додани таърихи Осиёи Миёна, ҳамчунин дигар кишварҳо, зарарнок ва аз ҷиҳати илмӣ тамоман беасос аст.

Шарҳу баёни ҳақиқатан илмии ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи ҳалқҳои гуногун факат дар партави таълимоти марксистӣ-ленини дойир ба таърихи ҷамъият имконпазир мегардад. К.Маркс механизми тараққиёти ҷамъиятиро дохиёна муйян намуда, гуфтааст: «Одамон дар истеҳсолоти ҷамъиятии ҳаёти ҳуд ба муносибатҳои муйян ва зарурии ба иродай ҳудашон вобастанабудае – ба муносибатҳои истеҳсолие дохил мешаванд, ки ин муносибатҳо ба зинаи муйяни инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда моддии онҳо мувоғиқ меоянд. Мачмӯи ин муносибатҳои истеҳсолӣ соҳти иқтисодии ҷамъиятиро, базиси реалиеро ташкил мекунад, ки бар болои ин базис надстройкаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ пойдор мегардад ва шаклҳои муйяни шуури ҷамъиятий ба ин базис мувоғиқ меоянд. Тарзи истеҳсолоти ҳаёти моддӣ сабабгори умуман протсесҳои сотсиалиӣ, сиёсӣ ва маънавии ҳаёт мегардад. Шуури одамон ҳастии онҳоро муйян намекунад, балки, баръакс, ҳастии ҷамъиятии онҳо шуури онҳоро муйян мекунад. Қувваҳои истеҳсолкунанда моддии ҷамъият дар зинаи муйяни инкишофи ҳуд ба муносибатҳои истеҳсолии мавҷуда ё ҳуд – ки ин факат ифодаи ҳуқуқии ҳамин муносибатҳо аст – ба муносибатҳои моликият, ки дар дохили ҳамин муносибатҳо он қувваҳо то ҳол инкишофт мейғтанд, зид меоянд. Ин муносибатҳо, ки пештар шакли инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда буданд, акунун қишини онҳо мегарданд. Он гоҳ давраи революсияи сотсиалиӣ фаро мерасад. Бо тагиیر ёфтани асоси иқтисодӣ дар тамоми надстройкаи бузург ба таври каму беш тез табаддулот ба амал меояд»¹. Илми марксистӣ-ленини ҷунин мавқеи муҳими базис – мачмӯи муракқаби муносибатҳои истеҳсолии ин ё он марҳалай тараққиёти таърихири ба асос гирифта, қонуни амали мутақобили базис ва надстройка, роли фаъоли надстройка ва шаклҳои муйяни шуури ҷамъиятии алоқамандии он, маданияти маънавӣ ва моддиро ошкор менамояд. Беҳтарин сарватҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ, ки дар давоми ҳазорон сол аз таҷрибаи ҷамъиятиу таърихии инсоният рӯйдаанд, самараи фаъолияти маддӣ, илмӣ ва бадеии башарият, дониши пешқадам, назария ва шаклҳои мутараққии тафаккури эҷодӣ, яъне мероси маданий, бо тамоми маъниҳои умумисотсиологии он чун василаи муктадир дар таҳаввулоти амики ҷамъияти ҳозира ҳизмат мекунад. Ин аст, ки мо ба омӯхтан ва таҳқиқи амалии гузаштаи таърихии ғании ҳалқҳо пардохта ва ба он таҷдиди назар намуда, дар роҳи пешрафти ҳақиқии иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти мутаносиби коммунистӣ аз он нерӯи тозаи маънавӣ ҳосил мекунем.

Чунон ки маълум аст, муборизаи синфӣ қувваи ба ҳаракатоварандай тараққиёти таърихии ҷамъияти антагонистӣ мебошад. Аз ин рӯ, шӯру ошӯҳои ҳалқӣ ҳар

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс. Асарҳо (Нашри дувуми русӣ), ҷилди 13, с.6-7.

гоҳ чамъияти осиёимиёнагиро ба ларза меоварданد. К.Маркс ва Ф.Энгельс навиштаанд: «Озод ва гулом, патритсий ва плебей, помешик ва крепостной, усто ва шогирд - хулоса, золим ва мазлум нисбат ба яқдигар дар антагонизми доимӣ буданд, муборизаи пай дар пай гоҳ пинхонӣ ва гоҳ ошкор мебурданд, ки ин мубориза ҳамеша бо азnavsозии революционии тамоми бинои чамъияти ё бо ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт»². Барои таърихшиносон чунин нишондоди В.И.Ленин бағоят муҳим аст, ки марксизм ба қашф кардани қонунияти ин ҳодисаҳое, ки «ба назар печдarpеч ва ҳарҷумарҷ менамоянд», роҳ нишон дод, яъне вай назарияи муборизаи синфиро қашф кард³. Илми таърихшиносии советӣ гузаштаи ҳалқи тоҷик ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёнаро маҳз аз ҳамин нуктаи назар таҳқиқ менамояд.

ҳанӯз солҳои 20-ум роҷеъ ба масъалаҳои ҷудогони таърихи маданий ва сиёсии Осиёи Миёна тадқиқоти зиёде ба миён омад. Очеркҳои В.В.Бартолд оид ба таърихи тоҷикон, кирғизҳо ва туркмандҳо, асари умдаи ў «Таърихи ҳаёти маданий Туркистон», беҳтарин асарҳои таърихӣ ва адабиётшиносии асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айнӣ, инчунин як идда тадқиқоти А.А.Семёнов ва М.С.Андреев маҳз дар ҳамон вақт таълиф ва нашр гардида буданд.

Дар солҳои 30-ум методологияи марксистӣ дар тадқиқоти таърихшиносон мавқеи асосири ишғол менамояд. Донишмандони таърих мадракҳои илмии пештар бадастомадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ дубора аз назар меғузаронанд (дар ин маврид маҳсусан хидмати А.Ю.Якубовскиро бояд хотиррасон кард), маъҳазҳои нав пайдо мешаванд, дар ҳудуди Тоҷикистон нахустин экспедитсияҳои археологӣ ба кор шурӯъ карданд.

Солҳои пас аз ҷанг давраи бозёфтҳои ҳеле зиёди маъҳазҳои муҳталиф ва пурранвои таърихӣ ба шумор меравад. Дар ин давра архивҳои қадима, санадҳои асри миёнагӣ, материалҳои оид ба сиккашиносӣ, археология, палеоантропология, забоншиносӣ ва ғайра ба даст меоянд. ҳамаи ин ба амиқтар гардидан тадқиқот ва пурратар омӯхтани қонунияти прогесси таърихӣ имконият фароҳам меоварад. Дар баробари тадқиқи баъзе масъалаҳои алоҳида таърихчиён ба таълифи баъзе асарҳои қалони монографӣ ва маҷмӯаҳо сар карданд.

Дар соли 1947 муаллифи ин сатрҳо асари ҷамъбасткунандаи «Таърихи муҳтасари ҳалқи тоҷик»-ро таълиф намуда, ҳуди ҳамон сол ба забони тоҷикӣ ва сипас, се маротиба (охирин бор дар соли 1955) ба забони русӣ чоп карда буд, ки ҳар дафъа бо тасҳехӯ иловаҳо аз нав таҳrir меёфт. Ин асар дар асоси таҳлили марксистӣ тараққиёти таърихии ҳалқи тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то соли 1917 ба таври муҳтасар баён менамояд. Илова бар ин муаллиф дар таълиф ва таҳriри асари сеҷилдаи колективии «Таърихи ҳалқи тоҷик», ки солҳои 1963–1965 дар Москва аз тарафи Академияи фанҳои Тоҷикистон нашр гардид, бевосита иштирок дошт. Дар солҳои баъд ў кори ҳудро дар тадқиқи проблемаҳои таърихӣ ва маданияти ҳалқи тоҷик давом дод. Материалҳои фаровони бадастомада танзим ва таҳлилу ҷамъбасти ҳудро тақозо мекарданд.

Ин асар, ки бо унвони «Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна» ба диққати хонанда пешниҳод мешавад, аз ду китоб иборат буда, давраи тӯлониро аз замони пайдоиши ҷамоаи инсонӣ дар сарзамини Осиёи Миёна то ғалабаи Революции Кабири Сотсиалистии Октябр дар бар мегирад.

² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 4, с. 424.

³ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 21, с. 16.

Китоби якум аз чор фасл иборат аст. Фасли якум ба тавсифи сохти чамоати ибтидой дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар фасли дувум ҳаёти қавму қабилаҳои мухталиф – ачдоди тоҷикон дар давраи инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ тавзех мейбад. Дар фасли севум тақдири таърихии Осиёи Миёна дар давраи зуҳури муносибатҳои феодалий мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фасли чорум вазъияти Осиёи Миёнаро дар давраи тараққӣёт ва барқарории сохти феодалий баён мекунад. Китоби дувум фаслҳои панҷум ва шашумро дар бар кардааст: фасли панҷум таърихи ҳалқи тоҷикро аз ибтидои аспи XVI то миёнаи аспи XIX ва фасли шашум аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ва тараққӣ ёфтани муносибатҳои капиталистиро то ғалабаи Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр тавсиф менамояд. Маълумоти мухтасари манбаъҳои таърихӣ, рӯйхати адабиёт ва маъхазҳои иқтибосшуда, феҳристи номҳои тамоми асар дар оҳири китоби дувум оварда мешавад. Чун дар ин ҷо номи асарҳо ба сурати мукаммал зикр ёфтаанд, дар поварақ факат ба ихтикораи онҳо ишора ҳоҳад шуд.

Муаллиф, бешак, ба тадқики муфассали ҳамаҷонибаи тамоми масъалаҳои таърихи ҳалқи тоҷик нақӯшидааст. Асли мақсади вай воқеа ва ҳодисаҳои асосии таърихиро бо тадқики проблемаҳои хеле мухим, мураккаб ва баъзан мубоҳисавӣ пайвастан аст.

Бисёр ҷиҳатҳои таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва аввали аспи миёнаи тоҷикон ҳоло ҷунон қи бояду шояд омӯхта нашудааст, аммо материалҳои нав хеле фаровонанд. Аксар вақт масъалаҳои марбут ба ин ҷиҳатҳоро ба таври қатъӣ ҳал кардан имконпазир намегардад. Бинобар ин муаллиф баробари шарҳи прагматии фактҳо фарзияҳои ҳамкасбони советӣ ва ҳориҷиро аз назар гузаронида, мушоҳида ва нуқтаи назари ҳудро сарҳан баён менамояд. Табиист, ки дар ин сурат нақл нисбатан тафсил ёфта, истинод ба сарҷашмаҳо ва ишора ба тадқиқоту нашрияҳои таърихиносӣ, бостонхиносӣ, сиккашиносӣ, забоншиносӣ, катибашиносӣ ва адабиётшиносӣ зиёдтар ҳоҳад гардид.

Дар ин китоб, ки асосан материалҳои дар осори илмӣ ба дараҷаи кофӣ тавзех ёфттаро дар бар мегирад, мо ба қадри имкон аз тақрори муаллифони дигар ҳуддорӣ намудем. Ҷунончи, инро дар фасли давраи аспи миёна, ки таърихи сиёсӣ ва қисман маданий он тавассути тадқиқоти ҷанд наслӣ шарқшиносони рус ва советӣ, пеш аз ҳама, В.В.Бартолд, А.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов, Е.Э.Бертельс, П.П.Иванов ва дигарон ба таври муфассал омӯхта шудааст, метавон мушоҳида намуд. Ба ин сабаб истинод ва ишораҳои поварақи ин фасл нисбат ба фаслҳои дигар маҷмӯй ва ҳулосавист.

Баъзе проблемаҳо, ки дар ин китоб мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, аз инҳо иборатанд: дараҷаи тараққиёти маданият ва иқтисодиёти Осиёи Миёна дар аспи биринҷӣ ва робита бо қабилаҳои хиндустан, Эрон ва кишварҳои дигар; масъалаи ориёй ва асоси најодию забонии тоифа ва ҳалқҳои қадимаи Осиёи Миёна, хиндустони шимолӣ, Афғонистон, Эрон ва даштҳои байни Европа ва Осиё; пайдоиш ва инкишофи ҷамъияти синӣ; зуҳур ва таҳаввули оини зардушӣ, синтези маданияти Осиёи Миёнау Эрон, хиндустону Юнони Қадим; пайдоиш, ҳронология ва маданияти Кӯшониён. Ба тавсифи сохти иҷтимоиу иқтисодии Осиёи Миёнаи қадима боби маҳсусе бахшида шуда, дар баробари таҳқиқи таърихии ин проблемаи мураккабтарин тамоми материалҳои мавҷуда, ки ҳиссае аз онҳо нахустин бор ба ин муносибат бардошта шудаанд, ба риштаи таҳлил қашида мешаванд.

Таъриҳ ва маданияти аввали асримиёнагии Тахористон ва Суғд хеле батафсил тадқиқ шуда, ба тағйироти прогрессивии ҳаёти ҷамъият: тараққиёти кувваҳои ис-техсолкунанда ва пешрафти фавқулоддай маданияти бадей боис гардидани пайдо-

иш ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ мӯкаррар карда мешавад. Дар ҳақиқат ҳам, Осиёи Миёна дар давраҳои күшонӣ, аввали асри миёна ва байдар ҳам яке аз мухимтарин марказҳои маданий шарқ ҳисоб мейфт.

Дар бобхое, ки ба пойдоршавӣ ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ бахшида шудаанд, дикқати асосӣ ба комёбихои наве, ки илми советӣ дар давоми зиёда аз ду даҳсолаи охир дар ин соҳа ноил гардидааст, нигаронида мешавад. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, тадқики тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда ва муносибатҳои истехсолӣ, қонуниятҳои ҳаётӣ иқтисодӣ ва падидаҳои муайянӣ он дар назар дошта шудааст.

Дар китоб ба ошкор намудани хусусиятҳои ҳоси ҳар як давра ва тадқики ҷараёни инкишофи созмонҳои ҷудогонаи иҷтимои сиёсӣ дикқати маҳсус дода шуд. Муаллиф аз маълумоти риштаҳои гуногуни илм ва сарчашмаҳо ба таври васеъ истифода бурд, ки онҳо қабл аз ин ҷо дар тасвири манзараи умумии таъриҳҳо аз дар тасвиғи тараққиёти ҷамъияти Осиёи Миёна асримиёнагӣ ниҳоят кам ё тамоман мавриди истифода воқеъ нашуда буданд. Маданияти асримиёнагии ҳалқи тоҷик мухтасар, ваде бо фаро гирифтани тамоми ҷабҳаҳои он: адабиёт, илм, санъат, ҳунари меъморӣ ва маданияти моддӣ баён ёфт.

Муаллиф ҷараёни пайдоиши қавму находҳоро низ ба тадқиқ гирифта, барои нишон додани роҳи ташаккули ҳалқи тоҷик ба ҷамъ ва таҳлили ҳамаи мадракҳои ба илми имрӯза маълуми манбаъҳои ҳаттӣ, забоншиносӣ, палеоантропологӣ ва антропологӣ, этнографӣ ва адабиётшиносӣ саъю қӯшиш намуд. Ба ташаккули ҳалқи ӯзбек ҳам қисмати маҳсус бахшида шуд – дар ин ҷо, мисли дигар қисматҳои китоб, натиҷаҳои тадқиқоти ҳамкарасони ӯзбекамон, ки мабдаи қадимаи пайдоиши қавми ӯзбек, дараҷаи баланд ва бикрияти маданияти ҳалқи ӯзбекро ба таври қонеъкунанда нишон додаанд, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт.

Дар асар шарҳу тафсирӣ оқибати ба давлати ҳаҳоманишӣ, империяи юнонӣ макдунӣ ва хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, ки дар адабиёти илмии мо, аз ҷумла, дар таълифоти ҳуди муаллиф мавҷуд буданд, то андозае вусъат пайдо намуд. Бояд гуфт, ки дар ин бобат ду навъ шарҳу тафсир маъмул аст: яке – ситоиши истилогарон ва паст задани савияи маданияти ҳалқҳои Осиёи Миёна, ки ҳоси илми буржуазист; дигаре – таҳқиқу тавзехӣ дар илми советӣ мӯкарраршуда аст, ки дар он аз рӯи инсоғӣ дикқати асосӣ ба муборизаи озодиҳоҳои ҳалқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ва нишон додани маҳсусият ва савияи баланди маданияти маҳаллии ин сарзамин нигаронида мешавад. Пештар муборизаи зидди ақидаҳои буржуазӣ ва ба онҳо мӯкобил гузоштани шарҳу тафсирӣ марксистӣ факат як қисми ин масъаларо – асосан воқеаҳои сиёсиро фаро мегирифт. Аммо ҷиҳатҳои иҷтимои иқтисодии масъала дар канор монда, ғайрикофӣ тадқиқ мешуд ё нодуруст баён мейфт. Муаллиф қӯшиш намуд, ки ба тадқики ҳамаҷонибаи ин масъала пардохта, онро бо материалҳои оид ба муносибат ва робитоҳои иқтисодӣ ва таърихи маданий ҳалқҳо ва синтези маданий пурратар созад.

Инсоният маҳз ба тавассути ривоҷи истехсолот ва маданият, мубодилаи комёбӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалий ба пешрафти ҳуд ноил гардидааст. Муборизаи муттағиқонаи ҳалқҳо, ки дар ҷараёни он дӯстӣ ва бародарии онҳо ба вучуд омада, беш аз пеш устувор мешуд, дар мӯкобили тоҳтузҳои ҳаробиовар ва горатгаронаи ӯрдуҳои Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур ва дигар истилогарон монеаи саҳте гардида буд. ҳамкорӣ дар роҳи пешрафти иҷтимоӣ, алоқаҳои мусолиматомези тиҷоратию иқтисодӣ ба инкишофи синтези маданий мусоидат менамуд. Ба ин маънӣ санъати Юнони Қадим, санъати Қондаҳор, ки дар ҳуд бехтарин оғаридаҳои мардуми ҳиндустон, Осиёи Миёна, Порт ва Юнонро пайвастааст ва адабиёти ара-

бизабонро бо фазилатҳои байналмилалии он метавон хотиррасон кард. Иртиботи наздик ва ғаний соҳтани маданияти яқдигар боиси тавлиди сарватҳои муштараки маданий гардид. Дар айни замон анъанаҳои маҳаллӣ, хусусият ва ҷиҳатҳои ба ҳуд хоси маданияти ҳалқҳо, аз он ҷумла аҳолии давраҳои қадим ва асри миёнаи Тоҷикистон ва умуман ҳалқҳои Осиёи Миёна, ки маданияти олий ва ба дараҷаи ба-ланди тараққиёт расидаро ба вучуд овардаанд, маҳфуз монд.

Харитаҳои таъриҳӣ аз китоби «Таърихи ҳалқи тоҷик» (ҷ. I–II, М., 1963–1964) иқтибос шудаанд. Тасвирҳоро Эрмитажи давлатӣ, Институти санъатшиносии РСС Ўзбекистон, Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, музеи Британия, ташкилоти бостоншиносии Франсия дар Афғонистон ва дигар муассисаҳои илмии советӣ ва ҳориҷӣ ва инчунин донишмандони ҷудогона лутфанд дар ихтиёри муаллиф гузоштанд.

Таълифи асар дар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин, дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳое, ки то оҳири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастраси муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он чӣ ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд.

Нашри русии китобро олимони советӣ ва ҳориҷӣ ба некӣ истиқбол карданд ва тақризҳои зиёд далели ин аст. Вале баъди нашри русии китоб аллакай панҷ сол⁴ гузашт, ки ин дар айёми инкишофи босуръати илм муддати кам нест. Дар ин солҳо маъхазҳои муҳталиф ва пуранвои таъриҳӣ пайдо шуд, археологҳо ҳам ба бисёр қашфиётҳои беҳамто ноил шуданд. Оид ба давраҳои гуногун бисёр асарҳои илмии тадқиқотӣ интишор гардиданд. Ҳуди муаллиф низ тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳоеро, ки дар китоб дарҷ шуданд, идома дода, ҳудуди ҳронологии онро аз нимаи аввали асри XVIII то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр расонид. Дар натиҷа зарурат пеш омад, ки баъзе нуктаҳои асар тағйир дода шуда, баъзе ҷойҳои он мукаммал ва баъзе фаслҳои он муфассалтар карда шавад. Вале гуфтан даркор, ки бандубости асар тағйир наёфт ва факат ба сабаби афзудани ҳаҷм китоб ба ду қисм ҷудо карда шуд.

Муаллиф ба ҳамаи онҳое, ки бо маслиҳат, илова ва қайду эродҳои муғиди ҳуд ба ўқӯмак карданд, алалхусус ба А.Е. Бертелс, И.С. Брагинский, Э.А. Грантовский, Е.А. Давидович, А.М. Мирзоев, И.М. Оранский, В.А. Ранов, В. А. Ромодин, албатта, ба муҳаррири нашри русии китоб Б.А. Литвинский ва муҳаррири нашри тоҷикии китоб А. Муҳторов ташаккури самимӣ изҳор менамояд.

⁴ Сарсуханро Б. Ҷафуров дар аввали соли 1977 навиштааст.

ФАСЛИ ЯКУМ

**СОХТИ ЧАМОАТИ ИБТИДОЙ
ВА ЗАВОЛИ ОН
ДАР САРЗАМИНИ
ОСИЁИ МИЁНА**

www.ansor.info

Боби якум

ЧАМОАТХОИ ИБТИДОЙ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОХТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВЙ. ПАЙДОИШИ ЧАМОАТИ ҚАБИЛАВЙ

Осори палеолити поин

Замони пайдоиши нахустин одамонро дар сарзамини Осиёи Миёна ба таври яқин муайян кардан хеле душвор аст, зеро осори аз ҳама қадимаи ҳаётин онҳо боқӣ намондааст. Ба гумони баязе олимон, гӯё Осиёи Миёна дар дохири минтақаи одамшавии маймун воқеъ гардида будааст¹. Ҳарчанд ин ақида маъмул ва мақбули умум махсуб ёфта наметавонад, бо вучуди ин кашфи қадимтарин ёдгориҳои ҳаётин одамиро дар ин сарзамин набояд берун аз имкон донист.

Соли 1953 А.П. Окладников дар рӯди Унарчай наздики дарёи Норини Қирғизистон аз девораи регии суфаи қадимаи плейстосени миёна қайроқи калони дasti инсон расидаро, ки як тарафи он ба теги дарози барҷастаи камонӣ монанд аст, пайдо намуд. Чунин олат дар илми бостоншиносӣ бо номи чоппер – олати қайроқсанг машҳур аст². Пас аз чанд соли бозёфтни ин олати қадима дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна боз даҳ макони он кашф гардид³. Ин гуна олат дар бисёр ноҳияҳои Олами Куҳан ба хубӣ маълум буда, қадимтарин маданияти инсонӣ – маданияти қайроқсангро тавсиф менамояд⁴.

Таҳлили типологӣ нишон медиҳад, ки олати қайроқсанги Осиёи Миёна бо маданияти ба истилоҳ сунонии давраи палеолити хиндустан хеле шабоҳат дорад⁵. Аз ин чунин бармеояд, ки ин ду кишвар дар давраи палеолити поин як роҳи умумии таърихири тай кардааст. Чунон ки аз мадракҳои геологӣ маълум мешавад, аҳли маданияти қайроқсанг дар давраи пиряҳҳои нахуст ва яхандии рис, яъне дар давраи плейстосени миёна, беш аз 200 ҳазор сол қабл аз ин зиндагӣ ба сар бурдаанд. Он вақтҳо чунин ҳайвонот, аз қабили чинҳои қадимаи фил, асп, мамонт ва бизонҳои шоҳдароз, намудҳои гуногуни каркадан вучуд доштаанд. Аз рӯи баязе далелҳо, одам дар он замон хеле кам будааст.

Олати навъи дигар дастколаҳои сангӣ, ки барои палеолити поини Европа бисёр характернок аст, факат дар кисмати гарби мамлакат – дар Туркманистон пайдо гардид.

Баязе олимон изҳори шубҳа мекарданд, ки Осиёи Миёна ин қадар барвакт маскани одам шуда будааст, зеро нишонаҳои зиндагии инсон дар ин маҳал аввало, ки хеле кам, дар баязе ҷойҳо, алоҳида-алоҳида ёфт мешуданд ва сонӣ, аслан дар қабатҳои аз ҳама болоии заминҳои соҳили дарёҳо ба назар мерасиданд. Вале инак соли 1973 дар мағзи зардҳои Қаротоги Ёвон ва сипас, дар ҳафт ҷои ҷануби

¹ Нестурх М.Ф., 1964.

² Окладников А.П., 1966 б, с. 19.

³ Ранов В.А., 1966.

⁴ Ниг.: масалан, Movius H.L. 1944; Lýadýy L. S.B., 1951 ва и.

⁵ Ранов В.А., 1964 а.

Тоҷикистон дар мағзи хокҳое, ки дар чукурии 50–65 метр воқеъ мебошанд, олоти сангӣ ба даст омад. ҳафриёти ду бошишгоҳ – бошишгоҳи Қаротоғ 1 ва Лоҳутӣ-1 нишон дод, ки дар ин ҷо нишонаҳои бошишгоҳи нав, осори маданияти то ба ҳол номаълуме ҳастанд, ки он «маданияти Қаротоғ» ном гирифт. Таърихи ин қабати археологӣ 200–150 ҳазор сол аст, ки инро бо мадракоти геологӣ муайян карда, баъд бо усули термолюминистсенсия аниқ намуданд. Маданияти Қаротоғ аз ҷиҳати тавсифоти ҳуд ба маданияти қайроқсанг мансуб аст ва аз маданияти сунони нимҷазираи ҳиндустон, ки дар боло номбар шуда буд, ягон фарки казой надорад. Баъди ин қашфиёт ҷои шубҳа нест, ки дар Тоҷикистон ва Осиёи Миёна сараввал тоифаҳое маскун шуданд, ки ба давраҳои маданияти қайроқсанг тааллуқ доштанд⁶.

Осори палеолити миёна

Дар Осиёи Миёна аз марҳилаи баъди ҳаёти башари аввалия – палеолити миёна ёдгориҳои фаровон бокӣ мондааст. Ин замони нашъунамои маданияти мусте, замони мавҷудияти неандерталҳо буд, ки дар ҳудуди палеолити миёна ва боло аз онҳо инсони навъи имрӯза ташаккул ёфтааст.

Дар ин давр қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият нисбат ба давраи палеолити поин тезтар ба дигаргунӣ рӯ ниҳоданд: техникаи тайёр кардани олот зудтар такмил ёфт, шакли олатҳо нав ва вазифаи онҳо гуногун гардид. Одамон натанҳо нигоҳ доштани оташ, балки гирондани онро ёд гирифтанд. Навтарин усулҳои статистикий имкон медиҳад, ки дар ноҳияҳои мухталиф, аз ҷумла дар Осиёи Миёна ҷанд махалли маскуни асрисангии миёна, ки мумкин аст мавҷудияти ягон иттиҳодияни қалони ҷамоатиро инъикос гардонанд, ошкор карда шавад.

Масканҳои саркушода ва ғори мусте дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна, ки дар қисмҳои кӯҳсor ва ҷиҳа дар дашту воҳаҳо ёфт шуданд. Чунончи, ин қабил иқомат-гоҳҳо дар Туркманистон – дар нимҷазираи Красноводск ва Кӯпетдоғи Марказӣ, горҳои қадима дар Ўзбекистон – дар наздикии Тошканд ва Самарқанд, масканҳои саркушодаи зиёд дар Тоҷикистон – дар Фарғонаи гарбӣ, ноҳияи Ўротеппа, воҳидҳои ҳисор ва Ваҳш, ноҳияи Дангара ва ниҳоят, дар солҳои охир осори маданияти мусте дар Ҷирғизистони шимолӣ низ қашф гардиданд.

Мағоки Тешиктош дар Иттифоқи Советӣ ва ҳорича шӯҳрати зиёд пайдо намуд⁷. Вай дар наздикии шаҳри Тирмиз, дар воҳаи Турғондарё, дар кӯҳсorи Бойсун воқеъ гардидааст. Дар ин мағок панҷ табақаи маскун, ки неандерталҳои ҷандин бор ба манзили кӯҳнаи ҳуд бозгашт намуда бокӣ гузаштаанд, мушоҳида шудааст. Аз ин ҷо қарib 3 ҳазор маснуоти сангӣ пайдо гардид, ки 339-тои он олоти комия мебошад. Дар байни онҳо ду навъи олоти ҳеле маъмул – корд ва белҷаи сангӣ мавҷуд аст. Корд ҳамчун олоти бурранда ва силоҳи ширкорӣ хизмат мекард. Белҷаро барои соҳту пардоҳти дараҳт, пӯст истифода менамуданд. Олатҳои дигар ҳеле каманд. Сайди асосии ширкорчиёни тешиктошӣ бузи кӯҳии сибирий буд, ки дар кӯҳистони Осиёи Миёна бисёр дучор меомад. Файр аз ин гавазн, хирс, паланг ва дигар ҳайвонҳои хурдтарро низ ширкор мекарданд.

Тасодуфан пайдо шудани часади одами аҳди мусте – писарбачаи 8–9-сола воқеаи дорои аҳамияти ҷаҳонӣ гардид. Аз вақти ин бозёфт наздик чил сол гузашта бошад ҳам, бостоншиносон ба ёфтани дигар косаи сари одами неандертал мӯваффақ нашудаанд, ҳарчанд ки ҳоло дар мамлакати мо даҳҳо макони мусте маълум

⁶ Ranov V.A., 1976.

⁷ Окладников А.П., 1949.

аст. Дар гирди часад (косаи сар ва баязе устухонҳои скелети писарбача) шохҳои бузи кӯҳӣ ба шакли ҳалқа гузашта шудаанд, ки аз ин метавон бо нияти муайян ба хок супурда шудани онро тахмин кард.

Коллексияи олоти сангии Тешиктош бо осори дигар мағорахо пурратар гардид. Аз байни онҳо мағоки ба қариб ёфташудаи Обираҳматро, ки дар масофаи 100 км дурттар аз Тошканд воеъ аст, ном бурдан мумкин аст. Материалҳои хафриёти ин ёдгории хеле чолиб ҳанӯз муфассалан интишор наёфтааст. Аз ин мағок бештар аз 30 ҳазор маснуоти давраи мустӣ пайдо шуд.

Дар водии Сирдарё, дар байни Ленинобод ва Навкати Қайроқкум бисёр материалҳои муҳим ба даст расид. Олоти ду марҳилаи давраи мустӣ дар ин ноҳия бо бақияни суфаҳои қадимаи Сирдарё алоқаманд аст. Ин олатҳо дар регҳои общустаи суфаҳо чамъ шудаанд. Дар ин ҷо ҳам ба мисли Тешиктош аксари олотро белча ва кордҳои сангӣ ташкил мекунанд, факат фарқ дар ин аст, ки онҳо на аз оҳаксанги ҷаҳмоқии зудшикан, балки аз санги саҳти сумоқ (порфириит) соҳта шудаанд.

Ҳамаи ин ёдгориҳо мутааллиқи маданияти ба «истилоҳ леваллау мустӣ» буда, бо ёдгориҳои давраи мустӣ шарқи Наздик шабоҳат доранд⁸.

Вале дар ҷануби Тоҷикистон якчанд ёдгориҳои давраи мустӣ пайдо шуданд, ки тамоман ҳусусияти дигар дошта, бо тамаддуни ҳиндустон ва соири кишварҳои дар ҷанубу гарби Тоҷикистон воеъгардида наздиканд. Калонтарин маҳалли ин навъи осори қадима Қаробӯра, воеъ дар водии Ваҳш (наздики Ҷилликӯл) аз ҷониби В.А. Ранов тадқиқ шудааст. Вай аз силсилаи дунгихои на он қадар баланди рёй иборат аст, ки рӯи онҳоро ба гафсии ду метр сангрезаҳо пӯшидаанд. Маснуоти қадима маҳз аз байни ҳамин сангрезаҳо ёфт шудаанд. Ҷолиби дикқат аст, ки дар ин маҳал дар қатори олоти муқаррарии мустӣ маснуоти маҳсуси сангӣ – олоти ҳақиқии қайроқсанг – чоппер ва чоппинг низ пайдо гардид, ки бо ҳамин қабил маснуоти давраҳои баъдинаи маданияти Суoi ҳиндустон бисёр монанд аст.

Хафриёти майдончай назди гори Оғзикичики райони Дангара барои тадқиқи маданияти мустӣ материали фаровон дод. Аз ин ҷо даҳҳо олатҳои гуногуни сангӣ, аз чумла, белчаву кордҳои гуногун ба даст омад, ки хеле хуб соҳта шудаанд. Инчунин бисёр устухони ҳайвон низ ёфт шуд, ки неандерталиҳо сайд карда будаанд. Дар қатори устухони ҳайвонҳои маълуме, ки то ба ҳол вучуд доранд, устухони карки дарозпашм ва асп барин ҳайвонҳое низ ёфт шуданд, ки то ба рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Қисми болоии табакаи маскуни (табакаи археологии) ин ҷо дар ҷои дигар во намехӯрад ва иборат аз пораҳои ба лой часпидаи резаи устухони сангпуштҳои даштиву дигар ҳайвонҳо мебошад. Аксари устухонпораҳо сӯхтагианд ва ин далолат мекунад, ки мардуми Оғзикичик дар ҳамон давраҳо асосан гӯшти сангпуштро истеъмол мекардаанд⁹.

Ба ин тарика, аз давраи мустӣ сар карда, дар маданияти асли сангии Осиёи Миёна мушобиҳати ду минтақаи бузурги палеолит – Осиёи шарқӣ ва Миёнаро метавон мушоҳида намуд. Чунин наздикии маданиятҳоро дертар, дар давраи неолит ҳам дидан мумкин аст¹⁰. Мутобики мадракҳои навтарин, синни осори асосии давраи мустӣ дар Осиёи Миёна 50–40 ҳазор сол мебошад.¹¹

⁸ Окладников А. П., 1966 б, с. 48–49.

⁹ Ранов В. А., 1975.

¹⁰ Ранов В. А., 1965 6.

¹¹ Окладников А. П., 1966 6, с. 45–46; инчунин Иванов И. К., 1965.

Осори палеолити боло

Тахминан 40–35 ҳазор сол пеш ташаккули навъи имрӯзай башар *Homo sapiens* сурат мегирад.

Дар ин давра асбобу олоти сангӣ босуръат такмил меёбад. Ба ивази се-чор намуди асосии олатҳои замони мустӣ асбобу абзорҳои гуногуни сангӣ ба вучуд меоянд. Бо такмили асбобу олот ҳаҷми онҳо хурдтар ва василаҳои ширкор низ бехтар мегардад.

Дар давраи палеолити боло ташаккули қабилаҳо шурӯъ мешавад: кавми модарӣ, ки аз гурӯҳи экзогамии одамони бо риштаҳои хешӣ ва умумияти наасаби модарӣ баҳампайваста фароҳам омада буданд, дар ҳамин давра ба дараҷаи рушду такомули худ мерасад.

Палеолити болои Осиёи Миёна кам тадқиқ шудааст. Зоҳирон, баръакси давраи мустӣ, шароити табӣ на дар ҳамаи нохияҳои Осиёи Миёна барои зиндагонии одамони он давр мусоид буд.

Муҳимтарин ёдгории палеолити боло қароргоҳи Самарқанд мебошад, ки дар даруни худи шаҳр воқеъ гардидааст. Дар байни ҳазорон маснуоти аз се табақаи маскунӣ бадастомада абзорҳои муҳталиф, аз қабили белча, корд, асбобҳои тарошанд, буранда ва ғайра мавҷуданд. Соли 1964 аз ин ҷо ҷоғи одами палеолити боло ёфт шуд. Сардори ҳафриёт Д.Н. Лев чунин тахмин дорад, ки одамони ин қароргоҳ дар манзилҳои аз гил ва қамиш соҳташуда мезистаанд. Ганимати ширкори онҳо асосан асп, ҳар, ғови ваҳшӣ, шутур, оҳуи даштӣ, гӯсфанди ваҳшӣ ва гавазн будааст¹².

Дигар ёдгории палеолити боло маҳаллест, ки бо номи «Хочағор» машҳур буда, дар водии ҳурди силсилаҳои Туркистон, дар наздикии деҳаи Чоркӯҳ воқеъ аст¹³. Ин ёдгорӣ ба охири палеолити боло тааллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамон дар ин ҷо 15–12 ҳазор сол пеш аз ин, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагонӣ кардаанд. Табақаи маскуни ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз санги ҷаҳмоқ соҳташударо сел рӯфта бурдааст¹⁴. Вале ин ёдгорӣ аз ҷиҳати фаровонии анвои олоти ҷаҳмоқсанг, ки бо шакл ва соҳту пардоҳти худ аз олоти бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст.

Солҳои 1969–1970 дар бошишгоҳи Шугнов, ки дар болооби Яҳсу воқеъ аст, ҷанд табақаи маскунӣ қашф шуд. Дар ин маҳал дар мағзи зарҳоҳи ҷарии панҷоҳметраи соҳили дарё дар вусъати калони майдон 4 табақаи маскуни палеолити боло кофта шуд. Синни табақаи қадимтарин, мувофиқи мадракоти геологияи археологӣ 35–30 ҳазор сол ва синни табақаи навтарин, мувофиқи усули радиокарбонии муайян карданӣ сана, 1050 сол мебошад. Аз ду табақаи аз ҳама боло бештар аз ҳама олоти меҳнат ёфта шуд. Табақаҳои маскуни бошишгоҳи Шугнов чунон ҷойгир шудаанд, ки ҷиҳати стратиграфии онҳо возех ба назар мерасад ва ин ба археологҳо имкон медиҳад, ки инкишофи тадриҷии маданияти палеолити болои Тоҷикистонро равшан тасаввур намоянд¹⁵.

Ба мадракҳои дигар низ истинод намуда, мумкин аст гуфт, ки дар Осиёи Миёна аҳди палеолити боло ду анъанаи техникӣ мавҷудияти худро давом медод, ки

¹² Лев Д. Н., 1965.

¹³ Окладников А. П., 1964, с. 170.

¹⁴ Несмиянов С. А., Ранов В. А., 1964.

¹⁵ Ранов В. А., Никонов А. А., Пахомов М. М., 1976.

яке бо палеолити Осиёи шарқӣ ва Сибир (қароргоҳи Самарқанд) ва дигаре бо палеолити Осиёи Пеш (Хоҷағор) алоқаманд буд.

Тавсифи ҷамъияти палеолит

Мо дар асоси материалҳои археологӣ инкишофи тадриции кувваҳои истехсолкунандай ҷамъияти давраи палеолити Осиёи Миёнаро мавриди тадқиқ қарор доҳем. Аммо масъалаи такомули тадриции иҷтимоии ин ҷамъият ниҳоятдараҷа мурракбაст. Ҳатто қонуниятиҳои асосии тараққиёти он дар асарҳои мутахассисони сотсиология низ ба таври мукаммал омӯҳта нашудааст, мулоҳиза ва хулосаҳои пешниҳодшуда мавзӯи баҳсу мунозираҳои тундузез гардидаанд¹⁶. Масъалаи оид ба ҳусусиятҳои инкишофи ҷамъияти аҳди палеолити Осиёи Миёна умуман ба миён гузошта нашудааст.

Агар гӯем, ки ҷамъияти инсонӣ бисёртарин қисмати вакти ҳудро дар марҳилаи аспи санг гузаронидааст – ин сухани умумӣ ҳоҳад шуд. Дар ин маврид ҷоиз аст, ки барои возехтар ифода ёфтани матглаб қиёси борҳо истифодашударо биёварем. Инак, шартан фарз қунем, ки тамоми ҳаёти ҷамъияти инсонӣ то Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ҳамагӣ як сол давом кардааст. Дар он сурат ба одам табдил шудани маймун дар аввали моҳи январ ба вуқӯй пайваста, давраи ҳукмронии палеолит қариб тамоми солро то 25-уми моҳи декабр фаро мегиряд ва тамоми таърихи ҷамъияти синфии Осиёи Миёна баҳузур дар ним соати оҳири пеш аз соли нав «ғунҷоиш» мебад!

Ташкилоти иҷтимоӣ дар палеолити поин ҳеле сода ва ибтидой буд. Коллективҳои аз ҳама қадим ва нав ташаккулёфтаи одамонро Ф.Энгельс «гала» номидад¹⁷. В.И.Ленин паи ҳам «галаи ибтидой» ва «коммунаи ибтидой»-ро номбар мекунад¹⁸.

Давраи галаи ибтидой давраест, ки ҷамъияти инсонӣ ташаккул ёфта, асоси асосҳои он фароҳам меояд. Дар оҳири палеолити миёна ва боло ташкилоти қабилавии ҷамъият – коммунаҳои ибтидой бо тартиби қавмию насабӣ пайдо мешавад. Ин соҳти қавмии модарӣ буд, ки зан дар он мавкеи ҳеле баландро ишғол мекард¹⁹. Муносабати оилавӣ дар доираи никоҳи гурӯҳӣ сурат мегирифт.

Истехсолот колективӣ бошад ҳам, vale дараҷаи кувваҳои истех-солкунанда ниҳоят паст буд. «Ин навъи ибтидоии истехсолоти кооперативӣ ё колективӣ, албатта, на оқибати умумӣ кардани воситаҳои истехсолот, балки натиҷаи заифии шахсияти чудогона буд»²⁰. Кувваҳои истехсолкунанда дар як ҷо намонда, ба оҳистагӣ тақмил мейфт. Тараққиёти беш аз пеши кувваҳои истехсолкунанда ва ташкилоти ҷамъияти боиси мурakkabshavии шаклҳои маданияти инсонӣ мегардид. Бояд гуфт, ки ёд гирифтани тариқи ҳосил кардани оташ, соҳтани манзилҳои oddӣ, ривоҷи шикори ҳайвоноти қалон ва ба ин васила гузаштан ба зиндагонии мукими – ҳамаи ин қадамҳои муҳими тараққиёти прогрессивии ҷамъияти инсониро нишон медиҳад. Чунон ки аз мадфани писарбачаи тешиктошӣ аён мегардад, дар ҳамон

¹⁶ Ниг.: масалан: Семёнов Ю.И., 1966; Семёнов Ю.И., 1968; Тер-Акопян Н.Б., 1968; Бутинов Н.А., 1968; Кабо В.Р., 1968 (дар ин асарҳо феҳрасти муфассал ва нигориши таърихи масъала мавҷуд аст).

¹⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 34, с. 138.

¹⁸ Ниг.: В.И.Ленин. Асарҳо, ҷилди 35, с. 111.

¹⁹ Дар таъриҳнигории советӣ нутгаи назари дигар низ мавҷуд аст (ниг.: Кабо В.Р., 1968, с. 258–265).

²⁰ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 404.

вактхо аввалин аломатҳои русуми дафн, нахустин падидаҳои дин ба зухур омада будаанд.

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Замони мезолит ва неолитро одатан ба 10–15 ҳазор сол таҳмин мекунанд. Лекин давоми ин давраи ҳаёти инсонӣ дар ҳар маҳал ҳар хел будааст. Дар асоси маълумот ва мадракҳои мавҷудаи археологӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки аҳолии Осиёи Миёна дар ин давра хеле сершумор гардида, дар шароити соҳти қабилавии модаршоҳӣ зиндагонӣ мекардаанд. Дар ин давра олоти истехсолот нисбатан мукаммал ва беҳтар мегардад. Усулҳои нави асбобу олотсозӣ: сайқал додан, парма ва арпа кардан, ки дар гузашта аз онҳо ҳеч асаре набуд, ба таври васеъ паҳн мешаванд. Соҳаҳои нави ҳочагӣ, аз қабили кулолӣ, зироат ва ҷорӯдорӣ низ ба вучуд меоянд. Мувоғики шароити табии дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна маконҳои шикорчиёни моҳигир, шикорчиёни ҷорӯдор ё худ барзгарони ибтидой пайдо мешаванд.

Осори мезолит

Осори давраи мезолит ҳусусан дар маҳалҳои соҳили Каспий ба таври муфассал тадқиқ шудааст. Намунаи барҷастаи он бозёфти диққатангези А.П.Окладников – гори Ҷабал мебошад. Маълумот ва мадракҳои аз ин ҷо бадастомода дар солҳои охир ба тавассути қашфи боз як маҳзани ёдгориҳои қадима – гори Замзамашма афзунтар гардид. Дар табақаҳои пуршумори маскуни ин форҳо ва дигар ёдгориҳои наздики Каспий даҳҳо ва садҳо асбобу абзори ҳурди сангичахмоқӣ бокӣ мондааст, ки аз байни онҳо, алалхусус, олоти шакли ҳандасӣ: китъаи доира (сегмент), секунча, шакли мунҳариф (трапетсия) ҷолиби диққат аст. Маълумот ва мадракҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи мезолит ва оғози неолит дар баробари шикори ҳайвонот сайди моҳӣ ва гизогундорӣ ривоҷ мейбад. Ёдгориҳои соҳили Каспий бо ҳосияти худ ба маданияти ҳамонвактаи Осиёи Пеш қаробат доранд²¹.

ҳангоми ковиши бошишгоҳи Тутқавул дар маҳалли соҳтмони ГЭС-и Норак осори нодири мезолит ба даст омад. Дар ин ҷо дар қатори олоти маъмули мезолити Осиёи Пеш (кордҳои сангӣ яқдама, сегментҳо ва г.) олоти дагал-таре низ ёфт шуд, ки онҳо мезолити ҳазораҳои ХІІ–VII то милоди Тутқавулро бо маданияти давраҳои сонигари ҳисор марбут месозанд. Осори Дараи Шӯр ҳам маконан ва ҳам тавсифан ба маданияти номбурда наздик аст. Ин осор дар 20 км шарқтари Тутқавул воқеъ мебошад.

Дар бошишгоҳи Обикик, ки дар ҷои аз қаторкӯҳи Рангинтоғ баромадани роҳи Душанбе – Қўргонтиппа ҷой гирифтааст, як силсила олоти аҷоиби мезолит ёфт шуд.

Аммо осори дар Помир қашфшуда аз ин ёдгориҳо ба куллӣ фарқ мекунад. Дар ин ҷо, дар шароити фавқулоддаи кӯҳистон, дар иртифои мутлаки аз 3,5 ҳазор то 4,2 ҳазор метр аз сатҳи баҳр, баландтарин дар ҷаҳон қароргоҳи одамоне ёфт шуд, ки 95 ҳазор сол пеш зиндагӣ ба сар бурдаанд (ин сана ба воситаи таҳқиқи физикии ангишти оташдони қароргоҳи Ошхона муайян гардидааст)²².

Ин ҳосияти маданияти дигарест, ки аз мезолити ғарбӣ ба куллӣ фарқ мекунад. Дар он асосан асбобу олоти дурушт, мисли белчаҳои аз санги қайроқ соҳта-

²¹ Окладников А.П., 1966 а.

²² Бутомо С.В. ва диг., 1964.

шуда, ба назар мерасанд, яъне дар ин чо бештар техникаи давраи палеолит ҳукм-фармо буда, аз олатҳои ҳандасӣ асаре ҳам дид намешавад. Он аслан қароргоҳи ширкорчиён будааст, ки дар фасли тобистон ба ин маҳалли аз сайд фаровон кӯчида меомадаанд. Дар қароргоҳи Ошхона чор табақаи маскун қашф гардид, беш аз 10 ҳазор олат ҷамъ карда шуд²³.

Осори неолит

Тахминан 9–7 ҳазор сол қабл аз ин асри нави санг оғоз ёфтааст.

Дар Осиёи Миёна се умумияти маданий таърихири, ки аз яқдигар бо шароити зиндагӣ ва осори худ фарқ мекунанд, метавон аёнан мушоҳид намуд. Дар ҳамин марҳила дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ тағириоти таъриҳӣ рӯй медиҳад. Инсоният аз масраф ва заҳираи неъмат ба тавлид ва истехсоли он қадам мегузорад – чои ширкор ва гизогундориро зироат ва ҷорводорӣ ишғол менамояд. Ин дигаргуниро ҳоҳо «инқилоби неолит» меноманд. Албатт, воқеан ин тавр нест, балки ин ном факат шартист.

Дар тӯли доманаи Копетдоғ он вактҳо масканҳои аҳли маданияти Ҷайтун – қабилаҳое, ки аз тамоми қавму тоифаҳои сокини Иттифоқи Советӣ пештар ба зироат шурӯй намудаанд, воқеъ гардида буданд. Онҳо дар дехкадаҳои қабилавӣ, дар ҳонаҳои кулӯҳӣ зиндагонӣ мекарданд. Ҕорводорӣ низ аз машгулиятҳои асосии онҳо ба шумор мерафт. Асбобу олоти дехқонии онвакта аксаран аз досҳои содаи сангичаҳмоқӣ иборат буданд, ки онҳо 36,5 фоизи олатҳои тадқиқшударо ташкил менамоянд. Аз навъҳои зироат бештар гандум ва ҷавош мешуд. Дар қатори аслиҳаву абзори сангичаҳмоқӣ пораҳои зарфи гилӣ ҳам пайдо гардиданд, ки аз мавҷудияти кулоӣ дар он замон гувоҳӣ медиҳанд. Зарфҳо дастӣ соҳта, баъзан бо ҳатҳои ислимиӣ ва нақшунигори тӯросо оро дода мешуданд. Ин ҳоло қадимтарин намунаи осори кулолии Осиёи Миёна мебошад.

Ба санъати сафолиёти Ҷайтун хеле ҷаровон будани асбобҳои майдонӣ хос аст. Дар ин чо пайкони тир ё найза мутлақо дучор нашуд. Аз афти кор, асбоби меҳнат ва ҷанг аз сангҳои майда соҳта шуда, баъд васл карда мешуд²⁴.

Дар ҳамон давраҳо барои сафолпазӣ кӯраву ҳумдонҳои маҳсус вучуд доштанд, гарчанде ҳуди асбобҳои сафолӣ кам истехсол мешуд.

Дар яке аз бошишгоҳои маданияти Ҷайтун – дар Ҷӯпонтиппа қабрҳое ёфт шуданд, ки ҳусусияти ба ҳуд хос доранд ва ин ҳусусият дар давраҳои сонӣ ҳам ба назар мерасад ва он иборат аз ҳамин аст, ки қабр дар ҳуди бошишгоҳ дар рӯи ҳавлӣ ё дар доҳили ҳонаҳо қанда мешуд. Дар байнӣ бошишгоҳҳои ин маданият Пассочиктеппа мақоми маҳсус дорад ва маҳз дар ҳамин чо биное ёфт шуд, ки, аз афти кор, бинои ҷамъияти мебошад. Дар яке аз деворҳои ин бино бо ранги сиёҳу сурҳати даррандагону ҷаррандагон ва нақши аҷоиб қашида шудааст²⁵. Ин сурат яке аз қадимтарин суратҳои рӯидеворӣ дар СССР мебошад.

Дар давраи неолит сокинони соҳилҳои камбориши ҷануби Туркманистон барои обёри зоҳирон ғақат дамиши обро истифода мебурданд. Барои ин маҳсус ҷӯйҳо меканданд ва палҳо месоҳтанд. Дар айни ҳол дар мачрои мобайни дарёву дарёчаҳо воқеъ будани баъзе бошишгоҳҳо шояд далели он бошад, ки оби он дарёву дарёчаҳо барои обёрии заминҳои лаби дарё истифода бурда мешуд. Ҕорводорӣ

²³ Ранов В.А., 1962 б.

²⁴ Массон В.М., 1971, саҳ 27

²⁵ Дар ҳамон чо, с.51.

хеле равнақ ёфта бошад ҳам, ба туфайли шикор низ хеле гүшт (дар Җайтун қариб 25%) ба даст оварда мешуд, ғайр аз ин пўсту устухони чорво низ дар рўзгор ба кор мерафт²⁶.

Дар макони ин маданияти – Җайтун низ чандин мучассамачаҳои гилии ҳайвонот ва одамонро ёфтаанд. Ин мучассамаҳо, ба ақидаи В.М.Массон, маъбадҳои қабилавӣ мебошад²⁷. Замон ва таърихи мавҷудияти ёдгориҳои асосии маданияти Җайтун ҳазораи VI пеш аз милод аст.

Қабилаҳо, ки ба умумияти дигар тааллук доштанд, дар дашту ҷулғаҳои Осиёи Миёна, хусусан дар воҳаи Бухоро ва канораҳои баҳри Арал ҳаёт ба сар мебурданд. Ёдгориҳои аз онҳо боқимондаро бо номи «маданияти Калтаманор» ёд мекунанд. Вай асосан маданияти шикорчиён ва моҳидорон буда, бо ҳамин ҷиҳат аз маданияти пеш аз ин зикршуда тафовут дорад. Калтаманориҳо, зоҳирان, дар марҳалаҳои оҳири тараққиёти худ ба ром кардани ҳайвонот ва аз худ кардани зироати ибтидой шурӯй намудаанд. Санай маъмули мавҷудияти ин умумияти қабилавӣ ҳазораи IV–III пеш аз милод аст.

Ҳамин тарик, дар он замон инкишофи номавзуни маданиятҳои асри санг ба амал меояд. ҳафириёти Ҷонбозқалъа 4, ки аз он ҷо боқимондаҳои манзили қалони гирдашакли аз ҷӯбу қамиш соҳташудаи ба ҷамоати қабилавии иборат аз 100 нафар ва бештар аз он тааллукдошта пайдо гардид, ҳаёти қабилаҳои калтаманорро ҳеле барҷаста тасвир менамояд. Ҳамин навъ манзили боз ҳам қалонтар дар қароргоҳи Қовати 7 ёфт шуд.

Хусусияти маданияти Калтаманор аз олатҳои ҳурди сангичаҳмоқӣ ва инкишофи техникаи васла зоҳир мегардад. Санги ҷаҳмок аз кӯҳи Султонуиздог ба даст оварда мешуд. Дар ин ҷо кони санг ва устоҳонаи соҳту пардоҳти олоти сангичаҳмоқӣ (Бурлӣ 3), ки ба давраи Калтаманор тааллук доштааст, пайдо гардид. Ҳамчунин аз масканҳои қадима бисёр асбобҳои сафолӣ, аз ҷумла сафолҳои нақшунигорин ёфт шуданд²⁸.

Дар кӯҳистон ва маҳалҳои назди кӯҳсари Осиёи Миёна умумияти қабилавии севум – маданияти ҳисор макон ёфта буд. Ин воқеа ҳам «неолити кӯҳистон» аст, яъне давраест, ки бо шароити маҳсуси зиндагонии одамони даранишин тавсиф меёбад. Нахустин муҳаққики маданияти ҳисор А.П.Окладников ҷиҳатҳои ниҳоят фарқкунандай олатҳои сангии ин маданиятро, ки қисми асосии онҳоро асбобу абрози қайроқсангӣ ташкил додаанд, хотирнишон намуда буд. Бозёфти ҷунун асбобу олот дар Осиёи Миёна мебошад. Хусусияти дигари ин маданият иборат аз он аст, ки дар байнӣ ёдгориҳои он аз асбобҳои сафолӣ ҳеч як асаре дидо намешавад. Ба ақидаи А.П.Окладникова, аҳли маданияти ҳисор аввалин барзгарони вилоятҳои кӯҳистон буда, дар баробари зироат ва ҷорводорӣ шикор ҳам дар ҳаёти онҳо мавқеи ҳудро нигоҳ медоштааст. Бозёфтиҳои Тутқавул (соҳили чапи дарёи Вахш дар наздикии Норак), ки он ҷо дар масоҳати қалоне макони бисёртабака ва пуросори онвақта тадқиқ мешавад, таърихи пайдоиш ва ҷараёни инкишофи маданияти ҳисорро равшантар ҳоҳад намуд.

Дар Тутқавул ҷор табақаи маскун (ду табақаи маданияти мезолити ҳазораи X–VIII пеш аз милод ва ду табақаи мутааллик ба ҳуди маданияти ҳисор) қашф гардид. Дар табақаҳои маданияти ҳисор боқимондаҳои оташдони нимдоиран аз санг ҷидашуда, иичунин «хоначаҳо»-и маҳсуси аз девораҳои чандқабатаи сангӣ би-

²⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 81–89.

²⁷ Массон В.М., 1966 б, с. 88.

²⁸ Толстов С.П., 1948 а, с. 59–66; Виноградов А.В., 1968; Коробкова Г.Ф., 1969.

ноёфта пайдо шуданд. Ин гуна сұфачаҳо, ки зоҳирان ҳамчун бунёди манзилҳои сабукбори чӯбӣ хизмат мекардаанд, дар ҳафиётҳои Шарқи Наздик низ дарёб гардиданд»²⁹.

Дар байни бештар аз 40 ҳазор маснуоти асри санг, ки аз ҳафиёти Тутқавул ба даст омадааст, табарҳои хуби суфта, кордҳои тез, абзорҳои дастии хонагӣ: дарафш, парма, белча ва бисёр олатҳои соҳту пардоҳти чӯб мавҷуданд. Аслиҳаи асосии ширкорӣ аз наиза ва синон иборат буд, ки ба дастаҳои чӯбӣ ё устухонӣ тег нишонда, бо мум ва ширеш маҳкам мекарданд. Қисмати асосии ёдгориҳои маданияти ҳисорро олатҳои қалони санги қайроқӣ ташкил менамоянд. Асбобу олоти устухонӣ хеле кам ба назар мерасад. Аз ҳафиёти ин ноҳия устухонҳо – аввалин осори антропологии аҳли маданияти ҳисор низ ёфт шуданд.

Мувоғики усули радиокарбӣ муайян карданд, ки табакаи болои маскуни ҳисор 5150 ± 140 сол пеш аз милод вучуд доштааст.

Муқаррар кардани асосҳои иқтисодии марҳалаи тутқавулии маданияти ҳисор ниҳоятдараҷа душвор аст. Вале аз мадракҳои археологӣ чунин бармеояд, ки он маскани ширкорчиён ва фундорандагони неъматҳои табии набуда, балки одамони навакак ба шаклҳои истехсолкунандай ҳочагӣ қадамгузошта мебошанд. Иқтисодиёти сокинони қадимаи Тутқавул бештар ба марҳалаи «пайдоиши зироат ва ҷорвдорӣ» наздик аст. Як қатор нишона ва аломатҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки ҷорвдорӣ мавқеи асосӣ доштааст. Дар байни устухонҳои миқдоран қами ҳайвонот, ки аз табакаҳои маскунӣ берун оварда шудаанд, устухони буз ва гӯсфанди хонагӣ ба назар мерасанд.

Холо дар дasti мо баъзе далелҳое мавҷуданд, ки барои муайян кардани ҳудуди интишори маданияти ҳисор имкон медиҳанд. Ин навъ ёдгориҳо асосан воҳаҳои сарзамини имрӯзаи Тоҷикистонро фаро гирифтаанд. Ёдгориҳои мушобехи ин, ки дар дигар ноҳияҳои кӯҳистони Осиёи Миёна, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон, Фарғона ва соҳилҳои Иссиқкӯл дучор меоянд, мутаассифона, то ҳол дуруст омӯхта нашудаанд.

Таърихи мавҷудияти маданияти ҳисор ва санаҳои асосии осори он низ муайян карда шуд. Маълум гардид, ки ин маданият на камтар аз се ҳазор сол (ҳазораҳои VI–III пеш аз милод) давом кардааст. Ёдгориҳои давраи аввалин ин маданият дар Тутқавул, давраи миёна дар Кӯй Бӯлени Дангара ва ниҳоят давраи охири он дар Теппали Фозиёни ҳисор маҳфуз мондаанд³⁰.

Масъалаи гузаштан аз маданияти ҳисор ба фулуз ҳанӯз ба дарачаи кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

Тасвирҳои рӯи санг, ки барои дарк намудани тафаккури башари қадим ва тасвироти нисбат ба муҳит пайдо кардаи ўқӯмак мерасонанд, мавриди таваҷҷӯҳи муҳакқиқони таърихи бостон қарор гирифтаанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ҳазорон тасвирҳои дар саҳраҳо қандашуда мавҷуданд, ки машҳуртарини онҳо тасвирҳои Саймалитош дар Фарғона³¹ ва Лангаркишт дар Помири ғарбӣ мебошад³². Дар Тоҷикистон ҳам чандин маҳалли ин

²⁹ Йraigwood R.J. 1967, p. 106-107.

³⁰ Коробкова Г. Ф., Ранов В. А., 1968.

³¹ Бернштам А. Н., 1952.

³² Ранов В.А., 1960 а.

қабил ёдгорихоро метавон ном бурд. Чунончи, дар қадди сохили Зарафшон ва шохажои он³³, дар силсиликӯҳи Курама³⁴ ва дигар маҳалҳо миқдори зиёди тасвирҳои рӯи санг пайдо гардидаанд. Дар Помир тақрибан 50 маҳалли чунин ёдгорӣ қайд шудааст³⁵. Аксари ин тасвирҳои рӯи санг ба даврони таъриҳи ва қисман ба замони скифу сарматҳо тааллүк дорад. Аз тадқиқи онҳо масъалаҳои хеле ҷолибе ба миён меоянд, ки эҳтимол, ҷанд насли донишмандон – археологҳо ва санъатшиносон ба ҳалли онҳо машғул ҳоҳанд шуд.

Вале аз ҳама чолибтар қадимтарин тасвирхои рӯи сахраҳо оғаридаи одамони асри санг мебошад. Ин қабил тасвирҳо ҳамагӣ факат дар якчанд нуқтаҳо дучор омадаанд. Онҳо чи аз ҷиҳати мавзӯй ва чи аз ҷиҳати тарзи оғариниши худ аз ҷунин осори ҳунарии давраҳои баъд фарқ мекунанд. Яке аз фарқҳои муҳими тасвирҳои қадима ин аст, ки онҳо бо ранг қашида шудаанд.

Тасвирхои хеле диққатангези Заравутсой (воқеъ дар Ўзбекистон) кайхост, ки шўҳрати чаҳонӣ пайдо кардаанд. Дар байни ин тасвирҳо хусусан саҳнаи шикори говони ваҳшӣ, ки шикорчиён рӯи худро бо або пӯшидаанд, ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошад. Дар натиҷаи тадқиқоти солҳои охир маълум гардид, ки ин суратҳо ба давраҳои неолиту энеолит тааллук дошта, эҳтимол, баъзе қабатҳои қадимтари онҳо ба замони мезолит ҳам рафта мерасида бошанд³⁶.

Чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин тасвири рӯи санг дар Осиёи Миёна суратҳои мағораи Шахта мебошад, ки дар Помир қашф шудааст. Дар девори мағораи начандон калоне, ки дар баландии 4200м аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, суратҳои ба ду ранг қашидашуда маҳфуз мондаанд. Тасвири одамони ба зери қаноти мурғон паноҳбурда, гурозҳо ва хирсҳо хеле хуб намоён аст. ҳайвонҳо дар лаҳзаи заҳмӣ шудан аз тири ширкорчиён тасвир шудаанд. Бино ба сабки нигориши ин суратҳо, казоват кардан мумкин аст, ки онҳо назар ба суратҳои Заравутсой қадимтаранд ва метавонанд ба давраҳои аввали неолит ё худ мезолит нисбатӣ ёбанд³⁷.

Суратхое, ки аз ду маҳалли дигари қўҳистони Осиёи Миёна – дар нахри Саричас³⁸ ва Куртикоси наздиди мағора Шахта ёфт шудаанд, ба давраҳои байдтар, ба аҳди охири неолит ё биринчй тааллук доранд³⁹.

3. АСРИ БИРИНЧЙ

Гузариш ба соҳти қавмии падарӣ

Асри биринчй мухимтарин давраи таърихи инсоният мебошад. Дар ин давра чи дар тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва чи дар соҳти иҷтимоии ҷамъият тағиироти ҷиддӣ ба вуқӯй меояд: истихроҷ ва гудозиши маъдан ва соҳтани асбобҳои фулӯзӣ шурӯъ гардида, олоти истеҳсолот тақмил мейбад, дар киштукор обёрии сунъӣ ҷорӣ мешавад, қариб тамоми қабилаҳои Осиёи Миёна ба хоҷагии истеҳсолкунанда мегузаранд, тадриҷан масканҳои бузург ба вучӯд меоянд; ниҳоят,

³³ Дальский А. Н., 1949; Мандельштам А. М., 1956.

³⁴ Ранов В. А., 1960 б.

³⁵ Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.

³⁶ Формозов А. А., 1966; 1969, с. 60–78.

³⁷ Ранов В. А., 1961.

³⁸ Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.

³⁹ Ранов В. А., 1961.

дар охирхой ин давра нобаробарии молумулкй ва ичтимой авч гирифта, заминаи дар оянда ба чамъияти синфй гузаштанро фароҳам меоварад.

Ибтидои асри биринчиро «энеолит» – «асри сангумис» меноманд, зеро маҳз дар ҳамин вакт, баробари ҳифзи аввои зиёди олоти сангӣ, оҳиста-оҳиста асбоб ва маснуоти мисӣ ҳам пайдо ва паҳн мешаванд. Энеолит дар ҷануби Туркманистон ҳазорахои IV–III пеш аз милодро дарбар гирифта, дар маҳалҳои дигар то ҳазораи II пеш аз милод давом намудааст. Асри биринчӣ асосан аз охири ҳазораи III пеш аз милод оғоз ёфта, мавҷудияти худро то қарнҳои IX–VIII пеш аз милод нигоҳ медорад.

Дар аҳди биринчӣ қабилаҳои Осиёи Миёна ба дарачаи хеле баланди тараққиёти маданияти моддӣ ва маънавӣ расида, дар байни тамаддуни шаҳрҳои Шарқи Наздику Миёна ва ҳиндустон, аз як тараф, ва қабилаҳои Поволже, Казоқистон, Сибир, Осиёи Марказӣ ва Хитой, аз тарафи дигар, ҳалқаи пайвандкунанда гардида буданд. Бо вучуди ин, дар осори олимони ғарб майли ошкоро кам карда нишон додани аҳамияти тамаддуни қадими мардуми Осиёи Миёна ба назар мерасад. ҳатто дар ҷунин як асари ҷиддӣ монанди «Таърихи инсоният. Тараққиёти маданият ва илм», ки ЮНЕСКО нашр кардааст, роҷеъ ба маданияти аҳди биринчии ҷануби Туркманистон ҷунин суханҳо гуфта шудаанд: «Хусусияти умумии он нисбатан сода аст, ин маданияти чамъиятест, ки на дар ягон ҷараёнгоҳи прогресс, балки яқинан дар «ҳаличи қӯҷаке» умр ба сар бурдааст»⁴⁰. Таҳқиқоти олимони советӣ ин гуна мулоҳизаҳои беасоси нигилистонаро комилан рад мекунанд. Мадракҳои таъриҳи гувоҳӣ медиҳанд, ки саҳми Осиёи Миёна дар маданияти асри биринчии шарқ бағоят бузург аст, ба замми ин, қабилаҳои эронизабону ҳиндузабон ба қишишварҳои ҳамсояи ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон маҳз аз Осиёи Миёна омадаанд. Ононе, ки аз ин қабилаҳо дар Осиёи Миёна монданд, як андоза тафовут пайдо карда, минбаъд аз ҳамқавмони ба Эрон ва ҳиндустон рафтаи худ чудо шуданд. Тараққиёти минбаъдаи маданияти Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа бартарӣ доштани анъанаҳои давраи энеолитро нишон медиҳад.

Қувваҳои истехсолқунанда

Бо мурури асрҳо олоти истехсолот беш аз пеш такмил ёфта, техника тараққӣ намуд. Яке аз равияҳои ин тараққиёт ба пайдоиши фулузгудозӣ оварда расонид. Илм дар ихтиёри худ мадракҳои аниқ ва дақиқи ба вучуд омадани металлургияи ибтидоиро надорад. Аввалҳо одамон фулузоти худрӯйро як навъи маҳсуси санг пиндошта, бо ҳамон усуле, ки ба санг мукаррарӣ кор мефармуданд, соҳту пардоҳт мекарданд. Тадриҷан онҳо пай бурданд, ки баъзе навъҳои санг дигаргун буда, ҳосияти ёзандагӣ доранд. Дертар, вақте ки инсон аз даруни ҳокистари сард дар натиҷаи тасодуфан гудоҳта шудани маъдансанг як порча мисро пайдо намуд, фикри аз маъдан ҳориҷ кардани мис, яъне гудозиши маъданни мис ба вучуд омад. Таҷрибаи сафолпазии кулолон дар кори омӯҳтани фулузгудозӣ хеле қӯмак расонид. Ин қадамҳои аввали саноати фулузсозии ибтидой бо машакқати зиёде гузашта шуда, ҷунон ки бостоншиносон муайян кардаанд, ҷандин ҳазор сол тӯл кашидааст.

Аммо олоти мисӣ, бинобар мулоим будани худ, он қадар самараи дилҳоҳ дода натавонист. Он вақте, ки инсон ба мис қальяғӣ (гоҳо сурб, сурма ва маргимуш) ҳамроҳ карданро омӯҳт, вазъият фавран тағиیر ёфт, як навъи нави фулуз – би-

⁴⁰ Hawkȫs J. and Wollȫy L., 1963, p. 827.

ринчй тавлид гардид, ки дар баробари як катор бартарихои технологӣ ба сабаби хеле саҳт буданаш барои вусъат пайдо кардани таҳияи олоти фулузӣ имконияти фароҳам овард. Вале дар айни замон асбобу аслиҳаи сангӣ низ ҳамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт⁴¹.

Ф.Энгелс навиштааст: «Муҳимтарини онҳо (фулузот.— Б.Ғ.) мис ва қалъагӣ, инҷунин биринҷии аз ҳамbastagии онҳо ҳосилшуда ба шумор мерафтанд; биринҷӣ олоту аслиҳаи лозимаро ба вучуд овард, лекин олоти сангиро аз байн бурда натавонист; ба ин кор факат қудрати оҳан мерасид, аммо ҳосил кардани оҳанро ҳоло намедонистанд»⁴².

Дар Осиёи Миёна осори бисёр конҳои мис, ки дар асри биринҷӣ қашф гардида, мавриди истифодаи аҷдоди қадимаи мо қарор гирифта буданд, бοқӣ монданд. Чунончи, дар Фарғона мисро аз кони Навкат, дар кӯҳистони Чатқолу Курама истихроҷ мекарданд, ҳамчунин конҳое, ки дар Буконтоғ ва дигар маҳалҳои кӯҳсорои Осиёи Миёна ёфт шуданд, аз ҳамин қабил манбаъҳои машҳури мис ба шумор мераванд. Тадриҷан хелҳои маъдане, ки дар гудозиш истифода мебурданд, зиёдтар гардид; аввалҳо фулузгудозони ибтидой мисро факат аз маъданҳои туршонидашуда гудоҳта ҳосил мекарданд, бাবдтар технологияи нисбатан мураккабтари аз маъданҳои хеле васеъ пахшудаи сулфид ҳосил кардани мис азҳуд карда шуд. Дар Осиёи Миёна қалъагӣ аз кони Қарнаб, воқеъ дар самти ҷанубии водии Зарафшон, истихроҷ карда мешуд⁴³.

Зироат ва ҷорвдорӣ, ки дар аҳди гузашта пайдо шуда буд, дар асри биринҷӣ ба соҳаи асосии ҳочагӣ табдил ёфта, аҳамияти ширкор камтар гардид.

Дар ҷануби Туркманистон, ки дарёҷаву ҷӯйбор бисёр аст, зироаткорон дар вактҳои аввал аз обҳезиҳо истифода карда, бештар дар заминҳои лойқа кишт мекарданд. Дар ҳазораи IV пеш аз милод дар ин ҷо нахустин иншооти обёрий пайдо гардид, ки дар тамоми Шарқи Пеш қадимтарин иншоот ба шумор меравад. Обанбори сунъии гунҷоишаш 3,5 ҳазор метри мукааб, инҷунин каналҳои обёрии андаке дертар (дар байни ҳазораҳои IV–III пеш аз милод) соҳташуда қашф гардидаанд, ки онҳо ба ҷӯю ҷӯйчаҳои зиёде тақсим шуда, қарип 150 гектар замини яке аз дехкандаҳои ҷануби Туркманистонро обшор мекардаанд. Аввалҳо зироати асосиро ҷави дурадда ва ғандуми нарми зирадона ташкил мекард, вале сонитар, чунон ки бозёфтҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ғайр аз ҷаву ғандум ҷавдор, нахӯд ва ангур низ ба қатори зироатҳои асосӣ доҳил гардид. Пештар доси сангӣ ба кор бурда мешуд, бабдҳо ҷои онро доси мисӣ ва биринҷӣ гирифт. Яқинан метавон гуфт, ки дар айни тараққиёти аҳди биринҷӣ дар шудгор ва қишигуор аз қувваи ҳайвонот низ истифода мебурданд. Рамаи ҷорпоён аксаран аз бузу гӯсфанд иборат буд. Аз ҳайвоноти корӣ, алалхусус аспу шутур нигоҳ дошта мешуд⁴⁴.

Пайдоиши зироати обӣ дар байни қавму қабилаҳои дигар вилоятҳои Осиёи Миёна нисбатан дертар, дар охирҳои аҳди биринҷӣ ба вуқӯй омад. Маълумот ва мадракҳои баҳснапазире ҳастанд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод дар Хоразм мавҷуд будани каналҳои обёриро тасдиқ менамоянд⁴⁵. Аз эҳтимол дур нест, ки ин

⁴¹ Богаевский Б.Л., 1936, с. 390–439; Литвинский Б.А., 1954 б, с. 13–36; «A History of Technology», 1957, p. 572–598.

⁴² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Соч., т. 21, с. 161.

⁴³ Ливинский Б.А. ва диг., 1950; 1962, с. 189–191.

⁴⁴ Лисицына Г.Н., 1965; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 110–113, 164.

⁴⁵ Итина М. А., 1968; Андрианов Б. В., 1969. с. 102–110.

гұна каналқо дар Фарғона ҳам буданд. Чорводорй дар хочагии ин вилоятхो назар ба chanubи Туркманистан хиссаи бештареро ташкил мекард.

Дар баробари истихроци фулуз, пайдиши фулузгудозӣ, зироат ва чорводорй дигар навъҳои истеҳсолот, аз чумла кулолӣ, таҳияи олоти сангӣ ва ғайра низ хеле тараққӣ карда буд.

Вилоятҳои таърихио маданияи Осиёи Миёна

Сайри тараққиёти таърихии аҳди биринчӣ дар қисматҳои муҳталифи Осиёи Миёна яксон набуд. Дар ин бобат ду вилояти қалонро метавон зикр кард: 1) chanubу гарбӣ (chanubи Туркманистан); 2) шимолу шарқӣ (қисматҳои бοқимондаи Осиёи Миёна). Маданияти ин вилоятҳо аз ҳам ҷиддан фарқ менамуд. Дар айни замон миёни онҳо робитаи қавӣ ва тӯлонӣ вучуд дошт⁴⁶.

Дар chanubи Туркманистан маданияти муқимии зироатӣ, ки аз рӯи нахустин осори таҳқиқшуда «маданияти Анав» номида шудааст, ривоҷ ёфта буд. Нахустин ковишиҳои Анав бо номи кишваршиноси рус А.В.Комаров алоқаманд аст. Баъдҳо экспедитсияи американӣ бо сардории Р. Помпелли ин ковишиҳоро давом дод⁴⁷. Бо ҳафриёти солҳои 1949-1950 дар Намозгоҳтеппа баамаловардаи Б.А.Литвинский тадқиқи илмии ёдгориҳои маданияти Анав шурӯъ гардид⁴⁸. Сипас, ин корро Б.А.Куфтин идома дода, накшай табакабандии ин ёдгориҳоро пешниҳод намуд, ки то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст⁴⁹. В.М.Массон ва ҳамкорони ў дар натиҷаи ковишиҳои ҷандинсола материали фаровоне доир ба тамоми марҳалаҳои маданияти Анав ба даст оварданд. Ба ин васила В.М.Массон материалҳои оид ба таърихи қабилаҳои Анавро тадқиқ ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бори аввал ба доираи васеи масъалаҳои таърихи Шарқи қадим доҳил намуд⁵⁰.

Дар аввалҳои энеолит масканӣ одамон фақат аз як дар ва хона иборат буд. Баъдтар дар марҳалаҳои минбаъдаи тараққиёти энеолит атрофи онро ба мақсади мудофиа девор мекашанд; хонаҳои ҷамоатӣ низ соҳта мешаванд, ки дар ҳар яке қӯшманқал гузошта шудааст. Тадриҷан тамоюли соҳтани манзилҳои серҳона пайдо мешавад. Дар охирҳои энеолит масканҳо боз ҳам васеътар гардида, такрибан ҳамаи онҳо аз манзилҳои серҳона иборат мешаванд ва аз ҷанд манзили наздик як маҳаллаи иқоматӣ ба вучуд меояд.

Зарфҳои сафолии пурнақшунигор аз ҷиҳатҳои маҳсуси маданияти chanubи Туркманистони аҳди энеолит то охир аҳди биринчӣ ба шумор меравад.

Дар аҳди биринчӣ масканҳои хурд ва миёна (ба масоҳати то 10 гектар) ва дехкадаҳои хеле қалони шаҳристонмонанд, аз қабили Намозгоҳтеппа, ки то 70 гектар масоҳат дошт, мавҷуд буданд.

Дар давоми мавҷудияти Намозгоҳтеппа, ки ҳанӯз дар аҳди энеолит пайдо шуда буд, табакаи маскунӣ ба ғафсии қаріб 34 метр расидааст. Машгулияти асосии аҳолӣ ба тарики пештара давом карда, вале анвои зироат бисёртар гардид. Дар ҷиҳати қишлоқ олоти мисӣ ва биринчӣ ба вучуд омад ва ҳамин қабил маснуوت дар қатори асбобҳои сангӣ ба зиндагонии мардум низ беш аз пеш роҳ ёфт. Зоҳирон ин

⁴⁶ Муғиса кунед бо ИТН, I, с. 98–100.

⁴⁷ «Урочищования в Туркестане», 1908.

⁴⁸ Литвинский Б.А., 1952 б.

⁴⁹ Куфтин Б.А., 1954.

⁵⁰ Массон В.М., 1956, а; 1956 б; худи ў, 1959; 1960; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 76–128, 151–178.

дехкада аз якчанд манзилгоҳҳои калоне таркиб ёфта, дар хар яке аз онҳо чамоаи сероилае маскан намуда буд. Дар яке аз ин манзилгоҳҳо 27 хона (ҳамагӣ на камтар аз 50 хона буд), ки бо роҳравҳо ба якдигар пайваст гардидаанд, пайдо карда шуд. Биноҳо ба намуди росткунҷа ва мураббаъ, бâъзе шаклан нодуруст ҳам соҳта шуда буданд. Девори хонаҳо аз хиштҳои калони росткунҷа бардошта шудаанд. Дар ин хонаҳо чанд хел оташкада ва суфаҳо мавҷуд буданд. Деворҳоро ба хубӣ андова намуда, дар бâъзе ҷоҳо гаҷкорӣ ҳам кардаанд. Аз бâъзе мадракҳо маълум мешавад, ки як қисми хонаҳо боми гумбазшакл доштаанд. Ба ин тарика, дар давраи энеолит ва биринҷӣ корҳои соҳтмони меъморӣ дар маҳалҳои ҷанубӣ Осиёи Миёнга ниҳоят-дараҷа тараққӣ мекунад.

Саноати хунармандӣ низ хеле равнақ мейбад. Корхонаҳои мисгудозӣ ба вучуд омада, аз мӯҳраҷаву сӯзан то ҳанҷарҳои мисӣ маснуоти гуногун истеҳсол мегардиданд. Аз санг ҳам нафақат аслиҳа ва олоти меҳнат, балки хар гуна асбобҳои зиндагӣ ва зарфҳои зебо соҳта мешуданд. Маҳорати кулолҳо низ ба дараҷаи баланд мерасад. Онҳо аз кӯзачаву қадаҳҳои ниҳоят ҳурд то ҳумҳои хеле калон зарфҳои гуногун месоҳтанд. Зарфҳои бисёр нағис ва зебои таомхӯрӣ бо гулҳои рангоранг ороиш мейфтанд. Дар ин вакт саноати боғандагӣ ҳам багоят пеш мераҷад.

Нақшунигори зарфҳоеро, ки дар баробари нақшаҳои ҳандасӣ, суратҳои мор, парранда, буз ва гайра қашида шудаанд, омӯхта, доир ба мағкураи аҳолии Намозгоҳтеппа бâъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Маҳсусан, расми бузи дар байни ду дараҳт қароргирифта ниҳоят воқеъ тасвир ёфтааст. Муҷассамаҳои гилии хеле табии баромадаи одам ва ҳайвонот низ ёфта шудаанд. Бâъзе аз ин қабил суратҳо ҳанӯз вучуд доштани бокимондаҳои давраи модаршоҳиро нишон медиҳанд. Аз тасвироти маросими амсилаи гилии хона ва ҷарҳи гилии аробаро ном бурдан мумкин аст. Дар назди девори хонаҳо ва дар зери онҳо қабри одамон низ дучор меояд⁵¹.

Хафриёти муназзами ин бошишгоҳ имкон дод, ки тархи онро равshan тасаввур кунем. Дар мобайни шаҳр майдоне ёфт шуд, ки гирдогирдаш пур аз ҳавлий мебошад. Дар шарқи теппа иншооти динӣ ва дар шимол ҳумдунҳои зиёде воқеъ буданд. Биноҳои иқоматӣ ба се навъ тақсим мешаванд: 1. биноҳои бисёрҳонае, ки дар онҳо аъзои як чамоаи сероила зиндагӣ мекарданд; 2. биноҳои бисёрҳонае, ки дар онҳо чанд хона алоҳида-алоҳида ҷудо карда шуда, гайр аз ин анборча ва ҳавличаю ошҳона низ дорад; 3. биноҳои калоне, ки тархи аниқи мӯкаррарӣ дошта, вусъати онҳо аз 70 то 80 м² аст. Тахмин меравад, ки дар ин гуна биноҳо аъёну ашроф ва дар биноҳои ду навъи аввал намояндагони табақаҳои поёнтари ҷамъият зиндагӣ мекарданд. Дар қарии биноҳои иқоматӣ даҳмаҳои ҷамъиятӣ воқеъ буданд; аз рӯи ҷиҳози дағн низ тақсимоти молумулкӣ ҷамъиятро равshan дидан мумкин аст⁵².

Иншооти диние, ки дар давраи Намозгоҳи V ба вучуд омадааст, ҷолиби диккат аст,— ин иншоот дар теппае ҷой дорад, ки дар он чанд қабати қадимтарӣ маскун ёфт шуданд. Теппа бо хишти хом рӯкаш шуда, дар болои он як иморати бурҷмоманде соҳта будаанд, ки аз пеш қарib 21 метр бар дошт. Муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки ин иморат зинадор буд — ҷор зинаи аввали он ёфт шуд. Беруни девори зинаи дигари иморат бо нақшҳои хиштиҳомии барҷастаи сезина оро дода шудааст. Ба ақидаи В.М.Массон, ин иморат зиккуратҳои Шумерро хотиррасон менамояд.

⁵¹ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁵² Массон В. М., 1968, 1974, 1976.

Шимолтари ин иншоот чанд бинои иқоматие буд, ки ба биноҳои навъи З мансуб аст ва роҳбарони ҳафриёт онро «коҳи коҳин» номидаанд. Дар ҷанубтари ин маҳалли иқомат даҳмае воеъ буд, ки он як долони дароз ва панҷ ҳӯҷра дошт. Яке аз ин ҳӯҷраҳо, ки, эҳтимол, ибодатхона бошад, хеле материалҳои пурарзиш дод. Аз ҳамаи ҳӯҷраҳо шаддаҳои лочувардӣ, фирӯзӣ, ақиқӣ ва тиллӣ ёфт шуд. Алалхусус, ҳайкалчаҳои тиллоии сари гург ва барзагов (ҳайкалчай сари барзагов фирӯзанишон аст) ба аҳамияти маҳсус молик мебошад. Дар ин даҳма умуман турбати зиёда аз 30 кас ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо, аз афти кор, аъзои як оилаи қалони ҷамоат буданд⁵³.

Ҳафриёти Олтингеппа ҷои маданию таърихии маданияти давраи мутараққии аспи биринҷии Анавро муайян намуд ва аҳамияти он маҳз дар ҳамин аст. Ин маданияти дар заминаи анъанаи маданияти маҳаллӣ ташаккул ёфта, баъд аз комёбихои тамаддуни мутараққии Байнаннаҳрайн фаровон баҳра бардошт ва бо тамаддуни Фаластин, Сурия ва Осиёи Хурд қаробат пайдо намуд⁵⁴.

Шомилони маданияти Анав дар давраи биринҷӣ ҳам аз гил бут месоҳтанд. Ин бутҳо аз ҳайкалчаҳои ҳаҷмдору умумисоҳти давраи энеолит фарқи қалон доранд. Ин бутҳо мучассамаҳои асосан мусаттаҳи зан ва баъзан мард мебошанд, ки ба тани онҳо ороши зиёде часпонда шудааст ва баъзан ин мучассама танҳо як пораи гил аст, ки дар вақти мулоим будани он ба рӯйаш тарҳи дараҳтҳо ва дигар суратҳо сабт гардидааст⁵⁵. Ба ақидаи муҳаққиқон, ин бутҳо таҷассуми он ҳудову олиҳаҳои намебошанд, ки кайҳо маълум шуда буданд, балки инъикоси арвоҳи ҳамон ашёву ҳодисаҳоенанд, ки пеш аз пайдоиши ҳудоҳои маҳсус вуҷуд доштанд⁵⁶.

Дигар дехқадаи шаҳристонмонанд - Олтингеппа, ки аз Намозгоҳтеппа хурдтар буда, ҳамагӣ масоҳати 46 гектарро ишғол мекард, осоре аз биноҳои азими шарқи қадим ва ҳунари мардуми он, мисли мучассамаҳои бо ҳат ва аломатҳои рамзӣ ороишёфттаро то замони мо расонид⁵⁷.

Охирин марҳилаҳои аспи биринҷӣ ҷои дар осори тамаддуни Намозгоҳтеппа ва ҷои дар дигар ёдгориҳои доманаи кӯҳи Купетдог ва воҳаи Марв нишонаҳои худро бокӣ гузаштааст.

Тадқиқоти солҳои охир далолат мекунанд, ки ҳанӯз дар давраи Намозгоҳ V қисми сокинони доманаи кӯҳҳои Купетдог ба соҳилҳои резишишгоҳи Мурғоб кӯҷидан гирифтанд. Дар ин ҷо бисёр бошишгоҳҳои начандон қалон (вусъати қалонтарини онҳо 15 га) ёфт шудаанд, ки дар лаби мачроҳои қадимиҳо дарёҳо ҷой гирифтаанд. Ба маданияти Анав қаробат доштани онҳо равшан аст. Эҳтимол, сокинони ин ноҳия бо мардумони дашт ҳариду фурӯш мекарданд. Масалан, мумкин аст ба онҳо асбобҳои сағолӣ мефурӯҳтанд. Дар ин бошишгоҳҳо ҳайкалчаҳои занон, мӯҳрҳои нақшини сангӣ, фулӯзӣ ва сағолӣ ба даст омадаанд, ки ба маданияти давраи Намозгоҳ V-и Анав хос аст.

Баъдтар, дар миёнаҳои ҳазора II то милод ба резишишгоҳи Мурғоб аз доманаи кӯҳҳо гурӯҳи дигари мардум кӯҷида омаданд, ки маданияти моддии онҳо ба маданияти Намозгоҳ VI таалук дорад. Айнан дар ҳамин давра дар бошишгоҳҳои Мурғоб ба соҳтани қалъаҳои шурӯъ карданд, ки бурҷҳои мустаҳкам доштанд⁵⁸.

⁵³ Массон В.М., 1974.

⁵⁴ Массон В.М., 1976, с. 446.

⁵⁵ Массон В.М., Сарнаниди В.И., 1973.

⁵⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 121.

⁵⁷ Массон В.М., 1967 б; ҳам аз ўст, 1974.

⁵⁸ Сарнаниди В.И., 1972; 1973; 1975; 1976.

Шубхае нест, ки ин кор тақозои замона буд, зеро айнан ҳамин гуна қальҳо дар Афғонистони шимолӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ низ сохта шудаанд.

Дар тамоми давраи мавҷудияти аҳди биринҷӣ Туркманистони ҷанубӣ мутаракқитарин ва маданинтарин вилояти Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Ин вилоят «ба минтақаи паҳновари ҷамоати кишоварзии ибтидой, ки ба тамаддуни шаҳри шарқи қадим пайваста буд, доҳил мешуд. Қабилаҳои Осиёи Миёна, Эрон, Балучистон ва Афғонистон, ки дар миёнаи ду маркази бузурги тамаддуни бостонӣ – хиндустан ва Мовароуннаҳр воқеъ гардида буданд, дар пешрафти он роли муҳим бозиданд»⁵⁹. Қабилаҳои ҷануби Туркманистони Осиёи Миёна баробари баҳра бурдан аз таъсири пурбаракати марказҳои шаҳрии хеле тараққикардаи шарқи қадим ва ҳамчунин тоифаҳои кишоварзии ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон дар навбати худ ба онҳо низ таъсири муайянे расонидааст. Дар байнин қабилаҳои ҷануби Туркманистон ва дувумин вилояти аҳди биринҷии Осиёи Миёна, ки ба сабаби доҳил шуданашон ба қабилаҳои саҳронишини Евросиё номи «қабилаҳои доираи саҳро»-ро гирифтаанд, робитаи ниҳоятдараҷа наздик ба вучуд омада, муттасил инкишоф меёфт ва дар пешрафти иқтисодию маънавии онҳо аҳамияти бағоят қалоне дошт. Дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод гурӯҳҳои пуршумори қабилаҳои саҳронишин аз шимол ба Туркманистони ҷанубӣ рӯ оварданд.

Ба тавассути экспедицияҳои С.П.Толстов ва ҳамкорони ўз аз маҳалҳои назди баҳри Арал бисёр ёдгориҳои аҳди биринҷӣ пайдо шуд. Аксари ин ёдгориҳо ба маданияти Тозабоғёб тааллук дорад. Тозабоғёбҳо дар заминканҳо мезистаанд. Дар миёнаҳои хона оташдони қалоне ва ба тӯли девор ӯра сохта шуда буданд. Аҳолӣ ба зироат ва обёри машғул буда, ҷорводорӣ ҳам дар ҳаёти иқтисодӣ роли қалон мебозид. Якчанд қабри одамони онвақта кофта, таҳқиқ карда шуд. Миқдори зиёди зарфҳои сафолии бо нақшҳои ҳаккокии ҳандасӣ ороишёфта дарёфт гардид. Чунон ки М.А.Итина исбот намуд, ин зарфҳои сафолӣ аз ҷиҳати ороиш ба сафололоти маданияти Андрони Қазоқистони гарбӣ ва маданияти кандақории Поволже хеле шабоҳат дорад.

Дар маҳалҳои назди баҳри Арал баробари маданияти Тозабоғёб маданияти дигаре, ки бо номи «Суирғон» машҳур аст, низ паҳн гардида буд. Ба ақидаи муҳаққикон, ҳусусияти ин маданиятро бештар аз рӯи робитаҳои он бо маданияти қабилаҳои ҷануб, яъне маданияти Анав метавон муайян намуд.

Дар интиҳои аҳди биринҷӣ (охири ҳазораи II пеш аз милод ё худ асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод) барои намояндагони ашрофи қабила дар резишиҳои Сирдарё, болои тали Тоғистон мақбараҳои қалоне аз хишти ҳом ва сутунҳои чӯйӣ сохта шудаанд. Онҳо аз берун мудавваршакл (ба кутри то 15 метр) ва аз дарун мурраббашакл мебошанд. Ҷорворҳои гилии онҳо ниҳоят ғафс буда, эҳтимол меравад, ки аз дарун бо як навъ колин зинат ҳам медодаанд⁶⁰.

Дар охирҳои ҳазораи III ва нимаи аввали ҳазораи II пеш аз милод дар поёноби Зарафшон дехоти қабилаҳое, ки бостоншиносон «замонбобиҳо» номидаанд, вучуд дошт. Замонбобиҳо дар ҳоначаҳои қамишии бо қаҳғил ловидашуда зиндагӣ мекарданд. Онҳо заминҳои ҳангоми обхезӣ шодобшударо барои кишт истифода карда, ба зироат ва парвариши ҷорво, инчунин ба шикор ва моҳидорӣ машғул мешуданд. Олоти меҳнати онҳо аз кӯба, дос ва қаланди сангӣ иборат буд. Сафололоти ин маданият, ки ба давраи охири маданияти Калтаманор доҳил мешуд, ба андозаи зиёд

⁵⁹ Массон В.М., 1964, с. 5

⁶⁰ Толстов С.П., 1962, с. 47–88; Итина М.А., 1962; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 233–238.

тахти таъсири маданияти Анав низ воқеъ гардида буд. Дар ин маҳал порахои сафололоти маҳсуси Анав ва зеварҳои сангӣ ва биринҷии айнан ё қисман ба асбобҳои зинатии Туркманистони ҷанубӣ монанд ёфт шуданд. Шояд замоне фавҷи муҳочирони ҷанубитуркистонӣ ба ин ҷо расида, бо авлоди қалтаманориҳо зиндагии якҷоя ба сар бурда бошанд. ҳамчунин таҳмин мекунанд, ки ин ҳамрангиро робитаҳои мутақобилаи мадания (на ин ки иркӣ) мардуми ин маҳал бо қабилаҳои зироаткори ҷануб ба вучуд овардааст.

Дертар (аз миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод) дар воҳаи Зарафшон қабилаҳои аҳди биринҷии сахроӣ пажӯҳ мегарданд⁶¹.

Қадимтарин ёдгориҳои аҳди биринҷӣ, ки дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва марказӣ қашғ шудаанд, маснуоти мису биринҷӣ, аз ҷумла табарҳои мисӣ мебошанд. Яке аз ин табарҳо аз деҳаи Ёрии райони Панҷакент, дигаре аз қишлоқи Шаршари райони Кӯйбишев ва севумӣ аз наздикии қишлоқи Аракчини Варзоб ёфт шудааст. Таърихи ҳамаи инҳоро оҳири ҳазораи III – аввали ҳазораи II пеш аз милод муайян кардаанд⁶².

Як силсила ёдгориҳое, ки дар шимол ва ҷануби республика пайдо гардидаанд, давраи тараққиети аҳди биринҷиро тавсиф менамоянд.

Дар соҳили рости Сирдарӯ, самти шарқии Ленинобод, дар маҳалли биёбонии Қайроқкум даҳҳо масканӣ давраи тараққӣ ва оҳирии марҳилаҳои аҳди биринҷӣ дарёфт ва таҳқиқ шудаанд. Аскари ин масканҳо хурд буда, аз 0,1 то 3,0 гектар маҳсугат доранд, вале дар байни онҳо масканҳои хеле қалон ҳам ҳастанд, ки маҳсугати қарип 10 гектарро ишғол намудаанд. ҳар як маскан аз якчанд нишемангоҳ ӣборат буд, ки дарозиаш ба 20 метр ва баражаш ба 12–15 метр мерасид.

Кайроқкумиҳо асосан машғули чорводорӣ будаанд. Аз ин рӯ, дар масканҳои устуҳони гӯсфанд, буз, гов ва асп ҷамъ шудааст. Ба таври фаровон мавҷуд будани ҳовану ос, ки барои ярма ва орд кардани ғалла хизмат мекарданд, аз ривоҷ доштани зироат гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз машғулиятҳои асосии қайроқкумиҳо кори маъдан ва фулузгудозӣ буд. Дар масканҳои онон дажғолҳои аз гудозиши биринҷӣ бокӣ монда ва қолиҳои сангӣ барои рехтани метин ва табарҳои биринҷӣ ёфт шуданд.

Сафололоти Қайроқкум бо олоти сафолии Тозабоғёб шабоҳат дорад. Қайроқкумиҳо барои ороиши зарфҳои сафолӣ қолиҳои маҳсуси мусаттаҳ ва данонадорро кор мефармуданд.

Дар худи Қайроқкум, инчунин дар қишлоқи Даҳанаи райони Ашт дағнгоҳҳои одамони аҳди биринҷӣ пайдо гардианд.

Қабилаҳои қайроқкумӣ як қисмати гурӯҳи қалони қабилаҳои аҳди биринҷии саҳроиро, ки он вактҳо бâъзе ноҳияҳои водии Фарғона ва Тошкандро ишғол намуда, дар ҳудуди хафтруӯд бо қабилаҳои андронии Қазоқистони ҷанубӣ пайваста буданд, ташкил мекарданд. Маданияти ин маҳалро «маданияти Қайроқкум» меноманд. Қайроқкумиҳо дар шимоли Тоҷикистон ғайр аз худи Қайроқкум дар райони Шаҳристон низ сукунат доштанд. Осори маданияти моддии онҳо аз қабатҳои болоии мағораи Оқтангӣ ёфт шуд⁶³.

Дар водии Фарғона баробари маданияти Қайроқкум маданияти тамоман дигар вучуд дошт, ки бо номи «Чуст» машҳур аст. Соҳибони маданияти Чуст бештар ба

⁶¹ Гулямов Я.Г., Исломов У., Аскаров А., 1956; Аскаров А., 1969.

⁶² Литвинский Б.А., 1961.

⁶³ Литвинский Б.А. ва диг., 1962; шарҳу баёни Glassy G., 1965, р. 323–329.

зироат машғул буданд. Сохтани олоти сафолии пурнақшунигор ба онҳо низ хос аст.

Дар ҷануби Тоҷикистон (масалан, дар работи марказии совҳози ба номи Киров, наздикии шаҳри Қўргонтиппа) осори маскани қабилаҳои аҳди биринчии саҳроӣ пайдо гардид. Дар воҳаҳои поёноби наҳрҳои Қизилсу, Вахш ва Кофарниҳон, ки ба дарёи Панҷ мерезанд, қабристонҳои давраи охири аҳди биринчӣ, яъне миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ёфт шуданд. Сокинони бокимондаи онҳо зарфҳои сафолии хеле хуб месохтаанд, ки олоти охирин марҳилаҳои Анавро ба хотир меоранд. Равобити маҳалҳои ҷануб ба гарбро ҳамчунин аз рӯи маснуоти биринчии ин маданият метавон дарк намуд. Дар айни замон маросими дағн, соҳти қабр, сўзондани мурда ва гайра бештар бо доираи маданияти саҳроӣ алоқа доштани онҳоро нишон медиҳад. Ин маданият аз рӯи маҳалли воқеъ шудани қабристонҳо ба худ ду ном: «Вашкент» ва «Вахш»-ро гирифтааст, ки муносибати онҳо ҳанӯз равшан нест⁶⁴. Дар масофаи начандон дуртар аз ин чо, дар Сурхондарё масканҳои дорои сафололоти охири Анав пайдо карда шуданд. Чунон ки маълумот ва мадракҳои аз ҳафриёти Кучуктиппа (таҳқиқи Л.И.Албаум) ва Сафолтиппа (таҳқиқи А.Аскаров) бадастомада гувоҳӣ медиҳанд, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар вилоятҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна чамоатҳое ба вучуд меоянд, ки дорои ҳоҷагии тараққикардаи зироати ибтидой буда, дар масканҳои мустаҳкам ва нишемангоҳҳои мунаzzаму зебо иқомат мекарданд (дар таги ин қабил хонаҳо мурдаҳоро дағн менамуданд). ҳунарҳои гуногун ба дараҷаи баланди тараққӣ расида буд.

Ҳафриёти Сафолтиппа⁶⁵ хеле ҷолиби дикқат аст. Бошишгоҳи Сафолтиппа далилат менамояд, ки дар ҳазораи II то милод дар шимол зироаткории мутараккӣ вучуд дошт. Сафолтиппа теппай начандон қалонест, ки қариб 3 гектар вусъат дорад. Гирдогирди хонаҳои иқоматии ин бошишгоҳро се қатор деворҳои мудофиавӣ иҳота карда буданд. Биноҳои бошишгоҳ ҳама бисёрхона буда, чанд бино ба ҳам пайваста мешуд ва байнин ин биноҳои пайваста кӯчаву тангӯччаҳо воқеъ буданд. Тарҳи бошишгоҳ ниҳоят пухта ва аниқу дақик буда, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми биноҳо аз рӯи нақшай пешакӣ баробар соҳта шуда буданд. Берун аз бошишгоҳ қабристон нест, зеро мурдагонро бевосита дар таги девори хонаҳо ва ё дар худи даруни хона мегӯрониданд. Баъзан часади мурдагонро андаруни зарфҳо мёбанд. Дар аксари гӯри қалонсолон зарфҳои сершумор ва инчунин дигар ашёи фулузӣ, сангӣ, ҷармӣ, ҷӯбӣ, оина, асбобҳои гуногун, яроку аслиҳа, ашёи зинату зевар ва гайра ёфт шуданд. Олоти Сафолтиппа ниҳоят хушсифат буда, олоти сафолии аҳди биринчии мутараккии Анавро ба хотир меорад.

Ин гуна зарфҳо ба қарибӣ дар райони Регари Тоҷикистон ёфт шуданд. Дар ин чо даҳмаи гилии давраи биринчӣ–Тандирйӯл қашф шуд⁶⁶. Дар ин чо зиёда аз 20 қабр ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо он қадар чуқур нестанд, баъзеи онҳо лаҳад ҳам доранд. Теппай гӯрҳо бо тӯдаи сангпораҳо ишорат шудааст. Мурдоро дар гӯр паҳлунокӣ пойҳояшро қат карда мемондаанд. Аз ин гӯрҳо зарфҳои сершумор, шаддаҳои сангию биринчӣ ёфт шуданд. Аз ду гӯр ҳайкалчай гилие ба даст омад, ки ҳамто надорад. Яке аз ин ҳайкалчашо нисбатан кам зарар диддааст ва баландии он қариб 37 см буда, марди ришдореро тасвир мекунад, ки пойҳояшро дароз карда нишастанаст.

⁶⁴ Литвинский Б.А., 1967 а; Мандельштам А.М., 1968.

⁶⁵ Аскаров А.А., 1972.

⁶⁶ Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод паҳншавии фаврии ойкуманҳои қабилаҳои Анав ба амал омада, дар маҳалҳои шарқӣ ва ҷануби шарқӣ маскан мекунанд. Дар ҷойҳои нав қисме аз онҳо тарзи зиндагии муқаррарии худро давом медиҳанд ва қисми дигар ба маҳзи созгор афтодани шароити маҳал тадриҷан ба ҷорводорӣ шуғл варзида, ба зиндагонии ниммуқимӣ рӯ меоваранд (қабристонҳои қадимаи ҷануби Тоҷикистон ана аз ҳаминҳо бокӣ мондаанд). Саҳронишиҳо ба урғу одат ва маданияти моддии онҳо таъсири калоне расонидаанд.

Соҳти ҷамъиятӣ

Масъалаи соҳти ҷамъиятии аҳди биринҷӣ мавриди баҳсу мунозираҳои бенҳояти мутахассисон қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин масъала бисёр ақида ва фарзияҳо ба ҳам мухолиф мавҷуданд.

Бештар мулоҳиза ва андешаҳое, ки дар сари таҳқиқи таърихи қабилаҳои маданияти Анав пайдо шудаанд, ҷолиби дикқат мебошанд. Ба фикри В.М.Массон, ба вучуд омадани ҳонаҳои бисёрмандзила ба пайдоиши ҷамоати сероила алоқаманд аст. Дар ҳудуди ҳазораҳои IV–III пеш аз милод ба оилаҳои падаршоҳӣ табдил ёфтани ҷамоатҳои сероилаи модаршоҳӣ ба соҳти падаршоҳӣ гузаштан сабабҳои иқтисодӣ дошта, ҳусусан бо тараққиёти ҷорводорӣ, ки кори мардон буд, марбут аст. «Тамоми маҳсулоти барзиёде, ки акунун қасбу кор медод, ба дasti мард медаромад; зан дар истеъмоли ин маҳсулот иштирок мекард, аммо ба ягон ҳиссаи он соҳиб набуд. «Одами ёбӣ», ҷангвар ва ширкорҷӣ, дар ҳона баъд аз зан мавқеи дувумро ишғол менамуд, ҷӯпони «ҳалимтар» бо сарвати ҳуд қалонгариӣ карда, ба ҷои якум гузашту занро ба мавқеи дувум фурӯвард... кори ҳонагии зан акунун назар ба қасбу кори мард аҳамиятшро гум кард»⁶⁷.

Дар охирҳои аҳди биринҷӣ тафриқаи мулкӣ ва иҷтимоӣ қувват мегирад. Мақбаҳаҳои калоне мисли Тоғистон соҳта мешаванд. ҳаёти шаҳриёнаи ибтидой падид меояд. Оё ин маънии гузаштан ба ҷамъияти синфири дошт ё на? ҳоло ба ин суол ҷавоби аниқ ёфтан душвор аст, вале ба ин ки аввалин падидаҳои он маҳз дар ҳамон давр ба зуҳур омада буданд, ҳеч шӯбҳае нест.

4. ТАРКИБИ НАЖОДИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АҲДИ БИРИН҃ҔЙ. МАСЪАЛАИ ОРИЁЙ.

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёҳо

Протсесҳои этникие, ки дар Осиёи Миёнаи аҳди биринҷӣ ба амал меомаданд, ҳам барои тараққиёти ояндаи ҳуди ин сарзамин ва ҳам барои таърихи як қатор қиҷварҳои ҳамсоя, ки аз ҳиндустан то Аврупои ҷануби шарқӣ масоҳати бузургеро ишғол кардаанд, аҳамияти хеле калон доштанд.

Мавҷуд набудани манбаъҳои хаттӣ ва ҳанӯз ба як маънӣ тавзеҳ наёфтани бозёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвориҳо дар таҳқиқи таърихи этникии Осиёи Миёна онвақта гардидааст. Бо вучуди ин, маълумоти аз оғози давраи таъриҳ дар сарзамини Осиёи Миёна ва қиҷварҳои ҳамсоя сукунат доштани қавму тоифаҳои муҳталиф ва ҳамчунин мадракҳои қиёсии таърихиу забоншиносӣ дар

⁶⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 162.

баробари таҳқиқ ва ҷамъбости материалҳои беш аз пеш афзояндаи археологӣ ба баровардани ҷанде аз ҳулосаҳои муҳим ва ба ҳақиқат наздиқ имкон медиҳанд.

Наҳустин сарчашмаҳои ҳаттии санавӣ, ки дар бораи Осиёи Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII–VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат доштани қавму тоифаҳои эронинажод – сугдиён, бохтариҳо, марғиёниҳо, хоразмиҳо, портҳо, қабилаҳои муҳталифи сакой ва гайраро хотирнишон намудаанд.

Холо дар натиҷаи кофтуков ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимон матнҳои ба ҷандин забонҳои эронӣ навишташуда расидаанд, ки ин забонҳо дар давраҳои қадим ва аввали асри миёна дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои сарҳадии он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои боҳтарӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва хутану сакой⁶⁸ буданд, ки ба ғурӯҳи забонҳои шарқизеронӣ дохил мешуданд. Забони портӣ ба ғурӯҳи забонҳои гарбиэронӣ дохил шавад ҳам, vale бештар таҳти таъсири забонҳои шарқизеронӣ қарор гирифта буд, низ аз ҳамин қабил забонҳои қадими Осиёи Миёна ҳисоб меёфт⁶⁹. Дар нимаи аввали ҳазорай якуми қабл аз милод дар яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна ва атрофи он лаҳҷае мустаъмал буд, ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ – «Авесто» аз он фароҳам омадааст.

Ба ғурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми тараққиети ҳуд: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балуҷӣ ва дигар забонҳои гарбиэронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, помирӣ ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқизеронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба ғурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ё ҳуд ҳиндуориӣ⁷⁰, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмали имрӯза лаҳҷаи ведӣ, санскрит ва палии дар матнҳои қадима бοқимондаро дар бар мегирад, алоқаи ҳеле наздиқ доранд.

Ин аст, ки забонҳои эронӣ, якҷоя бо забонҳои ҳиндуориӣ шоҳаи ҳиндуэронӣ, ё ҳуд ориёни оилаи забонҳои ҳиндуаврупоиро ташкил менамоянд. Ба ин ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманиӣ ва як қатор забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки ҳусусан дар замонҳои қадим ва қисман имрӯз ҳам дар бисёр бобат мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоши ҳуд ба як оила тааллук доштани онҳоро нишон медиҳад.

Олимони ҳозиразамон маҳалли ташаккули ин оилаи забонҳоро ба ин ва ё он ноҳияи минтақаи байни Ӯвропаи Марказӣ ва Балкан дар гарб ва даштҳои паҳновари Евросиё дар шарқ нисбат додаанд. Албатта, дар ин маврид сухан аз замонҳои ҳеле қадим меравад. Баъдтар дар давраи ба ҳуд шакли муайян гирифтани лаҳҷаҳо, ки пешгузаштаи бевоситаи забонҳои «таърихии» ҳиндуаврупой (ба мисли юнонӣ, славянӣ, германӣ ва ғайра) ҳисоб меёбанд, қабилаҳои ба ин лаҳҷаҳо гапзананда дар хиттаи васеъ зиндагонӣ карда, vale бо ҳам робитай бисёр наздиқ доштаанд. Тафовути гузаштагони қавму забонҳои ҳиндуориӣ ва эронӣ аз пешгузаштагони дигар ғурӯҳҳои забонҳои «таърихии» ҳиндуаврупой дар он аст, ки онҳо дар марҳилаҳои аввал як ғурӯҳи воҳиди забониро ташкил мекарданд⁷¹.

⁶⁸ Осори он дар Туркистони шарғӣ ёфт шудааст; аз забонҳои ҳозираи эронӣ забони вахонӣ, ки ба ғурӯҳи забонҳои помирӣ дохил мешавад, ба забони хутанӣ наздиқ аст; ниг.: Герценберг Л.Г., 1965, с. 31 ва мобаъд; Йайлӯу Н.В. 1968, р. 157–159.

⁶⁹ Доир ба мавғеи забони портӣ дар байни забонҳои эронӣ ва калимаҳои аз забонҳои шарғизеронӣ Осиёи Миёна ба он дохилшуда ниг: Нұмнинг В.Й., 1958, с. 92–97.

⁷⁰ Истилоҳи «ҳиндуориӣ» ба маънни ҳамон забонҳои {индуистон аст, ки аз забонҳои сайриҳиндуаврупии ин кишвар, аз габили дравидӣ ва мунда фарг мекунанд.

⁷¹ Мутоиса кунед: Иванов В.В. ва Топоров В.Н., 1960, с. 12; Грантовский Э.А., 1970, с. 346, 350.

Хешӣ ва қаробати гузаштагони тоифаҳои эронӣ ва хиндуориёро, пеш аз ҳама, наздикии забонҳои онҳо нишон медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои гуногуни эронӣ ва хиндуориёй, алалхусус забонҳои авестоиғо форсии қадим, аз як тараф, ва ведио санскрит, аз тарафи дигар, метавонад ба таври равшан далолат кунад, ки забонҳои эронӣ ва ҳиндуориёй дар замонҳои қадим ҳам аз чиҳати соҳти грамматикӣ ва ҳам аз чиҳати заҳираи асосии лугавӣ, то чӣ андоза умумият доштаанд. Дар воқеъ, аз ин забонҳо ба тарики намуна бисёр калимотеро овардан мумкин аст, ки дар соҳт ва маъно тафовуте надошта, фақат бо байзе ҳусусиятҳои фонетикии худ фарқ мекунанд. Масалан, об дар забонҳои эронии қадим *an*, дар ҳиндии қадим ҳам *ap*; замин, мутобиқан *буми* ва *бхуми*- бод – *вата* ва *вата*; тан – *тану* ва *тану*; даст – *заста* (ё даста) ва *ҳаста*; калима, овоз – *вачаҳ* ва *вачас*; ном – *наман* ва *наман*; либос – *вастра* ва *вастра*; падар – *питар* ва *питар*; бародар – *братар* ва *бҳаратар*; андар – *антар*; ду – *два* ва *два*; чаҳор – *чатур* ва *чатур*; панҷ – *панча* ва *панҷча*, ҳафт – *ҳапта* ва *санта*; ҳашт – *ашта* ва *ҳашта*; даҳ – *даса* ва *даща*, дувоздаҳ – *двидаса* ва *двидаша*; сад – *сата* ва *щата* ва *ғайра*.

Аксари ин калимаҳо бо байзе тағириоти фонетикӣ мавҷудияти худро дар забонҳои ҳозираи эронӣ низ давом медиҳанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *об*, *бод*, *тан*, *даст*, *ном*, *падар*, *бародар*, *андар*, *ду*, *чаҳор*, *панҷ*, *ҳафт*, *сад* ва амсоли инҳо то имрӯз мустаъмал аст.

Мутобиқати устувор ҳамчунин дар грамматика, дар системаи тасриф ба назар мерасад. Масалан, дар эронии қадим калимаи *тану* дар ҳолати фоилӣ (именительный падеж) шакли *тануш*, *танум*, *танва* ва ҳоказо. Дар эронии қадим барои тасрифи феъли *бар* (бурдан) чунин шаклҳои замони ҳозираи он вучуд дошт: шахси якуми танҳо – *барамӣ*, шахси дувуми танҳо – *бараҳӣ*, шахси севуми танҳо – *баратӣ* ва *ғайра*; дар ҳиндии қадим барои тасрифи ҳамин феъл, яъне *браҳ* мутобиқан чунин шаклҳо мавҷуд буд: *бҳарами*, *бҳараси*, *бҳаратса* ва *ғайра*⁷².

Чунин далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз як мабдай забонӣ ба вучуд омада, асосҳои соҳти грамматикӣ ва лугавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни тараққиёти мустакил инкишиф ёфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёй), чи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз яқдигар тафовути бештар доранд.

Дар миёни ҳиндуён ва эрониёни қадим аз чиҳати дину мазҳаб ва тасаввуроти ҳамосиву асотирӣ низ ҳамрангӣ ва шабоҳати зиёде мавҷуд будааст. Ин наздикӣ ҳатто дар ҳусусият, вазну оҳанг ва соҳти лугавии ҷанде аз фикраҳои ба мо расидаи «Авесто» ва «Вед» мушоҳида гардида, умумияти дар забон ва осори динию ҳамосӣ доштаи ин мардумонро нишон медиҳад.

Таҳқиқи қиёсии оинҳои қадими эронӣ ва ведӣ ҳамгунӣ ва монандии тасаввуроти динии аҷодди ҳалқҳои эронӣ ва хиндуориёро собит намуд. Маълум гардид, ки расму оин ва урғу одатҳои ин мардумон аз қадимулайём бо ҳам хеле наздик ва шабех будаанд. Онҳо дар парастиши оташ, дар таҳияи нӯшбаи муқаддаси *ҳавма* (ба ҳиндӣ *soma*), дар эътиқод ба сухани ҳакимона ва сехромези *мантра* аз яқдигар қарип ҳеч тафовуте надоштаанд.

Исми бисёр худоҳо ва қаҳрамонҳо, ки эрониёну ҳиндуёни қадим ононро парастида ва дар китобҳои динию ҳамосӣ сутудаанд, дар ҳар ду забон як будааст. Митра аз худоҳои асосии ҳам тоифаҳои қадимаи ведӣ ва ҳам эрониён ҳисоб ме-

⁷² Мисолҳои мутобиғати байни забонҳои ғадими эронӣ ва ҳиндӣ аз китоби Оранский И.М., 1960, с.44-48 оварда шуд.

ёфтааст. Худои боду чанг Вайу ва дигар худои бод Ватаро ҳар ду тоифа баробар мепарастидаанд. Подшоҳ ва қаҳрамони авестой – Йима, писари қаҳрамони меҳрсон Виваҳвонт, бо қаҳрамони ведӣ – Йама, писари Вивасвонт мутобиқати комил дорад.

Мафхуми «карта» ба маънии «ҳақиқат» ва «адлу инсоф», ки аксари қавоиди муҳими динӣ ва умуман тасаввуроти васеътари мағкуравиро муайян мекард, ба-рои ҳам эрониён ва ҳам хиндувон муштарак будааст. Ин мафхум бо худо – бо асура Варунаи «Ригведӣ» ва Ахура Маздои эрониён марбут аст (*асура* мутобики *ахура* аст, ки ҳар ду маънии «соҳиб» ва «ҳукмрон»-ро ифода менамоянд).

Тасаввуроти онҳо дар бораи пайдоиши олам низ бо ҳам хеле наздик аст. Чунончи, дар навиштаоти қадимаи хиндувон ва эрониён доир ба се муҳити коинот – осмон, фазои байни замину осмон ва замин сухан ронда мешавад. Нишонаҳои ҳар як муҳит ва худоёни мансуб ба онҳо, аз қабили худоёни осмонхудоёни боду бӯруну чанг ва худоёни нашву ҳосил дар байни ин тоифаҳо яксон будаанд.

Муҳаққиқони таърихи тамаддуни хиндувон ва эрониён аз осори қадимаи динӣ ва адабии онҳо бисёр қиссаҳои ба яқдигар монанди асотирӣ ва ҳамосиро кашф намудаанд. Ин навъ мушобиҳатҳоро дар дигар соҳаҳои маданияти маънавии эрониёну хиндуориёҳои қадим низ метавон пайдо кард.

Аз таҳлили қиссаҳои асотирии тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти хиндуориёй мавҷуданд. Инак, як-ду мисол барои тасдиқи ин иддао. Чунон ки М.С.Андреев менависад, асотири Падар – Осмон ва Модар – Замин, «ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон бοқӣ мондааст. Аз ҷумла, дар Язғулом осмонро ҳоло ҳам дед – падар, заминро нан – модар меноманд. Ба фаслҳои мардона ва занона ҷудо кардани сол низ бо ҳамин алоқаманд аст. Фаслҳои солро низ бо ҳамин тасаввурот тақсим намудаанд. Чунончи, тирамоҳу зимистонро, ки айёми боришот ва борваршавии замин аст, фаслҳои мардона ва баҳору тобистонро, ки дар ин айём табиат бор меорад, фаслҳои занона донистаанд.

Дар «Ригведа» ҳам Замин ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфтӣи чудоинопазир тасвир мешавад. Падидаҳои чунин тасаввур ва эътиқодотро метавон дар осори қадими юнониён ва дигар ҳалқҳои Европа низ пайдо намуд. Аз ин рӯ, онҳоро нафақат хиндуэронӣ, балки хиндуаврупой ҳам донистан мумкин аст. Силсилаи эътиқоди ба бузи кӯҳӣ алоқаманди тоҷикони кӯҳистон қарib бе ҳеч тафовут дар байни мардуми дардӣ машҳур аст⁷³.

Дигар наздикӣ ва шабоҳатҳое, ки умумияти мерос ва анъанаҳоро дар риштаҳои иқтисодиёт ва тарзи зиндагӣ, дар ташкили ҷамъияти соҳти иҷтимоио сиёсӣ нишон медиҳанд, ҳамчунин аҳамияти қалоне доранд. Аз маълумот ва мадракҳои қиёсӣ чунин бармеояд, ки тарзи зиндагии аҷоди тоифаҳои хиндуориёй ва эронӣ ба ҳам монанд будааст. Онҳо як ҳел зиндагонии муқимиӣ ва ниммуқимиро ба сар бурда, ба зироат ва ҷорводорӣ машғул будаанд. Бояд қайд кард, ки ҳарчанд ҷорводорӣ аз ҷиҳати аҳамияти ҳуд мавқеи дараҷаи аввалро ишғол намуда, доштани ҷорво меъёри асосии сарват ва нашъунамо ҳисоб меёфт, ҳамоноз зироат соҳаи доимии ҳочагии ориёҳои қадим буд⁷⁴. Бисёр қалимоти ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ умумӣ мавҷуданд, ки номи ҳайвоноти ҳонагӣ, ғалла, олоти ҷорводорӣ ва

⁷³ Андреев М.С., 1927, с. 77–78; Литвинский Б.А., 1964, с. 147–150. Ниёси эътигоди оид ба Падар–Осмон ва Модар–Замин ниг.: Schroÿdyr L., 1923, s. 582–583; Gonda J., 1960, s. 95, 99; Campīll L.A., 1968, p. 152, 156–157; Огібенин Б.Л., 1968, с. 13.

⁷⁴ Грантовский Э.А., 1967, с. 346–347, 377–378.

киштукорро ифода менамоянд. Чунончи: *гав* ва *гав* – гов; *аспа* ва *ашва* – асп; *үштәрә* ва *үштәрә* – уштур; *қарий* ва *крий* – чүяк ва шудгор; *йава* ва *йава* – галладона ва г.

Дар «ахди ориёй» ачдоди тоифаҳои хиндӣ ва эронӣ аз металлургия ба хубӣ огоҳ будаанд. Дар забонҳои эронӣ ва хиндӣ як идда номҳои фулузот бокӣ мондаанд, ки ба ҳам наздианд, аз қабили *айах* (эронӣ) ва *айас* (хиндӣ) – умуман фулуз ё худ мис, биринҷ, дертар оҳан; *зараня* ё *дараня* (эронӣ) ва *хирания* (хиндӣ) – тилло; *аршата* (эронӣ) ва *раҷата* (хиндӣ) – нуқра ва г. Бештарини олоти меҳнат (аз ҷумла, олоти фулузӣ (ва аслиҳаҷот) (мисли найза, камон ва г.), инчунин қалимаҳое, ки онҳоро ифода мекунанд, барои ин ду тоифа яксонанд. Мадракҳое мавҷуданд, ки ҳанӯз дар «ахди ориёй» аз тарафи хиндуэрониҳо истифода шудани дучарҳаҳои ҳарбӣ (бо эронӣ рата ва ба хиндӣ ратҳ), ҳамчунин дар байни ин тоифаҳо ба таври васеъ ривоҷ доштани асппарвариро событ менамоянд. Ин тоифаҳо дар созмони ҳарбӣ ва тарзу тариқи бурдани ҷанг ҳам аз яқдигар фарқи казой надоштаанд.

Ташкилоти хонаводагӣ, қавмӣ ва қабилавии ҷамъияти ба шабоҳати тамоми ҷузъиёти созмонҳои ҷудогона, урғу одат ва истилоҳоти мутобиқи онҳо (масалан, ба эронӣ *вис* ва ба хиндӣ *вии* – хонавода, деха, ҷамоа ва г.) барои хиндувон ва эрониён як хел буд. Мукоисаи анъана ва луғатҳои эронӣ ба хиндӣ яқинан гувоҳӣ медиҳанд, ки оиласу хонаводаҳои ориёй қайҳо дар асоси усули падаршоҳӣ ташаккул ёфта будаанд. Яке аз муҳимтарин гурӯҳҳои ташкилоти ҷамъияти ориёй гурӯҳи аз алоқаи ҳешугтаборӣ (аз тарафи мард) ва аслу насад фароҳамомада мебошад, ки аъзоёни як қатор оилаҳои ба ин хонадон тааллукдоштаро муттаҳид намуда, ҳамроҳи дигар ҳамин қабил гурӯҳҳо ба воҳиди бузургтари ҷамъияти – қавм (ё ҷамоа) ва қабила (ё иттиҳодияи ҷамоа) доҳил мешуд. Дар эрониён ва хиндувони қадим аъзоёни гурӯҳи акрабӣ дороӣ як хел ҳуқуқ ва вазифаҳои молумулӣ, мазҳабӣ ва г. буда, дар ҳудуди ин гурӯҳ принсипҳои умумии варосат амал мекард ва суннати ягонаи бахшиш ба аъзои болиги гурӯҳ вуҷуд дошт. Дар ҳиндустон ҷунин гурӯҳро «*готра*» (ба ориёй *гавтра*) меномиданд; ин истилоҳ дар Эрон низ мустъмал буд (ба форсии миёна *гӯҳр*, *гӯҳрак* аз қалимаи эронии қадим *гавтра*)⁷⁵.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ниҳоятдараҷа мураккаб буданд. Гурӯҳҳои аҳолии ноқисулхуқуқ ва мутеъ вуҷуд доштанд.

Аҳолии озоди комилхуқуқ ба се гурӯҳ тақсим мешуд: коҳинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибиҳтиёри ҷамоа, ки аз ҷорводорону барзгарон иборат буданд. Маълумоти роҷеъ ба ҷунин тақсимоти иҷтимоиро дар «Ригведа» ва ҳамчунин дар қадимтарин қисматҳои «Авесто» ва осори ҳамосии дигар қавмҳои эронӣ, аз ҷумла скифҳо ва осетинҳо метавон дучор омад. Ягонагии пайдоиши ин тартиботи ҷамъиятии хиндӣ ва эрониро мутобиқати комили тасавvуроти идеологии, ки ба ҳамон тақсимоти сегона алоқаманд аст, низ нишон медиҳад. Дар анъанаҳои қадимаи ҳам хиндӣ ва ҳам эронӣ ҳар яке аз ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо яке аз табақаҳои коинот (чунончи, коҳинҳо бо осмон, ашрофи ҳарбӣ бо фазои байни замину осмон, яъне муҳити ҳудои ҷанг ва аҳли ҷамоа бо замин ва муҳити нашву ҳосил) марбут гардида, дар айни замон ҳар яке ранги муайянеро (масалан, коҳинҳо ранги сафед, ашрофи ҳарбӣ ранги сурҳ ва гайра) ба ҳуд гирифтаанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад,

⁷⁵ Периханян А.Г., 1968, с. 28–53.

ки номи ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо ранг – ба ҳиндӣ *варна* ва ба эронӣ *тиштра* (хар ду ҳам маънӣ «франг»-ро дорад) алоқа пайдо кардааст^{75a}.

Намояндагони ашрофи ҳарбии эронӣ ва ҳиндии аҳди қадим ҳамчун ҷанговарони дучарҳасавор тавсиф ёфтаанд. Иро номи авестоии ин гурӯҳ *ратайштар* – дучарҳагӣ, айнан «дар дучарҳа ростистода» низ собит менамояд. Калимаи ба ҳамин маънӣ мутобики ҳиндӣ *ратхештҳа* дар шумори варнҳо барои ифодаи ин гурӯҳ баробари истилоҳи муқаррарии *кишатрия* истифода мегардид. (Дар навиштаоти эронӣ ҳам ба ҳамин маънӣ гоҳо ҳшатря, ҳшатра ба кор бурда мешуд). Ин далелу мадракҳо дар баробари нишон додани истифодаи васеи дучарҳаҳои ҷангӣ (*ратха*, ба эронӣ *rata*) барои баровардани баъзе ҳулосаҳои умумӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоию иқтисодӣ имкон медиҳанд. Ҳуди мавҷудияти дучарҳаҳои ҷангӣ шоҳиди дар истифода будани олоти фулузӣ ва инкишифӣ касбу ҳунар буда, ҷанговарони дучарҳасавори қасбӣ, дар воқеъ, вуҷуд доштани ашрофи ҳарбири, ки қисман аз меҳнати истеҳсолкунанда озод буда, манбаи даромади ғайримеҳнатӣ доштанд, ба субут мерасонанд⁷⁶. Ин ҳам мавҷуд будани гурӯҳи мутеи аҳолиро бори дигар тасдиқ менамояд.

Дар сари қабилаҳои ориёй пешвоён ё худ «подшоҳон»-е меистоданд, ки аз байни ашрофи ҳарбӣ баромада буданд. Барои ишорати онҳо дар навиштаоти эронӣ ва ҳиндӣ истилоҳоти муҳталиф, аз ҷумла калимаи эронии қадим *ҳшай* (ки калимаи «шоҳ» аз он баромадааст) ва калимаи ҳиндии қадим *қшай* (ҳукм рондан, ҳукмфармой қардан) ба кор бурда мешуд. Калимаи эронии *ҳшатра* ва ҳиндии *қшатра* – ҳокимияти, ҳукмронӣ, подшоҳӣ низ бо ин алоқа дорад.

Тартиботи ҳокимияти ин қабил пешвоён, баъдтар подшоҳон, мисли баъзе дигар созмонҳои идоравии қабилаҳои ҳиндувон ва эрониёни қадим аз ҷиҳати пайдоиш ба «аҳди ориёй» рафта мерасад.

Наздикий ва ягонагии аҷоди қабилаҳои гуногуни эронии қадим аз номи умумии онҳо «орё» низ пайдост⁷⁷. Ин ном чи дар матнҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчаашмаҳои дигар ба таври вассеъ кор фармуда шудааст. «Эрон»-и имрӯза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арянам» («Кишвари ориёно») ба вуҷуд омадааст. Калимаи ҳиндии «Аръавтар» («Кишвари ориёно») – ҳиндустони шимолӣ ё як қисми он бо маркази байни наҳрҳои Ҷамна ва Ганг, яъне аз қадимтарин марказҳои ориёҳои ҳиндустон); истилоҳи авестоии «Аириянам вайҷаҳ» («Пахнои ориёно») – диёри афсонавии эрониён; номи як қатор қабила ва гурӯҳҳои қабилавии эронӣ: қабилаи мидии аризонтҳо (айнан «қабилаи ориён»), қабилаи сармати орӣ, иттиҳодияни қабилавии *аллонҳо* (номи аслии осетинҳо дар ҳамосаи қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронии орёно аст)⁷⁸ ва амсоли инҳо низ ба ҳамин ном нисбат пайдо кардаанд.

Ҳамин тарика, мадракҳои забони ҳиндӣ ва эронӣ, ки аз як манбаи умумӣ пайдо шудани ин забонҳоро нишон медиҳанд, шабоҳат ва қаробати амиқ дар дину маданият, ташкилоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ҳочагидорӣ ва тарзи зиндагии тоифаҳои эронӣ

^{75a} Duntūzil G., 1930, p. 109–130; 1958; Йўнўнистӯ Ў., 1932, p. 117–134; 1938, p. 629–650; Грантовский Э. А., 1960; 1970, с. 158, 208–209, 348 ва мобаъд; Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф., 1969, с. 164–166.

⁷⁶ Мутоиса кунед: Грантовский Э.А., с. 350.

⁷⁷ Дар бораи шарҳи маънӣ аввалии этимологии ин калима, ки баъдтар ба маънӣ умумии «наҷиб», «озод» низ истеъмол гардид, ниг.: Thiūmū P., 1938; Абаев В.И., 1958 а; Mayrhofer M., 1961, s. 179 ff.

⁷⁸ Мутоиса кунед: Абаев В.И., 1958, с. 47.

ва хиндй дар саргахи таърихи хаттии онҳо ва нихоят номи ас-лии ягонаи ҳар ду тоифа ба умумияти ачдоди эрониён ва хиндувон дар «аҳди ориёй» далолат мекунанд. Пас, вахдати хиндуэронӣ нафақат як ҳодисаи забо-ний, балки вахдати воқеии таърихист, ки дар як давраи муайян ва дар як сарза-мин мавҷудияти худро нигоҳ доштааст. Дар ин давра ба тавассути тараққиёти ҳочагӣ ва иҷтимоӣ паҳншавии тоифаҳои ориёй ба дигар маҳалҳо шурӯъ шуда, боиси ба эрониён ва хиндуориёихо чудо шуда рафтани онҳо гардид.

Роҳҳои қӯчиши тоифаҳои хиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осиёи Миёна

Тоифаҳои хиндуэронӣ то замони аз ҳам ҷудо шудани худ дар кучо сукунат доштанд, кай ва бо қадомин роҳҳо қӯчидан аз маҳалҳои аслии гузаштагони ин ва ё он тоифаҳои эронӣ ва хиндуориёй ба амал омад? Донишмандон ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталиф додаанд. Доир ба ин масъала дар илм ақидаҳои гу-ногун ба вучуд омадаанд⁷⁹. Вале ақидаи нисбатан маъмул ва ба ҳақиқат наз-дик он аст, ки ачдоди тоифаҳои мухталифи хиндуэронӣ то замони азҳамҷу-дошавӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гурӯҳи хиндуориёй аз ин ҷо ба хиндустан кӯчидавааст ва гурӯҳи дигар дар Осиёи Пеш маскан гирифта, такрибан дар миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод осори нутқ ва маданияти худро боқӣ гузаштааст, ҳамчунин тоифаҳои эронӣ, ачдоди мидиҳо, форсҳо ва файра ба самти Эрони гарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо сукунат ихтиёр намудаанд. Чунин нуқтаи назарро аксари муарриҳон ва донишмандони забонҳои эронӣ тарапдорӣ мекунанд⁸⁰. Дар байни бостоншиносони советӣ ҳам ин ақида бартарии комил дорад; онҳо одатан ориёихо ва эрониҳоро аҳли маданияти андронӣ ва ё даштии Осиёи Миёнаи аҳди биринҷӣ мешуморанд (А.Н.Бернштам, С.П.Толстов, М.А.Итина, Ю.А.Заднепровский, Е.Е.Кузмина, А.М.Манделштам ва диг.). Мутоҷики дигар нуқтаи назар, аҳолии зироаткори ҷанубу гарбии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон низ ҳанӯз аз ҳазораи III пеш аз милод ва ё аз нимаи дувуми он ба қавми ориёй дохил мешудаанд (С.П.Толстов, В.М.Массон, И.М.Дяконов, Ю.В.Ганковский ва диг.).

Вале, дар баробари ин, ақидаҳои дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, баъзеҳо ҷунин мепиндоранд, ки тоифаҳои эронӣ – ачдоди мидиҳо, форсҳо ва дигар ҳалқҳои гарбиэронӣ на аз шарқ, яъне аз Осиёи Миёна, балки аз шимол, ба воситай Кавказ ба сарзамини Эрон ворид гардидаанд (Г.Хюсинг, Ф.Кениг, Р.Гиршман, Э.А.Грантовский). Бар тибқи чунин мулоҳиза, онҳо изҳори ақида менамоянд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод тоифаҳои эронӣ ё қисми онҳо дар ҷанубу шарқи Европа умр ба сар бурдаанд. Дар ин маврид ҳам мӯътакиданд, ки қисми дигари тоифаҳои эронӣ он вакътоҳо дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолии он сукунат дошта, гузаштагони хиндуориёихо ба хиндустан аз Осиёи Миёна омадаанд.

⁷⁹ Таърихи масъалаи пайдоиши тоифаҳои эронӣ ва ориёй дар китоби Э.А.Грантовский муфассал баён шудааст (1970, боби I, с. 7–66; мутоқса шавад бо ишораҳои муфассали феҳрасти баъзе агидаҳое, ки поинтар оварда ҳоҳанд шуд).

⁸⁰ Мутоқса кунед бо асарҳои В.Гейгер, Эд. Мейер, В.В. Бартолд, Э.Херцфельд, А.Кристенсен, Э.Бенвенист, Ҷ.Камерон, И.М.Дяконов, Г.А.Меликишвили, И.М.Оранский, И. Алиев, Р. Фрай ва дигарон.

Аммо чанде аз олимони дигар ақидае доранд, ки гүё тоифаҳои эронӣ аз тарафи Кавказ ба Эрон омада, сипас, аз ҳамин ҷо ба маҳалҳои ҷанубӣ назди Урал ва дигар вилоятҳои Осиёи Миёна рафтаанд (Ф. Алтхайм, К. Йеттмар).

Гурӯҳи ориёҳои дар ҳазораи II пеш аз милод ба Осиёи Пеш роҳёфтаро ҳам аксар вақт аз Кавказ «мегузаронанд». Бо вучуди ин, ҳамон як ақида, ки дигар тоифаҳои ориёй, аҷодди эрониҳо ва хиндуориёҳо, то замони ба дигар кишварҳо кӯчиданашон, дар Осиёи Миёна ва маҳалҳои ҳамсояи он якҷоя мезистаанд, ғолибан таъкид мейбад⁸¹. Дар ҷунин ҳолат ба хиндустон рафтани аҷодди хиндуориёҳоро ба нимаи дувум ё асрҳои оҳир ҳазораи II пеш аз милод нисбат медиҳанд, мутахассисон бошанд, санаи «Ригведа»-ро қарибии асрҳои XII–X пеш аз милод ҳисоб мекунанд⁸².

Баъзе муҳаққиқон аз рӯи ақидаи бо роҳи Кавказ ба Осиёи Пеш рафтани ориёҳо ба хулосае омадаанд, ки маҳз ҳаминҳо ниёғони ориёҳои хиндустон мебошанд. Онҳо, пас аз он ки қарибиҳои аспри XII пеш аз милод аз вилоятҳои Осиёи Пеш танг карда бароварда шуданд, роҳи хиндустонро пеш гирифтанд⁸³. Дар айни замон қазияе пешниҳод мешавад, ки мувоғики он, маълумот ва мадракҳои археологӣ дар асрҳои оҳир ҳазораи II пеш аз милод, такрибан асрҳои XII–X пеш аз милод аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ба воситаи Эрон ба тарафи хиндустон ҳаракат кардани аҷодди ориёҳои ведиро гувоҳӣ медиҳанд.

Боз як нуқтаи назари тамоман фарқунанда ҳаст, ки дар асоси он ба хиндустон сокин шудани тоифаҳои ориёй ба замонҳои қадимтарин, яъне ба ҳазораи III пеш аз милод рафта мерасад. Ин ақида бо таърихгузории пешинаи «Ригведа», ки онро ба давраҳои қабл аз ҳазораи II пеш аз милод нисбат додаанд (ва ҳоло ҳам баъзе до-нишмандони ҳинд инро қабул доранд), марбут аст. Дар воқеъ, ин ёдгории қадимаи адабиёти динии ориёй дар хиндустон (такрибан дар ҳудуди Панҷоб ва саргҳи Ҷамнаву Ганга) ба вучуд омадааст. Ба муносабати дар водии ҳинд ва ноҳияҳои наздики он қашф гардидани маданияти Ҳараппа – Моҳенҷо-Доро, ки дар нимаи дувуми ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод вучуд доштааст, гумони баъзе олимон боз ҳам қавитар гардид, ки ориёҳои ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо ба хиндустон маскан кардаанд ва ин маданият аз онҳост.⁸⁴ Илова бар ин, ҳатто ҷунин пиндоре ҳам ҳаст, ки гүё «Ригведа» аз маданияти Ҳараппа қадимтар бошад⁸⁵.

Ҳамин тарика, ҷунон ки мебинем, дар бораи маҳалҳои аслии иқомати тоифаҳои ориёй, дар ҳусуси замон ва роҳҳои ба дигар кишварҳо кӯчидани онҳо нуқтаи назар ва ақидаҳои хеле ғуногун пайдо шудаанд. Вале аз ин ҷунин барнамеояд, ки барои ҳалли муаммои ориён ягон асоси боварибахш набошад. Баръакс, маълумот ва мадракҳои илмии бадастомада ва натиҷаҳои тадқиқи объективонаи бисёр олимон имкон медиҳад, ки, аз як тараф, баъзе назарияҳои беасоси дар боло тавсифшударо рад кунем ва, аз тарафи дигар, як қатор фикру ақидаҳои комилан эътиимодбахшро қабул ва эътироф намоем. ҳамчунин мадракҳое, ки

⁸¹ Йигров Т., 1955, р. 1–34; Hauschild R.: 1962; ҳамчунин мугуиса қунед: Иванов В.В., Топоров В.П., 1960, с. 10–22.

⁸² Ниг. ба асрҳои зикршудаи Т.Барроу, Р.Хаушилд ва дигарон. Р.Хаушилд, аз ҷумла, ҷунин агида дорад, ки аҷодди хиндуориёҳо то ба {индустон рафтани ҳуд вагти дуру дарозе дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди Афионистон якҷоя бо ниёғони як ғатор тоифаҳои эронӣ, аз он ҷумла «авестоҳо» зиндагонӣ кардаанд.

⁸³ Назар қунед ба якчанд асари П. Кречмер, В. Бранденштайн ва дигарон.

⁸⁴ Назар қунед, масалан, ба маҷ: «The Vŷdic Agȳ». 1950, р. 194 sq., 216 5sq.

⁸⁵ Sastri K. N., 1956, р. 142.

солҳои охир ба даст омадаанд, аз чумла бозёфтҳои тозаи бостоншиносони советӣ дар Осиёи Миёна роҳи баъзе хулоса ва тахминҳои ба ҳақиқат наздиктарро низ мекушоянд.

Фикри ҳанӯз дар ҳазораи III пеш аз милод сокини ҳиндустон гардидаи ориёҳои ва фарзияни ба онҳо тааллук доштани маданияти Хараппа тамоман асосе надорад. Наздикии бевоситаи забонҳои ҳиндуориёй ва эронӣ, умуман ба оилаи забонҳои ҳиндуврупой тааллук доштани гурӯҳи забонҳои ориёй, маълумоти роҷеъ ба алоқаҳои дуру дароз ва муттасили аҳли ин забонҳо ва як қатор мулоҳизаҳои дигар ҳама гуна тахмину гумонҳои хеле пештар, лоақал дар аввалҳои ҳазораи II пеш аз милод ба ҳиндустон маскан кардани тоифаҳои эрониро аз байн мебаранд⁸⁶. Он чӣ оид ба маданияти Хараппа бошад, вай зодаи асрҳои XXIV–XXIII пеш аз милод (ё миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод) аст. Файр аз ин, чунон ки мадракҳои илми бостоншиносӣ сабит менамоянд, маданияти Хараппа дар заминаи тараққиёти маданияти маҳаллии қадимтаре, ки дар нимаи аввал ва миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод дар водии ҳинд ва нохияҳои ҳамсояи он ҳукмфармо буд, ба вучуд омадааст⁸⁷. Худи ҳамин ҳам далели он аст, ки оғаринандагони маданияти Хараппа ба аҳолии пешазориёни ҳиндустон тааллук доранд. Илова бар ин, аз рӯи мулоҳизаи қонеъкунандай як идда донишмандони имрӯза, аҳли маданияти Хараппа ба забони гурӯҳи дравидӣ ё ба забони ба он наздик гуфтугӯ мекарданд. Зоҳи-ран, аҳолии пешазориёни водии ҳинд ва навоҳии ҳамсояи он ба ҳамин гурӯҳ доҳил мешудаанд. Ин иддаоро таъсири зиёди забони дравидҳо ба забони ориёҳои ҳиндустон, ки падидаҳои онро метавон дар «Ригведа» ҳам мушоҳида намуд, инчунин як силсила далелу мадракҳои дигар ба субут мерасонанд⁸⁸.

Дар вақти ҳозира ҳалкҳое, ки ба забонҳои гурӯҳи дравидӣ гап мезананд, асосан дар нохияҳои ҷанубтари ҳиндустон зиндагонӣ мекунанд. Дар вилояҳое, ки дар самти ғарби ҳинд воқеанд, дар сарзамини кунунии Покистон ва нохияҳои ҳамсояи ҷануби Афғонистон ҳоло ҳам қавми брагӯи дравидизабон бοқӣ мондааст⁸⁹. Дар қарнҳои гузашта қавмҳои дравидизабони ин маҳалҳо хеле сершумор буданд, вале бо мурури замон тадриҷан бо тоифаву ҳалкҳои ҳиндуориёй ва эронӣ оmezish ёфта, бо онҳо як шуда рафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки ба ақидаи як гурӯҳи олимони советӣ, ки хат ва осори қадимаи маданияти Хараппаро бо кӯмаки техникии муҳосиба таҳқиқ менамоянд, аз рӯи натиҷаҳои бадастомада қазоват кардан мумкин аст, ки забони ин навиштаҷот ориёй набуда, балки ба забони дравидӣ наздик аст ва, эҳтимол, ба ҳамин гурӯҳи забон (дар марҳилаҳои қадимтари он) тааллук дошта бошад⁹⁰. Ин

⁸⁶ Баъзе донишмандони ҳиндуврупошинос, эроншинос ва ҳиндшинос, аз чумла Т. Барроу ва Р. Хаушилд ҷунин мешуморанд, ки гузаштагони тоифаҳои ҳиндуориёй дар Осиёи Миёна ҳамроҳи гузаштагони тоифаҳои эронӣ пас аз соли 2000 габл аз милод ҳам боз муддати зиёде зистаанд. Поинтар ниг. ба замоне, ки то он вагт мебоист алогаи бевоситаи аҷоди ҳиндуориёҳо ва эронихо давом мекард.

⁸⁷ Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 88–92; ба адабиёти дар он ҷо номбаршуда назар қунед.

⁸⁸ Йloch J., 1934, p. 321–331; Йигтow T., p. 373–378; Воробьев-Десятовский В.С., 1956, стр. 99–100; Ӯманау М.В., 1956; Дъяконов И.М., 1967, стр. 108–113; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 105–106 ва дигарон.

⁸⁹ Ба ағидаи забоншиносон, аз забони дравидии ғадим чудо шудани гурӯҳе, ки забони ҳозираи ҳиндустони Ҳараппа ба он тааллуг дорад, на дертар аз ҳазораи IV–III габл аз милод ба вугӯй омадааст (муг.: Андронов М.С., 1965, с. 13–14).

⁹⁰ «Предварительное сообщение», 1965; «Proto-Indica», 1968.

қабил тахкикот дар хорица ҳам ба амал оварда мешавад ва ҷолиб аст, ки ин муҳакқикон низ роҷеъ ба забони навиштаоти маданияти Ҳараппа ҳамин як натиҷаро мебароранд⁹¹.

Дар айни ҳол ақидаи аз ориёихо баромадани тоифаҳои хиндуориёй ҳам қобили қабул набуда, маълумот ва мадракҳои оид ба забон ва маданияти тақрибан миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод, ки дар сарчашмаҳои Осиёи Пеш мавҷуданд, ба ин маънӣ далолат намекунанд.

Воқеан ҳам дертар як қатор олимон далелҳои забонӣ ва таърихиеро, ки ба тасдиқи ин иддао оварда мешуданд, рад карда, дар навбати худ исбот намуданд, ки ориёихои Осиёи Пеш ҳеч гоҳ аҷоди тоифаҳои ориёни хиндуистон набуданд⁹². ҳамин тариқа, далелҳои археологӣ ҳам, ки гӯё дар асрҳои XII–XI пеш аз милод тоифаҳои хиндуориёй аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ҳаракат карда бошанд, беасос баромаданд⁹³.

Он ҷой оид ба назарияи бо роҳи Кавказ ба Эрон омадани ниёғони мидиҳо, форсҳо ва дигар эрониёни ғарбӣ бошад, пас ин нуқтаи назар ҳам бо вучуди то имрӯз як қатор тарафдор доштанаш, асоснок дониста намешавад. Ба назари мо, дурусттараши ин аст, ки тоифаҳои эронӣ чи ба Эрон ва чи ба кишварҳои дигар аз Осиёи Миёна рафтаанд. Вале аз эҳтимол дур нест, ки онҳо нафакат бевосита аз Осиёи Миёна, балки ба воситай Кавказ ҳам гузашта бошанд⁹⁴. Вале дар ин ҳолат бояд ба назар дошт, ки зоҳирان ноҳияҳои Европаи ҷанубӣ шарқӣ, ки баъзе қабилаҳои ғарбиёронӣ аз он ҷо ба Эрон омадаанд, мебоист давоми бевоситаи маҳалҳои эронинишини шарқӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна бошанд. Чунин таҳмин кардан ҳам мумкин аст, ки ин ғурӯҳи қабилаҳои ғарбиёронӣ, агар дар воқеъ, ба воситай Кавказ гузашта бошанд, қаблан аз тарафи шарқ ба ноҳияҳои шимоли баҳри Каспий омада, дар ин ҷо сукунат ихтиёр кардаанд⁹⁵. Ин ҳамон роҳест, ки баъдтар скифҳо ба воситай он ба сӯи ғарб ҳаракат намуданд.

Лекин дар ҳар сурат фикру ақидаеро, ки гӯё тоифаҳои эронӣ ба Осиёи Миёна аз Эрон омада бошанд, ҳамчун фикру ақидаи тамоман нодуруст бояд аз зътибор сокит кард. Далелҳои тарафдорони ин ақида, албатта, ягон асосе надоранд⁹⁶. Мадракҳои воқеӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои эронӣ дар охири ҳазораи II ва ё дар ҳудуди ҳазораи II–I пеш аз милод ба Эрони ғарбӣ ҳичрат намуда, дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод ба таври васеъ дар ин сарзамини паҳн гардидаанд⁹⁷. Аммо дар Осиёи Миёна, ҷунон ки мадракҳои таърихию забонӣ ва археологӣ нишон медиҳанд, тоифаҳои эронӣ ба ҳар ҳол аллакай дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштанд.

Аксари ҳалқҳои имрӯзай эронӣ: форсҳо, афғонҳо, курдҳо, балуҷиҳо ва ғ. дар фалоти Эрон ва сарзамиҳои ҳамсояи шарқӣ ва ғарбии он зиндагонӣ мекунанд.

⁹¹ Parpol A., Roskynniymi S., Parpol S., Aalto P., 1969.

⁹² Mayrhofyr M., 1966.

⁹³ Деопик Д.В., Мерперт Н. Я., 1957; Sanralia N. D., 1963; Грантовский Э.А., 1970, стр. 15, 36, 46 и др.; инчунин ниг.: Дъяконов И.М., 1970.

⁹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, стр. 126–127.

⁹⁵ Ҷиёси ин, масалан, ағидаи В. Бранденштайн аст, ки мувоғиги он тоифаҳои ориёй ва эронӣ дар замонҳои гадим сокини маҳалҳои шаргтари Урал ва Каспий буданд. Бранденштайн шурӯи ҳаракати тоифаҳои ғарбиёрониро, ки, ба гавли ў, аз Кавказ ба Эрон убур кардаанд, аз вилоятҳои шимолу шарғии баҳри Каспий мансуб медонад.

⁹⁶ Нигаред ба китоби Э.А.Грантовский (1970, с. 21, 39–41, 52, 166–168).

⁹⁷ Нигаред низ ҳамон ҷо с. 334 ва баъд.

Вале дар ҳазораи II пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ ҳалқҳое мезистанд, ки ба гурӯҳҳои дигари нажодӣ ва забонӣ (аломиҳо, лубубиҳо, касситҳо ва ғ.) тааллук доштанд. Дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ, ки ҳодисоти онзамонаи ин сарзамин дар осори хаттӣ тасвир ёфтаанд, ин гурӯҳҳои нажодӣ тадриҷан мавқеи худро ба тоифаҳои эронӣ дода, баъдтар бо онҳо оmezиш пайдо карданд⁹⁸.

Дар замонҳои қадим маҳалли пахншавии забонҳо ва тоифаҳои эронӣ назар ба асрҳои миёна ва давраи нав хеле васеътар буд. Вай сарзамини пахновареро аз Европаи ҷанубӣ шарқӣ то Туркистони шарқӣ ва аз назди Урал то ҷанубӣ Эрон фаро мегирифт.

Сарчашмаҳои Юнони Қадим аз шарқ ба Европаи ҷанубӣ шарқӣ, ба маҳалҳои шимоли Кавказ ва баҳри Сиёҳ ҳаракат кардани як гурӯҳ қабилаҳои эронизабонро шаҳодат медиҳанд. Инҳо сикифҳои дар асрҳои IX–VIII пеш аз милод омада (ки баъдтар дар ҳудуди асрҳои VIII–VII пеш аз милод як қисми онҳо ба воситаи Кавказ ба Осиёи Пеш гузаштаанд) ва ҳамчунин тоифаҳои сармату алом буданд. Аҷдоҳи яке аз ҳалқҳои кунуни эронинажод – осетинҳо, ки ҳоло дар Кавказ зиндагӣ мекунанд, маҳз тоифаҳои сарматӣ буданд. Ин тоифаҳо, бар тибқи шаҳодати манбаъҳои хаттӣ ва мадракҳои археологӣ, то замони ба самти ғарб ҳаракат кардани ҳуд дар маҳалҳои шимоли баҳри Каспӣ, баҳри Араб ва моварои Урал иқомат доштанд.

Ҳамин тарика, далелҳои таъриҳӣ ва археологӣ ба Европаи ҷанубӣ шарқӣ аз ноҳияҳои шарқтари Волга ва Урал ҳаракат кардани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Зимнан тоифаҳои эронӣ дар ин ноҳияҳо қабл аз оғози ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштаанд.

Тоифаҳои эронӣ, аз чумла, аҷдоҳи аҳли забони хутану сакой, ки ба тавассути матнҳои бокимонда шӯҳрат пайдо намудааст, ба Туркистони шарқӣ фақат аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳамҷавори Қазоқистон метавонистанд биёанд. Дар асрҳои III–II пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сакоиҳо ишғол карда будаанд. Манбаъҳои хаттии ондавраина роҷеъ ба ин маҳалҳо шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои номбурда дар ин ҷо то асрӣ III пеш аз милод (бо ҳамроҳии дигар тоифаи хиндуаврупӣ– таҳориҳо) иқомат доштаанд ва сипас, аз ҳамин вақт сар карда, ин сарзамин аз тарафи шимолу шарқ мавриди истилои тоифаҳои турку муғул қарор гирифтааст.

Дар асрҳои VII–VI пеш аз милод, ҷунон ки тазаккур ёфт, сар то сари Осиёи Миёнаро комилан ҳалқиятҳои эронӣ – боҳтариҳо, ҳоразмиҳо, сүғдиҳо, гурӯҳҳои сакой ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин ҳалқиятҳо ва, қабл аз ҳама, боҳтариҳо ва сүғдиҳо дар марҳилаҳои аввали асрӣ миёна ҳалқи тоҷик ташаккул ёфт.

То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ қайҳо дар маҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми ҳудро, ҷунончи: боҳтариҳо Боҳтарро, сүғдиҳо Суғдро, ҳоразмиҳо Хоразмро, марғиёниҳо Марғиёнро, ориёниҳо Ориёро (ки қадқади рӯди ҳарӣ сарзамини кунуни Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш ҳирот буд), портиҳо Портро, ки қисмати шимолии он дар хоки Туркманистони ҷанубӣ ва қисмати ҷанубиаш дар ноҳияҳои сарҳадии Эрон воқеъ гардида буд, ба вучуд оварданд. Тараккиёти қабилаҳои бодиянишини эронӣ, аз чумла сакоиҳо,

⁹⁸ Таърихи ин протсес (бо баъзе тафовутҳои таъини вазни нисбии тоифаҳои эронизабон дар байни аҳолии Эрони ҷарабии мансуб ба давраи мазкур) дар монографияҳои зерин мавриди таҳғиги муфассал гарор гирифтааст: Дъяконов И.М., 1956; Алиев И., 1960; Грантовский Э.А., 1970.

чунон ки материалҳои археологӣ гувоҳӣ медиҳанд, ҳамчунин ба давраи то аспи VI пеш аз милоди таърихи Осиёи Миёна алоқаманд аст.

Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои онҳо асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ба вучуд омадаанд, хеле барвакттар аз асрҳои VII–VI пеш аз милод дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамхудуди онҳо, аз чумла Суғд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд.

«Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аирианам ваечаҳ («Фароҳнои Ориёно»), маҳалли қадимаи сукунати тоифаҳои эронӣ (ё умуман ориёй) дар худ маҳфуз доштааст. Як идда донишмандон, аз қабили И.Маркварт, Э.Бенвенист, А.Кристенсен, С.П.Толстов ва дигарон ин кишвари нимафсонавиро Хоразм донистаанд⁹⁹. Аммо дар ин ҷо на Хоразмро, ки дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, балки сарзамини пахновари Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамхудуди шимолии онро дар назар доштан дурусттар ва ба ҳақиқат наздиктар мебуд. Шарқшиноси машҳури рус К.А.Иностранцев дар вакташ чунин мулоҳизаро ба миён гузашта буд ва холо ҳам баъзе олимони советӣ ин нуктаи назарро тарафдорӣ менамоянд¹⁰⁰.

Маълумот ва мадракҳои оид ба равобити муттасили забонҳои умуман ориёй (ва пас эронӣ) бо забонҳои фину угорӣ, ки дар илм ҷамъ оварда шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёй (ва пас эронӣ) масоҳати бузургро дар шимол то минтақаи бешазори байни Поволже ва Сибири гарбӣ, яне то ҷойҳо, ки имкони алоқа бо фину угориҳо мавҷуд бошад, дар бар мегирифт. ҳамчунин ба робитаи аз давраҳои «тоориёй» бокимондаи тоифаҳои ориёй ва шеваҳои онҳо бо ҳиндӯаvrupoiҳои дигар ишорат мешавад. Аз ин чунин бармеояд, ки худути маҳалҳои иқоматии тоифаҳои ориёй дар шимолу гарб то ба даштҳои Европаи ҷанубӣ шарқӣ мерасидааст.

Дар баробари ин таҳмин кардан мумкин аст, ки тоифаҳои эронӣ ва ё ориёни пешина дар дашту саҳроҳои воеъ дар худути шимоли шарқӣ ва шарқии Осиёи Миёна низ маскан доштаанд. Инро мадракҳои оид ба аҳолии ин маҳалҳо дар давраҳои баъдина (аз миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод) ва маълумоти археологии роҷеъ ба аҳди қадимтарин ин ҷойҳо низ тасдиқ менамоянд. Тоифаҳои эронӣ дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимоли он дар асрҳои охири ҳазораи II ва оғози ҳазораи I пеш аз милод иқомат мекардаанд. Чунон ки дидем, ин иддаа аз тафсирӣ материалиҳои сарҷашмаҳои ҳаттӣ ҳам собит мегардад. Аз ин бармеояд, ки ёдгориҳои археологии онвақтаи ин маҳалҳо ба тоифаҳои эронӣ тааллуқ дошта, ба маданияти доираи Андрон (ва ё яке аз намудҳои маданияти Андронӣ, Тозабогёб, Қайроққум ва ғ.) мансубанд. Вале дар миёнаҳои ҳазораи II ва аввалҳои ҳазораи I пеш аз милод маданияти аз рӯи ҳусусиятҳои археологӣ ва ҳамчунин аз рӯи симони антропологии аҳолии аврупоишакл ҳамгун ва ҳамранг дурттар ба тарафи шарқ, аз чумла ба Туркistonи шарқӣ, ки аз он ҷо ёдгориҳои сафолии навъи Андрониро пайдо кардаанд, низ пахӯн гардиданд. Баъдтар, дар ҳазораи I пеш аз милод дар ин ноҳияҳо, аз чумла дар Олтой ва Туркistonи шарқӣ қабилаҳои скифу сакой маскан гирифтанд. Ғайр аз ин, ба туфайли пайдо шудани навиштаоти ҳазораи I милодӣ дар Туркistonи шарқӣ ду забони ба ҳам хеши мансуб ба гурӯҳи дигар қашғ гардид, ки дар илм бо номи «таҳорӣ» машҳур буда, ахли онро «таҳориҳо» меноманд.

⁹⁹ Адабиётро ниг.: Смирнов К.Ф., 1964, с. 191, Грантовский Э.А., 1970 с. 18.

¹⁰⁰ Иностранцев К.А., 1911, с. 316; Смирнов К.Ф., 1964, с. 191.

Онҳо дар давраҳои пешина ҳатман ҳудуди нисбатан вассеътарро, ки қисматҳои гарбири ҳам фаро мегирифт, ишғол менамуданд. Дар илм роҷеъ ба пайдоиши таҳориҳо дар ин маҳалҳо фикру мулоҳизаҳои мухталиф мавҷуданд¹⁰¹. Аммо мухимтараш ин аст, ки маълумот ва далелҳои забонӣ дар байни таҳориҳои қадим ва тоифаҳои шарқиёронӣ вучуд доштани робитаҳои муайянеро нишон медиҳанд.

Инак, чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин маҳалли иқомат ва маркази асосии паҳншавии тоифаҳои эронӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди шимоли он будаанд. Наздикӣ ва ягонагии пешгузаштагони тоифаҳои эронӣ ва хиндуориёро ба эътибор гирифта, таҳмин кардан мумкин аст, ки аҷодди хиндуориёҳо низ то ба ҳиндустан кӯчидани ҳуд дар ҳамин маҳалҳо сукунат доштаанд. Мадракҳои археологӣ ва хусусан материалҳои наве, ки аз ҳафриёти Осиёи Миёна ба даст омадаанд, ин қазияро тасдиқ менамоянд.

Чи навъе ки аз назар гузаронидем, дар Осиёи Миёна аз аҳди неолит сар карда, ду ноҳияи аз ҳам хеле фарқкунандай ҳочагию маданий ба вучуд омадаанд. Дар қисмати ҷанубу гарб, дар Туркманистони ҷанубӣ маданияти зироаткорон ривоҷ ёфта, дар охири ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод ба авчи тараққиётӣ ҳуд расидааст. Ин маданият бо мухимтарин хусусиятҳои ҳуд бо маданиятҳои Эрон ва ноҳияҳои ҳамхудуди ҷанубӣ қаробат дорад. Дар қисмати бештари Осиёи Миёна маданияте ҳукмфармост, ки бо маданиятҳои дар ноҳияҳои шимолӣ паҳнгардида шабех ва ҳамранг аст. Голибан аҳолии ана ҳамин маҳалҳо ва, қабл аз ҳама, қабилаҳои сахронишини асри биринҷӣ ба ориёҳо ва эрониҳо нисбат дода мешаванд.

Ақидаи дигаре ҳам ҳаст, ки дар асоси он, чунон ки дар боло тазаккур ёфт, ориёҳо гӯё ҳамон зироаткорони маҳалҳои ҷанубӣ ғарби Осиёи Миёна мебошанд, ки асари мавҷудияти онҳо то охирҳои ҳазораи III пеш аз милод низ пайдост. Ин нуқтаи назар қисман аз он сар задааст, ки як вақтҳо чи тоифаҳои зироаткори ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва чи қабилаҳои сахронишин ҳама ориёй пиндошта мешуданд. Агар дар воқеъ ҳамин тавр мебуд, ин чунин маънӣ пайдо мекард, ки гурӯҳҳои мухталифи тоифаҳои ориёй дар шароити аз ҳам тамоман фарқкунандай иқтисодӣ ва маданий зистаанд, ки маълумот ва мадракҳои мавҷудаи (ва қисман дар боло тавзехёфта) таъриху забоншиносӣ оид ба ориёҳо ба ин комилан мухолиф аст¹⁰². Дар айни замон маълумоти роҷеъ ба симои ҳочагӣ ва иҷтимоию маданияи аҷодди ориёҳои ҳиндӣ ва эронӣ бо мадракҳои маданияти мардуми сахронишин ва ҷорӯдору зироаткори аҳди биринҷӣ мувофиқати комил пайдо намуда, вале гумон аст, ки бо мадракҳои маданияти зироаткорони ҷанубӣ Туркманистон алоқае дошта бошанд¹⁰³.

Инро ҳам ба назар гирифтан зарур аст, ки маданиятҳои Туркманистони ҷанубӣ аз аҳди неолит то аввалҳои аҳди биринҷӣ ба доираи маданиятҳои зироатие, ки дар қисматҳои ҷанубтар, дар Эрон ва ноҳияҳои ҳамсоя – аз Осиёи Пеш то Афғонистону ҳиндустан паҳн гардидаанд, дохил мешаванд. Ин маданиятҳо аз ҷиҳатҳои ҳочагию иқтисодӣ ва маданий бо яқдигар наздик ва ё ҳамнавъанд. Илми бостоншиносӣ далелҳои зиёде ҷамъ овардааст, ки дар он замонҳо, алалхусус дар охирҳои

¹⁰¹ Дар бораи онҳо нигаред: ИТН, 1, с. 127–128; Абаев В. И., 1965, с. 136–139; Грантовский Э. А., 1970, с. 20, 360.

¹⁰² Грантовский Э. А., 1970, с. 367.

¹⁰³ Ниг. ҳамон ҷо: ба мугобили ба гавмҳои хиндуаврупой тааллут доштани сокинони аслии ҷанубӣ Туркманистон дар ҳазораи III–II ғабл аз милод А.М.Мандельштам низ изҳори агида намудааст: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». с.255–256.

энеолит ва аввалҳои биринчӣ вучуд доштани алоқаи наздики байни зироаткорони Туркманистон ва маданиятҳои ҷанубии Эрон ва нохияҳои ҳамсояро нишон медиҳанд; роҷеъ ба наздикии маданияти маънавии онҳо низ далелҳо мавҷуданд; таҳмин меқунанд, ки дар миёни аҳолии Туркманистони ҷанубӣ ва вилоятҳои ҳамҷавори Эрону Афғонистон ва мардуми муҳочири ин маҳалҳо муносибати хешутаборӣ ҳам вучуд доштааст¹⁰⁴.

Ба ин тариқа, ҳам аз ҷиҳати умумияти симои ҳочагию маданий ва ҳам, эҳтимол, аз ҷиҳати ирку нажод зироаткорони ҷануби Туркманистони аҳди энеолит ва аввали биринчӣ бо аҳолии Эрон, Афғонистон ва нохияҳои ҳамсоя алоқаманд буданд. Аммо тоифаҳои ориёй, зоҳирان, он вақтҳо дар ин қишиварҳо буда наметавонистанд. Маълумот ва мадракҳои аниқе ҳастанд, ки дар ин вақт сокини ин сарзаминҳо будани аҳолии нажодан ва забонан дигарро собит менамоянд. Бар хилофи ин, маданиятҳои дигар қисмати бузургтари Осиёи Миёна аз ҷиҳатҳои ҳочагию иқтисодӣ ва маданий ҳамранг буда, бо маданиятҳои навоҳии шимолӣ, яъне бо маҳалҳое, ки аз рӯи маълумоти таъриху забоншиносӣ тоифаҳои ҳиндӯэронӣ яқинан алоқаманд буданд, робитаи доимӣ доштанд. Инро ҳам ба эътибор гирифтани лозим аст, ки дар аввалҳои аҳди биринчӣ алоқаи муайянни ниёғони ориёҳо бо қабилаҳои ҳиндӯаvrupoi Европа бояд ҳанӯз вучуд дошта бошанд.

Дар айни ҳол маълумоти бостоншиносӣ оид ба аҳолии маданияти саҳроии аҳди биринҷии Осиёи Миёна ва нохияҳои шимолӣ бо он чӣ, ки мо аз рӯи материалиҳои мукоисавии таъриҳӣ ва забоншиносӣ медонем, комилан мутобиқанд. Дар байни тоифаҳои саҳронишини аҳди биринчӣ ҷорводорӣ хеле тараққӣ карда, онҳо аз корҳои зироат ҳам ба ҳубӣ ҳабардор буданд. Ҳамин «навъи ҳочагидорӣ» (ҷорводорио зироаткорӣ) бо имтиёзи парвариши ҷорво ҳамчун аломати рифоҳ ва сарват), ҷунон ки дида шуд, барои ориёҳо ҳам хос буд. Ҳам тоифаҳои ҳиндӯэронӣ ва ҳам тоифаҳои саҳронишини аҳди биринчӣ бештар ба аспарварӣ машғул мешуданд ва, аз ҳамин рӯ, аспарварӣ дар ҷорводории онҳо мавқеи асосиро ишғол менамуд. Даражай тараққиёти иҷтимоии онвақтаи аҳолии саҳронишин низ нисбатан баланд буд. Масалан, бостоншиносон дар асоси материалиҳои қабристони он замон мукаррар намуданд, ки ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо аҳолии саҳронишин зиндагонии ҳонаводагии падаршоҳиро ба сар бурда, дар байни онҳо нобаробарии молумулӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада будааст¹⁰⁵. Айнан ҳамин ҷиҳатҳо ба ҷамъияти ориёҳо низ хос аст. Дар боло аз ҳусуси дарачаи баланди тараққиёти металлургияи тоифаҳои ҳиндӯэронӣ ҳанӯз дар аҳди ориёй сухан рафта буд. Инро аз мадракҳои археологии мансуб ба маданиятҳои саҳроии аҳди биринчӣ ҳам метавон бори дигар мушоҳида намуд¹⁰⁶. Ҷунончи, мадракҳои аз ҳафриёти Қайроқкум (воқеъ дар шимоли республика) бадастовардай бостоншиносони Тоҷикистон, ки ба таври васеъ ба роҳ гузошта шудани истеҳсоли маҳаллии маснуоти металлургиро нишон медиҳанд, дар ин бобат хеле ҷолиби диққатанд¹⁰⁷.

Маълумоти таъриху забоншиносие, ки дар давраи тараққиёти ҳамоҳат васеи металлургия ва истифодаи олоти фулӯзӣ ҳанӯз ҳам якҷоя зистани аҷдоди ориёҳои ҳиндӣ ва эрониро тасдиқ менамоянд, ҳамчунин барои муайян кардани замони

¹⁰⁴ Мугоиса кунед, масалан: Массон В.М., 1957 а; ҳуди ў, 1964; Хлопин И.Н., 1966, с. 125–128; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 167–169.

¹⁰⁵ Мугоиса кунед: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 228–230; инчунин нигаред: Грантовский Э.А., 1970, с. 359.

¹⁰⁶ Мугоиса кунед: Stagul G., 1969. p. 56–57, 87.

¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва дигарон, 1962, с. 170–231.

иқомати якчоян ниёгони тоифаҳои гуногуни хиндуэронӣ аҳамият доранд. Дар заманаи материалҳои археологии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояни шимолии он ин ҳолат асос медиҳад чунин таҳмин кунем, ки аҷдоди хиндуориёҳо дар ҳудуди ватани қадимаи ҳуд, ҳадди ақал, то асрҳои аввал ё ҳуд, ҳатто то миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод ҳамроҳи ниёгони тоифаҳои эронӣ зиндагӣ ба сар бурдаанд. Оғози аз Осиёи Миёна ба тарафи ҷануб ҳаракат кардани тоифаҳои ориёй тақрибан ба ҳамин вакҳо рост меояд.

Зироаткорони ҷануби Туркманистони аспи энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷӣ, зоҳирон, ориёй буда наметавонистанд. Маданиятҳои шаҳристонӣ ва шаҳри Эрони шимоли шарқӣ (ҳисори III ва ғ.), Афғонистони ҷанубӣ (Мун-дигоки IV), водии Ҳинд бо ёдгориҳои давраи Моҳенҷо - Доро - Ҳараппа ва Гайра бо ҳамон сабабҳо ва якчанд сабабҳои дигар мисли маданияти ҷанубу гарби Осиёи Миёна, балки аз он ҳам зиёдтар наметавонанд ориёй маҳсуб ёбанд.

Бо вучуди ин, илми бостоншиносӣ дар ҳамаи ин маҳалҳо рӯй додани тағйироти ҷиддии таърихири дар ҷаҳорияти дувуми ҳазораи II пеш аз милод қайд менамояд. Марказҳои пешина дехқада ва шаҳрҳои тамом бесоҳиб ва беодам монда, ба ҳаробазор табдил мейбанд. Дар бисёр ҷойҳо ба кулӣ дигаргун шудани сафололот ва аз байн рафтани дастгоҳи қадимаи кулолӣ ба назар мерасад. Ин ҳолатро бештар бо паҳншавии қабилаҳои нав ва, аз рӯи баъзе пиндорҳо, маҳз тоифаҳои аз Осиёи Миёна ҳаракаткарда ва најодан ориёй (ё Ҳиндуаврупой) вобаста менамоянд¹⁰⁸.

Дуруст аст, ки бо вучуди имконпазирии чунин ҳаракат, ҳанӯз мо далелҳои бевоситаи ба он ишоракунанда дар даст надорем. Метавон фарз кард, ки тағйироти номбурда мумкин аст бо сабабҳои доҳилӣ ҳам рӯй дода¹⁰⁹, барои вуруди тоифаҳои ориёй ба ин маҳалҳо заманаи мусоид фароҳам оварда бошад.

Ҳамон ақидаи хеле паҳншуда, ки гӯё маданияти Ҳараппа дар натиҷаи ба водии Ҳинд сар даровардани тоифаҳои ориёй аз по афтода бошад, ба назар ҳатмӣ намерасад. Маълумоти мавҷуда дигар шарҳу тафсирӣ аз ин ҳам ба эҳтимол наздиктарро, яъне пас аз ҷандин аспи таназзули маданияти Ҳараппа ба водии Ҳинд омадани тоифаҳои ориёро ба миён мегузорад¹¹⁰.

Вале қатъи назар аз ин муҳолифатҳо, ҳамон ҳолати воқеӣ, ки дар сарзамини Эрони шарқӣ, Туркманистони ҷанубӣ, Афғонистон ва Ҳиндуистони ғарбӣ тағйироти номбурда дар таърихи маданиятҳои хеле пештар равнакдоштаи ин ҷойҳо тақрибан то асрҳои XVIII–XVII пеш аз милод ҳанӯз ба амал наомада буд¹¹¹, барои чунин

¹⁰⁸ Stagul G., 1969, p. 56–57, 86.

¹⁰⁹ Дар ҳусуси фикру мулоҳизаҳои пешниҳодшуда нисбат ба маданияти дехоти Туркманистони ҷанубӣ ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 177; нисбат ба маданияти шаҳрҳои водии {инди замони Моҳенҷо-Доро-Ҳараппа ниг.: Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 113–115.

¹¹⁰ Бонгард - Левин Г.М., 1962; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 125–128 (ниг.: ба феҳристи мукаммали ин асрҳо роҷеъ ба масъалаҳои мавриди баҳс додашуда); таҳминан ҷунин санаҳои ба {индуистон омадани ориёҳои пешниҳод шудаанд: асрҳои XIV–XIII габл аз милод ё ҳуд боз ҳам васеътар – нимаи дувуми ҳазораи II габл аз милод.

¹¹¹ Аз рӯи санагузории ҳамин ҳоло ба эҳтимол наздиктар маҷмӯи иморати Намозгоҳи V-ро дар ҷануби Туркманистон ба ҳудуди ҳазораи III–II ва сеяки аввали ҳазораи II габл аз милод нисбат медиҳанд (ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», → с.151, 169); таърихи яке аз марказҳои асосии шимолу шарғи Эрони он замон – {исор тағрибан то асрҳои XIX–XVIII габл аз милод давом кардааст (ниг.: Dyson R.H., 1965, p. 240–242); шаҳрҳои маданияти Ҳараппаи водии {инд таҳминан то асрҳои XVIII–XVII/XVI габл аз милод

тахмин кардан имкон медиҳад, ки то ҳамин вақт ҳаракати пурваси тоифаҳои ориёй ба ин маҳалҳо шурӯй нагардида буд.

Мадракҳои аниқтаре, ки дар бораи кӯчиши ин тоифаҳо маълумоти нисбатан саҳех медиҳанд, барои миёна ва нимаи дувуми ҳазорай II пеш аз милод мавҷуданд. Материалҳои фаровон ва муҳталифи ба он вақтҳо алоқаманд, ки дар натиҷаи ковишиҳо бостоншиносон ба даст омадаанд, ин давраро ҳамчун давраи ҳаракати пурвусъати қабилавӣ дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна тавсиф менамоянд. Тоифаҳои саҳронишин ба ҳудуди минтақаи зироатии Туркманистони ҷанубӣ наздик мешаванд ва сипас, зоҳирان, ба он доҳил шуда, масканҳои ҳудро ба вучуд меоваранд. ҳоло мадракҳое мавҷуданд, ки то ҳудуди воҳаҳои қадимаи зироаткории ҷануби Туркманистон паҳн гардидани аҳолии саҳронишинро собит мекунанд, дар ин ҷойҳо сағонаҳои ҳуди тоифаҳои саҳронишин, ки бештар ба ноҳияҳои шимол хосанд, ёфт шудаанд¹¹².

Айнан дар ҳамон вақт ҳаракати тоифаҳои ориёй ба ҷониби Афғонистон ва Ҳиндустон воқеъ мегардад. Дар ин бобат ҳафриёти сағонаҳои қадима дар Тоҷикистони ҷанубӣ дар водии дарёҳои Қизилсу, Вахш ва Кофарниҳон аҳамияти маҳсусе дорад. Материалҳои ин ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба аҳолии аз ҷиҳати маданияти моддӣ ба тамаддуни Намозгоҳи VI ва бо ҳусусияти маросими дағн ба қабилаҳои доираи саҳро ҳеле монанд тааллук доранд. Симои антропологии соҳибони ин сағонаҳо онро бо мардуми вилоятҳои ҷанубӣ – аҳли маданияти сағонолоти нақшунигорин наздик менамояд. Пайдоиши ин тоифаҳо ҳоло комилан муқаррар нагардидааст, дар роҳи муайян кардани усули пайдоиш ва маданияти онҳо қӯшишҳои гуногун ба амал омада ва фикру мулоҳизаҳои муҳталиф баён ёфтаанд. Муҳаққикон дар асоси тадқиқи маросими дағн ва яқчанд ҳусусияти сағонаҳо чунин фикреро пеш гузоштанд, ки ин сағонаҳо ба тоифаҳои ориёй алоқа дошта, дар ин ҷо амали дағн ва баъзе дигар русумоти хоси ориёҳои ведӣ ва ҳамчунин тоифаҳои шарқиёнӣ инъикоси ҳудро пайдо намудааст¹¹³.

Бозёфтҳои бostonии Тоҷикистони ҷанубӣ боз аз он сабаб ҳам дикқати мутаҳассисонро бештар ба ҳуд ҷалб менамоянд, ки бostonшиносони покистонию итолиёй дар вилояти Сват, воқеъ дар шимолу гарби Покистони кунунӣ, ҳамин гуна сағонаҳои аз ҷиҳати соҳт ва тарики дағн ба онҳо наздикро қашф карданд. Санай як гурӯҳи қадимтари ин сағонаҳо тақрибан ба нимаи дувуми ҳазорай II пеш аз милод рафта мерасад¹¹⁴.

Ҳамин тарика, аз як тараф, барои ҳиндуориёй ҳисоб кардани тоифаҳои асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷии Осиёи Миёна ҳеч як асосе нест, аммо, аз тарафи дигар, эҳтимоли қавӣ меравад, ки ҳиндуориёҳо маҳз тоифаҳои саҳронишини (ва дар қисмати шимолу гарби онҳо воқеъгардида) Осиёи Миёнаи нима ва оҳири аҳди биринҷӣ будаанд. Ба назари мо, фарзияи И. М. Ҷаконов оид ба протсесси паҳншавии забонҳои ҳиндӯэронӣ дар байни тоифаҳои зироаткори анавии Осиёи Миёна дар оҳири марҳилаҳои тараққиёти онҳо, ки бо таъсири алоқаҳои гуногун ба саҳронишинон сурат гирифтааст, ба ҳақиқат наздик менамояд. Дар ҷараёни ин алоқаҳо умумиятҳои најодие, ки бо номи ҳиндӯэронӣ машҳуранд ва инчунин маданияти онҳо ба вучуд меоянд. Ин фарзия, ки онро дигар муҳаққикон (масалан,

маҷудияти ҳудро нигоҳ доштаанд (ниг.: Бонгард-Левин Г.М., 1962; Бонгард - Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 94-96, 114, 125-126).

¹¹² «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 240–243.

¹¹³ Дар ҳамон ҷо, с.243-259; Мандельштам А.М., 1968; Литвинский Б.Л. 1967, а, с. 121-127.

¹¹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, с. 122; Dani A. H., 1967; Stagul G., 1969.

Б.А.Литвинский) ҳам тақвият додаанд, материалҳои бадастомадаи археологиро бехтар аз ҳама тавзех менамояд. Дар айни замон, ин фарзия як катор чихатҳои суст ва нокис ҳам дорад. Фақат ҷамъ оварда шудани далелу мадракҳои нав ба ҳалли қатъӣ ва ҳамачонибаи ин масъала имкон ҳоҳад дод.

Дар баробари ин, мадракҳои зикршуда метавонанд ба ҳаракати тоифаҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳо ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ба тарафи ҷануб, аз ҷумла ба сарзамини хиндустон шаҳодат диханд.

Албатта, ба тарафи ҷануб паҳн шудани тоифаҳои Осиёи Миёна баъдтар, ҳангоми дар хиндустон қарор гирифтани аҷдоди ҳиндуроиҳо ҳам давом кардааст.

Бостоншиносон ҷунин мепиндоранд, ки дар оғаридани маҷмӯи маданияти Туркманистони ҷанубӣ, ки дар давраҳои пас аз Намозгоҳи VI вучуд дошт, тоифаҳои саҳронишини дар ин ҷойҳо паҳншуда ва ё ин маҳалҳоро дар оғози давраи мазкур (яъне таҳминан дар ҳудуди ҳазораҳои II ва I пеш аз милод ё ҳуд дар ибтиди ҳазораи I пеш аз милод) «забткарда» роли қалоне бозидаанд¹¹⁵.

Дар шарқтари Осиёи Миёна, дар Помир ҳам нақши ба самти ҷануб равонашавии тоифаҳое, ки аз байни аҳолии саҳронишин баромада, зоҳирان, ба ин ҷо бештар аз ноҳияҳои Фарғона ва вилоятҳои ҳамсояи он омадаанд, мушоҳида мешавад. Аз ин насаб тоифаҳо дар Помир ҳанӯз дар аҳди биринҷӣ, дар оҳирҳои ҳазораи II ва ибтиди ҳазораи I пеш аз милод пайдо шудаанд. Аз асри VII пеш аз милод дар асоси материалҳои археологии Помир роҷеъ ба тоифаҳои гурӯҳи скифу сакой сухани муайян гуфтан мумкин аст. Маълумоти археологӣ ҳамчунин то ҳудуди хиндустон ҳаракат қарданӣ онҳоро ба таври мӯътамад событ менамояд¹¹⁶.

Ин ҳулосаҳо бевосита ба маълумоти сарҷашмаҳои ҳаттӣ ва далелҳои таърихи забоншиносӣ, қатъӣ назар аз мадракҳои археология, ки дар асрҳои VII-VI пеш аз милод ба навоҳии ҷануби Помир то наздикиҳои ҳудуди ҳиндустон (қисман дар ҳоки он) ва маҳалҳои шарқии Афғонистон рафта ҷойгир шудани тоифаҳои эронии мансуб ба гурӯҳҳои сакой ва ё ба онҳо наздик, аз он ҷумла, зоҳиран, аҷдоҳи афғонҳо ва мунҷонҳои имрӯзаро нишон медиҳанд, таъсис мегарданд¹¹⁷.

Хеч ҷои шубҳа нест, ки ин тоифаҳои гурӯҳи шарқиэронӣ аз шимол, аз сарзамини Осиёи Миёна баромада, ба сӯи қишиварҳои ҷануб ҳаракат қардаанд.

Инак, ҷунон ки дидем, ҳам маълумоти археологӣ ва ҳам далелҳои таърихи забоншиносӣ аз Осиёи Миёна ба тарафҳои ҷануб, ба хиндустон, Афғонистон ва зоҳиран, ба Эрон нуғуз қарданӣ гурӯҳҳои мухталифи ориёй (аввалҳо аксаран ҳиндуроиҳӣ, баъдтар эронӣ)-ро исбот менамоянд.

Ҳамаи ин бори дигар таъсис мекунад, ки Осиёи Миёна бо ноҳияҳои ҳамҷавори ҳуд қадимтарин маҳалли иқомати тоифаҳои ҳиндуроиҳӣ ва маркази асосии паҳншавии онҳо будааст. Ҳамон тоифаҳои эроние, ки дар Осиёи Миёна мондаанд, ниёғони аҳолии Осиёи Миёна аз оғози аҳди таъриҳ то аввалҳои асри миёна ҳисоб мейбанд.

Баъдҳо бар асоси ҳалқиятҳои шарқиэронии Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, бохтариҳо, сӯғдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъҳои таркибии наҷодӣ, ҳалқи тоҷик ба вучуд омад.

¹¹⁵ Кузьмина Е. Е., 1964.

¹¹⁶ Литвинский Б. А., 1960 а; 1969.

¹¹⁷ Грантовский Э. А., 1963 а; Литвинский Б. А., 1967 а, с. 127-133.

Боби дувум

ТОИФАХОИ ШАРҚИЭРОНӢИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ОҒОЗИ ПАЙДОИШИ ҶАМҖИЯТИ СИНФИИ ИБТИДОЙ (АСРИ IX - МИЁНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛХОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ АВВАЛИ ОхАН

Металлургияи оҳан

Материалҳо археологӣ бо қиёси баъзе мадракҳои забонӣ ва ҳамчунин сар-чашмаҳои хаттии қадим, ки ба давраҳои баъдтар тааллуқ доранд, манзараи ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёнаи охири ҳазори II – ибтидои ҳазори I пеш аз милодро равшан месозанд.

Дар ибтиди ҳазора I пеш аз милод сокинони Осиёи Миёна аз маъдан ис-техсол кардани оҳанро ёд гирифта буданд. Ф.Энгелс аҳамияти оҳанро дар таърихи ҷамъияти инсонӣ муайян намуда, навиштааст: «Оҳан аз тамоми ашёи ҳоме, ки дар таърих роли революционӣ бозидааст, оҳирин ва муҳимтарин, то ҳуди пайдо шудани картошка навтарин навъи ашёи ҳом буда, ба одам хизмат мекардагӣ шуд. Оҳан барои дар майдонҳои васеъ ривоҷ додани зироат ва ба максади киштукор тоза кардани бешаҳои паҳновар имконият фароҳам овард; вай ба дасти ҳунарманд ҷунон асбоби саҳт ва тезе дод, ки ҳеч як санг ва ҳеч як металли то он замон маълум ба вай муқобил истода наметавонист. Ҳамаи инҳо якбора мусассар нашудаанд; аввалин оҳани ҳосилкардашуда бисёр вактҳо аз биринҷӣ ҳам мuloимтар буд»¹.

Шиносой бо усули аз маъдан истехсол намудани биринчӣ ба инсон дар бобати бо протесси металургӣ ба даст овардани оҳан ёрӣ расонд. Оҳан дар кӯраҳои дошӣ, ки ҳарорати он то $1300-1400^{\circ}$ мерасид, гудохта мешуд. М.С. Андреев дар солҳои бистуми асри XX ҳамин гуна кӯраҳоро, ки ҳанӯз мавриди истифода буданд, дар водии Ванҷ пайдо карда буд².

Барои инсони ибтидой ба моддаи саҳти ёзанда мубаддал гардидан як порча санги бешакл, яъне маъдан мӯъчизаосо ва пурасор менамуд. Ин боиси пайдоиши эҳтироми маҳсус нисбат ба оҳангару фулузсозон ва ҳар гуна биму ҳароси хуро-фотпарастона гардид. Дар миёни бисёр ҳалқҳо ин наъв муносибат то вактҳои охир давом карда омадааст. Чунончи, аз ҷумла дар баъзе районҳои Помир оҳангарон одами хеле мӯҳтарам ва корхонаи онҳо ҷои мукаддас дониста мешуд, мардум ба онҳо саҷда мекарданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосил дар оҳангархона маросими курбонӣ барпо мегардид. Дар баробари ин аз рӯи дигар эътиодҳои динӣ оҳангарон фиристодаҳои шайтон ва иблис ҳисоб мейғтанд ва дар истифодаи оҳан мамонӣ

¹ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, чилди 21, с. 163.

² Андреев М. С. 1926, с. 8-16.

атҳои гуногун гузашта мешуданд, ки ин асари ҳамон тарсу ваҳми хурофии одамон аз фулузот буд³.

Олоти оҳаний хеле оҳиста пахн мегардид. Аввалҳо оҳанро асосан ба мақсади зебу зинат кор мефармуданд. Соңи тадриҷан аз он асбобу аслиҳа месоҳтагӣ шуданд. Оҳанро ба моддаи ёзанда табдил дода, ба ин васила асбобу олот тайёр кардан аз соҳтани олоти биринчӣ дида ҷандин маргаба душвортар буд. Техникии нав ба сустӣ азҳуд карда мешуд. Аз ин рӯ, бартарихои фулузи нав зуд ва якбора аён нагардид. Дар аввалин марҳилаҳои зуҳури асри оҳан дар Осиёи Миёна бештар асбобу аслиҳаи оҳану биринчӣ, чунончи, ҳанҷарҳои тегааш оҳаниву дастааш (қисман ё тамоман) биринчӣ соҳта мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ғалабаи асри оҳан хеле барвақт ба амал омад. Баъзе қишварҳои дигар, масалан, Хитой дар ин бобат аз Осиёи Миёна ҷандин садсолаҳо ақиб монда буданд.

Масканҳо

Ёдгориҳои асри аввали оҳан дар Осиёи Миёна назар ба ёдгориҳои пешини асрҳои санг ва биринчӣ ниҳоятдараҷа кам қашф ва таҳқиқ гардидаанд.

Дар ҷануби Туркманистон баъзе масканҳои қадима, ки ҳаёти онҳо ҳанӯз аз аҳди энеолит шурӯъ гардида буд, мавҷудияти ҳудро дар асри оҳан низ давом мебоданд. Чунончи, дар ҳуди Анав қабатҳои маскуни мансуб ба асри аввали оҳан қашф гардида, аз ин маснуоти оҳаний, аз ҷумла қадимтарин дар Осиёи Миёна досҳои оҳаний, пораи корд ва ғайра ёфт шудаанд⁴.

Дар қисмати ҷанубу ғарби Туркманистон, дар он ҷое, ки фалоти Машҳади Мисриён воқеъ аст, масканҳои истехкомӣ ва беистехкоми маданияти дигаргунаи аз Анав фарқунанда вучуд доштаанд. Баъзе аз онҳо ниҳоят қалонанд, масалан, масоҳати маскани Иzzаткулӣ ба 50 гектар мерасад. Ҳонаҳо аз ҳиштҳои хеле қалони дарозиаш 3/4-метра соҳта шудаанд.

Водии Машҳади Мисриён ба воситаи каналҳо аз дарёи Атрек шодоб мегардид. Зироат дар зиндагонии аҳли масканҳо мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ба ин нафакат шабакаи обёрӣ, балки фаровонии осҳо ва дастгоҳҳои ярма низ шаҳодат медиҳанд. Ба кор фармуда шудани досҳои оҳаний набояд ҷубҳа кард, вале, дар барабари ин, истифодаи досҳои қадимаи сангӣ ҳам, ки тегаи аз сангӣ ҷаҳонӣ соҳта шудаи онҳо пайдо гардидаанд, ҳанӯз давом дошт.

Дар масканҳо лўндаҳои дажғоли оҳан ёфт шудаанд. Аз биринчӣ яроку аслиҳа, аз ҷумла шамшер ва пайкон соҳта, бо ҷарҳи кулолӣ олоти сафолии хушсифат, вале бенақшу нигор тайёр мекардаанд⁵.

Ниҳоят, гурӯҳи (аз ҷиҳати ҳудуд) савуми ёдгориҳо дар Туркманистони ҷануби шарқӣ, дар резишиҳои Мурғоб, яъне дар Марғиёни охир қашф гардидааст. Қалонтарин маскани ин ҷо Ёзтеппа мебошад, ки ба масофаи 34 км дурттар дар тарафи шимоли ғарбии Байрамалӣ воқеъ аст. Ин маскан иборат аз қальъаи такрибан ростгӯшае буда, дар саҳни он манзилҳо ҷой гирифтаанд. Масоҳати умумии Ёзтеппа дар ин вақт (вай баъдҳо низ вучуд дошт) 16 гектар будааст. Дар қальъа рӯи суғаи ҳиштии баландиаш ҳаштметра бинои қалоне соҳта шуда буд, ки ҷанд манзили дарозрӯя ва мураббаъшакл, аз ҷумла толори бузурги ростгӯшае дошт.

³ Зарубин И. И., 1926, с. 126–127.

⁴ Schmidt H., 1908, p. 156–157.

⁵ Массон В. М., 156 а; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 179–182.

Маълум гардид, ки ин қалъа аслан кӯшки пуршукӯҳе буда, ҳамчун қароргохи ҳокими ин маҳал хизмат мекардааст.

Қисмати асосии бозёфтҳои маскани Ёзтеппаро сафололот ташкил менамояд. Олоти сафолии ин ҷо аз олоти сафолии Машҳади Мисриён бо он фарқ мекунад, ки вай бештар дастӣ сохта шудааст⁶.

Асри аввали оҳан дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ӯзбекистони ҷанубӣ осори ҳудро дар сурати масканҳои Кучуктеппа (вилояти Сурхондарё), Макони Мор (райони Фарҳори ҷанубии Тоҷикистон) ва баъзе бозёфтҳои дигар боқӣ гузаштааст.

Маскани Кучуктеппа дар дашти Музробод воқеъ гардидааст. Вай ҳанӯз дар айни авчи тараққиёти аҳди биринҷӣ ба вучуд омада, мавҷудияти ҳудро то ҳуди миёнаи ҳазораи I пеш аз милод нигоҳ доштааст. Дар давраи мавриди баҳс дар ин маскан бинои байзашакли аз ҳиштҳои дарозрӯя соҳташудае мавҷуд будааст (дар солҳои 1962–1964 ҳамагӣ 17 хона кофта тоза карда шуд). Ин бино бо девори муудоифавии мудаввар ихота гардидааст. Аз ин ҷо қолабҳои рехтагарӣ, маснуоти биринҷӣ ва сангӣ, аз ҷумла досҳои сангӣ пайдо шуданд⁷.

Бостоншиносони тоҷик дигар маскани онвактаро дар поёни Қизилсу, дар мавзеи Макони Мор қашғ намуданд. Биноҳои ин маскан ҳароб гардида, факат сафолоти фаровон ва инчунин баъзе маснуоти дигари марбут ба он замон боқӣ мондааст.

Маснуоти чудогона ва маҷмӯи асбобу олоти асри аввали оҳан аз дигар ноҳияҳои республика низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, оҳирин маҷмӯи бозёфтҳои Қайроққум, баъзе сағонаҳои дар Помири шарқӣ пайдошударо ҳам ба ҳамон давра нисбат додан мумкин аст⁸.

2. ҶАМӢЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таъриҳӣ

«Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъҳази оид ба таърихи қадимтарини Осиёи Миёна мебошад. ҳоло гайр аз төъдоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар ҳиндустон зиндагӣ менамоянд, ки ононро одатан «порсиён» меноманд. Порсиён натанҳо дини қадима, балки матнҳои қадими диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетил Диуперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавқу рағбати маҳсусе дошт, ба ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди мӯбадони порсӣ маросими динӣ ва ҳондани матнҳои қадимиро (ба дараҷае ки мӯбадон балад буданд) омӯҳт ва якчанд дастхатро ҳарида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ў тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти ҷанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод⁹. Ба воситан ин корнамоии илмии ў маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Диуперрон хеле ноқис буд. Аксари порчаҳоро ў нодуруст фаҳмида ва ё комилан нафаҳмида буд.

⁶ Массон В. М., 1959.

⁷ Альбаум Л. И., 1965, с. 59–60.

⁸ ИТН, 1, с. 167–168.

⁹ Anquytîl du Pýtron, 1771.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии мукоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадими хуб омӯхташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳо маълуми хиндӣ-ведой (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дигари хинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. ҳамчунин пайдо шудани мифотоҳи дувумин забони машхури эронии қадим – форсии қадим, мутолия ва баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестой ва истифодай васеи маълумотҳои забоншиносии мукоисавии хиндуаврупоиро қайд кардан зарур аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, сугдӣ, хутану сакоӣ) ва зиндаи (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр қалон дошт. ҳамаи ин кори тарҷумаи илмии «Авесто»-ро нисбатан осон намуд¹⁰. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумаи «Авесто» ҳанӯз мушкилоти зиёде дорад ва мӯътабартарин мутахассисон ҳам бâъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд¹¹.

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамосии хиндӣ ва эронӣ ба таври шифоҳӣ, ки ягона шакли дақиқан маҳфуз мондан буд (ғайр аз бâъзе тағиироти муайяне дар талафуз), нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва ҳониш боз муддати дуру дарозе, пас аз сабти ҳаттии «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёиш, таълим ва ғайра, инҷунин дар маҳфуз мондани матни анъанавии он аҳамияти умда дошт.

То ба вучуд овардани алифбои авестоии ҳозиразамон (яъне алифбое, ки дастҳатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестоиे вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI–V пеш милод дар Эрону Осиёи Миёна мустаъмали оромӣ таълиф ёфта буданд. Тибқи навиштаоти зардуштии давраи форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе надошт, дар замони ҳаҳоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, ҳангоми забти Искандари Макдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шоҳи ашконӣ -Валаҳш (яъне Вологес, одатан ўро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармой кардааст, айни як кас мешуморанд) фармон дод, ки бақияти матнҳои авестои вон чӣ ба таври шифоҳӣ байни мӯбадон монда буд, ҷамъ оварда шавад¹². Олимони имрӯза ҷунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони ҳаҳоманишиёнро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашконии «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и ҳатти дар нимаи дувуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси бâъзе мадракҳои асноди портҳо, ки аз Насо ёфт шудааст, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц таҳмин доранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I пеш аз милод матни ҳаттии «Авесто», ҳеч набошад, кисмати ҷудогонаи он, мавҷуд буд¹³.

Баъдтар «Авесто» бо алифбое, ки маҳсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи ҳати паҳлавӣ (яъне ҳуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намудҳои ҳати оромиасос ҳисоб меёбад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестоӣ хеле зиёдтар (бештар аз ду барабар) ҳуруф, аз ҷумла, 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбои бо тамоми ҷузъиёти коркардашуда имкон медод, ки матнҳои «Авесто» бо нигоҳ доштани тарзи

¹⁰ Оранский И. М., 1960.

¹¹ Дар ин бобат маҳсусан мурӯзиҳои тавзехи «Авесто», ки ба Х.Нюберг ва Э.Хертефелд таалуғдорад, гобили ибрат аст: онҳо дар бисёр масъалаҳо нутгай назари ба яқдигар тамоман мугобилро пеш меронанд (Нуйӯрг H.S., 1938; Нӯрзфӯлд Ў., 1947. Таҳлили мубоҳисавии ағидаҳои онҳо дар Нӯннинг W.Й., 1951).

¹² Сипас, мувоғиги ҳамон навиштаот, матнҳои парокондаи авестоӣ дар аҳди Ардашери I ва Шопури I дар як ҷо ҷамъ карда шуданд (Widîngrûn G., 1965, s. 246–247).

¹³ Дяконов И.М., Лившиц В.А., 1966, с. 153–157.

талаффузи анъанавии гўяндагони он аз давраи пайдоиши ин ёдгорӣ хеле дақиқ ва саҳех сабт гардад; ба замми ин чунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба хусусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва комилан инъикос менамояд.

Алифбои авестой зоҳирان дар асри VI, аниқтараш дар замони Ҳусрави I (531 – 579) ба вучуд оварда шудааст¹⁴. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV тааллук доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақли лафзии он сурат ёфтааст. Ҳуди номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи aastāk, баъдан abastāv – ба маъннии «асос» (ва ё мувофики тафсироти дигар «гузориш», «дастур», «ниёшиш» ва ф.)¹⁵ аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авесто» нисбат дорад¹⁶. Замимаҳои он «Занд» (калимаи форсии миёнаи zand «дониш», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни ҳаттии «Авесто» (дар сабти алифбои кӯҳна ва шояд дар давраҳои аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсирҳои дастури авестоиро низ «Занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «Занд» бештар ба тарҷума ва тафсирӣ дар замони Сосониён анҷомгирифтай «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадимии «Авесто» дорои тарҷумаи таҳтуллафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Az ҳамин чост, ки муддатҳои зиёде дар илми Европа номи нодурусти «Авесто» – «Занд-Авесто» ва номи забони авестой дар шакли «забони зандӣ» ривоҷ дошт.

«Авесто» дар зарфи мавҷудияти ҷандинасраи худ борҳо кодификатсия шудааст. Чунон ки сарчашмаҳо ҳабар медиҳанд, ҷамъоварӣ ва танзими қавонини «Авесто» дар замони Вологеси I Ашконӣ (зоҳиран, асри I милодӣ), Сосониённи аввалия (асри III), Шопури II (асри IV), ки таҳрири пурҳамияти китоби муқаддас зери роҳбарии Атурпати Мехроспандом анҷом ёфт ва ниҳоят, пас аз ҳаракати маздакиён, дар аҳди Ҳусрави I (асри VI), ки аз «Авесто» баязе матнҳои дар асрҳои IV – V вучуддошта партофта шуданд, ба вуқӯй пайвастааст.

Пас аз ин таҳрири охирин «Авесто» аз 21 китоб (наск) иборат буд, ки ном ва мазмуни муҳтасари онҳо аз рӯи асари оид ба дини зардуштӣ дар асри IX таълифкардаи Денкарт маълум аст (ин ҳулюса на аз рӯи матни авестой, балки аз рӯи тарҷумаи форсии миёнаи «Авесто» аст)¹⁷. «Авесто»-и то замони мо расида ҷаҳоряк

¹⁴ Аз рӯи нутгай назари дар асарҳои Г.Юнкер ва баязе дигар олимон ифодашуда алифбои авестой гӯё дар асри IV ташаккул ёфтааст. Вале, чунон ки ҳанӯз дар асри гузашта эроншиноси маъруфи рус акад. К.Залеман ва сипас, В. {еннинг, Г.Моргенштерне, Г.Бейли со-бит намудаанд, алифбои авестой на пештар аз асри VI ба вучуд омадааст (Henning B., 1958, 52; ниг.: инчунин Периханян А.Г., 1966, с.108–109; ҳамон ҷо ниг.: феҳристи муфассали асарҳо).

¹⁵ Henning W. B., 1946, p. 725; ИТН, I, с. 175.

¹⁶ Ба таври васеъ дар байнӣ зардуштиён паҳн гардидани нагли лафзии матнҳои мугаддас боиси он шуд, ки то давраҳои аввали асрҳои миёна гавмҳои ҷайризардуштии муосири онҳо аксар вагт гумон мекарданд, пайравони зардуштия умуман китобҳои мугаддас надоранд. Сабаби аз замони истилои арабҳо дар қишварҳои исломӣ баръакси исавиён ва яхудиён «аҳли китоби мугаддас» ҳисоб нашудани зардуштиён, ки ба вазъи расмии онон дар олами ислом нагли худро гузаштааст, эҳтимол, дар ҳамин бошад. Адабиёти зардуштӣ низ мавғеи анъанаи нагли лафзӣ, аз ҷумла, аҳамияти дар ҳиҷзи гоидаҳои мугаддаси «Авесто» доштаи онро бевосита таъкид менамояд (Widŷngrân G., 1965, 245–259).

¹⁷ Wyst Ÿ. W., 1892.

қисмати китобати давраи охири сосониро ташкил медиҳад. Ин, пеш аз ҳама, фаслҳоеро дар бар мегирад, ки барои тоату ибодат заруранд; ҷузъҳои мавҷудаи «Авесто», китобҳои «Ясно» ва гайра низ мувофиқи ҳамин мақсад тартиб ёфтаанд. Аз ин китобҳо танҳо «Видевдат» комилан ба яке аз китобҳои «Авесто»-и қадим мутобиқат мекунад.

«Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» – «назр», «ниёз», маҷмӯи матнҳои маросими; «Яштҳо» («Яшт» – «ниёши», «ситоиш»), сурудҳо дар васфи худоёни дини зардуштӣ; «Видевдат» – «қонун ба муқобили девон» (шакли баъдинаи нодурусташ «Вандидод»), дастурҳо дар бораи покизагӣ ҳангоми тоату ибодат (як қатор мукарароти динӣ ва шаръӣ, порчаҳои асотири қадим, ҳамосӣ ва гайраро дар бар мегирад); «Виспрат» – «ҳама родҳо» (номи баъдинаи каме носаҳехи он «Виспарад»), аз маҷмӯи дуо ва матнҳои ибодатӣ иборат аст. Гайр аз ин, ба «Авесто» якчанд қисматҳои ҳачман хурд ва камаҳамият дохил мешаванд¹⁸.

Аз 72 боби «Ясно» 17-тоашро «Готҳо» («Сурудҳо»-и пайғамбар Зардушт – асосгузори зардуштия), 7-бобро «Ясна ҳаптаҳатӣ» («Яснои ҳафтбоба»), ки аз ҷиҳати забон ва замони оғариниш ба «Готҳо» наздиқ аст, ташкил менамоянд. Лахҷаи «Готҳо» ва «Яснои ҳафтбоба» нисбат ба ҷузъи дигари «Авесто», ки «Хурд-Авесто» ном гирифтааст, кӯҳнатар мебошад ва аз он бо ҳусусиятҳои лахҷавӣ фарқ мекунад.

Баъзе муҳаққиқон (П.Тедеско, А.Мейе) забони авестоиро ба забонҳои эронии ғарбӣ нисбат додаанд, дигарон (мисли Х.Нюберг) онро аз ғурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ меҳисобанд. Ақидаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки муво-фиқи онҳо ин забон дар байни забонҳои эронӣ мавқеи алоҳида (К.Гоффман) ва ё дар байни ғурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавқеи васатӣ дорад (В.хеннинг). Як қатор ҳусусияти алоҳидаи забони авестоӣ, аз чумла, лахҷаи «Готҳо» бо забонҳои шарқии эронӣ мувофиқат мекунанд. Дар «Хурд-Авесто» таъсири забонҳои эронӣ (аз он чумла, забонҳои ғарбӣ) дар минтақае, ки забони авестоӣ ҳамчун забони муқаддас интишор ёфта буд, ҳис карда мешавад.

Масъалаи замон ва макони пайдоиши ҷузъҳои «Авесто» то имрӯз аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ, ки дар замони Сосониён таасиқ ёфтааст, замони зиндагии Зардушт ва оғарида шудани «Готҳо»-ро ба охири асри VII – нимаи аввали асри VI пеш аз милод нисбат медиҳанд. Ин ақидаро муҳаққиқоне тарафдоранд, ки анъанаи мазкурро комилан асоснок мешуморанд. Вале баъзе олимон ба саҳехии он шак доранд; онон қайд мекунанд, ки ин анъана дар давраи баъдтар таасиқ ёфтааст ва эҳтимолан пайдоиши он ҷанбаи ривоятий дорад. Дар замони ҳозира, ба ҳар ҳол, бо мушкилӣ метавон ба эҳтимоднокии ин таъриҳи бовар намуд, гарчанде имкон дорад, ки, дар ҳақиқат, Зардушт дар охири асри VII – оғози асри VI пеш аз милод зистааст.

Мувофиқи ривоятҳои маъмули давраи сосонӣ ва баъдина, Зардушт дар Атропатена (Озарбойҷон) ва ё аз Роги мидӣ (Райи асримиёнагии наздики Техрон) баромадааст. Вале ин маълумот ҳоло безътимод шумурда шудааст; ҳақиқатан ҳам материалҳои «Хурд-Авесто» ба мавҷудияту ҳокимияти деринаи ҷамоаи пайравони Зардушт дар Рог ишорат мекунанд; ин ҳолат, бешубҳа, аз он сабаб рӯй додааст, ки

¹⁸ Тарҷумаи «Авесто» ё гисмҳои он ба забонҳои русӣ ва европӣ мавҷуд аст: Коссович К., 1861; Бертельс Е.Э., 1924, с. 3-11; Брагинский И.С., 1956, с. 35-37; 46-49-70, 105-116, 182-187 ва и.; Бертельс Е.Э., 1960, с. 53-66; Абаев В.И., 1963, с. 349-350, с. 367-370; Darmystytr J., 1892-1893; Wolff U., 1910; Lommel H., 1927; Gyrshyvitch I., 1959; Humfach H., 1959; Duchysn-Guillymin J., 1963 ва и.

нохияи мазкур, ки дар қисмати шимоли шарқии Мод (Мидия) чой дошт, нахустин нохияе буд, ки таълимоти Зардушт аз шарқ ба он роҳ ёфт.

Ривояти хеле қадима мавҷуд буд, ки тибқи он Зардушт гӯё дар Бохтар зистаст. Ин ривоят дар асари муаллифи юоний Ктесий (охири асри V-огози асри IV пеш аз милод) ифода ёфтааст¹⁹. Ба ин ривоят пайравӣ намуда, баъзе олимон (аз қабили Ҷ.Мултон) гумон кардаанд, ки «Готҳо» дар Бохтар оғарида шудаанд, ҳамчунин забони онҳоро дар давраи қадим авестоӣ ҳисобидаанд (дар асри XIX В. Гейгер ва дигарон ҳамин гуна ақида доштанд). Вале баъзе маълумотҳо ин ақидаро тасдиқ намекунанд, ёдгориҳои ба наздикӣ қашғардидаи забони Бохтари давраи күшонӣ бошад, онро аз эҳтимол дур месозанд.

Ж.Дармстетер, В.Чексон ва баъзе дигар олимон, баъдтар дар солҳои 30–40 асри XX Э.Хертсфелд ва муаллифони дигар, ки Зардуштро ҳамзамони ҳаҳоманишиёни нахустин, аз ҷумла, Дорои I шуморидаанд, фаъолияти ўро ба шимоли гарби Эрон нисбат медиҳанд. Вале, мувофиқи ақидаи маъмули замони ҳозира, «Готҳо» то ба миён омадани давлати ҳаҳоманиший тартиб ёфтаанд ва аз сӯи пайдоиши худ ба Эрони гарбӣ муносибат надоранд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони ҳозиразамон, пеш аз ҳама, ба маълумоти географии худи «Авесто» истинод мекунанд, «Готҳо» ва қисматҳое, ки ба он аз ҷиҳати замон наздикӣ доранд, дар яке аз нохияҳои Осиёи Миёна ва ё минтақаҳои мӯҷовири шимоли гарби Афғонистон ва шимоли шарқи Эрон оғарида шудаанд. Дар ин бобат ақидаҳои муҳталиф баён карда мешаванд. Масалан, баъзеҳо ба нохияи ҷараёнгоҳи миёна ва поёноби дарёи Аму ва ё аслан ба Хоразм ишора мекунанд (С.П.Толстов ва диг.); дар ин маврид нуктаи назари қабулнамудаи И.Маркварт, Э.Бенвенист ва олимони дигар, ки мамлакати асотирии Аирианам Ваечҳо «Фароҳни Ориёно» – ватани эрониён ва дини зардуштиро бо Хоразм айният медиҳанд, ба асос гирифта мешавад; ба гайр аз ин ба нохияҳои байни дарёи Аму ва дарёи Сир, яъне ба Суғд ва ё нохияҳои ҳамсояи он (Х.Нюберг) ба сарҳадҳои скифу сакоиҳои осиёимиёнагӣ (В.И.Абаев) ва нохияҳои соҳили баҳри Араб ва поёноби дарёи Сир (Г.Виденгрен); ба Марв, Суғд ва Хоразм (Ж.Дюшен-Гюймен) ва гайра ишоратҳо кардаанд.

Нуктаи назаре (дар корҳои В.ҳенниг, К.Барр, И.Гершевич, Р.Сеннер ва дигарон) ба таври васеъ паҳн гардидааст, ки мувофиқи он «Готҳо» дар ҳудуди конфедератсияи давлати Хоразм, ки пеш аз забткориҳои ҳаҳоманишиён мавҷуд буд, оғарида шудаанд (дар ин маврид ба санаи анъанавии Зардушт, ки дар боло ба он ишора рафт, пайравӣ мешавад). Ба ин мавзезъ нохияҳои қисмати ҷануби Хоразм низ дохил мегарданд ва маҳсусан Марғиёну Ориё ҳамчун макони оғарида шудани «Готҳо» шинохта мешаванд (В.ҳенниг ва диг.; академик В.В.Струве аз рӯи асосҳои дигар ба Марғиён ҳамчун ватани дини зардуштӣ назар менамуд); ба қавли В.ҳенниг, матнҳои авестоии бâъдина имкон дорад дар Систон эҷод гардидаанд²⁰. Вале қатъи назар аз ин ки оё ҷунин конфедератсияе бо сарварии Хоразм вучуд дошт (маълумоти муаллифони қадим ба ин суол ҷавоби мусбат медиҳанд), дар лелҳои муайяне оид ба муносибати Зардушт ба он мавҷуд нестанд.

Ба замми ин, муҳаққиқоне, ки ба «санайи анъанавии Зардушт» пайравӣ намуданро зарур намешуморанд ва ё аслан онро эътиимоднок намедонанд, одатан оғариниши «Готҳо»-ро ба замони басе қадимтар, яъне замони пеш аз ҳуҷуми ҳаҳома-

¹⁹ Пъянков И. В.. 1968.

²⁰ Hýnning W. B., 1951, p. 44-45.

нишихо ба Осиёи Миёна нисбат медиҳанд. Масалан, И.М.Дяконов²¹ дарацаи ин-кишофи чамъияти тасвирнамудаи «Готҳо»-ро ба назар гирифта, гумон менамояд, ки онҳо бояд пештар аз асри VI ва то нимаи дувуми асри VII пеш аз милод эҷод шуда бошанд. Эд. Мейер ва баъзе донишмандони дигар дар вакти худ, ҳатто им-кони ба қарибихои соли 1000-ум ва ё ибтидои ҳазораи I пеш аз милод нисбат до-данро ҳам изҳор карда буданд. Ва муаллифи яке аз охирин асарҳои бузурге оид ба дину мазхабҳои эронӣ - Г.Виденгрен менависад, ки бо камоли боварӣ метавон замони зиндагии Зардуштро ба давраи байни солҳои 1000–600 пеш аз милод, ҳеч набошад, ба давраи пеш аз пайдоиши давлати ҳахоманиши нисбат дод²².

Ба ақидаи чанде олимон (аз он ҷумла, И.М.Дяконов, Г.Виденгрен ва диг.) «Авесто»-и аввали то миёнаи асри VI пеш аз милод дар шарқи Мидия, дар Роф па-зируфта шуд, аз он ҷо таълимоти он дар шакли тағйирёфта бошад ҳам, дар Эрони гарбӣ паҳн гардид. Муҳаққиқони дигар интишори ғояҳои «Готҳо»-ро ба гарб, ба замони ҳахоманишиҳои нахустин (замони Куруш ба қавли В.Хинтс, замони Дорои I ба қавли В.хеннинг, И.Гершевич ва др.) нисбат медиҳанд.

Ба ҳамин тариқ, ба ҳулосае бояд омад, ки замони фаъолияти Зардушт ва офа-риниши «Готҳо» пештар аз охири асри VII - аввали асри VI пеш аз милод мансуб аст, vale ҷаҳоз ба ҳамин замон ва ё як-ду аср пештар муносибат доштани онҳоро мо яқинан гуфта наметавонем. Доир ба макони пайдоиши «Готҳо», гарчанде ҳоло ягон ноҳияи муайянро бо боварии қатъӣ ном бурдан мумкин нест, бо вучуди ин, метавон тасдиқ кард, ки он дар минтақаи Осиёи Миёна ва ё ноҳияи ҳамсарҳади он ҷо ҷаҳоз буд. Дар ин бора ҳудуди географии худи «Авесто» ва маҷмӯи мамолики дар он номбаршуда шоҳиди мӯътамаде шуда метавонанд.

Номгӯи нисбатан пурраи ин мамолик дар боби аввали «Видевдат» оварда шудааст. Дар ин ҷо дар силсилаи «бехтарин кишвар ва мамлакатҳо»-и оғаридаи Аҳурамаздо инҳо номбар мешаванд: Аириянам Ваечҳа, «Гава, макони сӯғдиён», «Моуруи ҳноҳияи Марв] тавоно, ростипараст», «Баҳди (Боҳтар) зебо бо ди-рафшҳои афрошта», «Нисайа, ки байни Моуру ва Баҳди ҷо ҷаҳоз буд», ҳарайва (ноҳияи хирот) ва ноҳияҳои дигар то мавзеъҳои ҳинд ва ҳарахвати (Араҳозия) дар ҷануби шарқӣ, ҳайтуманта дар водии ҳилманд дар ҷануб, кишварҳои гургониён ва Роф (дар шимоли шарқии Мидия) дар гарб. Ҳамин тавр, ҷаҳонбинии географии тар-тибидҳандагони ин матни авестой тақрибан тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамсарҳади он – Афғонистону Эрони шимоли шарқиро дар бар мегирад. Аслан, матни дар ин шакл то замони мо расида нисбат ба қисматҳои дигари «Авесто» ба давраи баъдтар, ба замоне даҳл доранд, ки зардуштия ба таври ҷаҳоз ҷаҳон ҷаҳон буд. Баъзеҳо ақида доранд, ки асоси ин матнро порчае ташкил мекард. ки дар он тезъоди камтари кишварҳо номбар шуда буданд.

«Суруд дар васфи Митра» («Яшт»-и X, «Мехр Яшт»), ки дар ои ҳам номгӯи якчанд кишварҳо омадааст, ба давраҳои нисбатан қадимтаре муносибат дорад. Ин «Яшт» яке аз бехтарин намунаҳои шеърияти авестой (ва ё эронии қадим) мебошад. Дар ин ҷо, аз ҷумла тавсифоти пуробуранги кишварҳо, ки «сипаҳбадони мағлуб-нашавандай онҳо корзорҳои беададе месоҳтанд, кӯҳҳои баланди пурчарогоҳ ба шаҳси парастори чорпоён ҳидмат мекарданд, кӯлҳои булӯрин ба масоҳати бузург паҳн шуда, дарёҳои ҷаҳони пуроб ба сӯи Ишкат ва Парут, хироту Марв, Фави Суғд ва Хоразм равон буданд», дода шудааст²³.

²¹ Дяконов И.М.. 1956, с. 390 ва мобаъд.

²² Widängren G., 1965, s. 61.

²³ Доир ба ҷойгиршавии ин вилоятҳо нигаред: ИТН. I, с. 505.

Ба минтақаи дар ин порча тасвиршуда бояд ҳамчун ба минтақае назар кард, ки дар он аз ҳама пештар дини зардустӣ паҳн гардид ва, ба ақидаи мо, дар яке аз ин қишиварҳои номбурда ватани нахустин матнҳои авестоиро бояд чуст. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҷо ноҳияҳои номбар мешаванд, ки бо Бохтар ҳамсояву ҳамсарҳад буданд ва ё қисман дар замони пеш аз ҳахоманишиҳо ба таркиби он доҳил мешуданд. Аз ин рӯ, Бохтар бо «дирафшҳои афрошта», чи тавре ки он дар «Видевдат» ёд мешавад, агар нахустин набошад, яке аз он қишиварҳоест, ки дар манотики он дини зардустӣ аввалин бор паҳн гардид.

Дар матнҳои «Хурд-Авесто» муттаҳидшавии таълимоти Зардушт, ки аз тарафи пайравони ўзири шуд, бо ғояву русумот ва образҳои ба таблиғоти аввалини пайғамбар бегона, vale дар «Хурд-Авесто» инъикосёфта, мушоҳида мегардад. Ҳатто «Яснои ҳафтбоба», ки ба ҳамон лаҳҷаи «Готҳо» тартиб ёфта буд, гузаштҳои зиёде бо оинҳои паҳншуда дорад. Як силсила сурудҳои «Авесто» худоён ва персонажҳои асотириро (мисли Митра ва ҳавма) васиф мекунанд, ки аз қадим боз ориёйён онҳоро ситоиш мекарданд, vale аз тарафи пайғамбар дар «Готҳо» рад гардидаанд. Ин натиҷаи созиш бо дину мазҳабҳои қабилавӣ буд, ки дар ҳудуди давлатҳои бузурги ҳахоманишиӣ, Порт ва Сосониён паҳн гардида буданд ва дар замони мавҷудияти онҳо ҷузъҳои «Хурд-Авесто» эҷод гардида, тартиб ва таҳrir мейғтанд. Вале ҷунин дину оинҳо ва дастурҳои маросимӣ ба таври соҳта тавассути ибораҳои «ҷунин гуфт Ахура-Маздо ба Зардушт...» ва дигар василаҳои таҳrirӣ дар он аз номи Зардушт оварда мешаванд. Ба истиснои ин фикраҳои илова ҷанде порчаҳои «Хурд-Авесто», маҳсусан «Яштҳо», аз рӯи мундариҷаи худ нисбат ба замони мураттаб гардидани «Готҳо» қадимитаранд.

Ҳамин тавр, «Авесто» натанҳо доир ба дини зардустӣ, балки доир ба бâъзе оину мазҳабҳои эронии қадим ва русумоти қабилавие, ки ба замони умумияти ҳиндуврупой даҳл доранд, маълумот медиҳад. Дар баробари ин «Авесто» муҳимтарин ёдгорӣ дар бобати омӯзиши айёми бостон, маданияту маишат, созмонҳои иҷтимоӣ ва сиёсии давр, ҳамчунин осори ҳамосии қабилаҳои эронии Осиёи Миёна ва Эрон мебошад.

Ҷараёни маҳлутшавии таълимоти Зардушт бо дигар мазҳабҳои эронӣ дар миёнаи асри V пеш аз милод сурат ёфт.

Замони оғариниши «Яснои ҳафтбоба»-ро асри VI – оғози асри V пеш аз милод, иншои «Яштҳо»-и қадимитар (ва маҳсусан «Мехр Яшт»)-ро даҳаҳои нахустини асри V пеш аз милод меҳисобанд²⁴. Vale дар ин сурат, одатан, дар назар дошта мешавад, ки «Готҳо» дар оғоз ва ё нимаи аввали асри VI пеш аз милод мураттаб шудаанд. Vale эҳтимол дорад онҳо пештар эҷод шудаанд, аз ин рӯ, қисматҳои аз ҷиҳати замон пасоянди «Авесто», «Яснои ҳафтбоба» ва «Яштҳо»-и аввалинро мегавон ба замони боз ҳам қадимтар нисбат дод ва онҳоро байни санаи аник муайян нагардидаи Зардушт ва миёнаи асри V пеш аз милод ҷой дод. Мураттаб кардани матнҳои дигари «Хурд-Авесто» аз замони нишондодашуда пасонтар низ идома дошт, бâъзе аз онҳо, эҳтимол, дар асрҳои якуми ҳазораи I милодӣ ташаккул ёфта бошанд.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, ҳангоми истифодаи «Авесто» ҳамчун маъҳази таъриҳӣ бояд гуногунҷанбагии он, ки ифодакунандай давраҳо ва ҳатто аҳдҳои мухталифи таъриҳӣ мебошанд, таъсири акоиду тасаввуроти мӯҳаррирон ва тартибдиҳандагон ба матни то замони мо бозрасида ба назар гирифта

²⁴ Gyrshyvitch I., 1959.

шаванд. Дар ин холат, ҳатто як фикра чун ҳамбастаи маълумоти замонҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъхазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эрониёни шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардидааст.

Чамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»

Маҷмӯи нисбатан комилтари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи ҷамъияти асари В.Гейгер «Маданияти Эрони шарқӣ дар аҳди бостон» мебошад²⁵. Дар муддати пас аз соли 1882 ин асар аз бисёр ҷиҳат қӯҳна шудааст, вале, мутаасифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ-лингвистӣ дар ҷунун асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари комёбиҳон нави археологӣ тадқиқ кард. Умедин аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар солҳои наздик ҷунун асари зарурито ба вучуд меоранд.

Муҳакқиқон ҳусусияти ҷамъияти авестоиро тадқиқ намуда, ҷаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии хонадон һманӣ; сарвари динии авлод – висӣ; сарвари динии қабила - зантума; сарвари динии мамлакат - даҳйума: сарвари олии динӣ – «заратуштротэм» номида мешавад²⁶.

Ба ҳамин тарик, оила һмана ном дошт. Сарвари ҷунун оилаи патриархалий қадуҳо – һманопати, яъне «худованди хона» буд, зани қалонӣ дар оила һманопатни – «қадбону» номида мешавад. Мавқеи зиёдро ишғол карданӣ зани қалонӣ дар оилаи тоҷикон, маҳсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ накарда, то замони мо бокӣ мондааст. Материалҳои этнографие, ки дар мавзеъҳои гуногуни Помир ҷамъоварӣ шудаанд, ба ин шаҳодат медиҳанд.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёнаи қадим мавҷуд аст. Ҷунон ки маълум аст, дар замонҳои қадим ҳукмрони ноҳияҳои Осиёи Миёна – Уструшон ва Суғд лакаби «афшин» доштанд²⁷. Таҷзия ва таҳлили таърихио этиологӣ ин истилоҳро В.И.Абаев анҷом додааст. Ӯ тафсирҳои қӯҳна ва дар ҳақиқат беасосро рад намуда, ин истилоҳро бо қалимаи дар забони осетинӣ бοқимондаи äfsin – «қадбону» муқоиса намуд²⁸. Ба ақидаи В.И.Абаев занон – сарварони қабилаҳои сакой-массагетӣ бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз онҳо ин истилоҳ байдар ба ноҳияҳои ҳамсояи Осиёи Миёна гузашта, нисбат ба мардони сарвар истифода шудааст²⁹. Ба ҳамин тарик, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънни «қадбону»-ро дошт, дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷан нисбат ба мардони ҳукмрон истифода гардид.

Дар матнҳои авестоӣ қалимаи «һманӣ» аъзои оиларо ифода менамояд, дар баробари ин, ҷунон ки И.Гершевич исбот кардааст, истилоҳи мазкур эзиди нигаҳбони хонадонро низ ифода мекунад, ки мувофиқи тасаввуроти қадимии мардуми рус номи «парии хонагӣ»-ро гирифтааст. ҳамчунин эзидони қабилавӣ мавҷуд

²⁵ Gjigyr W., 1882.

²⁶ Gyrshyvitch I., 1959; p. 131. 276, 299.

²⁷ Бартольд В.Б., 1964 а, с. 497.

²⁸ Абаев В.И., 1959, с. 112-116; доир ба амали äfsin байни осетинҳо ниг.: Косвен М.О., 1961.

²⁹ Абаев В. И., 1958, с. 110-111.

буданд, ки онҳоро «висай» меномиданд.³⁰ Амали ин эзидон қисман бо амалиёти фравашихо – фариштахой нигаҳбон ва рӯҳи тамоми мавҷудот мутобиқ мебошад³¹.

Ба ҳайъати оила узвҳои ноқисулхуқуқ – вира, вайса ва парийатар низ дохил мешуданд. Вира маънни «мард», «сарбоз»-ро дорад, vale маънни «ғулом»-ро низ метавонад ифода кунад. Масалан, дар «Яшт»-и X, 28 оид ба Митра сухан меравад, ки вай ба он хонадоне, ки хайрҳоҳ аст «галаву рама ва вираҳои зиёд», яъне гуломро тақдим медорад. Умуман, ҳангоме ки дар «Авесто» номбурд ва мүкобилгузории чорпоён ва вира оварда мешавад, вира одатан гуломро ифода мекунад. Вайса ва парийатар, тибқи баъзе матнҳо, ба ҳайъати оила ҳамчун узвҳои хурд дохил мешудаанд³².

Иттиҳодияҳои нисбат ба оила қалонтар аз риштai падарӣ «нафа» ном доштанд. Онҳо соҳиби замини кишт, чарогоҳ ва дигар дороии дигари умумӣ буда, моликияти аъзои иттиҳодияро риштаҳои ҳамраъӣ ва кафолат ба ҳам мепайваст. Ин гурӯҳҳо хеле бузург буданд ва наздики 100 марди комилхуқуқ ба он дохил мешуд. Оид ба мавқеи чунин гурӯҳҳо, аз ҷумла, гилаи Зардушт шаҳодат медиҳад: «Бизоатмандон ва муттағиқон аз ман рӯ тофтанд, ҷамоа нисбат ба ман номехруbon аст, ҳамчунон ки шаҳриёрони дурӯғпарости қишварҳо номехруbonанд» («Ясно»-и 46, 1)³³.

Қабила («вис») аз якчанд гурӯҳҳои бизоатманд иборат буд, сардори қабила «виспати» ном дошт. «Вис» натанҳо қабила, балки масканӣ аҳли қабила – дехро низ ифода мекунад. Дар аввал, зоҳирان, ин макони зист аз якчанд хонадон иборат буд. Баъдтар вай батадриҷ ҳусусиятҳои ҷамоаи қишоварзиҳо соҳиб шудааст³⁴.

Ҷавонон ҳангоми ба камол расидан (овони 15-солагӣ) маросими иртиқаро ба дин ва ҷамоа мегузаштанд. Дар мачлиси гурӯҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пироҳани мӯқаддас баҳшида мешуд. Ба ин амал ҳамчун «таваллуди дувум»-и инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин ҷавон узви комилхуқуқи ҷамоа мегардид, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуд, ӯхдадориҳо гирифта ва ақди никоҳ баста метавонист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шӯрои қабила, ки сарварони гурӯҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шӯро масъалаҳои ҳаётӣ дохилий, истехсолӣ ва ҷамъиятии марбут ба анҷоми вазоифи динӣ ва ҳукуқӣ, гайр аз ин масъалаҳои муносибат бо қабилаҳои дигарро ҳал менамуд³⁵.

Мувофиқи матнҳои «Авесто», дар ҷамъияти онзамона тафриқаи иҷтимоию молумулӣ хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо ба гуломон ишорат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто» ба қадҳудоён ва шахсоне ишора мешавад, ки галаву рамаи фаровонеро соҳибанд. Чорпо боигарии асосӣ ба ҳисоб мерафт, vale маълум аст, ки боигарии дороён натанҳо чорпо, балки замину сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гурӯҳҳои «иҷтимоӣ-қасбӣ» ба монанди рӯҳонӣ, сарбозу дучарҳасавор, дехқони чорводор ва (як бор) ҳунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимон ақида доранд, ки ин тақсимоти иҷтимоӣ ба давраи умумияти ҳиндӯэронӣ даҳл дорад ва аз ин сабаб қобили таваҷҷӯҳ нест; дигарон бошанд, ба таври асоснок

³⁰ Gyrshyvitch I., 1959, p. 265.

³¹ Дар ҳамои ҷо, р. 266; ИТН, I, с. 140.

³² Gyrshyvitch I.; 1959, p. 87, 182; ИТН, I, с. 141-143.

³³ Периханян А. Г.. 1968, с. 34-38.

³⁴ ИТН, I, 1963, с. 143-146.

³⁵ Периханян А. Г., с. 38-39.

мұұтқиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучудоштаи таърихӣ мебошад, аз ин рӯ, ҳангоми таҷдиди ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад³⁶.

Дар баробари мардуми оддӣ ҷамъият дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънни «родмард», «ашроф»—«азата» («асилзода») аст. Аксаран вай сарвари виса (қабила) ва оилаи худ мебошад. Тахлили таҷзияи комили этиология ва эволюсияи қалимаи «азата»-ро Г.Бейли анҷом додааст. Дар забони форсии миёна – паҳлавӣ он маънои «зодаи ҳонадони шоҳ», «родмард», «озодасл»-ро дошт³⁷.

Аз ҳамин ҷо қалимаҳои тоҷикӣ «озод» ва «озода» сар зодааст, ки яке аз маъниҳои он «род», «наҷиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодай «ашроф» «асна» мебошад³⁸.

Қабила – « занту », зоҳирان, мавқеи нисбатан ҳурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин бা�ъзе матнҳоро аз шӯрои «бехтарин мардумон» иттилоъ медиҳанд. Истилоҳи ифодакунандаи ин гуна шӯроҳо «ҳанҷамана» буд, ки дар забони тоҷикӣ ба шакли «анҷуман» бοқӣ мондааст.

«Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якчанд нохия иборат буд, дар «Авесто» «даҳӣ» ном дорад. И.М.Дяконов дуруст қайд мекунад, ки «равшан кардани маънни ин истилоҳ мушкил аст». Аксаран дар қисматҳои қадимтарини «Авесто» «даҳӣ» ба маънни ҳамон гуна «давлатчаҳое» буд, ки тибқи манбаъҳои ошурӣ, дар Мидия вучуд доштанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавие будаанд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташкилотҳои бузурги қабилавӣ амал мекарданд. В.А.Лившитс ҳаққонӣ хотиррасон мекунад, ки даҳӣ «пеш аз ҳама, мағҳуми ҳудудӣ ва географист, ки дар он умумияти этникӣ хеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаккулӯфта воҳиди маъмурӣ нест».

Дар сари «даҳӣ» «даҳӣупатн» меистод. Аз шахсони дигаре, ки ҳокимијат ба дасташон буд, «састар» («хукмрон», «ҳоким»)-ро ном бурдан мумкин аст, ки ҳукмаш ба ин ё он маҳал раво буд³⁹.

Дар «Авесто» барои ифодай маънни иттиҳодияи нохияҳо истилоҳи «даҳӣусати»—«ҳокимијат бар нохияҳо» мавҷуд аст.

Сардори чунин иттиҳодия «даҳӣупатни тамоми даҳӣухо»—«ҳокими тамоми нохияҳо» буд; вай ҳукуки яккаҳокимијати надошт, чунки ба файр аз ў «даҳӣунам фратэмадато» – «шӯрои бузургон»-и иттиҳодияи нохияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳирان, ҳокимијати «даҳӣупати»-ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми нохияҳо» маҳдуд буд ва шӯро бар ҳокимијати онҳо назорат мекард⁴⁰.

Тахлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ (дар ин бобат корҳои В.И.Абаев ва И.М.Дяконов муҳиманд⁴¹) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолату авзои ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози оғариниши давлат аст.

Ҷамоаи дар «Готҳо» тасвиршуда аз торочгарӣ, тоҳтузози ваҳшиёнан ҳамсояғон, ғорат шудани ҷорҷорӣ ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии орому осоишта ва мавҷудияти маконҳои гул-гулшукуфон бо сарварии шоҳони «хуб», даъват ме-

³⁶ Hýrzfýld Ÿ., 1947. p. 788 Н; Дяконов И. М., 1956, с. 154; Грантовский Э.А., 1960, с.1-2, 10-13; ИТН, I, с. 150.

³⁷ Йайлӯ H.W., 1959, p. 95-101; 1960, p. 953-955.

³⁸ Gýrshývitch I., 1959, p. 158.

³⁹ Нуйӯрг H.S., 1938, s. 57, 304; Дяконов И.М., 1956, с. 185-189; ИТН, I, 1963, с. 146-147.

⁴⁰ Gýrshývitch I., 1959, p. 296-299.

⁴¹ Абаев В. И., 1956; Дяконов И.М., 1956, с. 386-394.

кунанд. ҳамаи ин тафйироти бузурги иҷтимоиро талаб мекард, ки ҷараёни онҳо дар он замон хеле тезутунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифтан зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфи мавқеи ҳалкунандаро дар байни синфи ҳукмрон ҳамеша аъёну ашрофи қабила – пешвоён ва рӯҳо-ниёне, ки дар заминаи соҳти ҷамоати ибтидой ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои қабилавӣ ва ҳукмронии олигархиро, ки бо решоҳои маҳаллӣ ва ҷамоавии худ пуркуvvat буда ва az ин ваҷҳ доимо ҷудоиталаб аст, az миён бардошта, ба вучуд омада метавонад»⁴².

Ба ҳамин тариқ, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузарish аз соҳти ибтидиои ҷамоагӣ ба соҳти ҷамъияти синфи маънидод кардан мумкин аст. Ҷамоати қабилавӣ az байн раfta, ҷамоати дехot ба миён meomad. «Оилаи ҷудогона воҳиди ҳочагии ҷамъият шуда мемонад»⁴³ – гуфтааст Ф. Энгелс. Асоси ҷамоати дехotro бар хилоғи ҷамоати қабилавӣ, на муносибатҳои қабилавӣ, балки алоқаҳои ҳочагӣ ва territориявӣ ташкил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамоати дехot роли қалоне бозида, асрҳои аср пояндаву барқарор будааст. «Истибоди шарқӣ ва ҳукмронии истилогоҳони бодиянишине, ки ҷои яқдигарро мегирифтанд, дар давоми ҳазорҳо сол бо ин ҷамоаҳои қадимӣ ягон коре карда натавонистанд»⁴⁴, – қайд мекунад Энгелс дар «Анти-Дюринг».

Дар доҳили обшина тадриҷan нобаробарии молумулӣ меафзуд. Ғуломдории патриархалӣ инкишоф мейфт. Дорёён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипаҳсолорон ҳамчун шахсони доиман соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимиyati онҳоро шӯрои кӯҳансолон ва маҷлиси қабилавӣ маҳдуд мекард. Зарурати иттиҳодияи қабilaҳо ба миён meomad.

Чунон ки Ф. Энгелс қайд мекунад, лашкаркашиҳои горатгарona мавқеи сипаҳсолорон ва peshvoenro boz ҳам баланд менамуд. Ҷанг бо мақсади горатгарӣ kасбу кори доimӣ mегардад. Сипаҳсолори олӣ ва daстёroni vay aъёну ашроfi merosӣ shuda memondand, «демократияи табиии соҳти ибтидой ба aristokratiyai nafratovar» mubaddal mегардид⁴⁵.

Мутобики шароити мухталифи истеҳсолот дар mintakaҳoi сахroӣ ва водиҳo дар ofozи ҳазораи I pesh az milod du namudi ҳochagӣ – kӯchmanchigӣ, chorvodorӣ dar saҳro va muкimniшинӣ, замindorӣ dar voҳavu водиҳoi сероб tashkil гардиданد. Ba ҳамин тариқ, az давраҳои қадимтарин dar Osiёi Miёna ҳолате барқарор гардида буд, kи dar boraи он K. Marks naviшtaast: «Dar ҳамаи қabilaҳoi шарқ az sarofizi taъriҳi dar baini muкimӣ будани jaқ қисми onҳo (қabilaҳo – B.F.) va kӯchmanchigii давом кардаистodaи қисми digar tanosubi umumiyo didan mumkin ast»⁴⁶.

Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо

Taҳlliли vazъi iҷtimoio iktisodii Osiёi Miёna niшon medixad, kи mamlaқat dar marxili гузariш ба ҷamъияti sinfi буд. Komilan tabiist, kи dar bâzze az noҳiҳoi mutaraқqii Osiёi Miёna avvalin давлатҳo tashkil meёftand va,

⁴² Дьяконов И. М., 1956, с. 392.

⁴³ K. Marks va F. Энгельс. Асарҳо, чилди 21, с. 164.

⁴⁴ K. Marks va F. Энгельс. Асарҳо. чилди 20, с. 166.

⁴⁵ Dar ҳamон cho, chilди 21, с. 168.

⁴⁶ Dar ҳamон cho, chilди 28, с. 214.

эхтимол, инҳо ҳамон давлатхое буданд, ки дар «Авесто» «даҳйусости» номида шудаанд.

Дар сарчашмаҳои таъриҳӣ оид ба ин давлатҳои нахустин маълумоти хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустери дучор менамоем.

Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» буд. Геродот (III, 117) иттилоъ медиҳад: «Дар Осиё дашт мавҷуд аст, ки атрофашро силсилаи кӯҳҳо ишғол қардаанд, дар ин қаторкӯҳҳо панҷ дара мавҷуд аст. Замоне ин дашт моли хоразмиён буд ва он дар ҳудуди ҳоки ҳамин хоразмиён, гиркониён, портҳо, сарангҳо ва таманаҳо ҷо гирифтааст. Аз кӯҳе, ки дар атрофи дашт ҷо дорад, дарёи бузурги Акес ҷорӣ аст. Аввалҳо дарё ба панҷ шоҳоб тақсим шуда, заминҳои мардумони зикршударо обшор менамуд». Ин порча аз Геродот баҳси зиёдро ба миён овардааст; тафсироти муҳталиф, аз ҷумла, комилан фантастиқӣ дар ин бобат баён шудааст. ҳакикатан ҳам дар ин ҷо душвориҳои зиёд пеш меоянд. Дар натиҷа В.В.Бартолд барин шахсе, ки бехтарин донандай географии таърихии Осиёи Миёна аст, аз таҳлили конкрети ин иттилоот даст қашдааст⁴⁷.

Аксарияти олимон ба ин иттилоот таври дигар назар мекунанд. Аввалан, дарёи Акесро, ки Геродот аз он ҳабар медиҳад, қариб тамоми муҳаққиқон ҳамон дарёи Течен мешуморанд (Ба ақидаи мо, С.П.Толстов, ки бар ҳилоғи шаҳодати бавосита ва бевоситай манбаъҳо кӯшиш дорад, дарёи Акесро дар мавзеи Хоразми ҳозира ҷой бидиҳанд, ноҳақ аст⁴⁸). Сониян, иттилооте, ки дар асарҳои дигар муаллифони қадим мавҷуд аст, ба назар гирифта мешавад. Муаллифи юнонӣ Геготеи Милетӣ (наздики соли 500 пеш аз милод) аз Геродот пештар хоразмиҳоро ёд мекунад, ки қисман дар дашт ва қисман дар кӯҳҳо, дар шарқи Порт зиндагӣ мекарданд. Равшан аст, ки ин на Хоразми ҳозиразамон, балки ноҳияест дар навоҳии ҳироту Марв⁴⁹. ҳамаи ипро ба назар гирифта, И.Маркварт дарёи Акесро натанҳо бо ҳарирӯди ҳозира – Течен айният додааст, ки ба ин васила иттилооти Геродот воқеъ ба назар мерасад, балки онро бо ривоятҳои эронии қадим оид ба Афросиёб, ки якчанд дарёҳоро ба қӯли ҳилманд гузаронидааст, муқоиса менамояд⁵⁰. Вай ба будани иттиҳодияи қалони қабилаҳои шарқизонӣ – «Хоразми Бузург» ақидаи худро изҳор дошт.

Тамоми қазияи географии дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази ин иттиҳодия дар Хоразми ҳозиразамон набуда, ҷанубтар – дар ноҳияи Марву ҳирот ҷо дошт.

Сайри қавмҳо, ки боиси ташаккули чунин иттиҳодия гардидааст, масъалаи дигар аст. Дар ин бора ду назария мавҷуд аст: баъзеҳо исбот мекунанд, ки иттилооти Гекотей ва Геродот шоҳиди ҳаракати батадричи хоразмиҳо аз шимол ба ҷанубанд, дигарон, баръакс, мӯътакиданд, ки хоразмиҳо аз Эрон ба маҳалҳои назди Араб ҳаракат кардаанд.

И.Маркварт назарияе пеш ронд, ки Аирянам-Ваечҳо, ки аслан маънни лугавиаш «Фароҳнои Ориёно»⁵¹ аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айният дорад. Дар бораи он иттилоъ дода мешавад, ки наздики дарёи Дотия (зоҳирон, дарёи Аму) воқеъ аст ва зимистони ин ҷо даҳ моҳ тӯл мекашад. Ин назария аз тарафи аксари муҳаққиқон пазируфта шудааст.

⁴⁷ Бартольд В.В., 1965 а, с. 25–26, 100–101.

⁴⁸ Толстов С.П., 1948, а, с. 44–45.

⁴⁹ Дар ин бора ниг.: Tarn W.W., 1951, с. 478–479; Пъянков И.В., 1961, с. 100.

⁵⁰ Marquart J., 1938, с. 9 ва мобаъд.

⁵¹ Marquart J., 1901. с. 155–156; ниг. низ.: Йўнвўнистӯ Е., 1934, р. 265–274.

Барои тасаввуроти бештар пайдо кардан оид ба «Хоразми Бузург» забоншиносон, алалхусус В.Б.ҳеннинг, кори зиёде анчом додаанд. Аз чумла, ў забони «Авесто»-ро бо он иттилооте, ки оид ба забони хоразмӣ мавҷуд аст, муқоиса кардааст. Мохияти ақидаи В.Б.ҳеннинг дар он аст, ки ду лаҳҷаи асосии «Авесто»-ро ба гурӯҳи фарбиэронӣ ва шарқиэронӣ нисбат додан мумкин нест, онҳо мавқеи мобайниро ишғол мекунанд. Аз рӯи ақидаи ў, ин ҳолат бо пешниҳоде, ки гӯё «Готҳо»—қадимтарин қисмати «Авесто» дар мавзеи Марву хирот ва матнҳои баъдии авестой аксаран дар Систон оғарида шудаанд, мутобиқ шуда метавонад. Хуласаи ў чунин аст: «Тадқики амиқтаре ҳам лозим нест барои он ки бигӯем, шаҳодати забоние, ки материалҳои хоразмӣ додааст, ҳақиқат будани конструксияи таърихии моро исбот мекунад, vale як чизро метавон гуфт: онҳо бо вай мутобиқат мекунанд»⁵².

Ба ҳамин тарик, гарчанде бисёр масъалаҳои марбут бо «Хоразми Бузург» норавшан бошанд ҳам, ба мавҷудияти чунин иттиҳодияи бузург шубҳа кардан маҳол аст.

Дувумин давлати бузург салтанати Боҳтари Қадим буд. Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий ҳикоятеро дар бораи лашкаркашии шоҳи ошурӣ - Нино ба Боҳтар маҳфуз доштааст. Дар он оид ба сернуфус будани Боҳтар, зиёд будани шаҳрҳои қалон, дар бораи пойтаҳти ин давлат - Боҳтари истеҳкомдор, шоҳи Боҳтар - Уқсорт, ганҷинаҳои фаровони он ҳабар дода мешавад (Диодор, II, 5, 3). Чунон ки илми таърихиносии ҳозиразамон исбот кардааст, лашкаркашиҳои ошурӣ то Боҳтар нарасидаанд⁵³, аз ин рӯ, ҳикояти Ктесийро соҳтакории адабие мешуморанд, ки дар тақлид аз ҳикояти Геродот оид ба Лидияро гирифтани Куруш навишта шудааст⁵⁴.

Аксари олимон асли мундаричаи ҳикояти Ктесийро рад намуда, дар баробари ин ақида доранд, ки он дар асоси ривоятҳои дар Эрон паҳншуда ба миён омадааст. Далели мавҷудияти Боҳтари муқтадирро аз иттилои Геродот (1,153) дар бораи он ки дар сари роҳи Куруш баъд аз таслими Лидия «Бобул, мардуми Боҳтар, сакоиҳо ва мисриён меистоданд», метавон дид. Пас, Боҳтар бо давлатҳои бузурги Миср ва Бобул дар як қатор меистодааст. В. Гейгер низ мӯътакид буд, ки Боҳтари Қадим аз ҷиҳати тавонӣ аз ноҳияҳои ҳамсаи болотар буда, дар байни онҳо мавқеи хосеро ишғол менамуд⁵⁵.

Хоки ин иттиҳодия, зоҳирان, аз ҳудуди Боҳтар васеътар буд. Тибқи баъзе маълумотҳо, ба ҳайъати он (мумкин аст на ҳама вақт) Марғиён ва Суғд доҳил мешуданд.

Шӯҳрати боигарихои табиии Боҳтар берун аз ҳудуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, почуварди бадаҳшонӣ баҳои баланде дошт.

Дар минтақаҳои заминдории Осиёи Миёна ба ғайр аз хоразмихо (аниқтараш хорасмихо) ва боҳтарҳо, ки дар боло ишора кардем, сүғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо мезистанд. Суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон ва Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён – дар воҳаи Марв, портҳо дар тарафи шимоли кӯҳҳои Купетдог умр ба сар мебурданд. Дар водӣ ва кӯҳҳо қабилаҳои бодиягарди сакоӣ қарор гирифта буданд. Сакоиҳо ба ду конфедератсия чудо мешуданд: сакоиҳои ҳумаварга («сакоиҳои ситояндаи ҳаума») ё амкоргҳо – гурӯҳи ҷануби шарқии қабилаҳои сакоӣ (ки таъриҳан бо Боҳтар ва хинд иртибот доштанд) ва сакоиҳои

⁵²Нұмнинг. W B., 1951, p. 44-45.

⁵³Дъяконов И. М., 1956, с. 169.

⁵⁴Пъянков И. В., 1966, с. 9.

⁵⁵Гүйгүй W., 1881, s. 66–67.

тиграхӯд («сакоиҳои кулоҳпӯш») ва ё ортокарибантиҳо – массагетҳо - гурӯҳи шимоли шарқӣ, ки бо Хоразм марбут буданд⁵⁶.

Зардуштия

Дар боло ишора кардем, ки «Авесто» – маҷмӯи аносирӣ аҷноси мухталиф ва дар замони гуногун ба вуҷуд омадааст. Кайҳост, ки мӯҳаккиён доир ба таҷзияи ин аносир ва муайян намудани ҷанбаҳои қадимтарини дини эрониён кор мебаранд. Махсусан, дар ду даҳсолаи охир ин корҳо хеле пеш рафтанд⁵⁷. И.Гершевич ба ҷои як номи умумии «зардуштия» се номро пешниҳод мекунад: «заратуштрианизм» (дини замони худи Зардушт, ҳамон тавре ки он дар «Готҳо» инъикос ёфтааст); «заратуштритизм» (дине, ки дар матнҳои нисбатан баъдинаи авестой мунъакис гардидашт); «зороастирианизм» (оини замони сосонӣ)⁵⁸.

Дар байнӣ қабилаҳои эронӣ дар ҳудуди ҳазораҳои II – I пеш аз милод оину мазҳабҳои ҷудогонае мавҷуд буданд, ки баъдтар онҳо ба зардуштия дар шакли комилан инкишофғётаи ҳуд доҳил гардианд. Аксари онҳо ба давраи умумияти ҳиндӯэронӣ ва баъзан ба умумияти ҳиндӯаврупой мерасиданд. Махсусан, ситоши Митраро бояд ном бурд. Ҳудоёне, ки эрониён мепарастиданд, Ахура ном доштанд. Тадриҷан тасаввурот дар бораи ҳудои ягона - Ахура пайдо шуд, ки ўро Маздо – «доно» меномиданд.

Гарчанде баъзе олимон шубҳа доранд (ақида онҳо дар китоби мо «Таърихи ҳалқи тоҷик» оварда шудааст), далели шаҳсияти ҳақиқии таъриҳӣ будани Зардуштро исботшуда шумурдан мумкин аст. Ӯ мураттиби «Готҳо» аст ва дар онҳо шаҳсияти ў ҳамҷун таблиғотӣ, одами зинда ва мубориз ба таври равшан аён мегардад. Сонита, дар «Хурд-Авесто» Зардушт ҳамҷун персонажи асотирӣ пайдо мешавад.

Номи Зардушт (шакли аврупоиаш Зороастр), бо эҳтимоли куллӣ, маънни «шутурбон»-ро дорад⁵⁹. Ӯ аз дудмони Спитама аст (аз ҳамин чост исми суғдии Спитамана, ки дар юнонӣ Спитамен шудааст). Падараш Поурушаспа ва модараш Дӯғдов аз ном доштанд. Зардушт ба табакаи мӯбадон мансуб буд. Вай шаҳси камбизоат буд, шикваҳояш маҳфуз мондааст, ки чорво ва тобеони кам дорад, ба ў даҳ байтал бо тойчаҳояш ва шутуре ҳамҷун тӯхфа ваъда шудааст. Зардушт зану фарзанд дошт.

Зардушт дар «Готҳо» мегӯяд, ки ваҳӣ дини ҳалқро аз Ахурамаздо ноил гардидашт (ба ҳамин монанд дар Қуръон низ аз гуфтугузор ва сӯҳбатҳои Муҳаммад бо Ҳудо ва илҳом гирифтаниш сухан меравад). Дар оғози таблиғоти динии ҳуд Зардушт ба муваффакият соҳиб нашуд ва мачбур ба фирор гардида, дар охир дар шаҳси кави (шоҳзода, шоҳ) Виштосп ҳимоятгаре пайдо кард, ки худаш ва наздиқонаш дини Зардуштро қабул карданд. Дар «Готҳо» ба ғайр аз ин ҷандин шаҳсон – наздиқон ва хешони Зардушт номбар мешаванд.

⁵⁶ Масъалаи манзил гирифтани тоифаҳои сакоӣ хеле мураккаб аст. Ба ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ нутгай назарҳои мухталиф бисёранд. Мо яке аз онҳоро габул мекунем (навтарин таҷрибаи баёни ин масъаларо ниг.: Грантовский Э.А., 1963; Литвинский Б.А., 1969).

⁵⁷ Duchyasný-Guillýmin J., 1953; Duchyasný-Guillýmin J., 1962; Zachnýt R.S., 1961.

⁵⁸ Gyrshývitch I., 1964.

⁵⁹ Заратуштра (Зардушт) шакли миғӣ аст, ки бо каме таийирот дар Эрони Сосонӣ дар шакли Зардушт ривоҷ ёфтааст (шакли тоҷикии он ҳам ҳамин хел аст). Зороастр, ки дар забонҳои аврупой истифода мегардад, зоҳиран ба тавассути забони юнонӣ ба шакли форсии гадим Заратуштра мерасад (Gyrshývitch I., 1964, р. 28-38).

Таблиготи Зардушт ба муқобили пешвоёни қабилавӣ (ва ё ашроф) ва мӯбадо-ни дини пешин, ки қурбониҳои зиёди хунинро тарғиб мекарданд, равона карда шуда буд. Ба таври одилона ва холисона шаклҳои пешқадами хоҷагидориро тарғиб намуда, ба муқобилат кардан ба задухӯрдҳои ҷангиву ғоратгарона, ки ягона мақса-дашон ба тороч бурдани чорпоён буд, даъват намуда, Зардушт тарафдори муқим-нишинӣ ва барқарор намудани хокимияти пурзӯру зиндагии осоишта дар рӯи за-мин буд. Ситоиши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи худои ягона - Ахурамаздо гардид.

Аз байни ҳусусиятҳои асосии зардуштия, ки ба давраҳои муҳталифи инки-шофи он хос буданд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: 1) дар шаклҳои аввалини зардуштия тамоили монотеистӣ (яккаҳудоӣ), ки дар ибодат ба худои ягона - Ахурамаздо (Урмузд, ҳурмузд) ифода ёфта буд, ба назар мерасад; 2) дуияте, ки аксаран онро ба аҳлоқ ва одоб нисбат медиҳанд ва он аз муқобилгузории ду маб-даи доимии мӯчаррад Некӣ ва Бадӣ ва ё Рост ва Дурӯғ таркиб ёфта буд, сарвари қувваҳои Некӣ (ростӣ, адолат, рӯшнӣ ва ғ.) - худои бузург - Ахурамаздо, сарвари қувваҳои Бадӣ (дурӯғ, торикий ва ғ.) эзиди бад ва душман - Ахраманӣ (дар навишти авестой – Ангро Майну, баъдан Аҳриман) мебошанд. Муборизаи ин ду қувва асоси пешрафти ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Мутобик ба исми Ахурамаздо зардуштияро бâъзан маздаизм⁶⁰ ва худи пайравони он худашонро маздаясноён (аз маздаясно «ситояндаи Маздо») меноманд.

Қабилаҳои ориёй хеле барвақт, зоҳирان, дар давраи ҳиндӯэронӣ дар бораи ду навъ худоҳо тасаввурот доштаанд: дайва (дар ҳиндӣ дева, баъдтар дар эронӣ дев шудааст) – худоҳои қадими антропоморфии табии буданд, ин қалима ба маънни умумии худо низ меояд (решаи ҳиндӯаврупой – дайво), дигар асура (дар эронӣ ахура, маънни луғавиаш «сарвар», «ҳудованд») – худоёне, ки сарвари олӣ ва сар-варии маҳсусеро доир ба масоили аҳлоқӣ ба ўҳда доштанд. Мувофиқи анъанаи ҳиндӣ қадим (дар сурудҳои баъдтар эҷодшудаи «Ригведа»), асураҳо душмани мардум хисоб мешуданд, баъдтар дар ҳинд қалимаи асурагро танҳо барои ифодай қув-ваҳои бадӣ истифода мекардагӣ шуданд, девҳо бошанд, ҳамчун худоён бокӣ монданд. Дар дини маздаясно ин табдилот баръакс анҷом гирифт: девҳо дар ин дин худоёни бадкирдор гаштанд⁶¹. Дар шумори девҳо «Авесто» Индра (яке худоё-ни маълуму машҳури ведой) ва «Наҳатна» (дар ҳиндӣ Насатӣ) ва дигаронро ном мебарад. Истилоҳи «ахура», баръакс маънни «худо»-ро дар худ нигоҳ дошт.

Аз байни худоёни дигар яке ҷудо гардид, ки худои оламу қайҳон, худованди донову роздон ба ҳисоб мерафт. Аҳура дар якҷоягӣ бо сифати «Мазда» номи худои ягона Ахурамаздро (ҳудованди боҳирадро) ташкил мекунад. Ин тағиирот бевоси-та бо рафти гузариш ба дине, ки ҷанбаҳои аҳлоқии зиёд дошт, марбут буд. Аҳура-маздо (монанди асураи ҳиндӣ қадим Вауна) бо яке аз мағҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст, ки он арта (дар «Авесто»-аша) – ростӣ, шаҳриёрии хуб, ад-лат мебошад. Дар «Готҳо»-и Зардушт Ахурамаздо натанҳо худои ягона аст: ў натанҳо худоёни дигарро ради инкор мекунад, балки ба ҷои онҳо амал менамояд.

⁶⁰ Бâъзе муаллифони советӣ маздакияро маҳз як навъи агоиди гадими эронии бо зардуштия марбути Осиёи Миёна номиданд. Дар ҷунин маврид бояд Маздакияи Осиёи Миёна гуфт, то ки дарҳам-барҳамӣ ба миён наояд.

⁶¹ Ҷунон ки дар манбаъҳои ҳаттӣ зикр шудааст, дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна ва дар байни сокинони назди Помир ва яинобиҳо то имрӯз, ҳатто тасаввуроти ҳамчун накӯкор на фагат ба ҷинси мард, балки ба ҷинси зан тааллут доштани ҷин маҳфуз мондааст.

Дар соҳаи расму оин Зардушт қурбониҳои хунин ва истифодаи нӯшокии муқаддас - хаомаро (дар ҳиндӣ сома) рад мекард ва танҳо ситоиши оташро тарғиб менамуд. Оташ ҳамчун ифода ва ё рамзи адолати илоҳӣ – арта шинохта мешуд. Ситоиши оташ ва оташкадаҳо бъдан яке аз хусусиятҳои хоси зардуштия гардиданд. Манъи куштори чорпоён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоии таълимоти Зардушт алоқаманд аст.

Якҷоя бо тамоюли яккаҳудой, ки ба сабаби худои ягона шинохта шудани Ахурамаздо дар байни тоифаҳои эронӣ инкишиф меёфт, тасаввуроти дуалистӣ низ паҳн мегардид. Мувофиқи ин тасаввурот, тамоми чизҳои рӯи ҷаҳон – худоён, ҳаводиси табиат ва ҷамъият, ҳайвонот ва ғайра ба мабдаъҳои неку бад, ба ростӣ (арта) ва ё дурӯғ (драуга, шакли авестоиаш друг, друг) – таҷассуми беадолатӣ, бадӣ ва бадаҳлоқӣ мансубанд. Ин ақидаҳо дар таълимоти Зардушт, ки монотеизм ва дуализмо фаро гирифта, тамоми тасаввуроти дуалистиро дар атрофи як зиддияти умумии ҷаҳонӣ ғун мекард, ҷамъbast ва амиқтар шуда буданд. Дар зиддияти умумии ҷаҳонӣ роли ҳалкунандаро инсон мебозид.

Роли инсон дар зардуштия аз рӯи консепсияи оид ба ироди озод, ки дар «Готҳо»-и Зардушт асоснок шудааст, муайян мегардад. Инсон некӣ ва ё бадиро худ интиҳоб менамояд ва амалиёти ў дар рафти муборизаи ҷаҳонии мабдаъҳои неку бад аҳамияти ҳалкунандаро дорад. Роҳи некиро дини поки ба замин овардаи пайғамбар – Зардушт нишон медиҳад. Кӯшиши якҷояи тарафдорони он (ва ё пайравонаш) бояд дар охир ба пирӯзии некӣ бирасонад. Зардушт ба мардум ваъдан расидани ҷаҳони наверо медод, ки дар он қувваҳои некӣ бар бадӣ пирӯз ҳоҳанд шуд. Пас аз озмоиш бо оташ онҳое, ки некиро интиҳоб на-мудаанд, ба олами адолат, ки Ахурамаздо ба он асос гузоштааст, мерасанд. Мувофиқи таълимоти Зардушт пирӯзии қатъии қувваҳои некӣ дар ояндаи наздик бояд анҷом бипазирад. Вале байдар дар зардуштия қабул гардид, ки пас аз мавлуди Зардушт ва ба миён омадани оини ў, ки васоили мубориза бо бадӣ аст, то расидани раҳоибаҳш – Саошианта (ин истилоҳ дар «Готҳо» низ истифода шудааст), ки аз нутфаи Зардушт аст ва дар қаъри кӯл нигоҳ дошта мешавад, се ҳазор сол ҳоҳад гузашт. Маҳз пас аз расидани раҳоибаҳш бояд пирӯзии қатъии некӣ бар бадӣ анҷом ёбад.

Вазифаи асосии инсон дар мусоидат ба некӣ ва дар муборизаи он бо бадӣ гузориши намоз ва иҷрои маросимҳо ҳисоб намеёфт. Дар оғози пайдоиши худ зардуштия ба ин ҷиҳати масъала қарib ҳеч аҳамияте намедод. Вазифаи асосӣ зиндагии одилонаи аз тарафи дини ҳақ муайянгардида ва «кандешаи нек», «гуфтори нек», «кирдори нек» буданд, ки тавассути онҳо инсон бо бадӣ мубориза мекард. Зиёд кардани боигарииҳои моддӣ (ки Ахурамаздо ва ё Рӯҳи муқаддас барои инсон оғаридааст), яъне машғул шудан бо ҷорӯдорӣ ва қишлоқор яке аз василаҳои мубориза бо қувваҳои бадӣ дониста мешуд⁶².

Дар худи «Готҳо» дар баробари Ахурамаздо ду рӯҳи ҳамзод мавҷуданд, ки якеашон тимсоли ростӣ ва дигаре таҷассуми дурӯғ мебошад. Дар қисмати «Яснои ҳафтбоба»-и «Авесто» мавзӯъҳои бисёрҳудой (политеистӣ) хеле зиёданд. Дар ин ҷо натанҳо Ахурамаздо ва тазоҳуроти ў, балки оташ, об, бод, замин, ҳаво, равони чорпоён ва ғайра ситоиши мешаванд⁶³.

Дар байни маҷмӯи ҳудоҳои авестоӣ аз ҳама машҳур ва ситоишшавандҳои худои офтоб ва равшанӣ Митра – ҳимоятгари пурзӯри размкунандагон, баҳшандай

⁶² Очеркҳои умумиро ниг.: Duchyshný-Guillýmin J., 1962, p. 71-223; Widýngrýn G., 1965, 5. 7-110 (рӯйхати муфассали библиографӣ дар ҳамон ҷо).

⁶³ Gýrshývitch I., 1964, p. 12-15.

пирӯзӣ ва боз олиҳаи серҳосилӣ ва обҳои равон Ардвисура Анахито буданд. Дар маросими ибодат ба ин олиҳа хусусиятҳое маҳфуз монда буданд, ки ба давраи мадаршоҳӣ мерасиданд⁶⁴.

Аз одобу русуми зардуштия расми гӯрӯндани мурдаҳо (ҳоло ҳам дар байни порсиёни хинд маъмул аст) ҷиҳатҳои ба худ хосе дорад. Колбади мурда дар даҳма гузашта мешавад ва гӯшташ тӯймаи паррандагон мегардад. Устуҳонҳои ба ин тарз аз гӯшт тозакардашуда дар зарфҳои маҳсус – оссуарийҳо (устадонҳо) нигоҳ дошта мешаванд. Ин расм, ки шаклан аз зардуштия пештар ба вучуд омадааст, бо қоидоҳои асосиаш ба зардуштиён бор карда шуд ва барои пайравони он ягона расми имконпазир гардид. Зиддияти байни зиндагӣ ва марг яке аз зиддиятҳои асосӣ дар системаи таълимоти дуалистии зардуштия ба шумор мерафт. Зиндагӣ неъмати баҳшидаи мабдаи некӣ, марг бошад, бадии оғаридаи Аҳриман буд. Тани пайрави дин, ки дар зиндагиаш ифодаи мабдаи нек буд, пас аз марг нопок, ифодаи мабдаи бадӣ мегардад. Дар баробари ин ситоиши оташ, замин, об қатъиян нопок кардани онҳоро манъ мекард. Аз ин рӯ, ба хок супурдан ва ё сӯзондани мурда расм набуд (гарчанде пеш аз ин сӯзондани мурда маъмул буд, ба ин худи калимаи «даҳма», ки одатан онро ҳамҷун «ҷои сӯзондан» маънидод менамоянд, ишорат мекунад)⁶⁵.

Таълимоти зардуштий шуғли дехқонӣ ва ҷорводориро вазифаи муқаддас ва кори пуршуҷоат медонист ва пайравони худро ба ин амр водор менамуд.

Дар фасли савуми «Видевдод» гуфта мешавад, ки макони ҳайру эҳсон ва шодиву ҳуррамӣ «ин ҳамон чост, ки бандагон барои худ маскан ва оташкада соҳта, соҳиби зану фарзанд ва дорои рама бошанд. Он гоҳ ба ин макон ҳайру баракат рӯ оварда, ҳайвонот ва саг, зан ва кӯдак, оташ ва ҳама гуна нозу неъмат осуда ва эмин ҳоҳад буд... Ин ҳамон чост, ки бандагон бисёртар ғалла, алаф, набутот ва меваҳои ҳӯрданӣ мекоранд, замини хушкшударо шодоб ва замини хеле намро хушк мекунанд, ба миқдори хеле зиёд ҳайвоноти қалон ва ҳурдро парвариш менамоянд... ва ин ҳайвоноти поруҳои ниҳоят бисёре медиҳанд» (фикарои 2-6).

Дар ин ҷо барои гузаштан ба ҷорводорӣ ва зиндагии муқимӣ ва маҳсусан ба ҳочагии зироаткорӣ ошкоро даъват карда шудааст.

Боз дар ҳамон фасл гуфта мешавад: «Он қасе, ки бо дасти чапу рост ва росту чап заминро меронад ва мекорад, ба замин ғоидай бисёр меорад. Ин ба шавҳари дӯстдоре монанд аст, ки барои зани маҳбубаи дар бистари нарму музайян ба роҳат ҳобидааш фарзанд ва ё неъмати дигар мебахшад... Замин ба он қасе ҳитоб мекунад: «Эй одаме, ки маро бо дасти чапу рост ва росту чап меронӣ ва кишт мекунӣ..., дар ҳакикат, ман монда нашуда тавлид мекунам, ҳамеша ҳосили фаровон ва ҳама гуна ҳӯрокворӣ муҳайё месозам. Қасе, ки ғалла мекорад, гӯё тухми некӣ мепошад» (фикарои 25 – 26,31).

Дар «Готҳо» ба ҷорводорӣ низ дикқати қалоне дода шудааст. Пайғамбар ба Аҳурамаздо рӯ оварда мегӯяд: «Ту ҳамоне ҳастӣ, ки... барои мо ин неъмати бузург – ҷорворо оғаридӣ» (47,3). Мо дар ин ҷо бисёр порчаҳоеро дучор мекунем, ки дар бораи ҷорво, нигоҳубини ҷорво, муҳофизати ҷорво ва ҳимояи ҷорводорони бегуноҳ аз ҳуҷуми даррандагон сухан меравад. «Ситоиши Аҳурамаздо ва сер кардани ҷорворо мо аз ҳама афзal медонем» (35,7)⁶⁶

⁶⁴ Gýrshývitch I., 1959 (адабиёти муфассал дар ҳамон ҷо); Ringñom L. -I., 1957 (ахбори ногис, вале манфиатнок).

⁶⁵ Иностранцев К.А., 1909; Ставиский Б.Я., 1952; Hýrzfýld E., 1947, II, p. 747–748; Humñach H., 1961; Рапопорт Ю.А., 1971.

⁶⁶ Абаев В. И., 1956, с. 23-56.

Махъз дар қадимтарин қисми «Авесто» даъват ба меҳнати дехконӣ, инъикоси тасаввурот ва афсонаҳои халқӣ ва гайра дида мешавад. Вале «Авесто» дар сурати мукаммал, ҳамчун асари давраҳои хеле байдина ба назар мерасад, давраҳое, ки таълимоти зардустӣ муқаддас ва қонунӣ эълон гардида, ба дину оини давлатӣ, ки ҳокимияти подшоҳро парастида, ҳукмронии ашроф ва рӯҳониёнро бар оммаи меҳнаткаш раво медонист, табдил меёбад.

Барои омӯхтани таърихи қадими аҷодди халқи тоҷик маълумоти этнографӣ низ аҳамият дорад. Дар маишат ва тарзи зиндагии пешазреволюционии тоҷикон, маҳсусан тоҷикони кӯҳистон бисёр бокимондаҳои муносибати ҷамоати ибтидой маҳфуз монда буд. Чунончи, ҳонаҳои қалони умумӣ дар дехаҳои Дарвоз ва Қаротегин яке аз нишонаҳои он мебошад. Аз бисёр бақияҳои парастиши оташ аловҳона, яъне ҷое, ки аҳолии мардинаи қишлоқ дар гирди оташ ҷамъ омада, зиёфат меоростанд, ниҳоят паҳн гардида буд. Дар санъати сағолсозӣ ва бинокорӣ бисёр ҳуссиятҳои қадима нигоҳ дошта шудаанд. Машхуртарин гуфторҳои бостонии доир ба қаҳрамонӣ ривоятҳо дар васфи Рустам мебошад. Одатан тоҷики кӯҳистонӣ ба коре шурӯй намуда, пеш аз ҳама, «Рустам, мадад кун!» мегӯяд. Тиру камон «камони Рустам» ном гирифтааст. Як қатор урғу одатҳо аз маҳфуз мондани бақияҳои давраи модаршоҳӣ шаҳодат медиҳад. Дар ҳунари кулолӣ ва санъати бинокорӣ бисёр ҷиҳатҳои анъанавии қадима бокӣ мондаанд.

www.ansor.info

Фасли дувум

**АЧДОДИ ТОЧИКОН
ДАР ДАВРАИ ТАРАКҚИЁТИ
МУНОСИБАТХОИ
ҒУЛОМДОРӢ**

www.ansor.info

Боби якум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҳАЙАТИ ДАВЛАТИ ҳАХОМАНИ-ШИХО

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI - ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД

Ба вучуд омадани давлати ҳахоманишиҳо

Пайдоиши нахустин падидаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX–VII пеш аз милод тааллук дорад¹. Дар ин асрҳо аксари ноҳияҳои Эрони гарбӣ ба ҳайати давлатҳои Ошур ва Урарту доҳил мешуд (вилоятҳое, ки баъдтар маркази салтанати мидиҳо гардидаанд, дар таҳти тасарруфи давлати Ошур буданд; тоифаҳои форсии ҷанубу гарби Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Аллом ва баъд ба ҳахоманишиҳо итоат мекарданд, такрибан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро нисбат ба Ошур эътироф намуданд). Дар асрҳои VIII–VII қисмати муҳими ҳоки шимолу гарби Эрон дар зери идораи давлати подшоҳии Монӣ муттаҳид гардид.

Тоифаҳои эронизабон дар марҳилаҳои аввали нуғузи худ ба Эронзамин (аз охири ҳазораи II – ибтиди ҳазораи I пеш аз милод) ҳанӯз ба ҳамон дараҷаи тараққиёти иҷтимоию сиёй, ки таъсиси иттиҳодияе мисли давлат имкон медода бошад, нарасида буданд. Фақат баъдтар дар асоси ин тоифаҳо ва ба онҳо омехтани аҳолии маҳаллии як қатор вилоятҳои Эрон тамаркузи (консолидатсияи) унсурони эронизабон ба амал омада, дар натиҷаи инкишофи он дар ҷорияти дувуми асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мидӣ таъсис мейбад, ки аввалҳо дар ҳудуди ноҳияи Экботан (ҳамадон) ва ҷанде аз вилоятҳои ҳамсоя карор гирифта, пас аксарияти вилоятҳои Эрон (аз ҷумла, вилояти Форс), ҳоки давлатҳои Монӣ ва Урарту, як идда ноҳияҳои тобеи давлати Ошур, қисмати шарқии Осиёи Хурдро тасарруф намуд²; ҳудуди он дар шарқ то сарҳадди Осиёи Миёна расида буд.

Дар миёнаҳои асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати ҳахоманишиҳо ба вучуд меояд. Бо зуҳури давлати ҷаҳонии ҳахоманишиҳо ҳамон протесҳои хоси давраи гузашта (асрҳои IX–VI пеш аз милод), ки тамоюоли ба як давлат муттаҳид кардани ҳалқу қишварҳои муҳталифи Шарқи бостониро (ҷунон қи давлатҳои Ошур, Урарту, Мидӣ ва Бобули Нав муттасил вусъат мейфтанд) ифода менамуд, ба анҷом расиданд.

Бунёди давлати ҳахоманишиҳоро подшоҳи тоифаҳои форс Куруши II гузашт, ки пештар чун вассал ба салтанати Мидӣ тобеъ буд. Ӯ дар натиҷаи муборизаҳои саҳт ва дуру дароз на фақат аз тобеият ҳалос шуд, балки дар соли 550 пеш аз милод давлати Мидиро тамоман торумор намуда, ба зери итоати худ даровард. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидиро ҳам соҳиб шуд³.

¹ Ба истиснои ноҳияҳои ҷануби ҷаҳони Эрон, ки дар он ҷо ҳанӯз дар нимаи дувуми ҳазораи III пеш аз милод давлати Аллом ба вучуд омада буд.

² Бехтарин тадѓиготи оид ба таърихи давлати Мидӣ асари И.М. Дъяконов (1956) мебошад, ҳамчунин ниг.: Алиев И., 1960. Аз асарҳои ҳориҷиён: Сатӯрон G., 1936.

³ Дъяконов И.М., 1956, с. 417–422.

Куруши II ҹангҳои зиёде кардааст. Ў аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидиро тасаррүф намуд. Сипас, дар соли 547 ё 546 пеш аз милод давлати юононии Осиёи Хурд – Лидияро, ки мамлакати пурсарвате буд, ба салтанати худ тобеъ кард⁴.

Футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна

Натиҷаҳои давраи аввали фаъолияти Куруши II ин буд, ки давлати ҳаҳоманишӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид, нуфуси мамлакат ва манбаъҳои моддии он афзуд. ҳамаи ин барои амалий гардидани ниятҳои Куруш дар бобати ба вучуд овардани давлати паҳновари фарогирандаи тамоми Осиё шароит ва имконият муҳайё соҳт.

Пас аз фатҳи Лидия, ба қавли Геродот (I, 153), «дар сари роҳи Куруш кишвари Бобул, мардуми бохтар, сакоиҳо ва мисриён қарор гирифта буданд, ки дар набардҳои зидди онҳо ў меҳост шахсан худаш сардорӣ кунад, аз ин рӯ, ба ҷангӣ зидди иониҳо сарлашкари дигареро фиристод». Чунин нақшай Куруш тасодуфӣ набуд: аз афташ, ў дар бораи иқтидор ва омодагии ҳарбии ҳалқҳои Осиёи Миёна вукуфи комил дошт. Бинобар ин, ў дар ин сафарҳои ҷангӣ фармондиҳии қӯшунро, ҳатто ба наздиктарин сарлашкарони худ ҳам бовар карда супурда наметавонист.

Мо дар бораи он ки истилои Осиёи Миёна чи гуна сурат гирифт, чизе ба яқин намедонем. Вале ҳаминаш маълум аст, ки истилогарон дар роҳи расидан ба ниятҳои худ беражмиҳои аз ҳад зиёде кардаанд. Чи навъе ки Геродот ҳабар медиҳад (I, 177), «Қисми зиёди аҳолии Осиёи поёнро Гарпаг ва Осиёи болоро худи Куруш, ки ҳалқҳои онро паси ҳам, ба ҳеч яке раҳм накарда, ба асорат дучор мекард, аз дами тег гузарониданд». Муаррихи Бобули асари III пеш аз милод Беросс ҳамчунин ҳабар медиҳад, ки Куруш танҳо пас аз мутеъ кардани тамоми Осиё ба Бобул лашкар қашид. ҳамаи ин далелҳо нақлу ривояти Николаи Димишқиро («Таъриҳ», 75) дар ҳусуси ин ки пас аз ғалабаи Куруши II бар давлати подшоҳии Мидӣ гӯё сатрапи Гиркон ба пои худ омада, изҳори итоат карда бошад ва «сипас, сатрапҳои портҳо, сакоиҳо, бохтариҳо ва соири ҳалқҳо паси ҳам, яке пештар аз дигаре омада, дар назди ў ба замин зону зада бошанд», комилан рад мекунанд. ҳамаи ин гуфтаҳо иштибоҳи маҳз аст, зеро бохтариҳо ва сакоиҳо ба ҳайъати давлати Мидӣ намедаромаданд ва онҳоро тасхир кардани Куруш ҳоло дар пеш буд. Ин гуфтаҳо, зоҳирان, дар ҳаққи дигар вилоятҳо ҳам нодуруст аст. Дар ин бобат аҳбори Трог дар нақли Юстин (1, 7, 2) ба ҳақиқат наздиктар аст: «Давлатҳое, ки пеш тобеи мидихо буданд, тағирии ҳокимиятро тағиироти вазъи худ пиндошта, аз Куруш чудо шуданд; ин барои Куруш баҳонае гардид, ки ба ҷангҳои сершумор оғоз намояд».

Баъзе тафсилоти футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна аз тарафи Ктесий (фикараи 9/29) низ баён ёфтааст. Ў ҳабар медиҳад, ки Куруш «бо бохтариҳо мечангид, вале дар муҳориба бартарии ягон тараф аён нагардид». Факат пас аз он ки бохтариҳо аз устувории вазъияти сиёсии дохили давлати ҳаҳоманишӣ огоҳ шуданд, «иҳтиёран» ба Куруш сари итоат фуруд оварданд.

⁴ Таддиги муфассали таърихи онвагтаи Эрон асари М.Дандамаев аст: Дандамаев М.А., 1963 а. Нагли батафсили таърихи сиёсӣ: Olmst ad A. U., 1959. Назари мо доир ба таърихи иҷтимоӣ-игтисодии давлати ҷаҳоманишӣ дар асари муаллиф (Уафуров Б.У., 1966; 1971) муфассалтар баён ёфтааст.

Махсусан, маълумоти навиштачоти кӯхи Бесутун⁵, ки бо амри Дорои I сабт шудааст, аҳамияти калоне дорад. Аз ин навиштачот роҷеъ ба ҳайъати давлати ҳоманишӣ то замони ҷулуси Дорои I бисёр мадракҳои баҳснапазир ба даст овардан мумкин аст. Дар айни замон бояд дар назар дошт, ки дар фосилаи байни вафоти Куруши II ва ба таҳт нишастани Дорои I, яъне дар солҳои 530-522 пеш аз милод ҳоманишиҳо на ин ки ба тобеъ кардани вилоятҳои нави Осиёи Миёна, балки ба фатҳи Миср ва умури доҳилии давлати худ машғул буданд⁶. Доро дар сутуни аввали навиштачоти мазкур: «Ин аст он қишварҳое, ки бо меҳрубонии Аҳромаздо насиби ман гардидаанд» мегӯяд ва аз ҷумлаи ин қишварҳо Порт, Ориё, Хоразм, Боҳтар, Суғд ва ҳамчунин вилоятҳои ҷануби Афғонистон ва шимолу ғарби ҳиндустон: Қандахор, Сатагидия, Араҳосия ва дар миёни ду вилояти аввал «Сака»-ро (эҳтимол, сакоиҳои ҳавмаварға дар назар дошта шуда бошад) ном мебарад. Дар сарчашмаҳои Юнони Қадим аҳборе (Плиний, VI, 23) мавҷуд аст, ки Куруш Каписаро (муҳаққиқон одатан онро ба маҳалли Бағроми назди Қобул нисбат медиҳанд) ҳароб намуд⁷.

Дар асоси ҳулосаи он далелу мадракҳои хеле кам, ки мо дар даст дорем, метавон таҳмин кард, ки ба Куруши II фатҳи Порт, Боҳтар, Хоразм, Суғд ва қадом як қисмати сакоиҳо, яқинан сакоиҳои ҳавмаварға, мұяссар гардидааст⁸. То кучоҳо тӯл қашидани ҳудуди давлати ҳоманишӣ дар қисмати шимолу шарқ ба мо маълум нест. Як вақтҳо ҷанде аз муҳаққиқон ба баъзе сарчашмаҳои баъдина, ки бунёди шаҳри Кирополро ба Куруш нисбат медоданд, истинод намуда, то Фарғона расидани ҳудуди давлати ҳоманиширо тасдиқ карданӣ мешуданд. Вале ин иддао дар асоси таҳқиқу таҳлили мадракҳои забонӣ то андозае аҳамияти ҳудро аз даст дод. Чунин мулоҳизае баён ёфт, ки шаҳр, дар воқеъ, Куру-(ш)-ката ном дошта, қисми аввали қалима мумкин аст номи қабила бошад ва юнониҳо ин қалимаро каме дигар карда, Кирэсхата ҳондаанд⁹.

Куруш ва Томирис. Шикасти қӯшуни ҳоманишӣ

Дар соли 539 пеш аз милод Куруши II Бобулро сарнагун карда ба қасди истилои Миср афтод. Аммо вазъияти сарҳади шимолу шарқии давлат, яъне Осиёи Миёна ўро доимо ба ташвиш андохта, ба сафари Миср монеъ мешуд. Ниҳоят ў дубора ба сӯи Осиёи Миёна ҳаракат кард, то ҳавфи ақибгоҳи ҳудро бартараф намояд. Куруш дар садади торумор кардани бодиянишинони муктадири Осиёи Миёна ҳуд дар сари қӯшун қарор гирифта, ба набарди зидди онҳо мерафт.

Аксари муаллифони қадим роҷеъ ба ин ҷангҳои Куруш маълумот медиҳанд, аммо ҳар қадоми онҳо воқеаро ба таври ҳуд баён менамоянд. Яке мегӯяд: Куруш аз дарёи Аракс убур карда, ба сарзамини массагетҳо доҳил шуд, ки сарвари онҳо малика Томирис буд. Дигаре ҳам тақрибан ҳамин тавр накл мекунад: Куруш бо скифҳо, ки дар сари онҳо Томирис меистод, ҷангҳо кард. Севумӣ чунин меоварад:

⁵ Нашри катибаҳо: Кўнт R.G., 1953, p. 116-134. (матн ва тарҷумаи англисӣ); тарҷумаи пурпур-раи русӣ: Дандамаев М. А., 1963, с. 262-270.

⁶ Дандамаев М.А., 1963 а, с. 116 ва мобаъд.

⁷ Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 58.

⁸ ИТН, I, с. 190-192.

⁹ Йўпнўнӣ Ÿ., 1934, 1947, p. 163-164. Ниг.: таҳлили муфассал, Б.А.Литвинский; ИТН, I, с.528. Навтарин таҳлили забоншиносӣ; Ўйлўтс W., 1964 с. 180-236 (хусусан аз ҷиҳати ареал мухим аст); Абаев В. И., 1967, с. 286-291 (этимологияи мӯътамад).

Куруш бо дарбикхо задухұрд намуд. Нихоят, ривояти дигаре ҳаст, ки аз чангидани Куруш дар «даштын дайхо» хабар медиҳад¹⁰.

Геродот, Трог-Юстин ва дигар муаллифонро дар бораи ин чангхой Куруш ва натиҷаи онхо хикоятхои муфассале ҳаст. Ба тарики мисол аз ҳикояти Трог-Юстин мазмунан фикраи зеринро меөварем: Куруш Осиёро тасхир ва тамоми Шарқро ба ҳокимиияти худ мутеъ намуда, ба чангы зидди скифхо рафт. Он вакт ҳукмрони скифхо Томирис буд. Вай бо вучуди зан буданаш, бар хилофи чашмдошт, аз ҳамлаи душман нахаросид. Томирис метавонист пеши рохи убури құшуни душманро аз дарёи Окс бигирад, аммо вай ин тавр накард, ба гузаштани душман имкон дод. Зеро малика ба чүнин мулохизае расида буд, ки дар ҳудуди давлати худ бо душман чанг кардан барояш осонтар аст, vale барои душман, ки дарё пеши рохашро бастааст, гурехта өн ба саломат бурдан амри маҳол ҳоҳад шуд. Куруш құшуни худро аз дарё гузаронид ва чанд фарсаҳ ба дарунтари мамлакати скифхо даромада, дар чое таваққуф намуд. Рұзи дигар мисли ин ки аз тарс фирор мекарда бошад, дағыттан үрдугохро тарк кард ва гүё аз саросемагү ба қадри фаровон май ва тамоми асбоби зиёфатро партофта рафт. Вакте ки инро ба малика гүфтанд, вай писари ҳанұз ғавони худро бо сеяқ хиссаи лашкари скифхо барои таъқиби душман фиристод. ғавони кори ҳарбро наозмуда, ҳамин ки қадам ба үрдугохи душман ниҳод, худро на дар майдони разм, балки дар сахни базм дарёфт, душманро фаромыш кард ва гузашт, ки сарбозони барбари шаробнадида аз майхұрй масти лояъқил шаванд ва май онхоро пештар аз силохи адұ ба мағлубият дучор гардонид. Чун Куруш аз ин ҳол вөқиғ шуд, шабонға пас гашт ва ин сарбозони масти афтода ва оизу нотавонро ҳамрохи писари малика сар аз тан чудо кард. Томирис ин қадар құшунро ва аз ҳама аламнектар яғона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллои дили пурдарди худро на дар ашқои сүзөн, балки дар интиқоми ғонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти барори дирўза қайфу сафо дорад, тадбир андешид. Вай ғунон вонамуд кард, ки гүё пас аз ин зарбаи сахт ба құвваи худ бөвөр надорад ва рохи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дүнболи худ ба танғнои күх қашид, ки пешакай дар камархои он сарбозони худро ба қамин нишонда буд. Томирис дар ин өз құшуни 200 000-нафараи форсро ҳамрохи подшохашон маҳв намуд. ҳатто ягон пайке ё ғондоре, ки форсхоро аз ин шикасти дахшатанғез оғох мекарда бошад, бокай намонд. Малика амр кард, ки сари буридаи Курушро ба машки бо хуни одамй пуркардашуда андо-занд ва худ бо ғунин сұханон берәхмии үро маҳкум намуд: «Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будай ва ҳеч гоҳ аз он сер намешудай» (Юстин, I, 8, 1-13).

Хикояти Геродот (a, 205-214) боз ҳам муфассалтар аст. Аз он маълум мешавад, ки Куруш аввал ба воситаи фиристодагони маҳсуси Томирис ба малика заношү шуданро пешниход карда будааст. «Лекин Томирис,— менависад Геродот,— на хостгори вай, балки хостгори салтанати массагетхо буданы Курушро пай бурда, ин пешниходро рад намуд» (I, 205). Писари Томиристро «Спаргапис» меномиданд (I, 211) вай құшта нашуда, балки асир афтода, худашро құшта будааст (I, 213). Доир ба муҳорибаи массагетхо ва құшуни ҳаҳоманиш ғунин нақл карда мешавад: «...Ин муҳориба аз тамоми заду-хұрдхое, ки барбариҳо иштирок доштаанд, шадидтар буд. Аз рүи шунидам, вай ин тариқа рүй додааст: аввал ҳарду құшун аз ма-соғаи дурттар истода ба яқдигар аз қамон тир паррондаанд, сонай, вакте ки тири қамон тамом шудааст, ба чангы тан ба тан гузашта, найзаву шамшерзанй кардаанд.

¹⁰ Таҳлили манбаъшиносй: Пьянков И.В., 1964.

Құшунқо муддати дуру дароз ба ҳам мүкобил истода, хеч яке аз тарафхो ба гурез рұ нанихо-дааст. Нихоят, массагетхо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қысмати құшу-ни форс дар майдони chanг нобуд гардида, худи Куруш ҳам күшта шудааст» (Геродот, I, 214). Страбон ба (XI, 8, 5) ин ахбор чунин як маълумоти хеле мұхимро илова менамояд, ки дар вақти ин chanг душманони бодиянишини Куру-ши II (ў онхоро сакой меномад) құшуни ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд.

Масъалаи аниқ муайян карданы самти ҳаракати Куруши II ва маҳалли chanгхои ӯ хеле мураккаб аст. Баъзеҳо таҳмин мекунанд, ки ин Сирдарё, Амударё ва ё Узбай аст. Шояд маҳалли охирй ба ҳақиқат наздиктар бошад¹¹.

Аз тарафи массагетхо шикаст ҳұрдани Куруш дар охири июлу ибтидои августи соли 530 пеш аз милод өвөс шудааст, ки ин ягона санаи яқинан мұқаррар-шудаи таърихи ҳалқои Осиёи Миёна мебошад¹².

Чунон ки М.М.Дяконов менависад: «Куруш яке аз барчастатарин симоҳои таърихи қадим буд»¹³. Ин, бешубха, ҳақ аст, зеро Куруш дар фаъолияти худ, ҳамчун ифодакунандаи бисёр тамоюлҳои пешкадами замони худ баромад мекард. Илова бар ин, захираҳои фаровони давлати пахновари ҳахоманишӣ, кий тұлғи он аз Осиёи Хурд то водии хинд қашыда мешуд, дар ихтиёри ӯ буд. Ба ин ҳама нигоҳ накарда, ӯ дар мубориза бо бодиянишини Осиёи Миёна на факат ба шикасти саҳт дучор шуд, балки худаш ҳам ҳалок гардид. Ин чо асли гап на дар ноомади кор ва на дар баҳти ноустувор аст. Мардумоне, ки барои муҳофизати озодӣ ва истиклонияти худ камар бастаанд, тамоми кувваи худро ба мүкобили душман сафарбар менамоянд. Тимсоли чунин муборизаҳои қаҳрамонона чи дар таърихи ҳалқои Осиёи Миёна ва чи умуман дар таърихи ҷаҳон бешумор аст.

Шўриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорои I

Ғалабаи бодиянишини Осиёи Миёна бар Куруши II дар ҳалли тақдири давлати ҳахоманишӣ роли қалоне бозид. Аз як тараф, бунёдгузори тавоной давлати ҳахоманишӣ күшта шуд, аз тарафи дигар, писар ва валиаҳди ӯ Камбучиё мачбур гардид, ки сафари chanгии қайҳо мұқарраршудаи Мисрро мавқуф гузорад¹⁴. Дертар Камбучиё ба ҳар ҳол ба Миср лашкар қашыда, ин мамлакатро ҳам ба таҳти тасаруфи ҳахоманишиҳо даровард.

Дар соли 522 пеш аз милод ҳокимияти Эронро яке аз намояндаҳои сулолаи ҳахоманишӣ Дорои I ба даст даровард (ӯ то соли 486 салтанат рондааст). Бесарусомониҳои хонадони подшоҳӣ ва муборизаҳои тоҷутаҳтталабӣ, ки дар муҳити бӯхрони сиёсиву иҷтимоӣ ба вуқӯй меомад, ба парешонии давлати ҳахоманишӣ ва сар задани чунбишҳои истиклониятҳононай як қатор вилоятҳо оварда расонид. Дар навиштаоти машхури кӯҳи Бесутун, ки Доро ба мақсади ҷовидон гардонидани корҳои худ сабт кардааст, аз ҳусуси фурӯ нишондани чунин ошӯбҳо ба таври муфассал нақл карда мешавад.

¹¹ Нұғтман А., 1914, с. 19; Пъянков И.В., 1964, с. 126-130; муг. Струве В.В., 1968, с. 51-66.

¹² Ин сана аз ҳүччатҳои бобулӣ мұғаррар мегардад: ҳүччати охирин аз номи Куруши Сонӣ 12 августи соли 530 габл аз милод, ҳүччати аввал аз номи Камбучиё 31 августи соли 530 габл аз милод сабт шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки ҳабари ҳалокати Куруш ба Бобул дар миёна ва ё нимаи дувуми ҳамин моҳ расида будааст (Parker R. and Dиййұрстүйн W.H., 1956, р. 14; Дандамаев М.А., 1963 а, с. 117). Санайи дигар, яъне соли 529, ки тоҳо дучор меояд (масалан, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 57) нодуруст аст.

¹³ Дяконов М. М., 1961, с. 79.

¹⁴ Дандамаев М. А.. 1963 а, с. 116-117.

Халкъои Осиёи Миёна ҳам барои аз дӯш барандохтани юғи асорати ҳахоманишиҳо аз ин фурсат истифода намуданд. Порт, Марғиён ва мамлакати сакоиҳо сар бардоштанд (навиштаҷоти Бесутун, 6-8). Шӯриш маҳсусан дар Марғиён вуслъати зиёд пайдо кард. Дорои I дар навиштаҷоти Бесутун (катибаи Бесутун, III, 10-12) дар ин бора чунин нақл мекунад: «Доро гӯяд: кишвари Марғиён ба ошӯб омад. Якеро бо номи Фради Марғиёнӣ сардор хонданд. Пас, ман як марди форсро бо номи Додоршиш, банда ва волии ман, ба Бохтар фиристода, ба ӯ гуфтам: «Бирав ва мағлуб соз лашкареро, ки худро на лашкари ман гӯяд». Сипас, Додоршиш бо қӯшун бирафт ва бар сари Марғиёниён битоҳт. Аҳуро-Маздо ба ман мададгор шуд. Бо марҳамати Аҳуро-Маздо қӯшуни ман лашкари ошӯбгаронро торумор намуд. Рӯзи 23-и моҳи ассиядия ҷанг оғоз шуд». Пас аз ин, Доро мегӯяд (навиштаҷоти Бесутун, III, 19-20) «кишвар мутеи ман гардид».

Санаи ин навиштаҷот мутобики 10 декабря соли 522 пеш аз милод аст¹⁵ ва ин ҳам мисли санаи шикасти Куруш аз қадимтарин санаҳои аниқ муайянгардидаи таърихи СССР ба шумор меравад.

Қӯшуни ҳахоманишӣ бо сардории волии Бохтар шӯришро бераҳмона пахш кард, дурусттараш ба хун ғарӯ намуд. Тибки ривояти бобуӣ ва нусҳаи оромии навиштаҷоти Бесутун 55 ҳазор кушта ва 6,5 ё 7 ҳазор кас асир гирифта шуд¹⁶. Пешвои шӯришгарон Фрад аввал раҳой ёфт, vale баъд аскарони ҳахоманишӣ ӯро ҳам дастгир карданд. Шӯришҳои Порт ва кишвари сакоиҳо низ бераҳмона фурӯ нишонда шуд.

Дорои I дар соли савуми салтанати худ (соли 519/518 пеш аз милод) маҳсус ба муқобили сакоиҳо тиграҳуд лашкар кашид (навиштаҷоти Бесутун, V, 20-30). Дар муҳориба сакоиҳо шикаст хӯрданд. Қисме аз онҳо асир афтод. Дар миёни асирон пешвои сакоиҳо Скунҳа ҳам буд. Дорои I барои сакоиҳо пешвои дигар таъин намуд¹⁷.

Муаллифи Юнони Қадим Полиен (XII, 12) дар асоси ривоятҳои то ба ӯ расидан сакой роҷеъ ба як лавҳаи муборизаи диловаронаи сакоиҳо чунин нақл мекунад: Дорои I бо қӯшуни сершуморе ба муқобили онҳо равона шуд. Замоне ба ӯрдугоҳи ӯ саиси сакой Шерак омад. Аъзои баданаш маъюб, рӯяш аз ҷароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавмонаш ҳамин тариқа ҷазояш доданд ва инак, ӯ ташни никор аст. Ӯ роҳбаладиро ба зимма гирифта, вайда кард, ки қӯшуни форсхоро бо пайраҳаҳои фақат ба худаш маълум якбора ба ақибоҳи сакоиҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашакқат аскарони форс ба биёбони хушку холӣ баромада монданд. Онҳоро ҳавфи ҳалокат таҳдид мекард. Форсҳо фирабҳои хӯрдани худро фахмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш тег мекашид, бо ифтиҳор ҷавоб дод: «Ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамвatanони худам – сакоиҳо дур кардани фалокат форсхоро аз гушнагиву ташнатӣ ба ҳалокат супурдам». Форсҳо сари саисро аз тан ҷудо карданд. Ин сафари ҷангии Дорои I, чи навъе ки аз гуфтаҳои Полиен бармеояд, бемуваффақият анҷом ёфт.

¹⁵ Ба таддиги ин шӯриш асари маҳсуси В.В. Струве «Шӯриши Марғиён дар аҳди Дорои I» (Струве В.В., 1949) мавҷуд аст.

¹⁶ Струве В.В., 1949, с. 24.

¹⁷ Струве В.В., 1968; Дандамаев М.А., 1963 6.

2. ЧАМЬИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРХОИ V-IV ПЕШ АЗ МИЛОД

Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати ҳахоманишӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати муҳими Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати ҳахоманишӣ қарор гирифта буд. Дар навиштаоти Тахти Ҷамshed қайд шудааст, ки давлати ҳахоманишӣ аз сарзамини «сакоиҳои паси Суғд» то Кӯш (Эфиопия) масоҳати бузургера ишғол мекард. Бо чунин ақида мумкин аст розӣ шуд, ки «сакоиҳои паси Суғд» ҳамон сакоиҳои он сӯи дарёи Сир мебошанд, яне, онҳое, ки дар ҷараёнгоҳи боло ва қисман миёнаи ин дарёи Осиёи Миёна зистаанд¹⁸. Хоразм, Суғд, Ҷохтар, Порт, аксари вилоятҳо, ки сакоиҳои бодиянишин сукунат доштанд,— ҳама дар овони нашъунамои давлати ҳахоманишӣ ба ҳайъати он дохил мешуданд.

Ҷохтар то охирин лаҳзаҳои мавҷудияти давлати ҳахоманишӣ дар таҳти тасаруфи он буда, муҳимтарин маркази шарқии ин давлат ҳисоб мёфт. Нуфуси зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодию ҳарбии Ҷохтар ва вилоятҳои тобеи он мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми қисмати шарқии давлати ҳахоманишӣ муайян мекард. Аҳамияти Ҷохтар дар муборизаҳои сулолавӣ барои таҳти шаҳаншоҳӣ низ хеле бузург буд. Зоҳирон, аъёну ашрофи Ҷохтарӣ сиёсати ҷудоиталабиро ҷорӣ карда, дар айни замон, ғоҳо тарафи ин ва ё он даъвогари таҳтро мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умури давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд¹⁹.

Тамоми давлати ҳахоманишӣ ба вилоятҳои молиётдиҳандай ҳарбӣ, яне сатрапҳо тақсим гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапҳо) идора мекарданд. Чи навъе ки Геродот ҳабар медиҳад (III, 89-94), дар аҳди Дорои I (522-486 пеш аз миљод) шумораи ин қабил вилоятҳо ба 20 мерасид. Волиҳо, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд, аксаран аз байни форсҳо таъмин карда мешуданд. Вазифаи волӣ асосан аз ҷамъоварии андоз ва нигаҳдории қӯшун иборат буд²⁰. Вай инчунин ҳак дошт бо ҳамсояғони итоатнакарда муносибат намояд ва бо ризоияти подшоҳ метавонист, ҳатто бар зидди онҳо лашкар қашад. Мансаби волӣ бештар меросӣ буд.

Боҷу ҳироҷундорӣ аз муҳимтарин амалҳои дастгоҳи давлатӣ ҳисоб мешуд. Мувофиқи ислоҳоти дар соҳаи молиёт ҷорӣ намудаи Дорои I ҳар як вилоят мебоист андози солонаро бо пул адо кунад.

Ғайр аз ин, ба тариқи молиёти ҷинсӣ, яне маҳсулоти зироатӣ ё ки ҳунармандӣ андоз мепардоҳтанд. Илова бар ҳамаи ин, боҷҳои дохилӣ ва андозҳои роҳ низ вучуд доштанд. Махсусан, бо сарбоз таъмин кардани қӯшуни ҳахоманишӣ барои аҳолӣ бори гароне буд.

Аҳолӣ аз ин қабил андозу ҳироҷҳои зиёд ба азобу қулфатҳои тоқатшикан дӯҷор мегардид. Вай барои додани молиёт аксар вақт замини ҳудро ба судҳӯро гарав мегузошт ва ё ҳатто фарзандони ҳудро ба ғуломӣ мефурӯҳт.

Осиёи Миёна ба ҷорӣ сатрапӣ тақсим шуда буд. Қабилаҳои кӯчманҷии сокини канораҳои баҳри Қаспӣ, ба қавли Геродот, ба таркиби сатрапии XI дохил шуда,

¹⁸ Литвинский Б.А., 1960, б, с. 91-92.

¹⁹ ИТН, I, с. 209-211.

²⁰ Ҷунон ки Р.Фрай менависад, сатрапҳо гӯё подшоҳчаҳо буданд, ки монанди ҳукумати марказӣ дарбор ва дастгоҳи идораи ҳудро доштанд.

солона ба маблағи 200 таланти²¹ нукраи бобулӣ хироҷ медоданд. Хоразм, Суғд ва Порт сатрапии XVI буда, 300 талант андоз мепардохтанд. Бохтар сатрапии XII ба шумор рафта, 360 талант андоз медод. Нихоят, сакоиҳо вилояти XV-ро ташкил намуда, ба маблағи 250 талант хироҷ медоданд.

Яке аз воситаҳо, ки ҳахоманишиҳо аз аҳолии Осиёи Миёна андозҳои иловагӣ мегирифтанд, бастани дарғот буд. Аҳолӣ аз беобӣ ба танг омада, мачбур мешуд, ки барои қушодани дарғот хироҷи иловагӣ бидиҳад. Геродот (III, 117) дар ин бора менависад: «...Вақте ки онҳо беоб монданд, бо аёли худ ба Форс мераванд, дар назди дари қасри подшоҳ ҷамъ шуда, доду фифон мебардоранд; подшоҳ аҳволи ин мӯҳтоҷонро дида, амр мекунад, ки дарғотҳоро қушода, обро ба сӯи дашт сар диҳанд. ҳамин ки замин аз об сер шуд, боз дарғотҳоро мебанданд ва бо амири подшоҳ дарғотҳои дигарро барои дигар мӯҳтоҷони об боз мекунанд. Аз рӯи ривоятҳо ба ман маълум аст, ки подшоҳ гайр аз андозҳои мукаррарӣ ба ивази *кушиҳо дар ғотӯҳо* пули бисёр меситонад» (фосила аз ман.- Б. F.).

Муайян кардани ин ҷои дарғот, ки аз рӯи суханони Геродот дар дарёи Акс воқеъ гардида будааст, кори хеле душвор аст. Бар тибқи ақидаи аксари муҳаққиқон, ин дарғот дар дарёи Течен – ҳарирӯд аст, ки аҳёнан дарёи Мурғоб меноманд. Кӯшишҳои боз ҳам аниқтар муайян кардан ҳам ба назар мерасад²².

Зоҳиран, дар аҳди ҳукмронии ҳахоманишиҳо иншоотҳои қалони обёрий дар дasti (ва ё таҳти назорати) маъмурони ҳахоманишиҳо қарор гирифта будаанд. Вазъияти аҳолии меҳнатӣ дар давраи ҳукмронии ҳахоманишиҳо фавқулодда вазнин буд. Қабилаву ҳалқҳои озодиҳои Осиёи Миёна муттасил ба муқобили ҷавру зулми подшоҳони форс шӯриш мебардоштанд.

ҳанӯз аз нимаи дувуми асри IV пеш аз милод хоразмиҳо давлати мустакили ҳудро таъсис менамоянд. Дар ин вақт сакоиҳо ҳам аз тобеияти ҳахоманишиҳо бе-рун меоянд.

Давлати ҳахоманишиҳо тазоҳури равшани давлати ҳарбии ашрофии ғуломдорӣ ба шумор мерафт, ки табақаҳои ҳукмрон ва соҳибимтиёзи он аз форсҳо ва қисман аз мидҳо иборат буданд. Дар маҳалҳо, алалхусус дар вилоятҳои аз марказ дури давлати ҳахоманишиҳо ҳокимияти маъмурони «худӣ», яъне осиёимиёнагӣ хеле қавӣ буд: инак, ҳахоманишиҳо ва ашрофи маҳалӣ якҷоя ба аҳолии сатрапиҳои Осиёи Миёна зулму ситам мекарданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI–IV пеш аз милод

Соҳти ҷамъиятии ҳалқҳои шарқиэронии Осиёи Миёна дар давраи ҳукмро-нии сулолаи ҳахоманишиҳо, ҷунон ки аз тадқиқи тамоми сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, аз соҳти ҷамъиятии эрониёни ғарбӣ моҳиятан фарқ мекард. Агарчи дар Осиёи Миёна ҳам муносибатҳои ғуломдорӣ тараққӣ карда буд, асоси ҳочагиро меҳнатӣ ғуломӣ ташкил намедод. Дар ин ҷо бақияҳои соҳти авлодӣ бештар маҳфуз монда, ҷамоати рустоӣ мавқеи афзалиятноке дошт. Барқароршавии ҳукмронии ҳахоманишиҳо дар бобати тараққиёти минбаъдаи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна роли дутарафа бозӣ кард: аз як тараф, ба тезтар инкишоф ёфтани муносибатҳои ғуломдорӣ имконият дода бошад, аз тарафи дигар ба нихоят ҳароб

²¹ Талант – гарип 30 кг нугра.

²² Marquart J., 1938, 9; Дъяконов И. М., 1956, с. 357; Массон В. М., 1967 а, с. 172-175.

ва заиф гардидани иқтисодиёт оварда расонд. Сарватҳои бисёри он дар сурати боҷу хироҷ ва таҳвили молу ашё тороҷ мегардид, беҳтарин пешаварон барои кор кардан дар соҳтмони қасрҳои подшоҳони ҳахоманишӣ аз ин мамлакат бурда мешуданд.

Маълумоти археологии, ки аз кофтукови шаҳри кӯҳнаи Афросиёб (Самарқанди қадима) ба даст омадаанд ва инчунин аҳбори муаллифони қадим барои тавсиф намудани вазъияти Суғд дар он давра, ҳарчанд ба тарзи хеле умумӣ бошад ҳам, имкон медиҳанд²³. Дар ҳаёти Суғд маҳсусан зироаткорӣ, ки акнун дар он давра ба обёри асос ёфта буд, мавқеи муҳиме ишғол мекард. Доир ба ин ҷиҳати оҳири марҳилаҳои даврае, ки мавриди таҳқики мо қарор гирифтааст, сарҷашмаҳои ҳаттӣ шаҳодат медиҳанд. Страбон (XI, II, 5) дар ҳусуси дарёи Политимент (Зарафшон) менависад: «Дарё ин маҳалро шодоб намуда (айнан – ташнагии ин мамлакатро шикаста.– Б.Ғ.) ба сарзамини биёбону регзор мебарояд ва рег онро фурӯ мекашад». Эҳтимол меравад, ки дар ин ҷо ба рӯдҳонаҳои сершумори сӯғдиён об дода, сипас, ба тарафи биёбон ҷорӣ гардидани Зарафшон дар назар дошта шудааст.

Дар қатори масканҳои рустой, ки сокинони онҳо ба зироаткорӣ ва ҷорводорӣ машғул буданд, масканҳои шаҳрӣ ҳам ба вучуд меоянд. Калонтарини онҳо шаҳре буд, ки юнониҳо онро Мараканд ва мардуми маҳаллӣ Смарқанд (Самарқанди ҳозира) меномиданд. Ин шаҳр то вақти истилои мақдунуҳо аз ду қисмат, яне, аз арки бо ҳандаку девор ихоташуда ва худи шаҳр, ки бештар аз 12-12,5 км тӯл дошт, иборат буд (Квінт Куртсий, VII, 6, 10). Шаҳр аз қадом як нахре «об меҳӯрдааст» – дар ин ҷо, зоҳирان, нахҷаи Сиёб (Сиёҳоб) дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи мадракҳои илми бостоншиносӣ, Самарқанди қадим (ё ҳуд маркази он) дар ҷои ҳаробаҳои шаҳри Афросиёб воқеъ гардида буд. Дар ҷараёни тадқики ин шаҳр нишонаҳои масканӣ асрҳои VI-IV пеш аз милод, ки дар қисмати шимолу гарби Афросиёб вучуд дошта, такрибан 50-70 гектарро ишғол мекардааст, пайдо карда шуд. Агар тамоми Афросиёбро умрону обод ҳисоб кунем, пас масоҳати он таҳминан ба 200 гектар мерасад. Аз рӯи баъзе мадракҳо дар қисмати ҷануб масканӣ аввалин берун аз ҳудуди Афросиёб воқеъ гардида буд. Қальъаи шаҳри қадим мумкин аст дар ҷои қальъаи асримиёнагӣ воқеъ гардида бошад.

Ба тӯли 12-12,5 км қашида шудани девори шаҳр, ки дар боло зикр гардид, муаммои сарбастаеро ба миён меорад. Дарозии девори канори Афросиёб қарib 5 км аст, аммо дар сарҷашмаҳо девори 2,5 баробар аз он дарозтар ёдоварӣ мешавад. Ин тафриқа шояд аз он ҷиҳат сар зада бошад, ки шаҳри қадим метавонист на факат дар ҳудуди Афросиёб, балки берун аз он ҳам масоҳати бузургтареро ишғол намояд.

Ҳангоми ҳафриёти Афросиёб дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллук-дошта бақия иморатҳои шаҳр (аз хишти хом ва гил), зарфҳои гирдаи бо ҷарҳу даст соҳташуда, дегу дегҷаҳои дуруштсоҳт, ҳамчунин белҷаи оҳанӣ, доси оҳанин, ои-наи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи онвақта тасаввурот пайдо мекунанд, ёфт шудаанд. Мӯҳри сангӣ бо тасвири подшоҳ ва ё ҳудоёни камондардаст низ ба ҳамон давра мансуб аст²⁴.

²³ Тереножкин А. И., 1947, с. 128; 1950 б, с. 153, 155-156

²⁴ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 153–156; Шишкин В.А., 1969, с. 148-149; Шишкина Г.В., 1969 б, 1969, а; Филанович М.И., 1969, с. 206 ва мобаъд; Уломов Я.Г., 1969, с. 7; История Самарканда, 1, 1969; Пьянков И.В., 1970. Мунособати нигилистона нисбат ба ба-

Гайр аз ин, масканҳои шаҳрии аз Мараканд хурдтар ҳам мавҷуд буданд. Бозори онҳо маҳсусан ба воситаи маснуоти пешаварони моҳири сүғдӣ дикқати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешаварон ба соҳтани олоти фулузӣ, тайёр кардани зарфҳо, ба боғандагӣ ва гайра машғул мешуданд. Агарчанде ҳоҷагӣ асосан ҳусусияти натурали дошт, ба ҳар ҳол мубодила мавҷуд буд. Аъёну ашрофи Сүғд бар аъзои оддии чамоат беш аз пеш нуғуз пайдо мекард. Сүғдиҳо бештар оини зардуштиро мепарас-тиданд. Дар баробари ин дигар дину мазҳабҳои аз соҳти авлодӣ меросмонда ҳам мавҷудияти худро ниғаҳ медошт.

Чи навъе ки тадқиқоти экспедитсияи Хоразм мӯқаррар намуд, дар Хоразми асрҳои VI-V пеш аз милод якчанд масканҳои қалони истеҳкомноки аҳолинишин вучуд доштанд. Яке аз онҳо шаҳрчаи Гӯзалкир буд, ки намуди секунҷаро дошта, ба тӯли 1 км қашида мешуд. Муҳити берунаи ин шаҳрча саросар аз манзилҳои долонмонанде, ки бари онҳо аз 2,5 то 4 метр меомад, фароҳам гардида буд. Инҳо манзилҳои паноҳгоҳ буданд. Дар миёнаҳои шаҳр бинои хеле қалон бо толорҳои фароҳ ва нақшҳои муназзам соҳта шудааст. Шукӯҳу азамати ин бино дар пеши кулбаҳои ҳақири канораҳои шаҳрча як манзараи тазодеро ба назар мерасонид ва аз амиқтар гардидани тафриқаҳои иҷтимоӣ ва молумулӣ гувоҳӣ медод. Дигар аз ёдгориҳои онвактаи Хоразм - маскани Дингилҷӣ мебошад. Дар ин ҷо ҳавлии серманзилаи берунишаҳрӣ, ки зоҳирان иқоматгоҳи шаҳси сарватманде аз ашрофи маҳаллӣ будааст, бо тамоми ҷузъиёташ омӯҳта шуд. Шаҳрчаи Кулолгар бо толорҳои сутундори худ ба оҳири даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, тааллук дорад²⁵.

Марғиён бо саҳроҳои ҳосилхези худ шӯҳрат пайдо карда буд. Мувоғики гуфтаҳои Страбон (1, 10, 102) замини Марғиён «...токҳои хубе мерӯёнад. Нақл меқунанд, ки дар ин ҷо аксар вакт ҷунон танаҳои ток дучор меояд, ки танҳо дар оғӯши ду қас ҷой мегирад ва дарозии ҳар як сари ангур ба ду олчин мерасид». Дар ин ҷо хеле барвакӯт, ҳанӯз дар давраи пеш аз ҳаҳоманишӣ, масканҳои бузурги шаҳрӣ пайдо шудаанд. Яке аз қалонтарини онҳо дар ҷои Гаюрқалъа – шаҳри қадимаи Марв воқеъ гардида буд. Қалъа дар болои суфаи хиштии хеле баланд соҳта шудааст. Аз афташ, ин ҷо қароргоҳи ҳокими вилоят будааст. Он ҷо оид ба Ѓэстеппа бошад, вай аҳамияти пештараи худро гум мекунад²⁶.

Шаҳрчаи Елкінтиппа, ки таҳқиқи он мавҷудияти системаи иншоот ва истеҳкомоти ҳарбира нишон дод, дар шимоли Порт мавқеи муҳиме дошт²⁷.

Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ, ҳанӯз дар ҳамон вакҳто дар воҳаи Марв қаналҳои қалони обёрикунанда, ки яке аз онҳо аҳолии Гаюрқалъа ва саҳроҳои атроғи онро аз об таъмин мекард, вучуд доштанд. Археологҳо дар ҷои ҳаробаҳои ин шаҳр бисёр ҷизҳои сафолӣ, мӯҷассамаҳо ва дигар маснуот, аз ҷумла пайконҳои скифии аз биринҷӣ соҳташударо дарёфт намудаанд.

Дар Боҳтар зироаткорӣ машғулияти асосии аҳолӣ ҳисоб мешуд. Квант Куртсий менависад: «Табииати Боҳтар гуногун аст: дар он ҷо токҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳад; оби фаровон замини тағғонро шодоб мекунад; дар заминҳои ниҳоят ҳосилхез ғалла корида, бοқимондаи он ба ҷароғоҳи ғову гӯсфандон

робарии Марғонд (Смараканд) ва Самарғанд (Пачос М. К., 1967) ба назари мо тамоман беасос менамояд.

²⁵ Толстов С.П., 1962, с. 96-117.

²⁶ Пиотровский Б.Б., 1949, с. 35-41; Массон В.М., 1954.

²⁷ Марущенка А.А., 1959, с. 54-72.

табдил дода шудааст, vale қисми зиёди замин дашти бесамар мебошад». Плиний дар бораи дар Бохтар парвариш карда шудани рустаниҳои галладонае, ки ҳар як донаи он аз ҷиҳати ҳаҷм бо хӯشاҳои муқаррарӣ баробар аст, ҳабар медиҳад. Зироат ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Чунончи, дар асрҳои V-IV пеш аз милод аз Вахш канал қашида буданд, ки таҳминан ба шоҳаи ҳозираи Ҷӯйбори Боло мувофиқат мекард. Дар минтақаи обёрии ин канал қариб 50 км мураббабъ замин мавҷуд буд²⁸.

ҳафриёти Балх нишон дод, ки қадимтарин табакаҳои он ба охири нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тааллук доранд²⁹. М.М.Дяконов дар вақти кофтукови ҳаробаҳои Қалъаи Мир дар поёноби дарёи Кофарниҳон (райони Қубодиёни РСС Тоҷикистон) доир ба маданияти Бохтари шимолӣ материалҳои ҷолиби диққат ба даст овард. Дар ин ҷо, яъне дар асосгоҳи маскане, ки то револютсия вуҷуд дошт (он вақтҳо ин ҷо маҳалли таваққуфи бекҳои Кубодиён буд), як силсила иқоматгоҳҳои хеле вайронгардида давраи қадими бохтарӣ пайдо карда, аз он ҳашт ҳонаи камбари аз ҳишти мураббабъ биноёfta кушода шуд. Девори берунии ҳонаҳо назар ба дигар деворҳо ғафтар буд. Дар ин ҷо бисёр зарфҳо, ки ба зарфҳои Самарқанд ва Марви қадима монандӣ доштанд, инчунин пайконҳои биринҷии марбут ба асрҳои VII-V пеш аз милод ва маснуоти оҳанӣ, аз қабили сӯзан, корд ва гайра ёфт шуданд. Аз рӯи қашфиёти археологӣ маълум мешавад, ки бошандагони ин деҳа ба қасбу пешаи кулолӣ, боғандагӣ, оҳанолотсозӣ ва биринҷигудозӣ, инчунин ба корҳои ҳочагии қишлоқ – зироаткории обӣ ва ҷорводорӣ машғул буданд³⁰. Дигар аз масканҳои асрҳои V-IV пеш аз милод маскани Булдонтеппа, ки дар водии Вахш, наздикии шаҳри Қўргонтеппа кофта ёftaанд³¹.

Аз рӯи ҷизҳое, ки ба таркиби ба истилоҳ «Дафинаи Амударё» дохил мешаванд, яъне аз рӯи маҷмаи миқдори зиёди ашёи заргарии асосан аз симу зар соҳташуда (ҳамагӣ 180 адад, аввалҳо зиёдтар будааст) ва низ пулҳои тилло ва нуқра дар бораи дараҷаи тараққиёти пешаи санъатварӣ дар Бохтар фикру мулоҳиза рондан мумкин аст. Ҳамаи ин тиловорро дар соли 1877 тоҷирони бухо-рой аз бошандагони яке аз маҳалҳои райони Қубодиён ҳарида ба хиндустан бурданد, ки баъдҳо ин бозёфтҳо ба дasti олимон афтод. Асли таърихи ба вуҷуд оварда шудани ин маҷмаи ашёи заргарӣ ҳанӯз маълум нест³². Истеъодди санъаткории бохтариёни қадим, ҳунари заргарии ҳайратрафзи онҳо дар бисёр ашёи «Дафинаи Амударё» ба таври барҷаста мучассам гардидааст. Чунончи, аробаи дучарҳаи ҷангии тиллой, ҳайкалчайи нуқрагии одам, сафҳаи тиллои, ки дар рӯи он сурати барҷастаи одам қашида

²⁸ Зеймаль Т.И., 1971, с. 52.

²⁹ Доир ба ҳафриёти Балх: Schlumĭyrgyr D., 1949, p. 1973-190.

³⁰ Дяконов М.М., 1954 б.

³¹ Зеймаль Т. И., 1971, саҳ., 50-52.

³² Нашри пурра: Dalton O.M., 1964; Йyllingyr A.H., 1962, 51-57. Доир ба вазбу ҳолати бозёфт ниг.: Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В., 1962. Баъзе олимони ҷарб исбот мекунанд, ки дар он бисёр ашёи аз ҳориҷа оварда мавҷуд аст. Мо агидае дорем, ки вай асосан аз маснуоти бохтарист. Он ҷо ки санъати Бохтар ва вилоятҳои ҷарбии Эрон бисёр ҷиҳатҳои муштарак дошта, ба яқдигар нуғуз кардаанд, гапи дигар аст ва ба ин ҳеч шубҳае нест. Вогеан, асари М.Далтон, ки аввалин бор соли 1905 ва бо баъзе тасҳоҳот соли 1926 чоп шуда буд, ҳоло дар гисмати тадғиг тамоман қӯҳна шудааст. Акнун вагте расидааст, ки қашфиёти тозаи дар ҷанбаи санъати бостонии Эрон ва дигар қишварҳои шарғи ҳориҷӣ ва ҳамҷунин Осиёи Миёна ба даст омадаро пурратар ба хисоб гирифта, ашёи хизонаи Амударё аз сари нав мавриди таҳғиг гарор дода шавад.→

Тадғиготи Р.Д.Бэрнэтт (Йарнӯtt R.D., 1968) дар ин роҳ фагат як гадами хел ҳурд ба шумор меравад.

шуда, либос ва аслиҳачоти ў бо тамоми ҷузъиёташ тасвир ёфтааст, бозубанди тилло, ки нӯгҳои он ба шакли сари буз зинат дода шудааст, мучассамаи тиллои гавазн ва бисёр ҷизҳои дигари моҳирона сохташуда ба гуфтаи боло далолат мекунанд.

А. Каннингэм чунин мепиндошт, ки ин ҳазинаи хусусии қадом як хонаводай ашрофи бохтарист. Р.Гиршман фарзияе пеш ниҳод, ки дафинаи Амударё як қисми ҳазинаи маъбади машҳури дар Бохтар будаи Анаҳито аст, ки эҳти-мол, дар вакти ҳамлаи қӯшуни Искандари Мақдунӣ ва ё Салҷуқи I ҳароб гар-дида бошад. Ин фарзияро Р.Бэрнетт, ки зимнан санаи дертари анҷоми таҳни-шasti дафинаро (асри II пеш аз милод) пешниҳод кард, тарафдорӣ намуд³³.

Дар он вактҳо дар қисмати шимолии Тоҷикистон ҳам як қатор шаҳрҳои қалону хурд вучуд доштанд. Аз он ҷумла шаҳре буд, ки онро юнониҳо Киропол меномиданд (дар ноҳияи Ӯротеппаи ҳозира).

Дар сарзамини паҳноваре, ки тоифаҳои сакой иқомат доштанд, низ ёдгориҳои муҳталиф мавҷуданд. Дар Помири шарқӣ қӯргонҳои дағнгоҳ қашф гардидаанд. Мурдaro ба қабрҳои на ҷандон ҷуқур кофташудаи лаҳаднок дағн мекарданд. Баъзан ҷасадҳои ҷуфт гӯркардашуда низ вомехӯранд. Дар хафтруд қӯргонҳои қалони дорои хонаҳои ҷӯбин ва дар маҳалҳои назди Арал, байни дарёҳои Аму ва Сир мақбараҳои қалони мураккабсоҳти аъёну ашрофи сакой ёфт шудаанд. Дар ҳуди ҳамин маҳалҳо масканҳоро, ки эҳтимолан ба сакоиҳо нисбат медиҳанд, пайдо кардаанд.

Хафриёти қабристони сакоиҳо, ки дар поёноби Сирдарё воқеанд, имкон дод, ки дар бораи соҳти иҷтимоии ҷамъиятии сакоиҳо баъзе мулоҳизаҳои муҳим пеш ғузашта шавад. О.А.Вишневская қабристони Ӯйгаракро таъдик намуда, дикқати муҳаққиқонро ба ҳамин ҷалб намуд, ки хоктеппаи ин қабристонҳои равшан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд ва зимнан дар ҳар се гурӯҳ тарзи ба ҳамон гурӯҳҳо ҳоси дағн ва асбобу ашёи ба ҳамон гурӯҳ ҳоси доҳили қабрҳо ба назар мерасад. Масалан, дар қабрҳои гурӯҳи шарқӣ дар маросими дағн оташро бисёр кор мефармудаанд ва дар гӯри занҳо ҳатман таҳтасангни ниёз мемондаанд, ки ин гуна таҳтасанг дар қабрҳои дигар гурӯҳҳо ниҳоят кам вомехӯранд ва хеле дағал соҳта шудаанд. Яроқу аслиҳа факат дар қабристони гурӯҳи марказӣ гузашта шудаанд. Даастос факат дар гурӯҳи қабристонҳои гурӯҳи гарбӣ ва марказӣ ба назар мерасанд³⁴.

Ҳамаи ин қонуниятиҳо ба Е.Е.Кузмина имкон доданд соҳти қабристони Ӯйгаракро бо ҳамон қоиди анъанавӣ, ки ҷамъияти ҳалқҳои қадими эрониро ба се табака тақсим менамояд, мукоиса қунад. Мувоғиқи ин қоида, ҷамъият ба се гурӯҳ (ё ҳуд, бо истилоҳи баъзе муҳаққиқон, ба се қаста) тақсим мешавад: ҷангварон, қоҳинон ва аҳли озоди ҷамоат. Қабрҳои гурӯҳи марказии Ӯйгарак бояд аз они ҷангварони савори бошад, қабрҳои гурӯҳи гарбӣ, ки соҳташон ҳам odditar ва ашёи онҳо низ камтар аст, бояд аз они аҳли зироаткори ҷамоат ва қосибон бошад; қабрҳои гурӯҳи шарқӣ ба онҳое тааллук доранд, ки вазифаи қоҳиниро адо мекардаанд³⁵.

Тасдики ба ин се гурӯҳ тақсим шудани ҷамъияти сакоиҳоро, эҳтимол, аз асаҳрои муарриҳони антиқа дарёfta метавонем, ки онҳо мардумони ин ноҳияро ба

³³ Ghrishman R., 1964, с. 88-94, Йарнӯtt R.D., 1968, с. 35-52 Бояд гайд кард, ки Р.Бэрнет дар санагузории ҳуд, алалхусус, ба фикри В.В.Тарн дар бобати набудани тилло дар Бохтар тақи мекунад. Аммо ин ба ҳагигат рост намеояд, зеро осори конҳои тилло дар замини Бохтар бодигист.

³⁴ Вишневская О. А., 1973, с. 67-68.

³⁵ Кузьмина Е.Е., 1975, с. 291-292.

қалам додаанд. Масалан, Плинни Калонй мардумони сокини ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёнаро зикр карда, аз чумлаи онҳо котиерҳо ва эвхатҳоро ном мебарад (Pliny, VI, 19). Аз афти кор, ин номҳо номи ҳамон катарҳо ва авхатҳо мебошад, ки мувофиқи маълумоти Геродот (IV, 6) номи авлоди скифҳои Европаро ифода менамояд ва ин скифҳо аз ду бародарони афсонавӣ, ки саравлоди тамоми скифҳо ба шумор мераванд, пайдо шуда будаанд (авлоди севуми скифҳо, ки аз бародари хурдӣ пайдо шуда будаанд, паралатҳо ном доштанд). ҳам этимологияи ин номҳо ва ҳам он атрибутҳое, ки ривояти скифҳо ба намояндагони он авлодҳо ва ба асосгузорони он авлодҳо нисбат медиҳанд, ба муҳаққикон имкон доданд, ки ривояти ба авлодҳо тақсим шудани скифҳоро тасдиқи тақсимоти иҷтимоӣ, тақсимоти та-бақавие шуморанд, ки ба қоидаҳои анъанавии мазкури тақсимоти ҷамъиятии ҳалкҳои қадими эронӣ мувофиқат дорад³⁶. Умумияте, ки дар вакти скифҳои Европаро тасвир кардани Геродот ва қавмҳои ба онҳо наздики сакоии Осиёи Миёнаро тасвир кардани Плинний ба назар мерасад, ба мо имкон медиҳад даъво кунем, ки анъанаи ривояти скифҳо ҳам ба худи онҳо нисбат дораду ҳам ба сакоиҳо³⁷. Ин даъвои моро тадқики соҳти қабристони Ӯйгарак ҳам тасдиқ мекунад.

Худи ҳамин умумият ва, ҳеч набошад, қаробати скифҳои ноҳияҳои назди баҳри Сиёҳ ва сакоиҳои Осиёи Миёнаро аз рӯи он атрибутҳое ҳам дидан мумкин аст, ки нишони рамзии намояндагони ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ мебошанд. Ба қавли Геродот (IV,5), ин нишонаҳои рамзӣ табарзин (нишони ҷанговарон), юғу омоч (нишони аҳли зироат) ва ҷом (нишони коҳинон) аст. Ин ҷизҳо мувофиқи ривояти скифҳо аз осмон афтида будаанд. Дигар муаррихи дунёи қадим Қвант Куртсий Руф (VII, 8,34) ҷанд ашёро ном мебарад, ки сакоиҳо онҳоро чун ҷизҳои худофиристода парастиш мекардаанд. Ин ҷизҳо найзуву тир барои дағъи душман, юғу омоч – барои баҳрабардорӣ аз замин ва ҷом барои адои ибодат будаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳати масъала, яъне зикри барои қадом кор даркор будани ин ҷизҳо равшан нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъиятии сакоиҳо, пеш аз ҳама, нишони рамзии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ буданд. Ба истиснои ба ҷои табарзин ном бурдани найзуву тир, ин нишонаҳои рамзии ҳам скифҳо ва ҳам сакоиҳо айнан якхелаанд³⁸.

Дар бораи соҳти сиёсии ҷамъиятии сакоиҳо мо маълумоти қазоӣ надорем. Дар сари қабилаҳои сакой шоҳ меистод. Полиен (VII,12) аз ҷанг сакоиҳову Доро суҳан ронда, се шоҳи сакоиро ном мебарад. Мумкин аст онҳо шоҳони се қабилиа мустақили аз ҳам ҷудоё бошанд, ки фақат дар вакти ҷанг муттаҳид шудаанд. Вале ин нуктаро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин аст. Геродот (IV,120) нақл мекунад, ки дар сари скифҳои ноҳияи назди баҳри Сиёҳ се подшоҳ меистод ва яке аз онҳо подшоҳи асосӣ буд. Мувофиқи ривояти скифҳо ин тарзи якбора ҳукмронӣ кардани се шоҳ дар давраҳои афсонавии қадимтарин пайдо шуда будааст (Геродот, IV,7). Чи тавре мебинем, дар ин ҷо ҳам қаробати ривоятии скифҳои Европа ва сакоиҳои Осиёи Миёна равшан зоҳир шудааст³⁹.

Эътиқоди диниву мазҳабии аҳолии Осиёи Миёна яксон ва якранг набуд. Дар вилоятҳо ҳазорӣ, дар байни аҳолии муқимӣ оини зардушти пахӯн гардида, кешҳои гуногуни маҳаллиро дарбар гирифта буд. Дар ҳусуси мазмуни воқеии тасаввуроти динии мардумони он замон ҳанӯз яқинан ҷизе гуфтан душвор аст. Эҳтимол мера-вад, баъзе тоифаҳои сакой ҳам оини зардуштиро қабул карда, дар байни қавму

³⁶ Dumyüzil G., 1930, с.123-124; 1926; Грантовский Э.А., 1950; Раевский Д.С., 1977, с.46-71.

³⁷ Раевский Д.С., 1977, с.129-130.

³⁸ Раевский Д.С., 1977, с.130.

³⁹ Дар ҳамон ҷо, с.128-121.

тоифаҳои дигар ҳамон тасаввуроти диние, ки асоси он аз парастиши яздони меҳр – Ахуро-Маздо (ё худ Митра) фароҳам омада буд, ҳукмфармой менамуд⁴⁰.

Санъати сакоиҳо ва, пеш аз ҳама, сабки тасвири ҳайвон, ки дар он замонҳо дар саросари даштҳои паҳновари Евросиё паҳн шуда буд, бо ақидаҳои динии сакой алоқаи зич дорад. Вале масъалаи аҳамияти ин образҳо ҳоло ҳам масъалаи баҳснок мебошад. Ба ақидаи бавзе муҳаққикон, ин образҳо ҳайвонсими тасвири худоҳои сакоиҳост, ба қавли дигар муҳаққикон, ин образҳои ҳайвонсими тасвири худоҳои скифу сакой мебошад. Ба ҳар ҳол, ин масъала ҳоло торик аст ва тадқики муфассалро тақозо дорад. «Дафинаи Амударё» барои омӯзишу тадқики ақидаҳои динию ҳурофотии ҳалкҳои қадими Осиёи Миёна аҳамияти қалон дорад. Гуфтган мумкин, ки дар ин дафина беш аз ҳама аньанаи санъати боҳтарҳо ва сакоиҳои кӯчманҷӣ акс ёфтааст⁴¹. Вале, чи тавре ки дар боло ҳам инро қайд кардем, масъалаи тавзехи этникӣ ва мадании ин дафина ҳанӯз масъалаи басо баҳснок мебошад.

Дар давлати ҳаҳоманишӣ ба истилоҳ тақвими ҳурдавестой ҷорӣ шуда буд. Ин тақвим аслан ба тақвими шамсии Миср, ки ҳар сол аз 12 моҳи сирӯзӣ ва панҷ рӯзи илова фароҳам меомад, шабоҳат дошт. Моҳ ва рӯзҳои ин тақвим бо номи ҳудоён ва шахсони асотирии мансуб ба оини Зардуштии «Ҳурд-Авесто», ки дар «Готҳо» зикр гардидаанд, инчунин бо номи дигар ҳудоёни эронӣ (аз ҷумла, ононе, ки Зардушт яқинан мункир шудааст) тасмия ёфтаанд. Ин тақвим дар байни мардуми эронинажод ба таври васеъ паҳн гардида буд. Ёдгориҳои ҳаттии марбут ба Суғд, Ҳоразм ва Порт дар замонҳои қадим ва ибтидиои асрҳои миёна дар сарзамини Осиёи Миёна мустаъмал будани онро шаҳодат медиҳанд. Таквими форсии миёна ва тақвими аз он баромадаи форсии нав дар заминаи ҳамин тақвим ба вучуд омадааст (номи моҳҳои тақвими шамсии имрӯзai Эрон аз номи ҳудоёни «Ҳурд-Авесто» гирифта шудааст). Номи моҳҳои ин тақвими қадима дар ёдгориҳои ҳаттии баъзе дигар кишварҳои Осиёи Наздик, аз ҷумла, дар Арманистон низ дучор меояд⁴².

Он вақтҳо дар байни қавму тоифаҳои Осиёи Миёна достоне, ки дар «Авесто» ҳам инъикос ёфта буд, ривоҷ дошт. Тавассути ривоҷи Ктесий порчае аз қиссаи маликаи Заррина ва Стриангей мидӣ маҳфуз мондааст. Дар он накл карда мешавад, ки Заррина пас аз фавти шавҳараш подшоҳи сакой ба Мармар ном ҳокими вилояти портҳо ҳонадор мешавад. Подшоҳи мулки Форс ба мӯқобили Мармар лашкар мекашад. Дар вақти муҳориба «Стриангей» ном марди мидӣ як зани сакоиро аз асп фурӯ меандозад – занҳои сакой ҷоқеан ҳам савораи хуб буда, мардонавор мечанганд. Ӯ ба маҳзи дидани ин зани соҳибчамол ва мисли гул шукуфон вайро зараре нарасонида, сар медиҳад». Пас аз ҷанд ҷаҳон Стриангей ба дasti шавҳари вай асир меафтад. Дар дили Стриангей нисбат ба ин зани соҳибчамол оташи ишқ шӯълавар мегардад ва зоҳирان ҷунин эҳсос дар дили зан ҳам пайдо мешавад. Вале шавҳари вай Стриангейро қуштанист ва ҳеч як зориу таваллои зан ўро аз ин қаsd боздошта наметавонад. Он гоҳ Заррина асиронро раҳо карда, бо қӯмаки онҳо шавҳарашро мекушад ва бо Стриангей «унсият меваразд» (Ктесий, фикраҳои 7 (26), 8а (27) ва ғ.).

Ба ақидаи як қатор олимон, ин асаре аз достони сакоист, аммо баъзеҳо ҷунин таҳмин доранд, ки он намунае аз оғаридаҳои мидӣ аст. Ба назари мо, ақидаи аввали саҳехтар менамояд.

⁴⁰ Литвинский Б. А., 1968 б.

⁴¹ Dalton O.M., 1905, р. XIII; Артамонов М.И., 1977, с. 14-15.

⁴² Дъяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1966, с. 153 ва мобаъд.

3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АХДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМА-НИШИХО

Давлати бузурги ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти ҳудро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи Шарқӣ бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Созмонҳои иқтисодию сиёсӣ ва анъанаҳои мадание, ки дар давраи ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, сосониён ва ҳалқҳои Осиёи Миёна низ давом карданд.

Дар давраи ҳахоманишиҳо тағйироти муҳими иҷтимоӣ (тараққиёти муносибатҳои заминдорӣ, афзудани аҳамияти меҳнати ғуломон, фаъолияти тиҷоратҳои Бобул ва ғ.) ба амал омада, низоми ягонаи давлатии пул ва тартиби пардоҳти молиёт дар асоси ба назар гирифтани имконоти иқтисодии қишварҳои доҳили империя ҷорӣ гардид, усули идоравии ба сатрапиҳо (вилоятҳо) тақсим кардани давлат бо аниқ муқаррар намудани ҳудуди онҳо ва коргузории аз як расмулхатти ягонаи умумидавлатӣ, яъне алифбои оромӣ истифодакунанда ба вучуд омад. ҳамчунин почтаи давлатӣ таъсис ёфта, роҳҳои нав соҳта ва роҳҳои кӯҳнаи корвонгард таъмири карда шуд. Ғайр аз ин, қонунгузории умумидавлатӣ кор карда баромада, дар тамоми қаламрави салтанати ҳахоманишиҳо ҷорӣ карда шуд. Дар айни замон қонунҳои пешинай ҳалқҳои гуногун қувваи ҳудро нигоҳ медоштанд.

Ҳуд аз ҳуд маълум аст, ки воқеяти таъриҳӣ ҳеле мураккаб буд. Ба сиёсати пешгирифтаи подшоҳони ҳахоманишӣ факат дар киёси салтанатҳои мустабидаи қадимаи шарқ, ки зулму истибдоди онҳо назар ба аҳди ҳахоманишиҳо шадидтар буд, метавон баҳои нисбатан мусбат дод. Дар замони ҳукмронии онҳо низ зиндагӣ хуш ва ором набуд: муборизаҳои тунду тези синӣ, шӯришҳои мардумони мутеъ поъҳои давлати ҳахоманиширо муттасил ба ларза медароварданд.

ҳахоманишиҳо, бар ҳилоғи дигар подшоҳони пешинзамони Шарқи қадим, нисбат ба оину мазҳабҳои соири ҳалқҳо ҳеле ботаҳаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду қалисоҳои қишварҳои мухталифро (ба мисли ибодатҳонаҳои Бобул ва Яҳудистон) дубора барқарор намуданд. Ҳусусан, асосгузори давлати ҳахоманишӣ Куруш шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Форсҳо ўро ҷадди қабир, бобулиҳо расули ҳудои Мардук, юнониҳо раҷули бузурги давлатӣ ва яхудиён начотбаҳши ҳудо Ҷхве номидаанд.

Дар замони ҳахоманишиҳо барои тиҷорати байниҳалқӣ шароити мусоид ғароҳам омада буд. Сайёҳон ва донишмандон метавонистанд ба қишварҳои тобеи давлати ҳахоманишӣ сафар кунанд. Бисёр намояндагони маъруфи маданияти Юнони Қадим (Гекатей, Геродот, Демокрит ва д.) он вақтҳо ба қишварҳои машриқзамин саёҳат намуда, ҳамватанони ҳудро бо комёбихои маданияи ҳалқҳои Шарқ шиносонаиданд.

ҳамаи ин ба вусъати уфуқҳои маданияти тобеиёни давлати ҳахоманишӣ боис гардида, ба инкишоғи алоқаи байни намояндагони ҳалқҳои гуногун мусоидат намуд.

Чунон ки маълум аст, Искандари Мақдунӣ нияти ба як ваҳдати маданию сиёсӣ муттаҳид кардани юнониён ва ҳалқҳои Шарқро дар дил мепарварид ва ин орзуи ҳудро бо қӯмаки сарбозони мақдунӣ ба амал овардан меҳост, vale ҳар гоҳ ба муқовимати шадиди мардумон, аз ҷумла ҳалқҳои Осиёи Миёна дучор мегардид. Албатта, роҳи осоишта ва мусолиматомез бештар манфиатрасон ва самарарабаҳштар буд ва ўро ба ҳусули мақсад наздиктар менамуд. Бояд хотирнишон кард, ки оғози синтези маданияи ҳалқҳои гуногун ва ҷараёни аввалин мархилаҳои инкишоғи он

дар зарфи 200 соли қабл аз футӯҳоти Искандари Мақдунӣ ба вукӯй пайвастааст ва аз ин рӯ, тадбироти Искандар дар ин роҳ идомаи ҳамон сиёсати ҳахоманишиҳост.

Дар замони ҳахоманишиҳо дар дохили ҳар як кишвари тобеи онҳо намояндағони ҳалқҳои муҳталиф ҳамроҳ зиндагӣ ва кор мекарданд. Чунончи, дар ҷазираи Элефантинай назди сарҳади Нубия ва дар шаҳри Мемфиси Миср мисриён, форсҳо, юнониён, хоразмихо, бобулиён, оромихо, яхудиён, финикиҳо ва ғайра зиста, бо ҳам дар муомила буданд. Аксар вакт онҳо урфу одатҳои динии яқдигарро пази-руфта, на факат ба ҳудоёни худ, балки ба ҳудоёни дигар ҳам саҷда меоварданد, ҳатто номҳои ҳудро иваз намуда, номҳои дигаронро қабул мекарданд. Дар Ниппур ва дигар шаҳрҳои Бобул бобулиҳо, мисриҳо, қарихо, лидихо, мидихо, яхудиҳо, ҳиндӯҳо, сакоиҳо, бохтариҳо, хоразмихо ва ғайра бо ҳам зиндагӣ ва кор мекарданд. Дар Шуш, Истаҳр ва шаҳрҳои дигар садҳо ва ҳазорҳо ахли Миср, Бобул, Юнон ва ғайра зиндагӣ ба сар мебурданд. Ба ин шаҳрҳо аз ҳиндустон сар карда, то Миср намояндағони ҳалқҳои гуногун доимо рафтую менамуданд. Маданияти моддӣ ва маънавии ҳалқҳои муҳталиф ба ҳам оmezish ёfta, дар заминаи он тадриҷан маданияти давлати ҳахоманишиӣ, ки бештар аз синтези донишҳои илмӣ, ҳунару санъат ва ақоиди мазҳабии бисёр кишварҳо иборат гардида буд, ба вучуд омад. Бисёр ҳалқҳо, аз он ҷумла ҳалқҳои Осиёи Миёна ҳам, ба ин маданият саҳми ҳудро гузаштаанд. Дар давлати ҳахоманишиҳо, маҳсусан бохтариҳо, хоразмихо, сугдихо, портҳо, марвонихо, сакоиҳо ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна роли бузурге бозидаанд.

Бисёр ҷангварони моҳир ва корозмуда дар қӯшуни ҳахоманишиҳо аз Осиёи Миёна буданд. Масалан, дар вақти ҷангиги Юнону Форс, дар муҳорибаи Марафон дар қатори аскарони пиёдагарди форсҳо сарбозони савораи сакоӣ ҳам ширкат намуда, ҷангварони дастаи марказии афиниҳоро ба ақибнишинӣ мачбур карданд. Сакоиҳо ҳамчунин дар муҳорибаҳои назди Платей ва Фермопил мардонагӣ ва часорати фавқулодда нишон доданд. Сарлашқари Форс Мардонӣ ба сафи қӯшуни якканини худ, ки ба мақсади фатҳ кардани Юнон гирд оварда буд, дар қатори форсҳо ва мидихо бохтариҳо ва сакоиҳоро низ дохил намуд. Ҷангварони сакоӣ дар ҳайъати қӯшунҳои киштигард дар муҳорибаҳо иштирок мекарданд. Онҳоро дар сафи қӯшунҳои Миср ҳам дидан мумкин буд. Сафҳаҳои сафолиеро, ки дар онҳо сарбозони сакоии кулоҳ бар сар тасвир ёftaанд, аз Миср то Осиёи Миёна, дар ҳамаи шаҳрҳо давлати ҳахоманишиӣ метавон пайдо кард.

Дар шаҳри Ниппурни Бобул ва атрофи он маҳаллаҳои қалони муҳочирнишин ба вучуд омада буд, ки дар онҳо сарбозони сакоӣ истикомат мекарданд. Чунин мас-канҳои сарбозони сакоӣ дар дигар шаҳрҳои Бобул низ мавҷуд буданд. Чунончи, дар санади аҳди Дорои I аз шаҳри Сиппар Сакиэт ном марди сакоӣ ёд шудааст. Намояндағони дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна ҳам дар кишварҳои муҳталиф хидмати сарбози ҳахоманиширо адо мекарданд ва ё бо сабабҳои дигаре ба он ҷойҳо ҳичрат менамуданд. Марди хоразмӣ Дарғмон дар ҷазираи дурдасти Элефантинай зиндагӣ ихтиёр карда, дар он ҷой соҳиби ҷоҳу ҷалол гардидааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар санадҳои бобулии аҳди Дорои I занҳои қандаҳорӣ ва бохтариҳо, ки ба қанизӣ фурӯҳта шудаанд, ёд карда мешаванд. Намояндағони Осиёи Миёна ба та-рафҳои Осиёи Хурд ҳам мерафтаанд.

Дар навбати худ аҳли кишварҳои ғарб ҳам ба Осиёи Миёна омада, сукунат ихтиёр мекарданд. Дар аҳди Ҳишиёршоҳ (асри V пеш аз милод) бисёр қасон аз шаҳри юнонии Милет ба Осиёи Миёна муҳочират намуда, дар ин ҷо маскан ги-рифта буданд. Онҳо ба ду забон – ҳам ба забони маҳалӣ ва ҳам ба юнони гап мезанданд. Дар аҳди Дорои I аҳолии шаҳри Барк (Африқои шимолӣ) ба Бохтар қӯчо-

нида шуда буданд. Файр аз ин, намоянdagони идораҳои давлатии ҳахоманишӣ, аз ҷумла муншиҳои оромӣ дар Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд.

ҳарчанд мансабҳои муҳими идораи давлат асосан дар дасти форсҳо буд, ҳахоманишиҳо намоянdagони дигар ҳалқҳоро низ барои ишғоли мансабҳои қалон роҳ медоданд. Қасони аз Осиёи Миёна баромада ҳам аксаран мақомҳои баландро дар идораи давлат соҳиб мешуданд. Чунончи, дар асри IV пеш аз милод Амминастпир портӣ ҳукмрони Миср гардида буд.

Достони ҳалқии эронӣ, ки аз фикраҳои бокимондаи «Таърихи форс» ном асари табиии дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтаҳо ва сакоиҳо оғарида шудааст. Баъдтар вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағириоту иловаваҳо асоси ҳамосаи миллии эрониро фароҳам овард. Бисёр сюжетҳои ин достон ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ доҳил гардидаанд.

Оини Зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зуҳур омада буд, дар замони ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дурттар ба тарафҳои ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони таҳти истилои арабҳо воеъ гардидан Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эрониҳо қарор гирифт. ҳанӯз дар асри V пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади худои эронӣ Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастиши Митра дар бисёр мамлакатҳо расм гардида, то ҷазираҳои Британия расида буд.

Мувофиқи маълумоти муаррихи бобулии асри III пеш аз милод Беросс, Ардашери II мӯҷассамаи олиҳа Анаҳитора барои эҳтиром дар Бобул, Шуш, Экботан, Истаҳр, Ҷохтар, Ҷимишқ ва Сардаҳ гузошт.

Чунон ки аз навиштаҷоти ҳатти меҳии бобулий ва папиrusҳои оромӣ маълум мегардад, дар замони ҳахоманишиҳо мӯғҳои эронӣ ба Бобул ва Миср рафта, дар ин қишварҳо, зоҳирان, маросимҳои диниро ба ҷо меовардаанд,

Донишмандони Юнони Қадим аз оини зардуштӣ ба таври куллӣ балад буданд, ки роҷеъ ба он рисолаҳои маҳсус ҳам таълиф намудаанд. Масалан, Арасту дар бораи мӯғҳо асаре оғаридааст, ки то давраи мо факат баъзе порчаҳои он бокӣ мондаанд. ҳамчунин навиштаҳои Плутарҳ, Диогени Лаэртӣ ва дигарон доир ба дини зардуштӣ маълум аст. Муаррихи лидии асри V пеш аз милод Қсанф, муаррихи бобулий Беросс, файласуфи библий Филон ва бисёр донишмандони дигар низ ба забони юнони қадим дар бораи зардустия асар эҷод кардаанд. Оинномаҳои асосии зардуштӣ ба системаи фалсафаи юнониёни қадим таъсири муайяне расониданд.

Устодон ва ҳунармандоне, ки дар қаламрави ҳахоманишиҳо кор мекарданд, анъанаҳои мадании гузаштагони худ ва ҳалқҳои ҳамсояро эҷодкорона давом ва тақмил медоданд.

Ҳанӯз дар аҳди ҳахоманишиҳо дар сарзамини паҳноваре аз Сибир то навоҳии шимолии лаби баҳри Сиёҳ ҳунари маҳсуси тоифаҳои скифӣ дар тасвири ҳайвонот («сабки скифии тасвири ҳайвонот») ба вучуд омада буд. Асарҳои санъати ин сабк дар замонҳои қадим ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки баъзе нақ-қошони юнони аз онҳо истифода мебурданд. Санъати ҳахоманишӣ аз ҳамин «сабки скифии тасвири ҳайвонот», ки он вакъҳо дар байни аҳолии даштҳои Евросиё, аз ҷумла Осиёи Миёна ҳукмфармо буд, хеле баҳраманд гардидааст (асарҳои барҷастаи онро дар навоҳии назди Арал, ҳафтруд, Помир ва як ка-тор маҳалҳои Қазоқистон пайдо кардаанд). Осори санъати ҳахоманишиҳо, маснуоти қосибону пешаварони ҳахоманишӣ на фақат ба Осиёи Миёна, балки дурттар ба тӯли даштҳо, то ба маҳалли иқомати савроматҳо роҳ ёфта, дар навбати худ ба маданият ва санъати онҳо таъсири худро мегузоштанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон дар бобати либос ҳам умумият доштанд, хусусан либоси хоразмиҳо, бохтариҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна хеле монанд буд, зимнан сакоиҳои тиграхуд бештар бо кулохи худ фарқ мекарданд. Либоси онҳо аз нимтанаи тасмакалон ва шалвори кӯтоҳ иборат буд. Намояндагони халқҳои Осиёи Миёна дар накшҳои барҷастаи Бесутун, Тахти Ҷамшед ва Накши Рустам тасвир ёфтаанд, ки ин барои донистани хусусиятҳои антропологӣ ва этнографии ин халқҳо аҳамияти бағоят калон дорад. Ин ёдгориҳо нишон медиҳанд, ки либоси форсҳо ҳам айнан мисли либоси мардумони Осиёи Миёна будааст.

Бозёфтҳои ҳафриёти кӯргонҳои мансуб ба асрҳои VI-IV пеш аз милоди Олтой, ки ашёи аз пӯст, пашм ва намад соҳташуда дар шароити яхбандии доимӣ ба хубӣ маҳфуз мондаанд, дар бораи алоқаҳои маданий ва тичоратии Эрони ҳаҳоманишӣ ва Осиёи Миёна шаҳодат медиҳанд. Порчаҳои матои пашмӣ ва гилеми пат, ки дар кӯргони панҷуми Пазириқ ёфт шудаанд, хеле ҷолиби диққатанд. Онҳо аз дараҷаи баланди ҳунари боғандагӣ ва қолинсозии онвақта шаҳодат медиҳанд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ин гилемро устодони форс ё мидӣ тайёр кардаанд, ба ақидаи дигарон вай моли ҳунармандони Осиёи Миёна аст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ин гуна гилемҳо ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна тайёр карда мешуданд, зеро тарики бофт, нақшу ниғор ва сужети лавҳаҳои дар онҳо тасвиришуда барои бисёр халқҳои эронизабон хос ва умумист.

Чунон ки аз бозёфтҳои бостоншиносон ва тасвироти нақшҳои барҷастаи ҳаҳоманишӣ ҳувайдост, дар навъҳои муҳталифи яроку аслиҳа ва тариқи овехта гаштани он низ қаробат ва шабоҳати бештар ба назар мерасад. Дар ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ва даштҳои Евросиё савораи вазнинсилоҳи ҷавшангӯш, кулоҳҳуд бар сар ва баргустувон дар асп тимсоли марди мусаллаҳ гардида буд. Баъдтар ин навъи аслиҳаҷот дар Эрон ва Осиёи Пеш ҳам паҳн мешавад, ки мавҷудияти он дар ин маҳалҳо ба василаи санадҳои оҳири асри V пеш аз милод тасдиқ гардидааст.

Ниҳоят, халқҳои Осиёи Миёна дар оғариниши осори бошукӯҳи санъати ҳаҳоманишӣ хиссаи бузурги моддӣ гузоштанд. Тибқи навиштаҷоти Доро, барои соҳтмони қасри Шуш аз Боҳтар тилло, аз Суғд лочувард ва ақиқ, аз Хоразм фирӯза бурда шудааст. Ин маълумот, инчунин ахбори муаллифони қадим ва ҳафриёти бостоншиносӣ аз дараҷаи баланди тараққиёти кори маъдан дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба пешрафти кори маъдан дар Эрон шаҳодат медиҳанд. Ногуфта намонад, ки лочуварди Осиёи Миёна дар хиндуston, Бобул ва Миср ҳам мавриди истифода будааст.

Ба ин тариқа, ба ҳайъати давлати ҳаҳоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна уфуқи ҷуғрофӣ ва донишҳои илмии эрониёни ғарбӣ, юнониён ва дигар халқҳоро хеле вусъат дод. Дар навбати худ халқҳои Осиёи Миёна бисёр комёбииҳои форсҳо, мидиҳо ва дигар мардумонро азҳуд намуданд.

Вилоятҳои Осиёи Миёна нахустин бор бо ҳат пас аз дохил шудан ба ҳайъати давлати ҳаҳоманишӣ ошнӣ пайдо карданд. Ёфт шудани навиш-таҷоти оромӣ дар ҳудуди собиқ сатрапиҳои шарқии давлати ҳаҳоманишӣ (Таксил, Пули Дарунта ва Қандаҳор) бар он шаҳодат медиҳанд, ки ҳанӯз дар аҳди ҳаҳоманишиҳо забон ва ҳатти оромӣ ба музофотҳои саргҳи ҳинд ва Осиёи Миёна нуфуз карда, дар расмияти идораҳои давлатии он ҷо истифода бурда мешудаанд. Дар аҳди ҳаҳоманишиҳо ба тадриҷ қолабҳои ба забонҳои эронӣ гардонидани истилоҳот ва муншаоти оромӣ ба вучуд омадаанд.

Баъдҳо аз номаҳои идоравии оромии пас аз ҳаҳоманишиҳо чор системаи ҳатти идеографӣ: портӣ, форсӣ, суғдӣ ва хоразмӣ пайдо шуданд. Ин системаҳои ҳат дар

Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштанд.

Чунон ки таъйид гардида буд, дафинаи Амударё барои таҳқики хунар ва санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла Бохтари миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод материали асосӣ медиҳад. Сиккаҳои давраҳои охири ин дафина мутобики соли 200-уми пеш аз милод буда, аксари ашёи он, бешубҳа, ба давраҳои қадимтар, яъне асри IV ва ҳатто асрҳои VI-V пеш аз милод мансубият дорад.

Дар байни ганҷҳои дафинаи Амударё як миқдор ашёи воридотӣ ҳам мавҷуд аст, аммо қисмати муҳими ин дафинаро маснуоти маҳаллӣ ташкил менамояд. Устодони ин ҷо бо санъати дарбории Эрони ҳаҳоманишиӣ, ки намунаи барҷастаи он қасрҳои бошукуӯҳи Истаҳр ва Шуш мебошад, шиносой доштанд. Саҳнаи шикори шер, ки дар рӯйбости заррини наём тасвир шудааст, ҳамчунин сурати шер аз таъсири анъанаи мактаби устодони накшҳои машҳури ошурӣ, ки яке аз мавзӯъҳои дӯстдоштаи онҳо шер шикор кардан подшоҳ буд, шаҳодат медиҳад.

Санъати Бохтари Қадимро боз дигар як мактаби шоистатаре буд, ки онро бо санъати дунёи васеи тоифаҳои бодиянишин наздик менамуд. Тарзи хеле гӯёву фасех, муассиру пурҷазаба, дар ҳаракати тез, ҳолат ва ҷарҳу пеҷҳои гайриоддӣ тасвир кардан ҳайвонот ҷиҳати хоси ин санъат аст. Накши ин сабки тасвирро дар ашёи хизонаи Амударё ҳам метавон мушоҳида намуд. Чунончи, ҳайкалҷаҳои гавазн, мучассамаи нуқрагии буз дар вазъи ҷаҳиҷ, саҳнаи саворон ҳангоми шикори бузу ҳаргӯш аз ҳамин қабиланд. Мувоғики маълумоти сарҷашмаҳо, дар асри IV пеш аз милод бузургзодагони суғд майдонҳои шикори худро доштаанд ва, аз ин рӯ, табиист, ки саҳнаи шикор дар санъати Бохтари Қадим ин тариқа маъмул ва машҳур аст. Бинобар ин дар вакти омӯхтани санъати «сабки тасвири ҳайвонот» бояд мавҷеи мактаби хунарии Бохтар ва дигар воҳаҳои иқоматиро ба назар гирифт.

Дар замони ҳаҳоманишиҳо ба тавассути ривоҷи қасбу хунар ва муносибатҳои пулию молӣ тараққиети босуръати шаҳрҳои Осиёи Миёна, ҳамчун марказҳои маъмурӣ ва хунармандӣ шурӯъ гардид. ҳаминро ҳам бояд хотирнишон кард, ки ҳалқҳои Осиёи Миёна дар давраи ҳаҳоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии ҳаҳоманишиӣ аз хоки Осиёи Миёна пайдо карда шуд. Дар замони ҳаҳоманишиҳо робитаҳои тичоратии Осиёи Миёна бо дигар кишварҳо беш аз пеш инкишоф ёфт, ки ба ин то Бохтар расидани роҳи корвонрави Эрону Бобул мусоидат менамуд. Дар ҳафриёти маҳалҳои Осиёи Миёна намунаҳои санъати Эрони ғарбӣ, Миср ва дигар мамлакатҳо ёфт шуданд. Дар байни онҳо маснуоти давраи ҳаҳоманишиӣ низ мавҷуд аст, ки онҳоро пешаварони юнонӣ дар резишгоҳи Нил, дар шаҳри Навқратис соҳтаанд.

Ғайр аз ин, ҳалқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳаҳоманишиӣ на факат бо маданияти эрониёни ғарбӣ, балки ҳамчунин бо тамаддуни бостонии Аллом, Бобул, Миср ва дигар кишварҳо низ шиносой пайдо карданд.

Ҳамин тариқа, ба ҳайъати давлати ҳаҳоманишиӣ дохил шудани Осиёи Миёна барои тараққиети маданият ва муассисаҳои давлатии ҳам худи ин сарзамин ва ҳам ҳамсаҳои ғарбии он аҳамияти хеле қалон дошт. Он сарватҳои умумии маданиӣ, ки дар он замон ба вучуд омада буданд, муддати чандин асрҳо давом карданд.

Давлати бузурги ҳаҳоманишиҳо, ҳамчун яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳонии қадим беш аз 200 сол мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Комёбихои соҳаи ҳоҷагӣ ва анъанаҳои сиёсӣ ва маданияи он дар давраҳои баъдина, дар аҳди эллинизм ва мавҷудияти давлатҳои портҳо ва сосониён низ ҳамоно дар таърихи ҳалқҳои Шарқ роли муҳим мебозиданд.

Маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва мадракҳои бостоншиносӣ дар бораи пешрафти муҳими соҳаи қувваҳои истеҳсолкунандаи давраи ҳахоманишӣ (чунончи, паҳн шудани олоти оҳан дар кишварҳои гуногун – аз Миср то Осиёи Миёна), тараққиёти зироат, обёрий ва ба таври васеъ азхуд кардани заминҳои нав, равнақи қасбу ҳунар, вусъати шаҳру дехот, ривоҷи тичорати дохилӣ ва байналхалқӣ шаҳодат медиҳанд. Маданият ва санъати давлати ҳахоманишӣ, ки тавассути амали мутакобили фаъолонаи анъанаҳои маданияи кавмҳои муҳталиф ба вучуд омада буд, на фақат аз салтанати ҳахоманишиҳо зиёдатар умр дид, балки ба тараққиёти маданияти ҳалқҳои гуногуни Шарқ ва Ғарб таъсири амиқе расонид. Ба ин тариқа, ваҳдати сиёсии давраи ҳахоманишиҳо бисёр ҳалқҳои Шарқ марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияи тамаддуни тамоми ҷаҳон гардид, ки роли қавму тоифаҳои Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоятдараҷа бузург буд.

Барқароршавӣ ва тамоми давраи мавҷудияти давлати ҳахоманишиҳо бо авҷи гирифтани муборизаҳои синфии оммаи ҳалқ бар зидди истисморкунандагон алокаманд гардидааст. Давлати ҳахоманишиҳо ҳам, мисли тамоми дигар империяҳо, бо ҷангҳои истилогарона ва фурӯнишондани шӯришҳои қавму тоифаҳои гуногуни дохили мамлакат ба вучуд омада, вусъат пайдо кардааст. Вале дар барабари ин, чунон ки зикр гардид, ба миён омадани иттиҳодияи ҷандин кишварҳо ба тараққиёти тамаддуни Шарқ ва таҳқими робитаҳои мутакобили иқтисодию маданияи бисёр ҳалқҳо мусоидат намуд.

Боби дувум

МУБОРИЗАИ ХАЛҚОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНИЙ

1. ЛАШКАРКАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНИЙ БА ШАРҚ

Тараққии Мақдуния

Дар аҳди салтанати Файлақуси II (359–336 пеш аз милод) иктидори Мақдуния афзуда, марказиятнокӣ ва иттиҳоди он устувор мегардад, ки дар ин бобат барҳам додани майлҳои чудоиҳоҳи аъёну ашрофи мақдунӣ роли муҳим бозид. Файлақус дар ташкили қӯшун ҳам дигаргунӣ ба амал овард. Аз ҷумла, дар қӯшуни пиёдагард воҳидҳои чудогона – сафҳои зичро ҷорӣ кард. Ҳусусан кор карда баромадани усулҳои нави тактиқӣ, ба ҳам алокаманд намудани амалиёти навъҳои гуногуни қӯшун аҳамияти қалон дошт. Ба Файлақус мұяссар гардид, ки қисмати муҳими Юнонро ба таҳти тасарруғи худ дароварад. Соли 337 дар конгресси Коринф мавқеи ҳукмронии Мақдуния бар Юонон эътибори расмӣ пайдо намуд. ҳамон вакт ҷангӣ муқобили Форс эълон карда шуд. Соли 336 қӯшуни даҳҳазорнафараи Файлақус дар Осиёи Ҳурд ба муҳорибаи зидди форсҳо шурӯй кард. Вале дар ҳамин вакт Файлақус аз дасти посбони шахсии худ кушта шуд.

Писари бистсолаи ў Исқандар ба сари ҳокимият омад, ки дар таъриҳ бо номи Исқандари Мақдунӣ ва дар ривоятҳои мардуми шарқ Исқандари Зулкарнайн шӯҳрат ёфтааст. Пас аз ҳалокати Файлақус шаҳрҳои юонӣ хостанд дубора истиқолияти худро соҳиб шаванд. Аммо Исқандар ба зудӣ ин фикру хаёлро аз сари онҳо дур андоҳт. Маълум шуд, ки вай дар ҳокимият аз падараш ҳам берҳамтар будааст. Дере нағузашта Исқандар тамоми душманони худро ба сари итоат овард. Энгелс қайд мекунад, ки «Файлақус ва Исқандар ба нимҷазираи Эллин ваҳдати сиёсӣ баҳшиданд»...¹

Исқандар ба ҷангӣ зидди давлати ҳаҳоманишӣ тайёрии зӯр медид. Вай ҳам мисли падараш ба ташкил ва такмили қӯшун, ҳусусан аскарони савора бисёр аҳамият медод. Қӯшуни пиёдагарди зичсафи машҳури юонӣ-мақдунӣ ҳам бо найзаҳои тезпайкон ва сипарҳои тирногузари худ мисли сангпушти зиреҳпӯши тегдор қувваи ҳамлаовари даҳшатангезе ба шумор мерафт. Ҷиҳати заифи он сустҳаракатӣ буд. Дар муҳорибаҳои Осиё қӯшунҳои пиёдагарди сабукбор ва тезрафтор роли қалон мебозид. Ин қӯшун дорои манҷаниқҳои мукаммал, василаҳои хуби алоқа ва таъминот буд.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Асарҳо, чилди 22, с. 483.

Шикасти давлати ҳахоманишӣ

Искандар ба тавассути хабархое, ки аз Форс мерасид, аз вазъияти ноустувори давлати ҳахоманишӣ ба хубӣ огоҳ гардида буд.²

Подшоҳи ҳахоманишӣ Ардашери II Мнемон 115 писар дошт. Пас аз фавти ў дар соли 358³ пеш аз милод яке аз писаронаш, ки бо номи Ардашери III Оҳ машҳур аст, ба таҳт нишаст. Оҳ, ки ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш бо макру фиреб бародаронашро нобуд соҳта буд, баробари нишастан ба таҳти салтанат тамоми ҳешовандони худро сарфи назар аз синну чинс ба қатл расонид ва бо ҳамин дар таъриҳ ҳамчун ҳунҳортарин подшоҳи ҳахоманишӣ ном баровард.

Солҳои аввали ҳукмронии ў бо ҷангҳои муттасили Осиёи Хурд гузашт. Сипас, ҷангҳои тӯлонӣ ва ҳунрезонаи Миср, ки аз итоати давлати ҳахоманишӣ сар қашида буд, оғоз ёфт. Агарҷанде ин ҷанг дар соли 341 пеш аз милод тамом шуд, Мисри Поён (ҳамчунин Финикия ва Кипр) ба тасарруфи империяи ҳахоманишӣ даромад, дар натиҷаи ҷангҳои пурдавом ҳуди империя ҳеле заиф ва ҳароб гардид. Ардашери III ба мақсади як дараҷа таъмин кардани саботи давлат ба сатрапҳои Осиёи Хурд нигоҳ доштани қӯшуни кирояро манъ намуд. Ин тадбiri муҳим буд, вале дар сари вақт ба амал наомад. Соли 338 Ардашери III Оҳ бо амри ҳочасарой Ҷоҳӣ, ки он вақтҳо нуфузи ҳеле қалон дошт, аз тарафи табиби ҳуд заҳр дода кушта шуд⁴.

Бесарусомоние, ки пас аз марги Ардашери III дар ҳонадони подшоҳӣ ҳукм-фармо гардид, умеди душманони юнонии ҳахоманишиҳоро қавитар намуд. Подшоҳи нави ҳахоманишӣ Арсас бозичаи дасти дарбориён гардида буд, ки ба онҳо Ҷоҳӣ сардорӣ мекард. Вакте ки Арсас раъий ҳудро гузарониданӣ шуд, ҳочасарои тавони фармуд, ки ўро низ заҳр дода нобуд созанд (Арсас камтар аз ду сол ҳукмронӣ кард); писарони ўро ҳам ба қатл расониданд. Чун аз ҳонадони аслии ҳахоманишиҳо касе чон ба саломат набурда буд, ҳочасарои «подшоҳнишон» яке аз ҳешовандони дури Арсасро, ки ба таъриҳ бо номи Дорои III Кудумон дохил шудааст, ба сари салтанат овард. Дере нагузашта Ҷоҳӣ хост ин дастнишондаи ҳудро ҳам ба ҳалокат расонад, вале подшоҳ аз қасди ў пай бурда, бо зӯр қосаи заҳрро ба ҳудаш нӯшонид.

Низоъҳои дохили салтанатӣ ва табаддулотҳои дарборӣ ҳокимияти марказии давлати ҳахоманиширо бениҳоят суст карда, қӯшишҳои ҷудоиҳоҳии табакаи ҳукмрони музофотҳоро беш аз пеш қувват дод. Тараққии иқтисодии вилоятҳои ҷудо-гона, ки ба ҳайъати давлати ҳахоманишӣ дохил карда шуда буданд, ба ҷунин майлҳои истиқлолҳоҳӣ мусоидат менамуд. Ҳарҷанд ки дар бораи сиёсати иҷтимоии давраҳои оҳири мавҷудияти ҳахоманишиҳо маълумоти бевосита мавҷуд нест, нуфузи мутлақи аъёну ашрофи онвактаро метавон яқинан тасаввур намуд. Сиёсати мувозанаи иҷтимоӣ, ки Дорои I эълон карда ва наздиктарин ворисони ў идома меподанд, дар вақтҳои оҳир дур партофта шуд. Базаи иҷтимоии ин сулола ниҳоятдараҷа маҳдуд гардид. Оммаи ҳалқ бар зидди зулму тааддии ҳахоманишиҳо беист мубориза мебурданд; муттасил шӯру ошӯбҳо ба амал меомаданд.

Мана дар ҷунин як вазъият байни давлатҳои Юнони мақдунӣ ва ҳахоманишиҳо ҷанг сар шуд. Аз сар шудани амалиёти ҷанг дере нагузашта дар муҳорибаҳои

² Нагли батафсил: Olmst ad A.U., 1959, p. 427 ff.

³ Санан дигар, соли 359 ҳам, оварда мешавад.

⁴ Ба агидаи Олмстеад Ардашери III Оҳ бо вучуди ҳунҳориаш ҳукмрони гобилиятноке буд.

Вале ҳулосаи ў дар бораи ин ки Ҷоҳӣ вайро кушта, давлати ҳахоманиширо вайрон кард (Olmst ad A.U., 1959, p. 48), тамоман идеалистӣ ва аз ҳагигат дур аст.

назди нахри Граник (маи с.334 пеш аз милод) ва шаҳри Иеса (тирамоҳи с.333 пеш аз милод) кӯшуни ҳахоманишиҳо ба зарбаи саҳт дучор гардид ва Искандари Мақдунӣ Осиёи Хурд, Сурия, Фаластин, Финикия ва Мисрро забт кард. Баҳори соли 331 лашкари юону мақдунӣ ба қисмати марказии империяи ҳахоманишиҳ ҳаракат намуд.

1 октябри соли 331 пеш аз милод дар назди Гавгамела ном деҳаи шимоли шарқии Байнаннахрайн муҳорибаи шадиде рӯй дода, кӯшуни ҳахоманишиҳ таъмоман торумор гардид. Дорои III гурехт. Лашкари юону мақдунӣ дар маркази давлати ҳахоманишиҳ ғолибона роҳпаймой карда, сипас, тақрибан бе ҳеч муқобилат Бобул, Шуш, Истаҳр ва Экботанро ишғол намуд ва ғанимати бехадду ҳисобе ба даст даровард.

Чанг бо ғалабаи комили Искандар анҷом ёфт, vale ӯ ба ин қаноат накарда, az паи дастгир кардани Дорои III афтод. Лашкари юону мақдунӣ подшоҳи ҳахоманишиҳо, ки ба самти шимолу шарқ фирор мекард, таъқиб намуд. Дар ҳамин вақт аъёну ашрофи бо Дорои III ҳамроҳикунанда бар зидди ӯ сўйқасд ташкил карданд. Тарсӯй ва бечуръатии Дорои III ва аз истеъоди чангӣ маҳрум будани ӯ ба ғалабаи душман хеле мусоидат намуд. Вай на он симое буд, ки дар гирди ӯ кувваҳои зиддимақдунӣ ҷамъ оянд. Дар ҳамин лаҳза сатрапи Боҳтар Бесс, ки аз хешовандони худи Доро буд (Арриан, III, 21, 5), чун шахси мӯҷоҳид зуҳур карда, дар сари сўйқасдкунандагон қарор гирифт. Дар натиҷаи исёни сардорони лашкар Дорои III ба зиндон партофта шуда, сипас ба қатл расид. Бесс худро бо номи салтанатии Ардашер подшоҳи ҳахоманишиҳо эълон кард ва барои муқовимати зидди қӯшуни юону мақдунӣ ба ҷамъ кардани кувва пардоҳт.

Муҳорибаҳо дар дамгаҳи Осиёи Миёна

Дар сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба ҷорҷӯиҳои Бесс баъзе маълумот мавҷуд аст. Аввалан, ӯ кӯшиш кард, ки ҷиҳати қонуни ҳокимиюти худро таъмин намояд. Зуҳуроти чунин кӯшишҳои Бессро дар аҳбори Диодор (XVII, 74, 1-2) роҷеъ ба Боҳтар метавон пай бурд: «Бесс ваъда дод, ки ба ҷанг сардорӣ мекунад ва мардум бовар карда, ӯро подшоҳ хостанд». Дар ин сарчашма ҳамчунин хотирнишон мешавад, ки Бесс «аскар ҷамъ кард ва аслиҳаи бисёр омода намуд».

Бесс муваффақ гардид, ки аз сатрапиҳои ҳамса, пеш аз ҳама Ориё (вилояти имрӯзai ҳирот) ва инчунин аз мардумони бодиянишин барои тарафдорӣ ризоият гирад. Як навъ «Иттифоқи сатрапиҳо» ташкил ёфт. Аммо ба ӯ таъмини пуштибонии табакаҳои васеи аҳолӣ мӯяссар нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ба худ ном ва унвони подшоҳи ҳахоманишиҳо гирифтани Бесс буд. Илова бар ин, ба ӯ фурсат кифоя намекард: аз тарафи гарб лашкари юону мақдунӣ бо суръат наздик меомад.

Аввалин дафъа лашкари юону мақдунӣ дар Ориё ба муқовамати саҳт дучор гардид. Ба Искандари Мақдунӣ бештар аз як моҳ лозим омад, то муқовамати ориёҳоро фурӯ нишонад. Дастана сершумори савораи ориёй бо сардории Сатибарзан аз дасти Искандар раҳоӣ ёфта, ба қӯшуни Бесс ҳамроҳ шуд.

Искандари Мақдунӣ вилоятҳои ҷанубии Афғонистонро, ки дар он ҷойҳо низ, зоҳирان, тарафдорони Бесс мавҷуд буданд, забт намуда, ба воситаи ағбаи ҳиндӯкӯш роҳи шимолро пеш гирифт. ҳангоми ба даштҳои шимоли Афғонистон баромадани лашкари юону мақдунӣ дар ихтиёри Бесс 7 ё 8 ҳа-зор боҳтарҳои мусаллаҳ ва боз ҷанд даста сарбозони дигар буданд (Арриан, III, 28, 5; Квант Куртсий, VII, 4, 20). Дуруст аст, ки Бесс ба мақсади нигоҳ доштани як қисми лашкари Ис-

кандар Сатибарзанро бо ду хазор аскари савора ба Ориё фиристод ва дар он чо шўриш сар зад, ки Искандарро мачбур соҳт барои фурӯ нишондани он қисмате аз қувваҳои ёрирасони худро равона кунад. Бо вучуди ин нирӯи Искандар аз нирӯи Бесс хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Бесс ба тарафи шимол, ба Бохтари ин сӯи Амударё, яъне ба Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Дар таълифоти илмӣ роҷеъ ба моҳият ва оқибати амалҳои Бесс фикру андешаҳои муҳталиф баён ёфтаанд. Ба назари мо, ин амалиёт, сарфи назар аз қӯшишу ҳаракатҳои шахсии салтанатталабонаи худи Бесс, объективона аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ба тавассути муборизае, ки бо сардории Бесс вусъат пайдо намуд, ҳамлаи лашкари юону мақдунӣ ба Осиёи Миёна якчанд моҳ (ва шояд ним сол ҳам бошад) ба таъхир афтод, зеро аскарони Искандар дар натиҷаи мӯковиматҳои сари роҳи ин сарзамин заифу бехол гардида буданд. Муборизаи «иттифоки сатрапиҳо» бар зидди лашкари истилокази юону мақдунӣ мӯқаддимаи он муборизаи ҳақиқатан ҳам ҳалқиест, ки баъдтар дар сарзамини Осиёи Миёна бо вусъати тамом ба амал омад.⁵

2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚЎШУНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна

Халқҳои Осиёи Миёна бо қадомин қувваҳо мӯқобили Искандари Мақдунӣ мӯковимат карданд? Бояд қайд кард, ки камбудии асосии қувваҳои мудофиавии Осиёи Миёна марказият надоштани онҳо буд. Дар даврае, ки мавриди баҳси мо қарор гирифтааст, факат як қисми Осиёи Миёна ба қаламрави ҳаҳоманишиҳо доҳил шуда ва он ҳам ба дараҷаи лозима устувор набуд; вилоятҳои бокимондаи ин сарзаминро ҳокимони соҳибихтиёр ва пешвоёни қабилаҳо идора мекарданд.

ҳунари аслиҳасозии Осиёи Миёна дар асри IV пеш аз милод хеле равнақ пайдо карда буд. Аскарони Осиёи Миёна аз аслиҳаҷоти хучум бештар ханҷар ва шамшерҳои оҳанӣ ва аҳёнан биринчиро истифода мебурданд, ки дастаи онҳо аксаран бо накшу нигори зебо оро дода мешуд. Ханҷарро ба паҳлӯи рост меовехтанд. Мардуми Осиёи Миёна ханҷарро карта меномиданд. Дар баробари ин, зоҳирان, истилоҳи акинок низ ба кор бурда мешуд. Шамшерҳо хеле қалон буда, дарозиашон то 1,2 метр мерасид. Аксар вакт дар муҳориба табарҳои ҷангӣ - сагарис ба кор медаромад. Баъзе намунаҳои ин қабил табарҳои ҷангии яктеға ва дутега дар ҳафриёти гӯрҳонаҳои қадимаи Помир ёфт шудаанд. Геродот (I, 215) ва Страбон (XI, 86) ҳабар медиҳанд, ки секираҳои массагетҳо мисӣ буданд. Найзаҳои дароз бо пайконҳои биринҷӣ ё оҳанӣ, ки аршти меномиданд, аз аслиҳаҷоти мухим ба шумор мерафтанд. Бехуда нест, ки Геродот (I, 215) массагетҳоро «найзадорон» номидаст. Он вакт гурз мавқеи ҷандон мухим надошт.

Ба сифати силоҳи дурзан бештар камон истифода мешуд. ҳанӯз дар миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна камони мураккабсоҳти ба истилоҳ навъи скифӣ мустаъмал буд. Ин навъи камон бо дурзаний ва нишонрасии худ фарқ мекард. Дар манбаъҳо якчанд хели ин аслиҳа зикр шудааст. Барои тайёр кардани камони бохтарӣ, ҳамчунин камонҳои сугдӣ, портӣ ва ҳоразмӣ найро ба кор мебурда-

⁵ ИТН, I, с. 241-242.

анд (Геродот, VII, 54, 66). Дар сарчашмаҳо сакоиҳо ва массагетҳои «камонандоз» ва «камонандозони савора» ёд шудаанд (Геродот, I, 215; Ксенофонт, «Киропедия», V, 3, 24; Ариан, III, 8, 3). Сарбозони Осиёи Миёна дар фалахмонпарронӣ ҳам хеле моҳир будаанд (Ариан, IV, 3, 3; Квант Курций, VII, 6, 2, 22; Плутарх, «ҳаёти Искандар», XV, 3).

Сарбозон худро бо ҷавшан муҳофизат мекарданд. Квант Куртсий (IV, 9, 3) менависад, ки мардуми саҳронишини Осиёи Миёна «аз варақаи оҳан» барои худ зирҳ месоҳтанд. Бар тибқи маълумоти Ариан (III, 13, 4) сарбозони Осиёи Миёна дар вақти ҷанг худро бо зиреҳҳои фулӯзӣ «тамоман мепӯшониданд». Онҳо бар сар кулоҳхӯд доштанд, ҳамчунин сипарҳои гуногунҳаҷму гуногуншаклро барои муҳофизати худ истифода мекарданд. Ба қавли Геродот (I, 215), аспҳои массагетҳо ба василаи баргустувон муҳофизат карда мешуданд. Аз эҳтимол дур нест, ки умуман Осиёи Миёна ҷои тавлиди афзори муҳофизаи асп – баргустувон бошад. Ин ихтирои муҳими ҷангӣ сонитар ба тарафи гарб – ба Эрони ҳаҳоманишӣ, ба тарафи ҷануб – ба Ҳиндустон, ба тарафи шарқ – ба Хитой пахӯн гардид. Дар Осиёи Миёна дучарҳаҳои ҷангӣ ҳам мавҷуд буданд.

Оҳирҳои асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ҳунари истехкомсозӣ ба вучуд меояд. То вақти тоҳтузози истилокорони юонону мақдунӣ шаҳрҳои ин сарзамин иншоотҳои бузурги мустаҳкам доштанд. Илова ба истехкомоти умумӣ шаҳрҳои қалонро бо қальҳои баланд ихота карда, дар девори қальҳа манораҳо нишонда, тиркашҳо соҳта буданд.

Дар Осиёи Миёна аз рӯи навъҳои қӯшун ба қисмҳо ҷудо кардани қувваҳои асарӣӣ маъмул буд. Ҳар яки ин қисмҳо алоҳида саф ороста, баъзан дар вақти ҳуҷум ба ҳам ҷафс мешуданд ва паси ҳам қарор гирифта, қувваи бузурги ҳамлавареро ташкил медоданд. Дар баробари ин боз як усули тактиқӣ – ақибишинии стратегӣ мавҷуд буд: қӯшуни савора дар вақти ҳуҷум якбора ақиб рафта, аз самти дигар барқвор зарба мезад. Умуман, разми ҳуҷум бо фурӯҳ реҳтани сели қӯшуни савора сар мешуд, ки мудофиакунандагон онро аввал аз дур бо тири найза пешвоз гирифта, сонӣ, баъди тамоман наздик шудан ба ҳамлаи қатъӣ мегузаштанд ва ниҳоят тан ба ҷанг қарда, душмани рӯ ба гурез ниҳодаро таъқиб менамуданд. Дар лаҳзай ҳалқунанда қувваи эҳтиётӣ ба майдон дароварда мешуд.

Сарчашмаҳои қадима ба ҳунари ҷангии сакоиҳо арзиши баланд додаанд, ки инро дар вақти ҷангӣ зидди Форс юонониҳо ҳеле хуб эҳсос намуда буданд. Баъдтар ҳуди Искандари Мақдунӣ ҳам борҳо нахустин мартаба дар сари муҳорибаи назди Гавгамела, вақте ки аскарони савораи сакоиву боҳтарӣ қӯшуни пешоҳангӣ Искандарро ба фирор мачбур қарданд, ба ин боварӣ ҳосил намуд (Ариан, III, 13).

Муҳаққикиони кори ҳарбии ҳалқҳои Осиёи Миёна ба чунин ҳулосаҳо расидаанд: «1. Аслиҳаҷоти қӯшуни Осиёи Миёна ба дараҷаи нисбат ба замони худ баланд расида буд ва аз баъзе ҷиҳатҳо, ҳатто аз яроку аслиҳаи қӯшуни юонону мақдунӣ ҳам бартарӣ дошт. 2. Қӯшунҳои Осиёи Миёна усулҳои гуногуни тактиқии ҳуҷум ва мудофиаро ба кор мебурданд. 3. Ба тавассути иштиrok дар ҷангҳои давлати ҳаҳоманишӣ бар зидди юонониҳо, аз ҷумла дар муҳорибаҳои зидди Искандари Мақдунӣ (берун аз ҳудуди Осиёи Миёна) сардорони қӯшунҳои Осиёи Миёна аз силоҳ ва усулҳои тактиқии ҳам қӯшуни ҳаҳоманишӣ ва ҳам юонону мақдунӣ ҳеле хуб оғоҳ буданд. 4. Иқтидори ҳарбии ҳалқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш

аз милод бисёр баланд буд, ки ин дар муборизаи онҳо ба мӯқобили истилогарони аҷнабӣ омили муҳиме гардид»⁶.

Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароунаҳр

Арриан (III, 28, 9-10) воқеаро ба қарори зайл нақл мекунад: «Вақте ки ба Бесс наздик расидани Искандарро ҳабар доданд, ўз дарёи Окс (Амударё—Б.Ғ.) убур намуд: қиштиҳоеро, ки онҳо аз дарё гузашта буданд, сӯзонид ва худ ба сарзамини Суғд, ба Навтоқ рафт. Спитаман, Укборт бо савораҳои сӯғдӣ ва дойӣ аз Танаис гузашта, аз паси ўз равон шуданд». Ин ҷо аввалин бор дар сарчашмаҳо номи қаҳрамони муборизаи зиддимақдунӣ Спитаман зикр гардидааст⁷.

Искандар дар зарфи панҷ рӯз қувваи аскари худро аз дарёи Аму гузаронид⁸. Воқеаҳое, ки сарчашмаҳо дар ин маврид баён кардаанд, ниҳоятдараҷа мубҳам ва пурхтилоф аст⁹. Бесс аз тарафи Спитаман ва дигар ҳамсафони худ аҳз гардида, ба дasti Искандари Мақдунӣ супурда мешавад. Сабаби чунин рафтори ҳамроҳони Бесс маълум нест. Шояд дар ҳамин лаҳзаи мубориза аз худ аҷзу нотавонӣ зоҳир кардани Бесс ва ба ин нигоҳ накарда мавқеи роҳбариро ихтиёран ба каси дигар додан наҳостанаш боиси маҷбуран аз миён бардоштани ўз гардида бошад¹⁰. Вақте ки Искандар ба Боҳтар бозгашт намуд, шӯрои саркардагони ҳарбии мақдунӣ ва амалдорони ба тарафи ўз гузаштаи форсро даъват кард ва дар ин шӯро Бесс ҳамчун қотили шоҳи «қонунӣ» ва ғосиби унвони подшоҳӣ айбдор карда шуд. Искандар амр кард, ки бинӣ ва гӯшҳои Бессро бурида, ўро ба ҳамин сурат ба Экботон бибаранд ва дар пешӣ назари мидиҳо ва форсҳо ба қатл расонанд. Бояд гуфт, ки Искандар қатли Бессро чун интиком бар ивази ғасб намудани ҳокимиияти шоҳ дониста, бо ҳамин меҳост аъёну ашроғи форсро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Искандар пас аз ишғол кардани Навтоқ ба маркази Суғд Мароканд равона шуд ва онро забт кард¹¹. Аз афташ, дар ноҳияи Мароканд, ба мӯқовимат дучор омад. Ба қавли Квинт Куртсий (VII, 6, 10), «Искандар дар шаҳр гарнизор гузашт ва деҳоти атрофро сӯхта, ба ҳаробазор табдил дод». Сипас, ўз лашкари юнонӣ ба самти шимоли шарқӣ ҳаракат намуд. Лекин дар ин роҳ ба мушкилоти бузурге дучор гардид. Суғдиҳо ҳама чун як тан ба мӯқобили истилоказони юнонӣ мақдунӣ сар бардоштанд. Вақте ки масъалаи озодӣ ва истиқлолияти ватанашон ба миён омад, онҳо бо тамоми мардонагӣ барои мудофиаи қишивари худ бар зидди истилогарони юнонӣ чунон мубориза бурданд, ки ин мубориза дураҳшонтарин саҳифаҳои таърихи қадимаи ҳалқҳои Осиёи Миёнаро фароҳам овардааст. Яке аз аввалин намунаҳои ин мубориза барҳӯрдани таҷовузкорони юнонӣ бо тоифаҳои сӯғди виљояти қӯҳистонии Уструshan мебошад, ки дар вакти аз қӯҳсори байни Мароканд ва Киропол гузашта истодани аскарони Искандар рӯй дода буд.

Чанд даста аскарони юнонӣ барои мусодира кардани озука ва ҳӯроквории ҳайвонот ба тарафи қишлоқҳои Уструshan фиристода мешаванд. Аҳолии озоди-

⁶ Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966, с. 51-52; Литвинский Б.А., 1966.

⁷ Абаев В.И., 1959, эзоҳи 2 дар с. 114.

⁸ Тревер К.В., 1947, с. 114.

⁹ Доир ба масъалаи ҳуҷуми Искандари Магдунӣ ба Осиёи Миёна ва муборизаи ҳалғ-ҳои ин сарзамин ба мӯғобили истилои юнонӣ магдунӣ тадғиготи зиёде мавҷуд аст. Ҳусусан ниг.: Григорьев В.В., 1881; Тревер К.В., 1947; Zolling Th., 1875; Schwarz F., 1906.

¹⁰ В.В.Григорьев дар асари худ «{уҷуми Искандари Бузург ба Туркистони ҷарабӣ» менависад, ки азми Бесс бо «рафтори ниҳоят буздилонаи ўз» алогаманд аст.

¹¹ Hўynning W. B., 1958, s. 54.

хоҳи ин маҳалҳо бар зидди бедодгариҳои истилогарон сар мебардоранд. Искандар аз ин аҳвол ҳабардор шуда, ба муқобили онҳо лашкар мекашад. Шӯришгарон бо фишори қӯшуни юнону мақдунӣ мачбуран ба кӯҳсор фирор карда, дар он ҷо камин мегиранд¹². Задухӯрд дар кӯҳсари серҳарсанги душворгузар ба амал меояд. Суғдиҳо то охирин қувваи худ муқобилат мекунанд ва ҷи навъе ки Арриан ҳабар медиҳад, аксари онҳо ба дасти душман афтоданро наҳоста, худро нобуд месозанд. Нихоят, Искандар муковимати суғдиёни кӯҳистонро бо машаккатаи зиёде фурӯ менишонад, вали дар натиҷаи ин лашкаркашӣ 22 ҳазор нафар аз ҳалқи маҳалӣ кушта мешавад. Лашкариёни юнону мақдунӣ ҳам талафоти зиёде медиҳанд. Худи Искандари Макдунӣ саҳт ярадор мешавад (Арриан, III, 30, 10-11).

Искандар пас аз ин ваҳшонияте, ки нисбат ба суғдиёни Уструшан зохир намуд, ба сӯи Сирдарё равона гардид. Дар ин вақт дарёи Сир ҳудуди байни дашти бодиянишинон ва водиҳои зироатӣ ҳисоб мешуд: дар соҳили рости дарё сакоиҳо зиндагӣ мекарданд ва дар тарафи ҷапи он як қатор шаҳрҳои қалону хурд воқеъ гардида буданд. Искандар ба лаби дарёи Сир омада қарор гирифт ва аз юнониёну мақдунихо дар ин шаҳрҳо гарнизор гузошт. Лекин дере нагузашта ба муқобили юнониён шӯриши ҳалқи маҳалӣ сар шуд ва ба зудӣ тамоми ҳафт шаҳри соҳили ҷапи Сирдарёро фаро гирифт. Дар дигар соҳили дарё сакоиҳо қувваҳои худро ҷамъ намуда, расидани фурсати мусоидро интизорӣ мекашиданд, ки аз дарё гузашта ба шӯришкунандагон ёрӣ расонанд. Дар ҳуди ҳамин вақт дар Суғд ва Боҳтар низ ошӯбҳои қалоне ба амал меоянд. Искандар ба як вазъияти душвор дучор мешавад. Вай, пеш аз ҳама, қарор медиҳад, ки мавқеи худро дар соҳили дарёи Сир мустаҳкам намояд. Ба ин мақсад, ӯ дар муддати ду рӯз панҷ шаҳрҳаи наздисоҳилиро ишғол намуда, бо ахолии он ҷойҳо ваҳшиёна рафтор мекунад. Юнониён бо амри Искандар тамоми марҳоро ба қатл расонида, зану бачаҳоро ба ғуломӣ мегурӯшанд (Арриан, IV, 2, 4).

Ахолии Киропол, ки маркази шӯриш ба шумор мерафт, ба муҳосираи юнониён саҳт муқобилат нишон медиҳад. Худи Искандар мачбур мешавад шаҳсан дар гирифтани шаҳр иштирок намояд. Ӯ як даста аскарро гирифта, бо мачрои хушкшудаи рӯде, ки аз байни шаҳр мегузашт, ба даруни шаҳр медарояд ва дарвозаи онро барои доҳил шудани қӯшуни худ боз мекунад. Дар кӯчаҳои шаҳр ҷангҳои хунин давом намуда, дар натиҷа 8 ҳазор нафар аз ахолии маҳалӣ кушта мешавад. Талафоти юнониён низ кам набуд. Дар ин муҳориба ҳуди Искандар ва баъзе сарлашкарони бузурги ӯ заҳмдор мешаванд.

Пас аз муҳорибаи шадид ва ҳуҷуми қатъӣ охирин такягоҳи шӯришиён забт карда мешавад. Бо ин тарика, шӯрише, ки ба муқобили истилокорони юнонӣ дар соҳилҳои дарёи Сир ба амал омада буд, хобонида шуд. Арриан мегӯяд, ки аз ахолии ба шӯриш иштирокдоштаи ин ҳафт шаҳр як нафар ҳам бокӣ намонд – ҳамаи онҳо кушта ва ё ба ғуломӣ фурӯхта шуданд.

Шӯриши солҳои 329–327 пеш аз милод

Ба муборизаи баҳри истиқлолияти Суғд ва Боҳтар сипаҳсолори маҳалӣ Спитаман, ки яке аз симоҳои хеле барҷаста дар таърихи аҷодди қадими ҳалқи тоҷик буд, сарварӣ мекард. Дар соли 329 Спитаман бо қувваи зиёди аскар, ки ба он ахолии осоиштаи низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештарин

¹² ИТН, I, саҳ, 253-255.

қисми гарнizon күшта шуда, бокимондаи аскарони юнонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арки қалъа паноҳ бурданд.

Искандар пас аз пахш кардани шӯриш дар Сирдарё барои кӯмаки муҳосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиёданизом ва 800 нафар аскари савора фиристода, худ дар канори дарёи Сир (аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Ленинобод ва Бекободи ҳозира ё худ дар ҳудуди шаҳри Ленинобод бошад) ба соҳтмони қалъа-шаҳри Искандарияи Ақсо (Искандарияи Дур) машғул гардид¹³. Ба қавли Квинт Куртсий (VIII, 6, 25–27), «Искандар ба канори дарёи Танаис» (яъне Сирдарё – Б. F.) баргашта, тамоми пахноиро девор қашид ва қароргоҳи аскар соҳт. Девор 60 стадий (10–11 км.– Б. F.) дарозӣ дошт. Фармуд, ки ин шаҳрро Искандария номанд. Бинокории шаҳр чунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рӯзи ҳафтдаҳуми соҳтани истеҳком иморатҳои шаҳр ҳам буд шуданд... Ба ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд». Ба гуфти Ариян (IV, 4, 1), дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор қашида шуд, Искандар «дар он ҷо сарбозони кирояи юнонӣ, ҳамсоягони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоями мақдуниро сокин намуд». Юстин (XII, 5, 12) низ тасдиқ мекунад, ки соҳтмон (аз афташ, сухан аз оғози корҳои асосии соҳтмон меравад) 17 рӯз давом кард. Давродаври девори шаҳр 6000 «ҷуфт қадам», яъне қарип 9 км меомад¹⁴. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, сокинони дигар шаҳрҳоро кӯчонданд ва ҳамчунин аскарони аз боварӣ ба-ромадаи Искандарро гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуқтаи муттакои истеҳкоми ҳудуди шимоли шарқии давлат мегардид. Корҳои Искандар, хусусан соҳтмони қалъашаҳр боиси ҳавотири сакоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. «Подшоҳи скифҳо (яъне сакоиҳо.– Б. F.), ки давлати ў сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи мақдуниҳоро юғе бар гардани худ ҳисоб менамуд», – менависад Квинт Куртсий (III, 7, 1). Сакоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё бо камонҳои худ юнониёнро тирборон мекарданд. Искандар ба туфайли тирпаронӣ кардан аз манҷаниқҳо (асбобҳои ҷангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас фавран бо амадҳо аз дарё гузашта, ба ҳучум сар кард ва скифҳоро маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибниший кунанд. Лекин кӯшиши тамоман торумор кардани скифҳо қарип ба ҳалокати аскарони юнонӣ анҷом ёфт. Ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, берохии биёбон ва дар ҷунун шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сакоиҳои ҷанговар бо сардории бародари подшоҳашон (Квинт Курсий, VII, 7, 1) истилоказонро ба вазъияти токатфарсое дучор намуд. Аскарони юнонӣ гӯё ба сабаби бемории Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб кардани сакоиҳо даст қашанд (Ариян, IV, 4, 8,9).

Вакте ки қӯшуни юнонӣ мақдунӣ дар такопӯи ишғол кардани Уструшан ва Фарғонаи ғарбӣ буд, оташи шӯру исён тамоми мамлакати Суғд ва як қисми Бо-

¹³ Мулоҳизаҳои оид ба ҷои вогеъ шудани ин шаҳр, ки бар таҳғиги сарҷашмаҳо ва шиносоии ҳамаҷонибаи топографияи маҳал асос ёфтаанд, дар асари муаллифи ин сатрҳо «Таърихи ҳалги тоҷик» (нашри III, M., 1955) баён гардида буданд. Агида пеш ронда мешуд, ки Искандарияи Ақсо дар ҷои галъаи Ҳучанд, дар маркази шаҳри Ленинобод вогеъ буд (Нельматов Н.Н., 1955, с.33–34). Бояд ба назар гирифт, ки ҳангоми ҳафриёти галъа ҳоло фагат мадракҳои камаш 250–300 сол «ҷавонтар» аз аҳди Искандари Магдунӣ дарёфт гардида буданд.

¹⁴ Гуфтаҳои Квинт Куртсий ва Юстин дар бораи масоҳати Искандарияи Ақсо фагат дар сурати таври дигар шарҳ додани истилоҳи Юстин доир ба ифодаи андозаи дарозӣ мувоғигат кард. Вай ба ҷои «гадам», ки пеш тафсир кардаанд, «ҷуфт ғадам» гуфта будааст, дар ин сурат доираи шаҳр ба 9 км баробар мешавад.

хтарро фаро гирифт. Искандари Мақдунй миқёси шўришро дарк накарда, ба кўмаки гарнizonи муҳосирашудаи Мароканд қўшуни начандон калон (тақрибан 2500 нафар) фиристод. Вақте ки дастай аскарони пештар фиристодай Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитаман шахрро аз муҳосира озод намуда, зиракона ақиб нишаст. Аскарони юнонӣ ин аҳволро дида, сүғдиёро таъқиб карданд. Спитаман фурсати мусоид пайдо намуда, якбора пас гашт ва ба сари юнониён тоҳт. Ариян (IV, 5, 8) мегӯяд, ки юнониён «рӯ ба гурез ниҳода, ба як ҷазираҳаи байни дарё (дареи Зарафшон дар назар дошта мешавад.— Б.Ф.) паноҳ бурданд. Лекин дар ин ҷо скифҳо ва аскарони савораи Спитаман онҳоро ба муҳосира гирифта, парронда маҳв карданд»¹⁵.

Чунон ки муаррихи маъруфи Германияи ғарбӣ Ф. Алтхайм ба таври ҳаққонӣ менависад: «Спитаман ба коре муваффақ шуд, ки касе аз ӯҳдаи он баромада натавониста буд: ӯ дар муҳориба як қисми қўшуни мақдуниро маҳв намуд»¹⁶.

Спитаман, ки аз тарафи аҳолии маҳаллӣ ҳимоят медиҳд, дубора гарнizonи мақдуниро дар Мароканд муҳосира намуд. Вақте ки Искандар бо қувваҳои асосии худ ба Мароканд омад, Спитаман ҷанг накарда, аскарони худро боз ба тарафи саҳро ақиб қашид. Азбаски Искандар дар муҳориба бо скифҳои бодиянишин кардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитаманро дар саҳро таъқиб накарда, бо ҷазои саҳт додани аҳолии осоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. «Ӯ фармон дод, ки қишлоқҳоро сўзанд ва ҳамаи калонсолонро кушанд» (Квинт Курций, VII, 9, 22). 30 нафар сүғдиёни маҳкуми марг чунон хунсардие нишон доданд, ки мақдунҳо ангушти ҳайрат газиданд: онҳо сурудҳонон ба сӯи қатлгоҳ мерафтанд (Квинт Курций, VII, 10, 4).

Талафоти лашкари юнонӣ ниҳоятдарача зиёд буд. Аз ин рӯ, Искандар бо саросемагӣ ба ҷангҳои баҳори соли 328 тадорукот медиҳд. Ӯ зимистонро дар Боҳтар гузаронида, бо пешвоёни сакоиҳо ва хоразмиҳо гуфтгушунид намуд ва барои бо қувваҳои тоза пурра кардани лашкари худ машғул шуд. Дар ин вакт ҳалқи қаҳрамони Суғд ҳам, бо вучуди додани талафоти зиёд, мутеъ шуданро ба хотир наоварда, дар таҳти роҳбарии Спитаман барои муҳорибаҳои навбатӣ омода мегардид. Спитаман як рӯз ҳам ба душман осоиш намедод. Ӯ бо дастаҳои савораи «парвоз-қунанд»-и сүғдиён ба сари истилогарон ҳуҷум оварда, ба онҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезад. Чи навъе ки Ариян ҳабар медиҳад, «аксарияти суғдиҳо ба ҷоҳои мустаҳкам гурехта, ба волии таъинкардаи ӯ (Искандар.— Б.Ф.) итоат намуданро намехостанд» (IV, 15, 7). Дар ҳакиқат, мамлакати тамоман толон ва ҳаробгаштai сүғдиён боз аз сари нав ба мӯқобили таҷовузкорони аҷнабӣ қиём намуд. Искандар ба мақсади фурӯ нишондани шўриш лашкари 20 ҳазорнафараи худро ба панҷ даста тақсим намуда, аз як гӯша ба гӯша дигари Суғд ҳаракат кард ва ҳар як одами рӯ ба рӯ шударо аз дами тег гузаронид. Чунон ки муаррихи Юнони Қадим Диодори Ситсилий (XII) ҳабар медиҳад, «Искандар сүғдиёни шўришгарро таъқиб карда, аз онҳо беш аз 120 ҳазор нафарро ҳалок менамояд». Дар натиҷаи ин ҷазодиҳии мудҳиш ва хунхорӣ мамлакат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз саркардаҳои ҳарбии худ супориш дод, то «ба ҷои Суғд дубора шаҳре таъсис намоянд» (Ариян, IV, 16, 3). Зоҳирان, дар ин маврид ба ҷои шаҳрҳои вайрон ва холишудаи

¹⁵ Ба гавли Ф. Шварц, задухӯрд дар соҳили рости дарёи Зарафшон, дар ноҳияи Зиёуддин ба амал омадааст (Schwarz F., 1906, s. 62–63), ба фикри Б.А.Литвинский дар гисми یаарбӣ (ИТН, I, с.530).

¹⁶ Althūyim F., 1953, s. 68.

сүфдиҳо ба вучуд овардани шаҳрчаҳои ҳарбии юононӣ, ки барои маъмурият ва лашкари юонону мақдунӣ ҳамчун такягоҳ хизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд¹⁷.

Дар чунин вакте ки истилокорони юононӣ Суғдро ба хун огушта мекарданд ва сарлашкари дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат ва танбех додани шӯришиён ҳар гуна чораҳо мединид, Спитаман бо 600 нафар аскари савори худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми гайрат ва шуҷоат муборизаро бар зидди аскарони юононӣ давом дод. Дар тирамоҳи соли 328 ў бо З ҳазор аскари савори боз ба пойтаҳти Суғд раҳсипор гардид. Спитаман пас аз ҷангӣ саҳте, ки аз ду тараф бисёр одамон кушта шуданд, ба тарафи саҳро ақиб нишаст, вале дар он ҷо сардорони бâъзе қабилаҳои бодиянишин хоинона ба ў ҳуҷум намуда, сарашро аз тан чудо карданд ва чи навъе ки Арриан мегӯяд, «онро ба Искандар фиристоданд, то ки ба ин васила ҳавфу ҳатари ба сари ҳудашон таҳдидкунандаро бартараф намоянд» (IV,17,7).

Ҳалокати Спитаман ҳеч гоҳ тамоман зафар ёфтани истилогарони аҷнабӣ ва комилан сари таслим фурӯд овардани сүфдиёнро ифода намекард. Вазъияти мамлакати Суғд мисли пештара барои таҷовузкорони юононӣ ҳатарнок буд. Искандаре, ки қувваи давлати ҷаҳонии ҳаҳоманиширо ба осонӣ дарҳам шикаста тавонист, ҳоло маҷбур гардид, ки зимистони соли 328/27-ро дар қишвари итоатнозари Суғд гузаронад.

Лекин Искандар аз тирамоҳи соли 328 пеш аз милод бо нияти дар дохили мамлакат пайдо кардани қувваҳои пуштибони мубориза бар зидди аҳолии шӯришгари Суғд сиёсати ҳудро нисбат ба аъёну ашрофи маҳаллӣ ва коҳинони зардуштӣ ба куллӣ тағиیر дод. Масалан, баҳори соли 327 пеш аз милод, ҳангоми ба даст даровардани яқчанд истехкоми қӯҳистонии сүфдиҳо, ки барои муҳофизаи «онҳо аз аъёну ашрофи сүғдӣ – Уксорт, Сисимитр ва ҳуриён» роҳбарӣ мекарданд, Искандар ононро на фақат бубаҳшид, балки тамоми молу мулкашонро ба ихтиёри ҳуди онҳо гузошт. Ў на танҳо ба он намояндагони аъёну ашрофи маҳаллӣ, ки ба вай кӯмак мерасониданд, инҷунин, ҳатто ба ононе, ки дар муборизаи юононӣ ва сүфдиҳо бетараф меистоданд, ба тариқи ҷоиза пул медод ва молу мулки шӯришиёнро байни онҳо тақсим мекард.

То чӣ андоза тағиир ёфтани равияи Искандар нисбат ба аъён ва ашрофи маҳаллӣ аз гуфтаҳои сарзанишомези Каллисфен ном таъриҳигори дарбори ў, ки Арриан ба тариқи зайл нақл кардааст, аён мегардад: «Искандаро, агарчанде мегӯянд, ки дар қишвари барбари аз ҳуд кардани аҳлоқи барбари лозим аст, бо вучуди ин, ман аз ту ҳоҳиш мекунам, Элладаро ба хотир ор, ки аз барои вай ту ба ин сафари ҷангӣ иқдом намудӣ, то Осиёро мутеъ Юонон кунӣ».

Искандар бо табақаи фавқонии Суғд алоқаи ҳешутаборӣ ҳам пайдо мекунад. Вай дуҳтари Уксорт Руксона (Рухшонак)-ро, ки асир афтода буд, ба занӣ гирифта, ақрабон ўро ба тарафи ҳуд ҷалб менамояд. Дар натиҷаи ин гуна сиёсати Искандар аъёну ашрофи Суғд боварӣ ҳосил мекунанд, ки ў на ба муқобили онҳо, балки фақат бо ҳалқ мубориза мебараф. Аз ин сабаб, онҳо бо вай ҳамдастӣ намуда, манфиати мамлакати ҳудро ба душман мефурӯшанд. Чунончи, Сисимитр қӯшуни сершумореро ба ихтиёри Искандар дода, дар мутеъ намудани қабилаҳои сакой ба ў мадад мекунад.

¹⁷ {оло ин нутгай назар тавассути тадѓиги муфассали филологии И.В.Пьянков (Пьянков И.В., 1970, с.47-48) тасдиг гардид.

Рафтори Уксорт ҳам яке аз мисолҳои равшанест, ки нисбат ба манфиати ҳалки худ хиёнат кардани гурӯҳҳои ашрофияи маҳаллиро нишон медиҳад. Ӯ пас аз он ки бо Искандар алоқаи хешӣ пайдо кард, дар роҳи ба асорат гирифтор намудани кишвари худ бо тамоми қувват ба истилокорон кӯмак расонид. Бахори соли 325 пеш аз милод, вакте ки аскарони дар Бохтар таваққуфкардаи юнонӣ бар зидди Искандар исён намуданд, Уксорт, ба чои аз ин фурсат истифода бурда ба мӯқобили истилогонар сар бардоштан, Искандарро аз ин воқеа хабардор кард. Искандар, ки он вакт дар хиндустан буд, баробари воқиф шудан аз ҳодиса фавран чорае чуста, исёпро фурӯ нишонд ва Уксортро волии музофоти Паропамис (воҳай Кобул) таъин намуд. ҳангоме ки дар ин музофот ҳам бар зидди таҷовузкорони аҷнабӣ шӯриш сар зад, Уксорт бо ташабbusi худ онро хобонид ва шӯришгаронро ваҳшиёна ҷазо дод.

Ҳамин навъ, ба сабаби қувваи марказиятноки ҳарбӣ доштани истилогонар ва инчунин дар натиҷаи хиёнати аъёну ашрофи маҳаллий шӯриши қаҳрамононаи ҳалки Суғд пашҳ карда шуд. Ҳамаи заминҳои шоҳаи рости дарёи Омуро мақдунихо ишғол намуданд. Мувофиқи афсонае, Искандар гӯё то саргҳи дарёи Зарафшон омада будааст, ки дар он ҷо вучуд доштани кӯле бо номи Искандар (Искандаркӯл) низ ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Дар даврае, ки Осиёи Миёна мавриди истилои Искандар қарор гирифта буд, фақат Ҳоразм тавонист истиқлолияти худро нигоҳ дорад. Ариян «накл мекунад: вакте ки Искандар зимистони соли 329/28-ро дар Бохтар мегузаронид, шоҳи Ҳоразм Фарозмон бо 1500 савора ба зиёрати ў омада, бар зидди колҳҳо ва амazonҳо муттағиқона амал карданро пешниҳод намуд» (IV,15,1-6).

Аҷдоди тоҷикон ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна дар зарфи се сол истиқлолияти кишвари худро муҳофизат намуда, бо истилогонае, ки империяи бузург ба вучуд оварда буданд, мубориза карданд. Агарчанде онҳо дар ин мубориза мағлуб шуданд, вале ба ҳар ҳол бо мӯқовимати диловаронаи худ ба Искандар чунон зарбае ворид оварданд, ки иқтидори ҷангии лашкари ў саҳт заиф гардид.

Шикасти давлати ҳаҳоманиший ва ба истилогонаи юнону мақдунӣ тобеъ шудани Бохтар, Суғд ва соири кишварҳои Осиёи Миёна аҳволи вазнини оммаи заҳматкаши ин мамлакатҳоро қадре ҳам беҳтар накард. Табакаи ашрофияи маҳаллий, ки дар шаҳсияти истилогонар тақяғоҳи мустаҳками худро пайдо карда буданд, чи барои афзудани сарвати худ ва ҷо ба манфиати истилогонаи аҷнабӣ аҳли меҳнатро боз ҳам саҳттар истисмор мекарданд. Ин аст, ки дар тамоми давраи ҳукмронии истилогонаи мақдунӣ ҳалқҳои Осиёи Миёна бо нияти аз дӯш барандохтани бори гарони зулму тааддии аҷнабиён дам ба дам сар мебардоштанд.

Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футухоти мақдунихо

Искандар Бобулро пойтаҳти давлати нави худ қарор дод ва асосан ҳамон усули мамлакатдории давраи ҳаҳоманишихо нигаҳ дошта, бо тамоми ҳастиаш ба рои ба даст овардани ягонагии давлат саъӣ намуд. Аз соли 324 пеш аз милод сар карда бохтариҳо, суғдиҳо ва дигар намояндагони ҳалқҳои Осиёи Миёнаро низ бидуни тағриқагузорӣ бо юнониён ба сафи аскарӣ мегирифтагӣ шуданд. 30 ҳазор нафар ҷавононро аз фарзандони ашрофи маҳаллий ба тарзи мақдунӣ мусаллаҳ намуда, ба дастаҳои аскарони савора тақсим карданд.

Аз рӯи маълумоти муаллифони қадим, Искандар бо мақсади ба вучуд оварданни нуқтаҳои муттакои истилои юнону мақдунӣ дар Суғд ва Бохтар 8-12 шаҳр бино

карда, ба ҳар яке Искандария ном дод. Чунончи: Искандария Ақсо, Искандария Ориёй (хирот), Искандария лаби Ому (такминан дар «нохияи Тирмиз ё Күлоб»), Искандарияи Бохтар, Искандарияи Мароға (Байрамалии ҳозира). Дар ин шаҳрҳо то 20 ҳазор аскарони пиёданизом ва 3 ҳазор савора қарор гирифта буданд.

Вале ҳамаи ин тадбироти Искандари Мақдунӣ империяи ўро, ки аз ихтилоти тасодуфии қабила ва ҳалқҳои гуногун фароҳам омада буд, ба як давлати воҳид табдил дода натавонист. Ноустувории ин империя ҳамон лаҳза пас аз фавти Искандар (с.323 пеш аз милод) ошкор гардид.

Бо расидани ҳабари вафоти Искандар шӯриши аҳолии мазлуми Осиё ба амал омад. Муаррихони қадим ҳабар медиҳанд, ки «барбариҳо» фавран пас аз марги фотех шаҳри Искандарияи Марвониро, ки дар лаби наҳри Мурғоб соҳта шуда буд, ҳароб карданд.

Ҳокимиюти пас аз вафоти Искандар ба ихтиёри ҷонишиносон – сарлашкарони ўбимонд, ки онҳоро «диадоҳҳо» (ворисон) ва «эпигонҳо» (вориси ворисон) меномиданд. Сарлашкарон барои соҳиб шудан ба империя бо яқдигар муборизаҳои шадиде бурданд, вале ба ҳеч қадоме аз онҳо тамоман ба даст даровардани ҳокимиюти олий муяссар нагардид. Пас аз муҳорибаи хунини ду гурӯҳи асосии диадоҳҳо дар наздикии Ипс (с.301 пеш аз милод) дар Фригияи Кабир, ки яке аз саҳттарин ҷангҳои дунёи қадим ҳисоб меёфт, империяи Искандар ба се давлати мустақил: Мақдунӣ, Миср ва Сурия (Селевкиҳо) чудо шуд. Ин давлатҳо дар таъриҳ давлатҳои эллинӣ ном гирифтаанд.

Муаррихони буржуазӣ сафарҳои ҷангии Искандари Мақдуниро ҳамчун ҳодисаи прогрессивӣ ба қалам дода, вале аз он амри воқеӣ, ки мақсади асосии лашкаркашиҳои Искандар маҳз ба таҳти тасарруфи Юнон даровардани кишварҳои Шарқ, васеъ қардани доираи тичорат, истисмор намудани ҳалқҳои Машриқзамин ва ба горат бурдани сарватҳои онҳо буд ва ҳамаи инҳо бо қатлиоми аҳолии маҳаллӣ анҷом мепазирифут, ҷашм пӯшидаанд.

Таҳқики таърихи кишварҳои ба истилои қӯшунҳои юнонию мақдунӣ дучоршуда нишон медиҳад, ки юнониён ва мақдуниён баробари қадам гузоштан ба сарзамини забткардаашон усули бо аҳолии мутеъ муносабат кардан, чунончи: ба кор бурдани зўрӣ, мачбуриятҳои номаҳудуи аҳолӣ, ба нафъи худ истифода карданни одамони асирафтода бо роҳи фурӯҳтан ва ба маҳалҳои дигар фиристодани онҳо ва амсоли инро, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъияти гуломдории Юнон ба зухур омада буд, низ бо худ меоварданд¹⁸.

Аксари муаррихони буржуазӣ таъсири маданияти Юнонро ба маданияти Шарқ (ки дар ҳақиқат ҳам хеле бузург буд) хотирнишон намуда, вале аз хусуси комёбииҳои маданияи ҳалқҳои Шарқ, ҳатто лаб во накардаанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки маданияти ҳазорсолаи Шарқ ба маданияти Юнон ва дигар мамлакатҳои Ғарб таъсири бузург ва ҳамаҷониба расонидааст.

Дар маданияти ба истилоҳ эллинӣ на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» юнонӣ, балки омезиши маҳсуси маданияти юнонӣ ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намудааст ва дар бобати инкишофи ин маданият роли бузургеро ҳалқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд. ҳафриёти археологӣ далелу мадракҳои тоза ба тозаеро меоранд, ки саҳми ҳалқҳои шарқ, аз ҷумла мардумони Осиёи Миёнаро дар тараққиёти маданияти моддии ҷаҳони эллинӣ сабит менамоянд. Баъзе принсипҳои асосии шаҳрсозӣ

¹⁸ Зельин К.К., Трофимов М.К., 1969, с. 66.

бо фикру тасаввуроте, ки дар шарқ хеле барвақттар аз давраи эллинӣ равнақ дошт, алокаманд мебошад.

Расму одатҳои мазҳабии мардумони Осиёи Миёна ва Эрон ба ақидаҳои динии юнониён ва римиҳо таъсири қалоне бахшида, сипас ба тараққиёти дини насронӣ ҳам асароти худро гузаштааст.

«Дар ин соҳа,— менависад В. Тарн,— Шарқ фотехи худро асир намуд; ин ҳаракат мумкин аст то аҳди масеҳӣ ба авҷи худ нарасида бошад, вале дар зарфи тамоми давраи эллинӣ торафт боло мерафт»¹⁹. Таъсири Шарқи қадим дар адабиёт, санъат, фалсафа ва дигар риштаҳои илму фанни юнони низ инъикоси худро пайдо намудааст.

¹⁹ Тарн В., 1969, с. 309.

Боби севум

ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҳАЙЪАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН

Яке аз сарлашкарони Искандари Мақдунӣ - Селевк соли 312 пеш аз милод дар Бобулистон ба сифати сатрап мавқеъ ёфт. Минбаъд дар муддати нӯҳ сол вай тадриҷан ҳукми худро ба Ғарбу Шарқ, аз ҷумла, ба Эрон ва Осиёи Миёна вусъат дод. Ҷойхое буд, ки вай бо роҳи дипломатӣ пеш мерафт, вале дар Осиёи Миёна ба муқобилати шадид дучор омад ва роҳи ҷангро пеш гирафт. Ба қавли Помпей Трог (Юстин, XV, 4, 11), Селевки I «бар Бобулистон зафар ёфта, кувваи худро афзуд ва Бохтарро тасхир намуд». Порт ва Суғдро ҳам зери даст кард (Аппиан, «Сурія», 55). Вале кӯшиши ҳиндустони шимолиро ғасб кардани Селевки I барор нагирифт.

Муҳакқики эллинизм, муаррихи номии советӣ А.Б.Ранович навиштааст, ки «таърихи Селевкиён барои муарриҳон мушкилоти фавқулодда дорад, зоро вазъияти маъхазҳои адабӣ ниҳоят бад аст»¹. Ин нукта ба Осиёи Миёна низ пурра даҳл дорад, зоро давраи дар ҳайъати Селевкиён будани он, яъне оҳири асри III ва миёни асри II пеш аз милод тақрибан номаълум аст.

АЗбаски давлати Селевки I ниҳоят васеъ буд ва ноҳияҳои Шарқ диққати доимиро такозо дошт, вай соли 293 пеш аз милод писараш Антиоҳро дар шарқ волӣ таъян кард. Ҷолиби диққат аст, ки Антиоҳ писари духтари Спитаман Апама буд, аз ин рӯ, Осиёи Миёна барои Антиоҳ қишивари аҷодди ўхисоб мешуд.

Мувофиқи баязе маълумотҳои бевосита, дар Осиёи Миёна дар ибтидои асри III пеш аз милод зидди ҳукмронии Селевкиён исёнҳо шуда, дар айни ҳол ба мулӯҳои осиёимиёнагии Селевкиён қабилаҳои кӯчманҷӣ ҳамла кардаанд. Дар айни ин ошӯбҳо бисёр пойгоҳҳои давлати Селевкиён ҳароб гардидаанд, масалан, Искандарияи Мароға ва Искандарияи Ақсо, ки ҳанӯз Искандари Мақдунӣ соҳта буд, ба ҳок яқсон шуданд. Минбаъд Селёвкиён ин шаҳрҳоро барқарор намуданд ва дар атрофи воҳаи Мароға деворе соҳтанд, ки 250 км тӯл дошт. Сарлашкари Селевкиён Демодам зидди кӯчманҷӣ, ки дар он тарафи дарёи Сир макон доштанд, лашкар кашид (Плиний, IV, 18, 49). Ба туфайли як қатор тадбирҳои ҳарбию сиёсӣ ва дипломатӣ ба Антиоҳ мұяссар шуд, ки неҳзати зиддиселевкиёнро фурӯ нишонад.²

Барои дарки сиёсати Селевк дар шарқ ва мавқеи волии ў Антиоҳ материали нумизматӣ³, ки Б.А.Литвинский ва В.М.Массон⁴ аз ин дидгоҳ таҳлил кардаанд, маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Антиоҳ дар замони шарикҳоҳим будани худ ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сиккае зад ва зимнан дар ин тангаҳо ҳам номи Селевки I ва ҳам номи писараш Антиоҳ сабт шудаанд. Эҳтимол, ин кӯшише буд барои пойдор

¹ Ранович А.Б., с. 113.

² ИТН, I, с. 283.

³ Nýwýll F.T., 1938.

⁴ ИТН, I, с. 283–286, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 99–101.

намудани сохибихтиёри Антиох. Ба ҳар ҳол, баъди вафоти падараши Антиох соли 280 пеш аз милод ҳокими тамоми давлати Селевкиён гардиду дигар ин гуна танга набаровард.

Дар аҳди қариб бистсолаи (солҳои 280-261 то милод) Антиохи I дар ғарби мулки вай ҷангҳои бисёре мешуданд ва ў ба шарқи давлати худ, алалхусус, ба Осиёи Миёна кам аҳамият медод. Дар ин вақт ноҳияҳои Осиёи Миёна беш аз пеш кувват гирифта, дар ин ҷо зисту зиндагӣ ба тартиб меомад, ҳочагии қишлоқ, ҳунармандӣ ва тиҷорат равнақ меёфт.

Осиёи Миёна аз марказҳои асосии мулки Селевкиён хеле дур бошад ҳам, дар айни ҳол қисми муҳими давлат ҳисоб мешуд. Селевкиён қад-қади роҳи тиҷоратие, ки аз Селевкияни соҳили Даҷла ба Боҳтар мебурд, деху шаҳрҳои нав бунёд мекарданд ва таъбири ин факт факат ҳамин аст, ки Селевкиён ба Осиёи Миёна ҳам аз ҷиҳати ҳарбию стратегӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳавасманд буданд⁵.

Таркиби синфи ҳукмрон якранг набуд. Дар қатори юнониёни ҳоким аъёну ашрофи маҳаллӣ низ ба назар мерасиданд. Бешак, ҳокимияти Селевкиён дар Осиёи Миёна ба қувваи ҳарбӣ – ба аскароне, ки дар қароргоҳҳои ҳарбии юнониён – катойкияҳо меистоданд, така дошт. Вале дар истисмори аҳолӣ истисморгарони «ҳудӣ», намояндагони синфи ҳукмрони Осиёи Миёна ҳам ширкат кардаанд. Муносабати синфи ҳукмрон ба давлати Селевкиён низ якхела набуд; қашонда бурданни сарвати Осиёи Миёна ба ҳориҷа боиси норозигии он тоифаи синфи ҳукмрон мегардид, ки барои худ лӯқмаи қалонтареро «канда» гирифтани буданд. Аҳолии маҳаллӣ, ки дучори истисмори дутарафа буд, низ аз ҷон безор мешуд.

Дар айни ҳол, чунин мулоҳизаро дуруст ҳисоб кардан лозим, ки «замони дар ҳайъати давлати Селевкиён будани Осиёи Миёна замони барқароркунии қувваҳои истеҳсолкунандай аз таҷовузи юнониёни мақдуниён ҳаробгардидаи мамлакат, замони дар муборизаи зидди Селевкиён ба вучуд омадани иттиҳоди боҳтариён, сугдиён, портҳо ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна аст»⁶.

Дар доҳили давлати Селевкиён ҳам байни давъогарони таҳт доимо задухӯрд мешуд. Баъзе ворисон мекӯшиданд, ки ҷудо шаванд ва сохибихтиёр бошанд. Дар натиҷа вазъият (алалхусус, дар ноҳияҳои канорӣ) ниҳоят ноустувор ва ҳавғонок мешуд.

2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОҲТАР ВА ПОРТ

Пайдоиш ва таъриҳи давраҳои аввали Порт ва Юнону Боҳтар

Дар айни муборизаи байни ду бародарон (Селевки II ва Антиохи Гиеракс) баъри соҳиб шудан ба таҳт аз давлати Селевкиён портҳо ҷудо шуданд, ки ба онҳо Андрагор ном юнони сардорӣ мекард. Мувоғики ривояти воқеанигори антика, ки рӯйдодҳои онвақтаи Осиёи Миёнаро муфассал баён кардааст, воқеа чунин ҷараён дошт: «Сипас, Диодот низ ҷудо шуд (аз селевкиён -Б.Ғ.), ки ҳокими ҳазор шаҳрҳои Боҳтар буд ва фармуд ўро подшоҳ ҳонанд; ба ибрати ўз мақдуниён тамоми мар-

⁵ Urge R.N., 1963, p. 140. Беҳтарин маҷмӯаи материалҳои маъхазҳои ҳаттӣ оид ба бунёди шаҳро дар шарғ. аз тарафи Искандари Магдунӣ ва Селевкиён ин аст: Tscherikower V., 1927. Аммо селевкиён шаҳрҳои навро дар Осиёи Миёна не, балки асосан дар یаарб ме-соҳтанд (Althūim F., 1947–1948, с. 205).

⁶ ИТН, I, с. 289.

думи Шарқ чудо шуданд. Дар он давра Арсак ном одаме буд безот, vale бошутоат, ки одатан роҳзанӣ ва дуздӣ мекард. Шунид, ки Селевк (Селевки II.-Б.Ф.) дар Осиё шикаст хӯрдааст, дигар аз подшоҳ боке накарда, ба портҳо бо дастаи роҳзанон дарафтод, бар ҳокими онҳо Андрагор ғолиб омад, ўро ба қатл расонд ва ҳокимиятро бар ҳалқ (портҳо) ба даст гирифт» (Юстин, XII, I, 4-7).

Хатто дар ҳамин як порчай ҳурди таърихи ибтиди Юнону Бохтар ва Порт хеле норавшаниҳо, алалхусус, норавшаниҳои хронологӣ чой дорад. Юнону Бохтар кай чудо шудааст? Аввалин муҳаққики ин масъала ақадемики Россия Ф.Байер (соли 1738) ва пас аз ў бисёр дигар олимон матнҳои лозимаро муфассал таҳлил намуда, мудом таъкид мекунанд, ки дар ин матнҳо, аз ҷумла дар матни Юстин муҳолифатҳои хронологӣ ҳаст⁷. Эҳтимоли комил аст, ки во-қеаҳои Диодот андаке пештар, такрибан соли 256 пеш аз милод ба вуқӯъ омадаанд, ҳол он ки воқеаҳои Аршак қарибиҳои соли 256 пеш аз милод шудаанд.

Масъалаи дигари муҳимтар – масъалаи ҳусусияти он воқеаҳо аз ин ҳам муракабтар аст. Дар ин бобат дар илми таъриҳи ду ақида ҳаст. Ба ақидаи олимони Англия Г.Макдоналд ва В.Тарн дар Бохтар Селевкиён тангае сикка мезадаанд, ки дар он монограммаи (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин далолат мекунад, ки иқтидор ва истиклоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд ва ниҳоят ҳакикатан соҳибииҳтиёр гардид.⁸ Вале ба ақидаи олими ҳиндустон А.Нарайн, ин гуна монограммаҳо одатан номи ҳуди сиккаҳона ва ё ҳуд номи маъмури сиккаҳонаро ифода мекунад. Агар ба таъкиди истиклоли ин ё он ворис ҳочат бошад, дар танга номи пурраи ў сабт мешуд.⁹ Файр аз ин дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Аниқаш ҳамин, ки алҳол маънои монограммаҳои тангаҳои юнонию бохтариро муайян кардан имкон надорад.¹⁰ Дар айни ҳол, ҷолиби дикқат аст, ки дар як қатор тангаҳои давраи Селевкиён ба ҷои сурати подшоҳи Селевкиён сурати Диодот сабт шудааст. Рости гап, баъзе таъриҳчиён мегӯянд, ки ин на он Диодот аст, балки писари Диодот мебошад, вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Хулласи гап, маълумоти тангаҳо ба ақидаи Макдоналду Тарн асос шуда наметавонад. Файр аз ин ақидаи мазкур ҷунун ривояти бевосита ва аниқи Юстинро ба инобат намегирад, ки Диодот аз давлати Селевкиён «чудо шудааст», яъне зидди давлати марказӣ шӯриш бардошта, давлати ҳудашро таъсис додааст.

Ақидаи мо доир ба ин масъала, ки дар сарчашмаҳо ниҳоят ноҷиз акс ёфтааст, дар «Гаътириҳи ҳалқи тоҷик» (с.1955) зикр шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки дар Бохтар ворисони Селевкиён соҳиби кувваи тавонони ҳарбии юнонӣ буданд. Диодот ин кувваи ҳарбӣ ва аъёну ашрофи юнонишудаи маҳаллии Бохтару Суғдро, ки низ аз Селевкиён чудо шудан меҳостанд, истифода бурда ва ба онҳо такъя карда, сарвари ҳаракате шуд, ки боиси аз Селевкиён чудо шудани Бохтар гардид. Шакке нест, ки дар ин ҳаракат оммаи ҳалқ низ ширкат дошт, ки зидди зулми дутарафа ва барои истиклол мубориза мебурд¹¹.

Аниқ гуфтан мумкин нест, ки вусъати ин давлат чӣ қадар буд. Страбон (II, 9,2) ҳикояте дорад, ки ривояти мазкурро кувват медиҳад. Ба қавли Страбон, волиёни юнонӣ (яъне дастнигору ҳамсафони Диодот) «пеш аз ҳама, Бохтарро ва тамоми мамлакати наздиктаринро ба исён таҳрик карданд». Аз ин аниқтар маълумоте дар

⁷ Таҳлили агидаҳоро ниг.: Narain A.K., 1962, p. 167.

⁸ Tarn W.W., 1951, p. 72, 74.

⁹ Narain A.K., 1962, p. 15.

¹⁰ Curie R. et Uussman C., p. 68–70.

¹¹ Дигар тафсирро ниг.: Йисқӯтман Ӯ., 1966, p. 89 (n. 13), 91-93

даст надорем. Мумкин аст, ки ин Сүфд бошад (баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоранд), мумкин Ориёно ё Мароға бошад (ки ин ҳам аз эҳтимол дур нест).

Таърихи давраи аввали давлати Юнону Бохтар ва таърихи мулки Порт ба ҳам печидаанд. Юстин рӯйрост мегӯяд, ки Арсак аз шоҳи Бохтар Диодот «метарси» (II, 1, 4,8). Страбон низ ривояте меоварад, ки Арсак бохтарие буд «барои халос шудан аз кудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард».

Ба чои Диодоти I, ки аз афти кор, дер ҳукм нарондааст, писараши Диодот ба сари ҳокимиият омад. Сиккашиносон ҳеч муайян карда наметавонистанд, ки тангаҳои расми Диодот доштагӣ қадомаш ба Диодоти I тааллук дораду қадомаш ба Диодоти II.¹² Аз дигар тараф, чи гуна пайдо шудани мулки Порт ҳам равшан не. Дар маъхазҳои антика роҷеъ ба давраҳои аввали таърихи Порт се ақида ҳаст. Ба қавли Н.Дибвойс, ки муаллифи бехтарин асари тадқиқотии таърихи сиёсии Порт мебошад, «ба ҳуди юнониён(-и қадим.-Б.Ф.) ҳақиқати таърихии ин ақидаҳо комилан пӯшида буд».¹³

Аз афти кор, дар миёнаҳои асри III пеш аз милод сатрапи Порт хостааст аз Селевкиён чудо шавад. Дар ҳамин давра аз Селевкиён Бохтар чудо шудааст. Маъхазҳо ривоят мекунанд, ки дар Порт ҳокимиятро Арсак ба даст гирифт. Ба қавли Страбон (XI, 9,3; XI, 9, 2), асли насаби вай аз кӯчманчиёни даҳ (ё ҳуд парндаҳҳо) будааст; «баъзехо акси инро мегӯянд,— гапашро идома медиҳад Страбон— ва ўро бохтарӣ мешуморанд, ки барои халос шудан аз кудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард». Юстин ҳабар медиҳад, ки (XI, I, 4, 6) Арсак шахси безот, вале бошуҷоат буд. Вай ба сатрапи Порт дарафтод, бар ўғолиб омад «ва бар ҳалки Порт ҳукмрон шуд». Ақидаи севум (ки ҳеле муфассал аст) ба Арриан («Парфика», фикраи 1) тааллук дорад. Ду бародар Аршак ва Тиридот аз сатрапи Селевкиён ҳақорат шуниданд. Пас аз ин панҷ шарики ҳудро ба ёрдам ҷеф зада, таҳкиркундандаи ҳудро куштаанд ва ҳалқро ба шӯриш таҳрик кардаанд.

Мо бо Дибвойс¹⁴ ҳамфирҳои ҳастем, вале бе маъхази иловагӣ муқаррар кардан душвор аст, ки қадоме аз ин ақидаҳо дуруст мебошанд¹⁵.

«Аввал Арсак очиз буд, зоро мудом бо онҳое мечангид, ки мулкашонро қашида гирифта буд...» (Страбон, XI, 9, 2). Дере нагузашта Арсак ҳалок шуд. Минбаъд подшоҳони Порт аксаран бо номи аслии ҳуд номбар нашуда, балки «арсакҳо» («аршакҳо») ва ҳуди сулола «Арсакиён» («Аршакиён») номида шудааст, ки дар сарчашмаҳои шарқӣ бештар бо номи Ашкониён машҳур аст.

Пас аз вафоти асосгузори сулола - Аршак бародари вай Тиридот ба сари ҳокимиият омад¹⁶. «Дере нагузашта Арсак (яъне Тиридоти I.— Б.Ф.) мулки Гирконро низ тасхир кард. Ба ҳамин тарз, Арсак бар ду давлат сарвар шуда, лашкари бузурге

¹² Curiyil R. et Fussman C., 1965, p. 75; Lahiri A. N.. 1965, p. 110–114, 265.

¹³ Dūyūvoisū N. C., 1938, p. 9–10.

¹⁴ Iīid, p. 10.

¹⁵ Дар бораи пайдоиш ва таърихи давраи аввали Порт, ҳам дар мамлакати мо ва ҳам дар ҳориҷа бисёр муарриҳон (А.Г.Бокщанин, Г.А.Кошеленко, М.Е.Массон, И.Вольский, Ж. ле Риде ва диг.) тадғигот бурдаанд ва ҳозир машиули тадғигот мебошанд, вале на ҳронология ва на мөхияти вогеаҳои миёнаҳои асри III пеш аз милод алҳол комилан равшан нестанд.

¹⁶ Ба ҳамин тариг, мо иддаои И.Волски (Wolski J., 1947, p. 222) ва пайрави ў Г.А. Кошеленко (Кошеленко Г.А., 1968, с. 64–65), ки Тиридотро шахси афсонавӣ → гуфтаанд, габул надорем. Маълумоти архиви Насо далолат мекунад, ки Тиридот вучуд дошт (Дъяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, 7, с.20-21).

чамъ овард, зеро ҳам аз Селевк ва ҳам аз шохи Бохтар Диодот бим дошт» (Юстин, CL, 4, 8).

Дар айни ҳол, ҳамин хеле муҳим аст, ки ҳар ду давлати навбунёд бо ҳам муҳлифат меваrizиданд. Аз афти кор, сараввал ҳар яки он иддао дошт, ки дар Осиёи Миёна ҳукмрон шавад. ҳокимони Порт дар аввал аз Диодоти I ба дараҷае меҳаросиданд, ки аз Селевкиён ин қадар ҳарос надоштанд. Вале баъди марги Диодоти I кор ранги дигар гирифт. Аз афти кор, ниятҳои тачовузкоронаи Селевкиён, ки ба ҳар ду давлати соҳибхтиёри Осиёи Миёна таҳдид мекарданд, дар бобати дигар гаштани муносибати Порт ва Юнону Бохтар сабаби асосӣ шуданд. Баъди марги Диодоти I писараши Диодоти II бо Порт муҳидаи сулҳ баст (Юстин, XL, 4, 8–9). Гап дар ин ки подшоҳи Селевкиён – Селевки II ба шарқ лашкар қашид, то ноҳияҳои Осиёи Миёнаро боз ба мулки худ ҳамроҳ қунад. Вале ин дафъа «данданаш нағузашт». Портҳо, ки ақибгоҳи худро мустаҳкам карда буданд, ҳамлаи селевкиёнро рад намуданд. Рости гап, аввал Тиридоти I маҷбур шуд ба мулки апасиакҳои кӯчманҷӣ, ки дар шимоли Порт мезистанд, ақиб нишинад, вале баъд баргашту Селевки II-ро торумор кард.

Дар боло мо гуфтем, ки иттифоқи Порт ва Юнону Бохтар дар бобати сиё-сати ҳориҷӣ чӣ мақсад дошт. Эҳтимол, Диодоти II муҳидаи мазкурро барои ҳамин баста бошад, ки меҳост дар соҳаи сиёсати доҳилий ҳам мавқеи худро пойдор намояд, зеро вазъият дар доҳили мулки вай он қадар ҳам таърифӣ набуд.

Душмани Диодоти II Евтидем ном юонии Осиёи Сагир, ки ба туфайли табаддулот ба сари ҳокимијат омад, беш аз пеш мақоми намоёнро соҳиб мешуд. Тахмин мекунанд, ки вай бародари Диодот аст, вале ин аз эҳтимол дур мебошад. Чунин тахмин ба ҳақиқат наздиктар аст, ки вай пеш аз табаддулот дар давлати Юнону Бохтар мансаби баланде дошт, вале чӣ гуна мансаб, инаш маълум не. Баъзеҳо мегӯянд, ки вай сатрапи Суғд буд, дигарон сатрапи Ориёно ё Мароға мегӯянд, вале ҳамаи ин иддао ягон асоси ҷиддие надорад.

Полибий (X, 34, 2–3) бо забони худи Евтидем чунин мегӯяд: «На ман аввал зидди подшоҳ ҳестам, баръакс ҳукмрони Бохтар барои ҳамин шудам, ки авлоди чанд ҳоинро кир кардам». Аз ин мебарояд, ки Евтидем авлоди Диодоти I, яъне худи Диодоти II ва бачагони ўро ва, эҳтимол, авлоди дигар ҳамсафони Диодоти I-ро нобуд кардааст.

В.Тарн мутмаин аст, ки табаддулоти Евтидемро «халқ дастгирӣ мекард, зеро иттифоқ (Диодоти II.– Б.Ғ.) бо Порт ба юонии Ҳартияни Бохтар маъқул набуд» ва Евтидем ба манфиати Селевкиён амал мекард.¹⁷ В.Тарн дар асоси чунин тахмин сухан меронад, ки занни Евтидем духтари малиқаи Селевкиён буд ва ба ин сабаб худро хешу акрабои Селевкиён мешумурд. Вале ҳамаи ин тахминҳои бесос аст.

Дар бораи ҷиҳатҳои ҳакиқии воқеаҳои минбаъдаи аҳди Евтидем маълумот ниҳоят кам аст. Тахмин кардан мумкин, ки вай Диодоти II-ро кушту бо худи ҳамин як кирдораш муносибатро бо Порт тезутунд кард. Аз эҳтимол дур нест, ки ин муносибати тезутунд боиси задухӯрдҳои мусаллаҳона ҳам гардид. Чи тавре ки аз баёни минбаъда равshan мешавад, дар аҳди Евтидем давлати Юнону Бохтар, дар гарб Ориёно, Мароға ва эҳтимол, Аспион ва Туриваро аллакай дар бар мегирифт. Ба ҳамин тарик, Евтидем дар Осиёи Миёна мулки зиёдеро соҳиб шуд. Маркази ин мулк ҳамоно Бохтар буд ва ба ҳайъати он Суғд ва мумкин аст, баъзе ноҳияҳои ҳамсоя доҳил мешуданд.

¹⁷ Tarn W.W., 1951, p. 74.

Муборизаи зидди истилоказии Селевкиён

Сипас, ахбори маъхазҳо моро ба даҳсолаҳо охири асри III пеш аз милод меовоарад. Дар ин мобайн Порт давлати муктадир гардид. Барои мустаҳкам карданни ҳокимияти худ Ашкониён баробари қувваи яроқ, инчунин аслиҳаи идеологиро ҳам кор мефармуданд. Дар тангаҳои онҳо дар паҳлӯи номи подшоҳ унвони «tēos», яъне «Худо» пайдо шуд, ки ин далели баробари Худо боло бардоштани шоҳ ме-бошад ва ин яке аз хусусиятҳои идеологиии сиёсии Шарқи қадим аст. Аршакиҳо барои исботи худодод будани ҳокимияти худ ҳангоми тоҷгузорӣ маросимоти оташпаристиро истифода мебурданд, ки аз он қадимтарин урғу одатҳои эронӣ бармеояд.¹⁸

Яке аз мавзӯъҳои маъмули расми рӯи тангаҳои портӣ расми мардест, ки дар ҷои нишастааш дасташро рост карда, камонро дошта истодааст. Ақидае ҳаст, ки ин гуна тасвир кардани камонро бояд як навъ инвеститура шуморид. Диққати муҳаққиқон инчунин ба ҳамин ҷиҳати масъала низ ҷалб карда шуд, ки мавзӯи расми рӯи тангаҳои Ашкониён ва расми рӯи зарфҳои нуқра, ки аз қӯргони давраи скифҳо дар мачрои миёнаи Дон дар наздикии Воронеж ёфта шуд, ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд¹⁹. Агар тавзеҳи ба қарибӣ пешниҳодшудаи расми рӯи он зарфҳоро қабулкарда эътироф намоем, ки он расми тасвири ривояти скифии пайдоши скифҳо ва шоҳони онҳо мебошаду дар айни ҳол, инчунин манзараи инвеститураро ҳам инъикос менамояд, пас гуфтани мумкин, ки шабоҳати он ду расми исботи возехи расми рӯи тангаҳои портӣ мебошад. Зиёда аз ин, агар чунин маълумоти муарриҳои антиқаро ба назар ғирем, ки Ашкониён худ аз шимол ва кӯчманҷӣ буданд, пас шояд чунин иддао ҳам карда тавонем, ки ҳам дар зарфи скифӣ ва ҳам дар тангай ашконӣ ҳамон як ҷисм тасвир шудааст.²⁰

Тиридот ҳудуди Портро вусъат дода, ба он ҷандӣ ноҳияҳои Эронро ҳамроҳ кард, ҷанд қалъа соҳт, шумораи лашкари худро афзуд. Вале тақрибан соли 211 баъди 37 соли ҳукмронӣ вафот кард. Ба таҳти салтанат писараш Артабони I нишаст.

Дар ин солҳо мавқеи Селевкиён боз мустаҳкам шуд. Подшоҳи Селевкиён Антиохи III кӯшид, ки ҳукми худро ба тамоми мулкҳои пешинаи шарқии Селевкиён ҷорӣ намояд, алалхусус, ки Тиридот барин лашкаркаши ботаҷрибаи кордон қайҳо фавтида буд. Мувоғиқи маълумоти, зоҳирان, муболигаомези Юстин (XLI, 5, 7) Антиохи III бо лашкари сершумор—100 ҳазор пиёда ва 20 ҳазор савора ба юриш баромад²¹. Портҳо мардона муқобилат мекарданд, вале душман зӯр буд ва онҳо маҷбуран ақиб нишастанд. Онҳо як қисми хоки худро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки дар бораи иттифоқ бо Селевкиён муюҳида банданд²².

Роҳ ба хоки давлати Юону Боҳтар кушода шуд. Рафти воқеаҳои минбаъдаро Полибий ба қалам додааст. Дастан пешгарди лашкари Евтидем, ки 10 ҳазор савора дошт, ба лаби дарёи Ареј (ҳарирӯд) оварда шуд. Вазифаи онҳо ҳамин буд, ки ба убури лашкари Селевкиён монеъ шаванд. Убургоҳро рӯзона дидбонӣ мекарданду шабона андаке аз дарё дурттар хайма зада қарор мегирифтанд ва, аз афти кор, дар

¹⁸ Кошеленко Г.А., 1971.

¹⁹ Droyssyn I.G., 1952, с. 100.

²⁰ Раевский Д.С., 1977, с. 125–128.

²¹ М.Е.Массон дар таъриҳи чунин маълумоти ҷаалатро ҷорӣ кардааст, ки ин лашкари бузург аз они Артабони 1 буд (Массон М.Е., 1955, б, с. 11). Дар асл бошад, ин рагам ба лашкари истилогарон даҳл дорад.

²² Нагли муфассали ин вогеаҳоро ниг.: Dūyūvoisý N.C., 1938, p. 14–18.

канори дарё танҳо посбононро мегузоштанд. Антиохи III инро фахмида дар торикии шаб номаълум лашкари худро ба канори дарё оварду қарибиҳои субҳ қисми зиёди лашкари худро аз дарё гузаронд. Бохтариён хабари чосусони худро шунида ба тарафи дарё тохтанд. Антиохи III шахсан худаш дар сари лашкар истод. Лашкари савораи бохтариён ба се гурӯҳ тақсим шуда, ба сари Селевкиён фурӯҳ рехтанд ва аз ҳар ду тараф одами зиёде күшта шуд. Сарчашмаҳо қайд кардаанд, ки ҳучуми саворагони бохтарӣ хеле кирой буд. Полибий менависад, ки вакте гурӯҳи дувум ва севуми лашкари бохтариён ба ҳучум гузашт, Селевкиён «аз ин тазъиқи мудҳиши душман ба танг омаданд». Вале Антиохи III лашкари эҳтиёти худро ба кор андохту қисми асосии лашкари бохтариён дур монд. Дар натиҷа лашкари Селевкиён ғолиб омад ва танҳо қисми ноҷизи саворагони бохтарӣ, ки душман онҳоро дунбологири мекард, то ба қувваи асосии лашкар рафта расид, ки ба он ҳуди Евтидем сардорӣ мекард. Евтидем маҷбур шуд, ки ба тарафи қальъаи Зариаспа – Бактарам ақиб нишинаду дар паси деворҳои мустаҳкамӣ он паноҳ барад (Полибий, X, 49, 1–15).

Аз он матни то замони мо расидаи Полибий як пораи қалонаш гум шудааст. Пас аз он анҷоми муҳосираи Бохтар тасвир шудааст. Байни душманон гуфтушуниди дурударозе оғоз ёфт. Евтидем, аз ҷумла, созиш карданро барои ҳамин ҳам хеле зарур мешумурд, ки «дар сарҳад... лашкари бешумори кӯчманчиён истодааст, ки барои ҳардӯи мо ҳавф доранд ва агар он ҷоҳилон аз сарҳад гузаранд, мамлакат, бешак, истило мешавад». Аз навиштаҳои Полибий маълум мегардад, ки подшоҳи Селевкиён ҳам бесамарии муҳосиро дида, ба умеди чунон ҳалли масъала буд, ки мақбули тарафайн бошад. Гуфтушунид хеле давом кард. Барои анҷоми он Евтидем ба қароргоҳи Антиохи III писараши Деметрийро фиристод. «Подшоҳ (Антиохи III – Б.Ғ.) ўро ҳуш қабул кард ва дид, ки вай ҳам ба сурат ва ҳам ба сират шоистаи таҳту тоҷ аст, бинобар ин аввалан ваъда дод, ки яке аз духтарони худро ба вай никоҳ ҳоҳад кард ва сониян, розӣ шуд, ки ба унвони подшоҳии падараш кордор наҳоҳад шуд. Диғар шартҳо дар созишномаи ҳаттӣ дарҷ ёфта, иттифоқи қасамӣ баста шуд. Антиоҳ барои роҳ тӯшай фаровон бардошта ва филҳои ҷангии Евтидемро бо худ гирифта, аз қароргоҳаш хест» (Полибий, XI, 34, I–11). Дар бораи диғар шартҳои созишнома маълумоти аниқе дар даст надорем. Фақат ҳаминаш маълум, ки Евтидем ба Антиохи III пешкаши бисёр, аз ҷумла, филҳои ҷангии худро дода, ба ҳар ҳол соҳибҳиёри расмии Юнону Бохтарро нигоҳ доштааст. ҳамаи ин бо шарофати часорату мардонагии муҳофизони Бохтар ба даст омад, зеро муҳосираи шадид ҳам умеди онҳоро аз ғалаба қанда натавонист.

Як ҷои ривояти Полибий ҷолиби диққат аст. Қисми зарбазани лашкари Евтидем саворагони Бохтар буданд – ҳуди ҳамон 10 ҳазор аскарони савора буданд, ки аввалин зарбаи лашкари Селевкиёнро рад карданд ва қарib буд, ки худ ба ҳучум гузашта, ғолиб оянд. Ба ақидаи В.Тарн, сабаби бисёр будани аскарони савораи Бохтар ҳамин, ки ба туфайли қадом як тадбирҳои сиёсии Евтидем аъёну ашрофи Бохтар ба корҳои идораи давлат ҷалб шуда будаанд²³. Вагарна, ҳатто тасаввур имкон надорад, ки ба саворагони Бохтар ҷунин супориши муҳимро додан мумкин буд, зиёда аз ин, агар иқрор накунем, ки аъёну ашрофи Бохтар ба дағъи ҳамлаи Селевкиён ҳақиқатан майл доштанд, мо шарҳ дода наметавонем, ки ҷаро онҳо дар ҷанг ин гуна амал карданд²⁴.

²³ Tarn W.W., 1950. p. 124–125, 410.

²⁴ Мут.: қӯшишҳои зери шубҳа гузоштани ин нуттаҳо (Толстов С. П., 1940, с. 199).

Антиохи III аз мухосираи Бохтар даст кашида рӯ ба ҷануб рафт ва аз хиндукуш гузашта, ба хиндустан даромаду «дар он ҷо бо подшоҳи хиндуҳо Соғагасен тарҳи дӯстӣ баст» (Полибий (XI, 34, I-II) номи яке аз шоҳони сулолаи Моравиён—Субҳагонасонро ҷунин ба қалам додааст). Антиохи III роҳи хиндустанро пеш гирифта, кӯшиш дошт як қисми хоки давлати Моравиёнро, ки дар он вакът ҳеле суст шуда буд, тасхир намояд, вале ин кӯшиши вай барор нағирифт. Дар айни ҳол, вай бо ин ҳаракати ҳуд ба ҳокимони Юнону Бохтар гӯё ишора кард, ки минбаъд кучоҳоро тасхир карданӣ онҳо мумкин аст.

Равнақи давлати Юнону Бохтар

Масоҳати давлати Юнону Бохтарро писари Евтидем Деметрий аз ҳисоби хоки хиндустан вусъат дод. Юстин (XII, 6,4) Деметрийро «шоҳи хиндувон» меномад. Страбон (XI, II, I) мегӯяд, ки хиндустанро Деметрий ва боз як подшоҳи дигар Менандр тасхир карданд. Дар сафарномаи Исидори Харкасӣ Деметрий ном шаҳре зикр шудааст, ки дар Араҳозия воқеъ будааст.

Тангахое, ки дар онҳо номи Деметрий сабт шудаанд, ҳеле гуногунанд. Дар ин тангахо подшоҳ ғоҳо тоҷ бар сар ва ғоҳ ҳӯд дар сар тасвир шудааст, ки ба сурати қаллаи фил аст. Симои подшоҳ низ дар тангахо як ҳел нест. Ҳати баъзе тангахо юнонӣ, дигар тангахо юнонию ҳиндӣ (бо ҳати қҳарошти). Дар рӯи тангахое, ки дар атрофи сурати подшоҳ ҳатҳои юнонию ҳиндӣ доранд, ҷунин навишта шудааст: «Аз они подшоҳи мағлубнапазир Деметрий»²⁵. Баъзе муҳаққикон гуногун будани тангахоро дар назар дошта таҳмин мекунанд, ки ду подшоҳ вучуд дошту номи ҳар ду Деметрий буд, вале баъзе муҳаққикон инро қатъяни рад мекунанд. Алҳол ин масъаларо аниқ ҳал кардан мумкин не. Ба ҳар ҳол Деметрий (ё ҳуд яке аз он ду подшоҳи ҳамном) аз ҳисоби ноҳияҳои ҷануб ҳудуди Юнону Бохтарро ҳеле васеъ кард. Ба ду забон сабт шудани навиштаҷот ва ҳӯди ба қаллаи фил монандро факат ҷунин шарҳ додан мумкин, ки ба ҳайъати давлати Юнону Бохтар қадом як қисми Қандаҳори Қадим (Шимолу ғарби Покистони ҳозира) ҳамроҳ шудааст.

Олими хиндустан А.Н.Лоҳурӣ дар асоси маъҳазҳои ҳиндӣ ба ҳулосае меояд, ки Деметрий ба хиндустан дар аҳди Бриҳандратҳа (Йқӣандқатҳа) ном подшоҳи нотавоне доҳил шудааст, ки ҳуд аз сулолаи Моравиён буд ва ин тақрибан соли 185 пеш аз милод ба вуқӯй омадааст. А.Н.Лоҳурӣ ба Р.Уэтхэйд пайравӣ намуда, таҳмин мекунад, ки ин истилои пойдор не, балки як навъ юриши бардавоми ҳарбӣ, як навъ тоҳтутозе буд, ки дар рафти он лашкари юнониёну бохтарҳо ба дарунтарии хоки давлати Моравиён доҳил шуданд. Ин воқеа ба Шарқ таъсири зӯр расонд ва ба ин сабаб Деметрий соҳиби унвони «шоҳи хиндувон» гардид, ки мо инро аз гуфтаи Юстин медонем: «Натиҷаи бевоситаи ин тоҳтутоз казой набуд, он танҳо ба таҷовузҳои минбаъдаи юнониён (юнону бохтарҳо.—Б.Ғ.) ва истило шудани шимолу ғарби ҳиндустан роҳ қушод». Ба акидаи А.Н.Лоҳурӣ, Деметрий то ба Паталипутра расида, лашкари Бриҳандратҳаро торумор карду дере нагузашта ба Бохтар баргашт, зеро ўро мубориза бо Евқратиди Кабир²⁶ дар пеш буд. Ин таҳлили Лоҳурӣ, ки анику дақиқ буда, қарib тамоми ҷузъиёташ ба фактҳо асос ёфтааст, ба назари мӯ, ҳеле эътиимодбахш мебошад.

²⁵ Дар ин бора ниг.: Йівар А.Д., 1951, р. 22–39; Массон В.М., 1961, с.40-41; Curiyl R. et Fussman C., 1965, р. 75–76.

²⁶ Lahuri Q. N.. 1957, p. 40–49.

Дар он даврае, ки Деметрий ба тасхир ҳиндустон машгул буд, дар арсаи таърихи Юнону Бохтар дигар як шахси намоён – Евкратид пайдо шуд. Юстин чунин ривоят мекунад: «қариб дар як замон дар Порт - Митридот ва дар Бохтар - Евкратид подшоҳ шуданд. ҳар ду мардони майдон буданд. Вале толеи портҳо тофт ва онҳо ба шарофати сарварии ин марди бузург ба авчи қудрат расиданд. Бохтариён бошанд, гоҳ ба ину ғоҳо ба он ба ҷангу ҷидол саргарм гардида, на факат мулки худ, балки истиқлоли худро аз даст доданд; онҳо бо сүғдҳо, араҳотҳо, дрангаҳо, ориҳо ва ҳиндӯҳо беист ҷанг карда, дар азоб монданд ва дар охир гӯё аз ҳол рафта, зердасти портҳо шуданд, ки нисбат ба онҳо заифтар буданд. Ба ҳар ҳол, Евкратид дар ҳамаи ин ҷангҳо часорату матонати беҳамтое нишон медод: масалан, вайтэ вай дар муҳосираи шоҳи ҳиндӯҳо Деметрий монда хеле суст шуда буд, бо сесад нафар лашкари худ паси ҳам шабоҳун зада, бар шааст ҳазор нафар душман ғолиб омад. Баъди муҳосираи панҷмоҳа вай ҳиндустонро мутеъ кард» (ХII, 6, 1–5).

Страбон (XV, 1, 3) ба «Таърихи Порт»-и Аполлодор истинод намуда, ме-нависад, ки подшоҳони Юнону Бохтар «нисбат ба мақдуниён, ҳатто қисми бешта-ри ҳиндустонро тасхир карданд...» Дигар ровиён ривоят кардаанд, ки ба вай «9 қабила ва 5000 шаҳр тобеъ буд». Страбон (XI, 9, 2) ривоят кардааст, ки портҳо хе-ле пештар аз Евкратид ва тарафдорони вай, инчунин як қисми Бохтарро истило намуданд ва скифҳоро дур андохтанд. Страбон (XI, 11, 2) шаҳрҳои Бохтарро зикр карда, шаҳри Евкратидеяро ном мебарад, ки «ба ша-рафи собиқ ҳокими худ ҷунин ном доштааст» ва сипас илова мекунад, ки «портҳо аз дasti Евкратид сатрапиҳои Аспиён ва Туриваро қашида гирифтанд».

Ҷунинанд маълумоти маъхазҳои таъриҳӣ. Файр аз ин бисёр тангаҳои Евкратид ҳастанд. Шумораи зиёди онҳо аз Осиёи Миёна ёфт шуданд. Масалан, дар вилояти Қашқадарё, назди Китоб ҳазинае ёфт шуд, ки қариб 100 дона тангаҳои Юнону Бо-хтарӣ дорад. Аксари ин тангаҳо тангаҳои давраи Евкратид мебошанд. Ин гуна тан-гаҳо, инчунин аз хоки Тоҷикистон, масалан, аз райони Панҷи вилояти Кӯлоб ва ғ. ёфт шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар рӯи он тангаҳо, ки расми Евкратид сабт гардидааст, «Под-шоҳи аъзам Евкратидро» навишта шуда, дар қафои он расми ду ҳаст: як зани тоҷдор ва як марди беточ ва инчунин ҳате ҳаст: «Гелиокла ва Лаодика». ҳарфи «а», ки ба охри ин номҳо илҳоқ шуда, мансубияти онҳоро ифода менамояд, боиси шарҳу тавзеҳоти мухталифе гардид, ки мувофиқи онҳо ҳати тангаро ин тавр ҳон-дан даркор: «Подшоҳи аъзам Евкратидро (фарзандонаш) Гелиокл ва Лаодик», ё худ дар қафои танга писари Евкратид ва занаш тасвир шудаанд, ки малика будааст (барои ҳамин точ доштааст ва ғ. ва ҳ.). Алҳол аксари олимон эътироф мекунанд, ки дар танга волидайни Евкратид, аз он ҷумла, модараш – малика тасвир шудаанд ва гӯё бо ҳамин «қонунӣ» будани амалиёти худ ва соҳиби таҳт шудани худро таъкид карданӣ будааст.²⁷ Ба фикри мо, маҳз ҷунин ақида қобили қабул мебошад ва аз гуфтаҳои сустбунёди В. Тарн, ки дар адабиёти советӣ таҳлил карда шудааст, даст қашидан даркор.

Дар асоси маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ ва тангаҳои мазкур таҳмин кардан мумкин аст, ки дар аҳди Евкратиди Кабир²⁸ воқсаҳо ба тартиби зайл ҷараён до-штанд.

²⁷ Григорьев В. В., 1867, а, с. 343; Narain A. K., 1962, р. 55–56.

²⁸ Назари мо ба ин вогеҳаҳо бо назари А.К.Нарайан наздик аст, гарчанде дар баъзе нуктаҳо фарғ дорад ва ба агидаҳои В.Тарн мутлаго муҳолиф мебошад.

Дар он замоне ки Деметрий дар хиндустан мегашт, дар Бохтар Евкратид ном яке аз намояндағони ашрофи юнонӣ исён бардошт, ки падарашиб Лаодик аз авлоди подшоҳон будааст. Ин воқеа айнан дар ҳамон вақте ба вуқӯй омад, ки ба таҳти Порт Митридоти I соҳиб шуд, яъне таҳминан соли 171 пеш аз милод Евкратид ҳокимиятиро ба ҳамин сабаб ҳам ба осонӣ ба даст овард, ки қисми асосии лашкари Юнону Бохтарро Деметрий ба хиндустан бурда буд.

Евкратид ба таҳт соҳиб шуда, унвони «Сотер», яъне «Наҷотбахш»-ро гирифт ва бо ҳамин гӯё таъкид мекард, ки вай Бохтарро аз Деметрий наҷот додааст. Деметрий ин ҳабарро шунида, барои фурӯ нишондани исён лашкари бисёре мефири-стад, ки шумораи он аз шумораи лашкари Евкратид зиёд буд. Лашкари камшумори Евкратид ба муҳосира гирифта шуд ва гӯё ки илочи ҳалосӣ надошт – охир шумораи муҳосирон фақат 60 ҳазор буд. Вале Евкратид аз парокандагии лашкари душман фоида бурда (дар ин бора дар маъхазҳо ишпорате нест), беист ба душман ҳамла карда, бо дастаи 300-нафараи худ мудом шабоҳун зада, шуҷоату часорати бемисл нишон дод ва лашкари сершумори Деметрийро торумор кард. Сипас, ба таҳт ба-ромада, унвони «Подшоҳи аъзам Евкратид»-ро гирифт, сиккае зад, ки дар он расми падару модарашиб сабт шуда буд. Ба номи худи Евкратид дар Бохтар тангаи бисёре бароварда шуд, ки, аз афти кор, пас аз сари вай ҳам хеле вақт дар муомила буд. Минбаъд ҳам баъди сукути давлати Юнону Бохтар тақлидан ба ин тангаҳо хеле дигар тангаҳо бароварда шуд.

Евкратид дар Бохтар ҳокимияти худро тақвият дода, ба тасхирӣ мулӯҳои хиндустании Деметрий шурӯй намуд ва зимнан ҳудуди онҳоро ҳатто васеъ кард. Ақидае ҳаст, ки вай соҳиби 1000 шаҳр будааст.

Вале гуфтан мумкин нест, ки дар аҳди Евкратид ҳама кор нуран ало нур буд. Аз ду музофоти гарбии давлати Юнону Бохтар маҳрум шуд – онҳо ба дasti подшоҳи муктадири Порт - Митридоти I гузаштанд, зимнан Митридоти I ким-чи хел ноҳияҳои сарҳадиро низ ишғол карда будааст²⁹.

Евкратид тасхирӣ Ҳиндустони шимолиро анҷом дода, ба тарафи Бохтар раҳсипор шуд. Юстин (XLI, 6, 5) менависад, ки «ҳангоми бозгашт аз юриши Евкратидро писарашиб күшт, ки ўро андаке пештар ба худ шарики ҳукмронӣ карда буд. Писар падаркушии худро, гӯё ки на падарашиб, балки душманашро күшта бошад, ҳатто пинҳон ҳам намекард. Вай саворай арабаи ҷангӣ ҳуни падарашиб зер карда гузашту фармуд, ки часадро ба хок насуپурда, партофта раванд». Ин анҷоми пурфошии кори Евкратид қарибиҳои соли 155 пеш аз милод ба вуқӯй омадааст³⁰.

Муосир ва ракиби Евкратид подшоҳи Порт - Митридоти I (солҳои 171–138/7 пеш аз милод) дар бобати вусъати ҳудуди мулӯҳои худ хеле муваффақиятҳо ба даст овард. Вай зидди ҳокимиони маҳаллӣ ва Селевкиён боисорор мубориза бурда, Эрони гарбиро ишғол намуд, ки Мидия ва Байнаннахрайнро ба ҳудуди Порт дохил кард. Порт тадриҷан яке аз давлатҳои муктадири ҷаҳон гардид.

Вазъият дар Юнону Бохтар дигар буд. Аз нимаҳои асри II пеш аз милод давраи инқизози иқтидори сиёсии он расид.

Ин давлати бузург, ки ноҳияҳои беканори Осиёи Миёна, Афғонистон ва ҳиндустанро дар бар мегирифт, пароканда мешуд. Баъзе волиён, ки аз авлоди Диодот,

²⁹ Маълумоти Оросий (V, 4, 16) дар бораи истилои Митридоти I шарт нест, ки ба Ҳиндустон даҳл дошта бошад (Dūyūvoisī N.C., 1938, p. 56–57).

³⁰ Ба агидаи Нарайан, Евкратид ду писар доштааст – яке Платон, дигаре Гелиокл (бо Гелиокле, ки падари Евкратид буд, омехта нашавад!). Нарайан мегӯяд, ки падаркуш Платон буд (Narain A. K., 1962, p. 71-72).

Евтидем ва Евкратид буданд ва бъззе ашрофи забардаст, ки ба хонадони шохон тааллук надоштанд, ҳокимиятро ба даст мегирифтанду аз номи худ сикка мезаданд. Зохиран, дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод дар Бохтару Сүфд волӣ Антимах ном шахсе будааст, ки унвони «Теос» («Худо») доштааст. Аз ҷумлаи шохони ҳиндустонӣ мавқеи Менандр намоёнтар аст, ки вай, аз афти кор, фавран бъди вафоти Евкратид³¹ мулкҳои дар ҳиндустон бударо ба даст даровардааст. Мувофики ривояти буддоиён, вай подшоҳи хирадманде буда, ба равнаку ривоҷи давлат мусоидат мекардааст. Тахмин меравад, ки ривояти маъхазҳои буддой роҷеъ ба дини буддоро қабул кардани вай аз ҳақиқат дур нест.

Аллакай дар охирҳои асри II пеш аз милод дар аҳди Евтидем иттиҳоди қабилаҳои кӯчманҷӣ ба ноҳияҳои шимолии Юнону Бохтар бевосига таҳдид мекарданд. Дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод бошад, олами кӯчманҷиёни шимолии Осиёи Миёна гӯё як баҳри ҳурӯшоне буд, ки мавҷҳои он паси ҳам ба соҳилҳои Юнону Бохтар дарафтода, онро пахш мекарданд. Аз омадани ин тӯғон ҳатто онҳое, ки Селевкиёнро зери по карда буданд, яъне подшоҳони Порт, ворисони Митридоти I мӯқтадир ба ларза меомаданд.

3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҶТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

Давлати Юнону Бохтар

Ниҳоят кам будани маъхазҳои таъриҳӣ имкон намедиҳад, ки соҳти давлатӣ ва ҷамъиятии Юнону Бохтар муфассал тавсиф карда шавад. Дар аҳди ҳокимони тавонотар давлат ба андозае соҳиби марказият буд ва дар ин бобат, аз афти кор, асосан ба тарзи давлати Селевкиён тақлид карда мешуд. Плутарҳ дар ҳаққи Селевк чунин латифа меорад, ки гӯё вай гуфта бошад: «Агар аксари мардум медонистанд, ки факат барои навиштану хондани мактубҳои давлатӣ ҷӣ қадар машаққат кашидан даркор, тоҷҳо дар кӯчаҳо афтида меҳобиданду касе ба онҳо нигоҳ ҳам намекард». Донандаи давраи эллинизм, муаррихи советӣ А.Б.Ранович менависад: «Мувофики маълумоте, ки аз катибаҳо ба даст омад, ҳукумати Селевкиён мукотибаи зиёде карда, амру фармонҳои ғуногун тартиб дода, оид ба ҳалли муноқишаи байни шаҳрҳо қозиву ҳакамҳоро таъйин мекардааст, бошишгоҳҳои нав барпо менамудааст, бо дигар давлатҳо мукотибаи дипломатиро ҷорӣ намуда, байни шаҳрҳои худи мамлакат, бо шаҳрҳои Юнон, бо маъбадҳо ва дигар мазорҷоҳои умумионӣ робитаи зич доштааст».³²

Эҳтимол, идораи давлатии Юнону Бохтар мисли идораи давлатии Селевкиён мукаммал, муфассал ва мутамарказ набуд. Дар сари давлат подшоҳ меистод. Баъзан подшоҳ бо писараш баробар ҳукмронӣ мекард. Давлат ба сатрапиҳо таксим шуда буд.

Аз «Милинда-Панҳа»³³ аён шуд, ки дар салтанати Менандр, яъне дар ноҳияи ҳиндустонии Юнону Бохтар подшоҳ шаш ақрабо доштааст: сарлашкар, сарвазир, сарқозӣ, сардори хазина, ҷатрбардор ва шофбардор. Ғайр аз ин, «соҳиби дех» низ

³¹ Narain A.K., 1969, p. 76–77.

³² Ранович А.Б., 1950, с. 140.

³³ «Милинда-Панҳа» рисолаест, ки асри II пеш аз милод ба забони палий чун мубоҳиса дар мавзӯи фалсафа байни Менандр (талаффузи ҳиндиаш Милинда) ва олими ҳинди Нагасена таълиф шудааст.

зикр мешавад («Милинда-Панха», IV, 1, 36). К. В. Тревер дуруст қайд мекунад, ки таҳлили ҳамаи ин истилоҳот ва муқоисаи маълумоти «Милинда-Панха» бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонанд ба як андозаи муайян соҳти иҷтимоии давлати Менандро равшан намояд. Вале дар бораи Бохтар ва дигар ноҳияҳои ҳамчавор маъхазҳо ин гуна маълумот намедиҳанд»³⁴.

Лашкар низ мақоми намоён дошт, ки аз чумлаи ҳам юнониён ва ҳам ахолии маҳаллӣ, аз чумла бохтариён, ҷамъ карда мешуд. Бохтариён лашкарро асосан бо қисмҳои савора таъмин мекарданд. Подшоҳ, аз афти кор, гвардияи шаҳсӣ низ дошт. Филҳои ҷангӣ қувваи зарбазани лашкарро афзун мекарданд.

Дар бораи ташкили лашкари Юнону Бохтар баъзе маълумотҳо ба даст омаданд. Дар лашкар қисмҳои савора ва пиёдагард қисмҳои асосӣ буданд. Осори санъат ва сарчашмаҳои хаттӣ, ки дастраси мо шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки дар лашкари Бохтар филҳои ҷангӣ буданду дар болои онҳо ҷанговарони мусаллаҳ менишастанд. Аз афти кор, филҳои ҷангиро дар айни авчи муҳориба ба кор меандоҳтанд.

Юстин (XL, 4, 5) Диодотро «ҳокими ҳазор шаҳри Бохтар» номида буд. Страбон (XV, 1,3) мегӯяд, ки ба Евкратид 1000 шаҳр тобеъ буд. Ин муаллифон, зоҳирон, на хоки худи Бохтар, балки тамоми территорияи давлати Юнону Бохтарро, аз чумла ҳиндустони шимолиро низ дар назар доштанд ва дар зимни ин, рақами «1000» дар ин маврид на ба маънои аслии худ, балки чун муболига омадааст. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки ин муболига асос ҳам дорад, яъне дар он давра дар Бохтар шаҳрҳо дар равнақу ривоҷ буданд.

Шаҳрҳои бохтариён, инчунин суғдиёнро аз рӯи пайдоиш ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин. Ба гурӯҳи якум шаҳрҳое медароянд, ки пеш аз ҳаҳоманишиҳо ва дар аҳди онҳо ба вучуд омадаанд. Ба ин қабил шаҳрҳо, аз чумла шаҳри Бохтар (Бактра) – пойтаҳт ва қалонтарин шаҳри Бохтар мансуб аст, ки дар поёноби дарёи Кофарниҳон воқеъ буд (алҳол димнаи Қалъаи Мир); шаҳри дигар пойтаҳти Суғд – Мароқанд ва ғ. Гурӯҳи дувуми шаҳрҳо дар замони истилои юнону мақдунӣ ё дар аҳди Селевкиён пайдо шуданд. Ба гурӯҳи севум шаҳрҳое мансубанд, ки дар давраи давлати Юнону Бохтар соҳта шудаанд. Дар байни шаҳрҳои гурӯҳи дувум ва севум шаҳрҳое буданд, ки Искандари Мақдунӣ (мас. Искандарияи Ақсо) ё дигар волиёни Юон (мас. дар Бохтар шаҳри Евкратидея) барпо карда буданд ва инчунин шаҳрҳое, ки бе даҳолати ҳукумати подшоҳӣ ҳудашон ба вучуд омадаанд.

Дар бораи соҳти доҳилии ҳаёти шаҳрҳои Бохтар ва Суғд мо маълумоти казоӣ надорем. Вале қашфиётҳои минбаъдаи эпиграфӣ шояд далолат намоянд, ки баъзе ҳусусиятҳои шаҳрҳои Порту Селевкиён, масалан, баъзе шаклҳои худидоракуни шаҳрҳо, дар ин маврид ҳам ҷой дошт.

Дар «Милинда-Панха» шаҳри қалоне тасвир шудааст, ки дар давраи Юнону Бохтар ё худ баъдтар вучуд доштааст.

Дар он ҷо маълумоте ҳаст, ки дар асоси он гуфтан мумкин дар он давра қосиби хеле ривоҷ ёфта буд. Масалан, дар шаҳре, ки дар «Милинда-Панха» зикр шудааст, оҳангарон, заргарон, мисгарон, кулолон, ҷарнгарон, ҳаймадӯзон, шонатарошон, боғандоҳо, наддоғон, сабадбоғон, камонгарон, сангтарошон, заршӯён, ошпазҳо, ҳаммомҷиҳо, қассобҳо, майфурӯшон, гулфурӯшон ва ғ. ва ҳ. буданд.

³⁴ Тревер К.В., 1940, с. 19. В.Тарн қӯшидааст дар матни ин сарчашма ишорате пайдо кунад, ки иборат аз 500 нафар шӯрои шоҳ вучуд дошт (Tarn W., 1950, p. 267, 418), вале ин кори вай боиси Ҷътиози Гатъӣ ва, аз афти кор, ҳагтонии А.К. Нарайн гардид (Narain A.K., 1962, p. 167–168).

«Милинда-Панха» қайд мекунад, ки дар байни сокинони шаҳр фурӯшандагони моҳут ва ҳар навъ озуқа низ бисёр буданд³⁵. ҳамаи ин маълумот ба мо имкон медиҳад иддао намоем, ки ҳам касбу ҳунар ва ҳам савдо асосан дар дасти ахолии маҳаллӣ будааст.

Пойтахти Боҳтар тақягоҳи подшоҳони Юнону Боҳтар буд. Барои ҳамла ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, алалхусус ба хиндустан, онҳо дар ҳамин шаҳр қувва чамъ мекарданд.

Чои шаҳри Бактра маълум аст: шаҳр тақрибан бист километр дуртар аз шаҳри ҳозираи Афғонистон - Мазори Шариф воқеъ буд. Вале дар он ҷое, ки Бактра воқеъ буд, ба андак танаффус бошад ҳам зиндагӣ дар тамоми муддати асрҳои миёна давом мекард ва дар ин ҷо яке аз қалонтарин шаҳрҳои онвакта-Балҳ вучуд дошт. Ба ин сабаб болои табакаҳои пештараро табакоти давраи сонӣ панаҳ кардаанд, ки ҳафриёти археологиро бениҳоят душвор мекунад. Маркази он Бактра, ки дар замони Юнону Боҳтар вучуд дошт, димнаи ҳозиразамони Болоҳисор мебошад, ки тарҳи он доираи дарозрӯя буда, вусъаташ 120 га аст. Муҳаққиқони Франсия Д. Шлюмберже ва М.Берра чи хел будани соҳти деворҳои қальъаи Бактраро мукаррар карда тавонистанд. Гафсии он деворҳо ҳайратангез аст. Гуфтан мумкин, ки гафсии пояи ин деворҳо то ба 31 м мерасидааст. Деворҳо ҷанд қатор тиркашҳои пайконшакл доштанд. Ба ақидаи муҳаққиқон, аз эҳтимол берун нест, ки маҳз ҳамин деворҳо ба муҳофизони Бактра имкон доданд муҳосираи лашкари сершумори Антиохи III-ро рафъ намоянд. Аз афти кор, дар давраи Юнону Боҳтар ҳудуди Бактра бо ҳамин як Болоҳисор маҳдуд набуд³⁶.

Солҳои 1964–1965 археологҳои Франсия ба ҳафриёти димнаи Ойхонум шурӯъ намуданд. Ойхонум дар ҳоки Афғонистон, дар лаби Панҷ айнан дар ҳамон ҷое, ки Кӯкчадарё ба он мерезад, воқеъ гардидааст. Тарҳи ин димнаи қалон секунча буда, асоси дукилометраи он лаб-лаби Панҷ тӯл мекашад. Як паҳлӯи секунча (1,5 км) Кӯкчадарё аст. Қисми шимолу ғарбии димна, ки дар лаби Панҷ аст, андаке пасттар ва қисми ҷанубу шарқии он қадре баландтар мебошад. ҳафриёти Ойхонум натиҷаҳои муҳим дод. Аз ин ҷо пораҳои иншооти азиме ёфт шуд, ки ҳусусияти асосии он истифода шудани усули тарҳбандӣ ва қисмҳои бинокории эллинӣ мебошад. Биноҳо аз санг ва ҳишти ҳому пухта соҳта шудаанд. Дар иморат сутуну болорҳои сангӣ дар болои деворҳои ҳомҳишт ҷой дода шудаанд. Қисмҳои сангии иморат аз рӯи усули коринф соҳта шуда, ба мөъёри эллинӣ айнан мувофиқат дорад. Аз ин ҷо ҳайкалҳои эллинӣ, сафолот, зевар, инчунин қабристони юонӣ ва сангҳои рӯи қабрҳои юонӣ ва ғ. ёфт шудаанд.

Тамоми ин бозёфтҳо, аз ҷумла тангахо, далолат мекунанд, ки Ойхонум шаҳри асрҳои III–II пеш аз милоди Юнону Боҳтар асту дар он үнсурҳои маданияти юону эллинӣ ва инчунин үнсурӣ ҳоси юононии ахолии маҳаллӣ афзалият дошт.³⁷ Мо ҳоло номи ин шаҳрро, ки яке аз қалонтарин шаҳрҳои юонӣ буд, намедонем – шояд ин шаҳр ҳам яке аз ҳамон Искандарияҳо ва Антиохияҳо бошад, мумкин Евкратидея ҳамин шаҳр бошад. Вале ҳаминаш аниқ, ки ин шаҳр дар давраи селевкиёну юону боҳтариён, бешак, вучуд дошт ва яке аз марказҳои муҳими давлати Юнону Боҳтар буд.

³⁵ Thī Questions of King Milinda, 1890; 1894.

³⁶ Le Berre M. et Schlumīyrgūr D., 1964.

³⁷ Ниг.: маълумотҳои нахустинро: Schlumīyrgūr D., 1965-1966; Bernard P. P., 1967 a, 1967, 1968 a, 1968, 1969.

Чолиби дикқат аст, ки дар рұбарұй Ойхонум дар ин соҳили Панч дар худуди райони Фархор археологхо дигар осори мухими давраи охири ахди Юнону Бохтар – Саксонохурро кашф намуда тадқиқ карданد. Саксонохур аз маркази райони ҳозираи Фархор 7 км шимолтар вокеъ аст. Вусъати умумии димна 5 га. Дар рафти ҳафриёт дар ин чо маҳаллаи косибон, хумдонҳои кулолӣ ва инчунин иншооте ёфт шуд, ки қаср ва мәбадро дар бар гирифтааст. Маркази ин иншоот ҳавлии калони (27,7x27,7 м) чоркунчаест, ки аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳавлӣ айвони барҳавои чорсугутун будааст. Дар пешғаҳи айвон даре будааст, ки ба долон күшода мешудааст. Дар ду тарафи айвон ду хұчра будааст. Аққол набошад ҳам, ба ҳар ҳол, қариб рост рұбарұй айвон толори калони чоркунчае будааст, ки шифти онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар шафати толор боз як иморати чоргӯшаи дарозрӯяе будааст, ки он чо курбонӣ мекардаанд. Толор ва ин курбонҷо гирдогирд долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавлӣ пайваст мешудаанд.

Ба қадди долони ғарбии ҳавлӣ ҳашт биное будааст, ки ба се гурӯҳи алоҳида тақсим шудаанд, ҳусусан гурӯҳи шимолии биноҳо ҷолиби дикқат аст, ки дар мобайни онҳо як ҳонаи калони чоркунчаи сутундор будааст. Маҳз аз ҳамин ҳона бисёр ҷизҳои қиматбаҳо, аз чумла себаргаи тиллой ёфт шуд.

Девори биноҳо ніхоят ғафс аст, ҳонаҳои дарозрӯя ба бомҳои чоркунча ё росткунчаи сутундор пўшида шудаанд. Остонаи бисёр ҳонаҳои боҳашамат аз таҳтасангҳои чортарош соҳта шудааст. Айвон бо чандин сутунҳои сангӣ музайян будааст, ки поҳои пурнақшу нигору мураккабсоҳи онҳо дар рӯи таҳқурсиҳои дуқабата, сангин меистоданд. Ҳусусан, бошаҳои сутунҳо, ки бо усули коринф соҳта шуда шудаанд, намуди гароиб доштаанд.

Аз афти кор, толори дусутунаи паси айвон ва бинои шафати он, ки меҳроби оташ он чо меистодааст, маркази ибодат буда, он ҳашт бинои дигар, ки ба се гурӯҳ тақсим шудаанд, толори кабул ва ибодатгоҳи қаср будааст.

Санаи иморати ин иншоот асрҳои III–II пеш аз милод³⁸.

Дар территорияи Тоҷикистон дар замони Юнону Бохтар бисёр шаҳрҳои дигар низ будаанд. Масалан, яке аз онҳо димнаи Кайқубодшоҳ мебошад, ки дар қарибии посёлкаи ҳозиразамони Носири Ҳусрав вокеъ гардидааст. Тарҳи он росткунча (285x325 м) буда, деворҳои ғафс ва бурҷҳои чоркунча доштааст. Девор аз поҳса ва ҳиши ҳом соҳта шуда, қунгурадор будааст. Аз ҳуди шаҳр чанд биноҳои чоркунчаву росткунчаи сафедандова ёфт шудаанд. Кайқубодшоҳ арқ надоштааст.

Андақе дурттар аз ин димна боз як димнаи дигаре ҳаст, ки дар ҳуди посёлкаи Носири Ҳусрав дар ҷои димнаи Қалъаи Мир вокеъ гардидааст. Аз ин ҷо ҳам устоҳонаи мисгарӣ ва бисёр ашёи рӯзгору тангаҳо ёфт шуданд.³⁹

Дар байни осори археологии Тоҷикистони ҷанубӣ Кӯҳнакалъаи қарибии Ворошиловобод мақоми маҳсус дорад. Ин димна аз Кайқубодшоҳ хурдтар буда, аз ду қисм иборат: қисми асосӣ, ки росткунча аст ва қисми дигар, ки шакли муайяне надошта, дар шафати он вокеъ аст. Ин димна дар ҷои аз ҷиҳати стратегӣ хеле қулагай – дар лаби ҷарори Вахш истодааст. Доҳили қалъа саросар иморат будааст, ки он аз биноҳои дарозрӯяи ба ҳам пайваста иборат буда, ҳонаҳои гуногуни калону хурди росткунча ва чоркунча доштааст.

Аз ҳафриёт маълум шуд, ки соҳтмони Кӯҳнакалъа ба охир нарасида будааст. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки он дар поёни вучуди давлати Юнону Бохтар соҳта мешуду ҳамлаи кӯчманчиён соҳтмони онро қатъ кардааст.

³⁸ Литвинский Б.А. ва Мухиддинов X., 1969

³⁹ Дъяконов М.М., 1953. с. 172 ва боз: 1956, с. 57-66.

Кўхнакалъа ҳам мисли Кайкубодшоҳ имкон медиҳад, ки санъати қалъасозии Бохтари Қадим аниқ карда шавад. Бурчҳои росткунчае, ки ба ҳамдигар зич сохта мешуданд, иншооти муқтадири ҳарбӣ буданд. Нимасутунҳои маҳсус (пилистрҳо), ҳам девори бурҷҳо ва ҳам девори худи қалъаро мустаҳкамтар мекарданд. Қатори тиркашҳои бурҷ ва девори қалъа ҳам тиркашҳои хақиқӣ ва ҳам тиркашҳои қалбакӣ дошт. Даромадгоҳи қалъа бо иншооти маҳсуси пеши дарвоза ва ё худ ба бурчи баланд мустаҳкам карда мешуд.⁴⁰

Маълум, ки Самарқанду Суғд аз истилои юнону мақдуниҳо хеле зарап қашид. Вале сарфи назар аз ин дар ноҳия зиндагӣ боз ба роҳ даромаду минбаъд ҷон гирифт. Масалан, санъати кулолӣ хеле пеш рафт. Умуман, қасбу қосиби дар ин давра хеле равнақ ёфт. Ба бозорҳо дар қатори маҳсули қосибони маҳаллӣ маҳсули эллинҳои қосиб ҳам дароварда мешуд. Аз ҳисоби яқдигар бойшавии маданият ба амал меомад, ки ин ба баланд шудани дарача ва сифати санъати маҳаллии қосиби мусоидат намуд ва санъати маҳаллии қосибӣ, дар навбати худ, ба қасбу қосибии тамоми шарқи эллинӣ таъсир расонд. Ин протсесс, масалан, аз кулолӣ ва бинокорӣ аён аст.

Дар хочагии қишлоқ ҳам хеле комёбихо ба даст омад. Муаллифони атика аз шароити хеле кулаги обу ҳавои Бохтар бисёр ривоят кардаанд. Дар ин ҷо ғалладона мекоштаанд (зотан донаи зироати ин ҷо хеле қалон-қалон будааст), аз ҷумла, дар ин ҷо шолӣ нағз мешудааст, боғу токзорҳо будаанд, ҷорводорӣ равнақ доштааст. Шакке нест, ки ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Суғд шабакаи қалони каналҳои обёрӣ вучуд дошт.

Дар фавқ ҳангоми тавсифи таърихи афкори сиёсӣ мо борҳо ба тангаҳо истинод кардем. Алҳол мукаммалтарин ва бонизомтарин маълумотнома роҷеъ ба тангаҳои давраи Юнону Бохтар «Корпуси тангаҳои хиндуюнонӣ» мебошад, ки олими ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ⁴¹ тартиб додааст, вале гуфтан даркор, ки дар маълумотномаи мазкур материали музейҳои советӣ ва асарҳои дар ин бобат чопшуудаи советӣ истифода нашудааст. Подшоҳони Юнону Бохтар аз тилло, нуқра, мис сикка мезанд, гайр аз ин сиккаҳои буданд, ки аз ҳӯлаи мису никел зада мешуданд. То ба замони мо бисёр тангаҳои нуқраи Юнону Бохтар омада расидаанд.

Дар рӯи тангаҳо одатан сурати шоҳ ва дар қафои он сурати ягон худо (Аполлон, Артемида, Афина, Деметра, Диоскура, Геката, Гелиос, Геракл, Зевс, Ника, Посейдон) нақш мешуд. А.Н.Лоҳурӣ менависад, ки ин худоҳои юнонӣ, «баъзан бо қиёфае тасвир меёфтанд, ки ба тавъамони шарқии онҳо хос буд».

Дар аввалин тангаҳои Юнону Бохтар катиба фақат аз унвон ва номи шоҳ иборат буд. Евкратид аввалин касе буд, ки дар тангаҳо сифати ҶЕГАС («қабир»)-ро сабт намуд. Антимоҳ бошад, худро ҶЕОС («худо») номид. Дар аҳди Евкратид дар тангаҳо бори нахуст катибаи дузабона пайдо шуданд. Сурату ҳатҳои юнонӣ, ки одатан, дар қафои танга сабт мегардид, ба рӯи танга гузаронда шуда, дар қафои он бо ҳатти қхарошти тарҷумаи таҳтуллафзии пракритии онро сабт мекардагӣ шуданд. Зимнан, гуфтан лозим, ки катибаҳо ҳеч вакт ба ҳамдигар мувофиқат надоштанд. Дар тангаҳои мисии давраҳои сонии ду волиёни хиндуюнонӣ дигар ҳат – ҳати браҳмӣ⁴² истифода мешуд.

⁴⁰ Литвинский Б.А., Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956.

⁴¹ Lahiri Q.N., 1965, p. 27.

⁴² Lahiri Q.N., 1965, p. 38–42, 256–262.

Масъалаи миқёси вазни тангаҳои Юнону Бохтар мувофиқи ҳамон миқёси вазн аст, ки дар Юнон маъмул буда, атиқӣ ном дошт ва аз рӯи он воҳиди вазни тилло ба 132 гран, яъне ба 8,2 г баробар буд. Масалан, чунинанд вазни тангаҳои тиллои Диодоти I ва II, Евтидеми I ва Евкратид, ки статер ном доштанд. Вале тангаҳои Юнону Бохтар на ҳама вақт ба миқёси вазни атиқӣ мувофиқат мекарданд ва дигар миқёсҳои вазнӣ низ кор фармуда мешуд. Пайдоиши ин миқёсҳо ва самараи иқтиодии истифодаи онҳо мавриди мубоҳиса мебошад.⁴³

Зиёд будани тангаҳои Юнону Бохтар далели радиопазири ривоҷи муомилоти мол аст. Мувофиқи маълумоти бозёфтҳои навтарини археологӣ тичорати байналхалқӣ, алалхусус тичорат бо олами эллинӣ хеле дар авҷ будааст. Дар айни ҳол, тангаҳо дар савдо доҳилӣ ҳам истифода мешуданд. Ба ин маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Сайёҳони аҷнабӣ навиштаанд, ки «боҳтариён дар савдо ҳамто надоранд». Дар Бактра бозори калон будааст.⁴⁴

Маълумот дар бораи маданияти маънавӣ ниҳоят ноқис аст. Вале ҳамин маълумоти ноқис ҳам далолат мекунад, ки Юнону Бохтар яке аз марказҳои маданияи чаҳони онзамона буд. Дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қаъри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бойи хиндустан, бо маданияти юнониён ва бо маданияти шарки эллинӣ самараи бузург дошт.

Санъати Юнону Бохтар ба авҷи тараққиёт расида буд. Бехтарин донандай ин санъат К.В.Тревер дар бораи тангаҳои шоҳони Юнону Бохтар навишта буд: «Дар тангаҳои Юнону Бохтар сурати шоҳон бо маҳорати баланд сабт шудаанд. Мӯҳри онро санъаткорони забардасте кандаанд, ки дар акси ҳаҷман хурдакак чунон расми реалистона оғаридаанд, ки на факат ҳусусияти қиёғаи шаҳсро инъикос менамояд, балки бо воситай ин ё он ҷузъиёти хурд феълу атвори ин ё он шаҳсро аён месозад». Ба қавли К.В.Тревер, дар шаҳрҳои Бохтар асарҳои ҳайкалтароши машҳури Юнон Лисипп, ки муаллифи ҳайкалҳои маъмули Искандари Мақдунӣ мебошад, бояд вучуд дошта бошанд. Эҷодиёти ин санъаткор хеле реалистона аст. Санъати ҳайкалтароши асри III пеш аз милоди эллинҳо дар зери таъсири Лисипп ва пайравони ў такмил меёфт ва ин нуктаро ба Бохтар ҳам нисбат додан мумкин аст. Ба ҳар ҳол, дар Ойхонум аллакай ҳайкалҳои эллинӣ ёфт шудаанд. Дар масъалаи расми тангаҳо бошад, мегӯяд К.В.Тревер ғапашро давом дода, «эҳтимол, дар байни мӯҳрканҳо юнониён ҳам буданд, вале агар инро ба назар гирем, ки тангаҳои Юнону Бохтар нисбат ба тангаҳои онзамонаи юнони сурати касро равшантару возехтар акс намуда, ҳам фикру андеша, ҳам шафқату меҳрубонӣ ва ҳам қуввату матонатро ифодаву инъикос карда метавонанд, мумкин аст мӯҳрро устои маҳаллӣ – юнони ё бохтарие канда бошад, ки бехтарин анъанаҳои Лисиппро аз худ намудааст».⁴⁵

Мо инчунин аз осори аҷоиби торевтикаи Бохтар вокиф ҳастем. Девори биноҳо бо накшу нигор, бо мукарнасу мунаబбаткориҳои сангӣ, фулузӣ ва ғ. зинат дода мешуданд.

Чи тавре дар боло қайд кардем, дар ин давра Бохтар бо олами эллинӣ ва бо хиндустан равобити пурсамари мадани дошт, ки ин дар ақоиди динӣ низ зоҳир гардидааст. Махз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна дини буддӣӣ паҳн шуд.

Вале ин чунин маъно надорад, ки зардуштия мавқеи худро аз даст дода бошад. Ба маркази Бохтар – шаҳри Бактра, ки дар он ҷо зардуштия хеле маъмул буд, аз ҳар

⁴³ Йийд 1, р. 13-18.

⁴⁴ Бичурин, II, с. 152.

⁴⁵ Тревер К.В., 1940, с. 40-41.

гүшаву канор зиёратчиёни сершумор чамъ меомаданд. Дар ин чо маъбади асосии оташпарастон - маъбади олиха Ардвисура Анахито мавчуд буд. Дар ин маъбад ҳайкали Анахито меистод, ки дар сар точи тилло ва дар бар либосе дошт, ки аз пўсти 30 сагобий дўхта буданд. Дар шаҳр маъбади дигари худоҳо низ буд. Аз афти кор, маъбади Саксонохур ҳам маъбади зардуштиён буд.

Бешубҳа, дар Бохтар маъбадҳои юнонӣ ҳам вучуд доштанд, зеро дар байни аҳолӣ юнониён бисёр ва худи ҳокимони давлатии Юнону Бохтар юнонӣ буданд. Далели ин иддао сурати худоҳои юнонист, ки дар қафои тангаҳо сабт мешуд (номи онҳоро андак болотар зикр кардем). Маъбаду ибодатхонаҳои юнонӣ дар Ойхонум ҳам ёфт шуданд.

Инак, дар Юнону Бохтар динҳои гуногун вучуд доштанд, аз «Милинда-Панҳа» (1, 3) медонем, ки дар Шакала ном шаҳри хиндустан намояндагони ҳама гуна динҳоро эҳтиром мекарданд. Дар ин чо воизи ҳама гуна дин «нидиои таҳсину табрик мешунидааст». Эҳтимол, дар Бохтар ҳам вазъият чунин буд. Дар айни ҳол, шакке нест, ки аксари аҳолии маҳаллӣ – бохтариҳо мисли пештара ба зардуштия ёътиқод доштанд. Мумкин аст юнониён ҳам ба таъсири он дучор мешуданд.

Давлати Порт

Агар бо санаҳои ин фасл маҳдуд нашавем ва материалҳои давраи сонитарро ба назар гирем, маълумот дар бораи соҳти дохилии давлати Порт нисбат ба Юнону Бохтар бештар аст. Баъзе маълумотҳои муаллифони атика дастраси мо гардидаанд, ёдгориҳои эпиграфӣ бисёр маълумот медиҳанд вағ. Дар яке аз қалонтарин марказҳои давлати Порт - Нисо (қарибии Ашҳобод) архиви қалони хучҷатҳои хаттӣ ёфт шуд, ки он аҳамияти маҳсус дорад.

Дар давлати Порт ҳокимияти подшоҳро ду шӯро – шӯрои ашроф ва шӯрои коҳинон ба андозае маҳдуд мекарданд. Ба шӯрои ашроф ғайр аз намояндагони сулолаи ашконӣ, аз афти кор, намояндагони боз шаш хонаводаи ашроф дохил мешуданд. Подшоҳро аз байни хонадони ҳукмрони ҳамин ду шӯро интиҳоб карда, васијати подшоҳи марҳумро ҳам ба ёътибор мегирифтанд.

Ба ҳайъати Порт дигар давлатчаҳои тобеъ (масалан, Гиркония ва Сакистон), ки волии онҳо баъзан ба номи худ сикка мезад (масалан, Алам ва Персида), инчунин сатрапияҳо, ки нисбатан хурд буданд, бо сардории сатрап (ҳшаҳрап ё нахвдор) дохил мешуданд. Сатрапияҳо ба гипархияҳо ва гипархияҳо ба статмаҳо тақсим мешуданд. Марзбонҳо аз сатрапҳо болотар меистоданд, зеро ба онҳо якчанд сатрапияҳо тобеъ буданд⁴⁶.

Ба туфайли тадқик ва қушодани рамзи архиви Насони кӯҳна И.М.Дяконов ва В.А.Лившитс барои муайян намудани тартиби маъмурияти маҳаллие, ки дар Порти шимолу шарқӣ амал мекард, материали пурқимат ба даст оварданд. Дар маҳалҳо идораҳои сершабакаи маъмурӣ вучуд доштааст. Воҳиди хурдтарини маъмурӣ - диз, яъне деҳаи ҳисорӣ будааст, ки ба он дизпат сардорӣ мекард. Дизпат ба сатрап тобеъ буд. Солҳои 20-уми асри II пеш аз милод дар ин ноҳия Кофизод ном шахсе сатрап будааст. Номи сардори дастаи лашқари саворагон ҳам ба мо маълум – ўро Тиридот меномидаанд, боз номи чанд «хазинадорон» ва «аспакӣ Сонсон» то ба мо омада расидаанд.

Дар ғун кардани хироҷу андоз ва андӯхтани маҳсулот як гурӯҳ амалдорон машғул будаанд. Масалан, барои қашондани шароб ба анбори подшоҳ, ки маду-

⁴⁶ Периханян А. Г., 1956, с. 50–51; Дяконов М.М., 1961, с. 194–197.

стон ном дошт, амалдороне мутасаддӣ буданд, ки унвонҳои зерин доштанд: «шаробкаш», «мӯҳрдор», «котиб», «муҳосиб», «дастархончӣ». «Муғҳо» низ табакаи боимтиёз буданд ва Спосак ном мӯғ номбар шудааст, ки унвони атуршпат («омири оташ») доштааст⁴⁷. Вазифаи амалдорони маҳаллӣ, пеш аз ҳама, ҳамин буд, ки аз мардум ҳар чӣ бештар хироҷу андоз ситонанд ва ўро мутеъ нигоҳ доранд.

Хуччатҳои архиви Насо далолат меқунанд, ки дар заминҳои ҳосилхези ҷануби Туркманистон «мулкҳое» вучуд доштаанд, ки аз «токзор» иборат будаанд. Моликияти замин ҷанд намуд дошт ва вобаста ба ҳар як намуди моликияти замин барои подшоҳ андоз мегирифтанд. Андози маҳсус, ки (қисман ба намуди мол ва қисман ба пули нақд) барои ҳомӯш нашудани оташи муқаддас ситонда мешуд, гӯё як наъвъ ушри динӣ буд.

Дар марказ, дар қалъаи Мехрдодкирд (алхол димнаи Насои кӯҳна) анборҳои бузурги шаробнигоҳдории шоҳ воқеъ буд. Ба ин ҷо шароб оварда, ба ҳумҳои қалон мерехтанд ва ба ҳуҷҷати даҳл менавиштанд. Барои навиштани ҳуҷҷат тани ҳумҳо истифода мешуд. Дар як пораи он гапҳои лозимаро навишта мемонданд (масалан, «турш шудагӣ», «ба ҳуми дигар рехта шудагӣ» ва ф.) Дар ин ҳуҷҷатҳо миқдори шароб, номи токзору номи мулк, ному унвони шаробкаш, санаи овардани шароб, наъви шароб ва ф. нишон дода мешуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳои муфассал дар давоми 70 сол тартиб дода мешуд. Гайр аз ин ҳисоботи умумӣ, рӯйхатҳо ва барои шаробгирӣ талабномаҳо ёфт шудаанд.⁴⁸

То ба қарибӣ фақат шаҳрҳои Порти гарбӣ, санъати шаҳрсозӣ ва маданияти он омӯхта шуда буд. Аз ҳуҷҷатҳои бадастомада маълум буд, ки шаҳрҳо, ба ҳар ҳол шаҳрҳои қалон, органҳои худидоракунӣ доштанд, ба шаҳр як ноҳияи ҳочагии қишлоқ вобаста буд ва бэъзе шаҳрҳо аз номи худ ҳатто сикка мезаданд.

Ба шарофати ҳафриёти археологҳои советӣ бори нахуст шаҳру дехаҳои Порти шимолу шарқӣ ҳам маълум шуданд. Масалан, дар ду димнаи ҳамшафати Насо, ки дар дехаи Богир (қарибии Ашҳобод) воқеъ аст, ҷандин сол ҳафриёт қанда шуд. Димнаи Насои кӯҳна қуруки подшоҳ будааст. Насои нав бошад, бокимондаи шаҳри Порт.

Қалъаи Насои кӯҳна қасрҳои подшоҳ (аз ҷумла, иморатҳои ҳочагӣ) ибодатгоҳҳо, бинои сарбозон ва манзили ашрофонро дар бар мегирад. Тарҳи қалъа панҷгӯша буда, дар атрофаш девори мустаҳкаме дошт, ки ғафсии пояи он ба 9 м мерасид. Дар гӯшай ҷанубӣ гулдастаи азиме буд, ки вусъати болои он 35x35 м буд. Ҳуди ҳамин гулдаста истеҳқоми муқаммал – яке аз қисмҳои асосии мудофиаи қалъа буд. Девору бурҷҳо аз поҳса ва ҳишти ҳом мебошанд. Тахмин меқунанд, ки ба қалъа фақат бо як роҳрави дарози моил (пандус), ки тактаки девори қалъа тӯл мекашид, даромадан мумкин буд.

Дар миёнҷои қалъа толори ниҳоят бузурги ҷорӯнҷа буд, ки 400 метри мураббā вусъат дошт. Дар мобайни толор ҷорӯр сутуни ҳиштӣ меистод, ки танаи ҳар яки онҳо гӯё аз ҷорӯр нимасутун таркиб ёфта буд. Дар гирду атрофи девори толор қатори нимасутунҳо менамуд. Қабати дувуми девори толор низ нимасутунҳо дошту дар мобайни ҳар як ду нимасутун дар тоқчаҳо ҳайкалҳои қалони (аз қади одам болотар) гилӣ меистоданд. Қабати дувуми девор бо ранги сурҳи баланд андова карда шуда, нақшу нигори бисёр дорад ва зарҳалкорӣ карда шудааст. Фарши толор гачӣ, сақфаши таҳтагин, дар мобайн равзан дорад, ки ягона манбаи равшанӣ мебошад. ҳар касе, ки ба ин толор медаромад, сутунҳои босалобат гӯё ба фалак

⁴⁷ Дъяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 22–23; 1966, с. 141–143, 146.

⁴⁸ Дъяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 16–20; 1966, с. 134–136.

саркашида, мучассамаҳои назаррабои ба дил ҳаросандозанда, шавкату шукӯхи накшунигору рангубори онро дида, моту мабҳут мешуд. Дар байни меъморон ва археологҳо мубоҳиса меравад, ки ин толор чӣ буд. Баъзехо мегӯянд, ки ин толори азим қабулгоҳи подшоҳони Порт мебошад, дигар гурӯҳ мутахассисон тарафдори чунин ақидаи ба ҳақиқат наздиктаре мебошанд, ки толори мазкур маъбади азими оташ аст, ки ба ёдбуди аҷодони худогашта соҳта шудааст, яъне як навъ осори меъмории динӣ мебошад.

Дар Меҳрдодкирд ғайр аз ин ибодатгоҳ дигар иморатҳо, аз ҷумла, анбори қалони шароб, ки зиёда аз ним миллион литр шароб мебурд ва ҳазинаи подшоҳ ёфт шуд, ки он як бинои қалони сарбастаест (60×60). Дар яке аз ҳонаҳо бисёр ашёи очӣ, асосан ритонҳо – ҷомҳои шоҳшакл ёфт шуданд. Лаби ритонҳо изорае дорад, ки дар он бо усули мунаббат лавҳаҳои Дионисий, худоҳо ва ғ. тасвир ёфтаанд. Пойентари изораи аксари ритонҳо ба шакли мучассамае соҳта шудаанд. Инчунин ҳайкалҳои гилий (аз ҷумла, ҳайкалҳои гилии зарандуд), биринҷӣ, мармарӣ ва нуқра ёфт шуданд–масалан, ҳайкалчай нуқрагини зарандуди олиҳаи Порт, ҳайкалчай нуқрагини Эрот ном бут, ки дастпонаҳои тиллой дорад ва ғ. Осори портии Насо, ки ба қавли Г.А. Кошеленко, «таркиботи узвии ду «мабдъ» – мабдаи маҳалӣ, мабдаи бисёррасраи анъанаҳои маданияи ҳалқҳои эронинажоди Шарқи Наздику Осиёи Миёна ва мабдаи эллинӣ мебошад».⁴⁹

Дар байни бозёфтҳои Насои кӯҳна ҳӯҷатҳои сершумори Порт, ки дар боло ном бурдем, мақоми маҳсус дорад. Ин ҳӯҷатҳо асосан санадҳои андозу хироҷ буда, дар остраконҳо, яъне дар порчаҳои сафолӣ сабт шудаанд.

Дар димнаи дигар – дар Насои нав боқимондаҳои маъбад ва сағонаҳо ёфт шуданд.⁵⁰

Архиви Насо имкон дод, ки на факат тартиботи маъмурию андозгирий, балки инчунин маданияти маънавии шимолу шарқи Порт амиқтар дарк карда шавад. Ҳуди ҳӯҷатҳо бо ҳати оромӣ навишта шудаанд. Бояд хотирнишон намуд, ки ҳати оромӣ ҳанӯз дар девони ҳаҳоманишиҳо кор фармуда мешуд. М.М.Дяконов, И.М.Дяконов ва В.А.Лившитс рамзи ин ҳатро кушода истода, дар ибтидои кор диданд, ки як қисми қалимаҳои оромио қисми дигар портӣ мебошанду зимнан ҳуди ҳамон як мағҳум гоҳ бо қалимаҳои оромӣ ва гоҳ бо портӣ шарҳ дода шудаанд. Синтаксиси ҳӯҷатҳо на оромӣ, балки портӣ – қалимаҳои портӣ мувофиқи қоидаҳои ғрамматикаи забони оромӣ не, балки мувофиқи қоидаҳои ғрамматикаи забони портӣ навишта шудаанд. ҳамаи ин муҳаққиконро ба ақидае водор соҳт, ки дар он давра қалимаҳои оромӣ факат як навъ мифтоҳи маҳсус (гетерограмма) буданд, яъне ба оромӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба оромӣ ҳонда намешуданд ва котиб маҷмӯи ин ё он ҳуруфотро дида, ин ё он қалимаи портиро ба забон меоварду бас. Аз ҳуд намудани чунин ҳат кори осон набуд. Пеш аз он ки талабаҳо ба ҳӯҷатнависӣ ҳукук пайдо кунанд, бояд дурудароз машқ мекарданд. Ҳатҳои машқ низ ёфт шудаанд, ки дар порчаҳои сафолӣ навишта шудаанд (дигар масолехи ҳатнависӣ – ҷарм ҷизи арзоне набуд, ки барои ҳатмашқкунӣ истифода шавад).

Дар давлати Порт динҳои ниҳоят гуногун вуҷуд доштанд. Ғайр аз динҳои маҳалӣ парастиши ҳудои офтоб – Митра ва асосгузори сулола - Аршак дар ин ҷо мазҳабҳои юнонӣ, зардуштия, яҳудия ва баъдтар насрония мавҷуд буданд. Дини зардуштия мақоми асосӣ дошт.

⁴⁹ Кошеленко Г.А., 1966, с. 40.

⁵⁰ Оид ба нашри осори портии Туркманистони ҷанубӣ ниг.: «Труды ЮТАКЭ»; Массон М.Е. ва Пугаченкова Г.А., 1959, с. 22–117.

Дар хүччатхой Насо 200 ном зикр шудааст, ки хар яки он аз они зардуштий мутаассиб буданаш мумкин, бисёр номчо соф зардуштй. Тақвим ҳам зардуштй буд.

Дар боло Спосак ном муғеро ном бурда будем, ки унвони «омири оташ» доштааст, инчунин бисёр дигар муғхой қаторй зикр шудаанд. Дар хүччатхой бисёр маъбадхой беном, инчунин маъбадхой Фраат ва Нанайя сабт гардидаанд. Эҳтимол меравад, ки хочагихои маъбадй низ буданд. Синкетизми дини Порт инчунин аз ҳамин ҳам зохир аст, ки ба зумраи худоёни Порт бисёр худоёни аҷнабӣ доҳил карда шудаанд.

Масалан, Нанайя худои қадими Моҳ дар Байнаннахрайн буда, ҳанӯз аз давраҳои Шумер маълум аст. Баъд он ба Ошур роҳ ёфт, сипас ба Эрон, Арманистон, Сурия, Миср ва ҳатто ба Юнон гузашт. Дар ғарб бо баъзе худоён, масалан, бо олиҳа Артемидаи юнониён як шуда рафт. Нанайя (Анаҳито) баъдтар дар зумраи худоёни Кушон ва Суғд ба назар мерасад. Номи ин худо баъдҳо ба забони шуғнонӣ гузашт ва ҳоло ҳам дар ин забон «модар»-ро «нана» мегӯянд.

Ба муносабати хүччатхой Насо масъалаи тақвими Порт пеш омад. Оғози тақвим солест, ки ба соли 247 пеш аз милод рост меояд. Дар хүччатхой Насо санаҳои мувофики тақвими зардуштй (ё худ ҷавонавестой) дарҷ гардидаанд. Чи тавре ки маълум аст, тақвим дар Эрон аз нимаи дувуми асри V пеш аз милод ҷорӣ шуда, ба тимсоли тақвими шамсии мисрӣ тартиб ёфтааст. Сол аз 365 рӯз, 12 моҳ (ҳар яке 30 рӯзӣ) иборат буда, ба он боз панҷ рӯз илова мешуд. Номи рӯзу моҳҳои ин тақвим талафғузи портии номи худоёни зардуштй мебошад⁵¹.

Солнноманависони асримиёнагии Эрон тамоми давраи бисёрасраи давлати Портро аз эътибор сокит сохта, онро ноҳақ ҷун давраи ҳокимияти мустабидай пурҷаҳолат ба қалам додаанд.

Вале ёди ин давра дар хотири ҳалқ ба шакли ачиб маҳфуз мондааст – қалимаи «паҳлавон» исми ом шуда, ибораи «ривояти паҳлавӣ», «суруди замони паҳлавӣ» маъни дастону ривояти қадимаро гирифтааст. Номи адабиёти форсизабони асрҳои III–VII ҳам адабиёти паҳлавӣ шудааст.

Таърихи давлати Порт, ки ҳамагӣ 500 сол тӯл дорад, дар нимаи дувуми мавҷудияти худ асосан дар ҳоки Эрон ва Байнаннахрайн ҷараён гирифта, аз доираи таърихи аҷоди ҳалқҳои Осиёи Миёна қисман берун мемонад.

Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна

Яке аз муҳимтарин ноҳияҳои зироатии Осиёи Миёна – Фарғона мувофики маълумоти маъхазҳои оҳири асри II пеш аз милод дар давраи пешина ва дар давраи Юнону Боҳтар соҳиби иқтисодиёти мутараққие буд. Рости гап, мо факат дар асоси маълумоти оҳири асри II пеш аз милод чунин иддао карда метавонем, зеро осори асри III–II пеш аз милод алҳол аз ҳоки Фарғона ёфт нашудааст.

Масъалаи дар ҳайъати давлати Юнону Боҳтар будан ё набудани Фарғона ҳам масъалаи баҳснок аст. Дар асоси факат як қайди Страбон (XI, 11, 1) бисёр

⁵¹ Оид ба хүччатхой Насо ниг.: Дъяконов И.М., Дъяконов М.М., Лившиц В.А., 1951 ва асарҳои дар фавғ зикршудаи И.М. Дъяконов ва В.А. Лившиц. Оид ба тавсифи умумии дини Порт дар асоси маъхазҳои ҳаттӣ ниг.: Unvala G. M., 1925. Оид ба парастиши Нанайя дар шарғ ниг.: Ingholt H., 1954, p. 12–14.

муҳаққиқон иддао доранд, ки Фарғона як қисми давлати Юнону Бохтар буд. Вале ин иддао далели мӯътабар надорад⁵².

Дар Фарғона тангаҳои Евтидем, Деметрий ва сиккай тақлидии Гелиокл ёфт шудаанд. Вале мумкин аст ин тангаҳо ва ҳам тангай юнону бохтарӣ, ки дар Насои Порт ёфт шудааст, дар натиҷаи муомилоти савдо ба он ҷойҳо афторда бошад.

Хоразм, ки аз истилои аҷнабиён камтар аз ҳама зарар дидо буд, дар асри II пеш аз милод давлати соҳибихтиёри тавоно ҳисоб мешуд. Маъхазҳои хаттӣ дар ин бора маълумоте надодаанд, вале ин иддаоро осоре, ки экспедитсияи Хоразм кашф кардааст, бешак, ба исбот мерасонад. Баъзе аз ин кашфиётро аз назар мегузаронем.

Чонбосқалъа росткунҷаи баробарпаҳлуст, ки дар атрофаш ду қабат девори мустаҳкам дорад. Даромадгоҳи қалъа, ки ба мудофиаи он маҳсус аҳамият меданд, ба шакли долони морпечи панҷгардиша соҳта шуда, ба замми ин деворҳои он тиркашҳои иловагӣ дошт. Азбаски девори қалъа бурҷ надошт, тиркашҳои гӯшаҳои девор бодбезаквор ҷойгир шуда, ғайр аз ин токҷаҳои нимдоирае низ буданд, ки ҳар яке се тиркаш дошта, имкон медоданд, ки таги девори қалъа тирборон карда шавад. Тиркашҳо ниҳоят чукур буда, ғайр аз ин нова ҳам доранд, то ки тир кушодан осонтар шавад. Ана ҳамин новаҳо деворро чунин вонамуд мекунанд, ки гӯё сатҳи он саросар нимсутун дошта бошад.

Шумораи қалони тиркашҳо касро ба ақидае меорад, ки ба мудофиаи қалъа тамоми аҳолии он сафарбар карда мешуд. Тамоми соҳти қалъабандӣ аз нақши ягонае далолат мекунад, ки мақсади он мудофиаи воҳа аз хӯчуми кӯчманчиён буд.

Ба ду тақсим будани шаҳр ҷолиби дикқат аст. Кӯчай қалоне, ки шаҳрро ба ду тақсим мекунад, бо «Оташкада» – маркази парастиши оташи ҷовид интиҳо мейёбад, ки он рӯбарӯи дарвозаи қалъа ҷой гирифтааст. Дар ҳар ду тарафи кӯча иморатҳои бузург соҳта шудаанд, ки аз хонаҳои сершумори андозаашон қариб якхела иборат аст⁵³.

Яке аз иншоотҳои ҷолиби дикқати Хоразм Қўйқирилганқалъа мебошад. Бар хилоғи қалъаҳои муқаррарии ҷоркунча ё росткунҷа Қўйқирилганқалъа манори алоҳидаест, ки ғафсии он 42 м буда, бо девори тарҳаш доирашакли бурҷдор ихота шудааст (қутри ҳалқаи берунии девор 87,5 м). Манори марказӣ дуошёна буда, ду бор аз нав соҳта шудааст. Доҳили қалъа бо мурури замон пур аз иморат шуда бувааст.

Дар натиҷаи ҳафриёт ашёи гуногун, аз ҷумла, ҳумҳои бисёр ёфт шуданд. Дар рӯи зарғҳои пачак (баклаг) нақши мунаబбатшудаи баландсанъати грифонҳо, аспа-киҳо, занон ва ғ. тасвир шудааст. Ҳайкалчаҳои сершумори сафолию гачӣ бутҳои хоразмиро таҷассум менамоянд, инчунин суратҳои тасвири рӯзгор ҳам ба назар мерасанд. Баъзе ҳайкалчаҳо ниҳоят реалистона мебошанд. Ҷанд катиба ҳам ёфт шуд, ки ба асрҳои III–II пеш аз милод тааллук дошта, бо ҳати оромӣ навишта шудааст. Дар яке аз он номе зикр шудааст, ки асосаш «аспа» мебошад ва мазмунан савораро ифода мекунад.

Дар Қўйқирилганқалъа пораҳои даҳҳо устадонҳо (оссуарийҳо) ва бисёр ниқобҳои мотамиӣ ба даст омаданд. Дар гирду атрофи қалъа ҳам бисёр устадонҳо ёфт шудаанд. Онҳо қуттии ҷоркунҷаи гилий мебошанд ва дар сарпӯши худ ҳайкалӣ одамиро доранд (баъзан андозаи ин ҳайкал баробари қади одам аст)⁵⁴.

⁵² Дар ин бора ҷайр аз асаҳрои дар боло борҳо номбаршудаи В.Тарн, А.К. Нарайн боз ниг. Бартольд В.В., 1964 б; Althūim U., 1947–1948., 315–317.

⁵³ Толстов С.П., 1948, с.88-48.

⁵⁴ Рапопорт Ю.А., 1971, с. 64–66.

Ба қавли мұхакқикони Құйқирилғанқалъа, «бинои марказй гүё сағонае буда, аниктараш, бо қоидай мурдасўзӣ алока дошт. Ин «бинои мурдагон» якчоя бо часади ягон ашроф ё ҳоким ё худ подшоҳи Хоразм сўзонда шудааст. Ҳокистари часад ва шояд ҳокистари онҳоеро, ки ба дунёи оҳират мушоият мекарданд, аз хонаи сўхта бардошта, ба устадон андохта мондаанд. Баъд тамоми ин иморат маъбади қалоне шуда, дар айни ҳол ба маркази парастиши чирмҳои осмонӣ ва мушоҳидай астрономӣ табдил ёфт».⁵⁵

Ин нукта хеле ачиб ва баҳсталаб аст, vale ҷубҳае нест, ки Құйқирилғанқалъа осори барҷастаи маданияти Осиёи Миёна мебошад.

Қабилаҳои кӯчманчӣ ва ниммуқимӣ дар минтақаи васеи дашт, доманакӯҳҳо ва марғзорҳои кӯҳистон сокин буданд. Дар ноҳияҳои назди Арал ва байни дарёҳои Аму ва Сир ин қабилаҳо дар зери таъсири маданияти Хоразм монданд. Ва маҳз дар ин ҷо ба ҳаёти муқими гузаштанд, ашрофи кӯчманчииён мулкҳои истеҳкомӣ доштанд. Қабилаҳои кӯчманчии сакоҳо дар ноҳияҳои соҳили рости Сир, ки дар ҷаҳаён мобайни он воқеъ буданд, дар даштҳои ҷануби Қазоқистон, шимоли Қирғизистон, дар канораҳои водии Фарғона, қисман дар ноҳияҳои дохирии Фарғона ва дар Помири шарқӣ маскун мешуданд. Онҳо бо ноҳияҳои аслии муқиминишин робитаҳои мустаҳками иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданий доштанд, дар айни ҳол, онҳо як қисми он баҳри беканори қабилаҳои кӯчманчӣ буданд, ки аз Муғулистон то даштҳои ҷануби Рус мавҷ мезад.

Мо факат тархи умумии таърихи асрҳои III-II пеш аз милоди Осиёи Миёнаро медонем ва он акнун як шакли муайян гирифта буд. Гап на танҳо дар он аст, ки ҳодисаҳои он давра чун лавҳаҳои чудо-чудо ва гусистаи як қинои азбайнрафта дар пеши назари мо ҷилвагар мешаванду зимнан иртиботи сабабии воқеаҳо, чун қоида, комилан номаълум аст. Таърихи сиёсии Юнону Боҳтар то ба ҳол барои мо торик ва мавҳум мебошад. Пеш бисёр кӯшиш карда мешуд, ки номҳои аз тангаҳо маълуми ҳокимони Юнону Боҳтар «ба навъҳо» тақсим карда шавад. Шарқшиноси рус В.В.Григорьев расо 100 сол пеш ин кӯшишҳоро танқид карда, бо алам навишта буд, ки «бо ин найрангбозиҳо илми таъриҳи як қадам ҳам пеш намеравад»⁵⁶. Дар ин сад соли охир шумораи тангаҳои ёфтшудаи Юнону Боҳтарӣ хеле афзуд. Шарҳу тавзехоти нави таърихи Юнону Боҳтар пайдо шуд, ки нисбат ба шарҳу тавзехоти сиккашиносони нимаи аввали асри XIX хеле часурона буд. Vale ин часорат, алалхусус часорати В.В.Тарн, ба ягон факти аниқ мӯқарраршуда асос наёфтааст, балки асоси ин часорат ҳамин, ки В.В.Тарн бе хеч далел байни ашҳоси таъриҳӣ робитаву риштаҳои хешу ақрабой қашида, аз рӯи расми тангаҳо онҳоро ба ҳам наздик мекунад ва маъхазҳоро бениҳоят озодона тавсиф менамояд. Ғояти субъективизми В.Тарн боиси он гардид, ки вай манзараи аз ҳақиқат дури таърихи Юнону Боҳтарро ба вучуд овард. Мо ҳаргиз ният надорем, ки аҳамияти асари ин муаррихи барҷастаи англисро паст кунем. Ин асар аз мушоҳида ва материалҳои пуркимат моломол аст.

Мо факат ҳаминро гуфтаний, ки ҳадде ҳасту аз он ҳад гузаштани таъриҳшинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, на ин ки таъриҳшинос, балки қисса-пардоз мешавад. В.В.Тарн маҳз ба ҳамин аҳвол афтодааст.

Дар айни ҳол ба туфайли қашфиёти археологҳо ва нумизматҳо тавсифи иқтисодӣ ва маданияти Юнону Боҳтар як шакли ба таври лозима конкрет ва муайянे гирифтааст.

⁵⁵ Толстов С.П., 1962, с. 117–135. Боз ниг.: «Койқырылғанқала», 1967.

⁵⁶ Григорьев В.В., 1867 б, с. 774-775.

Боз дар як масъала таваккуф кардан лозим меояд. Дар адабиёти ғарб рол ва аҳамияти маданияти эллину юоной дар инкишофи Осиёи Миёна бехад болобардор карда мешавад. Баъзе олимон иддао мекунанд, ки кулли инкишофи иҷтимоио иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи баъди истилои юону мақдунӣ фақат натиҷаи таъсири юониён аст ва шаҳрҳо, аз ҷумла, истеҳкомҳо фақат баъди омадани юониён соҳта шудаанд ва г. ва ҳоказо.

Дар асарҳои олимони советӣ, аз ҷумла, дар асари муаллифи ин сатрҳо, ки пеш чоп шудаанд, ин ақида саҳт танқид шудааст. Сабабгории узвии протесесҳои дохилии иҷтимоио иқтисодӣ – ин аст он қувваи асосие, ки инкишофи ҷамъияти Осиёи Миёнаро муайян мекард. Қашфиётҳои археологӣ дар айни ҳол муқаррар намуданд, ки боҳтариҳо, ҳоразмиҳо, сӯғдиён ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна маданияти баҳуд хос буданд.

Вале баъзехо ақидаҳои беасоси буржуазиро ҳаққонӣ танқид карда истода, ба ифрат роҳ медиҳанду аҳамият ва самараи робитаи иҷтимоио иқтисодӣ ва маданияи байни олами юону эллинӣ ва Осиёи Миёнаро дуруст акс наменамоянд, дар Осиёи Миёна мавҷуд будани бошишгоҳҳои қалони юонирио рад мекунанд.

Юониён ба Осиёи Миёна ҳамчун истилогар омаданд, вале баъдҳо юониён на танҳо дар ҳайъати дастаҳои ҳарбӣ монданд. Дар байни юониён, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли Ҳиндустон зиндагӣ мекарданд, қосибу савдогар, артисту ҳайкалтарош, духтуру машшоқ ва г. мавҷуд буданд. Ба муносибати робитаи зич бо олами эллинӣ инкишофи соҳти ғуломдорӣ як такони зӯре гирифт. Шаҳрҳо аз таъсири шаҳру бошишгоҳҳои юониён, ки дар Осиёи Миёна барпо шуда буданд, берун монда наметавонистанд.

Таъсири юониён ба маданияти маҳаллӣ, ҳам маданияти маънавию ҳам моддӣ, аз ин ҳам зӯртар буд. Фақат як мисол меорем: ҳати юоной баъди истилои Искандари Мақдунӣ дар муддати ҳазор сол дар Боҳтар навъи асосии ҳат буд. Дар санъати меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, заргарӣ ва г. таъсири тарафайни маданияти эллинӣ ва маҳаллӣ ба назар мерасид. Самараи ин таъсири мута-қобила дар асрҳои минбаъда ҳам равнаку ривоҷ ёфтанд. Вале бар ҳилоғи дарь-вои бисёр мухаккикони ғарб, дар ин ваҳдат маданияти Осиёи Миёна аъзои ко-милхуқуқ ва ҳатто аъзои асосии пешбаранда буд. Забони юониён, ки дар қатори аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, батадриҷ бо забони мардуми таҳ-ҷоии мамлакат омехта мешуд. Маданияти онҳо низ соҳиби ҳусусияти синкетӣ мегардид. Муовизаи байналхалқии мол, кӯчи мардум дар натиҷаи савдо, ҷанг, муҳоҷириат ва г. боиси он гардид, ки беҳтарин комёбииҳои маданияти маънавӣ ва моддии Осиёи Миёна дар ғарб васеъ интишор ёфт. Бинобар ҳамин маданияти эллинӣ зодаи бисёр ҳалқҳо: эллинҳо, мардуми Шарқи Наздику Миёна, ҳалқҳои Осиёи Миёна ва Ҳиндустон мебошад.

Боз як масъала: В.В.Тарн мегӯяд, ки Юону Боҳтар қисми олами эллинӣ, яке аз давлатҳои эллинӣ мебошад⁵⁷. А.К.Нарайн ин ақидаро танқид карда, тамоми таърихи Юону Боҳтарро таърихи «ҳинду юоной» меномаду мегӯяд: «Таърихи Юону Боҳтар як қисми таърихи Ҳиндустон аст, на давлатҳои эллинӣ. Эллинҳо омаданд, диданд, вале Ҳиндустон онҳоро тасхир намуд»⁵⁸.

ҳар ду ақида ҳам аз ҳақиқат дур аст. Албатта, таърихи Юону Боҳтарро берун аз доираи таърихи Селевкиён омӯхтан мумкин нест. Албатта, набояд шубҳа кард, ки нимаи дувуми таърихи Юону Боҳтар бо Ҳиндустон иртибот дорад. Вале сарчашмаи таърихи давлати Юону Боҳтар дар Осиёи Миёна аст, он дар ҳамин ҷо

⁵⁷ Tarn W.W., 1950, p. XIX–XX.

⁵⁸ Narain A.K., 1962, p. 10–11.

пайдо шуд, дар ҳамин ҷо (дар Афғонистон ҳам) қувват гирифт. Махз ширкати үнсурхои бохтарию эллинӣ он қувваero ба миён оварданд, ки хиндустонро тасхир намуд. Пас, Юнону Бохтар, пеш аз ҳама, Осиёи Миёна ва Афғонистон аст, инчунин ҳиндустон ва олами эллинӣ.

Боби чорум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА КҮЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ЙУЧИХО

Күчманчиён ва Порт

Соли 138/7 ба таҳти Порт Фарҳоди II нишаст. Худи Фарҳод ҳанӯз хурд буд ва давлатро модараш идора мекард. Амнияти мамлакат талаб мекард, ки подшоҳ дар шарқ бошад. Вале кор якбора ранги дигар гирифт – ба портҳо Селевкиён боз ҳучум карданд. Кори лашкари Селевкиён омад карду қисмҳои асосии ноҳияҳои гарбии Порт, аз чумла, Бобулистонро тасхир намуданд, вале тантанаи Селевкиён тӯл накашид. Аҳолии шаҳрҳо аз горату истисмори берраҳмонаи душман ба дод омада, шўриш бардоштанду ба гарнizonи Селевкиён дарафтоданд. Фарҳод душманро торумор кард, подшоҳи Селевкиён ҳалок шуд (ё ҳудашро кушт), духтари ўро Фарҳод ба ҳарами худ овард. Ин охирин кӯшиши Селевкиён буд барои баргардонидани ноҳияҳои шарқӣ, ки замоне ба онҳо тааллут доштанд. Лашкари портҳо боз ба Бобулистон дохил шуда, барои юриш ба Сурия тайёриро сар карданд¹.

Аз паси ин комёбихои гуворо ба сари подшоҳони Порт рӯзҳои саҳт омаданд. Дар ин бора Юстин батафсил ривоят мекунад (XLII, 1, 1-3): «...Дар ҳамин вақт исёни скифҳо (қабилаҳои кӯчманчии Осиёи Миёна – сакоиҳоро Юстин чунин меномад) ўро (яъне Фарҳоди II-ро.– Б.Ғ.) мачбур кард, ки барои химояи давлати худ аз роҳаш баргардад. Гап дар ин ки скифҳо дар ивази музди муайян бояд ба портҳо ёрӣ расонда, зидди подшоҳи Сурия - Антиоҳ мечангиданд, вале фақат байди тамом шудани ҷанг расида омаданд. Онҳоро саҳт таъна заданд, ки вақти даркорӣ ёрӣ нарасонданд ва муздеро, ки бояд онҳо мегирифтанд, надоданд. Скифҳо ниҳоят дар ғазаб шуданд, ки ин қадар роҳро бехуда тай намуданд ва талаб карданд, ки ё музди онҳоро дижанд ё бар зидди ягон душмани дигар фиристанд. Вале Фарҳоди II талаби онҳоро ҳавобаландона рад кард ва скифҳо ҷавоби радио барои худ таҳқир дониста, ба ғорати мулки Порт сар карданд. Бинобар ҳамин Фарҳод ба ҷанг зидди онҳо баромад...».

Амалиётҳои ҷангӣ (дар соли 130 пеш аз милод) чунин сурат гирифт (Юстин, XLII, 1, 4-5): «...Фарҳод ба ҷанг ҳамон лашкари юнониёнро бурд, ки дар муҳорибаи зидди Антиоҳ асир гирифта буд ва то ба ҳол нисбат ба онҳо ҳавобаландона ва берраҳмона муомила мекард... Бинобар ин вақте юнониён диданд, ки сафи портҳо андак суст шуд, зуд ба тарафи душман гузаштанд ва кине, ки барои асирии худ қайҳо дар дил мепарвариданд, ба амал баровардану ҳам лашкари портҳо ва ҳам худи Фарҳодро аз дами теғ гузаронда, гарқи хун соҳтанд».

¹ Dūyūvoisī N.C., 1938, p.27-37.

Ба тахт амаки подшохи пештара - Ардавони II нишасти. «Скифҳо» бошанд, Портро батамом горат карда, ба даштҳои худ баргаштанд (Юстин, XLII, 2, 1). Порти замоне ғаюру сарбаланд мачбур шуд, ки ба онҳо боч дихад (Иоанни Антиохий, порчай 66). Вале Ардавон як бор кӯшид, ки аз ин тобеият раҳо ёбад. Вай зидди яке аз қабилаҳо, ки Юстин онҳоро таҳорӣ меномад, ба ҷанг баромад, вале аз дасташ тир хӯрду дере нагузашта мурд.

Ин вokea тақрибан соли 123 пеш аз милод ба вуқӯй омад. Ба тахти Порт писари Ардавон - Мехрдоди II нишаста, унвони Кабирро гирифт. Фақат дар аҳди вай ба портҳо муюссар шуд, ки пеши роҳи қабилаҳои сакоиро гиранд ва ҳатто (ҳамааш набошад ҳам) ноҳияҳои скифҳо ишғолкардаро баргардонанд. Юстин мегӯяд (XLII, 1,5): «Вай ҷанд бор зидди скифҳо бомуваффақият муҳориба кард ва қасоси он озореро гирифт, ки ба аҷдоди вай расонда буданд». Дар аҳди Мехрдоди II (123-87 пеш аз милод) Порт чунон тавоно шуд, ки пеш аз ин ҳеч вақт ба ҷунин дараҷаи иқтидор нарасида буд.

Масъалаи пайдоиши йуҷиҳо

Чараёни вokea дар Юонону Боҳттар тамоман дигар буд. Барои фаҳмидани он ва фаҳмидани вазъияти умумии Осиёи Миёна ба вokeаҳое муроҷиат кардан даркор, ки дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ба вуқӯй омадаанд ва дар маъхазҳои қадимиҳи Хитой сабт шудаанд. ҳамсаояи хуннҳо, ки дар шарқи Мугулистон зиндагӣ мекарданд, йуҷӣ ном ҳалкे буд. Аллакай дар нимаи дувуми асри III пеш аз милод йуҷиҳо хеле қувват гирифтанд ва ҳокими хуннҳо мачбур гардид, ки писари худро ба онҳо гарав дихад². Вале баъд авзоъ дигар шуд. Шанюйи хуннҳо Маодун (ё Модэ) ҷамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҳарбио маъмурӣ ба як тартиби мунаzzам дароварда, ин мардуми кӯчманҷиро ба қувваи радиопазира табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз милод яке аз сарлашкарони хуннҳо йуҷиҳоро шикаст дод³. Писари Маодун-Шанюй Лаошан соли 174 пеш аз милод йуҷиҳоро торумор кард, ҳокими онҳоро кушта, аз қосаҳонаи сари вай барои худ ҷоми шароб соҳт. Йуҷиҳои торуморшуда ба тарафи гарб ба Туркистони шарқӣ ва Осиёи Миёна қӯчидаанд⁴. Вале дар ин ҷо мардуме зиндагӣ мекарданд, ки хитоиҳо онҳоро «усунӣ» мегуфтанд ва ҳамин усуниҳо ба андозае худ зери таъсири хуннҳо буданд. Аз афти кор, бо таҳрики ҳамин хуннҳо усуниҳо ба ҷангӣ зидди йуҷиҳо барҳостанд, вале шикаст хӯрданд. Баъд йуҷиҳо сэ ном қабилаҳоеро торумор карданд, ки онҳо рӯ ба ҷануб гурехтанд ва аз «қантара» (яъне ағбаҳои Помири ҷануби шарқӣ) гузашта, ба Гибин (яъне қисми шимолу гарбии хиндустан) расиданд. Дар навбати худ усуниҳо қувват гирифта, йуҷиҳоро торумор карданд ва онҳо низ мачбур шуданд рӯ ба тарафи Даҳя – Боҳттар гурезанд⁵.

² Бичурин, II, с. 46-47.

³ Дар ҳамон ҷо, с. 54-55.

⁴ Бичурин II, с. 147-151.

⁵ Дар ҳамон ҷо, с.151, 190, 191; Dү Groot, 1926, с. 15, 123. Таърихи хуннҳо ва муносибати онҳо бо ҳамсаоягони худ дар бисёр асарҳо таддиг шудаанд. Масалан, ниг.: Mӯ Govügt W.M., 1939, р. 116-129; Бернштам А.Н., 1951, с. 57-71; Гумилев Л.Н., 1960 6, с. 63-94; зидди йуҷиҳо «вендетта» кардани усуниҳо, ба агидаи баъзе муарриҳони ҳозира, дурӯзи махз аст, ки дар солномаҳои Хитой зикр шудааст ва ягон асоси таъриҳӣ надорад (Pullüyilank Ӯ.G., 1970, р. 158-159).

Олими Европаи гарбй Г.Халоун менависад, ки «санай ҳар ду сафари йучихоро аниқ муайян кардан душвор аст». Олими Япония И.Кувабара тахмин мекунад, ки йучихо ба шимоли Осиёи Миёна дар миёнаи солҳои 172-161 пеш аз милод омада, дар миёнаи солҳои 139-129 пеш аз милод ба ҷануб, ба тарафи ноҳияи Аму гузашта рафтаанд ва ин гапҳои ў ба ҳакиқат наздиктар мебошанд⁶. Зимнан ба ноҳияи Сармарқанди ҳозира онҳо дар миёнаи солҳои 133-129 пеш аз милод расидаанд⁷.

Йучихо, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йучӣ, яъне «йучихои кабир (калон)» ном доштанд. Йучихои дар Туркистони шарқӣ маскунро «йучихои сағир» мегуфтанд.

Дар маъхазҳои атиқӣ ин воқеаҳо тамоман ба тарзи дигар тавсиф шудаанд. Бисёр гапҳоро онҳо умуман намедонистанд, зоро воқеаҳои гӯшаҳои дурдасти Осиё барои онҳо пӯшида буд. Страбон (XI, 8, 2) менависад: «Аз ин кӯчманчиён маҳсусан онҳое машҳур гардианд, ки аз юнониён Boхтарро қашида гирифтанд, яъне асиҳо, пасианҳо, таҳориҳо ва сакараулҳо, ки аз ноҳияи соҳили дигари Яксарт кӯчида омаданд ва макони онҳо дар шафати сар-замини сакоиҳо ва инчунин хоки сүғдиён ҷой дошт, ки дар дасти сакоиҳо буд». Дар муқаддимиаи китоби XLII-вуми Помпей Трог чунин иборае ҳаст: «Асиҳо – шоҳи таҳориҳо ва аҷали сарауқҳо», дар китоби XLI дигар иборае ҳаст, ки аз ҷумла, чунин гапҳо дорад: «...Boхтар ва Суғдро сарауқҳо ва асианҳо ном қабилаҳои скифҳо ишғол карданд».

Буду шуди маълумот ҳамин – дигар гап нест. Ягон ҳел йучихо, ҳатто номбар нашуудаанд. Дар айни ҳол, комилан равшан, ки ҳам маъхазҳои хитой ва ҳам сарчашмаҳои гарбӣ аз худи ҳамон як воқеаҳои сухан меронанд, ки боиси заволи Юнону Boхтар шуданд. Инак, дусад сол инҷониб, аз миёнаҳои аспи XVIII, ин ду гурӯҳ маъхазҳоро ба яқдигар «мувофиқ» кардани мешаванд ва барои ин тамоми ҳалку қабилаҳо, ки дар он маъхазҳо зикр шудаанд, байни ҳуд ва бо дигар номҳои этникий (ва географии) Осиёи Миёна муқоиса менамоянд. Аммо то ба ҳол ягон ақидаи муайян нест.

Кайҳо боз тахмин мекунанд, ки дар матни Страбон котибон хато кардаанд ва аслан «асиҳо, пасианҳо...» не, балки «асиҳо, ё пасианҳо» будааст, ки мувофиқи қоидаҳои китобат чунин саҳв аз эҳтимол дур нест. Агар чунин бошад, ин ду номи ҳамон як ҳалқ аст. Ҳалқе, ки Страбон «сакараулҳо» номидааст, бешубҳа, айнан ҳамон «сарауқҳо»-и Помпей Трог мебошад. Бисёр забоншиносон ин ду номро муқоиса карда ва дигар маъхазҳоро истифода бурда, иддао мекунанд, ки номи дурустӣ он ҳалқ «сакарауқҳо» мебошад, ки аз қалимаи онҳо таҷдиднамудаи «сакарауқҳо» (яъне «сакоиҳои тезҳарракат»)⁸ пайдо шудааст.

Инак гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст менамоем:

Страбон

Асиҳо
Пасианҳо (асианҳо)
Таҳориҳо
Сакараулҳо (=сакарауқҳо)

Помпей Трог

Асиҳо
Асианҳо
Таҳориҳо
Сарауқҳо (=сакарауқҳо)

⁶ Оид ба тавзехи тадғиготи олимони Япония ниг.: Haloun G., 1937, s. 246-249.

⁷ Перих Ю.Н., 1963, с. 120.

⁸ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1960 б, с. 92-93 (дар ҳамон ҷо адабиёти оид ба ин масъала), vale дигар агидаҳо ҳам ҳастанд. Масалан, Э.А.Грантовский дар Конференсияи байналхалгӣ оид ба проблемаи Кушониён дар Душанбе (соли 1968) баромад карда, гуфта буд, ки «сакарауқҳо»-ро «сакоиҳои сафед» хондан даркор.

Акнун ба маъхазҳои хитой мурочиат мекунем. Дар онҳо усуниҳо, сэ ва дайчихо номбар шудаанд. Этноними «усуни» дар забони миёнаи хитой бояд *Fosgən ва дар забони қадимаи хитой бояд *Oswən талаффуз мешуд. Аксар вакт чунин ақида ҳам изҳор мегардид, ки усуни ин ифодай асиҳо ба хитой аст, масалан, А.Н.Бернштам⁹ ин ақидаро қатъиян тарафдорӣ мекард. Дар ин ҷо ғайр аз шабоҳати садоӣ мувофиқати маъхазӣ низ ҷой дорад –мувофиқи маъхази хитой усуниҳо йуҷиҳоро торумор карданд, мувофиқи Помпей Трог бошад, асиҳо шоҳони таҳо-риҳо сакараукаҳоро аз байн бурданд.

Вале асли масъала он қадар саҳл нест. Маъхазшиноси номӣ И.Маркварт им-конпазирии чунин шабоҳатро саҳт танқид карда буд.¹⁰ Г.Халоун ҳам ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз рӯи маъхазҳои хитой усуниҳо дар ҳуди ҳафтруҷ ва Тиёншон мондаанд ва ягон ишорате нест, ки онҳо ба ҷануби Осиёи Миёна ҳаракат кардаанд, ҳол он ки асиҳои муаллифони қадим яқинан ба ҷануб кӯчидаанд. Бинобар ҳамин вай муодилаи усуниҳо = асиҳоро «баҳснок»¹¹ меномад. Бояд гуфт, ки ба ақидаи мута-хассиси барҷастаи лингвистикаи таърихии Хитой Э.Пуллейблэнк муодилаи усуниҳо = асиҳо (ё асианҳо) аз нуктаи назари таърихии лингвистӣ ҳам беасос аст¹². Ҳуллас, иддаои як будани усуниҳову асиҳо (асианҳо), ки дар адабиёт, аз ҷумла, дар адабиёти маҳсус низ вомехӯрад, танҳо таҳминест, ки асоси казоӣ надорад.

Дар бобати сэ ҳаминро гуфтан даркор – дар даврае, ки аз он сухан меравад сэ бояд «сэқ» талафғуз мешуд. Алҳол ҳама эътироф мекунанд, ки сэ ҳамон сакоиҳои маъхазҳои форсии қадим ва антиқӣ мебошанд.

Бармегардем ба сари қаҳрамони асосии ин драмаи таърихӣ – ба сари йуҷиҳо. Дар бораи дар давраҳои қадим чӣ гуна талафғуз шудани ин ном дар байни сино-логҳо як фикри ягона нест. Пештар мегуфтанд, ки ин ном ngijt-tsiy ё ngiwât-tia талафғуз карда мешуду барои хитоиҳо got-ti, gft-ti, gty барин номҳои аҷнабиро ифода менамуд¹³. Алҳол Пуллейблэнк исбот мекунад, ки ин тавзеҳ нисбат ба давраҳои сонӣ дуруст аст ва дар он давраҳое, ки йуҷиҳо ба доираи назари маъхазҳои хитой афтиданд, номи хитоии онҳо Ywati барин ягон номеро бояд инъикос мекард¹⁴.

Ҳамаи ин нозукиҳои забонӣ аҳамияти қалон дорад. Вобаста ба он ки номи «йуҷӣ» дар қадим чӣ гуна талафғуз карда мешуд, онҳоро ба ин ё он ҳалқе, ки аз маъхазҳои антиқӣ маълум мебошанд, нисбат медиҳанд.

Аз нимаи аввали аспи XIX чунин таҳмине ҳам ҳаст, ки йуҷиҳо ин массагетҳо мебошанд. Аз олимони советӣ С.П.Толстов яке аз пешгузорандагони ин таҳмин аст.

С.П.Толстов чунин фарзияи О.Франкero ба асос мегирифт, ки аз Осиёи Миёна ба шимолу шарқ кӯчидани як қисми массагетҳо факти баҳснопазир мебошад, ҳол он ки аслашро гирен, ин иддао ягон далели қатъӣ надорад. Чун дар он давра гӯё аниқ мукаррар шуда буд, ки «йуҷиҳои кабир» бояд дар қадим «гватҳои (ё ғатҳои) кабир» талафғуз мешуданд, С.П.Толстов номи «массагетҳо»-ро «гетҳои кабир» таъбир намуд ва дар ҳамин асос дაъво кард, ки йуҷиҳо ҳуди ҳамон массагетҳо ме-

⁹ Бернштам А.Н., 1947 а, с. 43.

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 204, Anm. 5.

¹¹ Haloun G., 1937, s. 252–254.

¹² Pullŷyūlank E.G., 1961 а, p. 29.

¹³ Maŷnchŷn–Hŷlfyn O., 1945, p. 77.

¹⁴ Pullŷyūlank Ÿ.G., 1966 а, s. 17–18.

бошанд¹⁵. Асоси ин даъво нуктаҳои ғалату беасос мебошанд. Бо вучуди ин, С.П.Толстов ба миён омадани дигар хел таъбири тафсирро бидуни мулохиза имконнопазир донистааст.

Дар «Таърихи ҳалқи точик» ақидаи тарафдорони муодилаи йуҷихо=массагетҳо муфассал зикр гардида, дар айни ҳол, қайд карда мешавад, ки дар байни олимони советӣ, аз ҷумла, И.И.Умняков,¹⁶ муқобилони ин ақида ҳам ҳастанд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки этимологияи дурусти қалимаи «массагетҳо» то ба ҳол муайян нашудааст.

Пештар И.Маркварт, ҳозир Э.Пуллэйблэнк чунин тафсирро ба ҳақиқат наздик мешуморанд, ки талаффузи қадими Ҷуҷихо (*Ywati*) номи қабилаи ятиҳо мебошад, ки Птолемей (VI, 2) онҳоро ҳамсояи таҳориҳо гуфтааст¹⁷.

Номи таҳориҳоро бошад, баъзан бо номи сарзамини Даван алоқаманд мекунанд. Дар аҳди қадим ин ном ба хитой бояд *dā’iwan* талаффуз карда мешуд, ки он, эҳтимол, номи маҳаллии *Taxwaқ (таҳор)-ро¹⁸ ифода менамуд. Дар адабиёти таъриҳи чунин ақида мақоми мустаҳкам дорад, ки Даван Фарғона аст. Ягон асосе нест, ки ин ақида дигар карда шавад ва он ҳама чидду ҷаҳде, ки ҳам пештар ва ҳам ҳозир ба мақсади қашидани Даван (ба тарафи Помир, ба тарафи Туркистони Марказӣ) карда мешавад, мутлако эътибор надоранд.

Аз дигар тараф, ҳам муаллифони асрҳои IV ва ҳам муаллифони асрҳои минбаъда «йуҷихоро» мудом «таҳор»¹⁹ тарҷума кардаанд, ки ин ақидаи иртибот доштани таҳору йуҷихоро бори дигар тақвият медиҳад.

Дар вақтҳои охир майли ба ҳамон гурӯҳҳои аҳолии Туркистони шарқӣ нисбат додани йуҷихо (ва таҳорҳо) боз зӯр шуда истодааст. Аз авлоди асримиёнагии онҳо дастнависҳое ба мо расидаанд, ки ба ду забон навишта шуда ва он забонҳоро шартан «таҳорӣ» номидаанд. Ин забонҳо ҳиндӯаврупӣ бошанд ҳам, на ба забонҳои ҳиндӣ шабоҳат доранд ва на ба забонҳои эронӣ. Аз муҳаққиқони советӣ Ю.Н.Рерих ва В.В.Иванов²⁰ моили ин ақидаанд.

Олими Япония К.Еноки ҳамаи ин мушкилотро бо роҳи зерин бартараф карданӣ шудааст. Вай ҳаминро ба асос гирифтааст, ки маъҳазҳои антиқӣ ва хитой ҳуди ҳамон як воқеаро не, балки ду воқеаи пайдарпай – ду марҳалаи истилои Боҳтарро инъикос кардаанд, яъне давраҳои аввали истилоро маъҳазҳои антиқӣ ва давраҳои минбаъда истилоро маъҳазҳои хитой тасвир кардаанд. Дар ин сурат ҳочат нест, ки йуҷихо ба ягон ҳалқи дигар, ки дар маъҳазҳои антиқӣ зикр шудаанд, нисбат дода шаванд. К.Еноки мисли Г.Халоун таклиф мекунад, ки йуҷихо скиф шумурда шаванд. Вай таҳмин мекунад, ки шомилони маданияти Пазирик дар сарзамини йуҷихо зиндагӣ мекарданд. «Ба ақидаи ман, – менависад К.Еноки, – йуҷихои асри севуми то милод аз рӯи манзил ва иқтидори худ ба туркҳои асрҳои шашу ҳафт хеле монанд мебошанд ва он ҳодисае, ки чун кӯчи йуҷихо маълум аст, аслан кӯчи ин ё он гурӯҳи ҳалке аз ҷое ба ҷое не, балки васеъ шудани ҳудуди шарқӣ ва шимолии давлати йуҷихо буд». ²¹ Бояд гуфт, ки ҷиҳати лингвистии мую-

¹⁵ Толстов С.П., 1948 а, с. 242-245.

¹⁶ Умняков И. И., 1940; 1946.

¹⁷ Marquart I., 1901, s. 206; Pullīyūlank Ÿ.G.. 1966 а, р. 22.

¹⁸ Pullīyūlank E. G., 1966 а, р. 22.

¹⁹ Рерих Ю. Н., 1943, с. 122.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 122-125; Иванов В. В., 1967.

²¹ Ÿnoki K., 1959, р. 227-232.

дилаи йучихо=скифхоро Э. Пуллейблэнк саҳт танқид кардааст, дигар чиҳатҳои ин нукта ҳам асоси мустаҳкам надоранд.

Умуман, дар панҷоҳ соли охир ба туфайли тадқиқоти лингвистии олимони мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла олимони советӣ, ҳалли масъалаи йучихо такони зӯре дид. Хеле маълумот ба даст омад. Бисёр таҳмину назарияҳои мутақобил ба миён омаданд. Вале тамоми ин ҳабару маълумоту факту мушоҳидаҳо алҳол дар як манзараи муайян нағунҷида истодаанд. Аз афти кор, ин гуна манзараи муайян дар онҷа ба вучуд оварда мешавад.

Тамоми корҳои дар ин бобат шударо аз назар гузаронда бояд гуфт, ки дар ҳали ин масъала аҳамияти мадракҳои археологӣ беш аз пеш афзуда истодааст.

Дар бобати роли муносибатҳои мутақобили хитоиҳои хуннҳои йучихо дар заволи Юнону Боҳтар С.П. Толстов изҳори ақида мекунад, ки «...Умуман, аз тарафи «барбариҳо» истило шудани Боҳтар ба сӯй ҷануб, зидди душманони анъанавии ҳуд ҳаракат кардани қабилаҳо, пеш аз ҳама, ҳаракат кардани қабилаҳои назди Арал аст»²². Ба фикри мо ҳам, маҳз ҳодисаҳое, ки дар маҳалҳои дур аз Осиёи Миёна рӯй додаанд, ҳақиқатан, боиси он гардидаанд, ки ба ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна урдуи мутааддиҳои кӯчманчиён – йучихо зада даромаданд ва дар навбати ҳуд дигар қабилаҳову ҳалқҳои кӯчманчии Осиёи Миёнаро ба ҳаракат оварданд. ҳамин тарик, гӯё реаксияи мусалсал ба амал омад. Вале реаксияи мазкур, метавонист факат ба ҳамин шарт ин қадар бо шиддат ҷараён ёбад, ки агар ташбеҳи боло-иро бори дигар кор фармоем – дар «деги» вазъият «массаи критикӣ» ба вучуд омада буд.

ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Боҳтар

Соли 206 пеш аз милод, даҳҳо сол қабл аз он, ки йучихо ба хоки Осиёи Миёна дохил шуданд, дар сарҳадҳои давлатии Юнону Боҳтар аллакай урдуҳои сершумори кӯчманчиён меистоданд. Таҳаззули минбаъдаи давлати мазкур, аз афти кор, боиси мудом аз даст рафтани ноҳияҳои шимолии он гардид. Ба муносибати ҳаракатҳо, ки аз даҳолати йучихо ба амал омаданд, ба Юнону Боҳтар ҳучуми қатъӣ сар шуд. Мо намедонем, ки ин ҷоека ҳақиқатан чӣ гуна ҷараён дошт. Яке аз таҳминҳои имконпазир (ки мисли тамоми дигар таҳминҳо бисёр ҷойҳои суст дорад) ҷунин аст: сакоиҳо аз тазиики йучихо ғурехта, аз гузаргоҳои кӯҳистони Туркистони шарқӣ ва Помир гузашта, ба ҳиндустони шимолу шарқӣ омаданд²³. Сакара-уқҳое, ки дар мачрои миёнаи Сир маскун буданд, Суғдро истило намуда, аз он ҷо ба воҳаи Марв дохил шуданд ва ба ҷануб ба тарафи Сакистон (Систони ҳозира) ва ҳиндустони шимолу гарбӣ ҳаракат карданд. Иттиҳодияи қалони тоифаҳо аз атрофи Фарғона (таҳорҳо?) ва аз ҳафтруҷ, инҷунин дигар ғавҷи кӯчманчиён аз назди Арал ба ҷануб – ба тарафи Боҳтар раҳсипор шуданд.

Сафири Ҳитой Чжан-Сян соли 128 пеш аз милод тавонистааст қайд қунад, ки йучихо Даҳя, яъне Боҳтарро истило карданд, вале дар он вақт қароргоҳи сардори йучихо дар шимолтари Аму ҷоъе буд²⁴. Аз афти кор, дар марҳилаҳои аввал волиёни вилоятҳои Боҳтар ба йучихо факат итоати вассалиро ба гардан гирифтаанд, вале сонитар, бъяди ба ҷануб ҳаракат кардани лашқари йучихо маъмурияти йучихо низ таъсис ёфтааст.

²² Толстов С.П., 1948 а, с. 245.

²³ Литвинский Б.А., 1960 а, с. 8-11.

²⁴ Бичурин, II, с. 151-152.

Эхтимол, ҳақ ба ҷониби А.К.Нарайн аст, ки навишта буд: ба давлати Юонону Бохтар бо роҳҳои гуногуни амалиёт ҳалқҳои гуногун дар вакъҳои гуногун ҳамла кардаанд²⁵. Дар натиҷа Юонону Бохтар суқут ёфт. Дар охири асри II-нимай аввали асри I охирин мулкҳои волиёни Юонону Бохтар истило гардида, барҳам дода шуданд.

Ба ҳамин тариқ, бар хилофи Порт, ҳамлаи қӯчманчиён боиси тамоман завол ёфтани давлати Юонону Бохтар гардид.

2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II-I ПЕШ АЗ МИЛОД

Бохтар ва Сүғд

Аз тарафи йуҷиҳо истило шудани Бохтар боиси минбаъд пароканда ва гайри-мутамарказ шудани он гардид. Вакъҳои аввал дар ҳар як шаҳр ва маҳалҳои атрофи он ҳоким менишаст. Ин тарзи идора аз замонҳои давлати Юонону Бохтар монда буд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳанд, ки дар иҳтиёри ҳокими ҳуҷиҳо панҷ вилоят вучуд дошт. Баъди ба Даҳя – Бохтар кӯчидан «хонаводай йуҷиҳо ба панҷ хонаводай ҳокимон тақсим шуд»²⁶. Ин матн далолат мекунад, ки тақсимоти территоријавии ҳуҷиҳо ба принсиҳи авлоду қабилавӣ асос ёфтааст ва ин принсиҳ дар байни қӯчманчиёне, ки баъдҳо ҳам ба Осиёи Миёна омадаанд, бисёр дучор мешавад.

Волиёни ин вилоятҳо унвоне доштанд, хитоиҳо онро бо қалимаи «ҳи-ҳэу» (талафузи қадимиаш Ҷӯйар-goh) ифода кардаанд. Қариб шакке нест, ки ин худи ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои Кушониён ба намуди уаууга ба назар мерасад ва сипас, ба туркҳо ба шакли «ябғу» гузаштааст. Ба ақидаи Г.Бейли, баромади унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд «сардор» бошад.²⁷

Тартиби реалии воқеаҳое, ки дар асрҳои II-I пеш аз милод ҷараён ёфтаанд, амалан маълум нестанд. Ягона маълумоте, ки мо дорем, аз тадқиқи материалҳои нумизматӣ ва археологӣ ба даст омадаанд.

Эхтимол, баъди заволи давлати Юонону Бохтар ҳам, дар сарзамини Бохтар обола ном пули майдае дар муомилот буд, ки рӯяш расми подшоҳи Юонону Бохтар - Евкратидро дошт. Тангаҳое, ки дар ҷанубӣ Тоҷикистон ёфт шудаанд, далолат мекунанд, ки ин тангаҳо дар замони ҳуҷиҳо ҳам, яъне дар охири асрҳои II-I пеш аз милод бароварда мешуданд. Зотан ин тангаҳо айнан ба намуди тангаҳои худи Евкратид сикка зада мешуданду факат навиштаҷоти онро андак дигар мекарданд. Тахмин меравад, ки аз ин хел тангаҳо ҷанд намуд бароварда шудааст (онҳо аз ҳисор ва Кубодиён ёфт шудаанд)²⁸.

Дигар тангаҳо низ хеле муҳиманд, ки ба намуди тангаҳои яке аз охирин подшоҳони Юонону Бохтар Гелиокл бароварда шудаанд. Баъзе аз ин тангаҳо ба тангаҳои Гелиокл қариб айнан монанд аст, дар баъзе дигари онҳо сурати асп ҳаст, ки дар тангаҳои Гелиокл набуд. Тангаҳои сурати аспдор тангаҳои давраи сонӣ мебошанд ва, аз афти кор, аз ягон дигаргунҳои сиёсӣ ва шояд аз қӯшишҳои марказоз-

²⁵ Narain A.K., 1962, p. 138.

²⁶ Бичурин, II, с. 184, 227.

²⁷ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1967 б, с. 36.

²⁸ Мандельштам А. М., 1966 в.

нии ҳокимият дар асри I пеш аз милод далолат менамоянд. Ин тангаҳо дар водихои Сурхандарёву хисор²⁹ ва дар райони Фарҳори Тоҷикистон ёфт шудаанд.

Дар Суғд ҳам ба тақлиди тангаҳои Юнону Боҳтар сикка мезаданд. Вале чун намуна тетрадирҳамҳои Евтидем истифода мешуд. Як қисми ин тангаҳо ба нусҳаи қадимии аслӣ монанданд. Эҳтимол, дар нима дувуми муддати мавҷудияти давлати Юнону Боҳтар сикка зада мешуданд (ва дар муомила буданд), яъне дар ҳамон даврае, ки Суғд, мумкин аст, аз зери ҳокимияти Юнону Боҳтар аллакай озод шуда буд. Дигар навъ тангаҳо, ки аз нусҳаи аслӣ хеле фарқ доранд, эҳтимол, баъди сукути Юнону Боҳтар сикка зада мешуданд. Ин тангаҳо, аз афти кор, ба воҳаи Бӯҳоро тааллук доранд.³⁰

Ғайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Боҳтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати камонгар сабт шудааст, ҷолиби дикқат мебошанд; бо ҳатти юнонӣ номи шоҳи Селевкиён Антиоҳ навишта шудаасту вале дар рӯи танга расми Антиоҳ не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст. Ин гуна тангаҳо аз Тали Барзуи қарибии Самарқанд ва аз Панҷакент ёфт шудаанд.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Гиркод сабт шудааст, хеле бисёранд ва хати онҳо қисман юнонӣ ва қисман сүгдӣ мебошанд. Р.Гиршман таклиф мекунад, ки навиштаҷоти юнонӣ баъзе тангаҳо ин тавр ҳонда шавад: «[Тангаи] Гиркод ҳиписари] Ардатри сакарауқ». Дар сурати сүгдӣ будани навиштаҷот номи мазкурро Артадр (ё Аратадр) ва сакарауқро «сакараг» хондааст.³¹ Дар асоси ин тавр ҳондани навиштаҷоти тангаҳо Р.Гиршман иддао мекунад, ки Суғдро маҳз сакарауқҳо ишғол кардаанд ва дар он маскан гирифтаанд ва зотан, аз ҳисоби сарвати ин вилояти бой иқтидори онҳо хеле афзудааст. Вале ҳуди ин тавр ҳондани навиштаҷоти тангаҳо боиси шак аст.

Дар поёни Кофарниҳон (водии Бешкент) ва дар маҳалли Бобошоб (дар соҳили чапи Аму, дар байни истоҳои Тошработ ва Муқрӣ) сағонаҳои калони кӯчманҷиён қашф шудаанд. Онҳо андак дурттар аз воҳаҳои мукимињишини зи-роаткор, дар маҳалҳои нимбиёбон, вале дар қарибии ҷоҳу ҷашмаҳо воқеъ гар-диданд. Сағонаҳо берун аз ҳудуди заминҳои обӣ воқеъ гаштаанд. Ба ҳамин тарик, мавқеи онҳо нисбат ба тамоми воҳаҳо гӯё як навъ мавқеи ҳукмрониро дорад. Аз дигар тараф, сағонаҳо дар мобайни убургоҳҳои Аму ҷой гирифтаанд. ҳамаи ин чунин нуктаро тақвият медиҳад, ки дар замони ба ноҳияҳои шимолии Боҳтар кӯчидани одамон, шумораи зиёди мардум ба тарзи ҳаётӣ нимӯҷманҷигӣ гузашта буданд.

Аз сағонаҳое, ки дар водии Кофарниҳон тадқик шуданд, материали фаровон-аслиҳа (пайкон, ҳанҷар ва ғ.), асбоби зинат (аз ҷумла, тиллой), сағолот ва ғ.³² ба даст омаданд. Аксари ин ашё, бешак, аз аҳолии маҳаллии муқимиӯ гирифта шудааст, масалан, асбобҳои сағолии хоси боҳтариҳо ва ғ. Ин далолат мекунад, ки ба туфайли таъсири маданий аҳолии маҳаллӣ бисёр унсурҳои маданияти Боҳтар дар майшати кӯчманҷиённи истисморгар бо суръату вусъат ҷорӣ гардид. ҳафриёт маълум кард, ки навомадаҳо мувофиқи намуди антропологии худ ба сокинони

²⁹ Массон В.М., 1957 6.

³⁰ Массон В. М., 1954.

³¹ Ghirshman K., 1946, p.111-115; Массон В. М., 1955, с. 42-43; ИТН, I, 1063, с. 34-347. Дар бораи мушкилоти ҳондани навиштаҷоти сӯидии тангаҳои ин давра ниг.: Hünning W.İ., 1958, s.26.

³² Мандельштам А.М., 1966 а; 1975. Дар солҳои охир бо ҳафриёти гӯрионҳои водии Бешкент (райони Шаҳртӯзи РСС Тоҷикистон) яке аз отрядҳои Экспедицияи археологии ҷануби Тоҷикистон машгул аст, ниг.: Медведская И. Н., 1976).

нохияҳои шимолии Осиёи Миёна – ба сакоиҳо ва усуниҳои хафтруду Назди Арал хеле қаробат доранд ва зимнан таъсири антропологии муғулсимиҳо ҳам возеҳ ба назар мерасад.³³ Вале эҳтимол дорад, ки ин ёдгории бегонагон не, балки ёдгории аҳолии кӯчманчии Бохтар бошад (фарзияи Б.А.Литвинский).

Сафонаҳои кӯчманчиёни навомада дар Суғд ҳам тадқиқ шудаанд. Масалан, сағонаҳои Кўймазор ва Лавандак аз ҳамин қабиланд³⁴. Аҳамияти таърихию маданий ин сағонаҳо ба аҳамияти сағонаҳои Бохтар қариб баробар аст. Дар ин чо, яъне дар Суғд ҳам навомадаҳо аз маданияти аҳолии маҳаллии муқимӣ баҳравар шудаанд.

Давлати қадимии Фарғона – Даван

Дар маъхазҳои хитоии асрҳои II–I пеш аз милод Даван ном як кишвари васеи турсарвати серодам тасвир шудааст. Аксарияти куллии муҳаққиқон – ҳам русҳо ва ҳам хориҷиён Даванро дар Фарғона чой медиҳанд. Муаммо дар ҳамин, ки баромади калимаи «Даван»-ро, ки ба калимаи «Фарғона» хеч монандӣ надорад, чӣ хел шарҳ додан мумкин бошад. Умуман, калимаи «Даван» то асли III пеш аз милод дучор меояд. Баъд номҳои «Боҳан» ва «Полона» ба назар мерасанд ва зимнан ишорат меравад, ки ин ном муродифи «Даван»-и қадим аст. Шубҳае нест, ки Полона транскрипсияи хитоии калимаи Фарғона мебошад³⁵. Дар бобати Даван бошад, чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, чунин ақида пешниҳод шудааст, ки хитоиҳо зери номи Даван кишвареро дар назар доштанд, ки номи он бо номи таҳорҳо (Taxwak) алоқаманд аст.

Мувофиқи маълумоте, ки дар охири асли II пеш аз милод аз Хитой дастрас шудааст, аҳолии Фарғона 300 ҳазор нафар будааст. Вале дар он вакт рӯйхатгирии аҳолӣ набуд ва инчунин усулҳои тақрибан муайянкуни шумораи аҳолӣ низ вучуд надошт. Ба ин сабаб раками мазкур маҳсули хаёли сайёҳ аст, на хабари аниқу дақиқ. Дар Даван бисёр шаҳру деҳаҳои калон будааст (сарчашмаҳо 70 номгӯйро додаанд). Шаҳри асосии Даван - Арши будааст.

Ривоят мекунанд, ки «мардум ҷашмони чӯкида ва риши ғуллӣ доранд, дар тичорат моҳиранд... Занонро ҳурмат мекунанд. Зан чизе гӯяд, шавҳар ҳақ надорад, онро иҷро нақунад»³⁶.

Даван чун мамлакате тасвир шудааст, ки ҳочагии қишлоқи мутараққӣ дорад. Дар ин чо токзорҳои калон будааст. Шаробе мекашидаанд, ки даҳҳо сол нигоҳ мешоштаанд. Юнучқа мекишидаанд (номашро алафи «му-су» гуфтаанд).³⁷

Хусусан, аспҳои Фарғона машхур будаанд. Масалан, дар байни онҳо аргумоқҳое будаанд, ки ҳар як ашрофзодаи мамлакатҳои ҳамсоя орзу мекард, соҳиби чунин аспе шавад. Хитоиҳо, алалхусус, дар орзуи он аспҳои Фарғона буданд, ки «хун метаровиданд». Онҳо ин аспҳоро аспҳои илоҳӣ меномиданд ва итминон доштанд, ки савори ин гуна асп ба «абадистон» расидан мумкин аст. Хусусан, императори оли ҳанҳо Ву-ди, ки шабурӯз илоҳи ҷовид шуданро мечуст, мудом орзу мекард, ки соҳиби чунин аспҳои хунтаровиши шавад. Ин аспҳои Фарғона дар Хитой, ҳатто мавриди парастиш шуданд. Кор ба дараҷае расид, ки шоирон дар

³³ Кияткина Т. П., 1955, с. 6, 8; 1976, с. 86-125.

³⁴ Обельченко О. В., 1956, 1961.

³⁵ Мувоғиги анъанаи маъхазҳои хитой Р'о-ло-на дар сарчашмаҳои солҳои 436-437 дучор мешавад (Pylliot P., 1934, p. 41).

³⁶ Бичурин, И., с. 161-162, 188.

³⁷ Дар ҳамон чо, с. 161-162, 186-188.

ҳаққи ин аспхо қасидаҳо гуфтанд. Лекин ин аспхо ба қасида не, балки ба муолиҷа мӯхтоҷ буданд, хун таровидани ин аспхо, ки ба назари хитоихо қудрати илоҳӣ мемамуд, аслан аз газидани кирму кана хуншор шудани пӯст буд.

Императорҳои Хитой мекӯшиданд, ки Даванро тасхир намоянд. Ҳалки Даван ба муқобили истилогарон дар муддати солҳо ҷангӣ вазнини хунин бурд. Соли 104 пеш аз милод ба Даван 60 ҳазор лашкари савора фиристода шуда, илова бар он ба мадади онҳо, чӣ тавре сарчашмаи хитой менависад, «даҳҳо ҳазор ҷанговарони ҷаҷони хитой» дода шуд. Ин лашкари сершумор шикаст ҳӯрда, ба мақсад нарасид ва бокимондаи ноҷизи он қафо гашт. Баъди ин ба Даван бори дувум ҳуҷум карданд, ки дар он лашкари шастиҳазорӣ ва даҳҳо ҳазор мададгорон ширкат доштанд. Фарғонагиҳо зери роҳбарии шоҳи худ Муғия зидди истилогарон фидокорона ҷангиданд. Гарҷанде дар ин муҳориба бисёр фарғонагиҳо ҳалок шуданд ва худи Муғия бо роҳи ҳиёнат қушта шуд, истилогарон Даванро гирифта натавониста, маҷбур гардианд, ки ақиб раванд. Барои таъмини идомаи сиёсате, ки Муғия мебурд, баъди вай додарашро ба таҳт шинонданд.³⁸

Ба ҳамин тарик, ҳалки Фарғона бо мадади дигар ҳалқҳои ҳамсояи Осиёи Миён на истилои оли Ханҳоро рафъ кард ва истиқлоли ҳудро нигоҳ дошт.

Ҳалқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ

Яке аз ҳалқҳо, ки дар мушкилӣ дастгири фарғонагиҳо шуд, Қанғуйҳо буданд (талафғузи қадимиаш khan-kiah). Дар сарчашмаҳо Қанғуй муфассал тасвир шудааст. Аз як тараф Қанғуй бо Даван, яъне Фарғона, ҳамсарҳад буд ва зоҳирان, ин сарҳад аз ҷанубу шарқ мегузашт. Дар ҷануб ҳудуди Қанғуй бо мулки йуҷиҳо мепайваст. Дар шимолу гарб сарзамини Қанғуй то Ян-сай, яъне то хоки қабилаҳои сармату олони Назди Арал тӯл мекашид ва ин қабилаҳо тобеи Қанғуй буданд.³⁹

Ҳуди Қанғуйҳо киҳо буданд? Маркази сарзамини беконори онҳо дар кучо буд? Ақидаи С.П.Толстов, ки мувофиқи он Қанғуй ва Ҳоразм як ҷизанд, дар илми таъриҳшиносиҳо хеле маъмул буд ва муддати дароз баҳснапазир дониста мешуд.⁴⁰ Вале тадқики муфассали сарчашмаҳо ва натиҷаи тадқиқотҳои навтарин нишон доданд, ки бисёр фактҳо муқобили ин ақида мебошанд.

Ҷарогоҳи Қанғуйҳо, эҳтимол дар лаби Сир воқеъ буда, қароргоҳи ҳокимони онҳо дар қарibiҳои Тошканд ҷой дошт. Ба ҳамин тарик, маркази Қанғуй дар маҷрои миёнаи Сир буд. Аз ин ҷо маълум, ки ҷаро Қанғуйҳо ба мадади фарғонагиҳо омада, зидди хитоихо ҷангиданд. Ҳоразм бошад, дар як гӯшаи дурдасти сарзамине воқеъ буд, ки ба Қанғуй итоат мекард.

Нисбати этникии Қанғуйҳо мавриди баҳси олимон қарор гирифтааст. Ақидае ҳаст, ки онҳо турк мебошанд. Баъзеҳо исбот мекунанд, ки Қанғуйҳо аз мардумони таҳоризабонанд. Вале дурусташ ҳамин, ки онҳо аз мардумони эронизабон буда, авлоду ворисони сакоиҳои Сир мебошанд.

Сарчашмаҳо Қанғуйҳоро «аҳли кӯҷӣ» номидаанд. Инҷунин ривоят меравад, ки мувофиқи урғу одат Қанғуй «айнан бо Янсай як аст». Вале дар Янсай «мардум андаруни ҷордевори кулӯҳӣ зиндагӣ мекунанд». Дар ҳақиқат, дар територияи Қанғуй манзилгоҳҳо хеле бисёр буданд».⁴¹

³⁸ Бичурин, II, с. 163; I, с. 162-167 б, с. 350-351.

³⁹ Бичурин, I, с. 150, 165, 166, 229.

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, с. 20-26.

⁴¹ Литвинский Б. А., 1968.

Аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълум мешавад, ки Кангӯй иттиҳоди тавонони давлатӣ буд. Дар айни авчи тараққиёти худ дар асри I пеш аз милод 120 ҳаз. лашкар дошт. Кангӯй сиёсати мустақилонаи хориҷиро пеш мебурд ва ба ҳамсаҳои худ дар муборизаи онҳо зидди истилогарони аҷнабӣ мадад мерасонд. Дар замони осоишта ҳам Кангӯй ба намояндагони оли Ҳанҳо равшан нишон медод, ки оли Ҳанҳоро заррае писанд намекунад ва онҳо маъюсона ҳабар мекашиданд, ки «Кангӯй... сарбаланд ва саркаш аст».⁴²

Таърихи минбаъдаи Кангӯй равшан нест. ҳанӯз дар соли 270 пеш аз милод вай ба мамлакатҳои хориҷи Осиёи Миёна ҳайъатҳои сафорат мефиристондааст. Баъдтар Кангӯй тамоман аз қувват монда, ба ҳайъати давлати ҳайтолиён дохил мешавад.

Тадқикоти археологии мачрои миёнаи Сир нишон дод, ки дар ин ҷо сағонаву бошишгоҳҳо бисёранд. Аввалин бошишгоҳе, ки тадқиқ шуд (аз тарафи Г.В.Григорьев), бошишгоҳи Қавунчии назди Янгийӯл буд. Дар паҳлуи ин бошишгоҳҳо сағонаи Ҷуно воқеъ гардидааст. Археологҳо маданияти мачрои миёнаи дарёи Сирро, ки дар асрҳои охири пеш аз милод ва асрҳои аввали милод вучӯд дошт, маданияти Қавунчию Ҷуно меноманд. Доираи ин маданият баъдҳо вусъат ёфта, то ба қӯҳҳои Қаромазор ва Самарқанд расид. Ана ҳамин маданият махз маданияти Кангӯй мебошад. Мувоғики пайдоиши худ ин маданият, бешак, маданияти махаллӣ аст. Аз рӯи мадракҳои бостоншиносӣ маълум шуд, ки дар байни бутҳои кангӯйҳо Фарн ном буте низ будааст, ки ба қатори бутҳои дини зардуштӣ медарояд. Ин бут ҳофиз ва ҳомии ҳам ҳокимон ва ҳам парастори рӯзгору оиласу саломатӣ мебошад. Баъзан ин бут ба намуди гӯсфанд мӯчассам карда мешуд. Махз ба ҳамин сабаб аҳли Кангӯй дастаи зарфҳои худро ба шакли ягон ҳайвон – дар ин сурат, ба шакли гӯсфанд месоҳтанд (бοқимондаҳои ин тасаввурот дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам ба назар мерасанд)⁴³.

Усун (талаффузи қадимиаш *O-swən) иттиҳоди калони қабилаҳоест дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ва Туркистон шарқӣ. Мувоғики ривояте усунҳои аввал дар Муғалистон сокин шуда, баъд ба ғарб кӯчиданд. ҳокими усунҳо Кунмо ном дошт (кун-бағ «садори қабилаҳо»). Ривоят ҳаст, ки усунҳо дар Муғалистон зиндагӣ мекардаанд ва кунмо Нан-доу-мии ҳокими онҳо будааст. Баъдтар ба усунҳо یучиҳо ҳамла карданду Нан-доу-ми күшта шуд ва усунҳо ба ҳоки хуннҳо кӯчиданд, ки шояд хуннҳо онҳоро тарағирий кунанд (мувоғики як варианти дигар хуннҳо худашон сардори усунҳоро күштаанд). Аз Кунмои күшташуда як писарҷаи навзод мондааст. Боре парастори ин писарҷаи навзод «кӯдакро парпеч карда, мобайни алафҳо монду худаш рафт, ки қути лоямуте пайдо кунад. Гашта омада дид, ки модагурге ба кӯдак сина медиҳад ва зоғе пораи гӯшт дар минкор болои онҳо ҷарҳ мезанад. Парастор пиндошт, ки ин кӯдак бут аст ва ўро бо эҳтиёҷ бардошта, ба назди хуннҳо бурд. Ба шанҷои хуннҳо ин писарак писанд омад ва ўро ба тарбият гирифт. Вакте кунмо ба балогат расид, шанҷои раиҷи падарашро ба ихтиёри вай дод ва сардори лашкар таъин кард. «Кунмо қувват гирифта, дар охири охирон ба یучиҳо, ки ба ғарб кӯчida буданд, ҳучум кард ва қасоси падарашро гирифта, онҳоро торумор намуд»⁴⁴.

⁴² Бичурин, II, с. 184-185.

⁴³ Григорьев Г. В., 1948; Тереножкин А. И., 1950 6, с. 158-160; Мухторов А., 1966, с. 7; Литвинский С. А., 1968.

⁴⁴ Бичурин, II, саҳ. 155-156. Оид ба таҳлили масъалаи пайдоиши усунҳо ниг.: Зуев Ю. А., 1960, с. 121-124; Pullūyūlank Ÿ.G., 1970, р. 154-160.

«Усунҳо на ба зироат машғуланд ва на ба боғдорӣ, балки бо чорвои худ ба кучое, ки алаф бисёру об бошад, кӯчманчигӣ мекунанд» – мегӯяд сарчашма. Дар асри I пеш аз милод хитоиҳо таҳмин кардаанд, ки шумораи усунҳо аз 600 ҳазор беш аст. Ин кишвар яке аз зӯртариин кишварҳои Осиёи Миёна буду Хитой дар назди он тамаллук мекард. Мақоми намояндагони ашроф баланд буд. Ба сарватмандии онҳо ҳамин як маълумот далолат мекунад, ки ҳар яки онҳо чорвои бешумор, аз як худи асп 4-5 ҳазор сар доштанд. Писарони болиги кунмо ҳар яке соҳиби мулки худ буд ва кунмо ҳақ надошт, ки корҳои давлатиро танҳо худаш ҳал кунад.

Кунмои нав аз тарафи «оқсаққолон» ба таҳт бардошта мешуд⁴⁵.

Охирин маълумот дар бораи усунҳо дар ҳисоботи Дун-Дин ном сафире ҷой дорад, ки соли 435 ба пойтахти усунҳо «Шаҳри Водии сурх» омада будааст, дар ҳамон вакът аварҳо усунҳоро саҳт ба танг меовардаанд, баъдҳо усунҳо, умуман, истиқлолияти сиёсии худро аз даст додаанд⁴⁶.

Дар Тяншон ва дар ҳафтруд бисёр сағонаҳои усунҳо қашф шудаанд⁴⁷. Материале, ки аз ин қашфиёт ба даст омад, имкон дод таъриҳи ва маданияти усунҳо аниктар ва равшантар карда шавад. Фақат ҳаминиро бояд қайд кард: сарчаашмаҳои ҳатти ҳабар медиҳанд, ки усунҳо аз шарқ омадаанд, vale ҳаро бечунучаро қабул кардан лозим не. Аз афти кор, ба Осиёи Миёна қабилаҳои нисбатан камшумор кӯчида омадаанд. Қисми асосии иттиҳоди қабилаҳо, ки дар таъриҳи бо номи «усунҳо» маъмул аст, ин худи ҳамон аҳолии маҳаллии сакой мебошанд, ки баъдҳо трансформатсия шудаанд.

Маълум, ки усунҳо на фақат чорводорӣ мекарданд. Онҳо ҳунармандӣ ва зироатро ҳам медонистанд. Гуфтган мумкин, ки усунҳо ҳам, мисли сакоихо дар мавзъехои калони Туркистони шарқӣ маскун буданд.

Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

Иктидори Порт дар аҳди Меҳрдоди II ниҳоят афзуд. Баъд аз сари вай (соли 88/7 пеш аз милод) кори Порт аввал омад накард. Дар ҳамин вакът Рим дар шарқ сиёсати ниҳоят таҷовузкорона мебурд. ҳар ду тараф дарёи Фуротро ҳатти сарҳадди ду мамлакат мӯкаррар карданд. Вале амалиёти таҷовузкоронаи римиҳо ногузир портҳоро низ ба ҷангу ҷидол мекашид, алалхусус, ки портҳо ҳам феълу ҳӯи тез доштанд. Аввалин задухӯрдҳо соли 65 пеш аз милод шуд ва римиҳо ғалабаи комил ба даст оварданд.

Соли 54 пеш аз милод Рим ба юриши калони зидди Порт тайёри дидан гирифт. Ба лашкари римиҳо Красс ном лашкаркаши машҳур сарварӣ мекард, vale Красс ҷои муҳорибаҳоро мутлако намедонист ва бо тактикаи портҳо шинос набуд. Қисми асосии лашкари портҳо бо сардории шоҳ Ороди II ба Арманистон дохил шуданд ва умед доштанд, ки лашкари Красс ба ин ҷо меояд. Вале Красс ба водӣ баромада, ба тарафи Байнаннаҳрайн раҳсипор шуд ва зимнан ба ҳисоб нагирифт, ки лашкари савораи портҳо маҳз дар водӣ ҳавфи зиёд дорад. Лашкари римиҳо аз Фурот гузашт ва лашкари портҳо қасдан ақибнишиниро вонамуд карда, бо фиреб душманро аз паси худ ба масофаи роҳи се-ҷорӯза ба як маҳалли дурдасти хилват овард. Сарлашкари портҳо Сурона ба муҳориба нағз тайёри дид. Файр аз дастаҳои муқарра-

⁴⁵ Бичурин, И., с. 190-198.

⁴⁶ Зуев Ю. А., 1960, с. 121.

⁴⁷ Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938; Бернштам А. Н., 1950; Кибиров А. К., 1959; Акишев К.А., Кушаев Г. А., 1963.

рии аскарони савора вай ҳазор катафрактари, яъне саворагони зиреҳпӯш дошт. Вай пешакӣ тири бешумореро захира кард.

9 майи соли 53 пеш аз милод дар қарибии шаҳри Карра портҳо ба лашкари римиҳо дарафтоданд. Пеш аз муҳориба садои мудҳиши нақораҳои ҷангии портҳо ба осмон печид. «Бо ин наъра ба дили римиҳо воҳима андохта,— менависад Плутарх (Марк Красс, 24),— портҳо ба якборагӣ ҷодар аз китиф партофтанд ва дар пеши назари римиҳо чун алангани оташ ҷилвагар шуданд — ҳӯдӯ зиреҳи онҳо аз фӯлоди Марога буду дар офтоб раҳшида, ҷашмҳоро мебурд, аспони онҳо ҳам зиреҳи мисӣ ва оҳанӣ доштанд. Ҳуди Сурона пеш баромад, ки марде буд қавихайкал ва хушсурат. Портҳо тез сафи сирак кашида, аз дур қариб нишон нағирифта (римиҳо чунон зич меистоданд, ки қас ҳоҳад ҳам тираш хато намерафт), римиҳоро тирборон карданд ва камонҳои қалони зехсаҳти ҳудро бо тамоми қувват кат карда, тирҳои ҷоншикор раҳо менамуданду зарбаҳои саҳти кироӣ мезаданд. Дар ҷунин шароит ҳоли римиҳо табоҳ шуд...»

Красс инро дида беҳтарин қисмҳои лашкари ҳудро бо сардории писараш ба ҷанг даровард. Портҳо ноҳост қафо гурехтанд. Вақте ки дастаи римиҳо портҳоро таъкибкунон ҳеле дур рафтанд, портҳо якбора, ҳуди римиҳоро ихота кардану ҳамаро аз дами тег гузаронданд.

Лашкари римиён дар торикии шаб роҳи гурезро пеш гирифт, vale ҳалос шуда натавонист. Дар ниҳояти кор аксари сарбозони римӣ қушта шуда, боқимондаашон асир афтиданд. Красс низ ҳалок шуд. Сари ўро аз тан ҷудо карда, чун ғанимати ҷангӣ ба Ороди II оварда доданд⁴⁸.

Мувоғики ҳабари бâъзе маъҳазҳо, римиёни асиэрро дар ноҳияи Марв маскун карданд. Дар ин ҷо легионерҳои Рим ҳонаву бачадор шуданд ва дар лашкари портҳо хизмат мекарданд (Горатсий, «Одаҳо», III, 5, 5). Як қисми онҳо, аз афти кор, ба тарафи шимолу шарқ рафта, дар ҳафтруҷ сокин шуданд⁴⁹. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Нисо гуфта мешавад, ки аз сардорони тагма шароб қабул карда шуд ва зимнан номи он сардорон портӣ аст. «Тагма» бошад, қалимаи юнонист, ки дар аҳди Рим маъни «легион»-ро дошт.

И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц таҳмин мекунанд, ки дар ҳуҷҷати Нисо шаробе қайд шудааст, ки аз легионерҳои сокини Порти шарқӣ омадааст⁵⁰. Ин таҳмин ҷо либи диққат аст, vale онро баҳснозазир гуфтан мумкин не, зеро, эҳтимол, ин истилоҳот дар рафти робитаи порту римиҳо ба забони портӣ доҳил шуда бошад (шояд ин қалима бевосита аз забони юнони гирифта шуда бошад, ки он маъни «саф», «дастай лашкар»-ро дошт).

Дар аҳди подшоҳ Покор соли 40 пеш аз милод портҳо, ҳатто Сурия ва Фаластинро тасхир намуданд. Осиёи Сағир ба онҳо мутеъ шуд. Рости гап, Рим дере нағузашта ин ҷойҳоро боз кашида гирифт. Vale муҳимаш ин не — муҳимаш ҳамин, ки дар асри I пеш аз милод Порт душмани тавонони Рим буд ва лашкари портҳо борҳо лашкари римиёнро торумор кард.

⁴⁸ Тафсилоти инро ниг.: Бокшанин А. Г., 1949.

⁴⁹ Duis H.N., 1957.

⁵⁰ Дъяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 150-151.

3. ДАВЛАТИ КУШОН

Давраи аввали давлати Кушон

Дар Осиёи Миёна ва инчунин дар нохияҳои ҷанубӣ он – то худи хоки шимолу гарби Покистон бисёр вакт тангаҳоё ёфт мешаванд, ки дар онҳо аз миён боло сурати марде тасвир шудаасту он мард дар сар пешонабанди подшоҳӣ – диадема дорад. Мӯи сари мард мавҷ зада, хеле дароз шудаанду ҳатто гӯшҳояшро ҷанаҳ кардаанд. Сурати аз миён болои мард ба доирае гирифта шудааст, ки аз доначаҳои арзанмонанди пайваста таркиб ёфтааст. Дар қафои танга сурати саворае менамояд, ки ба тарафи рост рафта истодааст. Дар миёни савор горити дароз (ғилоғи камон) ҳамоил мебошад. Дар пушти сари савор олиҳаи зафар – Ника дар парвоз аст. Маълум, ки асп қадам мезанад, зеро пои чапи пешашро бардошта истодааст. Савор болои зин озодона нишаста, ба тарафи нигаранда тоб хӯрдааст, ба ин сабаб тамоми танаш аз пеш баръало намоён буда, факат сарашро андак гардондааст ва танҳо як бари рӯяш менамояд. Гарчанде танга ниҳоят хурд бошад ҳам, тамоми ҷузъиёти мӯйсару сару-либоси савор равshan намоён мебошад ва аз онҳо маълум, ки савор худи ҳамон подшоҳест, ки дар рӯи танга тасвир шудааст. Дар атрофи танга ба юнонӣ иборае сабт гардидааст, ки аз чор қалима иборат мебошад. Маънои қалимаи якум «ҳоким» аст ва дар ин маврид ҳамон қалимаи юнонӣ истифода шудааст, ки аз қалимаи «тиран» бармеояд ва дар он давра ин истилоҳро нисбат ба ҳукмроне кор мефармуданд, ки мустақил набуд, яъне хокими олӣ набуд.

Қалимаи дувумро аксар вакт «Герай» меҳонанд ва онро номи хоси юнонӣ мегӯянд, ки аз номи олиҳаи Юнон - Гера пайдо шудааст. Баъзан дар адабиёт ин номро ба тарзи дигар ҳам меҳонанд (масалан, «Миай» ҳам меҳонанд). Ҳондани қалимаи севум ҷои баҳс надорад ва он ҳамоно «кушон» аст, қалимаи чорумро аз афти кор, «санаб» ҳондан даркор. Ба ақидаи Е.А.Давидович, умуман ҳати рӯи танга бояд ин хел ҳонда шавад: «ҳокими Герай кушони Санаб». Ба ақидаи муҳаққики ин тангаҳо нумизмат А.Н.Зограф, тангаҳои мазкур ба тангаҳои Евкратид шабоҳат доранд ва гуфтан мумкин, ки дар миёнаҳои аспи I пеш аз милод сикка зада шудаанд⁵¹.

Ганчинаи тангаҳои қалони нуқраи Герай дар маркази райони Вахш ёфт шуд, ки он дар илм аввалин ганчинаи маълуми ин подшоҳ мебошад⁵². Файр аз ин Б.А.Литвинский чор дона тангаи хурди нуқраи Герайро аз димнаи Кушониён-Теппани Шоҳ ва як донаи онро дар Тирмиз ва як донаи дигарро аз Кайқубодшоҳ ёфт. Дар баробари дигар бозёфтҳо ин бозёфтҳо ба мо ҳақ медиҳанд иддао намоем, ки тангаҳои Герай дар Ҷохтар ва, эҳтимол, дар Ҷохтари шимолӣ сикка зада мешуданд.

Маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи касе, ки ин тангаҳоро сикка задааст, яъне дар бораи «ҳокими Герай» ягон маълумот намедиҳанд, ягона ҷизи маълуми ин подшоҳ қалимаи «кушон» аст. Ва аз ҳамин қалима равshan, ки шоҳи мазкур ба қадом сулола мансуб буд.

Доир ба ин масъала Е.А.Давидович навиштааст, ки қалимаи «кушон» пеш аз номи сулолаву давлат пайдо шуда, аз тарафи дигар ҳалқҳо эътироф шудани онро чудо аз маълумоти роҷеъ ба йуҷиҳо дидар баромадан кори ғалат аст.

⁵¹ Зограф А. Н., 1937, Давидович Е. А., 1976, с. 72.

⁵² Давидович Е. А.. 1976, с. 71.

Аслашро гирем, дар маъхазҳои дар бораи панҷ қабила (ё қавми) йуучихо маълумоти бевосита нест. Дар Хан-шу ва Хоу Хан-шу панҷ си-ҳоу (ябғу) зикр шудаанд. Ин ду маъхаз дар бораи панҷ си-ҳоу маълумот дижад ҳам, маълумоти онҳо ба як андоза муфассал нест ва ҳатто ба назар гуногун ҳам менамояд, vale ҳар ду маъхаз баробар ба як андоза таҳрик менамоянд, ки ба ин муносибат ду масъалаи зеринро, ҳар якеро алоҳида-алоҳида, ба эътибор гирифттан зарур мебошад: 1) масъалаи нисбати панҷ мулку пойтахтҳои онҳо ва мақоми онҳо дар давлати Йуучихои Кабир, 2) масъалаи этимологияни истилоҳи си-ҳоу ва минбаъд дигар шудани мазмуни он.

Чжан Сян, ки таҳминан дар солҳои 130-125 пеш аз милод (баъзе муҳаққиқон санаи аниқтареро пеш ниҳодаанд, vale ин санаҳои аниқ якчандто аст) ба мулки Йуучихои Кабир сафар карда будааст, чунин вазъиятро ба қалам медиҳад; Йуучихои Кабир вилояти Даҳя (чануби Аму)-ро тасарруф намуда, худ дар шимоли Аму маскан гирифтанд ва дар ҳамон ноҳия кӯчманчигӣ мекарданд. Ҷиҳати муҳими ин маълумот ҳамин аст, ки ҳангоми баёни сарҳади давлати Йуучихои Кабир Даҳя сарҳадди чанубии давлат номида шудааст.

Панҷ мулк на дар ноҳияҳои кӯчманчигӣ зикр шудаасту на дар худи Даҳя. Албатта, набудани зикри онҳо исботи набудани онҳо нест. Чжан Сян Даҳяро бо ҷашмони худ дидааст ва маълумоти муфассали вай («Онҳо шоҳу волиёни кабир надоранд, vale дар ҳар як шаҳру деҳоти мустаҳками худ ҳокимеро ба таҳт шинондаанд») ба нуктаи вучуд доштани панҷ ва ё камтар аз он мулк зинҳор мувофиқат намекунад. Он вазъияте, ки Чжан Сян тасвир кардааст, мо шартан марҳилаи якуми таърихи йуучихо меномем, ки баъди аз тарафи онҳо тасарруф шудани ноҳияҳои ҳар ду соҳили Аму сар шуда буд.

Дар маъхази дигар Хан-шу, ки тақрибан солҳои 80-уми солшумории мо таълиф шуда, воқеаҳои то соли 25-уми солшумории моро дар бар мегирад, тамоман вазъияти дигар тасвир шудааст: подшоҳи мамлакати Йуучихои Кабир қароргоҳе дорад, ки дар яке аз шаҳрҳои воқеъ дар шимоли дарё ҷой гирифтааст; сарҳадди чанубии мамлакат Даҳя не, балки вилояти Гибин мебошад; худи йуучихо дар аввал ҳамчун давлати кӯчманчӣ ташаккул ёфта буданд; панҷ си-ҳоу ҳаст, ки ба Йуучихои Кабир итоат мекунанд. Пас, маълум мешавад, ки дар бобати ба маданият ва иктиносидёти маҳаллӣ (ва эҳтимол, қисман ба ҳаёти мукими) марбут шудани истилогарони кӯчманчӣ ва аниқтар ташаккул ёфтани худи давлати Йуучихои Кабир хеле тағйирот ба амал омада будааст. Дар шаҳр вучуд доштани қароргоҳи подшоҳ, муқаррар шудани сарҳадди давлатӣ ва ба он доҳил карда шудани Даҳя, ки дар аввал факат ба ном тасарруф шуда буд, ниҳоят умумию сатҳӣ бошад ҳам, ба ҳар ҳол зикри вучуд доштани шоҳони Йуучихои Кабир ва панҷ мулки алоҳида, ки аз тарафи си-ҳуоҳои (ябғуҳои) гайримустақил идора карда мешуданд – ҳамаи ин маълумотҳо фикри болоиро тасдиқ мекунанд. Маълум не, ки ин гуна вазъият кай оғоз ёфта буд ва ҷӣ қадар давом дошт, факат ҳамин маълум, ки ин гуна вазъият пеш аз соли 25-уми солшумории мо вучуд дошт ва он дар таърихи йуучихо марҳилаи наве мебошад, ки мо онро марҳилаи дувум меномем. Ба ақидаи Е.А.Давидович, ҷулуси Герай ба марҳилаи дувум, яъне ба асри I пеш аз милод ё худ ба ибтидиои асри I солшумории мо тааллук дорад⁵³.

Пас аз ин маъхазҳо хабар медиҳанд: «Баъди он ки сад сол ё андак бештар аз ин мурур қард, Гўйшиуан Қиотсюю дигар чор мулкро тасхир намуд ва худро под-

⁵³ Давидович Е. А., 1976, с. 59-60.

шохи Гүйшуан хонд. Зидди Анси ба ҹанг баромад. Гаофуро ишфол кард. Пуду ва Гибинро торумор намуд ва замини онҳоро забт кард. Киотсюю 80 сол умр дид. Баъд аз сари вай писараш Янгаочжен ба таҳт нишаству хиндустонро мутеъ намуд ва идораи онро ба яке аз сарлашкарони худ супурд. Аз ҳамон вакт сар карда, йучихо тавонотарин ва бойтарин ҳонавода шуданд. Мамлакатҳои ҳамсоҳи онро подшоҳи Гүйшуан меномиданд, vale дарбори Хитой мисли пештара онро Йучии Кабир меномид»⁵⁴.

Гүйшуан (аниқтараш Kiwī-sian)⁵⁵ транскрипсияи хитоии қалимаи «кушон» мебошад, ки аз рӯи тангаҳо маълум аст. Инак, Герай аввалин ҳокими оли Кушон дар ҳамон даврае будааст, ки ин сулола акнун боло мерафт. Мумкин аст вай аз ниёғони (падар ё бобои) ҳоким Киотсюю буд, ки дар тангаҳо номбар шудааст.

Тангаҳои қушонӣ дар ҳоки Осиёи Миёна, Афғонистон, хиндустон бисёр ёфт шудаанд. Онҳо мухимтарин сарчашмаи таърихи давлати Кушон мебошанд. Катибаҳои ҳинҷӣ, ки номи шоҳони Кушонро ифода мекунанд, низ хеле мухиманд. Ғайр аз маъхазҳои хитой дар бაъзе маъхазҳои таърихии ҳиндустон ва Тибет дар бораи фаъолияти шоҳони Кушон камубеш маълумот ба назар мерасанд. Vale ҳамаи ин маълумот порча-порчаи ба ҳам новобаста буда, онҳоро ба ҳам муқоиса кардан душвор аст ва аксари онҳо ба ҳамдигар хилоф мебошанд.

Масъалаи хронологияи Кушон

Масъалаи хронологияи Кушон, ки олимон сад сол боз бо ҷӯшу хурӯш мухомима мекунанд, ҳоло ҳам масъалаи дандоншикан аст. Ба назари аввал кор осон менамояд – катибаҳоеро, ки дар ҳиндустону Покистон ёфт шудаанду номи шоҳони Кушонро ифода менамоянд, ибтидои оли Кушон хисоб кардан даркору ҳалос. Vale гап дар ин ки дар аксари ин катибаҳо сол ҳасту vale ишорате нест, ки он сол ба қадом эра нисбат дорад. Эҳтимол, санаи катибаҳо аз рӯи ду ва ё якчанд эра омада бошанд. Аниқ маълум, ки дар ҳиндустон якчанд эра дар як вакт баробар истифода мешуд, масалан, эрае, ки аз нирвонаи Буддо сар мешуд, эраи Викрам – Viikkamaditya Samvat (c.57 то м) эраи Сака – Saka-kâla (соли 78 м) ва ғ. Аз рӯи таҳмини олимон дар ҳиндустони Қадим солшуморӣ аз рӯи эраҳои аҷнабӣ: ҳам селевкӣ⁵⁶, ҳам портӣ ва ғ. ба амал оварда мешуд. Ғайр аз ин таҳмин ҳаст, ки дар замони Кушониён санаи воқеаҳоро мувоғики бисёр санаҳои дигар, масалан, санаи ба Боҳтар доҳил шудани йучихо, санаи ибтидои аҳди ин ё он ҳоким ва ғ. хисоб карданашон мумкин буд. Душвории кор боз ҳамин, ки дар ҳиндустони Қадим одате буд, ки рақамҳои садӣ ё ҳазории солҳоро наменавиштанду фақат рақамҳои даҳӣ ва якиро менавиштанд.

Муҳаққики англис Э. Томас соли 1874 таклиф карда буд, ки барои муқаррар намудани эраи яке аз машҳуртарин шоҳони Кушон – Канишқа эраи селевкиро (c. 312 пеш аз милод) ба асос гирифта, ба он рақамҳои садӣ, дар ин маврид, рақами «се» (садӣ)-ро илова кардан даркор. Дар ин сурат, агар бозёфтҳои навтарини хаттиро ба назар ғирем, аҳди Канишқа бояд дар соли 9 пеш аз милод сар шавад. Мутахассиси машҳури археология ва нумизматикаи ҳиндустон А. Каннингэм дар

⁵⁴ Бичурин, II, с. 227-228. Тарҷумаи Э.Шаванн (Chavannys E., 1907, p. 190-192) ва ҳам тарҷумаи Э.Пуллейблэнк (Pullęyblank Ÿ.G., 1961-1968, p. 1) бо тарҷумаи Бичурин амалан як аст.

⁵⁵ Pullęyblank Ÿ.G., 1962, p. 118.

⁵⁶ Cunningham A., 1883; Sircar D.C., 1965, p. 219–235; «Thȳ Agȳ of Impȳrial Unity», 1951, p. 154–158.

байни эраи Викрам ва эраи Селевк ва ғ. мекалавид. Д. Фергюссон ақидае пеш ниҳод, ки ахди Канишқа аз эраи Сака – соли 78 пеш аз милод сар мешавад. Баъдтар А.Каннингэм ҳам ба ин розӣ шуд. Минбаъд ин сана дар адабиёт хеле маъмул гардид. Яке аз эпиграфистҳо ва муҳаққики мӯътабари забонҳои хутану сакоиҳо С.Конов, ки тамоми маъхазҳои ин масъаларо бодиққат аз назар гузарондааст, ба як қарори қатъӣ ҳеч омада натавонист. Вай чун ибтидои ахди Канишқа солҳои 128/129, 130, 134, 138 пеш аз милодро пеш ниҳодааст. Вай нишондодҳои астрономии катибаҳоро ба назар гирифта, ҳаракат кард, ки (бо ёрии астрономҳо) ин санаҳоро муайян кунад, вали ба як хулоса омада натавонист. Дар охирин гуфт, ки ахди Канишқа тақрибан соли 200 пеш аз милод сар шудааст. Худи ҳамин қалавишҳо ва ҷустуҷӯйҳои чунин як муҳаққики номдор нишон медиҳад, ки ҳалли ин масъала чӣ қадар душвор аст. Гайр аз санаҳои мазкур бисёр дигар санаҳо ҳам пешниҳод шудаанд. Масалан, Р.Гиршман тақлиф кард, ки ибтидои ахди Канишқа соли 144 пеш аз милод ҳисоб карда шавад⁵⁷.

Соли 1902 мақолаҳои муҳаққики хинд Д.Р.Бҳандаркор нашр шуданд. Ӯ катибаҳои хиндии бо Кушониён алқамандро истифода бурда, дар заминаи таърихи хиндустан фактҳои таърихии Кушониёнро таҳлил намуд ва ба хулосаи хориқулоддае омад. Моҳияти тарзи исботи вай чунин аст. Ба қавли вай, (ки инъикоси дараҷаи инкишифи ҳамонвақта илм буд), тартиби ба таҳт нишастани шоҳони Кушон чунин буд: Куджула Кадфиз, Куджула Кара Кадфиз, подшоҳи беноме ва Вима Кадфиз. Катибаи Панҷтараро, ки санааш соли 192 эраи номаълум асту ахди яке аз шоҳони беноми Кушон мебошад, Д.Р.Бҳандаркор ба Куджула Кадфиз вобаста мекунад. Вай шартан шуморид, ки ин подшоҳи беном 3 сол пеш аз Куджула Кадфиз, яъне соли 123 эраи номаълум ҳукм рондааст. Д.Р.Бҳандаркор фарз кард, ки ҳар яке аз он ҷор шоҳи мазкур бистсолӣ подшоҳӣ кардаанд, ҷамъ 80 сол мешавад ва дар ин сурат ахди Вима Кадфиз бояд соли 200 эраи номаълум ба поён расад. Дар катибаҳои дар ҳамон вақтҳо маълум, ки дар онҳо номҳои Канишқа, Ҳувишқа, Васудева буданд, санаи аз соли 5 то соли 98 эраи номаълум зикр шудааст. Ба ақидаи муҳаққик ин сана айнан ҳамон санаи матлуб асту факат садиҳои он нест, пас ахди ин шоҳон соли 205 эраи номаълум сар шуда, соли 298 эраи номаълум ба охир расидааст. Вай тақлиф карда буд, ки ибтидои ин эра ибтидои эраи сана ҳисоб карда шавад (ки он ҳам аз рӯи дигар маъхазҳо муайян карда мешавад) ва он соли 78 милодӣ мебошад. Дар натиҷаи ҳисобу китоби оддӣ чунин мебарояд, ки соли 205 эраи номаълум (яъне катибаи аввалини дар он вақт маълум) соли 283 милодӣ аст, ки он оғози ахди Канишқа мебошад. Бҳандаркор, инчунин, исбот карданӣ мешуд, ки маҳз ба шарти қабул шудани чунин тартиби хронологӣ таърихи Кушониён ба ҷорҷӯбай таърихи ҳиндустан айнан «мувоғик» меояд⁵⁸.

Суст будани бисёр нуктаҳои ин фарзияро ба осонӣ дидан мумкин. Он тартибе, ки Бҳандаркор шоҳонро ба таҳт мешинонад, хато будааст. Маҳз бистсолӣ ҳукм рондани ҳар як подшоҳ низ ҳеч як асос надорад (дар омади гап, аз рӯи маъхазҳои хитой Куджула Кадфиз хеле тӯлонӣ ҳукмронӣ карданаш мумкин).

Ҳозир маълумоти зиёд гирд омадааст. Дар катибае, ки алҳол маълум аст, аз соли 200 то соли 299 эраи номаълум фосилае ҷой дорад. Дар катибаи соли 187 (ё

⁵⁷ Тафсирҳои бехтаринро ниг.: Van Lohuzyn-dý Lýýuw J.Ý., 1949; p. 1-72; Ghirshman R. 1957, p. 690-722; Rosýnfiýld J.M., 1967, p. 253-258; Narain A. K., 1968. Тафсилоти муфассалтарро ниг.: Зеймаль Е. В., 1968 а.

⁵⁸ Йҳандаркор D. K., 1902, p. 269-302, 385-386.

184) Вима Кадфиз⁵⁹ номбар мешавад. Мувофиқи маълумоти нумизматӣ Кадфиз баъди Канишка ба таҳт нишастааст, вале катибае, ки дар он номи Канишка аст, бо санаи соли якум (?) сар мешавад, баъд катибаи соли дувум меояд ва, ҳамин тавр, то соли 23 давом мекунад. Аз ин рӯ, санаи аҳди шоҳон ин тавр мешавад: Васишкаголҳои 24-48; Хувишкаголҳои 28-60; Канишкаголҳои 11-41; Васудеваголҳои 64 (ё 67) -98 уми эраи номаълум.⁶⁰ ҳама гап дар сари ҳамин, ки муаллифони катибаи Канишка ва дигар шоҳони минбаъда маҳз эраро дар назар доштанд.

Яке аз мумайизони мӯътабари ин масъала, профессори голландӣ хонума Лохвизен де Леев тамоми материалҳои мавҷударо хеле дақиқона таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки «дар савияи ҳозираи дониш бояд эътироф намуд, ки соли якуми аҳди Канишка ба соли 200-уми эраи кӯҳна ё айнан баробар аст ё худ чанд сол сонитар мебошад». Дар асоси ақидаи «мувофиқат»-и эраҳо вай соли 199 пеш аз миљодро сароғоз ҳисоб кард. Дар ин сурат ибтидои аҳди Канишка соли 78 милодӣ мешавад⁶¹.

Баъзе дигар олимон ҳам дар асоси ин ё он маълумот ба ақидае омадаанд, ки соли 78 милодӣ ибтидои аҳди Канишка аст.⁶²

Таҳлили ниҳоят дақиқкоронаи палеографии олимии покистонӣ А.Донӣ⁶³ имкон медиҳад хулосае бароварда шавад, ки палеографияи катибаҳо ба «мувофиқат»-и эраҳо хилоф нест, балки онро тасдиқ мекунад.

Ин далели хеле мӯътабар бошад ҳам, вале ҳалкунанда не, зоро палеографияи ҳиндӣ ба он дараҷа кор карда нашудааст, ки дар асоси он роҷеъ ба даҳсолаҳо бо итминон ҳукм баровардан мумкин бошад.

Чи тавре дар боло гуфтем, дар масъалаи муайян кардани ибтидои аҳди Канишка дигар фикру ақидаҳо ҳам ҳастанд: соли 101 милодӣ (Нарайн), соли 128/29 милодӣ (Д.Маршалл), соли 144 милодӣ (Р.Гиршман), қарибии соли 200 (охирин ақидаи С.Конов), соли 235/36 (Р. Гёбл), соли 248 (Р.Мачумдар).

Ба қариб олими советӣ Е.В.Зеймал ба фоидай фарзияи Бҳандаркор далелҳои хеле муфассал овард, ки мувофиқи онҳо тамоми санаҳои аҳди шоҳони кушонӣ ҳаддалимкон сонитар мешаванд.

Ғайр аз катибаҳое, ки дар ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, вай материалиҳои нумизматиро низ истифода бурдааст. Ҷадвали хронологияи нисбӣ, ки Е.В.Зеймал онро дар асоси ақидаҳои Бҳандаркор таҷдид намудааст, чунин аст (дар қавсайн рақамҳои садие оварда шудаанд, ки дар худи катиба нестанд) ⁶⁴:

Номи ҳокимон	Соли катиба	Соли милодӣ
Куджула Кадфиз	қарибии 100–160	178–238
Вима Кадфиз	қарибии 160–200	238–278
Канишкай I	қарибии (2)00–(2)23	278–301
Васишкагол	қарибии (2)24–(2)28	302–306

⁵⁹ Зотан агидае ҳаст, ки дар ҳонданиян ин ном саҳв рафтааст, ин одам на Вима Кадфиз, балки ягон волии Кушониён аст (Sircar D.C., 1963, p.139). Ба агидаи Рапсон, ин номи ҳокими маҳаллии кӯҳистон мебошад.

⁶⁰ Maricq A., 1958, p. 380–393; Rosynfiyld J.M., 1967, 1968 a, p.264–273; Зеймаль Е.В., 1968 a, c.18–23, 32–47 (рӯйхати муфассали катибаҳо).

⁶¹ Van Lohuizijn-dy Lÿuw J.Ý., 1949, p. 63–65, 1–72, 302–387, ҷадвали А., В.

⁶² Sircar D.C. 1960, p. 185–188.

⁶³ Dani A.H., 1968, p. 1–3.

⁶⁴ Зеймаль Е. В., 1964, с. 40–46; 1965, с. 4–6; 1968 б.

Хувишка	карибии (2)28–(2)60	306–338
Канишкай II	карибии (2)41	319
Васудева	карибии (2)64–(2)98	342–376

Маълум, ки санаи ибтидои аҳди Куджула Кадфиз аз рӯи ақидаи Бҳандаркор гирифта шудааст. Соли 160 бошад, мутлақо шартист ва ба интихоби он шояд дарозии умри ин шоҳ таъсир расонда бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ қайд гардидааст.

Ягона асосе, ки мувофики он муддати аҳди Вима Кадфиз муайян карда шуд, дар навиштаоти соли 184/187 зикр гардидани вай мебошад. Сабаби соли 160 будани ибтидои аҳди вай соли (мутлақо шартии) поёни аҳди пеш гузаштаи вай Куджула Кадфиз аст. Поёни аҳди Вима Кадфиз барои ҳамин соли 200 шудааст, ки аз соли 200 ё 201 (яъне соли 278 милодӣ) аҳди Канишкай I сар мешавад. Асоси ин сана факат фарзияи Бҳандаркор дар бораи «мувофиқат»-и ҳамаи ин санаҳо мебошад (баъди илова намудани садиҳои зикрнашуда).

Ба ҳамин тариқ, схемаи Е.В.Зеймал таҷдидкардаи Бҳандаркор хеле бамантику бамаврид намояд ҳам, нуқси асосии он, яъне ба исбот нарасидани «мувофиқат»-и санаҳо (сарфи назар ба далелҳои палеографии А.Донӣ) бартараф нашудааст⁶⁵. Иддаои соли 78 (эраи сакоӣ) будани оғози хронологияи Кушониён ҳам баҳснок мебошад.

Е.В.Зеймал ба тарафдории фарзияи Бҳандаркор боз чанд далелҳои муҳими иловагӣ овард. Вай дар баъзе ашҳос ва ҷузъиёти тангаҳои күшонӣ тимсоли тангаҳои римиро дидашт. Масалан, дар тангаҳои күшонии Хувишкай тимсоли тангаҳои давраҳои ҷоръии дувуми асри III ва даҳаи аввали асри IV-уми римиро мебинад. Азбаски ин ҳусусияти сиккай Кушониён факат баъди дар сиккай римихо қабул шудан метавонист маъмул гардад, ба ин сабаб тангаҳои күшонии Хувишкай бояд ба нимаи аввали асри IV ё IV/V ба давраҳои сонитар мансуб бошанд. Е.В.Зеймал ана ҳамин ҷиҳатро далели дурустии ақидае мешуморад, ки оғози эраи номаълум соли 78 мебошад ва дар ин сурат Хувишкай бояд солҳои 306-338 эраи нав $x(78 + 228) - (78 + 260)$] ҳукмронӣ кунад. Дигар далели нумизматӣ, ки ба он Е.В.Зеймал такя мекунад, таърихи сиккай Кушону Сосониён ва санаи заволи империяи Кушониён (солҳои 70-80-уми асри IV) мебошад, ки В.Г.Луконин пешниҳод кардааст (ин тангаҳо мисли тангаҳои Васудеваанд, аз ин рӯ, пас аз вай баромадаанд). Дар ин бобат, инчунин маъхазҳои эронӣ, хитой ва хиндӣ мавриди истифода ва тағсир қарор гирифтаанд.⁶⁶

Фарзияи Бҳандаркор-Зеймал бо ин ҳама дикқатчалбқунандагии худ танҳо фарзия асту бас. Ҳуди ҳамон як материалҳои нумизматӣ аз тарафи Р.Гёбл чунон тавзех ёфтаанд, ки схемаи хронологии ўро ба исбот мерасонанд, ҳол он ки санаҳои он аз схемаи дар боло зикркардаи мо қарib ним аср «калонтаранд»⁶⁷.

Гарчанде таърихи давлати Кушон дар сарзамини беконоре ҷараён ёфта, бо таърихи ҳаннҳои Хитой, Сосониёни Эрон ва давлатҳои хиндустан робитаи зич дошта бошад ҳам, дар санаи воқеаҳои онҳо ягон мувофиқати баҳснопазир ба назар намерасад. Як мисол меоварем.

⁶⁵ Яке аз эпиграфистҳои машҳури ҳозира Д. Саркор ({индустан) агидаи дар эраи Канишкай навишта нашудани садиҳо ва, умуман, агидаи «мувофиқат»-и эраҳоро гатъиян инкор мекунад (Sircar D.C., 1960, p. 249–250; ниг.: низ Mukhӯjyū Й.Н., 1967, p. 107, 110, 117).

⁶⁶ Зеймаль Е. В., 1968 б; Луконин В. Г., 1967, с. 16–40.

⁶⁷ Ниг.: Göl R., 1964, s. 7; 1967.

Мувофики сарчашмаи хитой 5 январи соли 230 ба Хитой ҳайъати сафорати Ро-т’iao шохи йучихо омадааст. ҳанӯз Э.Шаванн эътироф карда буд, ки эҳтимол, ин талаффузи хитоии номи Васудева бошад, vale аз имкон берун мешумурд, ки ин ҳамон подшохи Кушон - Васудева мебошад, ки пас аз Канишқа ва Ҳувишқа ҳукмронӣ кардааст.

Ба фикри Карлгрен, ба хитой ин ном бояд *Frâd’iūf талаффуз карда шавад. Одатан ҳарфи аввали *p*-и хитой, ки дар номҳои хориҷӣ меояд, садои *p* ё *ū*-ро ифода мекунад. Дар ин маврид бошад, барои ифодаи ҳарфи *v* истифода шудааст. П.Пело илочи корро дар ҳамин медиҳ, ки ба матн тағиирот даровардан даркору ЙFrâd’iūf ҳондан лозим. Вай ҳам эътироф мекард, ки ин ном бо Васудева алоқаманд аст, vale дар ин ақидааш устувор набуд ва дар ин шакке нест. Э.Пуллейблэнк чунин тағииротро имконнопазир медонист ва ба чунин ақидае майл дошт, ки ин одам ба ҳар ҳол, ҳамон Васудева аст, гарчанде дар ин иддаои худ исрор намеварзад ва масъалае мегузорад, ки ин одам маҳз қадом Васудева бошад, зоро аз эҳтимол дур нест, ки ин ном дар байни авлоди шоҳони Кушон серистеъмол буд ва мумкин чандин кас чунин ном доштанд⁶⁸.

Барои ҳалли ин масъалаи бениҳоят мураккаб муҳаққиқон ғайр аз материалҳои номбурда дигар мадракаву маълумот – бозёфтҳои якҷояи тангахои кушону римӣ дар ҳазинаҳо ва аз табақоти археологӣ, маълумоти сиккай маҳаллии ҳиндӣ (ва шарқитуркистонӣ), материалҳои археологии осоре, ки дар онҳо танга ё катибаи кушонӣ ёфт шудаанд, асарҳои санъат, шаҳодати номукаммали маъхазҳои ҳиндӣ ва тибетӣ ва ғ.-ро низ мавриди истифода қарор додаанд. Вале ҳамаи инҳо ҳам имкон намедиҳанд, ки як ҳулосаи аниқ бароварда шавад.

Солҳои 1913 ва 1960 дар Лондон дар масъалаи муайян намудани санаи аҳди Канишқа симпозиум гузаронда шуд. Ин масъала дар Конференсияи байналхалқии роҷеъ ба таъриҳ, археология ва маданияти Осиёи Марказӣ дар давраи Кушониён (Душанбе, 1968) хеле муфассал ва амиқ муҳокима карда шуд. Ва боз муҳаққиқон ба як қарори қатъӣ омада натавонистанд⁶⁹.

Ба фикри мо, миқдори материалҳои мавҷуда алҳол имкон намедиҳад, ки масъалаи дурустӣ ё нодурустии ин ё он схема, ҳатто ба таври пешакӣ ҳал карда шавад, барои ҳар як схема далелу бурҳони қотеъ ёфтани мумкин, ки мувофики он ибтидои аҳди Канишқа ба ҳар як соли давраи аз нимаи дувуми асри III эраи нав рост омаданаш мумкин аст. Бинобар ин, шаҳодати бисёр катибаҳои ҳиндӣ, маъхазҳои хитой ва ғарбиро, ки роҷеъ ба ин ё он воқеаи давлати Кушон аст, муарриҳони ҳозиразамон ба аҳди ин ё он шоҳ мулҳақ намуда, ба қавли хеле муносиби олими ҳинд Б.Н.Пурӣ, «онҳоро дар ҷазираҳои мутаҳаррики ҳронологияи Кушониён баста мондани мешаванд». Асари худи Б.Н.Пурӣ⁷⁰, ки маҷмӯи хеле муғиди материалҳо мебошад, дар айни ҳол равшан нишон медиҳад, ки барои ҳалли бисёр масъалаҳои таъриҳи Кушон дар дasti илм алҳол меъҳрои объективӣ нестанд.

Забти сарзамиҳо

«ҳокими Гуйшуан Киотсюкю» (ба қавли П.Пелио, ин ном дар қадим K’iəfdz ‘iəf kиё талаффуз карда мешудааст), ки дар маъхазҳои Хитой зикр шудааст, ҳамон

⁶⁸ Pylliot P., 1934, p. 40; Harmatta J., 1965; Pullüyilank Ÿ.G., 1966–1968, p. 121.

⁶⁹ Ниг.: «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974; «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II, 1975.

⁷⁰ Puri Й.N., 1965.

Куджула Кадфиз мебошад, ки дар тангаҳои Кушониён номаш ба назар мерасад (ду қисми аввали номи хитой «Кудзула» ва қисми охираш «Кадфиз»-ро ифода мекунад)⁷¹. Инак, мо медонем, ки вай бо Анси, яъне Порт ҷангида буд. Сипас, ривоят мешавад, ки ин ҳоким Гаофу (ё Каофу), яъне Кобулро тасхир кардааст. Вале дар бораи ин мулк мо ҳаминро медонем, ки он пеш тобеи Анси будааст ва йуҷиҳо (Кушониён) факат аввалAnsиро шикаст додаанду баъд Гаофуро ишғол кардаанд⁷² (Дар ин асос ба ҳулоасе омадан мумкин, ки Кушониён дар ин давраи мавҷудияти ҳуд бо ҳуди Порт не, балки бо ҳокимони номустақили Порти шарқӣ задуҳӯрд карда, онҳоро торумор намудаанд). Баъд ба Пуду зарба зада шуд, ки дар қадим й'ғодд'ат талаффуз карда мешуд ва ба қавли И.Маркварт, эҳтимол, этноними пактиё мебошад (Геродот, IV, 44; VII, 67; Гекатей, фикраи 178).⁷³

Масъалаи Гибин хеле мураккаб аст. Дар бобати муқаррар кардани ҷои он мо ҳамфирни олимии Италия Л.Петеч мебошем, ки вай Гибинро дар қисми шимолу гарбии ҳиндустон – дар ноҳияҳои Қандаҳор ва Панҷоби гарбӣ ҷой додааст⁷⁴.

Ба ҳамин тарик, аллакай дар аҳди Куджула Кадфиз, ки онро голибан Кадфизи I меноманд, ҳоки давлати Кушон хеле васеъ шуд. Масоҳати давлат аз ҳудуди Бонхтар берун рафта, бисёр дигар ноҳияҳо ва ҳалиқҳоро дар бар гирифт.

Дар бораи аҳди Кадфизи I баъзе маълумотҳоро аз тангаҳо гирифтан мумкин⁷⁵. Як силсила тангаҳо ба даст омаданд, ки дар рӯи онҳо расми яке аз охирин ҳокимони Юнону Боҳтар - Гермей ва номи он сабт шудааст. Дар пушти танга ҳайкали Геракл тасвир шуда, чунин ҳат ҳаст: «Куджула Кадфиз, Ябгуи кушон, қавиимон». Ба ақида баъзе муҳакқиқон (масалан, Д.Саркор, А.Симонетта, В.М.Массон) тангаҳои мазкур инъикоси авзое мебошад, ки дар айни ба қӯҳистони Афғонистони марказӣ ҳаракат кардани Кадфизи I ба вучуд омада буд ва Кадфизи I дар ин давра маҷбур буд, ки муваққатан сарвар будани подшоҳчай Юнону Боҳтар - Гермейро эътироф намояд ва ба ҳамин сабаб дар тангаҳое, ки ҳар дуи онҳо сикка заданд, дар рӯяш расми Гермей ҳаст.⁷⁶ Вале дигар ақида ҳам ҳаст, ки ин сиккаи якҷояи Гермей ва Кадфизи I не, балки сиккаи ҳуди Кадфизи I аст, ки тақлидан ба тангаҳои қадима баровардаасту факат номи ҳудро илова намудааст. Ба фикри В.В.Тарн, сабаб ҳамин, ки қадоме аз ниёғони Кадфизи I домод ё почон Гермей будааст ва ин тангаҳои якҷоя варосаттароши Кадфизи I-ро ифода мекардаанд. Вале ин қаробати Гермей ва Кадфизи I исбот нашудааст. Дигар олимон (Рапсон, Баҳофер, Нарайн) низ ба ин таҳмин зид не, балки онҳо нуқтаҳои ба ҳақиқат наздиқтари ин таҳминро тарафдорӣ мекунанд, яъне Кадфизи I маҳз барои ҳамин дар сиккаи Гермей номи ҳудро илова намуда, онро давом дод, ки ин тангаҳо дар маҳалҳо аз ҳама маъмултар буданд.⁷⁷

Хулоса, барои муайян кардани шароити сиккаи ин тангаҳо алҳол имкон нест.

⁷¹ Pylliot P., 1934, p. 39. Чунин шаклро Б. Карлгрен ҳам пешниҳод кардааст (ниг.: Konow S., 1933, p. 27–28).

⁷² Бичурин, II, с. 228.

⁷³ Рӯтӯҷ L., 1950, p. 69. Мугоиса шавад: Массон В. М. ва Ромодин В. А., 1964, с. 68.

⁷⁴ Рӯтӯҷ L., 1950, p. 69–70.

⁷⁵ Cunningham A., 1892, p. 6–8, 25–28 ва дигар мадракаву маголаву тадѓигот роҷеъ ба тангаҳои Кушониён.

⁷⁶ Sircar D.C., 1938; Simonytta A.M., 1958, p. 171; Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 158–159.

⁷⁷Tarn W., 1951, p. 503–507; Narain A.K., 1968, p. 160–162; Rozjyñfifyl'd J.M., 1967, p. 12–13.

Тадқики дигар тангаҳо, ки онхоро худи Кадфизи I баровардааст, нишон медиҳад, ки унвони вай аз ябғу («сарвар») сар карда, то «подшоҳи аъзам» ва ҳатто то «шаханшоҳ» тадриҷан дигар шудааст.⁷⁸

Аз афти кор, васеъ шудани масоҳати давлат ва пурзӯр шудани ҳокимият боиси зӯр шудани ғурури Кадфизи I гардианд. Дар ҳақиқат ҳам, дар муддати ниҳояти тӯлонии ҳукмронии худ вай аз як ҳокимчай вилояти хурдакак ба шаханшоҳ мубаддал шуд, ки ба вай мамлакатхову ҳалқҳо бисёр итоат мекарданд.

Ғайр аз маъхазҳои ҳаттӣ бисёр тангаҳо, ки дар шимолу гарби ҳиндустон ёфт шуданд, шаҳодат медиҳанд, ки як қисми ин ноҳияро Кадфизи I ба мулки худ ҳамроҳ карда буд. Факат дар димнаи Таксила (Сиркап) 2500 танга ёфт шуд. Дар Осиёи Миёна бошад, ин гуна тангаҳо кам вомехӯранд. Дар Тоҷикистон ин хел тангаҳо дар Шаҳринав, Душанбе, Қабодиён⁷⁹, Ҳоруғ ва дар дигар чойҳо ёфт шудаанд.

Тангаҳои Кадфизи I факат аз мис будаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин тангаҳо ҳамон тангаҳо мебошанд, ки тақлидан ба тангаҳои Гермей бароварда шудаанд. Дар байни тангаҳои Кадфизи I тангаҳо ҳастанд, ки ба тангаҳои қадими императории Рим шабоҳат доранд.⁸⁰

Боз як ғурӯҳи тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи подшоҳ несту факат унвони вай – «шаханшоҳ, начотбахши аъзам» («сотер мегас») сабт гардидааст. Ин тангаҳо ҳам дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд; онҳо дар гӯшаҳои гуногуни Тоҷикистон ба назар мерасанд. Дар асоси якчанд маълумотҳо баъзе олимон (М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, А.К.Нарайн) таҳмин мекунанд, ки ин тангаҳои беномро Кадфизи I баровардааст.⁸¹ Ин фарзия хеле ҷолиби диққат бошад ҳам, бисёр муаммоҳои печдарпеки нумизматӣ дорад. А.Симонетта таҳмин мекунад, ки подшоҳи ин тангаҳо сикказада баробари Кадфизи II ҳукм меронду баъд Кадфизи II он подшоҳро дур кард.⁸² Борҳо чунин ақида ҳам изҳор гардид, ки тангаҳои ин подшоҳи беномро якчанд подшоҳ баровардаанд, ки тақрибан дар як вакт ҳукмронӣ мекардаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин силсила тангаҳо ба давраи Кадфизи I мансуб буда, тангаҳои давраҳои сонитар андаке пеш аз тангаҳои Кадфизи II ё баробари онҳо бароварда шудаанд.⁸³ Ниҳоят, чунин ақида ҳам ҳаст, ки «сотер мегас» ба доираи ҳокимони олии давлати Кушон тааллуқ надошт, балки аз онҳо мартабааш пасттар буд.⁸⁴

Солномаи Хитой пас аз Киотсюю (яъне Кадфизи I) писари вай Янгаочженро (талафғузи қадимаи вай Iām-kâf-t iŷn)⁸⁵ зикр кардааст. Аз рӯи мадракаи тангаҳо ин одам Вима Кадфиз аст, ки унвони болохонадоре дошт – «шаханшоҳ, подшоҳи олам, начотбахш». Аз рӯи ҳатту мадракаи тангаҳо ва маълумоти солнома бисёр ноҳияҳои шимоли ҳиндустонро забт кардани ин подшоҳ ба ҳақиқат хилоф нест.

⁷⁸ Marquart J., 1901, s. 208–209.

⁷⁹ Зеймаль Е. В., 1960, с. 115–116.

⁸⁰ Görl R., Зеймаль Е. В., 1965, с. 6–7. Дар байни нумизматҳо агиди ягонае нест, ки тимсоли сурати (сари марде дар аверс) баъзе тангаҳои Кадфиз ба қадом тангаҳои римӣ – тангаҳои Август, ё Тиберий, ё Клавдий ва и. алогаманд аст. Ба фикри Розенфельд, суратҳои рӯи тангаҳои Кушониён чунон мавхуму умумӣ мебошанд, ки онхоро бо ин ё он оригинали римӣ аниг муроиса кардан мумкин нест (Rosynfiyl J.M., 1967, p. 13).

⁸¹ Массон М. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1966 а; ба фикри А. К. Нарайн (Narain A.K., 1968, р. 8) ин тангаҳои Кадфизи I дар нимаи дувуми аҳди худ баровардааст.

⁸² Simonyta A., 1958, p. 171.

⁸³ Зеймаль Е. В., 1957, с. 7

⁸⁴ Görl R., 1968, p. 5–6.

⁸⁵ Pyllyot P. 1934, p. 34.

Дар Матхура хайкали сангине ёфт шуд ва одатан, тахмин мекунанд, ки катибаи ин хайкал номи Вима Кадфизро ифода мекунад⁸⁶. Дар Ладак бошад, дар маҳалли Калатсе (Khalatsy) – катибае бо зикри номи вай ва санаи соли 187-ум (эрааш но-маълум) ёфт шудааст. Ба фикри бázъе олимон, Кадфизи II тамоми шимоли хинду-стон, аз чумла Кашимирро ҳам забт карда будааст (дар омади гап, Кашимирро забт кардани Кадфизи II боиси шубҳа мебошад)⁸⁷.

Ислоҳоти пулии Кадфизи II

Кадфизи II дар сиёсати пул ислоҳоте ба амал оварда, тангаҳои тиллоро ба му-омилот андоҳт. Одатан, чунин ақида маъмул буд, ки вазни тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар асоси меъёри вазни тангаҳои римӣ – «динариус ауреус» мӯкаррар шуда буд, vale гуфтан лозим, ки дар байни тангаҳои Кадфизи II динорҳои дучанд, динорҳои мӯкаррарӣ, нимдинориҳо ва ҷорякидинориҳо ҳам буданд (вазни як динор қарib 8 г). Аз охири асри XIX масъалае муҳокима мешуд, ки ин меъёри вазн ба меъёри вазни тангаҳои тиллоии римӣ, ки Август сикка мезаду вазни онҳо ҳам 8 г буд, чи қадар робита дорад. Дар саҳифаҳои адабиёти ҳориҷӣ ва русӣ дар ин асос борҳо даъво мешуд, ки вазни тангаҳои тиллоии худро Кадфизи II аз вазни тангаҳои Август гирифтааст ва зиёда аз ин, тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар замоне баромадаанд, ки ба давраи аҳди Август ҳеле наздик мебошанд. Vale ҳаминаш маълум, ки Август соли 14 пеш аз милод мурдаасту тангаҳои аз ҳама сервазнотари вай ҳеле пештар – аз солҳои 19 пеш аз милод сикка зада мешуданд. Баъд аз сари Август вазни тангаҳои тиллоии римӣ тадриҷан кам шуда, пас аз илоҳоти соли 64 милодӣ 7,3 г мӯкаррар карда шуд. Лоҳвизен де Леев дар ин асос ба ҳулосае омад, ки Кадфизи II тангаҳои худро пеш аз ин илоҳот, яъне пеш аз соли 64 милодӣ сикка мезадааст⁸⁸.

Вале ба қарib Ҷ.Макдоуэлл нишон дод, ки ин масъала саҳли мумтанеъ аст. Аввалан, дар Рим тангаҳои сервазни тиллой баъди сари Август ҳам сикка зада мешуданд ва ин кор то худи соли 97 милодӣ давом кард. Сониян, тангаҳои тиллоии вазнашон қарib ҳаштграммӣ дар аҳди Август факат аз соли 19 то соли 12 милодӣ бароварда мешуданд ва зимнан, баъдтар онҳо аз муомилот баромаданду дигар дар ҳазинаҳои мансуби нимаи яқуми асри I милодӣ дучор намешаванд. Дар он вақт дар Рим факат тангаҳоे роиҷ буданд, ки вазни онҳо аз вазни тангаҳои Кадфизи II кам буд. Илова бар ин, (ҳар қадом схемаи хронологиро кор фармоем ҳам) мутлақо имкон надорад, ки аҳди Кадфизи II ба охири асри I пеш аз милод бурда шавад.

На факат мuloҳизai мазкури Ҷ.Макдоуэлл, балки чунин ҳулосаи вай ҳам ҷо-либи дикқат аст, ки навигариҳои Кадфизи II дар ин соҳа айнан нусхабардории қонуну қоидаҳои Рим набуд ва буда ҳам наметавонист. ҳам дар Рим ва ҳам дар Кушон ин тангаҳои тиллой сарвати андак набуд. Зотан, ин тангаҳо ба сабаби гуно-гунии вазни худ ба ҷои ҳамдигар роҳ намерафтанд, vale тоҷироне, ки бо муомилоти моли бисёр машғул буданд, ин тангаҳоро дар тиҷорати байналхалқӣ кор мегармуданд, зеро дар ин ҳели тиҷорат масъалаи мувозида душвор нест. Ба ақидаи ин

⁸⁶ Vogel J., 1930, p. 22, II. Vale якчанд олимон ба ин зид ҳастанд (Rosjnfijld J.M., 1967, p. 144-145).

⁸⁷ Ghirshman R., 1946, p. 142. Муғоиса кунед: Рӯtých L., 1950, p. 75.

⁸⁸ Van Lohuizijn-dý Lýyuw J.Ý., 1949, p. 365.

муҳаққиқ, тангаҳои тиллои Рим ва Кушон на он гуна тангаҳое буданд, ки «дар як ва ҳатто дар кишварҳои ҳамҷавор паҳлу ба паҳлу гардиш карда тавонанд»⁸⁹.

Вале сарфи назар аз ин, мо ба маълумоти фаровони роҷеъ ба равобити тиҷоратии империяи Риму ҳиндустон, аз ҷумла, давлати Кушон, ба бозёфтҳои сершумори тангаҳои Рим дар хоки ҳиндустон⁹⁰, ба таъсири баҳснапазири усули сикказани римӣ ба тарзи сикказани кушонӣ ҷашм пӯшида наметавонем⁹¹. Вале ҳамаи ин қасро ба андешае водор менамояд, ки сабаби дар муомилоти пулии Кушониён роҷӯ шудани тангаҳои тилло Ҷаҳонӣ таъсири меъёри тангаҳои Рим бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин, дар ин бобат нусхабардорӣ ҷой надошт.

Е.В.Зеймал таъқид кардааст, ки дар як давлати бекарони муктадир муттаҳид шудани мулкҳои парешону пароконда ва ба туфайли ҳамин хеле афзудани имконияти иқтисодиёти мамлакат яке аз заминаҳои асосии ислоҳоти мазкур гардидаанд, ки дар айни он аз тангаҳои нуқра даст кашида, тангаҳои тиллоро ҷорӣ намуданд⁹². Ба фикри мо, ин даъвои Е.В.Зеймал, бешубҳа, дуруст аст.

«Маълум ки шоҳони давлати Кушониён Кабир аз сикка задани тангаҳои нуқра тамоман даст кашида буданд,— менависад Е.А.Давидович,— вале ин масъала тадқиқоти маҳсусуро такозо дорад, аммо дар ин масъала ҳатман ду ҷиҳатро ба эътибор гирифтани лозим – аввал, тамом шудани нуқра дар конҳои нуқра ва сонӣ, барои эътиёчи сиккаҳонаҳо ба қадри кофӣ ҷамъ нашудани нуқра. Аз афти кор, аз ҳама дурусташ ҳамин, ки таъсири ҳар ду омил ба назар гирифта шавад ва аҳамияти он омилҳо бо давраҳои гуногуни таъриҳӣ – бо шароити тағйирёбанди сиёсӣ (давраҳои омадани йуҷиҳо, давраҳои вуҷуди панҷ мулки тобеъ, давраҳои вуҷуд доштани панҷ мулки мустақил, давлати Кушониён Кабир; васеъ шудани ҳудуди мамлакат) ва иқтисодӣ (ҳатман равнақ ёфтани истеҳсолоти молӣ, ки хеле зиёд шудани миқдори пулро талаб мекард) вобаста карда шавад.

Баъди сукӯти давлати Юнону Боҳтар дар муддати мадид ислоҳоти пулии Қадғизӣ II як дигаргунии сифатие мебошад, ки ба туфайли, умуман, инкишоғ ёфтани ва дигар гаштани шароити сиёсии иқтисодӣ ва ҷузъян равнақ ёфтани ва пешрафтани сикказани ва муомилоти пулӣ, ба амал омада буд»⁹³.

Канишқа ва равнақи давлати Кушон

Машҳуртарин шоҳи Кушон - Канишқа мебошад. Таҳлили номи вай дар илм боиси мубоҳисаву мунозираи дурударозе гардид. Г.Бейли изҳори андеша кард, ки қисми аввали ин ном аз қалимаи «қан» («хурд, ҷавон») баромадааст ва маъни таомоми қалима «ҷавонтарин» ё «хурдтарин» аст⁹⁴. В.Б.Ҳеннинг ҳам ба ин фикр розӣ, вале бар хилоғи Г.Бейли, вай ба суффикс маъни дигар дод⁹⁵. В.В.Иванов таклиф кард, ки суффикс таҳорӣ ва ҳуди қалима қалимаи муштараки форсӯ таҳорӣ шумурда шавад⁹⁶.

⁸⁹ Mac Dowall D.W., 1960, p. 63–68.

⁹⁰ Whŷyîl M., 1955, p. 141–202; Margâñandho C., 1955, p. 316–322.

⁹¹ Göyl R., 1960, p. 76.

⁹² Зеймаль Е. В., 1967, с. 61.

⁹³ Давидович Е. А., 1976, с. 76–77.

⁹⁴ Ӣайлӯ Н. В., 1968.

⁹⁵ Hýnning W. B., 1965, s. 83–84.

⁹⁶ Иванов В. В., 1965.

Агар маъни номи Канишка то ба ҳол аниқ муайян нашуда бошад, масъалаи муайян намудани санаи аҳди вай аз он ҳам мушкилтар аст. Зарофати фарзияву тахминҳои сершумор ҷои маълумоти аниқро гирифта наметавонад. Санаҳои ниҳоят мухталиф аз соли 78 сар карда, то соли 278 милодӣ пешниҳод шудаанд. Дар вакътҳои охир нумизматҳои ҳам советӣ ва ҳам хориҷӣ санаҳои сонитари (ё нисбатан сонитари) ибтидои аҳди Канишкаро дурусттар мегӯянд, vale dar omadi gap, ин ақидаи онҳо боиси эътирози саҳти мукобилони онҳо гардидааст. Аз афти кор, бо зёфтҳои нав, алалхусус бозёфтҳои археологӣ ин масъаларо равшан ҳоҳанд кард, vale alehъol ин масъала ба кӯчаи равшани ё муайянӣ наздик ҳам нашудааст. Инак, баробари санаи Канишка, санаҳои аҳди дигар шоҳони Кушон ҳам аз «асре ба асре чорхез меқунанд».

Мувофиқи маълумоти мавҷуда аҳди Канишка камаш 23 сол давом доштааст. Дар аҳди вай вусъат ва тамарқузи минбаъдаи мулкҳои хиндустании Кушон ба вуқӯй пайваст: Панҷоб, Кашимир, Синд, Уттор Прадеш (дар шарқ то худи Банорас) дар таҳти ҳокимияти вай буд. Пойтаҳти давлат шаҳри Пурушапура (Пишовури ҳозира) қарор ёфт⁹⁷.

Сарзамини давлати Кушон дар аҳди Канишка бо як худи шимоли хиндустан маҳдуд нашуда, қариб тамоми Афғонистон, бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ва Туркестони шарқиро дар бар мегирифт.

Сюан-Сзан навишта буд: «Пештар, замоне ки Канишка подшоҳӣ мекард, шӯҳрати вай дар давлатҳои ҳамсоя паҳн шуд ва иқтидори ҳарбии ўро ҳама эътироф менамуданд. Шоҳзодагоне, ки дар кишварҳои ғарбтари Хитой буданд, ба Канишка итоат доштанд ва ба ин подшоҳ гаравиҳои худро мефиристанданд»⁹⁸.

Дар катибаи соли 262-уми милодии шоҳи Сосониён - Шопури I дар «Каъбаи Зардушт» гуфта мешавад, ки тӯли Кушоншаҳр то Пишовур (?), Кош (Кошғар ё Кеш – Шаҳрисабз), Суғд ва худуди Чоч буд⁹⁹. Ёдгориҳои археологӣ ва бозёфти тангахо имкон медиҳанд бо камоли итминон гӯем, ки ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистони ҳозира (аз ҷумла, Помир) ва Ӯзбекистон, инчунин водии Зарафшон, бешак, дар ҳайъати давлати Канишка буданд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар давраи авчи тараққиёти давлати Кушон Фарғона ҳам дар ҳайъати он, ё худ дар зери таъсири он буд, ин нуктаро дар ҳаққи ноҳияҳои мачрои мобайни дарёи Сир ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин бобат дар бораи Ҳоразм ягон гапи аниқ задан мумкин не: иддаои мавҷуд будани «Ҳоразми кушонӣ», ки дар адабиёт бисёр ба назар мерасад, алҳол асоси мустаҳкам надорад.¹⁰⁰

Дар бобати Туркестони шарқӣ бошад, ҳатто сарчашмаҳои ғаразомези хитой эътироф менамоянд, ки ин мамлакат муддате дар ҳайъати давлати йуҷидо, яъне Кушониён буд. Аввал Кушониён ва Хитои ханнҳо робитай дӯстӣ доштаанд. Вале баъдтар дарбори ханнҳо бо роҳи ҳиёнат ҳайъати сафорати Кушониёнро ба ҳабс мегирад. Дар натиҷа ҷангҳои бисёре мешавад. Дар ниҳояти кор, дар ибтидои асри

⁹⁷ Синха Н.К., Банорҷӣ А.Ҷ., 1954, с.81; Sircar D.C., 1953, p.141. Баъзе олимон дар асоси таҳлили катибаи Канишка баъзе марҳалаҳои тасхиири {индустан ва вусъати хоқи давлати ўро муайян карданианд (Puri B. N.. 1965, p. 37 ва ҳарита).

⁹⁸ Si-Yu-Ki, p. 173.

⁹⁹ Spryngling M., 1953, P. 7, 14; Луконин В. Г., 1967, с. 16, 1964 а, с. 30-31.

¹⁰⁰ Дар бораи мубоҳиса оид ба ин масъала ниг.: Толстов С. П., 1948 б, с. 151; Ставиский Б.Я., 1961, с. 111-112; Массон В. М., 1966 в ва дигарон.

II эраи нав ба Күшониён мүяссар шуд ба тахти Сулэ (Қошғар) волии худро бардоранд¹⁰¹ ва ҳокимони ин мамлакат аз йуциҳо «метарсиданд»¹⁰².

Дар натиҷаи мавхумии хронологияи Күшониён алҳол маълум не, ки ин ҹанғҳои Күшону Хитой дар аҳди Канишқа шудаанд ё дар аҳди ниёғони вай.¹⁰³ Маъхазҳои хиндӣ, ҳам ишғоли Тарим ном вилояти Туркистони шарқӣ ва ҳам ғала-ба дар гарб бар портҳоро бо номи Канишқа алоқаманд кардаанд.¹⁰⁴

Ҳамаи ин далолат ба он дорад, ки Канишқа тавонист на факат ҳоки давлати худро вусъат дихад, балки, аз афти кор, ба қалонтарин давлатҳои ҳамсоя зарбаҳои саҳт занад.

Ривоятҳои буддой номи Канишқаро бо дини буддой саҳт вобаста кардаанд. Мувоғики ин ривоят Канишқа ба дини буддой гузашта, пайрави маҳкамэътиқоди ин дин шуд. Вай бинову иншоотҳои сершумори дини буддой – ступаҳо, вихорҳо ва файра соҳт. Ривоят ҳаст, ки Анҷумани Севуми буддой маҳз бо ташаббуси ўчамъ шудааст.

Албатта, дар ин ривоятҳои буддой иғроқу муҳобот бисёр аст, вале баъзе нуқтаҳои он дар маъхазҳо ҳам зикр шудааст. Масалан, Берунӣ ҳабар медиҳад, ки Канишқа дар Пишвур Каникчайти ном маъбаде соҳта будааст.¹⁰⁵

Бешак, асоси ҳама ривоят ягон ҳодисаву воқеаи реалий аст. Дар ин бобат, чунин факт ҷолиби дикқат мебошад; яке аз ниёғони Канишқа шоҳи Күшон Вима Қадғиз дар тангахои худ факат як худои хиндӯҳо-Шиваро тасвир мекард. Вале дар тангахои Канишқа ва вориси вай Ҳувишқа расми ин худо бошад ҳам, дар байни расмҳои сӣ худои дигар ҷои назарногире доранд.¹⁰⁶ Дар байни ин худоҳо расми Буддо ва катибаи «Буддо» ва «Буддо Шакъямуни» ҳастанд.

Дар тангахои Канишқа дигар худоҳо, масалан, худоҳои антиқӣ ҳам тасвир шудаанд. Дар байни ин худоҳо худоҳои кеши зардуштия – худои ғалаба ва бод Вэрэтрагна, Анахитои машҳур, худои офтоб ва ғалаба Митра, рамзи сарват ва ҳукми подшоҳӣ Фарро барин худоҳо ба назар мерасанд. Вале олимон ба як ақида наомадаанд, ки ин серхудой инъикоси авзои ҳақиқии дини Күшониён аст ё сабаби он мақсади сиёсӣ мебошад, яъне бо ҳамин роҳ табакаҳои гуногуни давлати беканори Күшонро дилгарм карданӣ буданд. Маҳз дар аҳди Канишқа бори аввал дар тангахо ба забони боҳтарӣ (на юнонӣ) навиштачоте пайдо шуд, ки бо намуди қүшонии ҳатти юнонӣ иҷро шуда буд. Ин навигарии Канишқа хеле бамаврид баромад, ки минбаъд ҳам дар тангахои қүшонӣ истифода мешуд.

Хулоса, дар аҳди Канишқа дар соҳаи маданияти маънавӣ дигаргуниҳои қалон ба вуқӯй омад, дар баробари ҳеле озод будани дигар динҳо дини буддой эътибори бештаре пайдо карда, ба он ҳуди подшоҳ ҳам мӯътақид мешавад, забони боҳтарӣ аҳамияти бештаре пайдо карда, аз афти кор, ба забони расмӣ (ё худ ба яке аз забонҳои расмӣ) мубаддал мегардад.

Дар аҳди Канишқа танга бисёр бароварда мешуд. ҳунармандӣ ва тичорат равнак меёбад. Давлати Күшон ба авчи иқтидори худ мерасад. Вале дар айни ҳол, таъсири дигар қувваҳои марказгурез зӯр мешавад, яъне бениҳоят гуногун будани мулкҳои ҳайъати давлати Күшон, муқобилати баъзе ҳокимон ва сиёсати

¹⁰¹ Тафсилоти ин масъаларо ниг.: Васильев Л.С., 1955.

¹⁰² Бичурин II, с. 232; Chavannys E., 1907, p. 205.

¹⁰³ Pulluyllank E., 1906-1968, p. 117-121.

¹⁰⁴ Ghirshman R., 1946, p. 145-146.

¹⁰⁵ Берунӣ, 1963, с.360.

¹⁰⁶ Зеймаль Е. В., с. 40-41.

тачовузкоронаи давлати Сосониён, ки дар рӯи харобаҳои давлати Порт дар Эрон ба вучуд омада (соли 226 эраи мо), акнун қувват мегирифт, амнияти давлати Кушонро халалдор мекарданд.

Таназзули давлати Кушон. Кушониён ва Сосониён

Мувофиқи катибаҳои ҳиндӣ баъди Канишка ба таҳт Васишкагӣ нишаст, vale тангае бо номи ў нест, тангаҳои ҳастанд, ки дар онҳо Хоэрко (аслан Хоэшко, зеро дар ҳатти бохтарӣ овози «ш» бо «р» ифода мешуд) зикр шудааст ва ўро аз рӯи дар катиба чи гуна талафуз шуданаш Хувишк¹⁰⁷ мегӯянд. Вай зиёда аз сӣ сол ҳукмронӣ кардааст. Аз ҷумлаи дигар шахсоне, ки тӯлонӣ дар сари идораи давлат нишаста буданд, Васудеваро ном бурдан лозим. Дар аҳди Васудева аз расмҳои худоҳои бисёри рӯи тангаҳо боз фақат расми Шива мемонад. Зимнан, чи тавре Е.В.Зеймал ҳам ба ин ишорат кардааст, дар тангаҳои Васудева (ҷунончи, дар тангаҳои Вима Кадфиз) расми Шива ҷунон кашида шудааст, ки ба навъҳои сонитари тасвироти вай хос буда, ба ҳамон фирмӯзи шиваизм мансуб аст, ки дигар хел динҳоро бо тассуби тамом мутлақо эътироф намекард.¹⁰⁸

Дар боло хотирнишон намудем, ки давлати Сосониённи Эрон қувват мегирифт. Шоҳи Сосониён Шопури I (солҳои 242-272 э. н.) солҳои 40-уми асри III э. н. ба шарқ лашкар мекашад. Дар катибаи худ Шопур ва ворисони ў худро «шоҳони Сакистон, Туристон ва ҳиндустон то каронаи дарё» номиданд.¹⁰⁹

Ба фикри В.Г.Луконин, ба Шопури I, дарвоҷеъ, муяссар шудааст, ки аз афти кор, танҳо ноҳияҳои дурдасти собиқ давлати Порт, аз ҷумлаи Марв ва Сиистонро ба худ тобеъ намояд.

Дар боло катибаи соли 262-уми «Қаъбаи Зардушт»-ро роҷеъ ба Кушоншашр зикр карда будем. Дар ин катиба пеш аз рӯйхати ноҳияҳо (аз ҷумлаи онҳо Кушоншашр) Шопури I мегӯяд, ки «ҳукмам равост» ва баъди рӯйхат бошад, илова мекунад: «ҳамаи онҳо боч медоданд ва итоат доштанд». Ақидае ҳаст, ки эҳтимол Кушоншашр худаш дар ҳайъати давлати Сосониён набошаду фақат бочдехи он бошад¹¹⁰, vale одатан, ҷунин мешуморанд, ки Кушоншашр дар ҳайъати давлати Сосониён буд¹¹¹. Кушоншашр чӣ қадар дар ҳайъати давлати Сосониён буд?

Ин алҳол муаммои ҳалношудани мебошад (шояд, ки ин ба шоҳони сосонӣ итоат доштани хокимони Кушон бошад). Ҳабари сарҷашмаҳо ба якдигар мувофиқат надоранд ва ҳатто хилоғи ҳамдигаранд. Аз як тараф, муаррихи араб Табарӣ менависад, ки нахуст аз Сосониён Ардашери I Марв, Балх, Хоразмро «то худуди аксои Ҳуресон»¹¹² забт кардааст. Одатан ин ҳабарро дуруст мешуморанд ва танҳо баъзе олимон ба он шак доранд¹¹³. Агар фарз кунем, ки ҳабари Табарӣ дуруст аст ва асли маъни навиштаҷоти «Қаъбаи Зардушт» ҳамон мебошад, пас ба ин нуқтаҳо як шаҳодате, ки аз маъҳазҳои монавия бармеояд, хилоғ мешавад.

¹⁰⁷ Дар бораи давраи ҳукмронии Хувишкагӣ маълумот кам аст, бинобар ин даъвои Б.Н.Пурӣ – «ҳади Хувишкагӣ, эҳтимол, давраи аз ҳама мутараггии таърихи Кушон мебошад» (Puri B. N., 1965, p. 16), ягон асоси реалий надорад.

¹⁰⁸ Зеймалъ Е.В., 1965, с. 14. Дар бораи авзои шиваизм дар давраи Кушониён ниг.: Puri B. N., 1965, p. 138-139.

¹⁰⁹ Луконин В. Г., 1969, с. 34-37.

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 31.

¹¹¹ ИТН, I, с. 367; Лившиц В. А., 1969, с. 56.

¹¹² Nöldyк Th., 1879, s. 17-18.

¹¹³ Луконин В. Г., 1969 a, саҳ. 22-27.

Асосгузори мазҳаби монавия Монӣ дар миёнаҳои солҳои 70-уми асри III ба шарқ Маар Ӯммо ном воизеро фиристода буд. Ин воиз аз Хурросон гузашта, ба худуди Кушон расид, баъдтар ривоят ҳаст, ки ба Замба (Замм—шахр ва убургоҳест дар Амударё дар қарибии Каркии ҳозира) омадааст. Аз афти кор, охирин маҳалли саёҳати Маар Ӯммо—шахри Варучан (дар қарибии Балх) дар зери ҳокимияти шоҳони Кушон ё худ шояд дар зери ҳокимияти олии давлати Сосониён буд ё ба он итоат дошт.¹¹⁴

Хулоса, ба Сосониён ба ҳар ҳол муяссар шудааст, ки ба Кушониён зарбаи саҳт зананд ва қисми бисёри мулкҳои онҳоро қашида гиранд. Вале кай?

Масъалаи санаи аз давлати Сосониён шикаст хӯрдани давлати Кушон бе ҳалли масъалаи муайян намудани санаи сосонукушонӣ ва кушонусосонӣ ном тангаҳо ҳал карда намешавад. Ба тадқики ин масъала А.Каннингэм, Э.ҳерсфелд, А.Бивар, В.Г.Луконин, Р.Гёбл барин муарриҳон ва нумизматҳо машгул шудаанд. Як қисми ин тангаҳо мисли тангаҳои сосонӣ сикка зада мешуданд. Дар ин тангаҳо бо забони форсии миёна ҳат ҳаст. Ин тангаҳоро зарробҳонаҳои Марв ва хирот мебароварданд. Дигар ҳел тангаҳо мисли тангаҳои давраҳои охири давлатии Кушон бароварда мешуду дар онҳо номи Васудева буд. Ҳати ин тангаҳо ҳам ба забони форсии миёна, вале он бо ҳуруфоти кушонӣ навишта шудааст ва зимнан, дар бაъзе онҳо қалимаи «Бахло» (яъне Балх) ҳаст. Ба таҳмини Э.ҳерсфелд, ҳамаи тангаҳо, ки ба тангаҳои Кушониён шабоҳат доранд, дар Балҳ¹¹⁵ сикка зада мешуданд, ҳатто ҳамон тангаҳо, ки дар онҳо номи шаҳр нест, низ аз Балҳ мебаромаданд. Вале Бивар ин иddaоро ҳаққонӣ зери шак монда, ақидае изҳор намуд, ки зарробҳонаи асосӣ дар қарибҳои Кобул воқеъ буд¹¹⁶.

Дар яке аз тангаҳо чунин катибае ҳаст: «Мӯъмини Маздақ, подшоҳи ҳурмузд, шаҳаншоҳи аъзам» ва илова бар ин номи зарробҳонаи Марв зикр шудааст. Дар дигар тангаҳо номҳои Ардашер, Пирӯз, Вароҳран ба назар мерасад. Пештар баъзе олимон, аз ҷумла, Э.ҳерсфелд таҳмин доштанд, ки фарз кардем ҳурмузди тангаҳои кушонусосонӣ ин ҳамон шаҳаншоҳи Эрон ҳурмузди II (солҳои 302–309) аст ва гайраву ва ҳоказо. Дар натиҷаи таҳлили муфассали таъриҳӣ В.Г.Луконин ба чунин ҳулоса омад, ки ин тавр бевосита айният додан ғалат аст. Вай исбот мекунад, ки тангаҳои кушонусосонӣ (ва ҳам сосонукушонӣ)-ро шоҳзодагони Эрон (ки баъзе аз онҳо умуман шаҳаншоҳи Эрон нашудаанд) аз миёнаҳои асри IV то миёнаи асри У-уми милодӣ мебароварданд.¹¹⁷

Қабули ин нукта ба андозае таквияти ақидаи санаҳои сонитари аҳди шоҳони Кушон ва заволи давлати Кушон аст, яъне ин сана на асри III, балки асри IV мешавад. Вале далелҳоҳе ҳастанд, ки фарзияи В.Г.Луконинро рад мекунанд. Алҳол ҳулосаи қатъӣ баровардан мумкин нест. Заволи давлати Кушон кори якбора набуд, балки амале буд, ки дар муддати тӯлонӣ, бо таъсири сабабҳои берунӣ ва дохилӣ ба вуқӯй мепайваст.

МО муносибати Кушониён ва давлати Сосониёнро дида баромадем. Вале давлати Кушон маҷбур буд, ки зидди ҷандин самт мубориза барад ва дар дохили ҳуди Кушониён ҳам ким-чи ҳел ҷойивазкунии қувваҳо ба амал меомадааст. Аз ҷумла, дар ин бора солномаи хитой далолат мекунад: «...Шоҳи диловари йуҷиҳо

¹¹⁴ Матнҳои Монӣ роҷеъ ба ин саёҳат аз тарафи В.В. {енниг (1944, р. 85–90, 1950, р.94) тадғиг шудаанд.

¹¹⁵ Hýrzfýld E., 1931, p. 11.

¹¹⁶ Йивар А. Д. Н, 1956, р. 17.

¹¹⁷ Луконин В. Г., 1967.

Сидоло бо лашкари худ аз кӯхҳои баланд гузашта, ба хиндустани шимолӣ ҳамла кард ва панҷ давлатро, ки шимолтари Гантоло (яъне Қандаҳор) воқеъ буданд, забт намуду».¹¹⁸ «Шоҳ Сидоло» номи хитоии Кидара ном ҳокими Кушониён аст, ки дар нимаи дувум ё аниқтараш дар охири асри IV дар қисми зиёди давлати пештараи Кушон ҳукми худро ҷорӣ карда буд. Дар айни ҳол, як қисми Осиёи Миёнаро қаби-лаҳои навомадаи хиёниҳо забт карданд. Нихоят ҳокимият ба дасти ҳайтолиён гу-зашт. Ҷангҳои доимии асрҳои IV–V аҳволи Осиёи Миёнароnihоят табоҳ карданд.

4. ШАҲРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН

Боҳтари шимолӣ

Ба туфайли тадқиқотҳои муғассалу мунтазами археологии территорияи Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли хиндустан имкон шуд, ки масъалаи як навъ тамаддуни шаҳрӣ будани империяи Кушонро пеш гузорем. Бағром барин шаҳрҳои қалони давраи Кушониён (дар наздикии шаҳри Кобул) – Каписай қадим¹¹⁹, Таксила (карибии Равалпиндӣ) – Таккасила ё Такшасилаи хиндустани Қадим¹²⁰, Чорсада (шимолу шарқтари шаҳри Пишвур) – Пушкалаватии қадим¹²¹ барин шаҳрҳои қалон тадқиқ шудаанд. Экспедитсияи археологии советио афғон яке аз қалонтарин шаҳрҳои ҷануби Боҳтар – Дилварзинтепаро тадқиқ карда истодааст. Ин шаҳр қариб 36 га вусъат дошта, дар 40 км шимолу гарбии шаҳри Балх воқеъ аст¹²². Экспедитсияҳои археологии советӣ дар Осиёи Миёна ҷандин шаҳру манзилҳои давраи Кушонро ҳафриёт кардаанд. Материал ба андозае қалон аст, ки мо дар бораи бâъзе осори тадқиқшуда интихобан муҳтасар маълумот медиҳем. Яке аз шаҳрҳои қалонтарини Боҳтари шимолӣ дар давраи Кушон шаҳри Тирмиз буд. Шаҳр дар ин мавзӯе (дар карабии шаҳри ҳозираи Тирмиз) дар муддати қариб ҳазорҳо сол вучуд дошт, бинобар ин болои табакаҳои археологии давраи Кушониёнро табакаҳои давраҳои сонӣ пӯшидаанд. Вусъати Тирмиз дар давраи Кушониён қалон буд. Дар шаҳр марказҳои қалони ибодат – маъбадҳои буддоии Қаротеппа ва Фаёзтеппа чой доштанд. Дар шаҳр бисёр устоҳонаҳои ҳунармандӣ, аз ҷумла, дӯконҳои кулолӣ буданд.

Тирмизи кушонӣ яке аз марказҳои истеҳсоли фулузот (ва аз афти кор, маркази саноати фулузӣ) буд, дар қабатҳои археологии давраи Кушониён бисёр пораҳои шаҳшудамондаи маъданӣ гудохта ёфт шудаанд, ки дар рафти гудозиши ҳамон-вактаи маъдан пайдо мешуданд. Бинобар бâъзе бокимондаҳои қисмҳои биноҳои сангин гуфтан мумкин, ки дар Тирмиз бисёр иншоотҳои қалони меъморӣ вучуд доштанд.

Ба туфайли тадқиқи саросари осори археологии ҷануби Тоҷикистон ва ҷануби Ӯзбекистон имкон шуд, ки якчанд марказҳои шаҳрии воҳаҳои зироаткор муқаррар қарда шавад. Ин марказҳо асосан дар минтақаҳое чой гирифтаанд, ки соҳиби ша-бакаи мустаҳками обёри мебошанд ва дар гирду атрофи онҳо бисёр дигар ман-

¹¹⁸ Бичурин, П, саҳ.264.

¹¹⁹ Hackin J., Hackin R., 1939; Ghirshman R., 1946; Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamylin P., 1954; Гиршман Р., 1946.

¹²⁰ Marshall J., 1956; Ильин Г. Ф., 1958.

¹²¹ Wheeler M., 1962.

¹²² Ниг.: Кругликова И. Т., 1974; Кругликова И. Т., Сарианиди В. И., 1976.

зилҳои хурди зироаткорӣ воқеъ гардидаанд. Дар водии Сурхондарё калонтарин марказҳои шаҳрӣ димнаҳои Дилварзинтеппа, Хайрободтеппа, Ҷондавлаттеппа¹²³ ва Зартеппа¹²⁴ буданд.

Дилварзинтеппа, ки дар карибии шаҳри Дехнави ҳозира мебошад, димнаест, ки кариб 28 га вусъат дорад ва аз рӯи масоҳат дар шимоли Боҳтар баяди Тирмиз ҷои дувумро мегирад. Аз асрҳо III-II пеш аз милод сар карда, Дилварзинтеппа маркази ноҳияи калони зироаткорӣ мегардад. Тарҳи анику дақиқи чоргӯшаи шаҳр, ки гирду атрофаш ҳисори мустаҳкаме дорад, далолат меқунад, ки он аз рӯи нақшай пешакӣ соҳта шуда буд. Аз биноҳои он қасрҳои ашроф ҷолиби диққат аст, ки толори азими сутундори ташрифот ва гирдогирд долон дорад, ки ба ҳонаҳои сершумори истиқоматӣ ва ҳочагӣ аз ин долон гузаштан мумкин буд. Дар яке аз ин ҳонаҳо қӯзачае ёфт шуд, ки пур аз ҷизҳои тиллӣ мебошад. Дар маҳаллаҳои дигари шаҳр биноҳои оддитар ҳам муғассал тадқиқ карда шуданд. Алалхусус, гузари куловон ҷолиби диққат аст, ки ҳумданҳо асосан аз ҳамин ҷо қашф шудаанд¹²⁵.

Дар Зартеппа, ки аз афти кор, маркази қадимии обёйр будааст, ҳафриёти бинои калоне сар шуд, ки он дар маркази димна воқеъ мебошад ва зоҳирон ба қаср шабоҳат дорад¹²⁶.

Дар қарибии Шаҳринав ҳам як шаҳри калон буд, ки тӯли деворҳои он ба 7 км ва вусъати умумии майдонаш ба 350 га мерасид. Аз ин ҷо гайр аз тангаҳо, бошаҳои аҷоибе ёфт шудаанд, ки дар он тасвири сангии одамон ва ҳайвони афсоనӣ дида мешавад¹²⁷.

Шаҳри Кайқубодшоҳ (райони Шаҳртуз), ки ҳанӯз дар давраи Юонону Боҳтар таъсис ёфта буд, дар давраи Кушониён низ вучуд дошт ва дар ноҳияи поёноби Кофарниҳон маркази калони минтақаи зироаткорӣ буд. Шаҳр деворҳои мустаҳками мудоғиавӣ дошт, ки майдони ҷоркунҷаи (375x285 м) шаҳрро ихота карда буд. Дар тарафи дарози ин ҷоркунҷа 9 бурҷ ва дар тарафи кӯтоҳи он 7 бурҷ ба назар мерасид. Гайр аз ин дар ҳар гӯша низ гулдастae буд. Ҳамаи бурҷҳо ҷоркунҷаанд. Ҳафриёти баязе қисмҳои девор нишон дод, ки аз дарун, қад-қади девор, долоне тӯл мекашид ва он ба чанд қисм тақсим шуда буд. Пайваста ба долон ҳонаҳои ҷоркунҷа чой доштанд. Аз ин ҷо ашёи зиёде, аз ҷумла, сафолот, ҳайкалчаҳо, асбоби зебу зинат ба даст омад¹²⁸.

Аз Ёвони ҳозира 8 км дурттар дигар як шаҳри қушонӣ воқеъ буд. Вусъати ин шаҳр ба 40 га мерасид. Ин ҷо дунгие ҳаст, ки ба арк шабоҳат дорад. Пайваста ба ин дунгӣ теппае ҳаст (баландиаш 8 м), вусъаташ 380–200 м мебошад. Тамоми ин майдонро девор ҷонидонда гирифтааст. Берун аз ин девор баязе ҳавлиҳои алоҳида ва сағонаҳои воқеъ буданд. Ҳафриёт асосан дар майдони арк ва инчунин дар дигар ҷойҳо гузаронда шуд. Қатори иморатҳо ёфт шуданд, ки ҳонаҳои на ҷандон калон буда, гурӯҳ-гурӯҳ қад-қади ду тарафи тангӯҷа ё роҳрави сарбаста чой гирифтаанд. Дар давраҳои охир ҳонаҳо, эҳтимол, дуошёна буданд. Бокимондаҳои иморатҳои давраҳои пештар ҳам ёфт шуданд. Табакаи даҳметраи арк аз бокимондаҳои иморатҳои панҷ давра иборат мебошад ва зимнан, санаи табакаи аз ҳама поёни асри I-уми то милоду ҳудуди эраи нав ва санаи табакаи аз ҳама боло асрҳои IV–V

¹²³ Массон В. М., 1974.

¹²⁴ Альбаум Л. И., 1960.

¹²⁵ Пугаченкова Г. А., 1966; 1966 б; 1971; 1973; Пугаченкова Г. А., Туриунов Б. А., 1974.

¹²⁶ Щетенко А. Я., 1974.

¹²⁷ Давидович Е. А., 1956, с. 76-77; Мухторов А., 1975, ҷилди 2, с. 374-377.

¹²⁸ Кузьмина Е. Е. ва Певзнер С. Б., 1956; Мандельштам А. М. ва Певзнер С. Б., 1956.

эраи нав аст. Таҳаввулоти маданияти моддӣ, алалхусус, таҳаввулоти санъати куловӣ равшан ба назар мерасад. Аз ин ҷо ашёи устухонӣ (масалан, сӯзанаки саракаш мунаққаш), зарфу чихози фулузӣ – ўғурчахо, дастосҳо ва гайра ёфт шудаанд¹²⁹.

Мисоли дехаи хурдакаки зироаткории давраи кушониён дар Боҳтари шимолӣ манзилгоҳи Оққурғон мебошад, ки дар қарибии шаҳри ҳозираи Шерободи вилояти Сурхондарё воқеъ аст. Ин манзилгоҳи на он қадар қалонест, ки масоҳаташ аз 0,5 га андаке зиёд мебошад ва иборат аз ҷонд биноҳои бисёрхонаест, ки онҳо бо тангӯчаҳо аз ҳам ҷудо карда шудаанд. Мувофики маълумоти археологӣ машгулияти асосии аҳолӣ зироаткорӣ, ҷорводорӣ ва майдакосиби буд¹³⁰. Ҳамин гуна манзилгоҳҳо дар райони Шаҳртузи РСС Тоҷикистон (Қабодиёни қадимӣ) – Теппани Шоҳ¹³¹, Оқтеппаи II ва гайра ҳафриёт шуда истодаанд.

Яке аз машҳуртарин осори ин давра маҷмӯи Холчиён (қарибии Дехнав) мебошад. Дар ин ҷо, дар Ҳонақоҳтеппа, масалан, бинои қасре (ё маъбаде) ҳаст. Пешин иморат ба намуди айвони Чорсундори дарозиаш 16,5-метра соҳта шудааст. Аз ин айвон ба воситаи се дар (як дари мобайнӣ ва ду дари пахлӯй) ба толоре даромадан мумкин, ки бара什 хеле тӯлонӣ аст. Аз пешгҳаи толор даре кушода мешавад, ки ба ҳонаи дусутундор мебарад. Гайр аз ин, ҳонаву долонҳои иловагӣ ҳастанд. Ҷеворҳои ин ҳонаҳо бо ҳайкалҷа ниҳоят зебои сафоӣ, ки композитсияҳои мукаммалро ташкил медиҳанд ва бо расмҳо оро ёфтаанд. Аз Ҳонақоҳтеппа дигар хел иморатҳо, аз ҷумла, биноҳои дуошёна ёфт шудаанд.

Суғд, Фарғона, Чоч, Ҳоразм

Шаҳру манзилҳои давраи Кушониёни Суғд, Фарғона, Чоч нисбат ба шаҳру манзилҳои давраи Кушониёни Боҳтари шимолӣ хеле камтар тадқик шудаанд.

Калонтарин шаҳри он давра Самарқанд буд. Дар Суғд дигар манзилҳои хурдтар ҳам вучуд доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо дизаки Тали Барзуро¹³² номбар кардан мумкин.

Дар ноҳияи Фарғонаву Истаравшан, қарибии Бегобод димнаи Мунҷоқтеппа, дехае дар ҷои қалъаи Ленинобод, дар қарибии Ашт, Шўробшат, Ҷинтеппа ва ғ. манзилҳо ҳастанд. Маданияти моддии манзилҳои Фарғона хусусияти ба ҳуд хос дошт. Дар худи доҳили Фарғона ҳам фарқиятҳои қалон ба назар мерасад.

Дар ноҳияи мачрои мобайни Сирдарё дар хоҳи вилояти Фарғона ва атрофи он маданияте ривоҷ меёбад, ки аз номи манзили Қавунҷӣ ва сағонаи Ҷуно маданияти Қавунҷию Ҷуно ном гирифтааст. Табакаҳои поёни манзили Қавунҷӣ ба асрҳои II–I пеш аз милод мансубанд ва он то миёнаҳои ҳазорсолаи I пеш аз милод вучуд дошт. Димнаҳои Мингариқ, Олимбойтеппа, Кехиттеппа, Оқтеппа ва Шавушқумтеппа¹³³ ва ғ. ба ҳамин давра тааллук доранд.

Дар Ҳоразм ҳам шаҳру манзилҳои бисёре буд. Аз ҳама муфассалтар шаҳре тадқик шудааст, ки ҳоло Тупроққалъа ном гирифтааст. Тархи шаҳр ростқунча буда, атрофи он (500x350 м) аз ҳишти ҳом деворе дорад, ки дар он тиркашу бурҷҳо

¹²⁹ Литвинский Б. А., 1967 а.

¹³⁰ Пидаев Ш. Р., 1976.

¹³¹ Литвинский Б. А., 1967.

¹³² Дар ин бора ниг.: Григорьев Г. В. 1940 а; 1940 б; Ставиский Б. Я., 1967.

¹³³ Левина Л. Н., 1967, Максимова А. Г. ва дигарон, 1968.

будаанд. Аз мобайни шаҳр кӯчаи танге мегузашту дар ду тарафи он маҳаллаҳои қалон ҷойгир буданд.

Бинои асосии шаҳр қасри мӯҳташами себурчае буд, ки он қароргоҳи оли шоҳони Хоразм ҳисоб мешуд. Ин қалъаи фатҳнопазир, ки ба баландии 25 м қад афрохта буд, намуди босалобате дошт. Миёнҷои қаср майдони фарохе (80x80 м) буд. Хонаҳо дуошёна буданд. Якчанд толорҳои қалон, аз чумла, толори азиме - «Толори шоҳон» (вусъаташ 280 м²) ёфт шудаанд.

Таг-таги девори «Толори шоҳон» қатор-қатор суфачаҳо сохта, онҳоро бо деворчаҳо паст аз ҳам чудо кардаанд. Дар ин суфачаҳо мӯчассамаҳо гузашта шудаанд, ки шоҳу малика ва аъёну ашрофи Хоразм ва инчунин худоҳоро тасвир менамоянд. Дар девор ва даруни тоқҷаҳо суратҳои бениҳоят дилқаш қашида шудаанд. Дигар хонаву толорҳои қаср ҳам бо мӯчассамаву ҳайкалҷаҳо ва бо нақшу нигор зинат ёфтаанд. Аз биноҳои ҳочагӣ ҳамон биноҳоеро ном бурдан лозим, ки гӯё як навъ «қӯрхонае» буданд. Инчунин боқимондаҳои архив¹³⁴ ба даст омадаанд.

5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

Ҳочагии қишлоқ. Обёри

Таддики муфассали археологии майдонҳои фароҳ нишон медиҳад, ки дар он давра тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна барои зироат истифода мешудаанд. Дар водихо бо қиштукор (асосан қиштукори обӣ) ва ҷорводорӣ машғул буданд. Алалхусус, ирригатсия ниҳоят ривоҷ ёфта буд. Дар Хоразм, дар водии Зарафшон ва дар дигар ҷойҳо каналҳои бисёре кофта шудаанд. Каналҳои қадими давраи Кушониён дар ҳоки Тоҷикистон ҳам, масалан, дар водии Ваҳш ёфт шудаанд. Барои обёри на факат оби дарё, балки оби ҷашмаҳо низ, ки дар он давра, бешак, хеле бисёр буданд, истифода мешудаанд. Масалан, дар шимоли водии Ваҳш заминҳо асосан аз канали дарёи Ваҳш об меҳӯрданд, вале якчанд манзилҳо, масалан, димнаи ҳалқаҷари қарбии посёлкai Уялӣ аз дарё хеле боло ҷой гирифта буд, ки ҳозир ба заминҳои он ҷо факат бо насос об мебароранд. Дар давраи Кушониён тамоми заминҳои ин манзилҳо аз оби ҷашмаҳои кӯҳӣ шодоб будаанд. Дар айни ҳол, чунон ки дар водии Ёвон маъмул буд, дар ин ҷо ҳам лалмикорӣ мекарданд. Лалмикорӣ дар ноҳияҳои доманаи кӯҳҳо ва дар кӯҳистон низ расм буд. Дар давраи Кушониён саросари водии Зарафшони боло то Маҷтоҳои ҳозира аз ҳуд шуда буд¹³⁵.

Маълум, ки техникии зироат бениҳоят содда буд. Фақат дар обёри пешравии қалон ба назар мерасад. ҳангоми ҳафриёти Тали Барзу позай оҳанин ёфт шуд¹³⁶.

Аз асри I милодӣ осиё маъмул шудан гирифт. Қадимтарин дастосҳо аз сағонае дар кӯҳи Қаромазор ба дasti мо расидаанд. Аввал осиё хеле хурд буд, барь қалон шудан гирифт ва андозаи онҳо, алалхусус, дар асрҳои III–IV хеле қалон шуда рафт.

Маъхазҳои хаттӣ ва бозёфтҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи Кушониён зироаткорони Осиёи Миёна тамоми анвои зироати дар асрҳои миёна ҳам маъмулро – зироати ғалла, техникӣ, ангурӯ мева ва алафу ҳошок қишигӣ мекарданд ва парвариши менамудаанд. Ниҳоят зиёд будани анвои зироат ҷолиби дикқат аст. Масалан, дар асрҳои III–IV милодӣ дар Хоразм ҳам навъи маҳсуси шаробӣ ва ҳам ҳӯрокии ангур рӯёнда мешуд. Ба туфайли селексияи ҳалқӣ, ки аз авлод ба ав-

¹³⁴ Толстов С. П., 1962, с. 204-226; Рапопорт Ю. А., 1968; Неразик Е. Е., 1969.

¹³⁵ Ставиский Б. Я., 1961.

¹³⁶ ИТН, I, с. 360–370.

лод идома дошт, навъхой серхосили зироат пайдо шуданд, ки ба шароити маҳал хеле мувофиқу муносиб буданд. Бесабаб нест, ки ҳалкҳои кишварҳои ба Осиёи Миёна ҳамсоя бисёр анвои зироатро маҳз аз мардуми Осиёи Миёна ёд гирифтанд (масалан, хитоихо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз ҳалкҳои Осиёи Миёна ёд гирифтаанд).

Дар водиҳои байникӯҳӣ, масалан, дар водии Фаргона барин ҷойҳо чорводории яйловӣ равнақ дошт ва ин гуна чорводорон ҳаёти нимкӯчманчигӣ ба сар мебурданд. Чорвои ҳушзори Фаргона, алалхусус, аспҳои Фаргона мисли пешина боиси ҳасади ҳамсоягон буду дар ҳориҷи Фаргона бисёр ба фурӯш мерафт.

Бинокорӣ ва ҳунармандӣ

ҳангоми ҳафриёти археологӣ чунин намудҳои иморату иншоот ёфт шуданд: 1) қасрҳо, 2) маъбадҳо, 3) биноҳои истикоматӣ, 4) корхонаҳо, 5) анборҳо, 6) қалъаҳо, 7) иншооти обёрий ва ф. Аксари ин иморату иншоот алоҳида набуда, балки пайваста бо дигар намудҳо бино ёфтаанд. Вазифа ва таъиноти ин ё он иморату иншоотро аниқ муқаррар қардан мумкин не, масалан, қасри Холчиён, эҳтимол, қаср не, балки маъбад бошад.

Биноҳои ҷамъиятӣ одатан хеле мӯҳташам мебошанд. Қасру коҳи ҳокимон ниҳоят қалон буда, дар болои ягон баландӣ соҳта мешуданд ва дар атрофи худ девори мустаҳкам доштанд. Толорҳои васеи шифтбаланд бо мучассамаву ҳайкалҳо ва нақшу нигори зиёд зинат дода мешуданд. Девори биноҳо одатан хеле гафс буд.

Дар байни ибодатгоҳҳо бошад, баъзан маъбадҳои хурд ҳам дучор мешаванд. Масалан, миёнҷои маъбади буддои ҳайратон (дар қарибии Тирмиз) хеле танг аст. Вале ҳамин маъбад ҳам ороишоти аҷоибе дорад (арақаи машҳури ҳайратон).

Сифати иморатҳои манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ он қадар баланд набуд. Аксари ин иморатҳо ҳонаҳои гилини амонат соҳташуда мебошанд, онҳо ду-ду ё се-се ба ҳам пайваста шуда, дар атрофи ҳавличаҳои хурд гирд оварда шудаанд.

Иморатҳои марказҳои қалони шаҳрӣ бо санъати баланди бинокорӣ соҳта шудаанд. Асоси ин санъати нақшай ягонаи биносозӣ мебошад, вале, рости гап, ин нақшай дар ҳар ҷо ҳар ҳам ба амал татбиқ карда мешуд. Вале умуман асоси ин нақшай ҳамин буд, ки ҳонаҳои муҳими ташрифотӣ паи ҳам дар як қатор ҷой мегирифт, масалан, айвон - дар паси он даҳлез - дар паси даҳлез толор ва гирдогирди бино долон ва пайваста ба он ҳонаҳои гуногуни ҳочагию майшӣ. Ба осори гуногун ҳос будани як нақшаву усули умумии биносозӣ, аз афти кор, ба мо ҳақ медиҳад иддао кунем, ки усули маҳсуси мемории боҳтарӣ ташаккул ёфта буд ва он аз давраҳои токушонӣ бармеояд¹³⁷. Дар айни ҳол, гуногун будани соҳту сифати биноҳо шаҳодат медиҳад, ки тақсимоти молумулкӣ ҷамъият вуҷуд дошт.

Муҳандисони қалъасози Осиёи Миёна комёбиҳои қалон ба даст овардаанд. Деворҳои раҳнанопазири қалъаҳо, ки онҳоро бурҷҳои овеза, садди муракқаби таги дарвоза ва тиркашҳои сершумор боз ҳам мустаҳкамтар мекарданд, санъати қалъасозии Осиёи Миёнаро ба дараҷаи беҳтарин санъати қалъасозии он давра боло бардошта буданд. Дар водиҳои Помири гарбӣ Қаҳқаҳа ва Ямчун барин қалъаҳои азим соҳтанд, ки дар сари роҳҳои асосӣ воеъ буданд ва силсилаи истехкомҳои дарозмулдати ба ҳамдигар алоқамандро ташкил мекарданд¹³⁸.

¹³⁷ Оид ба масъалаи таснифи нагшай биносозии бехатарӣ ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1973 а; 1976 а.

¹³⁸ Дар бораи гальҳои Вахон ниг.: Берништам А.Н., 1952; Бобоев А., 1955; 1973.

Масолеҳи бинокорӣ гуногун буд. Барои деворзани одатан похса ва хишти хомро истифода мебурданд (хишти хоме маъмул буд, ки андозаи паҳлӯҳои он аз 32 то 44 см меомад). Дар кӯҳистон барои деворзани тахтасанг ҳам ба кор мерафт. Хишти пухта кам истифода мешуд. Дар Boхтар ба шарофати идома доштани тарзу усулоҳи бинокории эллинӣ ва мавҷуд будани масолеҳи лозимаи табиии бинокорӣ дар соҳтмони қисмҳои асосии бино ва ороиши он масолеҳи сангиро бисёр истезмом мекарданд – пойсутунҳои сангини гирда, ки онро пойсутунҳои мукаррарӣ ҳам меноманд ва пойсутунҳои мураккабнақши гуногуншакли «антикӣ»; танаҳои сангини сутунҳо, бошаҳои бағоят базебу шинами сангин, ки ба бошаҳои навъи коринфӣ тақлидан соҳта шудаанд ва ин навъи бошаҳо инкишоф медиҳанд (масалан, дар бошае, ки дар Шаҳринав ёфт шуд, сурати инсон ва грифонҳо ҳаст)¹³⁹; таҳкурсии сангини сутунҳои чортароши сангин, ки нимаи он дар мағзи девор мебошад, аз ҳамин қабиланд. Танаи сутун ва болорро бисёр вакт аз ҷӯб ҳам мекарданд. Дар бомпӯшӣ сафолпораҳо ҳам истифода мешуд. Усули бомпӯшӣ ҳам ду хел буд: усули сутун бар болор ва усули бесутуни гунбазӣ. Дар омади гап, бо усули бесутуни гумбазӣ фақат болои биноҳои начандон калон пӯшида мешуд. Сакфҳо бо усули қаламаи моил таҳия мегардианд.

Хунармандӣ ҳам дар шаҳрҳои калон ва ҳам дар деҳаҳои хурд равнаку ривоҷ ёфта буд. Мо инро ба туфайли ёфт шудани ашёи сершумори маданияти моддӣ ва дӯкону устоҳонаҳои бисёр нағз медонем. Масалан, аз бисёр ҷойҳо осори дӯконҳои куловӣ падид омаданд. Маълум, ки қуловон ҷанд ҳел кӯраву хумдон доштанд¹⁴⁰. ҳайкалчаҳои сафолӣ ҳам дар ҳамин кӯраву хумдонҳо пухта мешуданд. Дар натиҷаи ҳафриёт маснуоти сафолӣ ҳеле бисёр дастрас шудааст. Навъу намуди зарфҳо шумор надорад. Сифати зарфҳо, хусусан зарфҳои ҳӯрокҳӯрӣ ва ҷомҳо бағоят баланд аст. Масалан, ҷомҳое, ки аз сафонаи Тӯпхона (дар ҳисор) ба даст омадаанд, ниҳоят нозуку нафис буда, ба дараҷаи олӣ сайқал дода шудаанд. Аз мобайн ду ҳазор сол гузаштаасту vale ҳоло ҳам кас ба онҳо ноҳун занад, мисли ҷомҳои булӯрӣ ҷарангос мезананд! Зарфҳои зиёфат нақшу ниғори гуногуни муқарнасӣ доранд ва дастаи онҳо дар шаклу намуди пурпечутоби зебо соҳта шудааст. Асбобу ашёи металлии рӯзгор ва зинат қарип дар ҳама ҷо истехсол карда мешуд. Зарфҳои биринҷӣ, шамъонҳо, оинаҳо, дастпонаҳо, гӯшвораҳо, ангушта-ринҳои гуногунро мардум бисёр истифода мебурданд. Анвои ин қабил асбобу ашё сершумор ва сифати он баланд аст. Қолабҳои рехтагарие ба даст омаданд, ки бо воситаи онҳо ин асбобу ашё соҳта мешуданд.

Анвои ашёи шишагин ҳам ҳеле бисёр аст. Алалхусус, бисёр шадда ёфт шудааст ва дар байни онҳо шаддаҳои нақшини дураҳшон ба даст омадаанд, ки ба сад ранг тобиш доранд, шаддаи нақшине ёфт шудааст, ки дар он тасвири одам ҳаст. Хусусан шаддаи дуқабатай зарандуд намуди ҳайратангез дорад - дар мағзи он андак зарвараки ниҳоят тунук монда, баъд бо шишаи нафиси шаффоғ рӯкаш кардаанд.

Маснуоти корхонаҳои аслиҳасозӣ ҳам гуногун буд. Аслиҳаи дурзани он замона – камон дар ин давра ҳеле такмил ёфт. Дар ин давра камони маҳсусу мураккабе маъмул гардид, ки аз панҷ қисм иборат буда, бо пулакчаҳои устухонӣ ё шоҳӣ хотамкорӣ карда мешуд. Ватани ин гуна камон Осиёи Миёнга мебошад ва он баъдтар дар Эрони сосонӣ паҳн шуд. Ба ин сабаб номи ин камонро, ки дар адабиётӣ ғарб «сосонӣ» шудааст, дуруст гуфтан мумкин не, чи тавре олимони советӣ

¹³⁹ Мухторов А., 1975.

¹⁴⁰ Масалан, ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1974.

таклиф кардаанд, номи дурусти ин камон «камони күшону сосонй» мебошад. Ин навъи камон аз Осиёи Миёна баромада, ба сарматҳо гузашт ва аз он чо ба ғарб пахн шуда, то худи Шотландия рафта расид, дар ҷануб дар Эрону ҳиндустон ва дар шарқ дар Хитой расм шуд¹⁴¹. ҳангоми ҳафриёти осори он давра дар Осиёи Миёна пулакчаҳои устуҳонию шоҳӣ ёфт шуданд, ки бо онҳо камонро хотамкорӣ мекарданд, аз бâъзе ҷойҳо бошад, худи камон ё ҳуд қисмҳои он ба даст омад, ки онҳоро ба осонӣ таъмири кардан мумкин аст. Тири ин камон аз ҷӯб ё аз най ва пайкони он аз оҳан буду ҷанд намуд дошт. Маъмуратарин намуди пайкон пайконҳои оҳанине буд, ки се қирраи барҷаста дошт. Дар охирҳои ин давра пайконҳои оҳанине пайдо шуданд, ки шакли мураккаб доштанд¹⁴².

Аскарон бо ҳанҷар ва шамшер мусаллаҳ буданд. Дар Осиёи Миёна, дар асрҳои якуми эраи нав, шамшерҳои дарози (то 1,2 м) қалони дудамаи оҳанин истифода мешуданд, ки дастаи онҳо дарози миёнхамида буда, гулӯбанд надоштанд. Аз дигар навъҳои аслиҳа наиза, табарzin, фалаҳмон ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Барои бинокорӣ ва кори дӯкону устоҳонаҳо ашёи ҳом лозим буд. Истиҳроҳи маъданиёти гуногун дар давраи күшониён ҳеле афзуд. Аз таги замин маъданиёти гуногун¹⁴³, масолеҳи бинокорӣ, сангҳои қиматбаҳо ва г. истиҳроҷ менамуданд. Як қисми маҳсулоти маъданӣ ва ҳунармандӣ барои фурӯш ба ҳорича мерафт.

Савдои дохилӣ ва ҳориҷӣ

Ба давраи Күшониён системаи мутараққии пулӣ, ниҳоят гуногун будани қимати тангаҳо ва ҳеле зиёд будани шумораи онҳо хос мебошад. ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар мамлакат истехсоли мол ва гардиши он дар амал буд. Ба ин муносибат чунин ҷиҳати масъала ҷолиби диккат аст, ки қисми зиёди тангаҳои күшонӣ тангаҳои мис буд. Ин нукта шаҳодати он аст, ки дар ҳаётӣ рӯзмарра муомилоти пул ҷараён дошт¹⁴⁴. Дар баёни ҷанбаҳои таърихи давлати Күшон қайд шуда буд, ки тангаҳои Күшониён вобаста ба давраҳои гуногун ҳеле тағиیر меёфтанд. Дар айни замон бояд гуфт, ки нумизматҳо то ба ҳол асосан танҳо ба масъалаҳои Күшониён ва тадқиқу таснифи тангаҳои Күшониён ва расму ҳати рӯи он тангаҳо ва г. машғул буданд. Ҷанбаи иҷтимоию иқтисодии ин масъала алҳол амалан тадқик нашудааст.

Дар баробари савдои дохилӣ савдои ҳориҷӣ ҳам ҳеле равнавӣ мейёбад. Плиний (XII, 84) хабар медиҳад, ки аз ҳиндустон, Туркистони шарқӣ, аз Арабистон ба империяи Рим моли бисёр (ба арзиши 100 млн сестерсий) оварда шуд. Як қисми ин мол аз ҳоки давлати Күшон, аз ҷумла, аз Осиёи Миёна рафтааст. Ба қавли Плиний (XXXIV, 145), ба империяи Рим аз Сарика оҳан меоварданд, ки қимати баланд дошт. М. Ҳвостов таҳмин мекунад ки ба империяи Рим оҳани оддӣ не, балки маснуоти оҳанӣ бурда мешуд¹⁴⁵. Гуфтан мумкин, ки ақаллан як қисми ин молҳо, аз ҷумлаи он маснуоти оҳанӣ, дар ҳақиқат, моли Осиёи Миёна буд. Дар давраҳои сонитар дар асрҳои миёна аз ҳоки Осиёи Миёна бисёр оҳан ва маснуоти оҳанӣ ба

¹⁴¹ Литвинский Б.А., 1965. Мугоиса кунед: Ҳазанов А.М., 1966.

¹⁴² Литвинский Б.А., 1965.

¹⁴³ Шубҳае нест, ки тилло ҳеле бисёр истиҳроҷ карда мешуд. Аз афти кор, зарробҳонаҳои Күшониёнро бо тилло асосан конҳои Осиёи Миёна таъмин мекарданд, дигар ғисми лозими тиллоро аз Афғонистон, {индустан ва бо роҳи тиҷорат аз дигар мамлакатҳо мегирифтанд; эҳтимол, тангаҳои тиллои римиро ҳам об карда, аз он тангаҳои күшонӣ месоҳтанд.

¹⁴⁴ Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 183.

¹⁴⁵ Ҳвостов М. 1907, с. 156.

хорича ба фурӯш мерафт, ки инро географҳои асрҳои IX–X-уми араб ҳам борҳо қайд кардаанд.

Мадраке ҳаст, ки тоҷирони Боҳтар ба хоки империяи Рим масалан, ба яке аз марказҳои қалонтарини тиҷорат – шаҳри Искандарияи Миср рафта буданд, аз дигар тараф, тоҷирони Рим ба Осиёи Миёна меомаданд¹⁴⁶.

Дар Осиёи Миёна маснуоти римӣ, инчунин тангаҳои римӣ¹⁴⁷ ниҳоят бисёр ёфт шудаанд ва ин бозёфтҳо возех исбот менамоянд, ки робитаи Рим ва Осиёи Миёна хеле амиқ ва пурвҷ буд. Ба Осиёи Миёна оварда шудани молҳои римӣ (аниқтараш баҳри миёназаминӣ) боиси он гардид, ки истеҳсоли ин гуна молҳоро дар Осиёи Миёна ҳам ба роҳ монданд¹⁴⁸.

Асрҳои санъати римӣ ба таҳаввулоти санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ташаккули санъати Қандаҳор, ки дар шимолу гарби ҳиндустон, дар Афғонистон ва аз афти кор, дар ҷануби Осиёи Миёна инкишоф ёфт, таъсири қалон расонданд.

Бо Хитой ҳам робитаи савдо буд. «Роҳи абрешим», ки бо воситаи он ба гарб корвонҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузашт¹⁴⁹. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурӯхта мешуд, бинобар ҳамин, агар ба гапи Флор (3, II) бовар кунем, аллакай дар миёнҳои асри I-уми пеш аз милод портҳо байракҳои абрешимӣ доштанд. Ғайр аз абрешим аз Хитой ба Осиёи Миёна ои-наҳои биринҷӣ, ашёи локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Хитой бисёр мол бурда мешуд¹⁵⁰.

Дар қитоби дувуми «Маҳабҳарата» - «Сабҳапарва», ки дар нимаи дувуми асри IV милодӣ таълиф шудааст, инъоме зикр гардидааст, ки ба подшоҳи пандиҳо Юдхиштҳира (кароргоҳаш дар қарибии Дехлии ҳозира будааст) намояндагони ҳалқҳои гуногун пешкаш кардаанд ва дар байни ин ҳалқҳо ҳалқҳои Осиёи Миёна ҳам будаанд. Ин ҳалқҳо ба подшоҳи мазкур, аз афти кор, ҳамон молеро пешкаш кардаанд, ки одатан ин гуна молҳоро барои фурӯш меоварданд. Шояд ба ҳамин сабаб аз қиҷвари Бахлӣ (яъне Боҳтар) «кампалҳои пашмини хуштарҳу хушранги нарму мулоим», матои гуногун, пӯсти гӯсфанд, аслиҳа ва сангҳои қиматбаҳо овардаанд; «шакоиҳо» (сакоиҳо), «тукҳарҳо» (таҳорҳо), «канкиҳо» (кангӯйҳо) аспҳоеро инъом кардаанд, ки «метавонистаанд роҳи дуру дарозеро тай намоянд» («Маҳабҳарата», 11, 47).

Мадракҳои археологӣ далолат мекунанд, ки бо қабилаҳои сарматҳои назди Урал ва соҳилҳои Волга ҳам робитаи савдоӣ вучуд дошт. Аз сарзамини онҳо ҳамон роҳи савдо мегузашт, ки Осиёи Миёнаро бо Кавказ ва ноҳияҳои соҳили баҳри Сиёҳ мепайваст.

Дар боло қайд кардем, ки боҳтариҳо то Искандарияи Миср рафта будаанд, Суғдиён низ дар ҷойҳои аз ҳудуди Суғд ниҳоят дур марказҳои қалони савдо таъсис карда буданд. Дар Дунхуан (Туркистони шарқӣ) катибаҳои асри IV пеш аз милод ба даст омадаанд, ки ба забони сугдӣ навишта шудаанд. Дар яке аз катибаҳо гуфта мешавад, ки дар Друан 100 нафар самарқандии озод (ё ҳуд асилзода) ҳастанд.

¹⁴⁶ Ставиский Б. Я., 1964, с. 180.

¹⁴⁷ Ба аҳбори бозёфтҳо ниг.: Ставитский Б. Я., 1964 в; Массон В. М., 1966 а

¹⁴⁸ Дар ин бобат намунаҳои санъати навантагӣ ва асарҳои таглидан ба онҳо таҳиягашта, ки дар Осиёи Миёна ёфт шудаанд, ҷолиби дигтат мебошанд (Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971).

¹⁴⁹ Дар бораи бехтарин тадғиготи маъҳазҳои ҳаттии роҷеъ ба ин маърӯзаҳо ниг: Нӯѓтман А., 1938.

¹⁵⁰ Васильев Л. С., 1958.

В.В.хеннинг бо асоси комил тахмин мекунад, ки шумораи сүфдиҳо (бо гуломон ва ахли хонаводаашон) дар ин шаҳр бояд камаш ҳазор нафар бошад. Дар баъзе мактубҳо дар бораи молҳо, нарҳҳо ва г. маълумот ҳаст. Сүфдиёне, ки дар Туркистони шарқӣ зиндагонӣ мекарданд, бо хешу акрабои дар Самарқанд будаи худ робитаи зич доштанд¹⁵¹.

6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ КУШОНӢ

Осори ҳаттӣ

Дар давраи Кушониён дар соҳаи маданияти маънавии ҳалқҳои Осиёи Миёна дигаргунуҳои ҷиддӣ рӯй доданд. Ин давраи пурӣ ҳодисаҳои ниҳоят мураккабу аксаран мухталиф, давраи ба ҳам омехтани тамоилу ҳодисаҳои гуногун буд¹⁵².

ҳанӯз дар асрҳои IV-II пеш аз милод дар Осиёи Миёна дар асоси ҳати оромӣ ҳатҳои маҳаллӣ ба вучуд меоянд.

Қадимтарин осори ҳаттии сүғдӣ катибаи рӯи тангҳои ибтидои эраи мо аст. Пас аз ин «Мактубҳои қадими сүғдӣ» меоянд. Дар ин мактуб аломатҳо алоҳидаву хоно навишта шудаанд, бо ҳамдигар пайваст намебошанд. Ин намуди ҳат аз асли ҳуд, яъне аз ҳати оромӣ фарқи калон надорад. Дар айни ҳол, ба ақидаи В.А.Лившиц, ин мактубҳо далолат мекунанд, ки аллакай дар ҳамон замонҳо «нормаҳои асосии забони ҳаттии сүғдӣ ташаккул ёфтаанд ва ҳеч набошад, то аспи X пойдор монданд».

В.Б.хеннинг исбот кардааст, ки «Мактубҳои қадими сүғдӣ» ба солҳои 312–313-уми милодӣ мансуб буда, нафақат ҳуҷҷати муҳими таъриҳӣ, балки намунаи насри мукотибот мебошад¹⁵³. Дар ин мактубҳо корубори одамони он давра бо як самимияти ошкоро тасвир ёфтааст. ҳамлаи хуннҳо, айёми туризтироби маҳаллаҳои сүғдиён, тарсу вахм, қаҳру ғазаб ва ишқу муҳаббат – тамоми эҳсосоти одамӣ дар ин мактубҳо бе рангубори бадей ҳеле ҳаққонӣ инъикос шудааст.

Мактуби Меванча (маънои ин ном «палангча» ё «гурбача» буд) ном сүғдидухтаре, ки ба модараши дар Самарқанд фиристода будааст, пур аз дарду аламу ҳасрат мебошад. Нанидод ном васии Меванча ӯро бар хилофи ҳоҳишаши ба занӣ гирифтани шудааст ва инак, Меванча менависад: «Беҳтараш ба саг ё хук мерасаму ба Нанидод не» (тарҷумаи В.А.Лившиц). Муддате гузашту Меванча боз ба модараши мактуб менависад. Меванча нафақат ба Нанидод расидааст, балки дар бораи шавҳараш бо ишқу муҳаббат ва ҳурмату эҳтиром гап мезанад. Рости гап, ин гуна анҷоми кор дар адабиёти ҷаҳон борҳо тасвир шудааст!

Дар Сурхӯтал (ҷанубтари Кундуз) ҷанд навиштаҷоте ёфт шуд, ки бо намуди қушонии алифбои юнонӣ иҷро шудааст. Забони катиба шарқиёнӣ будааст, ки пештар амалан маълум набуд. Ин ҷиҳат қушодани рамзи катибаро, ки бо ин кор А.Марик, Э.Бенвенист, В.хеннинг, И.Гершевич, Я.ҳарматта, Ч.хумбах ва дигарон машғул буданд, ҳеле душвор гардонд. Яке аз катибаҳо аз 25 сатр иборат аст. То ба ҳол як тарҷумаи мукаммали он нест, зиёда аз ин, муҳаққиқон дар шарҳи муҳимта-

¹⁵¹ Дар бораи нашри ин ҳуҷҷатҳо, ки бо номи «Мактубҳои ғадими сүғдӣ» маълуманд, ниг.: Rýichýlt H., 1931. Инчунин ниг.: Розенберг Ф.А., 1932; беҳтарин тадғиготи ин масъала: Hýnning W.B., 1948.

¹⁵² Уафуров Б. У., 1968.

¹⁵³ Hýnning W.Й., 1958. s. 52–56; Лившиц В.А., 1962, с. 135–136.

рин нуктахой матн ҳамфирк нестанд, масалан, то ба ҳол як ақида нест, ки дар матн қай мөймөри маъбад аст ё худ тахминан киро мөймөри маъбад гуфтан мумкин аст. Яке аз тарчумаҳои эҳтимолии он матнро В.А.Лившиц пешниҳод кардааст: «Ин маъбад ҳки ном дорад] Канишқаи Музофар эъзози чаноби подшоҳ аст Канишқаро. Инак, баъди итноми ҳиморати] маъбад андаруни он ҳмаъбад] зарфҳои об буданд, ки хушкиданд ва маъбад бе об монд. Ва аз тамуз хушкӣ омад ва худоҳо аз хонаи ҳмаъбади] худ гирифта шуданд – ҳам суратҳо ҳхудоҳо] ва ҳам ҳайкалҳо ҳхудоҳо]. Ва маъбад хилват шуд, то даме ки соли 31-уми ҳукмронӣ, моҳи найсон ба маъбад волӣ Ноқанзӯк омад, ки буд маҳбуби подшоҳ, дӯсти наздики подшоҳ, некфарҷом ҳ«писари худо», некуғайрат ҳ?], накӯкор, накӯҳиммат ва накӯхислат нисбат ба ҳама маҳлукот. Ва ў маъбадро девор қашид, ҷоҳ қанд, об баровард, бо санг ҳҷоҳро] рӯкаш кард, то бошандагони маъбад ба об мӯҳтоҷ нашаванд ҳё «маъбад ба оби тоза мӯҳтоҷ нашавад»] ва то ки дар айни хушкӣ, ки аз тамуз аст, худоҳо аз хонаҳои худ дур нараванд ва маъбад хилват нашавад. Дар болои ҷоҳ обкаше ҳ?] соҳт ва ҳавзе дуруст кард. Ба шарофати ин ҷоҳ, ба шарофати ин обкаш маъбад шодоб шуд. Ва ин ҷоҳ ва ин ҳдар ин ҷо қалимае ҳаст, ки тахминан ба маъни «тиреза», «бурҷ» меояд] амали ҳаргумон, Бурзмехр писари Кузгашка, Астилҳансиг ва Ноқанзӯк аст волиёни фармонбардори подшоҳ. Ва навишт инро Ёвмон бо Мехримон, Бурзмехр – пухри Амиҳромон»¹⁵⁴.

Забони ин навиштачот забонест, байни забони пашту ва забонҳои помирии мунҷонӣ ва ядгу, аз як тараф, ва забонҳои суғдию ҳоразмию портӣ, аз тарафи дигар. Маҳз ба туфайли заковату фазилати эроншиноси шаҳир В.В.ҳеннинг мукаррар шудааст, ки забони ин навиштачот забони боҳтарӣ мебошад¹⁵⁵ ва то вакътоҳои охир забони мутлақо номаълуме буд (navištačoti rӯi tanqâx, gemmaҳo va safolotи Küşoniēn ba sababi nixoxat muxtasar будани худ имкон намедodand, kи забони он muaiyan shavad). Забони боҳтарӣ az rӯi soxti grammatikii худ нисбат ба дигар забонҳои шарқиёнӣ az забони asliи қадимӣ xelle peshtar rafta буд¹⁵⁶.

Ба ақидаи забоншиносон, дар катибаи Сурхкӯтал ва инчунин дар катибаҳои ҳиндии давраи Күшониён баъзе истилоҳоти нахустини шевai сакоии забони күшонӣ маҳфуз мондаанд. Аз афти кор, Күшониён дар кишвари Boxtar бо боҳтариён омехта шуданд ва боҳтариён ба андоze онҳоро ассимилятсия карданд ва ба ҳар ҳол Күшониён дар нутки ҳаттии худ, рости гап, баробари дигар қалимаҳои иқтибосии забонҳои эронию ҳиндӣ, қалимаҳои забони боҳтариро ҳам кор мефармуданд. Дар навиштачоти rӯi tanqâxоi küşoniēn maҳz ҳamin ҳat ва maҳz ҳamin забони боҳтарӣ ба назар мерасад.

Барои иншо, ҳеч набошад, аз давраҳои Канишқа ҳуруфоти юнонӣ истифода мешуд. Ба 24 ҳуруфоти юнонӣ боз як ҳарф илова карда шуд, вале дар амал шумораи камтари ҳарфҳо истеъмол мегардид. Аломатҳои ҳуруфоти күшонӣ ё худ аниқтараш боҳтарӣ аксаран қиррадору чоркунҷаву кулӯла мебошанд. Баъдтар намуди нимакурсив пайдо шуд¹⁵⁷.

Ба ҳамин тарик, баъди забонҳои суғдӣ, портӣ ва ҳоразмӣ илм аз забони боҳтарӣ ҳам воқиф шуд. Катибаи қалони Сурхкӯтал дар айни ҳол аввалин осори ҳаттии забони боҳтарӣ мебошад. Мувофиқи жанри худ он ба навиштачоти ҳаҳоманишиҳо ё Сосониён ҳамгун аст. Вале бар ҳилофи катибаи шоҳон дар катибаи Сурх-

¹⁵⁴ Тарчума дар китоби зерин чоп шудааст: Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, I, с.192-193.

¹⁵⁵ Hymning W. Й., 1960, p. 47-48.

¹⁵⁶ Лившиц В.А., 1962 а, с. 142-143.

¹⁵⁷ Лившиц В.А., 1967, с. 162-163; 1969.

күттал қарыб ки мадху сано нест. Агар онро ба матни навиштачоти Доро, ки аз Шүш (DSf)¹⁵⁸ ба даст омада, он ҳам ба бинокорй бахшида шудааст, муқосса намоем, ин чиҳати катибаи Сурхкүттал маҳсусан аёntар мешавад – қарыб сеяки матни Доро ҳамду санои хурмузд ва подшоҳ аст, матни Сурхкүттал бошад, факат аз кор сухан меронаду бехуда гап-ро қашол намедиҳад. Дар матн воқеаҳо ба тартиб зикр шуда, сабаби онҳо низ нишон дода шудааст. Ин матн гуфтан мумкин, як навъ солномаи воқеаҳо, як навъ намунаи матни маъмурӣ мебошад.

Дар ҷануби Осиёи Миёна ҳам бисёр катибаҳои бохтарӣ ёфт шудаанд (вале, рости гап, онҳо калон нестанд). Масалан, аз ҳуди Душанбе ҳуми гӯр ёфта шуд, ки як қалима ҳат дорад, аз Ҷаштиҷум як занғӯлаҷаи биринҷӣ ба даст расид, ки ҳате иборат аз 17 аломат дорад (аз айти кор, ин ҳарфҳои алоҳидай беробитаанд, ки устои бесавод қандааст). Дар Тирмиз аз дайри Қаротеппа ҷанд ҳати бохтарии рӯи сафолпораҳо ёфт шуд, ки дар байни онҳо ҳатҳои дузабона (билингваҳо) ҳам ҳастанд; ҳат дар девор ҳарошида навишта шудааст.

Дар Ҳоразм аз Тупроққалъа осори ҳати ҳоразмӣ ёфт шуд, ки тадқиқи он давом дорад.

Дар димнаи Диљбарчин (соҳили чапи Аму) бисёр навиштачоти бохтарӣ ба даст омад, вале, мутаассифона, онҳо ҳеле зарар диданд. Ба ақидаи муҳаққиқе, ки онҳоро нашр карда буд, ин навиштачот бо ҳати шикастай тезнависӣ иншо шуда, гӯё матни зери суратҳои рӯи девор будаанд, яъне гӯё маънои расми деворро ифода мекардаанд. Мувофиқи ҳусусияти палеографӣ навиштачот таҳминан ба асрҳои III–IV даҳл дорад¹⁵⁹. Аз ҳуди ҳамин ҷо ҷанд острак ва пораҳои мармари ҳатдор ёфт шуд.

Ақоиди мазҳабӣ

Ақоиди мазҳабии давраи Кушониён ниҳоят печдарпеч ва мураккаб аст. Қисми асосии аҳолии Осиёи Миёна мисли пештара зардуштияро мепарастид. Масалан, сӯғдиҳо бино бар номи онҳо (зиёда аз 20), ки дар «Мактубҳои қадими сӯғдӣ» дучор мешаванд, асосан ба зардуштия имон доштаанд. Ин номҳо аз номи ҳудоҳои қадимтарини Эрон бармеоянд, ки онҳо ба қатори ҳудоҳои зардуштии Осиёи Миёна даромада буданд. Дар айни ҳол бояд гуфт, ки зардуштии «сӯғдӣ» ҳусусияти ба ҳуд хос дошт. Гуфтан лозим, ки дар байни ҳудоҳои сӯғдӣ ҷои аз ҳама баландро олиҳа Нана(и)¹⁶⁰ мегирад. Муаллифи мактуби № 2 ва он самарқандие, ки бояд ин мактубро мегирифт, дар таркиби номи ҳуд қалимаи «нана(и)» доранд. Ин номи олиҳаест аз Байнаннаҳрайн, ки дар он ҷо ҳанӯз дар давраи шумерҳо маълум буд. Баъд аз он ҷо ба Ошур ва сонитар ба Эрон гузашт ва дар давраи Рим дар ғарб аз Мисру Юонон сар карда, дар шарқ то Порт, Кушон ва Суғд паҳн шуд. Эҳтимол, дар Осиёи Миёна парастиши Нана(и)¹⁶¹ бо парастиши Анаҳито пайваст буд.

АЗ айти кор, сӯғдиёни Туркистони шарқӣ ва ҳуди Суғд маъбадҳою доштанд, ки онҳоро «вағнӣ»¹⁶² меномиданд ва обидони ин вағнҳо – «вағнпатҳо» дар ҷамъияти Суғд соҳиби мақоми намоён буданд.

¹⁵⁸ Матнашро ниг.: Қўнт К.С., 1953, р. 142–144; тарҷумааш: Абаев В.А., 1945.

¹⁵⁹ Лившиц В.А., 1976 (дар ҳуди ҳамон ҷо очерки муҳтасари тадѓиги навиштачоти бохтарӣ).

¹⁶⁰ Hўynning W. Й. 1948, р. 602–603; Hўynning W. В. pt. 2, 1965 a. р. 250–252.

¹⁶¹ Ingholt H., 1954, р. 12–13; Дъяконова Н. Я., Смирнова О. И. 1967 (асари Инголт ба муаллифон маълум нашудааст).

¹⁶² Дар бораи истилоҳоти роҷеъ ба маъбадҳо ниг.: Widýngrýn G. 1965, s. 326.

Аз таҳлили суратҳои худоёни рӯи тангахои кушонӣ ҳам дар бораи зардуштияи боҳтарӣ мадраке гирифтанд мумкин аст. Дар ин ҷо бисёр номи худоён ҳастанд, ки ба шакли хоси боҳтарӣ навишта шудаанд: Оромоздо – ҳурмузд, Михро – Митра, Мао -Махо (худои Mox), Фарро - Фарна (худои фаровонӣ, баҳти шоҳ, тақдир), Орлагно–Вэртрагна (худои ғалаба), Нана - Нанаи (худои ҳосил) ва ф.¹⁶³. Худоёне ҳастанд, ки факат номи хоси маҳаллии боҳтарӣ доранд - масалан, Оҳшо ё Оахшо. Шубҳае нест, ки ин калима аз калимаи эронии қадим «вахшу» бармеояд. Ба авестоӣ «вахш»—«гапи гуфта» (истилоҳи техниկӣ) буда, дар сүѓӣ ба маънои «логос» меояд. Дар забонҳои миёнаи эронӣ ин калима «рӯҳ»-еро ифода мекунад, ки баъзан бо «оби ҷорӣ» алоқаманд мебошад¹⁶⁴. Дар маъхазҳои ҳиндӣ «вахшу» гуфта Амударӯ дар назар дошта шудааст, ки онро юнониён бо номи Оксус¹⁶⁵ медонистанд. Дар сангигандакории музеи Калкатта чунин дуо нақш шудааст: «Вахш худои якаву ягона»¹⁶⁶.

Тасаввуроти худо будани «Вахш» дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна пойдор монд. Дар ибтидиои асри XI Берунӣ ҳабар медиҳад, ки хоразмиён «вахшҳангом» ном иде доранд ва илова мекунад: «Вахш номи малакест нозири дарӯ, аз ҷумла, рӯди Ҷайхун»¹⁶⁷. Дар давраи сонитари асрҳои миёна ва дар рӯзҳои мо номи қадими Амударӯ факат дар як шоҳоби Панчи Амударӯ, яъне факат дар номи дарёи Вахш бοқӣ монд. Вале ҳуди ҳамин далели он аст, ки маҳз дар ҳамин ҷо, маҳз дар ҷануби Тоҷикистон имон ба рӯҳи парастори оби наҳрҳо Оашҳо маҳсусан пойдор мондааст.

Новус ном як навъ гурҳои рӯизаминиӣ, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, ба аниқ шудани тасаввуроти мо оид ба зардуштияи боҳтарҳо хеле мусоидат мена-мояд.

Маъбади Сурхкӯтал, ки онро экспедитсияи франсавиҳо дар Афғонистон қашф кардаанд, дар бораи маъбади боҳтариҳо тасаввуроти равшан медиҳад. Маъбади асосӣ дар болои теппа, дар рӯи суфаи баланде, ки аз ҳишт бардошта, атрофашро бо таҳтасангӯ тиргакҳои сангин устувор карда буданд, ҷой гирифта буд. Аз поён то дарвозаи маъбад зинаи васеи секисма мебурд. Ҳуди маъбад росткунча (35x27м) буда, девори пешӣ он назар ба девори ақибаш васеътар менамуд ва дар миёнҷо ҳонаи ҷорқунча ва дар ду паҳлу ва дар пешгҳои долоне дошт. Маъбад аз пеш се дарвозаи дошт – дарвозаи асосӣ ба ҳонаи ҷорқунча ва ду дари паҳлӯй рӯ ба долонҳо қушода мешуд. Дар маркази ҳонаи мобайнӣ суфаи ҷорқунҷаи сангине буд, ки дар ҷорӯи гӯшааш ҷорӯи сутун дошт. Дар пушти суфа зинаи се погундадоре воқеъ буд. Девори ин ҳона бо сутунҳои ҷортарош оро дода шуда буд.

Атрофи маъбад мисли девори қалъа девори мустаҳкам ва дар пешӣ ин деворҳо бурҷҳои росткунча вуҷуд дошт. Аз дарун ба қадди ин девор айвони раддасутун воқеъ буду дар девори ин айвон тоқҷаҳое кандаанд, ки замоне андаруни онҳо ҳайкалҳои сернақшунигори сафолӣ меистодаанд (аксари онҳо хок шудаанд). Баъдтар дар майдони байни таги суфа ва девори қалъамонанди атрофи маъбад ва инчунин берун аз ин девор боз ду маъбади хурдтаре соҳтаанд, ки онҳо ҳам дар

¹⁶³ Styin A., 1887., p. 155–166; Widyngryn G., 1965, s. 33–338.

¹⁶⁴ Йайлӯу H.W. 1931 а, p. 281. Ба агида баъзе забоншиносон, ин калима аз калимаи «шустан» бармеояд, дигар гурӯҳи олимони забондон исбот мекунанд, ки маънои он «раҳшон» аст (Harmatta J., 1960, с. 198).

¹⁶⁵ Marguert J., 1938.

¹⁶⁶ Лившиц В. А., 1969, с. 65.

¹⁶⁷ Берунӣ, 1957, с. 258.

миёнчо хонаи чоркунча ва гирдогирди он (вале аз чор тараф) долон доштаанд. Дар хонаи мобайни ин сутунҳо дар андоваи гилии девор сурати паррандаҳо кашида шуда буд. Дар болои ин суфаи хиштихомӣ оташдони пурӣ хокистари тоза ба назар расид. Ин оташдон меҳроби оташ будааст. Вале рости гап, меҳроби оташ исботи он нест, ки маъбад маҳз куништ, яъне маъбади оташ буд. Ақидае изҳор шуд, ки маъбад маъбади оли шоҳон аст. Муҳаккини ин маъбад Д.Шлюмберже ақидае додрад, ки маъбад метавонист ду вазифаро яқбора иҷро кунад, яъне ҳам маъбади оли шоҳон бошаду ҳам куништ ва маъбади Сурхӯталро «куништи шоҳони кушонӣ» меномад¹⁶⁸.

Дар яке аз катибаҳои Сурхӯтал қалимаи «Бағолагғо» яъне «меҳроб» ҳаст, ки зоҳиран маъбад чунин ном дошт: алҳол ноҳия ва дехе, ки дар қарибии ин маъбад вучуд доранд, номи ҳамон маъбадро гирифтаанд ва Бағлон ном доранд¹⁶⁹.

Дар баробари зардуштия дигар динҳо ҳам паҳн мешаванд. Чи тавре маълум аст, дар Осиёи Миёнаи кушонӣ дини буддой паҳн шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки мадраки дини буддой чандин аср пеш аз ин, шояд дар давраи ҳаҳоманишиҳо, ба Осиёи Миёна расида бошад, вале санаҳои дакики дар Осиёи Миёна паҳн шудани дини буддой ба давраҳои хеле сонитар мансуб аст. Дини буддой ба Осиёи Миёна аз Афғонистон омад. Мувофиқи мадракоти мавҷуда дини буддой аз чанд самт (ду самти он аниқ): аз самти гарб ба Марв (ба ноҳияҳои шарқии Порт) ва аз самти шарқ ба Тирмиз (ба Боҳтар) сар даровардааст.

Солномаи сейлонӣ ҳабар медиҳад, ки дар чоряки якуми асри пеш аз милод ба яке аз идҳои дини буддой Маҳадева ном ҳакиме омадааст. Гумони ғолиб, ки ин ҳаким аз худи Порт не, балки аз ягон гӯшаи дурдасти он омадааст, зоро дере нагузашта, баъди ин воқеа дини буддой дар ноҳияи Марв решаш меронад. Мадракоте ҳаст, ки соли 148 ба Лооян Ан-Ши-гао ном ҳакиме омада, матнҳои дини буддоиро ба забони хитой тарҷума кардааст ва бинобар номаш аз кишвари Ан - яъне Порт мешудааст. Маҳз ба шарофати ин ҳаким ва шогирдони вай Хитой бо дини буддой шинос шуд. Зиёда аз ин, Ан-Ши-гао олими забардасте буд ва хитоихо дар бораи инкишифи илми ҳалқҳои Осиёи Миёна аз вай маълумоти зиёде гирифтанд¹⁷⁰.

Роҷеъ ба Боҳтар дар даст маълумоти фаровон дорем. Номи воизи машҳури дини буддой Ҳошак ба мо маълум, ки аслан аз Тахористон будааст. Зодгоҳи фақеҳи дини буддой Ҷхармамитра Тирмиз аст. Воизони дини буддой то ба Чоч расида, дар он ҷо ҳам маъбадҳо соҳтаанд.

Дар Осиёи Миёна мактаби буддоии Вайбҳашика интишор дошт, ки дар таълимоти он бисёр нуктаҳои материалистӣ ба назар мерасад ва назарияи дарки онҳо унсурҳои диалектика дошт. Ф.Энгелс навишта буд: «Маҳз барои ин ки заминӣ пешакии тафаккури диалектикӣ тадқики табиити худи мағҳумот мебошад, он танҳо барои инсон имконпазир аст ва ҳамон ҳам бошад, факат дар савияи нисбатан баланди тараккиёти вай (буддоиҳо ва юнонӣён) ва он хеле сонитар, дар давраҳои фалсафаи навтарин ба камоли инкишифи худ мерасад...»¹⁷¹.

Чандин маъбадҳои буддой маълуманд. Масалан, дар ҳайратон дар қарибии Тирмиз дайри буддоии асрҳои I-II милодӣ қисман ҳафриёт карда шуд. Маркази дайр маъбад аст, ки бинои чоркунчае буда, дар миёнҷои он суфаи росткунча барои

¹⁶⁸ Schlumīyrgt D., 1961, p. 77-88.

¹⁶⁹ Hymning W.B. 1956, p.366-367.

¹⁷⁰ Литвинский Б. А.. 1967 в; Litvinsky B. A.. 1968.

¹⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, с. 537-538.

гузоштани ашёи муқаддас сохта шудааст ва аз ғайри ин даҳлезе ҳаст, ки аракаи сангини он расмҳои акоиб дорад. Дайр ғайр аз ин ҷандин биноҳои истиқоматӣ ва маъмуриро соҳиб будааст¹⁷². Дар худи Тирмиз дар Қаротеппа маъбади мағокии буддой ҳафриёт шуда истодааст (ин гуна маъбадҳо дар ҳиндустон бисёр будаанд). Аз ҷумла, дар ин ҷо ҷандин мачмӯи ибодатгоҳҳо кофта ёфта шуд, ки ҳар яке аз маъбади мағокии дорои чор долони сақфашон гунбазӣ ва ҳавлии берун иборат аст, ки дар он иморати лозимаи ибодат сохта шудаанд. Осори расмҳои рӯи девор ва пораҳои ҳайкалҳои гаҷӣ ва сангин ба даст омадаанд¹⁷³. Андаке дурттар аз Қаротеппа археолог Л.И. Албаум Фаёзтеппа ном мачмӯи ибодатгоҳи буддоиро ҳафриёт мекунад, ки он расму сурат ва ҳайкалҳои ниҳоят ҳуҷнамои дилкаш дорад. Ин қатори долону ҳонақоҳу мазору ибодатхонаҳоест, ки ба биноҳои дайрӣ ва ҳочагӣ чудо мешаванд. Ҳамаи онҳо ба шакли ҳарфи «П» ҷойгир шудаанд ва алоҳида аз инҳо дар як тараф ступа воқеъ мебошаду ба ақидаи мӯҳаққик, ин манзилгоҳ тақрибан дар ибтиди соли шумории мо пайдо шуда, дар асрҳои I–III ба маркази қалони динӣ табдил ёфта, якҷоя бо дайри мағоки Қаротеппа обидаи ягонаэро ташкил мебодд ва зимнан дар ин ансамбл маҳз Файёзтеппа ҷои аввалро ишғол мекард¹⁷⁴.

Дар худи Тирмиз ҳам як ступаи буддой ҳаст, ки ҳозир онро «Бурчи Зӯрмола» меноманд. Дар паҳлуи Диљварчинтеппа маъбади буддой қашф шудааст, ки ба давраи Кушониён тааллук дорад. Ҳайкалҳо, ки дар ин ҷо ёфт шудаанд, дорои аҳамияти маҳсусанд, зоро онҳо таҷассуми ашҳоси динӣ ва дунявии буддоиён мебошанд.

Инчунин баъзе бозёфтҳои ашёи марбут ба дини буддой, ки дар манзил-гоҳҳои ҳурди зироаткори Ҷоҳари шимолӣ ба даст омадаанд, далолат менамоянд, ки буддоия дар байни боҳтариёни қадим ҳеле васеъ паҳн шуда буд¹⁷⁵. Ин гуна бозёфтҳо шаҳодат медиҳанд, ки буддоия танҳо дини табақаи муайянӣ ҷамъият набуда, балки дар байни оммаи васеи мардум ҳам решаш давонда буд¹⁷⁶.

Аз ҳиндустон ба Ҷоҳари қушонӣ боз як дини дигар – ҳиндуда сар даровард. Тасвири Шива дар аҳди Вима Қадғиз пайдо шуда буд. Тасвири Шива дар тангаҳои давраҳои сонитари шоҳони қушонӣ то худи аҳди Васудева вомехӯранд. Ҳангоми ҳафриёти ибодатхонаи Диљварчинтеппа лавҳаи қалони мусаввар ба даст омад, ки дар он Шива ва Парватии савори гови муқаддас - Нанди тасвир ёфтааст. Ин бозёфт, аз афти кор, далели он аст, ки дар Ҷоҳтар (ба ҳар ҳол дар ноҳияҳои дар тарафи чапи дарё будаи он) пайравони мазҳаби Шива вучуд доштаанд.

Дини насронӣ ба Осиёи Миёна аллакай дар асрҳои II–III милодӣ доҳил мешавад ва Берунӣ ҳам ҳабар медиҳад, ки тақрибан баъди 200 соли вафоти асосгузори ин дин онро рӯҳоние ба Марв овардааст¹⁷⁷. Агар дар дасти мо дар бораи паҳншавии дини насронӣ дар кишвари Кушониён маълумоти маъхазҳои суриёнӣ (ибтиди)

¹⁷² Вязьмитина М. И., 1945.

¹⁷³ Грек Т. Е. ва диг., 1967; Ставиский Б. Я., 1967 а, 1969.

¹⁷⁴ Албаум Л. И., 1974, с. 53–58.

¹⁷⁵ Литвинский Б.А., 1976; Пидаев Ш.Р., с. 192–193.

¹⁷⁶ Дар масъалаи эътигоди динӣ муросокор будани мардуми он даварро мөдод мисоли мардуми димнаи на он ғадар қалони Теппай Шоҳ мебинем. Аз худи шаҳр дар ҳонае ҷои ибодат ёфт шуд, ки пораҳои ҳайкалҳои динии гилий ва гаҷӣ дорад ва он ба дини буддоия марбут мебошад (Литвинский Б.Н. 1976, с. 75–76). Дар айни ҳол, тадғиги габристони он манзилгоҳ аниг мугаррар кард, ки мурдагон бо маросими дини зардуштӣ гӯронда мешуданд (Литвинский Б.А., 1976, с. 83).

¹⁷⁷ Берунӣ, 1957, с.330.

асри III милодӣ) ва армани (асри IV милодӣ) намебуд, ахбори болоиро танҳо ривоят ҳисоб кардан мумкин буд.

Дар Осиёи Миёна пайравони боз як мазҳаби дигар – мазҳаби монавия пайдо мешаванд, ки дар таърихи ҳаёти маънавии Осиёи Миёна мақоми намоён дорад. Дар ин бобат муфассалтар таваккуф мекунем. Асосгузори ин мазҳаб Монӣ соли 216 дар Бобулистон, дар қарибии Ктесифон, дар оилаи ашрофе ба дунё омадааст. Подшоҳи сосонӣ иҷозат дод, ки мазҳаби нав тарғиб карда шавад, валие дар ниҳояти кор Мониро ба зиндон андохтанд ва ў дар он ҷо вафот кард (соли 276–277 милодӣ), ҳуди таълимоти Монӣ ва монавиён дар Эрон дучори таъқиботи мудҳиши бераҳмона гардианд.

Мувофиқи маслаки монавия дар ибтидо на замин будаасту на осмон ва факат ду мабдай –Равшанӣ (некӣ) ва Торикий (бадӣ) вуҷуд доштааст. Дар зиндагӣ ин ҳарду мабдай ба ҳам омехтаанд ва инсон бояд майли камолот карда, мадад расонад, ки некӣ бар бадӣ ғолиб ояд. Таълимоти Монӣ, аз як тараф, унсурҳои асосии зардуштия ва аз тарафи дигар, баъзе ҳусусиятҳои дини насронӣ ва ба андозае дини буддоиро ҳам дар бар мегирифт. Валие ин таълимот дар ҳама ҷо як хел набуда, дар баъзе ҷараёнҳои монавия падидаҳои эътиrozи иҷtimoiy равшан ба назар мерасанд. Масалан, ҷунин шиори монавиён маълум аст: «Касе, ки бой буд, қашшоқ мешавад, гадой мекунад, азоби абад насиби ў мегардад».

Маҳз ҳамин гуна шиорҳо, инчунин тарғиби идеали некӯаҳлоқӣ, вайдаи «биҳиши олам» ба мазҳаби монавия оммаи меҳнаткашон ва намояндагони табакаҳои миёнаи ҷамъиятро ҷалб карданд. Монавиён дар айни ҳол ташкилоти тавоноero таъсис намуданд. ҳамаи ин, ҳам дарбори Сосониён ва ҳам аркони дини зардуштиро ба воҳима наандохта наметавонист.

Ҳанӯз дар давраи ҳаёти Монӣ ва баъди вафоти вай дере нагузашта монавия аз ҳудуди Эрон берун меравад. Дар Осиёи Миёна бар ҳилоғи шиори болӣ тарғиботи монавия асосан дар байни аъёну ашроф бурда мешуду валие баъдтар оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт. Яке аз воизони номии монавия дар Осиёи Миёна Маар Уммо буд. Баъди ин монавия ба Туркистони шарқӣ ва аз он ҷо сонитар ба Хитой гузашт. Дар Осиёи Миёна ва дар Туркистони шарқӣ монавия бисёр ҷиҳатҳои дини буддоиро азҳуд намуда, баъзе ғояҳои он ва қисман истилоҳоти онро қабул кард. Монавиён дар тарғиби дини ҳуд санъат, аз ҷумла, санъати тасвириро хеле ҳуб истифода мебурданд ва китобҳои динии онҳо мусавваҳои назаррабое доранд. Бинобар ҳамин дар адабиёти форс-тоҷик ва дар фарҳангҳои қадими ҷаҳони тафсирии забони тоҷикӣ номи Монӣ синоними рассоми забардаст аст¹⁷⁸.

Дар давраи Кушониён ҳар ҳалқ ба ҳуд ҳос маросими дағн дошт.

Гӯрҳои давраи Кушониён (ба ном –«навъи III Б»), ки онҳоро М. М. Ҷақонов дар гӯристони Тӯпхона (ҳисор) ёфтааст, хеле ҷолиби дикқат мебошанд. Ин гӯрҳои ҳокианд, ки бо ҳишти ҳом рӯкаш шудаанд, баъзан сагонаҳо мебошанд, ки аз ҳишти ҳом соҳта шудаанд. Дар лаҳади ин гӯрҳо зарфҳои пурӣ ҳӯроки оҳират ҳаст. ҳамаи ин зарфҳо зарфҳои ҳуҷисифати куловӣ мебошанд. Шакли аксари онҳо ҷоммонаанду муносибтарҳи зебо мебошад. Ҷолиби дикқат аст, ки дар ин гӯрҳо мутлақо аслиҳа нест. Баъзан дар даҳон ё синаи мурда тангае мемондаанд ва ин тангахо ба тангахои Евқратид монанд буда, ба асри I пеш аз милод, яъне ба давраҳои баъди сукuti давлати Юнону Боҳтар нисбат доранд.

¹⁷⁸ Дар бораи монавияи Осиёи Миёна ниг.: Беленицкий А.М., 1954; Assmussyn J., 1965; Litvinsky Й.А., 1968, р. 14–17, 38–41. Дар бораи тасвири умумии монавия ниг.: Луконин В.Г., 1969, с. 74–81.

Дар гўри занҳо асбоби зинатии тиллой (гўшвораҳо), оҳанин (ангушттарин, сагъҳои либос), сангину шишагин (шадда), биринчӣ (оина, дастпона, ангушттарин) ёфт шудаанд. Аксари ин ашёи ороиш бо ашёи ороиши сарматҳои соҳилҳои Каспий ва баҳри Сиёҳ ҳамгунӣ дорад. Аҷоибаш ҳамин, ки дар байни бозёфтҳо қаҳрабое ёфт шуд, ки фақат дар баҳри Балтик ҳаст ва қаури ном гӯшмохие ба даст омад, ки фақат дар укёнуси хинд мешавад.

Берун аз гўрҳо тангаи бисёре ёфт шуд, ки якеи онҳо азони Канишқа мебошад, гайр аз ин, чанд осиё, пораи дастос ва як чанд кордҳои оҳанин ба даст омадаанд¹⁷⁹.

ҳангоми ҳафриёти М.М.Дяконов ва ҳафриёти минбаъдаи Б.А.Литвинский дигар намуди дағн низ пайдо шуд – бо ин усул мурдаро дар тобутҳои қалони сафолӣ мегӯрондаанд (ин тарзи дағн дар байни портҳо маъмул буд ва аз афти кор, аз онҳо иқтибос шудааст). Дар хоки Душанбе мурдаҳо ёфт шудаанд, ки дар тобутҳои сангин ва дар ҳумҳо дағн гардидаанд. Дар димнаи Кӯҳнақалъа (водии Вахш) мурдаҳоро дар даҳмаҳо мегӯрониданд. Аз асри II пеш аз милод Хоразм ва баъд дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна оссуворӣ, яъне устухондонҳои сафолӣ (баъзан сангин) ба ҳукми таомул медароянд, ки ба онҳо устухони мурдаро андохта мондаанд¹⁸⁰.

Кашф ва тадқики қабристони димнаи Теппай Шоҳ (дар поёnobи Кофарниҳон), ки мурдагони он дар асоси маросими дини зардустӣ гӯронда шудаанд, хеле аҳамияти қалон дорад. Аз ин ҷо чанд новусе ёфт шуд, ки тарҳи мураккабе доранд. Яке аз онҳо (новуси 1) як хона дорад. Айвони новус аз ду тараф сангпӯш буда, инчунин бо остонаи сангӣ мустаҳкам карда шудааст. Аз ин айвон ба даруни ҳуди новус роҳ ҳаст. Даруни новус ҳучраи ҷоркунҷаест, ки андозааш $3,16 \times 4,80$ м мебошад. Гирдогирди таги девор суфача дорад, ки барӣ он $0,95 - 1,00$ м ва баландиаш $0,42$ м аст. Таги ҳучра, суфаҳо ва деворҳо тунуқак бо гаҷ андова карда шудаанд. Ҳуди новус дар болои таҳкурсии нимметра соҳта шудааст. Рӯи суфа ва ҳучра пур аз устухони одамӣ аст, ки бетартибона хобиданд ва дар байни устухонҳо бисёр ашёи маданияти моддӣ (зарфҳо, асбоби зинат, оинаи биринчӣ, ҳайкалчаҳои сафолӣ ва ф.) ба назар мерасад. Инчунин тангаҳои мисии Канишқа ва Васудева ёфт шудаанд.

Новуси дигар (новуси 2,) ки дар болои таҳкурсии ҷоркунҷаи на чандон баланд соҳта шудааст, тарҳи мураккабтаре дорад. Баъди дари даромад долоне сар мешавад, ки тамоми новусро ба ду қисми баробар тақсим мекунад. Дар ин долон рӯбарӯи ҳамдигар чор ҳучра ҳаст, ки андозаи онҳо $2,2 \times 2,1$ м ва $2,1 \times 2,3$ м мебошад (фақат ду ҳучра безарар мондааст, ду ҳучраи дигар қисман вайрон шудааст). Даруни ҳучраҳову долон аз чанд қабат устухони одамӣ пур аст, устухони баъзе мурдагон пароқанда нашуда, дар ҷои аслии ҳуд мебошанд. Умуман аз ин новус 51 қосаҳонаи сар баромад. Агар ба назар гирем, ки новус хеле вайрон шудааст, пас шуморай дар ин ҷо гӯршудаҳо хеле зиёдтар будааст. Аз афти кор, ба андозаи пур шудани ҳучраҳо даҳони онҳоро мебастаанд, баъди пур шудани долон дари асосиро ҳам гӯр кардаанд ва бо ҳамин ин новусро дигар кор нафармудаанд. Аз ин новус ҳам бисёр ашёи маданияти моддӣ – бисёр асбоби зинат (шаддаҳои сангию шишагин, ангушттаринҳо, дастпонаҳо, гӯшворҳо ва ф.), асбобҳои сафолӣ, бути гаҷӣ ёфт шуд. Ҷоҳондаҳои матое, ки аз ин ҷо дастрас гардиҳ, хеле ҷолиби дикқат мебошанд. Яке аз тангаҳои аз ин ҷо ёфтшуда (тангаи нуқраи Герай) дар даҳони мурдае буда, онро аз қабати лое ёфтанд, ки ба коми мурда часпида монда будааст. Тамоми тан-

¹⁷⁹ Дяконов М.М., 1950.

¹⁸⁰ Рапопорт Ю.А., 1967.

гаҳои ёфтшуда аҳамияти калон доранд, зеро далолат мекунанд, ки новус ба муддати ниҳоят дароз истифода мешуд – аз ин ҷо тангаҳои нуқрагини тақлидан ба тангаҳои нуқрагини Евкратид сикказадашуда, тангаҳои мисини Вима Кадфиз, Канишка, Хувишқа, тангаҳои тақлиди тангаҳои Васудева ба даст омаданд¹⁸¹.

Аҳамияти ҳафриёти қабристони Теппай Шоҳ ниҳоят калон аст. Файр аз ин ки ин новусҳо қадимтарин гӯрҳои Бохтар мебошанд (санай онҳоро асири I пеш аз миљод, III–IV милодӣ гуфтан лозим), боз онҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Бохтар ма-росими дафни зардуштӣ паҳн шуда буд ва он хусусиятҳои ба худ хос дошт. Инчунин тавсифи антропологии мурдагон ҳам ҷолиби диққат мебошад¹⁸². Дар солҳои охир айнан ҳамин гуна қабристонҳо дар дигар ноҳияи Бохтари шимолӣ – дар во-дии Сурхондарё, дар қарибии димнаи Дилварчинтеппа ва деҳаи Бандиҳон ёфт шуданд.

Аҳолии кӯчманҷӣ, нимкӯчманҷӣ ва як қисми аҳолии муқимӣ мурдаҳои худро дар хоктеппаҳои баланд гӯр мекарданд. Шумораи зиёди ин гуна хоктеппаҳо дар поёноби Кофарниҳон, дар райони Исфара ва дар территорияи Ўзбекистону Тоҷикистон ҳафриёт шудаанд.

Санъат

Давраи Кушониён давраи авчи инкишофи санъати қадими Осиёи Миёна мебошад. Мо аз равнақу ривоҷи шаклҳои монументалии санъат (рассомӣ, мучассама-созӣ, мунаబбаткорӣ), намудҳои хурдтари он (ҳайкалчасозӣ аз сафолот) ва аз равнақи санъати амалӣ (заргарӣ ва ф.) воқиф ҳастем. Мо алҳол дар даст материали фаровон дорем, вале ба туғайли ҳафриёти археологӣ андӯҳти он чунон суръатро соҳиб аст, ки ҳама гуна тавсифи қабл аз интишор қӯҳна шуданаш мумкин аст. Маҳз дар санъат заковату фазилати устоёни Осиёи Миёна равшан ҷилвагар мешавад, дар айни ҳол, муносибат бо дигар мамлакатҳои ҳамсоя возех ба назар мерасад. Аҳамияти осори санъати Осиёи Миёна берун аз худуди Осиёи Миёна ҳам мақом дорад, яъне имкон медиҳад, ки муҳимтарин ҷиҳату ҷанбаҳои маданияти бадеии шарқ аз дидгоҳи нав тафсиру тавзех дода шавад. Масалан, ин нукта ба санъате низ даҳл дорад, ки «санъати Қондаҳор» ном гирифтааст. Қондаҳор номи қадими кишварест, ки миёнҷои он водии Пишвур буд ва дигар ноҳияҳои ҳамсояро дар бар мегирифт.

Маҳз дар ҳамин ҷо бисёр осори ба худ хоси санъат ёфт шудааст, ки асосан аз ҳайкали сангин (ва гачӣ) ва нақшҳои канҷакорӣ иборат мебошад. Бинобар номи қадими сарзамин намуди санъат «гандҳарӣ» ном гирифт, гарчанде асарҳои бо ин услуб оғаридашудаи санъат хеле васеъ интишор ёфта буданду дар саросари хоҳи шимолу гарби ҳиндустон, дар Афғонистон ва дар ҷануби Осиёи Миёна дучор меоянд. Санъати гандҳарӣ таркиби ҳайратангези анъанаҳои санъати маҳаллӣ ва элли-нурумӣ мебошад. Вале масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулот ва хронологияи санъати гандҳарӣ то ҳол ақидаҳои ниҳоят муҳталиф ва аксар ба ҳамдигар хилофро ба миён меоварад ва боиси пайдоиши назарияву фарзияҳои мутааддид мегардад. Яке аз олимон таърихи тадқиқи санъати гандҳариро бо заковати тамом ба «ҳарбгоҳе» ташбех додааст, ки «дар он ақидаҳои сершумори археологҳо бисмил шудаанд ва ин ҳарбгоҳ аз ҷавшану зиреҳҳои кафидау дарида, яъне дидҳои аз даҳон монда ва аз шикас-тапораҳои яроку аслиҳа, яъне аз фарзияҳои радишуда моломол аст. Ҳол он

¹⁸¹ Литвинский Б.А., 1976, с. 76-84.

¹⁸² Кияткина Т.П., 1976, с. 85-86.

ки масъалаҳои ҳалталаб шумор надоранд ва онҳо бемуҳобот ҷидду ҷаҳди олимонро густохона рафъ менамоянд ва чунон ба назар мерасанд, ки ҳалли онҳо мутлақо мумкин нест»¹⁸³.

Асоси тадқики санъати гандҳарӣ дар асарҳои олими франсавӣ А.Фуше, ки дар тадқики санъат ва археологияи ҳиндустону Афғонистон хизмати шоён кардааст, гузашта шудааст. Ман хонандаро ба асарҳои вай¹⁸⁴ ва ба асарҳои Д.Маршалл, Б.Роулэнд, А.А.Кумарасвами, И.Лохвизен де Леев, Г. Инголт ва дигарон ҳавола карда, ҳаминро қайд кардан меҳостам, ки нисбатан ба қарибӣ олими франсавӣ Д.Шлюмберже фарзияни диққатангезе пеш ниҳод. Вай ба натиҷаҳои қашфиётҳои навтарини археологиии Осиёи ҳориҷӣ такя намуда, исрор мекунад, ки дар ташаккули санъати қандаҳорӣ «кунсури юнону эронӣ» (аз ҷумла, юнону боҳтарӣ) мақоми қалон дорад¹⁸⁵. Қашфиётҳои археологиии Осиёи Миёна бошад, барои исботи мавҷудияти санъати хоси боҳтарӣ мадраки фаровон доданд. ҳайкалу расмҳои дилкаши Ҳолчиён, нақшунигори назаррабои Боҳтар бояд дар ҳалли масъалаҳои пайдоиши санъати Боҳтар ба назар гирифта шаванд.

Дар баробари санъати Боҳтар дар он давра Суғд, Хоразм ва Порт ҳам мактабҳои бадени хоси ҳудро ба вучуд меоранд.

¹⁸³ Иғтибос аз китоби: Ingholt H., 1957, p. 22.

¹⁸⁴ Ҳусусан ниг.: Uouchyr A., 1905; 1918; 1922; 1951.

¹⁸⁵ Schlumīyrgyr D., 1960.

Боби панчум

СОХТИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАТСИЯИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ГУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Нотавонии илми буржуазӣ, алалхусус ҳангоми чун як чизи том омӯхтани таърихи иҷтимои иқтисодии Осиёи Миёна ва Шарқ маълум шуд. Муаррихони буржуазӣ барои шарҳу тафсири ин масъалаҳо усулеро пеш гирифтаанд, ки ба методологияи гайрииilmӣ асос ёфтааст ва манзараи ҳакиқии таърихи тохиф менамояд. Бар хилофи муаррихони буржуазӣ муаррихони советӣ аллакай аз солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-ум сар карда, дар ягона мавқеи дурусту ҳақиқатан илмӣ – дар мавқеи марксизм - ленинизм истода, ба тавзеҳи конкретии форматсияҳои иҷтимои иқтисодии шарқ шурӯй намуданд.

Ин тадқиқотро новобаста ба дигар масъалаҳо, чудо аз он муборизаи ша-диidi идеологӣ, ки илми мо зидди идеологҳои империалистии Европаи гарбӣ ва Америка бурда истодааст, тасаввур кардан мумкин не. Ин идеологҳо (рӯй-рост ё худ пардапӯшкунон) исбот карданӣ мешаванд, ки ҳалқҳои Шарқ аз азал қафомонда мебошанд ва дар Шарқ тараққиёти ҷамъиятӣ гуфтани чизе набуд. Иddaои «караҳтии» тараққиёти ҷамъиятӣ дар Шарқ бо ҷунин як даъво «таквият» дода мешуд, ки аз давраҳои таъсиси аввалин давлатҳои Миср ва Байнаннаҳрайн то рӯзҳои мо дар Шарқ муносибатҳои феодалий вуҷуд доштанд.

Асари доҳиёнаи В.И.Ленин «Дар бораи давлат», ки соли 1929 нашр шуд, дар кори аз нуқтаи назари марксистӣ муайян кардани таърихи иҷтимои иқтисодӣ роли қалон бозид. Дар ин асар навишта шудааст: «Тараққии тамоми ҷамъиятҳои инсонӣ дар давоми ҳазорҳо сол беистисно дар ҳамаи мамлакатҳо ба мо қонунияти умумӣ, дурустӣ, мунтазамии ин тараққиётро ба ин тарика нишон медиҳад, ки дар аввал мо ҷамъияти бесинӣ - ҷамъияти аввалини патриархалӣ, ҷамъияти ибтидоиро мебинем, ки дар он ҷамъият аристократҳо набуданд, байд ҷамъияти ба ғуломӣ асосӣ, ҷамъияти ғуломдориро мебинем. Ин роҳро тамоми Европаи мадании замони ҳозира тай кардааст – ғуломдорӣ 2 ҳазор сол пеш аз ин комилан ҳукмрон буд. Ин роҳро аксарияти бузурги ҳалқҳои китъаҳои дигари олам ҳам тай кардааст»¹.

Тадқиқи марксистии масъалаи форматсияҳои иҷтимои иқтисодии Шарқ дар солҳои 20 – 30-ум акнун оғоз меёфт. Яке аз мушкилиҳои он солҳо ҳамин буд, ки аксарияти насли қалонсоли шарқшиносон, ки соҳиби дониши фактҳои конкрет буданд, дар соҳаи идеологияи марксистӣ ҳанӯз тайёрии казой надоштанд. Дар ин бобат нутқи яке аз барҷастатарин намояндагони «насли қалонсол» академик С.Ф.Олденбург, ки дар маҷлиси фавқулоддаи АФ СССР июни соли 1931 эрод кар-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29, с. 508.

да буд, нихоят ба мавриду муносиб шуд. О.Ф.Олденбург гуфта буд: «Мо ҳалқо ва мамлакатхоро ба ҳалқу мамлакатхо Шарқу Ғарб, ҳалқу мамлакатхо ба ҳамдигар муқобил ва ҳар якero ба тарзи худ омӯхташаванда чудо намекунем, зеро Шарқ бо ҳукуки баробар бо Ғарб ба Иттифоки мо дохил шуд ва мо Ғарбро бо қадом методологияи марксистӣ меомӯхта бошем, Шарқро ҳам бо ҳамон методология тадқик мекунем. Чи тавре дар Ғарб муборизаи синӣӣ равад, дар Шарқ ҳам чунин мубориза давом дорад. Дар Шарқ ҳам худи ҳамон форматсияҳо ба вучуд омадаанд, ки дар таърихи ғарб ҳастанд. Ин нуктаҳои асосии шарқшиносии мо мебошад»². Ана ҳамин тавр шоҳроҳи инкишофи шарқшиносии советӣ, ки ба таҳқурсии мазбути марксизм - ленинизм асос дорад, муқаррар карда шуд. Ҳуллас, диди марксистӣ ба таърихи ҳалқҳои Шарқ тамоман ҳилофи он ҷараёни реаксионии илми буржуазӣ мебошад, ки мабдаву сиришти он чунин суханони маддоҳи империализми Британия Киплинг аст: «Бидонед, ки Шарқ Шарқ асту Ғарб Ғарб ва то рӯзи арасот онҳо бо ҳам як наҳоҳанд шуд!»

В.Б.Струве маъхазҳои таърихи Миср ва Байнаннаҳрайни Қадимро марксистона тавзех дода ва онҳоро бо диққати тамом тадқик намуда, дар ибтиди солҳои 30-юм ба чунин ҳулосае омад, ки давлатҳои Шарқи қадим ҷамъиятҳои навъи нихоят соддатарини ғуломдорӣ буданд³. Соли 1933 вай дар маърӯзаи маҳсуси худ, ки барои Академияи давлатии таърихи маданияти моддӣ тайёр карда буд, ин ақидаи худро изҳор намуд ва он дере нагузашта аз чоп ҳам баромад⁴. Ғояти часорат будани гуфтаҳои вай роҷеъ ба мавҷуд будани форматсияи иҷтимоио иқтисодии ғуломдории Шарқ, ба ин дараҷа конкрет ва навоварона масъала гузоштани вай ва дар айни ҳол баъзе камбудҳои ақидаҳои вай, яъне аз ҳад зиёд баланд бардоштани роли ғуломон ва баҳои лозима надодан ба аҳли ҷамоат боиси он гардид, ки баъзе олимони машҳур ба тавзехоти В.В.Струве зид баромаданд. Дигар олимон нуктаи дар Шарқ вучуд доштани форматсияи ғуломдориро қабул карда, онро инкишоф доданд⁵.

Дар худи ҳамон соли 1933 С.П.Толстов дар пленуми Академияи маданияти моддӣ, ки ба масъалаҳои пайдоиш ва тараққии феодализм баҳшида шуда буд, дар мавзӯи «Генезиси феодализм дар ҷамъиятҳои кӯчманҷии ҷорвадор»⁶ маърӯза кард. Вай бисёр нуктаҳоеро асоснок намуд, ки баъдтар ба дурданаҳои ганҷинai илми таъриҳшиносии советӣ мубаддал гардиданд, масалан, яке аз онҳо нуктаи робитай зич доштани кӯчманҷиён ва зироаткорони муқимӣ мебошад ва ғ.

Дар айни ҳол, вай фарзияе пеш ниход, ки кӯчманҷиён Осиёи Миёна (аз хунҳо сар карда) аз асри II пеш аз милод то худи асрҳои VIII–IX давраи инкишофи ғуломдориро аз сар гузаронданд ва зимнан «дар инкишофи ҷамъиятҳо, ки дар онҳо ҷорвадории кӯҷӣ афзалият дошт, давраи ғуломдорие, ки ба форматсияҳои антиқии баҳри Миёназамин ҳамгун буд, дар як шакли ба худ хос демократияи ҳарбии ғуломдорӣ вусъат меёфт»⁷. Ин фарзияи вай ба тафсил асоснок ва конкрет таҳлил нашуда буд ва иддаои С.П.Толстов аз он сабаб ҳам раҳнапазир хисоб мешуд, ки баъзе нуктаҳои он ғалат буд (масалан, чунин иддао, ки дар байни турк-

² Ольденбург С. Ф., 1931, с. 9.

³ Струве В.В., 1932.

⁴ Струве В.В., 1934 б; 1934 а.

⁵ Дар бораи тафсилоти мубоҳисаи ибтиди солҳои 30-юм ниг.: Постовская Н. М., 1961, с. 79–82, 98–100.

⁶ Толстов С.П., 1934,

⁷ Толстов С.П., 1934, с. 179, 185.

манҳо дар аспи XIX сохти ғуломдорӣ вучуд дошт ва ғ.). Вале умуман ақидаи С.П.Толстов, ки нисбат ба Шарқ таълимоти марксистии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодиро конкрет татбиқ менамуд, хеле судбаҳш баромад. Аз ин ақида мантиқан бармеомад, ки нафакат ҳалқҳои кӯчмандии Осиёи Миёна, балки ҳалқҳои муқимии ба онҳо зич робита дошта ҳам марҳалаи тараққиёти ғуломдориро аз сар гузарондаанд.

Гузориши нави масъала боиси эътирози саҳти як қатор олимон гардид. Масалан, А.Н.Бернштам дар пленуми соли 1933 тарафдори чунин ақида шуд, ки «қисми зиёди Осиё (Осиёи Миёнаро ҳам вай ба ин ҷо ҳамроҳ мекард.– Б. Ғ.) форматсияи ғуломдориро аз сар нагузаронда аз коммунизми ибтидой ба ҷамъияти феодалий ғузаштааст»⁸.

Ду сол сонитар, соли 1935 М. Е. Массон даъво кард, ки дар давраи бâъди аспи VIII милодӣ дар Осиёи Миёна аллакай «заволи муносибатҳои кӯҳни феодалий» сар шуда буд⁹.

Вале чунин нукта, ки ҳалқҳои Осиёи Миёна давраи ғуломдориро аз сар гузарондаанд, тадриҷан ба саҳифаҳои нашрияҳои илмии оммавӣ¹⁰ ва маҳсус роҳ мебад¹¹.

Соли 1938 С. Толстов бори нахуст сохти ғуломдории Осиёи Миёнаи қадимро муфассал тафсир дод. Нуктаҳои асосии он тафсир инҳоанд:

Аъёну ашрофи сүгдӣ дар арафаи истилои арабҳо ҳосияти «ғуломдорӣ» ва сардорони қабилаву авлод»-ро мепазирифтанд.

Хокимияти он ба «дастаҳои мусаллаҳи ғуломони ҷақир... ва ба лашкари боимтиёзи савораи ҷавонони ашрофзода», ки маъхазҳои арабию форсӣ ва хитой аз онҳо ривоят менамоянд, такя мекард. Ин намуди ташкили дастаҳои ҳарбӣ дар давраи портҳо ҳам расм буд.

Тамаддуни қадими воҳаҳои Осиёи Миёна симои ҳоси «шаҳрӣ» дошт.

Кӯчмандчиён ва зироаткорон бо ҳамдигар робитаи зич доштанд.

Ғуломдорӣ дар байни аҳолии муқимӣ ва кӯчмандӣ маъмул буд. Ба ин мадраки маъхазҳои хитой ва «мактубҳои қадими сүгдӣ» бевосита далолат мекунанд. Ба ин худи дар ҳайъати давлати ҳаҳоманишиҳо будани Осиёи Миёна ва бевосита моддаи оид ба ғуломдории айбномаи Сосониён шоҳид аст. Гӯрҳои оддии давраи ӯсуниҳо, ки ба тартиби муқаррарӣ қатор-қатор нестанд, аз афти кор, гӯрҳои ғуломоне мебошанд, ки ба ӯсуниҳо тааллук доштанд (акидаи дигар – «ғуломони дар манзиле сокиншуда ва аъёну ашрофи ӯсуниҳо»).

«Мадракоти археологӣ далолат мекунанд, ки дар соҳтмони шабакаи обёрии Осиёи Миёна меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд... Анҷом додани ин ғуна соҳтмон бо қувваи дехқонон ва бо воситаҳои техникий, ки дар ихтиёри сүғду ҳоразмиёни қадим буд, он қадар қувваи кориро аз ҳочагии қишлоқ қашида мегирифт, ки ин соҳаи ҳочагӣ ба ҳеч ваҷҳ мӯътадил кор карда наметавонист. Суханони машҳури Ф.Энгелсро андак дигар хел таъбир дода гуфтан мумкин, ки агар ғуломдорӣ намебуд, маданияти баланди обёрии Шарқ ба вучуд намеомад».

⁸ Бернштам А.Н., 1934, с.343.

⁹ Массон М.Е., 1935, с.217. Бâъдтар (с.227) вай менависад, ки: «соҳти феодалий дар Осиёи Миёна дар аспи X завол ёфт».

¹⁰ Масалан, муроиса кунед: Баженов А.В., 1937.

¹¹ Массон М.Е., 1938., с.83.

«Пас аз он ки Осиёи Миёна ба доираи назари осори хаттӣ афтод, боз дар муддати чандин асрҳо бокимондаҳои соҳти ибтидоии ҷамъиятӣ пойдор монданд ва фақат аз асрҳои якуми ҳазораи якум сар карда, аввалин дигаргуниҳои қалони соҳти ҷамъиятии ҳалқҳои Осиёи Миёна ба назар мерасанд, ки онҳо Осиёи Миёнаро тадриҷан ба доираи системаи ғуломдории Шарқ мекашиданд».

«Бӯхрони умумии олами ғуломдорӣ, ки империяи Римро вожгун соҳта, давлати Хитои қадимро ба завол расонд, ба сари Осиёи Миёна ҳам омадааст. Давлати Кушон дар асри V дар зери зарбаи қабилаҳои барбари, ки дар асри IV дар Хитой ва дар асрҳои IV-V дар Европа бо номи гуннҳо маълум буданд, ба хок яксон гашт»¹².

Ин нуктаҳои С.П.Толстов, ба ғайр аз ду нуктаи аввал, асосан¹³ аз тарафи аксари олимони советӣ маъқул дониста шуд ва дар таълифи марксистии таърихи қадими Осиёи Миёна роли муҳим бозид (ду нуктаи аввал барои ҳамин қабул нашуд, ки иддао дошт, гӯё дар Осиёи Миёна давраи ғуломдорӣ то ҳуди асрҳои VII-VIII давом қарда бошад. ҳол он ки ин фикр ғалат аст).

Баъдҳо С.П.Толстов борҳо ба сари масъалаи соҳти иҷтимоии иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим¹⁴ баргашта, ҳаракат кард, ки асосан бо мадади мадраки таърихи шабакаи обёрии Ҳоразм нуктаи дар ин ноҳия вучуд доштани соҳти ғуломдориро исбот кунад. Дар ҳочагии қишлоқ, аз ҷумла дар обёрий истифода шудани меҳнати ғуломон аз эҳтимол дур нест. Вале ҷунин иддаои С.П.Толстов, ки аҳолии озод дар соҳтмони шабакаи обёрий ширкат надошт ва қаналҳои қадима «бо қувваи ғуломони сершумори дар дигар намудҳои зироаткорӣ машғул набуда соҳта шудаанд»¹⁵, ба назари мо он қадар баҳснапазир нест¹⁶. Аз рӯи ҳисобу китоби С.П.Толстов фақат дар соҳтмони канали биступанҷилометраи Ҷонбосқалъа мардони ноҳияи атрофи қанал, агар соле 20 рӯзӣ кор мекарданд, 15 – 25 соли онҳо сарф мешуд. Ба фикри С.П.Толстов, ин кор ҳеч мумкин не, аз ин рӯ, ин қаналҳоро шумораи зиёди ғуломон соҳтаанд. Ин мулоҳизаҳо ба ду гумон асос ёфтаанд: қаналҳои қалон ниҳоят тез соҳта мешуданд; аҳолии зироаткори воҳа метавонист дар соҳтмони қанал соле ҳамагӣ 20 рӯз кор кунад.

Вале қаналҳои қалон, эҳтимол, дар зарфи чандин солҳо (дар баъзе мавридҳо дар зарфи даҳҳо солҳо), умуман шабакаи обёрий дар зарфи садҳо сол соҳта мешуданд. Аз дигар тараф, ҳусусияти ҳочагии қишлоқи Осиёи Миёна (аз ҷумла, Ҳоразм) имкон медод, ки аҳолии зироаткор дар соҳтмон ва тоза қардани ҷӯю анҳор соле ду ва ҳатто се моҳ машғул шавад¹⁷. Пас, ҳуди ҳамон қанали Ҷонбосқалъа (агар ҷунин маълумоти С.П.Толстов ва Б.В.Андиановро ба назар гирем, ки шумораи мардони қобили кор такрибан 1000 кас мебошад) мумкин буд бо қувваи аҳолии ноҳияи қанал дар зарфи чор ё панҷ сол соҳта шавад¹⁸. Ниҳоят, беандоза соддада.

¹² Толстов С.П., 1938 б, с. 24–32, 47–49; 1938 а, с. 182–187.

¹³ Баъзе нуктаҳои ҷузъӣ масалан, ҷунин нукта, ки гӯё гатори ғӯрҳои мугаррарӣ ғӯри цуломони усуниҳо буданд, бо тадғиготи минбаъда исбот нашуд.

¹⁴ Ҳусусан ниг.: Толстов С.П., 1948 а, 1948 б ва и.

¹⁵ Толстов, С.П., 1958, с.115. Дар бораи шакку шубҳае, ки оид ба ин нукта вучуд дорад, ниг.: Беленицкий А.М., 1935, с.507.

¹⁶ ИТН, I, с. 475–576.

¹⁷ Дар охири асри XIX ҳодисаҳои маълуманд, ки аҳолӣ дар тоза қардани ҷӯю анҳор соле ду моҳ машҷул мешуданд (Шкапский О., 1960, с.49-50, Дингельштедт М., 1895, с. 65).

¹⁸ Дар вогезӣ, агар ба назар гирем, ки барои анҷом додани қанал 760 ҳаз. м³ хоҳро қандан даркор (Андианов Б.В., 1969, с. 128) ва як коркун метавонист дар як рӯз 2,5 м³ хоҳ кандад, ба осонӣ ҳисоб қардан мумкин, ки қанал дар панҷ сол буд мешуд. Вале дар ҳуҷҷатҳои папирусии Мисри Эллинӣ мадраке ҳаст, ки дар соҳтмони қанал як коркун бояд

ву камсамар будани техникаи хоҷагии қишлоқ аз киштукор қашида гирифтани «шумораи зиёди» коркунон ва фақат дар каналканӣ истифода бурдани онҳоро ба як кори бефоида ва ҳатто зарарнок табдил медод. Онҳоро бо воситаи зиндагӣ таъмин кардан бар дӯши ахолии зироаткор бори гароне мешуд. Дар ҳамон дараҷаи техникаи хоҷагии қишлоқ, ки дар Хоразми охири асри XIX вучуд дошт, як коркун метавонист (агар чорвои корӣ дошта бошад) дар як сол дар андак майдон киштукор кунад¹⁹. Дар давраҳои қадим бошад, сифати техникаи хоҷагии қишлоқ боз ҳам пасттар буд. Пас, имкон ва зарурати васеъ намудани майдони кишт ба шумораи коркуноне, ки бевосита дар киштукор шуғл доштанд, саҳт вобаста буд.²⁰

Маълум, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX миқдори ҳосили гандум аз ҳар як гектари замини обӣ 15-20 сантнер буд²¹. Аз ин миқдор 1,5-2 сантнерашро барои тухмӣ мегирифтанд. Як қисми ҳосилро (ба ҳар ҳол, камаш 1/3 қисми онро, ки ин қоида дар асрҳои миёна маъмул буд) дехқон хироҷ ё андоз медод²². Дар дасти дехқон ҳамагӣ 8–11с ғалла мемонд. Дар давраи қадим бошад, ин рақамҳо аз ин хеле камтар буданд. Агар ин рақамҳоро 50 фоиз кам карда, онро дуруст ҳисоб кунем (албатта, фақат фикран) дар дасти дехқон ҳамагӣ 4–5,5с ғалла мемонд: ин миқдор ғалла соле ба ду ва агар бисёр гирен, ба се кас базӯр мерасад. Агар ба назар гирен, ки дар киштукор ба коркуни асосӣ аҳли хонаи вай ҳам кӯмак мекарданд, пас оилаи декқони Хоразми Қадим шиками ҳудро бо азоб сер мекарду маҷбурий андоз медод.

Дар асоси мулоҳизаҳои болой чунин таҳмин ҷоиз аст, ки дар соҳтмони ирригатсионӣ ва дар мавсимҳои лозима тоза кардани ҷӯю анҳор одатан (гарчанде баъзе истиносҳо ҳам маълуманд) тамоми коркунони хоҷагии қишлоқ ва аз ҷумла, гуло-мон низ иштирок мекарданд. Б.А.Литвинский хеле дуруст навиштааст, ки: «Ба соҳтмони каналҳои нав ҳуди давлат манфиатдор буд, зеро барои истифода аз об ва заминҳои обӣ андоз мегирифт. Бинобар ҳамин аҳли дехот, аз афти кор, мачбуран ба каналковӣ сафарбар мешуданд. Ин кор, эҳтимол, зери роҳбарӣ ва назорати намояндагони ҳукumat иҷро мешуд».²³

Ҳуди ҳамин муҳаққиқӣ чун шабех ба Ошур ишорат мекунад, ки дар он ҷо бинокорӣ чун амри умум маъмул буд ва дар он ҳуди подшоҳ ҳам, ҳамчун намояндаи ҷамоат (албатта, фақат ба тарзи рамзӣ) иштирок мекунад.²⁴ Боқимондаҳои ин расму таомули қадим дар Ҳева то асри XIX пойдор буд. ҳар сол дар вақти тоза кардани ҷӯйбор, баъди маросими пурдабдаба, ҳуди хон ба ҷӯй медаромаду ба даст қаланд гирифта, онро гӯё тоза кардани мешуд.²⁵

Аҳамияти иҷтимоӣ ва агар ин таъbir ҷоиз бошад – «мартабаи» каналковон дар Шарқи қадим чунон баланд буд, ки масалан, дар асотири шумерӣ ҳуди худоён

дар як рӯз $3,5\text{ m}^3$ хок канад (Крюгер Е.В., 1935, с. 28), агар маҳсули кори каналканҳоро ба ин мигдор наздики ҳисоб кунем, пас соҳтмони канал дар зарфи се сол анҷом мейфт.

¹⁹ Шкапский О. 1900, с. 191.

²⁰ Аз рӯи ҳисоби С.П.Толстов, дар атрофи канали Ҷонбосгалъа андак камтар аз 4-5 ҳазор касигомат доштаанд ва аз ҷумлаи онҳо 1-1,5 ҳазор кас мардони гобили кор будаанд (ин мигдор аз будаш шояд андак зиёд шуда бошад – Андрианов Б.В., 1969, с. 127). Агар фарз кунем, ки ҳамаи онҳо машиули киштукор буданд, дар ин сурат ҳам майдони начандон қалонро киштукор карда метавонистанд.

²¹ Массальский В. И., 1913, с. 442.

²² Бродовский М., 1872, с. 240; Давидович Е. А., 1970. сах 124 -125

²³ ИТН, I, с. 476.

²⁴ Дъяконов И. М., 1949, с. 27.

²⁵ Ууломов Я.У., 1957, с. 262.

чўй мекобанд, каланд мезананд ва хокро ба сабад андохта, пушторакунон берун мебароранд.²⁶

Дар Мисри Птолемей каналковиу дарғотсозӣ бо мадади аҳолии маҳаллии мутеъ анҷом дода шуда, давлат онҳоро ба ин кор иҷборӣ сафарбар менамуд. Умуман таомул ҳамин буд, ки дар ин кор бояд ҳама иштирок кунанд, вали намояндагони табақаҳои болоии ҷамъият андози муайяне медоданду ба кор намебаромаданд. Қасони ба каналковӣ сафарбаршударо давлат бо каланду сабади хоккашонӣ таъмин мекард ва онҳо баъди анҷоми кор бояд каланду сабадро гашта медоданд.²⁷

Дар Шарқ манфиати оддии иқтисодӣ тақозо мекард, ки тамоми аҳли деҳот дар каналковӣ иштирок кунанд. Ин гуна корҳои мураккаб бе идораву танзими давлат анҷом ёфта наметавонист ва чи тавре К. Маркс дар асари худ «хукмронии Британия дар хиндустан» навиштааст:

«Шароити обу ҳаво ва ҳусусияти ҳок... системаи обёрии сунъиро, ки бо ёрии каналҳо ва иншооти ирригатсионӣ ба амал бароварда мешавад, асоси зироаткории шарқ гардонидаанд... Он функсияи иқтисодӣ, ки ҳамаи ҳукуматҳои Осиё мачбуран ба ҷо меоварданд, яъне функсияи ташкили корҳои ҷамъиятий аз ҳамин система ба миён меомад. Чунин системаи ба таври сунъӣ баланд бардоштани ҳосилхезии замин, системае, ки ба ҳукумати марказӣ вобаста буда, дар сурати бо корҳои ирригатсионӣ ва ҳушккунни заминҳо бепарвой кардани ин ҳукумат фавран ба таназзул меафтод, сабаби чунин факте мебошад, ки территорияҳои бисёр қалоне, ки як замонҳо ҳеле обод буданд... ҳоло ба биёбони беҳосилу беодам мубаддал шудаанд...»²⁸

Муаррихони советӣ дар солҳои 40 – 60-ум нуктаи дар таърихи Осиёи Миёна инкишиф ёфтани соҳти ғуломдориро аниқ ва амиқ намуда, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, муомилиоти пулӣ, маданият ва дигар ҷиҳатҳои ин соҳтро муфассал тадқиқ намуданд. Ғайр аз ин кӯшиш карданд, ки ҳусусияти соҳти ғуломдории Осиёи Миёнаро муайян намоянд ва марҳалаҳои тараққиёти онро муқаррар кунанд.²⁹ Ҳуллас, дар илми советӣ чунин ақида пойдор шуд, ки дар Осиёи Миёнаи қадим соҳти ғуломдорӣ ҳукмрон буд.³⁰

Тадқики мачмӯи материалҳои таърихӣ қасро ба чунин ақида водор мекунад, ки соҳти ғуломдории Осиёи Миёна баъзе ҳусусиятҳои муҳим дошт. ҳанӯз дар нашри якуми «Таърихи ҳалқи тоҷик» (М., 1949) баъзе ҳусусиятҳои принсиалии соҳти ҷамъиятии Осиёи Миёнаи қадим таъкидан баён шуда буд. Ин ақида дар нашрҳои минбаъдаи ин асар инкишиф дода шуд ва ҳеле аниқтар гардид.

Дар ҷилди I асари колективонаи «Таърихи ҳалқи тоҷик» (М., 1963) ҳамон материалҳое, ки дар солҳои 60-ум оид ба Осиёи Миёнаи қадим дар ихтиёри илм буд, таҳлил карда шуда, бо мадраки таърихии иҷтимоию иқтисодии мамлакатҳои ҳамҷавори Шарқ муқоиса карда шуданд. Ин тадқикиоти аз ҳама пурратару ботартибтар дар ҳалли ин масъала, инчунин қадаме ба пеш буд.

²⁶ «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967, с. 37–38.

²⁷ Крюгер Е.В., 1936, с. 27–30; Зельин К. К., Трофимова М.К., 1969, с. 74–75.

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 9, с. 132.

²⁹ Дар ин бора ниг.: Бернштам А.Н., 1949; Толстов С.П., 1938 б, с. 417–219.

³⁰ Якчанд олимони советӣ, ки дар ин бобат дигар ҳел агида доранд (И.И.Умняков, А.М.Беленицкий), мачбуранд, ки асосан бо изҳори баъзе мулоҳизаҳои манфӣ ғаноат кунанд ва ба ҷо нуктаи дар Осиёи Миёнаи ғадим вучуд доштани соҳти ҷуломдорӣ ягон фикри асосноки боварибахш пешниҳод карда натавонистанд.

Дар болои мубохиса оид ба «тарзи осиёии истехсолот» маҳсус таваққуф кардан даркор.

Дар охирхои солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм дар илми советии таъриҳи оид ба «тарзи осиёии истехсолот» мубохисаи калон ба вуқӯй омад. Ин мубохиса дар миёнаҳои солҳои 60-ум боз авҷ гирифт ва зимнан ба мубохисаи дувум баромади олимони марксисти хориҷа³¹ ибтидо гузашт. Дар ин мавзӯй дар журналҳои илмӣ бисёр маколаҳо чоп шуданд, маҷмӯаҳо ва асаҳрои алоҳида интишор гардиданд.³²

Истилоҳи «тарзи осиёии истехсолот» дар асаҳрои асосгузорони марксизм дӯчор меояд. Вале дар ибтиди солҳои 80-уми асри XIX вақте К.Маркс ва Ф.Энгелс бевосита ба масъалаҳои таърихи қадим машғул шуданд, диди онҳо ба ин масъала тағиیر ёфт. Дар асари Ф.Энгелс «Пайдоши оила, моликияти хусусӣ ва давлат» (с.1884) ба чои «тарзи осиёии истехсолот» соҳти ибтидой ва баъди ин соҳти ғуломдорӣ омадааст. Соли 1887 Ф.Энгелс навишта буд:

«Дар даврони қадими осиёй ва классикӣ ғуломдорӣ шакли асосии зулми синғӣ буд, яъне на он қадар замини оммаҳо мусодира карда мешуд, балки бештар шахсияти онҳо аз они худ карда мешуд... Дар асаҳрои миёна аз замин озод кардани ҳалқ не, балки, баръакс, ба замин вобаста намудани вай манбаи истисмори феодалий буд»³³.

В.И.Ленин дар асари маҳсуси худ «Дар бораи давлат»³⁴, ки ба форматсияҳои иҷтимои иқтисолӣ бахшида шудааст, ҳар як форматсияро муфассал тавсиф дода, ба чои ҳамдигар бо тартиб омадани онҳоро баён кардааст, вале В.И.Ленин истилоҳи «тарзи осиёии истехсолот»-ро ҳатто ном намебарад ва факат дар матни иқтибосҳое зикр мекунад, ки аз асаҳрои даҳлдори К.Маркс гирифтааст. Мо ҳамфирки он олимони советӣ ҳастем, ки ба ақидаи онҳо К.Маркс ва Ф.Энгелс бо мурури вақт аз тасаввурот оид ба ким чи хел «тарзи осиёии истехсолот» даст кашидаанд. Кӯшишҳои В.И.Ленинро ҳам тарафдори «тарзи осиёии истехсолот» карда нишон додан низ ҳеч як асос надорад.

Дар айни ҳол, дар рафти мубохисаи охирин маълум шуд, ки мазмуни форматсияи ғуломдориро бештар ҳартарафа ва васеътар муайян кардан зарур аст. Чунин ақида ҳаст, ки соҳти ғуломдорӣ гӯё чунон ҷамъияте бошад, ки дар он аксарияти (ва ҳатто қисми асосии) истехсолкунандагони бевосита бояд ғуломон бошанд - ҳол он ки ин ақида мутлақо беасос ва доктринијӣ аст. Воқеан таъриҳи аз ин гуна ҷамъиятҳо ҳабар надорад ва ҳама вақт ғуломон қисми камтари ахолиро ташкил медоданд. Ҳуди авзои ғуломон нихоят гуногун шуданаш мумкин буд. Билохир, он ҷамъияте, ки мо ҷамъияти ғуломдорӣ меномем, аслан гуногунуклад буд.³⁵

Ҳамаи инро дар вақти диди баромадани соҳти ҷамъиятии Осиёи Миёнаи қадим ба назар нагирифтан мумкин нест.

³¹ Баъзе асаҳрои ин олимон дар матбуоти мо чоп шудаанд («Народы Азии и Африки», 1965, № 1).

³² «Чиҳатҳои умумӣ ва ҳусусии инкишифи таъриҳии мамлакатҳои Шарг. Материалҳои мубохиса оид ба форматсияҳои ҷамъиятии шарг (Тарзи осиёии истехсолот)», М., 1966; Качановский Ю.В., 1971; «Проблемы», 1971; Никифоров В.Н., 1975.

³³ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Соч., т. 21, с. 348–349.

³⁴ В.И. Ленин. Асаҳро, ҷилди 29.

³⁵ Дъяконов И.М., 1966, с. 47–52.

2. ТАСАВВУРОТИ ҳОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОХТИ ИЧТИМОЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Тақсимоти иҷтимоӣ ва молумулкӣ

Аллакай дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар Туркманистони ҷанубӣ тақсимоти молумулкӣ равшан ба назар мерасад. Дар Теппаҳисорном осори эронӣ, ки ба ҳамин давраҳо тааллӯк дорад, қабрҳои ниҳоят бои сардорон ёфт шудааст. Дар Туркманистони ҷанубӣ ин гуна қабрҳои боён нестанд, vale дар қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯрҳои ҳастанд, ки фарқи калон доранд. Масалан, ҷунин аст қабри қоҳинае, ки бо ангуштарини тилло ва шаддаи зебо гӯрӯнда шудааст (дар Олтинтекпа). Паҳн шудани мӯҳр ҳам аз инкишофи тақсимоти молумулкӣ ва иҷтимоӣ далолат мекунад. Ёфт шудани ҳазинаҳо нишони он аст, ки сарватандӯзӣ аз тарафи намояндагони бâъзе хонаводаҳо сар шудааст.³⁶ Соҳтмони қасру қоҳу маъбад барин биноҳо аз мавҷудияти ҷамъияте шаҳодат медиҳад, ки аз афти кор, аллакай ба синфҳо тақсим шудааст.

Тақсимоти молумулкӣ ва иҷтимоӣ дар ҷануби Осиёи Миёна, аниқтараш дар Туркманистони ҷанубӣ нисбат ба дигар нохияҳои ҳамсоя хеле барвақттар оғоз ёфтааст. Сабаби ин гуна «барвақтии» инкишофи Туркманистони ҷанубӣ гуногун мебошад. Аз ҷумла, яке аз сабабҳо ҳамин, ки дар Туркманистони ҷанубӣ барои зирати обии қадимӣ шароити аз ҳама қулайтар (дар Осиёи Миёна) фароҳам омадааст. Аз дигар тараф, Туркманистони ҷанубӣ дар бобати робита бо дигар тамаддунҳои шаҳри Шарқ авзои муносибтаре дошт.

Инкишофи ҷамъияти синфӣ дар Туркманистони ҷанубӣ аввал мунтазам боло рафта, vale дар мобайн ва дар нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод суст шудан гирифт. Ин ҳолат беихтиёр шимоли хиндустанро ба хаёл меоварад. Дар бораи ҳусусияти дигаргунҳои иҷтимоӣ, ки дар он давраҳо дар ҷамъияти Туркманистони ҷанубӣ ба вуқӯй меомаданд, факат таҳминан гап задан мумкин аст. Шакке нест, ки аллакай дар оянда дар он давра тақсимоти қалони иҷтимоӣ ва молумулкӣ вучуд дошт. Инчунин мавҷудияти дизҳо (манзилҳои мустаҳкам арқдор) низ ҷолиби дикқат аст, ки онҳо дар охири ҳазораи II ва аввали ҳазораи I нафақат дар Туркманистон, балки дар Ҷоҳтар низ маълум буданд. Ҷунин суханони Ф.Энгелсеро пурра ба онҳо нисбат додан мумкин аст: «Бехуда нест, ки дар атрофи шаҳрҳои нави мустаҳкамгардида деворҳои даҳшатовар қомат рост кардаанд: дар ҳандақҳои зери ин деворҳо гӯри ағбори соҳти авлодӣ намоён шуда меистад; бурҷҳои онҳо бошанд, то ба тамаддун расидаанд».³⁷

Дар нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тақсимоти молумулкӣ, иҷтимоӣ ва пайдоиши синфҳо бо қувваи нав авҷ мегирад. Ҷиҳати нави ин падидҳо ҳамин, ки он акнун тамоми нохияҳои асосии Осиёи Миёнаро фаро мегирад. Инъикоси онро дар «Авесто» ва ҳатто дар қисмҳои қадимтарини он дидан мумкин аст. Ба ақидаи муаллифони «Авесто», сарват, пеш аз ҳама, чорво мебошад. Паҳлавони таҳамтан Ҳумо соҳиби «галаҳои хуб» будааст; «ҳавлиҳое» зикр шудаанд, ки «аз чорво бой будаанд». Ба ҳуди Зардушт шахсе даҳ модиёни тойҷадор ва як шутурро инъом

³⁶ Массон В.М., 1967 б, с. 187.

³⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, т. 21, с. 164.

карданй шудааст ва чи тавре В.И.Лившитс ҳаққонй қайд мекунад: «ба гумон, ки ин одам зироаткори оддй бошад».³⁸

Дар бораи сохти иҷтимоии Осиёи Миёна дар миёна ва нима дувуми ҳазораи I пеш аз милод маълумот ниҳоят кам аст. Ғақат баъзе ишораҳо оид ба тақсимоти иҷтимоӣ ба назар мерасаду бас. Масалан, дар байни бохтариҳо ва сүғдиён «наҷибтаринҳое» (noīlissimî) будаанд, ки бо «наҷобати», худ аз дигарон фарқ доштаанд (Квант Куртсий, VII, 10, 4; Ариян, VII, 6, 3). Дар Осиёи Миёна ғуломдорӣ ҳам расм будааст. Масалан, дар сарчашмаҳо ривояте ҳаст, ки сокинони ноҳияи гарбии давлати ҳаҳоманишиҳоро «гулом гардонда» ба Осиёи Миёна кӯчонда овардаанд. Ана ҳамин тавр сокинони Барка ном шахри юнониёнро (воқеъ дар шимоли Африка) дар Боҳтар мӯқимий кардаанд (Геродот, IV, 204). Форсҳо юнониёни ионии шӯришбардоштаро метарсонанд, ки худашонро ғулом карда, духтарони онҳоро ба Боҳтар муҳочир ҳоҳанд кард (Геродот, VI, 9). Аз афти кор, ғуломонеро, ки аз ноҳияҳои гарбии давлати ҳаҳоманишиҳо меоварданд, одатан дар Боҳтар маскун мекарданд. Вале ин ғуломон ғуломони подшоҳ будаанд. Дар бораи ғуломони хусусии ин давра маълумот камтар аст. Масалан, танҳо як хабар ҳаст, ки (ҳамон ҳам комилан аниқ не) Спитамани сүфдӣ ғулом (sūkvrs) доштааст (Квант Куртсий, VIII, 3, 9). Дар айни замон дар маъҳазҳо ишорат меравад, ки дар ташкили иҷтимоии аҳолии ондавраи Осиёи Миёна падидаҳои сохти авлоду қабилавӣ ба назар мерасанд. Шояд ба ҳамин сабаб аҳолии яке аз шаҳрҳои шимоли Суғд қабила ё авлоди (gӯns) момакон номида шудаанд (Квант Куртсий, VII, 6, 17).

Аъёну ашрофи Суғд ва Боҳтар дар замони Искандари Мақдунӣ соҳиби сарвати азим буд. Бевосита набошад ҳам, ба ин, масалан, кирдори хуриён ном шахсе далолат мекунад, ки тамоми лашкари мақдуниёнро дар муддати ду моҳ бо ҳӯроқворӣ таъмин карда тавонистааст (Ариян, IV, 21, 10). Портин машҳур аз авлоди Сурен, ки Крассо торумор карда буд, ба қавли Плутарҳ («ҳаёти Красс», 21), «одаме будааст бағоят нодир, ҳам дар сарват ва ҳам дар начобат ва ҳам дар шӯҳрат нафси сонӣ байди шоҳ... Бидуни тӯша, ки бори ҳазор шутур будааст ва бидуни дусад ароба канизак ба сафар намебаромадааст. ҳазор паҳлавони зиреҳпӯш ва аз ин беш сарбозони мусаллаҳ ўро мушоият мекардаанд, тамоми нӯқару саворагону ғуломони вай аз даҳ ҳазор меафзудааст». Мусофири қайд кардааст, ки дар Даван «ҳавлиҳои пурсарват» ва «қалоншавандоҳо» ҳастанд; бойҳо заҳираи фаровони шароб доштаанд. Бойҳо усуниҳои кӯчманҷӣ галаҳоे доштаанд, ки ҳар яке 4–5 ҳазор сар будааст.

Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Дар тангаҳои Юнону Боҳтар ва давраҳои баъдтар ва инчунин дар тангаҳои Кушониён чунин унвони юнонӣ ё худ шарқиэронии сардори давлат сабт гардидаанд – «волӣ», «шоҳ», «шаханшоҳ». Дар як мӯҳри хиндӣ ба хатти кушонӣ номе зикр шуда, баъди он унвони он шаҳс – «вазурк фрамалар»³⁹ омадааст. Дар Эрони сосонӣ ҳам сардори маъмуриятро «вазург фрамадар» мегуфтаанд, ки гӯё як навъ сарвазир буд. Ба ин мансаб ғақат муқаррабони шоҳ ё худ намояндагони авлодҳои машҳур соҳиб шуда метавонистанд.⁴⁰ Вале бояд дар назар дошт, ки дар Осиёи

³⁸ ИТН, I, с. 145-146.

³⁹ Йивар А. Д. Н., 1961, р. 320–322.

⁴⁰ Дъяконов М.М., 1961, с. 299.

Миёна маънои ин унвон дигар буданаш ҳам мумкин, зеро дар матнҳои мансуб ба давраҳои аввали асри миёнаи Сугд фармондор «маъмури хочагии дарбор» буд.⁴¹ Аммо аз эҳтимол дур нест, ки дар замони Кушониён унвони мазкур унвони маъмури олии (ё яке аз унвонҳои олии) давлат буд.

Дар Эрмитажи давлатӣ⁴² ва дар Музеи Британия⁴³ мӯхрҳое ҳастанд, ки дар онҳо унвони «ҳазораҳт» сабт шудааст ва он ҳамчун ҳазорпати Сосониён мебошад.⁴⁴ Санаи ин мӯхрҳо муайян нест, эҳтимол, онҳо ба давраҳои баъди Кушониён мансуб бошанд. Дар бораи ҷои таҳияи онҳо ҳам ягон гапи муайян задан мумкин не, вале мо метавонем барои исботи дар асрҳои III-IV милодӣ дар Боҳтар мавҷуд будани идораи мукаммали давлатӣ онҳоро чун далели иловагӣ ба кор барем. Дар катибаи Сурхкӯтал гуфта шудааст, ки унвони Ноқанзок «каралраг» буд. Ба ақидаи В.Б.хеннинг ин бо унвони сосонӣ «каноранг» (яъне сарҳадбон) як асту соҳиби ин унвон волии ноҳияи шарқӣ (яъне ноҳияи ба Осиёи Миёна ҳамсарҳади) давлати Сосониён буд. Вазифаи ин волӣ асосан ҳарбӣ буд, на гражданий. Баъд ин унвон дар Осиёи Миёна хеле пахӯ шуд, масалан, дар ибтидои асрҳои миёна намояндагони олии Самарқанд чунин унвон доштанд⁴⁵.

Дар мӯхре, ки дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст, В.Б.хеннинг калимаи «асбаропат»-ро хонд. Қисми аввали калима калимаи забони форсии миёна «асбар», яъне «савор» мебошад. Қисми дувуми калима аз «пат»-и забони қадимаи форсӣ аст, ки ба маънои «соҳиб» меояд. Ҳуллас, аниқаш ҳамин, ки ин калима ном не, балки унвон буда ва маънои он «сардори саворон аст»⁴⁶.

Дар яке аз геммаҳои кушонӣ номи соҳиби гемма «Харбалан» (яъне «Харсавор») сабт шудааст. В.А.Лившиц ишорат кардааст, ки ин ном дар ду катибаи хиндӣ, ки аз Сарнатҳа (карибии Банорас) ёфт шудааст, дучор мешавад ва зимнан яке аз катибаҳо сана дорад ва он ба соли севуми ҳукмронии Канишқа рост меояд. Дар ин катиба дар бораи иморати ибодатгоҳи буддӣ ҳабар дода шуда, дар байни донаторҳо ду «сатрап» –Wanaspraka ва Khaқapallano зикр мешавад. Шахси дувум талағфузи номи хиндии қасест, ки дар гемма сабт гардидааст, Vanaspraka бошад, аз Wanaspraka-и боҳтарӣ бармеояд ва маънояш «зафардӣ» аст. Дар дувумин катибаи мазкур Khaқapallano «сатрапи аъзам» номида шудааст⁴⁷.

АЗ тадқиқи Порт маълум буд, ки идораи маъмурӣ - вилоятӣ ва маҳаллӣ ниҳоят маъмул буду барои пахӯ намудани истеҳсолкунандагони бевосита хизмат мекард.

Инак, ду кӯтӯб: дар як тараф, ашроф, ки дар даст ҳоқимияту сарвати беандозаро нигоҳ медошт ва дар тарафи дигар, ононе, ки ин сарватро ба вуҷуд овардаанд. Дар бораи таркиби аҳли меҳнат (агар маҳз аз Осиёи Миёна сухан равад) дигар маълумоти муфассалтаре нест. Дар маъҳазҳои то ба мо расида ҳабаре нест, ки қасрҳоро кӣ месоҳт, қалъаву истеҳкомҳоро кӣ барпо менамуд, кӣ дар устоҳонаҳои шаҳр кор

⁴¹ Лившиц В.А., 1962 б, с. 134–135.

⁴² Stavisky B.S., 1960, p. 107.

⁴³ Йиҷар А. Д.Н., 1965, p. 209-210.

⁴⁴ Hynnning W.B., 1965 в, с. 81.

⁴⁵ Iiid, S. 77–78.

⁴⁶ Hynnning W. B., 1962.

⁴⁷ Лившиц В.А., 1967, с.168–170. Дар бораи соҳти маъмурии давлати Кушон олими {индуистон} Б.Н. Пурӣ (Puri B. N. 1965, p. 80–87; аз ҷумла, мавҷуд будани шӯрои шоҳ ҳам дар ҳамин ҷо) маълумоти муфид ҷамъ кардааст.

мекард ва ахолии деҳот аз қиҳо иборат буд. Шакке нест, ки дар Осиёи Миёна гуломон⁴⁸ ҳам буданду ахолии мазлуму мутеъ ҳам.

Бояд қайд кард, ки (дар асоси исботи забоншиносон) барои ифодаи ғуломи давраи падаршоҳӣ ҳиндевропоиён ҳанӯз дар давраи биринҷӣ истилоҳе доштанд, пас онҳо дар ҳамон замонҳо аз гуломдории падаршоҳӣ вокиф будаанд. Дар давраи «Авесто» ҳам гуломону одамони мутеъ вучуд доштаанд. Агар давраҳои сонитарро гирем, дар бораи гуломони Суғд, Порт маълумоте ҳаст, дар бораи гуломоне низ сухан меравад, ки аз Боҳтар ва эҳтимол, аз Фарғона мешудаанд. Дар «Мактубҳои қадимаи сӯғдӣ» ва дигар осори хаттии сӯғдиён истилоҳоти «вандак» («банда», «ғулом») ва «дайя» («ҷӯрӣ») дучор мешавад. Дар никоҳҳати сӯғдиён (аввали асри VIII милодӣ) чор тоифаи мардумони мутеъ зикр шудааст. Дар байнин онҳо гуломони дар боло зикршуда вандакҳо, гуломони ба ҷои пули қарз гирифташуда нипакҳо ва шахсони асир афтода ғуломшуда - ванакҳо номбар шудаанд. Дар айнномаи Сосониён, ки дар асри V милодӣ таълиф шудааст, ду тоифа гуломон – бандакҳо (яъне умуман ғуломон) ва анашҳракҳо (яъне шахсони асир афтода ғуломшуда) ба назар мерасанд.⁴⁹ Дар ду катибаи рӯи устуҳондонҳои Тӯққалъа (Хоразм), ки санаи онҳо дар як вақт аст, истилоҳи «хунонӣ» пайдо шуд. Мувофики баъзе мадракот дар Хоразм истилоҳи «хун» маъни асири ғарибро доштааст.

Барои ҳалли масъалаи соҳти иҷтимоио иқтисодӣ ҳуччатҳои Тупроққалъа аҳамияти маҳсус доранд (асрҳои II–III милодӣ). Ин рӯйхати аҳли хонавода-ҳост, аниқтараш, рӯйхати мардони оила, яъне рӯйхати тоифаи агнатӣ мебо-шад. Масалан, дар ҳуччати № 8 гуфта мешавад, ки тоифа аз 21 қас иборат, аз ҷумла, 4 шахси озод (соҳибхона, ду писари калонаш ва домодаш). Гуломон бошанд (ё худ хизматгорон) 17 нафар, зимнан 12 нафари онҳо ғулом (ё хизматгори) худи соҳибхона, 2 нафарашон аз они занаш, 2 нафари дигар аз они писаронаш ва 1 ғулом аз они писари канизи соҳибхона⁵⁰. То нашри пурраи ҳуччатҳои мазкур аз тафсири таърихии он бехтараш ҳуддорӣ кардан даркор. Вале бори дигар таъқид мекунем, ки меҳнати ғуломон на ягона буду ва на, аз афти кор, афзалияте дошт. Ин гап, аз ҷумла ба ҳочагии қишлоқ ҳам даҳл дорад.

ҳиндушинос - марксисти машҳур Валтер Рубен (РДГ) ақида дорад, ки дар ҳиндустон шумораи ғуломон хеле зиёд буд, вале бевосита дар истеҳсолот (ҳам дар ҳочагии қишлоқ ва ҳам дар ҳунармандӣ) онҳо мақоми баланд надоштанд, зеро самараи меҳнатии онҳо зиёд набуд.⁵¹ Вазъият нафақат дар ҳиндустон ҷунун буд, балки чи тавре олимони советӣ нишон доданд, дар аксари мамлакатҳои дунёи қадим, ки дар он ҷо истеҳсолоти молӣ тараккӣ накарда буд, ҷунун вазъиятро дидан имкон дошт. И.М.Дяконов менависад: «...Фақат Коринф, Афина ё Рим (ҳам Рими республикаи сонӣ ва ҳам Рими империяи аввал) барин ҷамъиятҳо, яъне фақат баъзе ҷамъиятҳои дунёи қадим, ҷамъиятҳое, ки дар онҳо ғолибан истеҳсолоти молӣ равнӣ дошт, дар инкишофи пурравчи ғуломдории ғайридавлатии миқёсан хеле қалон мисол шуда метавонад.»⁵²

⁴⁸ Маълумоти маъхазҳо дар бораи ғуломони Осиёи Миёна дар ҷилди I «Таърихи ҳалги тоҷик» (М., 1963) ҷамъ ва таҳлил карда шудааст.

⁴⁹ ИТН, I, 1963, с. 468–276.

⁵⁰ Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967, с. 13–14; Бентович И.В., 1969, с.304-305.

⁵¹ Руйӯн W.. 1961, 5. 101.

⁵² Дяконов И. М., 1963, с. 18.

Ба фикри мо ҳам, дар Осиёи Миёна меҳнати гуломон, аз ҷумла меҳнати гуломон дар истеҳсолоти ҳочагии қишлоқ роли ғайриасоӣ, аниқтараш, роли дувумдараҷо мебозид.

Ба ин муносабат бояд таъкид кард, ки мувофиқи шаҳодати баъзе мадракоти бевосита ва бисёр мадракоти бавосита дар Осиёи Миёнаи қадим, чунончи, умуман дар Шарқи қадим⁵³ ҷамоат мақоми ниҳоят баланде дошт. Ҷамоатҳои хонаводагии падаршоҳӣ ва ҷамоатҳои ҳамсоягон, ки онҳоро муттаҳид менамуданд, ҳамон таҳкурсие буд, ки бар он ҷамъияти қадим пойдор меистод. Ин ҷамъият, бо таъбири И.М.Дъяконов, пеш аз ҳама, ташкилоти одамони озоду гуломдорони баробархӯкук буд.⁵⁴

Дар Суғди давраҳои аввали асрҳои миёна (ва аз афти кор, аз ин ҳам пештар) ҷамоат (наф) аз ашроф (озоткорон), савдогарон (ҳавокорон) ва дехқонони озоди ҷамоату ҳунармандон (корикорон)⁵⁵ иборат буд. Умуман аз давраҳои «Авесто» сар карда дар забони эронӣ муқобилгузории шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ба шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ паст ба назар мерасад. Шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ро «озод» меномиданд.⁵⁶ Ба онҳо шахсони мутеъ, пеш аз ҳама, гуломон муқобил меистоданд. Ба қавли Ф.Энгельс, «истибдоди шарқӣ ба моликияти умумӣ асос ёфта буд».⁵⁷

Гарчанде дар соҳти иҷтимоию иқтисодӣ муносабатҳои гуломдорӣ мақоми муҳим доштанд ва чуноне ки бисёр муҳаққиқон нисбат ба Шарқ инро раво медонанд, ҷамъиятро умуман ҷамъияти гуломдорӣ номидан мумкин аст, вале ба ақидаи мо, дар Осиёи Миёна дар истеҳсолот дар тамоми муддати давраи қадим ахли ҷамоат роли пешбарандо доштанд ва ин, алалхусус, дар истеҳсолоти ҳочагии қишлоқ аён аст. Ин замоне буд, ки дар деҳот ҷамоати қишлоқ ҳукмронӣ мекард.⁵⁸

Ҳусусияти ҷамоатӣ доштани зироаткорӣ протсесси аз ҳочагии натуралий ба ҳочагии молӣ гузаштанро ҳеле суст кард, зеро маълум аст, ки «ҳар қадар таназзули тарзи ҷамоатии зиндагонӣ бештар бошад, ба мол табдил ёфтани маҳсулот... ҳамон қадар зиёдтар мешавад».⁵⁹

Чи тавре дар бобҳои болой нишон додем, дар Осиёи Миёна ҳаёти шаҳрӣ барвакӯт оғоз ёфта, бо бисёр мамлакатҳо робитай савдо баста шуд, вале ҳусусияти натуралии ҳочагӣ мисли пештара мақоми асосӣ дошт. Агарчи ба туфайли ин савдои дохилий ва муомилоти пул ҷандон чукур пахӯн нашуда бошанд ҳам, онҳо дар ҳар ҳол «барои ба системаи гуломдорӣ, ки ба истеҳсоли арзиши изофа нигаронида шудааст, табдил ёфтани системаи патриархалии ғуломӣ, ки ба истеҳсоли васоили бевоситаи зиндагӣ нигаронида шудааст»⁶⁰, мусоидат карданд.

⁵³ Тюменев А. И., 1956; Дъяконов И. М., 1959; 1963 ва диг.

⁵⁴ Дъяконов И. М., 1963, с. 33.

⁵⁵ ИТН, I, с. 472.

⁵⁶ Дар бораи таърихи ин истилоҳот ниг.: Йайлӯу Н.В., 1932. р. 952–954. Дар бораи «озода»ҳои матнҳои хутанусакӣ ниг.: Bailey H. W., 1960. р. 45. Дар бораи истифодаи ин истилоҳот дар ҳуҷҷатҳои хиндӣ, ки ба қҳароштӣ (Туркистони шарғӣ) навишта шудаанд, ниг.: Йигтров Т., 1934, р. 509.

⁵⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 20. с. 647.

⁵⁸ Баъзе муҳағтиғон кӯшиш доранд, ки манзилгоҳҳои ҳурди зироаткори дар Боҳтари шимолӣ ёфтишударо ҳамчун манзилгоҳҳои ҷамъиятий ба ғалам диханд – дар ин бора ниг.: Массон В. М., 1974, с. 9; Пидаев Ш. Р.. 1976, с. 192–193.

⁵⁹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 23, с. 89.

⁶⁰ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 25, гисми I, с. 364–365.

Дар нохияҳои қўйӣ ва даштии Осиёи Миёна инчунин воҳиди тақсимнашудаи хунармандӣ байни шахру дехот вучуди худро идома медод. Дар ин чойҳо хунармандӣ аз зироаткорӣ ҳанӯз қатъиян чудо нашуда буд.

Ҳамзистӣ ва ҳамкории зичи нохияҳои зироаткор ва олами қабилаҳои кўчманчӣ дар тӯли бисёр асрҳо ва ҳазораҳо ҳодисаи хоси тараққиети таърихии Осиёи Миёна ва бисёр дигар мамлакатҳои Шарқ буд.⁶¹

Яке аз вазифаҳои истибдоди шарқӣ бо максади горати кишварҳои дигар ва гасби заминҳои бекарон доимо чанг кардан буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки тараққиети ҳочагӣ ниҳоят нобаробар буд ва, аз ин рӯй, дар инкишофи муносибатҳои гуломдорӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна низ нобаробарӣ ба назар мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ нохияҳои пешқадам воҳаҳои Суғд, Хоразм, Боҳтар (Тахористон), Фарғона ва Ҳурросон буданд. Воҳаҳои нисбатан маҳдуди кўҳистони доманаи Помир, Бадаҳшон, Кўҳистон ва г. андак қафо мемонданд. Нохияҳои ҳафтруҶ, назди Арал, соҳили Қаспий ва нохияҳои Қазоқистони ҳозира гўшаҳои қафомондаи дурдаст ҳисоб мешуданд. Воҳаҳои Чоч ва Истаравшан як навъ районҳои гўё буферӣ буданд. Дар ҳочагии чорводории даштҳо ва дар ҳочагиҳои маҳдуди кўҳистон соҳти авлодӣ хеле вақт бокӣ монд. Дар нохияҳо муносибатҳои гуломдорӣ тезтар инкишоф мейғтанд. Умуман бояд қайд кард, ки дар Осиёи Миёна муносибатҳои гуломдорӣ он қадар амиқ нашуданд, ки дар олами антиқа шуда буданд.

Зиддияти асосии беш аз пеш тезутундшаванди синфӣ дар байни ду тараф ба назар мерасад, аз як тараф, ашрофи беш аз пеш бойшаванди ҳарбиёну гуломдорону коҳинон, ки соҳиби гуломони бисёру заминҳои беканор ва корвонҳои бешумор буданд ва, аз тарафи дигар, ахли оддии чамоат, ки гирифтори шаклҳои гуногуни асорати сарватдорон буданд.

Ҳокимияти давлатӣ дар дасти ашрофу коҳинон бо сарварии мустабиду лашкари вай буд – ҳамаи онҳо дар дўши ҳалқ менишастанд. Табақаи ҳукмрон ба ҳокимияти муқтадири марказӣ такя карда, гуломон ва ахли чамоатро истисмор менамуд.

К.Маркс ҳатто дар бораи Рим барин мамлакати классикии гуломдории антиқӣ навишта буд: «... дар Рими қадим муборизаи синфӣ факат дар доҳили ақаллияти имтиёзнок, дар байни боёни озод ва камбағалони озод ба амал меомад ва ҳол он ки оммаи бузурги истеҳсолқунандай аҳолӣ, яъне гуломон, барои ин муборизон танҳо пои сусте шуда хизмат мекарду бас»⁶².

Алалхусус, дар Осиёи Миёна, ки оммаи асосии истеҳсолқунандай он ахли озоди чамоат буд, зиддиятҳои асосии синфӣ, ки ба онҳо маъхазҳои қадим норавшану нимғурма ишорат мекунанд, маҳз дар байни ашроф ва камбағалони озоди чамоат ҷой дошт.

Чунин аст муҳтасаран манзараи протсесҳои иҷтимоӣ, ки аз асри VII пеш аз милод то худи асри III–IV милодӣ ба амал омаданд. Дар бобати ташаккули ҳалқҳои Осиёи Миёна ҳаминро гуфтан даркор, ки дар ин давра ба ҷои робитаи авлодӣ ва баробари ин робитаҳо беш аз пеш робитаҳои маҳаллӣ мустаҳкам мешаванд. Чамоатҳои дехот аллакай ба андозае иттифоқҳои нохиявӣ ҳам буданд. Ғайр аз иттиҳоди мукаррарии қабилаҳои ҳамсоя, инчунин протсесҳои омезиши онҳо, ташаккули ҳалқиятҳо ба назар мерасад.

⁶¹ Тафсилоти инро ниг.: Ҷафуров Б. Ҷ., 1968, с. 7–8.

⁶² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, чилди 16, с. 375.

Аммо дар он шароити таърихӣ, чунон ки Энгелс дар бораи Юнони антикӣ таъкид карда буд, протсесси ташаккул ёфтани халқҳо танҳо боиси барпо шудани иттифоқи қабилаҳое мегардид, ки қисман бо ҳамдигар алоқаманд буданду бас. Он вакът барои ташаккули халқи ягонаи қалон ҳанӯз замина набуд.⁶³ Ин нуктаи Ф.Энгельсро мисоли Осиёи Миёна ҳам тасдиқ мекунад. Дар ин давра дар бораи халқи муттаҳиди Суғд ё Хоразм сухан рондан ғалат аст. Дар он замон танҳо марказҳои маҳаллӣ, халқҳои гуногуни камшумори Суғд, Хоразм, Балх, Хурросон ва дигар вилоятҳо буданду бас.

⁶³ Ниг.: К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 482–483.

Фасли севум

**ПАЙДОИШИ
МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ
ДАР ОСИЁИ МИЁНА**

www.ansor.info

Боби якум

ТОИФАХО ВА ХАЛҚИЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ IV-VI МИЛОДӢ

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Давлати Сосониён

Дар ибтидои асри III милодӣ дар натиҷаи ҷанғҳои дурударози пуртаклӯкай зидди римиҳо ва низову ҳарҳашаҳои дохилӣ давлати Порт завол ёфт. Зиддияти синғии байни ашрофу ғуломдор ва аҳли ҷамоату ғуломон якбора тезутунд шуда рафт; дар дасти ашроф бисёр заминҳои киштобоб ҷамъ омад.

Барои барпо намудани идораи давлат чунон мубориза авҷ гирифт, ки он тавонист, ҳам истехсолкунандагони бевоситаро дар итоат нигоҳ дорад ва ҳам ба афзудани иқтидору сарвати ашроф мусоидат намояд: ашрофони Форс бо коҳинони зардустия ҳамдастӣ карда, дар ин мубориза мақоми намоёнро соҳиб шуданд.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳукмрони вилояти Истаҳр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосонӣ¹ ҳокими тамоми Форс гардид. Соли 224 Ардашери I лашкари оҳирин намояндаи Оли Ашкониён Ардавони 1-ро торумор намуда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва давлате таъсис дод, ки дар тамоми сарзамини Эрон вусъат дошт.

Ба ҷои портҳо омадани Сосониёнро табдили мӯқаррарии подшоҳон гуфтан ғалат аст. Оли Портҳо, ки «дар задухӯрдҳои зидди Рим суст гашта, дар банди зиддиятҳои мураккаби иҷтимоӣ монда, дар байни Ғарби ғуломдорӣ ва Шарқи ҷамоатию авлодӣ мекалавид, ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таҳрик дода натавонист. Ин корро давлати Сосониён кард»².

Давлати Сосониён зиёда аз 400 сол (224 ё 226–651) вучуд дошт. Дар аҳди Сосониён ҷунин ҷиҳатҳо ҷолиби дикқат аст. Якум, такрибан аз асри IV милодӣ дар давлати Сосониён муносибатҳои феодалий босуръат инкишоф меёбад. Дувум, бар хилофи қувваҳои марказгурези волиу ҳокимони алоҳидай бâъзе ноҳияҳо мақоми ҳокимияти марказӣ дар Эрон баланд мешавад, бинобар ҳамин Ф.Энгелс давлати Сосониёнро «подшоҳии... батартиб» номида буд³. Севум, таъсири коҳинони зардустия ниҳоят баланд мешавад, дини зардустӣ ба дараҷаи дини давлатӣ мерасад ва ба Ардашери I ҷунин ҳикматро нисбат медиҳанд: «Таҳт пояи меҳроб асту меҳроб пояи таҳт».

Дар аҳди писар ва вориси Ардашер шоҳ Шопури I (солҳои 242–272) Сосониён лашкари римиҳоро торумор карданд, дар як муҳориба як императори Рим кушта шуду дар муҳорибаи дигар боз як императори Рим асир афтод. Давлати Сосониён

¹ Бобои Ардашери I Бобакон Сосон ном коҳини маъбади Анаҳито буд – номи сулола аз ҳамин чост.

² Дъяконов М.М., 1961, с. 260. Дар бораи кӯшишҳои аз нутгай назари марксистӣ идрок намудани пропрессҳои иҷтимоӣ давраи аввали давлати Сосониён ниг.: Пигулевская Н.В., 1956 а, с. 150–152. Дар бораи мадракоти таърихи ба таҳт нишастани Ардашер ниг.: Луқонин В.Г., 1961, с. 9–24.

³ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 222.

дар аҳди Шопури II (солҳои 309–379) хеле қувват гирифта, дар шарқу гарб дар ҷандин муҳорибаҳо ғолиб омад ва шаҳрҳо таъсис намуд. Шоҳ Яздигурди I (солҳои 399–420) кӯшид, ки ба насрониён такя карда, ҳуқуқи ашроф ва коҳинони зардуштиро маҳдуд намояд; бояд гуфт ки дар давлати Сосониён насрониён бисёр буданд.

Тартиботи бераҳманаи давлати Сосониён боиси эътирози саҳти ҳалқҳо, аз ҷумла, боиси эътирози саҳти ҳалқҳои ноҳияҳои тасхиргаштаи Осиёи Миёна ва Моварои Кавказ шуд. Шӯриши ин ноҳияҳо, таҷовузи кӯчманчиён давлати Сосониёнро ба ларза меовард ва шоҳу шоҳзодагони сосонӣ ба асири меафтиданд ё ғарави кӯчманчиёни Осиёи Миёна мешуданд ва яке аз ин гуна шоҳон Пирӯз (солҳои 459–484) аст. Дар Эрон неҳзати иҷтимоӣ низ ҷой дошт, ки яке аз онҳо неҳзати маздакия мебошад ва дар айни он дар зери зарбаҳои тавони ҳалқ қариб буд, ки давлати Сосониён вожгун шавад.

Давлати Сосониён дар аҳди Ҳусрави I Анӯшервон (солҳои 531–579) ба авчи иқтидори худ расид. Ҳусрави I ҷангу ҷидоли бисёре карда, ҳатто Ямани Арабистонро тасхир намуд ва аз ғайри ин ҷанди ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд, ки онҳо муносибатҳои навбунёди феодалиро мустаҳкам карданд ва ба инкишофи минбаъдан он мусоидат намуданд. Ислоҳоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмурии Ҳусрави I аҳамияти қалон дошт. Ин ислоҳот ғайр аз ин ҳокимиюти марказизро ҳам тақвият дод.

Шоҳони сосонӣ кӯшиданд, ки воҳаҳои Осиёи Миёнаро ба давлати худ ҳамроҳ қунанд ва ин кӯшиши онҳо барабас нарафт. Дар миёнаҳои асри V онҳо ноҳияҳои Осиёи Миёнаро аз даст медиҳанд ва ин ҷойҳо ба дасти кӯчманчиён мегузарад. Ваље андаке сонитар ноҳияҳои Туркманистони ҷанубӣ боз ба тасарруфи Сосониён медарояд. Давлати Сосониён дар миёнаи асри VII милод аз зарбаи арабҳо сукут ёфт.

Кидориён

Мадраки асосӣ роҷеъ ба Кидориён дар аҳбори маъхазҳои зерин ҳастанд. Дар солномаи Бэй-ши ривоят мешавад, ки ҳокими Ҷуҷиҳо аз ҳамлаи жожҳо ҳавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Боло кӯчонд. «Пас аз ин подшоҳи диловари Ҷуҷиҳо Сидоло аз кӯҳҳои баланд убур карду ба шимоли хиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Гантоло панҷ давлатро зери даст овард». Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Аз дигар ривояти Бэй-ши маълум мешавад, ки Сидоло ба ноҳияҳои Ҷуҷиҳои сағир ҳам ҳукмфармо будааст, вале сонӣ «хуనнҳо ўро пеш кардаанд ва ў ба гарб рафтаасту» ҳукуматро ба дасти писараш додааст.⁴

Ҷанд навъ тангаҳо ҳастанд, ки дар рӯи онҳо ба браҳмӣ «Кидара Кушона ша» навишта шудааст. Ҳуруфоти танга далолат мекунад, ки он дар ким-қадом ноҳияи ҷануб, дар паси хиндукуш бароварда шудааст ва мувофиқи маълумоти нумизматӣ ба давраи солҳои 390–430 нисбат дорад. А.Бивар ин тангаҳоро таҳлил намуда, ба ҳулосае омад, ки ин гуна тангаҳоро паси ҳам камаш ду ҳоким сикка мезаданд.⁵ К.Еноки исбот мекунад, ки Кидориён тақрибан дар солҳои 412–437 Тахористон ва Қандаҳорро тасарруф карда буданд.⁶

Дар маъхазҳои гарб (Приски Понӣ) гуфта мешавад, ки «гуниҳое, ки онҳоро кидориён меноманд», солҳои 456 ва дар солҳои минбаъда зидди Эрони сосонӣ мубориза бурдаанд. Дар зери санаи соли 456 Приски Понӣ (19) хабар медиҳад, ки

⁴ Бичурин, II, с. 264–266.

⁵ Ghirshman R., 1948, p. 78–79; Йивар А.Д.Н., 1956, 26–27; Луконин В.Г., 1967, с. 32–33.

⁶ Ӯноки К., 1959, р. 11.

шохи «портӣ» (яъне сосонӣ) зидди гунну кидориён мечангид. Худи ҳамон маъхаз зери санаи соли 464 менависад, ки ҳукумати Сосониён чунин иddaое дошт: «Римиён (Византия–Б.Ғ.) ӯхдадор шуданд, ки агар форсҳо зидди гунну кидориён ном тоифае ба ҷанг дароянд, ёрии пулӣ ҳоҳанд расонд, зоро агар дасти форсҳо боло шавад, барои римиён суд ҳамин мешуд, ки гуннҳоро (кидориёнро) руҳсат намешуд ба сарзамини Рим дароянд» (Приски Понӣ, 25).

Маълум, ки Сидолои маъхазҳои Хитой (талаффузи қадимиаш (*ki^wo-tâ-lâ*)⁷ ва Кидораи рӯи тангаҳо худи ҳамон як ном аст. Ба ҳар ҳол, дар бораи дигар ҷиҳатҳои масъала алҳол бо итмион ягон гапи муайян зада намешавад. Агар ба маъхази Хитой бовар кунем, мо ҳам гуфта метавонем, ки кидориён ҳеши кушониён ва ҳатто як ҷузъи кушониён буданд, vale ин иddaоро дигар маъхазҳо тасдиқ намекунанд. Масъалаи муносабати кидориёни ба ҳиндустон рафта ва он кидориёне, ки ба қавли Приск, зидди Сосониён ҷангиданаанд, мутлақо норавшан аст. Ҷанд фарзияни зарифона пешниҳод шудааст, мувофиқи яке аз ин фарзияҳо кидориёну ҳиёниён қариб як тоифаанд ва азбаски ҳиёниён ба ном тобеи шохи кидориён буданд, бинобар ин онҳоро ҳам «кидориён»⁸ меномиданд. Маълумоте ҳаст, ки Кидориён ҳанӯз соли 477 аз Гандҳара ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодаанд.⁹

Ҳиёниён

Соли 346/47 шохи Сосониён Шопури II дар сарҳади шарқии давлати худ меистод, зоро ба он ҷо, ба қавли Аммиан Марселлин (16, 9, 4), «ҳиёниёну авсанҳо», ки худ «еусан» мегуфтаанд, ҳуҷум карданӣ будаанд. И. Маркварт¹⁰ ақидае пеш ниҳод, ки дар қалимаи «еусан» як ҳарф ғалат рафта ва онро «кусан» яъне кушон ҳондан даркор. Агар ин гуна ислоҳро эътироф кунем (бисёр мухаққиқон инро раво мешуморанд), пас ҳиёниён бо кушониён (бо кидориён ҳам?) ҳамгун ва ҳатто якҷоя мешаванд. Баъди ин (17, 5, 1) Аммиан Марселлин нақл мекунад, ки ба Шопур муяссар шудааст бо ҳалкҳои дурдаст—«ҳиёниён ва гелонҳо» муюҳада бандад.

Соли 359 дар асоси муюҳада ҳиёниён дар ҳайъати лашкари Шопури II дар қариби шаҳри Сурия–Умеда ба ҷанг медароянд. Сардори лашкари ҳиёниён Грумбат ном «марде будааст тоза ба таҳт нишаста ва синнаш аз миёна боло нарафта, vale ҷеҳра пур аз чину ожанг гашта ва дар сиёsat заковати комил дошта ва аз зафарҳои бешумор шӯҳрат ёфта. Ҳамроҳи вай писараш низ будааст ҷавоне барно, vale дар коргоҳ ҳалок гашта» (Аммиан Марселлин, 18, 6, 20, 19, 1, 7–11).

Дар охирӣ солҳои 60-ум ва миёнаи солҳои 70-ум Шопури II ду бор ба сари «кушониён», ки пойтаҳти онҳо дар Балҳ будааст, лашкар кашидааст. Тафсилоти ин мухорибаҳоро муаррихи арман Фавст Бузанд ба қалам додааст. Бори аввал «шохи кушониён» Шопури II шаҳсан ҳудаш дар сари лашкар будааст, vale ин ба форсҳо мадад накардааст. «Лашкари кушониён лашкари форсҳоро торумор кард, бисёр форсҳоро аз дами тег гузаронд», – менависад муаррихи арман. Бори дувум Шопури II ба нияти никор лашкар кашид, vale ин дафъа ҳам ҳоли форсҳо табоҳ шуд.¹¹

Маълум, ки дар ин маврид дар зери номи «кушониён» ким-чи хел дигар як тоифа – кидориён, ҳиёниён ё худ, эҳтимол, ҳар дуи онҳо дар назар дошта шудааст.

⁷ Pyllyot P., 1934, p. 43.

⁸ Манделштам А. М., 1958.

⁹ Ÿnoki K., 1959, p. 27. Ба ғавли вай, дар байни солҳои 477–520 {айтолиён дар Гандҳара Кидориёнро торумор кардаанд (Ӯnoki K., 1955 б, p. 236; 1958, p. 1).

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 36.

¹¹ Тревер К. В.. 1954, с. 133–134.

Дар катибаи Самадрагупта, ки дар сутуни Оллоҳобод нақш ёфтааст, аввал «дайвапutra-шахи-шаханушаҳи-шака-марунда» зикр гардида, баъд арзи ахолии Сарандеб барои ҷазираҳо забт шудааст ва дар аризаи худ мардуми ин ҷазираҳо ба Самадрагупта изҳори итоат намуда, ба вай занҳо ва духтаронро пешкаш мекунанд ва аз вай ярлиқе металабанд, ки аз рӯи он ба шарти эътироф намудани ҳукмронии Самадрагупта мамлакати худро ҳудашон идора карда тавонанд. Муҳаққиқони ин катиба унвонеро, ки дар боло дар ноҳунак оварда шуд, ҳар ҳел тавзех медиҳанду ҳар як олим (мувофиқи салоҳиди ҳудаш) онро ба ҷузъҳо тақсим мекунад. Дар байни ин тавзехот тавзехи олими ҳинд Будҳа Прakash ба назар дурусттар менамояд. Ба ақидаи вай тамоми ибораи «дайвапура-шахи-шаханушаҳи» як истилоҳи том буда, қадом як аз подшоҳони барҷастаи миёнаи асрҳои IV-уми Кушониёнро дар назар дорад (санай катиба ҳам ба санаи ин давра мувофиқ аст).

Ба фикри дигар муарриҳ А. С. Алтекар, дар катибаи Оллоҳобод Қидара¹² зикр шудааст ва ин фикр ҳам ҷолиби дикқат мебошад. Дар ин маврид дар байни аҳбори Фавст Бузанд роҷеъ ба «шоҳи қабири Кушониён»¹³ ва унвони катибаи ҳиндӣ, ки дар он аз «шоҳаншоҳи» улвӣ сухан меравад, иртиботе пайдо мешавад. Вале ба доираи маъхазҳо доҳил кардани ин катиба ҳам тамоми авзоъро қобили идрок карда наметавонад, масалан, маълум не, ки муносибати байни кирдориён ва хиёниён чӣ гуна буд.

Вале шояд маъхазҳои хитоиро ба инобат гирифтан даркор бошад? То вақтҳои оҳир ақидае вучуд дошт, ки онҳо дар бораи хиёниён маълумот намедиҳанд. Алҳол олими японӣ К. Еноки исбот мекунад, ки аҳбори маъхазҳои хитоӣ роҷеъ ба Судэро тасхир кардани «хүнҳо» ва ҷунин ривоят, ки онҳо «ҳокими Судэро қушта, заминҳои вайро забт намуданд» (ва зимнан ҳоким Ҳунн насли ҷорумин пас аз он воқеаҳо будааст), ба Суғд нисбат дорад ва дар ин ҷо зери номи «хүнҳо» аслан хиёниён маҳфуз мебошанд.¹⁴ Вале тамоми он ҷизе, ки аз ин аҳбор гирифтан мумкин аст, танҳо зикри ҳамин воқеа, ки Суғдро дар ким-қадом давра хиёниён забт карда будаанд ва таҳлили санаҳо (аҳбор ба соли 437 даҳл дорад) нишон медиҳад, ки онҳо, эҳтимол, Суғдро қабл аз пайдо шудани худ дар ҷануби Осиёи Миёна забт кардаанд, яъне аз Суғд гузашта рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки дар маъхазҳои хиёниён кидориён байни худ омехта мешаванду вале байни маълумотҳо дар бораи хиёниён ва ҳайтолиён ҳад гузаштан аз ин ҳам мушкилтар аст. Ин гап ба воқеаҳои нимаи аввал ва миёнаи асри V нисбат дорад. Муарриҳони араб Табарӣ ва Диноварӣ ҳабар медиҳанд, ки ба таҳти Сосониён Вараҳрони V Баҳроми Гӯр (солҳои 420–437) нишасту дере нагузашта ба Ҳурсон ҳоқони «туркон» дарафтод ва мамлакатро ба ғорат бурд. Баҳроми Гӯр вонамуд, ки ба Озарбойҷон меравад, вале ҳудаш бо эҳтиёти тамом пинҳонӣ ба «туркҳо» наздик омад, ки онҳо дар қарибии Марв ҳайма зада, бепарвоёна дам мегирифтанд. Инак, сарбозони Баҳроми Гӯр наъраи мудҳише қашиданду «туркҳо» рӯ ба гурез ниҳоданд. Баҳроми Гӯр ҳоқони «турк»-ҳоро қушт, зани ӯро ба даст овард ва лашкари ӯро то ҳуди Амударё таъқиб намуд ва дар назди Омул аз дарё убур карду ба «туркҳо» наздик шуда буд, ки онҳо арзи итоат намуданд ва илтимос карданд, ки байни онҳо ва ҳудаш сарҳаде мукаррар кунад ва онҳо аз ин сарҳад наҳоҳанд гу-

¹² Йuddha Prakash, 1957, 1954 р. 135. Бар ҳилоғи ин Д.Аллан агода дорад, ки сухан аз на-мояндагони гуногуни «ҳалғои сакой ва қушонӣ» меравад ва ноҳияи сукунати онҳо аз сарҳадҳои {индустан то Амударё тӯл мекашид (Allan J., 1914, р. XX–XXVIII).

¹³ Тревер К. В., 1954, с. 134.

¹⁴ Бичурин, II, с. 260; Ӯноки К., 1955 а, 1959, р. 24–25.

зашт. Баҳром маҳаллеро, ки ба хоки «туркҳо» хеле амиқ мерафт, интихоб намуд. Фармуд, ки дар он ҷо бурҷе бардоранд ва ин ҷоро сарҳад таъин кард» – менависад Диноварӣ.

Табарӣ менависад, ки дар байни туркҳо ва ноҳияҳое, ки бо «кишвари туркҳо» ҳамсарҳад буд, сарҳад муқаррар карда шуд. Вай муфассал номбар мекунад, ки Баҳром Гӯр чӣ ганимате ба даст оварда буд. Вале муҳимаш ҳамин ки вай волии Ҳуросонро таъин мекунад ва мегӯяд, ки қароргоҳи вай дар Балх буд¹⁵. Пас сарфи назар ба ғалаба вазъияти сарҳади шарқӣ назорати доимиро такозо дошт. Шояд гуфтаи Фирдавсӣ роҷеъ ба он ки пас аз шикасти «туркҳо» ашрофи Ҷағониёну Ҳатлону Балху Бухоро мачбур буд ба Эрон ҳироҷ диҳад, ба ҳамин воқеа алоқа дошта бошад.

Дар бораи қадом «туркҳо» сухан мерафта бошад? Шакке нест, ки ҳуди ин ном анахронизм аст. И.Маркварт ба ду ҷиҳат диккат дод – аввалан, дар як достони паҳлавӣ («Ёдгори Зарирон») аз разми шоҳи Эрон Виштосп ва шоҳи хиёниён Арҷосп сухан меравад ва зимнан корзор дар даштҳои ноҳияи Марв будааст. Баъди ғалаба Виштосп ба Балх бармагардад. ҳамаи ин тафсилоти муҳорибаҳои Баҳроми Гӯрро ба ёд меоварад. Дувум, валиаҳди Ҳуросон ба унвони «марзбони кушон» (яъне «сарҳадбони кушон») соҳиб мешавад.¹⁶ И.Маркварт дар асоси ҳамин ба ҳулюсае меояд, ки Баҳроми Гӯр, дар ҳақиқат, ба хиёниён ҷангида буд ва ин ҳулюсаи вай боварибаҳш аст.¹⁷

Чаро унвони валиаҳди Балх «марзбони кушон» буд? Ин ду сабаб доштанаш мумкин. Якум, ба қавли Табарӣ, Баҳроми I Гӯр як қисми хоки ҳиндус-тонро, ки дар он маҳалҳо мулки Кушониён вучуд дошт, ба мамлакати ҳуд ҳамроҳ карданӣ буд ва инак, унвони мазкур гӯё як навъ намоиши сиёсӣ ҳам буд. Дигар сабаб ҳамин: дар Эрон гумон доштанд (ё медонистанд), ки байни хиёниёни навомада ва Кушониён аз қадим маълум ким-ҷӣ ҳел алоқае ҳаст. Сабаби дувумро ҳамин як далел ҳам тақвият медиҳад. Дар аҳди Яздгурди II (солҳои 438–457) зидди кӯчманчиёни шимол ҷанг идома дошт. Иштирокӣ ва ҳамасри ин ҷанг муаррихи арман Егише Вардапет ҳабар медиҳад, ки шоҳи Сосониён «ногаҳон ба кишвари хиёниён тоҳт, ки онҳоро Кушониён ҳам мегӯянд ва ду сол ҳарб зад, вале натавонист онҳоро ба итоат дарорад»¹⁸. Ҳуллас, ду маъхазе, ки бо ҳам мутлақо вобаста нестанд, хиёниёнро бо кушониён алоқаманд кардаанд. Ин исботи ақидаест, ки хиёниёнро аз қушониён чудо кардан нашояд.

Яздгурди II ҳатто мачбур шудааст, ки қароргоҳи ҳудро ба шимол кӯчонад. Авзози пуртаҳлука дар ин ҷо зиёда аз даҳ сол тӯл қашид. Ҳуди ҳамон муаррихи арман Егише Вардапет менависад, ки соли 450 «Яздгурд лашқари бешумор гирд оварда, раҳсипор шуд ва ба кишвари ҳайтолиён расид. Шоҳи кушониён инро дида, ҷуръати ҳарб наёфт ва рӯ ба гӯшаҳои дастнораси биёбон фирор кард». Баъди ин Яздгурди II сарзамини Кушониёнро ба ғорат бурд, бисёр шаҳрҳо, асирон ва сарватро ғанимат гирифт. К.В.Тревер дар асоси ибораи «кишвари ҳайтолиён»-и ин матн ҳулюсае мебарорад, ки ҳайтолиён дар ин давра «аз афти кор, ҳанӯз бар кушониён ҳукмфармо набуданд»¹⁹. Вале мо ба ин фикри К. В. Тревер розӣ не, баръакс, ба фикри мо, матни мазкур далели он аст, ки ҳайтолиён бар хиёниён ҳукмфармо

¹⁵ Nöldyķū Th, 1879, s. 98–102; Шмидт А. Э., 1958, с. 445–447–475.

¹⁶ Nöldyķū Th, 1879, s. 101–102.

¹⁷ Marquart J., 1901, s. 50–52.

¹⁸ Тревер К.В., 1954, с. 136 (ҳатти гусиста аз ман.– Б. У.).

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 136–137.

шудаанд ва тамоми хоки («кишвари») онҳо аз они ҳайтолиён ҳисоб мешуд, vale онҳо ҳанӯз дар чангҳои зидди Эрон иштирок намекарданд.

ҳайтолиён

Инак, дар ахбори муаррихи арман, ки ба соли 450 нисбат дорад, «кишвари ҳайтолиён» номбар шудааст. Егише Вардапет хабар медиҳад, ки солҳои 453–454 Яздгурди II боз ба шоҳи Кушониён дарафтоданӣ шуд, vale шоҳи Кушониён ин нияти ўро пешакӣ фахмиду ба форсҳо зарбаи мудҳише зад ва бисёр ҷойҳои Эронро ба хок яксон намуду ба ғорат бурд²⁰.

Е.Е.Неразик дар асоси таҳлили матн ҷунин ақидаи ба фикри мо ҳам қобили қабулро изҳор намуд, ки юриши Яздгурди II нисбат ба юришҳои пештараи вай ба ноҳияҳои шарқтар нигаронида шуда буд, эҳтимол, мухориба на бо хиёниён, балки акнун бо ҳайтолиён рӯй дода бошад.²¹ Гуфтан мумкин, ки ин аввалин задухӯрди ҳарбии Эрони сосонӣ бо ҳайтолиён буд ва сосониён аз ҳамин задухӯрдҳо бояд фаҳмида бошанд, ки душмани нав – душмани ниҳоят пурзӯри тавоно пеш омада истодааст. Vale ҳамаи ин ҳоло аввали кор буд.

Иттиҳодияи нав дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба дигар мамлакатҳо ҳайъатҳои сафорат мефиристодагӣ шуд; соли 456 ба Хитой ҳайъати сафорати ҳайтолиён меояд²². Агар ба ин дараҷа тез қувват гирифтани иттиҳодияи ҳайтолиёнро дар назар дошта бошем, равшан мешавад, ки «гунну қидориён» дар охирি солҳои 50- 60-уми асри V бехуда ба ҳайтолиён тазъийқ наоварда будаанд.

Дар аҳди Пирӯз (солҳои 459–484) муборизаи зидди ҳайтолиён ба авчи худ расид. Аз ҳабари муарриҳони араб маълум мешавад, ки Пирӯз бо дастгирии аҳолии «Тахористон ва атрофи он» ҷулуս кардааст. Вай «иктидори ҳайтолиёнро афзуд ва ба мукофоти мадади онҳо ваъда дод, ки ба сарҳади онҳо даҳл наҳоҳад кард». Vale Табарӣ ривоят мекунад, ки «сипас, Пирӯз ба сари тоифае лашкар қашид, ки Тахористонро соҳиб буданд ва худро ҳайтолӣ меҳонданд». Пирӯз бо лашкари худ то ба таги ҳамон бурҷе расид, ки Баҳроми Гӯр соҳта буд. Баъди ин Табарӣ як ривояти афсонамонандеро меоварад, ки Пирӯз чӣ илоҷе ёфта, ваъдаҳилоф набудани худро нишон доданӣ шудааст (гап аз он ваъдае меравад, ки Пирӯз ба шоҳи ҳайтолиён Хушнавоз дода буд ва мувоғики он бояд аз сарҳадди ҳайтолиён намегузашт: Маълум, ки сарҳади ҳайтолиён ҳамон бурҷ буд ва инак, «Пирӯз ба таги он бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 пахлавонро бар он илҳоҳ созанд ва филону пахлавонон бурҷро пеш мекашидану Пирӯз аз паси он меомад ва бо ҳамин илоҷ ваъдаеро, ки ба Хушнавоз дода буд, гӯё вайрон намекард». Дар ин мухорибаи зидди ҳайтолиён Пирӯз ва бисёре аз лашкари вай ба ҳандақҳое, ки маҳсус дар сари роҳ қанда шуда, рӯи онҳоро номаълум пӯшонда, ноаён карда буданд, афтидану кушта шуданд. ҳайтолиён тамоми Ҳурсонро тасхир намуданд²³. Диноварӣ менависад, ки номи шоҳи «туркҳо» яъне ҳайтолиён Хушнавоз буд. Вай ҳам мисли Табарӣ менависад, ки ҳандақҳои чуқур қанда, рӯи онҳоро ноаён пӯшида монда буданд. Ҳуди подшоҳ ва бисёр аскарони вай ба ин ҳандақ афтиданд ва ба қавли муарриҳ, «ба адам рафтанд». Вакте Пирӯз ба ин ҳандақ афтида банд мешавад, ўро бо

²⁰ Егише Вардапет, 1953, с. 256–257.

²¹ ИТН, I, с. 410.

²² Ўноки К., 1955 б, р. 234.

²³ Шмидт А. Э, 1958, с. 448–449; Nöldyky Th., 1879. с. 115–132.

санг зада мекушанд ва тамоми қароргоҳи вай, дұхтараш, мұбади пираш, занҳояш ва сарваташ ба дасти ҳайтолиён меафтад²⁴. Дар бораи ин хандаки рұпұши пуроб дар маъхази византій ҳам мәйлумоте ҳаст (Прокопий Кесарский, I, 4).

Ин өкөна на факат дар сарчашмаҳои арабӣ, балки инчунин дар сарчашмаҳои суринем, византій ва арманӣ ҳам тасвир шудаанд. Баъзе ҷиҳатҳои масъаларо хотирнишон мекунем. Пирӯз зидди ҳайтолиён се бор ҷангидаст. Ҷанги якум бо ҳамин анҷом ёфт, ки вай асир афтоду vale шоҳи Византия пули бисёре дода, чони вайро ҳарид, аз асорат озод кард. Пас аз муддате боз ҷангро сар мекунаду боз асир меафтад. Аз афти кор, маҳз дар вакти бори дувум асир шуданаш ваъда додааст, ки дигар аз сарҳади ҳайтолиён наҳоҳад гузашт ва ба замми ин бояд товони ниҳоят калон – 30 ҳаҷир танга медод. Пирӯз дар асорат истода фармуд, ки товоно ба ҳайтолиён биёваранд, аммо ҳазинаи дар ҷангҳо холишуда ин миқдор пул надошту факат як қисми онро дод. Vale Пирӯз писарашиба ба ғарав монда, ба ҳар ҳол, аз асорат раҳо ёфт. Агар ба ҳабари Приски Понӣ бовар қунем (1,27), Пирӯз ҳайтолиёнро фиреб додааст ва ин ба ҷанги севум баҳона шудааст. Гап дар ин, ки Пирӯз ба «гүннҳо» таклиф кардааст, ки муҳидай сұлҳ банданд ва чун ғарави соғу покии нияти ҳуд ба подшоҳи «гүннҳо» дұхтареро ба занй додаасту гуфтааст, ки ин дұхтар ба вай ҳоҳар мешавад. Дұхтар ба дарбори шоҳи «гүннҳо» меояду қаллобии Пирӯзро ғош мекунад ва мегүяд, ки вай ҳоҳари Пирӯз не, балки қанизи вай аст. Шоҳи «гүннҳо» Қунҳо аз ин найранги Пирӯз бениҳоят музтар шуда, ба нияти қасос аз Пирӯз илтимос мекунад, ки ба ихтиёри вай муаллимони илми ҳарб фиристонад, зеро вай лашқари калон дораду аммо сарлашқарони пуртачиба надорад. Вақте ин муаллимон ба ихтиёри подшоҳи ҳайтолиён омаданд (Пирӯз 300 эронии начибро фиристода буд), ҳайтолиён як қисми онҳоро гүшү биниву забон бурида, сар доданду бокимондаро күштанд.²⁵ Инак, боз ҷанг сар шуд, ки ин ҷанги севум буд ва дар ин ҷанг Пирӯз бешарафони ҳалок шуд²⁶.

Ин шикасти мудхиш аҳолии Эронро ба воҳима андохт. Ба қавли сарчашма дар Эрон, «ҳатто дар айёми амонӣ қасе набуд, ки часуруна ва нотарсона ба ҳайтолӣ нигарад ва агар номи ҳайтолиро шунавад, ҳатто ба ларза меомад».

²⁴ Althūyim U., 1960, с. 51-52; муаллифони арабу форсзабон номи ин подшоҳро Ҳушнавоз (Фирдавсӣ) ё Ахушунвор (Табарӣ) гуфтаанд (Marquart J., 1901, s.60; Лившиц В.А., 1969, с.67). Агида ҳаст, ки ин ном аз забони эронӣ бармеояд ва аслан *axsondar «хукмдор» ё *axsonwar («ҳоқим») аст. (Maŷnchӯn-Hӯlfӯn O. J., 1959, p. 230). Мумкин аст, ки ин ном не, балки унвон бошад.

²⁵ Дар бораи ин вогеаҳо ниг.: Пигуловская Н.В, 1941, с. 56-59. Приски Понӣ Қунҳоро шоҳи гүннүкдориён меномад. Дар катибаи номи ин шоҳ Гунҳоз аст (Althūyim U., 1959, I, s.32). Ин маъхазро ҳар гуна тавзех додан мумкин. Эҳтимол, ҳабари Приски Понӣ ба ҳуди қидориён даҳл дошта бошад, ки онҳо якҷоя бо ҳайтолиён ба Эрон ҳу-чум мекарданд. Соли 468 аз Византия ҳабар расид, ки «форсҳо бар гунну қидориён ишилб омадаанд ва шахри онҳо Валаамро муҳосира намудаанд» (Приски Понӣ, 35) ва ин ҳабарро ба Византия ҳайъати сафорати форсҳо бурда будааст. Гумон меравад, ки Валаам гароргоҳи кӯчиест дар ким-кучои ҷанубу ҷаарби Туркманистон. Аммо инро дигар ҳел тавзех додан ҳам мумкин – масалан, Приски Понӣ ҳамаи гүннҳои Осиёи Миёнаро «қидориён» ва Балхро Валаам меномиду дар ривояте, ки роҷеъ ба қидориён дошт, мадракоти оид ба кӯчманичиёни гуногуни Осиёи Миёна ба ҳам омезиш ёфта буд.

²⁶ Феофани Византій менависад: «Шоҳи ҳайтолиён ғайтол, ки номи тоифа аз ўст, Пирӯзро маилуб сохту форсҳо ин ҷойхоро аз даст доданд (тарчумаи русии пурраи ин матнро ниг.: «Византийские историки», 1960, с. 493). Эҳтимол, номе, ки Феофан меорад, маҳсули этимологияи ҳалгӣ бошад.

Зиёда аз ин, як форси начиб ба шароите, ки дар Эрон баъди Пирӯзро торумор кардани ҳайтолиён ба вучуд омада буд, чунин баҳо додааст: «Пирӯз меҳани ин қадар аъзаму ин қадар мустақили моро чунон бандаи ҳайтолиён соҳт, ки то мулки ориён (Эрон –Б.Ф.) вучуд дорад, аз ин бандагии пургусса раҳой намеёбад»²⁷

Дар «Бахман-Яшт», ки ба забони форсии давраҳои миёна таълиф шудааст, порчае ба назар мерасад, ки зотан бо воқеаҳои солҳои 80-уми аспи IV иртибот дорад. Г. Бейли ин фикраро ба тарики зайл овардааст: «Бад-ин минвол, ин тоифа, ки худ зодаи Ғазаб ҳастанд, садҳо, ҳазорон ва ҳазорон ҳазор мардумро тӯъмаи тег соҳтанд. Ин девҳои фатиламӯй ялаву алами бешумори худро бардошта, ҳамла оварданд. Онҳо Эрони маро поймол карданд, ки он маҳсули дастрончи хурмуз аст, онҳо саросар ҳуҷум карданд, онҳо, ки туркону хиёниёни сурхи адӯ ҳастанд ва ала-ми онҳо сарозер аст».²⁸

Эрони сосонӣ, ки борҳо ба таги пои вай императорҳои мағрури Рим сар мондаанд, дар охирҳои аспи V фақат аз номи қӯчманчиёни бадҳайбати Осиёи Миёна ҳайтолиён ба ларза меомаду ба онҳо боч медод²⁹.

Мо хотирнишон карда будем, ки (дар байни солҳои 467–470 ва 480) ҳайтолиён Сугдро ишғол карданд. Баъди ин онҳо ба тасхир мулкҳои Туркистони шарқӣ шурӯй намуданд. Онҳо соли 479 ноҳияи Турфон, солҳои 490–497 Урумҷӣ, байни солҳои 497 ва 509 Қарошараро³⁰ забт карданд. Аз кувват ва нуфузи ҳайтолиён дар Туркистони шарқӣ чунин воқеа шаҳодат медиҳад. Соли 522 волии яке аз мавзъҳои ноҳияи Хара-Хото, ки аслан худаш аз жожҳо будааст, зидди хитоиҳо исён мекунаду баъд ба назди ҳайтолиён гурехта меояд ва аз онҳо барои рафъи душманони худ мадад мепурсад.³¹

Агар ба назар гирем, ки Хутану Кошғар ҳам ба ҳайъати давлати ҳайтолиён даромадаанд (эҳтимол, дар охир аспи V), пас гуфтан мумкин, ки дар ибтидои аспи VI ҳайтолиён ба тамоми Туркистони шарқӣ соҳиби мекарданд.

Солномаҳои хитой номгӯи мулкҳоеро додаанд, ки ба ҳайъати давлати ҳайтолиён доҳил шуданд. Муқоисаи ин аҳбор бо сарчашмаҳои давраҳои сонитари арабу форс имкон медиҳад, ба ҳулосае оем, ки давлати ҳайтолиён қисми асосии Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт ва зоҳирлан (инро ҳанӯз И. Маркварт ҳам қайд карда буд) қисми муҳимтарини мулки онҳо Тахористон буд. Файр аз ин, ҳайтолиён дар ҷануб ҳам ҷанд ҷойхоро забт карданд. Масалан, онҳо дар нимаи дувуми аспи V Қандаҳор³² ва андаке баъдтар баъзе мавзъҳои шимоли хиндустанро тасхир намуданд.

Афсӯс, ки таърихи осиёимиёнагии ҳайтолиён чӣ қадар мавҳуму пардапӯш аст. Дар маъхазҳои хиндӣ ҳайтолиёнро «хуно» (*hūna*) гуфтаанд. Мувофиқи мадраке охирин волии аъзами оли гуптҳо Скандагупта (санаи аҳдаш тақрибан солҳои 435–467³³, мувофиқи маъхази дигар аз солҳои 455–456 таҳминан то соли 470³⁴) мачбур

²⁷ Тревер К. В., 1954, с. 138.

²⁸ Йайлӯи Н. В., 1954, с. 13–14.

²⁹ Мувофиқи мадракоти нумизматӣ (Массон В. М., Ромодин В. А., 1964 .с. 204).

³⁰ Ӯноки К., 1955 в, р. 235.

³¹ Ӯноки К., 1959, р. 25–26.

³² Ба агидаи Ӯноки К., ин вогеа дар байни солҳои 477 ва 520 ба вугӯй омадааст (Ӯноки К., 1959, р. 27), вале дар оиози ин фосила рӯй додани вогеаи мазкур бояд ба ҳагигат наздик бошад.

³³ Синха Н.Р., Банерҷӣ А.Ч., 1957, с. 89.

³⁴ «*Thī Yākātako-Gupta agy*», 1954, р. 161–169; Majumdar R.C, 1957, р. 25, 28.

шудааст, ки аз онҳо худро дифоъ кунад ва тавонистааст онҳоро мағлуб созад.³⁵ Гумон меравад, ки ин аввалин тохтутоzҳои ҳайтолиён буд ва онҳо то ин дам аллакай Қандахорро дар итоати худ доштанд.

Барои тавзехи давраҳои минбâдъ дар дасти мо мадракоти сарчашмаҳои гунонгун, аз ҷумла, солномаву навиштаҷоти ҳиндӣ, ривояти сайёҳони Хитой ва дигар мамлакатҳои ҳаст, ки маълумоти онҳо аксаран ба яқдигар хилоф мебошад, ба ин сабаб тафсири онҳо низ ҷандин тобиш дораду ҳар олиме ақидаи худро роҷеъ ба онҳо ба тарзи худ баён кардааст. Дар солҳои охирини асри V ва даҳсолаи аввали асри VI дар сари ҳуноёни ҳинд Тарумана ном шоҳе меис-тод, ки дар яке аз катибаҳои ҳиндӣ дар ҳаққи вай гуфта шудааст: «Номдор Тарумана, подшоҳи беандоза машҳури олам». Валиаҳди ў писараши Михи-ракӯл шуд, ки дар бораи вай ҳеле бâдтар Сюан-сзан навишта буд, ки вай ба тамоми ҳиндустон ҳукмронӣ мекард ва «бе истисно тамоми музофотҳои ҳамсаъро ба худ тобеъ намуд». Аз афти кор, дар аҳди Михирақӯл мулки ҳайтолиён дар шимоли ҳиндустон, ҳақиқатан, ҳаддалимкон васеъ буд. Вале бисёр иқдомоти вай, алалхусус, буддоиёнро таъқиб кардани вай тамоми аҳолии ҳиндустонро бар зидди вай ҳезонд. Михирақӯл дар ҷангиги зидди волии гуптҳо Яшодхарман шикаст ҳӯрд ва сонитар дар Кашмир ҳокимииятро ба даст гирифт.

Дар миёнаҳои асри VI қисми асосии шимоли ҳиндустон аз ҳукми «ҳуно» – ҳайтолиён раҳои ёфт. Сабаби ин (дар ин бобат ақидаи олими ҳинд Р. Мачумдар мутлако дуруст аст) на шикастҳое мебошанд, ки сарварони «ҳуноён»-и ҳинд ба онҳо дучор омаданд, балки дар ибтиди солҳои 60-уми асри VI ҳалокатбор торумор шудани ҳайтолиёни Осиёи Миёна мебошад³⁶. Дар натиҷаи ин қадар зарбаи мудҳиш ҳӯрдани ҳайтолиёни Осиёи Миёна ҳайтолиёни ҳинд аз ақибгоҳе, ки дар Осиёи Миёна доштанд, маҳрум шуданд ва дигар на қувваи нав гирифта тавонистанду на имдоди тоза ва маҳз ба туфайли ҳамин ба сукут расиданд, ки ин боз як мисоли робитаи зичи байниҳамдигарии таърихи ҳиндустон ва Осиёи Миёна мебошад. Гарчанде дар ҳиндустон ҷамоатҳои ҳайтолиён ва ҳатто вилоятҳои ҳайтолиён боз ҳеле вакт вуҷуд доштанд, вале акунун «ҳуно» – ҳайтолиён дар таърихи ҳиндустон дигар мақоми намоёнро соҳиб набуданд.³⁷

Дар баёни таърихи сиёсӣ материали нумизматӣ дидаву дониста амалан истифода бурда нашуд. Асари ҷорҷилдаи Р.Гёбл «ҳуҷҷатҳо оид ба таърихи ҳуноёни эронӣ дар Бохтару ҳиндустон»³⁸ муфассалтарин тадқикотест дар бораи тангаҳои қидориёну ҳайтолиён. Ин асар, ки таҳқурсии мукаммали ҳуҷҷатӣ дорад, ба тадқиқи илмии нумизматикаи ҳайтолиён асос мегузорад. Р. Гёбл тамоми он материали беандоза фаровонро ба 297 эмиссия, яъне сиккай тангаҳо тақсим кардааст. Вай инчунин тартиби таснифи тангаҳоро ҳам тағйир додааст. Бисёр ҳатҳои рӯи тангаҳо ба тарзи нав ҳонда шудаанд, ҳулосаҳои ниҳоят пурмасъулу муҳими таъриҳӣ изҳор гардидаанд. Мо меҳнати пурмашаққату дурударози муғиди ин олимро ба қадри лозима тақдир намуда, дар айни ҳол бояд гӯем, ки муҳимтарин асарҳои таъриҳӣ-нумизматии олимони советӣ аз доирии назари вай берун мондааст ва мо алҳол аз истифодаи ҳулосаҳои умумитаъриҳии вай худдорӣ менамоем, зеро асоси ин ҳулосаҳо ғолибан тарзи нави ҳондани ҳатти рӯи танга мебошад, ки

³⁵ «Thī Yākātako-Gupta agy». 1954, p. 163–164; Majumdar R.C, 1954, p. 26.

³⁶ Majumdar R.C, 1954, p. 39.

³⁷ «Thī Yākātako-Gupta agy». 1954, p. 174–175; Majumdar R.C, 1954, p. 26; McGovyrn W. M., 1939, p. 414–417.

³⁸ Göhl R., 1967.

бисёр чихатҳои он баҳснок буда, ба тафтиши лингвистони эроншинос эҳтиёч дорад. Мутаассифона, пас аз нашри асари Р. Гёбл (ва инчунин асари қабл аз ин чопшудаи Р. Гиршман ва диг.) ҳам масъалаи ҳамчун мадраки мукаммали таърихӣ истифода бурдани тангаҳои ҳайтолиён ҳал нашуда монд; ҳалли ин масъала кори оянда аст.

Хуллас, ҳайтолиён давлати нихоят калоне ба вучуд оварданд, ки андозаи он аз андозаи давлати Кушониён ҳам калонтар буду vale чӣ қадар калон бошад, ҳамон қадар сусту ноустувор буд. Аммо сарфи назар ба ин ҳайтолиён дар таърихи Осиёи Миёна ва бисёр мамлакатҳои Шарқ роли муҳим бозиданд. Маҳз онҳо тавонистанд дар Шарқ на фақат пеши роҳи урдуи Сосониёни Эронро гиранд, балки ба шоҳони кушонӣ зарбаи ҳалокатбор зананд. Парчами дастаҳои ҳайтолиён дар дашту саҳрои Эрон ҷавлон мезад, ба шоҳони ҳайтолиён вобаста буд, ки ин ё он одам дар Эрон шаҳаншоҳ мешавад ё не ва дар вакташ бурда супурдани боч яке аз вазифаҳои муҳими бисёр ҳукуматҳои Эрон буд.

Ҳалқҳои Моварои Кавказ, ки дар зери асорати Сосониён буданд, низ қо-мат афроҳтанду зидди зулми Сосониён алангай муборизаро боло хезонданд.

Дар солҳои 483–484 дар Иберия, Арманистон ва Албания Кавказ шӯълаи шӯриш ба осмон мепечад. Шӯришгарон аз ҳайтолиён шикаст хӯрдани Пирӯз ва суст шудани иқтидори Сосониёнро истифода бурданд.³⁹ Ана ҳамин тавр, муборизаи ҳалқҳои мазлуми Моварои Кавказ бо равнақи ҳалқи Осиёи Миёна– ҳайтолиён ба ҳам печида рафт. Нихоят, ҳайтолиён дар этногенези ҳиндустон, Афғонистон ва, алалхусус, Осиёи Миёна роли муҳим бозиданд.

2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Масъалаи пайдоиши хиёниён ва ҳайтолиён

Нависандай суриёни аввали асри VI Яшу Стилат менависад, ки: «хиёниён, ки худ гунн ҳастанд».⁴⁰ Вале ин даъворо бечунучаро қабул кардан лозим не. Дар назари муаллифони онзамонаи гарб тамоми кӯчманчиёни Осиёи Миёна сарфи назар аз номи аслии онҳо, «гуннҳо» ё «гуннҳои сафед» буданд.

Баъзе муҳаққиқони имрӯза хиёниёнро бо «хиёаона»⁴¹ ном тоифае, ки дар «Авесто» зикр шудааст, алоқаманд мекунанд. Онҳо душмани зардуштиён, душмани шоҳи одил Вишто будаанд, ки ҳомии Зардушт мебошад. Бар вифоқи матни «Авесто», онҳо «бадраг» ва «бадкеш» мебошанду аз афти кор, аз ҷумлаи кӯчманчиёнанд. Ф. Алтхайм, ҳатто таъбири «Авесто» – тегахӯду тегасипар»-ро, ки дар як матни мавхуме омадааст («Яшт», XIX, 30), бо номи сакоиёни тегахӯд алоқаманд мекунад ва дар ҳамин асос ба ҳулюсае меояд, ки: «Пас, хиёаона баробари яке аз қабилаҳои сакой байни Оксус ва Яксарт падид меоянд».⁴² Эроншиноси номӣ Бейли⁴³ ин масъаларо мавриди тадқики муфассал қарор дода, ақидае изҳор мекунад, ки ин қабила, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб не, ки номаш дар «Авесто» мондааст. Вале, рости гап, то чи андоза мураккабу пеҷдарпech будани ин масъаларо

³⁹ Дъяконов М.М., 1961, с. 227.

⁴⁰ Marquart J., 1901, 5. 58; Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁴¹ Marquart J., 1901, 5. 50; Hýrzfýld E, 1930, p. 19.

⁴² Althýim U., 1959, I, s. 52. 53.

⁴³ Доир ба агидаҳои аввали асри VI: Bailey H. W., 1932, p. 946.

Г.Бейли нағз мефаҳмад. Ба ақидаи вай, аввалҳо («дар давраҳои Виштосп») ин қабила дар нохияи Оксус макон дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд – оё ба шимолу шарқ кӯчида рафтанду баъдтар боз ба ҷануб гашта омаданд ва ё дар ҷои худ монда, ба ҳеч кучо нарафтанд ва ғайраву ва ҳоказо ва онҳо бо «хуннҳо» чи муносибате доштанд ва мабодо дар номи ҳуди ҳамин «хуннҳо» решай қалимаи қадими «ҳиёна» намонда бошад ва ғайра ва ҳоказо – ҷавоби ин саволҳоро Г.Бейли намедонад.⁴⁴

Дар ҳақиқат, дар савияи ҳозираи дониш мо на ба ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонему ва на ба як қарори қатъии асоснок омада метавонем, ки «ҳиёна» ба ҳиёни таъриҳӣ чи муносибату чи алоқае доштанд. Гап дар ин ки, агар ба таъбири хеле дақиқона изҳоркардаи Г.Бейли аниқ пайравӣ намоем, мо ҳам бояд эътироф кунем, ки ким-чи ҳел як иттиҳодияи мӯқтадири қабилаҳо вучуд дошт ва онҳо душмани зардуштиён буданд ва дар «Яштҳо» зикр гардидаанду баъд якбора аз пеши назари сарчашмаҳои таъриҳӣ ғайб задаанд. Менчен-Хелфен менависад, ки «дар тамоми ин муддат онҳо дар кучоҳо пинҳон шуда мегаштанд. Инро касе намедонад», фарзиян ба шимолу шарқ кӯчида рафтани онҳо – «мутлақо қобили эҳтимол нест» ва ба қавли Моргенстерне, «аслашро гиред, онҳо умуман вучуд надоштанд»⁴⁵.

Инак, ду ақидае, ки комилан хилоғи яқдигар мебошанд. Дар «давраҳои Виштосп» – дар асри VI пеш аз милод қабилаҳои «ҳиёна» аслан вучуд доштанд ё не? Маркварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. ҳанӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамон зарбаҳои ҳалокатбори ҳиёниёну ҳайтолиёнро, ки ба Эрони сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: «Ин тоифа ба эрониён чунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто номи онҳо ба «Авесто» роҳ ёфта, аз он ҷо номи аслии душманони ҳомии Зардушт – Ковай Виштоспро тамоман зудуда партофтааст».⁴⁶ Э.Херсфелд⁴⁷ ва Р.Гиршман⁴⁸ ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд.

Инак, решай ҳиёниёнро дар давраҳои пеш аз ҳаҳоманишиҳо ё дар давраи ҳаҳоманишиҳо ё дар давраҳои баъди ҳаҳоманишиҳо, яъне вобаста ба он, ки санаи «Яшт»-и нӯҳум чӣ гуна мешавад, ҷустуҷӯ кардан ҳарҷанд кори дилкашу қулай намояд ҳам, вале аз афти кор, ба иҷрои он асос надорем. Эҳтимол, ҳак ба ҷониби ҳамон олимоне мебошад, ки иддао доранд, ин ном дар «Авесто» хеле сонитар пайдо шудааст. Вале дар ин сурат ҳам, масъала ҷолиби дикқат аст, яъне ин ном акнун на далели барвақт ба вучуд омадани ин тоифа, балки инъикоси авзои сиёсии давраҳои хеле сонитар ҳоҳад шуд. Дар айни ҳол, ин ном нишон медиҳад, ки умуман масъалаи пайдоиши ҳиёниён то чи андоза масъалаи дандоншиканӣ мурракабу пеҷдарпech мебошад.

Номи шоҳи ҳиёниён Грумбат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он «Пуштибонаш Баҳром»⁴⁹ мебошад. Аммиан Марселлин менависад, ки писари Грумбат «ҷавоне буд хеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони ҳуд» (Аммиан Марселлин, 19, I, 7). Азбаски ҳуди ҳамин муаллиф афти гуннҳоро «безеб» ва

⁴⁴ Йайլӯ H. W., 1954, 5. 20–21.

⁴⁵ Маӯнчӯн-Ҳӯлғӯн O.'., 1959, p. 227–228. Оид ба шакку шубҳаи Гиршман ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁶ Marquart J., 1901, s. 50.

⁴⁷ Нӯрзғӯл Ӯ., 1947, p. 771–774.

⁴⁸ Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁹ Ин этиологияи Ф. Андреас (ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 117; Maӯнчӯн-Ҳӯлғӯн O.J., 1959, p.230). Этиологияҳои туркӣ гобили габул не (Althīm U. und Stīhl R., 1954, s.277).

намуди онхоро «бадҳайбату дилнокаш» гуфтааст, мо метавонем пайрави он муҳаққиконе бошем, ки ин тавр мегӯянд – ин ҷавон аз хиёниён аст ва модоме нависандай гарб ҳусни ўро таъриф карда бошад, пас вай ба гуннҳо қаробате надоштааст.⁵⁰

Алалхусус, тасвири маросими дағни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Аммиан Марселин (19, I, 10–11; 19, 2, 1) часади шоҳзодаро, ки дар ҷанг қушта шуда буд, бо сару либосу асбобу аслиҳаи ҷангӣ орову торо дода, дар миёнҷои суфаи васеи баланд монданд, дар атрофи он даҳ тобуте ҷиданд, ки андаруни ҳар яки он ҳайкали мурда буд ва ҳайкалҳо чунон мөҳирона соҳта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мardum даста ба даста ва ҳайма ба ҳайма тақсим шуда, зиёfat меҳӯрданд, ба мурдаи шоҳзода азо гирифта, марсияҳои маҳсус меҳонданд. Занон бошанд, лобакунону навҳакашон ин орзуви умеди ҳалкро ба охират гусел мекарданд...». Баъд мурдаро сӯзонданду устухони онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки ҷавонро ба иҷро расонда, турбати ўро дар ватанаш ба хок супоранд».

Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дағн дар Ҳоразм ҳаноми ҳафриёти димнаҳои Кенгқалъя ва Қӯхнааёз падид омадаанд. Дар ин ҷо суфаи баланди ҷавон ёфт шуд, ки дар болои он замоне гулҳани қалоне афрӯҳта будаанд ва дар атрофи гулҳан устухони одамӣ ёфт шудааст. Дар паҳлӯи устухон пораи рӯи ҳайкали гилии одам ба даст омад, ки ранг дода шуда аст (дар Кенгқалъя), гайр аз ин дар даҳмаи Қӯхнааёз пораи мӯчассамаи гилии одам ёфт шуд (аниқтараш дasti ҳайкал, ки бо усули ба қолиби оҳанин ҷондани латтаи гачолуд соҳта шудааст).⁵¹ Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони советӣ имкон доданд, таҳмин кунанд, ки ватани хиёниён соҳилҳои Араб аст⁵² ва ин таҳмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Вале фаромӯш набояд қард, ки баъзе унсурҳои маросими дағн, ки ба маросими дағни хиёниён шабоҳат дорад, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам ёфт шудаанд. Мувофиқи ҳабари солномаҳои хитой дар Ши (ноҳияи Тошканд) биное будааст, ки дар миёнҷои суфаи баланд доштааст. ҳар сол дар ин биное маросими азо мешудааст: дар суфаи баланд «... зарфи тиллоро мегузоранд, ки андаруни он ҳокистари ҷасади волидайни волӣ ҳаст, баъд он зарфро дар гирди таҳт мегардонанд ва гулу мева мепошанд ва волию ашрофро гӯшти курбонӣ медиҳанд».⁵³

Дар Фарғона, дар ноҳияҳои мачрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Араб ҳамроҳи мурда ба гӯр бутҳои ҳурди гачӣ мегузаштаанд.⁵⁴

Хуллас, аз диди нависандай аспи VI Сурия бемалол даст қашидан мумкин бошад ҳам, вале бар ҳилофи вай ягон назарияи мукаммали пайдоиши хиёниёнро пеш гузаштан аз имкон берун аст. Ҷаҳонро аниқ гуфтан мумкин, ки хиёниён, пеш аз ҳама, қабилаҳои эронизабони Осиёи Миёна буданд.

Дар бораи пайдоиш ва шароити этникии ҳайтолиён маълумоти хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо ҳилофи яқдигаранд. Прокопий Кесарский, ки ҳайтолиёнро «гуннҳои сафед» номидаваст, менависад: «Гарчанде ҳайтолиён аз тоифаи гуннҳоянд ва (чунин) ном доранд, вале бо он гуннҳо, ки мо медонем, ҳеч иртиботу муносибате надоранд, зеро қишивари онҳо ҳамхудуди гуннҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуннҳо сокин нестанд... онҳо мисли дигар

⁵⁰ Пигуловская Н. В., 1941, с. 36.

⁵¹ Рапопорт Ю. А., 1958, с. 51.

⁵² ИТН, I, с. 413–414.

⁵³ Бичурин, II, с. 272–282.

⁵⁴ Дар бораи онҳо ниг.: Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955, 51–52; Левин Л. М., 1968.

тоифаи гуннхо кўчманчигӣ намекунанд ва аз давраҳои қадим дар заминҳои ҳосилхез ба тарзи муқими сукунат доранд. Дар байни тамоми гуннхо онҳо ягона тоифае мебошанд, ки пӯсти баданашон сафед аст ва симои зебои дилкаш доранд ва мисли дигар гуннхо ким-чи хел вахшиёна зиндагӣ намекунанд ва дар итоати як подшоҳ мебошанд, давлати қонунӣ доранд ва дар муносабати байни худ ва ҳамсоягони худ бехтар аз румиёну форсҳо адолатро риоя менамоянд».⁵⁵

Ба ҳамин тарик, Прокопий Кесарский ҳайтолиёно аз гуннхо аниқ чудо мекунад. Вай на фақат ҳалқҳои гуногун будани онҳоро таъкид менамояд, балки гуногун будани онҳоро батафсил асоснок ҳам мекунад. Албатта, ба ҷунин маълумоти муфассал ва асосноки як сарчашма мӯътабар баҳои лозима надодан нодуруст аст. Вале дар айни ҳол, гуфтган лозим, ки аз ин ҳабар дар бораи пайдоиши ҳайтолиён ҳеч гуна маълумот гирифта наметавонем.

Дар сарчашмаҳои хитой оид ба пайдоиши ҳайтолиён ҷандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитоиро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин:

а) ҳайтолиён яке аз тоифаҳои йуучиҳо; б) ҳайтолиён шоҳаи қабилаҳои гогюйҳои турк; в) ҳайтолиён аз қабилаҳои чеши (Турфон) бармеоянд; г) ҳайтолиён авлоди Қанғӯй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши ҳайтолиён навиштааст: «Мадракоти кишварҳои дуродур ва ҳалқҳои ба забони ҳориҷӣ гапзананда, ки роҷеъ ба давраҳои бениҳоят қадим мебошанд, нодуруст фахмида шудаанд ва таҳриф гардидаанд. Пас, мо намедонем, ки асли воқеа ҷи гуна буд. Бо ин роҳ ҳалли масъалаи пайдоиши ҳайтолиён имкон надорад».⁵⁶ Олимӣ ҳозиразамони Япония К.Еноки ҳамаи ин ақидаҳоро муфассал ва бо камоли кордонӣ тадқик намуда, маҷбур шуд ба ҳамон ҳулосаи болӣ ояд – яъне муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии ҳайтолиёнро намедонистанд ва ақидаи онҳо одатан «китобӣ» буда, аз ҳаво гирифта шудаанд.⁵⁷

Олимони Европа гарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитоиро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии ҳайтолиён назарияҳои бисёре пеш ниҳоданд. Баъзеи онҳо ҳайтолиёнро авлоди йуучиҳо мегӯянд, ба ақидаи баъзехо ҳайтолиён аз гуннҳо пайдо шуда будаанд, севумихо мегӯянд, ки ҳайтолиён қабилаҳои қадими турк ё муғул мебошанд; мувофиқи ақидае ҳайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон ҳайтолиён хиёниён не, балки тамоман як тоифа дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки ҳайтолиёну хиёниён як тоифаанд ва худ ҳайтолиён синфи ҳукмрони хиёниён мебошанд.⁵⁸

Материалҳои мавҷударо аз назар гузаронем. Лингвистҳо кайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоте мебошанд, ки ба ҳайтолиён алоқаманданд.

Дар сарчашмаҳои гуногун ҳайтолиён, гайр аз номи «гуннҳои сафед», боз номҳои бисёре доранд (ки худи ҳамин боиси мушкилоти қалон аст). Дар маъхазҳои сурӣён номи онҳо абдол ё эпталит; дар маъхазҳои юонизабон абдел ё эфталит, дар маъхазҳои армани ҳаптал, идал ва тетал; дар забони миёнаи форсӣ ефтол ва ҳефтول, дар забони арабӣ ҳайтал ва яфтал; дар забони тоҷикию форсӣ ҳетал ва ҳайтал, дар маъхазҳои хитой *e-da*⁵⁹ (талафзу қадимиаш **iyp-tât*) ва *e-*

⁵⁵ Дигар муаррихи византӣ Агафий гапро хеле кӯтоҳ кардааст: «{айтолиён ҳамон гуннҳо-янд» (Приски Понӣ, 91–92, эзоҳи 116).

⁵⁶ Ӯноки К., 1959, p. 7.

⁵⁷ Ӯноки К., 1959, p. 1-14; 1955, p. 232-235.

⁵⁸ Ghirshman R., 1948, p. 10–21, 115; Ӯноки К., 1959, p. 15–23; ИТН, I, с. 415-416.

⁵⁹ Althȳim F. und Stȳihl R., 953, s.276; Althȳim F., 1959, I, s. 41-42

диен (талаффузи қадимиаш **iŋp-t’iŋn*)⁶⁰. Файр аз ин бояд гуфт, ки дар маъхазҳои пахлавию зардуштӣ онҳоро хиёниён, дар ҳиндӣ хунو номидаанду маъхазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо ва маъхазҳои армани бо кушониён омехта кардаанд.

Ф.Алтхайм кӯшиш дорад, ки баромади қалимаи ҳайтолиро ба решаш туркӣ алокаманд кунад, ки он ба маънои «кардан»⁶¹ меояд, vale ин зӯри бехуда асту асосе надорад. Боз як ақидае ҳаст, ки ҳайтол аз қалимаи форсии «ҳафт» баромадааст⁶².

ҳанӯз дар асри X Балъамӣ навишта буд: «haytila ҷамъи haital аст ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд. Ба забони Бухоро hatal қувват аст ва haital муарраби он мебошад»⁶³.

Дар ҳақиқат, дар забони шарқиэронии ҳутанусакой қалимаи ба ин монанд маънои «часуру диловар» дорад⁶⁴.

Аз ҳатти рӯи тангахои ҳайтолиён оид ба масъалаҳои ба мо даҳлдор маълумоти зеринро гирифтан мумкин. ҳайтолиён худро хион мегуфтаанд (дар тангахо OIONA), пас онҳо яке аз шоҳаҳои хиёниён будаанд. Аз рӯи ҳатти тангахо маълум шуд, ки забони расмии онҳо дар мулкҳои таҳористонии худ боҳтарӣ будааст. Дар рӯи тангахо, бешак, увонҳои боҳтарӣ сабт гардидаанд.⁶⁵

Инчунин дар масъалаи ба ду таксим будани ҳайтолиён низ таваққуф кардан лозим. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г.Бейли хеле дақик ва муфассал тадқик намудааст. Мабдай мулоҳизаҳои вай матнҳои пахлавӣ буданд. Дар «Чомоспнома» (96) дар бораи муҳорибаи Эрону «ҳиёниёни сафед» ривояте ҳаст. Баъд дар охир муждае меояд, ки «Шомилони қасофат, Ҷевону Ҳиёниён, мисли он ки сармо барг аз бун канад, аз беху бун канда шуданд»⁶⁶. Дар «Баҳман-Яшт» бошад, баръакс, аз шикасти Сосониён гап меравад.

«Давлату ҳокимият насиби омиён гардида ва онҳо ҳиёни буданду турк, ҳайтолӣ буданду таббатӣ, кӯҳистонӣ буданду хитой, сугдӣ буданду византӣ, ҳиёни сурх буданду ҳиёни сафед, vale эронӣ набуданд. Омиён подшоҳи Эрон шуданд, подшоҳи меҳани ман шуданд».⁶⁷

Инак, агар дар матни аввал факат сафедҳиёниён ба назар расад, дар матни дувум ҳам ҳиёни (пеш аз туркҳо), ҳам сурхҳиёниён (қирмизҳиёниён) ва ҳам сафедҳиёниён ҳастанд. Ба ақидаи шореҳи «Баҳман-Яшт», номи сурхҳиёниён аз сурх будани кулоҳ, зиреҳу ҷавшан ва байраки онҳо бармеояд. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳам, ба сурх (ё ҳуд тира) хуноён ва сафедхуноён ишорат ҳаст (хотирнишон менамоем, ки дар маъхазҳои ҳиндӣ хуно ин номи ҳайтолиён аст). Ниҳоят, дар доstone, ки асри VII ба забони ҳутанусакой таълиф шудааст, ҳалкे ном бурда мешавад, ки тарҷумай номи онҳо сурхкулоҳон аст. Ба ақидаи Г.Бейли, ин тоифа сурхҳиёниён мебошанд. Ба ин муносибат мадракоти маъхазҳои гарбро низ мавриди истифода қарор додан лозим, зоро онҳо ҳам номи гуннҳои сафедро бисёр овардаанд (ниг. масалан, Прокопи Кесарский, I, 3). Дар айни ҳол, муаллифони византӣ дар

⁶⁰ Ÿnoki K., 1959, p. 7.

⁶¹ Althȳim F., 1959, I, s. 44.

⁶² Maŷnchӯn-Hӯlfӯn O.J., 1959, p. 231.

⁶³ Балъамӣ, р. 128.

⁶⁴ Лившиц В.А., 1969. с. 67, эзоҳи 103.

⁶⁵ Ghirshman R., 1948; Hȳnnning W.ȳ., 1960, p. 51; Лившиц В. А., 1969, с. 67-71.

⁶⁶ Йайлӯ H. W., 1931, p. 585-586.

⁶⁷ Йайлӯ H. W., 1932, p. 945-946.

бораи ким-чи хел кармихионҳо сухан рондаанд. Ба фикри Г.Бейли, ин ҳам он кирмизхиёниён мебошад, ки дар матнҳои пахлавӣ ном бурда мешавад.⁶⁸

Мо дар бораи ин ду тоифаи ҳайтолиён қариб, ки чизеро намедонем – намедонем, ки онҳо ду тоифа буданду дар як иттиҳоди қабила дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабилаи том як навъ табақае буданд, ки аз ҷиҳати этноантропологӣ фарқ доштанд. Ҷолиби дикқат аст, ки дар суратҳои рӯи девори Афросиёб (дар Сармаканд), ки ба қарибӣ қашғ шудаанд, омади ҳайъати сафорат тасвир шудаасту ду сафир, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунанд: яке «сурхрӯй», дигаре «сафедрӯй». Ба ақидаи В.А.Лившиц мумкин аст ин суратро далели мавҷудияти «сурххиёниён»-у «сафедхиёниён» хисоб кунем.⁶⁹

Хуруфоти ҳайтолиён идомаи бевоситаи хуруфоти кушонӣ (боҳтарӣ) буда, вале нисбат ба хуруфоти кушониён андак моилтар навишта мешавад. Маҳз дар бораи хуруфоти ҳайтолиён Сюан-сзан навиштааст: «Забони онҳо аз забони дигар мамлакатҳо андак фарқ дорад. Шумораи хуруфоти асосии онҳо бисту панҷто ва онҳо ин ҳарфҳоро таркиб дода, ҳама гуна мағҳумотро ифода мекунанд. Аз ҷонибии рост мемонанду меҳонанд. Осори адабии онҳо тадриҷан меафзояд ва шумораи ин осор аз шумораи осори мардуми Су-ли (Сүғд) зиёд шудааст».⁷⁰

Вале амалан аз ин «осори адабӣ» ниҳоят кам боқӣ мондааст. Аз ҷумлаи ин осор пораҳои дастнависсе, ки дар Тоҷикистони шарқӣ ёфт шудааст, ба ҳатти ҳайтолӣ мебошад.⁷¹ Зоҳирин, баъзеи онҳо ба асрҳои VII-VIII нисбат доранд, вале то ба ҳол ягон матни пурраи маънодоре ҳонда нашудааст. Баъзе забоншиносон забони он матнҳоро сакоӣ ва баъзеи дигар боҳтарӣ мегӯянд.

Дар шимолу гарби Покистон дар водии дарёи Точи се катибае ёфт шуд, ки дар санг қанда шудааст – дар санги якум матни арабию санскрит, дар санги дувум матни боҳтарию санскрит ва дар санги севум, ки аз ду пора иборат аст, матни боҳтарӣ ва ду сатр ҳатти арабӣ ҳаст. Ҳатти боҳтарӣ бо усули шикастай моил сабт гардидааст. Як варианти транслитератсия ва тарҷумаи он пешниҳод шудааст.⁷² Тарҷумаи ҷопшуҳдаи ин матн ҳомақӣ буда, танҳо кӯшишест дар тарҷумаи он. Санаи он ҳам ба давраҳои хеле сонитар, аз афти кор, ба асри IX милодӣ нисбат дорад.

Дар Осиёи Миёна аз ҷумлаи осори бадастомадаи ҳатти ҳайтолӣ катибаи рӯи сафолпораест, ки дар Зангтеппа падид омад ва дар он ҳамагӣ як қисми шаш сатр боқӣ мондааст,⁷³ осори дигари ҳатти ҳайтолӣ катибаи графитии Қаротеппа ва инчунин ду сатри ҳатти шикастай моили боҳтарии Афросиёб мебошад, ки мувофиқи далолати катибаи сӯғдии пахлуи он намунаи ҳатти расмии ҳайтолӣ будааст⁷⁴, боз як осори ҳатти ҳайтолӣ катибаи сурати девори димнаи Коғирқалъаи Колхозобод мебошад, ки дуруст маҳфуз намондааст.

⁶⁸ Йайлӯ H. W., 1954, p. 13–20. Феофани Византӣ (порчаи 2) дар бораи «кармихионҳо» сухан ронда, менависад, ки дар шаргтари Танаис туркҳое ҳастанд, ки дар гадим онҳоро мас-сагет меномиданд, ба забони форсҳо номи ин туркҳо кармихионҳо аст. Э. Шаванн, ки дигар матҳазҳои византиро ҳам муғассал таддиг кардааст, таҳмин мекунад, ки гап аз тоифаи жоҳӣ мөравад (Chavannys Ÿ., 1903, p. 229–239). Вале ин фарзия алҳол гобили габул нест.

⁶⁹ Лившиц В. А., 1965 а, с. 6.

⁷⁰ Beal S., 1960, I, p. 38; Pylliot P., 1934, p. 50.

⁷¹ Hansyn O., 1951; Gyrshyvitch S., 1957; Лившиц В. А., 1967, с. 163.

⁷² Dani A. N., Numayash H., Göyl R., 1964, p. 125–135.

⁷³ Лившиц В.А., 1969, с. 73-74.

⁷⁴ Лившиц В.А., 1967, с.164. Дар Афросиёб боз якчанд катибаҳои ҳайтолӣ ёфт шудааст.

Усули хондани катибаи тангаву геммаҳои ҳайтолиён низ аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Одатан ин катибаҳоро дар асоси этимологияи эронӣ тафсиру тавзех додан мумкин ва худи ҳамин далолат ба он дорад, ки забони ҳайтолиён шарқизонӣ буд.⁷⁵ Тарафдорони ақидаи гуннутуркӣ будани ҳайтолиён инро дар назар дошта, сабаби дар забони ҳайтолиён мавҷуд будани қалимаҳои бешак форсиро алҳол чунин шарҳ медиҳанд, ки забони ҳайтолиён аслан туркӣ (ё мугулӣ) буду баъди эрониёнро тасхир кардан аз забони аҳолии эронии мутеъгардонидашуда баъзе қалимаҳо ба забони ҳайтолӣ доҳил шудааст. Аз олимони ҳозира ин ақидаро, масалан Ф.Алтхайм ва Э.Пуллейблэнк⁷⁶ тарафдорӣ мекунанд. Ишоратҳои муҳтасаре, ки оид ба забони ҳайтолиён дар маъҳазҳои хитой ҳаст, инчунин хеле гуногун маъни-дод карда мешаванд.

Амалан ягон далели ҷиддие нест, ки забони ҳайтолиёнро туркӣ (ё мугулӣ) гӯем, ин забон, бешакку шубҳа, забони шарқизонӣ буд. Вале факат минбаъд дастрас гардидан осори он, таҳқиқу тадқики амиқу муфассали забоншиносон имкон медиҳад, ки бисёр ҷиҳатҳои асосии алҳол норавшани ин масъала равшан карда шавад, тавсифи осори ҳатти ҳайтолиён мукаррар ва муносабати онҳо бо ҳалқи-яҳтои ҳайтолӣ муайян карда шавад.

Дар масъалаи макони пайдоиши ҳайтолиён ҳам таваккуф кардан лозим. Ин ҳалқи пурасрор, ки дар таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, ҳиндустон ва Туркистони шарқӣ ин қадар мақоми намоён дошт, аз кучо пайдо шуда бошад? Дар ин масъала ҳам аз маълумоту мадракоти аниқ дида, назария бештар аст. Муҳаққиқон, гоҳ ин ва гоҳ он маълумоти маъҳазҳои хитоиро ба эътибор гирифта, макони пайдоиши ҳайтолиёнро, гоҳ дар Олтой, гоҳ дар Туркистони шарқӣ ва гоҳ дар ягон мавзеи дигар чой медиҳанд.

Назарияи аз Бадаҳшон будани ҳайтолиён наву тоза аст. ҳанӯз соли 1951 А.Н.Бернштам дар бораи этногенез ва ташаккули давлатдории ҳайтолиён муҳокими ронда, ба ду маркази пайдоиши онҳо ба мавзеи миёна ва поёни Сирдарё, аз як тараф ва аз тарафи дигар, ба болообӣ ҳавзаи Амударё ишорат карда буд.⁷⁷

Солҳои 1955–1959 ин ақидаи А.Н.Бернштам дар тадқиқоти олими Япония К.Еноки асоснок карда шуд. К.Еноки на факат тамоми материалҳои мавҷударо аз дидгоҳи танқидӣ таҳлил намуд, балки аз маъҳазҳои хитой мадракҳои тоза овард. Ҳулосаҳои К.Еноки чунин аст: а) зодгоҳи аслии ҳайтолиён қарибии ҳудуди шарқии Бадаҳшон аст; б) дар маданияти онҳо баъзе унсурҳои эронӣ чой дорад.⁷⁸ Л.И.Гумилев⁷⁹ ҳам ақидаи аз Бадаҳшон будани ҳайтолиёнро тарафдорӣ мекунад, вале ба назарияи К. Еноки ягон далелу исботи нав зам накардааст. ҳаминон бояд гуфт, ки ин фарзия ҳам, дар ниҳояти кор, ба маъҳазҳои хитой такъя мекунад, аниқтараш, ба ҳамон ривояти Сюан-сзан асос ёфтааст, ки Гимотоло (шакли санскритишудаи қалимаи «ҳайтолӣ» ё ягон тобиши дигари он) ном кишвари бадаҳшоние вучуд дораду подшоҳи он бисёр кишварҳоро тасхир кардааст.⁸⁰ Вале Е.Е.Неразик ишорат кардааст, ки ин ривоят ба ривояти тоҳтузҳои йуҷиҳо ҳам нисбат доштанаш мумкин, модоме чунин бошад, ин ривоят далел шуда наметаво-

⁷⁵ Йайлӯ H.W., 1937, p. 892–893 (титулатураи ҳатти рӯи тангахои эронӣ); Ӯноки K., 1959. p. 39–45; Ghirshman K., 1948, p. 67, 117–118; Maynchyn Hylfyn O.J., 1959, p. 227–231.

⁷⁶ Althūim U., 1959, s. 41–54; Pullūyīlank Ӯ.G., 1962, p. 259–260.

⁷⁷ Бернштам А.Н., 1951, с. 197.

⁷⁸ Ӯноки K., 1955, 1959 а.

⁷⁹ Гумилев Л.Н., 1959.

⁸⁰ Ӯноки K., 1959, p. 35.

над, ки интишори ҳукми ҳайтолиён аз Бадахшон оғоз ёфта буд. Е.Е.Неразик дигар ҷойҳои сусти ақидаи К.Енокиро⁸¹ ҳам нишон додааст ва қайдҳои танқидии ўро қобили қабул гуфтан мумкин. Вале ҳамаи ин аҳамияти асари К.Енокиро паст карда наметавонад, алалхусус, дар соҳаи маъхазшиносӣ аҳамияти он ниҳоят баланд аст. Барои исботи фарзияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён далелҳои нав⁸² даркор ва онҳо шояд ба туфайли ҳафриётҳои археологӣ дастрас мегарданд.⁸³

Дар адабиёти тореволюнсионии рус К.И. Инострансев диккати муҳаққиконро ба он ҷалб карда буд, ки сағонаҳои сангин – муғхонаҳо ба ҳамон сағонаҳои ҳайтолиён, ки аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълуманд, хеле шабоҳат доранд.⁸⁴ Б.А.Литвинский муғхона ва дигар ҳелҳои сағона, аз ҷумла, гӯрҳои хокиеро, ки дар онҳо мурда дар тобутҳои ҷӯбин гӯронида мешуданд (мувофиқи хабари маъхазҳои хитой ин маросим дар байни ҳайтолиён ҳам расм будааст) ва инчунин баъзе дигар маълумоту мадракотро омӯхта, ба чунин хулоса омад, ки дар ташаккули қабилаҳои ҳайтолӣ қабилаҳои сокини маҳалҳои доманакӯҳии ноҳияи Фарғона аҳамияти маҳсус доштанд, зоро ин тарзи дағн махӯз дар байни ҳамин қабилаҳо маъмул буд.

Дар адабиёти таърихии советӣ оид ба пайдоиши ҳайтолиён боз як ақида ҳаст. Ба ақидаи С.П.Толстов, онҳо сокини соҳилҳои Арал мебошанд. Дар баёни охирин варианти ин назарияи худ вай навишта буд: «Гумон меравад, ки дар асрҳои IV–V резишгоҳи дарёҳои Аму ва Сир маркази «давлати барбарии» хиёниён ҳайтолиён буд, ки дар заминаи қабилаҳои қадими сакоию массагетҳо ташаккул ёфта буданд ва чи тавре дар боло қайд кардем, дар таркиби ин қабила бисёр унсурҳои гунну туркҳои шарқӣ ба назар мерасид».⁸⁵ Мадракоте, ки дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки соҳилҳои Арал бар хилоғи иддаои С.П. Толстов ҳеч вақт маркази давлати хиёниён ё ҳайтолиён набуд. Дар бораи аз соҳили Арал будани ҳайтолиён ҳам маълумот ниҳоят кам аст.

Аз нӯқтаи назари танқидӣ дида баромадани фарзияҳои мавҷуда моро ба гумоне водор менамояд, ки имконияти дар вақти ҳозира, қатъяни он тараф истад, ҳатто ба андозае эҳтимолан муайян намудани макони ташаккули ҳайтолиён ниҳоят кам аст. Масъалаи нисбати этникии ҳайтолиён, гуфтан мумкин равшантар аст – яъне ҳайтолиён дар заминаи қадом як қабилаҳои забонашон шарқизеронии Осиёи Миёна ба вучуд омадаанду дар таркиби онҳо унсурҳои этникии туркҳо мавҷуд мебошанд.

Чамъияти ҳайтолиён

Прокопий Кесарский дар бораи «гуннҳои сафед» – ҳайтолиён гап зада, навишта буд, ки онҳо «аз қадим» муқими мебошанд, «ба як подшоҳ итоат мекунанд» ва «давлати қонунӣ» доранд. Менандр аз номи ҳайъати сафорати туркҳо ривоят мекунад, ки ҳайтолиён «мардумони шаҳрианд»; ба қавли вай туркҳо ҳайтолиёнро шикаст дода, ҳоҳими шаҳрҳои онҳо шудаанд (Менандр, порчаи 18).⁸⁶ Феофани Византӣ (порчаи 3) мегӯяд, ки ҳайтолиён форсҳоро мағлуб соҳта, ба шаҳру бандарҳои форсҳо соҳиб шуданд. Вале маъхазҳои Хитой тамоман гапи дигар мезананд. Мувофиқи хабари онҳо, е-да, яъне ҳайтолиён «шаҳр надоранд ва дар

⁸¹ ИТН, I, с. 553-554.

⁸² Муғиса кунед: Гумилев Л.И., 1967, б.

⁸³ Шоев А.Ҷ., 1909, с. 16-18.

⁸⁴ Инострансев К.И., 1909, с. 116-120.

⁸⁵ Толстов С. П., 1962, с. 244.

⁸⁶ Тарҷумаи тамоми порчаро ниг.: «Византийские историки», 1860, с.374; Бичурин, II, с.268.

чойхон серобу алаф, дар хонаҳои сиёҳ зиндагӣ мекунанд». Сон Юн ном сайёҳ ме-нависад, ки *e*-да, яъне ҳайтолиён қалъа надоранд ва кӯчманчигӣ мекунанд⁸⁷. Ҳар дуи ин ривояти муҳолиф дар нақли Сюан-сзан оид ба Гимотоло оварда шудааст. Сокинони ин маҳал, яъне ҳайтолиён дар ҷодарҳои пӯстакӣ зиндагӣ доштанду кӯч-манчигӣ мекарданд. Дар айни ҳол, ҳабар дода мешавад, ки дар гузашта онҳо бисёр мамлакатҳоро забт намудаанд ва дар «бисёр қалъаву дизҳо ҳукмронӣ кардаанд».⁸⁸ Ба ҳамин тариқ, муаллифони ғарб, эҳтимол, барои ҳамин ҳайтолиёнро мардумони шаҳрӣ мегуфтаанд, ки онҳо соҳиби шаҳрҳо буданд ва дар давраҳои сонӣ аъёну ашрофи ҳайтолиён дар шаҳрҳо маскун мешуданд.

Чамъияти ҳайтолиён аз ҷиҳати молу мулк равшану аниқ тақсим шуда буд. Масалан, дар ин бора мо аз тасвири маросими дафни онҳо воқиф гардиDEM. Солномаи Лян-шу⁸⁹ ҳабар медиҳад, ки мурдаро дар тобутҳои оддии ҷӯбин мегӯрониданд, дар баробари ин дар солномаи Бэй-ши (ё Вэй-шу) чунин навишта шудааст: «Мурдаи боёнро дар сағонаҳои сангин дафн мекунанд, мурдаи камбағалонро ба ҷукуриҳои кӯҳна мепартоянд»⁹⁰. Сарулибоси аъёну ашроф ҳеле бокарру фарр буд. Сон Юн сарулибоси бойзанҳоро таевир карда менависад: «Сарулибоси бойхову камбағалон фарки қалон дорад»⁹¹. Ҷазои дуздӣ ниҳоят саҳт буд: «Барои дуздии чизе, ки андо-зааш маълум нест, сар мезаданд; товони чизи дуздиро даҳ қарат зиёдтар додан даркор буд»⁹². Аз ин мадракот маълум мешавад, ки ҷамъияти ҳайтолиён ҷамъияти синғӣ ҳисоб мешуд ва аз ҷиҳати молу мулк аниқу равшан тақсим шуда буд. Онҳо соҳиби давлат буданд. Лашқари ҳайтолиён ҳеле тавону буд. Аслиҳаи онҳо гурз буд⁹³, ба ақидаи хитоиён, онҳо камонкашҳои забардаст будаанд, ба фикри муалли-фони давраҳои сонӣ, аслиҳаи асосии онҳо шамшер будааст.⁹⁴

Усули амалиёти ҷангие, ки ҳайтолиён кор мифармуданд, қасро ба ақидае водор менамояд, ки лашқари онҳо асосан аз саворагон иборат буд. Дар ин масъала мо бо Ф. Алтхайм ҳамфирӯз ҳастем⁹⁵ ва ақидаи Л. Н. Гумилевро зинҳор қабул надо-рем.⁹⁶

Дар байни ҳайтолиён полиандрия (яъне сершавҳарӣ) расм буд: «бародарон як зани умумӣ доранд, зани шавҳараш бе бародар, яъне зани якто шавҳар дошта қулоҳи якгӯша мепӯшад; зани сершавҳар қулоҳе мепӯшад, ки ҷанд шавҳар дошта бошад, ҳамон қадар гӯша дорад; дар либос ҳам мувофиқи шуморай шавҳар пӯпак дӯхта мешавад». ⁹⁷ Дар бораи ин урғу одат, ки баробари полигамия (яъне серзанӣ) дар байни волиён маъмул буд, бисёр маъхазҳои хитоӣ ҳабар медиҳанд.⁹⁸ Полиандрия, ки бокимондаи никоҳи гурӯҳӣ мебошад, дар рӯзҳои мо дар Тибет ва дар гирду атрофи наздики он вучуд дорад.⁹⁹

⁸⁷ Йӯал S., 1906, p. XC–XC1; Ӯноки K., 1959, p. 50.

⁸⁸ Ӯноки K., 1959, p. 35.

⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, p. 49.

⁹⁰ Бичурин, II, с. 269.

⁹¹ BeaI S., 1960, p. XCI.

⁹² Бичурин, II, с. 269.

⁹³ Пигулевская Н. В., 1941, с. 64; Althȳim U., 1960, II, s. 17–18.

⁹⁴ ИТН, I, с. 419.

⁹⁵ Althȳim U.1960 II, s.269.

⁹⁶ Гумилев Л Н., 1967. 6, с. 94.

⁹⁷ Бичурин, II, с. 268.

⁹⁸ Millȳr R.A., 1959, с. 12.

⁹⁹ Ghirshman R., 1948, p. 125-128; Ӯноки K., 1959, p. 51-56.

Мувофики хабари маъхазҳо ҳайтолиён дини буддиоиро не, балки худоёни хурро, масалан, худои оташро мепарастидаанд. ҳар сахар онҳо аз ҳаймаи худ баромада, намоз меҳондаанд. Эҳтимол, онҳо офтобро ҳам парастиш мекарданд.¹⁰⁰ Вале дар чамъияти ҳайтолиён дину оини ҳалқҳое, ки онҳоро мутеъ менамудаанд, масалан, дини буддой, тадриҷан решавондан гирифт. Мадраке ҳаст, ки дар байни ҳайтолиён дини насронӣ ҳам маъмул будааст.

Неҳзати Маздак

Дар ҳудуди асрҳои V–VI дар Эрони Кайкубодшоҳ (солҳои 488–531) бар зидди муносибатҳои феодалий, ки нав ташаккул мейфт, баромадҳои тавонони оммаи ҳалқ ба вуқӯй омад.¹⁰¹ Ба ин неҳзат шахсе сардорӣ мекард, ки дар таъриҳ бо номи Маздак¹⁰² машҳур аст. Мисли тамоми дигар неҳзатҳои ҳалқии он давра эътирози аҳли ҷамоат зидди зулму истибодӣ ба ҳуд шакли диниро гирифт. Асосгузори ин неҳзати динӣ Зардушт ибни Хуррой ном шаҳс буд. Баъзеҳо санаи ҳаёти ўро ба охири аспи III ва аввали аспи IV нисбат медиҳанд, вале санаи ба ҳақиқат наздиктари санаи ҳаёти вай бояд нимаи дувуми аспи V бошад. Аз номи ин одам таълимоти динӣ ҳам ба ҳуд номи «зардуштакан»-ро гирифт. Маздак шогирд ва пайрави ин одам буд.¹⁰³

Маздак ташвиқ мекард, ки ҳама одамон ҳуқуки баробар доранд ва нобаровари барҳам додан лозим, замину сарвати бойҳоро қашида гирифтан даркор. Ба қавли Табарӣ, ки ба тарҷумаи солномаҳои давраҳои забони миёнаи форсӣ такия мекунад, Маздак ва пайравони вай тарғиб мекардаанд, ки ҳудо «нельмати оламро барои ҳамин оғарид, ки мардум онро байни ҳуд аз рӯи инсоғӣ тақсим кунанд, вале мардум дар ин кор ноинсоғӣ карданд». Пайравони Маздак мегӯянд, ки онҳо моли дороро қашида мегиранду ба нодор медиҳанд, зеро агар қасеро бештар зану пулу мол бошад, ин чунин маънно надорад, ки факат вай ба ҳамаи он чизҳо ҳақ дорад.¹⁰⁴ Ё ҳуд, чи тавре муаррихи араб менависад, Маздак таълим медод, ки «Молу мулки бойҳоро қашида гирифта, ба камбағалон додан даркор, то ин ки молу мулки онҳо баробар шавад».¹⁰⁵

Одамкушӣ ва ҳатто қуштани чорво, ба ақидаи маздакиён, гуноҳи азим аст. Мувофики таълимоти Маздак, факат дар роҳи ғалабаи некӣ ва дар муборизаи зид-

¹⁰⁰ Маъхазҳо: Ўппонки К., р. 45–49; ниг.: инчунин Ghirshman R., 1948, р. 120–124.

¹⁰¹ Тадғиготи муфассалтарини маъхазшиносӣ: (Christýnsýn A., 1925. Дар қитоби оличаноби шарғшиносӣ Чехословакия О. Клима (Klima O., 1957) маъхазҳо ниҳоят дагигона таҳдил шудаанд, баъзе дидҳо аз дигар тавзеху таъвил ёфтаанд ва рӯйхати муфассали адабиёти мавҷуда зикр гардидааст. Аз ҷумлаи тадғиготи олимони советӣ муҳимтаринаш асарҳои Пигуловская Н.В. (1948, 1956). Очерки ниҳоят муғиду муҳтасар: Ҷяконов М.М., 1961, с. 303–309, 410–412.

¹⁰² Алҳайм ва Р. Штил иббот мекунанд, ки Маздак аз Хоразм ва ё ҳуд аз ягон мамлакати ба он ҳамсоя аст (Althayim U. und Stühl R., 1953) вале О.Клима (Klima O., 1957, с. 154–165) нишон дод, ки ин агида гобили габул нест. Инчунин ба он маълумоти баъзе маъхазҳо бовар кардан лозим нест, ки гӯё Маздак аз Нисо, ё ҳуд аз дигар як шаҳри Хурросон мешудааст. Ҷои таваллуди Маздак аниг маълум нест, шояд он Байнаннаҳрайн ё соҳили ҷапи Даҷла бошад. Зиёда аз ин, агида ҳаст, ки Маздак номи одам не, балки унвони сардори фирға ё ҳуд унвони умуман мӯътагид (аслаш «маздак» ё «маздик») мебошад.

¹⁰³ Klima O., 1957. Тағифи муфассали таъриҳу таълимоти неҳзати Маздак аз доираи мавзӯи мо берун аст, мо фагат баъзе нуктаҳои онро хотирнишон намуда, хонандаро ба асарҳон маҳсуси баҳшида ба таърихи Эрони сосонӣ ҳавола мекунем.

¹⁰⁴ Шмидт А. Э., 1958, с. 450–451.

¹⁰⁵ Иғтибос аз қитоби: Пигуловская Н. В., 1956 а, с. 296.

ди бадй одамкушй ва хунрезй раво аст. Талаби одилона тақсим кардани неъматҳои моддӣ ва талаби барҳам додани нобаробарӣ мусоидат намуд, ки таълимоти Маздак, пеш аз ҳама, дар байни зироаткорони чамоат пахн шавад.

Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» аз номи Маздак гуфтааст:

ҳамегуфт: ҳар к-ӯ тавонгар бувад,
Тихидаст бо ӯ баробар бувад.
Набояд, ки бошад касе барфузуд,
Тавонгар бувад тору дарвеш пуд.
Чаҳон рост бояд, ки бошад ба ҷиз,
Фузуний ҳаром асту нохуб низ.¹⁰⁶

Тарғиби Маздак муваффақияти азим пайдо кард. Ба қавли Табарӣ, мардуми авом аз ин фурсат истифода карда, ба Маздак ва пайравонаш ҳамроҳ шуд ва бо онҳо ваҳдат намуд. Ба қавли Берунӣ, «мардуми мутааддид пайрави ӯ шуданд»¹⁰⁷.

Неҳзати маздакиён дар пойтаҳти Эрон боиси он шуд, ки издиҳоми гушнагон анборҳои ғаллаи ашрофу бойҳоро тороч карданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯриш саросари мамлакатро фаро гирифт. Маздак молу мулки бойҳоро қашида мегирифту дар байни камбағалон тақсим мекард. Бисёр заминдорони қалони Эрон кушта шуданд; бисёрии онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя гурехтанд.

Кайқубодшоҳ аз ҷони ҳуд тарсида ва бо роҳи суст кардани мавқеи ҳокимони маҳаллӣ ва намояндагони қалонтарини аъёну ашроф ҳокимияти марказирио пуркувват карданӣ шуда, ҳудро пайрави таълимоти Маздак эълон намуд. Сабаби ин кирдori Кайқубодшоҳро муарриҳон ҳар хел шарҳ медиҳанд. А.Гутшмид ва Т.Нёлдеке дар асоси ишорати бевоситаи муарриҳони асри миёна ҷунин ақидаро пеш ниҳоданд: Кайқубодшоҳ барои ҳамин зидди неҳзати маздакиён набаромад, ки умед дошт, онро ба роҳи барояш фоиданок равона мекунад, яъне дар муборизаи зидди аъёну ашроф ва рӯҳониён, ки бо онҳо якҷоя буданд, воситае пайдо қунанд.¹⁰⁸ Аксарияти олимони имрӯза ҷунин ақида доранд.¹⁰⁹ Аммо А.Кристенсен баръакс, ҷунин мешуморад, ки Кайқубодшоҳ аз таҳи дил ба маздакиён ҳамроҳ шуда, пайрави сабитқадами онҳо гардид. Ба фикри аксари олимони советӣ гапи А. Кристенсен дуруст не. Сабаби ин кирдori Кайқубодшоҳ ғаразу тамаъи сиёсӣ буд, на ҳусни таваҷҷӯҳ нисбат ба маздакиён ва на ҳайрҳоҳӣ нисбат ба маздакиён ва на ҳайрҳоҳӣ нисбат ба ҳалқ.¹¹⁰

Аъёну ашроф Кайқубодро аз таҳт фуроварда, ба зиндан андохтанд (соли 496) ва ба таҳт бародари ўро шинонданд, ки мақсаду мароми аъёну ашрофро ба амал

¹⁰⁶ Фирдавсӣ, 1966, с. 60-61.

¹⁰⁷ Шмидт А. Э., 1958, с. 451, 490; Берунӣ, 1957, с. 213.

¹⁰⁸ Nöldký Th., 1879, 142–143, 461.

¹⁰⁹ Масалан, ниг.: Груӯ R. N.. 1963, р. 212.

¹¹⁰ С.П.Толстов ҷунин ағидаро пеш ниҳод: Райгубодшоҳро дар ҷавонӣ падараши Пирӯз ҷун гаравӣ ба дарбори шоҳи ҳайтолиён дода буд. Дар асоси ин вогеа, ки дар сарчашмаҳо гайд шудааст, С.П.Толстов ба ҳулосае меояд, ки сабаби бо маздакиён созиш кардани Кайгубодшоҳ «ошно будани вай ба тартиботи ҳайтолиён аст, яъне анъанаҳои чамоатию авлодии соҳти ҷамъияти ҳайтолиён бо шиорҳои меҳнатии маздакиён мувоғигат дошт ва Кайгубодшоҳ, эҳтимол, гумон дошт, ки бо роҳи ба амал баровардани ин шиорҳо давлати ҷавони барбарии «гуунҳои сафед»-ро ҷун намунаи ибрат дар назар дошта, империяи Сосониёнро, ки торафт суст мешуд, боз мустаҳкам кардан мумкин аст» (Толстов С.П., 1948 б, с. 216). Вале ҳайтолиён ҳаргиз дар давраи соҳти ибтидоии чамоатӣ набуданд, дар ҷамъияти онҳо тағсимоти равшани молумулкӣ ва иҷтимоӣ вуҷуд дошт.

барорад. Вале ба Кайқубод мүяссар шуд, ки аз зиндон гурезад ва зимнан аз зиндон гурехта, рост ба назди ҳайтолиён рафт, зеро подшохи ҳайтолиён почой Кайқубодшох буд. Қайқубод ба назди почояш рафта, хоҳари ўро ба занй гирифт. Яшу Стилат ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Кайқубодшоҳ домоди подшоҳ шуда, хеле қомат афрохту ҳар рӯз ба зориу тавалло даромад, ки ба вай лашкар дихад, то ки рафта аъёну ашрофро аз дами тег гузаронад ва боз соҳиби мамлакати худ шавад. Ва падарарӯсаш лашкари сершуморе ба вай дод ва Кайқубодшоҳ бо ин лашкар ба сарҳади Эрон расида буд, ки бародараши инро шунида гурехт ва Кайқубодшоҳ ба мурод расид ва ашрофро қир кард».¹¹¹ Хуллас, соли 499 Кайқубодшоҳи I бо ёрии лашкари ҳайтолиён боз ҷулус меқунад ва ба ҳамон қисми аъёну ашроф, ки зидди вай буданд, ҷазои саҳт медиҳад.

Баъди бо ёрии ҳайтолиён боз ба таҳт нишастани Кайқубодшоҳ муносибати вай ба маздакиён тадриҷан дигар шудан гирифт, вай аввал нихонӣ, баъд рӯйрост пайравони Маздакро чунон таъқиб кардан гирифт, ки гӯё онҳо душмани қаттоли вай бошанд. Дар солҳои 528 ва 529 Кайқубодшоҳ бо роҳи фиребу қаллобӣ аввал Маздак, баъд роҳбарони неҳзатро ба катл расонд. Дар саросари мамлакат куштори ваҳшиёна маздакиён сар шуд.

Мухимтарин сабаби шикасти маздакия ҳамин, ки он зидди муносибатҳои феодалӣ буд, ки дар ҳамон давра зинаи лозимаи тараққиёт ҳисоб мешуд, аммо шиори маздакиён, ки барқарор намудани баробарии ҷамоатиро талаб мекард, дар ҳамон шароит бозгашт ба қафо буд, бозгашт ба он шаклҳои соҳти ҷамоативу авлодӣ буд, ки кайҳо аз дарун гандида, ҳаққи вуҷудро гум карда буд.

Вале шӯриши Маздак ба таври объективона ҳусусияти прогрессивӣ дошт, зеро ҳалқро ба муборизаи зидди зулму истисмор бархезонд. Таълимоти Маздак ба табакаҳои нодори ҷамъият таъсири бузург расонд ва саросари Осиёи Миёна, ки дар ин ҷо ҳам ташаккули муносибатҳои феодалӣ оғоз ёфта буд, паҳн шуд.

Аз шикасти неҳзати Маздак дере нагузашта, писари Кайқубодшоҳ Ҳисрави Анӯшервон (солҳои 531-579), ки душмани ашаддии Маздаку маздакиён буд, дар Эрон чанд ислоҳот гузаронду бо ҳамин муносибатҳои феодалиро хеле мустаҳкам кард.

¹¹¹ Пигулевская Н.В., 1940, с. 136.

Боби дувум

ХАЛҚОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

1. ВОҚЕАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Хоқонии турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осиёи Миёна

Дар асри VI хеле дур аз худуди Осиёи Миёна дар Олтой зери унвони «Хоқонии турк» (солҳои 551-744) иттиҳоди давлатие пайдо шуд, ки дар таърихи Осиёи Миёна роли мухим бозид. Туркҳо дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун маълуманд, vale бояд гуфт, ки ин номҳо ба ҳамдигар хеле айният доранд. Хитоиҳо онҳоро «тутсзюе» мегуфтаанд (гумон меравад, ки талаффузи қадими он *tifūt kī-wat* буд ва ин худи ҳамон түркют мебошад, ки он номи туркҳо дар забони жожҳои муғулзабон аст. Мувофиқи катибаҳо худи туркҳо худро түрк мегуфтанд, сүғдиёну форсҳо онҳоро «турк» меномиданд. Роҷеъ ба этимологияи ин қалима олимони гуногун ақидаҳои гуногун доранд¹.

ҳокими туркҳо Бумон аввал теле ном қабилаеро мутеъ сохта, қувват гирифту баъд зидди иттиҳоди қабилаҳои жожҳо, ки то ин дам бар туркҳо ҳукмронӣ мекарданд, ба ҷанг даромад ва дар Мугулистану Олтой давлати пуркуват таъсис дод. Вусъати минбаъдаи ин давлат дар давраи яке аз валиаҳҳои Бумонҳоқон Мӯҳон (солҳои 553-572) хеле авҷ гирифт. Ба лашкаре, ки сӯи гарб раҳсипор гардид, бародари Мӯҳон Истам сарварӣ мекард. Соли 555 вай ба «Дарёи гарбӣ» расид (эҳтимол, баҳри Араб бошад). Катибаи қалони Қӯлтегин ҳабар медиҳад, ки «онҳо (яъне, Мӯҳону Истам – Б.Ғ.) ҳалки худро то таги Темурқапик маскун намуданд»². Темурқапик («Дарвозаи оҳанин») номи асримиёнагии убургоҳи кӯҳиест, ки аз Суғд ба Тахористон мебурду ҳудаш дар кӯҳҳои Бойсун воеъ буд. Дастанҳои пешгарди лашкари туркҳо ба сарҳади Эрон мерасанд, дар гарб то худи баҳри Сиёҳ рафта, Босфори Қиммериро ишғол мекунанд. Империяи бениҳоят қалони қӯчманчиён пайдо мешавад, ки аз худи Корея то соҳилҳои баҳри Сиёҳ масоҳати азимеро фаро мегирифт. Хитой амалан вассали туркҳо шуд ва ҳар сол товони ниҳоят қалон мэдоду бо ҳамин ҷонашро ҳалос мекард. Дар назди ин «фавқулдавлат»-и туркҳо дигар ду давлати қалонтарини он давра - Эрон ва Византия ба ҳарос меомаданд.

Вале иттиҳод насиби ин давлати бузурги туркҳо нашуд. Ҷангҳои байниҳамдигарӣ авҷ гирифтанд ва дар ибтидои асри VII (солҳои 600–603) ҳоқонӣ ба ду қисм – ба Хоқонии шарқии туркҳо ва ба Хоқонии гарбии туркҳо таксим шуд (Осиёи Миёна дар ҳайъати Хоқонии гарбии туркҳо монд). Солҳои 630–682 Хоқонии

¹ Кононов А.Н., 1949, с. 40–47; Кляшторный С.Г., 1964, с. 18–19

² Малов С.Е., 1951, с. 36.

шаркии туркхо тамоман аз қувват рафт ва амалан дигар вучуд ҳам надошт. Дар охири аспи VII дар муборизаи зидди Хитой Хоқонии дувуми шаркии туркхо таъсис ёфта, зуд қувват мегирад. Ин давлат, алалхусус, дар аҳди Мочо ё худ Қапаганхоқон (солҳои 691–716) хеле пуркуват мешавад. Боз ливои туркхо дар таги девори қалъаи Пекин ба ҷавлон меояд ва боз лашкари Қапаганхоқон ҳуҷумкунон аз дарёи Ҳуанхэ мегузарад. Туркхо дар саросари шимоли Хитой ҳукмронӣ мекарданд, даҳҳо, садҳо ҳазор сокинони онро мекуштанд ё ба даштҳо гирифт мебурданд, сарвати беандозае горат мекарданд. Рӯ ба гарб ба Осиёи Миёна ҳам тоҳтузии худро оғоз менамуданд.

Дар охири аспи VII ва миёнаи аспи VIII арабҳо ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро ишғол намуда, ҳукмронии сиёсии туркхоро дар ин кишвар аз байн бардоштанд.

Туркҳо ва ҳайтолиён

ҳанӯз вақте ки туркҳо ба Осиёи Миёна сар медароварданд, бояд ба ҳайтолиён дучор меомаданд. Вақте Хоқонии турк ба нияти тасхирӣ Осиёи Миёна афтод, задухӯрд ногузир гардид.

Вазъияти ҳайтолиён барои ҳамин ҳам мушкил буд, ки онҳо дар байни ду оташ монданд, ки яке туркҳо буданду дигаре Эрони сосонӣ. Эрон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар аҳди Ҳусрави Анӯшервон (солҳои 531–579) комилан ташаккул ёфта, иқтидори он хеле афзуд ва ба ҳайтолиён дигар боч ҳам намедод.³

ҳанӯз дар солҳои 50-уми аспи VI дар шимоли Осиёи Миёна туркҳо ба ҳайтолиён дучор омаданд. Аз афти кор, ҳайтолиён, ҳатто гумон накардаанд, ки бо чи гуна душмани тавоно рӯбарӯ шудаанд. Сардори ҳайтолиён, ҳатто ба ҳуҷум гузашта, туркхоро пеш карданӣ шуд, vale Қотулф ном вазираш ӯро аз ин кор боздошту гуфт, ки қуввати ҳайтолиён дар хоки ҳудашон фузунтар аст (Менандр, порчаи 10). Ҷанг (аз афти кор, бо баъзе танаффус) хеле тӯл кашид. Сарвари туркҳо Силзибул аварҳоро тарсонд, ки баъди торумор кардани ҳайтолиён дигар душманони худро ҳам ба хок яксон ҳоҳад кард (Менандр, порчаи 10).

Ҳусрави Анӯшервон бо туркҳо гуфтушунид мекунаду максад аз он таъсиси иттифоқе буд, ки бояд ҳайтолиёнро барҳам медод. ҳамаи ин воқеаҳоро Фирдавсӣ хеле муфассал ба қалам додааст:

Зи Балху зи Шукнону Омӯю Зам,
Силему сипаҳ хосту ганҷу дираам.
Зи Ҳатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андаровард гирд⁴.

Дар ин мобайн Ғотифар лашкар ҷамъ кард. Аз Балх, Шукнон, Ҳатлон, Вашибирд ё Висагирд (ноҳияи Тоҷикистони ҷанубӣ), Тирмиз, Омул, Зам лашкари бисёре омада, дар атрофи Бухоро ҷой гирифт. Муҳорибаи асосӣ дар қарибии Бухоро шуд.

Бухоро пур аз ғурзу қӯпол буд,
Ки лашгаргахи шоҳи ҳайтол буд,
Бишуд Ғотифар бо сипоҳе чу қӯҳ,

³Дъяконов М.М., 1961, с. 309–315, 321.

⁴Фирдавсӣ, 1966, с. 223–224.

Зи ҳайтол гирд оваридӣ гурӯҳ,
Ба ҷанг андаромад зи ҳар сӯ сипоҳ
Зи тангӣ бубастанд бар болроҳ.⁵

Хикояти Табарӣ ҳам дар ин бора анику муҳтасару мӯҷаз аст: «Гавонотарину муқтадиртарини туркҳо Санчибу буд, ки аз лашкари бешумори шоҳи ҳайтолиён В. р. з. наҳаросида, ба ҷанг даромад. В. р. з. ва лашкари ўро нобуд соҳт, сарвату мулки ўро ғасб кард, ба ҷуз он ҷойхое, ки пештар Ҳусрави I тасарруф карда буд⁶.

Инак, ҳар ду тараф мекӯшид, ки аввалин шуда ба ҳайтолиён зарба занад ва амалан ҳайтолиён бар зидди ду душмани муқтадир танҳо мечангиданд. Дар масъалаи номҳо бошад, Синчиби муарриҳони араб, бешақ, ҳамон Синзибули маъхазҳои византӣ мебошад.⁷ Т.Нёлдеке таклиф мекунад, ки номи подшоҳи ҳайтолиён Варз⁸ хонда шавад (вале ин аниқ не). Агар ин таклифро қабул кунем, пас ин қалимаи форсист, ки маънояш «гузор» мебошад. Баъзе волиёни шарқизорӣ, масалан, волиёни Марв, ҳирот, Гарҷистон, Нисо чунин унвон («вараз») доштанд⁹. Маънои ин номро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин – эҳтимол, ки маънои он «баланд» бошад (ниг.: ҶҚ – варзи сӯғӣ).

Ба ақидаи Э.Шаванн, ки ин маъхазҳоро хеле муфассал тадқиқ кардааст, туркҳо ҳайтолиёнро дар ким-кучои мобайни солҳои 663 ва 567 торумор кардаанд,¹⁰ вале мувофиқи таҳмини А.М.Манделштам, ин сана ба ибтидои он фосила наздиктар мебошад, яъне мумкин аст, соли 563 бошад¹¹; Г.Моравчик бошад, мегӯяд, ки ин санаро умуман «қарибихои соли 560»¹² гуфтан даркор.

Дар ин ҷангӣ шадид, ки, аз афти кор, масоҳати зиёди Осиёи Миёнаро фаро гирифт, пеш аз ҳама, сокинони шаҳру дехот зарар диданд.

Байни иттифоқчиён низоъ афтоду аз ҳам ҷудо шуданд ва ҳар яке меҳост, ки аз шароити мавҷуда, аз афти кор, ҳаддалимкон фоида барад. Ба қавли Табарӣ, таҷовузро туркҳо сар карда, талаб намудаанд Эрон ҳамон бочеро, ки замоне ба ҳайтолиён медод, акунун ба онҳо дихад. Диноварӣ, барьакс, ҳабар медиҳад, ки Ҳусрави Анӯшервон то Бухорову Кешу Насаф расидани туркҳоро шунида, бо сардории валиаҳди ҳуд зидди онҳо лашкар мефиристад, вале туркҳо аз ҷанг рӯ тофта, ақиб мегурезанд ва тамоми ин ноҳияҳо ба дasti Сосониён мемонад. ҳанӯз Т.Нёлдеке ишорат карда буд, ки ин ҳабари Диноварӣ ба дигар маъхазҳои мувофиқат намекунад ва, дар ҳакиқат, ин ноҳияҳои маркази Мовароуннаҳр дар дasti туркҳо буд,¹³ вале шубҳае нест, ки ба ҳар ҳол байни иттифоқчиён носозие ба вучуд омада буд.

Низоъ байни Сосониён турикҳо ба фоидаи ҳайтолиён буд. Ҷанубитарин ноҳияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла территорияи ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, Ӯзбекистон ва Туркманистон дар тасарруфи Эрони сосонӣ ва ноҳияҳои шимолӣ дар ихтиёри туркҳо монд. Байни онҳо сарҳади муайян набуд ва баъзе маҳалҳои (ҳатто

⁵ Фирдавсӣ, 1966, с. 224.

⁶ Nöldyk Th., 1879, с. 158–159.

⁷ Nöldyk Th., 1879, с. 158.; Anm. 2; Chavannys E., 1903, p. 226. Дар бораи шакли ибтидоии туркӣ ин ном ниг.: Moravcsik G., 1958, S. 275–276.

⁸ Nöldyk Th., 1879, с. 159.

⁹ Maynchyn-Hylfyn O., 1959.

¹⁰ Chavannys Ÿ., 1903, p. 226.

¹¹ ИТН, II, с. 43.

¹² Moravcsik G., 1958, I, с. 76.

¹³ Nöldyk Th., 1879, с. 159; Anm 1.

нохияҳои) мобайнӣ маҷбур мешуданд, ки якбора ба ду тараф боч диханд. ҳайтолиёни водии Зарабшон ба туркҳо боч медоданд (Менандр, порчаи 18). ҳайтолиёни ҷанубии Осиёи Миёна, аз афти кор, муддате мустақилона ҳаёт ба сар бурданд. Вале, мувоғики ривояти Мастьудӣ, Ҳусрави Анӯшервон, зоҳирон, баҳонае ёфта, ба нохияҳои паси «дарёи Балх», яъне Амударё лашкар дароварда, то ба Ҳатлон расид, шоҳи ҳайтолиён (ки номаш Ҳушнавоз будааст ва шояд ин ном не, балки унвон бошад) кушта шуд ва Ҳусрав мулки ўро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард.¹⁴

Ана ҳамин тавр, давлати ҳайтолиён вучуди худро қатъ карду аз забони маъхазҳо гуфтан мумкин, ки «сипас, тукуесҳо (яъне туркҳо—Б.Ф.) мулки е-даро (яъне ҳайтолиёнро—Б.Ф.) ба форат бурданд ва ба авлодҳо кирон омад...»¹⁵

Низои туркҳо ва Сосониён.

Иқтисодиёт ва сиёсат

ҳамин ки давлати ҳайтолиён барҳам дода шуд, байни собиқ иттифоқчиён низоъ хест. Дере нагузашта алангани низоъ боло меравад ва акунун сабаб на манмана ниҳои сиёсии тарафайн, балки зиддияти манфиатҳои иқтисодии онҳо буд.

МО медонем, ки дар давраи Кушониён аз Осиёи Миёна роҳҳо тичорат, аз ҷумла, «роҳи абрешим» мегузашт, ки Осиёи Марказӣ ва Римро ба ҳам мепайваст. Баъдтар кирмақдорӣ ва шоҳибоғӣ дар худи Осиёи Миёна ривоҷ меёбад. Дар ғарб истехсоли шоҳӣ умуман вучуд надошт, бинобар ҳамин ҳам империяи Византия ва ҳам Рим факат нигарони шоҳие буданд, ки аз Осиёи Марказӣ ва Миёна оварда мешуд ва зимнан, дар ин савдо савдогарони форс миёнчигӣ мекарданд. Византиҳо чанд бор кӯшиданд, ки бевосита аз хиндуston шоҳӣ гиранду дар ин кор ба форсҳо мӯҳтоҷ набошанд, вале қушишҳо бар абас рафт, зеро Эрон ба ин кор зид буд. Форсҳо аз миёнчигии худ пули ниҳоят қалон мегирифтанд, бинобар ҳамин онҳо, аз як тараф, намемонданд, ки Византия бевосита бо фурӯшандагони абрешим робита дошта бошад ва, аз тарафи дигар, чӣ қадар хоҳанд, ҳамон қадар нархи молро боло мебардоштанд. ҳукумати Византия, ки нархи абрешимро ба тартиб андохтани буд, ба ҳеч кор муваффақ нашуд. Дар миёнаҳои асри VI тухми кирмак ба Византия ҳам оварда шуд¹⁶, вале барои тараққии саноати шоҳӣ вақти тӯлоние лозим буд.

Суғдиён, ки худашон шоҳибоғӣ мекарданду бо абрешимfurӯшон бевосита алоқа доштанд, дар барори савдои Осиёи Миёнаву Византия беш аз ҳама манфиатдор буданд. Роҳи қулайтарини савдо аз Эрон мегузашт. Вале маҳз дар ҳамин ҷо манфиати савдогарони форс ва суғд ба ҳам дучор омад.

Дар айёми муносибатҳои мӯътадил ва, эҳтимол, ҳатто ҳамкории байни туркҳову Эрон бо ташаббуси суғдиён қарор дода шуд, ки ба Эрон ҳайъати сафорат фиристода, маслиҳат кардан лозим омад, ки оё шоҳиро аз хоки Эрон гузаронда, ба Византия ба фурӯш бурдан ё худ ақаллан ба худи савдогарони форс шоҳӣ оварда, фурӯҳтан имкон дорад ё не. Сардори сафорат Монияҳ ном «саарвар»-и суғдиён будааст. Менандр (порчаи 18), инчунин ҳабар медиҳад, ки хоқони турк ба суғдиён иҷозат додааст «ҳудашон ҳайъати сафорат фиристонанд». Ин факт далели ҳамин аст, ки туркҳо Суғдро ҳамчун давлат нест накарда, факат ба худ мутеъ намуданд. Ин кор, бешубҳа, инъикоси вазъияти сиёсии реалии Осиёи Миёна мебошад. Му-

¹⁴ Althūim F., 1960, с. 57–58.

¹⁵ Бичурин, П, с. 269, муюиса шавад: Millŷr R. A., 1959, p. 12.

¹⁶ Пигуловская Н. В., 1947, саҳ 184, 196; 1951, саҳ 83–95, 184 ва мобаъд.

дар ин масъала ақидаи Н.В. Пигулевскаяро¹⁷ пурра тарафдорӣ мекунем ва Л.Н. Гумилёв¹⁸, ки ўро танқид кардааст, ҳеч асосе надорад. Вале Л.Н. Гумилёв ҳам мисли ҳамаи дигар муҳак-қиқон¹⁹ дар як бобат ҳақ аст, корро тавре тасаввур кардан лозим не, ки чи тавре Н.В. Пигулевская менависад, «туркҳо ба муомилоти васеи тичоратӣ рағбат надоштанд». Аслан гирен, ашрофи туркҳо хеле «пухта» шуда буд ва нагз мефаҳмид, ки муомилоти васеи тичоратии байналхалқӣ, алалхусус, фурӯши шоҳӣ чӣ манфиате дорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ташаббуси сүғдиён ба ҳоқони турк маъқул шуд.

Хайъати сафорати Монияҳ ҳеч кор карда натавонист: пас аз нею нестону кашолакориҳо зиёд Ҳусрави Анӯшервон ҳамин баҳонаро ёфт, ки ба Эрон омадани туркҳо мувофиқи мақсад нест, бинобар ҳамин тамоми таклифҳои ҳайъати сафоратро рад кард. Алалхусус, яке аз вазирони шоҳ– Катулф ном ҳайтолӣ ба сүғдиён саҳт муқобилат кард. Ин ҳамон Катулфе мебошад, ки баъди ҳайтолиёнро торумор кардани туркҳо дар Эрон паноҳ ёфта буд. Бо маслиҳати ин вазир шоҳ тамоми абрешими сүғдиёнро ҳариду баъд дар пеши ҷашми онҳо ҳамаашро сӯхта партофт. Н.В.Пигулевская дуруст менависад, ки «бо кирдори худ форсҳо маълум карданд, ки ба моли сүғдиён мӯҳтоҷ нестанд, зоро ин абрешим аз туркҳо омадааст.»²⁰

Ҳоқон инро шунида, қарор дод, ки ин сафар аз номи худаш сафорат фиристо-над ва ба ҳайъати он факат туркҳоро доҳил кард. Маълум, ки сафорати якум тамоман нобарор баромад, вале сарфи назар ба ин, ҳоқон исроркорона сафорати дувумро ирсол менамояд ва ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар таги ин коса нимко-са, яъне тақозои сиёсати «олӣ» ниҳон мебошад. Аз афти кор, туркҳо фаҳмидани буданд, ки Эрони сосонӣ бо онҳо тинҷу осуда зиндагонӣ карданӣ ё худ ба ҷанг тайёрий дидан даркор. Рад шудани таклифи сафорати якумро ҷунин шарҳ додан мумкин буд, ки форсҳо бо давлати мутеъ гуфтушунид кардан наҳостанд. Вале шоҳи Эрон ба ҳоқони тавоно, ки ба қарибӣ иттифоқчии ў буд, чӣ ҷавоб медода бошад? Ҷавоби шоҳи Эрон басо равшан буд: аз тамоми ҳайъати сафорат факат якчанд кас ғашта омад, дигарон дар Эрон қушта шуданд, гарчанде форсҳо худро сафед карда бошанд ҳам, маълум буд, ки ба аксари сафирон заҳр дода қуштаанд. ҳамаи ин муносибати туркҳо ва Эронро хеле тезутунд кард. Ҳар ду тараф фаҳми-данд, ки ба ҷанг тайёрий дидан даркор, зоро ҷанг дар ҳар лаҳза сар шуданаш мумкин буд.

Ба ин сабаб ҳукумати ҳоқон ҳост, ки бо душмани азалии давлати Сосониён – империяи Византия робитаи сиёсӣ бандад. Агар ҷунин робита баста шавад, масъалаи фурӯши шоҳӣ ҳам худ ба худ ҳаљ мешуд, ҳол он ки ин масъала ашрофи Суғдро (ва ҳам туркҳоро) хеле ба ташвиш меоварду аз анҷоми неки он нишоне ҳам набуд. Сардори ҳайъати сафорате, ки бояд ба Византия мерафт, боз ҳамон Монияҳ таъин шуд. Вай дар даст мактубҳои лозима ва аз инъому пешкашҳо «бисёр

¹⁷Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203.

¹⁸ Гумилев Л.Н. (1967 а, с. 46) гумон дорад, ки сабаби ҳайъати сафоратро фиристодани маҳз сүғдиён танҳо ҳамин, ки «онҳо гуфтушунидро ба зимма гирифтанду боварӣ доштанд, ки ин вазифаро нисбат ба бегҳои тюркот, ки дар дипломатия таҷрибае надоштанд, беҳтар анҷом ҳоҳанд дод». Вале агар ҳогон аз маҳорати дипломатии ҳамгабилаҳои худ дилаш пур набошад, дигар илоче ёфтаниш мумкин буд, масалан, метавонист ба ҳайъати сафорат ду-се сӯдии дипломатро доҳил қунаду сафирашро аз номи худ фиристонад. Дар вогеъ бошад, бо розигии ҳогон ҳайъати сафоратро маҳз сӯдихо фиристодаанд.

¹⁹ИТН, II, 1, с.46.

²⁰ Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203

шохивории қиматбаҳо дошт». Маълум, ки ин сафорат аз хоки Эрон гузашта наметавонист, инак, роҳи дигар интихоб шуд – сафорат қад-қади соҳили шимолии баҳри Каспий мерафту аз Кавказ гузашта, ба Византия мерасид.

Хайъати сафорат ба Византия омада, инъому пешкашҳо ва мактуберо ба императори Византия супурд, ки ба ақидаи худи византиҳо «бо саводи сүғдӣ» (Эҳтимол, бо хати сүғдӣ бошад) навишта шуда буд. Муҳоҳидаи ҳарбие баста шуд, ки муқобили Эрон буд. Худи ҳамон соли 568 сафорат ба ватан баргашт ва зимнан ҳамроҳи онҳо ҳайъати сафорати ҷавобии византиҳо омад, ки дар сари он Зимарҳ ном шахсе меистод. Иттифоқи ҳарбию сиёсии туркҳову Византия аз ҳамон вақт сар карда, арзи вучуд намуд, алалхусус, ки аз паси ин ҳайъати сафорат боз чандин сафар ба Византия рафта омад²¹.

Маъхазҳо ҳабар медиҳанд, ки соли 581 бар зидди туркҳо Ҳутан, Форс ва ҳайтолиён²² шӯриш бардоштанд. Вале аниқ не, ки ин қадом ҳайтолиён бошад. Ба гумон аст, ки маъхазҳо аз Ҳутану Форс сухан ронда, балвои ҳурдери дар назар дошта бошанд, аз афти кор, ин шӯриши қалоне буд. Эҳтимол, дар ҳамин солҳо, яъне пас аз вафоти Ҳусрави Анӯшервон (соли 579) дере нагузашта, туркҳо вазъияти пурталотуму пуртаҳлукай Эронро ба хисоб гирифта, ҳостаанд, ки давлати буферии ҳайтолиёнро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд, ки ин давлат дар Тахористон вучуд дошту, аз афти кор, дар охири солҳои 70 ва аввали солҳои 80-уми аспи VI мустақил шуда буд²³. Вале дар ҷангҳои ҷануб туркҳо якбора ҳам ба лашкари ҳайтолиён ва ҳам ба лашкари Эрон дучор омаданд. Мувофиқи ҳабару ривоятҳо маълум мешавад, ки ғалабаи туркҳо пурра набудааст – ба онҳо фақат ҳайтолиёни соҳили рости Тахористон мутеъ шудаанду ҳайтолиёни соҳили ҷаҳон мисли пештара мустақил мондаанд.

Якчанд сол гузашт, инак соли 588 туркҳо бо сардории Соварашоҳ ба ҳудуди давлати Сосониён зада даромаданд. Зидди онҳо сарлашкари забардасти Эрон – Бахроми Ҷӯбина мебарояд. Ин мард ҳам дар зиндагӣ ва ҳам баъди вафоташ ниҳоят машҳур буд. Дар адабиёти пахлавонӣ қиссае вучуд дошт, ки корубори ўро ситоиш мекард, дар маъхазҳои ба он давраҳо наздик номи вай хеле бисёр зикр шудааст. Вале ҳамаи онҳо то ба рӯзҳои мо нарасидаанд, мадракоти онҳоро Фирдавсӣ ва муаррихони араб истифода бурдаанд. Вале маҳз ҷунун будани ҷаҳонро таҳдид, савор шуд ва ба арса баромад ба рӯбарӯи Бахром; Бахром тире аз камон зад, ки туркро ба хок яксон намуд ва туркҳо гурехтанд». ²⁴ Баъди ин «Пармуда» (аз рӯи дигар маъхазҳо «Елтегин») ном писари волии кушташудаи туркҳо лашкари навҷамъ қарда, ба он қисмҳои лашкари пештараро ҳам доҳил мекунад. Дар бораи ҷаҳони минбаъдаи ҷаҳон ду ривоят ҳаст –мувофиқи як ривоят, форсҳо аз Аму гузашт.

²¹ Тахлили муфассалтарину мӯътабартарини муносабати туркҳо ва Византияро дар асарҳои Н.В.Пигуловская ёфтани мумкин; аз асарҳои навтарини олимони ҳориҷа доир ба ин масъала (бо таҳлили маъхазҳои византӣ ва феҳристи мукаммал) ниг.:Moravcsik G., I-II, 1958.

²² ИТН, II, 1, с. 43.

²³ Мандельштам А.М., 1957, с. 133.

²⁴ Шмидт А.Э., 1958, с. 480.

шта, бори дувум туркхоро шикаст додаанд; мувофиқи ривояти дувум, дар сохили Аму дар қарибии Тирмиз тарафайн сулҳ бастаанд.²⁵

Дар баробари ин ду хабар боз як ривоят ҳаст, ки ба епископи арман ва муаллифи китобҳои пурбаҳои таърихи Себеос тааллук дорад. Ривояти вай хусусан ба ҳамин сабаб ҷолиби дикқат ва мӯътабар мебошад, ки Себеос дар ҷавониаш дар боргоҳи Сосониён зиндагӣ кардааст ва нақли ин воеахоро шунида будааст. Ба қавли Себеос, Бахроми Чӯбина «лашқари теталиёно (яъне ҳайтолиёно.-Б.Ф.) шикаст дод, Балҳро гирифт ва тамоми қишвари Кушониёнро то он тарафи дарёе, ки онро «Ваҳруд» (яъне Амударё.-Б.Ф.) мегуфтаанд, ишғол намуд... Бахром дар ин вакт бо шоҳи аъзами маскутҳо мечангид, ки онҳо дар он тарафи наҳри қалон сукунат доштанд ва Бахром лашқари бешумори онҳоро қир кард, худи шоҳро күшт ва ҳазинаи ин давлатро ба ғорат бурд».²⁶ Ин ривоят, ки дар адабиёти маҳсус борҳо муҳокима шудааст (хусусан И.Маркварт муфассал тадқиқ кардааст), ба ҳамин сабаб бениҳоят муҳим мебошад, ки зидди Эрони сосонӣ ҳамроҳи ҳайтолиёни шимоли Афғонистон баромадани туркхоро равшан нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VII дар солҳои 616–617 Эрони сосонӣ бори дигар мекӯшад, ки ҳайтолиён ва ҳомии онҳо – туркхоро шикаст дихад. Лашкаркаши Эрон – Симбат Багратунӣ ба ноҳияҳои сохили рости Тахористон ду бор тоҳтуз мекунад. Дар ин ноҳияҳо якчанд мулки ҳайтолиён воеъ буд, ки ба волии Балҳ итоат доштанду дар зери ҳокимияти туркҳо буданд. Аз рӯи ҳабари Себеос ҳайтолиён дар он солҳо дар хирот, Бодхез, Толикон ва Балҳ зиндагӣ мекардаанд. Гарчанде сарлашқари Эрон дар чандин муҳорибаҳо голиб омада, ғанимати бисёре ба даст оварда бошад ҳам,²⁷ аз афти кор, маълум, ки ин ноҳияҳо дигар ба ҳукумати Сосониён итоат намекарданд ва туркҳо дере нагузашта аз он ҷойҳо дастаҳои лашқари форсҳоро дур ронданд.

Муносабати ҳоқони турк ва ҳокимони маҳаллӣ. Синтези Осиёи Миёнау турк

Аввалҳо сиёсати туркҳо, ки Осиёи Миёнаро ишғол карда буданд, аз сиёсати ҳайтолиён фарқи казой надошт,²⁸ яъне онҳо ба ҳокимони маҳаллӣ андоз мӯқаррар қарданд, сулолаҳои пештара бοй монданд ва қоидаву қонунҳое, ки дар ин ё он маҳал вучуд доштанд, тағиیر наёфтанд. Маълум, ки агар ҳавфи ҷанг пеш ояд, онҳо бояд ҳокими худро дастгирӣ мекарданд. Вале тадриҷан вазъият дигар мешавад. Туркҳо дар Осиёи Миёна тартиби идораи маъмуриро аз худ намуданд ва акнун дар гӯшае истода, бепарвоёна нигоҳ карда наменишастанду балки тадриҷан ба бинокорони фаъоли ҳаётӣ Осиёи Миёна табдил мейёфтанд. Аъёну ашрофи ҳариси турк беш аз пеш дар андеша мемонд, ки чаро фақат як қисми сарвати аз ҳалқ ситонда-

²⁵ Дар бораи маъказҳо ниг.: Nöldück Th., 1879, s. 272, 474-478; Althīm U., 1962, s. 234 etc. Баёни муфассали воеахоро ниг.: Гумилев Л.Н., 1967 а, с.120-132; 1960 а, с. 64–74.

²⁶ Тревер К. В., 1954, с. 140.

²⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 142–143.

²⁸ С.П.Толстов сиёсати волиёни туркро дар Осиёи Миёна ба сиёсати {айтолиён мugo-бил мегузорад, ки ин агидаи вай ҷалат аст. Асоси гапи вай ҳамин ки «{айтолиён ба дастгирии оммаи ҳалг, ки зидди унсурҳои доимоафзояндаи феодалӣ мубориза мебурданд, такя мемануданд» (Толстов С.П., 1948 а, с.278). Вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

шударо мегирифтаасту ҳамаашро не? Инак, соли 605 туркхо волии нохияи Чочро күшта, ба чои вай «Дола» ном туркро шинонданд.²⁹

Дар ахди «Туншаху» ном хоқон, ки дар хоқонии гарбии турк ҳукмронй мекард, соли 618 ислоҳоте эълон гардид, ки, мувофиқи он, хоқони мазкур тамоми ҳокимони маҳаллиро волиёни худ хонда, ба ҳамаи онҳо унвонҳои лозима дод. Ба-рои назорат ба кори онҳо вай намояндагони худро низ таъин кард, ки онҳо ҳам бояд андоз меғундоштанд.³⁰ Оё хоқон ин ислоҳоти худро ба амал баровард ё не? Ба ҳар ҳол, ин кӯшише буд дар роҳи таъсиси ягон ҳел иттиҳоди давлатӣ дар заминаи мулкҳои чудо-чудои мустақил. Дар дасти Туншаху (солҳои 618–630) қувваи пурзӯри ҳарбӣ барин як воситаи ниҳоят ҷиддии реалий буд. Мувофиқи ривояти маъхазҳо, худи вай «далеру дурандеш буду дар ҳама гуна муҳориба ғолиб мебаромад»³¹. Дар натиҷа дар ахди вай бисёр ҳокимони маркази Осиёи Миёна сари итоат фуруд оварданд. Дар баробари зӯрӣ вай зориро ҳам кор мефармуд. Масалан, яке аз тавонотарин ҳокимони Самарқандро ба худ домод кард.³² Вақте лашкаркаши Эрон – Симбат Багратунӣ ба ҳайтолиён дарафтод, Туншаху ба мадади онҳо омад ва баъди он ки худи Багратунӣ ба Эрон бозгашт, дастаи туркҳо аз дарё гузашта, гарнizonи эрониёнро дур ронданд. Тамоми Тахористон аз панҷаи Сосониён озод карда шуд. Таъбири маъхаз, ки Туншаху «Форсро гирифт» гуфтааст, ба ҳамин маъно мебошад. Дар худи ҳамин ҷои маъхаз гуфтааст, ки Туншаху «Гибинро гирифт»,³³ яъне ҷануби Афғонистонро гирифт ва ба ҳамин тарик, тамоми шимолу гарби Покистони ҳозира ба тасарруфи туркҳо афтод ва ё ҳеч набошад, ба туркҳо мутеъ гардид.³⁴

Баъди вафоти Туншаху (соли 630) вазъияти Ҳоқонии гарбии турк ноустувор мешавад. Исёну ошӯбҳо, низоъву ҳарҳашаҳои байни аъёну ашроф ба сари нохияҳои зироаткори Осиёи Миёна ҳам фалокату қасофати зиёде овард – торочу горату тоҳтугозҳо авҷ гирифт. Масалан, волии Фарғона күшта шуду дар шимоли Фарғона волиёни турк ба сари ҳукумат омаданд.

Сабабҳои дохиливу ҳориҷии сийёй Ҳоқонии гарбии туркро аввал аз дарун шалақ карда, баъд онро тамоман барҳам заданд. Дар айни ҳол бояд қайд кард, ки тоифаҳои туркҳо ба воҳаҳо сар дароварданд; қисми онҳо муқими сокин шуданд; қисми дигари онҳо дар воҳаҳои канорӣ машғули чорводорӣ гардиданд; туркҳо дар шаҳрҳо ҳам сокин буданд; ба аксари вилоятҳо волиёни турк ё худ туркнажод ҳанӯз ҳукмронй мекарданд.

Саҳми туркҳо ба ҳусусияти ҳунармандии Осиёи Миёна кам нест. Мувофиқи мадракоти археологӣ, ҳанӯз то ба Осиёи Миёна омадани туркҳо ҳунармандӣ хеле ривоҷ ёфта будааст. Ашёи металлӣ, алалхусус ашёи заргарии онҳо, яроқу аслиҳаи онҳо, асбоби зебу зинати онҳо бағоят ҳушсифат ва ҳушсоҳт буд. Зери таъсири тоҷевтикаи туркҳо дар заминаи намунаҳои маҳаллӣ баъзе навъҳои маҳсуси сафололоти Суғду Фарғона, масалан, машрабаҳои олицаноби сафолӣ³⁵ ва инчунин тасмаҳои аҷоиби куроқ ва ғ. пайдо мешаванд. Дар асрҳои VII–VIII үнсурӣ туркӣ

²⁹Бичурин, II, с. 313

³⁰ Бичурин, I, с. 283.

³¹ Дар ҳамон ҷо.

³² Бичурин, II, с. 311; Chavannys E., 1903, p. 24, 135

³³ Бичурин, II, с. 283.

³⁴ Аз тарҷумаи Э.Шаванн, ки андаке аз тарҷумаи Бичурин фарг дорад, чунин маъно мебаромяд (Chavannys E., 1903, p. 24).

³⁵ Маршак Б.И., 1961.

дар таркиби чамъияти Осиёи Миёна хеле такмил ёфта, аз хисоби аслихаву тарзу усулҳои илми ҳарбии туркҳо бой мешавад. Таъсири туркҳо ба ҷанбаҳои гуногуни маишат низ хеле қалон аст ва дар асаҳрои санъати тасвирии ондавра симои туркӣ бисёр ба назар мерасад. Таъсири байниҳамдигарии назму эпоси ҳалқии турк ва назму эпоси ҳалқиятҳои муқимии Осиёи Миёна самараи зиёде овард³⁶. Туркҳое, ки ба Осиёи Миёна омада монданд, дар ҳаёти динии мардумони қишвар ва дар оғарниши сарватҳои маданий фаъолона ширкат варзишанд ва баробари мардуми маҳаллӣ оғаридгори ҳакиқии он сарвати маданий шуданд, ки насибаи тамоми ҳалқҳои Осиёи Миёна мебошад. Аллакай дар ҳамон даврае, ки мавриди назари мо шудааст, таркибан пайвастшавии урғу одат, дину оин ва маросиму маданияти ҳалқҳои эронизабону туркизабони Осиёи Миёна оғоз ёфта, бо суръати тамом идома меёфт.

Неҳзати Абрӯй

Аҳволи аҳли меҳнат ниҳоят вазнин буд.³⁷ Ба ин муносибат маълумоти неҳзати Абрӯй ниҳоят муҳим аст. Ин маълумот аз як боби асари Абдураҳмон Муҳаммади Нишопурӣ (асри XI) – «Ҳазината-л-улум» («Ҳазинаи илмҳо») ба назар мерасад, ки онро Наршахӣ дар таҳрироҳо охирини «Таърихи Бухоро» ба китоби худ зам карда буд. Ба қавли Наршахӣ, Нишопурӣ навиштааст, ки мардум дар ноҳияи Бухоро аз давраҳои қадимтарин сокин будаанд: «Ва мардумон аз ҳар ҷониб омаданд ва он ҷо ҳуррамӣ гирифт. Ва мардумон аз ҷониби Туркистон омадандӣ ва бад-ин вилоят об ва дарахтон бисёр будӣ ва шикор бисёр будӣ. Он мардумонро ин вилоят ҳуш омад. Ин ҷо мақом карданд. Ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд. Ва мардум бисёр шуданд ва якero баргузиданд ва амир карданд. Ва номи ӯ Абрӯй буд ва ҳанӯз ин шаҳр набуд». Подшоҳ худ дар Пойкент истиқомат дошта, шаҳрро «Қалъаи Дабусӣ» номиданд. «Ва ҷун рӯзгоре баромад, Абрӯй бузург шуд ва зулм пеш гирифт, бад-ин ноҳият, ҷунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард. Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино карданд. Ва он шаҳрро «Ҳамук» ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он ҷо рафта буд, вайро «Ҳамук» ном буд...» Пас он мардум, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарони худ қас фиристоданд ва фарёд хостанд аз ҷабри Абрӯй. Он меҳтарон ва деҳқонон ба наздикии подшоҳи туркон рафтанд ва номи он подшоҳ Қарочурин Турк буд...» Ӯ писари худ – Шери Қишварро бо лашқари зиёд равон кард. Шери Қишвар ба Бухоро омада, дар Пойкент Абрӯйро дастгир кард. Ӯ «бифармуд, то як ҷуволеро бузург аз қабти сурҳ пур карданд ва Абрӯйро дар он ҷувол кардан, то бимурд». Баъд аз ин Шери Қишвар ҳокими вилояти Бухоро шуд ва ба ғурезагон фармон кард, ки ба ҷойҳои худ баргарданд, ҷун «ҳар кӣ тавонгар буд ва деҳқони бузург буд, ғурехта буд ва дарвешон ва факирон монда буданд. Ҷун он қавм бозомаданд, он қавм, ки бечора монда бу-

³⁶ Бертельс Е.Э., 1960, с. 84–87; Стеблева И.В., 1965, с. 65–68.

³⁷ Л.Н. Гумилев менависад: «Деҳгонону тоҷирони Суҷд аз ҳонҳои ҳогонии ҷарбии тюркют (турк–Б.У.) ин гадар некӣ диданд, ки ҳудашон такягоҳи мустаҳкамӣ таҳт шуданд». Баъд дар бораи дар асри VII равнагу ривоҷ ёфтан иғтисодиёту маданияти Осиёи Миёна сухан ронда, ба ҷунин ҳулоса меояд: «вале тамоми ин беҳбудӣ натиҷаи ба ҳони тюркют итоат доштани Суҷд мебошад» (Гумилев Л.Н., 1967 а, с.152). Ин ҳулосаҳо (алалхусус, ҳулосаи дувум) иояти ҳорига мебошад, зеро ба фактҳо мутлало ҳилоф аст. Л.Н. Гумилев аз мадрасати сарчашмаҳои таърихӣ дур меравад ва бар замми ин фаромӯш мекунад, ки ҳодисаҳои таърихири фагат аз нуттаи назари муборизаи синӣ таҳлил кардан даркор.

данд, хидматгорони он қавм шуданд. Ва дар миёни он қавм дехкони бузург буд, он дехконро «Бухорхудот» гуфтандӣ, аз баҳри он ки дехқонзодаи қадим буд ва зиёй бештар ўро буд. Ва ағлаби ин мардумон кадеварон ва хидматгорони ў буданд». ³⁸

Олимон ин ривоятро борҳо тадқиқ таҳқиқ карданд. Аввал ақидае пайдо шуд, ки ривоят афсонай оддӣ аст ва дар он, эҳтимол, дарёи Зарафшон ташхис дода шудааст ва ё худ инъикоси ривоятҳои ниҳоят қадимтарини маскуншавии водии Зарафшон мебошад.

Э.Захау ва К.Иностранцев, ки машҳуртарин донандагони таърихи қади-мии Осиёи Миёна мебошанд, ривояти мазкурро маҳз ҳамин тавр маънидод мекунанд. И.Маркварт бори аввал дар як қатор асарҳои худ³⁹ ақидаеро пеш ниҳод, ки дар ин ривоят воқеаҳои реалии таъриҳӣ инъикос шудаанд. Зиёда аз ин, вай исбот мекунад, ки дар ин ривоят сухан аз муборизаे меравад, ки турк-хову ҳайтолиён барои Суғд мебурданд, яъне сухан аз воқеаҳои солҳои 60-уми асри VI меравад. Дар асоси чандин муқоисаҳо вай таҳмин мекунад, ки Абрӯй бояд яке аз шоҳони оҳирини ҳайтолиён бошад (дар омади гап, вай шакли «Абрез»-и ин номро қабул кардааст, дар яке аз дастнависҳо дучор мешавад).

С.П.Толстов ҳам фарзияи ачиберао пеш ниҳод. Ба ақидаи вай, ин воқеаҳо дар оҳиро солҳои 80-уми асри VI рӯй додаанд ва ба низову ҳарҳашаи доҳили ҳоконии турк нисбат доранд, ки дар натиҷаи он туркҳо ба воҳаи Бухоро ба тарзи оммавӣ муҳочир шуда буданд. Вай таклиф мекунад, ки ашҳоси ривояти Нишопурӣ бо ашҳоси реалии ҳоқонӣ, ки дар ҳамон давраҳо амал мекарданд, муқоиса карда шавад.⁴⁰ Вале ҳам дар фарзияи С.П.Толстов ва ҳам дар таҳмини И.Маркварт ҷойҳои суст ҳастанд ва фарзияи вай ҳарчанд ҷолиби дикқат бошад ҳам, алҳол дурустии он исбот нашудааст. Аз эҳтимол дур не, ки ин воқеаҳо андаке сонитар, яъне дар солҳои 90-ум рӯй додаанд⁴¹.

Ба он тавсифе, ки С.П.Толстов ба ҷараёни ҳодисаҳо додааст, розӣ шудан аз имкон берун мебошад, vale дар айни ҳол вай дуруст ҳулоса мебарорад, ки ин неҳзат ҳусусияти аёни иҷтимоӣ дошт. Дар ин мубориза ва умуман дар ҳама гуна мубориза нисбати этникӣ ҷиҳати ҳалқунанда нест. Муҳочирони оддии турк, ки дар ин кишвар сокин буданд ё сокин мешуданд, ҳамдаму ҳамроzi суғдиёни камбағал буданд. Ва баръакс, аъёну ашрофи Суғд бо аъёну ашрофи туркҳо аз як гиребон сар мебардоштанд. Ба ҳамин тарик, мувоғики ривояти Нишопурӣ ва як қатор дигар мадракот гуфтан мумкин, ки Осиёи Миёна арсаи муборизаи шадиди синғӣ буд ва сабаби ин мубориза ҳамин буд, ки дехқонон мекӯшиданд ба гардани аҳли озоди ҷамоат юғи истисмор андозанд.

³⁸ Наршахӣ, с. 5–7.

³⁹ Marquart J., 1901, s. 309; 1938, s. 147–148.

⁴⁰ Толстов С.П., 1948 а, с. 248 ва мобаъд.

⁴¹ Мандельштам А.М., 1964, с. 48.

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI – ибтидиои асри VIII

Номи «Тахористон» бори аввал дар як асари тарҷумавии соли 383 зикр мешавад.⁴² Маъхазҳои хитой ин мамлакатро «Тухоло» (T'or-ho-1o, Tof-ho-1-o ё Toғ-hoи-1o)⁴³ номиданд.

Тахористон ноҳияҳои ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи РСС Ӯзбекистон ва ноҳияи шимоли Афғонистонро дар бар мегирифт. Аслан, Тахористони ибтидиои асрҳои миёна аз ҷиҳати масоҳат ба Ҷоҳарӣ қадим хеле шабоҳат дошт.

Таърихи сиёсии Тахористони асрҳои VI–VII ниҳоят пурғалаён буд. Давлати буферии ҳайтолиён, муборизаи зидди туркҳо ва ҳукмронии минбаъдаи онҳо, исёну шўриш ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ таърихи Тахористонро басо муракқабу пеҷдар-печ кардаанд. Лозим ба таъкид аст, ки ҷараёни зоҳирӣ таърихи Тахористон ба мо каму беш маълум аст, vale дарвокеъ, он ҷизе ки мо медонем, гӯё танҳо сарлавҳаҳои китоби Тахористон мебошанд - мо ҳабар надорем, ки мазмуну муんだриҷаи зери он ё ин сарлавҳа чӣ гуна буд, дар ин ё он ноҳияҳо чӣ гуна воеҳаҳо ба вуқӯй омаданд ва сабаб ҳамин ки дар маъхазҳо маълумот дар бораи ин таъриҳҳо хеле кам аст. Бозёфтҳои нумизматӣ андаке маълумот доданашон мумкин – ҳангоми ҳафриёти Ачинатеппа ва Коғир-қалъа бисёр тангаҳои таҳористонӣ ба даст омаданд, vale онҳо то ба ҳол тад-қиқ нашудаанд.

Доир ба Тахористон ҷанд маълумоти маъхазҳоро зикр мекунем. Сон Юн ном сайёҳе ба Бо-ҳо (Вахон) омада будааст (соли 519). Вай менависад, ки кӯҳҳои ин ҷо осмонбӯс ва дараҳояш бетаг асту подшоҳи ин мулк дар шаҳре иқомат дорад, ки ҳудаш бино кардааст. Сарулибоси мардум ниҳоят базебу шинам ва аксари он аз ҷарм. Иқлими қишвар беҳад ҳунуқ буда, мардуми оддӣ дар форҳо зиндагӣ мекунанд. Ҳусусан бӯронҳои барфӣ зиёд мешудааст. Дар ҷануби мамлакат кӯҳҳои пурбарфи баланд воеҳе будаанд.

Сон Юн роҳашро давом дода, ба қишвари е-да – ҳайтолиён расид, ки он Бадаҳшони ҳозира аст. Дар бораи қишвари ҳайтолиён менависад, ки ин сарзамини обод асту аз пеши ҳар як ҳона ҷӯйборе гузашта, тамоми сарзаминоро шодоб мена-мояд (эҳтимол, ин рӯдҳои кӯҳӣ ва каналҳои обёрӣ бошанд). Либоси камбағалон аз пӯст аст, vale боён либосҳои аҷоиб дӯхта, бокарруфар мепӯшанд (масалан, либоси малиқаи ҳайтолиён фаши дарозе дошт, ки онро аз қафо канизони маҳсуси барои ҳамин кор таъиншуда бардошта мегаштанд). Дар ин қишвар қолинҳои беандоза қалон ҳастанд (масалан, чунин қолинҳо дар боргоҳи шоҳи ҳайтолиён будааст). Сангҳои қимматбаҳо шумор надоштаанд,⁴⁴ аспу шутур ҳам бисёр будааст. Пойтаҳти қишвар шаҳри Бадиия⁴⁵ мебошад (шояд ин ном талағфузи нодурусти Бадаҳшон бошад). Дар маъхази соли 590-ум вилояти Бодочан зикр шудааст, ки ин, бешубҳа, Бадаҳшон мебошад.⁴⁶

⁴² Müllyr T. W. K., 1948, s. 575.

⁴³ Chavannys Ÿ., 1903, p. 155.

⁴⁴ Йӯal S., 1906, p. XCII-XCIII.

⁴⁵ Бичурин, II, с. 268–269.

⁴⁶ Мандельштам А. М., 1957, с. 101, 107.

Мадракоти солномаи Оли Суйшу ба ибтидои асри VII нисбат дорад. Вай низ аз Тухоло, яъне Тахористон ривоят мекунад, ки мардуми он бо ҳайтолиён «аралаш» будааст. Инчунин аз «сад ҳазор сарбозони қобили чанг» сухан меравад. Дар бораи полиандрия ҳам мълумот ҳаст.⁴⁷

Сайёҳи асри VII Союан-сзан (карибии солҳои 639–645) умуман Тахористонро тасвир карда, дар бораи бисёр мулкҳои вилояти он ҳабар медиҳад ва андозаи ма-сохати ин мулкҳо ва шаҳрҳоро меовараф. Вай аз шимол омада, аз Дарвозаи оҳанин (аз кӯҳҳои Бойсун) гузашта, ба Тухоло – Тахористон расидааст. Ба қавли вай, арзи Тахористон нисбат ба тӯлаш се баробар зиёдтар будааст. «Наҳри аъзам (дар ин ҷо номи ҳамонвақтаи хитоии Амударё оварда шудааст) сарзамиро ба самти гарб бурида гузаштааст». Ба гуфти Сюанс-сан, ба оли шоҳони Тахористон кайҳо қирон омада буд, бинобар ин якчанд ҳокимон дар маҳалҳои алоҳида зӯран ба сари ҳукумат баромаданд. Сарзамин аз рӯи сарҳадҳои табиӣ ба 27 мулк тақсим буду ҳамаи онҳо ба туркҳо итоат дошт. Иқлим ба назари сайёҳ басо нарму серрутубат намудааст. Сарулибоси мардум асосан пахтагӣ ва баъзан пашмӣ буд. Забони онҳо аз забони ҳалқҳои ҳамсоя хеле фарқ дошт. Дар ҳатти онҳо асосан 25 ҳарф буд (ин хитоӣ, ки ба ҳатти иероглифӣ одат карда буд, тамоман моту мабҳут мондааст, ки бо роҳи таркиби ҳамин 25 ҳарф тамоми ашёву мағҳумотро ифода кардан мумкин будааст). Тахориён аз ҷон ба рост менавиштаанду меҳондаанд. Адабиёти онҳо бой буда, нисбат ба тамоми адабиёти мавҷудаи Суғд бештар буд. Дар тиҷорат тилло ва нуқраро истифода мебурдаанд. Тангаҳои онҳо аз тангаҳои мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дошт.⁴⁸

Сипас, Сюан-сзан хеле муҳтасар мулкҳоеро тасвир мекунад, ки дар ҳайъати Тахористон буданд. Аз ҷумлаи онҳо Да-ми (Тирмиз) ва Чи-о-ян-на (яъне Ҷағониён вилояти, ки шимолу шарқи водии ҳисорро дарбар мегирифт) зикр шудааст. Ма-сохати пойтаҳти Ҷағониён нисбат ба пойтаҳти Тирмиз ду баробар ҳурдтар будааст. Инчунин Шу-ман, яъне Шумон ном бурда мешавад, ки дар асрҳои миёна ноҳияҳои марказӣ ва шарқии водии ҳисор ҷунин ном дошт ва аз афти кор, дар асри VII ма-сохати бештареро фаро мегирифту ба ҷануб то ба Кофарниҳон тӯл мекашид. Мах-сусан қайд карда мешавад, ки шоҳи Шумон турк буд. Шумон бо Сзой-хэ-ян-на (Қабодиён) ҳамсаҳад ва пойтаҳти он (номаш зикр нашудааст) тақрибан баробари пойтаҳти Ҷағониён буд. Дар шарқи Қабодиён вилояти Хо-ша (Вахш) ҷой дошт. Тӯли ин вилоят нисбат ба арзаш дуним баробар зиёдтар буд. Пойтаҳти он аз пойтаҳти Тирмиз монданӣ надошт. Шарқтари Вахш мулки Кэ-до-ло (талаффузи қадимаш Kfût-trfût Хуттал (Хатлон)⁴⁹ ҷойгир буд, дар шарқ ин мулк бо кӯҳҳои Сунлин (Помир) ҳамсаҳад аст ва он қишиварест, ки нисбат ба тамоми мулкҳои мазкур қалонтар мебошад. Пойтаҳти он баробари пойтаҳти Тирмиз буд.⁵⁰ Ба муносибати Ҳатлон боз дар бораи ду вилояти дигар гап задан даркор. Яке аз онҳоро Сю-ан-сзан О-ли-ни меномад ва он дар ҳар ду соҳили Панҷ ҷойгир буду шаҳри асосиаш хеле қалон ҳисоб мешуд. Вилояти дигар По-ли-ҳо аст ва он ҳам мисли О-ли-ни дар

⁴⁷ Бичурин, II, с. 286.

⁴⁸ Beal S., 1906. I, p. 37–38; Chavannës E., 1903, p. 196. Дар масъалаи ҳатти Тахориён мо дар боби боло тавагтуф карда будем. Фагат ҳаминро илова карданием, ки муаллифи асри XII Самъонӣ аз Вашгирид (Висагирд, гариибии Файзобод) сухан ронда менависад, ки: «то ислом ин ҷо ҳуруфе буд мълум ва мазбур дар кутуб» (Самъонӣ, вараги 576 б; Бартольд В.Б., 1964, с. 469)

⁴⁹ Йайлӯ H. W., 1937, p. 886.

⁵⁰ Beal H. S., 1906, I, p. 38–41.

сарзамини Тухоло чой дошт. Шахри асосии ин вилоят ҳам хеле калон буд.⁵¹ С.Бил По-ли-хоро ҳамон Фархор мегӯяд, ки дар ҳаритаи Буд қайд шудааст (атрофи Кӯкҷӣ)⁵². Маркварт ҳам ин гапро баҳснозазир мешуморад⁵³. А.М.Беленицкий исбот кард, ки И.Маркварт ғалат рафтааст ва ҳулосаи дуруст баровард, ки гап дар бораи Фархоре меравад, ки дар соҳили рости Панҷ воқеъ аст (ҳозира райони Фархори Тоҷикистон). Дар масъалаи О-ли-ни ҳаминро гуфтан лозим, ки ин бешубҳа, Архони муаллифони асри миёна мебошад ва дар ҳамон давраҳо дар соҳили рост чой дошт.⁵⁴ Ғайр аз ин, мулкҳои Сзой-ми-то (Қумод, ки дар ким-кучои ноҳияи Қаротегину Дарвозу Ванҷ воқеъ буд), Ши-си-ни (Шуғнон), Бодочуанна (талафузи қадимааш *rғat-d'ak-tsitang-nā* (Бадаҳшон) ва Домоситеди (Ваҳон) номбар мешавад. Пойтаҳти Домоситеди Ҳунтодо⁵⁵ буд. Гуфта мешавад, ки иқлими ин маҳал ниҳоят саҳт аст. Масалан, дар бораи Домоситеди⁵⁶ навиштаанд, ки замини онро кӯҳҳои пасту баланд чок кардаасту сатҳи он регзор ва санглоҳ мебошад. Дар ин маҳал тундбодҳои сарди ҷонситон бо қувваи даҳшатоваре мевазидаанд. Ба қавли Сюан-ਯузан, дар Ваҳон андак ғандуму лӯбиё мекиштанд. Вай аспҳои ҷойдориро бисёр таъриф мекунад – онҳо хурд бошанд ҳам, бағоят пуртоқат буданд ва ма-софаҳои зиёдро тай карда метавонистанд. Либоси мардум пашмӣ буд.

Дар айни тасвири Шуғнон гуфта мешавад, ки дар ин ҷо ғандум, лӯбиё ва ҳатто камтар шолӣ мекоранд. Либоси шугнониён аз ҷарм ва пашм буд. Ҳати ин ҷо ба ҳати таҳориён монанд бошад ҳам, vale забони шугнониён аз онҳо фарқ доштааст.⁵⁷

Сюан-сзан пойтаҳти Тахористон По-ҳо (Балх)-ро тасвир мекунад, ки он қальяи дастнораси нисбатан камодаме буд; ғайр аз ин вай дигар ноҳияҳоеро, ки дар соҳили чапи Тахористон (дар ҳоки ҳозираи шимоли Афғонистон)⁵⁸ чой доштанд, тасвир мекунад.

Мувоғиқи мадраки таърихи Тан – маъхази нимаи дувуми асри VII ва аввали асри VIII таҳориён ҳамроҳи ҳайтолиён зиндагӣ мекарданд ва ҳаёти муқимӣ ба сар мебурданд⁵⁹. Дар Шуғнон қароргоҳи шоҳ аввал шахри Кӯҳон буд, сонитар вай дар водиҳои гуногуни байни кӯҳҳо зиндагӣ мекардагӣ шуд. Тарҷумаи Н.Я.Бичурин чунин аст.⁶⁰ Э.Шавонн матни мазкурро дигар ҳел фахмидааст: «Аввал пойтаҳт дар шахри Кӯҳон буд, сипас (мардум) дар дараҳои кӯҳӣ маскун шуданд». Дар панҷ водии қалон панҷ волии соҳибҳиёر менишасту ҳамаи онҳоро якҷоя «панҷ шин» меномиданд. Мувоғиқи ҳабари маъхаз, зироаткорӣ вучуд надаштааст.

⁵¹ Beal H.S., 1906, II, p. 289–290.

⁵² Beal H.S., 1906, I, p. 42, N. 140; ниг. инчунин: Минаев И., 1979, с. 65,

⁵³ Marquart J., 1901, 234.

⁵⁴ Беленицкий А.М., 1950, с. 110.

⁵⁵ Дар бораи ин муюсаҳо ниг.: Мандельштам А. М., 1957, с. 109 ва мобаъд.

⁵⁶ Номи «Домоситеди» тобиши санскритӣ дорад ва И.Маркварт ҳам дигтати муҳаггионро ба ин ҷалб намуда, таҳмин карда буд, ки Домоситеди таъбери истилоҳи санскритии *Dharmasthiti*, яъне «манзили агоиди ҳбуддой» мебошад. Vale И.Маркварт фикрашро давом дода менависад, ки ба гумон аст дайрҳои ҳилвати буддоии Ваҳон бо ин дабдаба пойгоҳи дини буддой ном гирифта бошанд. Эҳтимол, ин ном яке аз синонимҳои санскритию буддоии номи маҳаллии Ваҳон мебошад (Marquart J., 1901, s. 225). Ин фарзияи И.Маркварт хеле ҷолиби дигтат аст.

⁵⁷ Beal S., 1906, p. 291–296.

⁵⁸ Býal S., 1906, p. 42-48; II p. 285–292.

⁵⁹ Бичурин, II, с. 321.

⁶⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 333.

Дар бобати Вахон таърихи Тан факат гапҳои Сюан-сзанро такрор мекунад, ма-салан, ин таърих ҳам мегўяд, ки чашми мардуми ин ҷо қабуд аст ва ғ. Вале бар хилофи Сюан-сзан маъхаз номи қароргоҳро дигар гуфтааст ва он Сайгашэн мебо-шаду аз шимолтари ин шаҳр дарёи Уху (Панҷ) мегузаштааст⁶¹. И.Маркварт талаф-фузи қадимиин ин номро дар назар дошта, таҳмин кард, ки ин шаҳр бояд Ишко-шим⁶² бошад, пас дар ҳамон давраҳо пойтакти Шуғнон дар соҳили чали дарё воқеъ будааст. Э.Шаванн⁶³ ва дигар олимон ба ин фикр розианд. Ва он фикр, дар ҳақиқат, тамоман дуруст менамояд.

Инчунин тасвири Хатлон ҳаст, ки дар он давраҳо вилояти калоне буд. Пой-таҳти он Се-чу-кан ном дошт ва он қароргоҳи подшоҳ ҳисоб мешуд. Мамлакат аз аспҳои олиchanob ва палангҳои зардмӯй эҳтимол, шер ё бабр бошад, бой буд. Дар охир ҳабар дода мешавад, ки дар ин вилоят ҷор қӯҳи намак ҳаст⁶⁴ ва дар ҳақиқат, ҳоло ҳам дар қарибии Восеъ Ҳӯча Мӯъмин ном қӯҳи калони намак ҳаст.

Хой Чао ном дигар дарвеши буддой, ки соли 726 ба Осиёи Миёна омада буда-аст, дар бораи Тахористон ҷунин маълумот медиҳад. Мамлакатро арабҳо забт намуданд. Подшоҳ аз онҳо ғурехта, дар Бадаҳшон паноҳ бурдааст. Забони мардум аз забони дигар мамлакатҳо фарки калон дорад ва андаке ба забони Каписа монанд аст. Барои сарулибос пашмина ва газворҳои паҳтагиро истифода мебаранд. Дар сарзамиин шумораи шутуру гӯсфанд, ҳачиру асп ва масоҳати паҳтазору токзор зиёд аст. Ҳӯроки маъмули мардум аз ҳамир мебошад. Мардон сару ришу мӯйлаби ҳуд-ро метарошанд, занон баръакс, мӯйҳои дароз доранд. Подшоҳ, аъёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёни мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон зиёданд⁶⁵. Дар Тахористон даҳ, панҷ, се ё ду бародар як зани умумӣ доранд⁶⁶ – ин ахбор далели ҳамин, ки дар ин ноҳияҳо полиандрия расм будааст, ки он бо суку-нати ҳайтолиён алоқаманд мебошад.

Дар Хатлон (Хой Чао ин қишварро ҳам чунон тасвир кардааст, ки аксари нук-таҳои он ба тасвири умумии Тахористон қарib як аст) низ подшоҳ аз туркҳо буду нимаи мардум ҳу, яъне ҷойдорӣ, нимаи дигараши туркҳо. Мамлакат дар дasti арабҳо мебошад. Як қисми мардум ба забони таҳорӣ, қисми дигар ба туркӣ ва боз як қисм ба шевai маҳаллӣ гап мезананд. Дар Хатлон шутур, ҳачир, гӯсфанд, асп, гов, ҳар ҳаст; паҳта мекоранд, ток мепарваранд, газвори пашмин мебофанд. Сару-либоси мардум аз газвори паҳтагин ҳам мешавад, бисёриҳо пӯстин мепӯшанд. Сару-рӯи мардон тарошида, занон кокулдароз. Подшоҳ, аъёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёни мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон бисёранд.

Дар Вахон подшоҳ заиф асту ба арабон дастнigar ва ҳар сол ба онҳо ба тарики боҷ шоҳӣ медиҳад. Вахониён дар водиҳои қӯҳӣ дар кулбаҳои тангу торик ва дар горҳо зиндагӣ мекунанд. Аксари мардум қашшоқ аст. Пӯстину чакман мепӯшанд, сарулибоси подшоҳ шоҳию паҳtагin. Забони мардум аз забони мардуми ноҳияҳои ҳамсоя фарқ дорад. Фақат нони танӯрӣ ва ҳӯроки ҳамирӣ мекӯранд. Ин сарзамиин бениҳоят ҳунук аст, нисбат ба дигар ҷойҳо хеле ҳунуктар. Дар қӯҳҳо ягон гиёҳу

⁶¹ Дар ҳамон ҷо, с. 323–324; Chavannys E., 1902, p. 162–165.

⁶² Marquart J., 1901, S. 224.

⁶³ Chavannys E., 1901, p. 165, N 1.

⁶⁴ Бичурин, I, с. 236.

⁶⁵ Fuchs W., 1930, S. 449.

⁶⁶ Дар ҳамон ҷо, S. 452.

набот нест. Гүсфанду гов (зоти резai чойдорй) ва аспу хачир ҳаст. Дар бораи эътиқоди мардум айнан ҳамон гапхоеро мегўяд, ки дар хаққи мардуми Хатлон гуфта буд.

Сайёҳ инчунин дар бораи «Нӯҳ мулки Шигинон» (Шуғнон) хабар медиҳад. Дар яке он малике бо лашкари худ меистод. Малики Шуғнон ба шохи Вахон тобеъ аст. Иқлими мамлакат бениҳоят хунук буда, худи он дар мобайни кӯҳҳои пурбарф чой дорад. Гүсфанд, асп, гов ва хар ҳаст. Шоҳ ва аъёну ашроф либосҳои пахтагин доранд, пӯстин мепӯшанд; мардуми оддӣ аз пӯстак либос медӯзанд ва гоҳо чакман мепӯшанд. Забони онҳо аз забони мардуми атроф фарқ дорад. Дар Шигинон оини Буддо расм нест. Инчунин ривоят мекунанд, ки шоҳ барои торочи корвони тоҷирон дастаҳои маҳсус мефиристодааст.⁶⁷

Таърихи сиёсӣ

Мо дар боло накл карда будем, ки дар аҳди Туншаху (вафоташ соли 630) ҳоқонии ғарбии турк Тахористонро забт намуд. Сюан-сзан, ки андаке баъди ин воқеаҳо ба ин чойҳо омадааст, волии туркҳоро дид.⁶⁸ Мувофиқи хабари маъхазҳои арабию форсӣ волии ин ҷо унвони ҷабӯя ё ҷабғӯя дошт, ки он ябғу⁶⁹ аст. Таърихи мулкҳои ҳайъати Тахористонро маъхазҳо беандоза мухтасар баён мекунанд.

Яке аз мулкҳои пуриқтидори Тахористон Хатлон буд.⁷⁰ Дар ин мулк, ба хар ҳол дар ҳудуди асрҳои VII–VIII, оли маҳаллие ҳукм мерондааст ва яке аз намояндагони он шоҳи Хатлон буд, ки номашро Табарӣ Ассабол⁷¹ гуфтааст. Шояд ин ном муарраби ҳамон номи туркиест, ки дар дигар маъхазҳо Шаболо омадааст.⁷² Хой Чао, ки дар аҳди Ассабол ба Осиёи Миёна сафар карда буд, рӯйрост менависад, ки шоҳи Хатлон аслан аз туркҳо буд.⁷³ Ассабол аз охири асри VII то ибтидиои солҳои 30-юми асри VIII Хатлонро идора мекард. Маъхазҳои араб ўро малик мемонанд. Варосати таҳт тартиби маҳсус дошт. Табарӣ аз забони Ассабол мегӯяд, ки тартиби варосати таҳтро риоя кардан зарур будааст.⁷⁴

Аз афти кор, вай аслан турк (ё туркшуда) бошад ҳам, намояндагони он унвони эронӣ – «Хатлоншоҳ» ё «Шери Хатлон»-ро доштанд, дар маъхазҳои арабӣ онҳо одатан малик номида мешаванд.⁷⁵ Дар айни ҳол онҳо мутеи ҳокимони умумитаҳористонӣ буданд. Дар як зиёфати волии араб - Кутайба ибни Муслим ҳокими умумитаҳорис-тонӣ ва ҷанд ҳокимони мартабаашон пасттар, аз ҷумла, Ассабол иштирок доштанд. Ин ҳокимон ҳокими умумитаҳористониро дида гуфтаанд: «Агарчанде вай душмани ман аст, вале меҳтар аз ман. Вай малик асту ман бандай вай».⁷⁶

⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, S. 452–453.

⁶⁸ «The life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 48–49.

⁶⁹ Marquart J., 1901, S. 69.

⁷⁰ Ставиский Б. Я-, 1957, б. 89.

⁷¹ Табарӣ, II, 1040 ва мобаъд; 1152 ва мобаъд; 1583.

⁷² Marquart J., 1901, S. 303.

⁷³ Fuchs W., 1938, S. 452.

⁷⁴ Табарӣ, II, с. 1618.

⁷⁵ Marquart J., 1901 S. 301; Chavannes E., 1903, p. 168, Беленицкий А.М., 1950 а, с. 117.

⁷⁶ Муфассалтарин: Беленицкий А.М., 1950 а, с. 112–113.

Маъхазҳои аввали асри VIII хабар медиҳанд, ки подшохи Хатлон 50 ҳазор лашкар таҳия карда метавонад (мисли ҳокимони Шумон, Қубодиён, Шугнон, Вахон барин мулкҳо),⁷⁷

Таърихи подшоҳони минбаъдаи Хатлонро И.Маркварт ва алалхусус, муфассал А.М.Беленицкий ва О.И.Смирнова тадқиқ кардаанд.⁷⁸ Ба зикри батағасили ҷузъиёти таърихи оли Хатлон ҳоҷат нест, зоро то ба ҳол мадракоти маъхазҳои гуногунзабон ба ҳам мувоғик карда нашудаанд.

Дар бораи таърихи дигар мулкҳо ҳам маълумот ҳаст. Катибаи дар боло зикршудаи Афросиёб, ки ба Самарқанд омадани ҳайъати сафоратро хабар медиҳад, хеле ҷолиби диққат мебошад. Сафир мегӯяд, ки аз Түронтош – «шоҳи Чагониён» омадааст. Муҳаққики суратҳои рӯи девори Афросиёб В.А.Лившиц таҳмин мекунад, ки ин тасвирот на сурати ҳуҷҷатии таърихи расмии шоҳони Суғд, балки инъикоси сюjetи фолклорӣ мебошад. Модоме чунин бошад, катиба он гуна маъхазе нест, ки воқеаро аниқ тасвир намояд. Вале ҳамин ҳам бошад, аз ин катиба шамоли он воқеаҳои реалие меояд, ки эҳтимол, дар нимаи дувуми асри VII ба вуқӯй омада буданд.

Пас аз он ки мо ин ақидаи худро изҳор намудем, муҳаққики суратҳои Афросиёб Л.И.Албаум онро гарму ҷӯшон тарафдорӣ кард. Вай ба нашри русии китоби мо истинод карда, чунин навишт: «Баъди аниқ шудани катибаҳо ва пурра ҳафиёт шудани толор мо ба чунин ҳулоса омадем, ки мавзӯи суратҳо воқеаҳои муайяни таърихиро инъикос менамоянд. В.А.Лившиц ҳам баъдтар ба чунин ҳулоса омад».⁷⁹

Маъхазҳо ишорат мекунанд, ки ҳайтолиён Чагониёнро соҳиб буданд⁸⁰. Дар ибтидои асри VIII, аниқтараш, соли 719 малики Чагониён Тиши Якчашма буд ва маъхазҳои арабӣ мегӯянд, ки ҳуди ҳамин одам дар айни ҳол ябгуи Тахористон буд⁸¹. Аҷоибаш ҳамин, ки ин ном, бешак, эронӣ аст ва дар забони боҳтарӣ сатораи Сириус чунин ном дошт⁸². Үнвони маликҳои Чагониён «Чагонҳудот» буд⁸³.

Гуфтан мумкин не, ки Тахористон умуман давлати мутамарказ буд, зоро дар сари ҳар як мулк ё ҳоким ё малике менишаст ва аниқтараш Тахористонро иттиҳоди давлатҳои қариб соҳибихтиёр номидан дурусттар мебуд. Аз дараҷаи соҳибихтиёри онҳо ҳамин низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо ҳам ба мамлакатҳои ҳамсоя ва ҳам ба мамлакатҳои дуртарин ҳайъати сафорат мефиристоданд.

Дар бораи соҳти доҳилии ин давлатҳо амалан ягон маълумот нест. Дар қиёси Суғд таҳмин кардан мумкин, ки дар Тахористон ҳам идораи мукаммали маъмурӣ вучуд дошт. Дар катибаи сүғдии Афросиёб үнвони сафирни Чагониён «дабирпат» (дабири котибон) навишта шудааст. Вале аз эҳтимол дур нест, ки сафир, дар ҳақиқат, соҳиби мансаби баландтар, масалан, соҳиби мансаби вазирӣ бошад.⁸⁴

⁷⁷ Chavannys E., 1903, p. 200-201; О.И. Смирнова (1969, с. 218) бароиалат «панҷсад ҳазор» навиштааст.

⁷⁸ Marquart J., 1901; Беленицкий А.М., 1950 а; Смирнова О.И., 1969.

⁷⁹ Алъбаум Л.И., 1975, с. 55-56.

⁸⁰ Chavannys E., 1903, p. 223.

⁸¹ Дар ҳамон ҷо, р. 226-227.

⁸² Лившиц В.А., 1962 б, с. 40, эзоҳи 75.

⁸³ Marquart J., 1901, S. 226.

⁸⁴ Лившиц В.А., 1965 б.

Обёрӣ. Ҳочагии қишлоқ

Аз афти кор, аксарияти мардуми Тахористон машгули зироат буд. Дар ривояти Сон Юн (ниг. ба боло) ба вучуди обёй ишорате ҳаст. Албатта, дар водӣ шабакаи мукаммали обёй буд: дар нохияҳои баландтар лалмикорӣ мекарданд. Ҳафриёти археологӣ имкон доданд тасаввур шавад, ки дар таҳияи шабакаи обёй чӣ қадар меҳнати зиёд сарф мешудааст. Мувофиқи қашфиёти Т.И.Зеймал, дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна чор канали магистралӣ кофта шудааст, ки аз Вахш об мегирифтанд. Дар замоне, ки мавриди диди мост, канали Кофир аҳамияти маҳсус дошт.

Боқимондаи ин канал дар соҳили чапи Вахш, 2,5 км гарбтари посёлкай ҳозираи Калининобод, падид омад. Канал аз Вахш сар шуда, то як масофаи муайян оби худро ба ҷое тақсим накарда ҷорӣ мешуду то ба дехаи Мардот мерасид (заминҳои совҳози ба номи Кирови райони Қўргонтеппа) ва аз он ҷо таг-таги теппаҳои канории водӣ ба ҷануб тоб меҳӯрд. Дар ин ҷо мачмӯи ёдгориҳо (иборат аз 16 объект) ёфт шуд. Маркази ин мачмӯи ёдгориҳо димнаи Чоргултеппа мебошад, ки дар ибтидои асрҳои миёна шаҳри қальъабанди мустаҳкаме буд ва андаке дурттар аз он дайри буддоии Ачинатеппа ҷой дошт. Канал боз ҷанубтар рафта аз паҳлуи фалоти Оқғозӣ гузашта меравад. Аз ин ҳам ҷанубтар канал ба пасту баландии маҳал мутобиқ шуда, ба ғарб тоб меҳӯраду ба тарафи теппай Қизилтумшук ҷорӣ мешавад. Дар ин ҷо боқимондаи бошишгоҳҳои калон ёфт шуд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вучуд дошт. Баландии девораҳои канал 1,5–2 м, барӣ мачроаш то 6 м, маҳсусан намуди канал, ки дар 4–5 км ҷанубу ғарбтари Бешкаппа зоҳир аст, ҳайратангез мебошад. Дар ин маҳал канал бояд аз пастҳамай мегузашт. Инак, бинокорон дар ин пастҳамай аввал дарғоти азиме бардоштанду баъд аз болои он канал гузаронданд. Баландии ин дарғот қарӣ 8 м, барӣ таҳкурсии он то 50 м ва барӣ мачрои канал, ки аз болои он мегузашт, 13–15 м буд. Ҳатто дар айёми мо ин гуна иншоот қасро моту мабҳут мекунад. Баъди ин канал боз ба ҷануб ҷорӣ шуда, замини бисёр маҳалҳоро шодоб менамуду то ба атрофи райони Кумсангири ҳозира мерасид ва ба ҳамин тарик, қисми асосии водии Вахшро бурида мегузашт.

Ду ҳусусияти ин каналро маҳсус таъкид кардан даркор: якум, канал аз ҷойҳои болотари доманаи теппаҳо мегузашт ва нисбат ба сатҳи водӣ болотар меистоду имкон медод, ки оби канал бо ҷӯйборҳо ба тарафи дилҳоҳо худаш ҷорӣ шуда равад. Дувум, бинокорони қадим роҳи каналро чунон муайян кардаанд, ки боварии кас намеояд. Роҳи канали ҳозира, ки инженеру ирригаторҳои баландихтисос бо ёрии аэрофотосуратгирӣ ва асбобу афзори ниҳоят дақиқкору мукаммалтарини ҳозира замони геодезӣ муайян кардаанд, аз рӯи самти худ ба самти роҳи канали қадима қарӣ ё комилан мувофиқ меояд.⁸⁵

Ба ҳамин тарик, ҳанӯз дар давраҳои қадим барои муайян кардани самти дурустӣ Кофирканал барин иншоотҳои мураккаби калон тарзу усуљҳои маҳсусу пурсамари кор вучуд дошт.

Киштукор бо асбобу афзори ниҳоят содда анҷом дода мешуд. Замиро бо омочи позадор меронданд ва дар Ачинатеппа позаи оҳанӣ ёфт шудааст. Дигар аслиҳаи зироаткорӣ белу каланд буд. Пораи доси оҳанин дар Мунҷиктеппа ба даст омад (райони Шаҳртуз). Гандумро дар дастос ва ҳованҳо орд мекарданд ва бисёр

⁸⁵ Дар бораи тавсифи муфассали канали Кофир ва ёдгориҳои атрофи он ниг.: Зеймаль Т.И., 1962; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964; Зеймаль Т.И., 1971, с. 39-47.

ҳовану дастосҳои хурду қалон ёфт шуданд (ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар поёни Кофарниҳон, дар водии Вахшу Сурхондарё). Ҷунончи, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо ҳам осиёб бояд бисёр бошад.

Дар бораи анвои зироат мо мадраки муфассал дорем. Дар даштҳо ғалла мекиштанд, лӯбиё мекориданд. Махсус таъкид карда мешавад, ки сифати пахтаи ин ҷо хеле хуб аст (дар омади гап, эҳтимол дар ин маврид сифат ба газворҳои пахта нисбат дошта бошад). Дар ин сарзамин токзор бисёр буд, як миқдор шолӣ ҳам корида мешуд.⁸⁶

Ривоят ҳаст, ки соли 677 ябгуи турк ангури навъи маҳсуси донаҳояш дароздарози чилликмонанд фиристода буд⁸⁷ (шояд аз Тахористон бошад?). Аз Тахористон, инчунин бисёр гиёҳҳои нодири доруӣ меоварданд.⁸⁸

Мадракоти археологӣ маълумоти маъхазҳои ҳаттиро тасдиқ менамоянд. Бисёр будани ҳовану дастос далолат мекунад, ки вазни қиёсии қиши ғалла хеле зиёд буд. Дар Балаликеппа (дар қарибии дехаи Анҳори вилояти Сурхондарёи РСС Ӯзбекистон) мавиз ёфт шуд. Гайр аз ин дар ин ҷо донаҳои гандум, арзан, мош, донаҳои шафттолу, зардолу, олу, тухми ангур, ҳарбуз, пӯстлоҳи ҷормағз, писта, бодом, гӯза ба даст омад.⁸⁹

Аспҳои Тахористон хеле машҳур буд. Аз афти кор, якчанд зоти асп буд – аспҳои резачусса, vale ҳихоят пурбардошти кӯҳӣ, ки масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд, инчунин зоти аспҳое, ки маҳсус барои ҷойҳои ҳамвор мувоғик буданд. Дар бораи асп достонҳо мегуфтанд; ҳатто ба як навъ аспҳои осмонӣ эътиқод ҳам буд ва ин аспҳо саравҳоди ҳамаи аспҳое будаанд, ки дар айёми ровиён вучуд доштанд.

Гайр аз асп шутурҳо ҳам номбар шудаанд. Барои боркашӣ ҳаҷиру аспу⁹⁰ ҳарро истифода мебурданд. Дар сарзамин подаҳои сершумори ғову рамаҳои гӯсфандон буд, ки ба ин на факат бевосита худи Ҳой Ҷао ишорат кардааст, балки аҳбори зиёди сарчашмаҳо оид ба сару либоси пашмӣ ва қолинҳои пашмӣ далели ин аст.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Дар Тахористон конковӣ хеле ривоҷ дошт. Аз рӯи ҳабари сайёҳон ва маълумоти содироти ин ё он мол⁹¹ мо медонем, ки дар ин сарзамин сангҳои қиматбаҳо ва аз афти кор, пеш аз ҳама, лаъли машҳури Бадаҳшон, инчунин лочуввард ва дигар хел сангҳои нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо истихроҷ мешуд. Сон Ҷон навиштааст, ки дар Тахористон сангҳои қиматбаҳо шумор надорад. Санги та-пао истихроҷ мешуд, ки онро ақиқи сӯҳта⁹² тарҷума мекунанд, vale Шефер дуруст мегӯяд, ки ин ақиқи сӯҳта не, балки «корнелиан» ном сангест ва аз ин санг ашёи зиёд низ соҳта мешуд. Инчунин намак ҳам истеҳсол мекарданд⁹³. Аз намаксанг баъзе асбобу анҷом месоҳтанд. Масалан, дар Балаликеппа ҳайкалҷаи шутур ба даст омад, ки аз як пора намаксанг гулобӣ тарошида шудааст. Намак, эҳтимол, чизи мукаддас ҳам ҳисоб

⁸⁶ {анӯз Страбон (XV, I, 8) гайд кардааст, ки дар Боҳтар шолӣ мекоранд.

⁸⁷ Schafyr E.H., 1963, p. 142.

⁸⁸ Бичурин, II, с. 321.

⁸⁹ Альбаум Л.И., 1960, с. 67–68, 101.

⁹⁰ Дар бораи истилоҳоти ин соҳа ниг.: schafr E.H., 1963, p. 76.

⁹¹ Schafyr E.H., 1963, p. 222, 230–235.

⁹² Бичурин, II, с. 321.

⁹³ Дар ҳамон ҷо, с. 326; ChavannysE., 1903, p. 167.

мешуд, ба хар хол, нисбат ба Эрони сосонй дар ин бобат чои шубха нест, зеро дар маросими қасами ботантанаи шоҳони сосонй намак чун рамзи садоқат кор фармуда мешуд. Л.И.Албаум қайд кардааст, ки мувофики хабари сарчашмаҳои хаттӣ дар маслаки ҳалқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, ҳайтолиён намак, эҳтимол, чун як чизи рамзӣ эътибор дошт.⁹⁴

Гарчанде мадракоти бевосита набошад ҳам, дар асоси мачмӯи маълумотҳо роҷеъ ба Тахористон гуфтан мумкин, ки дар ин ҷо аз тилло сар карда⁹⁵ (барои соҳтани ашёи заргарӣ, зинату ороиши ҳайкалу мучассамаҳо ва ғ.), то оҳан (барои соҳтани асбобу анҷоми меҳнату рӯзгор, яроқу аслиҳа, зиреху ҷавишан) маъданиёти гуногун истихроҷ мешуд. Маълум, ки корхонаву устоҳонаҳои гуногуни оҳангарӣ дар амал буданд. Дар он айёми пур аз ҷангу ҷидолҳои нотамоми беохир дар ҳунармандӣ яроқу аслиҳа созӣ макоми муҳим дошт ва истеҳсоли он ҳеле равнақу ривоҷ ёфта буд. Аз маъхазҳои хаттӣ воқиф мешавем, ки дар асрҳои V–VII ахли Тахористон бо камон, наиза, жӯпин, ғурс ва шамшер мусаллаҳ будаанд. Тани сарбозонро «зирехи балҳӣ» ном зирехи баландсифати бофта муҳофизат мекардааст.

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳад, ки ин маълумот каму беш тафсил дода шавад. Тахориёни ҷанговар гайр аз камони муқаррарӣ камони муракқаб доштанд.⁹⁶ Тиru камон пайкони вазнини оҳанини сепарра дошту баъзан неши он ба ду тақсим мешуд. Инчунин пайконҳои қалони сепаррае низ буданд, ки дар нӯғи наиза шинонда мешуданд.⁹⁷ Аз рӯи расми тахористонии деворҳо маълум, ки мардон дар камар ҳанҷаре ҳамоил кардаанд. Ғилоғи ҳанҷар баъзан бо пулакчаҳои тиллой хотамкорӣ шудааст. Аъёну ашроф низ шамшер гирифта мегаштанд, вале чӣ гуна будани он маълум нест.

Дар майшати аъёну ашроф ҷому қадаҳҳои тиллою нуқра бисёр истифода мешуд. Шакли ин ҷому қадаҳҳо бағоят нағису нозук буда, баъзеи онҳо пояи дарозу борики пурнақшу ниғори серпечутоб ё таги суфтау сайқалии хурде доштанд ва танаи ҳуди он ҷому қадаҳҳо пур аз раҳҳои амудӣ мебошад (қадаҳҳои раҳ-раҳ ном гирифтани онҳо аз ҳамин чост), лаби онҳоро бошад, ҳошияву лаблӯлаҳои мудаввар зинат медод. Шакли баъзеи онҳо ниҳоят муракқаб мешуду нақшҳои қандакории зиёде дошт.

Дар гардани одамоне, ки дар рӯи девори Балаликеппа тасвир шудаанд, шаддаҳое менамоянд, ки аз тангаҳо таркиб ёфтаанд, дар дасти онҳо дастпона ва дар ангуштон ангуштаринҳо ба назар мерасанд. Дар гӯши одамони рӯи сурати девори Балаликеппа ва дар гӯши аъёну ашрофи Ачинатеппа гӯшвораҳои муракқаб ҳаст. Археологҳо дар айни ҳафриёт ангуштаринҳои оҳанин ё хотамкоришуда, дастпонаҳо ва дигар ашёи зебу ороиш мейбанд.⁹⁸ Инчунин асбобҳои ҳеле дилкашу ҳушнамои мисин ҳам буданд – масалан, ин гуна машрабаҳои мисин дар Балаликеппа ёфт шудааст ва дар рӯи онҳо нақшҳои басо реалистонаи филҳо менамояд.⁹⁹

Мо инчунин аз маҳсулоти ниҳоят ҳушсифату олицаноби заргарони Тахористон воқиф ҳастем. Масалан, дар нимаи дувуми асри VII онҳо «аз ақиқи сӯҳта (ё

⁹⁴ Албаум Л.И., 1960, с. 79–81.

⁹⁵ {айъати сафорати Тахористон ба як ҳокими аҷнабӣ, ҳатто «либоси тиллой» инъом кардааст (соли 682) -Schafgūr E.H., 1963, р. 197.

⁹⁶ Дар бораи таҳаввулоти ин камон дар Осиёи Миёна ниг.: Литвинский Б.А., 1966 в/

⁹⁷ Литвинский Б.А., 1965, расми 8.

⁹⁸ Масалан, дар Мунҷикеппа, ниг.: Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1959, саҳ 313

⁹⁹ Албаум ЛИ., 1960; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.

худ аз корнелиан) ба шакли дараҳт ду қандил сохтаанд, ки баландии ҳар яки онҳо қариб 1 м буд».¹⁰⁰

Дар Тахористон шишагарӣ хеле равнақ дошт. Ба ин даъво ҳамин як воеа дәлел аст, ки шишагарони Осиёи Миёна ба хитоиён тайёр кардани шишаи рангаро ёд доданд (дар Хитой шишагарӣ дар давраҳои қадим пайдо шуда бошад ҳам, дараҷаи тараккиёти он хеле паст буд). Солномаи хитой хабар медиҳад, ки соли 424 аз кишвари йучиҳои кабир, яъне аз Тахористон ба Хитой тоҷирону хунармандон омаданд. Онҳо гуфтанд, ки «аз санг шиша сохта метавонанд ва барои ин аз кӯҳ маъдан оварданд ва дар пойтаҳт онро гудохтанд. Баъди гудохтани он маъдан шишае пайдо шуд, ки аз шишаи мамлакатҳои гарб хеле бехтар буд» (шишаи мамлакатҳои гарб гуфта, эҳтимол, шишае дар назар дошта шудааст, ки аз Сурға ва Искандария оварда мешуд ва бехтарин шишаи дунёи қадим буд). Сипас, дар солнома навиштаанд, ки хитоиён санъати шишагариро аз устоёни Осиёи Миёна омӯхтанд. «Шишае, ки онҳо тайёр карданд, рахшону шаффоғ буд, бинандаро дар ҳайрат мегузозшт ва ҳама онро худоофарид мегуфтанд».¹⁰¹ Вале хеле сонитар ҳам, дар ибтидои асри VIII аз Тахористон ба Хитой шишаҳои қирмизиу зумуррадӣ мефиристонданд, ки боиси аҷобату ҳайрати бинанда мегардид.¹⁰²

Дар Балаликеппа намунаи ҳайратангези санъати шишагарӣ ба даст омад. Ин тӯмори шишагини сабзтоби гирдаест, ки бо усули реҳтагарӣ сохта шудааст. Дар рӯи он зане тасвир ёфтааст, ки кӯдакашро сина медиҳад. Тӯмор ҷанбараки тунуки нуқрагин дорад.¹⁰³ Зарфҳои шишагини хурдакак – одатан, шишаҳои танѓаҳон бисёр дучор мешаванд. Танаи ин гуна шишаҳои рахи (ё тасмаи) мавҷшакл дорад ва ин раху тасмаҳо аз шишаи рангаш дигар буда, об карда, ба танаи шишаҳои часпондаанд. Инчунин шаддаҳои шишагин истехсол карда мешуд.

Хунари боғандагӣ ҳам ба дараҷаи камолот расида буд. Маъҳазҳои хаттӣ газворҳои пашмию паҳтагӣ ва сарулибоси аъёну ашрофро зикр кардаанд, ки хеле муракқаб дӯхта мешуданд. Аз Ҳатлон шоҳии хушсифати гуногунранг меовардаанд.¹⁰⁴

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳанд, ки ин тавсифот хеле васеъ карда шавад. Дар Балаликеппа се хел матоъ ёфт шуд – газвори пашмини раҳ-раҳ (раҳҳои зарду сурҳ), газвори пашмини гулдор (гулаш қабуди тақаш зард) ва газвори шоҳӣ (ранги қабуд ё сабз)¹⁰⁵. Ягон шакке нест, ки ин газворҳои пашмин (ё паҳтагин) дар худи Тахористон истехсол карда мешуд. Барои исботи ин даъво ақаллан ҳамин як факто овардан коғӣ будагист, ки дар байни осори Тахористон үрчукӣ (сағолӣ ё сангӣ) бисёр ба даст омад, ки дар танаи дук шинонда мешуд. Бо ёрии ҳамин олоти oddī реисмон реисида мешуд (то он даме, ки газворҳои фабриқӣ газворҳои дастбоғро тамоман танг карда набароварданд, ин усули реисмонреисӣ дар ҷойҳои гуногуни Тоҷикистон то давраҳои наవтарин вуҷуд дошт). Мальум, ки модоме реисмон мересиданд, пас дастгоҳҳои боғандагӣ низ буданд, ки ба воситаи онҳо газворҳои пашмину паҳтагин мебофтанд.

¹⁰⁰ Бичурин, П, с. 321. Тафсилоташро ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 159.

¹⁰¹ Бичурин, П, с. 265.

¹⁰² Бичурин, П, 1950 б, с. 322; инчунин ниг.: Schafer E.H., 1963, p. 235–236.

¹⁰³ Альбаум Л.И., 1960, с. 76–78.

¹⁰⁴ Schafyr E.H., 1963, p. 202.

¹⁰⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 101–103.

Дар масъалаи матои абрешим бояд ҳаминро гуфт, ки пештар мавчуд будани онро бечуну чаро ба содироти Хитой вобаста мекарданд. Навтарин бозёфтои археологӣ далолат мекунанд, ки кирмақдорӣ ва шоҳибофӣ дар ибтидиои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна пурра азҳуд шуда буд. Дар боби хунармандии Суғд дар ин бора таваққуф ҳоҳем кард. Алҳол факат хотирнишон менамоем, ки дар қасри Зангхона (вилояти Сурхондарё) дар қабатҳои асрҳои V–VIII пилла ёфт шудааст.¹⁰⁶

Аз рӯи суратҳои рӯи девори Балаликеппа аён, ки бойҳои таҳорӣ сару либоси бодабдабаи гуногунранги ҳуҷдӯҳт мепӯшиданд. Гули матоъ, ки бағоят кам тақорор мешавад, баъзан тамоми вусъати матоъро фаро мегирад. Дар байни ин гулҳо гулҳои муқаррарии ҳандасӣ (яъне қатори маинчаҳои якранг), гулҳои наботӣ (себаргаву сербарга) ва ғ. ҳастанд. Баъзан тамоми рӯи матоъро тасвири рамзии моҳӣ, шоҳи оҳу ва ғ. пӯшидааст. Накши рӯи матое ҷолиби диккат мебошад, ки иборат аз ҷанд донираи андарҳамаст ва дар мобайн сурати қадом як маҳлуки афсонавӣ менамояд, ки забонашро бароварда истодаасту дандонҳои ашқи вай намоён аст. Рӯи дигари матоъ пур аз доираҳои пайваста буда, андаруни ҳар яки он суроби як паҳлӯи сари марде нақш ёфтааст. Аҷоибаш ҳамин, ки сарулибоси хизматгороне, ки дар ҳамин суратҳо тасвирёфтаанд, аз матои якранги бегул дӯхта шудааст.

Дар тани мардоне, ки дар сурати рӯи девори Балаликеппа қашида шудаанд, яктаҳи борику дарозе ҳаст, ки гиребони секунҷаи тарафи рости он хеле қалон буда, ҷаппа шуда истодааст. Яктаҳ ба тан ҷаспида истодааст ва аз миён бо тасмае баста шудааст. Занон дар бар китфӯшаки васеи беостин, аз таги он яктаҳи остинвасеъ ва боз куртае доранд, ки факат остини тангу борики он менамояд. Дар суратҳои рӯи девори Ачинатеппа мардоне, ки инъому тӯҳфаҳо овардаанд, дар бар яктаҳи борику шинами бегиребон доранд ва аз рӯи миёнашон маҳкам бастаанд. Камарбанди онҳо хотамкорӣ аст – дар рӯи он пулакчаҳои зард (яъне тилло) ва сиёҳ (шоjad оҳанин бошанд?) менамоянд. Дар пои ҳама маҳсӣ ҳаст. ҳайкали бошукуҳи қадом як бое, ки аз Ачинатеппа ёфт шуд, дар бар яктаҳи шинами гиребонкушод дорад.¹⁰⁷

Хуллас, гуфтани мумкин, ки ҳунари боғандагӣ ба авчи тараққиёт расида, бехтарин намунаҳои маҳсулоти он ба дараҷаи асари ҳақиқии санъат расида буд ва зиёда аз ин, дар ҳунари дӯзандагӣ ҳам комёбихои беназир ба назар мерасанд.

Аз дигар қасбҳо, пеш аз ҳама, кулолиро ном бурдан даркор. Гарчанде сафололоти асри V–VIII аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи сифати сафололоти Кушониён нарасад ҳам, истеҳсолоти сафололот ақиб гуфтани ҳатои қалон мебуд. Сафололоти зиёде истеҳсол карда мешуд – аз ҷинчароғҳои нӯѓборики ниҳоят ҳурдакаки сафолӣ сар карда (дар як худи Ачинатеппа зиёда аз 350 дона ин гуна ҷинчароғҳо ёфт шудаанд), то ҳумҳои ниҳоят бузург соҳта мешуд. Сифати зарфҳои ҳаррӯза ва идона хеле баланд буда, баъзеи онҳо шаклан ба зарфҳои металӣ шабоҳат доштанд. Инчунин дигар қасбҳо – ҷармгарӣ, дуредгарӣ, устухонтароӣ,¹⁰⁸ дорусозӣ ва ғ. мавчуд буданд.

¹⁰⁶ Альбаум Л.И., 1963, с. 81.

¹⁰⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968.

¹⁰⁸ Масалан, ниг. шашхолеро, ки аз Мунҷиктеппа ёфта шуда буд (Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958, с. 313, расми 22).

Аз вусъати бениҳояти тичорат ҳамин чиз шаҳодат медиҳад, ки савдогарони таҳорӣ ба кишварҳои дурттарин рафтуомад мекарданд.¹⁰⁹ Аз Тахористон, маҳсусан аз Ҳатлон, аспҳои хушзор ба фӯрӯш мерафт. Масалан, қайд шудааст, ки солҳои 681, 720, 748 (аз Тахористон) ва солҳои 729, 733, 746, 750 (аз Ҳатлон)¹¹⁰ галаи ин гуна аспҳоро ба Хитой овардаанд. Инчунин микдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фӯрӯш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр содир карда мешуд. Ҳочат ба он нест, ки дар ин ҷо тамоми мадракоти маъхазҳоро зикр кунем. Фақат чанд сухан дар бораи лочуввард мегӯем. Дар давраҳои сонӣ ин санг дар Хитой бо номи «санги Ҳутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна аз он барои аъёну ашроф ашёи зебу зинат хеле бисёр тайёр карда мешуд. Вале Ҳутан факат ҷое буд, ки санг мазкурро аз ҳар кучо меоварданду байд аз ин ҷо ба дигар шаҳру мамлакатҳо мебурданд ва ё, аз афти кор, дар ҳамин ҷо сай-кал ҳам медоданд, вале ҷои истихроҷи он ба ҳар ҳол, ҳуди Бадаҳшон буд.¹¹¹

Аз Тахористон хеле навъҳои дору ҳам ба фӯрӯш мерафт – масалан, ҳаббҳое буданд, ки дар намуди ин ё он мева аз маъчунҳои гуногун тайёр карда мешуданд, инчунин гиёҳҳои доруӣ ва малҳамҳое ба фӯрӯш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён «аҷоиб» менамуданд. Сітқагандҳа ном доруе бисёр ба фӯрӯш мерафт, ки аз чанд моддаи хушбӯй тайёр карда мешуд. Ин дору ҳангоми заҳ-ми бадан ва шоридани хун беҳтарин даво будааст. Зӯрии ин дору хитоёнро ба дараҷае моту мабҳут кард, ки дар байни онҳо чунин овоза ҳам паҳн шуд – агар дасту пои қандашуда бо ин дору ба тан часпонда шавад, мисли пештарааш сиҳат шуда меравад.¹¹²

Мубодилаи тичории байни Тахористон ва дигар мулкҳои Осиёи Миёна низ хеле ҷоннок буд. Дар Ачинатеппа тангаҳои сүғдӣ ёфт шудааст. Ҷолиби дикқат мебошад, ки тангаҳои нимаи дувуми асри VII ва нимаи якуми асри VIII мисли тангаҳои сүғдӣ сикка зада мешуданд.¹¹³ Ёфт шудани микдори зиёди тангаҳои мисин аз шимоли Тоҷикистон далолат мекунад, ки савдои доҳилӣ, аз ҷумла, на факат савдои умумӣ, балки савдои чакана ривоҷ ёфта, муомилоти пулӣ дар зиндагии рӯзмара мустаҳкам ҷой гирифта буд.

Бинокорӣ. Меъморӣ

Дар Тахористон бисёр шаҳрҳо, қасрҳои дехқонон ва ибодатгоҳҳо ҳафриёт шудаанд. ҳафриёте, ки дар Тирмиз шуд (солҳои 1936–1938 зери раҳбарии М. Е. Массон), маълумоти аники равшан надод, ки дар он давраҳо соҳт ва бавзе унсурҳои ин шаҳри қалонтарини Тахористон чӣ гуна буд. Баръакс, ҳафриёти ҷойҳои нисбатан хурдтар – масалан, қасрҳои Балаликеппа, Зангтеппа, димнаи Коғирқалъа ва ғайре бештар натиҷа доданд.

Коғирқалъа дар ибтидиои асрҳои миёна маркази водии Ваҳш буд ва онро Сюан-сзан ҳам зикр кардааст. Ин димнаи ҷорӯрӣ, ки дар райони Колхозобод мебошад, 360X360 м андоза дорад. Димна иборат аз шаҳристонест, ки пур аз дӯн-

¹⁰⁹ Schafūr E.H., 1963, p. 20.

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, р. 64, 269. Дар бораи аз Тахористон оварда шудани айниҳро дар соли 720 ниг. дар ҳамон ҷо, р. 76.

¹¹¹ Schafūr E.H., 1963, p. 230–234.

¹¹² Schafūr E.H., 1963, p. 159, 183–184, 191.

¹¹³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 15.

гию пуштаҳо мебошад ва дар таги онҳо ҳаробаи иморатҳо ниҳон аст. Дар кунчи шимолу шарқии димна ҳаробаи арқ ҳаст. Суфаи чоркунҷаи болоии ин арқ (60Х60 м) солҳои 1968–1970 хеле ҳафриёт карда шуд. Арқ девори мустаҳкаме дошту дар гӯшаҳои девор бурҷҳои хиштӣ ва поҳсагӣ менамуд. Гунбазро ҳам бо қатори хишту поҳса бардоштанд. Беруни девори арқ пур аз токчаҳои зина-зина ва дар мобайнӣ як иншиоти бурҷмонанд буд. Девор саросар тиркашҳои қалбакӣ дошт. Дар гӯши шимолу шарқии арқ иморати бузурге ёфт шуд (20Х10 м), ки аз афти кор, толори қабул будааст. Таг-таги ин толор суфа бардоштаанд. Яке аз суфаҳои мобайнӣ девори паҳлуи хона нисбат ба дигар суфаҳо болотар буда, андак ба дарун ҳам рафтааст ва зоҳирлан замоне дар болои ин суфа таҳт меистоду дар он малик ва дар атрофаш муқаррабони вай менишастанд. Рӯ ба рӯи ин таҳтасуфаи баланд дигар таҳтасуфаи пасттаре ҳаст, ки дар миёнҷои он оташдони азими маросими бокӣ мондааст. Дар ин толор осори катибаҳо ба даст омад. Дар арқ дигар биноҳои чоркунҷаи росткунҷа ҳастанд, ки бо нимсутунҳо зинат ёфтаанд ва бо долонҳо пайваст мебошанд. Осори суратҳои рӯи девор ва нақшҳои рӯи сафололот ба назар мерасанд. Дар яке аз гӯшаҳои арқ маъбади хурдакаки буддой ҳаст, ки аз як ҳӯҷра гунбаздор ва долони атрофи он иборат мебошад. Даруни девори ҳӯҷра пур аз суратҳои Буддо аст. Ҳавлии болои арқ камаш се маротиба аз нав соҳта шудааст.

Шаҳри дигар, ки он пойтаҳт набуда, балки баръакс, як шаҳрҳаи хурдакак аст, димнаи Қалъаи Кофарниҳон мебошад, ки дар 80 км ҷанубу гарбии шаҳри Душанбе ва 0,8 км шимолтари дехаи Эсамбой воқеъ гардидааст.¹¹⁴

Дар ин маҳал водии соҳили чапи дарё ниҳоят танг буда, баръакс, водии соҳили рост хеле васеъ (то 1 км) мебошад.

Дар тарафи шарқ, таҳминан 5–6 км дурттар аз димна аз самти шимол ба тарафи ҷануб қаторкӯҳи асосӣ тӯл кашидааст ва мутавозӣ ба қаторкӯҳ чанд қатор адирҳо низ ҳастанд, ки ҳар қадар ба дарё наздик бошанд, ҳамон қадар паст шуда, ниҳоят ба теппаю дунгихои пастакак табдил мейбанд, ки ҳушку ҳоливу бедолу дараҳтанд ва баъзе ҷои онҳоро набототи нимбиёбонӣ фаро гирифта аст, факат дар доманаи кӯҳ ва ёнаҳои он андак арҷазор ва дар баъзе ҷоиҳо ҷашмаҳо ҳастанд.

Дар болои яке аз ҳамин гуна теппаҳои соҳили дарё, ки зоҳирлан ба мунҷакӯҳи алоҳиди мемонад, димнаи Қалъаи Кофарниҳон ҷои гирифтааст.

Димна аз ду қисми иборат – як қисми он аркест, ки аз манзилгоҳҳо бо ҳандак чудо мебошад. Тарҳи худи манзилгоҳ чоркунҷаи тӯлонӣ буда, дар ҷануб танг шуда меравад. Андозаи он ҷунин аст: аз шимол ба ҷануб 275 м, аз шарқ ба гарб 150 м ва 100 м (дар ҷануб якҷоя бо арқ). Тарҳи арқ панҷгӯша аст, андозааш 55Х30 м. Масоҳати димна қариб 3,5 га.

Аз шимоли димнаи Қалъаи Кофарниҳон сой мегузарад, ки аз он андак об ҷорӣ аст. Соҳилҳои сой серҷар, дар назди димна ҷарӣ то 20 м баландӣ дорад. Дар шарқи димна вайронҳои деворе ҳаст, ки дар масоғаи баробар дар болои он (дар ҳар 22–27,5 м) дунгичаҳои менамояд, ки замоне бурҷҳои девор буданд. Баландии бурҷҳо ва девори байни бурҷҳо нисбат ба сатҳи худи димна он қадар намоён нест (такрибан 1–1,5 м баланд мебошанду бас). Факат девори байни бурҷҳои охирини шимолӣ ва бурҷи паҳлӯи он фарқ дорад, яъне он нисбат ба бурҷҳо 3,5 м пасттар мебошад.

¹¹⁴ Бо ҳафриёти он солҳои 1974–1976 Экспедицияи муттаҳидаи Институти шаргши-носии АФ СССР ва Институти таърихи ба номи Аҳмади Доноши машгул шудааст (сар-дораш Б.А. Литвинский).

Ҳатто таъсири «мурури замон»-ро ҳам ба назар гирем (аз ин чо хозир ҳам рохи калон мегузарад), ин чо аз аввал ҳам паст будааст. Зинаи бепогундае, ки таг-таги девор тӯл қашида, аз ҷануб ба шимол баланд шуда меравад, маҳз дар ҳамин чо қатъ мегардад. Аз имкон берун нест, ки ин чо замоне дарвозаи асосӣ будааст.

Ин ҳам аз эҳтимол дур нест, ки ин дарвозаи дувуми (дарвозаи иловагии) девори кӯтоҳи ҷанубӣ мебошад, осори девори гарбии рӯ ба дарё буда ба назар намерасад. Аз афти кор, онро борону барф шуста рафтааст.

Майдони шаҳристон пур аз дӯнгичаҳо мебошад ва он дӯнгичаҳои бо тартиби муайян ҷойгирифта шаҳодат медиҳанд, ки шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ соҳта шуда буд. Дар шимол қад-қади майдони лаби ҷарӣ осори иморатҳои менамоянд, ки бари он 35 м аст ва зимнан дар гӯши шимолу шарқии ин майдон теппае ҳаст, ки аз шимол ба шарқ тӯл қашидааст.

Аз дарвозаи шарқӣ 30–35 м гарбтар осори равшани кӯчае менамояд, ки мутавозӣ ба девори қалъа сӯи ҷануб меравад. Бари ин кӯча 5–7 м, тӯлаш 115 м аст. Дар охир ин кӯча якбора тоб ҳӯрда, ба сӯи ғарб меравад ва бо кӯчай дигаре мепайвандад, ки бо канори гарбии димна мутавозӣ ҷойгирифтааст. Бари ин кӯча андак тангтар менамояд, тӯлаш 135–140 м аст.

Ҳафриёти асосӣ дар худи шаҳристон гузаронда шуд.

Маълум гардид, ки ин ҳисор дар давраи Кушониён соҳта шуда ва дар ҳамон давраҳо ин чо маркази калони Кушониён буда, дар аввалҳои асрҳои миёна ҳам вучуд доштааст.

Ба туфайли ҳафриёт дар қисми ҷанубии шаҳристон комплекси калони иморатҳои бошукуҳ қашф шуд. Маркази комплекс толори қарӣ ҷорғӯша, аниқтараш ромбшакл мебошад (андозааш $7,35 \times 7,55$ м), ки аз тарафи шимол даромадгоҳи равоқӣ дорад. Деворҳо ҳама поҳсагӣ буда, факат 2–3,1 м он бокӣ мондааст. Таг-таги девор суфаи дуболо ҳаст, як ҷои он – айнан рӯбарӯи дари даромад пеш баромада, як навъ «эстрада» барин шудааст. Дар мобайни хона дӯнгичаи лоии ҷоркунчае ҳаст, ки аз бисёр алавмонӣ мағз андар мағз пухта рафтааст. Аз афти кор, ин оташдони мӯқаддас буду дар он доимо оташ дармегирифт. Шифти толор ба ҷор сутун такя мекард, деворҳои хонаро лавҳаҳои таҳтагини мусаввари бошукуҳ зинат медоданд. Ба қасофати сӯхтор як қисми ҷӯбҳои иморат ва лавҳаҳои мусаввари таҳтагин нобуд шудаанд. Се тарафи то-лори асосӣ – ҷанубӣ, ғарбӣ ва шимолӣ долон дорад (зоҳиран, аслан дар шарқ ҳам долон будааст), ки гирдогирди биноро фаро ҷойгирифтаанд ва ҳеле баъдтар баъзе қисмҳои онро вайрон карда, ба тарзи дигар соҳтаанд. Дар ҳамгашти шимолӣ ва гарбии долон як тӯдаи бетартиби ҷӯбҳои шифт ва пораҳои лавҳаи ҷӯбини мусаввар ёфт шуд, ки мазмуни онҳо нақши навдаи ток мебошад.

Кӯчаи танги шаҳр ин комплексро аз маъбади буддоии шаҳр, ки дар ҷануб воқеъ мебошад, чудо кардааст. Тархи умумии ин маъбад ҷунин мебошад: бинои марказӣ ибодатхонаест, ки ду дари рӯ ба яқдигар ҷойгиришуда дорад ва аз берун се тарафи онро долоне ҷонидонда ҷойгирифтааст, тарафи ҷоруми он, яъне тарафи яке аз дарҳо долон не, балки айвони ҷорсунуна дорад. Аз ҳамон қисми долон, ки дар тарафи дигари бино рост ба мӯкобили айвон ҷойгирифтааст, гузаргоҳе менамояд, ки ба ҳуҷраи хурдакаке мебарад ва он дар як тарафи меҳвари шартие, ки дарҳоро мепайвандад, воқеъ гардидааст, гузаргоҳи дигар аз они иморатҳои берун аст (он ду биноест, ки бо долони дароз ба ҳамдигар пайваст шудаанд). Дар пеши айвон

ҳавлии калони гирдогирд девордоре ҳаст, ки алҳол факат як қисми ғарбии он тадқиқ шудааст.

Тархи даруни ибодатхонаро чоркунча гуфтан ҳам мумкин (тарафҳояш $4,65 \times 4,45$ ва масофаи як кунҷ то кунчи муқобили он $6,8$ ва $5,68$ м). Ғафсии деворҳои ибодатхона $1,2-1,25$ м ва худи ибодатхона аз берун ҳам чоркунча менамояд ва андозаи он $7\times 7,4$ м аст. Тарафи беруни деворҳо рост не, балки хеле ба дарун уреб соҳта шудаанд. Дар мобайни ду девори мутақобил ду равоқ ҳаст (бари равоқи тарафи дарун $1,8$ м, бари равоқи тарафи айвон $1,68$ м). Дар девори чанубӣ ҳам гузаргоҳ будааст, ки сонитар дар мағзи он ду пояи ҳайкал устувор кардаанд (аз тарафи худи ибодатгоҳ ва тарафи долон) ва дар он пояҳо ду ҳайкали Буддои нишастиро устувор кардаанд, ки онҳо гӯё пушт ба ҳамдигар менишастанд ва байнин онҳо як деворчай тунуқ буду бас. Девори муқобил, яъне девори тарафи шимолӣ ҳозир тамоман ҳароб аст, vale шубҳае нест, ки он ҳам гузаргоҳ дошт. Дар мобайни ибодатгоҳ пояи дуболои панҷгӯша ҳаст. Ин гуна пояҳо дар чор кунчи бино ҳам ёфт шуд ва дар ҳамаи онҳо ҳайкалҳои барқад буданд. Файр аз ҳайкалҳои маъбад нақшу ниғори ачибе ҳам дошт.

Дар ин димна файр аз иншооти мазкур ҳавлии кадом як ашроф ва гузари кошибон низ ҳафриёт карда шуд.

Ба туфайли ҳамин навъ ҳафриёт таърихи иморати Балаликеппа ошкор шуд. Таги иморат теппай дастисоҳти баланд мебошад (андозааш 30×30 м бо баландииш 6 м). Дар атрофи ин таҳкурсӣ девори ғафсу мустаҳкаме соҳтаанд, ки баландии он аз сатҳи худи таҳкурсӣ андаке болотар аст. Дар майдони ин таҳкурсӣ чанд иморат бино кардаанд. Дар миёнҷо ҳавлии чоркунҷае ҳаст, ки гирдогирди он хонаҳои тангӯ борик мебошад. Ин хонаҳоро бо ҳамдигар ва бо ҳавлӣ долоне мепайвандад. Иморат барои мудофиа мос карда шуда буд – дар девори беруни ҳар як хона ду-се тиркаши борик ҳаст: файр аз ин дар яке аз гӯшҳои девори ҳавлӣ бурҷе ҳаст, ки он ҳам тиркашҳо дорад. Мувофиқи таҳмини муҳакқиқон, дарвозаи арқ дар таги ҳамин бурҷ будааст ва ба дарун факат бо кӯпруки болошаванда даромадан имкон дошт. Пас аз муддате тамоми қасрро аз нав соҳтанд. Дар рӯи ҳавлӣ чанд иморат карданд ва яке аз онҳо толори азими қабуд буд, ки таги-таги девори он қатор-қатор суфаҳо соҳта шуд. Дар таги яке аз деворҳои ин толор суфаи гирдаи баланде ҳаст, ки аз афти кор, дар болои он оташи муқаддас меафрӯҳтанд. Боми толор ҳамвор буд ва болорҳояш қандакорӣ шудааст, дар миёнҷои бом равзане буд, ки аз он равшани медаромаду дуд мебаромад. Хонаҷаи дигари суфадор ҳам ҷолиби дикқат аст. Девори даруни ин хона пур аз расмҳои оличаноб мебошад. Ин хона ҳам баъди фатарот шудан аз нав таъмир шуда будааст. Ба акидаи Л.И. Албаум, ин хона дар асри V бино ёфта, дар охирҳои асри V ё аввали асри VI таъмир шудааст ва деворҳои он бо расмҳо оро ёфта ва худи Балаликеппа дар чоряки аввали асри VII тамоман ҳароб шудааст.¹¹⁵

Дар наздикии Балаликеппа дар худи ҳамон райони Анҳори вилояти Сурхондарё димна ва қасри Зангтеппа ҳаст. Атрофи ин димнаи на чандон калон девори мустаҳкаме дошт. Дар гӯшии шимолу ғарбии димна қасри калон ёфт шуд. Ин қасри калони чоркунҷа (дарозии як тарафаш қарib 50 м) алҳол ҳароб шуда бошад ҳам, то баландии 20 м қомат афроҳтаасту намуди бошукуҷе дорад. Қасри мазкур дар болои иморатҳои асрҳои якуми милодӣ бино ёфтааст, яъне аввал он имо-

¹¹⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 114–125; Нильсен К.А., 1966, с. 154–163.

ратхоро вайрон карда, хеле шибба намудаанду теппае бардоштаанд ва дар болои ҳамин теппа қаср сохтаанд. Ин қаср истехкоми дастнорасе буд. Ҳар як гӯши он бурчи баланди мустаҳкаме дошт. Саросари девори қаср аз тиркашҳо ва аз тоқчаҳо, ки андаруни онҳо ҳам тиркаш дошт, пур буд. Дар майдончай боло чанд иморат ёфт шуд. Иморатҳои давраи аввал (асрҳои V – VI) ба иморатҳои Балаликтиппа монанд аст. Вале сонитар (асрҳои VI – VII) иморатҳо тамоман аз дигар сохта шуданд, аксари деворҳои хонаҳоро бардоштанд ва иморати нав аз иморатҳои Балаликтиппа ба куллӣ фарқ пайдо кард ва аз чанд иморатҳои алоҳидай беробита иборат гардид. Дар қатори хонаҳои ташрифот инчунин хонаҳои истиқоматӣ, ошҳонаҳо ва ғ. ҳастанд ва тамоми ин маҷмӯи иморатҳо бо ҳаёти дехкон – феодал зич вобаста аст. Ба ин асбоби анҷоми рӯзгори ин қаср ҳам далолат мекунад. Дар ҳамин ҷо нодиртариин бозёфт - катибаи буддиои рӯи пӯсти дараҳт дастрас гардид.¹¹⁶

Ҳавлиҳои камбагалон низ ёфт шуданд, ки онҳо ҳам дар болои суфаҳои баланд сохта шудаанд. Ҳар як ҳавлӣ ҷанд қулбаи тангу хурде дошту бошишгоҳи як оила буд (масалан, чунин аст Ҷаёнтеппа, Тоштеппа ва ғ.). Ин манзили ҷамоати сернуфуси дехот – манзили оилаи патриархалӣ буд. Инчунин бошишгоҳҳое дучор шуданд, ки як ахли дехот дар он ҷо зиндагӣ мекарданд – чунин аст Ҷаҳшибайтеппа.¹¹⁷

Намунаи иморати ибодат Ачинатеппа ном маъбади буддиоист, ки дар асрҳои VII ва аввали VIII сохта шуда, дар водии Вахш 12 км шарқтари Кӯрғонтиппа ҷой дорад. Ин обида на ҷандон қалон аст (вусъаташ 100X50 м, алҳол баландиаш 6 м). Осор аз ду қисми ҷоркунча иборат мебошад. Қисми аввал ҳавлии ҷоркунчаест, ки гирдогирд хонаҳои бисёр дорад. Дар мобайни ҳар як тараф иморате ҳаст, ки аз ду қисм иборат – аз толори ҷоркунча (дар тоқчаҳои яке аз онҳо мӯчассамаҳо ёфт шуд) ва аз айвоне, ки рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Байни айвонҳо долоне ҳаст, ки гӯши онҳоро ба ҳам мепайвандад ва бо рӯи ҳавлӣ алоқаманд мекунад.

Дар миёнҷои ҳавлӣ ступае ҳаст: ступа иншооти қалонест, ки шаклан маҳрутӣ буда, дар болои суфаи зинадор гузошта шудааст; дар болои ступа замоне сарпӯши нимдоира ва ҷанд ҷатр буд (ки онҳо бокӣ намондаанд). Суфаи ступа аз ҷор тараф ҷор зина дошт. Иморати атрофи ступа аз иморати дигар қисмҳои осор фарқи қалон надорад. Дар ин ҷо низ ҳамон долонҳои васеи 16–17-метра ва ҳамон толорҳои айвондор ҳастанд. Вале ин толорҳо нисбат ба толорҳои қисми якуми осор андак хурд мебошанд. Дар долонҳо, дар тоқчаҳо ҳайкалҳои қалони (аз қади одам баландтари) Буддо ёфт шуд; девору шифти хонаҳо ҳам аз расмҳои худи Буддо ва суратҳои дар мавзӯи дини буддӣ қашидашуда пур аст. Дар яке аз долонҳо дар болои суфае Буддо ҳуфтаи дувоздаҳметра ёфт шуд, ки дар ҳолати нирвана мебошад. Боми иморатҳои долонмонанд боми муқаррарӣ ва боми хонаҳои хурдтари ҷоркунча гунбазӣ аст. Боми яке аз толорҳои қалон ҷор сутун дошт, ки аз афти кор, ҷӯбин будаанд.

Шумораи зиёди ҳайкалҳои Буддо ва суратҳои бисёри он, худи сохти маъбад равшану возех исбот мекунад, ки Ачинатеппа дайри буддиоист ва мувофиқи тамоми маҷмӯи мадракот, аз ҷумла, маълумоти тангахо, ба асри VII ва аввали асри VIII нисбат дорад. Осор аз ду қисм иборат аст, ки он қисмҳоро шартан қисми «дайрӣ» (масалан, дар ҳамин қисм хонаҳову ҳуҷраҳои роҳибон, толори тоату ибо-

¹¹⁶ Альбаум Л.И., 1963; Нильсен В.А., 1966, с. 163–172.

¹¹⁷ Нильсен В.А., 1966, с. 173–179.

дат ва ғ. вокеъ буд) ва қисми «маъбадӣ» номидан мумкин ва ступаи марказӣ дар ҳамин ҷо, дар атрофи ступа ва дар долону толорҳо, ки пур аз ҳайкалу суратҳои Буддо буд, роҳибон ва диндорон тоату ибодат мекарданд.

Тарҳи хоси Ачинатеппа: тамоми қисмҳои ин иморат анику дақиқ мутаносиб буда, асоси таносуби байн қисмҳои иншоот мавҷуд будани тарҳи чорайвон мебошад. Баъди галабаи дини ислом ҳам, яъне дар давраҳои асрҳои миёнаи мутраккӣ ҳам, дар баъзе иншоотҳои меъмории Осиёи Миёна тарҳи меъмории чорайвон ба назар мерасад, ки ин аз робитаи дайри буддои сангхарама ва мадрасаи асримиёнагии Осиёи Миёна шаҳодат медиҳад.¹¹⁸

Ҳам иморати Қалъаи Кофарниҳон ва ҳам маъбади буддои Кофирқалъа тарҳи муайянни мутамарказ доранд ва ин ҳолат чунин ақидаҳоро барбод медиҳад, ки гӯё иморатҳои динии тоисломӣ ин гуна тарҳ надоштаанд. Б.А.Литвинский таъкид карда буд, ки санъати меъмории буддӣ дар ташаккули санъати меъмории мақбараҳозии Осиёи Миёна аҳамияти ниҳоят қалон дошт.¹¹⁹ Қалъаи Кофарниҳон ва Кофирқалъа ин дъворо бори дигар тасдиқ карданд. Материалҳои навтарин исбот мекунанд, ки тамоми ҷузъиёти соҳти меъмории мақбараҳои давраи исломии Осиёи Миёна – ҳам композитсияи меъмории он, ҳам соҳту услуби он, ҳам зинату ороиши он дар давраҳои тоисломӣ ташаккул ёфта буданд. Тарҳи зоҳирان доирашакл ва дохилан ҷорқунҷаи мақбараҳо гӯё бо василаҳои меъморӣ тасаввуроти ҳиндӯэронии аз ҷорӣ үнсур иборат будани оламро таҷассум менамоянд.

Мактаби меъмории Тахористон дар он даврае, ки мавриди тадқиқоти мо қарор гирифт, айнан ҳамон масолеҳи бинокорӣ ва усули меъмориро истифода мебурд, ки дар дигар вилоятҳои Осиёи Миёна кор фармуда мешуд, vale ҳамино ҳам гуфтан лозим, ки он баъзе ҳусусиятҳои ба ҳуд ҳос дошт. Масолеҳи асосии бинокорӣ поҳса ва ҳиштҳои қалони нимметра буд. Ҳишти пухта ҳеле кам – факат барои фарши ҳонаҳо ва пойсугунҳо истифода мешуд. Болои иморатҳои танг бо тарзи мӯқаррарии бомпӯшӣ, бе истифодаи ҳарӣ, факат ба воситаи болорҳо пӯшида мешуд. Барои бардоштани гунбазҳо ҳуди ҳамон ҳишти ҷорқунҷа ба кор мерафт.

Боми баъзе ҳонаҳои ҷорқунҷа гунбазӣ буд. Дар баробари гунбазҳои оддӣ, ки бевосита аз сари деворҳои ҳона бардошта мешуд (масалан, дар Мунҷиктеппаи Шаҳртӯз), инчунин гунбазҳои мӯкаммалу муракқаб низ буданд, ки бевосита ба девори ҳона не, балки ба доираи маҳсуси таги гунбазӣ 'шинонда мешуданд. Ҳуди гунбазро аз ду масолеҳ, ҳам аз поҳса ва ҳам ҳишт низ месоҳтанд (масалан, Кофирқалъаи Колхозобод).

Кодокҳои маҳсуси таги шифтро, ки бори бомро ҳеле сабук мекард, яке аз қомёбиҳои қалони санъати меъморӣ гуфтан мумкин аст (Ачинатеппа). Ҷанд навъи равоқ истифода мешуд. Ба ҳамин тарик, усули бомпӯшии он давра ҳеле гуногун ва мӯкаммал буд. Дар баробари усуљҳои мазкури бомпӯшӣ, инчунин бомҳои мӯқаррарӣ низ буданд, ки ба сари деворҳо ё ба сутунҳо такъя дода мешуданд. Ҳонаҳои ташрифоту зиёфат бо суратҳои аҷоиби рӯидевор, бо ҳайкалу мучассамаҳо ва ҳаккокию қандакорӣ зебу оро дода мешуданд.¹²⁰

¹¹⁸ Litvinsky B.A., 1968, p. 57–63, 64–73; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹¹⁹ Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, с. 43–45.

¹²⁰ Нильсен В.А., 1966, Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

Санъати тасвирий

Санъати рассомӣ дар Балаликеппа, Ачинатеппа ва Қалъаи Кофарниҳон махсусан муфассал инъикос шудааст. Дар яке аз хонаҳои чоркунҷаи Балаликеппа дар сатҳи девори кабудранги сиёҳча як силсила расмҳо кашида шудааст. Расм тасвири зиёфатест, ки дар он занону мардон иштирок доранд ва онҳо дар рӯи колинҷаҳо нишастаанд ё якпахлӯ дароз кашиданд. ҳар як шахси дар расм тасвиршуда ба тарафи шахси дар пахлӯяш нишаста андак тоб ҳӯрда нигоҳ мекунад. Дар паси нишастагон хизматгорон менамоянд, ки онҳо нисбат ба нишастагон кариб ду баробар ҳурдтар кашида шудаанд. Зиёфат дар айни чӯшу хурӯш аст. Ба ақидаи Л.И.Албаум, ки ў ин осори оличанобро кашф кардааст, сурати Балаликеппа тасвири «саҳнаи зиёфати динӣ мебошад. Вале азбаски дар маслаки ҷамъияти ибтидои асрҳои миёна дин бо маишат зич алоқаманд буд, ба ин сабаб сурати мазкурро майши номидан ҳам мумкин аст».¹²¹ Л.И.Албаум ин ақидаи худро бо ҷанд бурхону далел исбот мекунад, вале онро комилан ба исбот расида ҳисоб кардан мумкин нест. Г.А.Пугаченкова¹²² ва Б.А. Литвинский¹²³ дуруст мегӯянд, ки ин расм тасвири зиёфати муқаррарии аъёну ашроф аст ва ин гуна зиёфатҳо дар байни бойҳои он давра ҳеле маъмул буд. Албатта, минбаъд батағсил тавзех додани ҳар як ҷузъиёти ин расм кори ниҳоят муракқаб аст. Г.А. Пугаченкова ҳаракат карда буд, ки расми мазкурро чун инъикоси яке аз лавҳаҳои «Шоҳнома» ба қалам дихад. Вале ин кор ба назар гӯё ҳеч асос надорад. Аниқи гап бояд ҳамин бошад, ки расми мазкур инъикоси камубеш умумии базмест, ки дар қасри яке аз ҳокимон ё бойҳои маҳаллӣ барпо шуда буд.¹²⁴ Тасвироти Балаликеппа ҳеле моҳирона анҷом дода шудааст. Рангубори равшану гӯёи расм пур аз ништу тараби зиндагӣ мебошад. Дар расм баъзе унсурҳои шартӣ низ ба назар мерасанд, масалан, рӯ ба қадом тараф будани нишастагон бо ҳамдигар кам мувоғиқат дорад, дар ваҷоҳати нишастагон аломати феълу ҳӯи онҳо дида намешавад, симои онҳо ягон эҳсосеро ифода наменамояд. Дар расм ҷиҳатҳои умкӣ ва ҳаҷмии манзара инъикос наёftааст. В.А.Нильсен менависад, ки дар як симои барҷастаи расм тасвири идеалии ин ё он аъёну ашроф ҳаст. «Дар расми мазкур тавсифоти реалий нест ва он ба андозае шартӣ мебошад». Дар айни замон ҳар як ҷузъиёти сарулибос, ҳар як асбобу анҷоми нишастагон ҳеле бо ҳавсало, аниқу дақиқ кашида шудааст.

Л.И.Албаум робита ва аҳамияти сурати Балаликеппаро тадқиқ кардааст. Инчунин, бояд қайд кард, ки ба ақидаи яке аз машҳуртарин донандагони санъати шарқ, олими ҳориҷӣ М. Буссалӣ қашфиёти Балаликеппа «ба таври баҳснозӣ» нишон дод, ки аллакай дар асрҳои V вилояти ғарбии олами Осиёи Миёна (вай Тахористонро чунин номидааст.-Б. Ғ.) ба сабку услуги навъи «эроникунанд» майл дошт ва ин сабку услугу ба санъати сосонӣ ё бегона аст ё ҳеч набошад, бо ҳуҷҷатҳои лозима ба таври равшан исбот нашудааст, ки ба санъати сосонӣ алоқаманд мебошад. Бинобар ин мо бояд Ҷътироф кунем, ки баъзе равияҳо, ки дар маркази Сериндия (Туркистони шарқӣ) инкишоф ёftаанд, дар ҳақиқат, равияҳои

¹²¹ Альбаум Л.И., 1960, с. 198; В.А. Нильсен дар бораи худи сурат ҳарфе назада, гатъиян даъво мекунад, ки дар ин хона фагат зиёфатҳои динӣ баргузор мегардид (Нильсен В.А., 1968, с.162).

¹²² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 137–138.

¹²³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹²⁴ Ё худ саҳнаи пазироии меҳмонон дар гаср аст (Нильсен В.А., 1966, с. 284).

эчодии шарқиэрониро (яъне осиёимиёнагиро.– Б.Ф.) такрор мекунанд». Ба Сериндия дохил шудани ин равияҳоро М.Буссалӣ аз ривоҷи тиҷорат ва аз алоқаҳои иқтисодӣ медонад. Муҳаққик, аз тарафи дигар, қайд мекунад, ки санъати Балаликеппа ба санъати Афғонистони марказӣ, аз ҷумла, ба санъати Бомиён таъсири зӯр расонд.¹²⁵ Ғайр аз ин маҳз санъати Балаликеппа қадимтарин намунаи санъати тасвирии Осиёи Миёна мебошад. Сабку услуге, ки дар санъати Балаликеппа ташаккул ёфт, дар санъати Панҷакент, Вароҳш ва дигар осори асри VII ва миёнаи асри VIII минбайд ба камол расид.

Суратҳои Ачинатеппаро аз рӯи сужет ба се тақсим кардан мумкин: суратҳои Буддо ва ниёгони вай, ашҳоси дунявӣ ва нақшу нигор. Саросари шифт пур аз қатори Буддои нишаста аст. Буддо инҷунин дар дигар ҳолатҳо низ тасвир ёфтааст, ки чанд «кавзи рӯҳии» вайро ифода мекунад. Дар девори долонҳо Буддо (ба андозаи қалон) ва дигар ашҳоси вобаста ба вай (ба андозаи нисбатан ҳеле хурд) тасвир карда шудаанд. Дигар суратҳо, аз ҷумла сурати ашҳоси дунявӣ ҳам, бо мавзӯи умумӣ, бо равияи умумии ғоявии тамоми иншоот алоқаманд карда шудааст. Масалан, дар девори даҳлези яке аз селлаҳои хурд саҳнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳар ду ба яқдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунанд (зарфи яке тиллӣ, дигаре нуқрагин). Ин саҳна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандҳихо дар дини буддӣ маълум мебошад ва аз Сейлон сар карда, то ба Туркистони шарқӣ дар санъати тасвирӣ дучор мешавад. Ин сурат бо суратҳои Балаликеппа ҳеле монанд мебошад, вале онро рассоме анҷом додааст, ки нисбат ба таъсири ашҳоси дунявӣ иконографияи буддоиро ҳеле хубтар медонистааст.¹²⁶

Долоне, ки гирдогирди сӯмиаи маъбади буддоии Қалъаи Кофарниҳонро печонида гирифтааст, саросар пур аз расму суратҳо буд. Як қисми ин суратҳо дастраси мо гардидааст. Аз тамоми расми долон фақат қисми марказии он ва як порҷаи сурати дуқабата нисбатан кам зарар додааст. Аз сурати дуқабата факат аз 1/3 қисми болоии он ва қисми поёниаш пурра бокӣ мондааст. Сурати қисми боло аз расми Буддои нишаста иборат мебошад, ки дар мобайн кашида шудааст, дар ду тарафи он боз ду одами ростистода тасвир гардидааст, қабати поён бошад, катори одамонеро тасвир мекунад, ки ба тарафи рост рафта истодаанд. Дар расми қабати поён композитсияи серодаме ба назар мерасад, ки расми бâъзе одамон қарib 70 см баланд аст ва дар мобайнин онҳо расмҳои хурдтари одамон низ менамоянд. Дар тарафи чапи расм сурати ду зан ҳаст, ки рост истода 3/4 дарача ба тарафи рост тоб хӯрдаанд. Яке аз занҳо дар даст гул ва дигаре шамъи шамшодӣ дорад. Либоси онҳо аз куртаи дароз ва ҷомаи пешкӯшде иборат аст, ки то пошнаи пои онҳо мерасад. Баъди занҳо расми хурди марде менамояд, ки дар камар шоф дорад ва дузону нишастааст. Дар пеши ин мард расми марди дигар ба назар мерасад, ки рост истодааст ва зоҳирان ба габр мемонаду як китғ ва дасташ луч мебошад. Ин мард ба дasti росташ шоҳҷаи ҳамидаи гулеро ба сари синааш зер карда истодааст. Пеш аз ин мард боз расми хурди ду марди дигар ҳаст, ки рӯбарӯи ҳамдигар нишастаанд ва яке аз онҳо дар даст ҷоми тилло дорад.

¹²⁵ Йussagli M., 1963, S. 36, 39.

¹²⁶ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968. Масъалаи тадғиги ин тасаввурот дар адабиёти советӣ ва хориҷӣ муғассал баён шудааст, бинобар ҳамин мӯ дар бораи он тавагтуф намекунем.

Гайр аз инҳо расми боз як одаме ҳаст, ки хеле зарап диддааст ва ниҳоят хира менамояд.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, ин сурат тасвири маросимест, ки ҳангоми он ба сӯмиа назру ниёз меоварданд. Ин гуна манзара дар осори буддоии Туркистони шарқӣ ниҳоят маъмул аст. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин расм ҳокими шаҳр, хешу акрабои вай ва габрҳои сӯмиа тасвир шудаанд.

Муҳаққиқи номбурда имони комил дорад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон маҳз мардумони маҳаллии таҳористонӣ, сарулибоси онҳо, чизу чораи онҳоро инъикос менамояд. Ин чиз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, ки сурати хушбурангу назаррабои Қалъаи Кофарниҳон бо санъату маҳорати олидарачаи бадей қашида шудааст. Услубан ин сурат ба силсилаи суратҳои аҷоибу беамсоли Балаликеппа андаке шабоҳат дорад, вале айнан мисли онҳо нест. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон хеле сонитар эҷод шудааст, бинобар ин дар байнини санъати Балаликеппа ва Ачинатеппа мақоми алоҳидаи мобайниро ишғол мекунад.

ҳайкалтарошӣ, қандакории чӯб ва дигар намудҳои санъат

Баъзе асарҳои санъати ҳайкалтарошӣ дар осори гуногун дучор мешаванд. Дар Ачинатеппа як силсила мӯҷассамаҳои буддӣ ба даст омад. Тамоми ҳайкалҳои буддӣ аз лой буда, аз дарун кафасаи чӯбин надоранд. Қисмҳои қалони ҳайкал аз лой соҳта шуда, ҷузъиёти он бо қолаб тайёр карда мешуд. Сари ҳайкалҳои андозашон хурд ва миёна бо қолаб соҳта, аз нӯги по то фарқи сари ҳайкалҳо ранг дода мешуд. Сарулибоси Буддоро сурх, дасту поящро сафед ва мӯяшро қабуд ё сиёҳ мекарданд.

Қалонтарин ҳайкали ин маҷмӯа ҳайкали Буддо дар ҳолати нирвана аст. Ин ҳақиқатан як мӯҷассамаи бениҳоят бузург мебошад, вале он рост наистода, балки дар суфаи таги девор дароз қашидааст. Ҳайкал ба пахлӯи рост ҳобидааст, дasti чапашро дароз карда, ба пахлӯ гузоштааст. Дасти росташ қат буда, дар таги сараш мебошад ва дасту сар дар болои болиштаки панҷқисма қарор гирифтааст. Ба андозаи ҳайкал ҳамин далолат мекунад, ки дарозии қафи пои он 1,7–1,9 м мебошад. Худи ҳайкал аслан 12 м будааст. Рӯи бадани Буддоро қатҳои либоси сурх пӯшидааст, факат панҷаи даст ва поӣ луч мондааст. Дар пои Буддо қафши сабуке будааст, ки онро бо тасма ба поӣҳо мебастаанд. Факат баъзе қисмҳои сар бокӣ мондааст. Мӯйсари Буддо ҷолиби диккӣ аст – ҳар як тори онро мавҷвор шона зада, хеле шинам хобонда мондаанд. Агар дар санъати буддӣ ҳайкали Буддо тасвир шавад, он одатан дар ҳолати нирвана – якпахлӯ гузошта мешуд ва дар ин сурат ҳайкалтарошони буддӣ ҳатто ҳаракат намекарданд, ки ҳусусияти аъзои бадани қаси ҳобидастро аниқ таҷассум намоянд. Ҳайкали мазкури Буддо ҳам бо услуби мутлақо шартӣ таҳия шудааст. На тасвири воизи ба зинаи ҳақ расида, балки оғаридани рамзи азими сукунати илоҳӣ – чунин буд вазифаи ҳайкалтарош. Тасаввур қардан душвор нест, ки ин ҳайкал 13 аср пеш чи таъсири азиме дошт ва буддоиёни мӯътақидро то чи андоза моту мабҳут мекард. Аз дигар ҳайкалҳои Буддо ҳайкалҳоеро ном бурдан даркор, ки дар тоқчаҳо истодаанд. Онҳо нисбат ба Буддои хуфта хеле хурд, вале аз қади одам 1,5 баробар қалонтар мебошанд. Ин ҳайкалҳои Буддо дар ҳолати падмасана таҷассум шудаанд. Дар болои сари ҳар як ҳайкали Буддо аломати фачри гирдаест, ки барҷаста буда, ранг дода шудааст.

Инчунин бисёр ҳайкалҳоё ёфт шуданд, ки 3/4 ва 1/2 андозаи қади одам буда, аз ҷиҳати бадей аз ҳама мукаммал мебошанд. Дар ин ҷо инчунин сари Буддо ҳаст,

ки дар фарқаш маҳсус ғуррӣ («кушниша») дорад. Аксари ин ҳайкалҳо асари баланд-сифату олидарачаи санъат мебошанд. Тархи мавзуну шинам ва таносуби мукаммалу ҳусни бенуқс – ҳусусияти асосии ин асарҳо аст. Илова бар инҳо тасвири бодисатваҳо ва дигар ашхос ба даст омадааст. Алалхусус қомати ким-чи гуна деватҳо ниҳоят дилрабо баромадааст. Ҷавони танлучи зебо, ки дар бар танҳо лӯнгие дорад, хеле аҷиб истодааст: синааш ба тарафе ҳамида, миёну пойҳояш ба сӯи дигар ҳамида ва илова бар ин яке аз пойҳояш ба қафо партофта. Дар синаи нақшини ҷавон асбоби зиёди зинат. Баъзе ҳайкалҳо пур аз кирдору рафтор ва илова бар ин бағоят мавзуну дилкашу нозук. Дар тасвири рӯҳониён ҳайкалтарош аз ҳама гуна банди урфу одатҳои динӣ озод буд ва маҳз дар ҳамин асарҳо вай ба камоли эҷодиёт расидаасту реализми ҳакиқиро қасб кардааст. Яке аз ҳайкалҳо, ки сари пирамарди ҳаставу лакоти пешонаву пеши ҷашмонаш пур аз чину очинг аст, мӯйсафедони имрӯзai тоҷикро ба хотир меоварад. Инчунин сари ҳайкале низ ҷолиби дикқат аст, ки салла дорад. Ҳайкалҳои Ачинатеппа бисёр дигар ашхосро низ таҷассум менамоянд.

Ҳайкалҳои Ачинатеппа гарчанде ба дигар осори санъати буддой (масалан, ба санъати осори буддоии Фундуқистони Афғонистон, ки инчунин ба асрҳои VIII нисбат дорад) шабоҳат дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, санъати ба худ хос ва бесобиқа аст.

Дар ин санъат ҷанд анъана фароҳам омадааст - ҳам анъанаи гандҳарии давраҳои сонии Ҳадда, ҳам анъанаи санъати гуптҳои Ҳиндустон ва ғ. ва ҳамаи онҳо бо анъанаи тавони санъати ба худ хоси маҳаллии боҳтару таҳорӣ оmezish ёфтааст.¹²⁷

Девори бисёр ҳонаҳои Ачинатеппа гаҷкорӣ буда, тоқчаву равоқҳоро оро додааст.

Ҳайкалҳои Қалъаи Кофарниҳон ҳам хеле мароқангез мебошанд. Беҳтарини онҳо аз ҷиҳати нафосат, ҳатто аз ҳайкалҳои Ачинатеппа болотар мейстанд. Яке аз ҳусусиятҳои ин ҳайкалҳо ҳамин, ки онҳо полихромӣ, яъне рангоранг мебошанд.

Дар Балаликеппа ва дар Чумалактеппа (вилояти Сурхондарё) чӯҳои кандақорӣ бокӣ мондаанд. Алалхусус, дар Чумалактеппа ин хел чӯбҳо бисёр. Дар ин ҷо болорҳои ҷортарош ҳастанд, ки нақши ба ислими монанде доранд ва ё худ доира-нақши канда шудаанд, инчунин лавҳаҳои қалони ҷӯбини нақшин ҳастанд ва нақши онҳо иборат аз доираҳои қалони гирдашон ҳол-ҳол буда, дар мобайни доира гулбаргҳои зебое тасвир шудаанд. Ғайр аз ин қисмҳои аракаи аҷоибе ёфт шуд, ки онро як навъи маҳсуси нақш ба равоқҳои ҷудогона тақсим кардааст ва дар мобайни ҳар як равоқи пурнақши гулбарг сурати аз миён болои одам тасвир ёфтааст.¹²⁸

Дар қисми тоҷикистонии Таҳористони шимолӣ ҷӯби кандақоришуда аз Қалъаи Кофарниҳон ба даст омад. Аз ин ҷо зиёда аз панҷоҳ пораҳои лавҳаҳои кандақоришудаи чӯбин ва қисмҳои ҷӯбини иморат ёфт шуданд. Муҳимтарини он пораҳо лавҳаи ҷӯбини кандақории думеттра аст. Дар ин лавҳа ду товус тасвир шудааст, ки рӯ ба ҳамдигар думҳои худро бо шукӯҳи тамом ҷилва дода, рафта истодаанд ва дар минқори худ гул доранд. Нақши маъмули дигар лавҳаҳо расми пурпечтуби навдаи ток, расми ҳӯشاҳои ангур, барги ток ва печакҳои навдаи ток мебошад. Инчунин нақшаше бисёр вомехӯрад, ки қатори равоқҷаҳоро мемонад. Нақши

¹²⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 76–109.

¹²⁸ Нильсен В.А., 1966, с. 303–307.

кисмҳои чӯбини иморат аз занчираҳои гуногун иборат аст. Услуби кандакорӣ бағоят равшану гӯё буда, бо маҳорати тамом анҷом дода шудааст.

Дар Тахористон инчунин санъати ракс ва мусикӣ ривоҷ ёфта буд. Дар Хатлон ва Кумод раккосаҳои фаттоне буданд. Ҳокимони ин вилоятҳо ба ҳокимони давлатҳои хориҷа чун инъоми ракқосаҳоро мефиристоданд. Баъзе мусиқачиёни Осиёи Миёна, ки ба хориҷи мамлакати худ бурда шуданд, ба аҳли дарбор маъқул нашуда бошанд ҳам, дар байни ҳалқи ом шӯҳрати азим ёфтанд. Масалан, чунин аст таърихи мусиқачиёни Кумод, ки ниёғони навозандагони имрӯзаи Помир ме-бошад.¹²⁹ Шикастапораҳои асбобҳои мусикӣ – косаи чӯбини тор, дастаи ғижжак ва гайра аз Балаликеппа ёфт шуданд.¹³⁰

Дин

Мардуми Тахористон дар асрҳои V–VII ҷанди динро мепарастиданд. Дар пар-тави маъхазҳои таъриҳӣ ва мадракоти археологӣ аниқ гуфтан мумкин, ки қисми асосии мардуми Тахористон, мисли давраҳои қадим зардуштӣ буданд. Вале па-дидаҳои яқин ва шаклҳои парастиши ин дин қариб мутглақо маълум нест. Бар хи-лоғи Суғд, Чоч, Хоразм маросими дағн дар устадонҳо дар ин қишвар расм набуд, гарчанде дар баъзе ҷойҳо ҳуди устадонҳо ёфт шуданд (Данғара, Ҳисор).

Аз хеле паҳн шудани оташпастӣ чилими қалони сафолие шаҳодат медиҳад, ки аз Балаликеппа ба даст омадааст. Чилим аз пояи офтобашакли пурнақш ва аз сарҳона иборат аст. Ин хел ҷилимҳо дар Ҳайрободтеппа¹³¹ ва дар ҷануби Тоҷики-стон вомехӯранд. Дар Коғирқалъа Колхозобод оташдони муқаддас ёфт шуд.

Мавқеи дини буддӣ басо мустаҳкам буд. Рости гап, ҳайтолиён дар аввалҳо дини буддоиро намепарастиданд. «Аз афти кор ҳокимони гуногуни вилоятҳои ҷудогонай ҳайтолиён нисбат ба дини буддӣ муносибати ҳархела доштанд. Дар рафти ҷанг дар баъзе ҷойҳо маъбади буддоиро ҳароб гардида, талаву тороҷ мешу-данд. Вале, умуман гирен, тамоми маълумотҳо далолат мекунанд, ки дар Осиёи Миёна дар давраи ҳайтолиён дини буддӣ таъқиб карда намешуд ва баъзе ҳокимони ҳайтолӣ дини буддоиро дастгирӣ мекарданд».¹³² Дини буддӣ ба туркҳо пеш аз ба Осиёи Миёна омадани онҳо таъсир дошт.¹³³ Дар охири асри VI ва аввали асри VII баъзе ҳокимони гарбии туркҳо ба дини буддӣ эътиқод мебанданд ва ҳам дар ҷануби Осиёи Миёна, ҳам дар Афғонистону шимоли Ҳиндустон ба соҳтмони ибо-датгоҳҳои буддӣ шурӯй менамоянд ва буддоиро тарағирий мекунанд. Сайёҳи асри VIII ҳабар медиҳад, ки дар Тахористон «шоҳу аъёну фуқаро» бут мепара-станд. Ҳуди ҳамин гап дар ҳакқи Хатлон ҳам гуфта шудааст. Дар асри VII дар пой-таҳти Тахористон шаҳри Балҳ садҳо дайр, дар Тирмиз қариб даҳҳо дайр, дар Шу-мон ду дайр, дар Қабодиён се дайр ва ғ. мавҷуд буд. Дар ҳар як дайр шумораи му-айяни роҳибон – аз 2 то 50 роҳиб буд. Дини буддӣ ба Помир ҳам сар даровард, масалан, дар Ваҳон дайру роҳибон будаанд. Мувоғики баъзе маълумотҳо, баъзе дайрҳо соҳиби сарватҳои қалон – соҳиби замину молу мулк будаанд. Ҳафриёти Ачинатеппа ва Коғирқалъа ин аҳбори маъхазҳои ҳаттиро пурра тасдиқ кард. То-понимика ҳам баъзе ишоратҳо додааст. Дар ҷануби Тоҷикистон, дар поёноми да-

¹²⁹ Schafūr E.H., 1963, p. 54–56.

¹³⁰ Альбаум Л.И., 1960, с. 99-100.

¹³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 71–76.

¹³² Litvinsky B.A., 1968, p. 33–34.

¹³³ Гайайн А.В., 1961 ва мобаъд.

рёйи Қызилсу Фархор ном маркази район хаст. Забоншиносон исбот карданد, ки номи Фархор аз калимаи санскритии «вихара», яъне «дайри буддой» бармеояд.

Дар Зангтеппа -катибаҳои буддоии рӯи пӯсти дарахт ёфт шудаанд. Ин катибаҳо бо хати марказиосиёги браҳмӣ навишта шуда, забонаш санскрити омехта мебошад. Ин катиба чандин маҷмӯаи матнҳои буддой буда, яке аз онҳо «Виная» мебошад ва он қоидаву қонунҳои рафтору кирдори роҳибону роҳибаҳо ва дигар эътиқодмандони қаторист, ки пайрави дини буддой шудаанд. Боқимондаҳои ин гуна дастнависҳо аз Кофириқалъа ҳам ёфт шудааст.

Ҳамаи ин маълумот далолат мекунад, ки дар Тахористон дини буддой хеле интишор дошт.¹³⁴

Дигар дине, ки дар Осиёи Миёна ва аз чумла, дар Тахористон решаша давонда буд, дини монавия мебошад. Дар ибтидиои асри VIII қароргоҳи пешвои ин мазҳаб дар Тахористон буд. Соли 719 ба сифати сафири Чагониён марде аз аҳли монавия фиристода шуд, ки унвонаш «дабири кабир» будааст. Монавия аз худи ибтидиои дар Осиёи Миёна паҳн шуданаш ба аъёну ашроф ва ҳокиму волиён такя менамуд ва сафир будани яке аз аҳли монавия далели равшани ин дъяво мебошад.¹³⁵

Ниҳоят боз як дини дигар – дини насронӣ¹³⁶, аниқтараш, тариқати нестории ин дин хеле паҳн шуда буд. Мувоғики маълумотҳо, дар байни ҳайтолиён дини насронӣ маълум будааст, туркҳои таҳорӣ ин динро мепарастаанд ва аз Тахористон сафорате омада будааст, ки мақсад доштааст, тариқати несториро паҳн кунад ва ғ.

Хуллас, дар асри VI ва ибтидиои асри VIII дар Тахористон чандин дин баробар вучуд дошту ҳар яки он барои «банда» кардани мардум мубориза мебурд, ба ҳамдигар таъсир мерасонд ва аксар вақт бо ҳамдигар омехта шуда мерафт.

3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI-VII

Тавсифоти умумӣ

Номи «Суғд» дар маъхазҳои гуногунзабон дар муддати мадид дучор мешавад.¹³⁷ Муҳаққиқи машҳур В. Томашек таҳмине пеш ниҳод, ки калимаи «суғд» аз калимаи умумиэроние бармеояду маънояш «раҳшидан», «дурраҳшидан» ва «сӯхтан» аст.¹³⁸ Дар фарҳангҳои тоҷикию форсӣ калимаи мазкур тамоман дигар хел шарҳ дода мешавад: «шибарзамин, ё ҳуд пастие, ки дар он ҷо об кӯл мешавад».¹³⁹ Дар забони ҳозираи тоҷик алҳол «суғд» гуфта ҷоеро мегӯянд, ки шибарзамину ботлоқ, ҷои киштбоби шодоб бошад, вале, аз афташ, ин тафсир сонитар пайдо шудааст.

Худуди географии Суғд чӣ гуна буд? Ба ақидаи сайёҳи асри VII Сюан-сзан, Суғд қишиварест байни дарёи Чу дар шимолу шарқ ва Дарвозаи Бойсун дар ҷанубу гарб. Маълум, ки ин ҳудуди ҳудуди сиёсию географии Суғд не, балки макони зиндагии сүғдиён мебошад. Маъхазҳои арабу тоҷикзабони давраҳои сонӣ (асосан асрҳои X–XIII) идроки ҳамонзамони масъалаи мазкурро таҷассум намуда, ба ҳар

¹³⁴ Тавсифи муфассали инро ниг.: Litvinsky B.A., 1968, p. 55–57, истинод адабиёту маъхазҳо дар ҳамон ҷо.

¹³⁵ Беленицкий А.М., 1954; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 120–121.

¹³⁶ Бартольд В.Б., 1893; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 122–123.

¹³⁷ Маҷмӯи маълумотро ниг.: Tomaschyk W., 1877, s. 74.

¹³⁸ Дар ҳамон ҷо, 74–75.

¹³⁹ Маҷмӯи мадракотро ниг.: Смирнова О.И., 1963, с. 24–25.

хол, баъзе гапҳои қадимаро ҳам ба инобат гирифтаанд. Аз ин маъхазҳо мо воқиф мешавем, ки Суғд ба ду маъно: ба маъни танг ва ба маъни васеъ истифода мешуд. Суғд ба маъни васеъ тамоми водии Зарафшон (баъзан ноҳияҳои болотарини онро истисно мекарданд) ва водии Қашқадарё мебошад. Дар айни хол, тасаввуре низ маъмул буд, ки Суғд танҳо ноҳияи Самарқанд мебошад. Муаррихони асрҳои миёна дар бораи «Суғди Самарқанд» бисёр сухан рондаанд. Инчунин «Суғди Бухоро» ном мағҳуме ҳам буд. Ёқут гуфтааст: «Гӯянд ду Суғд ҳаст – Суғди Самарқанд ва Суғди Бухоро».¹⁴⁰ Водии Қашқадарё ҷузъи Суғд дониста мешуд ва зимнан, баъзе муаллифон, масалан, Яъқубӣ Кешро пойтаҳти Суғд гуфтаанд.¹⁴¹ Ҳамаи ин маълумотро муҳакқиқон муфассал тадқиқ кардаанд.¹⁴²

Сюан-сзан ва Хой Чао дар бораи Суғд

Сюан-сзан ба Суғд соли 629 омад. Вай менависад, ки Самокиён ё Самосзан (Самарқанд) – мулкест, ки аз шарқ ба ғарб тӯл қашидааст. Андозаи пойтаҳти кишвар баробари Тирмиз будааст. Мулки Самокиён аз чор тараф бо монеаҳои табии мухофизат шудааст. Мардумаш хеле бисёр. Дар ин мулк аз дигар мамлакатҳои ҳориҷа молу сарвати ниҳоят пурқиматтарин бисёр ҷамъ шуда мемонад. Заминаш ҳосилхез асту ҳосили фаровон медиҳад. Долу дараҳт нағз месабзад (вай дараҳтҳоро бешагӣ номидааст), гулу мева ниҳоят зиёд аст. Дар ин кишвар аспҳои ҳушзор ҳастанд. Мардуми ин кишвар нисбат ба мардуми кишварҳои дигар дар санъат ва ҳунар (мувофиқи тарҷумаи дигар – дар тиҷорат) пешқадам мебошанд. Иқлими нарму мӯътадил аст. Аҳолӣ сергайрату пухтакору нотарсу далер мебошад. Ин кишвар дар мобайни кишварҳои «барбарӣ» ҷой гирифтааст. Тамоми ҳалқҳои ҳамсоя дар ҳушахлоқӣ ва накӯкорӣ аз суғдиён ибрат мегиранд. Подшоҳ қаси часуру бебок аст ва ҳама ноҳияҳои атроф ба вай итоат доранд. Дар ихтиёри шоҳ лашкари сершумор, аз чумла, сарбозони савора ҳаст. Сарбозоне, ки сайёҳ онҳоро «чикиа» номидааст, мақоми маҳсус доштанд. Онҳо ба дараҷае фидокор буданд, ки ҳатто бо шодӣ сӯи марғ мерафтанд. Вакте онҳо ҳамла кунанд, ягон душман истодагарӣ карда наметавонист.

Сипас, Сюан-сзан аз мулкҳои Мимокия ё Мимоҳэ (Моймурӣ), Сзебудан (Кабудон), Сюйшуанинися (Кушония), Бухӯ (Бухоро), Сзешуанна (Кеш) ва ғайра сӯхан меронад. Инчунин дар бораи андозаи онҳо маълумоте оварда, ба ҳамаи онҳо як хел тавсифи муҳтасар дода мешавад: «Дар бобати урғу одат ва маҳсулот ба Самокиён (Самарқанд) шабоҳат дорад».¹⁴³

Хой Чао (соли 726) умуман «кишвари Ху»-ро тасвир намуда, ба ҳайъати он Аҳ (Бухоро), Сао (Иштиҳон), Ши (Кеш), Ши-ло - Ми (Моймурӣ) ва Кан (Самарқанд)-ро доҳил кардааст. Гарчанде ҳар яки ин мулкҳо малике дошта бошанд ҳам, ҳамаи онҳо ба арабҳо тобеъ мебошанд. Ин мулкҳо калон нестанд ва дар ҳар яки онҳо дастаи ҳурди сарбозон ҳаст. Аз ҷорвои ин ҷо шутур, ҳачир, гӯсфанд ва аспро ном бурдан мумкин. Пахта мекоранд. Либоси мардум пахтагин аст, шалвор ва ҷомаҳои онҳо паşмин. Мардон саллаи сафед мебанданд ва ришу мӯйсари ҳудро тоза метарошанд. Забони онҳо аз забони мардуми мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дорад. Урғу одати онҳо бад аст – ҳар занеро, ҳатто модар ва ҳоҳари ҳудро ҳам ба занӣ меги-

¹⁴⁰ Ёғут, III, s. 394.

¹⁴¹ Яъгуబӣ 1892 р. 299.

¹⁴² Масалан, ниг.:Бартольд В.В., с. 477-478.

¹⁴³ Йӯал S., 1906, p.32-36.

ранд. Дар Эрон ҳам, мард ҳақ дошт модарашро ба занй гирад. Дар шаш мулк дини зардуштиро мепарастанд, дини Буддо расм не, фақат дар Самарқанд як дайри буддой ҳасту он як роҳиб дорад.¹⁴⁴

Таърихи сиёсӣ

Алҳол мадракоти кофӣ нест, ки таърихи сиёсии Суғд, алалхусус, таърихи сиёсии мулкҳои он тартиб дода шавад. Маъхазҳо факат маълумотҳои берабти алоҳида-алоҳида медиҳанд.

Дар ибтидои асри VII, мувофиқи хабари солномаи таъриҳӣ дар Суғди Самарқанд (дар солнома номашро «Кан» гуфтаанд) оли маҳаллие ҳукм меронд, ки ба ниёгони йуҷӯй нисбат дошт (ё ҳудро ба йуҷӯҳо мансуб эълон мекард). Чунин ақида ҳаст, ки баъди ҷулуси ҳуд ин ол бе танаффус қариб, ки аз ибтидои эраи нав ҳукмронӣ кардааст. Унвони малик ҷжаоу буд.¹⁴⁵ Малики суғдиён дар ҳамон вақт дар «Алуди» ном шаҳри серодам зиндагӣ мекард Солнома навиштааст, ки «Кан давлати мӯқтадир аст».¹⁴⁶ Дар натиҷа, ҳатто ҳоқони Ҳоқонии гарбии туркҳо Датои (солҳои ҳукмрониаш аз 575/76 то 603) лозим донистааст, ки бо малики Суғд Тайшепи (Э.Шавон ва К.Ширатори номи ўро чунин ҳондаанд) хешу акрабо шавад ва дуҳтарашро ба занй додааст.

Шоҳони Суғд ба авлоди Унаш нисбат доштанд (ин ном дар солномаҳои муаррихони Хитой зикр шудааст ва дар навиштаоти суғдиён низ вомехӯрад).¹⁴⁷

Дар он давраҳо ба Кан, яъне ба Суғди Самарқанд, Ми (Моймурӣ), Сао ва Ҳэ (Иштиҳон ва Күшония), Ани Сагир (ноҳияе дар сарҳадди шарқии воҳаи Бухоро), Нашебо (Насаф) барин ҳашт мулк тобеъ буданд.¹⁴⁸ Ба ҳамин тарик, қариб тамоми мулкҳои водии Зарафшон (аз афти кор, факат гайр аз қисми гарбии он) ва инчунин водии Қашқадарё (Насаф) дар зери тасарруфи малики Суғди Самарқанд буд. Амалан маълум не, ки ин иттиҳод кай ба вучуд омад, чӣ ҳусусият дошт ва дарачаи итоати мулкҳои алоҳида ба ҳукумати марказӣ чӣ гуна буд.

Дар қасри малики Суғди Самарқанд «коҳи ниёғон ҳаст, ки моҳи шашум дар он ҷо назр медиҳанд. Дигар маликон чамъ омада, ба назрдиҳӣ ёрӣ мерасонанд».¹⁴⁹ Ин ҳабарро далели ҳамин донистан мумкин, ки дар байнин маликҳои Суғд робитаи хешу таборие буд ва ҳамаи онҳо гӯё як аҷоди умумие доштанд (ба ин маъхазҳо ҳам ишорат кардаанд). Албатта, дигар гуна тавзехро ҳам аз эътибор соқит кардан даркор не, яъне эҳтимол меравад, ки фармонбардорони оли ҳукмрони Самарқанд ўҳдадор буданд, дар маросими назрдиҳӣ ширкат намоянд ва бо ҳамин ба малики ҳуд содик буданашонро нишон диҳанд. Аз афти кор, имконпазир будани ҳар ду тавзехро дар назар доштан даркор.

¹⁴⁴ Fuchs W., 1938, s. 451-452.

¹⁴⁵ Оид ба ин унвон ду агода ҳаст. Баъзе олимон (масалан, В.Радлов ва И.Маркварт) онро туркӣ мегӯянд (оид ба охирин тавзехоти ин даво ниг.:Haussig H. W., 1956), дигар гурӯҳ олимон онро эронӣ мегӯянд (аз давраҳои Ремюз: Aīel Rūmusat, 1829, p. 227, п. 2). Аз таравӣдорони эронӣ будани унвони мазкур В.Томашек, С.Конов, X.Шедер ва дигаронро номбар кардан мумкин.

¹⁴⁶ Бичурин, II, с. 280–281.

¹⁴⁷ Альбаум Л. И., 1975, с. 54–55.

¹⁴⁸ Бичурин, II, с. 281.

¹⁴⁹ Дар ҳамон ҷо.

Ба гумон аст, ки ҳайъат ва худуди географии ин иттиҳод бетағиҳир монда бошад. Эҳтимол, дар ин ё он давраи мавҷудияти вай воҳаи Бухоро, ё худ қисми зиёди онро дар бар мегирифт. Инро аз чунин хабари Масъудӣ фаҳмидан мумкин, ки девори атрофи воҳаи Бухороро дар қадим яке аз подшоҳони Суғд соҳта будааст.¹⁵⁰

Дар қадом як давраи вучуди Суғд пойтаҳти он Кеш буд. Ба ин маъхазҳои давраҳои сонитар ҳам ишорат мекунанд, дар ин бора муаррихи асри IX Яъқубӣ ҳам хабар медиҳад.¹⁵¹ Тақвияти мулки Кеш дар ҷоряки якуми асри VII оғоз меёбад.¹⁵² Малик Тicho (мабодо ин талафғузи аҷнабии ҳамон номи эронии Тиш набошад?) малики муктадире ҳисоб мешуд. Вай ба қадом як давлати ҳориҷӣ ҳайъати сафорат фиристод; шаҳри Ки-шеро соҳт, ки одатан худи ҳамон Кеш мегӯянд. Инчунин хабар ҳаст «Шашепи» ном дигар Малик низ соли 642 бо тӯҳфаю инъоми зиёд ҳайъати сафорат фиристода буд.¹⁵³ Дар маъхазҳои таъриҳӣ дар бораи вай дигар ягон маълумот нест. Вале ин малик танга мебаровардааст. Дар байни тангахое, ки дар Панҷакент ёфт шуд, тангахое ҳастанд, ки дар рӯи онҳо «иҳшид Шашпир» навишта шудааст. Дар тангахо идеограммаи оромии «подшоҳ» ҳаст, ки дар тангахои сүғдӣ унвони ҳокимони тамоми Суғд–иҳшидҳоро ифода мекунанд. Дар натиҷаи муқоисаи ин маълумот маълум мешавад, ки аз ҳама аниқтарин шарҳу тавзехи он ҳамин, ки Шашпир ном малик подшоҳи тамоми Суғд буд.¹⁵⁴ Албатта, ин фақат яке аз роҳҳои таъвили масъала мебошад.

Вале ҳукмронии Кеш дар иттиҳоди Суғд тӯл накашид. Инак, мувофиқи хабари маъхазҳо, дере нагузашта, дар байни солҳои 656–660 малики нави Кеш Чжау Шиагие (номро Бичурин чунин хондааст; Э.Шавонн мегӯяд, ки онро Cho-a-ho хондан даркор) мутеи подшоҳи Самарқанд шуд.¹⁵⁵ Дар омади гап, малики Сугди Самарқанд андаке пештар–дар байни солҳои 650–655 подшоҳи тамоми Суғд шуда буд. Аз афти кор, як фурсати муайян лозим шудааст, ки Кеш ҳукмронии Самарқандро эътироф кунад. Фақат таҳмин кардан мумкин, ки дар муддати ин панҷ сол дар байни Самарқанду Кеш мубориза рафтааст ва дар натиҷа Шашпир сарнагун шудаасту ба ҷои вай ба таҳти Кеш Шиагие (Шеаҳо) баромадааст. Унвони иҳшиди Суғд акнун насиби Оли Самарқанд шуд, ки аҷнабиён онҳоро Фуҳуман¹⁵⁶ мегӯянд. Як силсила тангахои сүғдӣ ҳаст, ки ҳати онҳоро, ба ақидаи О.И.Смирнова, «иҳшид Варҳуман» хондан даркор (ба ақидаи вай, Фуҳуман талафғузи аҷнабии номи шоҳи сүғдиён Варҳуман ё худ аниқтараш Аварҳуман аст)¹⁵⁷. Номи ин подшоҳ дар катибаи қалони сүғдии Афросиёб ҳам зикр шудааст.

¹⁵⁰ Масъудӣ, 1894, с. 65.

¹⁵¹ Яъгуబӣ, 1892, с. 299.

¹⁵² Умуман дар он ҷо хеле пештар аз ин оли мустагиле буд. Дар асрҳои V–VI шоҳони Кеш тангае мебароварданд, ки дар рӯи он расм ҳаст ва дар пушти танга сурати ҳокимест, ки шер ё маҳлути шермонанди ба пои гафояш истодаро бо шамшер мезанад. Таклиф карданд, ки ҳати сӯидии ин навъ тангахоро «Подшоҳи Кеш (?)» хондан даркор (Кабанов С.К., 1961, с.137 ва мобаъд; Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170, эзоҳи 110).

¹⁵³ Бичурин II, с. 316; Chavannys Ÿ, 1903, p. 146.

¹⁵⁴ Смирнова О.И., 1963, с.140-141, 62-63.

¹⁵⁵ Бичурин II, с. 316; Chavannys Ÿ, 1903, p. 146.

¹⁵⁶ Бичурин, II, с. 317; Chavannys E., 1906, p. 135.

¹⁵⁷ Смирнова О.И., 1963, с. 28.

Дар баробари подшоҳони умуми Суғд маликҳои маҳаллӣ ҳам вучуд доштанд. Малики Кеш, ки акнун тобеи Оли Самарқанд буд, «сихрид» ном унвони меросӣ дошт.¹⁵⁸

Дар маъхазҳои хитой мулки Бухоро Ан, Нэуми, инчунин Бу-ҳо (Роғ-ҳо) номидан мешуд ва унвони малики он ҷаоу буд. Насаби маликҳои Бухоро ва Самарқанд як буд. Дар ҷоряки дувуми асри VII дар Бухоро Алинга (номи ўро Бичурин чунин ҳондааст; Э.Шавонн таклиф мекунад, ки Но-линг-қия ҳонда шавад) ном шахсе малик шуд. Маъхази хитой ҳабар медиҳад, ки Оли Бухоро «аз насл ба насл бист пушт ҳукмронӣ мекунад»,¹⁵⁹ яъне ҷанд аср ҳукмронӣ кардааст.

Дар ноҳияи Бухоро тангаҳои скифатии (яъне фурӯҳамидаи) мисин дар муомилот буд, ки дар рӯяш ба сүфдӣ «шоҳ Асвар» навишта шуда буд. Мувофиқи мадрақоти палеографӣ ин тангаҳо ба асрҳои IV-V нисбат доштанашон мумкин. Номи шоҳ эронист ва маънояш «аспсавор» аст. Аз рӯи ҳати тангаҳо маликҳои Бухоро ду унвон доштаанд, ки маънои яке «шоҳ» ва маънои дигараш «ҳоким» будааст.¹⁶⁰

Мулки Панҷакент мулки мустақили муҳим буд. Ба ҳайъати он гайр аз ноҳияи ҳуди Панҷакент (он замонҳо номаш Панҷ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон ҳам дохил мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои сүғдие, ки аз кӯҳи Муг ёфта шуд, Моҳиён (ба маънои «Маҳтобӣ»), Паргор (яъне «Замини болои кӯҳ» - Фалғари ҳозира), Қштут (Қштути ҳозира), Мартушкат (Мастҷоҳи ҳозира) ном бурда мешавад. Дар ин ноҳия бисёр дехаҳо буд. Дар ин ҷо дехаҳои Мадм ва Қум (алҳол бо ҳамин ном вучуд доранд), Заровадӣ (Зерободи ҳозира), Эскотар («Замини болой», Искодари ҳозира), Ҳшиқанд (Ҳушекати ҳозира), Варз («Баланд», Варзи Манори ҳозира), Қурут (Қурути ҳозира), Ғатмив (Ғатмеви ҳозира), Ҷаҳон (Ҷаҳони ҳозира), Ҷарм (Ҷарми ҳозира), Шавкат («Шаҳри сиёҳ», Шватки ҳозира) зикр гардидаанд. Водии Яғноб ҳам ба мулки Панҷакент дохил мешуд. Аз афти кор, дигар ноҳияҳои Пэтаман (Бутамони асри миёна), яъне дар ин маврид ноҳияҳои кӯҳҳои ҳисор ва Зарафшон ҳам ба ҳайъати мулки Панҷакент дохил мешуданд ё ба он тобеъ буданд. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои Муг дехаҳои ҳозираи Аңзоб¹⁶¹ ном бурда шудааст.

Тангаҳои сершумори Панҷакент - Панҷро муҳаққиқон батафсил тадқиқ мекунанд. Муқаррар шуд, ки дар Панҷакент - Панҷ оли маҳаллие ҳукмронӣ мекард (вале номи намояндагони оли мазкур ба ҷуз байзэ истисноҳо то ҳол муайян нашудааст). Дар айёми вазнинтарини вучуди Суғд - дар ҷоряки якуми асри VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо мақоми мулки Панҷакент хеле боло шуд зеро дар ибтидо вай ба толону торочи арабҳо гирифтгар нашуда буд. Ҳокими Панҷакент - Ҷиваштак, ки ҳуд аз авлоди шоҳон набуд (дар ҳуҷҷати В-4 кӯҳи Муг номи падари вай Едҳшетака бе унвони «шоҳ» зикр шудааст), ба таҳти Самарқанд ва ба унвони «шоҳи Суғду ҳокими Самарқанд Ҷиваштак» иддао дошт ва, аз афти кор, муддате ба ин мартбаҳо ҳам расида буд.

Дар баробари мулкҳои қалон мулкҳои хурд ҳам бисёр буданду байзei онҳо танга ҳам мебароварданд. Дар «Самитан» ном дехаи Суғд (дар ҷои Кушонияи қадим, яъне заминҳои дехаҳои имрӯзai Метан, Пойариқ, Чалак) маркази мулки хурде буд, ки ҳокими он аз номи худаш тангаи биринҷӣ сикка мезад.¹⁶²

¹⁵⁸ О.И. Смирнова ҷадвали ҳронологии маликҳои Кешро тартиб додааст (1962, с. 68).

¹⁵⁹ Бичурин, II, с. 282.

¹⁶⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 169-170.

¹⁶¹ Смирнова О.И., 1960.

¹⁶² Смирнова О.И., 1967, с. 36-39.

Тақвияти баъзе мулкҳои алоҳидаи иттиҳоди Суғд аз маълумоти маъхазҳои таъриҳӣ, археологӣ ва нумизматӣ бармеояд. ҳокимияти марказии шоҳи Суғд суст мешавад, танг мегардад. Дар бораи масоҳати иттиҳод аз чанд маъхаз маълумот гирифтан мумкин аст. Соли 712 арабҳо ба писари ихшиди Суғд - Гурӯк ваъда доҳаанд, ки ўро «подшоҳи Самарқанду атрофу ноҳияҳои он, Кеш ва Насафу шаҳру қалъаҳои он» хоҳанд кард. Ба ҳайъати иттиҳоди Суғд инчунин Ми (Моймурғ) ва Сао (Кабудон ё Иштиҳон)¹⁶³ ва эҳтимол, баъзе дигар мулкҳо низ доҳил мешуданд. Калонтарин мулки иттиҳоди Суғд - Бухоро истиқлол ёфт ва ба таҳти он оли буҳорхудотҳо¹⁶⁴ нишааст. Дар тангахои намояндагони оли мазкур унвони онҳо «Шоҳи Бухоро» зикр шудааст.¹⁶⁵

Вилоятҳои Суғд бо дигар вилоятҳои Осиёи Миёна робитаҳои дипломатӣ доштанд ва ба дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат мефиристоданд ва аз дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат қабул мекарданд. Дар сурати Афросиёб, бешубҳа, омадани яке аз чунин ҳайъатҳои сафорат ва маросими дар Самарқанд қабул шудани онҳо инъикос ёфтааст. Аз навиштаоти сүғдии таги ин сурат порҷаи зерин бокӣ мондааст: «Вақте шоҳ Вархуман (зодаи) Унаш назди вай (яъне сафир) омад ва (сафир) лаб кушод: «Манам дапирпати (сардори дабирон. - Б.Ғ.) Чагониён, номам Бўкарзод. Аз шоҳи Чагониён Тўронтот омадам, ба Самарқанд назди шоҳ барои изҳори хурмат ва инак, пеши шоҳ истодаам бо эҳтиром. Ва ту (шоҳо) нанмо шубҳае аз ман, на аз худоёни Самарқанд ва на аз катибҳои Самарқанд (шояд ба маъни китобҳои динӣ бошад.- Б.Ғ). Ман хуб воқифам ва наҳоҳам расонд зиёне ба шоҳи (Самарқанд). Бодо, шоҳо, давлатат зиёда». Ва шоҳ Вархумон (зодаи) Унаш ўро руҳсат дод. Он (гоҳ) лаб кушод дапирпати Чоч...»

Хучҷатҳои архиви Муғ ривоят мекунанд, ки бо бисёр вилоятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бо Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ғ. муносибатҳои дипломатӣ амал дошт. Бисёр маъхазҳо ҳикоят мекунанд, ки аз Суғд ба хориҷи Осиёи Миёна ҳайъати сафорат ва аз давлатҳои гуногун ба ин ҷо ҳайъати сафорат меомад.

Обёй. Ҳоҷагии қишлоқ

Се канали асосии обёй, ки заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб мекард, дар асрҳои миёна аз Варағсар («Сари дарғот») ном маҳалле (ҳозир номи ин маҳал «Работи Ҳоҷа») сар мешуд. В.В.Бартолд қайд карда буд, ки аз тавзеху тафсирӣ истилои араб маълум мешавад, ки ин канал пеш аз истилои арабҳо, яъне дар асрҳои VI-VII вуҷуд доштааст.¹⁶⁶ Дар ҳуди ҳамин давраҳо канале буд, ки Самарқандро аз обтъмин мекард.¹⁶⁷

Аз каналҳои калони тоисломӣ канали Норпайро ном бурдан даркор, ки он ноҳияи Кушонияро обёй менамуд. Дар поёнтари Зарафшон, дар ҳудуди воҳаи Бухоро яке аз каналҳои дар асрҳои миёна калонтарин - канали Шопурком (баъдҳо Шофирком шуд) ном дошт ва зимнан ривояте ҳаст, ки онро Шопур ном қадом як шоҳзодаи сосонӣ соҳтааст.¹⁶⁸ Ин канал заминҳои шимолитарини воҳаи Бухоро - ноҳияҳои мулки Варзонаро шодоб менамуд, ки ҳокимони он бо буҳорхудотҳо рақобат доштанду зидди онҳо мечангиданд. Инчунин боз якчанд каналҳои калон

¹⁶³ Бичурин, II, с. 311.

¹⁶⁴ Дурусттараш буҳорхудо бояд бошад, ниг.: Наршахӣ. Thӯ History of Йукхара, 1954, p.108.

¹⁶⁵ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170.

¹⁶⁶ Бартольд В.В., 1965, а. с. 186-187.

¹⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, с. 188.

¹⁶⁸ Дар ҳамон ҷо, с. 198-199.

мавчуд буд.¹⁶⁹ Дар воҳаи Қашқадарё ҳам шабакаи мукаммали обёрӣ амал ме-кард.¹⁷⁰

Вилояти Самарқанд ба дараҷае ободу шодоб, ба дараҷае сердолу дараҳти пурӯ фаровонҳосил буд, ки аввалин волиёни араб онро «равзат-ул-амир ал-мӯъминин», яъне «обоғи халифа» номида буданд.¹⁷¹

Зироат дар Суғд асосан обӣ буд, вале ин маъни надорад, ки зироати лалмӣ набуд, баръакс, заминҳои лалмӣ ҳам кор фармуда мешуд. Тавсифи умумии ҳочагии қишилӯк дар як солномаи ҳамон давраҳо чунин аст: «Иқлимаш нарм, барои қиши ҳамагуна ғалла мувоғиқ. Мардум дар боғдорӣ ва обҷакорӣ моҳир. Дараҳт умуман месабзад. Асп, шутур, ҳар ҳаст».¹⁷²

Бозёфтҳое, ки ҳангоми ҳафриёти кӯҳи Муғ ба даст омад, дар бораи анвои зироат маълумоти хеле муғассал медиҳад. Аз ин ҷо дону донакҳои гуногун ва бокимондаҳои ниҳоли паҳта ёфт шуд.¹⁷³ Ҳучҷатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки дар ноҳияи Зарафшони Боло зироати асосӣ ғалла ва ангур буд. Инчунин ҷав, арзан ва нахӯд ҳам мекиштанд.¹⁷⁴ Истилоҳи сүғдии «ғалла» аз ҷиҳати этиологиия ба маъни «бехта» алоқаманд аст.¹⁷⁵

Ғалларо дар осиёб мекашиданд. Ҳучҷати В-4-и кӯҳи Муғ шартномаест дар бобати аз тарафи Моҳиён ном шахсе иҷора гирифтани се осиёб «бо тамоми анҳору бинову сангҳои он»; ҳакки иҷора бо орд дода мешуд.¹⁷⁶ Гарчанде дар бораи осиёбҳои он давра мо тасаввуроти мукаммал надорем, вале, ба ҳар ҳол, масалан, аз Афросиёб ҷанд сангӣ қалони осиёб ёфт шуд. Дар баробари осиёб дар рӯзгори мардум дастосҳои ҳурду қалон бисёр истифода мешуд.

Дар ҳучҷатҳои супоришиҳои зиёди ҳаст, ки ғалла, мева ва шароб дода шавад.

Тоқдорӣ яке аз соҳаҳои асосии ҳочагии қишилӯк буд.

Дар Панҷакент ҷарҳуште ёфт шуд. Ҷарҳушт чуқуриест, ки дар тагаш боз новаҷае дорад. Дар паҳлуи чуқурӣ боз як ҳандақча мекананд, ки он бо новае ба чуқурӣ пайваста аст. Ҷевороҳои чуқурӣ ва ҳандақчаро бо гач андова мекунанд. Мумкин аст дар таги ҳандақча таҳта ҳам мечиданд, баъд ба болои он янтоқи сабз меандоҳтанд ва ба болои янтоқ ангур рехта, онро фишор медоданд. Оби ангур дар натиҷаи фишор аз байнӣ янтоқ мегузашту ба воситаи новача ба чуқурӣ мереҳт. Пас аз он ки оби ангур дар чуқурӣ таҳшин мегардид, онро гирифта, ба ҳумҳо меандоҳтанд. Баъзе ҷарҳуштҳои имрӯзai ҳалқии тоҷикӣ ҳам маҳз чунин соҳт доранд.¹⁷⁷

Дар солномаҳои таърихӣ маълумот ҳаст, ки дар Суғди Самарқанд шароби ангур бисёр буд. Ҳабар дода мешавад, ки дар ҳавлиҳои боён заҳираҳои зиёди он солҳо нигоҳ дошта мешуд. Мадракоти археологӣ ва ҳучҷатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки ин ҳабарҳо муболига нест. Дар яке аз ҳучҷатҳои Муғ чунин супориши ҳаст: «Ба фалонӣ аз он шароби ноб бояд дод, ки қанизакҳо менӯшанд ва дар ин

¹⁶⁹ Оид ба тавсифи шабакаи гадими обёрии воҳаи Бухоро ниг.: Шишкин В.А., 1963, с. 22-25.

¹⁷⁰ Кабанов С.К., 1956 а, с. 164.

¹⁷¹ Бартолд В.В., 1965 а, с. 146.

¹⁷² Бичурин, І, с. 281.

¹⁷³ Данилевский В. В. ва диг., 1940.

¹⁷⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 12-20; Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963.

¹⁷⁵ Лившиц В.А., 1962 б, с. 136.

¹⁷⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 57.

¹⁷⁷ Дар ин бораи ниг.: Большаков О.Г. ва Нельматов Н.Н., 1958, с. 187-188.

таъхир нашояд. Боқии шароб сар ба мӯҳр шавад ва бо ҳамин минвол маҳфуз монад». Ин гуна хабарҳо гӯё тасдиқи ривояти солномаҳо мебошад. ҳатто вазифаи «сарсокӣ» вучуд дошт.¹⁷⁸

Дар баробари токзорҳо бисёр боғҳо ҳам буданд. Дар худи ҳамон хуччатҳои Муг унвони «боғбон» зикр шудааст. Меваҳо ниҳоят хушсифат будаанд. Масалан, аз Суғди Самарқанд шафтгуе меоварданд, ки аҷнабиёнро дар ҳайрат мегузозтааст, зоро «ҳар яки он мисли тухми мурғобӣ қалон буду ранги онҳо тиллой метофт ва онро «заршатбу меномиданд».¹⁷⁹ Олуи сафеду зард ҳам барои фурӯш ба ҳориҷа мерафт.¹⁸⁰ ҳамаи ин тавсиферо, ки Сю-ан-сзан ба ҳочагии қишлоқи Суғд дода буд, пурра тасдиқ мекунад.

Ба ақидаи аҷнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро мекариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд.¹⁸¹ Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Моймурғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Хитой барои фурӯш галаи аспҳои хушзоти сүғдиро оварда буданд.¹⁸² Диққати муаллифони хориҷиро ин-ҷунунин гӯсфандони Самарқанд, ки «дунбаи бениҳоят қалон»¹⁸³ доштанд, ҷалб карда буданд, маълум, ки ин ҳамон гӯсфандони машҳури думбакалон аст;

Дар хуччатҳои Муг гову гӯсфанду буз, аспу ҳару ҳаҷир зикр шудааст.¹⁸⁴ Дар баъзе ҷойҳои ҳамвор шутур ҳам истифода бурда мешуд.¹⁸⁵ Шубҳае нест, ки дар Суғд кирмакдорӣ ҳам равнақ ёфта буд. Дар асоси ашёи ҳоми маҳаллӣ (ва ашёи аз дигар мамлакатҳо овардашуда) матоъҳои абрешимӣ, паҳтагӣ ва паშмӣ бофта мешуд.

ХУНАРМАНДӢ ВА ТИЧОРАТ

Кӯҳҳои атрофи Суғд пур аз маъданиёт аст. Мувофиқи маъхазҳои ҳаттӣ, баъзеи онҳо истихроҷ карда мешуд. Масалан, маълумоти аниқ ҳаст, ки тилло ва навшодир истихроҷ мешуд.¹⁸⁶ Тилло на факат истихроҷ мегардид, балки миқдори зиёди он аз Суғд, аз ҷумла, аз Кеш ва Моймурғ содир ҳам карда мешуд.¹⁸⁷

Аз Моймурғ инҷунунин ҳӯлаи металлие мекашондаанд, ки номи онро «латун», яъне ҳӯлаи мису рӯҳ тарҷума кардаанд.¹⁸⁸ Инҷунунин намак ҳам истехсол карда мешуд. Намакро барои ҳӯрок ва барои таҳияи анҷоми зинату ороиш истифода мебурданд. Дар маъхазҳо маҳсусан намаки ранга қайд карда шудааст, ки аз Моймурғ ва Кеш меовардаанд.¹⁸⁹

Миқдори зиёди истихроҷи маъданиёт, пеш аз ҳама, тақозои эҳтиёҷоти дохилӣ ва факат қисман талаботи содирот буд. Материалҳои археологӣ оид ба ашёи оҳанӣ хеле гуногун аст. Ин гуна материалҳо маҳсусан аз ҳафриёти Панҷакент фаровон ба

¹⁷⁸ Лившиц В.А., 1962, с. 140.

¹⁷⁹ Schafūr E.H., 1963, p. 1, 117.

¹⁸⁰ Бичурин, II, с. 311.

¹⁸¹ Schafūr E.H., 1963, p. 147.

¹⁸² Дар ҳамон ҷо, р. 61.

¹⁸³ Дар ҳамон ҷо, р. 64, 296.

¹⁸⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 20.

¹⁸⁵ Бичурин, II, с. 281.

¹⁸⁶ Дар ҳамон ҷо.

¹⁸⁷ Schafūr E.H., 1963, p. 754.

¹⁸⁸ Дар ҳамон ҷо, р. 257.

¹⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, р. 217.

даст омад. Яке аз устохонахой охангарй дар ин чо дар обьекти севум¹⁹⁰ падид омад. Устохона аз ду бинои пайваст иборат аст. Дар яке аз ин биноҳо дар суфаи паст хуме чаппа шинонда шудааст, ки он вазифаи кӯраро адо мекард. Гайр аз ин дигар асбобу анҷом ҳам ёфт шуд. Ду найчай думила низ ба даст омад. Охангарони Суғд барои ҳосил шудани ҳарорати баланд ду дамро якбора кор мефармуданд, ки дар натиҷа дар дамидан танаффус намешуд, яъне сикли дамиш анҷом пайдо мекард (дар омади гап, ҳалли ин муаммо дар асрҳои миёна дар назди инженерони Европаи гарбӣ ҳам истода буд).¹⁹¹

Дар дигар устохонаи охангарй (ки он ҳам аз ду қисм иборат аст) асосан ҷои кори оҳангар нағз бокӣ мондааст. Кӯра даҳана ва барои дам додан сӯроҳе дорад. Андаруни кӯра як тӯда дажғол. Ба фарши устохона ҳам пораҳои оҳан ва дажғол бисёр рехтааст.¹⁹²

Инчунин белчаи кӯра, афзори охангарй ёфт шуд, ки аз сандон сар карда, то болғаву путку фонаву исказаҳои калонеро дарбар мегирад.

Маҳсулоти оҳангарон гуногун буд. Агар яроқу аслиҳаро ба назар нагирем, анвои он хеле зиёд аст. Ин ҳам олоти меҳнат - белу табару дос ва ғ; ҳам масолеҳи бинокорию дурдгарй - мех, қашак, тиргак, ҳалқа ва ғ. буданд. Аз ашёи оҳанини рӯзгор кордҳои гуногуни оҳанӣ, сагаки оҳанию биринҷии тасмаҳо, пулакҷакои гуногун, қайҷӣ, калид, шамъдонҳои гуногуни биринҷию оҳанӣ, ҷиҳози зебу зинат ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.¹⁹³

Бо оҳангарй истеҳсоли яроқу аслиҳа зич вобаста буд. Оҳангарон дар айни ҳол яроқсоз ҳам буданд, вале аз эҳтимол дур не, ки маҳсус устоёни яроқсоз ҳам вучуд доштанд.

Аслиҳаи ҳамлавари сӯғдиён аз аслиҳаи дурзану наздиқзан иборат буд. Онҳо камонҳои оддию мураккаб, шоғу шамшер, ҳанҷар, гурз, табарзин доштанд. Воситаи муҳофизати бадан сипар, зирех, ҷавшан ва худ ҳисоб мешуд. Ҳонандаро ба маълумоти интишоршудаи ҳафриёт ва асарҳои маҳсус¹⁹⁴ ҳавола карда, факат ҳамино қайд менамоем: ёфт шудани ҳуди яроқу аслиҳа (масалан, сипару тир аз кӯҳи Муг, пайкону пулакҷаки камон аз Панҷакент ва ғ., инчунин материалҳои зиёди иконографӣ), ахбори маъҳазҳои ҳаттӣ далолат мекунанд, ки яроқсозӣ соҳаи асосии ҳунармандӣ буд. Ин миқдори азими яроқу аслиҳаро факат шумораи азими устоҳои яроқсоз тайёр карда метавонистанд. Мехнати онҳо вазнину пурмашакӯт буд, вақти бисёр ва маҳорати баландро талаб мекард. Барои мисол камони мураккабро гирем. Мувоғики мадракоти таърихио этнографӣ, барои тайёр кардани як дона ин гуна камон аз як то ду сол вақт мерафт. Аз Панҷакент ёфт шудани пулакҷаҳои устуҳонии танаи камон далолат мекунад, ки ин гуна камонҳо дар Панҷакент ҳам тайёр карда мешуданд. Аслиҳаи аъёну ашроф, масалан, шамшер ва ҳанҷарҳои онҳо, эҳтимол, хеле зебу ороиш доштанду асари мукаммали баландсифати санъати ҳунармандӣ буданд. Дар асоси он нусхаҳои яроқу аслиҳа, ки дастраси мо гардидаст, метавон гуфт, ки яроқсозони Суғд усули таҳияи яроқу аслиҳаи шаклан баде-иро аз худ карда будаанд. Дастан ҳанҷару шамшерҳо асари ҳақиқии санъат мешуданд, аз металлҳои қиматбаҳо таҳия гардида, бо усули хотамкорӣ ва пулакҷабандӣ

¹⁹⁰ Беленицкий А. М., 1958, с. 117-119.

¹⁹¹ A History of Technology, 1957, p. 643.

¹⁹² Беленицкий А.М., 1961 а, с. 82.

¹⁹³ Беленицкий А.М., 1958, с. 135-140; 1901, с. 84-85; 1961 б, с. 88-90.

¹⁹⁴ Масалан, ниг.: Ҷалилов А., 1958, с. 81-95 (тағсири муғид, вале ниҳоят ногис).

зинат мейфанд, ба онх шакли сари аждах ва г. дода мешуд. Баъзе сипархо хам ба ҳамин тарик хеле зебу зинат дода мешуданд.

Афзалияти яроқу аслиҳаи сүғдиён на факат дар шакли зебову мукаммали зохирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш ҳамин буд, ки яроқу аслиҳаи Сүғд корагар буд. Шӯҳрати зиреху ҷавшани сүғдиён дар шарқу гарб хеле дур паҳн шуда буд. Соли 718 сүғдиён чун тӯхфа ба Хитой зиреҳ оварданд. Яроқсозони Хитой дар асоси ҳамин зиреҳи сүғдиён зиреҳсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитоиён чунин зиреҳҳо пайдо шуданд.¹⁹⁵

Сүғди Самарқанд инчунин макони «ашёи бадеии»¹⁹⁶ баландсифат буд. Номи баъзеи он ашёро мо аз рӯи маъхазҳои хаттӣ медонем. Ин ашё чилимҳои қиматбаҳо, атродонҳои хурди аҷоиб мебошанд. Аз Самарқанд, Моймурғ, Кеш ба дарбори подшоҳони аҷнабӣ чун инъом сангҳои қиматбаҳо ва ашёи аз сангҳои қиматбаҳо соҳташуда мебурданд. Масалан, аз Самарқанд гулдоне оварда будаанд, ки аз карнелиян соҳта шудааст.¹⁹⁷

Дар расмҳои рӯи девор бисёр ашёи заргарӣ: табақҳо, қадаҳҳо, ҷомҳо ва г. тасвир шудаанд. Баъзе ашёе, ки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт шудаанд (масалан, табаки нуқрагине, ки дар деҳаи Кулагиши собиқ губернии Перм ёфташуда, алҳол дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст), низ аз ҷумлаи асаҳрои санъати заргарии сүғдиён мебошад¹⁹⁸ ва дар ин табақ сахнаи ҷангӣ тан ба тан тасвир шудааст. Дигар асари санъати заргарии сүғдиён гуфта баъзан ҳамон табақро мегӯянд, ки дар он саворе тасвир шудаасту ба тарафи шери ба вай ҳамлакарда тир мепаронад.¹⁹⁹ Вале ин даъво асоси кофӣ надорад, зоро ҳати он сүғдӣ нест ва дар он равшан номи шахсе навишта шудааст, ки бо супориши вай ин табақро тайёр карда будаанд. Тахлили лингвистӣ ба ақидае меоварад, ки табаки мазкур, эҳтимол, дар Эрон, дар давраҳои баъди сосониён соҳта шудааст.²⁰⁰

Ба туфайли ҳафриёт бисёр ашёи заргарӣ: гӯшвораҳои тиллои оличаноби ақиқсанги фирӯзачашми марвориднигин, ангуштариҳои нигинашон аз сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва шаддаҳои мухталифи рангинкамони раҳшону пурнур ёфт шуданд, ки мисли шабнами сахарии рӯи барги гул партав меафканад.

Дар Сүғд ҳунари боғандагӣ хеле ривоҷ ёфта буд. Ба ин бозёфтҳои археологӣ ва ҳабарҳои маъхазҳои хаттӣ далел аст. Дар Қалъаи Муғ қарип 150 намунаи матоъ ёфт шуд. Гарчанде ин матоъҳо хеле фит гаштааст ва танҳо пораҳои он бокӣ мондааст,²⁰¹ ба ҳар ҳол имкон медиҳанд, ки бофти онх муайян карда шавад. Мувофиқи ҳисобу китоби М.П.Винокурова, аз 135 намуд матои Қалъаи Муғ, ки ў тадқиқ кардааст, 90-тоаш паҳтагин, 44-тоаш абрешимӣ ва факат 1-тоаш паши мин аст (И.Б.Бентович навиштааст, ки «дар байни матоъҳо матои паши мин ниҳоят кам мебошад»). Бофти тамоми матоъҳои паҳтагин бофти оддии мӯкаррарии катонӣ аст. Ҳуди ресмон суст ресида шудааст, тугуну гиреҳҳои зиёд дорад, ғафсиаш ҳам гуногун аст. Ҳуди матоъ он қадар зич нест: дар як см. кв. аз 8–10 тору 10–12 пуд, то 10–14 тору 20–15 пуд ва зимнан намунаҳои дурушттарини он ба катони имрӯза

¹⁹⁵ Schafyr E.H., 1963, p. 261.

¹⁹⁶ Бичурин, П, 1963, p. 259.

¹⁹⁷ Schafyr E.H., 1963, p. 310.

¹⁹⁸ Дар бораи сүйдӣ будани ин ашё М.М. Дъяконов ва А.М. Беленитский навиштаанд.

Номгӯи ашёи горевтикаи сүдиро Б.И. Маршак тартиб додааст.

¹⁹⁹ Забелина Н.Н. ва Ремпел Л., 1948; Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И., 1965, с. 149-150.

²⁰⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 162-163.

²⁰¹ Бентович И.Б., 1958, с. 362.

монанд. Умуман аз рӯи ғафсии ресмон, навъи бофт ва зичи матоъ тамоми матоъҳои паҳтагинро ба чор намуд тақсим кардан мумкин. Ягон намуди газвори паҳтагини гулдор ёфт нашуд.

Газворҳои соғ абрешимӣ ҳам чор намуд доранд. Боғти аксари онҳо мураккаби киперӣ (фарангӣ) ё репсӣ буда, баъзе онҳо катонӣ ё худ муштараки катонию киперӣ мебошанд. Газворҳои абрешимӣ нисбат ба матоъҳои паҳтагин зичтар аст: дар як см. мураббаъ то 39-40 пуд ва 39-40 тор дорад. Умуман барои бофтани газворҳои абрешимӣ боғандана бояд усулҳои мураккаби боғандагиро азхуд мекард. Баъзе газворҳои абрешимии Қалъаи Муг бо усули боғти матоъҳои паҳтагин боғта шудаанд ва илова бар ин, намуди газворҳои муштараки паҳтагину абрешимӣ, ки дар боло зикр намудем, ишорат мекунад, ки боғандахо тадриҷан аз усулҳои боғти матоъҳои паҳтагин ба усулҳои боғти газворҳои абрешимӣ мегузаштанд. Ба воситаи ресмонҳои гуногунранг дар газвор гул мепартофтанд. Накши газвор аз қатори майнчаҳо иборат буд, ки дар миёнҷояш гулбарге дорад (чунин газвори гулдор дар расми рӯи девори Панҷакент ҳаст). Инчунин накши кунгурга ҳам дида мешавад, ки дар миёнҷои ҳар як тегаи кунгурга холе ё тарҳи дилшакле ба назар мерасад; ғайр аз ин накши гули чорбарга, накши рамзии шоҳаву гулубарг, накшҳои мураккаби иборат аз қатори доираҳо ҳаст, ки дар дохили доира гулбарге қашида шуда, атрофи онро шоҳаву баргу гул печонида гирифтааст ва ғайраву ва ҳоказо. Эҳтимол, баъзе намудҳои газворҳои абрешимӣ аз Хитой ҳам омада бошанд, вали қисми асосии он, бешубҳа, дар худи Суғд тайёр карда мешуд.

Пораи матои пашмин ранги сурх ва раҳҳои борики қабудҷаи фирӯза дорад.

Албатта, барои боғти ин газворҳо дастгоҳҳои маҳсус мавҷуд буд. Яке аз қисмҳои дастгоҳи боғандагӣ - шонаи он аз Қалъаи Муг ёфт шуд (як шонаи бутун ва ҷанд шикастапораҳои он).²⁰²

Расмҳои рӯи девори Вароҳша (ва дар омади гап, Панҷакент), либоси боён нақшу гули ниҳоят мураккаби рангобаранг дорад - аз қатори оддии майнчаҳою гулбарҳо сар карда, то тарҳи ниҳоят печ дар печи доираҳо, андаруни онҳо расмҳои паррандаҳо ва гурозҳо қашида шудааст.²⁰³ Дар расмҳои рӯидевории Панҷакенти қадим матоъҳое тасвир шудаанд, ки нақши онҳо аз суратҳои шерфил ва парранда иборат буда, гирдогирди онҳоро шаддаҳои марворид гирифтааст. Либоси ашҳоси суратҳои Афросиёб ҳам аз газворҳои пурнақшу нигор дӯхта шудааст.

Дар музейҳои мамлакатҳои Европаи ғарбӣ намунаи шоҳиҳое ҳастанд, ки дар онҳо расми шерҳо, гӯсфандон ва гулбарҳо ҳастанд. Алҳол ин шоҳиҳои рангпаридаи зардҷаи тиратоб ё зарди паст ё қабуди сиёҳча мебошад. Маълум, ки ранги ин шоҳиҳо аввал хеле равшану гӯё буду бо мурури вақт, ғайр аз ранги қабуд, дигар ҳама рангҳо хира шудааст. Масалан, муқаррар гардид, ки замоне ранги ин шоҳиҳо сабзи баланд, симобӣ, гулобӣ, норинҷӣ ва сафеди тоза буд. Баъзе аз ин шоҳиҳо бутун аст ва андозаи ҳар як порчай он 1,6x2,41 м буда, имкон медиҳад, ки андозаи дастгоҳҳои боғандагӣ ҳам муайян карда шавад. Ба ақидаи муҳаккилон накши қомил иборат аз қатори доираҳоे буд, ки бо изораи мавҷдор фаро гирифта шудааст.

Дар пушти газворе, ки дар шаҳри Юи (Белгия) маҳфуз мебошад, бо сиёҳӣ хате навиштаанд, ки В.В.ҳеннинг онро чунин хондааст: «дарозиаш 61 ваҷаб занда-ничӣ». Мутахассиси номии газворҳои қадимӣ Д.Шепард ин гуна матоъҳоро дар дигар музейҳо ҳам ёфта, ҳусусияти онҳоро муайян намуд. Вай нишон дод, ки ин газворҳо аз шоҳиҳои хитой фарқи қалон доранд ва ин намуд газворҳоро газворҳои

²⁰² Винокурова М.П., 1957, с. 17-32.

²⁰³ Шишкін В.А., 1963, с. 158-159, 220-221.

сүгдй номид. А.М.Беленицкий ва И.Б.Бентович бо исботу далелҳои иловагӣ ин ақидаро тақвият доданд. Дар маъхазҳои хитой ва дар маъхазҳое, ки воқеаҳои истилои арабҳоро тасвир менамоянд, дар бораи газворҳои абрешимӣ бисёр сухан мера-вад (яке аз намудҳои он шоҳихо «занданиҷӣ» ном дошт).²⁰⁴

МО дар болои дӯҳти либосҳои мардонаву занона, дар бораи намудҳои он ва ғ. таваққуф намекунем. Фақат ҳаминро мегӯем, ки аз рӯи расмҳои рӯи девор ҳамаи онҳоро равшан муайян кардан мумкин аст.²⁰⁵

«Суғдиён, - менависад И.Б.Бентович, - ҷармгариро нағз медонистанд». Мешии хушсиғати олиҷаноб ба ҷои қофаз мерафт. «Масалан, ҳуҷҷати машҳури арабӣ (аз Қалъаи Муғ.- Б.Ғ.) маҳз дар ҷунин мешӣ навишта шудааст. Ҷарми зарҷатоби ту-нук рӯқаши сипари ҷӯбин гардидааст. Пораҳои қуттиҷаи ҷӯбин ҳам бо ҷарми сиёҳи заррингул рӯқаш шудааст. Сарпӯши сабади ҷорқунҷа ҳам як қабат ҷарми ранга дорад. Мӯзае ҷолиби диккат аст. Дӯҳти он айнан дӯҳти ҳамон муккиҳоест, ки дар қӯҳистон тоҷикони имрӯза мепӯшанд.²⁰⁶ Маълум, ки ғайр аз ашёи ҷармини дар ҳуҷҷатҳои Муғ зикршуда ҷармгарон афзори аспу ароба, тасма, ғилоф барин ҷизҳоро ҳам тайёр мекарданд. Дар ҳуҷҷатҳои ҳаттии Қалъаи Муғ «пӯсти гӯсфанд», «пӯсти барра» ном бурда мешавад, агар гап аз ҷарм равад, онро боз ҳам тасниф карда, «пӯсти оҳу», «пӯсти ғови қисир», «пӯсти ҷавона» гуфтаанд, пӯсти ранга ҳам зикр шудааст.²⁰⁷

Муҳтасар бошад ҳам, тамоми навъҳои ҳунармандиро тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро қайд менамоем, ки ҳунарҳои устуҳонтарошӣ, начҷорию дурдегарӣ, кулоӣ ва ғ. хеле тараққӣ карда буд.

Ривоҷи ҳунармандӣ, алалхусус, ривоҷи ҳунармандӣ дар шаҳр боиси равнаки ҳам савдои доҳилий ва ҳам савдои ҳориҷӣ гардид. Якчанд маъхазҳо менависанд, ки суғдиён дар тиҷорат «маҳорат» доранд. Таълими бача аз панҷсолагӣ сар шуда, аввал савод меомӯҳтанд, сипас, баъди ба синни муайяни балоғат расидан ба онҳо тиҷоратро ёд медоданд. Ҷавонон 20-сола шуда, барои тиҷорат ба мамлакатҳои ҳориҷа мерафтанд. Маъхазҳо ҳабар медиҳанд, ки «аксари мардум ба фоида рагбати зӯр дорад».²⁰⁸

Савдои ҳориҷӣ бо роҳҳои бисёр ба мамлакатҳои шарқ ва гарб, инчунин ба аҳолии даштҳои шимол бурда мешуд. Масалан, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна ва Византия хеле равнаку ривоҷ дошт. Як қисми ин тиҷорат ба воситай Эрон ва қисми асосии он ба воситай Қавқази шимолӣ анҷом дода мешуд. Ба Суғд аз Византия шоҳӣ меоварданд. Дар Суғд аз рӯи намунаҳои онҳо шоҳиҳои аҷоиб мебофтанду боз ба гарб бурда мефурӯҳтанд. Дар сафонаи Мошенная Балка (дар Қавқази шимолӣ) порай шоҳии сугдӣ ёфт шуд, ки тақлидан ба шоҳиҳои Византия бофта шудааст, вале аз рӯи бисёр ҳусусиятҳояш маълум, ки шоҳии сугдӣ мебошад.²⁰⁹

²⁰⁴ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Беленицкий А.М. ва дигарон, 1963.

²⁰⁵ Сюан-сзан дар бораи Суид навиштааст: «Кас ҳар гадар бойтар бошад, ҳамон гадар бештар ўро ҳурмат мекунанд, вале зоҳирон бой аз камбаиз фарғ надорад, ҳатто бойтарин одамон бо ганоат меҳӯранду бо ганоат либос мепӯшанд» (Beals., 1906, I, p. 27). Вале ин «демократизм» танҳо зодаи ҳаёлоти Сюан-сзан аст, зеро мадракоти археологӣ ва материалиҳои археологӣ оид ба сарулибос ин гапҳои ўро тасдиг намекунанд.

²⁰⁶ Бентович И.Б., 1958, с. 362-371-372. Инчунин ниг.: Иванов С.В., 1952, с. 49-52.

²⁰⁷ Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963, с. 11.

²⁰⁸ Бичурин, II, с. 310; Chavannys Ÿ., 1903, p. 133, п.

²⁰⁹ Иерусалимская А.А., 1967 а; 1967 б

Аз «роҳи абрешимӣ»-и Кавкази шимолӣ на факат шоҳиворӣ, балки бисёр дигар молҳо кашонда мешуд. Дар ин бобат табакӣ византӣ, ки аз атрофи Кунгур ёфт шуд, ҷолиби дикқат мебошад. Бешакку шубҳа, тасвироти онро торевтҳои византӣ қандаанд. Византӣ будани табакро ҳамин ҳам тасдиқ мекунад, ки дар он мӯҳри устои византӣ ҳаст. Ҳамоно табак дар Византия дар ҷоряки дувуми асри VI соҳта шудааст. Сарғи назар ба ҳамаи ин дар табак бо ҳатти сӯғдии буҳорӣ «подшоҳи Буҳоро фалонӣ» қанда шудааст. Мувоғики таҳлили палеографӣ, ҳат ба охири асри VI ва аввали асри VII тааллуқ дорад. Пас маълум мешавад, ки маҳсули устоҳои византӣ бъаъди тайёр шудан дере нагузашта то ба Суғди Буҳоро расидааст²¹⁰.

Бисёр молҳои сӯғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Хитой бурда фурӯҳта мешуд.

Хуллас, ҳаҷми савдои берунӣ ҳеле қалон буд. Дар баробари он савдои доҳилӣ ҳам ривоҷ мейбад. Дар ин бораҳо бисёр сикка зада шудани тангаҳои мисин, алалхусус, тангаҳои биринҷӣ шаҳодат медиҳад.

Муомилоти пул дар асрҳои V–VII Суғд дуруст тадқиқ нашудааст. Бисёр тангаҳо, масалан, тангаҳои димнаи Варахша то ба ҳол нашр нагардидааст. Аз асри V сар карда, дар Осиёи Миёна тангаҳои нуқрагине бароварда мешуд, ки он тақлид ба тангаҳои сосонии Пирӯзи I (солҳои 459–484) буд. Дар водии Зарафшон ҷанд ганҷинаи ин тангаҳо ёфт шуд (дар ҳар як ганҷина садҳо дона танга буд). Ғайр аз ин тангаҳое буданд, ки тақлидан ба тангаҳои сосонии Варахрани V (солҳои 420–438) бароварда мешуданд. Сонитар ин тангаҳо дар Суғди Буҳоро воситаи асосии муомилот мешаванд. Ин тангаҳоро одамон «дирамҳои буҳорхудотӣ» ё «тангаҳои буҳорхудотӣ» меномиданд. Шарқши-носи рус П.И.Лерҳ²¹¹ оид ба ин тангаҳо маҳсус асар навиштааст. Сипас, онҳоро бисёр нумизматҳо, аз ҷумла Д.Уокер²¹² ва Р.Фрай²¹³ тадқиқ карданд. Забоншиносон ба қушодани рамзи ҳати рӯи тангаҳо машғул шуданд. Ба ақидаи ҳеннинг, дар рӯи тангаҳо «Шоҳи Буҳоро» навишта шудааст.²¹⁴ Нумизматҳо мувоғики санаи сикка тангаҳоро ба ғурӯҳҳо тасниф намуданд; дар бораи макони сикка зада шудани онҳо таҳминҳо ҳаст, вале алҳол ягон қарори катъӣ нест.

Масалан, дар Суғди Самарқанд дар муомилот тангаҳои маҳаллии биринҷӣ буданд, ки ҳати сӯғдӣ ва дар рӯи худ расми ду одамро доранд. Вале пули асосӣ ин тангаҳо не, балки тангаҳое буданд, ки дар миёна сӯроҳи ҷорқунҷае доранд ва аз ҷоряки дувуми асри VII сикка зада мешуданд. Чи қадар бисёр будани ин тангаҳоро ҳамин факт равшан мекунад, ки аз як ҳуди ҳафриёти Панҷакент ҷандин ҳазор ин гуна танга ёфта шуд. Дар рӯи танга ду аломат ҳаст, ки гӯё «герб»-и подшоҳиро ташкил медиҳанд ва дар пушти танга номи подшоҳ ва унвони вай сабт шудааст. Аз рӯи гуногун будани вазнӯ андозаи ин тангаҳо, ки дар давраҳои гуногун ҳар ҳел мешуд, гуфтан мумкин, ки тангаҳои мазкур ҷанд қимат дошт.

Тангаи тилло, аз рӯи аҳбори маъхазҳои ҳаттӣ, дар муомилот иштирок надошт, гарчанде дар катибаҳои сӯғдӣ «динор» ном истилоҳе дучор мешавад, ки ба маъни «тангаи тилло» омадаасту чун меъёри баҳои ин ё он ҷиз хизмат мекард.

Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ аксаран тангаҳои нуқрагин - дирҳамҳо зикр шуданду танҳо як бор тангаи мисро ном бурдаанд.

²¹⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 165–167.

²¹¹ Лерҳ П.И., 1875–1909.

²¹² Walkyr S., 1941.

²¹³ Urge R.N., 1949, p. 24–31.

²¹⁴ Chynning W.B., apud Urge R.N., 1949, p. 28–29.

Ин ҳолат ба таркиби тангаҳои аз Панҷакент ёфтшуда ҳеч мувоғик намеояд, зеро дар Панҷакент аз ҳама бештар тангаҳои биринчӣ ёфт шудаанд. Аз афти кор, дар рӯзгори рӯзмарра ва ҳаридуфурӯши бозор асосан тангаҳои биринчиро кор мегармуданд, ки ин аз равнаки муомилоти пулӣ далолат мекунад; агар пули доду гирифту ҳаридуфурӯш хеле қалон бошад ва ё арзиши ҳаридуфурӯшро дар хучҷат қайд карданӣ шаванд, дар ин сурат арзишро бо тангаҳои нуқра – дирҳамҳо ифода мекарданд.

Ба қудрати иқтисодии Сүғд ҳамин чиз далолат мекунад, ки тангаҳои ихшидҳои Сүғд дар ҷойҳои хеле дур аз Сүғд ёфт шудаанд.

Мустамлиқадории Сүғдиён

Мустамлиқадории сүғдиён дар ин давра, аз як тараф, ба ҳаёти тичоратию иқтисодӣ ва, аз дигар тараф, ба протсесҳои умумии иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ вобаста буд, ки дар дохили ҳуди ҷамъияти сүғдиён ҷараён дошт.

Яке аз самтҳои мустамлиқадории сүғдиён ҳафтрудин буд. Дар миёнаҳои асри VII Сюан-сзан ҳафтрудин аллакай қишвари Су-ли, яъне Сүғд номидааст.²¹⁵ Наршайх вақте дар бораи шӯриши Абрӯй ҳикоят мекунад, баъзе воқеаҳоеро низ меорад, ки каму беш бо мустамлиқадории сүғдиён алокаманд мебошад. Дар асри XI Маҳмуди Кошғарӣ дар бораи Сүғд бисёр маълумоти гаронбаҳо овардааст. Вай мардуми ин ноҳияро «сүғдак» номида, менависад, ки «мардуми сокини Баласофун аз он Сүғде омадаанд, ки байни Бухоро ва Самарқанд ҷой дорад, vale либосу кирдори онҳо туркӣ шудааст». Дар асрҳои X–XI дар топонимияи ҳафтрудин бисёр номҳо сүғдӣ буд.²¹⁶

А.Н. Бернштам маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ ва мадракоти археологиро мӯқими-са намуда, ақидае пеш ниҳод, ки ҳафтрудин мустамлика кардани сүғдиён ду марҳала дошт – марҳалай аввал дар асрҳои III–V (ё IV) ва марҳалай дувум аз асри VII ва зимнан марҳалай дувум боз ҷанд дарважаҳо дошт, ки ба истилои арабҳо ва тоҳтуғозҳои Сосониён алокаманд мебошад. Вай ба пайвасти маданияти муҳоҷирони сүғдӣ ва маданияти кӯчманчиён дикқати қалон додааст.²¹⁷ Дарвокеъ, ҳафриёти минбâъдаи археологӣ нишон дод, ки дар водии Чу осори ҳаёти мутараккии муқимӣ аз асрҳои V–VI пайдо шудаанд.²¹⁸ Бешаккӯ шубҳа, дар ин бобат ҳизмати сүғдиён қалон аст, зеро маҳз онҳо дар шаҳрҳо косибӣ ва тичорат мекардану зоҳирان бо қишлоқкор ҳам машғул буданд. Он кӯчманчиёне, ки ба ҳаёти муқимӣ мегузаштанд, низ дар шаҳрҳо маскан мегирифтанд.

Мисли давраҳои пешина мустамлиқадории Сүғд дур аз ҳудуди ҳуди Сүғд ҳам мавҷуд буданд. Э.Г.Пуллейблэнк, ки ин масъаларо хуб тадқик кардааст, ба масъалай мазкур ҷунун тавсиф медиҳад ва мо (қариб комилан) ба фикрҳои вай розӣ ҳастем: «Сүғдиён, ки на факат савдогарони абҷири кордон, балки ҳунарманду косибони гулдаст низ буданду динҳои навро тарғиб мекарданд, ҳам қад-қади роҳҳои тичоратии Осиёи Марказӣ, ҳам дар ноҳияҳои дурдасти Хитой ва ҳам дар байни кӯчманчиён дар дашту саҳроҳо саёҳат мекардану маскун мешуданд. Натиҷаи ин, масалан, ба туркҳо таъсири маданӣ расондани сүғдиён, аллакай маълум шудааст». Сипас, муҳаққиқ нишон медиҳад, ки сүғдиён нисбат ба ӯйгурҳо

²¹⁵ Bea1 S., 1906, I, p. 26.

²¹⁶ Дар ин бора ниғ.: Бартольд В. Б., 1964, с. 466–467.

²¹⁷ Бернштам А. Н., 1940, с. 34-43.

²¹⁸ Кожемяко П. Н., 1959, с. 168–169.

низ чунин ролро ичро карда буданд. Баъди Осиёи Миёнаро ишғол кардани туркҳо муносибати байни онҳо ва суғдиён, ки пеш аз ин ҳам вучуд дошт²¹⁹, хеле наздиктар шуд. Дар зимни ин муносибат на фақат бо туркҳои гарб мустаҳкам гардид. Дар боргоҳи ҳоқони туркони шарқ, дар Муғалистони ҳозира бисёр суғдиён зиндагонӣ мекарданд. Зиёда аз ин маълум шуд, ки суғдиён баъди заволи Оли Суй ба ноҳияи ҳом ҳатто соҳиб ҳам шудаанд. Онҳо ба туркони шарқ итоат доштанду дар давраҳои сонитар ҳам дар ин ноҳия ҳукмронӣ мекарданд. Дар чоряки дувуми асри VII зери роҳбарии Кан Ян-тян ном самарқандӣ суғдиён маконеро дар Лоб Нор обод карда нишастаанд ва дар ин ҷо, дар шаҳре, ки ахли он қайҳо онро тарқ карда будааст, маскун шудаанд ва дар ҳамин ҷо се деха ҳам соҳтаанд.²²⁰ Яке аз ин дехаҳо «Токзор» (Путаочэн) ном доштааст ва дар он токи бисёре будааст.²²¹ Мувофиқи рӯйхати аҳолӣ, ки дар миёнаҳои асри VIII тартиб дода шуда буд, дар ноҳияи Дунхуан дар қарияҳои суғдиён самарқандиҳо аз ҳама зиёдтар будаанд, баъди онҳо миқдори ахли дигар шаҳрҳо ба тартиби зерин будааст – Бухоро, Тошканҷ, Сао (ду Сао буд –яке Кабудон ва дигаре Истараравшан), Тахористон, Кушония, Моймурғ ва Кеш.²²²

Тоҷирон, ҳунарманду косибон, рӯҳониёну воизон, сарбозу лашкаркашон ва гайраи Суғд дар таърихи Осиёи Марказӣ – аз Тибету Ладак (дар ин ҷо катибаи сүғдии Нӯшофарин ном самарқандие ёфт шуд, ки, ба қавли вай, азми Тибет доштааст) сар карда, то ҳуди Муғалистон роли муҳим мебозиданд. Дар бобати Туркистони шарқӣ, гуфтан лозим, ки аз ин ҷо ҳам бисёр осори катиба ҳои сүғдӣ ба даст омада, далолат намуд, ки суғдиён дар таърихи ин кишвар мақоми намоён доранд ва таъсири онҳо ба тамоми ҷанбаҳои маданияти ин сарзамин, алалхусус, ба санъати он нихоят қалон аст.

Кашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим

Дар тадқики давраҳои аввали таърихи асримиёнагии Суғд кашфиёту тадқиқотҳои археологӣ чунон мақому аҳамияtero соҳиб аст, ки зоҳирان ин гуна мақому аҳамияти онҳо дигар дар ҳеч кучо ба назар намерасад. Мо борҳо ба ин гуна мадракоти археологӣ истинод кардем. Дар болои материалҳое, ки аз Қалъаи кӯҳи Муғ ва аз Панҷакенти қадим ба даст омадаанд, андак муфассал тавакқуф ме-кунем.

Ахли дехаи Хайробод (дар ҳудуди райони Айнӣ) аз давраҳои қадим ҷоero мемонистанд, ки онро «Қалъаи Муғ» мегуфтанд ва ин ном дар адабиёти илмӣ ба шакли «Қалъаи кӯҳи Муғ» маъмул шуд. Дар ибтидои солҳои 30-ум ахли деха ба ин ҷо бисёр омадурафт доштанд ва, инак, баҳори соли 1932 Ҷӯраалӣ ном подабон як сабад ва дар он як варақ қофази абрешимӣ ёфт, ки ба қадом як ҳати аҷоиби ғалатӣ ким-чиҳо навишта шуда буд. Ҳатро на маҳмадоноҳои деха ва на ахли саводи Ӯротеппа ҳонда натавонистанд. Тирамоҳ ин ҳабар ба гӯши котиби райкомпартия Абдулҳамид Пӯлодӣ расид, ки ба таъриху маданияти қадим майлу рағбати зӯр дошт. Вай бо як дидан пай бурд, ки варақ варақи оддӣ не ва онро фавран ба Душанбе фиристод. Айнан дар ҳамон вақт, яъне соли 1932 бо таклифи КМ Партияи комму-

²¹⁹ Кляшторный С.Г., 1955, с. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с.143-144.

²²⁰ Pulluyllank E.G., 1952, p. 317–354.

²²¹ Pelliot P., 1916, p. 122.

²²² Чугуевский Л.И., 1971.

нистии Тоҷикистон ва ҳукумати республика, бо қарори Президиуми АФ СССР Базаи тоҷикистонии АФ СССР таъсис ёфта буд. Аввалин роҳбари он шарқшиноси оламшумул С.Ф. Олденбург таъин шуд. Мутахассисон База мӯкаррар карданд, ки ҳат ба забони ӯйғурӣ ё сүғдӣ навишта шудааст ва баҳори соли 1933 расми дастнависро ба эроншиноси номии советӣ А.А.Фрейман доданд. Вай мӯкаррар кард, ки ҳат ба забони сүғдӣ ва бо ҳуруфоти сүғдӣ навишта шудааст. Бозёфти подабон қашфиёти бузурги илмӣ гардид. Осори катибаи сүғдиён хеле пеш ҳам маълум буд (онҳо аз Туркистони шарқӣ ёфт шуда буданд). Соли 1932 катибаи сүғдӣ маҳз дар ҳоки ҳуди Сүғд ёфт шуд – оре, ҳати сүғдӣ аз ҳуди Сүғд баромад – аз ин ҳабар дили ҳадом олим ба тапиш намеомад.²²³

А.А. Фрейман ба Душанбе омад, бо нусхай аслии ҳат шинос шуд, таърихи ёфта шудани онро ба тафсил пурсида гирифт ва инак, ақидае пайдо шуд, ки дар назари аввал гӯё ҳаёли ҳом менамояд – дар чои ёфтшудаи ҳат бояд боз дигар ҳатҳо ҳам бошад. Бо маслиҳати А.А. Фрейман ба Қалъаи Муғ як гурӯҳ ҳодимони базаи тоҷикистонии АФ СССР рафтанд. Аҳли республика бо иштиёқи тамом мунтазизири қашфиёти нав гардид. А. Пӯлодӣ дар чунин шароити тобистони соли 1933 ба кофтуков сар кард. Албатта, гуфтан даркор, ки вай археолог набуд ва эҳтимол, дар ин кор саҳву ғалат ҳам карда бошад, vale ҳар чи ҳам набошад, ба ғайрату ҷидду ҷаҳди вай қоил шудан даркор. Моҳи июн зиёда аз бист ҳуҷҷат ва ҷанд ашёи моддӣ ба даст омад. Совети Комиссарони Ҳалқи РСС Тоҷикистон барои давом додани ҳафриёт қарори маҳсус қабул карда, маблағу воситаҳои лозимиро дод.

Тирамоҳи ҳамон сол ба сари ҳафриёт котиби илмии Базаи тоҷикистонии АФ СССР А.И.Василиев бо як гурӯҳ олимону мутахассисон омад. Ана ҳамон вақт ба кофтукови қалъа шурӯӯ карданд; А.И.Василиев боз 21 дастхат ёфт. Бо қарори идораҳои роҳбарикунандай Тоҷикистон моҳи октябр як экспедитсияи қалону мукаммал таъсис дода шуд, ки роҳбари он А.А.Фрейман буд. Ноябри соли 1933 А.И.Василиев дар ҳайъати ҳамин экспедитсия Қалъаи кӯҳи Муғро кофтуков кард. Сонитар (дар соли 1947) Л.Воронина кори А.И.Василиев сар кардаро анҷом дод.

Кӯҳе, ки дар болои он ҳаробаи қалъа ҷой дорад, як ҳарсанги босалобати яклюҳти ҳаштодметраест, ки дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар қарибии бо он ҳамроҳ шудани дарёчай Кум воқеъ гардидааст. Се тарафи ин ҳарсанг об ва тарафи ҷорумаш роҳи росту фарози мушкингузар мебошад. Майдончай болои кӯҳ замоне девори сангин доштааст ва қалъа ба ин сабаб қариб тамоман фатҳонпазир мешуд. Дар ин майдонча ҳаробаи биное менамояд, ки замоне дуошёна будааст. Ҳангоми оғози ҳафриёт факат ҳаробаҳои ошёнаи якум менамуду бас. Иморат шаклан росткунчай нобаробаре буду паҳлӯҳои он 18,5–19,5 м буд. Ошёнаи якум чунин биноҳо дошт: ҷор ҳонаи дарозу борик, ки ба қадди иморат баробар буданд (бари ҳар як аз ин ҳонаҳо 1,9–2,25 м) ва дар ши-моли ин ҳонаҳо долони аз ин ҳам бориктари кӯндаланге буд, ки тамоми он ҷор ҳонаро ба ҳам мепайваст. Аз ин долон даре ба берун кушода мешуд. Таҳ-курсии деворҳо аз ҳиши Ҷуғарҳо аз ҳиши ҳом буд. Ҳуди бино қалон нест. Ягон зебу ороиш надорад ва як қалъаи мӯкаррарии дидбонӣ аст.

²²³ И.Ю. Крачковский ин вогеаро чунин ба ғалам додааст: «Соли 1932 эроншиносони Ленинград ҳама саҳт ба ҳаяҷон омаданд - овоза паҳн шуд, ки дар Тоҷикистон ким-чи ҳел дастнависҳои сүҷдӣ ёфт шудааст. То ба ҳол дар ҳуди Сүғд ин ҳел ҷизҳо ёфт нашуда буд, ғагат дар мулкҳои туркистонии он ёфт шуда буд. Дар ин мобайн овоза зӯртар шуд, ки дар Қалъаи Муғ дар соҳили Зарафшон ким-чи гуна осори архив ёфт шудааст» (Крачковский И.Ю., 1945, с. 94).

Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки ҳуҷҷатҳо (шумораи онҳо аз 80 гузашт ва аз чумлаи онҳо 74-тоаш сүғдӣ буд) дар баландии 50-70 м аз фарш, дар таги шикастапорахои фурӯрафтай шифт хобидаанд. А.И.Василӣев дуруст таҳмин кард, ки бино аслан дуошёна буду ҳуҷҷатҳо дар ошёни дувум меистоданд. Дар рафти ҳафриёт на факат ҳуҷҷат, балки бисёр ашёи маданияти моддӣ низ ба даст омад ва номгӯи онҳо ба 400 расид. Алалхусус, сафолот бисёр аст. Ашёи бофта - сабадҳои гуногун ҷолиби диккатанд. Ин сабадҳо ниҳоят бо ҳавсала бофта шудаанд ва тарзи бофти онҳо бо бофти тоҷикони Помир шабоҳат дорад.

Ашёи чӯбинро маҳсус қайд кардан даркор – карсону табак, тугмаву сагак, белу қошук барин ҷизҳо хеле бомаҳорат соҳта шудаанд. Сандуқчай чӯбине кирои зикр аст, ки бо ҷарми сиёҳи тунук рӯкаш гардидааст ва дар сарпӯши он ба шакли ситораҳои ҳаштгӯшаи сурҳи накши аҷоибе ҳаст. Дигар ашёи нодир сипари чӯбин аст, ки низ рӯкаши ҷармин дорад ва дар рӯи он сурати рангоронги аспу савори мусаллаҳ қашида шудааст. Матоъҳое, ки аз он ҷо ёфт шудаанд, асосан пахтагӣ, абрешими Ҷаҳонӣ ва пашмӣ мебошанд. Алалхусус, саргиракҳои тӯрӣ ҷолиби диққат аст, ки аз ресмони пахтагӣ бофта шудааст ва осори бағоят аҷоибу олисифатва беҳамтою бебобикини санъати тӯрбоғии Осиёи Миёна мебошад.²²⁴ Аз чумлаи асбоби ҷангӣ ғайр аз сипаре, ки дар боло зикр кардем эҳтимол, ин сипари ҷангӣ не, балки сипари маҳросимӣ ҳам бошад), боз ғилоғи чӯбини ҳанҷар, пайконҳои оҳанӣ, тирҳои найӣ, чӯйӣ ва ҷӯбунайиро номбар кардан даркор. Инчунин ашёи шишагин, шаш дона танга ва бокимондаҳои зироат ёфт шуд.

Тамоми ин бозёғти фаровон дар бораи ҳусусияти маданияти моддии сүғдиён бори аввал маълумоти муфассал дод ва қашфиёти ҳуҷҷатҳои ҳаттӣ, ки бозёғти беамсоли даврон ҳисоб мешуд, дарак медод, ки баъди кушодани рамзи он роҷеъ ба таъриҳи маданияти маънавӣ мадракоти гаронбаҳо ба даст ҳоҳад омад. Ба шарофати меҳнати пурмашакату шадиди А.А.Фрейман кушодани рамзи дастхатҳои сүғдӣ оғоз ёфт ва ин корро шогирдони вай М.Н.Боголюбов, В.А.Лившитс, О.И.Смирнова анҷом доданд, матнҳои арабирио И.Ю.Крачковский ва В.А.Крачковская ҳонда, шарҳ доданд.

Тадқики ин материалҳо имкон дод, ки санаи бунёди Қалъаи Муғ ва давраи ис-теҳсоли ашёи он аниқ муайян карда шавад. Роҳнамо як ҳуҷҷати арабӣ шуд, ки дар матни он В.А.Крачковская ва И.Ю.Крачковский зуд номи «Дивасти»-ро ҳонданд (суғдиёнро «Диваштич», «Диваштак» мегуфтанд) ва ин ном дар маъхазҳои роҷеъ ба Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо зикр шудааст. И.Ю.Крачковский баъди 10 соли ин қашфиёт дар китобаш «Над арабскими рукописями» («Дар сари даст-нависҳои арабӣ») тафсилоти воқеаро хеле аниқу дақиқ ва бо обуранг тасвир кардааст. Дар хотима вай гуфтааст: «Дар ҳақиқат, номи Диваштич мифтоҳи тамоми кор гардид – яъне на факат ҳати арабирио фахмонда дод, балки барои тадқики ҳуҷҷатҳои сүғдӣ заминай мустаҳкам фароҳам овард. Диваштак ҳокими сүғдиён будаасту маҳз бокимондаҳои архиви вай дар Қалъаи Муғ ба дasti экспедитсия афтодааст. Номи диғар волии араб, ки Диваштич мактубро ба вай ирсол карда буд, ба осонӣ муайян шуд ва маҳз ҳамин ном имкон дод санаи мактуб аниқ карда шавад ва он соли садуми ҳичрӣ, яъне тақрибан солҳои 718–719 будааст».

²²⁴ Дар маъхазҳои хитой як наъв ашёи бофта зикр шудааст, ки аз Самарганд месовардаанд ва Э.Шэфтер номи онҳоро «hair йгосадӯ» тарҷума кардааст (Schafūt Ÿ.N., 1963, p. 202), вале аниқ муайян карда натавонистааст, ки он чӣ бошад. Шояд ин чиз ҳуди ҳамон саргиракҳои тӯрӣ бошад, ки аз Қалъаи Муғ ёфт шуд.

Аллакай феврали соли 1934 дар Ленинград, дар маҷлиси Академияи фанҳо, ки ба экспедитсияи Қалъаи Муг бахшида шуда буд, натиҷаи он, аз ҷумла, аввалин кӯшиши кушодани рамзи дастнависҳои сүгдӣ ва хондани хӯҷатҳои арабӣ арз карда шуд. И.Ю.Крачковский хеле дуруст гуфтааст, ки: «...Ин тантана буд, тантанаи экспедитсия буд, ки илмро бо маълумоти бесобиқа ғанӣ кард, ин тантанаи илм буд, ки кудрати худро равшан нишон дод ва дар пешӣ назари ҳама дониши моро ба зинаи баландтаре баровард.²²⁵

Фақат ҳаминро илова кардан даркор, ки ба ин тантана ҳам як подабони оддӣ ва ҳам котиби райкомпартия ва ҳам роҳбарони идораҳои республикавӣ ва ҳам шарқшиносони оламшумули советӣ саҳми худро гузоштанд.

Ҳамаи ин диққати олимонро ба ҳавзаи болооби Зарафшон қашид. Дар он вактҳо дар Тоҷикистон муассисаҳои археологӣ вучуд надоштанд, vale олимоне буданд, ки меҳостанд гузаштаи республикаро тадқик намоянд. Яке аз ҳамин ғуна одамони ташаббускор археологи кишваршинос В.Р.Чейлитко ном шаҳси кордони боғайрате буд. Вай солҳои 1934-1937 ҳавзаи болооби Зарафшонро тадқик карда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим андак ҳафриёт гузаронд. Аз аҳбори мухтасару беробитаи газетаҳо дар бораи ин ҳафриёт маълумоти муфассал гирифтан мумкин не, vale шӯбҳае нест, ки натиҷаи ин ҳафриёт хеле хуб буд. Vale тавсифи бозёфтҳо бисёр камбузидҳо дорад. Аммо дар айни ҳол бояд икрор кард, ки В.Р.Чейлитко аҳамияти димнаи Панҷакенти қадимро дуруст муайян намуд ва ояндаи онро низ дуруст пешгӯй кард, ки ба туфайли тадқиқоти ин димна як шаҳри қалони бутун падид меояд, ки пеш аз истилои арабҳо вучуд дошт ва ба ин шаҳр «таъсири асрҳои минбаъда нест, зеро баъди дар ибтидои асри VIII ҳароб шудан мардум дигар ба ин ҷо манзил накарданд. Ба туфайли ҳафриёт бисёр асарҳои санъат, тамғаҳо ва сафолот ёфт шуд.

Вале тадқиқи илмии Панҷакент факат пас аз 10 сол оғоз ёфт. Соли 1946 «Экспедитсияи археологии сүғдшиносии тоҷик» ном экспедитсияи қалони илмӣ ташкил карда шуд. Дар кори экспедитсия се муассиса - Институти таърихи маданияти моддии АФ СССР, Филиали тоҷикистонии АФ СССР ва Эрмитажи давлатӣ ширкат доштанд. Аъзо - корреспонденти АФ СССР, забардасттарин шарқшинос ва археологи советӣ, шогирди В.В.Бартолд-А.Ю.Якубовский роҳбари экспедитсия таъин карда шуд. Вай соли 1946 бо як гурӯҳ олимон ба Панҷакент омад. А.Ю.Якубовский димнаро бодикӣ тафтиш кард ва бо маълумоти В.Р.Чейлитко шинос шуда, ба ҳулосае омад, ки дар ин маҳал ҳафриёти қалон ташкил намудан зарур аст. Вай ҳамин нуктаро дар назар дошт, ки «Панҷакенти қадим дар замони ислом вучуд надошт». А.Ю.Якубовский меҳост маълумоте ҷамъ қунад, ки он имкон дихад дар бораи шаҳрҳои то истилои араб вучуддошта ақидае баён карда шавад. Вай масъалаи тадқиқи Панҷакенти қадимро аз гӯшаву канору тангкӯчаҳои сарбастаи кишваршиносӣ берун бароварда, ба шоҳроҳи илми советӣ ҳидоят намуд. То виласин дами худ (соли 1953) А.Ю.Якубовский роҳбари ҳафриёти Панҷакент буд. Баъди сари вай ба ҳафриёт М.М.Дяконов роҳбар шуд (вафоташ соли 1954), аз соли 1954 роҳбари ҳафриёт А.М.Беленицкий мебошад.

Ҳаробаҳои Панҷакенти қадим 60 км шарқтари Самарқанд, дар канори Панҷакенти имрӯза ҷой гирифтааст. «Дар ҳамин ҷо, дар соҳили баланди Зарафшон димна воеъ аст. Пеш аз ҳафриёт ин ҷо заминҳои лалмӣ буду дар вусъати майдони лаби дарё тарҳи базӯр аёни девори қалъа ва бурҷҳои он ба назар мерасид. Агар қас

²²⁵ Крачковский И. Ю., 1945, с. 97-98

ба болои яке аз ин харобаҳои бурҷҳо барояд, сатҳи худи димнаро мединд, ки он майдоне буд пур аз теппаю дӯнгии дӯнгичаҳои гуногунсоҳту гуногуншакл. Ин майдони худи шаҳр буд, ки сонитар ба он истилоҳи шаҳристонро нисбат доданд. Вусъати шаҳристон 19 га ва масофаи гирдогирдаш 1750 м аст. Девори шаҳристон факат дар шимол ва шарқ рост аст, дар ҷануб ва гарб бошад, ба пастию баландии маҳал мувоғиқ шуда, қаҷу қилему пастубаланд мебошад. Дар тарафи гарбии шаҳристон бошишгоҳи ҳоким – арк ҷой дорад, ки замоне бо деворҳои қалъа як истеҳкоми томро ташкил медод. Арк дар болои теппаи 30-метра воқеъ буда, аз шаҳристон бо сое чудо аст. Дар тарафи шарқӣ ва ҷанубу шарқии шаҳристон ҳавлиҳои наздишаҳрӣ ҷой дошт, ки он гӯё ибтидои работҳои шаҳрҳои давраи мутараққии асрҳои миёна буд. Дар ҷануби шаҳристон ҷанд теппачаҳо ҳаст, баъди ҳафриёт маълум шуд, ки онҳо новусҳои зардуштӣ будаанд. Пас, қабристон ҳам дар ҳамин ҷо будааст.

Шаҳристон кӯчаҳои бисёр дорад. Бари кӯчаҳои шаҳр 3–5 м буда, онҳо гоҳ мутавозӣ мераванд ва гоҳ ба ҳам пайваста мешаванд. Дар ду тарафи кӯча маҳаллаҳои сершумор, дӯкону устоҳонаҳои бисёр ҷой дошт. Масалан, дар яке аз кӯчаҳое, ки шартан № 3 номида шуду ба тӯли 100м муфассал тадқиқ гардид, дар як тарафаши маҳаллаҳои XIII ва VI ва дар тарафи дигараш маҳаллаҳои III, XX, VII ва XVI ёфт шуд, ки ҳар яке аз даҳҳо ҳавлиҳо ва зиёда аз 100 бино иборат аст.

Масалан, маҳаллаи истиқоматие, ки шартан «объекти III» ном гирифт, дар гӯши шимолу шарқии шаҳр ҷой дорад ва росткунҷаи тақрибан дурусте мебошад, ки аз шимол ба ҷануб тӯл қашида, андозааш 190x35 м аст. Тарафи гарбии маҳалла дар тӯли 100 м ба шакли девори яклюҳт аст, ки панҷ дарвоза ва як айвон дорад, вале ҳамин ки ба ҷануб тоб ҳӯрд, шаклаш дигар мешавад. Тарафи шарқии маҳалла хеле бисёр дарвозаву айвон дорад. Ба ақидаи О.Г.Болшаков, тамоми маҳалла аз ҳашт ҳавлӣ иборат буда, дар ҳар як ҳавлӣ 10–15 иморат ҳаст.²²⁶

Ҳавлӣ аз бинои болохонадор иборат мебошад, ки аз хонаи поён ба хонаи боло бо роҳи моил ба баландӣ баромадан (пандус) мумкин аст. Маркази ҳавлӣ толори қалони ҷоркунҷа мебошад. Девори гафсу баланди бедарвоза як ҳавлиро аз дигар ҳавлӣ чудо кардааст.

Соҳти объекти VI–XIII назар ба объекти III он қадар ботартиб нест. Биноҳои ин ҳавлӣ ба девори қалъа пайваст буда, дар гардишҳои он ҷойҳои холӣ мондааст, ки мисли рӯйдариҷаҳо мебошад. Б.Я.Ставиский дар ин ҷо бисёр ҳавлиҳоро муайян намудааст, ки ошёнаи якуми онҳо аз ҷор то даҳ хона доранд. Дар якчанд аз ин ҳавлиҳо толори қалони ташрифот ҳаст, ки ба он долони шервонисақф мебарад, гайр аз ин ҷониҳо иловагӣ дорад ва барои ба ошёнаи дувум баромадан баромадгоҳи моили зинамонанд соҳта шудааст. Ҳамаи ин ҳавлиҳо ба ҳавлии объекти III монандӣ дорад.

В.Л.Воронина муайян кардааст, ки иморати ҳар як ҳавлӣ ба ду тақсим мешавад: ба хонаи ташрифот ва хонаи истиқоматӣ. Ҳавлиҳои бойтар дарвоза-хонае доштанд, ки ба намуди айвон соҳта шуда буд. Хонаҳои поён одатан шервонисақф ва шифти онҳо хеле баланд буд (то 5 м) ва тағ-тағи девор барои хуфтуҳоб суഫаҳо соҳта шуда буд. Хонаҳои поён андак ториктару салқинтар ва хонаҳои боло равшантару сабуктар соҳта мешуду, эҳтимол, хонаҳои тобис-тонӣ буданд ва ба он ба воситаи баромадгоҳи моил ё бо зина ба баландӣ баромадан мумкин буд. Ҷӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, маркази ин ҳавлиҳо толори қалони ҷоркунҷа мебошад

²²⁶ В.Л. Воронина дар ин ҷо 14 биноро мугаррар кардааст.

(андозаи онҳо ба ҳисоби миёна 50-80 м²). Гирдогирди даруни толор суфа дошт ва суфаи рӯбарӯи дари даромад баланду барчаста буд. Шифти толор аз чӯби муқарарӣ буда, ба ҷор сутун такя мекард ва дар миёнҷо равзан дошт. Саросари деворҳои толорро пур аз нақшу нигор ва танаи сутунҳоро қандакорӣ мекарданд. Ҳайкалҳои чӯбин ҳам дар ин толорҳо меистоданд.

Хар як ин гуна ҳавлӣ бошишгоҳи ашрофе мебошад, ки барои истиқомати худи соҳиби ҳавлӣ ва аҳли хонаводаи вай хонаҳои зиёде дошт, барои хизматгорону анбору ошхонаву ва ғ. низ хонаҳо буданд (баъзан онҳоро аз хонаҳои асосӣ ҷудо месоҳтанд) ва инчунин толори ташрифот буд, ки он вазифаи меҳ-мөнхонаи ҳавлии бойи асрҳои XIX ва аввалии XX-уми тоҷикро иҷро мекард.

Дар қатори ин гуна ҳавлиҳои қалон дар маҳаллаҳо ҳавлиҳое буданд, ки толори ташрифот надоштанд; хеле хоккорона ва ҳатто фақирона буданд ва, зоҳирان, дар ин ҳавлиҳо шаҳриёни қаторӣ зиндагӣ мекарданд.

Яке аз ҳавлиҳои объекти VI соҳти махсус дорад. Дар ин ҳавлӣ ҷор толори ташрифот ҳаст, аз ҷумла, толори росткунҷаи ташрифот, ки андозааш 12,7X7,9м мебошад. Дар ин толор 100 қол ёфт шуд, дар байни расмҳои рӯи девор лавҳи нардбозӣ ҳам қашида шудааст. В.Л.Воронина мегӯяд, ки ин толор «толори махсуси бозӣ буд», вале ин гапи ӯро исбот кардан мумкин набошад ҳам, ба ҳар ҳол ҷои шубҳа нест, ки ин ҳавлӣ ҳавлии ҷамоатӣ буд.

Соҳти ҳавлиҳо бетагӣир намемонд. Онҳоро васеъ мекарданد, борҳо аз нав месоҳтанд.

Дар солҳои охир муайян шуд, ки хонаҳои алоҳида-алоҳидаи (баъзан иборат аз ду қисми) сари кӯчаҳо, ки бевосита ба кӯча дар доштанд, ҷи гуна хонаҳо будаанд. Дар ҷои тадқиқшудаи ҷорӯҷа зиёда аз ҷил асад ин гуна хонаҳо баромад. Дар баъзе ин гуна хонаҳо кӯра, пораҳои пахшшудаи оҳани гудоҳта, дошҳои пурӣ даждғол ва дигар осори қасби ҳунармандӣ падид омад. Дар ҳамин хонаҳо нисбат ба дигар навъ хонаҳо танга бисёр ёфт шуд. А.М.Беленицкий мегӯяд, ки ин хонаҳо устоҳона ё дӯкон мебошанд ва ё ҳам устоҳонаву ҳам дӯкон мебошанд ва ин иддаи ӯро беасос гуфтан мумкин нест.

Як силсила ин гуна хонаҳо пайваста ба як ҳавлии хеле бой соҳта шуда, дар пеш майдончае дорад, ки ба кӯча мебарояд ва шумораи он хонаҳо ба 11 мерасад. Пеши тамоми ин 11 хона як айвон дошт. Бозорҷоҳо дар қади кӯчаҳои шаҳр воқеъ буданд. Ҷунончи, дар давраи мутараққии асрҳои миёна ҷунун буд, дар он давраҳо низ бозор ҳам ҷои истехсол буду ҳам ҷои ҳариду фурӯш.

Ба қавли А.М.Беленицкий, «ҳафриёти солҳои охир тасаввуроти пешинаро роҷеъ ба тартиби кӯчаҳои шаҳр ба кулӣ дигар кард. Маълум шуд, ки кӯчаҳои шаҳр кӯчаҳои росту батартибе мебошанду хонаҳоро ба маҳаллаҳои муайян тақсим мекунанд. Бешак, майдонҳо низ буданду андозаҳои гуногун доштанд.²²⁷

Дар қисми шимолии димна пастхамии қалоне ҳаст, ки замоне майдон буд. Дар гарби ин майдон ду теппай қалоне ҳаст, ки замоне ду иморати ҷамоатии ба ҳам пайваста буд ва, одатан, алҳол онҳоро маъбад мегӯянд – маъбади ҷанубӣ (№ 1) ва маъбади шимолӣ (№ 2). Маъбадҳо ҳам аз ду қисм иборат – худи бинои маъбад ва ҳавлии маъбад, ки ҷанд иморатҳои истиқоматӣ ва ҳочагиро дар бар мегирифт. Гуфтан даркор, ки маъбади № 2 дар мобайни ҳавлӣ ҷойгир шудаасту ҷор тарафи

²²⁷ Беленицкий А.М., 1956, с.179-186, 194-195. Барои ин тавсифу таъвили ҳафриёти шаҳристон асарҳои дигар роҳбарону иштирокчиёни ҳафриёт, ки нашр шудаанд, низ истифода бурда шуд (Беленицкий А.М., 1958; Большаков О.Г 1964; Воронина В.Л., 1958, 1964; Ставиский Б.Я., 1964, б; Распопова В.И., 1971, Исогов А. И., 1977 ва дигарон).

онро хонахой гуногун печенди гирифтаанд (тұли ҳавлі аз шарқ ба ғарб 75–80 м ва аз шимол ба өңеуб 60м). Маъбади № 1 бошад, дар як күнчи ҳавлі истодаасту фақат як тарафаши рұ ба ҳавлі мебошад. Маъбад дар болои таҳкурсии баланд сохта шуда, нисбат ба ҳавлі болотар аст. Кас, ҳамин ки ба ҳавлі даромад, рост рұбаройи дарвоза дар пеши маъбад роҳрави болопұшидаи ду тарафаши күшодаеро медид, ки бомаш бар шаш сутун үстувор буд (тұли ин роҳрав қарыб 21м аст).

Дар охирин ин роҳрав айвони чорсугунаи чоркунча рұ ба ҳавлі, яъне рұ ба шарқ сохта шуда буд (андозаи ин айвон дар як маъбад 7,58Х8,1 м ва дар маъбади дигар 8,1Х10,3 м). Аз ин айвон ба ибодатгоҳе даромадан мумкин, ки андак дарунтар вөкөй асту тарҳаш чоркунча мебошад. Аз ду тараф ва дар қафои маъбад роҳрави болопұшидаи сутундори ду тарафаши күшодае вөкөй буд, ки бо ҳамин гуна роҳрави пеши маъбад пайваст мешуд. Девори толорҳои марказий чорсугуңдор ва девори айвонҳо пур аз расму сурат мебошанд ва, аз афти кор, замоне дар ин ҷо ҳайкалҳои гилій ҳам будаанд. Дарвозахонаи маъбади № 2 бо нақши гилій зинат доша шуда буд. А.М.Белинитский исбот кард, ки як қисми ин нақшу нигор аҳамияти маросимй дошт ва инчунин таърихи ин иморатхоро муайян намуд.

Ин иморатхо алхол ҳароб шуда бошанд ҳам, ҳоло ҳам салобати онҳо касро зер мекунад. Меймөр нияти муайяне доштааст ва бо маҳорати тамом ин нияти худро ба амал баровардааст. Аз роҳрави қаторсугуни болопұшидаи ду тарафаши күшодай майдон бинои марказии маъбад хеле бошукүх менамояд. «Маъбад дар болои таҳкурсии баланд, болотар аз ҳама ва дар миёнчои ҳавлі ҷо дошт ва баромадгоҳи моили зинамонанди васею бошавкати худ қатори сутунҳои мавзуну нозуки худ ва толорҳои музайяну муқарнасии худро бо ғурури тамом ҷилва медод. Ачаб намуде дошт қатори назаррабои сутунҳои он, нақши назокатомезу пурлатофати сутуну мұчассамаҳои он ва сахаргоҳон, вакте анвори заррини офтоб ба даруни айвонҳо фурӯ мерехт, нақшу нигори он ба тобиши рангикамон партав меафканд».²²⁸

Ҳамаи ин ҳафриёт қабати болои шаҳристонро ошкор намуд, ки ба асрҳои VII–VIII нисбат дорад.

Ин давра давраи авчи тараққиети шаҳр буд ва онро истилои арабҳо қатъ намуд. Дар баъзе ҷойҳои шаҳр осори сұхтори азиме менамояд, ки, эҳтимол, соли 722 пеш аз милод ва ё худ андак сонитар (то солҳои 738/39) ба вүкӯй омадааст.

Такрибан солҳои 738-740 шаҳр боз барқарор мегардад. Вале баъдтар дар солҳои 70-уми асри VIII, эҳтимол, ба муносибати шүриши Муқаннаъ арабҳо Панҷакентро ғароб карданд ва ин дағъя зиндагӣ дар шаҳристону работ дигар эҳҳе наёфт.²²⁹

Дар баъзе қитъаҳои шаҳр шабакаҳои поёнтар ҳам тадқиқ карда шуд ва маълум гардид, ки ҳам арқ ва ҳам шаҳристони деворпеч, ҳанӯз дар асри V ва ибтиди асри VI пайдо шуда будааст. Маҳз дар ҳамин давра шаҳр тараққӣ мекарду ташаккул мейғт.²³⁰

«...Панҷакент шаҳри ҳақиқи буд. Тамоми вусъати он пур аз иморатхои ду ва сеошёна буд, ки онҳо маҳаллаҳои калонро ташкил медоданд ва ба ҳамдигар зич ҷой гирифта буданд. Вакти ҳафриёт дар ду тарафи күчахои танг дўконҳои сершумори савдогарону косибон ёфт шуд, ки ба масофаи калон тұл кашидаанд. Алхол зиёда аз сад иморатҳои серхонаи панҷакентиҳои қадим қашғ гардidaанд. Қарип

²²⁸ Воронина В.Л., 1957, с. 131. Дар бораи тавсифи муфассали ҳафриётти маъбадхо ва дигар бозёфтҳои он ҷо ниг.: Беленицкий Л.М., 1950 б; 1958, с. 105-113 ва дигарон.

²²⁹ Большаков О.Г., 1964, с. 118-120

²³⁰ Беленицкий А.М., 1967, с. 8-9; Маршак Б.И., 1964.

сияки ин иморатхо, яъне на факат хонаи аъёну ашроф, балки қариб ҳамаи хонахой шахриёни доро толорҳои бошукухе доранд, ки бо нақшунигори мучассамаҳо зиннат ёфтанд. Ба туфайли ҳафриёт маълум шуд, ки дар Панҷакенти қадим санъати монументалӣ ниҳоят маъмул будааст, ҳол он ки ин ақида ба гӯшай ҳаёли касе намеомад. На факат маъбадҳо, на факат касри шоҳ, балки даҳҳо хонахой аҳолии оддии шаҳр он қадар осори рассомию ҳайкалтарошӣ доштаанд, ки ҳар яки онхоро музеи санъат гӯем ҳам, хато намешавад».²³¹

Дар айни вакт бо ҳафриёти дигар қисмҳои шаҳр А.И.Тереножкин ба кофтукови арк сар кард. Солҳои охир дар ин қитъаи ҳафриёт археологи ҷавон А.Исҳоқов бомуваффақият кор мекунад.

ОНХО МУКАРРАР КАРДАНД, КИ АРК ИБОРАТ АЗ БУРЧИ МАРКАЗӢ, КИ БА МАЙДОНЧАИ ПЕШИ АРК ПАЙВАСТА МЕБОШАД ВА, ИНЧУНИН ЧАНД ИМОРАТИ ПОЁНӢ ДОРАД, КИ Рӯ БА ШАҲРИСТОН СОХТА ШУДААНД. МАҲЗ ДАР ҲАМИН ҶО ЯКЧАНД ИМОРАТҲОИ КАЛОНИ ТАШРИФОӢ, АЗ ЧУМЛА, ТОЛОРҲОИ БУЗУРГ ЁФТ ШУДААНД, КИ СУФАҲОИ БИСЁР ДОРАД. МИЁНЧОИ ИМОРАТ ТОЛОРИ АЗИМЕСТ, КИ (10x12,5) НИШЕМАНГОҲИ ЧУКУРЕ ДОРАД. ИНЧУНИН ШИКАСТАЛОРАҲОИ ЧӯБИИ ТАҲҚУРСИИ ТАХТ ҲАМ ЁФТ ШУД. ДЕВОРИ ТАМОМИ ХОНАХО ПУР АЗ РАСМУ СУРАТҲОИ ОЛИЧАНОБ МЕБОШАД, ВАЛЕ ОНХО АЗ СҮХТОР САХТ ЗАРАР ДИДААНД. АЗ ЭҲТИМОЛ ДУРНЕСТ, КИ ИН ҲАРОБАҲОИ КАСРИ ҶИВАШТИЧ БОШАД.²³²

Қитъаи наздишаҳрӣ 20–25 га вусъат дорад. Ин ҷо саросар иморат нест, балки ҷо-ҷо ҳавлиҳо алоҳида ба назар мерасад. Солҳои 1951–1953 нӯҳ ҳавлӣ ёфт шуд, ки пеш аз ҳафриёт факат теппаҳои ҳолӣ будаанд. Яке аз ин теппаҳо, ки алоҳида меистод, 2,5 м баландӣ ва 22X16 м вусъат дошт.

Дар натиҷаи ҳафриёт тарзи соҳти ҳавлиҳо ҳам ошкор шуд. Иморати ҳавлӣ гайр аз даҳлез боз се хонаи дигар, долон ва баромадгоҳи зинамонанд дорад. Тамоми биноҳо нисбатан дуруст боқӣ мондаанд. Дар хонаи аз ҳама дарунтар ҷархуште ёфт шуд, ки он далели ҳамин аст, ки аҳли ин ҳавлӣ машғули шаробпазӣ буд. Дар дигар хонаҳо аҳли хонаводаи соҳиби ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Яке аз биноҳо, эҳтимол, оғилҳона буд.

Баъзан чанд метр дурттар аз хонаҳо новусҳо, яъне сафонаҳо низ ёфт шудаанд, ки бошандагони қитъаи атрофи шаҳр мурдаҳои худро дар он ҷо мегӯрониданд.²³³

Гӯристони шаҳр аз девори ҷанубии шаҳристон тақрибан ним километр дурттар воқеъ буд, ҳозир дар ин ҷо 70 хоктеппаро дидан мумкин (пештар дар ин ҷо камаш 2–3 баробар бештар хоктеппа будааст). Сияки онҳо кофта шуданд ва маълум гардид, ки ин хоктеппаҳо ҳамон новусҳое будаанд, ки ба он ҷо устухондонҳоро мегузаштаанд. Ин новусҳо ҳуҷраи равоқдореанд, ки баъди устухони мурдаро ба он гузаштан дари онро лойбанд мекарданд. Вусъати ин ҳуҷраҳо одатан 4-5м² буда, баъзан то ба 10м² мерасид. Дар таги девори ҳуҷра сӯфачаҳо бардошта, ба болои он устухондонҳоро мемонданд.²³⁴

Дар рафти ҳафриёт дар бораи бинокорӣ, санъати меймoriй ва дигар намудҳои косибии ҳунармандӣ материали зиёде ба даст омад.²³⁵

²³¹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75.

²³² Тереножкин А.И., 1950 а; Ставиский Б., 1950; Исҳогов А., 1971.

²³³ Большаков О.Г. ва Нельматов Н. Н., 1958; Воронина В.Л., 1958, с. 203– 209.

²³⁴ Воронина В.Л., 1957, с. 133-135; Ставиский Б.Я. ва дигарон, 1953.

²³⁵ Тавсифи муфассали рафти ҳафриёт ва таъвили материалҳои бадастомада дар асарҳои А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленицкий ва дигарон оварда шудааст.

Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ

Маркази Суғд шаҳри Самарқанд буд. Шаҳр дар димнаи Афросиёб чой дошт.²³⁶ Вусъати димна 219га аст. Дар Афросиёб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, В.Л.Вяткин ҳафриёт гузаронидаанд. ҳафриёте, ки А.И. Тереножкин дар Афросиёб гузаронд, асоси он донишҳои ҳозиразамоне гардидаанд, ки роҷеъ ба Афросиёб вучуд доранд. Тадқиқоти муфассали археологҳои ўзбек, ки бо роҳбарии марҳум В.А.Шишкин ва Я.Г.Гуломов дар Афросиёб гузаронда шуд, боиси қашфиётҳои қалон гардид. Вале бисёр масъалаҳои таърихи асрҳои VI–VIII Самарқанд алҳол равшан нест.

Ба ақидаи А.И.Тереножкин, ин давра давраи тараққиёти Самарқанд буд.²³⁷ Дар қисми шимолии шаҳр арк ва дар қисми ҷанубии он шаҳристон чой дошт. Дар ин давра ҷануби шаҳр, ки хеле қалон шуда рафта буд, ду қатори девор дошт (тӯли де-вороҳи атрофи шаҳристон қариб 2км буд), дар шимол шаҳр бо ҷарҳои соҳили дарёи Сиёб маҳдуд мешуд. Ҳар ду қатори девори шаҳр дар масофаи 8-10 м дур аз ҳамдигар мутавозӣ тӯл мекашид ва девори дарунӣ нисбат ба девори берунӣ хеле мустаҳкамтар буду бурҷҳои он ҳам шоҳмотвор чой-гир буданд. Ин девори дуқатора (онро девори дувум ҳам мегӯянд) ба қисми муҳофизатшаванди шаҳр, инчунин ҳамон маҳаллаҳои атрофи шаҳрро низ доҳил мекард, ки дар асрҳои IV–V соҳта шуда буданд. Вале дар асрҳои VI– VII, баъди он ки девори дуқатора соҳта шуд, шаҳр боз вусъат ёфта, аз ҳудуди деворҳо берун рафт ва қад-қади канали асосӣ ба тарафи ҷануб пахӯн шуд.

Инак, Самарқанд дар асрҳои VI–VII хеле мустаҳкам шуда буд. Бе исботи иловагӣ ҳам равшан, ки ду қатори девор шаҳрро нисбатан дастнорас мекард. Дарвозаи ҷанубии шаҳр дар ҷое соҳта шуда буд, ки он бо ду девор, ба шакли нимдоира ба ҳам пайваст мешуд ва агар душман аз дарвоза ба дарун дарояд, ба як роҳрави сарбастае меафтоду аз ҷор тараф тирборон карда мешуд. Дарвозаи шарқӣ аз ин ҳам мустаҳкамтар буд - дар ду тарафи ин дарвоза ду бурҷи баланд меистоду аз дарун боз як девор буд, ки гузаргоҳи пинҳонӣ дошт.²³⁸

Солҳои 1965–1968 ва дар солҳои минбаъда, таҳминан дар мобайни димнаи Афросиёб комплекси азими меморӣ – қасри ҳоким қашф гардид. Аз ин ҷо зиёда аз сӣ ҳона ёфт шуд. Майдони умумии ҳафриёт аз 1 га зиёд аст. Яке аз толорҳои асосии қашфшуда толори шаҳнишини 1 мебошад. Ин толори қалони ҷорқунҷаест, ки андозааш 11x11 м буда, даромадгоҳаш аз тарафи шарқ аст. Шифти толор ба сутунҳо такя мекунад. Қад-қади таги девор суфаи васеъ тӯл қашида, рӯбарӯи даромад суфа хеле пеш мебарояд ва дар он ҷо таҳт меистодааст. Деворҳои худи толор, долонҳои беруни он ва деворҳои дигар ҳонаҳои ҳамшабати он саросар аз расму сурат пур мебошанд. Аз толори дигар, ки тарҳаш мисли толори асосӣ бошад ҳам, нисбат ба он андак хурдтар аст, асбоби ашёи ҷӯбини қандакорӣ ва ҳайкалҷаҳои ҷӯбини нимсӯҳтаи раккосаҳо ёфт шуд.²³⁹

²³⁶ Ба ақидаи В.А.Лившиц, номи аслии сүидии Афросиёб «Паршавон» будааст (маънои «Паршавон»- «Бар оби сиёҳ», яъне «Канори дарёи сиёҳ» мебошад, онро ба тоҷикӣ Порсиёб талаффуз мекардагӣ шуданд ва дар асрҳои минбаъда қалима ба худ шакли «Афросиёб»-ро гирифт - Лившиц В.А., 1965 а, с. 5).

²³⁷ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 161. Мутоғиса кунед: Массон М.Е., 1950, с. 160-161 (дар Са-марғанд «ба андозае бехтар шудани зиндагӣ ба назар мерасидааст»).

²³⁸ Пачос М.К., 1967, инчунин ниг.: 1966.

²³⁹ Шишкин В.А., 1966; Альбаум Л.И., 1971; Альбаум Л.И., 1975.

Яке аз калонтарин марказҳои Сүғди Бухоро димнаи Варахша буд. Онро солҳои 1938-1939 ва 1949-1954 В.А.Шишкун тадқиқ кард. Қисми асосии димнаи Варахша теппаест, ки шаклан тақрибан секунҷа мебошад. Вусъати он 9 га ва баландиаш тақрибан 10м аст. Баландии харобаҳои арк бошад, аз 9,5м зиёд нест (аслан баландии он 30м будааст). Ин иморати калоне буд, ки (андозаи тарафҳояш 31м) таҳкурсии яклуҳти поҳсагӣ дошт. Дар гарбтари арк қасри буҳорхудотҳо воеъ буд. Ин қаср иморату бинои зиёди ҳурду калон дошту ҳамаи онҳо ба саломхонаи бузурге мепайваст, ки дар тарафи гарбии қаср воеъ буд. Толорҳои ташрифот қатор-қатор ҷой доштанд. Баъзеи онҳо хеле калон буд. Деворҳои қаср пур аз нақшу-нигори ачиб ва расму суратҳои пурмазмун буд. Рӯбарӯи қаср, аз афти кор, маъбаде соҳта будаанд, ҳавлиҳои шаҳриён дар қисмҳои шимолӣ, шарқӣ ва гарбии Варахша ҷой дошт.²⁴⁰

Аз дигар шаҳрҳои воҳаи Бухоро Пайкандро ном бурдан мумкин, ки вусъати он ба 20га мерасид. Ин шаҳр ҳам қалъя ва арк дошт.²⁴¹

Кофириқалъя²⁴² ва табақаҳои болои Тали Барзу²⁴³ ҳам ба димнаҳои ноҳияи Самарқанд нисбат доранд.

Ба шарофати ҳафриёти чандинсолаи Б.Я.Ставиский дар саргахи Зарафшон ҳам бисёр бошишгоҳҳо ва қальъаҳо қашф ва тадқик гардидаанд. Масалан, 12км дурттар аз Қалъаи Муғ дар канори деҳаи Мадм Б.Я.Ставиский ва Ю.Ёкубов Гардони хисор ном димнаэро тадқиқ карданд ва он қасри калонест, ки дар болои теппае ҷой гирифтааст. Қаср дар сӯхторе нобуд шуда будааст. Ҳуди қаср биноҳои бисёр, аз ҷумла, саломхона ва намозгоҳ доштааст. Аз ин ҷо намунаҳои ачиби чӯбҳои қандакорӣ ба даст омад. Дар водии Могиён ҳам бисёр асарҳои қадима тадқиқ шудаанд. Умуман, дар саргахи Зарафшон зиёда аз 50 осори давраҳои аввали асрҳои миёна ёфт шудааст.²⁴⁴

Ва ниҳоят, бинобар тадқиқоти С.К.Кабанов, дар Сүғди ҷанубӣ дар ноҳияи Қашқадарӯ ҳам дар аввалҳои асрҳои миёна бисёр шаҳрҳои калон воеъ будаанд.

Бинокорӣ

Дар бобҳои пешина мо камубеш бисёр масъалаҳои бинокориро аз назар гузарондем. Дар аввалҳои асрҳои миёна дар Сүғд ва, умуман, дар тамоми Осиёи Миёна масолехи асосии деворзанӣ поҳса ва хиштҳои калони ҳом буд (андозаи онҳо аксаран 50-52x 25-26x10-12 см). Хишти пухта хеле кам истифода мешуд (асосан барои фарши хона ва ғ. истифода мебурданд). Барои такияи болору забарравҳо асосан сутунҳои чӯбинро кор мефармуданд. Чӯб дар бомпӯшӣ ҳам масолехи асосӣ буд.

Деворҳоро ба дараҷае ғафс мекарданд, ки ҳочат ба таҳкурсӣ ҳам намемонд. Фақат дар якчанд ҷой таҳкурсӣ ёфт шудааст. Масалан, дар Варахша дар таги сутунҳо аз хишти ҳому пухта пойситуни чуқуре соҳтаанд (чуқуриаш қариб то 2м), маъбади Панҷакент ҳам таҳкурсӣ дошт. Фарши хонаҳо асосан гиландова буда, баъзан онҳоро аз хишти ҳом ва ҳатто аз хишти пухта ҳам мекарданд (масалан, дар Панҷакент ва Варахша). Дар кӯҳистон фарши хонаро аз санг месоҳтанд.

²⁴⁰ Шишкун В.А., 1963; Нильсен В.А., 1936, с. 35-36.

²⁴¹ Якубовский А.Ю., 1940 - саҳ 51-84, Нильсен В.А., 1966, с.17.

²⁴² Шишкун Г.В.,1961; Нильсен В.А., 1966 с. 23-25.

²⁴³ Григорьев Г.В., 1940а.

²⁴⁴ Ставиский Б.Я., 1957 а; 1961, в, г; 1964 а.

Чор навъи девор маъмул буд - похсагӣ, хиштӣ, похсагии хиштӣ ва хиштии похсагин. Фафии деворҳо ба хисоби миёна 1 -1,6 м буд. Хонаҳо бо даҳлезу донлонҳо пайваст мешуданд, ки болои онҳо бо чанд усул пӯшида мешуд. Токҳоро аз хишти хом мебардоштанд. Дарҳоро аз тахта месоҳтанд, баъзан дарҳоро дуқабата ҳам мекарданд ва соҳти ин дарҳо ба муддати мадид бетағирир мондааст ва онҳоро, ҳатто ҳозир ҳам, дар баъзе иморатҳои тореволюционии тоҷикон дидан мумкин аст - яъне ҳамон дари ду забонакдор, ки забонакҳои он дар хонаҳои тағдарию болодарӣ ҷой гирифта, тоб меҳӯранд. Агар хона тангу борик буда, бари бомаш аз 3м зиёд набошад, болои онро бо хишти хом бо усули шервонии моилтоқӣ мепӯшиданд, ки ин усули бомпӯши ҳанӯз дар Шарқи Қадим истифода мешуд. Болои хонаҳои нисбатан ҳурди ҷоркунҷаро гунбазпӯши мекарданд. Масалан, дар Афросиёб хонаи бомаш гунбазие ёфт шуд, ки 4,3x4,3м вусъат дорад. Хонаҳои қалонтар боми муқаррарии сутундор доштанд. Масалан, толорҳои ҷоркунҷаи Панҷакент дар миёнҷо, андак дурттар аз ҳамдигар, ҷор сутун доранд, ки дар шифт бо ҷорҷӯбае пайваст шудаанд ва як нӯѓи болорҳо дар ҳамин ҷорҷӯба ва нӯѓи дигари онҳо ба забаррави девор устувор карда мешуд. Мобайни ҷорҷӯба ҳолӣ мемонду мӯривор бардошта мешуд ва вазифаи равзанро иҷро мекард (масалан, дар Помир ва водии Қаротегин баъзеи хонаҳо ҳозир ҳам бо чунин тарз соҳта мешавад).

Ҷӯбу таҳтаҳои нимсӯҳтаи зиёд, ки аз ин биноҳо ёфт шуд, далолат мекунад, ки дар хонаҳо кату таҳтакатҳои²⁴⁵ таҳтагӣ будааст. Дигар навъҳои ҷиҳози хона аз рӯи расми деворҳо аён аст.

Санъати тасвирий

Осори санъати тасвирий аз Панҷакенти қадим, Вароҳша ва Самарқанд падид омад.

Дар Панҷакент дар 60 хона расми рӯи девор ёфт шуд. Ин шумораи зиёд нишон медиҳад, ки одати ороиши деворҳои хона дар байни сугдиён то чи андоза маъмул будааст, ҳол он ки то ба рӯзҳои мо аз он санъати бузурги ороиш факат резаҳое омада расидаанд.

Доир ба санъати тасвирии Панҷакенти қадим бори аввал А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленицкий мақолаҳо ҷоп кардаанд. А.Ю.Якубовский ҷиҳатҳои аҳамияти умумитаъриҳии тасвириҳо, М.М.Дяконов ҳусусиятҳои услубии тасвириҳо ва А.М.Белинитский мазмуну мундариҷаи тасвириҳоро таъ-вил додаанд. Тасвириҳое, ки дар солҳои охир ба даст омадаанд, бо эҳтимоми А.А. Беленицкий интишор шудаанд (вале, мутаассифона, факат қисми ками онҳо).

Аксари толорҳои ташрифот деворҳои доранд, ки вусъати онҳо то ба 100м² ва ҳатто беш аз ин аст ва чанд қатор расмҳои болоӣ ҳам доранд. Сюжети расмҳо хеле гуногун аст. Беш аз ҳама тасвири қадом як достони қадимае ба назар мерасад. Масалан, дар толори 41-уми объекти VI қарib 40м² сурат ёфт шуд ва дар омади гап, тамоми сурат аз поён то сари девор нағз бοқӣ мондааст. Тамоми вусъати девор бо изораҳои уфуқӣ ба чанд табака тақсим карда шудааст. Дар яке аз пораҳои девор ҷор табака ҳаст, ки табакаи аз поён дувумаш нисбатан кам осеб диддааст. Дар замини кабудранги девор як манзараи томе инъикос шудааст, ки аз деворе ба деворе гузашта, ба масофаи 15м тӯл мекашад ва қарib ҳисфи вусъати тамоми деворҳои толорро фаро гирифтааст. А.М.Беленицкий сурати мазкурро чунин ба қалам додааст: «Манзара аз ҳашт лавҳа ва ё худ саҳна иборат буда, қаҳрамони асосии онҳо

²⁴⁵ Воронина В.Л., 1934, с. 78-87.

ҳамон як паҳлавони самандсавор аст. Дар саҳнаи аввал паҳлавони самандсавор дар сари як даста саворони зирхпӯш истодааст, ки, аз афти кор, дар азми сафар мебошанд. Дар лавҳай дувум паҳлавони самандсавор каманд ба душмани худ меандозад, ки вай ҳам савор аст. Дар лавҳай севум паҳлавони аспсавор бо аждаҳо ҷанг карда истодааст. Дар лавҳай дигар боз худи ҳамон паҳлавон тасвир шудааст, ки пешопеши дастаи сарбозон меравад ва зимнан мурдаи аждаҳо дар таги пои саворон хобидааст. Дар лавҳай панҷум паҳлавон бо душмани муҳориба дорад, ки он ҳам савор асту дар гирду атрофаши дигар ҳамсафонаш бо тӯдаи девон задухӯрд мекунанд. Ниҳоят, дар лавҳай охирин паҳлавони аспсавор бо дигар сарбози аспсавор муҳориба дорад». Аждаҳое, ки дар лавҳаҳои севум ва ҷорум тасвир шудааст, танаи дарози морпечи ҳалқа-ҳалқа дорад, ки охираш ба шакли бадани аз миён болои зан кашида шудааст ва сараш сари модашерро ба ёд меоварад. Эҳтимол, аждаҳо бол ҳам доштааст, vale ینаш равшан не. Аз ҷароҳатҳои танаи аждаҳо шӯълаи оташ фаввора мезанад. Танаи девҳо ба танаи одам монанд, сари онҳо ҳам мисли сари одамӣ, vale андомашон ниҳоят бадҳайбат, мисли буз, барзагов шоҳ доранд ва пойҳояшон мисли пойҳои буз. Ду дев саворон аробаҳои ҷангӣ задухӯрд мекунанд.

Ба А.Беленицкий миёссар шудааст, ки манзараҳои ин суратро ба як достони конкрети эпикӣ, яъне достони Рустам бо ҳамдигар марбути созад. Дар «Шоҳнома» дар байни корнамоиҳои Рустам ҷангӣ Рустам бо аждаҳо, гирифткор шудани Авлод ба дasti Рустам, ҷангӣ Рустам ва Арҷанглев, куштани Рустам Ҷеви Сапедро инъикос шудааст.^{245a}

А.М.Беленицкий, инчунин он манзараҳои корзорро, ки дар он замон ширкат доранд, низ суратҳои эпикӣ мешуморад. Дар қадим занони Осиёи Миёна дар муҳорибаҳо, дар ҳақиқат, иштирок мекарданд ва ривояти корномаҳои аҷоиби Таҳминаву Заррина барин занони шучӯз дар асарҳои муарриҳони пешина зикр гардидааст. Корномаи ин гуна занон асоси достону ривоятҳои шарқзиёронӣ шудаанд ва минбаъд дар дигар осори санъат низ тасвир ёфтаанд. Шаммае аз ин ривоятҳо дар «Шоҳнома» низ ба назар мерасад.²⁴⁶

Бисёр суратҳо дар мавзӯи дин ва маросимоти динӣ ҳастанд. Яке аз онҳо лавҳай сӯги навҷавони марҳумест, ки, ба ақидаи А.Ю.Якубовский, қаҳрамони афсонавии Осиёи Миёна - Сиёвуш мебошад (дар омади гап, дар ин бора дигар фикрҳо ҳам ҳастанд). Инчунин сурати олиҳаи ҷордастаро низ ном бурдан лозим, ки А.М.Беленицкий ва баъди вай бисёр дигар муҳаққиқон онро сурати Нана (Нанайя) мегӯянд. Ҷолиби дикқат аст, ки дар тангаҳои маликҳои Панҷакенти қадим номи ин олиҳа ба назар мерасад ва ин далолат мекунад, ки оли ҳукмрони Панҷакент ба ин олиҳа ибодат доштааст. Парастиши ҷисмҳои осмонӣ ҳам, дар суратҳои рӯидевории Панҷакент акс ёфтааст.

Бисёр суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим мавзӯъҳои гуногуни фолклорӣ ва масалҳо оид ба ҳайвонотро инъикос менамоянд. Дар ин бора А.М.Беленицкий гуфтааст: «Ба ин лавҳае мисол шуда метавонад, ки дар он қаҳрамони афsona дутареро, ки бо ҷодуи касе андаруни танаи дараҳт банд шуда будааст, озод мекунад. Ин гап ба пайдоиши мундариҷаи дигар суратҳо низ даҳл дорад, ки он то алҳол аз рӯи афsonai машҳuri «мурғи баҳт» маъмул аст ва он зимнан дастраси фолклори тамоми олам гардидааст. Сурати начандон қалоне ҷолиби дикқат мебошад, ки дар он ҳаргӯше тасвир ёфтааст ва ин ҳаргӯш бо гапfurӯшиҳои дилфириб шерро маҷбур мекунад, ки худро сарозер ба гирдоб партояд ва бо ҳамин тадбир тамоми

^{245a} Беленицкий А.М., Ставицкий Б.Я., 1959, с. 62-66; Беленицкий А.М., 1967, с. 23.

²⁴⁶ Беленицкий А. М., 1960.

ҳайвонот аз зулми шер раҳо мешаванд. Ин сурати хушобуранг тасвири басо дакики ҳикоятест, ки дар маҷмӯи афсонаҳои хиндӣ «Панчтантра» оварда шудааст». ^{246a}

Рассоме, ки суратҳои рӯи деворро қашидааст, аз ҳаёти гирду атрофи худ низ бисёр сюжету мундариҷаҳоро гирифтааст. Манзараи ҷанг муҳорибаҳо чунон пеҷдарпечу боварибахшу пуртасир мебошанд, ки бинандаро дар ҳайрат меғузоранд. Лавҳаҳои базму зиёфат низ бисёр ба назар мерасад. Инчунин дигар падидаҳои зиндагӣ, масалан, тасвири нардбозӣ, гӯштингирӣ барин лавҳаҳо низ дучор мешаванд, илова ба ҳамаи ин бисёр нақшунигори меъморӣ низ ҳастанд, ки танҳо вазифаи зинати иморатҳоро иҷро мекунад.

Муҳакқиқон дар рафти тадқики суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим муқаррар карданд, ки ин суратҳо ба ҷанд ӯзумонӣ ва дар вакъҳои гуногун анҷом дода шудаанд. ²⁴⁷

Вале таносуби мукаммали бенуқси ҳайратангези ин суратҳо баръало аён аст ва аксари онҳо бо латофату заковату назокати худ қасро моту мабҳут мекунанд. Ҳусусан, қасро расми дуҳтараки ӯзнатавоз мафтун мекунад - қиёфаи пурандеша, ҷашмони ҳумор ва ангуштони нозуки вай, ки рӯи торҳо ҷавлон мезананд, дар ҳақиқат, таъсири фавқулоддае доранд. Ён худ боз як расмро гирем: ду савора - яке мард, дигаре зан. ҳар ду паҳлу ба паҳлу ба рӯи яқдигар нигоҳкуон рафта истодаанд, - мо намедонем, ки онҳо кучо рафта истодаанд, ҷиҳо гуфта истодаанд, вале ин ду нафар, ба назари мо, гӯё зиндаанд, замони онҳо ба қаъри асрҳо фурӯ рафта бошад ҳам, онҳо ба ҷашми мо гарм менамоянд ва таҷассуми олами томи образҳои бадӣ мебошанд.

Суратҳои рӯидевории Вароҳша ҳам басо дикқатталаб ва пурмаъно мебошанд. Дар толори сурхӣ қасри Вароҳша дар болои суфаҳо лавҳае ба назар мерасад ва он бо як мазмуну мундариҷа бандубаст шудааст - дар лавҳа филсавороне тасвир ёфтаанд, ки аз ҳамдигар ба фосилаи баробар ҷой гирифтаанд. Махлукоти гуногуни бадҳайбат (баъзеи онҳо зоҳиран шерони сурхранг мебошанд) ва ё мургони сафед-боли фӯлодминқори шерchanгол аз ҷор тараф ба филҳо ҳамла мекунанд. Суратҳои толори шарқӣ тамоман дигар аст. Дар яке аз деворҳо як гурӯҳ ҷангварони савор менамоянд. Дар маркази дигари сурат расми бузурги шоҳе тасвир шудааст, ки дар болои таҳт нишастааст ва пояҳои таҳтро суратҳои шутурҳои болдор зинат медиҳанд. Дар чапу рости таҳт суратҳои зиёд, расми ҷои қурбонӣ қашида шудааст. Бокимондаҳои суратҳои рӯидеворӣ дар дигар ҳонаҳои қаср низ ёфт шуд. ²⁴⁸

Ҷӣ тавре дар боло зикр карда будем, дар Афросиёб ҳам ҳонаи қалоне ошкор гардид, ки суратҳои оличаноб дорад. Дар яке аз деворҳо сурати равоҷе ҳаст, ки дар болои он мардону занони бисёре нишастаанд. Дигар толори ташрифот (вусъаташ 11x11 м) яке аз ҳонаҳои марказии қаср мебошад. Дар девори шарқии ин ҳона сурате ёфт шуд, ки мазмунан ба об алоқа дорад - мавҷҳои кабуд қашида шудаанду рӯруйи он одамону паррандагону моҳиён шино мекунанд. Дар девори ҷанубӣ кофиле тасвир шудааст, ки ба тарафи қаср меравад ва дар саҳни қаср низ мардуми бисёре истодаанд. Ҳуди кофиле асари мукаммали санъати тасвирӣ мебошад ва дар он одамоне акс ёфтаанд, ки савори фил, уштур ва аспҳо пеш мераванд. Аз ҳама пеш

^{246a} Беленицкий А.М., 1967, с. 24-25.

²⁴⁷ Уайр аз асарҳои номбурда боз ба баъзеи дигар асарҳои асосӣ ниг.: «Живопись древнего Пянджикента» (мачм. маг.), М., 1954; «Скульптура и живопись древнего Пянджикента» (мачм. маг.), М., 1959.

²⁴⁸ Шишкін В. А., 1963, с. 150-156.

фили сафед меравад ва дар тахти равони болои фил кадом як бойзане нишастааст, ки эҳтимол, шоҳ дуҳтар ё малика бошад. Дар сағрии фил, дар пушти тахти равон канизаки шоҳдұхтар тасвир ёфтааст. Аз паси фил се зани аспсавор менамоянд. Дар дасти яке аз онҳо чунин ибораи муҳтасар ба забони сүғдӣ сабт шудааст: «Ақрабои малика». Аз паси онҳо ду марди мусаллахи шутурсавор мераванд, ки дар даст чӯбдасти салтанат доранд, боз чор паррандаи сафед инъикос шудааст, ки онҳоро ду марди даҳонбаста гирифта мераванд ва ниҳоят боз як саворе ба назар мерасад, ки нисбат ба дигарон ду баробар қалонтар қашида шудааст. Шояд, ки ин маросими арӯсбиёрони сафир бошад (духтари филсавор арӯсу марди аз ҳама қалон қашида шуда сардори сафорат). Дар девори дигар лавҳаи қабули сафирон тасвир шудааст ва сафирон намояндағони қавму тоифаҳои гуногун мебошанд.²⁴⁹ Дар бари ҷомаи яке аз сафирон матни сүғдие ҳаст, ки аз сафорати Чагониён буданаш ҳабар медиҳад. Ин суратҳои Афросиёб маҳсули ранҷи дасти рассомону наққошони пойтакт буда, асарҳои мукаммалу олидарачаи санъат мебошанд. Онҳо ниҳоят зебову назаррабо қашида шуда, асосан рангҳои баланду равшану гуногунтобиш ба кор рафтааст (порае аз ин суратҳо дар лифофаи муқоваи китоб оварда шудааст).

Расмҳои рӯидевории Сүғд на факат чун осори давраи худ аҳамият доранд. Мо дар боло гуфта будем, ки онҳо боз чӣ гуна аҳамият доранд - аслашро гирем, ин суратҳо энсиклопедияи ҳаёт ва афкори сүғдӣ мебошанд, гарчанде тамоми ҷабҳаҳои ҳаётро фаро нагиранд ҳам, энсиклопедияи ҳақиқӣ мебо-шанд. Албатта, бояд дар назар дошт, ки забони ин энсиклопедия образҳои бадей мебошад ва тавзехи ягонаву баҳснапазири ин забон кори осон нест.

Аз ёфт шудани аввалин суратҳои рӯидевории Панҷакент дере нагузашта М.М.Дяконов ақидае изҳор намуд, ки аҳамияти ин расмҳо аз доираи маданияти Сүғд ва, умуман, Осиёи Миёна берун меравад. Вай дуруст таҳмин кард, ки акнун дар санъати Туркистони шарқӣ «ҷараёни осиёимиёнагӣ»-ро ошкор кардан мумкин аст (баъзе осорҳои маданияти Туркистони шарқиро дар охир-ҳои асри XIX ва аввалиҳои XX экспедицияҳои археологҳои рус, немис, фран-савӣ, англис ва япон ёфта буданд) ва барои муйян кардани замони пайдоиши баъзе гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо имкон пайдо мешавад, ҳол он ки то ба ҳол замони пайдоиши онҳо асосан таҳминӣ ва умумӣ муқаррар карда мешуд.²⁵⁰

Худи М.М.Дяконов ба ҷанд үнсурҳои сүғдию осиёимиёнагии санъати Туркистони шарқӣ ишорат кард. Тадқиқоти олими Италия М.Буссоли низ ҷолиби дикқат ва боварибахш аст, ки вай масъалаи ба санъати Туркистони шарқӣ (зиёда аз ин, ба санъати Осиёи Марказӣ) таъсир расондани санъати Осиёи Миёнаро хеле аниқ таҳқиқ намудааст.²⁵¹ Вале бояд эътироф кард, ки олимон факат ба остонои ин мавзеи ачибу начиб қадам ниҳодаанд ва арсаи меҳнат дар ин ҷо канор надорад.

ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақсӣ

Дар санъати Сүғд дар баробари рассомӣ ҳайкалтарошӣ ҳам мақоми муҳим дошт. Масолехи ҳайкалсозӣ гил, гач ва чӯб буд.

Дар Панҷакент ҳайқали азими гили ёфт шуд. Ин ҳайкал замоне айвони маъбадро оро медодааст. Дар ин айвон изорае ёфт шуд, ки қариб 8 м дарозӣ дошт.

²⁴⁹ Шишкін В.А., 1966, с. 14-22; Альбаум Л.И., 1971.

²⁵⁰ Дяконов М.М., 1954 а, с. 89-90.

²⁵¹ Йussagli M., 1963, s. 42-50.

Мазмуни нақши ин изора тасвири фантастикии манзараи дарё мебошад. Заминаи нақш хатҳои шикастай барҷаҳид аст, ки мавчи дарёро ифода менамояд ва дар болои ҳамин хатҳои мавҷӣ, бо усули муқарнаси барҷаҳид ҳайвону моҳиҳои аҷоиб ва маҳлукоти одамсими тасвир ёфтаанд. Дар яке аз деворҳо дар мобайн маҳлукоти одамсимое нақш ёфтааст, ки аз об баромада истодааст. Тамоми моҳиён ва маҳлукоти гароиб ба тарафи ҳамин маҳлукоти одамсими шино мекунанд. Дар нақши изораи девори севум дар мобайн маҳлукоти одамбашарае ҳаст, ки аз ду думи ба ҳам пеҷида иборат мебошад. Дар ҳамин ҷо ҷанд аҷдаҳо менамояд, ки даҳони худро қалон кушода истодаанд. Чунин ақидаи А.М.Беленицкий қобили қабул, ки ин нақши муқарнас ва ҷонварони он таҷассуми олами об, аниктараш, таҷассуми Заравшон мебошад, онро юнониён «Политимет» (яъне «Пурэъзоз») ва сӯғдиён «Номик» (яъне «номдор») меномиданд.

Дар Панҷакент инчунин ҳайкалҳои хушнамои чӯйӣ ҳам вучуд доштанд. Ин ҳайкали раққосаҳо мебошад, ки ба андозаи 3/4 қисми танаи одамӣ соҳта шудаанд. Раққосаҳо аз миён боло луч буда, дар айни ҳаракатҳои мураккабтарини рақс тасвир ёфтаанд. Онҳо дасти чапро ба миён монда, пои ростро кат карда, аз болои пои чап, ки рост аст, ба тарафи чап дароз карда истодаанд. Шаддаву ҳалҳолҳои зиёд ва шалвори аҷоибдӯҳти маҳину нозуқ ба қомати расову болои раққоса боз як ҳусни барзиёде мебахшад.²⁵²

Ҳайкалҳои раққосаҳои Панҷакент мӯҷизакороне²⁵³ мебошад, ки аҷнабиён онҳоро «гирдбоди гашти духтар» меномиданд. Раққосаҳои Чоч, Қумод, Кеш, Маймурғ, алалхусус, раққосаҳои Самарқанд ниҳоят машҳур буданд. Пироҳани ҳарирӣ шерозаҳояш зардӯзии гулобӣ, шалворҳои бекасаби нилранг ва кафшҳои қирмизии кемуҳтӣ ба қомати расову дилбари онҳо ҷунон қоиму шинам меафтад, ки бинанда аз ҳусни онҳо дар ҳайрат мемонад. Рақси онҳо баъзан дар болои тӯб иҷро мешуд ва ҷунон бо суръату тезу шӯҳ буд, ки бинанда мафтун мегардид. Вақте рақс ба авчи худ мерасид, раққоса пироҳани худро қашида мепартофту аз миён боло луч мешуд ва ин таъсири рақсро ниҳоят зӯр мекард. Ҳаракати раққоса ҷунон тез буд, ки шоир пиндоштааст боз андаке суръат гирад, раққоса мисли пораи абре ба осмон мепараду ба офтоб мерасад.²⁵⁴

Раққосаҳои Панҷакент шояд дар ҳамин гуна авчи рақс таҷассум ёфтаанд.

Мардуми Суғд ва ноҳияҳои атрофи он на фақат дар маданияти рақс, балки дар санъати мусикӣ ҳам шӯҳрат доштанд. Номи даҳҳо асбобҳои мусикӣ то ба мо расидаанд, ки дар Бухоро маъмул будааст. Бисёёр навою оҳангӯ мақомҳои гӯшнавоз эҷод гардидаанд. Баъзеи онҳоро яккаҳону якканавозон ва баъзеи онҳоро дастаи навозандагону ҳофизон иҷро мекарданд. Бухоро инчунин бо артистони худ машҳур буд. Театри лӯхтакҳо асри VII маҳз аз Осиёи Миёна ба Хитой гузаштааст.

Вале бармегардем боз ба сари чӯбҳои канҷакории Панҷакент - нақшҳои ислимию гирдобӣ аракаи иморатҳоро зиннат медод, сутуну болорҳо низ канҷакорӣ карда мешуд.²⁵⁵

Аксар нақшҳои канҷакории чӯб басо печдарпечу мураккаб буду одамон дар ҷорҷӯба ва ё даруни нимдоира гирифта мешуд, масалан, дар доҳили ҷорҷӯба ё нимдоира тарҳи одами дар таҳт нишаста ва ё сардори савори аробаи ҷангӣ ва ғ.

²⁵² Беленицкий А.М., 1959, с. 75-76.

²⁵³ Рифтин Б.Л., 1960, с. 128.

²⁵⁴ Schafūr Ÿ.N., 1963, p. 55-56.

²⁵⁵ Воронина В.Л., 1959. Чӯбҳои канҷакориро Б.Я.Ставиский ва А.Ю.Якубовский дар Мадм ёфтаанд.

тасвир карда мешуд. Дар ин нақшҳо анъанаи санъати кушониён баръало ба назар мерасад.²⁵⁶

Дар қасри Варахша бисёр деворҳои бо гач андовашуда ҳастанд, ки бо нақшҳои мураккаб фаро гирифта шуданд. Аввал девор бо қабати тунуки (аз 1,5 то 20 см) гач андова шуда, бъяди хушк шудан дар он гул мебароварданд. Мазмуни нақш гунонгун буд. Баъзан ин нақши оддии арча, баъзан қатори секунҷаву чоркунҷаҳои оддӣ ва ғ. буд, ки ба ҳам печида, намудеро пайдо мекарданд. Чоркунҷаҳои гуландарун, ситорагулҳо, таркибу печопеҳи нақшҳои наботию геометрий ҳама мутаносиб ба ҳам таркиб ёфта, андаруни доираҳои муттаҳид карда мешуданд. Нақши наботӣ, алалхусус, баргу навдаи ток бисёр дучор мешавад. Дар лавҳаҳое, ки аз афти кор, манзараи табиатро инъикос менамоянд, дараҳтони танаашон ниҳоят ғафси ду-семетра ба назар мерасанд, ки баргу шоҳаҳои онҳо ниҳоят равшану дакиқу боҳавсала кашида шудаанд ва ҳатто гурми шоҳаҳо нағз намоён аст. Дар ин лавҳаҳо, инчунин ҳавзҳо ҳам ҳастанд, ки дар он моҳиён шино мекунанд. Дар заминаи ана ҳамин гуна манзараҳо лавҳаҳои зиёди зиндагӣ тасвир ёфтаанд, ки дар он ҳайвону инсон ва дарандагону парандагон ширкат доранд. Инчунин манзараҳои сайди гӯрҳар, гуроз ва оҳу низ тасвир шудааст. Андозаи расми саворон қариб ба андозаи ҳақиқии савор баробар буд. Баъзе аспҳо болдор кашида шудаанд. Махлукоти афсонавӣ ҳам хеле бисёр, алалхусус сурати зане, ки ба сурати парранда кашида шудааст, ҷолиби диккат мебошад, дар омади гап, гуфтан лозим, ки образи ин гуна занони парандасимо дар ашёи давраҳои сонии ҳунармандони Осиёи Миёна бисёр вомехӯрад ва ҳатто онро дар айёми мо дидан мумкин (то ба қарибӣ ин хели нақшро дар носка-дуҳои Самарқанд ҳаккокӣ мекарданд).

Санъати гуногунмазмуну гуногунмундариҷаи қандакорӣ, басо наву тоза ва за-рифу латиф будани он ба андозае хосияти умумӣ доранд ва ҷузъиёти он батафсил тасвир карда нашудааст, ки ин ҳолат ҳусусияти монументалӣ доштани тамоми он санъатро хеле равшан таъкид кардааст.²⁵⁷

Хати сүғдӣ ва адабиёти он

Чи тавре дар боло гуфта гузаштем, хати сүғдӣ аз хати оромӣ бармеояд. Дар он даврае, ки алҳол мавриди назар аст, хати сүғдӣ хати курсив буд. Одатан дар амалия 18-19 ҳарфи алифбо ба кор мерафт ва баъзе калимаҳо бо идеограмма ифода карда мешуд. Соли 1965 дар арки Панҷакент археолог А.Исҳоков бори нахуст дар таъриҳ алифбои сүғдиро ёфт. Дар танаи ҳуме ҳарфҳои маҳқи ҳат шабт шуда буд. Алифбо 28 ҳарф дорад, ки он тамоми ҳарфҳои алифбои оромӣ аст ва ҳатто он ҳарфҳои низ ҳастанд, ки амалан истифода намешуданд. Ана акнун маълум шуд, ки ҷаро Сюан-сзан «аз бист андаке зиёд»²⁵⁸ гуфтаасту 18-19 ҳарф нагуфтааст, ки он амалан ба кор мерафт - вай ин маълумотро аз ягон сүғдии босавод гирифта будааст ва ин сүғдӣ ба вай шумораи аслӣ» яъне гуфтан мумкин, шумораи назариявии ҳарфҳоро ҳабар додааст, ки ҳар як одами саводноки он давра медонист. Хати сүғдӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар хел буд, масалан, хати сүғдии Самарқанд фарқ дошт.

²⁵⁶ Беленицкий А.М., 1962.

²⁵⁷ Шишкян В.А., 1963.

²⁵⁸ Тарҷумаи аниги инро ниг.: Pelliot., 1934, p. 48; муроиса кунед: Beal, s, 1906, p. 26–27 («сӣ ё гарӣ сӣ»).

Осори хати суғдӣ, пеш аз ҳама, дар Туркистони шарқӣ ёфт шуд. Ин осор бо ҳуруфоти суриёни, монӣ ва боз ба ҳуруфоти навъи севуме навишта шудаанд, ки он айнан мисли ҳуруфоти уйғурӣ набошад ҳам, ба он андак шабоҳат дорад. ҳамаи ин матнҳо бо як забон иншо шудаанд. Дар баъзе матнҳо истилоҳи тақвим ҳаст ва он бо истилоҳи тақвим, ки Берунӣ дар «Осор-ул-бокия»-и худ сүғдӣ номидаст, айният дорад. ҳамаи ин имкон дод мӯқаррар шавад, ки забони матнҳои мазкур забони сүғдӣ ва он ҳуруфоти навъи севум ҳуруфоти аслии сүғдӣ мебошад.²⁵⁹

Материалҳои забони яғнобӣ имкон дод, ки ин матнҳо хонда шавад.²⁶⁰

Аввалин маълумот дар бораи забони яғнобӣ баъди ба Яғноб сафар кардани шарқшиноси рус А.Л.Кун ва ҳамроҳи вай Мулло Абдураҳмон ном марди тоҷик ба даст омад. Минбаъд дар бораи ин забон Ш.Ақимбетов, Е.Ф. Кол, Н.Г.Маллитский, К.Г.Залеман ва дигарон маълумот ҷамъ карданд. Аз ҷумлаи олимони советӣ, ки дар ҳуди Яғноб забони яғнобиро тадқиқ кардаанд, М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева, С.И. Климчитецкий ва Л.А. Хетагуров, М.Н. Боголюбов ва А.Л.Хромовро номбар кардан мумкин аст. Ба Яғноб забоншиносони ҳориҷа - Р. Гото ва Г.Юнкер ҳам омада рафтаанд. Инчунин номи эроншиносӣ немис В.Гейгер ва олими Франсия Э.Бенвенистро бояд зикр кард. Соҳти грамматикаи забони яғнобӣ тадқиқ карда шуд. Маълум гардид, ки ин забони шарқизонӣ буда, дар асоси яке аз лаҳҷаҳои забони сүғдӣ инкишоф ёфтааст.

Аксари фонди луғавии он ба лексикаи сүғдӣ тааллук дорад. Дар нохияи дурдасту мушкилгузари водии Яғноб бокӣ мондани ин забони нави сүғдӣ дар тадқиқи осори хати сүғдӣ мадади бебаҳое расонд.²⁶¹

Дар боло мо дар бораи алифбое сухан рондем, ки дар Панҷакент ёфт шуда буд. Ин бозёфт дар айни ҳол далолат кард, ки барои саводомӯзон машқҳои маҳсуси ҳат вучуд дошт. Ин гуна машқҳои хати сүғдӣ дар Марв низ ёфт шуданд. Дар арки Марв Л.А.Марушенко сафолпораҳои пурӣ матни арабӣ ва машқҳои хати забони миёнаи форсӣ (паҳлавӣ) ва сүғдиро ёфт.

Аз афти кор, ин бокимондаи дабиристон, яъне мактаби ҳаттотони асри VIII аст, ки дар он ҷо таалабаҳо ҳати арабӣ ва ҳати сүғдиро меомӯҳтанд, ки ҳанӯз дар муносибатҳои байналхалқии он давраҳо макоми қалон дошт.²⁶²

Хӯҷҷатҳои Қалъаи Муғ далолат менамоянд, ки дар Суғд ҳаттотони қасбии баландиҳтисос буданд ва аксар ҳӯҷҷатҳо бо ҳатти ниҳоят зебо ва хоно навишта шудаанд. Аксар вакт дар поёни ҳӯҷҷатҳо ҷунин таъбیر ба назар мерасад: «Бо супориши фалонӣ фалонӣ навишт». Масалан, номи Аспанаки Девгон ном ҳаттот то ба мо расидааст. Яке аз беҳтарин ҳаттотони Суғд дар ибтидои асри VIII Рамтиш

²⁵⁹ Gauthiot R., 1914–1923; Йӯнӯнӣстӣ Е., 1929; Лившиц В.А., 1966.

²⁶⁰ Яинобиҳо ғавми камшуморест, ки дар кӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, дар соҳилҳои дарёи Яиноб зиндагӣ мекунанд (дарёи Яиноб шоҳаи Фондарё аст, ки дар навбати ҳуд ба дарёи Зарафшон мерезад). Шумораи яинобиҳо хеле кам аст. Дар ҷоряки охири асри XIX ва аввалҳои асри XX шумораи онҳо 1250–1400 нафар буд. Мувоғиги маълумотҳои анигтар, ки ибтидои солҳои 30-ум ба даст омад, шумораи яинобиҳо (дар ҳуди Яиноб) ба 2150 нафар расид. Алҳол шумораи онҳо аз 3 ҳазор бештар мебошад. Яинобиҳо ҷайр аз ҳуди Яиноб дар дигар ҷойҳо, масалан, дар деҳаҳои болооби Варзоб ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар рӯзҳои мо як гисми яинобиҳо ба тоҷиқӣ гап мезананд, гисми дигари онҳо (тагрибан 2,5 ҳазор нафар) дузабона мебошанд.

²⁶¹ Аз ҷумла дар бораи яинобиҳо аз забони онҳо ниг.: Залеман К.Г., 1888; Gȳigȳr W., 1901; Маллицикӣ Н.Г., 1924; Андреев М.С., 1928; Климчицкий С.И., 1940 б; 1940 а; Боголюбов М.Н., 1956; Андреев М.С. ва Пешерева Е.М., 1957; Хромов А.Л., 1966 б; 1966 а; 1968.

²⁶² Певзнер С.Б., 1954; Лившиц В.А., 1962 б, с. 67–68.

ном касе буд, ки падараш Вғашфарн ном доштааст ва он никоҳхати зеборо маҳз ҳамон Рамтиш навишта будааст.

Ба туфайли ҳуччатҳои Қальяи Муғ мукотибаи расмии сүғдиён, ҳуччатҳои юридикӣ, мактубҳои муқаррарӣ, мукотибаи ҳочагӣ ва ғ. дастраси мо шуданд.

Сюан-сзан қайд кардааст, ки дар Суғд «як навъ адабиёт ҳаст» (ин таъбирро дигар хел ҳондан ҳам мумкин: «як навъ солномаҳои таъриҳӣ ҳаст» ё худ онҳо китобҳо ва солномаҳои таъриҳӣ доранд»).²⁶³

Дар ҳақиқат, сүғдиён соҳиби адабиёти бойи динӣ ва дунявӣ буданд. Масалан, китобҳои сүғдии буддой бо ҳати аслии сүғдӣ навишта шудаанд. Аз ҷумлаи ин адабиёт тарҷумаи сүғдии «Вессон тараҷатакӣ» аз ҳама мухимтар аст. Дар ин китоб дар баробари матни сүғдии ин ҷатакӣ матнҳои он ба забони палий, тибетӣ ва хитой низ ҳастанд ва ин ба яке аз бехтарин донандагони забони сүғдӣ Э.Бенвенист имкон дод, ки матни сүғдии ин асари буддоиро пурра ҳонда барояд. Матни сүғдӣ 1513 сатр аст (факат чанд саҳифаи аввал ва ҷонд сатри охиравест).

Мазмуни ҷатакӣ ҷунин аст: «Баъди интизории тӯлонӣ подшоҳ писаре мейбаду номашро Судошан мемонанд. Баъди балоғат (Судошанро ба духтари зебое ҳона-дор мекунанд ва онҳо соҳиби 2 фарзанд мешаванд. Барои қадом як гуноҳе подшоҳ шоҳзодаро ба қӯҳи дурдасти пурдаҳшате бадарга мекунад, ки он макони даррандагон ва ҷинҳои одамхӯр буд. Занаш ду фарзандашро гирифта ва ба нею нестони шавҳараш нигоҳ накарда, ҳамроҳи вай ба сафар мебарояд. Шоҳзода, ки дар ҳиммату саҳоват ном бароварда буд ва маҳз барои ҳамин ҳам ба сараш кулфати бисёр меомад), тамоми ҷизу ҷораашро ба дигарон тақсим карда медиҳад.

Ниҳоят, онҳо ба як биёбони қасногузари пурбими фалокатбор рафта мерасанд. Ҳудои таоло ба онҳо раҳмаш меояду қасри пурҳаловате барои онҳо ато мекунад. Шоҳзода ва зану фарзандонаш каме дар қаср дам мегиранду шоҳзода боз азми сафар мекунад, то ин ки гуфтаи падараширо аниқ ба ҷо оварад. Дар охир онҳо ба он қӯҳи мудҳиш омада мерасанд ва шоҳзода аз шоҳу алаф қозае соҳта, дар он ҷо маскун мешавад. Саҳовати Судошан ба ҷои мерасад, ки вакте роҳгузаре фарзандони ўро талаб мекунад, фарзандонашро ба вай мебахшад ва ниҳоят Ҳудои таоло ба мардум ҷи андоза сидқ доштани Судошанро донистанӣ шуда, ба пешӣ вай пирамардеро мефиристонад ва ин пирамард аз Судошан талаб мекунад, ки зани зебояшро ба вай бахшад. Судошан занашро ба пирамард мебахшад, vale пирамард мегӯяд, ки дертар омада гирифта мебарад ва худаш гайб мезанад. Раҳгузаре, ки фарзандони Судошанро гирифта буд, ба пойтакти падари Судошан расида меояд ва подшоҳ писарони Судошанро ҳарид мегирад. Онҳо азобу кулфати падари худро ба бобояшон ҳикоя мекунанд. Баъди илтиҷои зиёд Судошан ба назди падари ҳуд бармегардад ва падараш ўро ба ҷои ҳуд ба таҳт мешинонад. Поёни ҷатакӣ ҳитобаи ҳуди Буддо буда, дар он гуфта мешавад, ки шоҳзода Судошан ҳуди Буддо асту ў дар яке аз давраҳои таносуҳи ҳуд дар ҷунин шакл вуҷуд дошт».²⁶⁴

Маълум, ки сикли ҷатакӣ яке аз мухимтарин фаслҳои адабиёти ҳиндии буддой мебошад. Инчунин асарҳои буддоие низ буданд, ки аз мавзӯи илми илоҳиёт баҳс мекарданд. Е.Э.Бертельс навишта буд: «Гуфтан лозим, ки қимати бадеии матнҳои мазкури сүғдӣ баланд нест. Vale инро ҳам фаромӯш кардан лозим не, ки онҳо тарҷума мебошанд. Аз ҳама мухимаш ҳамин, ки ин матнҳо ба зиммаи мутарҷимони сүғд вазифаи бениҳоят мурракбатар гузошта буд ва дар айни ҳол, ин матнҳо ба

²⁶³ Beal S., 1906, p. 27.

²⁶⁴ Матни сүғдӣ, тарҷумаи франсавӣ ва лулатро ниг.: Йӯнунӯнистӣ E., 1946. Таъвили муфассали русии матнро ниг.: Бертельс E.Э., 1960, с. 69-71.

мутарчимон мадад мерасонданد, ки забони худро такмил диханд ва ба дараҷаи забони бою мукаммали адабиёти ҳиндустони қадим – ба дараҷаи забони санскрит баланд бардоранд».²⁶⁵

Бояд қайд кард, ки тарҷумаи сӯғдӣ тарҷумаи таҳтуллафзӣ набуд ва бâъзе ҷойҳои он аз асл дур мерафт. Тарҷумон ба тарҷумаи худ нуқтаҳое илова кардааст, ки дар матни аслӣ нест, ваде аз ҷаҳонбинӣ ва тарзи ҳаёти сӯғдиёни онзамона бармеомад.²⁶⁶

Ба қавли Наршахӣ, дар Бухоро як силсила ривоятҳое маъмул будаанд, ки аз корномаҳои Сиёвуш ном шоҳи афсонавӣ нақл мекардаанд. Ин ривоятҳо манзум будаанд ва онҳо дар майдону кӯчаҳои шаҳрҳо суруда мешудаанд. Ҳамон достоне, ки аз марғи Сиёвуш ҳикоя мекард, номи маҳсус дошт ва онро «Сӯги муғон» меномиданд. Аз афти кор, Сиёвушро сӯғдиёни Самарқанд ва инҷунин дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мепарастаанд.²⁶⁷

Дигар фасли достон - достони Рустам ва аспи вай Рахш, ки ба сӯғдӣ иншо шудааст, танҳо дар намуди ду пораи ҷудогона дастрас гардидааст. Дар пораҳо ҳикоят мешавад, ки Рустам девҳоро таъқиб кард, бисёрии онҳоро күшт ва як қисми девҳо ҷон ба саломат бурда, андаруни қалъае пинҳон шуданд. Рустам аз кайфи зафар завқ бурда, дар марғзоре ба истироҳат рафт, зину лаҷоми Рахшро күшода, ба ҷарои сар дод ва ҳудаш ҳам либоси ҷангиишро қашида монду ба хоб рафт. Дар мобайн девҳо ба худ омада, аз қалъа баромаданду аз пайи Рустам афтоданд, ки илоче ёфта ўро нобуд кунанд. Баъди ин лашкари девҳо таъсир шудааст, ки савори арабау филу аспу дарандаву газандаву ҳазандава бо даҳшату вахшату мағалу ғавғои мудҳиш ба роҳ мебароянд ва бâъзе девҳо мисли қарғасу қалҳот бол мезанданду сарозер парвоз мекунанд. «Аз қиёми девҳо пардаи осмон дарида барфу борон, тагаргу жола ва раъду барқ бар замин фурӯр реҳт, девҳо наъракашон замину замонро ба ларза меоварданд ва аз худ дуду оташ медамиданд». Рустами Дастон бошад, бехабар аз ин ҳама ғарқи хоб. Аммо ҷони Рустамро Рахш ҳалос карда, ўро аз хоби гафлат ҳезонд. Рустам пӯсти шерро ба худ ҷавшан соҳта, ба ҷанг омода шуд. Вақте ки девҳо наздик омаданд, Рустам вонамуд соҳт, ки саҳт тарсидаасту фирор ҳоҳад кард. Девҳо аз паси вай афтоданду Рустам ҳам каме онҳоро пеш оварда, ногаҳон пас гашту мисли шери жаён ба девон дарафтод.

Охири достон боқӣ намондааст. Ниҳоят, ривояти сӯғдии масалҳои «Қалила ва Ҳимна», аз ҷумла, ҳикояти тоҷир ва сӯфтагар ҷолиби дикқат мебошад. Файр аз ин дигар асарҳои адабии сӯғдӣ низ бисёранд.²⁶⁸

Ақоиди мазҳабӣ

Дар бораи ақоиди мазҳабии ахли Суғд дар маъҳазҳои гуногуни сӯғдӣ, хитой, арабӣ ва тоҷикию форсӣ маълумот ба назар мерасад. Ваде мӯқоисаи ин маълумотҳо кори ниҳоят душвор аст, ба ин сабаб дар бораи тартиби диндории сӯғдиён дар адабиёт то ба ҳол ягон асари мукаммале таълиф нашудааст. Ба маъҳазҳо муроҷиат мекунем.

²⁶⁵ Бертельс Е.Э., 1960, с. 72.

²⁶⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 72.

²⁶⁷ Тағсилоти инро ниг. дар: Дъяконов М.М., 1951 (ҳаволаҳо ба маъҳаз ва адабиёт низ дар ҳамин ҷо).

²⁶⁸ Йӯнвӯнистӣ Е., 1956; Hÿnnning W.Й., 1940., 1945; 1946; Брагинский И.С., 1955. с. 129-131, 207-215, 413-415.

Дар Сүфд «арвохи Дэсиро мепарастанд ва аз дарёи ғарб (яъне баҳри Каспий–Б.Ф.) сар карда, то саросари мамолики Шарқ ба он эътиқод доранд. Зоҳиран, ин бутест заррин, ки миёнаш 15 фут аст ва ба ҳамин мувофиқ қад дорад. ҳар рӯз ба ин бут панҷ уштур, даҳ асп ва сад гўсфандро курбон мекунанд. Шумораи курбонио-вардагон баъзан ба 1000 мерасад...»²⁶⁹. Дар тарчумай холи Сюан-сзан гуфта мешавад, ки дар Самарқанд «малик ва мардум ба Буддо имон надоранд ва оташ мепарастанд».²⁷⁰ Инчунин ривоят ҳаст, ки ба «арвохи бадкирдори олам»²⁷¹ ва ба «худованди осмон» низ эътиқод вучуд дошт. Ба қавли Хой Чао, дар Сүфд дар нимаи аввали аспи VIII «эътиқоди арвохи осмон маъмул буд».²⁷² Дар боргоҳи ҳокими Сүфд, инчунин «маъбади ниёғон»²⁷³ низ вучуд дошт.

Дар китоби олимӣ бузурги аспи XI Осиёи Миёна - Берунӣ «Осор-ул-бақия» бо номи «Гуфтор андар идҳо таквими сүғдиён» боби маҳсусе ҳаст.

Дар асари олимӣ бузурги аспи XI Осиёи Миёна - Абӯрайхони Берунӣ «Осор-ул-бақия» фасле ҳаст, ки дар он ҷашни моҳҳои сүғдиҳо тавсиф ёфтааст. Рӯзи бисту ҳаштуми моҳи аввал «зардуштиёни Бухорою идест, ки «Ромиши оғом» меноманд. Ва дар он ид дар оташкадае, ки наздики қаряи Ромиш аст, ҷамъ мешаванд. Ва ин оғомҳо назди онон азизтарини идҳост. Ва дар ҳар дехе, ки бошанд, назди раиси ҳуд барои ҳӯрдану ошомидан ҷамъ мешаванд. Ва ин ид барои эшон дар чандин навбат аст». Ин иди Соли нав аст, ки бо тасаввуроти роҷеъ ба табииати миранда ва азнав зиндашаванда алоқа дорад. Дар яке аз моҳҳои сүғдиён расми рӯзадорӣ низ мавҷуд аст. Онҳо «дар ин рӯз таому шаробро тарқ мекунанд ва аз он чӣ бо оташ пухта шавад, парҳез менамоянд. Ва ҳамиру меваю набот меҳӯранд». Рӯзи дувуми моҳи дигар онҳо «дар оташкадаҳо ҷамъ мешаванд ва ҷизеро, ки аз орди арзан ва равғану шакар пухтаанд, дар он ҷо меҳӯранд». Ва ниҳоят расме ҳаст, ки соле як бор «ҳаҳли Сүфд бар мурдагони пешини ҳуд гиря мекунанду бар онҳо навҳа мезананд ва рӯйҳои ҳудро меҳарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд». Ҳамчунин расм дар байни Ҳоразмиён ва форсхо низ мавҷуд буд. Аз ривоятҳо, ки дар бораи ин ҳалқҳо карда мешаванд, баъзе ҷиҳатҳои тозае аён мегардад, аз ҷумла ин аст, ки онҳо «дар рӯзҳои фарвардгон барои арвоҳи мурдагон дар гӯристонҳо ғизо мегузоранд».²⁷⁴

Хуллас, аз гуфтаҳои Берунӣ ҷунин бармеояд, ки паравиши мурдагон низ маъмул буд. Ин нуктаро мо дар ҳикояти Наршахӣ низ мебинем, ки ба Сиёвуш баҳшида шудааст - дар Бухоро дар субҳидами Соли Нав ҳар як аҳли шаҳр ба арвоҳи Сиёвуш хурусеро курбон мекард. Муҳаққиқон ҳикояи Наршахӣ ва он маълумотеро, ки Вэй-сзе дар бораи Самарқанд додааст, мукоиса карданд. Ва моҳияти он маросим маълум шуд ва гап дар ҳамин будааст, ки мардум имони комил доштаанд, ки он ҷавони мукаддас моҳи ҳафтум мурдааст ва устухонаш гум шудааст. Вақте ки ҳамин моҳ мерасид, диндорон либоси сиёҳ пӯшида, пои луч мебароянд ва мушт ба сина кӯфта навҳа мекашанд. Онҳо дашт ба дашт такопӯ мекунанд, то ки турбати ҷавони мукаддасро ба даст оранд. Ин маросим рӯзи ҳафтум ба охир мерасид.²⁷⁵

²⁶⁹ Бичурин, II, с. 313.

²⁷⁰ «The Life of Hsuan-Tsaug», 1959; Chavannys E., 1903, p. 133.

²⁷¹ Бичурин, II, с. 310.

²⁷² Fuchs W., 1938, s. 452.

²⁷³ Бичурин, II, с. 281.

²⁷⁴ Берунӣ, 1958, с. 284; ниг. низ ба с. 236, 255.

²⁷⁵ Дъяконов М.М., 1951, с. 36–37 (бо ҳавола ба маъхазҳо).

Вале пастиши Сиёвуш на факат танҳо пастиши мурдагон буд, дар ин ақида нуктаҳои динҳои қадимтаре инъикос ёфтаанд, ки ба худои набот имон дошт ва он мемурду боз зинда мешуд.²⁷⁶

Мо дар боло новусҳои Панҷакентро зикр карда будем. Новусҳо аз Коғирқалъаи наздикии Самарқанд ҳам ёфт шудааст. Дар худи Самарқанд бисёр оссуарийҳо ба даст омаданд. Аз деҳаи Бия-Наймани наздикии Каттакӯргон бисёр оссуарийҳо ёфт шуд, ки нақши муқарнасии латифу нозуки хушнамуде доранд.²⁷⁷

Аввалин оссуарий вақти кофтани таҳқурсии иморат соли 1971 дар Тошканд падид омад. ҳангоми соли 1886 дар Афросиёб ҳафриёт кардани Н.И. Веселовский боз як оссуарии пурнакш ёфт шуд, ки олим онро «тобути сафолии давраи тоислом» мешумурд. Соли 1900 худи ҳамин олим истилохи «оссуарий»-ро ҷорӣ кард (аз калимаи лотинии ossfaқifm, ки маънояш устухондон мебошад), ки он дар илм маъмул гардид. Бо тадқики оссуарий ва маросими дағн дар оссуарий пеш аз инқилоб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, К.А. Иностранцев барин олимон ва баъди инқилоб А.Я. Борисов, Ю.А.Рапопорт, Б.Я. Ставиский барин олимон машғул буданд.

Ба туфайли тадқиқоти ин олимон маросими дар оссуарий дағн кардани сүгдиёнро чунин таъвил кардан мумкин аст. Дар «Авесто» ва дар дигар асарҳои давраҳои сонии зардустия гуфта мешавад, ки часади зардустиро ба ҷое бояд бурд, ки он даҳма ном дорад ва дар ин даҳма «доимӣ» сағҳо ва паррандаҳо ҳастанд, ки гӯшти мурдаро ҳӯрда, устухонашро тоза мекунанд» (масалан, дар ин бора дар «Видевдат» ҳам сухан меравад). Чи тавре маълум аст, ин одат қарип бе ҳеч гуна тағйирот дар байнӣ габрҳои хиндуston бокӣ мондааст, ки онҳо дар асарҳои миёна аз Осиёи Миёна ба он ҷо кӯчида рафта буданд ва ҳоло ҳам ба зардустия имон доранд. Баъди ин устухонҳоро ҷамъ карда, ба ҷои маҳсусе бурда мемонанд ва номи ин чоро устуодон (ё астодан) мегуфтанд. Дар маъхазҳои арабӣ, ки истилои арабро ба қалам медиҳанд, он иншооте, ки дар боло зикр кардему онҳо ба арабҳо дар Осиёи Миёна дучор меомаданд, новус номида шудаанд.²⁷⁸

Маъхазҳои хаттӣ бевосита шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғд чунин маросим маъмул буд ва ин ҷиҳати масъала хеле муҳим аст ва инро муҳаққиқони пешазинқилобӣ ҳам қайд кардаанд. Сафири Хитой Вэй-сзе, ки дар ибтидои асри VII ба Суғд омада буд, чунин навиштааст: «Берун аз шаҳр дар ҷои алоҳида қарип дусад хонавода истиқомат доранд, ки маҳсус машғули дағн мебошанд, онҳо дар ҷои хилват ҳавлии маҳсус соҳтаанд, ки дар он ҷо сағҳои маҳсусро парвариш мекунанд, агар ягон қас мурд, мурдаи ўро ба миёнҷои ҳамин ҳавли бурда мемонанд ва сағҳо гӯшти мурдаро ҳӯрда, устухонашро тоза мекунанд, пас аз ин устухонҳои мурдаро ҷамъ карда, дар зарфи маҳсус андохта мемонанд ва онро гӯр намекунанд». ²⁷⁹ Аз рӯи гуфтаҳои Табарӣ ва Наршахӣ маълум мешавад, ки баъзан устухони мурдаро одамони маҳсус тоза мекардаанд. Ба қавли К.А.Иностранцев, маросими муқаррарӣ набуд ва он факат дар мавридиҳои маҳсус ба ҷо оварда мешуд.²⁸⁰ Вале устухонҳое, ки дар новусҳои Панҷакент ёфт шуданд, дар худ осори дандон надоранд ва ҳатто

²⁷⁶ Толстов С.П., 1948 а, с. 202–204.

²⁷⁷ Кастанъский Б.Е., 1909 (замима); Борисов А.Я., 1940 а; Ставиский Б.Я., 1961 б; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁸ Бартольд В. В., 1966 а, 1966 б; Иностранцев К.А., 1907 6; 1907 а, 1909; Борисов А. Я., 1940 6; Ставиский Б.Я., 1952; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁹ Chavannys Ÿ 1903, p. 123.

²⁸⁰ Иностранцев К.А., 1909, с. 115.

пайванди сутунмұхра безарар мондааст - хол он ки агар гүшти устухонро сағхо меҳұрданد, осори дандон ҳатман бокій мемонд. Дар хар як дахмаи Панчакент – ба ҳисоби миёна устухони даҳ мурдаро мегузаштаанд. Дар дахмаҳо ғайр аз оссуарийҳо, инчунин зарфҳои сафолӣ, тангаҳои мисӣ ва асбоби зинату ороиш ҳам монда мешуд.²⁸¹

Дар боло дар бораи маросими сүгвөрии сүгдиён андак маълумот оварда будем. Дар хүччати В-8 Қалъаи Муг (ки шартномаи фурӯши замин аст) гуфта мешавад, ки ҳаридорон ва авлоди онҳо ҳақ доранд, дар ин замин мурда гузоранд ва сүгвөрии кунанд.²⁸² Маросими сүгвөрии ҳангоми дағн дар «Шоҳнома» ҳам тасвир шудааст.²⁸³ Ин маросим, инчунин дар санъати тасвирни сүгдиён низ инъикос гардидааст. Аслан ин маросим ба қонуну қоңдаҳои зардустия хилоф мебошад, зеро зардустия дар болои мурда гиряву нола карданро катъиян манъ намудааст. Вале дар Осиёи Миёна ва, аз афти кор, дар Эрон ҳам ақидаҳои қадимии ҳалқӣ нисбат ба манъи динӣ зӯртар буданд.²⁸⁴ Дар давраҳои баъдина зидди ин маросим ислом ҳам дурудароз муборизаи шадид бурд, вале дар ҳама чо - ҳам дар Байнаннахрайн, ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна мачбур шуд, ки ақиб нишинад. Ин ё он шакли маросими мазкур то ба қарибихо вучуд дошт. Дар болои мурда гиряву нола карда ва ҳатто «самотъ рафтсан» (ки як навъи рақси маросими дағн аст) дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам маъмул мебошад.

Дар маъхазҳо «оташкада» ва «буткада» зикр шудааст. А.М.Беленицкий роҷеъ ба он тамоми маълумотро ҷамъ кард ва ба тафсил таҳлил намуд. Ғайр аз маъхазҳои номбурда, инчунин «Шоҳнома»-ро низ далел овардан мумкин аст, ки дар он «оташкадаҳои» Бухоро ва Пайканд қайд шудаанд. «Шаҳристонҳои Эрон» ном асари географии паҳлавии асари IX ҳабар медиҳад, ки дар Самарқанд писари Сиёвуш оташкадае бино карда, ба он чо матни «Авесто»-ро, ки дар лавҳаҳои тилло (ё зарандуд) навишта шуда буд, гузашт ва баъд онро Сакандар (Искандари Мақдумӣ) ҳароб кард ва ниҳоят, Тури Фрастак (Афросиёб) «ҳонаи худоёниро ба лонаи девон табдил дод». Мувофиқи ривояти маъхазҳои хитой, дар Кушония маъбаде будааст, ки дар деворҳои он сурати шоҳони қадимии ҳалқҳои гуногуни ҳамсоя кашида шудаанд. Малики Кушония ҳар рӯз дар ин маъбад ибодат мекардааст. Наршайҳ ҳам аз «оташкадаҳо»-и Ромитану Бухоро дарак медиҳад ва сухан на дар бораи асари афсонавӣ, балки дар бораи асари конкретӣ-таъриҳӣ меравад. Дар Самарқанд дар айёми истилои арабҳо «буткадаву оташкадаҳо» будаанд ва дар бораи деҳаи Тавовис низ чунин ҳабар ҳаст (Табарӣ, Балозурӣ). Маъхазҳо бисёр тафсилоти ин бутҳоро тасвир кардаанд ва ин бутҳо чӯбини зарандуд, нукрагин ва тиллой будаанд. Вақте ки бутҳои бутҳонаи калони Самарқанд сӯхта шуд, аз хокистари онҳо 50 ҳазор мисқол тилло баромад. Яке аз бутҳои симини Самарқанд баъди об карда шудан 24 ҳазор мисқол нукра шуд. Наршайҳ аз Пайканд сухан ронда менависад, ки арабҳо дар буткадаи он буте ёфтаанд, ки аз нукра буда, 4 ҳазор дирам вазн доштааст, вале мувофиқи ривояти дигар, ин бут тиллой буду 50 ҳазор мисқол вазн дошт. Парастиши ин бут дар Самарқанду Бухоро баъди ғалабаи ислом ҳам хеле давом кард. Буткадаҳо ниҳоят бой буданд, тиллову нукраи бешумор, ҷавоҳироти бисёр доштанд, масалан, гавҳарҳои доштанд, ки ба андозаи тухми мурғ меомад.

²⁸¹ Ставиский Б.Я. ва диг., 1953.

²⁸² Лившиц В.А., 1962, 6, с. 47–48, 52–53.

²⁸³ Беленицкий А.М., 1954, саҳ 82

²⁸⁴ Widyngrӯn G., 1965, 5. 329-330, 339-340.

А.М.Беленитский ҳамаи ин хабару ривоятро ба тафсил тадқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «буткадаҳо» чудо аз «оташкадаҳо» вучуд доштанд.²⁸⁵ Ба фикри мо, А.М.Беленитский ин ақидаи худро пурра исбот накардааст, гарчанде аз як ҷиҳат даъвои вай ҷон дорад. Дигар ақидаи асосии А.М.Беле-нитский ҳамин аст, ки дар Осиёи Миёна рӯҳониёни оташкадаҳо, ки онҳоро зардустӣ меномад, зидди бутпрастӣ мубориза мебурданд ва дар ин мубориза зардустӣён даст боло буданд. Вале, ба фикри мо, ин даъво асоси қазоӣ надорад. А.М.Беленитский ба ақидаҳои худ ҳамон қоидаву қонунҳои зардустияро асос кардааст, ки дар Эрони сосонӣ маъмул буд. Вале зардустияи Осиёи Миёна ба зардустияи Эрон айнан монанд нест. Бинобар ин дар ҳалли ин масъала бисёр эҳтиёт шудан даркор. ҳанӯз В.В.Бартолд таҳмин карда буд, ки ақоид ва русуми зардустии Осиёи Миёна «аз ақоиди пайравони аслии Зардуст ҳеле фарқ мекунанд». А.Ю.Якубовский навишта буд: «Асоси ҳам зардустияи Эрон ва ҳам дини сүғдиёну бохтарҳову хоразмиён ким-ҷӣ хел эътиқоду ақоиду русуми ягона буд ва он эътиқод, аз як тараф, тасаввуроти дуалистонаро дар бораи муборизаи олами некӣ ва бадӣ, аз тарафи дигар, парастиши оташро дарбар мегирифт. Дар Эрон зардустия ба дини давлатӣ табдил ёфт ва соҳиби ақоиди мустаҳкаму аниқ гардид ва ташкилоти мураккаби пешвою роҳбарони он ба миён омад, ки ба корҳои давлатӣ, алалхусус, дар ҷабҳаи идеология таъсири зӯр доштанд. Дар Осиёи Миёна тақдирӣ зардустия дигар ҳел шуд – яъне ақоиди аниқу мустаҳкам ба вучуд наовард, ба дини давлатӣ табдил наёфт, зеро ҳуди он давлати ягона набуд ва пешвои роҳбарони он ҳам ба як ташкилоти тавони мустаҳкам муттаҳид шуда натавонистанд. Зардустия бо динҳои маҳаллӣ омехта шуд, ки онҳо, аз афти кор, ба парастиши оташ ҳеле мувофиқат доштанд».²⁸⁶ Барои ифодаи дини сүғдие, ки ба он давраҳо нисбат дошт, ҳатто истилоҳи маҳсус «маздоия» пешниҳод карда шуд.²⁸⁷ Эроншиноси машҳури имрӯза В.Б.ҳеннинг ҳам «ба бутпарастии аслии Суғд таъсир расондани таълимоти Зардустро» имконпазир донистааст.²⁸⁸

Гарчанде ҳанӯз В.В.Бартолд ҳусусияти динҳои маҳаллӣ тоисломиро мавриди тадқиқ қарор дода бошад ҳам, то ба ҳол дар ин бора қарори ягона вучуд надорад ва бисёр масъалаҳо ё торик мебошанд ё роҷеъ ба онҳо ду ақидаи ба ҳам мутлақо ҳилоф ҳастанд. Масалан, ду муҳаққики мӯътамад - А.М.Беленитский ва А.Ю.Якубовский дар масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии динҳои маҳаллӣ ва зардустия ақидаҳои ба ҳам тамоман зид доранд. Муҳаққикиони таърихи маданият ва археологҳо материалҳои лингвистири бояду шояд истифода намебаранд, дар навбати худ, забоншиносон материалҳои археологӣ ва иконографиро дуруст кор намефармоянд ва тадқиқи онҳо низ душворию мушкилоти зиёде дорад, ки алҳол пурра муайян карда нашудааст.

Барои тафҳими ҷаҳонбинии сүғдиён, аз ҷумла, барои тафҳими дини онҳо, суратҳои рӯи девор маъҳази ҳеле муҳим, вале дар айни ҳол, маъҳази бениҳоят мушкилу мураккаб мебошанд. Дар Панҷакент суратҳо мувофиқи як тартиби муайян ҷой гирифтаанд, Масалан, дар толори ҷорқунҷа рост – рӯбарӯи дари даромад, ак-

²⁸⁵ Беленицкий А.М., 1954, с. 52–62. Инчунин ниг.: Смирнова О.И., 1971, с. 103–106.

²⁸⁶ Якубовский А.Ю., 1954, с. 21–22.

²⁸⁷ Испоти ин даъворо ниг.: Ставиский Б.Я. ва диг., 1953, сах. 88, 82. Ба ҳар ҳол, агар ин ислоро ба маънои дилҳоҳ истифода бурдан лозим бошад, ба он сифати «осиёи-миёнагӣ»-ро илова кардан бехтар аст.

²⁸⁸Hynnning W., 1965 a, p. 250 (...impact of Zoroastyr's tȳachings in thȳ nativȳ paganism of Sogdiany).

сар вақт андаруни токчао «...мучассамаи калони худоро чой медоданду баъзан дар пахлӯи он дигар шахсони муқаддасро низ мегузоштанд. Дар пеши сурати худо иштирокчиёни ибодат—сугдиёни рост ё базонуистода тасвир карда мешуданд. Агар худо дар пешгоҳи токча қашида шуда бошад, расми одамон дар деворҳои пахлӯи токча ҳам тасвир шуданаш мумкин буд. Дар ду тарафи қисми марказии расм тасмавор чанд қабат манзараи муҳорибаҳову зиёфатҳо ва аксар вақт достонҳои муқаммали пурмаъно тасвир мегардиданд ва бари ҳар як қабати ин расмҳо қариб 1м буд». Дар қисми аз ҳама поёни расм дар лавҳои чоркунча суратҳои афсонавӣ ё майши қашида мешуданд.²⁸⁹ Аз худи ҳамин тартиби ҷойгиршавии расм маълум, ки дар ҷаҳонбинии сугдиён ақидаҳои динӣ ва дунёвии онҳо ҷи гуна ба ҳам омезиш ёфта буданд.

Дини маҳалли Суғд соҳиби анъанаҳои муқаммали тасвироти динӣ буд. Ба ҷумлаи худоҳо - худои ҷирмҳои осмонӣ, худои ҳодисаҳои табиат доҳил шуда, инчунин паравтиши баъзе габрҳо низ вучуд дошт. Аз байнин расмҳои худоҳо расмҳои зеринро номбар карда мумкин – олиҳаи ҷордаста, худои урён, ки баданаш қабуд буда, дар миён лӯнгии пустипалангӣ дорад, олиҳае, ки дар таҳт нишастаасту дар пахлӯяш шерҳои болдор тасвир шудааст, худои сесараю шаҳдастас, ки соекан дошта истодааст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар тасвири баъз-e аз ин худоҳо аломатҳои суратҳои ҳиндӣ (шивагӣ) баръало ба назар мерасад. Ба ақидаи А.И. Беленицкий ва Б.И. Маршак, сугдиён дар муддати дароз со-ҳиби ҳати муайян ва анъанаи тасвироти динӣ набуданд. Дар натиҷа ба туфайли ракобати дини буддоия ва монавия, ки ҷунин анъанаро соҳиб буданд, габрҳо анъанаи тасвироти динии ҳиндуро андак дигар сохта, барои эҳтиёҷи худ мувоғиқ намуданд. Ин ақида, ба назари мо, ба ҳақикат ҳеле наздик аст.

Ҷолиби дикқат аст, ки дар Панҷакент дар ҳонаҳои гуногун худоҳои гуногун тасвир ёфтаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони номбурда, ин кор далели ҳамин мебошад, ки ҳар як ҳона соҳиби худои «худаш» буд. Камбағалон бошанд, имкон надоштанд, ки дар кулбаҳои худ расми худоро қашанд, бинобар ин ҳар як камбағал як бутчай сафолӣ меҳариду ба ҳамон ибодат мекард.

Дар ҳар як ҳонаи бой меҳробе буд, ки дар он шабонарӯз оташи муқаддас дар-мегирифт ва ин шаҳодат медиҳад, ки дар системаи онзамонаи динӣ па-растиши оташ аҳамияти қалон дошт.²⁹⁰

Тадқиқотҳои солҳои охири забоншиносон ҳеле маълумоти муғифид дод. Дар никоҳҳати Қалъаи Муғ қасаме зикр мешавад, ки ба номи Баг ва Митра ном худоҳо дода шудааст. Баг ин ҳуди ҳамон худо аст, ки ҳанӯз дар «Ригведа» дар катори Митра дучор мешавад ва худоест, ки мартабааш андак поёнтер аст. Ба ақидаи В.Б. ҳеннинг, дар никоҳҳати Қалъаи Муғ Баг баробари Митра ва ҳатто аз Митра ҳам андак болотар меистад. Митра бошад, мисли Багчун худое тасвир шудааст, ки му-тасаддии муоҳида мебошад.²⁹¹ Ношири никоҳҳат - В.А.Лившиц ба ин даъво зид баромад ва ба ин кор асос ҳам дошт. Мукоисаву таҳлили ҳамаи матнҳои Қалъаи Муғ (ва дигар ҳуҷҷатҳои сугдӣ) В.А. Лившицро ба ҷунин ҳулосае водор кард, ки ин номи худои асосӣ, яъне номи Ахуро Маздо мебошад, вале сугдиён одатан номи пурраи ин худоро (ҳоқмазт'βγ «Баг Ахура Маздо») ба забон намеоварданд ва ба қалам намедоданд (ба ҳар ҳол навишти он ниҳоят кам вомехӯрад).

²⁸⁹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–76,

²⁹⁰ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–86.

²⁹¹ Hýnning W., 1965; p. 248-250 (дар бораи Митра ниг.: Gýrshývitsh s., 1959); Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с. 133–134.

Аз чумлаи худоёни олимартабаи сүғдиён Зарвонаро зикр кардан даркор, ки он ба худои олии хиндуҳо Браҳма айният дорад ва дар матнҳои тарҷу-мавии сүғдию буддой ба сифати «аъзам» ва «шоҳи худоён» дучор мешавад. Ғайр аз ин Вэрэтрагна (Wsyn– Вашэгн), Нанайя, Хварэнҳ (дар шакли рғп – Фарн), Тиштрия (tys Тиш – ситораи Шаб – Оҳанг) ва дигар худоҳо низ маъ-мул буданд. Ба ин силсилаи худоёни нақӯкор худои бадсигол - Аҳриман муқо-бил меистад, ки ба сүғдӣ ба тарзи маҳсус Шимну (Smnf) талафғуз карда мешуд ва дар атрофи худ девҳои (öuw) бисёр дошт. Мо дар байни сүғдиён бисёр мағхуму тасаввуротеро мебинем, ки хеле пештар дар «Авесто» зикр шудаанд.

Масалан, маъбад вағн (βγη) ном дорад. Муарриҳони асрҳои X–XIII (ва дигар маъхазҳои давраҳои сонитар) бисёр дехаҳои Сүғдро ном бурдаанд, ки дар таркиби номи онҳо калимаи фагн («бағн», «вағн») ҳаст ва он, бешубҳа, аз калимаи «вағн» бармеояд (ва инро бори аввал В. Б. ҳеннинг муқаррар кард). Чунинанд дехаҳои Миёнбағн (дар Вобканд), Вануфағн (н)-и қарибии Тавовис (дар атрофи Бухоро), Устувагн ва Хурбағн (дар Фиждувон), Рустовагн ва Карасвагн (дар атрофи Самарқанд), Хушуфағн (дар қарибии Каттакӯғон ё Самарқанд ё худ, эҳтимол, ду деха буд), Кукшибагн (дар қарибии Ургут) ва г. Ақидае ҳаст, ки маънои «хушуфағн» «шаш маъбад» мебошад. Ҳуллас, дар топонимиқаи Сүғд бисёр номҳо бокӣ мондаанд, ки асли онҳо калимаҳои сүғдӣ буда, маънои «маъбад»-ро доранд. Вале агар мо ҳам мисли баъзе муарриҳони имрӯза гумон кунем, ки мавқei он ҷойҳо, ки номи онҳо дар таркиби худ калимаи сүғдии «маъбад»-ро доранд ва ин ҷойҳо дар хоки Сүғд ҷойгир шудани маъбадҳои зардуштиро айнан нишон медиҳанд, ба ҳатои дағал роҳ ҳоҳем дод. Дар воқеъ, қонунияти пайдоиши номҳои муракқаб ҳеле амиқ ва печ дар печ аст. Ҳуди ҳамин гапро дар бораи он номҳои муракқаби маҳалҳо гуфтан мумкин, ки дар таркиби худ Ву, яъне «олиҳа», «худо»-и сүғдӣ доранд.

Номи пешвои маъбад, сардори маъбад вағнпат буд; ин истилоҳ дар «Мактубҳои қадими сүғдӣ» ҳам вомехӯрад. Ин ном дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам ҳаст. Курчи ном вағнпат (ҳуҷҷати I) дар иҷрои супориши муҳими дипломатӣ иштирок кардааст. Ғайр аз ин дар дигар як ҳуҷҷати Қалъаи Муғ (A-5) муғнат зикр шуда» аст, ки маънояш пешвои мугон аст.

Дар қатори дини маҳаллӣ, ки онро ҳозир баъзан дини маздоия ҳам меноманд, дар Сүғд дигар динҳо ҳам паҳн шуда буд. Дар ин давра буддоия обруи казоӣ надошт ва онро дигар динҳо танг карда буданд. Буддоия пайравони бисёр ҳам надошт, вале сарфи назар аз ин, аҳамияти буддоия ва дигар динҳои хиндуён дар ҳаёти Сүғд паст набуд. Мувоғики баъзе ривоятҳо, насрония ҳеле паҳн шуда будааст. Дар ибтидои асри VI дар Самарқанд епископи насронии равияни несторӣ менишааст, дар асри VIII бошад, ҷои ўро митрополит гирифт.²⁹² Дигар дин, ки онро монавия меномиданд, низ ҳеле решা давонда буд.

Дар ҳаёти Сүғди тоисломӣ чи маком доштани монавияро А.М.Беле-нитский муфассал тадқiq кардааст. Қарибҳои солҳои 600 дар байни монавиён тафриқа афтод, дар Осиёи Миён мазҳаби диноварии монавиён барқарор гардид, ки маркази он дар Самарқанд буд. Ба ақидаи А.М.Беленицкий, агар таҳмин кунем, ки расмҳои рӯидевории Панҷакент расмҳои монавӣ мебошанд, ба ҳамин шарт мазмуни онҳоро тафсир кардан мумкин аст.²⁹³ Ва ин тафсир кори ҳеле душвор мебошад.

²⁹² Бартольд В.В., 1964, с. 275.

²⁹³ Беленицкий А. М., 1954, с. 39–52, 62–81; Беленицкий А.М., 1959, с. 61–64.

Кирои таъкид аст, ки ҳатто ҳамин материали на он қадар муфассал чӣ қадар мураккаб будани масъалаи ҳаёти Сугди асрҳои VI–VIII-ро равшан нишон медиҳад. Дар Суғд вучуд доштани динҳои гуногун боиси пайдо шудани системаҳои динии муттҳида (синкетӣ) гардид.

4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Уструshan

Дар маъхазҳои хитой ин ноҳия Сао (Саои шарқӣ), ё худ Су-дуй-ша-на (*Sgo-trâi-şa-nâ*)²⁹⁴ номида шудааст. Маълумоти маъхазҳо дар бораи ин ноҳия ниҳоят кам аст. «Тан-шу» хабар медиҳад, ки қароргоҳи малик дар ёнаи шимолии кӯҳи Боси (ё Пози) мебошад (эҳтимол, қаторкӯҳи Туркистон бошад.—Б.Ғ.). Ин маҳал дар қадим ба шаҳри Арши, яъне Фарғона тобеъ буд. Ши (Тошканд) ва Кан (Самарқанд) аз ин ноҳия дар масофаи баробар воқеъ буданд. Тухоло (Тахористон) андак дурттар доноста мешуд. Йе-ча ном шаҳре низ буд, ки он ғори сарбастае дошт ва ба ин ғор соле ду бор қурбонӣ медоданд. Мардум ба даҳони гор омада, рӯбарӯи он меистанд ва дуде, ки аз он зада мебаромад, одами аз ҳама наздик истодаро мекушт.

Дар солҳои 618–626 дар Су-дуй-ша-на малики ҷавоне ҳукмронӣ мекард. ҳамроҳи Кан (Самарқанд) ин малик ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодааст.²⁹⁵ Ба ақидаи Э. Шавани, шаҳри Су-ду ҳам аз они ҳамин ноҳия буд.

Сюан-сзан ин ноҳияро Сутулисена номидааст ва хабар медиҳад, ки андозаи гирдогирди он 1400 ё 1500 ли мебошад (нисбат ба ноҳияи Чоч 1,5 баробар калонтар ва нисбат ба ноҳияи Самарқанд андак камтар.—Б.Ғ.) Сарҳадди шарқии ноҳия дарёи калонест (номи хитоии Сирдарё оварда шудааст, vale дар ин маврид Сюан-сзан ғалат рафтааст, яъне Сирдарё сарҳадди шимолии Уструshan аст, на сарҳадди шарқии он). Ҳўрду ҳўрок ва расму одати мардум айнан ҳамонест, ки дар Чоч аст. Аз он даврае, ки дар Сутулисена подшоҳ ҳаст, ноҳия ба туркҳо тобеъ мебошад. Дар тарафи шимолу гарбии ноҳия биёбони бекароне ҳаст, ки на об дораду на алаф.²⁹⁶

Ба ҳамин тарик, ҳудуде, ки ин ноҳия дар асрҳои VI–VIII дошт, аниқ маълум аст ва маркази он ҳавзai Үротеппяо Шаҳристон буд. Дар ҷануб ноҳияи болооби Зарафшонро дар бар мегирифт ва, аз афти кор, то ба ёнаҳои шимолии қаторкӯҳи ҳисор тӯл мекашид. Дар шимол ҳудуди ноҳия Сирдарё буд, дар шарқ бошад, сарҳадди ноҳия мулкҳои Ҳучанд ҳисоб мешуд (таҳминан), дар шимолу гарб бошад, мулкҳои Самарқанд (ба маънои васеи Самарқанд) ҳудуди ноҳия доноста мешуд. Дар бораи номи ноҳия ҳаминро гуфтан лозим, ки транскрипсияи хитоии он аз талаффузи аслии он хеле дур аст. ҳатто географҳои асримиёнагии арабу форс ҳам номи ноҳияро ҳар яке ба тарзи худ навиштаанд ва ин ҳолат боиси ҳамин шуд, ки даъвоҳои бесосу нодуруст ба миён омад ва бъазе олимони ҳозиразамон иддао карданд, ки «Уструshan навиштан дурусттар мебошад.²⁹⁷ Вале ин гуна олимон ба назар намегирифтанд, ки ҳам дар навишти хитоии ном ҳарфи «т» ҳаст ва дар тала-

²⁹⁴ Су-дуй-ша-на боз як ҷонд вариантҳои дигар дорад, ки дар бораи онҳо ниг.: Chavannys E., 1903, p. 138.

²⁹⁵ Бичурин, II, с. 138; Chavannys Ÿ 1903, p. 37, 99, 136–139, 312.

²⁹⁶ Beal S., 1906, I, p. 31–32. Дар тарҷимаи ҳоли Сюан-сзан («The Life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 47) ягон маълумоти дигар ба назар намерасад.

²⁹⁷ Нематов Н., 1957, с. 16.

ффузи имрӯзаи тоҷикӣ ҳам нохия «Истравшан» («Истаравшан») аст, яъне «т» дорад.

Ниҳоят ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам қатъиян исбот карданд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вилоят Уструшана²⁹⁸ ном дошт, vale сонитар ҳарфи «т» сокит гардид. ҳокимони Уструшана соҳиби увони «афшин» буданд.²⁹⁹

Дар майдони Уструшана ҳафриёти зиёде гузаронда шуд. Қароргоҳи афшинҳои Уструшана андак дурттар аз посёлкни хозираи Шаҳристон воеъ буд. Дар ин ҷо, дар соҳили ғарбии сойи Шаҳристон, дар ҷои баланд димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа ҷой дорад, ки деворҳои он нағз бокӣ мондаанд. Вусъати димна 5 га аст. Димна аз ду қисм иборат мебошад – дар тарафи ғарб 8–10 м болотар аз майдони димна теппай арк қад ароҳтааст.

Аз арк қасри афшинҳои Уструшан ёфт шуд. Аз ҷумлаи хонаҳои қаср толори ниҳоят азим (вусъаташ 230м²) макоми маҳсус дорад, Ин толор се қабат ва айвончае дорад, ки дар он таҳт меистод. Дар шафати он толор боз як толори қабул ҳаст, ки он ҳурдтар мебошад, vale вусъати ҳамин толори «хурд» ҳам 95м² аст. Дар ин ҷо инчунин ибодатхонаҳо, хонаҳои хоб, ошхона, нонвойхона, қўрхона ва ф. ҷойгир шудаанд. Так-таки деворҳои толор ва долон суфаҳои дароз соҳта шудаанд ва дар даҳлезҳо, рӯбарӯи дари даромад, суфаҳо барҷаста пеш баромадаанд ва як наъв «эстрада»-ро ба вучуд овардаанд. Барои нигоҳ доштани озука дар фарши хона ҳумҳои бисёре шинонда шудаанд, ки зарфияти умумии онҳо қариб 10м³ мебошад. Девори толорҳо ва долонҳо саросар бо нақшу нигори назаррабо ва лавҳаҳои ҷӯбии қандакоришуда пӯшида шуда буданд.

Қаср муддати дароз вучуд дошт ва ниҳоят тӯймаи оташ гардид. Ба қасофати сӯхтор аксари ороиши он нобуд шуд, vale ҳамон қисми ноҷизе, ки то ба рӯзҳои мо расидааст, аз санъати баланди Уструшани давраҳои қадим шаҳодат медиҳад.

Дар қисми поёни долоне, ки кӯндаланг тамоми иншоотро бурида гузаштааст, силсилаи расмҳои аҷоиб ба назар мерасад. Дар тарафи чапи расм марде тасвир шудааст, ки дар болои кати қолинфарш нишастааст. Андак дурттар аз ин мард расми як зану як мард менамояд, ки кӯдакеро дудаста дошта истодаанд. Дар пахлӯи онҳо боз расми як мард ҳасту дар қафои вай як ҷизи «дарёмонанд» қашида шудааст ва дар рӯи он як маҳлуки моҳибашара тасвир ёфтааст. Баъди ин чанд одам хира менамоянд, ки ба тарафи чап, ба тарафи «дарё» рафта истодаанд. Ин қисми расм хеле зарар дидаст ва қариб базӯр менамояд. Ниҳоят, баъди ин одамон расми модагурги қалоне ҳаст, ки сарашро ба рост гардонда, ба қафояш менигарад ва ду кӯдак синаи модагургро макида истодаанд.

Н.Н.Неъматов аввал пайдоиши ин расмро андак рӯяқӣ шарҳ додааст ва гумон кардааст, ки расми мазкур ба ин ҷо дар асрҳои V–VII эраи мо аз соҳилҳои баҳри Миёназамин омадааст, vale гуфтан даркор, инчунин қайд кардааст, ки дар Осиёи Миёна «барои азҳудкунии анъанаҳои асотирии насронияи Ғарб заминай муайяни динӣ вучуд дошт»³⁰⁰.

Дар нашри русии китоб мӯътиҷи карда будем, ки ҳалқҳои гуногуни Осиёи Миёна ва Марказӣ ривоятҳои доранд, ки ба ривояти машҳури этрусскурийӣ хеле монанд аст. Сабаби дар Осиёи Миёна вучуд доштани ин расмро бояд дар ҳамин донист, ки ривояти модагургро макида ба воя расидани шоҳзода (ё шоҳзодагон)

²⁹⁸ Лившиц В.А., 1962, б, с. 87. 29

²⁹⁹ Бартольд В.В., 1964, с. 497.

³⁰⁰ Неъматов Н. Н., 1968, с. 33–34.

дар Шарқ дар давраҳои ниҳоят қадим пайдо шуда буд.³⁰¹ Н.Н.Неъматов дар асаҳрои минбаъдааш ақидаи худаш ва ақидаи моро дар ин бобат хеле инкишоф дода, фикри худро хеле мукаммал намуд,³⁰² вале гуфтан даркор, ки оид ба якчанд нуктаҳои муҳим ҳам ақидаи вай баҳснок мебошад.

Дар толори хурд пораҳои расмҳое гирд омадаанд, ки аз унсурҳои алоҳидаи тамоми композитсия маълумот медиҳанд. Масалан, чунин аст расми се савори дартоз, ки дар бар либоси ҷангӣ доранд ва ба тарафи чап рафта истодаанд. Дар таги суми аспҳо мурдаи душман тасвир ёфтааст. Инчунин расмҳои якчанд олиҳаву худоҳо ба назар мерасанд, масалан, расми худои ҷордаста, расми олиҳаи ҳоладор, ки дар болои шери лаҷомзада нишастааст, боз як расми дев менамояд, ки данондҳояшро гиз карда истодааст. Боз як расми олиҳаи ҷордастаи шерсавор ҳаст, ки ба тарафи вай ҷанговаре савори ароба давида истодааст ва ба ароба аспҳои болдор қӯш карда шудаанд. Ҳуди ҷанговарон низ ҳама бол доштаанд. Бисёр дигар расмҳое низ ба даст омадаанд, ки дар онҳо манзараҳои муҳорибаҳо ва зисту зиндагонии мардум (масалан, расми дуҳтари ӯднавоз) инъикос гардидаанд. Расмҳо бағоят анику дақiq, равшану возех ва бо маҳорати комил қашида шудаанд. ҳама расмҳо бисёрангаанд, тобиши рангҳо ниҳоят гӯё буда, бештар ранги кабуд ва зарду сурҳа истифода шудаанд.³⁰³

Н.Н.Неъматов менависад, ки аз ҳаробаҳои қаср қариб 200 пораҳои чӯбҳои қандакорӣ ёфт шуданд. Аз ҷумла «...якчанд ҳайкалчаҳои одамону парандагон ва варакаву лавҳаҳои зиёде дастрас гардидаанд, ки соҳиби манзараҳои мукаммалсюжет буда, дар онҳо расми одамон, ҳайвонот, парандагон, коҳинон тасвир шудаанд. Инчунин аракаи аҷоиби таги равоқ ёфт шуд, ки дар он расми одамон сабт гардидааст. Боз як пештоқ (тимпан) ба даст омад, ки ҳамто надорад.

Дар вусъати ин пештоқ ривояти қадимиэронии муборизаи бадиу некӣ инъикос шудааст, ки дар он образҳои шоҳзода Фаридун, Коваи оҳангар ва шоҳ Захҳоқи одамхӯри мордакитф таҷассум ёфтааст.³⁰⁴ Ин пештоқ ва умуман, тамоми осори санъати шаҳристон барои тадқики маданияти бадӣ, асотир ва зисту зиндагонии Осиёи Миёнаи аввалҳои асрҳои миёна аҳамияти ниҳоят қалон дорад.

Андаке дуртар аз димнаи номбурда теппаи дигар ҳаст, ки онро қальбаи Каҳҷаҳаи II мегӯянд. Тарҳи ин қальба тамоман дигар аст. Майдончай (210x230 м) ҳамвори ҷорқунҷа гирдогирд девор дорад. Дар яке аз гӯшаҳои майдонча теппае ҳаст. Маълум шуд, ки дар таги ин теппа ҳаробаҳои бинои сеошёнаи қасрмонанд ниҳон будааст. Дар ин ҷо ҳам бисёр толорҳои ташрифот ва ҳонаҳои истикоматӣ ёфт шудаанд. Шифти ҳонаҳо ҳиштини гунбазӣ ва мукаррарии болорпӯши сутундор мебошанд. Бинои ёфтшуда қасри истеҳқомдор буда, деворҳояш пур аз нақшу-нигор ва болору шифту сутунҳояш қандакорӣ шудаанд.³⁰⁵

Дигар ёдгории Шаҳристон - Чилхӯчра, ки дар қарииб андароби Кулқутан ва сойи Шаҳристон воқеъ аст, чунон хуб бοқӣ мондааст, ки кас дар ҳайрат мемонад. Ин бинои дуошёнаи қасрмонанд мебошад. Иморат таърихи дурударози мураккаб дорад ва борҳо аз дигар соҳта шудааст. Вале сарфи назар аз ин ҳонаҳои ошёнаи

³⁰¹ Оид ба тадғиги муфассали ин маъсала ниг.: Йindyr G., 1964; инчунин тагризро, ки оид ба ин китоб баромадааст, ниг.: Assmussyn J., 1967; Йivar A.D.H., 1967, p. 512. Мадракоти пурарзиш дар маълумотномаи зерин ҳам ҳаст: Thompson S., 1955.

³⁰² Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975.

³⁰³ Неъматов Н.Н., 1973.

³⁰⁴ Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975, с. 438-439.

³⁰⁵ Неъматов Н.Н. ва Хмелницкий С.Г., 1966.

якум ва қисми хонаҳои ошёнаи дувум чунон хуб бокӣ мондаанд, ки дар бораи соҳти аслию аввалии иморат ба мо маълумоти пурра медиҳад.³⁰⁶ Қасри Ӯртакӯрғон, ки дар қарибии Чилхӯчра воқеъ аст, низ ҷолиби диққат мебошад.

Мо расму суратҳо ва чӯбҳои қандакории иморатҳои Уструшанро дар боло зикр карда будем. Ин расму суратҳо дар айни ҳол ёдгории маданияти бадей мебошанд, онҳо инчунин маъхазе мебошад, ки дар асоси он дар бораи идеологияи уструшаниҳо, аз ҷумла дар бораи дини уструшаниҳо тасаввуроте ҳосил кардан мумкин аст. Мувофиқи бâъзе мадракоти мавҷуда, масалан, аз рӯи мурофиаи ҷинонъяти ҳайдар ном афшин (асри IX), ки гуноҳаш пинҳонӣ парастидани дини ниёғони қадимааш будааст, ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин, ки дар Уструшан равияни осиёимиёнагии зардуштия ҷараён доштааст³⁰⁷ ва ин равияни зардуштия аз зардуштияи сүғдӣ фарқи қазоиен надошт. Масалан, маълумоте ҳаст, ки маросими дар оссурӣ дафн кардан маъмул буд.

Забони уструшаниҳо яке аз лаҳҷаҳои забони сүғдӣ мебошад. Дар Чилхӯчра ҳуҷҷатҳо ёфт шуданд, ки бо ранги сиёҳ дар таҳтакоҳо сабт гардидаанд. Яке аз ин ҳуҷҷатҳо пурра ба дasti мо расидааст ва онро В.А.Лившиц хондааст. Ин ҳуҷҷат ҳам мисли ҳуҷҷатҳои сүғдӣ мебошад. Мазмуни он ҷунин аст: «Бипурсидам, ман Чийус, дар 39-ум рӯзи ҳсар карда] аз рӯзи ватӣ ҳрӯзи 22-юми моҳи сүғдӣ] моҳи вагониҷ ҳмоҳи 8-уми соли сүғдӣ] ҳарҳоро. Фарнарҷ овард онҳоро барои ман аз ҳдехаи] Атрипазмак ҳва 30 тан] байни онҳо якто ҳам бадаш набуд». Дар қафои таҳтакоҳи ҷунин ибора ҳаст: «Нависанда Гушнаспич бо супориши Фарнарҷ». Услуби ҳат ба услуби ҳати ҳуҷҷатҳои Қальъаи Муғ хеле монанд аст.³⁰⁸

Ҷолиби диққат аст, ки ҷунин ки дар Суғд мебинем, дар Уструшан ҳам котибони қасбӣ будаанд ва акунун мо номи яке аз он котибонро медонем. Аз дигар тараф, номи одамон ҳоси номи зардуштиён аст

Дар бораи равнақу ривоҷи қосибӣ, зироат ва ғ. низ маълумот ба даст омадааст. Ҳамаи ин материалҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ибтидои асрҳои миёна Уструшан маданияти баланде дошт ва бисёр падидаҳои ин маданият ба маданияти Суғд хеле наздик ва баъзан айнан ба он монанд буд.

Фарғона

Дар маъхазҳои ҳориҷӣ Фарғона дар асрҳои VI-VII Фейхан, Боҳан, Паханна номида шудааст. Дар асоси ин транскрипсия ва номи сүғдии Фарғона гуфтан мумкин аст, ки дар қадим Фарғона Фарҳоҷона ё Фрагона талаффуз карда мешуд.³⁰⁹

Мувофиқи ҳабари Сюан-сзан, Фарғона аз чор тараф бо қӯҳҳо ихота шудааст.³¹⁰ Ин гап далели ҳамин, ки дар асри VII Фарғона гуфта водии Фарғонаро дар назар доштанд. Сюан-сзан боз менависад, ки замини Фарғона пурфайзу серҳосили пуроб асту аз гулу мева саршор мебошад. Аспу ғовҳои Фарғона шӯҳрати зиёд доранд.³¹¹ Ҳой Ҷао ба ин гапҳо боз илова мекунад, ки дар Фарғона аспу ҳачиру гӯсфанд ҳаст. Пахта мекоранд, либосро аз пӯст (яъне аз ҷарм ё пашм.— Б.Ғ.) ва пахта медӯзанд.³¹²

³⁰⁶ Пўлодов Ӯ.П., 1968.

³⁰⁷ Пўлодов Ӯ.П., 1968, с. 20-21.

³⁰⁸ Chavannys E., 1903 Р- 148.

³⁰⁹ Лившиц В.А., 1962 6, р. 85.

³¹⁰ Bea1 8., 1906, I, р. 30.

³¹¹ Iiid, р. 30-31

³¹² Fuch W., 1938, 8. 452.

Силсилаи олии Фаргона дар муддати чандин аср гусиста нашудааст.³¹³ Факат тақрибан соли 630 ноҳияи Фаргона ягон даҳ сол бе подшоҳ буд. Мувофиқи хабари маъхазҳо, ҳокимони зўртар ниҳоят тавоно шуда мерафтанд ва онҳо ба ҳамдигар итоат надоштанд.³¹⁴

Карибиҳои соли 720 дар Фаргона подшоҳи муктадире ҳукм меронд, ки маъхазҳои арабӣ ўро Алутар гуфтаанд.³¹⁵

Ҳокимони Фаргона унвони маҳаллӣ доштанд, ки он «ихшид» ё «ихшад» буд. Андақе сонитар, дар соли 726 дар Фаргона ду ихшид буд: ихшиди мулк-ҳояш дар ҷануби дарё буда ба арабҳо ва ихшиди мулкҳояш дар шимоли дарё буда ба туркҳо итоат мекард.³¹⁶ Соли 739 дар Фаргона Арслон Тархон ном турк ҳукмронӣ мекард.³¹⁷ Дар он давраҳо пойтахти Фаргона, мувофиқи баъзе маъхазҳо, шаҳри Косон ва, аз рӯи як қатор дигар маъхазҳо, Ахсикат буд.³¹⁸

Тавсифу тафсири воқеаҳои давраи истилои араб далолат менамояд, ки Фаргона сарзамини тавоное буд ва дар ҳаёти сиёсии Осиёи Миёна мақоми муҳим дошт. Яке аз сабабҳои ин иқтидори ҳарбӣ он буд, ки ба пойгоҳи мустаҳками иқтисодӣ такя мекард. Дар боло қайд карда будем, ки ҳочагии қишлоқ, ҳам зироат ва ҳам ҷорводорӣ ҳеле равнаку ривоҷ дошт. Маҳорати косибони Фаргона ҳам ба дараҷаи баланд расида буд. ҳамин ҷиҳат ҳам ҳеле аҳамият дошт, ки савдои ҳориҷӣ басо вусъат ёфта буд ва ба мамлакатҳои ҳамсоя аспҳои ҳушзор, доруворӣ, рангубор, маснуоти шишагии нилранг вағ. ба фурӯш мерафт.³¹⁹

Ҳаробаҳои Косон дар канори Косонсой воқеъ буд, ки аз ду қисм - аз шаҳр ва аз қалъа иборат аст. Тарҳи шаҳр ба шакли трапетсия буда, андозаи тарафҳои он 160, 180 ва 80 м мебошад. Девори шаҳр морпечи шикаста аст ва дар гӯшаҳо бурҷҳои мустаҳкам дорад. Арк дар ҷанубу гарби шаҳр ҷой гирифтааст. Иқтидори мудофиаи шаҳрро боз девори иловагие меафзуд, ки 15м дарунтар аз девори асосӣ соҳта шуда буд ва паси дарвозаи шаҳрро банд мекард. Қалъа андақе дурттар аз шаҳр дар баландие меистод (умуман, намуди ин ҷо Қалъаи Қаҳқаҳаи I ва II-и Шаҳристонро ба хотир меоварад). Қалъа ин девори гафсу мустаҳкаме мебошад, ки майдончай вусъаташ 90x70 м бударо гирдогирд печонида гирифтааст. Девори мазкурро боз шаш бурҷи дигар мустаҳ-камтар кардаанд. Аз ин майдонча то дарвозаи шаҳр ду қатор девор будааст, ки аз афти кор, роҳи байни шаҳру қалъаро муҳофизат мекард ва ҳардуро ба ҳам мепайваст. Тӯли умумии атрофи ҳамаи ин ҳаробаҳо ба 2 км мерасад. Соли 1948 дар ин ҷо А.Н. Бернштам каме ҳафриёт карда буд. Маълум шуд, ки ин маскан ҳанӯз дар давраи Кушониён низ вучуд доштааст. Дар болои ана ҳамин маскан ва ҳамин масканро ба асос гирифта, дар ибтидои асрҳои

³¹³ Бичурин, II, с. 319.

³¹⁴ Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁵ Пештар номи ин подшоҳро Аттор меҳонданд (ва дар имлои арабӣ ин гуна хондан раво аст) ва В.А. Лившиц, ҳатто этимологияи ин номро пешниҳод кард, ки он «сиёҳ» мебошад (Лившиц В.А., 1962 6, с.85). Алутар талафуз шудани ин номро О.И.Смирнова (1969, с. 213–214) мугаррар кардааст.

³¹⁶ Fucsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁷ Chavannys E., 1903, p. 149.

³¹⁸ Дар бораи пойтахти Фаргиона дар ибтидои асрҳои миёна ва вобаста ба ин таҳлили маъхазҳоро (вале маълумоти онҳо ба ҳамдигар ҳилоф аст) ниг.: Бартольд В.В., 1965 в, с. 529

³¹⁹ Schafy় E. H., 1963, p. 64-65, 212-236.

миёна Косон қомат афроҳт ва иморатҳои сершумору қалъаи мустаҳками худро барпо намуд.³²⁰

Дар ибтидиои асрҳои миёна дигар шаҳри марказии Фарғона шаҳри Қува буд, ки дар он ҷо археологҳои Ӯзбекистон ҳафриёт мебаранд.³²¹

Маркази ноҳияи Исфара – қароргоҳи ҳоким Қалъаи Боло буд. Қалъаи Боло дар соҳили дарёи Исфара, 4 км ҷанубтари райони ҳозираи Исфара ҷой дорад. Баландии қалъа 11–12 м андозааш 16Х65 м. ҳангоми ҳафриёти қалъа, ки ба он Е.А.Давидович роҳбарӣ мекард, маълум шуд, ки дар асрҳои VI–VII, дар вакти бардоштани таҳқурсии баланди қалъа, дар таги ин таҳқурсӣ деворҳои қадом як бинои қадимтаре монда будааст. Дар асрҳои VI–VIII ин қалъа дар болои таҳқурсии баланде меистоду деворҳои гафси қалъа пур аз тиркашҳо буд. Ин қалъа бурҷҳои муқаррарӣ, ки ҳоси санъати мемории қалъа мебошад, надошт, вале ба ҷои ин тарҳи беруни девори қалъа зинапояҳои маҳсус дошту имкон медод, ки аз ду паҳлу ҳам душман тирборон карда шавад. Даруни қалъа иборат аз ҳавличаест, ки дар шимоли он воқеъ буд, дар ҷануби қалъа ҷанд ҳонаҳои истиқоматӣ ва ҳочагӣ барпо шуда буд. Деворҳо бо поҳсаи муқаррарӣ ва ҳишти ҷоркирраи ҳоми андозааш 52x26x10 м бардошта шудаанд, деворҳои бинои қадимтари таги таҳқурсии қалъа ҳам аз чунин масолех соҳта шудаанд. Деворҳо ҳама андова буда, ранги деворҳои дарун сиёҳ аст ва деворҳои берун нақши ҳиштӣ доранд. Ҳонаҳои ҷоркирра бо сақфҳои шарафадори гунбазшакл пӯшида шудаанд.

Ғайр аз Қалъаи Боло, ки дар водӣ соҳта шудааст, дар райони Исфара дизҳо, яъне қалъаҳои кӯҳӣ низ буданд, ки дар рӯи мунҷакӯҳҳои мусаттаҳ соҳта мешуданд. Масалан, чунин аст Қалъаи Кофир, ки дар соҳили ҷапи рӯди Исфара ҷой дорад. Дар ин мавзуз як тарафи мунҷакӯҳ рост то ба 50–60 м ба лаби дарё мефарояд. Аз ин тараф ба қалъа баромадан ҳеч имкон надорад. Аз дигар тарафҳо ҳам ба қалъа наздик шудан душвор аст. Дар болои ин мунҷакӯҳ дар майдончае (80x60 м) бокимондаи девори қалъа ёфт шуд, ки замоне вучуд доштааст. Тарҳи девори ин қалъа ҷадарпечи қаҷуқиљ буда, мувоғиқан ба шакли сатҳи болои мунҷакӯҳ соҳта шудааст ва девор се бурҷ доштааст. Ин қалъаи себурҷа қалъаи дастнорасе буд. Ин гуна қалъаҳо дар қариби деҳаҳои Сурх, Ворух ва ғайра низ соҳта шуда буданд. Онҳо гӯё сипаре буданд, ки даромадгоҳи водии Исфараро муҳофизат карда, дар пеши роҳи душман садди раҳнанопазире мегардиданд. Дар айни ҳол, ҳуди ҳамон қалъаҳо такягоҳи мустаҳками феодалҳои маҳаллӣ буданд ва онҳо имкон медоданд, ки ба тақсими об соҳибӣ кунанд.³²²

Калъаҳои кӯҳӣ ва қалъаҳои дигар, ки дар водӣ соҳта шуда буданд, дар он давраҳо дар райони Ашт ҳам вучуд доштанд. Дар ҷануби Фарғона, дар водии дарёи Ҳочабокирғон (райони Лайлаки РСС Қирғизистон) ҳаробаҳои ҳавлии қалони қадими ҳокиме ёфт шуд. Ба туфайли ҳафриёте, ки Г.А.Брикина дар ин ҷо гузаронд, иморатҳои зиёде падид омад, ки дар байни онҳо биноҳои хо-ҷагӣ (масалан, анборе, ки дар он 16 ҳум будааст) ва ҳонаҳои истиқоматӣ ҳас-танд. Дар ибодатҳои ҳавлиӣ, ки деворҳояш пурӣ нақшунигор мебошад, ҷанд суфача ба назар расид. Дар яке аз суфачаҳо бутҳои гачии одамсимое истодаанд, ки бо услуби маҳсус соҳта шудаанд. Дар ҳуди ҳамин ҷо се буҳурдон ёфт шуд. Г.А. Брикина фаразияе

³²⁰ Бернштам А.Н., 1952, с. 233-244.

³²¹ Булатова-Левина В.А., 1961, с. 41-43.

³²² Давидович Е.А., 1958; Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, с. 144-147, 165-174.

пешниход кард, ки дар ин ибодатхона ба арвоҳи ниёгон ибодат мекарданд ва, ба фикри мо, ин ақидаи вай аз ҳақиқат дур нест.³²³

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии тубҷой аҳолии кӯчманчӣ ва нимкӯчманчӣ ҳам бисёр буд. Дар қаторкӯҳи Курама, дар ҳамон қисми он, ки кӯҳи Қаромазор ном дорад (шимоли вилояти Ленинобод), чанд осори маросими дағн ёфт шуд, ки онҳо маҳз ба ҳамин аҳолии кӯчманчию нимкӯчманчӣ тааллук дорад. Дар ин ноҳия аз посёлкаи Куруқсой сар карда, то худи Ашт ва Понғоз бисёр гӯрҳое ёфт шуданд, ки сангпӯш мебошанд ва мардуми тубҷой он гӯрҳоро «қурама» ё «муғхона» меноманд.

Ба туфайли тадқиқоти археологӣ маълум шуд, ки ин гӯрҳо, дар ҳақиқат, сағонаи калоне доштаанду ба он сағона нақби маҳсус қанда шудааст. Дар ин сағона як ё якчанд устухони одамӣ ва асбобу ашёи маросими дағн - косаву та-бақ, яроку аслиҳа, зебу зинат ва ф. ҳастанд. Дар яке аз сағонаҳо ҳатто ас-перо гӯр кардаанд. Як рикобе ҳам ёфт шуд, ки маҳсули косибони Осиёи Марказӣ мебошаду баъд дар асрҳои V–VI дар Осиёи Миёна маъмул гардидааст.³²⁴

Баъзе аз гӯрҳо, аз чумла, баъзе муғхонаҳо, эҳтимол, бо туркон алоқаманд бошад, бехуда нест, ки дар як ангуштарини биринчие, ки дар яке аз муғхонаҳо ёфт шудааст, ҳатто ба назар мерасад, ки аз чор ҳарфи рунии туркии қадимӣ иборат мебошад ва номи соҳиби ангуштаринро ифода мекунад.³²⁵

Дар Фарғона алҳол бисёр ёдгории ҳаттии рунии миённаи туркӣ ба даст омадааст.³²⁶ Шумораи ин гуна бозёфтҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Онҳо инчунин дар қисми тоҷикистонии Фарғона, аниқтараш, дар кӯҳҳои Қаромазор ва дар водии Исфара ёфт шудаанд. Ёдгории ҳати рунӣ, гӯрҳои туркӣ ва мадракоти маъхазҳои ҳаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои асрҳои миённаи туркон на фақат дар таърихи сиёсӣ, балки дар таърихи этникии Фарғона ҳам таъсире доштанд.

Ин нукта ба ноҳияи ҳамсояи Фарғона – ба Чоч ва, алалхусус, ба ҳафтруд ҳам пурра даҳл дорад. Вале, мутаассифона, мо имкон надорем, ки дар таърихи ин ноҳияҳо, ҳамчунин дар таърихи Хоразму Туркманистони ҷанубӣ ва ёдгориҳои аҷоиби он ҷойҳо тавакқуф намоем.

Чанд маълумоту мадракот ҳаст, ки қисми асосии аҳолии Фарғонаи қадим аслан мардуми шарқиёнӣ буданд, инчунин забони маҳсуси фарғонагӣ вучуд дошт, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиёнӣ мансуб буд.³²⁷

5. СОХТИ ИҼТИМОИЮ ИҼТИСОДӢ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛИ

Маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи соҳти иҷтимоию иҷтисодии давраҳои аввали асримиёнагии Осиёи Миёна он қадар маълумоти вокей намедиҳанд, ки соҳти иҷтимоию иҷтисодии асрҳои V–VIII Осиёи Миёнаро, алалхусус, рафти инкишофи онро муфассал тадқиқ кардан мумкин бошад. То ба қарибиҳо муарриҳон мачбур буданд, ки танҳо ба маълумоти ниҳоят кам, ба маълумоти, бе муболига, ноҷизи маъхазҳои арабию форсии давраҳои сонитар қаноат кунанд.

³²³ Брикина Г.А., 1971 а; 1971 6.

³²⁴ Дар бораи муҳихона (ё гурамахо) ниг.: Воронец М.Э., 1957; Спришевский В.И., 1956; Литвинский Б.А., 1959; Литвинский Б.А., 1972.

³²⁵ Кляшторный С.Г., 1959.

³²⁶ Заднепровский Ю.А., 1967.

³²⁷ Лившиц В.А., 1969, Литвинский Б.А., 1976, с. 55–61.

хатто дар чилди II-юми муфассалу макаммали «Таърихи халқи точик» (М., 1964), ки ба ин масъала бахшида шудааст, дар қисми маъхазҳои хаттӣ факат таъвили маълумотҳои маъхазҳои арабию форсӣ ба назар мерасад.

МО дар ин боб муфассал таваккӯф намекунем, балки ба он маълумоте рӯ меоварем, ки ба ҳамон давраҳо тааллӯк дошта, дар ҳучҷатҳои сүғдии Қалъаи Муғ ва дигар ҳучҷатҳои сүғдизабон, аз ҷумла, дар ҳучҷатҳои хоразмӣ зикр гардидаанд.

Дар яке аз ҳучҷатҳои Қалъаи Муғ, ки дар бораи воеаҳои Кӯча нақл мекунад, тамоми ҷамъият, яъне ҳалқ (n'β, n'βw) аз се табақа - ашроф ("ztk'k"), тоҷирон (yw' kку) ва «коркунон» (k'куk'k), яъне зироаткорон ва косибон иборат аст. Ғайр аз ин ҷанд тоифаи ғуломон мавҷӯд буд. И.Гершевич ва В.А.Лившиц дар асоси таҳлили истилоҳоти ҳучҷатҳои Қалъаи Муғ таҳмин мекунанд, ки дар Сүғди асри VII ва ибтиди асри VIII ҷанд тоифаи ғуломон ва бандагон вучуд доштанд – масалан, ғуломони мӯқаррарӣ (βntk ё suh), ғуломони гаравӣ (pr'k), асирони ғуломшуда (wn''k') ва ниҳоят, «ба ҷасигӣ додашудагон» (γυρσ) буданд. Зимнан соҳибхона ҳақ дошт узви ҳонаводаи ҳудро ба ғуломӣ дихад.³²⁸ Дар катибаҳои рӯи оссуарийҳои Тӯққалъа (Хоразм) истилоҳи ҳунаник (ғулом) ба назар мерасад.³²⁹ Дар маъхазҳои арабии давраи истилои Осиёи Миёна рӯйрост ишорат ҳаст, ки дар Сүғди ибтиди асри VIII ғуломон бисёр буданд.³³⁰

Вале ба ҳар ҳол на ғуломон, балки тоифаҳои гуногуни коркунони шаҳру дехот кувваи асосии истеҳсолкунанда буданд. Дехқононе, ки барои иҷрои коре сафарбар карда мешуданд, дар ҳучҷатҳо ткӯтӯмкӣ («мардум») номида шудаанд. Ғайр аз ин 'kk'kt номи тоифае ба назар мерасад, ки бо исботи забоншиносон маънои «маҷбуран коркунанда»-ро дорад. Инчунин тк'z ном тоифае низ вучуд дошт ва он коркунонеро дар бар мегирифт, ки барои музде кор мекарданд.³³¹ Ҳокпошон ба ду тоифа – ба тоифаи қаштиҷкорон (kšt ckk'k ва қашоварзорон (kšwķzy tкty, ks wķz'k) тақсим мешуданд ва ба ақидаи И.Гершевич онҳо «зироаткор» буданд (онҳоро вай faktūk ва Plfghman гуфтааст). Дехқонони зироаткор қадивар ном доштанд. Ҷамоати дехот (шояд ағнатӣ башанд?) мақоми муҳимро соҳиб буд ва дар ҳучҷатҳо бо унвони n'β зикр шудаанд (ин истилоҳот, инчунин ба маънои «мардум» ва «қишвар» ҳам меояд).

Дехқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон озодҳо дохил мешуданд.³³² Дар ибтиди асрҳои миёна (ва қисман дар давраҳои мутараққии асрҳои миёна) дехқон заминдори қалоне буд, ки ба як вилояти қалон (масалан, ба Бухоро ё Чоч барин вилоятҳо), ба як ноҳия ё ҳуд ба як маҳаллае ҳукмронӣ мекард. Дар маъхазҳо онҳо «дехқонони ақбар» ё ҳуд танҳо «дехқон» номида шудаанд. Доираи ҳукми ин қабил дехқонон, алалхусус барои ҳамин ҳам хеле васеъ буд, ки онҳо дар ихтиёри ҳуд дастҳои сершумори ҳарбӣ доштанд ва аъзои ин дастҳоро ҷакирҳо (ё шакирҳо) меномиданд. Сюан-сзан дар бораи Самарқанд сухан ронда менависад: «Лашкари онҳо тавоно аст ва аскари он аз ҷҷэ-гэ (ҷакирҳо) иборат мебошад. Феъли ҷҷэ-гэ ниҳоят тезутунд ва ҳуди онҳо нотарсу часуранд.

³²⁸ Лившиц В.А., 1962 6, с. 34-37.

³²⁹ Гудкова А.В., Лившиц В. А., 1967, с. 14.

³³⁰ Оид ба ин материалҳо ниг.: Смирнова О.И ,1957, 1960.

³³¹ Оид ба истилоҳот, инчунин ниг.: Боголюбов М.Н., Смирнова О., 1963,1 с. 9.

³³² Ин қалима дучори таҳаввулоти тӯлонӣ гардидааст. Дар айни ҳол, фагат ба маънои зироаткори oddī меояд.

Ба ақидаи онҳо, рехлат ба он дунё бозгашт ба хонаи худ аст. Агар ҳамла кунанд, чизе садди роҳи онҳо шуда наметавонад». Дигар маъхаз Ан (яъне Бухоро)-ро тасвир карда, менависад, ки чжэ-гэ «мардуми гаюру часур» мебошанд»³³³.

Дар маъхазҳои арабию форсӣ ҳам ҷақирҳо бисёр номбар шудаанд. ҳамаи ин мадракотро ҷамъбаст намуда,³³⁴ ба ҳулосае омадан мумкин, ки ҳокимон ва дехқонон дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд, онҳо аз ҷумлаи тоифаҳои озоди мардум ташкил мешуданд ва онҳоро ҷақир меномиданд. Ҷақирҳо ҳарбиёни қасбӣ буданд ва маҳз онҳо маркази лашкар ҳисоб мешуданд. Шумори ҷақирҳои бъазе ҳокимон аз ҳазорҳо беш буд.

Ҳам аз ҳӯҷатҳои Қалъаи Муғ ва ҳам аз маъхазҳои арабӣ ҷунин бармеояд, ки дар байни синфи ҳукмрон дараҷоти мураккаби тобеият вучуд дошт. Баландтарин нуқтаи ин дараҷото ихшид буд. ҳанӯз дар «Мактубҳои қадими сүфдӣ» (ибтидои аспри IV) ихшиди дехаи Тамархуш зикр шудааст, ки деха дар водии Исфара ҷой дорад ва дар асрҳои IX-X ҳам маълум буд. Дар ҳӯҷатҳои Қалъаи Муғ истилоҳи «ихшид» бо идеограммаи MLK' (яъне «малик») ифода ёфтааст. Муарриҳони арабу форсизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ҳамчун «шоҳи шоҳон» маънидод мекарданд ва ба ин асос ҳам доштанд, маъни аслии он дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна ба истилоҳи «ҳокими олий» мусовӣ буд.

Мувофиқи маълумоти Наршахӣ, мо вокиф шудем, ки дехқонҳо либоси маҳсус ва камари заррин доштанд (ва ин маълумоти Наршахиро материалҳои иконографии на фақат Сүфд, балки Тахористон ҳам пурра тасдиқ менамоянд). Наршахӣ ривоят мекунад, ки малиқи Бухоро дар арафаи истилоҳи арабҳо дар таҳт менишаст (аниқтараш аз номи писараши подшоҳӣ мекард), одатан ҳар рӯз аз арки Бухоро ба ромада, болои таҳт менишасту машғули ҳалли масъалаҳои давлатӣ мешуд, фармону супоришҳо медод, аз ҷумла мукофоту мӯҷозот низ дар ӯҳдаи вай буд. ҳар рӯз дусад дехқонони навҷавон ба саломи вай меомаданд ва ба ду тараф қатор шуда, то ғуруби офтоб меистоданду баъд ба дехаҳои худ бармегаштанд.

Рӯзи дигар ба ҷои онҳо боз дусад дехқони дигар ҳозир мешуданд. ҳамаи ин маросим ба сифати хизмат буд ва зимнан ба ҳар ғурӯҳ соле чор бор навбат мера-сид.³³⁵

Ба туфайли ҳӯҷатҳои Қалъаи Муғ мо дар бораи тартиби маъмурии Сүфд та-саввуре ҳосил мекунем.

Ба ҳайъати маъмурияти марказии мулкҳои қалони Осиёи Миёна тудун ном яке аз мансабҳои олитарин, ки, эҳтимол, сардори маъмурияти гражданий буд ва инчунин *тарҳон* дохил мешуд. Боз як мансаби олий n' ztykuw, n' ztyk' uw («назди-кон», «ёрдамчӣ») буд. Макоми др' уқрӯ - дапирпат (яъне «саркотиб», «сардори дабирон») низ хеле баланд буд. Коргузори ҳочагии дарбор – фрамандор ба даҳлу ҳарчи маҳсулоти зироат, маснуоти қосибон ва масолеҳи ҷанг мутасаддӣ буд, вай фармон мебаровард, ки фалон ҷиз фалон қадар ба фалон қас дода шавад, молу ашёро ба рӯихат мегирифт ва ҳарчи онро қайд мекард. Макоми вай низ ниҳоят баланд буд, дар ихтиёри худ коркунони бисёре дошт (аниқтараш вакilonи маҳсус дошт), ўро мисли ҳуди малик иззату ҳурмат мекарданд ва ба вай «соҳиб, малик, пуштибони аъзам, фрамандар» гӯён муроҷиат мекарданд. Ғайр аз ин мансабҳо соҳибони мансаби «мири сокӣ», «мири шифо», «мири охур» ва «мири чорбоғ» ва-

³³³ Beal S., 1906; Pullūyīlank E. .G, 348–349.

³³⁴ Мандельштам А.М., 1954.

³³⁵ Наршахӣ, 1897, с. 15-16. Агар дуруст ҳисоб кунем, шуморони ба салом омадагон аз 18 ҳаз. мегузарад, vale, эҳтимол, ин муболиша бошад.

зифаҳои махсусро ичро мекарданд. Инчунин мансаби ҷаллод ҳам буд (хӯҷати А-5). Дар хӯҷати В-4 бо истилоҳи 'wқпук'т амалдоре зикр шудааст, ки аз афти кор, ким-чӣ ҳел вазифаи политсиyro бачо меовард. Инчунин амлокдорон ҳам буданд. Идораи лашкар низ вазифаи муҳим дониста мешуд. Дар хӯҷатҳои Қалъаи Муғ «сарлашкар» (S'үкн) зикр гардидааст.

Дар баробари маъмурияти марказӣ маъмурияти маҳалӣ ҳам вучуд дошт. Маъмурияти маҳалӣ сардорони деҳа ва заминҳои атрофи он (ба истилоҳ онҳоро «деххудо» гуфтаанд), «арбобони деҳа», «арспона» ва «соҳиб»-ро дар бар мегирифт.³³⁶

Вазифаи асосии тамоми ин системаи маъмурӣ аз аҳли меҳнат кашида гирифтани хироҷу андозу закот буд. Ин «идораи иҷбор» мисли соати равганхӯрда бекамукост амал мекард. Тамоми даҳлу ҳарҷу нақлу ҳамли молиёт хеле анику дакиқ ба ҳисоб гирифта шуда, дар хӯҷатҳои сершумори даҳлу ҳарҷ қайд мегардид, аз тамоми хӯҷатҳо нусха гирифта мешуд (аксар вакт ду нусха бардошта мешуд), зери он имзо гузошта, ба ҳар яки он мӯҳр мемонданд.

Муассисаҳо низ буданд, ки вазифаи идоракуниро ба ҷо меоварданд. Маъхазҳо ҳабар медиҳанд, ки «намуди ҷазоро мувофиқи низомномае мӯкаррар мекунанд, ки дар маъбад нигоҳ дошта мешавад».³³⁷

Дар никоҳҳате, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омад, навишта шудааст, ки он дар «маҳкама» анҷом ёфтааст ва номи «сардори» маҳкама низ зикр шудааст, ки, эҳтимол, шаҳси рӯҳонӣ буд.³³⁸

Синфҳои мазлум бениҳоят қашшоқу бенаво ва аъёну ашроф ба дараҷаи гӯшишунид бой буданд. Мисоли равшани ин даъво сарвати бухорхудотест, ки дар ҳикояи Наршаҳӣ оварда шудааст. Ин бухорхудот, ки баъди неҳзати Абрӯй ба ватанаш баргаштааст, соҳиби он қадар молу мулк будааст, ки ҳисоби онро касе намедонистааст.

Дар ин бора боз як мисол овардан мумкин - Моҳиён ном суғдӣ аз Диваштич «се осиёбу анҳори он, бинову сангҳои онро» ба иchora гирифтааст. Иҷорагир ба ҷои ҳаққи иchora sole бояд 460 кафча, яъне зиёда аз 3,5 тонна орд медод.³³⁹

Мадракоти археологӣ (ки як қисми онҳо дар бобҳои пешина зикр гардидаанд) дар бораи тақсимоти амиқи иҷтимоӣ ва молумулӣ равshan шаҳодат медиҳанд. Монебинем, ки дар шаҳр дар паҳлуи кулбаҳои факиронаи бенавоён иморатҳои бошуқӯҳу пурдабдабай аъёну ашроф ва қасрҳои ҳангомадори ҳокимон соҳта мешуданд.

Ҳаёти серупур, сарвати бекарони бойҳо дар ёдгориҳои санъат ҳам инъикос шудааст. Дар расму суратҳо тасвир шудааст, ки аъёну ашроф чӣ гуна қайфу сафо мекунанду дар болои кату кӯрпаҳои мuloim якпаҳлу ёзида, зиёфат меҳӯранд ва агар базм ба дилашон занад, аз ҷой мекезанду ба ҳамдигар дар гӯштину шамшерзаний мусобика мекунанд. Ва дар ин расму суратҳо дар қафо, ноаёну назарногир хизматторони сарупобарҳои зору ҳақир тасвир карда шудаанд.

Тадқики воҳаи Бургутқалъаи Хоразм, ки С.П.Толстов ва ҳамкоронаш Е.Е.Неразик, Б.В.Андианов³⁴⁰ анҷом додаанд, барои тавсифи ҳаёти деҳоти он давраҳо материали пуркимати фаровон дод.

³³⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 62-69, 134-135, 164, 176-178.

³³⁷ Бичурин, П, с. 281.

³³⁸ Лившиц В.А., 1962 б, с.24, 26, 38-39.

³³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 57, 60.

³⁴⁰ Толстов С.П., 1948; Неразик Е. Е., 1946; Андианов Б.В., 1969.

Ба туфайли шароити мусоиди маҳаллӣ ёдгориҳои воҳаи Бургуткалья то ба рӯзҳои мо дар ҳолати хуб омада расидаанд ва зимнан на ёдгориҳои ало-ҳида хуб бοқӣ мондаанд, балки тамоми системаи истиқоматӣ ва иншооти об-ёрӣ кам вайрон шудаанд. Воҳа ба шакли тасмаи дарози камбар дар ду тарафи канали асосӣ тӯл кашидааст (дарозиаш қариб 40км, барааш такрибан 4-5км).

Дар ҳар 200-300м якто ҳавлии истеҳкомдор чой дорад, ки дар воҳаи Бургуткалья дар аввалҳои асрҳои миёна намуди асосии манзилгоҳи дехот ба шумор мерафт. Дар ин гуна ҳавлиҳои хонаҳои мустаҳкаму калони деворҳояшон гафс соҳта мешуд, ки онҳо баъзан гирдогирди ҳавлиро фаро мегирифтанд. Гайр аз ин қалъаҳои мустаҳкам низ буданд. Тамоми манзилгоҳҳо ба 8-13 гурӯҳ тақсим мешуданд ва зимнан дар ҳар гурӯҳ як қалъае буд, ки ба тамоми дигар манзилҳои гурӯҳи худ ҳукмронӣ мекард. Андозаи ҳавлиҳо ниҳоят гуногун буд ва факат 1/3 қисми онҳоро калон гуфтан мумкин буд, дигар ҳавлиҳои бοқимонда вусъати казоӣ надоштанд. Дар баъзе маҳалҳо муқаррар карда шуд, ки дар ҳар гурӯҳ андозаи майдони кишт ҳар хел мебошад ва ин ҳолат бевосита набошад ҳам, далолат мекунад, ки дар ҷамоати дехот тақсимоти молумулӣ (ва иҷтимоӣ) вучуд дошт. Ҷолиби дикқат аст, ки бисёр қалъаҳо маҳз дар ҳамин давра соҳта шудаанд. Дар атрофи Бургуткалья, ки қалонтарин қалъа ҳисоб мешуд, ҳатто шаҳрчае ба вучуд омад, ки яке аз марказҳои косибони воҳа буд.

Тамаркузи ҳавлиҳо ба гурӯҳҳои алоҳида, маҳсусан дар маркази воҳа босуръат ҷараён дошт. Дар асрҳои VII-VIII қалъаҳо ва дар атрофи наздикии онҳо ҳавлиҳо пайдо шуданд ва марказҳои пештари ҳавлиҳои воҳа рӯ ба таназзул ниҳоданд.

С.П.Толстов фикре изҳор намуд, ки топографияи воҳаи Бургуткалья ташаккули муносибатҳои феодалиро инъикос мекунад. Ин ақидаҳоро тадқиқотҳои минбаъдаи археологии Е.Е.Неразик тасдиқ ва аниқ намуданд. Аз афти кор, дар территорияи воҳа якчанд ҷамоатҳои калони дехот вучуд дошт, ки 7-8 ҳазор касро дар бар мегирифт.

Дар ҳавлиҳои гурӯҳҳои агнатие зиндагӣ мекарданд, ки шумораи онҳо гуногун буд ва ин гурӯҳҳо оилаҳои калоне мебошанд, ки молумулки умумӣ доштанд ва ҳам дар ҳаёти ҷамъияти коллективи ягонаро ташкил медоданд ва гайр аз ин оилаҳои калон, инҷунин оилаҳои хурд ҳам буданд, ки аз афти кор, мақоми намоёнӣ надоштанд.

Бинобар баъзе мадракот дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам вазъият чунин буд. Қалъаҳо, ки қароргоҳи дехқонон ба ҳисоб мерафтанд, дар сари иншоотҳои обёрӣ соҳта мешуданд ва ин кор ба дехқон имкон медод, ки ба тақсими об соҳибӣ кунад - дар шароити Осиёи Миёна бошад, соҳиби об будан ҳамин маъноро дошт, ки ихтиёри ҳаёту мамоти аҳли дехот дар дасти касе буд, ки ба тақсими об соҳибӣ мекард.

Дар адабиёти таърихии мо дар солҳои 40-50-ум чунин ақидаи С.П.Толстов маъмул буд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна ҳаёти шаҳр таназзул дошт. Вале алҳол ин ақида ба маълумоту мадракоти навтарин тамоман хилоф аст. Ҳатто он маълумоти мунтажабу муҳтасаре, ки дар ин китоб оварда шуд, шаҳодат медиҳад, ки шаҳрҳо ва ҳаёт дар онҳо хеле равнақу ривоҷ доштанд. Шаҳрҳо маркази косибиу тичорат, маркази маданияти баланд буданд (вакти ҳафриёти Панҷакент ин нукта хеле равшан падид омад). Ба дехоти он давраҳо соҳтмони қалъаҳое хос буданд, ки баъзан дар наздикии шаҳрҳо бунёд карда мешуданд. Дар ин қалъаҳо, шаҳристонҳо, аркҳо аъёну ашрофон - бойхое зиндагӣ мекарданд, ки дар маъхазҳои ҳаттӣ зикр гардидаанд. Соҳти шаҳр ва бисёр будани қалъаҳо, хусусияти санъат ва анъанаҳои «тарзи зиндагии баҳодурона», дар ихтиёри аъёну ашрофи калон мавҷуд будани

дастахои ҳарбӣ, парокандагии сиёсӣ ва аломатҳои васаллитет далолат менамоянд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии он давраҳо дигаргунҳои ниҳоят амиқ ба амал меомаданд. Ҷои форматсияи ғуломдориро дигар форматсия – форматсияи феодали мегирифт.

Дар асрҳои V-VIII бисёр хусусиятҳои феодализм ҳанӯз дар шакли ибтидой, дар шакли ҳоми номуайян зоҳир мегардиданд, дар бораи аксари он хусусиятҳо дар дasti мо маълумоти бевосита ҳам нест, vale սарфи назар az ҳамаи ин моҳияти масъала возеху равшан аст, яъне дар асрҳои V-VIII ноҳияҳои ахолиашон муҳими Осиёи Миёна ба роҳи тараққиёти феодали қадам ниҳода буданд.

Дар шароити таърихии он давра пайдоиши ҷамъияти феодали воқеаи муҳими прогрессивӣ буд. Дар Осиёи Миёна (ҳамчунин дар дигар мамлакатҳо ҳам) пайдо шудани феодализм факат ба туфайли хеле пеш рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда имконпазир гардид, ки тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дигар ба доираи форматсияи ғуломдорӣ мувофиқат намекард. Форматсияи феодалие, ки дар Осиёи Миёна ба вучуд омад, боиси он гардид, ки дар ҳаёти ҷамъияти бисёр дигаргунҳои муҳим ба амал пайваст. Аллакай дар давраҳои аввали феодализми Осиёи Миёна сарчашмаҳои муҳими пешрафти таъриҳӣ - шаҳрҳои феодали пайдо шуда, rӯ ба тараққӣ ниҳоданд, гарчанде макоми дехот ҳоло ҳам хеле баланд буд.

Ҳамаи ин тараққиёт дар шароити муборизаи шадиди синӣ ва шӯришҳои мазлумон ба амал меомад (масалан, неҳзати Абрӯйро ба хотир оваред). Ф.Энгелс дар бораи давлат навишта буд: «Мақсади асосии ин ташкилот ҳамеша иборат az он буд, ки бо ёрии қувваи мусаллаҳ ба аксарияти заҳматкашон зулми иқтисодӣ карданни ақаллияти хеле боимтиёзро таъмин намояд».³⁴¹ Ин тавсифи анику дақиқ ба Осиёи Миёнаи ибтидои асрҳои миёна ҳам пурра даҳл дорад.

³⁴¹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 359.

Фасли чорум

**ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ДАВРАИ ТАРАКҚИЁТ
ВА УСТУВОРШАВИИ
СОХТИ ФЕОДАЛІЙ**

www.ansor.info

Боби якум

ХАЛҚХОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҳАЙЪАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Арабистон дар арафаи ислом

Дар асарҳои таърихишиносӣ аксар вақт ақибмондагии арабҳо дар арафаи пайдоиши ислом таъкид мешавад. Ин ақида яктарафа ва нодуруст аст. Соли 1853 Ф.Энгелс навишта буд: «Дар ҷое, ки арабҳо зиндагии муқимӣ ба сар мебурданд, яъне дар қисмати ҷануби ғарбӣ,— зоҳирان, онҳо мисли мисриён, ошуриён ва гайраҳо мардуми мутамаддин буданд, ки иншооти меъмории онҳо аз ин шаҳодат медиҳад»¹. Материалҳои эпиграфӣ ва археологии аз он вақт ин ҷониб дарёфтшуда² ҳаққонияти гуфтаҳои Ф.Энгелсро комилан тасдиқ менамоянд: тоифаҳои ҷануби араб воқеан ҳам дар замонҳои қадим давлатҳои муқтадир, маданияти баланд ва ба ҳуд хосе ба вучуд оварда будаанд.

Дараҷаи тараккиёти иҷтимоию иқтисодии қисматҳои гуногуни Ара-бистон ба таври қуллӣ фарқ мекард. Агар дар сарзамини Яман ва базъе дигар вилояҳои ин қишвар дар нимаи дувуми асри VI ва ибтидои асри VII зироаткорӣ ва зиндагии шаҳрӣ равнак ёфта бошад, дашту саҳроҳои пахновари он макони суқунати кӯчманҷиёни бадавӣ ба шумор мерафт, ки уштур сарвати асосии онҳоро ташкил мекард. Ҳарчанд ташкилоти тоифавии авлодӣ дар байни арабҳо хеле қавӣ буд, муносабатҳои феодалий ба зуҳур омада, дар ҷаравӣ тараккиёти таъриҳи пароконда ва иттифоқи қабилаҳо давлати ягона таъсис ёфт. Дар оғози асри VII системаи нави динӣ бо номи ислом пайдо гардид.

Барои таҳлили сабаб ва шароити таърихиши пайдоиши дини ислом ва бо як суръати фавқулодда аз тарафи арабҳо тасарруф шудани қишварҳои зиёде, пеш аз ҳама, таркиби синфии ҷамъияти он замон ва пешравиҳои дар ҳаёти ҳамон ҷамъият ба амал омадаро аз назар гузаронидан зарур аст. Ҳамон амри ҷоҳӣ, ки дини ислом дар давраи таъсиси ҷамъияти синфии арабҳо ба вучуд омадааст, ҳеч як ҷои шӯбҳа надорад. Ҷаҳони масъалаи муайян қардани ҳусусияти ҷамъияти нави синфӣ ва тарзи ис-теҳсолоте, ки дар арабҳо ва қишварҳои забткардаи онҳо мавқеи бартариро ишғол мекард, ҳамчунин омӯхтани протсесси синтези мураккаби иҷтимоие, ки дар он давра ба амал меомад, басо мушкилтар аст. Ҳалли ин масъалаҳо, ҳусусан, аз он ҷиҳат мухим аст, ки онҳо на факат яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи ҳалқҳои шарқӣ равшан менамоянд, балки дар навбати аввал ба талаботи ғоявии қадомин синфҳо мувоғиқ будани дини исломро низ аён месозанд. Ҳалли масъалаи охирӣ барои таҳлили марксистии ҷиҳати мағкуравии марҳилаҳои аввали ислом бояд заминаи фароҳам оварад.

¹ К Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 210.

² Пигулевская Н.В., 1951, с. 260 ва мобаъд; Лундин А.Г., 1961, 1971; Бауэр Г.М., 1966; Лундин А. Г., 1971; Niýlsyn D., 1927; Йоwyn R. le Baron and Alñright W. F., 1958; Ruckmans J., 1964.

Хеле кам будани манбаъхое, ки доир ба соҳти иҷтимоии Арабистони шимолии пеш аз ислом (дени ислом дар ҳамин ҷо ба вучуд омадааст) маълумот медиҳанд, хусусан таърихнигории асримиёнагӣ, ки дикқати худро фақат ба баёни воқеаҳои сулолавӣ ва «муқаддас» равона соҳта, ҳамеша ҳодисаҳои воқеиро бо афсона ва мавзӯъҳои муҳталифи фолклорӣ омехта нақл менамояд, аз ҳамон сабабҳое мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои дар боло номбаршударо ниҳоятдарача мураккаб гардонидаанд. Исломшиносии буржуазӣ далелу мадракаҳои зиёде доир ба он давра ҷамъ намуда, роҷеъ ба сабабҳои пайдоиши ислом бисёр фарзияҳои идеалистӣ ба миён овард, аммо аз ҷиҳати методологӣ дар таҳлили решоҳои иҷтимоии ислом тамоман очизу нотавон монд.

Дар илми таърихшиносии советӣ доир ба тавсифи ин ҷамъияти синғӣ ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Бар тибки нуқтаи назари аввал, дар ҷануби Арабистон ҷамъияти гуломдорӣ ба ҳар ҳолат дар асри VI вучуд дошта, дар охири асри VI ва аввали асри VII дар Арабистони шимолӣ, дар ҳичоз, Макка ва Мадина, ки дар роҳи асосии корвонгард воқеъ гардида буданд, ташаккули тартиботи гуломдорӣ ба вуқӯй меояд. Дар Арабистони дарунӣ, ки бадавиҳо, кӯчманчиёни ҷорҷорӣ сукунат доштанд, низ вайроншавии соҳти ҷамоати падаршоҳӣ шурӯй мегардад, вале он ҳеле суст ба амал меояд. Ба ҳар ҳол дар байнӣ бадавиҳо ҳам, аз як тараф, сарват-мандон – соҳибони ҷамоати қалон ва баъзан замин, миқдори зиёди асирони гулом, аксар вакт бо роҳи корвонӣ тиҷораткунанда ва, аз тарафи дигар, камбағалон пайдо мешаванд, ки дар ҳаққи онҳо шоири тоисломии араб аш-Шанфара гуфта буд: «(Марди бенаво) рӯзро дар як ҷанӯзҳо ҷаҳонӣ дар ҷанӯзҳои дигар мегузаронад, ҳамеша таҳсост ва савора дар дӯши ҳатар аст».³ Ин камбағалон ҳар чӣ бошад ҳам, ҳанӯз озод буданд.

Бо вучуди ин, дар шимоли Арабистон тартиботи гуломдорӣ то дараҷаи форматсияи ҳукмрони сабзида нарасид, ҷониши дар айни бӯхрони бавучуд-овардаи давраи гузареш ба ҷамъияти синғӣ ислом пайдо шуд ва Муҳаммад зуҳур намуд. Муҳаммад сарлашкари моҳире буд, дар бораи газовот (ҷангӣ муқаддас) ҳукми ислом қабул гардид, ҳалифаҳои Муҳаммад роҳи ҳалосиро аз бӯхрон дар ҷангҳои истилокорона медианд. Инак, тӯдаҳои араб ҳамчун «саҷбозони ислом» ба сарзаминҳое, ки соҳти феодалӣ босуръат роҳ мейғт ва ё қайҳо барқарор гардида буд, фурӯр рехтанд. Лекин дар қишварҳои забткардаи арабҳо тартиботи гуломдорӣ ҳам тамоман барҳам нахӯрда буд, бинобар ин соҳти гуломдорӣ дар арабҳо муддати дуру дароз махфуз монд ва ҳатто дар натиҷаи ба даст овардани асирони зиёд дубора қувват гирифт. Умуман, муносибати феодалӣ дар ҳилоғат бâъди футӯҳоти бузург дар охирҳои асри VII ташаккул ёфт, гуломдорӣ бошад, ҳамчун тарзи қӯҳнаи зиндагӣ боз вакти зиёде мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

Мувоғики ин нуқтаи назар, ислом аввал дар заминай ҷамъияти ташаккул-ғуломдорӣ ба вучуд омад ва танҳо бâъди футухоти ҳамчун дини ҷамъияти феодалӣ карор гирифт. Ин нуқтаи назарро Е.А.Беляев, инчунин А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, И.П.Петрушевский ба миён овардаанд.

Тибки нуқтаи назари дувум, ҳанӯз пеш аз пайдоиши ислом, ҳам дар ҷануб ва ҳам дар шимоли Арабистон, на ин ки муносибатҳои гуломдорӣ, балки феодалӣ ташаккул ёфта, то асри VII, яъне то футухоти бузург мавқеи ҳукмронӣ пайдо карда буд. Ба ин тарика, ислом аз аввалин қадамҳои пайдоиши худ дини табакаҳои болонишини ҷамъияти навбунёди феодалӣ ба шумор мерафт. Ин нуқтаи назарро

³ Фильшинский И.И., с. 29.

Н.В.Пигуловская, А.Г.Лундин, Н.А. Смирнов ва Л.И.Нодирадзе пешниҳод карданд. Пайравони ин нуктаи назар дикқатро ба чоряккорӣ, ки дар ҳамон шароити таърихӣ аз муҳимтарин зуҳуроти муносибатҳои феодалӣ буд, ҷалб менамоянд.

Ин ду нуктаи назар нисбат ба вазъияти Арабистони асри VII ва шароити иҷтимоии пайдоиши ислом ҳоло факат фарзияни нокис ва шартӣ буда, ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъала кори оянда аст.⁴

Вале, ҳеч ҷои шубҳа нест, ки ҷамъияти хилофати охири асри VII дар сурати маҳфуз мондани тартиботи гуломдорӣ, ба дараҷаи ҳеле зиёд феодалӣ гардида буд ва истилои Осиёи Миёна, шарқи Ҳурӯсон ва Мовароуннаҳр аз тарафи ашрофи ҳарбии феодалӣ, ки унсурҳои тарзи зиндагии бодиянишино ҳам давом медод, ба амал оварда мешуд. Муносибатҳои ҳоси ин қабил ҷамъият ба муносибатҳои ҷамъияти феодалишудаи муқими накши ҳудро мегузошт ва ба ин васила протсесси феодалишавиро тағиیر ва суръат медод.

Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ

Чанд сухан дар бораи пайдоиши ислом. Муҳаммад пайғамбари Оллоҳи таоло ва яккаву ягона гардид. Ӯ аслан аз қалонтарин маркази Арабистон – шаҳри Макка буд, чун дар зодгоҳи ҳуд ба ҷизе муваффақ нашуд, дар соли 622 бо пайравонаш ба Мадина кӯчид, ки аз ҳамин сана солшумории мусулмонии ҳичрӣ сар мешавад. Тоифаҳои Мадинаро ба итоати ҳуд дароварда, баъд сокинони Маккаро ҳам ба «ҷамоати мӯътақидин» дохил намуда, як қатор қабилаҳои дигари арабро, ки ба Оллоҳ ва пайғамбари Ӯ – Муҳаммад эътиқод баста буданд, ба таҳти тасарруфи ҳуд даровард. Ислом, ки номи ин дини нав мебошад, маънини «ғаслим ва итоат»-ро дорад. Пас аз фавти Муҳаммад (соли 632) Абӯбакр (632–634) халифа эълон карда шуд; баъди Ӯ Умар (634 - 644) халифа гардид, ки дар замони вай қабилаҳои арабро ба кулӣ тобеъ карда, ҳамаи онҳоро ба мусулмон табдил доданд. Давлати динии аз ҷиҳати марказияти қавӣ ба вучуд оварда, лашкари сершумор ва ҳеле ҷангӣ ташкил дода шуд.⁵ Аъёну ашрофи араб истилоказӣ, торочгарӣ ва ғасб кардани сарватҳои мамолики дуру наздикиро орзу мекарданд. Дар ин сурат норозигии табақаҳои поини ҷамъияти араб ба муқобили мардуми гайримусулмон, яъне коғирон равона карда, ба ин восита дикқати онҳо аз муборизаи синфии зидди истисморгарони «ҳудӣ» дур қашida мешуд. Илова бар ин, сарбозони қатории араб қисмате аз ғаниматҳои ҷангро соҳиб мегардиданд, ки ин онҳоро на камтар аз эътиқоди Оллоҳ рӯҳбаланд намуда, ба сӯи корзор мекашид. Барои асилзодагони араб ҳукми шаръии ғазавот, дар воқеъ, пардае буд, ки ба пинҳон доштани асли мақсади ҷангҳои истилогаронаи онҳо хизмат менамуд.

Истилогоарон қӯшуни ҳудро қарib дар як вақт, ҳам ба муқобили Рум (Византия) ва ҳам ба муқобили Эрон ҳамлавар соҳтанд. Саъю қӯшиши лашкаркашони охирин намояндаи сулолаи сосонӣ - Яздигурди III (632–651), ки пеши ҳаракати қӯшуни арабро гирифтани мешуданд, натиҷае набахшид. Дар муҳорибаҳои назди Куддусия (Қадисия) ва Наҳованд (солҳои 636 ва 642) қӯшуни араб қувваи якҷояи форсҳоро торумор намуда, ба мавҷудияти тақрибан панҷасраи давлати сосонӣ хо-

⁴ Петрушевский И.П., 1966, с. 7

⁵ Дар ҳусуси Муҳаммад, мархилаҳои аввали ислом ва истилои араб таълифоти зиёде мавҷуданд (ниг.: Беляев Е.А., 1965 ва Петрушевский И.П., 1966, ки ба маъҳаз ва адабиёти илмӣ ишора шудааст; Sauvagӯt J., 1965, р. 116–129 ҳам феҳристи муфиде дорад).

тима дод. Дар зарфи 10 сол арабҳо хоки Эронро истило намуда, ба Рум зарбаҳои саҳт заданд. Фаластин, Миср, Сурия ва Ироқро ишғол карданд.

Язидигурди III муддати 10 сол таҳти фишори арабҳо аз як маҳал ба маҳалли дигар ақиб нишаста, бо нияти бар зидди истилогарон ҳезондани аҳолӣ дар шаҳру кишварҳои гуногун сарсону саргардон гашт. Вале ин кӯшишҳои ў ягон натиҷае набахшиданд.

Оммаи асосии аҳолии давлати сосонӣ барзгарону хунармандон – аз тарафи амалдорони сосонӣ, феодалон ва рӯҳониёни зардушти зулму ситам дида, илова бар ин, дар натиҷаи маҳдудиятҳои табакотӣ азият мекашиданд. Ҷангҳои дуру дарози Сосониён бо ҳайтолиҳо, туркҳо ва румихо аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашо-про табоҳ гардонида буданд. ҳамаи ин боиси норозигии оммаи ҳалқ гардид ва онҳо дар мубориза бар зидди арабҳо тарафи Сосониёнро нагирифтанд.

Ҷангҳои пай дар пай давлати сосониро аз иқтидори пешинаи сиёсӣ ва ҳарбии худ маҳрум ва заиф гардонида буданд. Ба сабаби баланд шудани мавқеи ашрофи маҳаллии феодалий роли ҳукумати марказӣ якбора хеле паст гардида, атроф аз то-беняти марказ баромадан гирифт. ҳокимони маҳаллии вилоят ва музофотҳои чудо-гона дар вақти ҳучуми арабҳо ба ҳукумати марказӣ маддгорӣ накарданд.

Мавриҷое мешуданд, ки оммаи аҳолии мазлум барои сабуттар гардида нишон дода бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар вақтҳои аввал бе таъсир намонд ва он саҳван ҳамчун эҳёи анъанаҳои нехзати маздакия тасаввур карда шуд.

Ин буд, ки Сосониён сели ҳурӯшони арабҳоро боздошта натавонистанд ва давлати сосонӣ аз по афтод.⁶

2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)

Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII

Арабҳо аз ҳамон рӯзе, ки ба Эронзамин қадам гузоштанд, ғасб кардани вилоятҳои дар ин сӯи Омударё воқеъгардида Осиёи Миёна, яъне Мовароуннаҳро мақсади асосии худ қарор доданд. Чи навъе ки дар «Таърихи Бухоро»-и Наршайҳ (асри X) ва «Мӯъчам-ул-булдан» ном асари ҷуғрофидони араб - Ёкут (асри XIII) дидা мешавад, арабҳо аз номи асосгузори дини ислом Муҳаммад ҳадисҳо оварда, пешниҳод мекарданд, ки забт намудани Мовароуннаҳр вазифаи мукаддас ва бошарифи пайравони дини ислом аст.

Дар ин вақт Мовароуннаҳр ҳамон ҳолати парешонии сиёсиро, ки ҳанӯз дар асрҳои IV–V сар зада, дар авоҳири ҳукмронии ҳайтолиҳо ва ҳоқонии турк боз ҳам бештар кувват гирифта буд, аз сар мегузаронид. То чӣ андоза будани ин парокандагиро аз ин ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар лаҳзай ба хоки кунуни Тоҷикистон доҳил шудани арабҳо дар ин сарзамин микдори зиёди мулкҳои мустақил ва ниммустақил вучуд доштанд.

Дар Фарғона мулкҳои шимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Ӯротеппа – Уструшан (Истаравшан) бо пойтаҳти худ - Бунҷикат (дар қарии Шаҳристони

⁶ Барои тафсилоти вазъияти Эрони арафаи истилои араб ва ҷараёни ин истило ниг : Пигу-левская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 69-89; Колесников, 1970.

хозира) воқеъ буданд. Саргахи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои қаторкӯҳи Туркистон ва Зарафшон ба ҳайъати мулки Буттном доҳил мешуд. Дар шимоли он мулкҳои Масҷоҳ ва Парғар (Фалғари имрӯза), дар қисмати гарбӣ шаҳри Панҷ – Панҷакенти ҳозира воқеъ гардида буданд.

Дар ноҳияи ҳисор мулки Чагониён сар то сари водии дарёи Сурхон (Чагонруд) ва қисмати гарбии водии ҳисорро бо шаҳри бузурги худ – Чагониён (наздикии Дехнав) дар бар мегирифт; дар шарқтари Чагониён–Аҳорун ва Шумон; дар байни дарёи Кофарниҳон ва Ваҳш – Вашгирд бо пойтаҳти худ Вашгирд (Файзобод); дар саргахи Кофарниҳон (дарёи Ромит) ва Ваҳш мулки Кумед арзи вучуд мекард.

Дар ноҳияи Қўрғонтеппа тамоми паҳнои водиро мулки Ваҳш фаро мегирифт ва мулки Кубодиён бо шаҳри асосии худ – Кубодиён дар ҷараёнгоҳи поини дарёҳои Ваҳш ва Кофарниҳон воқеъ буд.

Дар ноҳияи Кӯлоб – Хатлон (Хаталон – байни Панҷ ва Ваҳш бо пойтаҳти худ – ҳулбуқ ва шаҳри Мунқ (Балчувон) арзи вучуд мекард. Ба Хатлон дар вақтҳои гуногун дигар мулкҳо, аз қабили Вашгирд, Қубодиён ва ғ. низ доҳил мешудаанд.

Дар ноҳияи Фарм мулки Рошт бо пойтаҳти худ шаҳри Рошт (Фарм) ва мулки Дарвоз бо пойтаҳти худ – Қуррон воқеъ шуда буд.

Дар вилояти қӯҳистони Бадаҳшон мулкҳои Ваҳон, Шуғнон ва Рӯшон, ки бо Бадаҳшон алоқаи зич доштанд, мавҷуд буданд.

Ҳокими ҳар як мулк ҳудашро мустақил ҳисоб мекард ва унвони маҳсус дошт. Набудани иттиҳод ва ягонагӣ дар байни ҳокимони Мовароуннаҳр кори муттаҳид намудани ҳалқҳои Осиёи Миёнаро барои зарба задан ба истилоказони араб хеле душвор мекард.

Ба сарҳади Осиёи Миёна расидани ҳашкари араб. ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр

Мувофиқи ривоятҳои араб, ҳашкари ислом пас аз муҳорибаи назди Наҳованд (с.642) қўшуни шикастхӯрдаи сосониро таъқибқунон, гўё то фавти халифа Умар, яъне то соли 644 бо туркони Тахористон алоқа пайдо кардаанд.⁷ Аммо дар ҳакиқати ҳол истилои Осиёи Миёна даҳ сол баъдтар шурӯй гардид. Соли 651 охирин подшоҳи сосонӣ – Яздигурди III аз таъқиби дастаҳои араб гурехта, ба Марв расид. Ҳост дар ин ҷо паноҳгоҳе пайдо кунад, вале бо ҳиёнати дастнишондаи худ – волии Марв кушта шуд (бар тибқи яке аз ривоятҳо қотил осиёбонест, ки подшоҳи гуреза ба хонаи ўпаноҳ бурданӣ шудааст). Дар ҳамон сол арабҳо Марвро ишғол намуданд.

Пас аз соли ин воқеа арабҳо нахустин ҳамлаҳои худро ба Мовароуннаҳр саркарданд, аз чумла, дар манбаъҳо ҳуҷуми соли 654 ба Маймурғ, воқеъ дар Суғд хотирнишон шудааст. Дар соли 667 онҳо аввалин дафъа ба Чагониён ҳамла оварда, ба ҳайтолиҳо зарбаи саҳт доданд. Арабҳо ба амалиёти ҳарбӣ дар миқёси васеъ ошкоро тайёрӣ медианд. Яке аз чунин тадбироти тайёрии ҳарбию сиёсӣ аз Басра ва Куфа ба Ҳурсон қӯҷонидани 50 ҳазор хонаводай араб буд. Барои арабҳои муҳочир ба тарики гарнизон дар панҷ нукта иқоматгоҳҳо ба вучуд оварда шуданд.

Ба ақидаи Гибб, ки мегӯяд, ин тадбирҳо бо ду мақсад: қувват додани амнияти вилоятҳои зеридаст ва ҷамъ кардани қувва барои истилои минбаъда ба амал оварда мешуданд, розӣ шудан мумкин аст.⁸

⁷ Гийй Н.А.Р., 1923, p. 15

⁸ Гийй Н.А.Р., 1923, p. 17

Наршахӣ мегӯяд, ки истилокорони араб борҳо аз дарёи Аму гузашта, ба Мовароуннаҳр хучум оварданд. Малиқаи Бухоро ҳар бор ба ивази хироҷ ва дигар пешкашҳо сулҳ карда, мамлакати худро нигоҳ медошт.

Дар охири соли 673 ва аввали соли 674 қоиммақоми арабҳо дар Ҳурисон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр хучум карда, Рометан ва атрофи Бухоро ро ба даст дароварда, тороч ва ҳароб намуд, vale ба мукобилати саҳти қувваҳои якҷояи туркҳо ва буҳороиҳо дучор омада, ба сулҳ бастан мачбур гардид. Вай аз малиқаи Бухоро пулу чизи бисёр гирифта ва 4 ҳазор камонкашони моҳирро аз ахолии маҳаллӣ ба ғуломӣ бурда (ва аз онҳо гвардияи шаҳсӣ ташкил карда), муvakкатан худуди Мовароуннаҳрро тарк намуд.⁹

Дар соли 676 қоиммақоми нави Ҳурисон - Саид ибни Усмон бо қувваи зиёде аз дарёи Аму гузашта, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард. Малиқаи Бухоро, мисли ҳарвакта, ба ивази додани сесад ҳазор дирҳам ва ба ғарав гузоштани як гурӯҳ ҷавонони ашрофзодаи Бухоро бо арабҳо созиш намуд. Он гоҳ Саид ба тарафи Самарқанд рӯ овард. Суғдиён бо тамоми шуҷоат ва мардонагӣ мӯковимат нишон доданд. Ҷанг бештар аз як моҳ давом намуд. Ниҳоят Саид ҷораи дигар наёфта, сулҳ кард ва бо асирону ғанимати андак баргашт. Дар роҳ ў Тирмизиро ба тасарруфи худ даровард.

Наршахӣ ва Балозурӣ дар ҳусуси рафтори часуронаи ҷавонони ғаравии бүхорӣ, ки Саид ба ғуломони худ табдил дода буд, ҳикоят мекунанд. «Эшон (ҷавонони ғаравӣ). – Б.Ғ.) бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд: «Ин мардро (Саидро. – Б.Ғ.) чӣ ҳорӣ монд, ки бо мо накард ва моро ба бандагӣ гирифт ва кори саҳт мефармояд. Ҷун дар истихроф ҳоҳем ҳалок шудан, боре ба фоида ҳалок шавем. Ба сарои Саид андаромаданд ва дарҳо барбастанд ва Саидро бикуштанд ва ҳештанро низ ба қуштан доданд».¹⁰

Табарӣ воқеаи ачиберо нақл мекунад, ки дар бобати бо арабҳо чӣ гуна муносабат қардани аҳолии вилоятҳои қӯҳистонии Мовароуннаҳр хеле ҷолиби дикқат аст. Ба ҳузури қоиммақоми араб, ки дар Кеш ҳайма зада буд, бародарзодаи малиқи Ҳатлон меояд. Ў ба ҳалки худ ҳиёнат кардааст ва арабҳоро ташвиқ мекунад, ки ба Ҳатлон лашкар қашанд. Қоиммақом розӣ шуда, писари худ Язид ибни Муҳаллабро меғиристад.

«Ў дар худуди Ҳатлон, – менависад Табарӣ, – ба таври ҷудогона լашкаргоҳ бисоҳт ва бародарзодаи малиқ – он малиқ Сабол ном дошт – ўрдуни дигар ба худ зад ва Сабол шабонгах ҳамла ба ўрдугоҳи бародарзодааш овард. Ҷун аскарони малиқ бо лафзи араб садо медоданд, бародарзодаи ў гумон бурд, ки арабҳо ҳиёнат карданд, аммо арабҳо, вакте ки ў қароргоҳи онҳоро тарк намуд, дар ҳарос буданд, ки ў ҳиёнат ҳоҳад кард. Сабол бародарзодаи худро дастгири намуд ва ба ҳисори худ бурда, ба қуштан дод. Гӯянд, ки Язид ибни Муҳаллаб қальъаи Саболро ба муҳосира гирифт ва ба ў сулҳ кард. Шарти мувоғиқат ин буд, ки Сабол мебоист товони ҷанг медод. Язид ин товон бигирифт ва ба ҳузури падари худ Муҳаллаб бозомад. Баъд аз мақтул гардидани бародарзодаи малиқ модари вай ба назди модари Сабол расуле фиристод ва бигуфт: «Ту чӣ сон умед дорӣ, ки Сабол пас аз қуштани бародарзодаи худ зинда ҳоҳад монд. Охир мақтул ҳафт бародар дорад ва онҳо акнун дар та-

⁹ Ривоятҳои маҳаллӣ доир ба ин воеаҳо дар осори Балозурӣ, Яъғубӣ ва Наршахӣ оварда шудаанд. Табарӣ ин воеаҳоро ба тарзи дигар нагл мекунад. Барои таҳлили нусхони гу ногун муроҷиат шавад: Гӣӣ Н.А.Р., 1923, р. 17, 18

¹⁰ Наршахӣ, с. 49.

лаби хун ҳастанд. Ту бошй модари фарзанди ягонай. Модари Сабол чунин чавоб билод: «Шер кам бачча дорад, хук бисёр».¹¹

Баъд аз тохтузози Сайд ибни Усмон қўшуни арабҳо муддати панҷ сол ба Мовароуннаҳр ҳучум накарданд. Арабҳо бори севум дар вакти ҳокими Хурасон шудани Салм ибни Зиёд, ки ба давраи хилофати Язид ибни Муовия (680–683) иттифоқ афтода буд, ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд.

Ба қавли Балозурӣ, лашкари араб то Хучанд расида, vale дар он чо ба зарбаи саҳт дучор гардид.¹² Самарқандихо ва бухороиҳо аз арабҳо шикаст ҳӯрда, маҷбур шуданд, ки ба ивази пулу чизи зиёде ҳудро аз асорати истилоказон ҳалос намоянд.

Соли 689 писари яке аз ҳокимони исенкори Хурасон - Мӯсо ибни Абдуллоҳ Тирмизро ишғол намуда, такрибан понздаҳ сол ҳокими ин қалъаи пур-истеҳком гардид. Ў ҳокимияти касеро эътироф намекард, ба мулкҳои ҳамсоя ҳамла оварда, онҳоро форат месоҳт. Танҳо дар соли 704 ба қўшуни ҳукумати марказии араб муяс-сар гардид, ки бо қўмаки сарбозони суғд ва турк ин балворо аз байн бардоранд.¹³ ҳақ ба ҷониби А. Ҷалилов аст, ки мегӯяд: «... Аҳамияти ин ғалаба бар Мӯсо ду ҷанба дошт. Аз як тараф, он чи ки мулкдорони маҳаллӣ ҳамроҳи қўшуни хилофати Араб ҳокимияти Мӯсоро барҳам заданд, кори мусбат буд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо ин амали ҳуд ба ҳукумати марказии араб барои ҳалос шудан аз балвогаре, ки як андоза дар роҳи ба Осиёи Миёна сар даровардани онҳо монеае буд, қўмак расониданд».¹⁴

Ҳамин тарика, то замони қоиммақоми Хурасон таъин гардидани Қутайба ибни Муслим (с. 705) он ҳама ҷангҳое, ки арабҳо дар Мовароуннаҳр кардаанд, ҳусуси-яти тасодуғӣ ва noctur дошта, фақат барои максадҳои горатгаронаи сардорони ҷудононаи араб хизмат мекарданд. Қўшунҳои араб вилоятҳои дар натиҷаи тохтузҳои шадид ишғолнамудаи ҳудро тороҷ карда ва ба ҳаробазор табдил дода, ба Марв бозмегаштанд.

Муборизаи сұғдиён, таҳористониҳо ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилоказон

Аъёну ашрофи араб фақат пас аз он ки дар замони хилофати Абдулмалик ибни Марвон (685–705) низоъҳои доҳилии хилофатталаబӣ барҳам ҳӯрда, шўришҳои мардуми кишварҳои тобеъ фурӯ нишонда шуданд, ба истилои Мовароуннаҳр ба таври қатъӣ камар бастанд.¹⁵ Такрибан дар соли 705 ҳокими Хурасон - Қутайба ибни Муслим ба амалиёти ҷангие, ки ҳихоят ба забт гардидани Мовароуннаҳр оварда расонд, иқдом намуд. Ў аз парокандагии мамлакат ва ихтилофи доҳилии ашрофи дехқони маҳаллӣ истифода бурда, тавонист қадам ба қадам мавқеи хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд. Қутайба дар соли 705 бо қувваи зиёде ба тарафи Балҳ ҳаракат намуда, он маҳалҳоеро, ки аз арабҳо рӯ гардонида буданд, ба ҳуд итоат кунонид.

Ғайр аз Балҳ вилояти Ҷагониён (ки дар ин вакти ҳокими он Тиш ба тарафи арабҳо гузашта, онҳоро барои ҳучум ба мулкҳои ҳамсоя ташвиқ мекард), Шумон ва ғ. ба итоати ў даромаданд. Дар соли 706 ў ба ҳоки Мовароуннаҳр қадам ниҳод.

¹¹ Табарӣ II, с. 1040–1041.

¹² Балозурӣ, 413.

¹³ Бартольд В. В., 1963, с. 242.

¹⁴ Ҷалилов А., 1961, с. 118.

¹⁵ Шарҳи муҳтасари ин вогеаҳо: Беляев Е. А., 1965, с. 180 ва мобаъд.

Чунон ки Табарӣ менависад, Қутайба аз дарёи Аму гузашта, ба Пайканд равон шуд. Дар дохили қӯшуни ў дехқонони Балҳ ва Ҷағонхудоти хоин ҳам буданд, ки аз роҳи тамаъ истилогаронро тарафдорӣ мекарданд.

Пайканд дар он замон аз ободтарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Вайро шаҳри бозургонон («мадинату-т-тучҷор») меномиданд ва аз-баски қальъа мустаҳкаме дошт, «шористони рӯин» низ меғуфтанд. Қӯшуни Қутайба аввалин дафъа дар ҳамин чо ба мӯковимати саҳти аҳолӣ дучор гардид. Дар мудофиаи шаҳр на фақат сокинони Пайканд, балки сӯғдиёни дигар ҳам, ки пайкандиҳо барои кӯмак ба онҳо муроҷиат карда буданд, ширкат доштанд. Аввалиҳо дасти онҳо боло шуда, арабҳо ба вазъияти саҳте афтоданд. Сӯғдиҳо муддати дуру дароз қӯшуни арабро ба муҳосира гирифт, роҳҳои алоқаи онҳоро буриданд. Вале маҳз нойти-фокии байни ҳокимони маҳаллӣ арабҳоро аз ин вазъият раҳо дод. Баъзе аз ҳокимон оҳиста-оҳиста дастаҳои худро ба канор қашиданд. Сафи мудофиачиёни Пайканд торафт кам шудан гирифт. Қутайба аз ин ҳолат истифода бурда, шаҳрро гирифт, горат кард ва пас ба Бухоро рӯ овард. Муҳосираи Пайканд, ба як ривоят, 50 рӯз ва, ба ривояти дигар, 10 моҳ давом кардааст.

ҳанӯз Қутайба 5 фарсаҳ (яъне тақрибан 30 км) ҳам дурттар нарафта, ахли Пайканд шӯриши карданд ва арабҳои дар он чо истодаро ба катл расониданд. Қутайба Пайкандро дубора ишғол карда, онро тамоман ба ҳаробазор мубаддал гардонд, ҳамаи мардонро кушта, занону кӯдаконро ба ғуломӣ дод. Арабҳо дар ин чо ҳамон қадар сарват ба даст дароварданд, ки то ин вакт дар ҳеч чо ин андоза ганимат насиби онҳо нагардида буд.

Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин қисмати ин ганиматро анбори бузурги пур аз аслиҳаву лавозимоти ҷангӣ ташкил мекард. Сифати ин ҳама маснуот ба дараҷае олий буд, ки то ҳол дар назми араб қалимаи «сүғдӣ» ҳамчун ташбе-ҳи ҳунармандии бехамто истифода мешавад. Аз рӯи баъзе маълумот, то забти Пайканд қӯшуни Қутайба ҳамагӣ 350 адад либосу аслиҳаи ҷангӣ дошт. Бинобар ин, Қутайба аз ганимати тақсимшаванда берун гузоштани лавозимоти ҷангиро исорӣ карда, пас тамоми сарбозони худро силоҳи нав дод ва иқти-дори ҷангии қӯшуни арабро хеле афзунтар гардонид.¹⁶

Фочеаи Пайканд ба аҳолии Мовароуннаҳр нишон дод, ки онҳо бо чӣ гуна душмани бераҳм саруқор доранд. Ҳокимони ҷудогонаи Сүғд туркҳоро ба кӯмак даъват намуда, дар атрофи Рометан (дар наздикии Бухоро) қувваҳои муттаҳидаи зиёде ҷамъ карданд, то ки ба арабҳо зарба расонанд. Ҷангӣ шадиде ба амал омад. Қӯшуни арабҳо ба муҳосира афтод. Дар ин чо Қутайба роҳи фиребро пеш гирифт. Ў ба тарзи маҳфӣ кас фиристода, подшоҳи Сүғдро аз туркон ва турконро аз подшоҳи Сүғд бадгумон карда, дар байни онҳо нифоқ андоҳт. Дар ҳамин вакт ба Қутайба қувваи иловагӣ расид ва ба ин восита ў аз муҳосира берун омад. Вале аз-баски лашкари араб талафоти зиёде дода буд, ў дигар ҷангро давом дода натавониста, маҷбур шуд аз накшай забт кардани Мовароуннаҳр мувакқатан даст қашида, ба Марв баргардад.

Дар соли 708 Қутайба бо қувваи нав боз ба тарафи Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Бо вучуди мӯковимати шадиди аҳолии Сүғд ба ў миъассар гардид, ки худро ба мулки Бухоро расонида, Рометанро ишғол намояд. Лекин ҷангҳои саҳте, ки барои гирифтани Бухоро кард, натиҷае набахшид. Қутайба талафоти зиёде дода, дар тирамоҳи ҳамон сол маҷбур шуд ба Ҳурсон ақиб нишинад. Ҳокими Ироқ ҳаҷҷоч, ки

¹⁶ Гӣӣ Н.А.Р., 1923, р. 33, 34

Қутайба ҳамчун қоиммақоми Хурсон ба вай итоат мекард, аз шунидан ин хабар дар ғазаб шуда, ба Қутайба фармуд дубора ба ҹанги бухорхудот равад ва ба ҳар қимат, ки бошад, ўро шикаст дихад.

Инак, дар соли 709 Қутайба бо күшуни пуршумор аз дарёи Аму гузашта, худро ба ҳаволии Бухоро расонид. Ахолии Бухоро, мисли собиқ туркҳо суғдиёнро ба ёрдами худ давлат намуданд. Ҷанги хунине рўй дод.

Қутайба эълон кард, ки ҳар кас, агар сари душманеро биёрад, сад дирхам ба тарики ҷоиза ҳоҳад гирифт. Дар қароргоҳи арабҳо аз сари ҹанговарони Мовароуннаҳр манораи бузурге ба вучуд омад. Аммо ин ҳам муқовимати дифоъкунандагони Бухороро дарҳам шикаста натавонист. Онҳо ба арабҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезанданд. Он гоҳ Қутайба аз мағлубият тарсида, боз ҳа-мон усули пештараи худ – макру хиёнатро ба кор бурд. Чи навъе ки Наршахӣ нақл мекунад, ў ба назди подшохи Суғд - Тархун ҷосуси худро фиристод. Ҷосус Тархунро оғоҳ кард, ки арабҳо пас аз ҷанде ин ҷоҳоро тарқ мекунанд, туркон ин фурсатро ғанимат дониста, барои ишғол кардани Суғд, ки мулки пурсарвату зебост, нияти бар зидди Тархун лашкар кашидан доранд. Подшохи Суғд, ки аз ин гапҳои дурӯғ саҳт ба тарсу ҳарос афтода буд, маслиҳат пурсид. Ба ў чунин маслиҳати пур аз макру хиял доданд: бояд бо Қутайба сулҳ кард ва ба туркон ҳабар расонд, ки ба ёрии арабҳо кувваҳои сершумори иловагӣ омада истодаанд, он гоҳ туркон пас ҳоҳанд гашт.

Тархун ин маслиҳатро қабул кард. Иттифоқи зидди арабҳо барҳам хўрд ва күшуни араб Бухороро ишғол намуд. Қутайба бо мақсади устувор намудани мавқеи худ бо ихшиди Суғд Тархун қарордод баст ва ҷанд нафарро аз акрабои подшоҳ ба гарав гирифт ва барои ҳар сол ҷизъа муқаррар намуд.

Ҳокимони баъзе вилоятҳои Тахористон, аз ҷумла ҳокими Шумон аз андармонӣ ва нобарориҳои арабҳо дар воҳаи Бухоро истифода бурда, аз итоати Қутайба сар кашидан худро эълон карданд.

Дар соли 710 Қутайба кувваҳои тоза ҷамъ намуда, ба Шумон лашкар кашид. Ахолии Шумон талабҳои таҳдидомези арабҳоро рад карда, ба муқобили кувваҳои бартаридоштаи онҳо ҷасуруна ва мардонавор ҷангиданд. Дар яке аз муҳорибахои шадид подшоҳи Шумон кушта шуд. Қутайба шаҳрро тамоман ғорат карда, ба таҷрофи Насаф (дар наздикӣ Қарши имрӯза) ва Кеш (Шаҳрисабзи кунунӣ) равон шуд ва он ҷоҳоро ба тобеияти худ даровард.

Мудофиаи Самарқанд

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳукмрони Самарқанд подшоҳи Суғд - Тархун бо арабҳо сулҳ кард. Ў дар айни вакт ӯҳдадор шуд, ки ба онҳо ҳироҷ медиҳад. Пас аз як сол Қутайба бародараш Абдураҳмонро барои гирифтани ҳироҷ ба Самарқанд фиристод. Тархун ба додани ҳироҷ мачбур гардид. Ин боиси норизоятии ашрофи Самарқанд (ва, бешубҳа, оммаи меҳнаткаши Суғд, гардид. Тархун бо дасти муқаррабони худ аз таҳти салтанат фуроварда шуд ва ў дар холати навмедӣ ва шиддати алам худро нобуд соҳт.¹⁷

Дар соли 710 ба таҳти подшоҳии Суғд Ғурек нишаشت. Ин мард, аз рӯи баҳои донишманди воқеаҳои давраи истилои араб ҳ.А.Р. Гибб, «ватанпараст ва раҷули давлат буд».¹⁸

¹⁷ Табарӣ, II, 1229; Ибн ал-Асир, IV, 437–438.

¹⁸ Гӣӣ Н.А.Р., 1923, р. 42.

Дар ин вакт ҷараёни ходисот ба қарори зайл сурат мегирифт. Дар Ҳоразм таҳти роҳнамоии Ҳурзод ном бародари Ҳоразмшоҳ неҳзати ҳалқӣ сар зад. Қутайба аз ин муборизаи дохилии давлати Ҳоразм истифода намуда, бо баҳо-наи кӯмак расондан ба Ҳоразмшоҳ бо кӯшуни худ ба он ҷо ҳаракат кард. Дар солҳои 710–712 Ҳоразмшоҳ бо Қутайба муҳидан сулҳ баста, ба ивази он ки шӯришиёнро ба хун оғушта намуд, ба тарики подош 10 ҳазор сар чорво дод. Ин амалан маънини ба арабҳо сари итоат фуруд овардани ҳоразмшоҳро дошт.

Қутайба ба осонӣ таслим нашудани сүғдиёни ҷангӯро дар назар гирифта, ба-рои дар гафлат гузоштани онҳо овозае паҳн кард, ки гӯё бо ғаниматҳои аз горат бадастовардаи худ ба Марв ҳоҳад рафт, лекин дар амал бо лашкари Ҳоразмшоҳ ва бухорхудот ба Самарқанд ҳуҷум овард.

Ҷихати ҳоси вазъияти онвақтаи муборизаи зидди истилогарон на факат набудани фронти ягона ба муқобили арабҳо, балки бадтар аз ин, хиёнати ҳокимони Бухоро ва Ҳоразм мебошад. Дастанҳои сарбозони ҳоразмӣ ва бухорӣ дар тарафи арабҳо қарор гирифта, дар сурате, ки самарқандиҳо яккаву танҳо бо азобу ма-шакқат ватани худро мудофиа мекарданд, ҳамроҳи кӯшуни душман бар зидди Самарқанд бо тамоми қувват ҷангиданд. Бар зимми ин, дар доҳили Суғди Самарқанд ҳам яқдилӣ ва ҳамфирӯӣ набуд. Пас аз марғи Тархун дар Суғд гурӯҳи нерӯманди ашрофи арабпараст бοқӣ монда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз намояндагони ин гурӯҳ ҳокими Панҷакент - Ҷивоштак бошад. Баъди ҳудкушӣ кардани Тархун вай сарпарастии писари ҳурдсоли ўро ба зимма гирифта, унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро соҳиб шуд (ин унвон аз ҳуччатҳои сүғдии Кӯҳи Муғ маълум гардидааст).

И.Ю.Крачковский таҳмин мекард, ки «албатта, мумкин аст, масъала аз ин ҳам амиқтар бошад, дар байни арабҳо ва арабпарастҳо майли дар муқобили Ӯрак ба сифати давомдихандагони «қонунии» силсилаи подшоҳони Суғд гузоштани писарони Тархун пайдо шуда буд». ¹⁹ Инро дар ҳаққи Ҷивоштак ҳам метавон гуфт, ҳар-ҷанд ки яқинан ў унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро хеле дертар, соли 719 гирифтааст. Қутайба риёкорона ва маккорона эълон кард, ки вай омада-аст, то барои марғи Тархун қасос бигирад.²⁰ Ба ин восита ў тарафдорони подшоҳи сарнагуншудаи Суғдро ба ҳаракат овард ва имкон дод, ки онҳо бо унсурони арабпараст муттаҳид шаванд. Роли муҳимро дар қароргоҳи тарафдорони арабҳо Ҷивоштак бозид. ҳамаи инҳо вазъияти Ӯрак ва аҳволи мудофиакунандагони Самарқандро мураккабтар месоҳт.

Таҳлили муфассали манбаъҳои ҳаттии оид ба ҷараёни истилои Самарқанд ба қалами В.В. Бартолд тааллук дорад.

Манбаи асосӣ—Табарӣ—се ривоят ва ҳикояти ҷомеъе дорад, ки аз рӯи ҷанг сар-чашма навишта шудааст.²¹ Дар муҳорибаҳои шадид, ки ба арабҳо зарбаи ҳалокато-вар зада шуд, мудофиакунандагони шаҳр қаҳрамонии беназир нишон доданд. Подшоҳ Ӯрак дар яке аз мактубҳои худ навиштааст: «Бисёр сарбозони мо кушта ва маҷрӯҳ гардианд, аскарони пиёда ва савораи дошҳо (арабҳо— Б.Ғ.) ниҳоят сер-шумор буданд ва мо ба онҳо муқобилат карда наметавонистем. Ман дар паноҳи деворҳои қальъа ақиб нишастам, то ки он ҷо камин бигирам».²²

¹⁹ В.А. ва И.Ю. Крачковскийҳо, 1934, с. 70

²⁰ Табарӣ, II, 1249.

²¹ Бартольд В. В., 1964, с. 382-384.

²² Chavannys E., 1903, p. 205.

Ахли Сүфд аз мұхосираи арабқо ба өн омада, аз подшохи Чоч, хоқони түрк ва ишиди Фарғона күмак хостанд ва навиштанд, ки «агар арабқо бар Сүфд ғалаба кунанд, навбати шумо хоҳад расид». Он се ҳукмрон қарор доданд, ки ба Сүфд мадад расонанд ва дастай ҹанговарони савораеро аз «шашзодагон ва шулоатманда-рин сарбозони ҹавони подшохй» ба он чо фиристоданд. Сардори ин даста писари хоқон буд.²³ Азбаски аскарони түрк дар ин вакт ба наздикіхон Сүфд қарор гирифта буданд, ба муборизаи зидди араб метавонистанд фавран ёрй кунанд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар сари қувваи имдодй писари хурдии хоқони түрк – Иналхоқон, ки вазифаи сарфармандеҳи құшуни ғарбии түркро адо мекард, гузошта шуд.²⁴ ҳанұз қувваи имдодй дар рох буд, ки Қутайба аз өөкә хабардор шуда, ба мүкобили он құшуни барғузидае бо сардории бародари худ равона кард.

Арабқо ногаҳон шабохун зада, дастай иттифоқчыёни сүфдиёнро торумор кардан. Онҳо ашроғзода будани сарбозони ин дастаро фахмида, сари күшташудаго-про аз тан чудо карданд ва номашонро ба гүшашон навишта, сарҳоро ба камарбанди худ овехта, ба қароргоҳашон баргаштанд. Яке аз арабхои иштирокчии ин өөкә нақл мекунад: «Аз мо қасе набуд, ки дар камарбанди худ сари дүшмани номдорро надошта бошад... ва мо силохи олй, матоъхи гаронбаҳо, камарбандхои заррин, аспхои бодпоро ғанимат гирифтем ва Қутайба ҳамаи инҳоро ба худи мо инъом кард. Бо ҳамин сүфдиҳо ба шикаст рӯ овардан. Қутайба ба тарафи онҳо манчаник рост карда, ба тирпарронй шурӯй намуд, вай ҳамеша бо онҳо задухұрд мекард. Сарбозони буҳорий ва ҳоразмии тарафдори ў, ки (ба мүкобили сүфдиҳо.– Б.Ғ.) беамон мечангианд, барояшон намунаи ибрат буданд». ҳамон вакт буд, ки Ғурак сұханони оташборе гуфта, Қутайба ва ҳамроҳонашро ба шұруғазаб овард: «Ту бо ман бо дасти бародарони ман ва ахли ҳонадони ман ҹангида истодай, кәнй арабхоро ба мүкобили ман гузор».²⁵ Ин мұхориба ва боз якчанд мұхорибаҳои дигар (Яъқуб یакчанд «мұхорибаҳои шадид» мегүяд), ки дасти арабқо боло буд, сүфдиёнро мачбұр кард ба паси девори Самарқанд паноҳ баранд (дар охирин ҹанги хеле саҳти назди Самарқанд сүфдиён қаріб ғалаба карда буданд, vale ба арабқо мұяссар гардид, ки ин мұхорибаро ба ғойдаи худ анчом диханд).

Мұхосира сар шуд. Худи Ғурак чүнин тасвир менамояд: «Он гоҳ арабқо шаҳрро мұхосира кардан. Онҳо дар мүкобили девор 300 мөшини деворшикан гузошта, дар се чо ҳандакҳои калон канданд. Нияти онҳо несту нобуд кардан шаҳри мо ва подшохии мо буд».²⁶

Мошинҳои деворшикан рӯзу шаб деворҳои Самарқандро мекүфтанд. Арабқо як чои деворро сұроҳ кардан, сүфдиҳо зуд онро маҳкам намуданд. Сүфдиҳо аз қамон тирхолиқунон гоҳо берун мебаромаданд ва ба мұхосиракунандагон талафоти зиёд ворид меовардан. ҳамин тариқа, онҳо як мөхі тамом шаҳрро мардонавор мудоғиа кардан. Вале охир ишарен шаҳр таслим шуд. Ғурак ноилоч шартномаи барои Самарқанд ниҳояттарача вазнинро имзо кард. Мұвоғиқи ин шартнома ў мебоист якбора ду миллион дирхам, се ҳазор ғуломи калонсол ва ғанчи бутхои маъбадҳои қадимаро ба арабқо супорад, сипас, ҳар сол дусад ҳазор дирхамай ба онҳо нақдина пардозад. Илова бар ин, мұвоғиқи шарти пешакй, самарқандиҳо мебоист барои мусулмонон дар шаҳри худ масцид месохтанд ва құшуни сүфдиро аз Самарқанд дур мекардан. Ба ивази ҳамаи ин Қутайба Ғуракро ҳукмрони «Са-

²³ Табарӣ, II, с. 1247–1249.

²⁴ Кляшторный С.Г., 1964, с. 146–153

²⁵ Табарӣ, II, 1244, 1248.

²⁶ Chavannýs E., 1903, p. 205.

марқанд ва заминҳои он ва атрофи он ва Кеш ва Нахшаб ва шаҳрҳо ва қалъаҳо» таъйин намуд, Ғурак дар амал вассали ў гардид. Кутайба аз тарси шӯриши суғдиҳо дар шаҳр дастай сарбозони худро гузашт.²⁷

Вале рӯҳи озодиҳоҳии мардуми Самарқанд нашикаст. Чунон ки Яъқубӣ хабар медиҳад,²⁸ тирамоҳи соли 712 «мардуми Самарқанд ба мӯқобили ў (қоиммақоми арабҳо.– Б.Ғ.) сар бардошт ва хоқон, подшоҳи туркон ҳам ба ў ҳамла намуд». Фақат расида омадани Кутайба бо қувваҳои асосии араб (баҳори с.713) гарнизори арабро аз шикасти ногузир начот дод. Дар манбаъҳои қадимаи туркӣ ҳам доир ба ин воқеаҳо далелу мадракҳои ҷолиби диққат оварда шудаанд. Аз рӯи маълумоти онҳо, сафорати суғдӣ бо сардории Суком ба қароргоҳи туркон меояд.²⁹ Чунон ки аз катибаи қалоне ба шарафи Гултегин маълум мегардад, ҷавобан туркҳо «ба ёрии ҳалқи Суғд» то худи «дарвазаи оҳанин» (Бойсунтови ҳозира) ҳаракат кардаанд.³⁰ Ғайр аз ин, чи навъе ки ҳ.Гибб дуруст қайд мекунад, истилои Самарқанд ба тасаруфи Суғд ва мутеъ кардани суғдиён оварда нарасонид. Аксари суғдиён ҳокимияти арабҳоро эътироф накарда, озодона мезистанд.³¹ Бо вучуди ин, шӯриши са-марқандиҳо бераҳмона пахш карда шуд.

Пас аз даҳ соли ҷангҳои муттасили хунрезона Мовароуннаҳр ба ҳокимияти олии хилофат тобеъ карда шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, ҳалқҳои ин сарзамин худро тамоман мутеъ хисоб намекарданд. Тирамоҳи ҳар сол Кутайба аз ҳавфи ин мардуми озодиҳоҳо қӯшуни худро аз Амударё гузаронида, дар Марв ва дигар шаҳрҳои Ҳурросон ҷойгир менамуд ва баҳорон боз ба Мовароуннаҳр ҳамла меовард ва ҳар бор бо қувваҳои тоза меомад, зеро талафоти ў дар ҳар дафъаи ба ин ҷониб ҳуҷум карданаш хеле бузург буд.

Иттифоқи Суғд, Ҷоч, Фарғона ва Туркон

Дар солҳои 712–713 ба мӯқобили арабҳо иттифоқи ҳоқони турк ва се давлати қалони истиқлолияти худро нигоҳ дошта - Суғд, Ҷоч ва Фарғона баромад мекард.

Низоъҳои байнҳудии ашрофи Суғд ба он оварда расонид, ки Ҷивоштак тас-лими Ғурак ва аз тарафи арабҳо ҳамчун подшоҳи Суғд эътироф шудани ўро барои иштироки худ дар муборизаи зидди истилоказони араб фурсати муносиб дарёftа, Фатуфарн ном сафири худро ба Ҷоч ва вилоятҳои ҳамсояи фиристод. Дар қӯшки қӯҳи Муғ номаи аз Ҷоч ирсол доштаи ин сафир маҳфуз мондааст, ки дар тасвири бевоситай вазъияти ниҳоят муракқаб ва фочианоки онвақта беҳтарин хуччатест. Фатуфарн ба Ҷивоштак «ҳоча» гӯён муроҷиат карда, менависад: «Ҳоча, ман ба ҳузури ҳукмрони Ҷоч расидам. Ва ман, ҳоча, ҳам номаро супурдам ва ҳам он чи даҳонӣ гуфтани буд, якта намонда, ҳамаашро ба тудун (ҳокими Ҷоч– Б.Ғ.) ва «муовинаш» арз кардам. Ва, ҳоча, номаро ба ҳоқон ва номаро ба шоҳи Фарғона бо тутуки фарғонӣ (унвон –Б.Ғ.) ба шоҳи Фарғона фиристодам. Ва, ҳоча, ман дигар роҳи худро наметавонам давом дихам, зеро, ҳоча, мегӯянд, ки ҳоқонро дидан мумкин нест. Ва, ҳоча, ман аз тудун ва «муовинаш» нома ва ҷавобҳои номаро гирифтам..., вилояти Уструшан тамом аз даст рафтааст. Ва, ҳоча, ман яккаву танҳоям, ҳамроҳ надорам ва, ҳоча, ба рафтани чуръат намекунам. Ва, ҳоча, ман ба ин ҷиҳат

²⁷ Ниг. тафсили ин вогеаҳо: Kurat A.N., 1948, p. 387-440; Смирнова О. И., 1957, с.119-134; Смирнова О. И., 1960, с. 69-79; Кляшторный С. Г., 1959, с. 151-152.

²⁸ Яъгуబӣ, II, с. 344.

²⁹ «Едгорӣ ба шарафи Тоныюқук», 46–47.– Малов С. Е., 1951, с. 69.

³⁰ «Едгорӣ ба шарафи Гултегин». Катибаи қалон, 39–40 – Малов С. Е., с. 41

³¹ Гий Н. А. Р., 1923, р. 47

дубора ба Чоч баргаштам. Ва, хоча, ман барои ин аз ту бисёр метарсам. Ва, хоча, тудун мувофики аҳдномаи сулҳ бо арабҳо худро ақиб кашид. Ва, хоча, муво-фики аҳдномаи сулҳ Чомравоз ва форси лашкаркаш ба поин рафтанд – овоза ҳаст, ки барои гирифтани товон ва барои аз арабҳо дур кардани кӯшун... Ва, хоча, тудун ҳаввал] бо Тарбанд шартнома баст ҳ«сулҳ кард»] ва, хоча, вай ҳамаи заминҳоро ҳхамту] ба даст овард. Ва, хоча, аз рӯи овозаҳо, «муовин» аз «сулҳ» хеле ғамгин аст ва ҳам аз ту тарсон аст, ки ба назди ту нарафт». Дар охир роҳи маълумотрасонӣ ба Дивоштак, яъне ба воситаи Канд (Конибодоми ҳозира) ва баъд ба воситаи Исфара ба Маҷтоҳ ва, сипас, бо водии Зарафшон ба қароргоҳи Дивоштак расидани ҳабар нишон дода мешавад.³²

Номи тудун – ҳокими Чоч – аз дигар сарчашмаҳои ҳаттӣ низ маълум мегардад, ки Моҳеду-тутун (Баҳодуртудун) будааст.³³ В.А.Лившиц таҳмин дорад, ки дар баробари тудуни қароргоҳаш Тарбанд (Ўтрори ҳозира), ҳокими маҳаллӣ «хукмрони Чоч» ҳам буд, ки дар Бинкент (наздикии Чоч) қароргоҳ дошт.³⁴ С.Г.Кляшторний, ки бо далелҳои муайян «тудун» ва «хукмрони Чоч»-ро як шахс медонад, ба ин нуқтаи назар мухолиф аст.³⁵ Хоқон аслан Инэлҳоқони турк мебошад.³⁶

Подшоҳи Фарғона ҳам иштирокчиин ин иттифоқ буд. Ба қатори иштирокчиёни иттифоқ, албатта, худи Дивоштакро низ ҳамроҳ кардан лозим аст.

Агарчанде Суғд ва, хусусан, ноҳияҳои кӯҳии Самарқанд ҳанӯз комилан ба таҳти тасарруфи арабҳо надаромада буданд, Кутайба ибни Муслим қарор дод, ки аввал ба зўртарин иштирокчиёни иттифоқи зидди арабҳо – фарғониҳо, чоҷиҳо ва туркҳо зарба занад. Ўқувваи зиёде ҷамъ қарда, бо ду фавҷ ба роҳ медарояд. Яке аз фавҷҳо, ки аксаран аз «муттағиқон» – дастаҳои аз аҳолии Кеш, Насаф ва Хоразм ташкилшуда фароҳам омада буд, ба тарафи Чоч равона гардид, фавҷи дигар ба сӯи Ҳучанд ва Фарғона ҳаракат намуд. Дар бораи амалиёти фавҷи шимолӣ маълумоти ҳеле кам мавҷуд аст. Вай Чочро забт қарда, бисёр маҳалҳои онро оташ дод. Фавҷи ҷанубӣ, ки худи Кутайба сардорӣ мекард, пас аз якчанд задухӯрд Ҳучандро ишғол қарда, ба Косон расид. Дар ин ҷо ду фавҷ ба ҳам муттаҳид шуданд. Аз маълумоти Ибни Ҳавқал³⁷ ва Истаҳрӣ,³⁸ ки мутаассифона, ҳеле иштибоҳист, чунин бармеояд, ки Кутайба дар Уструшон, боз ҳам на факат дар кисмати ҳамворӣ, балки дар маҳалҳои кӯҳистонии он низ амалиёт доштааст.³⁹

Маълумоте низ мавҷуд аст, ки гӯё Кутайба дар Фарғона қоиммақоми арабро гузошта, дар Чоч ва Фарғона маҳаллаҳои арабнишин соҳта бошад, vale асосҳо ҳастанд, ки дурустии ин маълумотро зери шубҳа мегузоранд. Қутайба ғалаба қарда бошад ҳам, муқовимати фарғониҳо ва ҷоҷиҳоро тамоман шикаста натавонист. Маълумоте, ки дар аҳбори Фатуфарн мавҷуд аст, маҳз ба ҳамин маънӣ далолат мекунад. Чи навъе ки маълум аст, Фатуфарн дар айни гармогармии амалиёти ҷангии соли 713 фиристода шуда буд.

³² Лившиц В.А. 1962 б, с. 77–91.

³³ Бичурин, II 1950, б, с. 313.

³⁴ Лившиц В.А.. 1962, б, с. 82-83.

³⁵ Кляшторный С.Г., 1959, с. 159–161.

³⁶ Кляшторный С.Г., 1960, с. 134; Кляшторный С.Г., 1959, с. 154.

³⁷ Ибни Ҳавқал, ВОА, II. 1873. р. 328.

³⁸ Истаҳрӣ, ВГА, I, 1870, р. 383.

³⁹ Неъматов Н.Н., 1954. с. 120.

Соли 714 Қутайба бори дигар ба Чоч ҳамла меорад. Он чоро ба қароргоҳи асосии худ табдил дода, ба тарафи Исфично (Сайрами ҳозира, дар наздикии Чимкент) ҳаракат мекунад. Таваҷҷӯҳи Қутайбаро на он қадар аҳамияти тичоратии ин шаҳр, балки бештар ҷиҳати стратегии он ба худ ҷалб менамояд. Ӯ Исфичноро забт карда, ният дошт пеши роҳи лашкари туркро, ки ба ёрии иттифоқчиёни осиёимиёнагии худ мерафт, бигирад.

Дар сари соли 715 Қутайба ба Фарғона ҳуҷум карда, ба он зарбаи саҳт расонид. Подшоҳи Фарғона фирор намуд.

Дар ҳамин вақт ба таҳти ҳилофат Сулаймон нишастан, ки душмани Қутайба буд. Қутайба бар зидди ў исён кард, vale ин исён ба шикаст ва марғи худи вай анҷом ёфт.

Арабҳо футуҳоти Осиёи Миёнаро анҷом дода, маркази вилояти шарқии худро, ки Ҳурисон ва Мовароуннаҳро дар бар мегирифт, дурттар аз Бухоро ва Самирқанди «ноором» – Марв муқаррар карданд.

Ба муваффақияти ҳилофат дар истилои Осиёи Миёна чӣ мусоидат намуд?

Сабаби асосии ин муваффақият, пеш аз ҳама, парокандагии сиёсии мамлакат буд, ки арабҳо ин вазъиятро барои манфиатҳои худ хеле моҳирона истифода бурда тавонистанд. Онҳо аз аввалин рӯзи ба Мовароуннаҳр қадам ниҳодани худ тамоми тадбирҳоро пешбинӣ карданд, то вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ба ҳам муттаҳид нашаванд. Ин ба онҳо, дар ҳақиқат ҳам, муяссар гардид. Қутайба чунин сиёсатеро пеш гирифта буд, ки аввалин, ба яке аз давлатчаҳои ба ҳамдигар душман кӯмак расонида, тарафи муқобилро торумор мекард ва, сипас, худи онро низ мутеъ менамуд. Аксар вақт ҳукumatчаҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр, ба манфиати истилогарон, бар зидди яқдигар мубориза мебурданд. Қутайба барои тасхии Суғд илова бар қӯшунҳои араб аз қувваҳои ҳарбии Хоразм, Бухоро, Насаф ва баъдтар, аз қувваҳои Суғд низ истифода намуд.

Дигар аз сабабҳои муваффақияти қӯшунҳои ҳилофат дар ин чост, ки онҳо зиддиятҳои байни туркҳои бодиянишин ва аҳолии воҳаҳои зироатии Осиёи Миёнаро истифода бурда, гоҳо муваффақ мешуданд онҳоро аз ҳам чудо қунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд.

Ниҳоят, арабҳо аз ҷиҳати ҳарбӣ бартарияти қалоне доштанд. Онҳо мамлакатҳои зиёдеро забт намуда, аҳолии маҳаллӣ ва воситаҳои моддии давлатҳои мутеъро барои муваффақияти сиёсати тачовузкоронаи худ истифода бурда тавонистанд.

Ҳалқҳои Осиёи Миёна ба истилогарони араб муқовимати хеле шадид нишон медоданд, vale борҳо иттифоқ меафтод, ки ҳокимони онҳо, мисли подшоҳҷаҳои Хоразм ва Суғд, хиёнат карда, боиси барбод рафтани он ҳама ҷонғишониҳои ҳалқ мегардиданд. Аксари подшоҳҷаҳои маҳаллӣ на ин ки ба муборизаи оммаи ҳалқ барои истиқлолият сардорӣ кардан, балки ба ваъдаҳои арабҳо фирефта шуда, ба истилогарон сари итоат фуруд оварданро афзалтар медонистанд.

3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУВУМ)

Аҳволи ҳалқҳои Осиёи Миёна

Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои бузурги Осиёи Миёна қувваҳои ҳарбии худро гузошта, бо пуштибонии онҳо аҳолии маҳаллиро дар зери итоат нигоҳ мешоштанд ва молиёт ҷамъоварӣ мекарданд.

хукмронии хилофати араб дар Осиёи Миёна бар дўши ахолӣ бори сангине гардида буд. Чунончи, Кутайба дар вакти тарк кардани Самарқанд, пас аз ишғоли он, ба бародари худ, ки сардори гарнизони арабҳо буд, чунин амр намуд: «Ба ҳеч як бутпараст, то вақте ки мӯҳр ба дасташ назананд, ичоза надиҳед, ки аз дарвоза берун шавад ва агар мӯҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, ўро бикушед ва агар теге аз ўрайдо кунанд, ўро бикушед. Ва агар шабонгах пас аз бастани дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, вайро бикушед».⁴⁰ Аҷнабиён кишвари забткардаи худроғорат ва аҳолии онро ба қабули дини нав маҷбур карда, маданият ва урғу одатҳои мардуми ба зери итоат даровардашонро таъқиб менамуданд. Онҳо ба он ҳама сарвате, ки ҳангоми ишғол кардани шаҳрҳо ба даст медароварданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд ситонида, ононро водор мекарданд, ки окоёни нави худро бо гулом, каниз, чорво, ғалла, маснуоти боғандагӣ ва дигар молҳо, инчунин гарнизони арабҳоро бо чизҳои зарурӣ таъмин намоянд.

Аъёну ашрофи араб дар вилоятҳои забтшуда бехтарин заминҳои кишт ва валисаҳои обёриро ба ихтиёри худ гирифта, ба шаҳрҳо хироҷ меандоҳтанд. Қисмате аз ҷангварони араб дар заминҳои сабзу хуррами аз аҳолии маҳаллӣ мусодирасиданд худ манзил гирифтанд.

Ҳамон навъҳои молиёте, ки дар замони Сосониён буданд, дар ин давра низ вучуд доштанд. Масалан, хироҷ, ки нисфи ҳосили заминро ташкил мекард ва ҷизъ, ки дар аввалҳо факат аз қасони гайримусулмон гирифта мешуд, ба таври васеъ ҷорӣ гардид. Илова бар ин, ба барзгарон ва пешаварон андозҳои дигар, ўҳдадориҳои молӣ ва корҳои иҷборӣ дар соҳтмони биноҳо, пулҳо ва девори қалъаҳо, кофтани рудҳонаҳо ва ғ. бор карда мешуданд. Арабҳо қасонеро, ки аз адои молиёт саркашӣ кунанд, ба ҷазоҳои мудҳиши гирифтор мекарданд ва заминҳои онҳоро мусодира менамуданд.

Дар баъзе шаҳрҳо, чунончи, Марв, Самарқанд, Бухоро ва ғ. истилокорони араб нимаи ҳавлиҳои ҳар як аҳолии маҳаллиро ишғол карда буданд. Агарчанде ғоҳо, масалан, дар Бухоро, ин қабил мусодираҳо бо баҳонан зарур будани назорати доимӣ бар он ки аҳолии маҳаллӣ амрияи исломро чи тавр ба ҷо оварда истодаанд, ба амал меомад, валие дар асл ин ҳам яке аз шаклҳои горат кардани аҳолӣ буд, алалхусус, арабҳо пас аз соҳиб шудан ба ҳонаҳои иқоматӣ соҳибони собиқи ҳавлиҳоро водор менамуданд, ки барои онҳо кор кунанд.

Халифаҳои араб дар кишварҳои тобеи худ сиёсати ба расмият даровардани дини исломро ҷорӣ мекарданд. Онҳо дар Осиёи Миёна низ меҳостанд ҳокимиёти худро бо ҳамин васила мустаҳкам намоянд. Дар вақти сар шудани истилои арабҳо дар Осиёи Миёна дини ягона вучуд надошт. Дар баробари хеле васеъ паҳн шудани оини зардуштӣ, дар ин ҷо пайравони мазҳабҳои исавӣ, буддой ва монӣ ҳам мавҷуд буданд. Арабҳо ба ҳамаи ин дину мазҳабҳои ҳуҷум намуда, онҳоро куфр эълон карданд. Онон, маҳсусан, бар зидди дини зардуштӣ, ки оини аксарияти аҳолии Осиёи Миёна буд, ба таври хеле ҷиддӣ мубориза бурданд. Арабҳо барои ин ки ҳар ҷи зудтар таъсири дину мазҳабҳои дигарро аз миён баранд, дар ҳама ҷо адабиёти динии мардумони Осиёи Миёна, хусусан китобҳои зардуштиро сӯхта нобуд карданд. Дар натиҷа, на факат адабиёти динӣ, балки адабиёти дигар соҳаҳои зиндагии ҳалқҳои Мовароуннаҳр ва дар ин қатор осори ҳаттии сӯғдиён низ қариб тамоман аз миён рафтанд.

⁴⁰ Табарӣ, II, 1250, 1252.

Ахолие, ки дини исломро қабул карда буданд, сохиби имтиёзҳои калон гардиданд. Арабҳо дар аввалҳои кор ба ононе, ки заруриёти дини навро ба ҷо меоварданд, ҳатто пул медоданд ва аз одамоне, ки оини исломро пайравӣ намекарданд, ҳар сол ҷизъ мегирифтанд. Ин тадбирот ба паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна хеле мусоидат намуд. Лекин, бо вучуди ин, аксарияти ахолии ин сарзамин, ҳарчанд дини исломро қабул карда бошанд ҳам, муддати дуру дарозе ба дини аввалии худ ба таври пинҳонӣ пайравӣ мекарданд.

Муборизаи суғдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720–722

Дар таълифоти таъриҳшиноӣ ғоҳе ба иштироки Хитой дар муборизаи зидди арабҳо ишора карда мешавад. Ин тамоман дар заминаи ғалат ва иштибоҳ ба миён омадааст. Дар ҳакиқат, чунон ки сарчашмаҳои ҳаттӣ шаҳодат медиҳанд, императорҳои Тан ҳокимони Осиёи Миёнаро ба мӯқобили арабҳо барангезонда, ба онҳо ташаккур изҳор мекарданд ва мансаб мебахшиданд. Ҳукумати Хитой ин ҳокимонро ба муборизаи зидди арабҳо таҳрик намуда, дар оянда ба онҳо ёрӣ карданро вაъда дода ва дар сурати ба ҷо наовардани ўҳдадориашон тобеияти худро нисбат ба Хитой эътироф кардани онҳоро талаб карда, аслан барои ёрӣ расондан ба мардуми Осиёи Миёна ангушти худро ҳам ҳам накарданд.

Чи навъе ки Л.Н.Гумилёв⁴¹ қайд мекунад, Ҳукумати Тан аз дигар қисматҳои сарҳади худ ягон дастаи аскарро гирифта, ба қӯмаки фарғониҳо ва суғдиҳо нағиристод. Чунон ки муҳаққиқ менависад: «Империягиҳо умединорӣ доштанд, ки ваҳшати ғоратгариҳои арабҳо ва тибатҳо ахолии Осиёи Миёнаро ба оғӯши онҳо тела медиҳад ва ба онҳо факат сурати ташкилӣ додан мемонаду ҳалос» (ибораи «сурати ташкилӣ» мебоист ба ноҳунак гирифта мешуд).⁴²

Суғдиён аз қӯмаки хитоиҳо умеди худро қанда, барои аз нав барқарор кардани иттифоқ бо фарғониён ва туркҳо ҳаракат намуданд. Соли 720 дар Суғд оташи муборизаҳои озодиҳоӣ дубора фурӯзон гардид.

Пеш аз ин чунин воқеаҳо ба амал омаданд:

Халифа Умар ибни Абдулазиз (717–719) ислоҳоти молиявие эълон кард, ки дар асоси он аз қасони дини исломро қабул карда, ҳамчун мусулмонони

⁴¹ Гумилёв Л. Н., 1967 а, с. 355.

⁴² Л.Н.Гумилёв дар баробари мушоҳида ва мулоҳизаҳои пурарзиш донир ба муносибатҳои он-давраи наи Осиёи Миёна ва Хитой агидаеро ҳам баён намуд, ки тамоман ҳатост. «{окимони Осиёи Миёна,- мегӯяд ў,- меҳостанд, ки ба ёрии онҳо (аз Хитой.–Б.У.) лашкар фиристанд, аммо дар Хитой расидани гувваи имдодии онҳоро мунтазир буданд. {амин ки дар Суғд инро фахмиданд, муговиматро бар зидди арабҳо бефона дониста гать кардан» (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с. 355). Ба ин тарига, Л.Н.Гумилёв давоми муговимати ҳалгҳои Осиёи Миёнаро бар зидди арабҳо комилан ба қӯмаки Хитой алогаманд мекунад. Пеш аз ҳама, хотирнишон мекунем, ки чунин ҳулосаи гатъии Л.Н. Гумилёв ҳилофи он маълумотест, ки ҳуди ў дар саҳифаҳои оянда аз ҳусуси давом ёфтани муборизаи зиддиарабии сӯздиҳо бо иттифоги туркҳо дода, «ҳарф дар бораи ислом ва андозҳои он шунидан наҳостани» кӯҳистониёни сӯздиҳо таъқид намудааст (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с.357). Воеан ҳам дар охирни соли 718 ва аввали соли 719 подшоҳи Суғд Уурак ба императори Хитой нома фиристода буд. Дар ин нома гуфта мешуд, ки сӯздиҳо ҳар сол гӯшуни зиёде фароҳам карда, ба мутобили арабҳо мечанганд, лекин император ягон бор қӯмаки ҳарбӣ нарасонидааст. Дар охирни нома Уурак аз император ҳоҳиш карда буд, ки як мигдор сарбоз фиристад (Charapnūs Ӯ., 1903, р. 205). Чунон ки маълум аст, хитоиҳо ин дафъа ҳам қӯмак нарасониданд. Вале, бар ҳилофи Л.Н.Гумилёв, сӯздиҳо ҳеч гоҳ муговимати худро бар зидди арабҳо бас накарданд.

араб, на хироч ва на чизя ситонида намешуд. Ўз тарафи арабҳо ба даст овардан, ё худ аниқтараш зер карда гирифтани заминҳоро низ манъ кард, зеро ин боиси ба хазинаи марказӣ хеле кам дохил шудани хироҷ мегардид. Аммо қоиммақомҳои Ҳурӯсон бо ҳар баҳона аз иҷрои ин амри халифа саркашӣ мекарданд. Дар навбати худ аъёну ашрофи маҳаллӣ, ки аксари онҳо худро мусулмон мегуфтанд, аслан намехостанд андоз ба арабҳо расад. Онҳо ҳам дар ғами афзудани сарвати худ буданд. Ба ин ҷиҳат дар байни аъёну ашрофи маҳаллӣ ва намояндагони идораи хилофат зиддият пайдо шуд. Мардум, ки аз зулму ситам ва қатлу горати арабҳо ба дод омада буд, тарафи аъёну ашрофи маҳаллиро гирифт. Овозае паҳн гардид, ки дар соли 100 ҳичрӣ, мутобики солҳои 718–719 милодӣ, ба қудрати арабҳо завол мерасад.⁴³

Шояд ба муқобили арабҳо сар бардоштани Ғурӯк (маҳз дар ҳамин вакт, на пештар аз ин) баҳонае шуд, ки Ҷиваштак бо таҳрики арабҳо худро подшоҳи Суғд ва ҳокими Самарқанд эълон кард.

Ҳамон гурӯҳҳои ашрофи суғдӣ ҳам, ки пештар байни худ хусумат парварида, тамоюлоти гуногунро пеш гирифта буданд, якҷоя бар зидди арабҳо барҳостанд. Туркҳо ҳам ба ёрӣ даъват шуданд.

Суғдихо дар аввали соли 720 шӯриш бардоштанд. Қўмаки туркҳо низ дар сари вакт расид. Ҳоқони турк бо сардории Курсул кўшун фиристод. Иттилоғчиён ба қувваҳои араб саҳт зарба заданд. Дар қишивари суғдиён қариб ҳеч маҳалле ва ё ҳоқиме намонда буд, ки ба муқобили истилогарон сар набардошта бошад. Факат дар бъазе ҷоҳо гарнизони арабҳо бокӣ монда, он ҳам бо додани товон ва гарав гузаштани одамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт. Инак, вакти хисоб расид. Мавқеъҳо иваз шуданд. Истилогарони афтодаҳоҳл дар ин арасот аз қаҳру газаби бениҳояти ҳалқ ба ларза даромаданд. Қоиммақоми Ҳурӯсон ҳарчанд саъӣ кард, ки шӯришро хобонад, аммо натавонист. Он гоҳ Саид ал-ҳарошӣ, ки дар паҳш кардани шӯриши ҳалқи Ирок «шӯҳрат» ёфта буд, қоиммақоми Ҳурӯсон таъин гардид. Ўз бо шӯришчиён гуфтушунид сар кард, фавран қисме аз аъёну ашроф нисбат ба шӯриш хиёнат намуд. Дар миёни ин хиёнаткорон подшоҳи Суғд - Ғурӯк ҳам буд, ки на фақат ба тарафи арабҳо гузашт, балки ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангиданро ҳам ба зимма гирифт.⁴⁴ Бо вучуди ин, аксари шӯришчиён қарор доданд, ки ба душман таслим нашуда, ба маҳалҳои аз тасаруфи арабҳо берунмонда паноҳ баранд.

Чунин маҳал Фарғона буд. Подшоҳи он Алутар, ки он вакт дубора тоҷу таҳтро соҳиб гардида буд, ба суғдиён паноҳгоҳ ва ҳимоят ваъда дод. Қисми зиёди суғдихо ба ин ваъда бовар карда, роҳи Фарғонаро пеш гирифтани шуданд. Онҳоро Қарзанҷ ном марди далер ва шучоъ сардорӣ мекард. Фарғона рафтан ба ў маъкул набуд. Ўнакшае пешниҳод кард, ки мувоғики он ба қўшу-ни пешоҳангӣ араб ҳамла намуда ва онро торумор карда, ба он сўи Сирдарё, ба назди туркҳо рафтан лозим буд. Лекин тоҷирон ва дехконони суғдӣ бо ин пешниҳоди ў розӣ нашуданд ва Фарғонаравиро исорор карданд. Вақте ки фав-чи шӯришгарон ба тарафи Фарғона равон шуд, Алутар аҳдшиканона бо араб-ҳо гуфтугузор сар карда, ваъда дод, ки шӯришиёнро ба дasti онҳо месупорад. Вале ба суғдиҳо ҳабар расонид, ки ваъдаи ба онҳо додан ў пас аз 20 ё 40 рӯзи дар яке аз дараҳои Исфара пинҳон шудани онҳо қувват пайдо мекунад. Дар ҳамин вакт, ки ду тараф саргарми гуфтушунид буд, қўшуни араб ба

⁴³ Бартольд В.В., 1964 в, с. 382, 384-387.

⁴⁴ Мумкин аст сабаби хиёнати ўз тарси Ҷиваштакро подшоҳи Суғд хостани арабҳо бошад.

Хучанд, ба қароргохи мұваққатии шүришгарон расида омад. Маълум, ки дастнишонда арабхо - Алутар ёрі расонданро ба одамони фиребдодааш рад намуд.

Ба арабхо ишғоли Хучанд (баҳорон ё тобистони с.722) ба осонй мұяссар нағардид. Сүғдихо то дами охирин истодагарй карданд. Онҳо дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳандак қанда, болои онро пүшониданд ва сипас, бардурўғ рӯ ба гурез ниҳоданд, арабхои фирефташуда онҳоро таъқиб намуданд ва даҳҳо нафарашон ба ҳандак ғалтида, асири сүғдиён гардиданд. Аммо вакте ки қувваҳои сершумори арабхо расида, мөшинҳои деворшикан ба кор сар карданд, вазъияти ба мұхосира афтодагон хеле бад шуд. Онҳо шартҳои арабхоро дар бобати баргаштан ба Сүғд, пардохтани хироҷ ва раҳо кардани асирони араб қабул намуданд. Сүғдиёни шүришгар ҳама беяроқ карда шуданд. Арабхо якеро гунаҳгор ҳонда, тамоми онҳоро кир карданд. Сарбозони сүғдӣ дар охирин лаҳзаи ҳаёті худ ҳам часорати фавқулодда нишон медоданд. Табарӣ бо тааччуб менависад, ки сүғдиёни бесилоҳ қалтак ба даст ҷангид, мұқовимат мекарданд.⁴⁵ Ҳамаи онҳо аз дами тег гузаронида шуданд. Факат 400 нафар тоҷирон зинда монданд, ки чони худро бо пулу моли бисёре аз арабхо ҳарида гирифтанд. Аҳолии Хучанд ҳам ба азият ва маҳрумиятҳо дучор гардид; саркардаи араб фармуд, ки заминдорони ин ҷо ба гардани худ мӯҳри сурбӣ овехта гарданд; касеро, ки андаке аз итоат сар мекашид, ба күштан медоданд.

Ба ғурӯҳи дигари шүришгарон Дивоштак сардорӣ мекард. Ў бо ҳамроҳони худ аз Панҷакент ба саргахи Зарафшон ҳаракат кард. Аз рӯи таҳмини ба ҳақиқат наздики А.Ю.Якубовский, Дивоштак ният дошт одамони худро аз ағбай Шаҳристон гузаронида, ба Хучанд ва Фарғона расонад.⁴⁶ Вале ин нияти ў амалий нағардид. Дар қарибиҳои қишлоқи Кум кӯшке ба номи Абгор (ё худ Абаргор) мавҷуд буд, ки онро ба кӯшки Кӯҳи Муғ як мешуморанд.⁴⁷ Кӯшуни араб дастаҳои ҷанде аз ҳокимони Осиёи Миёнаро ҳам дар бар гирифта буд. Кӯшишҳои Дивоштак дар бобати гирифтани пеши роҳи душман бо ҷангӣ танбатан натиҷае набахшид. Дере нағузашта заҳираи озуқа ва лавозимоти ғидоиёни ба мұхосира афтодан ў ба охир расид. Дивоштак маҷбур шуд, ки бо арабхо гуфтушунид сар кунад. Арабхо барои нигоҳ доштани ҳаёті сад нафар, аз чумла, худи Дивоштак замонат доданд. Аммо дар ин ҷо ҳам истилогарон макруғ фириби ҳамешагии худро ба кор бурданд: Дивоштакро ваҳшиёна қатл карданд ва сари буридан ўро ба ҳукмрони Ироқ фиристоданд.⁴⁸

Неҳзати зидди арабхо бераҳмона пахш карда шуд. Бисёр дехқонон ва ҳокимони маҳаллӣ нобуд гардида, молу мулки онҳо ба дasti саркардаҳои араб расид. Истисмори барзгарон қувват гирифт.

Баъзе ҳокимони мулкҳои Осиёи Миёна пас аз шикаст хӯрдани неҳзати зидди арабии солҳои 720-722 ҳам муборизаро қатъ накарданд. Дар байни онҳо, ҳатто қасоне ҳам буданд, ки дар вактҳои пеш ба назди истилогарон сар ҳам мекарданд. Чунончи, дар соли 723 подшоҳи Фарғона - Алутар бар зидди арабхо лашкар кашида, бо ҳамроҳии фарғониҳо ва ҷочиҳо онҳоро дар тамоми роҳи аз Хучанд то Сармарқанд таъқиб намуд ва ба истилогарон зарбаи саҳт ворид овард. Аҳолии Сүғд аз сари нав шүриш бардошт. Оташи мубориза гоҳо ҳомӯш мешуд ва гоҳо забона ме-

⁴⁵ Табарӣ, II, 1445.

⁴⁶ Якубовский А. Ю., 1950, с. 39.

⁴⁷ Волин С., 1940.

⁴⁸ Табарӣ, II, 1447–1448; Ибн ал-Асир, V, 82.

зад. Амалиёти ҳарбӣ гоҳ ба фоидаи арабҳо ва гоҳ ба фоидаи муборизони роҳи озодӣ анҷом мейёфт.⁴⁹

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон

Мардуми далер ва озодиҳоҳи Хатлон (Хаталон) ба истилогарони араб муқобилияти саҳт нишон доданд. Он вакъто Ҳатлон тамоми ҳоки гурӯҳи районҳои Кӯлоб ва водии Вахшро дар бар мегирифт ва дигар ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистон аз ҷиҳати сиёсӣ ба вай итоат мекарданд. Подшоҳи Ҳатлон дар ихтиёри худ 50 ҳазор қӯшун дошт.⁵⁰

Арабҳо факат дар соли 725 ба муқобилии Ҳатлон амалиёти ҷиддии ҳарбӣ саркардани шуданд. Қоиммақоми араб - Асад ибни Абдуллоҳ пас аз барқарор намудани Балҳ ба ин мулк лашкар қашид. Вале арабҳо ба кувваи муттаҳидаи подшоҳи Ҳатлон ва ҳоқони турк рӯ ба рӯ шуда, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Табарӣ ҳабар медиҳад, ки вақти аз ҷангҳо Ҳатлон шармандавор шикаст ҳӯрда, ба Балҳ баргаштани Асад ибни Абдуллоҳ аҳли Балҳ дар ҳаққи ў суруди тамасхуromez меофаранд, ки аз аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст:

Аз Ҳатлон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушку низор омадия.⁵¹

Арабҳо дар муҳорибаи Ҳатлон чунон саҳт шикаст ҳӯрда буданд, ки дар муддати бештар аз даҳ сол ишғол кардани онро ҳатто ба гӯшаи хотир ҳам намеоварданд. Факат дар соли 737 Асад ибни Абдуллоҳ ба Ҳатлон ҳуҷум кард. Аввалҳо дasti ў қадре боло шуд. Вале ҳоқони турк аз ҳуҷуми арабҳо огоҳӣ ёфта, бо кувваи зиёде ба қӯмаки ҳатлониҳо шитофт. Асад ибни Абдуллоҳ ақиб нишаста, ба воситаи дарёи Панҷ ба тарафи Кӯҳи Намак (ҳоло Ҳӯҷа Мӯъмин меноманд) паноҳ бурд. Дар вақти фирор арабҳо аз кофилроҳои худ тамоман маҳрум шуданд. Қӯшуни турк ва ҳатлониҳо дар соҳили чапи дарё ҳам араб-ҳоро таъқиб мекарданд. Иттифоқчиён комилан имкон доштанд, ки кувваҳои бесарусомон ва ҳаросон гурехтаистодаи арабро тамоман маглуб карда, Балҳро ишғол намоянд. Вале онҳо, ба ивази ин ки якҷоя ва фавран ба қӯшуни арабҳо зарба зананд, муддати дароз нигарон истода, мавзеъҳои камаҳамиятро забт мекарданд ва кувваҳои худро парешон менамуданд. Инак, вақте ки дар Ҳористон байни қӯшуни иттифоқчиён ва арабҳо муҳориба ба амал омад, дастаҳои Асад на фақат ҷон ба саломат бурданд, балки сарбозони ҳоқон ва ҳатлониҳоро торумор ҳам карданд. ҳоқими Ҳатлон Бадр-Тарҳон⁵² ва сарбозони ў ба муҳосира афтода, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд, вале дар охир мачбур шуданд, ки дар бобати сулҳ бо арабҳо гуфтушунид кунанд. Арабҳо ваъда доданд, ки ба Бадр-Тарҳон даст намерасонанд. Ин дафъа ҳам ваъдаи онҳо дурӯғ буд. Бадр-Тарҳонро мисли Диwoштак аҳдшиканона ба куштан доданд ва ў ваҳшиёна қатл карда шуд. Пас аз ин арабҳо Ҳатлонзамиро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

⁴⁹ Дар ин бораи муфассалтар ниг.: Родирова Т., 1965, с.80-85.

⁵⁰ Chavannys E., 1903, p. 200-201.

⁵¹ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1602–1603.

⁵² Дар бораи шаҳсияти ў ниг.: Смирнова О. И., 1969, с. 217–220.

Як нафар аз зурёти ҳокимони Хатлон хост ба Фарғона фирор намояд. Вале ба таъқиби арабҳо дучор гардида, ба Уструшан гурехт. Ў ва ҳамроҳонаш бо худ бутҳои бисёреро ба Уструшан оварданд.⁵³

Чунон ки гуфта шуд, дар сари ҳукумати Уструшан афшин меистод. Афшинҳои Уструшан ба тарафдории дехқонон—мулқдорони хурд ва, маҳсусан, ба ҳайрҳоҳӣ ва муборизаи фаъоли заминдорони озодиҳоҳ истинод намуда, истилогарони арабро то охири асри VIII ба қаламрави худ роҳ надоданд.⁵⁴

Дар соли 728 ва солҳои 736–737 аҳолии Тахористон ва Суғд бо ҳимояи қӯшуни ҳокони турк бар зидди истилогарони араб сар бардоштанд. Аҳволи арабҳо, хусусан, дар соли 737 хеле вазнин гардид. Тафсили ин киёми озодиҳоҳона чунин аст: дар аҳди хилофати ҳишом (724–743) аксари аҳолӣ исломро фақат зоҳирان қабул карда, ҷизъя намедоданд. Дар натиҷа даромади ҳазинаи давлати араб хеле кам шуд. Ҳалифа ба максади дубора барқарор намудани даромади ҳазина амр кард, ки тамоми одамони мусулмоншуда боз андози иловагӣ – ҷизъя диханд. Адо намудани он барои мардум душвор буд. Бинобар ин онҳо ба унвони ҳалифанома навишта, изҳори эътиroz намуданд ва арз карданд, ки аз мусулмонон гирифтани ҷизъя гайриқонунист ва муҳолифи вайдаи хилофат аст. Аммо талаби мардум аз тарафи ҳишом рад карда шуд. Он гоҳ сүғдиҳо аз ислом рӯй гардонида, ба пайравӣ кардани ақидаҳои динии қадимаи худ шурӯъ намуданд. Илова бар ин, туркҳоро ба ёрӣ даъват карда, ба муқобили ҳокимијати хилофат шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш ба дарачае вусъат ёфт, ки гайр аз Самарқанд ва Дабусия тамоми ҳоки Мовароуннаҳр ба дasti шӯришиён даромад.

Рӯз то рӯз ҳавғонктар гардидани вазъияти Ҳуросон ва Мовароуннаҳр ҳалифаи арабро маҷбур соҳт, ки дар як муддати кӯтоҳ якчанд қоиммақомро иваз кунад. Нихоят, дар соли 738 Наср ибни Сайёр қоиммақоми Ҳуросон ва Мовароуннаҳр таъин гардид. Ў вакти зиёде ба корҳои давлатии Ҳуросон машғул шуда, баробари он дар солҳои 738–739 се маротиба ба Мовароуннаҳр лашкар қашид ва шӯришҳои аҳолии Самарқанд, Чоч ва Форобро фурӯ нишонид. Наср ибни Сайёр фаҳмид, ки фақат бо роҳи ҷанг мутеъ кардани мардуми ин сарзамин мумкин нест. Аз ин рӯ, вай роҳи бо аъёну ашрофи маҳаллӣ созиш карданро мечуст, то ки барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат аз қувваи онҳо истифода барад. Ў дуҳтари бухорхудотро ба занӣ гирифта, бо асилзодагони Мовароуннаҳр робитаи ақрабой пайдо мекунад.

Вале ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, муборизаи мардуми Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ҳамоно давом мекард ва ин сарзамин яке аз беътиимодтарин гӯшаву канорҳои хилофат ба ҳисоб мерафт.

Оқибати ба хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна

ҳангоми баҳо додан ба аҳамияти таърихии аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, чунон ки дар баъзе тадқиқот ба шакли пардапӯшида ба назар мерасад, набояд ба ифроту тафрит роҳ дод. Дар вақти таҳлили чунин ҳодисаи мураккаб, мисли Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо, пеш аз ҳама, мавқеи синфиро ҷид-

⁵³ Табарӣ, II, 1964. Дар бораи тафсили муборизаи Хатлон бар зидди арабҳо ниг.: Беленицкий А. М., 1950 а, с. 113–120.

⁵⁴ Неъматов Н.Н., 1954.

дан риоя намудан, гуногунй ва рангорангии файриоддии таркиби синфй ва тоифавии чамъияти феодалиро ба эътибор гирифтган зарур аст.⁵⁵

Шубхае нест, ки маъмурони сосонй, аъёну ашрофи динй ва ғайридинии маҳаллӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна ба қишоварзону ҳунармандон аз ҳад зиёд зулм мекарданд. Ин буд, ки оммаи ҳалқ аввалҳо ҳукумати худро дар мубориза бар зидди арабҳо дастгирӣ накард, шиори ҳокимони арабро дар бораи баробарҳукуйӣ ва озодӣ сахванд ҳамчун таҷдиди анъанаҳои неҳзати маздакия пиндошт. ҳамаи ин дар давраи аввали истило ба ҳаракати фотехони арабҳо дар сарзамини Эрон ва Хурросон мусоидат намуд.

Дар айни замон, аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табакаи ҳукмрони араб буда, ба сари мардумони мутеъ мусибат ва маҳрумиятҳои зиёде меовард ва дучори зулму тааддии дутарафа мегардонид.

Ҳокимони маҳаллӣ аз тобеияти Эрони сосонй, ҳусусан дар нимаи дувуми асри VII раҳой ёфта, ба зери ҳукмронии маъмурияти боз ҳам беражонатари араб афторданд. Истилогарон сиёсати толону тороч ва ҷабру ситамро ҷорӣ намуданд. Дар натиҷаи ин, алалхусус, дар марҳилаҳои баяни истило, дар бисёр маҳалҳо аҳолии Осиёи Миёна ба муқобили истилакорон сар бардошта, бо матонати тамом муқобилати мусаллаҳона карданд.

Ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки вазъият ҳар гоҳ вобаста ба замону макон тағиyr меёфт. Қӯшишҳои нахустини арабҳоро «нарм кардан» ва ба василаи андозу ҳироҷ аз дasti онҳо ҳалос шудан ба қиёми мусаллаҳона мубаддал мегардид. Тазикии арабҳо торафт зиёдтар мешуд, сиёсати табакаи феодалшудаи хилофат тағиyr ёфта, баробари мустаҳкам шудани давлати бузурги ба тараққӣ рӯниҳода нисбат ба ҳалқҳои мутеъ боз ҳам золимонатар мегардид. Дар ин сурат маҳалҳои нисбатан ба осонӣ забткардаи арабҳо ҳам ба шӯр омада, бо қӯмаки иттифоқчиёни шарқии худ, алалхусус, туркҳо ба истилогарон мӯковимати саҳт нишон медоданд. Мухтасаран чунин буд шароити таърихии Осиёи Миёна дар асрҳои VII–VIII.

Протесҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияни қишварҳои дохили хилофат ниҳоят-дарача мураккаб ва пуритилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африқои шимолӣ аксари қавму наҳодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамон ноҳияҳо ҳам, ки аҳолӣ забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломро ҷорӣ карда, баробари он забони арабиро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд, зеро Куръон ва дигар адабиёти динияро факат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамон мавқеero, ки забони лотинӣ дар Европаи ғарбии асримиёнагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни ҳалқҳои гуногун эътибори забони умумии илмиро пайдо мекунад (факат баянҳо адабиёти илмӣ дубора ба забонҳои маҳаллӣ инкишоф мейёбад). Маданияти ҳалқҳои хилофат ё ҳуд чи навъе ки баъзан истилоҳи нодурустери ба кор бурда, маданияти мусулмонӣ мегӯянд (маданияти араб – тамоман нодуруст), натиҷаи синтези комёбихои эҷодии бисёр ҳалқҳо, аз ҷумла, ҳалқҳои Осиёи Миёна мебошад. Ҷаҳонбинии ягонаи динӣ ва забони (лоақал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасили ин ҳалқҳо бисёр ҷиҳатҳои маҳсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъқид мекунем: ҳар як ҳалқи ба ҳайъати хилофат дохилшуда дорон маданияти ба ҳуд хос, инчунин маҳсусиятҳое мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданий ва омилҳои

⁵⁵ Фафуров Б.Ф., 1963 а.

иҷтимоию иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус, аз охири асри IX–Х тадриҷан ба ҷудошавии (дезинтегратсия) маданий оварда мерасонад.

Маданияти ҳалқҳои хилофат дар асрҳои IX–XII аз маданияти ҳамзамони аврупой ҷандин мартаба баландтар буд. Бузургтарин хизмати таърихии ҳалқ-ҳое, ки ба ҳайъати хилофат доҳил буданд, бисёр суннатҳои қадима, хусусан, анъанаҳои улуми табият ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ аз нав кор карда мебаромаданд, барои тамоми инсоният «интиқол» намудан аст. Мехнат ва фаъолияти ин донишмандон барои шинос шудани аврупоиҳо бо комёбихои мардуми шарқ мусоидат карданд. Осори илми донишмандони Осиёи Миёна, аз қабили Форобӣ, Берунӣ, Ибни Сино ва бисёр дигарон ба ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пурарзише гардидаанд. Таълифоти оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нуҷум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури мӯътабареро адо мекарданд. Роли Шарқ дар инкишофи адабиёти Европаи ғарбӣ низ хеле қалон аст, ҳатто таҳмин мекунанд, ки қоғия ба назми румӣ аз шеъри араб гузаштааст.⁵⁶

Инак, аз нуқтаи назари пешомади таъриҳӣ, ба хилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оқибат ба суръат ёфтани тараққиёти феодализм, консолидатсияи қавмҳои Осиёи Миёна, кам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ заарҳои қалон расонда бошад ҳам, баъдҳо ба равнаки васеи равобити байни ҳалқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузурги маданияи Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX–XI ба вуқӯй пайваст.

4. РОЛИ ҲАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ УМАВИҲО ВА АББОСИЁН

Гурӯҳҳои мухолиф дар хилофат

Рӯҳияи душманона нисбат ба ҳокимиюти хилофат на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар кишварҳои таҳти тасарруфи арабҳо низ хеле пуркуват буд. Усули идораи ҳалифаҳои араб на фақат норизоияти оммаи меҳнаткашро ба вучуд меовард, дар айни замон, ба ашрофи заминдори маҳаллӣ ҳам намефорид. Зоро ашрофи маҳаллӣ такрибан ба куллӣ аз ҳуқуки сиёсӣ маҳрум гардида буданд ва дар натиҷаи ба нағъи ҳалифа ва аъёни қабилавии араб равона шудани тамоми молиёт ва андозҳои барзгарон ба оидоти онҳо хеле зарар мерасид.

Сиёсати пешгирифтai ҳалифаҳои Банӣ Умавия на фақат ба ҳалқҳои мутеъ, балки инҷунин ба худи оммаи арабҳо хуш намеомад. Ин ҳолат бо протесси ба синфҳо ҷудошавии қабилаҳои араб, вайроншавии алоқаҳои авлодӣ ва афзудани нобаробарии мулкӣ, ки дар ҳамин вақт ба вуқӯй мепайваст, вобаста буд. Дар сари ҳокимиюти нишастани Умавиҳоро ду гурӯҳи асосӣ ғайриконунӣ медонистанд.

Гурӯҳи аввал ҳориҷиҳо буданд. Ин гурӯҳ намояндагони ҳамон табакаҳоеро дар бар мегирифт, ки аз баланд шудани мартабаи аъёну ашрофи араб норозӣ буда, бар зидди усули ба мерос бурдани таҳти хилофат баромад мекарданд ва чунин қоидаро пешниҳод менамуданд: «Нест ҳалифае, ки берун аз хости Ҳудо ва майли ҳалқ бошад». Онҳо чунин ҳисоб мекарданд, ки ҳалифаи аз тарафи ҷамоат интихобшуда мумкин аст дар сурати бад идора карданаш аз тарафи ҳамон ҷамоат назл

⁵⁶ Массэ А., 1962; Меҷ А., 1966; Фильшинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.

карда шавад; бояд дар дохили чамоати мусулмон баробарии комил ҳукмфармо бошад. Аз ҳамин сабаб ҳам баъдҳо таваҷҷӯҳи доираҳои васеи аҳолии аслан гайри-араб, хусусан барзгарон ба тарафи ин ғурӯҳ қашида шуд.

Ғурӯҳи дигар тарафдорони Алӣ (шиаҳо) буданд.⁵⁷ Дар аввалҳо ин ғурӯҳ ман-фиятҳои баъзе болонишинони ҳонадонҳои қадимаи маккавӣ ва мадинавиро, ки усули меросӣ будани таҳти хилофатро эътироф карда, дар айни замон, фақат авло-ди Алиро (амакзода ва домоди Муҳаммад, шавҳари Фотима) ворисони ҳақиқӣ ме-донистанд, ифода менамуд. Алӣ ва писари кӯҷаки ў ҳусайн, ки дар вақти задухӯрдҳои дохилӣ кӯшта шуда буданд, бо ҳолаи азиятдидагони муқаддас ихота шуда, ливои муборизаи зидди Умавиҳо гардианд. Дар оянда мазҳаби шиа ва па-растиши Алӣ ба байраки ҷандин ҷараёнҳои муҳолифатварзандай дохили ислом табдил ёфт. Мазҳаби шиа аз оғози ба вучуд омадани ҳуд, хусусан, дар миёнаи болонишинони чамоаи ҳалқҳои мутеи хилофат, ки онро ҳамчун василаи суст шудани фишори аҷнабиён мепиндоштанд, тарафдорони зиёде пайдо намуд⁵⁸.

Гайр аз ин, такрибан аз соли 718 сар қарда, авлоди Аббос (амаки Муҳаммад) бар зидди ҳукмронии Умавиҳо ба таври пинҳонӣ таблиғоти ҷиддӣ бурданд. Аббо-сиён дъаво мекарданд, ки ҳаққи хилофат аз они Бани ҳошим, яъне ҳонадони пайғамбар аст. Аммо кӣ бояд аз ин ҳонавода ба таҳти хилофат нишинад, дар ин бора одатан чизе ошкоро намегуфтанд. Аз ин сабаб онҳо ба шиаҳо, ки гумон до-штанд Аббосиён ба нағъи онон амал мекунанд, муттаҳид шуданд.

Норизоияти умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо махсусан дар солҳои чилуми аспри VIII, яъне дар овони хилофати Марвони II (744–750) ниҳоятдарача қувват гирифт, ки ба ин афзудани ҳироҷ ва дар бинокориҳои бузург беш аз пеш иҷборан истифода шудани қувваи аҳолии маҳаллӣ боис гардида буд.

Халифаи Марвон ин вазъиятро ба ҳубӣ ҳис қарда, барои таъмини бехатарии ҳокимияти Умавиҳо як қатор тадбирот пешбинӣ намуд: аввалин, ў тамоми аъзои ҳонаводаи Умавияро аз Ҷимишқ ба шаҳри ҳаррон (пойтаҳти нави хилофат) кӯчо-нид; сониян, вай фармон дод, ки гайр аз шаҳри Антиохия, ки чун маркази аз ру-миҳо мудофия кардани хилофат ба шумор мерафт, тамоми қалъа ва деворҳои атрофи шаҳрҳоро вайрон кунанд, то аҳолии маҳаллӣ аз ин истеҳкомот ба муқобили ҳукумати Бани Умавия истифода набаранд. Вале дигар ҳеч як тадбирае пеши ҳаракати пурэътиrozро гирифта наметавонист. Норизоияти умумӣ ба дараҷае ву-съят ёфта буд, ки ҳатто аввалин бор дар таърихи хилофат аскарони хосаи дарбори ҳалифа исён бардоштанд.

Яке аз шаҳсони соҳибнуғузи ҳонадони Аббосиён - Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охирҳои давраи ҳукмронии Умавиёнро ҳарорӣ кардани корҳои таб-лиғотиро ба дасти ҳуд гирифта, ба тамоми гӯшаву канори хилофат, махсусан, ба музофотҳои шарқӣ воизони маҳфӣ фиристод ва тарғиботи зидди Умавиҳоро хеле пуркуват намуд.

Аббосиён изҳор медоштанд, ки тамоми бадбаҳтиҳои аз рӯзи пайдо шудани ис-лом, яъне дар муддати ин сад сол ба сари мусулмонон омада аз тарафи ҳалифаҳои Бани Умавия сар зодааст. Онҳо ба ҳалқ ваъда медоданд, ки дар сурати сарнагун шудани ҳукмронии Умавиҳо ҳироҷ ва соири молиётҳоро кам ҳоҳанд қард, дар бинокориҳо ба тарзи маҷбурий кор фармудани барзгаронро барҳам ҳоҳанд дод, ба аҳолии маҳаллӣ ҳуқуқи сиёсӣ баҳшида, онҳоро низ ба умури давлатии хилофат ҷалб ҳоҳанд намуд.

⁵⁷ Пайравони мазҳаби шиа.

⁵⁸ Петрушевский И.П., 1966, с. 38-57.

Албатта, ин ҳама ваъдаҳо, гайр аз фиреб додани ҳалқ чизи дигаре набуд. Аббосиён ба ин восита фақат меҳостанд, ки дар низоъҳои сулолавӣ бар алайхи Үмавихо оммаро ба тарафи худ қашида, муборизаро ба манфиати худ ташкил намоянд. Лекин он чӣ дар бораи манфиатҳои аслии оммаи васеъ бошад, Аббосиён ва воизони онҳо, ба мисли Үмавихо, хеле кам фикр мекарданд.

Аббосиён дар муборизаи худ бар зидди Үмавихо бештар ба ашрофи заминдори Мовароуннаҳр ва Ҳурросон, ки умединор буданд дар сурати муваф-фақият пайдо кардани табаддулоти Аббосиён ба идора кардани мамлакат роҳ ҳоҳанд ёфт, такя менамуданд. Воизони маҳфии Аббосиён ҳанӯз дар вақти хилофати хишом (724-743) дар Ҳурросон пайдо шуда буданд. Сарчашмаҳои таъриҳӣ чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки дар вақти қоиммақоми Ҳурросон будани Асад ибни Абдуллоҳ (735-738) якчанд намояндағони Аббосиёнро дастгир карда, дасту пои онҳоро буриданд. Дигар аз қоиммақомҳои Ҳурросон, ки ба муқобили шиаҳо ва Аббосиён бештар ва қатъитар мубориза бурдааст, ҳамон Наср ибни Сайёр (738-748) мебошад.⁵⁹

Дар нимаи дувуми солҳои 40-уми асри VIII вазифаи сардорӣ намудани муборизаи зидди хилофати Үмавихоро Абӯмуслим, ки мубтакири табаддулоти Аббосиён буда, баъдҳо шӯҳрати зиёде пайдо намуд, ба зиммаи худ гирифт.

Неҳзати Абӯмуслим

Абӯмуслим аслан аз оилаи барзгар баромада, бар тибқи баязе маълумот, дар аввалҳо ғулом будааст. Абӯмуслим дар наздикии бузургтарин шаҳри Ҳурросон – Марв қароргоҳи худро таъин намуда, ҳамчун «як шахси боэътиимиҳои хонаводай пайғамбар» барои сафарбар кардани аҳли шиа ва дигар одамони норозӣ бо тамоми ҷиддият кор мебурд. Ин унвони боэътиимиҳои ба Абӯмуслим Аббосиён дода буданд, зеро амалиёти таблиғотии ў ба манфиати онҳо равона шуда буд. Вақте ки замина ҳозир шуд, 9 июли соли 747 Абӯмуслим байраки сиёҳро, ки аз они Аббосиён буд, барафрошта, ҳалкро ба мубориза ошкоро даъват намуд.

Даъвати Абӯмуслим дар байнҳи ҳам арабҳо ва ҳам ҳалқҳои мутеи хилофати муваффақияти қалоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абӯҳанифаи Диноварӣ чӣ навъ афзудани қувваҳои аскари Абӯмуслимро ба ин тариқа фасех тасвир менамояд: «Мардуми хирот, Фушанҷ, Марворруд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Ҷағониён, Тахористон, Ҳатлон, Кеш ва Насаф бо аҷала ба назди Абӯмуслим ҳаракат мекарданд. ҳамаи онҳо ба аломати ҳамрайӣ либоси худро ранги сиёҳ заданд, инчунин нимаи гурзҳои чӯбиашонро сиёҳ карданд... Ин мардум савори аспу ҳар ва ё пиёда ҳарҳои худро пеш давонида ва ба онҳо «Ҳарро Марвон!» – гӯён фарёд зада, яъне ҳалифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасҳуркунӣ ба ҳар нисбат дода, ба ин ҷониб меомаданд ва иддаи онҳо 100 000 нафар буд».⁶⁰ Даста-даста арабҳои Яман, ки шӯриши онҳо ҷанде пеш фурӯ нишонда шуда буд, дар таҳти байраки Абӯмуслим гирд меомаданд. ҳатто ғуломон, ки аз ин неҳзат ба сабук шудани ҳолати табоҳи худ умединор буданд, ба қувваи ҳарбии ў ҳамроҳ мешуданд.

Қоиммақоми Ҳурросон - Наср ибни Сайёр, ки тамоми бори вазнини муборизаи зидди Абӯмуслим ба зиммаи ў афтода буд, дар бобати муттаҳид кардани арабҳо ба муқобили ин неҳзат хеле қӯшишҳои бефоида ба ҳарҷ дод. Аъёну ашрофи тоифаҳои чудогонай араб, ки пай дар барои ҳокимијат мубориза мебурданд,

⁵⁹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 246-250.

⁶⁰ Диноварӣ, 1888, с. 359-360.

дар ин вақт ба чаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қабилаҳои араб протсесси таксимоти синғӣ босуръат ба амал омада, бисёрии арабҳо, алалхусус онҳое, ки аз табақаҳои факир буданд, ба таҳти байраки Абӯмуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёр маҷбур шуд, ки пойтаҳти Ҳурисон шаҳри Марвро ба қиёмкунандагон гузашта, тарафи Нишопур ақиб нишинаид. Лекин яке аз сарлашкарони Абӯмуслим, ки таъкиб кардани Наср ибни Сайёро ӯҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ў зарбаи ҳалокатовар расонид ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто худи ҳамин муҳориба ғалабаи асосии шўришро таъмин намуда, тақдири хилофати Умавиҳоро ҳал кард. Агарчанде ҳалифаи Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба кор дароварда, шўришчиёнро шикаст дод ва Имом Иброҳими Аббосро дар пеши назари умум ба катл расонид, лекин ин ҳам хилофати Умавиҳоро аз сукут начот дода натавонист. Шўришчиён дар Ироқ ба қўшунҳои ў якчанд зарбаи саҳт дода, бузургтарин маркази хилофат - шаҳри Димишқро ишғол намуданд.

Ба ҳамин тариқ, он лашкаре, ки Абӯмуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳо ташкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии оҳирин намояндаи хонадони Умавияро торумор карда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт.

Ба сари ҳокимият Аббосиён омаданд. Лекин Аббосиён, чунон ки интизор ме рафт, дар бораи оммаи асосии шўришчиён, ки бо ташабbus ва фаъолияти онҳо ба таҳти хилофат соҳиб шуда буданд, чизе фикр накарданд. Ваъдаҳои ба ҳалқ додани онҳо ичро нагардид, Абӯмуслим ҳам, ки қоиммақоми Ҳурисон таъйин шуда буд, дар ин бора хомӯш монд.

Вакте ки сүғдиён дар бораи вафо кардан ба аҳди худ, ҳатто ният надоштани Аббосиён ва Абӯмуслимро яқинан донистанд, дар Бухоро бо сардории Шарик ибни Шайх шўриш намуданд. Абӯмуслим ба муқобили шўришчиён қўшуни даҳҳазора фиристод. Аммо шўриш то дараҷаे пурқувват буд, ки фактат бо кўмаки буҳорхудот Кутайба ибни Тугшода, ки ба муқобили аҳолии заҳматкаши Бухоро лашкари бо нафароти қўшуни фиристодаи Абӯмуслим баробар бударо равона соҳт, фурӯ нишондани он имконпазир гардид.

Абӯмуслим дар мубориза бар зидди императори Хитой, ки аз ҷангҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард, Аббосиён ба вай он қадар бовар надоштанд ва ҳавф мебурданд, ки ў рӯзе ба таҳти хилофат даъво ҳоҳад кард. Йи ҳавф ба дараҷае расид, ки дар соли 755 ҳалифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) Абӯмуслимро ба ҳузури худ талабида, ўро дар қасри худ аҳдшиканона катл намуд.⁶¹

⁶¹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 252–255; Якубовский А.Ю., 1954 а, с. 19-26, Moscoati S. 1949–1950; Spulyr B., 1952, s. 34–50.

Шўриши Сумбоди Муғ ва неҳзати Муқаннаъ

Дар замони хилофати Аббосиён ахволи оммаи васеи ҳалқ на танҳо бехтар нашуд, балки назар ба давраи Умавиҳо боз бадтар гардид. Оидоти замини ичора бештар ба шакли молӣ буд. Аз заминҳои лалмӣ нисфи ҳосил ва аз заминҳои обё-ришаванд аз чаҳоряқ то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани тақвими қамарии мусулмонон бо тақвими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду мартаба хироҷ мегирифтанд. Бар замми ин дар вақти хироҷгундорӣ корандагони заминро фиреб медоданд ва бо роҳи таҳдид ҳарчи зиёдтар молиёт меситониданд.

Дар натиҷаи қувват гирифтани протсесси инкишифӣ муносиботи фео-далӣ, замин, ки исман моликияти ҳалифа ҳисоб ёфта, vale амалан ҳиссаи умдаи он дар дасти ашрофи заминдори маҳаллӣ буд, ба қитъаҳои хурд чудо карда, ба тарики ичора ба барзгарони бечора дода шуд. Ба ин васила ахли озоди чамоат соҳибихтиёри ҳудро аз даст дода, дар катори қадиварҳои мадион, ғуломони озодшуда ва ё ғуломони ба заминҳо ҷо додашуда ба ашҳоси вобаста мубаддал гардианд.

Халифаҳои аббосӣ анъанаҳои Сосониёнро давом дода, ба ҳашамат ва дабдабаи дарбори онҳо низ тақлид мекарданд. Аъён ва ашрофи маҳаллӣ ҳам дар ин бобат ба онҳо пайравӣ менамуданд. Ин буд, ки бинокорӣ хеле авҷ гирифта, бисёр қасрҳо, қальъаҳо ва ғ. соҳта шуданд. ҳамаи ҳарочоти ин бинокориҳо ба зиммаи барзгарон буд. Ахволи пешаварони шаҳр низ бехтар аз ин набуд. Онҳо мавриди истисмори нимфеодалий қарор гирифта, дар натиҷаи молиёти зиёд ва ҳудсариҳои маъмурон тамоман муфлис гардида буданд. Молиёти ҷинсӣ, инчунин ба дӯши туркҳои боди-янишин ҳам бори гароне шуда, онҳоро ба паршикастагӣ дучор мекарданд.

Ҳамаи инҳо боиси афзудани эътиroz ва иғтишоши ҳалқ мегардид. Яке аз бузургтарин шўришҳо дар он замон - шўриши Сумбоди Муғ буд. Сумбод аз пайравони наздики Абӯмуслим ҳисоб мешуд. Вай дар соли 755 бо шиори «барои хуни Абӯмуслим бояд қасос гирем» сар бардошта, ба атрофи худ аз ҳар табака тарафдорони бисёре ҷамъ қарда тавонист. Инчунин гурӯҳҳои зардуштиён ва ҳуррамиҳо⁶² (пайравони таълимоти Маздак) ба ў ҳамроҳ шуданд. «Одамони сурхалам»⁶³, яъне ононе, ки дар таҳти байраки сурх гирд омада буданд, низ номи ҳуррамиҳоро доштанд. Шўриш ноҳияҳои бузург, аз ҷумла Ҳурисон ва Табаристонро фаро гирифт. Аббосиён ин шўришро факат бо машақати зиёде хобониданд. Сумбод шикаст ҳӯрда, дар Рай катл гардид ва зану фарзандони ў ба ғуломӣ фурӯҳта шуданд. Пас аз маглубияти Сумбод пайравони ў аз тарикати муслимия ба таври пинҳонӣ ғаъблияти ҳудро давом медоданд. Онҳо вазъ мекарданд, ки Абӯмуслим боз ҳоҳад омад, то «дар ҷаҳон одилона ҳукмронӣ кунад».

Ҳанӯз қӯшуни арабҳо шўриши Сумбодро тамоман фурӯ нанишонда, дар гирду атрофи ҳирот шўриши дигар ба вучуд омад, ки ба он «Устод Сис» ном шахсе роҳбарӣ менамуд. Ба ин шўриш ҳазорҳо қасиҷаи қарда буданд.

Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардиани аҳолии заҳматкаш ва рӯидани ҳисси танаффури онон нисбат ба золимони худ дар аҳди ҳалифа Маҳдӣ (775–785) ҷунбиши бузурги ҳалқиро бар зидди Аббосиён ба вучуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифта буд.

⁶² Бо номи зани Маздак Ҳуррама, ки тибғи ривояте дар вагти ғатли оми маздакияҳо саломат монда, таблиҷоти цояҳои маздакиро давом додааст.

⁶³ Истилоҳи арабию форсӣ, айнан «сурхбайраг».

Дар сари ин шўриш Муқаннаъ⁶⁴ меистод. Муқаннаъ аслан аз Марв буда, ба пешаварӣ машгулият дошт. Баъзе сарчашмаҳои таъриҳӣ⁶⁵ хабар медиҳанд, ки ў яке аз сарлашкарони Абӯмуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Умавиҳо иштирок дошт. Ў шахси соҳибмаърифате буд. Чунин фикр беасос нест, ки дар вай гояи маздакиён таъсири хеле калоне дошт ва ў ин фояро таблиғ мекард. Қоиммақоми арабҳо аз таблиғоти Муқаннаъ воқиф гардида, ўро дастгир намуд ва ҳамчун як марди чинояткори гузарои давлатӣ барои муҳокима ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод фиристод. Лекин Муқаннаъ аз зиндони Бағдод фирор карда, худро ба Марв расонид. Дар ин ҷо тарафдорони худро ҷамъ намуда, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳолӣ ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот маҳсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷо бештар сүғдиён икомат мекарданд, муваффакияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дастгир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи пуршумори савораҳои мусаллаҳро гузоштанд, то рӯзу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Суғд равад. Ин, албатта, бесабаб набуд. Зеро дар Суғд тарафдорони ў рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. ҳокимони маҳалӣ ба хубӣ медонистанд, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо фавқулодда душвор ҳоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Суғд паноҳ бурд.

Дар ин вакт, ки навъе ки Наршахӣ мегӯяд: «андар Суғд ағлаб дехаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз дехаҳои Бухоро бисёр кофир шуданд ва куфр ошкоро карданд ва ин фитна азим шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд».⁶⁶

Наршахӣ дар бораи неҳзати Муқаннаъ сухан ронда, нисбат ба пешвои шўриш назари душманона доштани худро рӯйрост қайд кардааст. Ин тариқа рафтор намудан нисбат ба Муқаннаъ барои ҳамаи муарриҳони феодали хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар ин буд, ки ин таълимот бартараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкиро таълаб карда, ба зидди ҳукмронии истилоказони араб нигаронида шуда буд.

Дере нагузашт, ки ҷунбиши Муқаннаъ ба як шўриши бузурги ошкоро мубаддал гардида, дар муддати кӯтоҳе тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифт. Ситоди (штаби) шўришиён дар дехаи Наршах, наздикии Бухоро, воқеъ шуда буд. ҳокими Бухоро ҳусайн ибни Муоз тамоми қувваи ҳарбии худро, ки асосан аз арабҳо иборат буд, ҷамъ карда, бо ҳамроҳии дастаҳои аъёну ашрофи Бухоро ба мукобили шўришиён ҳаракат намуд. Дар моҳи апрели соли 776 дар назди девори дехаи Наршах байни қӯшуни арабҳо ва тарафдорони Муқаннаъ муҳорибаи шадиде ба миён омад. Шўришиён шикаст ҳӯрда, 700 нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодихоҳӣ қурбон карданд. Лекин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағиیر дода натавонист. Ба зудӣ шўриш боз бо қувваи тоза сар зада, қиёмкунандагон мавзеъҳои атрофи Бухороро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

⁶⁴ Муқаннаъ – қалимаи арабист ва маънояш «ҷодарпӯш» мебошад. Ин лагаб ба ҳамин муносабат ба ў дода шуда буд, ки гӯё ба рӯяш ҷодари сабз пӯшида мегаштааст. Номи ҳагигӣ ў {ошим ибни {аким буд.

⁶⁵ Барои тафсили он ниг.: Айнӣ С., 1944; Якубовский А.Ю., 1948; Родирова Т., 1965, с. 117–132; Большаков О.Г., 1976; аз ҷумлаи олимони ҳориҷа Sadighi D.N., 1938, р. 165–186. Маъхазҳо дар бораи ҳам рағти ин шўриш ва ҳам санаи он маълумоти ниҳоят пурмуҳолифат ва баъзан номаълуму маҷхул медиҳанд.

⁶⁶ Наршахӣ, с. 79.

Халифа Маҳдӣ чун дид, ки шӯриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пуркуват кардани муборизаи зидди неҳзати Муқаннаъ дар як сурати таъчили аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хурасон фармон дод, ки барои қўмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонад.

Сардори қўшуни имдодии аз Хурасон фиристодаи арабҳо Чабраил ибни Яҳё муддати дуру дароз Наршаҳро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт, vale az ин натиҷае ҳосил нашуд. Шӯришиён бо ҳамлаҳои пай дар пайи худ қувваи ҳарбии Чабраилро чунон заиф карданд, ки ўдигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қўшуни ҳафтҳазорнафараи халифа аз Балҳ расида омада бошад ҳам, vale sardoroni он муваффақиятҳои шӯришиёнро дид, ҳатто барои дохил шудан ба муҳориба чуръат накарданд. Ниҳоят, қувваи эҳтиёти амири Хурасон, ки мебоист нафароти қўшуни ба Мовароуннаҳр фиристодаи халифари ду баробар меафзуд, ба имдод омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид – шӯришиён ин қувваи ҳарбии арабҳоро ҳанӯз дар роҳи Мовароуннаҳр ба куллӣ торумор намуданд. Вазъияти Чабраил ибни Яҳё ниҳоятдараҷа пурҳатар гардид. Роҳи алоқаи ўз аз Балҳ ва Марв бурида шуда буд. Чабраил тамоми қувва ва техникии ҳарбии дар ихтиёри худ доштаашро ба гирифтани истехкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шӯришиён ҷамъ шуда буд, равона кард. Қўшуни арабҳо чор моҳ беҳуда Наршаҳро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухӯрдҳои муттасил ҳеле ҳаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони қўшуни арабҳо дар вақти бастани муюҳиди сулҳ яке аз роҳбарони шӯриширо хиёнаткорона күштанд. Онҳо умевдор буданд, ки ба ин восита шӯриширо бесар карда, мақсадро ба даст ҳоҳанд овард. Vale ин кори онҳо натиҷаи акс дод. Күшта шудани як нафар аз роҳбарони шӯриш мӯковимати шӯришиёнро ҷандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихии араб тасдиқ мекунанд, ки охируламр шӯришиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин, дар айни замон, шӯриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои тозаи Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин оғози марҳалаи дувуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гурӯҳҳои ашрофияи Суғд аз неҳзати Муқаннаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дувум онҳо аз тарси вусъати чунбиши ҳалқ комилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табакаҳои васеи барзгари Суғд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

«Сафедҷомагон» (пайравони Муқаннаъ) соҳибони Мовароуннаҳр мегардиданд ва «бӯстони амиралмӯминин» (Хурасон ва Мовароуннаҳро бо ин ном ёд мекарданд) ба як мамлакати аз хилофати араб мустақил табдил мейфт.

Халифа Маҳдӣ қоиммақоми Хурасонро ба ноӯҳдабарой айборд намуда, маъзул кард ва ба ҷои ў Муоз ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим дар соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Марв қўшуни зиёде ҷамъ намуда, ба қўмаки қўшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд аз дасти шӯришиён ба аҳволи басе душвор афтода буд, равон шуд. Лекин ин лашкарка-шии Муоз ибни Муслим низ, бо вучуди он ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ ҳеле ҳимоят медиҳ, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шӯришиён дар дашти назди Пайканд ба лашкари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он ҷанд зарбаи саҳт ворид оварданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро майл намуд.

Фақат дар соли оянда ба қўшунҳои халифа мұяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд. Бо ҳамин марҳалаи севум ва охирини мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шўришиён дар қальяи кўхии Санам, наздикии Кеш, чамъ омада буданд. Муоз ин қальяро мухосира намуд, vale ба зудй маҷбур шуд, ки аз мухосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз мухосира даст кашиданি Муоз расидани фасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи сахти дастаҳои Муқаннаъ дучор гардидани ў бошад. Ба зудй пас аз ин воқеа аз мансаби қоиммақоми Хурросон дур карда шудани ў ва аз тарафи ҳалифа таъин гардидани шахси дигар ин фикрро собит менамояд.

Чунон ки Наршай мегўяд, Муоз ибни Муслим ду соли тамом бар зидди Муқаннаъ мубориза бурд. Волии нави Хурросон Мусайяб ибни Зухайр ҳам аз чиҳати лавозимоти ҷанг пурра таъмин будан ва ҳам хеле зиёдтар аскар доштани ҳудро истифода бурда, ба туфайли ҳамин афзалияти қалони ҳуд баъди задухўрдҳои ҳуనини дурудароз тавонист муқобилати оммаи ҳалқро, ки ба он Муқаннаъ роҳбарӣ мекард, бартараф намояд. Тобистони соли 780 кўшуни арабҳо қальяеро, ки Муқаннаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиакунандагони қалья ҳар касе, ки ба дасташон афтод, ба катл расониданд. Аммо ҳуди Муқаннаъ таслим шудан наҳоста, ҳудро ба катл расонид. Пас аз марги ў низ дар зарфи ҷандин сол шўришҳои ҷудогонаи «сафедчомагон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳое, ки мардуми Мовароуннаҳр дар роҳи истиқлолияти ҳуд мубориза мебурданд, хилофати араб аз пуриқтидортарин давлатҳои он замон хисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар таҳти байраки Муқаннаъ солҳои бисёр бо ҷунин як давлати муқтадир бурданд, дар бораи диловарӣ ва озодидӯстии ҳалқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дураҳшон аст.

Чунон ки мудовимат ва муташаккилии ин мубориза нишон медиҳад, Муқаннаъ роҳбари хеле боистеъоди ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки ҳалқро ба ҷанг зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвик ва рӯҳбаланд мекард.

Дар хотима ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки шўришҳои ҳалқии давраи хилофати Аббосиён аз шўришҳои замони ҳукмронии Умавихо фарқи қалоне доштанд. Шўришҳои ҳалқӣ дар давраи Умавихо асосан бар зидди ҳукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шўришҳо одатан аъён ва ашрофи маҳаллӣ сардорӣ мекард. Аммо дар давраи хилофати Аббосиён мо тамоман як вазъияти дигареро мушоҳида мекунем. Дар ин давра оммаи ҳалқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки бар алайҳи ҳомиёни онҳо, яъне аъён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муқаннаъ неҳзати табақаҳои заҳматкаши аҳолӣ ва қабл аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равияҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш аз пеш қувватириданаи феодалий ташкил мекард. Ин аст, ки шўриши Муқаннаъ дар таърихи ҳалқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургеро дарбар кардааст. ҳарчанд шўришҳои ҳалқӣ шикаст мекунанд, vale фаъолияти оммаи заҳматкашро инкишоф дода, рӯҳи асоратнописандӣ ва озодидӯстии ҳалқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дарача дasti истисморгарони феодалии нав ба рӯи кор омадаистодаи маҳаллиро кӯтоҳ мекарданд.

Боби дувум

АНЧОМИ ПРОТСЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА СОЗМОНИ ДАВЛАТИЙ Ӱ. ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН, САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН (ACPҲОИ IX-X)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АCPҲОИ IX-X

Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ

Шўришҳои пай дар пайи халқҳои Мовароуннаҳр, ки аз замони мавриди истилои хилофат қарор гирифтани Осиёи Миёна сар карда, ба муқобили ҳукм-ронии арабҳо давом менамуд, пас аз хобонидани шўриши Муқаннаъ ҳам қатъ нагардид.

Дар соли 806 шўриши бузурге бо сардории Рофеъ ибни Лайс ба амал омад. Шўришиён қоиммақоми халифаро дар Самарқанд ба қатл расонида, муддати чанд вакт шаҳрро ба дасти худ гирифтанд. Дар ин шўриш ҳусусан аҳолии Фарғона, Ҳуҷанд, Бухоро, Уструшан, Ҳоразм, Чагониён ва Ҳатлон фаъолона ширкат намуданд. Туркҳои бодиянишин ҳам ба қўмаки шўришиён омаданд.

Ин шўриши калони халқ дар соли 810 фурӯ нишонда шуд ва ин ҳам факат ҳамон вакт ба арабҳо мұяссар гардид, ки сардори шўришиён Рофеъ ибни Лайс дар нозуктарин лаҳзай мубориза хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт.

Дар солҳои минбаъда гоҳ дар Суғд, гоҳ дар Уструшан ва Фарғона шўришҳои нав ба вуқӯй меомаданд.¹

Ин ҳама шўришҳо гувоҳӣ медоданд, ки қоиммақомҳои халифа Мовароуннаҳр ва Ҳурсонро факат бо қувваи аслиҳа дар сари итоат нигоҳ дошта наметавонанд. Идора карданни ин мамлакат танҳо ҳамон вакт ба онҳо мумкин мешуд, ки аъён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчи бештар ба корҳои давлатӣ ҷалб намоянд.

Аббосиён бо роҳи беш аз пеш ба умури идораи давлат қашидани намояндағони ашрофи маҳаллӣ ният доштанд, ки ҷидду ҷаҳди онҳоро барои истиқлолият суст намуда, дар мубориза ба муқобили шўришҳои халқ ба онҳо такя кунанд. Бинобар он аз вакти ҳукмронии халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) сар карда, дар замони ворисони ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва ҳорунаррашид (786-809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳрро асосан намояндағони ашрофи феодалии маҳаллӣ, дар навбати аввал, вазирони насли Бармакиҳо ва Сомониён идора мекарданд. Вале ин тадбир боиси дар Осиёи Миёна мустаҳкам шудани ҳокимияти хилофат нагардида, баръакс, шароит ва имкониятҳои мусоиди аз таҳти ҳукмронии арабҳо озод шудани ин сарзамипро хеле инкишоф дод.

Дар ҳамин вакт дар Эрон ва Осиёи Миёна неҳзати (зиддиарабӣ, эронпарастии) ба истилоҳ шуубиён бисёр вусъат пайдо намуд.² Аз миёнаҳои асри IX шуубия асоси идеологиии неҳзати халқии зидди хилофат мегардад (вай бештар дар муҳити дехот пахн гардида буд). Шуубия дар байни доираҳои маърифатноки аҳолии

¹ Родирова Т., 1965, с. 138–147.

² Петрушевский И. П., 1966, с. 248–250.

маҳаллӣ, ки бо ҳар васила бартарии мадани худро нисбат ба арабҳо таъкид ме-карданд, низ шӯҳрати муайяне дошт. Дар айни замон фаъолияти он гурӯҳҳои аш-рофи маҳаллӣ, ки ба иқтидори худ боварӣ дошта, барои комилан ба даст даровар-дани ҳокимијат ва мустақил шудан аз хилофати араб саъӣ мекарданд, рӯз аз рӯз қувват мегирифт.

хорунаррашид дар шахсияти Бармакиҳо беш аз пеш пуркуват шудани таъси-ри иқтисодӣ ва сиёсии ашрофи гайриарабро дид аз он ҳаҷф бурда, амр кард, ки тамоми намояндагони хонаводаи Бармакиҳоро ба қатл расонанд.³

Вай бо мақсади ба такъоҳи худ табдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро хеле баланд бардошт. Ў заминҳои зиёдеро ба рӯҳониён тақсим кард. Дар баробари ин вай сиёсати ба тарафи хилофат қашидани аъён ва ашрофи маҳаллиро низ давом дод. Аммо маҳв карда шудани насли Бармакиҳо, ки муддати 50 сол чи дар хилофат ва чи дар байни аҳолии маҳаллӣ нуфуз ва эътибори бузурге доштанд, нисбат ба идора кардани вилоятҳои шарқӣ сиёсати хилофатро тағиیر надод. Вило-ятҳои шарқӣ ҳамоно монанди аввала бо ёрии намояндагони аъён ва ашрофи за-миндори маҳаллӣ идора мешуданд. Мавқеи ин аъёну ашроф махсусан аз соли 821, яъне вакте ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сулолаҳои маҳаллӣ – аввалан, Тоҳириҳо ва сониян, Сомониён ба сари ҳукумат нишастанд, хеле пуркуват гар-дид.

Тоҳириён (821–873)

Ниёғони Тоҳириҳо шаҳри Фушанчи вилояти ҳиротро дар дасти худ нигоҳ ме-доштанд. Сарсизлаи ин хонадон ҳокими Фушанҷ Тоҳир ибни ҳусайн буд. Дар вакти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки бъайдар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ў нуфуз ва эътибори калон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни ду бародар, яъне ворисони хорунаррашид – Амин ва Маъмун, дар та-лоши ҳокимијат Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ў дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба таҳти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври ҷиддӣ кӯмак расонд. Пас аз ҷанд вакт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҳарбии ҳалифа буд ва бъайд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъиин гардид⁴.

Тоҳир мамлакати Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро ҳамчун ҳукмрони мустақил идора мекард. Вай дар соли 822 ҳатто фармон дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа номи ҳалифаро ёд накунанд. Ин бо Бағдод қатъи алоқа кардани ўро ифода менамуд. Пас аз ҷанд рӯзи ин воқеа Тоҳир вафот намуд. Нисбат ба ин марги но-гаҳонии Тоҳир чунин фикре мавҷуд аст, ки ўро ҷосусони ҳалифа заҳр дода кушта-анд.

Агарчанде Тоҳир майли тамоман ошкорои мустақилшавӣ дошт, ҳалифа Маъмун ба ҳокими Хуросон писари ў Талҳаро (822–828) тасдиқ намуд. Писари дигари Тоҳир – Абдуллоҳ (830–844) дар ҳеч сурат худро мутеи хилофат надониста, Хуросонро бо ихтиёри худ идора мекард. Дар замони ў қароргоҳи Тоҳириён шаҳри Нишопур гардид. Ҳалифа Мӯътасим (833–842) Абдуллоҳро хеле бад медиҳ, vale барои саркӯбӣ ва мутеъи кардани ў ҳеч як чора ва имконияте надошт. Кӯшиши ба воситай заҳр ҳалок соҳтани Абдуллоҳ ҳам барор ногирифт.

³ Йартоҳд W., 1913, Бартольд В.В., 1966 в; Йоуват L., 1912; Sourdӯt D., 1959, I, p. 127–182.

⁴ Барои тафсили вогеаҳои сиёсии аҳди Тоҳириён ва Саффориён ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 265; инчунин ниг.: Spulŷr B., 1952, в. 59 ба мобаъд.

Тохирихо барои ташкил кардани ҳукумати мутамаркази қавӣ ва ба тартиб андохтани умури зироат тадбирҳои қатъӣ пешбинӣ намуданд. Онҳо та-риқи беҳтар истифода бурдани обро ҷорӣ карда, наҳр ва каналҳои нав соҳи-танд. Мувофиқи супориши Абдуллоҳ машхуртарин қонундонҳои мамлакат қоида ва мизони баҳрабарии обро дар корҳои зироат таҳти мутолиа қарор дода, китобе дар ин бора таълиф намуданд, ки муддати дусад сол дар ҳалли мубоҳиса ва мочарои соҳаи обва обёрий ҳамчун дастуруламал хидмат кард.

Номаи Тохир ибни ҳусайн ба писарааш Абдуллоҳ маҳфуз мондааст⁵. Дар он ба тарики панду насиҳат масъалаҳои давлатдорӣ, муносибат бо фуқаро, усулҳои андозигӣ ва амсоли ин баён ёфтааст. Тохир ба писарааш маслиҳат медиҳад, ки андо зро аз рӯи адлу инсоғӣ бигирад ва аз он на бойҳо ва на наздиқонашро озод накунад. Асли маънни ин «мувозибат» дар ҳуди нома равшан ифода шудааст: «Бидон, ки сарват даромаде намеорад, агарчи фузун бошаду дар ҳазина бимонад, вале барьакс, мефизояд ва зиёдатар мегардад, вакте ки ба зарурати фуқаро, барои адои ҳаққи онҳо ва аз ташвиш озод шуданашон сарф шавад; рафоҳи ҳоли ҳалқ бо ҳамин восита таъмин мегардад, ҳокимонро ин зеб медиҳад, шукуфонии даврон аз ҳамин аст, шӯҳрат ва қудратро ҳамин мебахшад... Дар айни вакт ту ба шарофати ин барои ҷамъоварии миқдори лозимаи андозаи замин имкон меёбӣ ва боигарии ту афзун мешавад ва ин тариқа ту қуввае пайдо мекунӣ, то барои ҳуд қӯшун нигаҳ дорӣ ва ба мардум дасти саҳовати ҳудро боз намуда, ҳамаро аз ҳуд шод гардонӣ».⁶ Тохир ин ҷо ҳамчун ҳимоякунандай манфиати синфи ҳуд баромад карда, дар айни замон ҷун шахсе, ки ба ҷуз ҳонахароб кардан ва аз иқтидори пардоҳти молиёт маҳрум намудан дигар нафье надоштани зулму истисмори мардумро мефаҳмид, ба назар менамояд. Ӯ маҳз аз рӯи манфиатҳои синфи ҳуд ба истисмори «қоқилона» даяват мекунад. Абдуллоҳ ҳам васиятҳои падари ҳудро то андозае дар амал татбиқ намуд.

Абдуллоҳ инҷунин қӯшиш намуд он ҳудсариҳоеро, ки дар маҳалҳо заминдорони калон ва маъмурони давлат нисбат ба барзгарон раво медоштанд, то ҳадди имкон маҳдуд гардонад. Ӯ ғармони маҳсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. «Ҳудо ризки моро бо дасти онҳо мерасонад,— гуфта мешуд дар ғармони Абдуллоҳ, — ба забони онҳо моро табрик мекунад ва ранҷонидани онҳоро манъ кардааст».

Ҳуд аз ҳуд маълум аст, ки Абдуллоҳ як шаҳси ҳимоякунандай манфиати барзгарон набуд; вай факат манфиати заминдорони калон ва бозургоноро дар назар мегирифт. Ӯ «наранҷонидани» зироаткунандагонро танҳо аз ҳамин сабаб талаб мекард, ки бидуни ин ба таври маъмулӣ дохил шудани молиёт ба ҳазинаи давлат мумкин набуд.

Вазъияти аҳолӣ ва ҳусусан барзгарон дар замони Тохирҳо низ хеле вазнин буд. Онҳо аз тарафи заминдорони калон саҳт истисмор шуда, дар ҳамин ҳол мачбур буданд, ки ба давлат андозҳои аз ҳад зиёд бидиҳанд. Ҷунончи, дар соли 844 маблағи молиёте, ки аз барзгарон ситонида шуда буд, 48 миллион дирҳамро ташкил мекард. Шӯриши барзгарони Систон қарип ҳеч қатъ намешуд.

Тохирҳо барои маъмул гардидан дини ислом қӯшиш карда, чунин ният доштанд, ки рӯҳониёни исломро дар бобати сиёсати марказият додани давлат ба такяғоҳи ҳуд мубаддал намоянд. Дар аҳди Талҳаи Тохирӣ дар Уструшан, ки оини зардуштӣ нисбатан бештар маҳфуз монда буд, низ дини ислом ҷорӣ карда шуд. Абдуллоҳи Тохирӣ дар соли 840 ба ташкили мурофиаи ҷиноятӣ бар афшини со-

⁵ Шмидт А.Э., 1925, с. 127–137.

⁶ Шмидт А.Э., 1925, с. 132–135.

бики Уструшан хайдар, ки пас аз қабул кардани дини ислом яке аз сардорони ҳарбии халифа Мұтасим гардида буд, мусоидат намуд. Афшин хайдар дар вакти муҳокима ба он гунахкор карда шуд, ки ў барои пинҳон доштани асли мақсади худ дини исломро қабул карда, дар амал барои шўриши Уструшан дар талаби истиқлол ва оини қадима тадорукот медин⁷. ҳангоми мурофиаи суд маълум гардиқ, ки уструшаниҳо факат дар зохир дини исломро қабул кардаанд, аммо дар амал ба пайравии оини қадимаи худ давом медодаанд.

Давлати Тоҳириҳо ба миқдори зиёди амалдорони босавод эҳтиёч дошт. Аз ин чост, ки Абдуллоҳ кӯшиш мекард назар ба давраи гузашта дониш ва омӯзишро бештар дастраси оммаи васеи аҳолӣ гардонад. Абдуллоҳ низ монанди падари худ шоир буд. Бародарзодай ў Мансур, ки Марв, Омул ва Хоразмро идора мекард, бо асарҳои фалсафии худ шӯҳрат пайдо карда буд. Писари Абдуллоҳ Тоҳири II (844-862) саъӣ мекард, ки дар ҳар бобат ба падарашиб таклид намояд. Умуман, замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳириро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид⁸. Аммо ин протсесс хеле мураккаб ва ихтилофомез буд. Гап дар сари ин аст, ки худи намоянданагони сулолаи Тоҳириён, хусусан Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ба маданияти араб ва тамоми зухуроти он ихлос доштани худро бо исрор таъкид мекарданд⁹. Дар асри IX ва ибтидои асри X дар Эрон ҷамоатҳои зардуштӣ нашъят пайдо карда, маҳз дар ҳамин вакт ҷунин асарҳои зардуштӣ, аз қабили «Бундаҳиши» ва «Денкарт», инчунин як қатор таълифоти ғайридинӣ ба вучуд меоянд¹⁰. Тоҳириён ҳамаи инро ба эътибор нагирифта наметавонистанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани асосиашон хилофати Аббосӣ буд ва худи онҳо ба ҳамон вилоятҳое така мекарданд, ки аксари ахолиашон эронизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба шоирон, алалхусус, мӯътакидони шуубия иҷозат медоданд, ки онҳоро бо подшохону қаҳрамонони Эрони пеш аз ислом қиёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбори Тоҳириён дар қатори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаъмал буд. Дар Марв китобхонае вучуд дошт, ки асарҳои ба забони паҳлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд.¹¹

Бояд эътироф намуд, ки роли бузургро дар тараққии маданияти маҳаллӣ на Тоҳириҳо, балки Саффориҳо бозиданд.

Саффориён (873–903)

Дар асрҳои IX–X, ба мисли давраҳои гузашта, яке аз вазифаҳои ҳокимиияти давлатӣ дар воҳаҳои зироатии Осиёи Миёна ташкил кардани муҳофизати ин воҳаҳо аз ҳучуми горатгаронаи бодиянишинон буд. Бо ҳамин мақсад дар ин давра дастаҳои маҳсуси ғидоиёни мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки онҳоро ғозӣ – муборизони роҳи дин меномиданд. Ба сафи ғозиён аксаран барзгарон ва пешаварони муфлис доҳил мегардиданд. Ин одамоне, ки ҷангро қасб карда гирифта буданд, ба ҳамон ҷоҳо фиристода мешуданд, ки бо «коғирон» задухӯрд ба амал меомад.

⁷ Доир ба ин ҳодисаҳои ачиб ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с.269; Sadighi G.H., 1938, p.287-305; Hýrzfylд Ў., 1948, s.138-152; Wright E.M., 1948. p.124-131; Spulyr B., 1952, s.62-67; Несъматов Н., 1957, с.140-150. Муҳимтарин мулоҳизаҳои доир ба баъзе масъалаҳои ба ин ҳодисаҳо алогамандро дар асари {еннинг метавон дарёфт: Hýnning W.B., 1965 а.

⁸ Spulyr B., 1952, 8. 68-69, 231-235.

⁹ Йосворт С.Е., 1969 а.

¹⁰ Петрушевский И.П., 1960, с. 36-37; Груй К. Н., 1963, p. 238-241.

¹¹ Йосворт С.Е., 1969 й.

хокимони маҳаллӣ ин фавҷҳои ғозиёнро барои хизмат ба истеҳкомоте, ки дар ҳудуди байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои бодиянишинон воқеъ гардида буданд, мефиристониданд. Чи навъе олими ҷуғрофидони араб - Мақдисӣ қайд мекунад, ғозиҳо «ҳам тақягоҳ ва ҳам як воситаи нооромии» ҳукуматдорони маҳаллӣ буданд, онҳо, аз як тараф, ба тааррузи бодиянишинон зарба дода воҳаҳои зироатиро аз тоҳтузоти душманон муҳофиза намоянд, аз тарафи дигар, дар неҳзати ҳалқии зидди аъёну ашрофи маҳаллӣ фаъолона иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX фавҷҳои мусаллаҳи ғозиён асоси он ҷунбиши бузурги ҳалқиро, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, ташкил намуданд. Ин ҷунбиши ҳалқро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс ба манфиати худ истифода бурданд¹². Ин ду бародар дар аввали кор як дастаи роҳзан ташкил доғанд, ки дере нагузашта ин даста ба яке аз фавҷҳои ғозиёни тавобеи Систон ҳамроҳ шуд. Истеъодди ҷанговарӣ ва диловарӣ ба Яъқуб имконият дод, ки дар андак фурсат роҳбарии фавҷро ба дasti худ бигирад. Ин фавҷ ба ҳаёти сиёсии вилоят фаъолона иштирок намуд ва аз шӯриши мардумони воҳаҳои зироатӣ истифода бурда, дар соли 861 ҳокими Тоҳириҳоро ронд ва маркази Систон шаҳри Заранҷро забт кард.

Яъқуб ҳукмрони ин вилоят гардида, дар зарфи даҳ соли оянда як қатор вилоятҳои шарқии ҳилофатро тасарруф кард, ки онҳоро то ин вақт охирин намояндаи силсилаи Тоҳириҳо – Муҳаммад ибни Тоҳир (862-873) идора менамуд.¹³ Дар соли 873 Яъқуб ба қувваи ҳарбии Тоҳириҳо шикаст дода, маркази Ҳурросон шаҳри Нишопурро забт кард. Ба ҳамин тариқ, ҳокимияти Тоҳириҳо дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрони кунунӣ тамоман аз байн рафт.

Агарчанде ҳукумати Бағдод аз ин муваффақиятҳои Яъқуб хеле ба изтироб афтода, барои бештар паҳн нагардидани нуғузӣ ў бা�ъзе ҷораҳо пешбинӣ карда бошад ҳам, натиҷае набахшид. Аз ин сабаб ҳалифа дар соли 874 ин амри воқеиро эътироф намуда, маҷбур гардид, ки идора кардани тамоми хоки Ҳурросонро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб то охир ҳаёти худ ҳамчун як нафар марди ҷангии содда ва шикастанафс бοқӣ монд, либоси оддии реسمонӣ мепӯшид, ба палос ва қолин аҳамият надода, ба замин менишаст ва дар вақти истироҳат сарашро ба ҷои болишт ба рӯи сипари худ гузошта меҳобид. Дар айни ҳол вай бо мароми ҷунбишҳои ҳалқии Осиёи Миёна ягон қадар наздикие надошт.

Дар байни лашкариёни ў интизоми саҳт ҳукмфармо буд. Ҳуди ў намунаи диловарии ҳайратангезеро нишон дода, аз сарбозон ва сардорон низ инро бо қатъият талаб мекард. Дар яке аз ҷангҳо рӯи ўро бо шамшер зада чунон маъюб карда буданд, ки бист рӯзи тамом ба даҳонаш найча гузошта хӯрок меҳӯрд. Пас аз сихат шудан боз мисли пештара далерона ба корзор даромад.

Яке аз қисмҳои асосии қӯшуни ўро сарбозони «фидой» ташкил мекарданд, ки ғоҳо онҳоро бо оҳанги кароҳатомез «айёр» ҳам (ба маъни «қаллоб» ва «роҳзан») мегуфтанд. Ин табакаи маҳсуси «муҷоҳидони роҳи дин» буд, ки сафи ҳудро аз

¹² Аз рӯи бा�ъзе маълумот Яъғуб мисгар буд. Дар забони араб мисгарро саффор мегӯ-янд. Номи силсилаи Саффориён низ аз ҳамин бармеояд. Амр начҷориро қасб карда буд.

¹³ Муҳаммади Тоҳирӣ яке аз қалонтарин феодалони он замон буд. Мадракҳое бοғӣ монданд, ки мувоғиги шаҳодати онҳо вай аз заминҳои дар Мозандарон доштааш гарӣ як милион дирам фоида ба даст меовардааст (дар сурате, ки даромади умумии Мозандарон 13 миллиону 630 ҳазор дирамро ташкил мекард). Ниг.: Ибни Исфандиёр, 1320/1941, ҷилди I, с. 74.

хисоби барзгарони безамин ва фирорӣ пурра мекард. Айёрҳо дар ҳаёти сиёсӣ роли муҳим мебозиданд, аз ҷумла, онҳо дар Систон ба мукобили истилогарон бо матонати тамом мубориза бурданд. Зоҳирон ҳамон айёр-ҳоеро, ки дар ҷанг беш аз ҳама диловарӣ нишон медоданд, ба мартабаи баландтар бардошта, ба гурӯҳи сарҳангҳо доҳил мекарданд. Дар қатори айёрҳо фарзандони дехқонон ва заминдорон ҳам буданд, ки онҳоро «озодагон» меномиданд. Гайр аз ин дар қӯшун дастаҳои маҳсуси гуломон ҳам мавҷуд буданд. Аввалҳо дар ихтиёри Саффориён ҳамагӣ 2-3 ҳазор сарбоз буд, аммо дар сол-ҳои 874-75 Яъқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскари савораро ба корзор даро-вард. Қӯшуни саффорӣ мошинҳои ҳарбӣ ва филҳои ҷангӣ дошт. Дар вакти ҳӯҷум ба гузоштани дастаи пешоҳанги муҳофиз ва таҷассус аҳамияти қалон дода мешуд. Сарбозҳо дар ҳар се моҳ маош мегирифтанд. ҳар вакт дар айёми Навruz тафтиши қӯшун ба амал меомад. Аз сарбоз то сардори қӯшун ба амалдори маҳсус аспу силоҳи худро намоиш медод ва, сипас, пул мегирифт.¹⁴

Муваффақиятҳои Яъқуб ибни Лайс аҳволи вазнини меҳнаткашонро, ки ў бо ёрдами онҳо ба ин дараҷа расида буд, заррае тағиیر надод. Яъқуб ғолибан ба заминдорони хурд ва миёнаи феодалий тақя менамуд. Ў дар вилоятҳои забт-кардаи ҳуд тамоми тартиб ва қоиди мавҷударо бо ҳамон ҳолати пештара бокӣ гузошт, ҳатто миқдори молиётро, ки бар дӯши барзгарон бори гароне буд, кам накард.

Дар соли 876 Яъқуб бо нияти гасб кардани ҳокимиюти хилофат ба Бағдод лашкар қашид, лекин то он ҷо нарасида, 100 км дуртар дар мавзеи Дору-л-Акул аз тарави қувваи ҳарбии ҳалифа ба шикасти саҳт дучор гардида, ақиб нишаст. Чи навъе ки манбаъҳои таъриҳӣ нишон медиҳанд, яке аз сабабҳои мағлуб шудани Яъқуб ибни Лайс қӯмаки Алий ибни Муҳаммади Бурқаиро рад кардани ў буд. Алий ибни Муҳаммад ба шӯриши зангиёни гулом дар Ироқ, ки такрибан 14 сол (869-883) давом намудааст, сардорӣ мекард. Яъқуб ибни Лайс, ки ҳуд тарафдори гуломдорӣ буд, аз иттиҳод бастан ба гуломон ор кард ва аз ин сабаб қӯмаки пешниҳодкардаи пешвои шӯришиёно напазирифт. Пас аз соли лашкаркашии бемуваффақият ба Бағдод асосгузори сулолаи Саффориён Яъқуб ибни Лайс вафот кард. Лашкариёни ў бародараш Амр ибни Лайсро ба таҳт нишонданд.

Амр ибни Лайс (879-900) дар баробари ишғол кардани ҷои бародари ҳуд фавран ба ҳалифа муроҷиат намуда, итоати худро бо маркази хилофат изҳор кард. Ин буд, ки аз тарафи ҳалифа мансаби қоиммақоми Ҳурӯсон ва идора кардани як миқдор вилоятҳои шарқии Эрон ба ў супорида шуд. Лекин дар амал Амр ҳам мисли Тоҳириён истиқлолияти ҳудро аз хилофат нигоҳ медошт. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, вай як шаҳси дар идора кардан соҳибтадбиру доно ва лашкаркаши тавону буд.

Дар асоси баъзе мадракҳо ҷунин таҳмин кардан мумкин аст, ки Саффориҳо неҳзати мазҳабии шиаҳоро, ки дар байни барзгарон ва пешаварон муваффақият пайдо карда буд, ба дараҷаи ҳеле зиёд истифода бурдаанд (ҳатто ривояте ҳаст, ки гӯё Яъқуб «МО ба ҷои Каъба парастиши офтобро ҷорӣ мекунем», гуфта бошад).

Таъсиси давлати Сомониён

Сарсилсилаи хонадони Сомониён – Сомон аслан аз вилояти Балх ё ҳуд атрофи Самарқанд ва ё аз Тирмиз буд.¹⁵ Ба тибқи маълумоте, ў дини исломро қабул карда, дар шаҳсияти ҳокими Ҳурӯсон Асад ибни Абдуллоҳ, ки намояндаи ҳалифа араб

¹⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 272–280; Йосворт С.Е., 1968.

¹⁵ Семёнов А.А., 1954, с. 3 ва мобаъд.

буд, барои худ пуштибоне пайдо намуд ва аз ин сабаб ба аломати эҳтиром нисбат ба ин мард фарзанди худро Асад ном кард. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яхё ва Илёс. ҳамаи фарзандони Асад дар аҳди хилофати Маъмун ба корҳои идораи давлат кашида шуда, Нӯҳ ба Самарқанд, Аҳмад ба Фарғона, Яхё ба Чоч ва Уструшан, Илёс ба ҳирот ҳоким таъян гардида буданд.

Дар зоҳир ин чунин ба назар мерасид, ки гӯё ҳар яке аз чор бародар ҳокими вилояти инъомшуда мебошад ва бевосита ба қоиммақоми Ҳурросон итоат мекунад. Аммо дар асл ин тавр набуд.

Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми маҳсусе дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муарриҳон ба ин ҷиҳат кам аҳамият додаанд. Таҳқики сиккаҳо нишон медиҳад,¹⁶ ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун моликони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониро ба номи ў сикка зодаанд. Ҳусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яхё - Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби дикқат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин хулоса боварибаҳш аст, ки набераҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри вахдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсиси сулолаи муктадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнро аз хилофати Араб ва Тоҳириҳо таъмин карда метавониста бошад.

Пас аз вафоти Нӯҳ додари ў Аҳмад сардори ин сулолаи навбунёд гардид. Аҳмад, ки марди нисбатан доно ва тавоно буд, бо мақсади муайян ба «ҷамъ карданни» замини бародаронаш ва событ намудани мавқеи аввалияти худ камар баст. Ў дар вақти зиндагиаш ҳукмронии Самарқандро ба писари худ Наср супурд, ки вай баъди вафоти падарааш дар соли 864 сарсилсилаи сомонӣ гардид. Соли 875 ҳалифа ҳам Насрро ҳамчун сардори сулола эътироф намуда, зимоми идораи давлатро ба дasti ў дод.

Аҳволи Наср бисёр вазнин буд. Ҳешовандони калонтари ў мулки алоҳида талаб мекарданд ва гоҳо, ҳатто зоҳирان бошад ҳам, вайро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Муборизаи Наср бо майлу қӯшишҳои ҷудошавии бародаронаш на ба таври кофӣ қатъӣ буд ва на бароре дошт. Масалан, амаки Наср Муҳаммад ибни Нӯҳ дар овони ҳукмронӣ карданаш дар Чоч, ҷиянашро чун сардори сулола шинохта, ба номи ў сиккаҳои мисӣ мебаровард. Вакте ки Чоч ба дasti бародари Наср - Яъқуб расид, ў сиккаҳоро ба номи худ баровардан гирифт. Дигар бародари Наср - Асад дар Фарғона ҳукм меронд. Ин ду бародар дар мубориза ба муқобили бародарони дигари худ муттағиқ буданд, бо вучуди ин, Асад дар пойтаҳти Фарғона - Аҳсикат ба номи худ пул мебаровард ва Насрро лоақал чун ҳукмрон ёд намекард. Наср ба ҳамаи ин созиш менамуд. Муносабати Наср ҳусусан бо бародараши Исмоил муракқаб буд. Исмоил факат дар соли 874 соҳиби мулки калони Бухоро гардид. То ин вақт Бухоро ба Сомониён тааллук надошт. ҳангоме ки аҳолии ин шаҳр бар зидди бедодгариҳои ҳоким шӯриш бардошта, ўро пеш карданд, аъёну ашрофи бухорӣ ба кӯмаки Наср рӯ оварданд. Наср Исмоилро қоиммақоми Бухоро таъян кард.¹⁷ Ва Исмоил бо нирӯи ақлу заковат, нармиву хушзабонӣ ва макру ҳиял ҳокимиюти худро дар Бухоро устувор ва халалнозазир гардонид.

¹⁶ Давидович И.А., 1954, с. 78–79.

¹⁷ Бартольд В.В., 1963, б с. 281.

Бухоро дар дasti Наср мулки ба ивази хизмат инъомшуда ба шумор мерафт. Тахлили матни Наршай ба чунин хulosae имкон дод,¹⁸ ки Исмоил қисмати зиёди даромади Бухороро (кариб 700 ҳазор дирам) мебоист ба Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500 ҳазор дирам) ҳамчун подоши хизмати коиммақом барои худ нигоҳ дорад. Исмоил ҳокимияти худро дар шаҳр мустаҳкам карда, аз итоат ба Наср сар қашид ва тамоми даромади ин вилояти пурсарватро аз они худ намуд.

Байни бародарон муборизаи дуру дароз сар шуд. То вактҳои охир муаррихон чунин мепиндоштанд, ки ин муборизаи сиёсии ҳокимијатталаӣ мебошад, аммо сарчашмаҳо ин фикро тасдиқ накардаанд. Тасвири муфассали муносибати ин ду бародар нишон медиҳад, ки муборизаи онҳо дар заминai иқтисодӣ қарор гирифта буд ва Исмоил фақат меҳост Бухороро бо тамоми ҳуқуқ ва имтиёз дар дasti худ нигаҳ дорад. Сабаби ҳар ду задухӯрде, ки дар миёни бародарон ба вуқӯй омад, қисмати ба ҳазинаи Наср тааллукdoштаи даромади Бухороро азҳуд кардани Исмоил буд: задухӯрди якум (соли 886) ба он анҷомид, ки Исмоил аз вазифаи қоиммақоми Бухоро дур карда шуд; задухӯрди дувум (соли 888) ғалабаи Исмоилро таъмин намуд. Вале Исмоил таҳтро аз Наср қашида нағирифт, зоро он вакт ў чунин даъво надошт. Ў фақат барои истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ва ба мулки хосаи худ табдил додани он мубориза мекард ва дар соли 888 комилан ба ин нияти худ расид. Ниҳоят, дар соли 892, пас аз вафоти Наср, ба таҳти салтанат нишаст ва мулки хосаи ў Бухоро пойтаҳти давлати Сомонӣ гардид.

Пас аз барҳам додани низоъҳои байниҳудии феодалӣ ва хобонидани исёнҳо дар пеши Исмоили Сомонӣ вазифаи боз ҳам ҷиддитар меистод: акнун ў мебоист бехатарии ҳориҷии давлати ташкилкардаи худро таъмин менамуд. Вазъияти ҳориҷии мамлакат хеле пуртаҳлука буд. Қабл аз ҳама, иқтидори рӯзафзуни давлати Исмоили Сомонӣ боиси ба вучуд омадани нооромӣ ва изтироб дар маркази хилофат мегардид. Инчунин ҳучуми пай дар пайи қабилаҳои бодиянишини ҳамсоя ба иқтисодиёти воҳаҳои зироатии мамлакат зарбаҳои ҳалокатовар мерасонид.

Халифаи араб дар мубориза бар зидди Исмоили Сомонӣ ҳокими Ҳурисон - Амр ибни Лайси Саффориро истифода мебурд. Дар соли 898 ҳалифа ҳоҷиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо маншуреро, ки дар вай аз сари ҳукумат дур кардани Исмоил ва ба Амри Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр навишта шуда буд, ҳонд. Сипас, ў ин маншурро бо ҳадҳои пурқимат ба Амр ирсол намуд. Халифаи араб Амро ба муқобили Исмоил барангехта, меҳост ба ин васила қуввати ин ҳар дуро заиф гардонад ва ҳокимијати хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд.

Амр фармони ҳалифаро гирифта, бар зидди Исмоили Сомонӣ лашкар қашид. Исмоил, чунон ки Наршай менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ намуда, бо қувваи зиёде ба муқобили Амр ба Балҳ ҳаракат кард ва пеши роҳи лашқари ўро гирифт.

Соли 900 Исмоил дар назди Бухоро Амр ибни Лайсро мағлуб соҳт. Ин ғалаба ба Исмоил аз он сабаб мұяссар гардид, ки ўро оммаи ҳалқ – мардуми авом ва пешаварон дастгирӣ карданд.¹⁹ Ипро Табарӣ²⁰, Ибни Мисковайҳ²¹ ва боз ҳам равшанау возехтар Наршай тасдиқ менамоянд. Масалан, Наршай нақл мекунад, ки Исмоил ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаварони боғандаро бо ҷиҳоз ва силоҳ

¹⁸ Давидович Е.А., 1954, с. 71–77.

¹⁹ Уафуров Б.У., 1958, с. 53–54.

²⁰ Табарӣ, III, 2194.

²¹ Ибни Мисковайҳ, р. 10.

таъмин намуд. Амр, ки назарашиб ин нирни бузурги фавчи ҳалқиро нагирифт, ба мағлубият дучор шуд.²² Ин гуфтаи Наршахиро, яъне мусаллаҳ намудани Исмоил мардуми авом ва пешаварро муаллифи «Таърихи Систон» ҳам кувват медиҳад: «Исмоил ибни Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорҷиро фармуд эълон кунанд, ки: «Амр омадааст, то Мовароуннаҳро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба горат барад ва занону қӯдаконро ғулом гардонад!» Чун дарвокеъ ҳам, ин ҳамин тавр буд, пешаварони Мовароуннаҳр тарафи Исмоилро гирифта, бо сӯханони «Марғ аз асорат беҳ!» ба ҷанги зидди Амр равона шуданд».

Ин буд, ки соли 900 Исмоил дар натиҷаи ба кор бурдани тадбири мохиронаи ҷангӣ лашкари Амр ибни Лайсро ба муҳосира гирифта, тамоман торумор кард ва ҳокимияти худро дар Ҳурисон барқарор намуд.

Муваффакиятҳои ҳарбие, ки Исмоили Сомонӣ дар ҷанги зидди бодиянишинон ба даст овард, аз ғалабаи ў бар Амр камтар набуд. Бодиянишинон як катор зарбаҳои ҳалқатовар дида, вакъти зиёде аз тоҳтузози воҳаҳои зироатии Мовароуннаҳр даст қашиданд. Барои он ки воҳаҳои Бухоро аз ҳуҷуми бодиянишинҳо бехатар монад, ҳанӯз қабл аз Исмоил, дар байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои ҷодарнишин дар масофаи даҳҳо километр девори баланд қашида буданд. Таъмири ҳарсолаи ин девор ба зиммаи аҳолӣ гузошта шуда буд. Чи навъе ки муарриҳони аспи X таасиқ мекунанд, ин кор барои аҳолӣ ўҳдадории хеле саҳт ҳисоб мешуд. Ҳангоме ки Исмоили Сомонӣ ба бодиянишинон зарбаи қатъӣ расонид, аҳолии Бухоро ва атрофи онро аз ин хидмати маҷбурий озод намуд. «То вакте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам» -мегуфт ў. Наршахӣ менависад, ки дар ҳақиқат ҳам Исмоили Сомонӣ ҳама вакт дар муҳорибаҳо шаҳсан иштирок менамуд ва ба душман имкон намедод, ки ба вилояти Бухоро даст ёбад.

Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи ҳалқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои доҳиљӣ парешонгардидаро ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузурги мустақиле ба вучуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Сафдориён ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Ҳурисон мустаҳкам кард, балки ба як катор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳиб гардида, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташкилкардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд.

Исмоили Сомонӣ, ки худ як нафар феодали калон буд, бо саъю кӯшиши тамом манғиатҳои аъён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ ва гурӯҳҳои бозургонии мамлакатро муҳофизат мекард. Исмоил ба тақозои ҳамин манғиатҳои тоҷирону заминдорони калон чи дар таҳқими амнияти ҳориҷии мамлакат ва чи дар бобати ба тартиб даровардани идораи доҳили он иқдомот ба амал овард. Ин иқдомот ва ҳамчунин дар навбати аввал ба як марказ муттаҳид намудани Ҳурисон ва Мовароуннаҳр, таъмин намудани истиқлолияти ҳақиқии мамлакат ва сомон кардани муносибати он бо бодиянишинон - ин ҳама ба тараққиёти зироат, пешаварӣ ва тичорати Мовароуннаҳр ва Ҳурисон заминаҳои зарурӣ фароҳам оварданд.

Соҳти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он

Асосгузори давлати Сомониён Исмоили Сомонӣ ба хубӣ медонист, ки таъмин кардани истиқлолияти Мовароуннаҳр ва аз хилофати Араб озодона нашъунамо ёфтани вай фақат ҳамон вакт мумкин мешавад, ки дар ин мамлакат як ҳукумати

²² Наршахӣ, нашри Техрон, с. 105.

марказиятпайдокардае ба вучуд ояд. Вай дар рохи ин мақсад як қатор иқдомот ба амал овард.

Яке аз ин навъ иқдомот чорй намудани усули мутаносиби идораи давлат буд.²³ Дар аҳди Сосониён дастгоҳи давлатӣ ба даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (идораҳои марказии ҳарбӣ-гражданӣ) тақсим мегардид.²⁴ Дар шароити ҳаёти феодалий ба ин тақсимот он қадар ҳам риоя карда намешуд: одамони бонуфузӣ дарбор аксар вакт ба корхое мудохила мекарданد, ки вазифаи ин ва ё он девон ба шумор мерафт.

Чи навъе ки Наршахӣ қайд мекунад, дар замони салтанати Насри II Сомонӣ (914-943) дар атрофи Регистони Бухоро даҳ бинои олӣ барои девонҳо соҳта буданд. Девонҳо аз 10 идораи марказӣ иборат буда, аз рӯи вазифаҳои худ ба соҳаҳои зерин тақсим мешуданд:

Девони вазир - асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва дар тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат менамуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё ҳочиби бузург, одатан яке аз намояндагони се хонавода: Чайхонӣ, Бальзамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Тамоми кувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри ҳочиби бузург буд.

Девони муставғӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне ҳарҷу даҳли мамлакатро пеш мебурд.²⁵

Девони амид-ул-мулк ба ҳамаи қоғазҳои муҳими давлатӣ маъмур буда, инчунин муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳо идора мекард.

Девони соҳиб-ушишурот гвардияи Сомониёнро дар ихтиёри худ нигоҳ медошт, ба озӯқа, моҳона ва нигоҳубини лашкар назорат менамуд.²⁶

Девони соҳиб-ул-бариид (сардори почта) ба расонидани муросилоти давлатӣ маъмур буд. Аммо коркунони маҳаллии ин девон на факат вазифаи хатбариро адо мекарданд, балки дар бораи ҳокимон ва маъмурини маҳаллии давлатӣ ва рафтори онҳо хабарҳои маҳфиро ҳам ба марказ расонида меистоданд, яъне вазифаи маъмурони «маҳкамаи сиёҳ»-ро низ ба ҷо меоварданд. Девони барид бо чунин хусусияти худ аз дигар девонҳо тафовут дошт, ки муассисаҳои маҳаллии вай ба ҳокимҳо итоат нанамуда, бевосита ба идораи марказии худ нигоҳ мекарданд. Бояд қайд кард, ки почта он вактҳо факат ба эҳтиёҷоти давлат хидмат менамуд ва барои аҳолӣ дастрас набуд.

Девони мӯҳтасиб ба бозор, тарозу, молҳои фурӯшии барзгарон ва пешаварон назорат мекард. Вай метавонист фурӯши молҳои қалб ва номарғубро боздорад ва ба нарҳи гарон фурӯхтани маҳсулотро манъ кунад. Ин девон тадриҷан ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли машрубот низ назорат мекардагӣ шуд. Шаҳре набуд, ки мӯҳтасиби худро надошта бошад.

²³ Бартольд В.В., 1963 б, с. 285 ва мобаъд.

²⁴ Усули девонҳо ҳанӯз дар Эрони сосонӣ вучуд дошт. Дар хилофати араб тарзи идора фагат ҳамон вагт ҷорӣ гардид, ки Аббосиён ба сари ҳокимият омада ва намояндагони азёну ашрофи заминдори маҳаллӣ ба корҳои давлат кашида шуданд (Меҷ А., 1966, с. 70-73; Spulj̄t B., 1952, s. 337; Sourdyl D., II 1960, p. 589-605).

²⁵ Бартолд таҳмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девони хироҷи» Аббосиён мувоғигат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963 б, с.289). Дар баробари ин, аз мавҷу-дияти «девон-ул-хироҷ» дар идораи Сомониён низ маълумот додаанд. (Йосворт С.Е., 1963, p. 28).

²⁶ Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин вазифаи ин девон назорати политсииягӣ бошад (Spulj̄t B., 1952, s. 335-336; Йосворт С.Е., 1963, p. 29).

*Девони мушриф*²⁷ корхой давлатай, хусусан харчу дахли хазинаро назорат меркард.

Гайр аз ин девони мулкхой давлатай, девони қозай ва девони вақф мавчуд буд. Ал-Хоразмий боз як девони дигар: девони умури ҳарборо ном мебарад, ки дар асари Наршахӣ зикр наёфтааст.²⁸

Муассисаҳои маҳаллии ҳамаи ин девони мулкхой давлатай, ба истиснои девони барид, аз як тараф, ба ҳокимҳо итоат кунанд, аз тарафи дигар, ба девони марказии худ итоат менамуданд.

Ҳокимони вилоятҳо аксаран аз байни аъён ва ашрофи заминдори бонуфуз, маъмулан аз хонаводаи ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ таъин мешуданд.

Дар қатори ин ҳокимҳо дар ҳар шаҳр якнафарӣ раис ҳам буд, ки аз байни аъён ва ашрофи маҳаллӣ таъин мегардид.

Дар асри X, дар аҳди Сомониён рӯҳониёни ислом низ роли калон мебозиданд. Дар Мовароуннаҳр асосан мазҳаби ҳанифия пахн шуда буд. Саррӯҳонӣ, ки аввалҳо «устод» меномиданд ва баъдтар ба худ лақаби «шайхулислом»-ро гирифт, дар давлати Сомониён мавқеи бузурге дошт.

Аммо усули мутаносиби идораи давлат, ки Сомониён ба вучуд оварда буданд, ба ҳеч ваҷҳ аз марказияти қатъӣ пайдо кардани ин давлат шаҳодат намедиҳад.

Дар зарфи тамоми давраи ҳукумати Сомониён муборизаи ҳокимиияти марказӣ бар зидди қасдҳои марказгурези моликони чудогонаи феодалий қатъ нагардид. На Исмоили Сомонӣ ва на ворисони ў, бо вучуди муборизаҳои шадиде, ки барои мустанҳам намудани ҳокимиияти мутамарказ мебурданд, усули мамлакатдории марказиятнокро дар бисёр маҳалҳо ва канору гӯшаҳои Осиёи Миёна ҷорӣ карда натавонистанд. ҳарчанд вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Ҳатлон ва ғ. дар ҳайъати давлати Сомонӣ бошанд ҳам, ҳокимони онҳо дар амал мустақилан ҳукмронӣ мекарданд.

Масалан, дар Ҳатлон дар зарфи қариб дуссад сол (асрҳои IX– X) намояндагони сулолаи маҳаллии Баничуриён²⁹ ҳукмронӣ карда, тамоми оидоти ин вилояти пурсарватро ба ҳазинаи худ мегузоштанд, vale ба Сомониён гайр аз пешкаш чизе намедоданд. Ба ин тарика, тадбири пешгирифтai Сомониён, ки ҳокимони вилоят таъин карда, ба ин васила муқобилиятварзии феодалони маҳаллиро барҳам додан ва онҳоро ба тарафи худ кашидан буд, аксар вақт натиҷаҳои номатлуб медод.

Усули феодалии инъоми мулк, ки дар замони Сомониён хеле авҷ гирифта буд, давлатро аз дарун «пора карда», ҳатто ҳоки аслии онро ҳам тақсим намуд. Ахли хонадони сомонӣ ва амалдорони калон, ки ба тарики инъом шаҳру вилоятҳоро соҳиб мешуданд, кӯшиши соҳибҳтиёر шудан доштанд ва аксар вақт мавқеи аз ҳокимиияти марказӣ мустақилро ишғол менамуданд.

Таҷрибаи ба умури идораи вилоятҳо таъин намудани намоёнтарин саркардаҳои ҳарбии гвардияи дарбори сомонӣ, ки дар вақтҳои аввал барои дарҳам шикастани мӯковимати феодалони маҳаллӣ ва фурӯ нишондани шӯришҳои ҳалқӣ ба кор бурда мешуд, низ оқибатҳои нек набахшид. Саркардагони турк аз норизоиятии феодалони маҳаллӣ ва муборизаҳои синғии доҳилӣ истифода намуда, гоҳо худашон бар зидди ҳокимиияти марказӣ сар мебардоштанд ва вилоятҳои худро мустақил эълон мекарданд.

²⁷ Аз қалимаи арабии «ишроф» («назорат аз ҷои баланд»). Бинобар ин агидае ҳаст, ки ин девон ба vog'eъnavисии доҳилӣ, яъне ҷоссусӣ машиул будааст (Йосворт C.E., 1963, p. 29).

²⁸ Йосворт C.E., 1963, p. 29, 270. Дар рӯйхати Наршахӣ аз он сабаб девони ҳарб зикр наёфтааст, ки ин девон ҷои доимӣ надошта, бо гувваи асосии лашкар ҳаракат мекардааст.

²⁹ Муфассалан ниг.: Fasmӯr R., 1925; Беленицкий А.М., 1950 а, с. 124–126.

Низоъхой байнихудии феодалӣ ва суст шудани давлати Сомониён. Истилои Қарохониён

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ (с.907), дар аввалҳои салтанати Аҳмад ибни Исмоил (907-914) якбора дар якчанд вилоятоҳо исён сар зад. ҳокимони Самарқанд, Рай ва Систон шўриш бардоштанд. Пас аз хобонидани ин исёнҳо дере нагузашта дар натиҷаи хеле бад шудани аҳволи деҳқонон ва афзудани андозҳо дар Систон шўриши халқӣ ба вучуд омад. Сомониён фақат бо машаққати зиёде ба пахш кардани ин шўриш муваффақ шуданд.

Аҳмад ибни Исмоил бо чанд сабаб дар байни гвардияи турк нисбат ба худ муносибати душманона ба вучуд овард ва дар вакти шикор аз тарафи ғуломони худ кушта шуд. Дар айёми подшохии писари ў Насри II (914-943) идора кардани мамлакатро вазир Абӯабдулло Муҳаммад ибни Аҳмади Чайҳонӣ ба ўҳдаи худ гирифт.

Чайҳонӣ, ки яке аз одамони бомаърифати замона буд, дар давраи вазо-рати худ, чунон ки муаррих Гардезӣ қайд мекунад, идораи мамлакатро ба тартиб овард. Бо вучуди ин, низоъхой байнихудӣ ва ҷанғҳои доҳилӣ ҳамоно давом мекарданд. Чунончи, бар тибки шаҳодати муаллифи араб Ибн ал-Асир, дар охирҳои соли 914 ва аввалҳои соли 915 дар Самарқанд бародарзодаи Насри II - Мансур ибни Исҳоқ исён бардошт. Ҷанде пас аз ин, саркардаи қалони ҳарбӣ ҳусайн ибни Алии Марвазӣ³⁰ аввал дар хирот ва баъд дар Нишопур исён намуда, сарвари ҳаракати қармата (исмоилия) гардид. Аҳмад ибни Саҳл - ном заминдори қалон, ки қувваҳои ҳарбии ҳусайнӣ Марвазиро торумор ва худи ўро асир намуд, ба зудӣ худаш ҳам бар зидди Сомониён сар бардошт ва ин исён фақат пас аз як сол фурӯ нишонда шуд.

Баъд аз марги ҳусайнӣ Марвазӣ ба ҳаракати қармата дар Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ роҳбарӣ намуд. Нахшабӣ дар ҷараёни фаъолияти худ муваффақиятҳои қалон ба даст овард. Вай бисёр амалдорони олимақоми ҳукумати Сомониёнро ба қабул кардани ақидаи қармата моил намуд, ки дар байни онҳо ҳочиби бузург, дабири хоси амири сомонӣ, сардори девони муставфӣ ва

³⁰ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ бо хилофати Фотимиён, ки аз тарафи исмоилиҳо идора мешуд, алогаманд буд, vale ӯ дар манбаъҳои таъриҳӣ одагат гарматӣ номида шудааст. Истеъмоли таъзодии истилоҳоти «исмоилий» ва «гарматӣ» дар сарчашмаҳо ба сабабҳои зайл сурат ёфтааст. Дар вагти ҷанғи зинҷиҳо ва шўриши гарматӣ дар охири асри IX ду давлати нисбат ба хилофати Аббосиён ҳусуматдошта ба вучуд омад: яке давлати гарматӣ дар Бахрайн ва дигаре хилофати Фотимиён дар Мағриб, ки баъдтар Мисрро ҳам забт намуд. Соҳти ҷамъиятӣ ва идеологияи ин ду давлат гуногун буд, аз ҷумла, дар масъелан ҳокимият байни онҳо тафовути ҷиддӣ вучуд дошт. Ҳарматиҳо дар вагти шўриши ва баъдтар ҳам, ҳангоми тоҳтузозҳои худ, ки соли 930 Маккаро забт карда «санги сиёҳ»-и мугаддасро бо худ бурданд, ҳамчун бидъатгузорони аз ҳама часур ва ҷанғҷӯ дар тамоми шарғ ном бароварданд. Дар асрҳои X-XI, ки Фотимиён ва гарматиҳо якҷоя бар зидди хилофати Аббосӣ мубориза мебурданд, манбаъҳои маҳкамэътигоди ислом аксар вагт муబалиғони исмоилии Мисрро «гарматӣ» меномиданд. Чун исмоилиҳо худро тарафдори Алӣ ва авлоди ў меҳисобиданд ва гарматиҳо ҳам таълимоти зоҳирان ба шия монандро пайравӣ мекарданд, он вагтҳо истилоҳи «гарматӣ» маънни умумии «ҳаҳли бидъат», «мубоҷиризӣ → зидди мазҳаби ҳанафии суннӣ», инчунин «ший» ва «роғифизӣ»-ро ҳам ифода мекард (муфассалан ниг.: Заходер Б.Н., Бертельс А.Е., 1959, с.52 ва мобаъд; Петрушевский И.П., 1966, с. 280 ва мобаъд).

хокими Элок низ буданд. Нахшабй ба воситаи ин одамон ба дарбори Насри II Сомонй рох ёфт.

Дар охирхой салтанати Насри II ҳаракати қармата хеле қувват гирифт. Худи Насри II ҳам тарафдори таълимоти қармата гардид ва мувофиқи хохиши Нахшабй розигй дод ба ивази дар ҳабсонаи Бухоро ҳалок шудани ҳусайн ибни Алии Марвазӣ, ки иҷроқунандаи супоришоти маҳфии Фотимиён буд, ба халифаи Миср 119 ҳазор динор товон дихад.

ҳамаи ин ба норизояти ҷиддии рӯҳониёни ислом боис гардид. Рӯҳониён бо ҳамроҳии намояндагони гвардияи турки дарбор ба муқобили Насри II сӯйкасд ташкил намуданд. Онҳо барои расидан ба ин қасди худ хостанд, ки ба муносибати дар ояндаи наздик бар зидди бодиянишинон лашкар қашидан амири сомонӣ базми шабнишинии саркардагони ҳарбири барпо карда, дар ин базм Насрро ба катл расонанд ва тамоми пайравони қарматаро бикушанд.

Лекин писари Насри II – Нӯҳ аз ин сӯйкасд ҳабардор шуд. Бо талаби ў Насри II саркардаи сӯйкасдчиёно бо фиреб ба ҳузури худ оварда, сарашро аз тан чудо қунонд ва, сипас, бо ҳамроҳии Нӯҳ ба базми сарлашкарон ҳозир шуд. Дар айни авчи базму тараб Насри II эълон кард, ки вай аз сӯйкасд викиф аст ва фармуд, ки сари саркардаи мақтулро ба пеши сарлашкарон ҳаво диханд. Ў дар худи ҳамон ҷо аз таҳти подшоҳӣ даст қашида, писараш Нӯҳро, ки ҳеч кас ўро ба тарафдории ҳаракати қармата айбдор накарда буд, ба ҷои худ таъян кард.

Мувофиқи шаҳодати воқеаномаҳои таъриҳӣ, Нӯҳ ибни Наср баъди расман ба таҳт нишастани худ Нахшабиро ба ҳузураш даъват намуда, амр медиҳад, ки бо фуқаҳои ислом мунозира кунад ва дар пеши умум дурустии ақидаҳои худро исбот намояд. Албатта, фуқаҳои ислом голиби мунозира эълон карда шуданд. Нахшабй бо гуноҳи ба манфиати худ сарф кардани 40 ҳазор динор аз маблағе, ки ба товони марги ҳусайнӣ Марвазӣ ба Фотимиҳо бояд фиристода мешуд, низ айбдор гардида, бо фармони Нӯҳ дар майдони Бухоро ба дор қашида шуд.

Аҷобаташ дар ин аст, ки пас аз як рӯзи қатл ҷасади ў аз дор гоиб гардид.

Пас аз ин дар сар то сари мамлакат қатлиоми қарматиҳо ва мусодираи молумулки онҳо сар шуд. Аз ҳамон вакт ҳаракати қармата дар Осиёи Миёна факат ҳамчун ҷараёни маҳфӣ давом намуд. Вале ташкилоти маҳфии тарафдорони ин бидъят дар Бухоро хеле фаъолона ва муддати дуру дарозе амал мекард.

Хатибони қарматӣ соли 1045, дар аҳди Қароҳониён, яъне пас аз сад соли воқеаи мазкур дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд.

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) алломатҳои таназзули давлати сомонӣ ба таври равшан падидор мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдории Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Бар тибқи маълумоте, ҳанӯз дар соли 942 аз аҳолӣ ду қарат андоз гирифта шуд. Душвории молиявӣ ба дарачае расида буд, ки ба сипоҳиён ва ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддӣ ба вучуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал мувакқатан паст кардани шиддати норозигӣ вазiri худро ба сабабгори ин ҳама душвориҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ў фармон дод. Албатта, ин тадбیر ба бехтар шудани вазъияти молиявии мамлакат боис нагардид.

Амаки Нӯҳ–Иброҳим ибни Аҳмад аз ҷунин вазъияти истифода бурда, дар моҳи январи соли 947 бо ёрии феодали қалони Чагониён - Абӯалии Чагонӣ ҳокимиятро ба даст даровард. Гвардияи дарбори Нӯҳ, ки аз марги Наср инҷониб моҳона намегирифт, Иброҳимро тарафдорӣ намуд. Нӯҳ мачбур гардид, ки ба Самарқанд баромада равад. Лекин вай дар вақти ба Чагониён баргаштани Абӯалӣ аз сари нав

тактро ба даст оварда, ба чашмони амаки худ ва ду бародари ў, ки дар ин исён ширкат доштанд, мил кашида кўр кард.

Нўх ибни Наср дар солҳои охири хукмронии худ асосан ба муборизаи зид-ди шўриши Абўалии Чагонӣ машғул гардид. Вай пас аз кўшиши бемуваф-фақияти бо роҳи ҳарбӣ бартараф намудани шўриши Абўалӣ ба бъазе гузашт-ҳо маҷбур шуда, ўро аввал ҳокими Чагониён ва, сипас (дар с.952), хукмрони Хуросон таъин намуд.

Давраи хукмронии писари калони Нўх – Абдулмалики I (954-961) бо қуввати гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони ҳарбии гвардияи турк ва ба дasti онҳо гузаштани қариб ҳамаи корҳои идораи давлат тавсиф меёбад.

Дар ин вақт хусусан сардори гвардияи турк ва феодали калон Алптегин ба сифати ҳочиби бузург сар мебардорад. Таъсири Алптегин ба дараҷае афзуда буд, ки Абдулмалик бидуни розигии ў, ҳатто касеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Ин буд, ки дар як муддати кўтоҳ (аз соли 954 то соли 959) мансаби вазорат чор маротиба аз даст ба даст гузашта, ниҳоят ба дasti дўсти Алптегин - Абўалии Бальъамӣ омада қарор гирифт. Чи навъе ки Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор» ном воқеаномаи таърихии худ қайд кардааст, Алптегин ва Абўалӣ аҳд карда буданд, ки ноиби яқдигар бошанд ва Абўалии Бальъамӣ бояд ҳеч кореро бе маслиҳати Алптегин намекард.

Марги Абдулмалик боиси ошӯбҳои нав дар Бухоро гардид. Аҳолии шўришкардаи пойтаҳт қасри амирро оташ зада толон намуданд. Бо исороти Алптегин писари хурдсоли Абдулмалик - Насри III амир эълон карда шуд. Лекин салтанати ў бештар аз як рӯз давом накард, зоро дигар саркардагони ҳарбӣ ва феодалони калон ба саъю кўшиши Алптегин дар бобати мустаҳкам намудани мавқеи худ дар ҳокимияти тарафдорӣ накарданд ва Мансур ибни Нўхи Сомониро (961-976) ба таҳт нишонданд.

Алптегин пас аз якчанд задухӯрде, ки дар байни ў ва сарлашкарони сомонӣ дар ноҳияи Марв ва Балх рӯй дод, ба Фазнин ҳаракат намуда, дар соли 962 ҳокимијати он чоро ба дasti худ гирифт. Танҳо пас аз марги Алптегин (с.963) ба Мансур ибни Нўх мусассар гардид, ки ҳокимијати Сомониёнро дар Фазнин баркарор намояд.

Баъд аз вафоти Мансур дар аҳди писари ў Нўхи II (976-997) ихтилофоти дарборӣ ва исёнҳои ҳокимону феодалони маҳалӣ, ки вилоятҳои чудогонаи давлати сомонӣ, аз он чумла, бисёр маҳалҳои Хуросон ба дasti онҳо гузашта буд, боз ҳам бештар қувват гирифтанд.

Иқтидори давлат ба дараҷае суст гардид, ки вай наметавонист ба андак ҳучуми ҳориҷӣ тоб оварад. Маҳз дар чунин вазъият дар соли 992 давлати Сомонӣ ба аввалин ҳамлаи як қатор қабилаҳои бодиянишини турк дучор афтод. Дар сари онҳо ҳонҳои аз қабилаи яғмо меистоданд, ки ин сулола бо номи «Қароҳониён» машҳур гардидааст. Қароҳониҳо дар вақти ба Мовароуннаҳр ҳучум овардани худ, ба водии ҳафтруд ва як қисми Туркистони шарқӣ – Кошғар соҳиб гардида буданд. Бузургтарин ва маданинтарини қабила дар миёни туркони караҳонӣ қабилаи қорлукҳо ба шумор мерафт.

Тамоми кўшишҳои Нўхи II дар бобати сафарбар намудани қувваҳои ҳарбии мамлакат бар зидди тааррузи Қароҳониҳо натичае набахшид. Азбаски туркони қароҳонӣ ба дини ислом, ки ба туфайли равобити тиҷоратӣ бо шаҳр-ҳо ва воҳаҳои зироаткори Мовароуннаҳр дар байни онҳо паҳн гардида буд, эътиқод доштанд, ба муқобили ҳучуми онҳо бо шиори ғазовот ба по ҳезондани аҳолӣ имконнопазир буд. Саркардаҳои калони ҳарбӣ аз ҳимояи Нўхи II даст кашиданд. Қоиммақоми Хуросон - Абўалӣ ибни Абулҳасани Симҷурӣ ба тарзи маҳфӣ бо Буғроҳони Қароҳонӣ созиш намуда, кўшуни Хуросонро ба мудофиаи Мовароуннаҳр нафиристод.

Лашкаре, ки бар зидди Буғрохон фиристода шуда буд, дар натиҷаи хиёнати сардори худ Фоиқ шикаст хўрд ва худи Фоиқ ҳамроҳи Буғрохон ба тарафи Бухоро ҳаракат кард. Ин буд, ки қўшуни Қарохониён ба муқовимате дучор нашуда, пойтаҳти давлати Сомонӣ – Бухороро ба осонӣ забт намуд. Нӯҳи II маҷбур шуд, ки ба Омул фирор кунад.

Фавти ногаҳонии Буғрохон вазъиятро тағайир дод. Қўшунҳои қароҳонӣ ғанимати зиёде ба даст оварда, ба саҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод: Абӯалии Симҷурӣ дар Хурросон ва Фоиқ дар Балх бар зидди Нӯҳи II исён намуданд.

Пас аз он ки Нӯҳи II ба Бухоро бозомад, дигар ба қувваҳои худ умед набаста, барои қўмак ба ҳокими Фазна - Сабуктегин муроҷиат кард. Сабуктегин аслан аз авлоди гвардияи турки дарбори сомонӣ буда, истеъодди фавқулоддаи сарлашкарӣ дошт. Вай бо Алптегин алоқаи хешовандӣ пайдо намуда, пас аз вафоти ў ҳокими Фазна гардид ва боз як қатор вилоятҳоро низ ба қаламрави худ дароварда, доираи давлатро хеле вусъат дод. Сабуктегин ҳоҳиши Нӯҳи II-ро ба камоли майл қабул карда, фавран ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Ў бо қўшуни бистҳазорнафара аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш (Шаҳрисабз), сипас, ба Нахшаб (Қарши) ворид шуд ва аз он ҷо бо ҳамроҳи Нӯҳ ба муқобили Абӯалӣ ва Фоиқ ҳаракат кард. Баъди якчанд муҳорибаҳо лашкари Абӯалӣ ва Фоиқ торумор гардида, худи онҳо ба Гургон гурехтанд. Ба ивази ин хидмат Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Носир-уддин в-ад-давла» («ҳомии дин ва давлат») дод. Писари Сабуктегин Маҳмуд, ки дар ҷангҳои зидди исёнкорон фаболияти қалоне нишон дода буд, низ лақаби «сайф-уд-давла» («шамшери давлат»)-ро гирифт ва ба ҷои Абӯалии Симҷурӣ ҳокими Хурросон таъиин гардид.

Дар солҳои 995-996 ҳокимони вилоятҳои чудогонаи сомонӣ аз нав исён бардоштанд ва туркони қароҳонӣ боз ба забт намудани ҳоки давлати Сомониён қасад намуданд. Ин бор ҳам Нӯҳи II бо мадади Сабуктегин исёнро пахш намуда, аз ҳуҷуми Қарохониён ба Бухоро чилавгирӣ карда бошад ҳам, vale бо вуҷуди ин, вилоятҳои шимоли шарқии давлати сомониро, ки дар ҳавзаи дарёи Сир вокеъ буданд, аз даст дод. Пас аз ҳамаи инҳо таъсири Фазнавӣ дар Мовароуннаҳр хеле қувват гирифта, то дарачае расид, ки Нӯҳи II амалан аз истиқлолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Дар соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Писари Нӯҳи II - Мансур ибни Нӯҳ (997-999) тамоман дар таҳти таъсири Маҳмуди Фазнавӣ буд. ҳокимони Нишопур - Бектузун ва Фоиқ, ки ба қароҳониҳо гап дода буданд, аз торафт наздиктар шудани муносабати Мансур ибни Нӯҳ ва Маҳмуд ба ҳарос афтода, ба ҷашмонаи Мансур мил қашиданд ва ў ба зудӣ дар соли 999 вафот кард. Бо исрори Бектузун ва Фоиқ бародари Мансур - Абдулмалики II ибни Нӯҳ ба таҳт нишастан.

Маҳмуди Фазнавӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба дарбори Сомониён ҳаракат кард ва амири сомониро маҷбур намуд, ки қисмати шимолии Афғонистони имрӯзаро ба ихтиёри ў бисупорад. Пас аз ҷанд вақт Маҳмуди Фазнавӣ ба тамоми Хурросон соҳиб шуд. Дар дasti Абдулмалик ибни Нӯҳи Сомонӣ танҳо Мовароуннаҳр монд.

Вале дере нагузашта дар худи ҳамон соли 999 дар натиҷаи зарбаи нави Қароҳониҳо ин такягоҳи охирин низ аз по афтод. Ҳони Қароҳониён Насри Илокҳон пойтаҳти давлати сомонӣ – шаҳри Бухороро забт намуда, Абдулмалик ва дигар намояндагони хонадони салтанатиро ҳабс кард.

хилол-ас-Сабй, ки аввалин бор хикояти ўро В.Р.Розен аз дастнависе пайдо карда, дастраси умум гардонид, дар ин бора муҳтасаран, vale хеле возеху равшан нақл намудааст. Шоҳиди воқеа чунин меоварад: «Вакте ки лашкари хон сар даровард, ман дар Бухоро будам. Он вакт ҳатибони сомонӣ ба минбари масҷидҳои ҷомеъ баромада, мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чӣ тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чӣ тавр бо нармӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёрӣ кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз Ҳудо баракат бихоҳед». Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳ доранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки фақеҳ меҳонанд, рафтанд ва ҳоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг кардан ё накардан ба онҳо фатво диханд. Лекин онон ҷангиданро манъ карда, гуфтанд: «Агар Ҳониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низӯ медоштанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Ҷун ҳоло байни онҳо дар талоши незъмати дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро нобуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Тарики зиндагии ин мардум (яъне Ҳониён.— Б. Ф.) хеле хуб ва эътиқоди онҳо бенуқс аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мудоҳила) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии ҳокимиётро ғасб кардани Ҳониён ва фирору нузули Сомониён».³¹ В.В. Бартолд дар вакташ дуруст қайд карда буд: «Дар бораи ягон мӯковимате, ки дар вакти аз Исфичоб ба Самарқанд ва Бухоро ҳаракат кардани Буғроҳон ва ҳангоми пойтаҳти Сомониёнро ишғол намудани ў ба амал омада бошад, (дар сарчашмаҳо) ҷизе гуфта намешавад. Аз эҳтимол дур нест, ки мардуми аз низову қашмакашҳои доимӣ бисёртар азиятдида ба табаддулоти сулолавӣ ҳунсардона ва бепарвоёна назар намудааст».³² Ба ҳамин тарик, давлати сомонӣ тамоман аз байн рафт.

Чунон ки дар ҷараёни воқеаҳои ин боб мушоҳида карда шуд, пеш аз ҳама, муборизаҳои тунду тези синғӣ ва инчунин мӯқобилатҳои байни феодалон ва ҳукумати марказӣ, носозиҳои миёни подшоҳони сомонӣ ва саркардаҳои ҳарбии турк, зиддиятҳои байни намояндагони дарбор ва маъмурони девонҳо, ки рӯз то рӯз шадидтар мегардианд, давлати сомониро заиф намуда, ба дарачае оварда расонданд, ки дар охирҳои асри X аз иқтидори он танҳо номе бокӣ монда буд.

Дар ҷунин як шароите, ки феодалони маҳаллӣ нисбат ба ҳамдигар душманона рафтор намуда, бар зидди иқдомоти ҳукумати марказӣ бо яроку аслиҳа мубориза мебурданд ва аз итоат саркашӣ мекарданд, албаттa, Сомониён барои дафъи ҳуҷуми истилогаронаи ҳориҷӣ ҳеч як қувваеро пеш гузошта наметавонистанд. Оммаи ҳалқи Мовароуннаҳр, ки аз андозҳои зиёд ба ҷон омада, борҳо ба мӯқобили Сомониён шӯриш карда буданд, низ онҳоро ҳимоя накарданд. Гвардияи турк, ки ягона такяғоҳи тоҷу таҳт ҳисоб мёғфт, ақибгоҳи мустаҳкам надошт ва аз ин рӯ, ба дафъ кардани ҳамлаи душман очиз буд.

Ин аст, ки Сомониён ба ҳуҷуми ҳориҷӣ мӯковимат карда натавониста, аз майдони сиёсат ва мамлакатдорӣ берун рафтанд.

³¹ Розен В., 1888, с. 275.

³² Бартольд В.В., 1963 б, с. 319–320.

2. ХОЧАГЙ, МАДАНИЯТИ МОДДЙ, МУНОСИБАТХОИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДЙ

Хочагии қишлоқ

Аксари аҳли меҳнат машғули зироат ва чорводорӣ буд. Зироати обӣ дар Осиёи Миёна ва дар Хурросон ба ғояти равнақ расид, шабакаи пурвусъати анҳору каналҳо ва иншооти мураккаби обёри самараи зироатро ниҳоят афзун гардонданд. Барои тавсифи хочагии ин давра таъини ҳамин ҷиҳат хеле муҳим мебошад, ки дар асрҳои IX-X нисбат ба давраҳои пешина дар микдори заминҳои кишт ва шуморан иншооти обёри тағйироти ба назар намоёне шуда буд ё не. Азбаски дар асрҳои IX-X давлатҳои калони муташаккил таъсис ёфтанд, ба ҳамин сабаб барои соҳтмони иншоотҳои калони обёри ҳам имконият фароҳам омад ва ҷунин имконият дар давраҳои пеш аз оғози истилои арабҳо вучуд надошт, зоро Осиёи Миёна ба бисёр мулкҳои алоҳида-алоҳида аксаран ниҳоят хурд тақсим шуда буд. Ба ин сабаб ме-боист, ки равнаку ривоҷи зироати обӣ дар асрҳои IX-X, нисбат ба асрҳои VI-VII ба давраи нав, ба давраи хеле баландтар мебаромад. Вале барои исботи ин дъяво мадракоти конкрет дар даст надорем³³. Масалан, алҳол факат ҳаминаш маълум, ки дар аҳди халифа Мӯтасим (833-842) дар Шош канали нав канда буданд. Инчунин тарзи идораи шабакаҳои калони обёри низ дигар гашта, ин гуна шабакаҳоро аз як ҷо идора мекардагӣ шуданд. Масалан, ҷунин маълумот ба даст омадааст, ки дар ҳавзаи Мурғоб ва инчунин дар ҳавзаи Зарафшон тамоми шабакаи обёри дар ихтиёри як қас буд. Ҳанӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тоҳир (830-844) дар боби танзими истифодаи корезҳо қонунҳои маҳсус қабул шуда буданд.

Вале ин маълумотҳои пароконда имкон намедиҳанд, ки дараҷаи равнаку ривоҷи зироати обӣ дар ин ду давра бо ҳамдигар муқоиса ва таҳлил карда шаванд ва он дигаргуние, ки бешак, дар асрҳои IX-X ҷой доштанд, маълум гарданд. Аммо умединӣ ҳаст, ки ба туғайли дар вактҳои охир хеле авҷ гирифтани ҳафриёти соҳаи таърихи обёри ва, инчунин тадқики ҳуҷҷатҳои қадимӣ санаи аниктари соҳтмон ё ҳуд таъмири мукаммали бисёр каналҳоро муайян кардан мумкин мешавад. Алҳол мо метавонем дар бораи зироати обии асрҳои IX-X Осиёи Миёна ва Хурросон фақат ҳамон тавсифотеро зикр намоем, ки В. В. Бартолд дар асоси мадракоти ҳаттӣ бо меҳнату мashaққати зиёде ҷамъ оварда буд. Баъдтар ба ин маълумоти В. В. Бартолд маълумоти дигар муҳакқиқон зам гардид, ки дигар ҷойҳои ин ноҳияро тадқик кардаанд.

Ду калонтарин дарёи Осиёи Миёна-Аму (ғайр аз поёnobи он, ки дар воҳаи Хоразм воқеъ аст) ва Сир бевосита барои обёри қариб истифода намешуданд ва обро на аз худи дарё, балки асосан аз шоҳобҳои онҳо мегирифтанд. Қисми асосии заминҳои обӣ дар водиҳои шоҳобҳои шимолии Аму ва Панҷ (Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғ.) ҷой гирифта буданд. Ба қавли Мақдисӣ аз Сурхоб қадре об мегирифтаанд, ки баъзан дарё то Аму намерасидааст. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ноҳияҳои поёnobи Аму-дар байни Тирмиз ва Омул танҳо воҳаҳои хурд-хурди ҷудогона вучуд доштанд, ки дар атрофи шаҳрҷаҳои қариби убургоҳ воқеъ буданд ва обро ба воситаи канал аз худи Аму мегирифтанд. Умуман, аз рӯи шаҳодати Истаҳрӣ аз оби Аму фақат Хоразм баҳра мебардоштааст.

³³ Мадракотро роҷеъ ба обёрии Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X ниг. ба: Жуковский В.А., 1844, с.12; Бартольд В.В., 1965, а, с. 199; Ууломов Я.У., 1957, с. 125 ва мобаъд.

Оби Сир низ барои обёй хеле кам ба кор мерафт. Заминҳои ҳосилхези Фарғона факат аз шоҳобҳои он об мегирифтанд. Оби баъзе шоҳобҳои дарё пурра барои обёй сарф мешуд ва то ба худи Сир намерасид. Географҳои араб аз об таъмин будани шаҳру дехоти Фарғонаро мукаммал ба қалам дода, борҳо нахру ҳавзҳои пуроб ва боғоти шодобро зикр кардаанд.

Дар асри X дар ҳавзай Сир ободтарин чо водии дарёҳои Элок (Оҳангарон) ва Парак (Чоргиз) ҳисоб мешуд. Дар тамоми Мовароуннаҳр дигар ягон маҳалле набуд, ки шаҳру дехот дар як масоҳати хурд ин қадар зич чой гирифта бошанд. Маҳз дар нимаи аввали асри IX дар ин чо канали нави калон соҳта шуд.

Шабакаи обёрии ҳавзай Зарафшон пеш аз истилои арабҳо ҳам ба дарачае мукаммал ва пурсамар буд, ки дар давраҳои минбаъда ҳам бисёр тағиیر наёфт. Барои давом кардани кори шабакаи мазкур қифоя буд, ки ба каналҳои мавҷуда андак нигоҳубин кунанд, каналҳои муvakқatan аз кор мондаро ба кор дароранд ва баъзан ба сабаби паст шудани сатҳи оби дарё ҷои сари канал-ро дигар кунанд ва ғ. Аксар вакт баъди аз нав ба кор андохтани канали кӯҳна номи он ҳам дигар мешуд. Мисли давраҳои пешина дар асри X ҳам асоси шабакаи обёрии Зарафшон дарғоти Варғасар буд. Аз ин дарғот се канал сар шуда, тамоми заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб менамуд. Се канали дигари шимолӣ аз соҳили дигари Зарафшон, аз рӯбарӯи Варғасар об мегирифт. Ноҳияи Самарқанд аз ҷиҳати ҳосилхезӣ воҳаи ягона доноста мешуд. Яке аз волиёни араб соли 720–21 намонд, ки лашкари вай душманро таъкибкунон ба Суғд дарояд, то ин ки мабодо «бӯстони «амиралмуслимин» (яъне халифа) зарап ёбад. Воҳаи Бухоро ҳам анҳору каналҳои сершумори сероб дошт.

Шабакаи обёрии ҳавзай Мурғобро низ қайд кардан лозим аст, ки дар он давраҳо хеле мукаммал буд. Ривояте ҳаст, ки шумораи коркунони ин шабака гӯё ба 10 ҳазор нафар мерасидааст.

Заминҳо дар Осиёи Миёна ва Ҳурросон асосан ба воситаи каналҳое обёй мешуданд, ки аз дарё об гирифта, ба таври муқаррарӣ соҳта мешуданд. Вале дигар тарзҳои обёй низ вучуд дошт. Агар сатҳи замин ба қандани канали муқаррарӣ имкон надиҳад, дар он сурат корез месоҳтанд. Агар замин дар ҷои баланд бошад, обро ба он ҷо ба воситаи ҷигир мебароварданд ва ҷарҳи ҷигирро одатан бо ёрии шутур мегардонданд. Дар маҳалҳои доманакӯҳ одатан сойхоро баста дарғот месоҳтанд ва оби баҳоронро ҷамъ карда, тобистон истифода мебурданд.

Вале бояд гуфт, ки заминҳои лалмӣ ҳам кам набуданд. ҳатто дар воҳаҳои сероб, масалан, дар Мурғобу Зарафшон он қадар заминҳои лалмӣ буданд, ки ҳосили онҳо як шаҳри қалон ё ҳуд дехоти бисёреро пурра таъмин менамуд. Дар ҷойҳои дигар заминҳои лалмӣ барои ҳамин буданд, ки об намерасид. Масалан, дар поёноби ҳарирӯд барои обёй об намерасид, ба ин сабаб дар ин ҷойҳо бештар ҷорвадорӣ ривоҷ ёфт. Дар он ҷойҳо, ки оби дарё ҳусусан дар фасли гарми сол қамӣ мекард, барои обёрии бوغу полизҳо аз оби ҷоҳҳо истифода мебурданд.

Маъхазҳои ҳаттии асрҳои IX–X дар бораи шуғли зироаткорони музофоту ноҳияҳои гуногун ба тағсил маълумот дода, аксар вакт маҳсус қайд менамоянд, ки ин ё он маҳал бо қадом намуди зироат ном баровардааст. Мисли давраҳои пешина дар ин давра ҳам кишти ғалла дар ҷои якум буд. Пахтакорӣ низ хеле равнақу ривоҷ дошт. Дар ин бобат Осиёи Миёна дар тамоми Шарқи Наз-дик ва Миёна мавқеи маҳсусро ишғол мекард. Бехуда нест, ки дигар вилояту шаҳрҳои хилофат маҳз аз Осиёи Миёна ба миқдори қалон газворҳои паҳтагӣ мегирифт. Аз ҳама бештар дар вилояти Марв (паҳтаи ин ҷо, мувоғиҳи маълумоти маъхазҳо, ҷунон ҳушифат будааст, ки ба сифати намуна ҳизмат мекардааст), дар атрофи Самарқанд, Бухоро, дар Шош, инчунин дар дигар ҷойҳо пахта мекиштанд. Боғҳо, токзорҳо, полизҳо

дар атрофи шаҳрҳо майдонҳои бузургро ишғол мекарданд. Баъзе навъҳои мева, ангур ва сабзавот хеле дур аз ҳудуди давлати Сомониён шӯҳрат дошт, дар баъзе чойҳо рӯян ва заъфарон барин зироати нодир парвариш мекарданд.

Табиист, ки зироаткорон чорво ҳам доштанд. Дар маъхазҳо ишорат меравад, ки ҳатто дар атрофи шаҳрҳои қалон ҷароғоҳои сералафро дидан мумкин буд. Ва-ле ҷорводорӣ ҳамчун соҳаи маҳсуси ҳочагӣ ҳам вучуд дошт ва алалхусус дар ҳочагии маҳалҳои даштий ва кӯҳӣ хеле инкишиф ёфта буд. Ва-ле қайд кардан лозим, ки як ҳуди ҷорводорӣ эҳтиёҷоти аҳолиро пурра таъмин карда наметавонист. Ба ин сабаб додуғирифт бо ҷорводорони кӯчмандӣ, ки дар шимолу шарқтари давлати Сомониён маскун буданд, аҳамияти қалон дошт.

Истехсоли маъдан ва қӯҳкорӣ

Истехсоли маъдан низ хеле равнак гирифт. Дар Фарғона оҳан, қалъагӣ, нуқра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, сангпахта, фирӯза, навшодир ва г. истехсол мекарданд; аз Қарамазор, аз қарибии Ҳуҷанд нуқраи зиёде мегирифтанд ва ин кон бо номи Кӯҳи сим машҳур аст. Географи араб Ибни ҳавқал навишааст, ки дар Уструшан дар қарибии шаҳри Марсманда ва дар рустоки Минк оҳан истехсол карда мешуд. Маҳсули ин кон на факат эҳтиёҷоти Фарғонаро таъмин мекард, «балки ба Ҳуросону Ирок ҳам қашонда мешуд». ³⁴ Дар китоби «ҳудуд-ул-олам» гуфта мешавад, ки ҳар сол дар Марсманда бозори қалоне мешуд ва аз ҳамон ҷо ба гирду атроф ашёи оҳанӣ паҳн мегашт. ³⁵ Муаррихи араб ал-Истаҳрӣ дар Асбара (Исфара) будани қонҳои қалони ангиштро қайд карда менависад, ки: «он ҷо кӯҳе ҳаст аз санги сиёҳ ва он санги сиёҳ мисли ангишт месӯзад». ³⁶ Ҳуди ҳамин муарриҳ қайд мекунад, ки дар аспи X дар Осиёи Миёна дар кори ҳарбӣ нафт бисёр истифода мешуд – масалан, ҳангоми муҳосираи қалъа ба даруни он зарфҳои сӯзони нафт партофта, шаҳрро оташ мезаданд. Ноҳияҳои болооби Зарафшон маркази истехсоли оҳан, тилло, нуқра, зок ва Дарвозу Рушону Шугнону Бадаҳшон маркази истехсоли тилло, нуқра, лаъл, лочувард дониста мешуд. Дар «Ҳуҷистон» ном ҷой (ҷои ҳозираи посёлкаи «Сольпром»-и райони Ашт) намак истиҳроҷ намуда ва бо он аҳолии Шош, Ҳуҷанд ва дигар шаҳрҳоро таъмин мекарданд. ³⁷

Тамоми сарзамини Осиёи Миёна батафсил тадқиқ карда шуда буд. Ва дар ин кор ҳеч як шароити табии монеа нашуд. Истехсоли маъдан, ҳатто дар Помири Шарқӣ дар кӯҳи Бозордоро равнак дошт. Дар ин маҳал бошишгоҳи бузурги истехсолу истиҳроҷ ва ҳариду фурӯши маъдан вучуд дошт, ки онро археолог М.А.Бубнова тадқиқ кардааст; шояд ин маҳал ҳуди ҳамон Самарқанд бошад, ки дар маъхазҳои ҳаттӣ номбар шудааст. Ҳуҷҷатҳои ҳаттие, ки аз ин ноҳия ба даст омаданд, анику дақиқ шаҳодат месдиҳанд, ки ҳам дар асрҳои миёна ва ҳам дар давраҳои хеле қадимтар аз ин дар Помири Шарқӣ факат намояндаҳои ҳалқҳои Осиёи Миёна сокин буданд.

Ба туфайли тадқиқоти муфассали археологӣ ва геологӣ мо алҳол аниқ тасаввур карда метавонем, ки авзои ҳақиқии қӯҳкории асрҳои IX-X ҷӣ гуна буд.

³⁴ Ибни Ҷавқал, ВГА, II, с. 384.

³⁵ Ҳудуд-ул-олам, 1930, в; вараги 23 б.

³⁶ Истаҳрӣ, ВГА, I, с. 334.

³⁷ Маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ оид ба истиҳроҷи маъдан дар Осиёи Миёна дар асарҳои В.В.Бартолд гирд оварда шудаанд (хусусан дар боби таърихио географии «Туркистон дар давраи истилои миуулҳо» ва М.Е.Массон (1934 б, 1047, 1953). Инчунин ниг.: Беленицкий А.М., 1953 а.

Маъданшиносу кўхкорони точик соҳиби таҷрибаи бои чандинасра буданд ва дар ҳамон шароити вазнину душвор тамоми он аломату нишонаҳоеро, ки ба вучуди ин ё он маъдан далолат мекунад, мукаммал медонистанд ва чунон конҳоеро кашф кардаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯзаро дар ҳайрат мегузоранд. Вобаста ба навъу намуд ва шарҳу мавқеи маъдан конҳои хурд ва ё конҳои калон соҳта мешуд. Баъзан конҳо чунон калон мешуданд, ки ҳозир ҳам касро дар ҳайрат мегузоранд. Масалан, чунинанд Кони Мансур, Кони Гут ва ф. Барои истиҳрочи маъдан аввал ҷоҳҳои чукури рост ё моил мекофтанд, аз ин ҷоҳ баъд ҳуди нақб қанда мешуд, ки он то лаби маъдан рафта мерасид; агар маъдан рӯйк ҷой гирифта бошад, қабати ҳоки болои онро гирифта партофта, бо усули күшод истиҳроҷ мекарданд. Баъзе конҳо хеле чукур шуда мерафтанд, масалан, дар Тоҷикистон кони асримиёнагие кашф шуд, ки чукуриаш аз 250 метр бештар аст. Барои маъданканӣ одатан «усули оташкан» истифода мешуд, яъне маъданро бо ёрии оташ меканданд. Барои ин дар таги деворе, ки маъдан дорад, гулхан гиронда онро метасфонданд, ҳамин ки саҳт тасфид, ба болояш об мерехтанд. Пас аз ҷандин бор тақрор шудани ин кор саҳттарин ҷинси кӯҳӣ кафида ҷудо мешуд ва баъди ин қандани он кори мушкил набуд. Олоти маъданканӣ ҳам вобаста ба саҳтию мустаҳкамии он ҳар ҳел мешуд – асосан дар он давраҳо фонажои ҷӯбину оҳанӣ, зоғнӯлу метинҳои дастадору бедаста, қаланду бел, тешаву табар, путку болга барин ҷизҳоро кор мегармуданд.

Кўхкорони асримиёнагии точик барои сарфаи меҳнат ва осонии кор факат ҳамон хокеро қанда берун мепартофтанд, ки пеши маъданро гирифта бошад ва барои пеш рафтан имкон шавад. Ба ин сабаб тамоми он ҷоҳу нақбҳои конҳои қадима бениҳоят қачу килебу пеҷдарпеч мебошанд ва аз баъзе ҷойҳои нақб факат ҳазида гузаштан мумкин аст. Дар айни замон чунин ҳолат ҷолиби диккат аст, ки конҳо бо ҳавсалай тамом қандани, маъданни онҳо покиза истиҳроҷ карда мешуд.

Аксар вакт сақфи конро бо тиргак мустаҳкам намекарданд, vale аз бисёр конҳо тиргакҳои қадимӣ ёфт шуданд. Масалан, чунин тиргакҳо дар Кони Мансур ёфт шуданд, ки аз ин кон дар асрҳои IX–X маъдан мегирифтанд. Набудани тиргак дар аксари конҳо маънои онро надошт, ки ба ин кор ақли кўхкорони он давра намерасид, балки сабаби асосӣ шароити иҷтимоию иқтисодии он замона буд, яъне ҳаёти кўхкор ягон арзише надошт ва тиргак факат ба ҳамин шарт монда мешуд, ки бе тиргак чукур кардани кон ҳеч имкон надошта бошад. Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техникии кўхкорони қадими точик зикри ҳамин як мисол кифоя аст, ки аллакай дар ҳамон давраҳо тиргакҳои «ҷандар» ном навъи тиргакмонӣ истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам тавсия мекунад ва маҳз ҳамин усули тиргакмонӣ вазни фишори хокро бардошта, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Даруни конро бо ҷароғи сиёҳ равшан мекарданд. ҳавои он бо ҷанд усул тоза карда мешуд. Асосан ҳаракати табиии ҷараёни ҳаворо истифода мебурданд ва қонуни аз даруни кон берун шудани ҳавои вайрон, ки баъдтар бори аввал М.В.Ломоносов кашф кардааст, ба кўхкории асримиёнагии точик маълум буд. Барои дигар кардани ҳавои кон дигар усуулҳоро низ кор мегармуданд. Масалан, дар лаби даромадгоҳи кон таҳтаҳои маҳсус мешинонанд, ки онҳо дами шамолро гардонда, онро ба даруни ин кон равона мекард. Аз афти кор, дар ҳамон давраҳо ҳам усули зўран дигар кардани ҳавои даруни кон истифода бурда мешуд.

Инчунин усуулҳои берун кардани оби даруни кон ҳам вучуд дошт. Асосан барои берун кардани оби кон таҷрибаи яқунимҳазорсолаи корезкобӣ истифода бурда мешуд.

Маъданни қандашуда аз кон ба воситаи сабад ё қавға (халтаи ҷармӣ) берун қашидা мешуд. Дар ҷойҳои фарози баромади кон зинаҳо месоҳтанд. Барои аз ҷоҳ

баромадан болорхой поймонақдор ё нардбонро истифода мебурданд. Дар солхой охир, инчунин осори ғаргараҳои боркашӣ ҳам ёфт шуд. Дар яке аз ҷоҳои Кони Мансур ҷарҳи қалони чӯбини ғаргараи боркашӣ, танобҳои он ва ҳатто дар нӯги таноб ҷангак ҳам ёфт шуд, ки ба он сабад ё қавғаро илҳоқ карда, берун мекашиданд.

Маъданро аз кон бароварда аз даруни он пораҳои лозимаро чида мегирифтанд, баъд онро майда мекарданд (барои ин кор ҳам асбобу олати маҳсуси мураккабро кор мефармуданд), баъди майда кардан тоза мешустанд ва пас аз ҳамаи ин мегудоҳтанд. Кӯраҳои қалони маъдангудозӣ вучуд доштанд, масалан, кӯраи қалон аз Конжул ёфт шудааст.

Дараҷаи илму ҳунари маъданшиносӣ ҳам баланд буд. Муқоисаи маълумоти маъхазҳои ҳаттий ва осори кӯраҳои маъдангудозӣ, таҳлили дажғолу фулузоти тайёр далолат менамоянд, ки дар ҳамон давраҳо гудоҳтани маъданҳои сулфиди мис, бо усули купелястия ҷудо карда гирифтани нуқра барин протсесҳои ниҳоят мураккаби маъдангудозӣ пурра азҳуд карда шуда буданд.³⁸

Истехсоли шиша ва сафололот

Ҳангоми тадқики шаҳру дехоти асримиёнагӣ бевосита дар болои хок ва ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар мағзи қабатҳои археологӣ, андаруни вайрони бинову ҳонаҳо, чукуриҳои ахлотпартой ва ғ. бисёр шишаи «томугулӣ» вомехӯрад, ки санаи онро ба асрҳои IX–XII нисбат медиҳанд. Ин навъ шиша, ки дар ҷойҳои гуноғуни Осиёи Миёна ёфт шудааст, дар музейҳои СССР ҳам бисёр мебошад. Гарчанде мақолаву рисолаҳои сершуморе дар ин бора ба табъ расида бошанд ҳам,³⁹ давраҳои инкишофи шишагарии Осиёи Миёна аз асри IX то асри XIII ба таври ҳронологӣ омӯхта нашудааст. Агар ҳангоми кофтуков ягон маснуоти шишагӣ ба даст ояд, санаи онро ниҳоят таҳминию умумӣ таъин менамоянд, масалан, шишаи асрҳои X–XII ё X–XI мегӯянду мемонанд, ба ин сабаб онҳоро ба мақсади тавсифи аниқи вазъият ва ҳусусияти шишагарии асрҳои IX–X истифода бурдан кори маҳол аст. Шакке нест, ки дар тамоми шаҳрҳои қалон ва ҳатто миёна аз асрҳои IX–X сар карда, истехсоли шиша вучуд дошт ва онро истифода мебурданд, вали маснуоти шишагие, ки маҳз ба асрҳои IX–X тааллӯк доранд, аз ҷумлаи тамоми он маснуоти шишагии асрҳои IX–XII аниқ ҷудо карда нашудааст.

Фақат шишаи ҷангӣ маҳалле, ки дастраси археологҳо гардид, бешак, маҳз дар асрҳои IX–X истехсол шудааст ва он маҳалҳо инҳоанд: димнаи Кулзорteppa (дар қарибии Самарқанд⁴⁰), шаҳри асримиёнагии Нисо⁴¹ дар яке аз гузарҳои шаҳри асримиёнагии Варахш⁴² ва ғ. Дар байнин маснуоти шишагии ин маҳал аз ҳама бештар зарфҳои шишагии рӯзгор ва зарфҳои атриёт ҳаст. Шаклҳои маъмули ин маснуоти шишагӣ ҷунинанд: ҷому қадаҳҳое, ки пояи борики баланд доранд, кӯзахои гуногуни танғдаҳану васеъдаҳан, ки баъзе дастадору баъзе бедаста мебошанд, косаву пиёлаҳои гуногуншакл, дӯлҷаҳои дастадор, шишачаҳои носкадушакли дастадор ва ғ.

³⁸ Литвинский Б.А., 1950 а, 1954 в, 1956 а; Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1959; Исломов О.И., 1955; Бубнова М.А., 1962; Буряков Ю.Ф., 1965.

³⁹ Абдураззогов А.А. ва диг., 1963; Абдураззогов А.А., Безбородов М.А., 1936.

⁴⁰ Ставиский Б.Я., 1960.

⁴¹ Давидович В.А., 1949.

⁴² Кабаков С.К., 1956.

Маснуоти шишагай асосан аз шишаи беранг тайёр карда шудаанд, vale маснуоте низ ба даст омадааст, ки аз шишаи гуногунранг тайёр карда шудааст, шишаи рангаро барои ороиши дигар хел зарфҳо низ истифода мебурданд.

Дар асрҳои IX–X шишагарони Осиёи Миёна усули бо роҳи дамидан истехсол намудани зарфҳои тунукро комилан аз худ карда, тамоми нозукиҳои онро кор мефармуданд. Шишагарон усули дамиданро барои ороиши зарфҳо низ татбиқ менамуданд – дар ин сурат зарфҳо чунин дамида мешуд, ки нақши рӯи қолаб айнан ба рӯи зарф мегузашт.

Якрангии шакли зарфҳои ҷою маҳалҳои гуногун, тамоман набудан ё ниҳоят кам ва арzonу осон будани ороиши зарфҳо, ба нудрат истифода шудани нақшкӯй барин усулҳои хоси ҳар як зарф далолат менамоянд, ки дар асрҳои IX–X истехсоли зарфҳои шишагии rӯzгор шакли оммавӣ дошт ва барои оммаи васеъ истехсол карда мешуд. Дар ин бобат як чиз ҷолиби диққат аст: баъзе шаклҳои зарфҳои шишагай тақлидан ба зарфҳои сафолии асрҳои IX–X сохта мешуданд ва ин шоҳиди он аст, ки гарчанде масолехи зарф гуногун бошад ҳам, шакли онҳо ба як қолаби муайян дароварда мешуд ва ин протесси хеле инкишифёфта буд.

Ҳамин чиз ҳам хеле муҳим аст, ки дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна шишаи тиреза месоҳтанд ва истифода мебурданд. Пораҳои шишаи тиреза (масалан, аз Нисо, аз Афросиёб ва ғ.), ки дастраси мо гардидаанд, аз шишаи беранг бо ҳамон усули дамиш тайёр карда шудаанд, ки дар истехсоли зарфҳои шишагай ҷой дошт. Шишагарони Осиёи Миёна ин усули маълумро ба кор бурда, маҳсус барои тиреза бо усули дамиш табақчаҳои паҳну шаффоғ месоҳтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки мобайни он андак ғафс шуда мемонд. Вале ин камбудӣ қариб, ки ягон зарап надошт, зеро аздусар он табақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои гачӣ мешинонданд.

Шишаҳои тирезаи ёфтшуда ба кӯшку қасрҳо ва ё дигар иморатҳои пурдабдабӣ аи мӯҳташам муносибате надорад. Аз афти кор, вай дар манзили шаҳриёни бой истифода мешуд. Умуман шишаи тиреза ихтирои прогрессивие буд ва шароити манзилҳои ондаваро хеле беҳтар мекард.

Истехсоли сафолот дар асрҳои IX–X, дар Осиёи Миёна басо мукаммал ва муфассал⁴³ тадқиқ шудааст, vale то имрӯз ягон асари ҷамъбастиқунанде нест. Вусъати бузурги ҳафриёти археологӣ боиси он шуд, ки гузару маҳаллаҳои томи куловон ошкор карда шавад, ҷандин навъу намуди даму кӯраву хумдонҳо низ ёфт шуданд, ҳатто ҷанд устоҳонаву дӯкони куловон кашф гардид, ки дар дар он асбобу анҷоми куловӣ, масолехи куловӣ ва ҳатто зарфҳои сиҳат боқӣ мондаанд. Ба туғайли ин комилан тасаввур кардан мумкин аст, ки куловони асрҳои IX–X аз аввал то охир, яъне аз худи тайёр кардани лой то соҳтани олот чи гуна тарзу усулҳоро ба кор мебурданд. Куловии асрҳои IX–X аз дигар нуқтаи назари технологӣ низ хеле муфассал тадқиқ карда шудааст. Масалан, муайян карда шудааст, ки чӣ гуна гил истифода мешуд, чӣ гуна онро ангоб медоданд, ба чӣ гуна ранг гул мепартофтанд, таркиби сир чӣ гуна буд ва ғ.

Анвои зарфҳои сафолии асрҳои IX–X низ ниҳоят гуногун буд - аз хумҳои қалон то пиёлачаву табақчаҳо сохта мешуд. Нуқтаи олии комёбии санъати куловии он давра истехсоли зарфҳои сирдор мебошад. Талабот ба зарфҳои сирдор хеле қалон буд ва бинобар ин бисёр истехсол карда мешуд.

⁴³ Ахроров И., 1966; Большаков О.Г., 1958, 1963, 1966; Вактурская Н.Н., 1959; Лунина С.Б., 1962; Сайко Э.В., 1963; Тошхӯчаев Ш.С., 1967 ва диг.

Кулолони асрхои IX–X навъҳои гуногуни сирро тайёр карда метавонис-танд. Аввалҳо сири ишқориро ба кор мебурданд, баъд сире маъмул гардид, ки аз сурб тайёр мекарданд ва сифати ин сир хеле баланд буд. Сири сурбӣ худ ранг надошт, яъне шаффоф буд ва ин имкон медод, ки пеш аз андудани сир рӯи зарф бо нақшу нигори дилҳоҳ оро дода шавад. Кулолони он давра ба таркиби сир ба миқдори муайян қалъагӣ ҳамроҳ карда, онро «рангдор» мекарданд, яъне сир дигар шаффоф нашуда, одатан сабзтоб ё ширатоб мешуд.

Дар асрхои IX–X зарфҳои нақшини сирдор хеле гуногун буданд. Тайёр карданни ин гуна зарфҳо санъату маҳорати баландро тақозо дошт. Аввал ҳуди зарфро дар ҷарҳи қулолӣ месоҳтанд ва баъди ҳушкенидан рӯи онро барои нақш тайёр мекарданд – барои ин ба рӯи он ангоб мемолиданд. Ангоб лойобаи маҳсус мебошад, ки аз ҳоки ниҳоят маҳин бехташуда бо усули маҳсус тайёр мекарданд ва одатан ба он ранге меомехтанд. Дар асрхои IX–X асосан ангоби сафед, сурх ва сиёҳро истифода мебурданд. Баъди молидани ангоб рӯи зарф хеле силику сӯфта мешуд ва барои гулпартой заминаи мувоғиқ ба вучуд меомад. Пас аз ин бори дигар зарфи ангобандударо ҳушкенида, баъд ба рӯи он гул мепартофтанд, нақш мекашиданд ва охири охирон ба ҳумдун андохта мепухтанд. ҳамин ки пухт, баъди ҳушк шудан ба рӯи зарф сир медавониданд ва бори дувум мепухтанд. Барои тайёр кардани ин гуна зарф, барои ин ки шакли гулу нақш ва ё ҳуд тобиши ранг вайрон нашавад, амиқу дақиқ донис-тан шарт буд, ки баъди ду бор пухта шудан дар таркиби масоҳехи зарф чи гуна тағйирот ҳоҳад шуд.

Дар байни зарфҳои нақшини сирдори асрҳои IX–X бештар аз ҳама косаву тақҳои гуногун буданд. Шакли онҳо аз ҳамдигир фарқи казоӣ надошт, факат баъзе ҷузъҳои онҳо фарқ мекарданд ва асосан фарқ дар андозаи онҳо буд. Ғайр аз косаву табақ бо усули мазкур, инчунин кӯза, ҷароғи сиёҳ ва баъзе дигар ашёи майдаву чӯйдаи рӯзгор истехсол карда мешуд.

Яке аз роҳҳои ороиши зарфҳои рӯзгор катиба буд. Катибаро асосан дар лаби пиёлаву коса, табақ ё ҳуд дар мобайн ҷой медоданд. Катиба инчунин дар рӯи кӯзату кӯзачаҳо ва ҷароғи сиёҳ ҳам дида мешавад. Катиба одатан бо ҳати зебову хоно, ки низ анъанаи ҳудро дошт, анҷом дода мешуд. Мазмуни катибаҳо гуногун аст: «Ҳайроту баракот ба соҳиби ин чиз», «Баракот», «Ҳайрот», «Ош шавад» ва ғ. Дар баъзе ҷойҳо катиба умуман таъбирҳои гуногун аст: «Аввали дониш талҳ асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат пособони ҳиммату давлат аст» ва ғ.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳои нақши оддии ислимиӣ – яъне тасвири пеҷдарпеши шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири маҳлукот низ ба назар мерасад, масалан, тасвири мурғон бисёр аст.

Дигар навъи нақш рангубори мармарӣ мебошад. Барои оғаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча мемолиданд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо намешуд. Дар ин гуна нақш на шакли муайяни он, балки тобиши он, мувоғиқати пораҳои ранг ва ҷилои он муҳим буд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне ҳарошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мармарӣ ё ҳуд зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷои ҳарош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Сафолоти асрҳои IX–X, бе шакку шубҳа, далолат мекунад, ки дар он давра ҳосилинокии меҳнат ҳеле ривоҷ ёфта, бисёр дигар тарзу усулҳои кор азҳуд карда,

таркибу сифати сир хеле такмил дода шуд, дар нақшу нигори зарф низ хеле комёбихо дастрас гардид ва микдори истехсоли зарфҳои сафолӣ хеле афзуд.

Дигар намудҳои қасбу ҳунар

Дигар намудҳои қасбу ҳунар ва маҳсулоти онҳоро, ба мисли шишагарӣ ё қулолӣ, ин қадар муфассал тавсиф кардан аз имкон берун аст. Дар ин ҳолат мо асосан ба маъхазҳои хаттӣ истинод карда метавонем. Маъхазҳои хаттӣ бошад, анику дакиқ ҳабар медиҳанд, ки дар асрҳои IX–X бисёр қасбу ҳунар равнаку ривоҷи аъло дошт ва маҳсулоти аксари қасбҳо басо ҳушифат буданд ва берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам шӯҳрат доштанд. Чунин иddaои Истаҳрӣ низ бехуда набуд, ки мардуми Мовароунаҳр ба моли дигар мамлакатҳо эҳтиёҷ надоштанд, зоро ҳама чизи зарурроҳо худ фаровон истехсол мекарданд.

Боғандагӣ низ хеле равнаку ривоҷ дошт – моли бисёре истехсол мешуд, анвои матоъҳо сершумор ва сифати онҳо хеле баланд буд.

Матоъ асосан аз абревим, пахта ва катон бофта мешуд. Осиёи Миёна макони бисёр навъҳои олидарачаи матоъ мебошад. Боғандагони Осиёи Миёна, инчунин истехсоли баъзе намудҳои газворҳои ҳориҷиро низ ба роҳ монда буданд.

Дар байни навъҳои маҳаллии матоъ газвори пахтагии ведарӣ мақоми маҳсус дошт. Номи ин матоъ аз Ведар ном дехае гирифта шудааст, ки дар қарибии Смарқанд воқеъ буд, вале ин гуна матоъ дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам бисёр бофта мешуд. Таалобот ба ин матоъ на факат дар ҳуди Осиёи Миёна ниҳоят қалон буд, балки берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам бозори он хеле тез буд. Ба қавли Ибни ҳавқал, «онро набурида ба шакли пораҳои бутун ба тан мепечониданд ва дар Ҳурросон ҳеч амиру вазир, қозиу бой, омию сарбоз набуд, ки аз болои либоси зимиёнӣ матои ведарӣ напартояд, барbastани матои ведарӣ аломати назокат ва зинат буд, зоро ранги матоъ ба ранги зари холис майл мекунад ва бағоят назаррабо ва ҳущчило аст, ҳуди матоъ ниҳоят бадошт, вале суфтаву маҳини ҳарир мебошад ва як либосвории он аз ду то ба сӣ динор арзиш дорад, ҳуди ман як либоси онро панҷ сол пӯшидам. Барои ин матоъ аз Ирок (Бобул) меоянд ва ба он ҷо мебаранд ва аз пӯшидани он ифтихор мекунанд».⁴⁴

Маҳсулоти корхонаи маҳсуси боғандагӣ, ки дар шафати арки Бухоро воқеъ буда, матои зебои сурх, сабз ва сафед мебаровард, шӯҳрати тамом дошт. Аз номи дехаи Занданеи қарибии Бухоро номи карбоси машҳури занданечӣ баромадааст, ки дар бисёр дигар ҷойҳо ҳам бофта мешуд ва дар бисёр ҷойҳо ба фурӯш мерафт. Замоне карбоси занданечӣ аз абревим бофта мешуд ва намунаи шоҳии занданечии он давраҳо дар баъзе музейҳои ҷаҳон маҳфуз мебошад. Дар паси яке аз ин намунаҳо хатти сӯғдӣ низ ҳаст (бо ранги сиёҳ андозаи матоъ ва номи он навишта шудааст). Тарзи бофт, ранг ва нақшу нигори занданечии асрҳои VII–VIII нағз тадқиқ карда шудааст.⁴⁵ Вале аниқ маълум не, ки занданечии асрҳои IX–X чи гуна буд, факат таҳмин меравад, ки тақрибан аз охири асрҳои X сар карда, онро танҳо аз нахи пахта мебофтанд ва дар ин бора Наршахӣ ҳам ишорат мекунад: «Он чи аз вай (Зандане) ҳезад, онро занданечӣ гӯянд, ки карбос бошад, яъне аз дехаи Зандане, ҳам некӯ бошад ва ҳам бисёр бувад».⁴⁶

⁴⁴ Ибни ғавқал, ВГА, II, с. 403. Тарҷумаи русии ин порҷаро ниг. дар: Бартольд В.В., 1965, с. 441.

⁴⁵ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., 1961, с. 61–78.

⁴⁶ Наршахӣ, Техрон, с. 17.

Дар маъхазҳо бисёр дигар навъҳои матоъ низ зикр шудааст (газворҳои пахтагӣ, абрешимӣ, зарбофт ва ғ.). Вале машҳуртарин он газвори Марв буд.⁴⁷ Ин газворҳо ба дараҷае хушсифату машҳур буданд, ки тақлидан ба онҳо дар дигар чойҳо ҳам истехсол карда мешуд ва миқдори зиёди он берун аз хоки Осиёи Миёна ба фурӯш мерафт.

Баъзе пораҳои хурди газвори асрҳои IX–X Осиёи Миёна то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Дар қаброҳи асримиёнагии Миср дар байни газворҳои қадимӣ ҷанд пора катони марвӣ низ боқӣ мондааст, ки дар асири IX бофта шуда буд. Дар ин пораҳо ҳат ҳаст, якеи он, ҳатто нақш ҳам дорад.

Пораи газвори миёнаҳои асири X ҷолиби диккат аст, ки дар он номи соҳибаш навишта шудааст ва ўяке аз лашкаркашони сомонӣ будааст. Дар миёнҷои ин пора расми ду фил ва дар байни он ду фил, ду грифони болдор қашида шудааст.

Зехи матоъ иборат аз ҷанд навораи нақшин аст, ки дар онҳо ё ҳат навишта шудааст ё корвон тасвир ёфтааст. Тамоми ин нақшу нигор ва мавзӯи он ҳуди ҳамон нақшу нигорест, ки дар давраҳои пеш вучуд дошт ва акнун бо тарзи андаке наву мукаммал тақрор шуда буд.⁴⁸

Маснуоти фулӯзӣ ҳам хеле маъмул буд. Як қисми он барои таъмини талаботи мардуми маҳаллӣ сарф шавад, қисми дигари он ба фурӯш мерафт. Аз ҷумлаи ҷунин маснуоти фулӯзӣ Мақдисӣ фонусҳои мисини Бухоро, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, дегҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, қайчиву сӯзанҳои Шош, яроқу аслиҳаи Фарғонаву Исғифҷоб ва ғайраро номбар кардааст. Яроқу аслиҳаи Фарғона ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки ба бисёр мамлакатҳо ва ҳатто то ба ҳуди Бағдод бурда мешуд.

Бо фармони халифа ҳорунаррашид (786–809) факат дар қоғаз навиштан мумкин буд. Ба ин сабаб папирус ва дигар чизҳое, ки ба рӯяш ҳат менавиштанд, аз исътъмол баромад. Дар муддати мадид ягона шаҳре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дувуми асири VIII ва аввали асири X буд. Маҳз дар корҳонаҳои ҳамин шаҳр қоғази латтагӣ тайёр карда мешуд, ки онро қоғази самарқандӣ (ва баъзан ҳурросонӣ) меномиданд. Номи шаш навъи ин гуна қоғаз маълум аст. Дар асири X тарзи тайёр кардани қоғаз ошкор шуда, дар дигар чойҳо берун аз хоки Осиёи Миёна, то ҳуди Сурия паҳн мешавад. Вале дар асири X ҳам Самарқанд ҷои асосии истехсоли қоғаз буд. Ал-Ҳоразмӣ ҳазломез менависад, ки яке аз дӯстонаш ба вай ҳат наменависад, зеро хонааш аз Самарқанд дур аст ва қоғаз ба вай басо гарон меафтад.⁴⁹

Чармгарӣ ва истехсоли маснуоти пашмӣ низ дар бисёр чойҳо равнақу ривоҷи тамом дошт ва аз ҷарму пашм маснуоти зиёде истехсол карда мешуд.

ҳоҷат ба он нест, ки тамоми навъҳои қасбу ҳунарро як-як номбар қунем ва рости гап, дар маъхазҳои ҳаттӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шудаанд. Оёмо гуфта метавонем, ки дар ҳамон давраҳо ҷамъиятҳои муташаккили қосибон вучуд дошт? Маъхазҳо бевосита ба ин ишорат намекунанд⁵⁰, вале далелҳои бевосита, аз ҷумла далелҳои таърихи топографӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки вучуд доштани ҷунин ҷамъиятҳо аз эҳтимол дур набуд.

⁴⁷ Крачковская В.А., 1949, с. 4 ва мобаъд; 1958, с. 615 ва мобаъд.

⁴⁸ Дар бораи тадгиги мукаммалу муфассали таърихи боғандагии Шарги «исломӣ» ниг. ба: Sūjīyāt R., 1946, vol. IX–XVI (дар бораи газворҳои Ҳурросон ва Осиёи Миёна –vol. XI–XII).

⁴⁹ Grohmann A., 1954, s. 74–76; Мец А., 1966, с. 363, 364.

⁵⁰ Lȳwis B., 1937, Spulȳr B., 1952, s. 398.

Инаш хеле мұхимтар мебошад, ки хабари маъхазҳои хаттӣ дар бораи ба миқдори зиёд содир шудани маснуети косибиу ҳунармандӣ ва инчунин намунаҳои он маснуети косибии асрҳои IX–X (сафолот, шиша, матоъ), ки ба мо дастрас шудааст, равшану возеҳ шаҳодат медиҳанд, ки дар он давра истеҳсоли молӣ хеле тараққӣ карда буд ва инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда низ ба дараҷае расида буд, ки барои хеле ҳӯшифат баровардани на факат молҳои нодири камистеъмол, балки молҳои маъмули серистеъмол ҳам имконият фароҳам меовард.

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар маъхазҳои хаттӣ ҳабар дода мешавад, ки дар асрҳои IX–X бисёр бинову иморатҳо сохта шуда буд, vale az онҳо хеле кам то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.⁵¹

Бисёр кӯшку қасрҳо, сарою дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳову мақбараҳо соҳ-та шуда буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан гил, поҳса ва ҳишти ҳом буд. Ҷӯб ҳам бисёр истифода мешуд, сутуну болорҳои чӯбин барои меъмории асри IX–X хеле хос аст. Ҳишти пухта камтар истифода бурда мешуд. Вале маҳз дар ҳамин давра биноҳои мӯҳташам ба вуҷуд омаданд, ки az ҳишти пухта сохта шуда буданд ва ин кор комёбии нав, комёбии мұхим ва прогрессивии замона буд.

Аз ҷумлаи биноҳои мӯҳташами асрҳои IX–X ҳубтар аз ҳама мақбараҳо тадқик шудаанд. Алҳол ҷор ғарбаҳои он давра маълум аст – мақбараи Сомониён дар Буҳоро, мақбараи Арабато дар Тим, мақбараи Мирсаидбаҳром дар Кармина ва мақбараи Оқ-Остонабобо дар қарии Узун.

Мувофиқи эътирофи умум, мақбараи Сомониён осори беназири бехамтои санъати меъмории асримиёнагии Осиёи Миёна мебошад. Зоҳирин мақбара шакли мураккаб надорад – ин як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Андозаи мақбара ҳам қалон нест, vale baso босалобат ва бошуқӯҳ менамояд. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудиу уфуки девор, зебу ороиши берунии бино тамоми иморатро бағоят нағису латиф нишон медиҳанд.

Ҳар ҷор намои бино якранг зеб доранд. Саросари болои деворро қатори равоқчаҳо печонида гирифтаанд. Поёнтар аз қатори равоқчаҳо ҳуди девор сар шуда, масоҳати ҳар як намои он гӯё ба се қисм тақсим карда шудааст – дар мобайн як ҷорқунҷаи қалон, ки дар миёнҷои он равоқ ва дари даромад ҷой гирифтааст, az du тарафи ин ҷорқунҷаи равоқдор боз ба масоҳати муайян девор тӯл қашида, то гӯшай иморат мерасад, гӯшай иморат бошад, ба шакли сутуни гафсу мустаҳками як тарафаши бо девор пайваст сохта шудааст. Даромадгоҳ низ гӯё аз ҷанд қисм иборат аст – пеш аз ҳама, даромадгоҳ аз пеш як равоқ ва дар паси ин равоқ боз як равоқи ҳурдтаре дорад ва ду пояи ҳарду равоқ ба сутунҷаҳо такя шудаанд – ҳамаи ин даромадгоҳи мақбараҳо хеле дарундор карда нишон медиҳад.

Аз дарун девори бино ба гунбаз бо шарафаҳои пайваста шудааст, ки ҳар як нӯғи он ба кунҷе такя мекунад ва бо ҳамин ҷорқунҷа ба ҳашткунҷа мубаддал мешавад. Үмуман даруни бино ҳам мисли беруни он ба пораҳои муайян чудо карда шудааст – боз ҳуди ҳамон ҷорқунҷа, ки дар миёнҷои он дари баромад ҷой гирифтааст, боз ҳамон қатори уфукии равоқчаҳои боло. Дар байни шарафаҳо ва қатори

⁵¹ Доир ба осори меъмории ин давра асарҳои зиёд таълиф шудааст, масалан, ниг.: Булатов М. С., 1953; 1962; Воронина В. Л., 1954; 1950; Денике Г. Л., 1954; Литвинский Б. А., 1953; Нильсен В. А., 1950; Писарчик А. К., 1944; Пугаченкова Г. А., 1960: 1963 б; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1955 ва диг.

равоқчаҳои берун дар магзи девор кодоки танге ҳаст, ки тамоми биноро печонида гирифтааст.

Воситай асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гунонги чидани хишт аст. Нақш, ки дар натичаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо oddӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст.

Такрибан ҳар як ҷузъиёти тарху лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Сомониён ҳаст, дар санъати меъмории қадимтари Суғд ҳам ба худ як шабех дорад. Мақбараи Сомониён гӯё мучассамаи равнаку ривоҷи санъати ҷандин-асраи меъморӣ буда, тамоми комёбихои онро дар бар гирифтааст. Дар айни ҳол, хишти пухта ба воситай асосии бинокорӣ ва ороиш табдил ёфта, барои меъморон имкониятҳои нав фароҳам овард ва меъморон чунин имконро бо маҳорати тамом истифода бурданد.

Мақбараи Сомониён дар охири аспи IX ва аввали X бино шуда буд, мақбараи Арабато бошад, мувофиқи хатти девори худи мақбара дар соли 977–78 сохта шудааст. Чи тавре мебинем, санаи иморати онҳо фарқи казой надорад. Вале дар ҳамин муддати кӯтоҳ ҳам ҷустуҷӯи ҷиддии афкори меъморӣ боиси пайдоиши шакли нави мақбара гардид, ки онро мақбараи пештоқии гунбазӣ меноманд.

Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале факат аз як тараф даромадгоҳ дорад ва тарафи даромадгоҳ бо пештоқи баланди мӯҳташам зинат дода шудааст, ки қади он аз қади девор ҳам баланд буда, ҳатто қисми зиёди гунбазро ҳам панаҳ кардааст.

Пештоқ саросар бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст, ки он пештоқро, ҳам боҳашамат ва ҳам назаррабо нишон медиҳад. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороиши ба назар мерасанд. Тархи даруни мақбарааро ҳам асосан ба се порча таксим кардан мумкин (яъне сатҳи худи девор, қисми тараф ва баъди он худи гунбаз), лекин тарафи ин мақбара соҳти дигар дорад ва он дуқабата мебошад. Барои ороиши мақбара масолех ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара, ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан ва ҳам гаҷкорӣ ва ҳам гулпартой бо хиштҳои сайқалий ва ҳам сабти катиба дар замини нақши ислимий ва ғ. истифода шудааст. Умуман дар соҳту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъмории қадими сүғдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан мучассам мегарданд.

Таҳлили таносуби ин ду мақбара нишон дод, ки онҳо аз рӯи лоиҳаи пешакӣ сохта шудаанд ва зотан ҳар як андозаи онҳо ба нисбати муайян мувофиқат мекунанд ва он нисбати тарафҳои ҷоркунча ба диагонали он аст. Ин қонунияти риёзӣ дар бисёр иморатҳои бошукӯҳ бо маҳорати тамом мучассам гардида, намуди зебо ва мутаносиби Арабато ва алалхусус, мақбараи Сомониёнро таъмин намудааст.

Дар ин давра намуди ҳавлиҳои феодалий ҳам дигар шуда, ҷиҳати истеҳкоми он, яъне ҷиҳати мудофиавии он ба мадди сонӣ гузашта, ҷиҳати обод ва бароҳат будани он ба мадди аввал мегузарад. Яке аз чунин ҳавлиҳои ҳавлии Қирққиз мебошад, ки дар Тирмиз воқеъ аст. Ҳавлӣ аз хиштҳои калон-калони ҳом ва аз хиштҳои муқаррарии пухта сохта шудааст. Ҳавлӣ даҳҳо бинову иморатҳои гуногун дорад, ки дар ду қабат ҷой гирифтаанд ва бо гунбазу бомҳои гуногуншакл пӯшида шудаанд. Тархи Қирққиз низ ҷоркунҷаи мукааб аст ва дар ҳар гӯшааш бурҷе дорад. Вале девори ҳавлӣ на он деворҳои пештараи рахнанопазири гафс аст. Даромадгоҳи ҳавлӣ ягон ҷиҳоз ё иншооти мудофиавӣ надорад, девор ҳам саросар пур аз тиреза буда, ҳатто дар бурҷҳо тиркаш нест.

Дар димнаи Афросиёб бокимондаи қасри Сомониён қашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу нигор доштааст ва аз он пораи идораву арақаи рангину нақшин ва инчунин пораҳои тасвири рӯи девор бокӣ мондааст. Изора иборат аз лавҳаҳои қалони чоркунҷаест, ки дар миёнҷояш нақши қалони ислимий дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари наботӣ менамояд. Андоваи нақрдори қасри Сомониён далолат мекунад, ки гачбурони он давра соҳиби санъат, маҳорат ва завки баланд будаанд.

Намунаи чӯбҳои қандакорӣ низ ҷолиби дикқат мебошад. Дар ин бобат меҳроби масҷиди Искодар, сарсутунҳои Санғистон ва сутунҳои болооби Зарафшо про ном бурдан мумкин аст. Алалхусус меҳроби Искодар ҷолиби дикқат мебошад – ин осори нодирӣ санъат бе ягон меҳ ва ё ширеш сохта шуда, саросар қандакорӣ карда шудааст ва қандакорӣ аз ҳошияҳои катибаи куфӣ, нақши қалон-қалони занҷира ва резанақши ислимий иборат мебошанд. Сутунҳои Курут, Оббурдон ва Фатмев ва сарсутунҳои Санғистон ҳам хело хуштаносуб ва назаррабо менамоянд. Ин сутунҳо низ мувоғики анъанаи қадими санъати сүғдӣ оро дода шуда бошанд ҳам, дар онҳо унсурҳои нав низ ба назар мерасанд. Бомаи ин сутунҳо бо усули чукур қандакорӣ шуда, асосан аз нақши наботӣ ва тасвири шартии ҳайвонот таркиб ёфтааст. Тасвири шартии ҳайвонот (моҳӣ, парранда, гӯсфанд ва ғ.), алалхусус дар сутуни Оббурдон ва сарсутуни Санғистон зиёд аст.

Тичорат ва муомилоти пул

Қалонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X марказҳои тичорати доҳили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзе онҳо маркази тичорати байни мамлакатҳо буданд. Вале тичорат на фақат дар ин гуна марказҳои савдою ҳунармандӣ равнаку ривоҷ дошт, балки инчунин дар бисёр дехаҳо низ (алалхусус, дар ҷои ки ин ё он намуди қасбу ҳунар пеш рафта бошад) хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин бобат маълумоте, ки Наршахӣ дар бораи дехаҳои атрофи Бухоро овардааст, ҷолиби дикқат мебошад. Дар ин дехаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде ҷамъ меомад. Дар баъзе дехаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёчи ҳуд, балки асосан барои фурӯш моли бисёре мекарданд, зоро моли ин дехаҳо, хусусан газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фурӯш мерафт. Савдогарони қалони ҳуди ин дехаҳо ҳам ба андозаи зиёд тичорат мекарданд.⁵²

Дар бораи вазъият, дараҷаи равнаку ривоҷ ва баъзе ҳусусиятҳои савдои доҳили онвакта тангахои он давраҳо, ҳоҷагии мукаммали пулӣ ва ҳусусияти анику дақики таърихии муомилоти пулӣ мадракоти пурарзиш медиҳад.⁵³

Тангахои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисёр бароварда мешуд, вале миқдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳонаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале дигар ҷиҳати ин масъала ҷолиби дикқат аст – мувоғики ҳабари маъхазҳои таъриҳӣ ин динорҳо ба қимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда намешуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни ҳуди динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он

⁵² Наршахӣ, Техрон, с. 13 ва мобаъд.

⁵³ Давидович Е.А., 1966, с. 103–134.

қадар фарқи калон дорад, ки донабайъ истифода шудани онҳо тамоман аз имкон берун аст.

Аммо тангахо тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI–XIII донабайъ не, балки ба арзиши вазн истифода мешуданд, vale дар ин давраҳо онҳо, инчунин дар муомилоти ҳақиқии савдо низ ба кор мерафтанд. Дар асрҳои IX–X бошад, онҳо амалан воситай муомилот набуданд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки Истаҳрӣ ҳам дар бораи тангахои Бухоро сухан ронда менависад, ки: «дар Бухоро бо динор тичорат намекунанд». Ибни Фазлон ҳам, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқики пулҳои Бухоро мароқи калон дошт ва онҳоро хеле муфассал тасвир карда буд, динорҳои тиллоиро, ҳатто номбар ҳам намекунад. Аз афти кор, динорҳои тилло фақат василаи андӯҳт буданд, яъне онҳоро чамъ карда, дар ҳазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нарҳҳои он давра ва миқдори тичоратро ба назар гирем, ҳатто қалонтарин ҳаридуфурӯшро бо пули нукра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX–X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи маҳсус ва қадри маҳсус дошт. Аз асри IX, алалхусус аз асри X сар карда, сиккai мунтазами дирамҳои умумидавлатии нукра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, факат ҳатти арабии куфӣ ҳасту бас. Дар асри X ин тангахоро аз номи Исмоили Сомонӣ тангахои «исмоилий» мемонидагӣ шуданд. Аҷоибаш ҳамин, ки тангахои «исмоилий» дар худи Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Европаи шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ғанчинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд. Аз ин бармеояд, ки пулҳои «исмоилий», пеш аз ҳама, воситай тичорат буданд, гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Тадқики таркиби нукраи он ва вазни он иddaои болоии моро тасдиқ менамояд. Аввалҳо меъёри он олий ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилий дар дохили мамлакат чун воситай муомилот бояд донабайъ ба кор мерафт ва дарвоқеъ, ҷунин ҳам буд. Вақте маълум шуд, ки аксари тангахои исмоилий аздуಸар ба ҳориҷа мераવанд ва дар ҳориҷа бошад, тангахо на донабайъ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати Сомониён қарор дод, ки сиккai онро камхарҷу осонтар кунад. Дарвоқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилий тамоман дигар шуд ва вазни тангахо аз ҳамдигар тафовути калон пайдо кард. Инчунин таркиби пули нукра ҳам тағиیر ёфт. Ин гуна тангахо дар дохили мамлакат донабайъ истифода шуда наметавонистанд ва ин бевосита набошад ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилий дар савдои дохилӣ мавқеи казой надоштанд. Эҳтимол, онҳо ҳам, мисли тилло, фақат аҳён-аҳён дар бозори дохилӣ ба кор мерафтанд.

Воситай асосии муомилоти пули дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X дирамҳое буданд, ки дар маъхазҳо дирамҳои ҳоразмӣ, мусайябӣ, мухаммадӣ ё қитрифӣ номида шудаанд. Ин тангахо бар ҳилоғи дирамҳои исмоилий хеле кам ҳат, vale ҳеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангахо ҷунин буд, дар як тарафааш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назргоҳи муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикии суратҳои тангахои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд. Яке аз ҳусусиятҳои иқтисодиёти он давра ҳамин буд, ки ҳироҷ маҳз бо ҳамин се ҳели тангай суратдор дода мешуд, vale ҳар як вилоят ҳак надошт, ки бо қадом намуди ин тангахо ҳоҳад, бо ҳамон ҳироҷи худро дихад, балки ҳар як вилоят ӯҳдадор буд, ки ҳироҷи худро фақат бо ҳамон навъи тангахо дихад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шош, ки конҳои зиёд дошт ва шаҳри Ҳучанд ҳироҷи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нукраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суѓд ва марка-

зи он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироҷ бояд дирами мухаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, факат дирами қитрифӣ медод ва гайра. Хироҷи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами мухаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарки қалон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хироҷи худро ба ҳамон дираме дихад, ки меҳоҳад. Дар бобати фарки дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарки дирамҳо факат дар ҳати арабии онҳо мебошад,⁵⁴ мувофиқи ақидаи дувум бошад, фарқ дар таркиби онҳост⁵⁵. Ақидаи дувумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи холис сикка зада мешуд ва бехуда Ибни ҳавқал низ наనавишта буд, ки мусайябӣ «ганчинаи онҳост». Истахрӣ роҷеъ ба дирамҳои мухаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва гайра дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи холис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ факат аз биринҷӣ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, курби онҳо низ ҳар ҳел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фурӯҳта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои аҷоиби муомилоти пулли асрҳои IX–X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилий бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷии қитрифӣ аз тангаи исмоилий бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз ҳаридан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ, ё ҳуд фулус ба кор мерафт. Миқдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар карда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар ҳел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба кор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст мегашт. Чунончи, дар ҳуди ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 хиссаи он чизро ҳаридан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, мухаммадӣ, қитрифӣ ва фулус да-полат менамояд, ки ҳатто дар асри X, дар аҳди давлати ба таври кофӣ мутамаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як ҷизи том набуд. ҳудуди вилоятҳои алоҳидай иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори ҳуд буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба равнаку ривоҷи равобити тиҷоратӣ нигоҳ накарда, муддате маҳдудияти ҳудро пойдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули маҳсуси ҳуд ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукumat маҷбуრ буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ин давра равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Шарқи Ғарб, алалхусус бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бо кӯчманчиёни шимолу шарқ ҳеле авҷ гирифт. Анвои моли тиҷорат, ки Мовароуннаҳр мебаровард, низ ҳеле зиёд шуд. Акнун бештар молҳое ба фурӯш мерафт, ки барои истеъмоли шаҳсии мардум ва барои эҳтиҷчи қасбу ҳунар лозим буданд. Роҳи корвонгузар байни Шарқи Наздик ва Хитой аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз қишварҳои соҳили баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул гузашта, ба Бухоро меомад ва аз ин ҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашту Шом, Тароз, Балософун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Йиққўлро тай намуда, ба Мугулистан ва аз он ҷо ба Хитой гузашта мерафт.

Корвонҳо баъзан ниҳоят қалон мешуданд. Масалан, Ибни Фазлон, ки солҳои 921–922 ба сифати котиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор сафар карда буд, менависад, ки корвони сафир аз 5 ҳазор кас, 3 ҳазор асп ва уштури бешу-

⁵⁴ Markoff A., 1891; Лерх П. И., 1909; Walkyr S., 1941; Массон М. Е., 1965 а ва диг.

⁵⁵ Давидович Е. А., 1966.

мор иборат буд.⁵⁶ Аммо корвонҳои мұқаррарй ба ҳар ҳол ин қадар калон намешуданд. Аксар вақт ба корвон гайр аз савдогарон, инчунин косибон, хунармандон, олимон, рассомон, сайёхон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Сафирон ҳам бо корвоне мерафтанд. Дар ин хел вақтҳо корвон, дар вөкөъ, хеле калон шуда мерафт ва барои муҳофизати он дастаи маҳсуси мусаллаҳ низ ташкил мекарданд.

Равобити тичоратии Мовароуннаҳр бо Ҳурносун мулки Булғор низ хеле ривоҷу равнақ дошт.⁵⁷ Ибни Фазлон роҳи тичоратиеро, ки Осиёи Миёнаро ба қишварҳои ҷанубу шарқии Европа мепайваст, хеле муфассал ба қалам додааст. Пештар роҳи савдо аз Эрону Бағдод то мулки Булғор аз Кавказу мулки Ҳазар мегузашт. Вале дар ибтиди аспи X дар аҳди халифа Мұқтадир муносибати халифаи Бағдод ва подшоҳи Ҳазар вайрон шуд, ба ин сабаб роҳи савдо аз Мовароуннаҳр күшода шуд. Ибни Фазлон менависад, ки роҳи савдо аз Бухоро гузашта, то ба Аму мерасид ва аз ин ҷо бо роҳи обӣ то худи маркази Хоразми ҷанубӣ - шаҳри Катрафта, баъд то Урганҷ давом мекард ва аз он ҷо ҳам гузашта, ба воситаи Эмба дар худи мулки Булғор анҷом мейфт. Чи тавре мебинем, роҳи савдо аз паҳлу мулки Ҳазар гузашта, қад-қади соҳили чапи Волга тӯл мекашид. Дар сари ин роҳ бисёр работу саройҳо бунёд шуданд, ки дар он ҷойҳо мусоғирон истироҳат мекарданд. Микдори зиёди дирамҳои исмоилии Сомониён, ки дар саросари Россия, ҳатто аз худи соҳилҳои Балтик ёфт шуданд, далолат менамоянд, ки робитаи тичоратии байни Осиёи Миёна ва давлати Рус хеле мустаҳкам ва бо равнақу ривоҷ буд⁵⁸. Аз мулки Булғор ба Осиёи Миёна мӯина, ҷарм, масолехи ҷармгарӣ (ба муносибати дар худи Осиёи Миёна ривоҷ ёфтани ҷармгарӣ), ҷорво, асал, ҷормағз ва гулом меоварданд. Аз Осиёи Миёна ба қишварҳои шарқии Европа биринҷ, меваи хушқ, матоъҳои гуногун ва беш аз ҳама дирамҳои нуқраи исмоилий мебурданд.

Бухоро – маркази давлати Сомониён

Аспи VIII барои аҳолии шаҳрҳои Мовароуннаҳр аспи бениҳоят вазнин буд. Наршайх дар «Гаърихи Бухоро» навиштааст, ки арабҳо соли 709 Бухороро ишғол карда, на факат нисфи ҳавлии ҳар як аҳолии шаҳрро қашида гирифтанд, балки як қисми калони шаҳрро тамоман аз аҳолии маҳаллӣ ҳолӣ карда, дар он гузарҳо намояндагони қабилаҳои арабро ҷой доданд.⁵⁹ Аксари араб-ҳое, ки дар Бухоро соқин гаштанд, дар гузарҳои қариби Дарвозаи Кӯҳандизи шаҳристон мезистанд, зеро дар Бухоро ин маҳалли аз ҳама бехавфтар ҳисоб мешуд.

Ба шарофати авчи равобити тичоратии Шарқи Наздик ва Мовароуннаҳр шаҳрҳои Осиёи Миёна бо суръати тамом ба шаҳрҳои ободи феодалӣ табдил ёфтанд гирифтанд. Ин амр ба шаклҳои гуногун зоҳир мегардид-гоҳе соҳти доҳили шаҳристон дигар мешуд, гоҳе шаҳристон мартабаи ҳудро аз даст медод ва берун аз он маркази нави хунармандӣ ва тичорат барқарор мешуд ва гайра.

Бухоро мисоли роҳи якуми таъсиси шаҳри ободи феодалӣ мебошад. ҳаётӣ иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр беш аз пеш дар шаҳристони Бухоро гирд меомад; дар он ҷо бозору гузарҳои нав ба нав бунёд мегардиданд, дӯконҳои нав, корвонсаройҳои зиёд соҳта мешуданд. Ба қавли Наршайх, ҳанӯз дар аҳди Тоҳириён дар Бухоро корхонаи калони боғандагӣ вучуд дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки дар ин корхона

⁵⁶ Ковалевский А.П., 1956, с. 128.

⁵⁷ Якубовский А.Ю., 1932, с. 12-15.

⁵⁸ Оид ба тадиготи бозёфти тангахои Шарғ дар Европаи шаргӣ ниг.: Янин В.Л., 1956.

⁵⁹ Наршайх, Техрон, с. 63.

гуломон низ кор фармуда мешуданд. Моли ин корхона ба шаҳрҳои марказии хилофат ва ба дуртарин шаҳрҳои Шарқи Наз-дик ба фурӯш мерафт. Дар худуди шаҳристони пештара ҳавлиҳои боҳашамати боён иморат ёфтанд, бисёр биноҳои нав соҳта шуданд, ки дар онҳо идораҳои давлатӣ ҷойгир буданд. Дар баробари дигар шудани худи шаҳристони Бухоро аз ибтиди асри VIII сар карда, шаҳр ҳам аз се ҷониб васеъ шудан гирифт – аз ҷониби ҷануб, дар паси дарвозаи Атторон бозору работҳои зиёде пайдо шуданд, аз ҷанубу гарб ва ҷанубу шарқ низ бозорҳо ва маҳаллаҳои нави косибон ба вучуд омаданд. Дар миёнаҳои асри IX Бухоро хеле калон шуда рафт ва солҳои 849–850 атрофи онро бо девори нав печонида гирифтанд, ки 11 дарвоза дошт.⁶⁰

Ба маркази ҳаёти сиёсии давлати Сомониён табдил ёфтани Регистони Бухоро, дар шимоли шаҳр бино шудани қасри амир ва биноҳои сершумори девонҳо намуди шаҳрро хеле дигар кард.

Дар маркази шаҳр гирд омадани ҳаёти иқтисодӣ мусоидат намуд, ки Бухоро ба шаҳри феодалий мубаддал шавад. Дар шаҳр маҳаллаҳои маҳсуси косибон пайдо шуданд, ки дар он ҷойҳо ҳам дар дӯконҳо мол истеҳсол мегардиду ҳам дар ҳамон ҷо фурӯҳта мешуд. Ана ба ҳамин сабаб дар асри X тамоми маркази Бухоро, гӯё як бозори калоне буд ва намуди худи шаҳр ҳам хеле тағиیر ёфт.

Созмони инъомоти феодалий ва заминдории шартӣ

Асри X давраи феодализми мутараққӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷирони калонро дастгирӣ менамуд. Ана ба ҳамин сабаб зикри равнақи ҳочагӣ, ривоҷи зироат, косибӣ ва муомилоти пулӣ ҳаргиз чунин маънӣ надорад, ки ин равнақу ривоҷ боиси беҳтар шудани аҳволи аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодалҳои калон буданд. Вобаста ба ҳамин замин ҳам ба заминҳои давлатӣ, феодалий, мулкӣ ва вакф таксим мешуд. Мадракоти давраҳои пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамом шикаст ҳӯрда хонавайрон мешуданд, ки мачбур буданд заминҳои худро «иҳтиёран» ба феодалҳои калон диханд⁶¹. Ин кор, албатта, дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдории шартии феодалий низ вучуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом мёёфт. Дараҷаи равнақи созмони инъомоти феодалий барои хизмат ва заминдории шартӣ яке аз нишонаҳои муҳими он аст, ки ҷамъият «аз боло» то қадом дараҷа феодалий кунонда шудааст. Ақидае ҳаст, ки гӯё дар давраи Сомониён ҳам инъомоти феодалий ва ҳам заминдории шартӣ мақоми казой надошт, яъне дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ таъсире надошт ва танҳо дар асрҳои XI–XII дар аҳди Кароҳониён ва Салҷуқиён бо суръати тамом ривоҷ ёфт.⁶² Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои

⁶⁰ Сухарева О.А., 1954, с. 28 ва мобаъд.

⁶¹ Дар хилофати араб соҳибони заминҳое, ки дар ҷойҳои забтшуда мемонд, аксар вакт мачбур мешуданд заминҳои худро ба халифа диханд, баъдтар он заминҳоро боз гаш-та мегирифтанд, vale aknun замин моликияти онҳо хисоб намешуд, балки онро ба ин ё он шарт мегирифтанд (Lokkýgaard U., 1950, p.68-70, Lamiton A.K.S., 1969, p.21,25-26).

⁶² А.Ю.Якубовский (1949, с.37, 38; ҳуди ў, дар китоби Тревер И.В. ва диг., 1950) дар бобе, ки роҷеъ ба асри IX–X аст, дар бораи созмони инъомоти феодалий ва заминдории шартӣ ҳарфе намезанад.

хаттӣ дар аҳди Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гӯё ҳамин нукта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхази хаттии давраи сонитар – «Сиёсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомониён дар Хурросон иқтасӣ дода намешуд.⁶³ Файр аз ин дар маъхазҳо ниҳоят кам возеҳ зикр шудааст, ки барои хизмати давлат ин ё он инъом дода шуда бошад ва маҳз ҳамин ҳам боиси пайдоиши он ақидаҳо шуданаш мумкин аст. Ана ҳамин тавр дар таъриҳи дар давраи Осиёи Миёна – асрҳои IX–X ва асрҳои XI–XII ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва пайдоиши созмони инъомоти феодалӣ комилан ба Осиёи Миёнаро тасарруф кардани Қарохонихо ва Салҷуқиён вобаста карда шуд.

Тадқиқоти таърихи нумизматӣ имкон дод, ки дар асоси материалҳои конкрети Осиёи Миёна ин масъала аз нӯқтаи назари нав дида шавад⁶⁴. Дар натиҷаи ин тадқиқот 18 инъоме қашф гардид, ки барои хизмат дода шудааст ва ба ин шумора он инъомҳое, ки қабл аз ин дар адабиёт зикр шуда буданд, аз қабили мулкҳои инъомии Симчуриҳои Кӯҳистон дохил намешаванд. Ягон инъоме ба назар нарасид, ки ба хизматчӣ ё худ сарбози қаторӣ дода шуда бошад. Вале аниқ маълум шуд, ки дар аспи IX инъомоти басо қалон ва пурарзиш (дехаҳо, шаҳрҳо, вилоятҳои том) факат ба аҳли сулола дода мешуд. Аммо дар аспи X, ҳусусан дар нимаи дувуми аср инъом бештар ба онҳое дода мешуд, ки аз аҳли сулола набуданд ва асосан аз ҷумлаи амалдорони oddӣ ва ҳатто баъзан амалдори хурд ҳам буданд. Андозаи инъом пештара барин ҳеле қалон буд, вале акнун инъомҳои хурдтаре ҳам дода мешуд.

Инъомоти асрҳои IX–X ба инъомгиранда ҳукуқ медод, ки ба тамоми даромади мулки инъомшуда ва ё ба як қисми он даромад соҳиб шавад, вале ҳуди инъом на умрбодӣ буду на меросӣ. Касе, ки инъом мегирифт, бояд ягон вазифаро ҳам иҷро мекард, яъне ҳудаш бояд соҳиби мансабе мебуд–одатан ин мансаб ҳокими вилоят ё шаҳри инъомгардида буд ва ба ин сабаб инъомгир дар ҳалли масъалаҳои дохилии вилоят ва ё шаҳр ҳукуқ ва имтиёзҳои қалон дошт. Қасоне, ки шаҳр ва ё вилоятеро инъом мегирифтанд, баъзан ҳукуқ доштанд, ки ҳатто дар рӯи пул номи худро сабт намоянд. Дар ин ҳолат муносабати байни ҳукумати марказӣ ва соҳибони мулкҳои инъомшуда ва инчунин дараҷаи озодии онҳо ҳеле муҳталиф буд. Масалан, баъзе тангаҳои мис аз номи сардори он сикка зада шуда, номи ҳокими вилояти инъомшуда дар ҷои назарногир қайд карда шудааст (ҷунин аст Самарқанд ва Шом дар ҷоряки севуми аспи IX; Исфичоб дар ибтидои аспи X). Вале баръакси ин ҳол бештар ба назар мерасад, яъне пули мис аз номи ҳамон қас бароварда шудааст, ки шаҳр ё вилоятеро инъом гирифтааст, номи сардори оли Сомониён бошад, факат ба нишони ҳурмат навишта нақр гардидааст (ҷунинанд шаҳрҳои Фарғона – Аҳсикат, Насробод, Қуба ва умуман тамоми Фарғона дар якчанд давраҳои муайян). Боз як намуди дигари тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи сардори он умуман зикр нашудааст ва факат номи инъомгирифта ҳасту бас (ҷунинанд шаҳрҳои Аҳсикат ва Шош дар нимаи дувуми аспи IX ва аввали аспи X). Ин ҳолат далолат мекунад, ки инъомгирифта, ҳатто ба ном тобеъ будани худро ҳам эътироф накарда, майли тамоман мустақил шудан мекард. Аз рӯи он маълумоте, ки дастраси мо мебошад, аниқ гуфтан мумкин, ки ин ғуна рафтору кирдор факат ба аъзоёни оли Сомониён хос мебошад, ки вилоятҳои қалонро инъом гирифта буданд.

Вилоятҳое, ки инъом мешуданд, дар ҳудуди давлати Сомониён аксар вақт ба мулкҳои мустақил табдил меёфтанд. Волии ин ғуна вилоятҳо (ҳоҳ аз оли Сомо-

⁶³ Дар бораи пайдоиш ва таҳаввулоти иғтъа дар Шарги асрҳои миёна ниг.: Lokkýgaard U., 1950, p. 58 ff; Cahen C., 1953; Lamiton A. K. S., 1967, 1969, p. 28-30, 53 ff.

⁶⁴ Давидович Е. А., 1954, с. 69–117; 1950 б, с. 154-257 ва диг.

ниён бошад, хоҳ ягон амалдори калон), аксаран худро бо ҳамон унвонхое меҳонданд, ки сардорони оли Сомониён доштанд.

Дар аҳди Сомониён як нав иерархияи феодалий – он муносибати тобеияту итоати зинабазинаи маъмурӣ ба вучуд меояд, ки хоси феодализм аст. Чунин ҳодисаҳо низ ба қайд гирифта шудааст, ки масалан, сардори оли Сомониён ба амалдоре шаҳр ва ё вилоятҳоеро инъом мекунаду худи он мансабдор қисми мулки инъомии худро ба каси дигар мебахшад. Дар Фарғона як мулки инъом-шударо ба чор қисмат тақсим карда, боз чор бори дигар инъом кардаанд.

Бояд қайд кард, ки иқтайдорон мекӯшиданд, ки ҳукуки худро васеъ кунанд, ҳукумати марказӣ бошад, ба ин кӯшиши онҳо монеъ мешуд. Дар ин талош гоҳ як тараф, гоҳ тарафи дигар даст боло мегардид. Масалан, Наср ибни Аҳмад ба додараваш Исмоил ҳукук дод, ки як қисми хироҷи вилояти Бухороро гирад. Исмоил бошад, як қисм не, тамоми даромади Бухороро гирифтаний шуд. Кори Исмоил аввал дар ин боб барор накард, vale баъдтар вай ба мақсадаш расид, ки ин аломати мағлубияти ҳукумати марказӣ буд.

Вале дар дигар як чунин ҳодиса ҳукумати марказӣ ғалаба кард. Қуба ва Насробод ном шаҳрҳои Фарғона ба амалдорони калон инъом шуда буд. Инак, ин амалдорон барои вусъати ҳукуки худ ба задухӯрд даромаданд, vale ин задухӯрд бо ҳамин анҷом ёфт, ки ҳар ду шаҳрро аз дасти он амалдорон қашида гирифтанд. Аз ин воқеаҳо хеле пештар низ маълум шуда буд, ки барои мулки умрబод ва меросӣ шудани Аҳсикат муборизаи шадиде мерафт. Гуфтани лозим, ки дар он давра Аҳсикат дар ихтиёри оли Сомониён буд ва дар ибтидо Аҳсикат, ҳатто аз дасти онҳо рафт – солҳои зиёде дар шаҳр ягона соҳиб Исҳоқ ибни Аҳмад буд ва баъди ў шаҳрро писараш мерос гирифт. Фақат пас аз он ки Исҳоқ ибни Аҳмад барои таҳт исён бардошта, шикаст хӯрд, ҳукумати марказӣ Фарғонаро аз дасти ў қашида гирифт ва бо имтиёзи хеле маҳдудтар Аҳсикатро ба каси дигар инъом намуд. Дар аҳди Сомониён Кӯҳистон мулки инъоми чор насли Симҷӯриҳо буд.

Хуллас, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалий мавкеи намоён дошт. ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғ.) ва, инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун мавриди инъом гардида, аксар вақт ба мулҳои мустақилу саркаши дохилаи давлати Сомониён табдил мейғфтанд.

Баъзе ишоратҳои равшани маъхазҳо ва мисоли ҳамин гуна ҳодисаҳои Эрони гарбӣ ва Ироқ ва, алалхусус, шаҳодати ал-Хоразмӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки ин гуна инъомоту подош дар Осиёи Миёнаи аҳди Сомониён иқтаяв тӯйма ном дошт. Ал-Хоразмӣ котиби вазири Сомониён буд ва асари худро дар мобайни солҳои 976–991 таълиф кардааст. «Вазифаи вай асосан ҳамин буд, ки барои девон маълумотномае тартиб дихад ва ин маълумотнома ба шакли фарҳангӣ тафсирӣ навишта шуда буд, ки доираи васеи донишро дар бар мегирифт».⁶⁵ Инъомоту подоши феодалии замо-наашро вай бо ду таъбир ифода кардааст.⁶⁶ Тӯйма инъомест, ки умрబод дода мешуд, vale аз ин заминҳои инъомӣ як микдор хироҷ додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тӯймадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард. Иқтаяв инъомест, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтайдор соҳиби замини инъомӣ дониста мешуд. Гарчанде дар ин давра ва дар давраҳои минбаъда иқтаяв расман инъоми даромади замин бошад ҳам, чи тавре ал-Хоразмӣ ҳам ишорат кардааст, иқтайдор дар асри X

⁶⁵ Крачковский И.Ю., 1957, с. 240.

⁶⁶ Родирова Т., 1965, с. 38, 42.

амалан ба хукуқҳои калон молик гардид ва худи иқтасӣ, ҳатто меросӣ шуд. Анвои гуногуни инъомот, ки асосан ба туфайли мадракҳои нумизматӣ ошкор гардианду онҳо дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна вучуд доштанд, ба тамоми он тавсифоти иқтасӣ ва тӯйма, ки ал-Хоразмӣ додааст, комилан мувофиқат мекунад. Дар айни ҳол, набояд аз мадди назар дур андохт, ки қариб нимаи нақдинаи давлати Сомониён барои маоши ҳарбиён ва амалдорон ҳарҷ мешуд. Дар давлати Сомониён ду тамоюл ошкоро мухолифат доштанд – аз як тараф, анвои инъомоти феодалӣ беш аз пеш ривоҷ меёфт, аз тарафи дигар, хукумати марказӣ ба амалдорон торафт бештар маош дода, мекӯшид, ки ривоҷи анвои инъомотро боздорад.

Мувофиқи далолати баъзе маъхазҳо, бисёр одамони он давра нағз мефаҳмиданд, ки ривоҷи инъомоти феодалӣ, ҳам барои иқтисоди мамлакат ва ҳам барои хукумати марказӣ оқибати мӯҳлиқ дорад. Агар ин ё он шароити мусоид ба даст ояду бе инъомоти замин ҳам корро пеш бурдан мумкин шавад, хукумати марказӣ ҳаракат мекард, ки замин инъом накунад (масалан, чунин буд дар аҳди Ғазнавиёни аввал).

Дар ин асос метавон гуфт, ки давлати Сомониён як навъ давраи гузаришро аз сар мегузаронд. Муборизаи он ду тамоюли мухталиф боиси он гардид, ки дар асрҳои IX–X амалдорони қаторӣ ва табакаи ҳарбиён аз иқтасӣ ва тӯйма тамоман маҳрум карда шуданд ва дар ин кор ҳукумати марказӣ ҳанӯз дар мавқеи худ пойдор буд.

Дар бобати табакаи болои синфи ҳукмрон бошад, ҳукумати марказӣ мачбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом кунад ва ягона коре, ки аз дасташ меомад, барои мулки меросӣ нашудани ин заминҳо мубориза мебурд ва гуфтан лозим, ки ҳамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае медод. Шакке нест, ки дар вилоятҳои гарбии хилофат (алалхусус, дар нимаи дувуми аспри X дар давлати оли Бӯя) ин тавр феодалӣ шудани ҷамъият хеле пеш рафта буд. Вале дар давлати Сомониён ҳам вазни қиёсии заминдории феодалӣ ё худ шартӣ (яъне замини инъомӣ) хеле калон буд.

Рентай феодалӣ, ҳаёти дехқонон ва неҳзатҳои ҳалқӣ

Дар аҳди Тоҳириён ва Сомониён «тамғазания» дехқонон, ки онҳоро то ба дарачаи ғулом паст мекард, қатъ гардид ва зотан ба қатъи ин одати бераҳмонаву пурозор исёни Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр (ки дар боло зикр карда будем) ва ҳамин гуна неҳзати тавонoi ҳалқӣ дар Озарбойҷон сабаб гардид. Ба ақидаи А.Ю.Якубовский дар ин давра миқдори бегорӣ андак кам шуд, зеро дар аҳди Сомониён дехқонон барои дафъи ҳамлаи кӯчманчиён деворҳои қалъаҳоро таъмир намекарданд ва девори нав намесоҳтанд.⁶⁷ Вале ин гап чунин маъно надорад, ки дар он давра умуман миқдори рентай феодалии замин ва истисмори феодалӣ кам ё суст шуда бошад. Инкишофи иқтасӣ, бешак, истисмори феодалии дехқононро хеле зӯртар кард. Аз дигар тараф, давлат миқдори муайяни хироҷро дар вақташ фундощта мегирифт ва ҳатто дар як сол аз ҳисоби соли оянда ду бор ҳам хироҷ мегирифт. Ва ниҳоят дар асрҳои IX–X равнаку ривоҷи пурвчи муносибатҳои пулию молӣ ҳам боиси хеле вусъат ёфтани рентай замин гардид. Дар назари аввал барои тасдиқи ин иддаа гӯё ҳеч далеле нест. Дар воқеъ, мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX–X хироҷи вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб

⁶⁷ Якубовский А.Ю., 1949, с. 35-36.

карда мешуд ва микдори муайяне дошт, дар ин давра гүё хеч каму зиёд нашудааст. Вале ин фақат зохирان буд, дар асл бошад, микдори хироч сол ба сол зиёд мешуд.⁶⁸ Ипро аз маълумоти зерин фаҳмидан мумкин аст. Ба қавли Наршахӣ⁶⁹ хирочи Бухоро аввалҳо аз 200 ҳазор дирами нуқра андак зиёд будааст. Вақте ки дирами қитрифӣ баромад, муқаррар карданд, ки як дирами нуқра ба 6 дирами қитрифӣ баробар аст, пас маълум мешавад, ки хирочи Бухоро ҳам қариб 1200 ҳазор дирами қитрифӣ будааст.⁷⁰

Баъдтар қурби дирами қитрифӣ боло рафта, қобилияти харидории он ба дирами нуқра баробар шуд. ҳукумат мисли пештара хирочро бо дирами қитрифӣ меситонд. Ин бошад, чунин маъно дорад, ки микдори хироч дар як муддати кӯтоҳ баробар зиёд шуд. Зиёда аз ин – дар аввалҳо соли 835 қурби дирами нуқра ва қитрифӣ боз тағиیر ёфт – акнун 10 дирами нуқра ба 20 дирами қитрифӣ не, балки ҳамагӣ ба 8,5 дирами қитрифӣ баробар шуд. Соли 921 бошад, 10 дирами нуқра ҳамагӣ ба 7 дирами қитрифӣ баробар шуда монд. Хуллас, агар микдори пештараи хирочро 100 фоиз ҳисоб кунем, соли 921 микдори он ба 857 фоиз расид. Ин ракам, албатта, шартӣ мебошад ва бисёр дигар омилҳоро (тағиирни нархи мол, озука ва ғ.) пурра ба ҳисоб гирифтани аз имкон берун аст. Вале ҳамин ҷиҳат бешак аст, ки дар муддати асрҳои IX-X микдори хирочи Бухоро зохиран тағиир наёфта бошад ҳам, аслан доимо зиёд мешуд. Маълум, ки ин ҳодиса дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам айнан чунин буд.

Боз як масъалае ҳаст, ки ба андозае норавшан мебошад – аниқ маълум, ки хирочи замин ба чӣ шакл адо карда мешуд. Маъхазҳои давраҳои сонитар шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна рентай феодалий одатан ба шакли омехта рӯёнда мешуд, яъне хироч ҳам ба намуди маҳсулот, ҳам ба намуди бегорӣ ва ҳам бо пул адо мегардид ва зимнан беш аз ҳама ба намуди маҳсулот рӯёнда мешуд. Маъхазҳои асрҳои IX-X микдори хирочро фақат бо пул ифода кардаанд. Вале равшан кардан хеле муҳим мебошад, ки пули хироч бевосита аз худи хироҷиҳанда гирифта мешуд ва ё микдори хироч бо пул эълон гардида, баъд баробари ҳамон микдори пул маҳсулот меситониданд. Агар аз худи хироҷиҳанда пули хироч гирифта шавад, бо имони комил гуфтан мумкин, ки намуди пулии хироч афзалияти том дошт.

А.Ю.Якубовский ҳам тарафдори ақидае буд, ки «дар асрҳои IX-X пардоҳти пулакии хироч қисми асосӣ шуда буд».⁷¹ Зотан А.Ю.Якубовский барои тасдиқи иддаои худ ба як ривояти Наршахӣ такия мекунад. Мувофиқи ин ривояти Наршахӣ, соли 874 ҳусайн ибни Тоҳир Бухороро ишғол намуда, хирочи онро бо дирами қитрифӣ рӯёнд ва баъд онро ба нуқраи холис иваз карданӣ шуд.⁷² Чи тавре ки мебинем, дар он давра хироч, дар воқеъ, пулакӣ ситонда шудааст. Пулакӣ ситонда шудани хироч воқеаи ягона набуд – барои исботи ин даъво хирочи Бухороро мисол овардан кифоя аст – алалхусус, дар боло ҳам гуфта шуда буд, ки ҳукумат баъди баланд шудани қурби дирами қитрифӣ барои адои хироч ҳатто нуқраи холисро нагирифт ва талаб кард, ки хироч факат бо дирами қитрифӣ дода шавад. Пулакӣ рӯёндани хироч дар асрҳои IX-X дар бисёр музофотҳои Ирок ҳам расм буд.⁷³

⁶⁸ Ба ин Е.А. Давидович ҳам дигтати моро ҷалб карда буд.

⁶⁹ Наршахӣ, Техрон, 43–44; дар тарҷумаи Н. Ликошин хеле таҳрифот ҳаст.

⁷⁰ Мувофиғи маълумоти Наршахӣ–1168567, Ибни Хурдодбех – 1189200, Магдисӣ–1166897.

⁷¹ Якубовский А.Ю., 1932, с. 16.

⁷² Наршахӣ, Техрон, с. 92.

⁷³ Lamiton A. K. S., 1969, p. 31–49.

Бухоро яке аз марказҳои калонтарини ҳунармандӣ ва тичорат буд. Тамоми вилюти Бухоро дар муомилоти пулию молӣ фаъолона ширкат мекард. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҳатто дар бисёр дехаҳои атрофи Бухоро истеҳсоли мол равнаку ривоҷи том дошт. Вале истеҳсоли мол дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна баробар тараққӣ накарда буд ва дар ҳама чойҳо муносибатҳои пулию молӣ ба як дарача равнақ ёфта буд. Дар аксари вилюятҳо, алалхусус вилюятҳои аз марказ дур барои ривоҷи хироҷи пулакӣ ягон заминаи реалий вучӯд надошт. Он маълумоти конкрете, ки дар даст дорем, фақат ба вилюти мутаракқии Бухоро даҳл дорад. Дар асоси маълумоти як вилюят дар бораи тамоми Осиёи Миёна ҳукм баровардан кори дуруст нест, фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки дар вилюятҳои гуногуни Осиёи Миёна хироҷ ба намудҳои гуногун гирифта мешуд.

Дар асрҳои IX-X ғурӯҳи асосии истеҳсолкунандағон бевосита ба ду таксим карда мешуданд: дехқонони ҷамоатӣ ва дехқонони иҷоракор. Умуман гирен, фарқи байни онҳо торафт ноаён мегардид, зоро на фақат дехқонони безамин, балки дехқонони камзамин ҳам заминро ба иҷора гирифта, ҷоряккор мешуданд.

Дар адабиёти оид ба таъриҳи ҷунун ақидае изҳор шуда буд, ки дар Шарқ иҷора додани замин шакли асосии истисмори дехқонон буда, ҳуди дехқонони иҷорагир дар зироат симои асосӣ ба шумор мерафт⁷⁴. Вале агар фактҳоро ба назар гирен, бояд иқорӣ кард, ки дар шароити конкрети Осиёи Миёна асрҳои IX-X чи гуна вазну мавқеъ доштани ҷамоат ва иҷора додани замин ҳанӯз мавриди тадқиқ карор нағирифтааст.

Шаклҳои маъмули истисмори феодалий (хеле афзудани рентай феодалии замин: дар як сол ду бор хироҷи солона ситондан; равнаку ривоҷи иқтъаъ ва тӯъма; иҷора додани замин ва гайра), ки дар аҳди Сомониён вучӯд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамоман маҳрум шуда, батамон побанди заминдорони калон шуда монданд. Аҳли меҳнат – дехқонону қосибон зиндагии қашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш ҳонабардӯш мешуданд.

Сомониён бошанд, аз ҳисоби ҳалқ қасрҳои бошуқӯҳ, мадрасаҳои бодабдаба ва масҷидҳои бокарруфар месоҳтанд ва тамоми ҳарочоти он иморатҳоро аз аҳли меҳнат меситонданд. ҳамаи ин зулму бедодиҳо боиси ҷандин шӯриши исёнҳои мардум гардид, ки зидди зулми тоқатгузози феодалий равона шуда буданд.

Ҳанӯз ҳуди Исмоили Сомонӣ дар соли якуми ҳуқмронии ҳуд шӯриши калони дехқононро пахш карда буд. Роҷеъ ба ин шӯриши Наршайҳ гуфтааст: «Ва яке аз дуздон ҳалқеро ба ҳуд гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто ҷаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Барқад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд»⁷⁵.

Шакке нест, ки дар ин ҷо сухан аз шӯриши дехқонон меравад. Вале ҳуди Наршайҳ, ки маддоҳи феодалҳо буд, тоби шӯриши ҳалқ надошт ва шӯришгарону роҳбарони онҳоро «пойлучону роҳзанон» номидааст.

ҳаёти қосибон низ бениҳоят вазнин буд. Шоири арабизабони тоҷик Абӯҳатими Варроқ, ки қасби коғазсозӣ дошт, дар поёни умри ҳуд, баъди 50 сол коғазсозӣ кардан бо дарду алам аз нодорӣ ва бенавои шикваҳо карда, гуфтааст:

Зи варроқӣ, ки шуғли пасту ночиз аст,
Надорам рӯзгори ҳуш, забунбахтам.
Агар зистам, чу муфлис бенаво зистам,

⁷⁴ Якубовский А. Ю., 1934, с. 61–62; 1947.

⁷⁵ Наршайҳ, с. 95.

Ва гар мурдам, ҳамоно бекафган рафтам.

Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф – аз як тараф, дехқонону косибон, аз тарафи дигар, синфи феодалҳо ва табақаи ҳукм-рони онҳо ба миён омада буд.

Аксар вакът муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ (масалан, зиёд шудани хироҷ ва гайра) сар мезад, ба ҳуд пардае мепӯшид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатҳоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки мазлумон асосан зери байраки ҳамин гуна бидъатҳо ба по меҳестанд. Ин туна шӯришҳо дар Бухоро, Ҷистон, Ҷагониён ва гайра шуда буданд.

Дар омади гап, қарматия ҳам як шакли динии эътиrozи ҳалқ бар зидди зулму истисмор буд. Дар ибтидои ҳуд қарматия бисёр мазҳабу фирмӯҳои тоисломӣ ва, аз ҷумла, бâъзе ақидаҳои маздакияро ҳам дар бар мегирифт. Қарматиҳо талаб мекарданд, ки дар баробари вучӯд доштани ғуломдорӣ мардум бояд ба тарзи зиндагии қадимиҳо дехотӣ бозгарданд, ки дар он ҷамоа, тамоми аъзоёни озоди он ба-робархукуқ мебошанд. Тарғиби баробарии аъзоёни озоди ҷамоат ба сафи қарматия бисёр дехқононро ҷалб намуд, ки онҳо дар зери зулми феодалҳо буданд. Сабаби дар Осиёи Пеш босуръат паҳн шудани қарматия маҳз ҳамин буд.

Дар асрҳои IX-X дар Осиёи Миёна бисёр неҳзатҳои ҳалқиро ба фирмӯҳои қарматия мепайвастанд. Бисёр равшанфирӯҳои он давраҳо қарматияро василаи муборизаи зидди зулми иҷтимоӣ, василаи баробарии ҷамъияти медонистанд.

Вале қарматия аз оғози пайдоиши ҳуд пур аз зиддият буд. Ва ин зиддият, аз як тараф, неҳзати ҳалқ буд ба муқобили тартиботи нави феодалий, аз тарафи дигар, баромади аъёну ашрофи феодалий ба муқобили ҳукумати марказӣ.

Анҷоми ташаккули ҳалқи тоҷик

Дар ҳамон даврае, ки ҳокимиёт дар Мовароуннаҳру Хуросон дар дасти Сомониён буд, ташаккули ҳалқи тоҷик анҷом ёфт. Дар шароити нави истиқтоли давлатӣ бисёр анъанаҳои мадании пештара боз таҷдид гардидаанд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла, назми классикӣ, ки дар тамоми ҷаҳон эътироф гардидааст, ба вучӯд омад.

Ханӯз хеле пештар аз оғози ворид шудани арабҳо ба Осиёи Миёна бо шарофати равнаку ривоҷи иртиботи иқтисодӣ ва мадании байни ноҳияҳои гуногун ва давлатҳои алоҳидай Осиёи Миёна, ба туфайли дар шароити муносибатҳои мутаракқӣ хеле равнақ ёфтани шаҳрҳо равшану возех муайян шуда буд, ки бâъзе ҳалқиятҳои Осиёи Миёна, алалхусус ҳалқиятҳои муқимӣ, майл доранд, ки дар як ҳалқ муттаҳид ва муттағиф ҷаванд.

Протесесҳои этникие, ки аз давраҳои қадим дар Осиёи Миёна ҷараён дошт, боис гардид, ки сӯғдиён, ҳоразмиён, фарғониён, таҳориён барин ҳалқиятҳои гуногуни алоҳида пайдо шуданд. ҳар як аз ин ҳалқият соҳиби маданияти ҳуд буд. Вале чунин иддао ҳам ғалат мебуд, ки маданияти ин ҳалқҳо ҳар яке тамоман мустақилу маҳсус буду бо ҳамдигар муносибате надошт, дар айни ҳол, онҳоро як ҷизи том номидан ҳам мумкин не, зеро ҳар яки онҳо дар ҳуд аз маданияти қалоне, ки хоси тамоми Осиёи Миёна буд, қисмеро таҷассум менамуд. Забони ин ҳалқиятҳо ба забони шарқиэронӣ мансуб буд, вале мувоғиҳи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон се забон будааст: забони «маҳаллӣ» (шояд шарқиэронӣ бошад), забони «таҳорӣ» ва забони «туркӣ». Ҳуди он ҳалқиятҳо аз мардуми муқимӣ ва қӯчманҷӣ таркиб ёфта, қӯчманҷиён ҳамон қӯчманҷиён буданд, ки то ибтидои милод бе истисно

ҳама тоифаҳои шарқиэронӣ буданд, аз он ҷумла, ҳамон кӯчманчиёне, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сакоӣ даҳл доштанд. Аз асрҳои охирини то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи Миёна дар баробари омадани гурӯҳҳои эронизабон, инҷунин қабилаҳои ғайриэронизабон, аз ҷумла, қабилаҳои туркзабон низ омадан мегиранд. Алалхусус, факат дар давраҳои Ҳоқони турк ба Осиёи Миёна хеле зиёд қабилаҳои туркзабон омада, маскун гариданд, аз асрҳои VI-VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна макоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

Худуди байни ҳалқиятҳо як ҷизи рахнанопазири мустаҳками қасногузар набуд, балки протсесси аз як ҳалқияти дигар гузаштани үнсурҳои гуногун авҷи тамом дошт. Ин протсесс на факат дар байни ҳалқиятҳои ба ҳам наздиқ, балки байни ҳалқиятҳои аз якдигар дур – масалан, байни ҳалқиятҳои муқимӣ ва кӯчманҷӣ ҳам ба амал меомад. Дар Осиёи Миёна дар тӯли ҳазорон сол кӯчманҷӣён ба тарзи муқими ҳаёт гузашта, зироаткор мешуданд, ба таркиби он мардуме доҳил мешуданд, ки дар дехаву шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле муҳим мебошад, ки ҳалқиятҳои гуногунзабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зичи маданий, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд. Ҳамаи ин боиси он мегардид, ки билингвизми ҷузъӣ ва ё ҳуд пурра ба вучуд меомад, ҳалқият забони аслии ҳудро гум мекард, дар шаклу усулу намудҳои гуногун үнсурҳои ҳочагидорӣ ва маданий ва ё ҳуд тамоми комплекси маданию ҳочагиро қабул мекард, шаклҳои мутақобилии укладҳои ҳочагиро барпо менамуд ва ф. Механизм ва, инҷунин варианҷҳои ин гуна муносибати тарафайни ҳалқиятҳои Осиёи Миёнаро забоншиносон ва этнографҳо нағз тадқик кардаанд. Ба туфайли ин тадқикот чунин ҳодисаҳои аҷоибу гароиб ба назар мерасанд – масалан, ҳардуриҳои тоҷикзабон, ки тарзи ҳаёт ва маданияти ӯзбекони кӯчманҷиро азҳуд намудаанд ва ё қабилаи аслан кӯчманҷии туркизабони «турк», ки дар ноҳияҳои Кӯлоб маскун гардида, ба тарзи ҳаёти муқимӣ гузаштанд ва забони аслии ҳудро фаромӯш карда, ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Шаклҳои гуногуну аҷоиби билингвизм дар байни тоҷикони Чуст ва Бухоро ҳам ба назар мепрасанд.⁷⁶

Шакке нест, ки никоҳи байни ҳалқиятҳо ва дурага шудани мардум ҷой дошт ва дар ин бора маъхазҳои ҳаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як нажод – ба нажоди мовароуннаҳрӣ, ё ҳуд ба нажоди помири фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз қалонтарин шоҳаҳои нажоди европоӣ буда, онро антропологҳои советӣ Л.В.Ошанин, А.И.Ярҳо ва баъзе дигарон қашф намуда, ҳусусиятҳои онро муқаррар намудаанд. Ин типи антропологӣ чунин нишонаву аломатҳо дорад: тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаҳида аст ва хеле сермӯй мебошад. Устухони руҳсораҳо аён нест ва ҳуди рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи бинӣ на қалону на хурд, теғдори хуштарҳ (бинии аксари помириҳо минқоршакл). Ранги ҷашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар рангҳо ҳам ҳаст (мӯйҳо ҳам асосан сиёҳ). Агар ба тарҳи қосаҳонаи сар аз боло назар қунем, гирда менамояд, аз ин ҷост, ки нажодро «браҳитсефалҳо» (яъне «қаллакулӯлаҳо») меноманд. Намояндагони ин нажод асосан миёнақад (166-167 см) мебошанд.

⁷⁶ Кармышова Б.Х., 1957; 1960; 1961 а; 1962; Писарчик А.К. ва Кармышева Б.Х., 1953; Суҳарева О.А., 1958; 1966; Эшниёзов М., 1956; 1967 ва диг. Аз асарҳои забоншиносон: Боровков А.К., 1952; Растворгуева В.С. ва диг. 1964 ва инҷунин материялҳои маҷмӯаи «Гаъсири тарафайни ва аз ҳисоби ҳамдигар бой шудани забонҳои ҳалгҳои СССР», ки соли 1969 дар Москва ба забони русӣ чоп шудааст.

Ба нажоди мовароуннахрӣ тоҷикон (тозатарин намуди зоҳирӣ нажоди онҳо дар симои тоҷикони кӯҳистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст) ва ўзбекҳо мансуб мебошанд, вале дар симои ўзбекҳо аломатҳои нажоди муғул хеле аён ба назар мерасанд.

Дар бораи пайдоиши ин нажод ҷанд фарзия ҳаст. Мувофиқи яке аз ин фарзияҳо нажоди мазкур дар натиҷаи омезиши ҷанд нажоди типи европоиэ пайдо шудааст, ки дар давраҳои хеле қадим дар Осиёи Миёна маскун будаанд, мувофиқи дигар фарзия, нажоди мазкур натиҷаи инкишифу такмили яке аз он нажодҳо мебошад ва ин протсесс дар ибтиди ҳазораи якуми милод ҷараён дошт. Баъзе антропологҳо ин санарои хеле дурттар бурдаанд.

Дар миёнаҳои ҳазораи I милод омадомади тоифаҳои турк ва дигар қавмҳои муғулнажод хеле зиёд мешавад. Вале дар марҳалаи аввал муғулшавии симои нажод нисбат ба протсесси туркшавии забони он хеле суст-тар буд.

Дар давраҳои минбаъдаи таъриҳӣ инкишифу такмили нажоди мовароуннахрӣ давом дошт ва алҳол он хеле дигар гаштааст ва дар ҳар як ноҳияҳои сукунати мардум соҳиби хусусияти хос мебошад (ин тағйири дигаргуниҳо натиҷаи протсессҳои гуногуни такмилу инкишифи ҷандинасрӣ, натиҷаи омезиш ва ё худ баръакс, ҷудоии мардум мебошад).⁷⁷

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтиди арабҳо сүғдӣ, фарғонӣ, ҳоразмӣ, ҳайтолӣ барин забонҳои шарқиёронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғарбиёронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V-VI дар хоки Туркманистони ҷанубӣ ва Ҳурросон умуман барҳам ҳӯрда буд.

Забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забонҳои ғарбиёронӣ мебошад. Ба ақидаи забоншиносон асоси он лаҳҷаи ҷанубу ғарбии Форс аст, ки он баъдтар ба тарафи шимол ва шимолу шарқ паҳн шуда, бисёр унсурҳои забонҳои ғурӯҳи шимолу ғарбӣ, аз ҷумла, унсурҳои забони портиро ҳазм менамояд ва билохир, дар ин забон аломату хусусиятҳои бисёр лаҳҷаҳои ғарбиёронӣ бо ҳам омезиш мёбанд.

Навиштаоти форсӣ (аниқтараш форсии миёна)-и асрҳои VII-VIII, ки дар қарибии Марв ёфт шуд, равшан далолат мекунад, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ (тоҷикӣ, ки онро «забони форсии дарӣ» ё худ «забони форсӣ» ҳам номиданд) ҳарф мезаданд. Мувофиқи маълумоти пуарзиши ал-Ҷаҳшиё҆р то худи соли 742⁷⁸ дар Ҳурросон ҳати форсиро кор мефармудаанд (эҳтимол, ин ҳат дар асоси ҳуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд) ва зимнан котибонро муғон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Муқаффаъ ва Мақдисӣ ҳам чунин бармеояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балҳ забони форсӣ паҳн шуда буд.

Аллакай дар асрҳои VII-VIII мавқеъ ва мақоми ин забон дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар ҷануби Тоҷикистон хеле мустаҳкам шуд. Дар ин бора гайр аз маълумоти ал-Муқаффаъ, ки дар боло зикр шуд, инчунин маълумотҳои зерин шаҳодат медиҳанд: маълумоти Ҳой Ҷао дар бораи вучуд доштани забони маҳсуси таҳорӣ, маълумоти Табарӣ роҷеъ ба он, ки аҳли Ҷаҳористон шикасти арабҳоро масҳаракунон ҳаҷвияҳо месуруданд ва ниҳоят маълумоти топонимика. Дар асарҳои олимони асрҳои VIII-X забони тоҷикӣ бо Ҳурросон, аз ҷумла, бо Балҳ илҳоқ карда шудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин давра, яъне дар давраи пеш аз истилои араб муҳимтарин хусусиятҳои он

⁷⁷ Ошанин Л.В., 1937; 1957; 1957 а; 1958; 1959; Ошанин Л.В. ва Зезенкова В.Я., 1953; Гинзбург В.В., 1949; 1959; 1964; Дебец Г.Ф., 1948; Рычков Ю.Г., 1969 ва диг.

⁷⁸ Соли 742 забону ҳати арабӣ барои коргузории идораи маъмурӣ Ҳурросон ва Мовароуннахр, ки маъмурان ба вилояти Ҳурросон итоат мекард, ҳатмӣ ӯзлон карда шуд.

забон ташаккул ёфта буд. Сабабхой гуногуни сиёсӣ, таъкиб карда шудани маданияти маҳаллӣ – ҳамаи ин носозиҳо пеши роҳи инкишофи минбаъдан забонҳои сүгдӣ, хоразмӣ ва дигар забонҳои шарқизерониро гирифта буданд. Дар айни замон дар ин давра кӯчкӯчи мардуми зиёде, ки аксари онҳо ба «забони форсӣ» гап мезаданд, хеле авҷ гирифт.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва маданини Хурросони шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, ботадриҷ ҷои забонҳои шарқизеронии Осиёи Миёна – сүгдӣ, таҳорӣ (боҳтарӣ)-ро гирифт. Барои имл тағсилоти ин протсесс ва шароити аниқи ҷараёнӣ он торик аст. Эҳтимол, забони форсӣ ҷандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари монавия омада бошад. Аниқ маълум, ки дар марказҳои қалони Осиёи Миёна, масалан, дар Самарқанд дар асрҳои VI–VII ҷамоатҳои қалони монавиён амал мекарданд. Мо асос дорем иддао кунем, ки дар ҷамоатҳои монавиёни ин ҷо ҳам чун дар ҷамоатҳои монавиёни Туркистони шарқӣ ба забони форсӣ гап мезаданд. Истилои арабҳо, ба ҳайъати ҳилофат доҳил карда шудани Мовароуннаҳр, ҷоннок шудани робитаи иқтисодӣ ва маданини Мовароуннаҳр бо дигар вилоятҳои ҳилофат, паҳн шудани ислом – ҳамаи инҳо ҳам протсесси дар Мовароуннаҳр паҳн шудани забони форсиро хеле тезонида метавонист.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҳайъати лашкари арабҳо, ки Мовароуннаҳрро истило мекард, бисёр одамони ғайриараб ҳам буданд, ки онҳоро маволӣ меномиданд. Маволиён он мардуме буданд, ки зери ҷасхир арабҳо монда, исломро низ қабул карда, дар ҳимояти яке аз қабилаҳои араб буданд. Дар лашкари волиёни Хурросон, ки ба истилои Мовароуннаҳр роҳбарӣ мекарданд, ин гуна маволиҳо зиёд буданд ва аксари онҳо аз худи Хурросон мешуданд. Ин маволиҳои форсизабони ҷоҳу давлаттаби ҳарису зарҳарид, ки исломро оварда буданд, бо ҷидду ҷаҳди тамом Мовароуннаҳрро ҷасхир намуда, дар вилоятҳои истилошуда исломро зӯракӣ ҷорӣ мекарданд. Албатта, дар ин гуна шароити ҳудуди интишори забонро ба ҳудуди паҳншавии ҳалқ баробар кардан лозим нест, зеро маълум ки ҳудуди паҳншавии забон ҳеле васетътар мешавад (мисоли классикии ин ҳодиса таърихи дар Европаи гарбӣ паҳн шудани забони лотинӣ аст). Мувофиқи ривояти ҳадисҳо забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳими тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршахӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бино шуда буд, Куръонро ба забони форсӣ кироат мекардаанд. Чунин ҳодиса маълум, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст қашидааст, ки забони форсиро ба хубӣ намедонис-тааст.

Инаш ҳам маълум, ки ҳам дар паҳн шудани дини ислом ва ҳам дар паҳн шудани забони форсӣ сабабҳои иқтисодӣ ҳам хеле муҳим буданд. Масалан, қабули ислом қаси исломовардаро аз баъзе андозҳо озод мекард, робитаҳои сиёсӣ, маданий ва иқтисодии байни Мовароуннаҳр ва Хурросону дигар ноҳияҳои Эрон, тоҷирону коқибони шаҳрҳои Суғдро водор менамуд, ки забони форсиро азҳуд кунанд.

Албатта, протсесси ба забони форсӣ гузаштани аҳолии сүгдизабони Мовароуннаҳр протсесси тӯлонӣ буд. Аз қайдҳои сайёҳи Хитой Сюан-сзан, ки соли 630 саросари Осиёи Миёнаро гашта буд, дида мешавад, ки номи Су-ли (яъне Суғд) ба тамоми қишивари нопайдоканор – аз худи Суёоб (водии дарёи Чу) сар карда, то худи Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира, яъне андаке ҷанубтарии Самарқанд) нисбат дорад, яъне ҳам забони мардуми ин қишивар ва ҳам ҳати он сүғдӣ буд. Чи тавре мебинем, дар ибтидои асри VIII забони сүгдӣ на фақат дар хоки худи Суғд (водии Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, воҳаи Қашқадарё ва ғ.), балки дар хоки ҳафтруд низ паҳн шуда буд, ки он ҷойҳоро сүғдиён фаъолона ҷасхир мекарданд. Боз як исботи он, ки

ахли водии Зарафшон дар чоряки аввали асри VIII ҳанӯз ба забони сүғдӣ гап мезанд, худи ҳамон ҳуҷҷатҳо мебошанд, ки аз Қалъаи Муг ба даст омада буд. Тадқики ин ҳуҷҷатҳо нишон дод, ки тамоми мукотибаи Деваштич ва дигар феодалҳои Суғд ба забони сүғдӣ бурда мешуд. Мактубҳое, ки аз номи Деваштич фиристода шуда буданд ва тамоми мактубҳое, ки ба номи Деваштич меомаданд, ба забони сүғдӣ навишта шудаанд. Наршай як воқеаи ачибера овардааст, ки ба давраи истилои арабҳо тааллук дорад. Истилогарон ахли Бухороро барои хондани намоз маҷбуран ба масҷиде мебурданд, ки соли 713 соҳта шуда буд. Азбаски буҳориён (ё худ як қисми буҳориён) дар он вакт на забони арабӣ ва на забони форсиро медонистанд, ба ин сабаб дар қафои намозхонҳо як одами маҳсус меистоду ба забони сүғдӣ луқма медод, ки кай ба саҷда раванд, кай аз ҷой ҳезанд ва умуман одоби намозро чи гуна ба ҷо оваранд.

Аз афти кор, фақат дар асрҳои IX-X қисми асосии мардуми шаҳрҳои қалони Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро ва ғ.) ба забони форсӣ гузаштанд.

Чи тавре маълум аст, ҳанӯз дар асри X дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошт. Вале дар қишлоқҷойҳо, дар ҷойҳои дур аз шаҳру роҳҳои қалон, дар ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон забони сүғдӣ дар амал буд. Ба қавли географи араб Мақдисӣ дар оҳирҳои асри X дар рустакҳои Бухоро (дар деҳаҳои тобеи Бухоро) ба забони сүғдӣ гап мезаданд: «Сүғдиён худ забон доранд; забони рустакҳои Бухоро низ тобеи он аст; худи забон ҳеле лаҳҷаҳо дорад. Вале ҳама яқдигарро мефаҳманд, он ҷо имоми аъзам Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки ба сүғдӣ бисёр ҳарф мезад».

Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, дар саргахи Зарафшон ва алалхусус, дар ноҳияи шоҳобҳои саргахи он лаҳҷаҳои забони сүғдӣ дар тӯли тамоми асрҳои миёна вучуд доштанд ва яке аз онҳо бошад, дар водии Яғноб (шоҳоби чапи Зарафшон) дар рӯзҳои мо ҳам вучуд дорад.

Аҳолии сүғдизабон ба забони форсӣ гузашта, ба он баъзе унсурҳои забони сүғдӣ, алалхусус, унсурҳои лексикии худро дохил мекарданд.⁷⁹

Айнан бо ҳамин роҳҳо забони форсӣ аз ноҳияҳои қадимии Тажористон лаҳҷаҳои маҳаллии шарқиэрониро аз байн бардошт.

Хуллас, забони форсӣ аввал дар шаҳрҳо ва баъди он дар қишлоқҷойҳо пахн шуд, ки дар ин ҳел ҷойҳо то худи асрҳои X-XI ҳам бисёр одамон зиндагонӣ мекарданд ва ба забони сүғдӣ гап мезаданд. Мувофиқи ривояти сайёҳони асри X ва маъхазҳои ҳаттии ҳамон давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба ҷанд лаҳҷа тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳия ва ҳатто шаҳрҳои қалон бо лаҳҷаҳо ҳуд гап мезаданд. Лаҳҷаҳои Самарқанд, ҳирот Нишопур, Марв, Балх ва ғ. номбар шудаанд. Дар айни ҳол, лаҳҷаҳои шарқ ба туфайли ҷудо шуда мондани ҳуд, ба туфайли маҳсус будани талаффузи калимаҳо ва бисёр истифода шудани калимаҳои забонҳои шарқиэронӣ аз лаҳҷаҳои гарб фарқи қалон дошт. Лаҳҷаҳои шарқро «форсӣ» ва лаҳҷаҳои гарбро «аҷамӣ» меномиданд ва истилоҳи «форсӣ»-ро ҳеле баъдтар ба лаҳҷаҳои гарб нисбат медодагӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон, аллакай дар асрҳои X-XI баъзе ҳусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки ҳоси забони имрӯзai тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрӯзai форсӣ фарқ мекунонданд. Вале фақат пас аз мурури ним ҳазор сол ин фарқият як шакли муайянро гирифта тавонист.

⁷⁹ Лившиц В.А., 1957, с. 31 ва диг.

Бисёр масъалаҳои муҳими ташаккул ва такомули забони тоҷикӣ ҳанӯз мавриди тадқиқи амиқи забоншиносон нашудааст: масалан, ҳоло ҳам масъалаи замон ва макони ташаккули ин забон баҳснок мебошад.⁸⁰

Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои хурросону осиёимиёнагӣ асос гардиданд. Забони адабии тоҷик низ ташаккул ёфта, бо он забон шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд.

Равнақу ривоҷи адабиёт басо муҳиму намоён бошад ҳам, фақат як ҷиҳати ташаккулу такомули забони тоҷикиро таҷассум менамуд. Дар асрҳои IX-X дар илм, дар маданияти моддӣ ва маънавӣ дигаргуниҳои амиқ ба амал омада, дар ниҳояти кор боиси ба вучуд омадани мактабу равияҳои Осиёи Миёна гардиданд. Маданияти вилоятҳои гуногуни таърих беш аз пеш ба ҳамдигар шабоҳат пайдо кардан гирифтанд.

Гарчанде ташаккули ҳалқи тоҷик аллакай дар асрҳои IX-X анҷом ёфта бошад ҳам, дар асрҳои минбаъда низ он бетағиyr набуд. Аз як тараф, протсесси консолидатсияи ҳалқи тоҷик, тақвияти умумии маданияти маънавӣ ва моддии он ба амал меомад. Аммо истилои аҷнабиён, парокандагии феодалий боиси протсессҳое мешуданд, ки баръакси протсессҳои болой буданд. Дар таърихи этникӣ ва маданияи тоҷикон муносибат ба қавму тоифаҳои туркзабон, ки мақоми онҳо дар ҳазораи II милодӣ якбора боло рафт, беш аз пеш аҳамият пайдо мекард. Байни ин ҳалқҳо қаробате пайдо шуд. Онҳо якҷоя зидди душманони синғӣ ва истилогарони аҷнабӣ мубориза мебаранд. Дар тамоми неҳзатҳои ҳалқии асрҳои минбаъда, дар набардҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони хориҷӣ мо тамоми намояндагони ниёгони ҳалқҳои Осиёи Миёнаро, алалхусус, фарзандони ду ҳалқи наздику ҳамсоя – ҳалқҳои тоҷик ва ўзбекро дар як саф, паҳлӯ ба паҳлӯ, китғ ба китғ мебинем. Ҳар яке аз ин ҳалқҳо ба ганҷинаи маданияти ҷаҳон дурдонаҳои бебаҳои худро гузошт, мо ин саҳми онҳоро тадқиқ менамоем ва дар айни ҳол, изҳор медорем, ки онҳо бо ҳамдигар алокаву робитаи зич доштанд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонданд.

Хуллас, дар асрҳои IX-X дар Мовароуннаҳру Ҳурросон умумияти азими этномадание ташаккул ёфт, ки он тақрибан пурра ба ҳайъати давлати Тоҳи-риён, Саффориён ва, алалхусус, Сомониён доҳил мешуданд. Ин умумияти эт-никӣ факат дар миёнаҳои асрҳои X-XI ва ё худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Ба қавли Байҳақӣ соли 435/1043-44 яке аз мукаррабони сulton гуфтааст: «Мо, ки тозик ҳастем...»⁸¹ То ин дам «тозӣ» гуфта, арабҳоро дар назар доштанд. Ҳуди ҳамон Байҳақӣ ривоят мекунад, ки дар муҳорибаи назди Данданақон (1040) хиндуву арабу курдҳо фирор карданд ва танҳо сарбозони тозик бо часорат ҷангиданд.⁸² Хуллас, дар нимаи аввали асри XI истилоҳи «тоҷик» номи он ҳалқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Ҳурросон ташаккул ёфт.⁸³

⁸⁰ Бахор М.Т., I-II, 1942; Мирзоев А., 1949; Бертельс Е.Э., 1950; Фозилов М.Ф., 1954; Болдырев А.Н., 1955; Семёнов А.А., 1960; Lazard, 1961; Лившиц В.А., 1962; Капранов В.А., 1964.

⁸¹ Байҳақӣ, 1969, с. 725.

⁸² Дар ҳамон ҷо, с. 758–759.

⁸³ Мандельштам А.М., 1954 а, с.58. Чунин этимологияи ҳалгӣ ҳаст, ки қалимаи «тоҷик» аз «тоҷ» аст. Вале ба ағидаи аксари забоншиносон ин ном ба номи «тай» ном габилаи арабҳо вобастагӣ дорад. Ҷамсоюи арабҳо ва пас аз он дигар ҳалгҳо ҳам, арабҳоро бо номи габилаҳои онҳо ном мебурданду фагат он номро ба талафузи худ мувоғиг месоҳтанд. Аллакай дар асри I милод ин ном ба хитоҳо маълум буд. Баъди Осиёи Миёнаро истило кар-

Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии точик

Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои нашъунамои адабиёти классикии тоҷику форс хисоб мейбанд. Осори адабиёти бадӣ (аксаран, асарҳои манзум), асарҳои таърихӣ ва илмӣ, ки дар ин давра ба вучуд омаданд, дар ҳаёти мадани мардуми Мовароунаҳр, Ҳурӯсӣ, Эрони гарбӣ, хиндустони шимолӣ ва бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна роли қалон бозидаанд. Ба тавассути тарҷумаи русӣ ва забонҳои Европаи гарбӣ имрӯз ёдгориҳои адабиёти классикии тоҷику форс сарвати мадани бисёр ҳалқҳои ҷаҳон гардидаанд ва ба ганҷинаи умумии дурданаҳои қиматбаҳо, ки инсоният андӯхтааст, дохил шудаанд.

Масъалаи пайдоиши ин адабиёт ва пайдоишу интишори забони он, бешубҳа, ҳам барои шарқшиносон ва ҳам барои доираи васеи аҳли илму адаб аз масъалаҳои хеле муҳим хисоб мейбад. Барои дурусттар фахмидани ин масъала, пеш аз ҳама, лозим меояд, ки ба вазъияти таърихи мадани Эрон ва Осиёи Миёна дар асри X ва асрҳои пешина, ба таърихи забонҳои эронӣ ва осори ҳатти мардуми эронизабон муроҷиат кунем.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва мусулмонкунонии аҳолии мамлакатҳои забтшуда (асрҳои VII-VIII ва давраҳои баъдина) пайвас-та бо нест кардани осори ҳатти қадим ва алифбои маддуми гуногуни эронизабон – алифбои паҳлавӣ дар Эрон, сүгдӣ ва ҳоразмӣ дар Мовароунаҳр, боҳтарӣ дар Ҷоҳария таърихӣ (Таҳористон) ва ба ивази онҳо зӯран ҷорӣ кардани забон ва алифбои арабӣ ба вуқӯй меомад.

Агарчи дар ноҳияҳои ҷудогонаи Эрон (масалан, дар вилоятҳои назди б. Каспӣ), Осиёи Миёна (Ҳоразм, Сүғд) ва Туркистони шарқӣ ҳати паҳлавӣ, ҳоразмӣ, сүгдӣ, монӣ, насронӣ дар давоми якҷанд асри баъд аз истилои арабҳо то дараҷае нигоҳ дошта шуда бошанд ҳам,⁸⁴ дар баробари тадриҷан ба дини ислом гузаштани аҳолӣ имкониятҳои вучуд доштан ва инкишоф ёфтани ҳатҳои ғайриарابӣ ҳамоно суст шудан мегиранд. Асарҳо, ки бо алифбои ғайриарабӣ навишта мешуданд, бо як ҳуди шакли зоҳириашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии қадимаи хилоғи ислом алоқа пайдо намуда, бераҳмона несту нобуд карда мешуданд.⁸⁵

Забони арабӣ – забони табакаи болои хилоғат ва дини ҳукмрони он чун аслиҳаи мутамарказонии ҳокимијат ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб хизмат мекард. Соли 81 ҳ. (700-701 м) забони арабӣ забони давлатӣ эълон гардида, ба тадриҷ коргузорӣ ва мукотибаи расмии вилоятҳои таҳти тасарруфи хилоғат ба ҳамин забон гузаронида мешавад. Сафолпораҳои алифбои арабӣ сабтшуда, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд ва зоҳиран ба асрҳои VII-VIII тааллук доранд, нишон медиҳанд, ки дар Марв таяъғоҳи маъмурияти Ҳурӯсӣ ва мовароунаҳрии араб ба мақсади тайёр кардани амалдорони арабидон таълими забон ва

дани арабҳо ва ислом овардани маддуми он истилоҳи портусӯидии «точик»-ро ба аҳли мусулмони мутгимии эронизабони Осиёи Миёна нисбат доданд (Бартольд В.В., 1963 д, с. 455-457; 1963 г, с. 469-470; Ливщиц В.А., 1962 в, с. 87-88; Йайлӯи H.W., с. 20-21).

⁸⁴ Ниг.: Hýnnning W. B., 1958; Оранский И.М., 1960, с. 167, 187, 196; «История таджикского народа», т. I, 1963, с. 431-563, 556-565.

⁸⁵ Муроҷиат фармоед ба аҳбороти ал-Берунӣ дар бораи аз тарафи Ғутайба нест кардани ёдгориҳои ҳатти Ҳоразми гадим. Ниг.: Берунӣ, 1957, с.48, 63. Муг. кунед: нагли дар «Газираи Давлатшоҳ» (асри XV) дар бораи бо фармони амири Ҳурӯсӣ Абдулло ибни Тоҳир (солҳои 828-844) нобуд кардани «мероси зардуштӣ» ва умуман «асарҳои ҷайриарабӣ» (Ниг.: И. М. Оранский, 1960, 257).

хати арабиро чорй карда будаанд. Мувофиқи маълумоти ал-Чаҳшиёрӣ, аз соли 742 доностани забон ва хати арабӣ барои маъмурияти Хуросон ва ҳамчунин Мовароуннахр, ки таҳти идораи ҳукумати Хуросон қарор гирифта буд, ҳатмӣ ва мачбурий гардид. Дар баробари ин дар мукотибаи расмӣ на танҳо намояндагони ҳокимиияти араб, балки ҳокимони маҳалӣ ҳам (лоақал ҳангоми алоқа бо маъмурияти араб) аз забони арабӣ истифода мебурданд. Ин иддаоро, масалан, қадимтарин санади арабизабони аз ҳудуди Мовароуннахр ёфтшуда – номаи машҳури «шоҳи Суғд, ҳокими Самарқанд» Девоштак ба ҳокими араби Хуросон (718-719) низ метавонад тасдиқ намояд.⁸⁶ Забони арабӣ дар ин давра на танҳо дар мукотибаю коргузорӣ, балки дар адабиёти илмӣ, дар назм ва дигар соҳаҳои маданияти ҳаттии мардуми эронизабон чорй карда мешавад. Рисолаҳои илмӣ ва асарҳои сершумори бадеии ба забони арабӣ навиштаи намояндагони вилоятҳои гуногуни Эрон ва Осиёи Миёна, чунончи, Ибн ал-Муқаффа (721-757, номи форсиаш Рӯзбех), Ибни Хурдодбех (820-қариби 912) ва ат-Табарӣ (соли ваф. 923) аз Форс; ал-Хоразмӣ (780-847) ва ал-Берунӣ (973-1048) аз Хоразм; Башшор ибни Бурд (710-784) аз Хуросон; ал-Хураймӣ (асри VIII) аз Суғд; Саолабӣ (961-1038), Наршахӣ (асри X), Ибни Сино (қариби 980-1037) аз Бухоро ва ғ. маълуму машҳуранд. Саолабӣ дар асари ҳудаш «Ятимат-уд-даҳр» дар бораи 119 шоире, ки дар Хуросон ва Мовароуннахр дар замони ҳукмронии Сомониён зиндагӣ карда, ба забони арабӣ шеър эҷод кардаанд, маълумот додааст. Албатта, қисми зиёди ин шоирон, ба табақаи аъёну ашроф ва доираҳои расмии ҳукмрон мансубанд. Ин ҳам маълум аст, ки шоир Абӯ Нунос (742-қариб 812), ки ҳуд фарзанди форсдуҳтар аст ва шеърҳояшро дар дарбори ҳорунаррашид ба забони арабӣ эҷод кардааст, – мувофиқи маълумоти «Гаърихи Систон» дар шеърҳояш қалимаҳои форсиро ҳазломезона доҳил кардааст.⁸⁷

Ба маданияти ҳаттии мардуми эронизабон доҳил шудани забони арабӣ, албатта, забонҳои зиндаи эронии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро аз байн бурда натавонист. Забони арабӣ ба сифати забони адабиёти ҳаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривоҷ ёфта буд. Ӯмай васеи аҳолии шаҳру дехкадаҳои Мовароуннахр, Хуросон, Систон, Эрони гарӣ бошад, ба забони модарӣ сӯҳбат мекарданд, ба ин забон суруд ва достонҳои қаҳрамонӣ эҷод менамуданд. Забони арабӣ барои онҳо ҳамеша бегона монд, vale бо сабабҳои дар боло овардашуда эҷодиёти бадеии мардуми эронизабон дар асрҳои аввали ҳукмронии ислом дар ҳати инъикос наёфта ва аз ин рӯ, осори ҳаттии онҳо барои наслҳои оянда бокӣ намондааст.

Дар ҳаёти таърихию маданий ва адабии ҳалқҳои Эрон ва Осиёи Миёна роли нисбатан муҳимро забоне бозидааст, ки дар сарчаашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии ҳалқ, бе шакку шубҳа, ҳеч гоҳ (ҳатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ нашудааст. Аммо аз он ҷо, ки ин эҷодиёти бадей дар ҳати арабӣ сабт нагардидааст, қарib тамоман но-маълум монда, танҳо аз рӯи бâъзе маълумоти парокандae, ки аксаран аз асарҳои ҷуғрофидонҳо ва муарриҳони арабизабони асрҳои аввали ҳукмронии ислом ба даст оварда шудаанд, муҳокима рондан мумкин аст. Масалан, мувофиқи маълумоти ал-Ҷоҳиз (соли ваф. 869) шоири аслан форси асри VII Ибни Муфарриғ дар Басра ба тамасхури тӯдаи одамон бо қаломи мавзуни форсӣ ҷавоб гуфтааст.⁸⁸

⁸⁶ Крачковскийҳо В.А. ва И.Ю., 1934, с. 52; 1955, с. 182–212.

⁸⁷ Дар бораи шоирони форс, ки ба арабӣ шеър эҷод кардаанд, ниг.: Эберман В. А., 1927. Муфассал доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Абӯ Нунос ниг.: Шиддифар Б.Я., Абу Нулас. М., 1978.

⁸⁸ Ниг.: Mapp Ю.Н., 1939, с. 63.

В.Б.Бартолд дубайтаи форсии ба ҳаробаҳои Самарқанд баҳшидаро, ки Ибни Хурдодбех (асри IX ва аввали асри X) ҳифз намудааст, қайд мекунад.⁸⁹ Бартолд ҳамчунон маълумоти Табариро дар бораи шайхҳои Марога, ки шеърҳои «ба форсӣ» эҷодкардаи Муҳаммад ибни Баисро (ваф. миёнаҳои асри IX) меҳондаанд, хотирнишон кардааст. Дигар маълумоти Табарӣ (дар санаи 727/728 ва 737) оид ба суруди ҳазломезе, ки сокинони Балҳ дар бораи ҳӯҷуми бебарори қоиммақоми араб дар Хурросон – Асад ибни Абдуллоҳ ба муқобили мардуми башӯромадаи қӯҳистони Хатлон эҷод кардаанд, дар фасли гузашта зикр гардид.⁹⁰

Каринаи ин маълумот ва ҳуди ҳарактери суруд нишон медиҳад, ки вай аз байни ҳалқ баромадааст. ҳамин тавр, шубҳае намемонад, ки дар ибтиди асри VIII забони зиндаи аҳолии Балҳ (ва ё қисми он) забони форсӣ будааст. Эҷодиёти бадей ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт. Инро ду порчаи шеърии ба ҳати монӣ навишташуда, ки аз рӯи хулосаи профессор ҳеннинг ба қалами яке аз ҳамзамонони Рӯдакӣ тааллук дорад, тасдиқ мекунад.⁹¹

Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданий баромадани забони форсӣ ва барои дар ҳати арабӣ таҷассум кардани он, пеш аз ҳама, дар вилоятҳои шарқии ҳилофат – дар Мовароуннаҳр, Хурросон, Систон пайдо шуда буд. Маҳз дар ҳамин чойҳо аввалин давлатдориҳои мустақили Тоҳириён (821-873), Саффориён (873-903), Сомониён (875-999) ба вучуд омаданд ва аъёну ашрофи феодалии маҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии ҳуд, забони аҳолии маҳаллӣ – забони форсиро ба сифати забони давлатӣ ва адабӣ пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиқолияти сиёсӣ ва маданий ҳудро дар наз-ди ҳилофати араб таъқид ва таъиид менамуданд. Аз ин рӯ, табиист, ки аввалин қӯшишҳои сабти ҳаттии ин забон ба воситаи алифбои арабӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, Хурросон ва Систон ба вуқӯй пайвастааст. Ба илм кай, дар кучо ва аз тарафи кӣ дар таълифи асарҳои бадеии форсӣ истифода шудани алифбои арабӣ маълум нест, аммо равshan аст, ки ҳуди зиндагӣ, шароити таърихи Мовароуннаҳр, Хурросон ва Систони то асрҳои IX-X бо забони маҳаллӣ ба вучуд овардани ҳат ва адабиёти ҳаттиро тақозо мекарданд. ҳарчанд маълумоти сарчашмаҳо комилан сахех ва аниқ набошанд ҳам, ба ҳар ҳол мегавонанд вазъияти муайяни таърихиеро, ки дар он протсесси забони адабии арабииро танг карда баровардани забони форсӣ ба вуқӯй мепайваст, хеле равshan нишон диҳанд. Маълумоти нисбатан машҳур ва пурарзише, ки ин амри воқеиро ба дурустӣ акс мекунад, дар «Таърихи Систон» сабт гардидааст. Дар сарчашмаи мазкур дар боби ҳӯҷуми Яъқӯб ибни Лайси Саффорӣ ба ҳирот (867) ҷунин оварда шудааст: «...шуворо ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ шаҳриён ва рустоиёнро бо салтанати Яъқуби қобил ва қодир шарафёб гардонид... Чун ин қабил шеър бихонданд, Яъқуб, ки марди ноҳондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд. Муҳаммад ибни Восиф ҳузур дошт. Ӯ дабири девони сафир буд ва шахси муаддаб. Он вакт номаи порсӣ набуд. Яъқуб бигуфт: «Чаро он гуфт, ки ман намефаҳмам?» Пас, Муҳаммад ибни Восиф шеъри порсӣ гуфтан гирифт ва аввалин касе аз Аҷам буд, ки шеъри порсӣ гуфт...»⁹²

⁸⁹ Ниг.: BSOS, vol. II, part. IV, 1923, pp. 836–838; ИАН, 1933, № 3, 270–271.

⁹⁰ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1603.

⁹¹ Ниг.: Hýnning W. B., 1962.

⁹² Ин порча дар ҷонд тарҷума, аз ҷумла, дар тарҷумай русӣ ҳам маълум аст. Ниг.: ВЯ, 1955, № 5, с. 79–80; Оранский И.М., 1960, с.264-265; «Таърихи Систон», 1974, с.210-213.

Дар ин маълумот сабабҳои аз шеъргӯи арабӣ ба шеъргӯи форсӣ гузаштани шоирони маҳаллӣ ҷолиби дикқат аст: ба намояндаи ҳукмрони маҳаллӣ Яъқуб ибни Лайс шеъри ба арабӣ гуфташуда бегона ва нофаҳмост.

Дар сарчашмаҳо, инчунин дигар шоирони ин давра, ки ба забони форсӣ шеър меғуфтанд, зикр гардида,⁹³ порчаҳои алоҳида аз осори бадеии онҳо оварда шудаанд.⁹⁴ Қобили қайд аст, ки қариб ҳамаи ин шоирон дар Мовароуннаҳр, Ҳурисон, Систон – вилоятҳое, ки дар ҳудуди онҳо протсесси ташаккули ҳалқи тоҷик ба вучуд меомад, таваллуд ёфта, умр ба сар бурдаанд. Инкишофи пуршуқӯҳи адабиёти классикии тоҷику форс, маҳсусан, аз давраи Сомониён, аз даврае, ки Рӯдакӣ (охири асри IX миёнаи асри X) ва Фирдавсӣ (933/934-1020 ё 1025) ва инчунин, ҳамзамонҳои онҳо Дақиқӣ (соли ваф. 977), Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшакури Балхӣ ва дигарон асарҳои пуркимати бадеиашонро ба забони форсӣ эҷод кардаанд, сар мешавад. Ба вучуд омадани аввалин асарҳои насрори адабиёти классикии тоҷику форс низ ба ҳамин замон ва маҳал тааллук доранд, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, асарҳои зеринро бояд ном бурд:

1) «Муқаддимаи Абӯмансурӣ»-и «Шоҳнома», ки соли 957 дар Тӯс (Ҳурисон) навишта шудааст;

2) «Дорушиносӣ»-и Муваффақи хиравӣ дар замони ҳукмронии Мансур ибн Нӯҳ (961-976) дар Бухоро навишта шудааст;⁹⁵

3) «ҳудуд-ул-олам» асари ҷуғрофии муаллифаш номаълум, ки соли 982/983 дар Гургон (шимолу гарби Афғонистони имрӯза) ба таълифи он шурӯй кардаанд;

4) Асари ҷуғрофии Абулмуайяди Балхӣ, ки бо номи «Аҷоиб-ул-булдан» ва ё «Китоби аҷоиботи баҳру бар»⁹⁶ машҳур аст.

Аз миёнаҳои асри XI адабиёти классикии тоҷику форс бо як қатор асарҳои оригиналии таъриҳӣ, монанди «Зайн-ул-ахбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ (таълифаш дар байни солҳои 1048 ва 1052), «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулғазли Байҳақӣ (соли ваф. 1077), «Таърихи Систон» (муаллифаш маълум нест, қисми асосиаш, ба назари мо, дар нимаи дувуми асри XI навишта шудааст) бой мегардад.

Майли дар адабиёти ҳаттӣ ҷорӣ кардани забони модарӣ дар фаъолияти тарҷумонии давраи Сомониён низ равшан мушоҳида мешавад. Дар байни асарҳои дар ин давра аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷумашуда асари машҳури «Таърихи Табарӣ» ва асари дигари қалонҳаҷми ў «Тафсир» (тафсирӣ Қуръон) аҳамияти бештар қасб кардаанд. Тарҷумаи ҳар дуи ин асар (аниқтараш тарҷумаи асари аввал тафсир аст) ба як давраи муайян (қариб соли 963)⁹⁷ тааллук дошта, бо фармони ҳокимони сомонӣ ва муқаррабони онҳо иҷро шудаанд. Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ба қалами ходими намоёни давраи Сомониён Абӯалӣ Муҳаммад Балъамӣ, ки чун ҳомии

⁹³ Rūmpis Ch. H., GDMG.

⁹⁴ Аз рӯи хисоби Л.П. Смирнова танҳо дар «Таърихи Систон» 126 байт ба забони форсӣ оварда шудааст. Ниг.: «Таърихи Систон», 1974, с. 29.

⁹⁵ Маҳз ҳамин асар аз ғадимтарин дастхатҳои бо ҳати арабӣ китобатшудаи тоҷикӣ-форсист, ки то замони мо омада расидааст.

⁹⁶ Ин асари ягонаи Абулмуайяди Балхист, ки дастраси мо гардидааст. Асарҳои дар дигар сарчашмаҳо («Таърихи Систон») ёдоваршудаи ин муаллиф («Шоҳнома»-и манзум ва мансур, инчунин китоби «Гаршосп», ки шояд ба таркиби асари аввала доҳил мешуда бошад) чун иғтиобосҳои алоҳида дар асарҳои муаллифони дигар бοғӣ мондаанд. Дар бораи Абулмуайяди Балхӣ ва асарҳои ў ниг.: Lazard G., Aīūl Mu'ayadi Йālkhi, 1967; дар китоби «Таърихи Систон», с. 30-31.

⁹⁷ Тахмин мекунанд, ки гӯё тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» соли 936 сар шуда бошад. Ниг.: Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 55, эзоҳи 37.

адабиёт низ машхур аст, тааллук дорад. Худи Балъамй дар сарсухани арабии асар сабаби ба тарчума даст задани худро чунин баён мекунад: «Ва (ин китобро) порсии дарӣ гардонидам, то малик ва атбои ў битавонанд хондан ва фахмидан ва ба ҳар касе, ки бихоҳад маонии он донистан, мушкиле рӯ наёрад». Айнан бо ҳамин ният китоби «Тафсир» ҳам, мисли асари зикршуда, бо фармони амири сомонӣ Мансур ибни Нӯҳ (961–976) ба забони форсӣ тарчума шудааст.

Боз як далели дигарро меорем, ки ба давраи Сомониён мансуб аст:

Амири Сомонӣ⁹⁸ уламои Мовароуннаҳро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба оину русумот иншо кунанд. Имомҳои Бухоро ба Ҳочаимом Абулқосим ҳакими Самарқандӣ⁹⁹ ишора карданд. Вай ин китобро ба арабӣ таълиф намуд ва қулли уламо писандиданд. Пас амир «ফارمود, ки ин китобро ба порсӣ бояд кард, то ҳоссу омро манфиат бувад». Аз ин маълумот ва далелҳо ҷунин бармеояд, ки сабаби асосии ҷорӣ кардани забони ҳаттии форсӣ асарҳои бо ин ҳат навишташуда-ро ба аҳолии маҳаллӣ дастрас намудан будааст.

Забони арабӣ, албатта, якбора ҷои худро ба забони форсии нав соҳиби ҳат-шуда надод. Адабиёти ҳаттии арабӣ ва адабиёти ҳаттии форсӣ дар муддати мадид ба таври мувозӣ вучуд доштанд.¹⁰⁰ Аммо забони форсӣ кам-кам доираи истеъмоли забони арабиро дар соҳаҳои гуногуни адабиёти ҳаттӣ маҳдуд кардан гирифт. Та-вачҷӯҳ шавад ба ин маълумоти «Таърихи Систон»: «Шуарои араб ба ў шеърҳои зиёде бахшиданд, аммо матлаби мо дар ин китоб шеъри порсист, ба истиснои он мавриде, ки мо очиз бошем ва шеъри порсӣ пайдо карда натавонем».¹⁰¹

Ҷунон ки дуруст таъкид шудааст, интишори забони форсӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳат «қонунияти прогрессивии таъриҳӣ буда, муборизаи мардуми як катор давлатҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро ба муқобили ҳуқмронии сиёсӣ ва мағкуравии хилофат инъикос мекард».¹⁰²

Далелҳои сершумори ҳаёти маданий ва адабии Осиёи Миёнаи пеш аз муғул нишон медиҳанд, ки забони арабӣ барои аҳолии ин мамлакатҳо ҳамеша бегона буд ва дар ҳат ҷорӣ кардани забони ин мардум, яъне забони порсӣ яке аз муҳимтарин заруратҳои замон ба шумор мерафт. Маълум аст, ки асари Наршахӣ «Таърихи Бу-хоро» бори аввал ба забони арабӣ (933–934) навишта шуда буд, аммо соли 1128 ба забони форсӣ тарчума шуда, соли 1178 ин тарчума дубора таҳrir ёфт.

Дар ин бора мутарҷими асар дар муқаддимаи он ҷунин менависад: «Ва таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборати бале... ва ҷун бештар мардум ба ҳондани китobi арабӣ рағbat наменамуданд, дӯстон аз ман дарҳост карданд, ки ин китобро ба форсӣ тарчума кун. Дарҳости ишонро иҷобат кардам ва ин китобро бâъд аз гузаштани яксаду навад сол аз таълифи он ба порсӣ тарчума кардам».¹⁰³

Пас аз Мовароуннаҳр, Ҳурросон ва Систон дар дигар вилоятҳои Эрон (ба маънии васеи ин калима) забони форсӣ доираи забони арабиро дар навиштаҷот беш аз пеш танг мекунад. Дар охири асри X ва аввали асри XI дар Гургон дар дарбори Қобус ибни Вушмгири (976–1012), аз аввали асри XI дар Ғазна дар дарбори Ҷаҳонгузори Ҳамидӣ (988–1030), аз солҳои 40-уми асри XI дар Табриз (Қаторон) бâъзе

⁹⁸ Аз афти кор, Наср II (914–943) ё Нӯҳ I (943–954).

⁹⁹ Соли 953/954 вафот кардааст.

¹⁰⁰ Анъанаи аз забони арабӣ истифода бурдан маҳсусан дар асарҳои динӣ ва илмӣ хеле устувор буд.

¹⁰¹ «Таърихи Систон», 1974, с. 310.

¹⁰² Болдърев А.Н., 1955, с. 87.

¹⁰³ Наршахӣ, «Таърихи Бу-хоро» (мугаддимаи тарчумаи форсӣ), 1904, с. 3.

шоирон ба гуфтани шеъри форсӣ сар мекунанд. Аз соли 1022 то соли 1037 фаъолияти донишманди бузурги ҳалқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино дар Исфаҳон мегузараад ва дар ҳамин ҷо барои ҳокими маҳаллӣ якчанд асар, аз ҷумла асари машхураш «Донишнома» ё «Донистанномаи Алой»-ро ба забони форсӣ эҷод кардааст. Дар ин ҷо низ ба мисли Мовароуннаҳр ва Ҳурӯсон сабаби аз адабиёти арабизабон ба адабиёти форсизабон гузаштани он ба оммаи ҳалқ ғаҳмо шудани ин адабиёт буд. Муаллифи яке аз асарҳои ҷорҷарӣ аввали асри XII ҷунин менависад: «Ва шунидам, ки ҳудованди мозӣ Алоуддавла...¹⁰⁴ ҳочараис Абӯалӣ ибни Синоро ғуфт: – Агар илми аввал ба иборати порсӣ будӣ, ман битавонистаме донистан! Бад-ин сабаб ба ҳукми фармон «Донистанномаи Алой» соҳт ва ҷун пардоҳт ва арза кард, аз он ҳеч дарнатаҷонист ёфтсан».¹⁰⁵

Худи Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба забони форсӣ эҷод кардани ҷанде аз асарҳои илмиашро бо майли ба омма ғаҳмо кардани онҳо алокаманд кардааст.

Таъсир ва шӯҳрати адабиёти ҳаттии форсӣ дар асрҳои миёна ҷунон бузург буд, ки вай на танҳо дар мамлакатҳо, ки забони форсӣ барои аҳолии онҳо забони модарӣ ҳисоб мешуд (Мовароуннаҳр, Ҳурӯсон, Эрони ғарбӣ), балки дар қишиварҳои берун аз ҳудуди онҳо Озарбойҷон, Осиёи Ҳурд, Курдистон, Афғонистон, Ҳиндустони шимолӣ, Туркистони Шарқӣ низ эҷод мешуд.

Мумкин аст хотирнишон кард, ки адабиёти ҳаттии форсизабон аз охири асри IX ва аввали асри X дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва мадании мамлакатҳои ғуногуни Шарқи Наздик ва Миёна васеъ паҳн мешавад. Забони форсӣ на фақат барои мардуми тоҷик ва форс, инҷунин барои ҳалқҳои ғуногуни ин нуқоти Шарқ курдҳо, афғонҳо, ҳиндӯҳо, мардуми туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Ҳурд ва Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна (ва аксаран баъдтар ҳам) забони асосӣ ва забони асосии (ва ҳатто ягонаи) адабиёти ҳаттӣ ба шумор мерафт.

Забони форсӣ забони арабиро, ҳатто дар навиштаҷоти асбобҳои рӯзгор ва қатибаҳо танг кардааст. Аввалин ҳатти ба забони форсӣ дар рӯи пиёлаи нуқра сабтшуда ба асри XI тааллӯк дорад.¹⁰⁶ Дар ҳатти арабии рӯи сафолпораҳо, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд, ба ғуфти М.Е.Массон, таъсирни талағофузи забони тоҷикӣ аён аст.¹⁰⁷ Аввалин матни тоҷикии дар рӯи қайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдошуда ба аввали асри XIII тааллӯк дорад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи сарҷашмаҳо забони ин адабиёти арабихат «форсӣ», «порсӣ», «порсии дарӣ» номида мешавад.

Ин номҳо чиро ифода мекунанд? Калимаи «дарӣ» сифати нисбӣ аз «дар», яне дарбор (дарбори шоҳ) буда, маънои «дарборӣ»-ро дорад. Дар ин истилоҳ вазъияти конкрети маданию таърихии он замон, замоне, ки адабиёти ҳаттӣ асосан дар дарбори ҳукumatдорони феодалӣ ба вучуд меомад, инъикос ёфтааст.

Муаллифони арабизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ба забони дарбори Сосониён дар Мадони алокаманд мекунанд. Дар давраҳои баъдина ин истилоҳ маъноҳои дигар низ пайдо намуд, аз ҷумла, услуги муайяни аввалин асарҳои ба

¹⁰⁴ Ҷоними Исфаҳон аз соли 1007 то 1041.

¹⁰⁵ Иттибос аз маголаи Болдырев А. Н., «Из истории развития персидского литературного языка», «Вопросы языкоznания», 1955, № 5, с. 83.

¹⁰⁶ Маршак Б.И., 1976, с. 162.

¹⁰⁷ Массон М.Е., 1978, с. 88.

¹⁰⁸ ФС, 237.

забони форсӣ эҷодшуда, ки аз арабизмҳои зиёд ва гуфтторҳои сертакаллуғи хоси забони адабии асрҳои минбаъда ҳолианд, бо ҳамин истилоҳ ифода шудааст.¹⁰⁹

Истилоҳи «дарӣ» дар адабиёти илмӣ баъзан бо лаҳҷаҳои маҳаллӣ порсҳои (зардуштони) Йазд ва Кирмон ва ҳамчунин лаҳҷаи Сивандӣ (воқеъ дар самти шарқии Техрон) ва ғ. низ мансубият пайдо кардааст. ҳоло ин истилоҳ дар Афғонистон нисбат ба шакли ҳаттии яке аз забонҳои расмии ин мамлакат – забони форсии кобулӣ истифода мешавад.

«Забони форсӣ» ва «забони дарӣ»-ро ҳамчун ду забони гуногун ба ҳамдигар муқобил гузоштан ҳам нодуруст аст. Бальзамӣ дар муқаддимаи арабии «Таърихи Табарӣ» (қариби соли 963) забони тарҷумаашро «забони форсии дарӣ» меномад. Баъдтар (зоҳирон, баъд аз соли 976¹¹⁰) муқаддимаи арабии ин тарҷума ба муқаддимаи форсӣ баргардонда мешавад, ки дар он забони ин тарҷума «порсӣ» номида шудааст. ҳамин тавр, ҳеч як шӯбҳае нест, ки истилоҳҳои форсӣ, форсии дарӣ, ба айни як маъно кор фармуда шудаанд. Бо ҳамаи ин истилоҳҳо як забон – забони адабиёти классикии форсу тоҷик «забон порсӣ» ифода шудааст.

Ба он ақида ҳам, ки забони паҳлавӣ (забони форсии миёна) ва забони форсӣ гӯё ду забони гуногун бошанд, розӣ шудан мумкин нест. «Забони форсии миёна ва забони форсӣ (забони бо ҳати арабӣ навишташудаи осори адабиёти тоҷику форс) ду давраи инкишифӣ пай дар паи як забон мебошанд, ки дар ҳатҳои гуногун система – паҳлавӣ, монӣ, арабӣ инъикос ёфтаанд. Муаллифоне, ки забони форсӣ ва забони форсии миёнаро аз ҳам чудо мекунанд, ҳоҳу ноҳоҳ таърихи забони адабиёти классикии тоҷикро маҳдуд мекунанд. Ин забон ду-се аср пеш аз истилоҳи араб не, чунон ки баъзе муаллифон менависанд,¹¹¹ балки якуним ҳазор сол пештар ба вучуд омада, ёдгориҳои ҳаттии он ба асри VI пеш аз милод рафта мерасад.

Ду масъаларо аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст: яке – масъалаи макон ва замони пайдоиши забони адабиёти классикии тоҷику форс, масъалаи асосии лаҳҷавии забони ин адабиёт ва дигаре – масъалаи таърихи ин забон ва ҷои он дар байни забонҳои дигари эронӣ.

Оид ба масъалаи якум ба вучуд омадани ду фикр мумкин нест. «Забони адабиёти классикии тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Систон, Хуросон ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин ҷо, (асрҳои IX-X) пояи забони адабие, ки дар ҳаёти таърихиу мадании Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигари Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозидааст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, Ҳирот, Тӯс ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зуҳур омаданд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Ҳусрав, Умарӣ Ҳайём қифоя аст. Ин ҳам тасодуғи нест, ки бузургтарин шоирони дарбори Ғазнавиён ва Салҷуқиён аз вилоятҳои мазкур (Унсурӣ аз Балх, Фарруҳӣ аз Систон, Анварӣ аз Сарахс, Муиззӣ аз Нишопур ва ғ.) баромаданд. Мувоғики маълумоти таъкираи Муҳаммад Авғӣ (1221, 1222), ки қадимтарин таъкираи то ба замони мо расида «Лубоб-ал-боб» ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқиҳо 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои гарбии Эрон ба дунё омадаанд.¹¹²

Ин далелҳо бори дигар собит мекунанд, ки то давраи ҳуҷуми муғулҳо адабиёти форсизабон на дар ҳудуди Эрони гарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннаҳр,

¹⁰⁹ Семенов А.А., 1960.

¹¹⁰ Ниг.: Грязневич А.П. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 56.

¹¹¹ Ниг.: «СШ», 1975, с. 132.

¹¹² Ниг.: Бертельс Е.Э., 1950, с. 63.

Хуресон, Систон дар худуди вилоятхое, ки асосгузорони адабиёти классикии тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ ва асар эҷод мекарданд, инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, бесабаб нест, ки Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Лугати фурс» (1065-1066) «лугати фурс - лисони аҳли Балх, Мовароуннаҳр ва Хуресон» гуфтааст.¹¹³

Хар гоҳ ки сухан аз таърихи қадимтарин марҳилаҳои инкишофи ин забон равад, забони адабиёти классикии тоҷику форсро аз давраҳои гузаштai тараққиёти он, ки дар ёдгориҳои хаттии форсии қадим ва миёна мучассам шудааст, набояд чудо кард. Ин забон дар ҷои холӣ ба вучуд наомадааст ва ба вучуд омада ҳам наметавонист. Таърихи он на ин ки аз давраи истилои араб, балки аз асари VI пеш аз милод шурӯй мегардад, ки ин иддаоро ёдгориҳои хаттӣ тасдиқ менамоянд.

3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ҲАЛҚИ ТО҆ЧИК (ACPxOI 1X-X)

Тараққиёти адабиёти бадеӣ

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ҳанӯз дар ибтидои асри IX барои тараққии адабиёти нави китобии тоҷик, ки бар асоси эҷодиёти даҳанакии ҳалқ қарор гирифта буд, шароити мусоид фароҳам овард, vale ин шароит самараҳои ҳудро дар вақти Сомониён бахшид. Бинобар ҳамин ҳам давраи Сомониён давраи пайдоиши адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад.

Дар айни замон ин ифодаро чунин бояд фаҳмид, ки замони Сомониён аслан на давраи ба вучуд омадани адабиёти нави тоҷику форс, балки фақат давраи расман эътироф гардидан, ба шакли хаттӣ зуҳур ёфтани ва нашъунамои ин адабиёт мебошад.

Хеле вақт пеш аз барпо гардидани давлати Сомониён тоҷикон бо забони модарии ҳуд лафзан асарҳои бадеӣ эҷод мекарданд. Чунин амри вокейӣ, ки дар тамоми давраи ҳукмронии арабҳо анъанаҳои адабии қабл аз ислом аз байн нарафтанд ва ҳалқ образҳои бадеӣ ва сюжетҳои бостониро маҳфуз дошт, яке аз далелҳои нисбат ба асри IX хеле қадимтар будани таърихи адабиёти тоҷик мебошад.

Дар замони Сомониён дар баробари тараққӣ кардани адабиёт ба забони тоҷикӣ (дарӣ) адабиёти арабизабон низ равнак ёфт. Эҷодкунандагони ин адабиёт дар Мовароуннаҳр бештар он тоҷиконе буданд, ки бо доираҳои расмӣ муносибат дошта, гайр аз забони модарии ҳуд забони арабро ҳам нағз медонистанд.

Ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷику форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад.

Сомониён аз он сабаб шоиронро ба дарбори ҳуд ҷамъ мекарданд, ки ба воситаи онҳо шӯҳрати ҳудро зиёдтар паҳн намоянд. Аз тарафи дигар, саъю қӯшиш ба маъруфият, инчунин тангии майшат шоирон ва нависандагонро мачбур менамуд, ки ба дарбори ин ва ё он ҳоким рӯ оваранд.

Дар адабиёти давраи Сомониён ҳам, монанди адабиёти асрҳои минбаъдаи замони феодалӣ, ду тамоюлро қайд кардан мумкин аст: яке – майлҳои ҳалқӣ, дигаре – майлҳои феодалӣ (ашрофӣ-клерикалӣ).¹¹⁴ Табиист, ки таваҷҷӯҳи моро асосан дар ин ҷо нависандагоне, ба ҳуд ҷалб мекунанд, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои ҳалқӣ бартарӣ доранд.

¹¹³ Иғтибос аз «СШ», 1975, № 8, с. 131.

¹¹⁴ Муфассалан ниг.: Брагинский И.С., 1956.

Асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ мебошад, ки ҳанӯз дар ҷавонӣ чун навозанд ва ҳофизи ҳалқ шӯҳрат ёфта буд.

Абӯабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ дар охирҳои асри IX дар дехаи Панҷруд (наздикии Панҷакент) дар оилаи дехқон таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ин шоири мумтоз ва, алалхусус, роҷеъ ба давраи бачагии ў маълумот ниҳоятдараҷа кам аст.

Барои донистани қисмати Рӯдакӣ қашфиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод С.Айнӣ аҳамияти ҳалқунанда дошт. С.Айнӣ пас аз таҳқиқи дақиқонаи сарчашмаҳо ва пурсучӯи қуҳансолони маҳалӣ ба ҷунин ҳулосае омад, ки қабри Рӯдакӣ дар дехаи зодгоҳи ўст. То ин дам қасе инро таҳмин ҳам накарда буд. Ин воқеяният барои қушодани бисёр үқдаҳои ҳаёти Рӯдакӣ кӯмак расонид ва собит намуд, ки шоири забардасти аз тарафи Сомониён ҳимоятдида, чи навъе ки ривоят мекунанд, солҳои оҳири умри ҳудро дар ҳориву залий гузаронида, дар як дехаҷаи номашҳури қӯҳистон аз дунё гузашт ва дағнӣ карда шуд. Ҷунин буд қисмати шоир дар замони феодалий.¹¹⁵

Рӯдакӣ дар овони ҷавонӣ ба туфайли овози ҳуҷӯ, истеъдоди шоирӣ ва маҳорати ҷангнавозии ҳуд шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Ба ин восита вай аз тарафи Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ (914-943) ба дарбор қашида шуд ва қисми асосии ҳаёти ў дар муҳити дарбор гузашт. Чи навъе ки Абулғазли Балъамӣ мегӯяд, «Рӯдакӣ пешқадамтарини ҳамасронаш будааст дар шеъри порсӣ (тоҷикӣ) дар замони ҳуд, ки дар Араб ва Аҷам монандаш нест»; ў на факат устоди шеър, дар айни замон ҳофиз ва навозандай забардасте низ ба шумор мерафт. Рӯдакӣ муррабӣ ва мувозиби шоирони навқалам буд, ки ин обруӯву эътибори ўро боз ҳам зиёдтар мекард.

Бо вуҷуди ин, Рӯдакӣ дар айёми пирии ҳуд дучори бисёр маҳрумиятҳо гардид. Дар соли 937 ҳомӣ ва дӯсти наздики ў Балъамӣ, ки сарвазири Насри II буд, аз кор дур қарда шуд. Шоири қуҳансоли нобино ё шояд зӯран кӯр кардашуда, ба ғуноҳи дӯсти Абулғазли Балъамӣ буданаш ва ё ба шӯриши ҳалқии қармата ҳайрҳоҳӣ қарданаш аз дарбор ронда шуда, ба зодгоҳи ҳуд баргашт.

Рӯдакӣ пас аз ин воқеа бисёр зиндагӣ қарда натавонист. Чи навъе ки Самъонӣ дар китоби «ал-Ансوب» менависад, ў дар соли 941 (аз рӯи дигар далелҳо – дар соли 952) дар дехаи ҳуд Панҷруд вафот кард.¹¹⁶

Аз осори Рӯдакӣ то замони мо танҳо бештар аз як ҳазор байт омада расидааст. Ҳамин шеърҳои бокимонда низ ба маҳорати баланди шоирӣ ў, ки дар тамоми жанрҳои назми он давра, монанди марсия, китъа, рубойӣ, ғазал, маснавӣ (чун маҷмӯаи амсоли маъруфи «Калила ва Димна» ва г.) зоҳир гардидааст, метавонанд гувоҳӣ дижанд.

Рӯдакӣ аз қабили қасидасароёни маъмули дарбор набуд. Қасидаҳои ў бо тасвири возехи манзараҳои табиат, васфи сурури зиндагӣ ва ишқ шурӯъ мегардиданд: қисмати насиб (муқаддима) назар ба мадхия ҷозибаноктарин қисмати қасидаҳои вайро фароҳам меовард. Ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳатҳои динӣ қариб тамоман холӣ буда, дар аксари онҳо андешаҳои амиқи фалсафӣ нуҳуфтаанд. Ҷунончи, беҳтарин абёти ў роҷеъ ба гардиши доимии моддаҳо ва муборизаи наву қӯҳна

¹¹⁵ Айнӣ С. 1959, с. 30-36.

¹¹⁶ Роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти Рӯдакӣ тадѓигот бисёр аст, ҳусусан ба муносибати ҷашни 1100-солагии таваллуди ў асарҳои зиёде таълиф ва нашр гардидаанд. Ниг.: Мирзоев А.М., 1968, ки феҳристи мукаммали адабиёти оид ба Рӯдакӣ зикр ёфтааст. Инҷунин муроҷиат шавад ба асари оlimi Эрон Саид Нағисӣ (Техрон, ҷилдҳои I-III, 1309-1313 ҳ.).

мисоли барчастай ҳамин навъ шеърҳост. Дар қасидаи «Шикоят аз пирий» шоир сабабори фаро расидани пириро пурсида, худ дар чавоби он мегӯяд:

Чаҳон ҳамеша чу ҷашмest, гирду гардон аст,
ҳамеша то бувад оин-ш, гирдгардон буд.
ҳамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Кӯҳан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулкон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи ҳуррам буд,
Ва боғи ҳуррам гашт, он кучо биёбон буд.¹¹⁷

Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, накӯкорӣ ва далериро тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз саҳтиҳои рӯзгор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғояҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, дар ин бобат аксаран ақидаҳои дар миёни ҳалқ пайдошударо ифода мекунад. Ӯ бо эҷодиёти худ пояҳои назми тоҷику форсро устувор намуда, жанр ва навъҳои асосии шеъриро ба таомул медарорад. Дар ашъори ӯ қарib ҳамаи вазнҳои арузӣ ва системаи образҳо ба худ шакли муайян мегиранд.

Шеърҳои Рӯдакӣ сармашқи шоирони минбаъдаи тоҷик гардид. Рӯдакӣ ба таври ҳаққонӣ ҳамчун асосгузори назми классики шинохта шудааст, назме, ки дар асрҳои X-XV дар миёни тоҷикон ва форсҳо интишор ёфта, Фирдавсӣ, Ҳайём, Саъдӣ, ҳофиз ва Ҷомӣ барин симоҳои бузургро ба арсаи вучуд овард. Классикони ин назм Рӯдакиро устоди худ дониста, ӯро ҳамеша бо муҳабbat ва зҳтироми тамом ёд кардаанд.

Абулҳасан Шаҳиди Балҳӣ дар дехаи Ҷаҳидонаки Балҳ таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ӯ низ маълумоти ниҳоят кам мавҷуд аст. Аз сарчашмаҳо фақат ҳаминро метавон донист, ки Шаҳид яке аз беҳтарин шоирони дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ ва наздикитарин шогирди Рӯдакӣ ба шумор мерафт.

Шаҳиди Балҳӣ на танҳо шоир, дар айни замон яке аз олимони пешқадами давраи Сомониён буд. Муаллифи «Қитоб-ул-фехрист» Ибн ан-Надим дар бораи ӯ чунин менависад: «Дар замони ар-Розӣ¹¹⁸ марде буд маъруф ва Шаҳид ибн-ул-хусейн... дар ҳикмат бағоят моҳир ва соҳиби мусаннафоти бисёр ва байни вай ва Розӣ мунозирот будааст»...

Шаҳид пештар аз Рӯдакӣ вафот кард. Шоири кӯҳансол дар фавти шогирди азизи худ марсияи ҷонсӯзе дорад.

Абӯшакури Балҳӣ дар соли 915 таваллуд ёфтааст. Дар аҳди салтанати Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (943-954) ӯро ба дарбор қашидаанд. Номи ӯ бо маснавии «Оғариннома», ки дар соли 944 навиштааст, шӯҳрат пайдо кард. Аз ин маснавӣ фақат баъзе қисматҳои пароканда то замони мо расидааст. Зоҳирон, ин нахустин достони дидактикий адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад. Илова бар ин, Абӯшакур боз ду маснавӣ таълиф карда будааст, ки аз онҳо ҷизе бокӣ намондааст. Ӯ ба равияи руబоиёти ҳалқӣ шеър гуфта, дар айни замон ба сабки мураккаб, зарофат ва хушбайёни низ аҳамият додааст. Шеърҳои мураккаббаёни ӯ чунон машхур гардида буданд, ки онҳоро ба забони арабӣ ҳам тарҷума намудаанд.

¹¹⁷ Осори Рӯдакӣ, 1958, с. 19-20.

¹¹⁸ Олим ва табиби маъруф Абӯбакр Мухаммад ибни Закариёи Розӣ (тагрибан соли 865-925) дар назар дошта шудааст.

Робиаи Балхӣ нахустин шоираи ба мо маълуми даризабон аст. Дар чанде аз тазкираҳо шеърҳои ошиқонаи пурэҳсос ва санъаткоронаи вай зикр ёфтаанд. Қиссаи ишқи фочиавии Робиа ва гуломи ҷавон, ки дар асри XIII Фаридаддини Аттор ба риштai назм қашидааст, бо номи ҳамин шоира алоқаманд мебошад. Дар бораи зиндагонии ў ягон маълумоти воқеъ мавҷуд нест. Агар баъзе ривоятҳоро ба асос гирем, Робиа ҳамзамони Рӯдакӣ буда, устод ба ашъори ў арзиши баланд додааст. Ба арсаи вучуд омадани шоираи баркамол аз дараҷаи баланди маданияти он замон гувоҳӣ медиҳад.

Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ (вафоташ тақрибан с.977). Ҷои таваллуди ин шоир ҳанӯз маълум нагардидааст. Баъзе ўро аз Тӯс (дар Ҳурсон), баъзе аз Самарқанд ва ё Бухоро медонанд, дар ҳар сурат вай тамоми умри худро дар Мовароуннаҳр ба сар бурдааст. Дақиқӣ фаъолияти худро дар дарбори ҳокими вилояти Ҷағониён, ки дар он замон яке аз ободтарин маҳалҳои давлати Сомониён ба шумор мерафт, сар кард. Шӯҳрати санъаткории Дақиқӣ то дараҷае расид, ки дар як муддати кӯтоҳ ба Бухоро – ба дарбори Сомониён дা�ъват карда шуд.

Дар он замон гирд овардани афсона ва ривоятҳои бостонӣ мавриди таваҷҷӯҳи доираҳои ҳукмрон қарор гирифта буд. Бо анъанаҳои қаҳрамонии замонҳои гузашта шинос кардан оммаи ҳалқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳамияти қалоне дошт. Бинобар ин Сомониён ба ҷамъ намудани наклу ривоятҳои қадимаи қаҳрамонӣ-асотирӣ чи аз сарҷашмаҳои таърихии паҳлавӣ, чи арабӣ ва ҳусусан аз забони мӯбадон дикқати маҳсусе медоданд. «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» низ маҳз ба ҳамин муносибат ба вучуд омада буд.

Амир Нӯҳи II Сомонӣ (976-977) ба Дақиқӣ фармуд, ки ин «Шоҳнома»-ро ба риштai назм қашад. Вале умри шоир барои анҷом додани ин вазифа кифоя накард – соли 977 ў дар як шаби базм аз тарафи ғуломи худ кушта шуд.

Мумкин аст, ки ў қурбони фитнаву дасисаҳои шахсони тарафдори дини ислом гардида бошад, ки ба фаъолияти барқарор намудани анъанаҳои қаҳрамонӣ назари душманона доштанд.

Ҳазор байти Дақиқӣ, ки дар он муборизаи байни Гуштосп (Виштосп) ва Арҷосп тасвир ёфта буд, аз тарафи Фирдавсӣ ба «Шоҳнома» ҳамроҳ карда шуд.

Дар бораи миқдори байтҳои «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ақидаҳои дигар низ маҷчӯданд: ҷунончи, муаллифи аввалин тазкираи ба мо расидаи асри XIII Муҳаммади Авғӣ ҳатто дар бораи бист ҳазор будани ин байтҳо сухан меронад.

Бузургтарин шоири он замон Абулқосим Фирдавсӣ байни солҳои 934 ва ё 941 дар деҳаи Бож, наздикии Тӯс, аз оилаи аъёни миёнаҳои таваллуд ёфта, маълумоти нисбат ба он давра хубе ба даст овард. Ў гайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз азҳуд кард. Ба ин восита дар вақти таълифи «Шоҳнома» вай имкон дошт аз тамоми асарҳое, ки бо ин забонҳо навишта шуда буданд, истифода намояд.

Фирдавсӣ дар синни 35-солагӣ, пас аз он ки ба Бухоро ва дигар ҷойҳо сафар карда, бар иловай «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» дар бораи гузаштаи ҳалқҳои Эрон маълумоти муфассал ҷамъ овард, ба танзими ҳамосаи худ «Шоҳнома» шурӯъ намуд. Дар ин вақт давлати Сомониён ҳанӯз дар авчи иқтидори худ буд.

Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамонии ҳалқ бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии достони худ медонист. Ў ба эҷоди ин асар бехтарин айёми умри худро сарф кард. Ҷунон ки мегӯяд, вай дар ин роҳ пир шуд, вале ҳомаашро ба канор нагузозшт:

Ман аз шасту шаш суст гаштам чу маст,

Ба чои инонам асо шуд ба даст.
Рухи лолагун гашта бар сони кох,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёҳ.
Зи пирӣ хам овард болои рост,
хам аз нарғисон рӯшной бикост.

Сарчашмаи асосии ҳамосаи Фирдавсиро силсилаи гуфтори сакоию сүғдӣ дар бораи Рустами баҳодур, ки беш аз сяеки достонро дар бар мегирад, инчунин афсонаҳои сүғдиву ҳоразмӣ дар бораи Сиёвуш ва афсонаи боҳтарӣ дар бораи Исфандиёр фароҳам овардаанд. Аксарияти асотири фасли аввали достон, ки бо афсонаҳои дар Авесто ишоратёфта мушобеҳ мебошанд, низ аз манбаъҳои осиёимиёнагӣ баромадаанд. Ривоятҳои оид ба давраи сосонӣ (қисмати хурди достон) асосан аз маъхазҳои хаттӣ, маҳсусан аз адабиёти паҳлавӣ иқтибос шудааст.

Фирдавсӣ асари худро дар асоси ғояи муборизаи қувваҳои нек ва бад, ки ибтидои худро аз ривоятҳои қадимаи эрониён мегиранд, тартиб додааст. Дар тамоми ҷараёни воқеаҳои ин асар ҳалқҳои эронӣ ҳамчун тарафдори қувваӣ нек бар зидди қувваӣ бад – истилогарони хориҷӣ мубориза мебаранд. Шоир дар қисми афсонаии достон дар шаҳси шоҳи морон Захҳок зулми золимони аҷнабиро тасвир намуда, дар натиҷаи муборизаи қаҳрамононаи Коваи Оҳангар ва ҳалки бо даъвати ўшӯришбардошта барбод рафтани ин зулму истибдодро моҳирона нишон додааст.

Муаллиф дар симои Рустам ва дигар қаҳрамонони достон муборизаи фидокоронаи насли навро дар роҳи истиқлолияти ватани худ тасвир менамояд. Шоир ба достон воқеаҳои таърихири аз лашкаркашии Искандари Мақдунӣ сар карда, то истилои араб ва марғи Яздигурди III низ доҳил намуда, ғояи муборизаи ҳалқро барои истиқлолияти қишвари худ дар тамоми муддати таърихи он тараннум кардааст. Илова бар ин, вай достонро ба лавҳаҳои романтикӣ (монанди қиссаи ишқи Зол ва Рудоба), масал ва ҳикматҳои тарбиявии ахлоқӣ оростааст.

Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо рӯҳияи ҳайрҳоҳӣ нисбат ба аҳли меҳнат – барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Шоири бузург онҳоро бо бехтарин сифатҳои инсонӣ – ҷавонмардӣ ва олихимматӣ ороста, тасвир менамояд. Фирдавсӣ дар бобати фахмидани моҳияти неҳзати маздакия аз тамоми ҳамасрони худ пеш гузаштааст. Ў ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурусна ва азияткашида» меномад.

Ниҳоят, шоир вазифаи ба зимма гирифтаи худро дар овони пирӣ, пас аз заҳмати муттасили ҷандинсола дар соли 994 анҷом дод ва аз 100 ҳазор мисраъ ҳам зиёдтар як асари ҷовидонаи оламшумулро ба дунё овард.

Вале аз рӯзе, ки Фирдавсӣ ба таълиф намудани ин асар камар баста буд, хеле вакт гузашт. Дар ин муддат давлати сомонӣ аз по афтода, аз ҳомиёни шоир қасе намонда буд. Он гоҳ Фирдавсӣ аз рӯи маслиҳати яке аз одамони ҳайрандеш «Шоҳнома»-ро ба сulton Махмуди Фазнавӣ, ки ба сари ҳокимият омада буд, тақдим намуд.

Лекин Махмуд ин тӯҳфаи шоиронаро рад кард ва ҷунон ки накл мекунанд, ҳатто шоирро аз сабаби тасвир намудани қаҳрамонон ва подшоҳони пеш аз ислом ба кофирӣ айбордor намуда, бифармуд, ки ба зери пои шутур партоянд. Намояндана сулолаи нави ба ҷои Сомониён омадаи турк Султон Махмуди Фазнавӣ табиист, ки дар достон, қабл аз ҳама, ҳавфи сиёсӣ дарёфт, зеро дар ин ҳамоса муборизаи аҷдо-

ди халки точик бар зидди Тўрониён,¹¹⁹ ки дар аҳди ў ҳамчун аҷдоди қавми турк хисоб меёфтанд, ситоиш карда мешуд.

Ғайр аз ин, Султон Маҳмуд, ки роҳи ба даст овардани пуштибонии хилофати араб ва рӯҳониёни мусулмонро мечуст, ба муқобили васфи анъанаҳои қадимаи тоисломӣ дар «Шоҳнома» ва рӯҳияи зиддиарабии он бархост. Вале муҳимтарин сабаби муносабати мағнӣи Маҳмуд нисбат ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ иборат аз ин буд: Маҳмуд, ки фурӯ нишондани ҳаракатҳои халқро асли мақсади ҳуд карор дода буд, наметавонист асари моҳиятан халқии шоири гениалиро тақдир намояд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати арзиши бадеии ҳуд дар радиифи барҷастатарин асарҳои ҳамосии адабиёти ҷаҳон карор гирифтааст.¹²⁰

Шоири бузург бақияи умри ҳудро дар қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо ба сар бурда, соли 1020 (аз рӯи дигар мадракҳо – с.1025) дар Тӯс вафот кард. Рӯҳониёни ислом, ки Фирдавсиро коғир меҳонданд, ба қабристони мусулмонон дағн қарданӣ ўро манъ намуданд. Ҷасади шоири дар боғи ҳуди ў ба ҳок супурда шуд.¹²¹

Номи Фирдавсӣ ҷовид бимонд. Суҳанони хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ў ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гардад ҳароб
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афгандам аз назм қоҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.¹²²

Илму фан

Комёбихои илму фанни давраи сомонӣ камтар аз муваффакиятҳои адабиёти нағиса набуд. Аммо фарқ дар ин буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмии байналхалқиро иҷро мекард. Бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки забони арабӣ барои ифодай муҳимтарин мағҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувоғиқ дошт. Аз ин сабаб муаллиф қӯшиш менамуд, ки асарҳои ҳудро ба забони арабӣ нависад, то ки онҳо дастраси ҳамаи доираҳои илмии кишварҳои Шарқ гарданд.

Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд ва бинобар ин мо фақат бо зикри номи барҷастатарини онҳо иктифо менамоем.

Ибни Кутайба (828-829) ҳам дар соҳаи таъриҳ ва ҳам дар соҳаи адабиётшиносӣ яке аз мумтозони замони ҳуд буд. «Китоб-ул-маориф» ном асари доир ба таърихи ў аҳамияти ниҳоят қалоне дорад.

Аҳамияти «Китоб-уш-шეър в-аш-шуаро» ном асари адабиётшиносии вай, ки дар таърихи адабиёт баробар будани мақоми шоирони гузашта ва муосирро таъкид менамояд, боз ҳам бештар аст.

¹¹⁹ Номи гадимаи тоифаҳои бодиянишини шаргиэронӣ.

¹²⁰ Дар Иттифоги Советӣ нашри мукаммали илмии матни «Шоҳнома» анҷом пазируфт, ки ба гадимтарин дастҳатҳо асос ёфта, аз тарафи кормандони Институти Шаргшиносии АФ СССР тартиб дода шудааст (ҷ. I-IX, 1960-1971).

¹²¹ Дар бораи Фирдавсӣ, ниг.: Османов М.-Н. О., 1959.

¹²² Намунаҳои адабиёти точик, 1940, с. 28.

Абўмуашшар Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ аз маъруфтарин мунаҷҷимон ва олимони асри IX ба шумор меравад. Вай аввалҳо ба ҷамъ овардани ҳадисҳо шуғл баст. Пас аз расидан ба синни 47-солагӣ дар Бағдод ба омӯхтани риёзиёт шурӯй намуд, сипас ба илми нучум гузашт ва дар ин соҳа қариб 40 асар эҷод кард. Абўмуашшар тақрибан сад сол умр дида, соли 886 вафот намуд.

Абўбакри Наршахӣ (вафоташ с.959) яке аз муаррихони машҳури давраи сомонӣ аст. Китоби «Таърихи Бухоро», ки аз тарафи ў ба забони арабӣ таълиф ёфта, онро дар соли 1128 Абўнасири Кубаӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, аз беҳтарин сарчашмаҳои таърихии доир ба ҳаёти вилоятҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр ва маҳсусан Бухоро мебошад.

Абўнасири Форобӣ (тақрибан 870-950) аслан аз Фороби қадимаи соҳили Сирдариё буда, дар оилаи саркардаи ҳарбии турк таваллуд ёфтааст. Дар овони ҷавонӣ ба мақсади давом додани таҳсил ба Ҷимишқ ва сипас, ба Бағдод сафар намуд ва қисми зиёди умри худро дар он ҷо гузаронид. Ҳамаи асарҳои ў ба забони арабӣ таълиф шудаанд. Ҳизмати арзандай Форобӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ў мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони Қадимро азҳуд намуда, онро ба ҳалқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ўро дар соҳаи фалсафаи Юнон устоди худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ миқдори зиёди асарҳои тадқикий тааллук дорад. Маҳсусан, рисолаи «Доир ба ақидаи сокинони шаҳри комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вучуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои худи ўро дар баргирифтааст, хеле ҷолиби дикқат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъӣ намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои мухим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб дихад. Тасаввуроти иҷтимоӣ-утопии ў дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Абўалӣ ибни Сино таҳминан дар соли 980 дар деҳаи Афшана (дар райони Бухоро) аз оилаи амалдори яке аз девонҳои давлати сомонӣ таваллуд ёфт. Вай маълумоти нисбат ба он замон ниҳоят ҷаъне ҳосил намуда, ҷунон ки худ мегӯяд, ҳанӯз дар синни ҳаждаҳсолагӣ ҳамаи илмҳои замона, аз ҷумла тибро омӯхта буд.

Маҳсусан, омӯхтани адабиёти доир ба ришиҳои мухталифи илму фан дар қитобхони машҳури Сомониён, ки ба туфайли муолиҷа карданӣ амир Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба он ҷо роҳ ёфта, аксарияти вақти худро ба мутолиаи қитобҳои он сарф мекард, дар таҳсилоти шаҳсии ў аҳамияти бағоят қалоне дошт.

Вақте ки давлати сомонӣ ба таҳдиди Қароҳониҳо ва ҳамлаи султон Маҳмуди Фазнавӣ дучор гардид, Абўалӣ маҷбур шуд ҳоки Бухороро тарқ намояд. Аз ҳамин лаҳза давраи дуру дарози саргардониҳои ў, ки боиси он таъқиботи султон Маҳмуд буд, сар мешавад. Ҳоразм ва Абевард, Гургон ва Рай, Қазвин ва ҳамадон, Исфаҳон ва боз ҳамадон – ин буд ҷойҳои мӯҳочириати «шайхурраис», ҷунон ки мусирони ў ҳамин тавр ном дода буданд.

Ин солҳо барои Абўалӣ ибни Сино давраи хеле пуркорӣ буд. Вай ба табобат ва дарсгӯй машғул мешуд, вазири ҳокими ҳамадон буд ва, дар айни замон, асарҳои бисёре таълиф менамуд. Абўалӣ ибни Сино донишманди ҳартарафа: файласуф, табиб, шоир ва арбоби сиёсист.

Ягон соҳаи фанне набуд, ки ин энсиклопедисти аҷоиби ҳалқи тоҷик дар асарҳои X-XI онро наомӯхта бошад.

Китоби ў «Ал-қонун фи-т-тиб» беҳтарин асар дар илми тиб буда, дар давоми шаш аср (аз асри XI то миёнаҳои асри XVII) ҳамчун дастур барои дуҳтурон ва қитоби дарсӣ барои мактабҳои тибии тамоми Европа хизмат кардааст. «Ал-қонун» дар Европа чандин маротиба ба забони лотинӣ ва дигар забонҳо нашр гардидааст.

Ибни Сино дар шарқ ва ғарб чун бузургтарин файласуфи замон шүхрат пайдо кард.

Асари энциклопедии Ибни Сино «Китобу-ш-шифо», ки дар хусуси мантиқ, табиатшиносӣ, метафизика ва риёзиёт баҳс менамояд ва «Донишнома», ки ба забони тоҷикӣ навишта шуда, масъалаҳои оид ба мантиқ, илми табиат, фалсафа, риёзиёт ва нучумро дар бар мегирад, дар қатори «ал-Қонун» ва дигар асарҳои ў, аз беҳтарин ёдгорихои афкори пешқадами асримиёнагии қарнҳои X-XI ба шумор мера-ванд.

Ибни Сино дар омӯхтани мероси файласуфҳои қадим, маҳсусан Арасту, ҳам-чун пайрави мукаррарӣ набуда, балки ба эҷодкорона инкишоф додани ғояҳои онҳо саъӣ мекард.

Харчанд Абӯалӣ ибни Сино кӯшиш мекард ва ё маҷбур мешуд ақидаҳои пур-мулоҳизаи ҳудро аз ягон ҷиҳат мутобики аҳқоми шариат ифода намояд, ки ин боиси дуият ва номустакилии ў гардидааст, вали бо вучуди ин, асли моҳияти фалсафаи ў ҳамчун пешқадамтарин сухани машҳоия ба шумор мерафт. Вай бар ҳилоғи аҳқоми динӣ оид ба оғариниши олам абадияти дунёро эътироф менамуд; баръакси ҳукми шаръӣ роҷеъ ба сарнавишти илоҳӣ таълимоти қонуни сабабиятро дар табиат пеш мебурд. Дар айни замон, Абӯалӣ ибни Сино мавҷудияти Ҳудоро эътироф карда ва мавҳумоти замони ҳуд, рамзи арқом ва монанди инҳоро ҳақ пиндошта, дар мавқеи дуият монд. Аммо ин маҳдудияти ногузири таъриҳӣ аҳамияти осори Абӯалӣ ибни Синоро дар таъриҳи илму фанни тоҷик ва ҷаҳон кам намекунад.

Ҳамчунин, ақидаи нисбат ба замони ҳуд пешқадами Ибни Синоро роҷеъ ба ҳукуки мардум дар бобати бо силоҳ сарнагун кардани ҳокими мустабид низ метавон ёдварӣ намуд. Ин ақидаи ў ҳамоҳангӣ ғояҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебо-шад.

Тараққиёти маданияти асри IX-X-ро ҷамъбаст намуда, дар тамоми соҳаҳои илму фан ва адабиёт комёбихои муҳим ба даст овардани ҳалқи тоҷик ва дигар ҳалқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Ҳурросонро қайд кардан мумкин аст. Шаро-ити фароҳамомадаи таъриҳӣ: барпо кардани давлати ҳуд ва аз зулму ситами хило-фати араб озод намудани мамлакат, муттаҳид гардидани ҳалқи тоҷик ва ташаккули забони адабии ў; марказият ёфтани идораи давлат, ниҳоят, робитаи васеи ҳочагӣ ва мадании ҳалқҳои Осиёи Миёна бо тамоми кишварҳои Шарқи Наздик барои ба даст омадани ин комёбихо мусоидат мекард.

Боби севум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII. ДАВЛАТҲОИ ФАЗНАВИЁН, ҚАРОХОНИЁН, ГУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҲИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Муборизаи бесамари Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимиияти Сомониён

Дар солҳои аввали асри XI, пас аз забт кардани Мовароуннаҳр ба Қарохониҳо лозим омад ба мӯқабили амалиёти бародари Абдулмалик Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ки дар муҳорибаҳои зидди Қарохониён бо номи Мунтасир (фотех) маъруф гардида буд, мубориза баранд. Мунтасир аз Ўзген, ки дар он ҷо маҳбуси Қарохониҳо буд, ба Хоразм фирор намуд ва аз тарафдорони хонадони сомонӣ лашкаре фароҳам оварда, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва ҳокими Қарохониро ронда, шаҳрро соҳиб шуд. Бокимондаи лашкари шикастхӯрдаи Қарохониҳо ба Сармарқанд паноҳ бурданد.

Ҷаъфартегин ном бародари хони қарохонӣ, ки дар ин вақт ҳукумати Сармарқандро ба дасти худ нигоҳ медошт, наздик расидани лашкари Мунтасирро шунида, бо қувваи муттаҳидаи Самарқанд ва Бухоро ба мӯқабили ўравон шуд, вале ба шикасти саҳт дучор гардида, худ бо бисёр саркардагонаш ба дасти душман асир афтод. Мунтасир баъд аз ин ғалаба ба Бухоро баргашта, ба сари ҳукumat қарор гирифт.

Лекин вақте ки хони қарохонӣ Насри Илокҳон қувваҳои асосии худро бар зидди ўравона намуд, Мунтасир ба онҳо мӯқабилат карда натавонист ва бе ҳеч муҳориба Бухороро ба дасти душман гузашта, ба тарафи Ҳурросон ҳаракат кард. Дар он ҷо Абулқосими Симҷурӣ ба вай ҳамроҳ шуд ва ҳар ду бар зидди Махмуди Фазнавӣ мубориза сар карданд, вале сарфи назар аз баъзе комёбихои ҷузъӣ, ин мубориза бемуваффақиятана анҷом ёфт.

Дар соли 1003 Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашта, бо ёрии ғузҳо дубора бар зидди Қарохониҳо сар бардошт.

Дар Осиёй Миёна ғузҳо қабилаҳои туркзабони аксарон бодиянишин буданд. Дар асри X манзили ғузҳо дар дашту саҳроҳои пахновар – аз маҳалҳои ҷанубии назди Балҳаш то поёноби Волга парешон гардида, факат дар наздикиҳои Каспӣ, Сирдарё ва атрофи Арал иқоматгоҳҳои сернуфуси онҳо ба вучуд омаданд¹. Қисми камтару нисбатан камбағали ғузҳо дар ин вақт ба шаҳру дехот ҷойгир шуда, ба корҳои зироат машғул гардиданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X дар наздикиҳои баҳри Арал давлати ғузҳо таъсис ёфт. Марказ ва қароргоҳи зимистонии

¹ Доир ба таҳлили муфассали ҳамаи мадракҳои пахншавии рӯзҳо ниг.: Оиҷонов С. Г., 1969, с. 49–85

онҳо шахри Янгикент (воқеъ дар поёноби дарёи Сир) буд. Ашрофи феодалии ғузҳо кӯчманчиён ва зироаткорони қаториро беш аз пеш истисмор мекарданд. Авҷ гирифтани зиддиятҳои синғӣ дар муҳити ғузҳо сабабгори дар ҳудуди асрҳои X–XI аз по афтордани давлати сирдарёии ғузҳо гардид.

Чанғҳои пайдарпай бо мардуми муқимии ҳамсоя манбаи доимии афзоиши сарвати ашрофи қавму қабилавии ғузҳо буд. Барои дағғи ҳуҷуми онҳо дар гирдоғирди воҳаҳо истеҳқомоти зиёде месоҳтанд. Аз тарафи дигар, эҳтиёҷ ба ғалла, муబодилаи озуқаворӣ дар байнӣ ҳочагиҳои муқимӣ ва кӯчманҷӣ ғузҳоро водор менамуд, ки бо аҳолии зироаткори воҳаҳо робита баркарор кунанд.

Дар аввал амалиёти Мунтасир хеле муваффакиятнок давом намуд. Вай қувваҳои аскарии Насри Илокхонро торумор карда, 18 нафар сарлашкарони қароҳониро асир гирифт. Лекин ба зудӣ дар байнӣ Мунтасир ва саркардаҳои ў дар бобати тақсими ғаниматҳои ҳарбӣ мунокиша ва носозиҳо сар шуд. Мунтасир, ки дар миёни аҳолии Мовароуннаҳр такягоҳе надошт, аз тарси он ки рӯзе саркардаҳояш бо Қароҳониҳо созиш намуда, ба ў хиёнат накунанд, ба ҷустуҷӯи иттифоқчиёни дигар қарор дод. Ў дар охирҳои тирамоҳи соли 1003 бо 700 нафар аскари савора ва пиёда аз дарёи Аму гузашта, ҳост мавқеи ҳудро дар Абевард ва Нисо (дар қарии Ашкодри ҳозира) мустаҳкам кунад, лекин дар ин ҷо ба дастаи ҳарбии Хоразмшоҳ дучор омада, шикисти саҳт ҳӯрд ва пас аз ин бо аскарони боқимондаи ҳуд боз аз нав ба Мовароуннаҳр рӯ овард.

Дар муборизаи минбаъда зидди Қароҳониҳо Мунтасир қувваи ҳарбии дар Бухоро гузаштаи Насрро шикаст дод. Дар натиҷаи ин муваффакияти Мунтасир дар як қатор маҳалҳои Мовароуннаҳр ҳаракати аз нав баркароркунии ҳокимиёти Сомониён сар шуд. Сардори дастаи ғозиҳои Самарқанд ҳорис, ки бо лақаби Ибни Аламдор машҳур гардида буд, бо қувваи сеҳазорнафараи ҳуд ба Мунтасир пайваст. Файр аз ин, шайҳҳои шаҳр садҳо ғуломонро мусаллаҳ намуданд. Ниҳоят, ғузҳо низ дубора омада ба Мунтасир ҳамроҳ шуданд. Ба ҳамин тарик, Мунтасир лашкари ҳудро пурқувват кард ва дар ҷангӣ назди Бурнамад ғалабаи қалоне ба даст оварда, қувваи асосии Насри Илокхонро торумор намуд.

Бо вучуди ин, муваффакияти ҳарбӣ Мунтасир мавқеи ҳудро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда натавонист, зеро Илокхон фавран қувваҳои тоза ҷамъ намуда, дар чӯли байнӣ Ҷиззах ва Ҳавос ба ў ҳуҷум овард. Ғузҳо, ки дар ҷангӣ назди Бурнамад ғанимати зиёд ба даст дароварда буданд, дар ин муҳориба иштирок кардан наҳоста, ба маҳалли бодиянишини ҳуд ақиб гаштанд. Илова бар ин, дар вакти нозукии кор яке аз сарлашкарони бузурги Мунтасир ба ў хиёнат намуда, бо 4 ҳазор аскар ба тарафи Илокхон гузашт. Ин буд, ки Мунтасир фишори Қароҳониҳоро бартароф карда натавониста, маҷбур шуд, ки ба тарафи Ҳурросон рӯ ба гурез ниҳад.

Лекин ҳатто пас аз ин ҳам Мунтасир аз фикри дубора таъсис намудани давлати сомонӣ даст накашид. Ў ба зудӣ аскар ҷамъ намуда, дағғаи ҷорум ба Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Вале ин дағғаи ҳам дар натиҷаи хиёнати сарлашкаронаш мағлуб гардид ва ниҳоят дар сари соли 1005 ба дasti яке аз роҳбарони қабилаҳои бодиянишин күшта шуд.

Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора баркарор намудани ҳокимиёти ин хонадон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҳуд маҳрум гардида, аз тарафи гурӯҳҳои асосии аҳолӣ пуштибонӣ намедиданд, кӯшиш ва фаъолияти шахсии Мунтасир ҳеч як натиҷае набаҳшид.

Пас аз марғи Мунтасир мубориза барои тақсими мероси давлати сомонӣ факат дар байнӣ Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қароҳониён давом мекунад.

Халқи точик дар давраи салтанати Ғазнавиён

Давраи ҳамчун як маркази сиёсӣ сар бардоштани Ғазнин ҳанӯз аз аввалҳои нимаи дувуми асри X сар мешавад.²

Дар сарчашмаҳои таъриҳӣ Сабуктегин ҳамчун асосгузори сулолаи Ғазнавиён дар асри X эътироф гардидааст.³ Зоро Сабуктегин на фақат истиқтолияти Ғазнинро таъмин намуд, балки заминҳои ҳавзаи дарёи Кобулро ба он ҳамроҳ намуда, хоки давлати худро васеътар кард. Илова бар ин, ба ивази кӯмаке, ки ба амири сомонӣ Нӯҳи II расонида буд, хокимияти Хуросон низ ба ихтиёри ў гузашт. Сабуктегин дар соли 997 вафот намуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки писари бузурги ў буд, вориси қонунӣ ҳисоб мешуд. Лекин Сабуктегин дар вакти қасалии худ писари хурдаш Исмоилро валиаҳд эълон намуд. Ба ин тарик, пас аз вафоти ў Исмоил ба таҳт нишаст. Аммо ҳукмронии ў зиёда аз 7 моҳ давом накард. Дар мамлакат саркашӣ ва исёҳҳои феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳокимияти марказӣ қувват гирифт. Маҳмуд аз вазъият истифода намуда, бо қувваи лашкар ба Ғазнин равон шуд ва Исмоилро шикаст дода, салтанатро ба дасти худ гирифт.

Вакте ки дар соли 999 давлати сомонӣ аз тарафи шимол ба ҳучуми Қароҳониҳо дучор гардид, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён барҳоста, тамоми Хуросонро ба таҳти тасарруфи худ даровард.

Аз тарафи халифаи Бағдод шинохта шудани салтанати Маҳмуд ва ба ў дода шудани лақабҳои ифтихорӣ асоси ҳукмронии Маҳмудро хеле мустаҳкам намуд. Дар соли 1002 Маҳмуд Систонро ишғол кард.

Аввалҳо дарёи Аму ҳамчун сарҳади байни Ғазнавиён ва Қароҳониён мукаррар гардида буд. Соли 1008 дар ноҳияи Балҳ мӯҳорибаи шадиде дар миёни қӯшунҳои ғазнавӣ ва қароҳонӣ ба амал омада, бо ғалабаи комили Маҳмуд анҷом ёфт. Ин ҳолат мавқеи Маҳмудро дар тамоми Хуросон мустаҳкам намуд.

Дар айёми ҳукуматдории Маҳмуд (998–1030) давлати ғазнавӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид.⁴

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба ҳиндустон лашкар кашид. Асли мақсад аз ин ҷангҳое, ки дар таҳти шиори «ғазовот» бурда мешуданд, фақат ғорат кардани ҳиндустон ва ба даст даровардани сарватҳои ин сарзамин буд.

Ҳамаи ин лашкаркашиҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барои ҳалки ҳиндустон ҳаробӣ ва бадбаҳтиҳои аз ҳад зиёде овард. Сарбозони ў аҳолиро тороч мекарданд, ёдгориҳои гаронбаҳои таърихиҳо несту нобуд менамуданд. Маҳмуд на танҳо шаҳрҳоро вайрон карда ба яғмо мебурд, балки нисбат ба аҳолӣ низ аз ҳеч гуна ваҳшоният рӯй

² Таърихи сиёсии Ӯазнавиён дар ин асарҳо муфассалан баён шудааст: Бартольд В.В., 1963 б, с. 322 ва мобаъд; Йосворт С. Е., 1963, р. 35–47; 227–268; очерки мухтасар ниг.: Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 242 ва мобаъд; Spulýr B., 1952, 8. 111–124.

³ Маълумоти оид ба аслу наасаб ва давраҳои аввали зиндагии Сабуктегин, ки дар «Панднома» оварда шудааст, ба тавассути бâъзе сарчашмаҳои асримиёнагӣ, аз ҷумла асари Муҳаммади Шабонгорӣ (асри XIV), «Мачма-ул-ансоб» (ба тариги иғтибос) то замони мо расидааст. Дар ин асар гуфта мешавад, ки Сабуктегин аслан аз тоифаи барҳони Туркистон мебошад. Вай дар айёми ҷавонӣ ба дасти габилаи турк-мани тухсӣ асир афтода, чор сол подаи онҳоро мечаронад ва пас ба тоҷирони Мовароуннаҳр фурӯҳта мешавад (ЛО ИВАН СССР. С-372, вар. 144, 145). Доир ба «Панднома» ҳамчун манбаи мархилаҳои аввали таърихи Ӯазнавиён ниг.: Йосворт С.Е., 1965.

⁴ Муфассалан ниг.: Якубовский А.Ю., 1934; Nasim M., 1931.

намегардонид. Масалан, ў дар соли 1019, пас аз ишғол кардани қальяи Маҳован (ё худ Мохобон), ба сабаби он ки ҳокими қалья пеш аз омадани вай гурехтааст, та моми сокинони онро қатли ом намуда буд.

Султон Маҳмуд дар лашкаркашии соли 1019 илова бар ҷавохирот ва дигар сарвати фаровон 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазнин овард. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ қайд мекунанд, микдори асирони овардаи Маҳмуд то дараҷае зиёд буд, ки биноҳои мавҷудаи шаҳр кифоя накард ва барои ҷойгир кардани онҳо ба соҳтмони биноҳои маҳсус шурӯй намуданд.

Дар солҳои 1010–1011 Султон Маҳмуд ба сарзамини Ғур (вилояте дар Афғонистони кунунӣ) ҳуҷум оварда, ба ивази доддани талағоти зиёд як қисмати онро ишғол кард. Ў дар соли 1017 аз кӯшта шудани Маъмуни Хоразмшоҳ истифода бурда, Хоразмро забт кард ва онро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Инчунин дар соли 1024 бо лашкари зиёд ба Балх омад ва бо баҳонаи ин, ки меҳоҳад зулми Али-тегини Қарохониро аз сари аҳолии Мовароуннаҳр дур кунад, аз дарёи Аму гузашта Ҷағониён, Қабодиён, Ҳатлон ва баъзе ҷойҳои дигарро ба даст даровард. Илова бар ин, дар соли 1029 Райро ишғол намуда, ҳокими онро ба ҳабс гирифт ва ғаниматҳои дарёфт кардаашро ба Ғазнин фиристонид. Ба ин тарика, аз қисматҳои шимолӣ ва шимоли гарбии хиндустан сар карда, то Ҷағониёну Хоразм ва дар ҳудуди Эрони имрӯза то Исфаҳон ва Рай вилоятҳои сершумор ба давлати Маҳмуди Ғазнавӣ доҳил гардиданд.

Лашкаркашиҳои истилогаронаи Маҳмуди Ғазнавӣ, маҳсусан ҷангҳои дар хиндустан бурдаи ў, ки сарчашмаи асосии сарватмандии султон, гвардияи вай ва лашкариёнашро ташкил менамуданд, дар айни ҳол ҳалқи меҳнатиро ба муфлисӣ ва маҳрумиятҳои гирифттор мекарданд. Дар арафаи ҳар як лашкаркашӣ аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои бисёре ситонида мешуд. Ин тарика, андозҳо то дараҷае зиёд буд, ки ҳалқи заҳматкаш пас аз адо кардани он, ҳатто аз воситаҳои рӯзгузаронии худ низ тамоман чудо мегардид. Аз ин сабаб ҳочагии мамлакат торафт рӯ ба вайронӣ ниҳода, воҳаҳои зироатӣ ва наҳроҳо обёри дар аксарияти маҳалҳо аз кор мемонданд.

Дар натиҷаи паст рафтани ҳочагии қишлоқ соли 1011 дар Ҳурасон қаҳтӣ рӯй дод. Барвакт омадани сармои зимистон ва камборонии айёми баҳорон ба ниҳоят кам шудани ҳосил боис гардид. Ин аҳвол вазъияти душвори аҳолиро боз ҳам саҳттар кард. Мувоғики маълумоти воқеаномаҳои таърихӣ дар як худи Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ ҳалок шудаанд. Бо вучуди он ки баъзан дар Нишопур то 400 ман ғалла ба фурӯш нарафта, дар бозор мемонд, лекин аҳолӣ то андозае қашшоқ шуда буд, ки барои ҳаридани он иқтидоре надошт. Дар соли қаҳтӣ мардум сагу гурбаҳоро кӯшта меҳӯрданд ва дар баъзе ҷойҳо, ҳатто гӯшти одамҳӯрӣ ҳам ба амал омада буд.

Маҳмуди Ғазнавӣ барои аз гуруснагӣ ва марг ҳалос кардани аҳолии Ҳурасон та моми васила ва имкониятҳоро дошт. Вале дар ин бора ҳеч як ҷориҷа қатъӣ надид ва факат барои намуд ба ҳокими Ҳурасон амр дод, ки ба камбағалон як маблағи ноҷизе кӯмаки пули расонад.

Султон Маҳмуд гоҳо баъд аз лашкаркашиҳои навбатии худ ба умрону обод намудани пойтаҳташ машғул мешуд, ки масҷид ва мадрасаи машҳури Ғазнин аз ҷумлаи бинокориҳои ўст. Лекин соҳта шудани ҳар як иморат ба сари аҳолӣ маҳрумият ва мусибатҳои зиёде меовард. Тахтасангӣ мармар ва дигар сангҳои пурқимате, ки дар тоқҳо ва саҳни масҷиди ҷомеи Ғазнин кор фармуда шудаанд, чи навъе ки сарчашмаҳо ҳабар медиҳанд, ҳама аз ҷойҳои дурдаст бо қувваи ҳалқ қашонида

шуда буданд. ҳатто ҳарочоти ҳарсолаи боғи Дилкушои Маҳмуд, ки дар Балх воеъ гардида буд, комилан аз тарафи аҳолии ин шаҳр адо карда мешуд.

Маҳмуд тамоми аҳолии мамлакатро ба ду гурӯҳ – ба қувваҳои мусаллаҳ ва ҳалқи оддӣ тақсим мекард. Ӯ ба аскарон моҳона медод ва ба ивази ин аз онҳо талаб менамуд, ки ҳама гуна амри ўро бо садоқат иҷро кунанд. Вай барои ин ки гӯё ҳалқи мамлакатро бо қувваи аскари худ аз ҳуҷуми душманони ҳориҷӣ муҳофиза мекунад, аз аҳолии оддии заҳматкаш ҳам талаб мекард, ки ҳар як фармони ўро бе-гуфтугӯ ба ҷо оранд ва илова бар ин, андозҳои давлатиро адо карда истанд.

Султон Маҳмуд марди хеле ҳасис ва дар масъалаи ҷамъ кардани молу сарват бағоят ҳарис буд. Ӯ он ҳама сарвate, ки аз ҳиндустон ва дигар гӯшаву канорҳои мамлакат бо роҳҳои гуногун ҷамъ карда буд, дар ҳазина нигоҳ медошт. Муаррихи асри XV Мирҳонд дар далели ҳасисӣ ва ҳирсу ози Маҳмуди Фазнавӣ ҷунун ҳикояти ачибери овардааст: «Гӯянд, ки султон ду рӯз қабл аз вафоти худ фармон дод, то аз ҳазина дирам... ва динорҳои сурҳ ва анвои ҷавоҳири нағис ва ғайраро, ки дар айёми салтанат ҷамъ оварда буд, ҳозир карданд ва дар саҳни сафҳаи ариз (васеъ) ҳамаро бигустурданд ва он саҳн дар назари бинандагон бӯстоне менамуд, ки ба гулҳои мулавван аз сурҳ ва зард ва бунафш ва ғайра ороста бошанд. Султон ба ҷашми ҳасрат дар онҳо менигарист ва зор-зор мегирист ва баъд аз гиряни зиёд бифармуд, то ҳамаро ба ҳазина бибурданд ва фулусе аз он ҳама ҷинс ва нақд ба мустаҳике надод, бо он ки медонист, ки дар он ду рӯз ҷониширина ба сад талҳӣ ҳоҳад дод».⁵

Маҳмуди Фазнавӣ дар лашкаркашӣ ва ҷангҳои горатгарона мақсади асосии ҳудро бо шиори ғазовот – ҷангни мӯқаддаси ислом мепӯшонид, ки ба туфайли ин аз тарафи ҳалифа ҳимоят медиҳ ва хеле мусулмонони мутаассиби «ғазоталаб»-ро ба қӯшуни худ гирд меовард. Илова бар ин, ӯ ҳудро пайрави мазҳаби суннӣ (ки дар он вакт мазҳаби ҳукмрони ислом буд) эълон намуда, ба мӯкобили ҳама гуна норозигиҳо ва ҳаракатҳои зидди тартиботи феодалӣ, ки беш аз ҳама дар сурати ақидаҳои бидъатомези қарматиҳо, исмоилиҳо, шииҳо ва аҳли дигар ҷараёнҳо зоҳир мегардиданд, мубориза мебурд. Вай молу мулки тарафдорони ин ҷараёнҳоро мусодира намуда, бо ин роҳ низ сарвати бисёреро ба дасти худ ҷамъ мекард. Ба ин тарик, Ҷътиқод ва тарафдории садоқатмандони Маҳмуд нисбат ба мазҳаби суннӣ фақат як восита буд, ки бо ин роҳ ӯ мавқеи ҳокимияти ҳудро мустаҳкам мекард ва сарваташро меафзуд.

Маҳмуди Фазнавӣ ба корҳои таҷассуси давлатӣ ҳам ниҳоятдараҷа аҳамият мебод. Ғайр аз ҷосусони маҳфие, ки дар ҳузури ҳар як ҳоким гузашта мешуданд, дар пеши ӯ маъмури маҳсус низ бо унвони «мушриф» кор мекард, ки аз вазъияти доҳилӣ, кордорӣ ва аҳволи рӯҳияи ҳокимон ҳабар дода меистод. Султон Маҳмуд ҳатто аз паси фарзандони худ ва аз он ҷумла Масъуд, ки валиаҳди салтанат буд, ҷосус мегузашт.

Султон Маҳмуди Фазнавӣ ба қӯшуни сершумори хуб ташкил ва мусаллаҳшуда така мекард. Дар ихтиёри ӯ бисёр филҳои ҷангӣ, барои муҳосираи қалъа мосинҳои сангандоз, барои убури дарё пулҳои шиновар мавҷуд буданд. Нафароти зиёди қӯшуни султонро ғуломони зарҳарид ва таълими ҷангигирифта ташкил мебоданд. Дастанҳои сарбозони ғулом аз туркҳо ва ҷанговарони дигар ҳалқҳо фароҳам меомад, ки дар байнӣ онҳо тоҷикон кам набуданд.⁶

⁵ Равзату-с-сафо, с. 38.

⁶ Дар бораи яргу аслиҳа, таркиб ва ташкили ғӯшуни Маҳмуди Ҳазнавӣ ва ворисони наздики ӯ ниг.: Йосворт C.E., 1960; 1963, p. 98–128

Султон Махмуд ҳакко, ки сарлашкари бузург ва ҳокими гаюру сохибираодае буд. Ў дар бораи ҳашмат ва шавкати зоҳирӣ давлати худ ғамхорӣ карда, биноҳои зебову муҷаллал месоҳт, ба шоирону уламои дарбор сарпаратӣ менамуд. Аммо вай дар роҳи тараққиёти ҳочагии кишлӯқ ягон коре накард. Дар аҳди ў зироат ба ҳаробӣ рӯ оварда, равобити иқтисодии байни вилоятҳои ҷудогонаи мамлакат заиф гардид. Ноустувории давлати барපокардаи султон Махмуд, ҳусусан пас аз вафоти ў (с. 1030), боз ҳам равшантар зоҳир шуд.

Салҷуқиҳо ва сӯкути давлати Ғазнавиён

Як ғурӯҳ амалдорони олимакоми дарбори ғазнавӣ бо сардории ҳоҷиб ба васијати султон Махмуд амал намуда, писари ҳурди ў - Муҳаммадро ба таҳт нишонданд. Вале писари бузурги вай - Маъсӯд аз ин ҳол боҳабар шуда, ба муқобили Муҳаммад сар бардошт. Маъсӯд ба ҷашмони Муҳаммад мил қашида, ўро бо фарзандонаш дар қалъае ҳабс кард ва салтанатро ба дасти худ гирифт.

Дар давраи ҳукumatдории Маъсӯд (1030–1041), ки дар ҳарисӣ ва ҳасисӣ аз падари худ мондани надошт, тороч гардидани аҳолӣ аз ҳад гузашт. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона ба воситаи ришвагирий ва андозҳои ғайриқонунӣ ҳалқро тамоман ҳонахароб менамуданд. Азбаски як қисми сарвати бо ин роҳҳо ғуншуда ба тарики тӯҳфа ва пешкаш ба султон дода мешуд, ў на ин ки бар зидди ин қабил беадолатиҳо мубориза намебурд, балки онро бо ҳар васила пуштибонӣ мекард.

Маъсӯд нисбат ба Қароҳониҳо ҳамон сиёсати падари ҳудро давом медод ва кӯшиш менамуд, ки ҳама вакт бо онҳо муносибати дӯстонai ҳамсоявӣ дошта бошад, зеро дар чунин шароите ки шӯришҳои ҳалқ ва задухӯрдҳои дохили мамлакат кувват мегирифт, равияни душманона доштани Қароҳониҳо барои давлати ғазнавӣ хеле ҳаҷфовар буд. Мактуби зерини Ҳоразмшоҳ Олтунтош, ки дар соли 1030 ба Маъсӯд навиштааст, моҳияти ин муносибатро равшан нишон медиҳад: «Ошкор аст, ки амири марҳум (Махмуди Ғазнавӣ) барои ба таҳти ҳонӣ нишастани Қодирхони Қароҳонӣ кӯшиши зиёде намуда, сарвати беандозае ҳам дар ин роҳ сарф кард. Ҳоло зарур аст, ки ўро ҳимоя кунем, то ки дӯстии байни мо ва ў мустанҳам гардад. Онҳо (Қароҳониҳо) дӯстони ҳақиқии мо наҳоҳанд шуд, вале дар ҳар сурат дар зоҳир муносибати дӯстии ҳудро бо мо нигоҳ дошта истода, дигаронро бар зидди давлати ғазнавӣ наҳоҳанд шӯронид».⁷

Ҳоразм, ки зоҳирان дар тобеяни Ғазнавиён бошад ҳам, вале амалан ҳамчун давлати мустақиле буд, дар ҳалли тақдири давлати ғазнавӣ роли бағоят қалоне бозид. Агарчанде Маъсӯд пас аз марғи Олтунтош барои кам карданӣ ҳуқуқи ҳуқмрони Ҳоразм ҷораҳои лозима дид, аммо мамлакатро боз ба дасти ворисони ў бокӣ гузашт. Маъсӯд унвони «Ҳоразмшоҳӣ»-ро ба писари ҳуд дода, писари Олтунтош ҳорунро ҳамчун ноибуссалтана ба ҳуқмронии Ҳоразм таъян кард. Албатта, ин рафтори Маъсӯд ба фарзандони Олтунтош таъсири бад накарда наметавонист. Ин буд, ки ҳорун бо Алитетини Қароҳонӣ ва салҷуқиҳо муносибати дӯстӣ баркарор намуда, дар соли 1034 Ҳоразмро мустақил эълон кард ва номи султони ғазнавиро аз ҳутба бардошт. Дар баҳори соли 1035 ҳорун ба Ҳурросон лашкар қашид. Фарзандони Алитетин (ҳуди Алитетин дар соли 1034 вафот карда буд) ҳаракати ҳорунро ҳимоя карда, аз тарафи дигар, ба сарзамини Ғазнавиён ҳӯҷум намуданд. Лекин вакте ки ҳорун дар рӯзҳои аввали лашкаркашӣ ба дасти ғуломони ҳуд, ки ба Маъсӯд фурӯҳта шуда буданд, катл гардид, фарзандони Алитетин ба Самарқанд

⁷ Байҳагӣ, 1962, с. 108

баргаштанд. Масъуд ба музокироти оштй бо Қарохонихо шурӯй намуд, ки ба туфайли ин гуфтугузор дар байни онҳо алоқаи дўстӣ ва хешӣ барқарор гардид. Ба ҳамин тариқ, ҳавфи ҳучуме, ки аз тарафи Хоразм ва Қарохониён ба давлати ғазнавӣ таҳдид мекард, бо роҳи дипломатӣ бартараф карда шуд.

Дар худи ҳамон соли 1035 Масъуд мебоист ба мӯқобили туркони салҷуқӣ, ки ба Ҳурисон ҳучумовар шуда буданд, лашкар бикашад. Султон Маҳмуд дар давраи мубориза бар зидди Қарохонихо, ки барои Мовароуннаҳр мебурд, ба як гурӯҳи Салҷуқиҳо барои маскан намудан дар шимоли Ҳурисон ба онҳо рухсат дода буд. Кӯшиши озод шудан аз ҷабри андозҳои вазнин ва ба даст овардани замину ҷаро-гоҳҳои нав борҳо боиси исён намудани Салҷуқиҳо гардид. Мубориза аввалҳо гоҳ ба фоидай Салҷуқиён Ҳурисон ва гоҳ ба фоидай ҳукумати ғазнавӣ давом менамуд. Соли 1035 ҳучуми нави Салҷуқиён оғоз ёфт. Масъуд аз Нишопур қувваи зиёди ҳарбиро бар зидди салҷуқиҳо ба Нисо равона намуд. Дар ин муҳориба, агар-чанде аввал аскарони ғазнавӣ ғалаба ба даст оварданд, лекин салҷуқиҳо ба қарор-гоҳи онон шабоҳун зада, ба лашкари Масъуд зарбаи саҳт доданд.

Баъдтар Салҷуқиён ба Ғазнавиён якчанд мартаба зарбаҳои саҳт ворид оварда, қисми зиёди Ҳурисон, аз чумла, Нишопурро ишғол карданд. Султон Масъуд тамоми қувваҳои аскари ҳудро ҷамъ карда, ба сӯи истикоматгоҳи Салҷуқиҳо ҳаракат намуд. Баҳорони соли 1040 дар наздикии Данонакон (Тошработи ҳозира) муҳорибаи ҳалқунанда ба вуқӯй пайваст.

Дар натиҷаи ин муҳориба (аз рӯи маълумоти сарҷашмаҳо мумкин аст онро яке аз ҳуинтиарин ҷангҳо дар таърихи ҳалқҳои Осиёи Миёна донист) салтанати Ғазнавиҳо дар Ҳурисон ба таври доимӣ хотима ёфт. Дар баробари тамом шудани ҳарбу зарб сардори Салҷуқиҳо - Туғрал дар майдони ҷанг таҳте ороста бар он нишаст ва ҳудро ҳокими кули Ҳурисон эълон намуд.⁸ Бояд қайд кард, ки аъёну ашрофи шаҳрҳои Марву Нишопур, ки манфиатҳои онон аз тарафи Ғазнавиҳо маҳдуд карда шуда буд, ба Салҷуқиҳо кӯмаки бузурге расониданд.

Султон Масъуд аз дарёи Марвурруд гузашта, ба Ғазнин омад, vale бо вучуди ин, ў барои дубора ҷамъ кардани қувваи ҳарбӣ бар зидди Салҷуқиҳо ҷуръат накард. Зоро ба вай аён буд, ки дар миёни оммаи васеъ ҳимоят наҳоҳад дид. На аъёну ашрофи ба мӯқобили марказият сар бардошта, на аҳолии аз хироҷу андозҳои бешумор муфлисгардиҳаи Ҳурисону Тахористон, на мардуми гирду атрофи Ғазнин, Систон ва мамлакати қӯҳистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати Ғазнавиёнро надоштанд. Дар муҳорибаи назди Данонакон аз душман рӯ ба ғурез ниҳодани ғурӯҳ - ғурӯҳ аскарон, ки Масъуд бо ҷашмони ҳуд дида буд, ба ин ҳол ҳеле равшан ғувоҳӣ медод. Аз ин сабаб Масъуд ба қароре омад, ки бояд ҳар ҷи зудтар ба ҳиндустон рафта, дар он ҷо лашкари пурқувват ҳозир намояд, то ки ба ин восита боздоштани ҳаракати Салҷуқиҳо мумкин гардад.

Чунон ки Байҳақӣ менависад, Масъуд пеш аз ба ҳиндустон сафар кардани ҳуд ба Арслонхон номае фиристода, дар муборизаи зидди Салҷуқиҳо аз ў кӯмак ҳост. Сипас, вай амр дод, то бародарааш Муҳаммадро, ки ҳамроҳи ў ба ҳиндустон рафтани буд, аз ҳабс бароваранд. Тарафдорони Муҳаммад бо ҳам забон як карда, ба Масъуд ҳучум намуданд ва ўро ба ҳабс гирифта, Муҳаммадро ба султонӣ бардоштанд. Масъуд баъди чанд рӯзи дигар ба дasti одамони Муҳаммад кушта шуд (с.1041).

⁸ Доир ба ин муҳориба маголаи маҳсусе ҳаст: Заходер Б.Н., 1943.

Мавдуд – писари султон Масъуд дар баробари шунидани қатли падараш дар мохи апрели ҳамон сол ба Фазнин омада, худро султон эълон намуд. Пас дар ҷанги назди Динур (Фатҳобод) қувваи ҳарбии Муҳаммадро шикаст дода, ўро тақрибан бо ҳамаи фарзандонаш ба қатл расонид.

Мавдуд на факат муқобилати бародарони тоҷутаҳтталаби худро бартараф карда тавонист, дар айни замон, ба нигоҳ доштани Фазнин ва ҳам Тирмизу Балҳ дар дасти худ муваффақ гардид. Пас аз ин ба зудӣ дар ҳиндустон қӯшуни пурқуввате фароҳам оварда, ба муқобили Салҷуқиҳо равона намуд. Вале Салҷуқиҳо ин қувваи султони ғазнавиро ҳам торумор карданд. Ниҳоят Мавдуд бо подшоҳони ҳиндустон, Туркистон ва дигар қишварҳои ҳамсоя иттифоқ баста, дар солҳои 1049–1050 бо қувваи зиёде ба Ҳурросон ҳаракат намуд, аммо дар роҳ қасал шуда, ба Фазнин баргашт ва дар он ҷо вафот кард.

Дар соли 1059 Салҷуқиҳо Балҳро забт намуда, алоқаи байни Мовароуннаҳр ва давлати ғазнавиро буриданд. Баъд аз ин давлати Ғазнавиён рӯз то рӯз иқтидори худро гум кардан гирифт. Дар оҳири асри XII оҳирин султони ғазнавӣ ба дасти лашкари Ғур – давлати нав дар сарзамини Афғонистон, ки дар интиҳои асри XI ва ибтидои асри XII ба вучуд омада буд, асир афтод.

Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна қишвари қӯҳистониеро, ки дар саргахи ҳарирӯд воқеъ гардида, аз ҳирот то Бомиён ва ҳудуди Кобулу Ғазна вусъат дошт, «мамлакати Ғур» меномиданд. Ин мамлакат аз тарафҳои гарб, шимол ва шарқ бо сарзамињҳо мепайваст, ки аз қадимулайём, тоҷикон зиндагонӣ мекарданд. Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қабилаҳои қӯҳистонии тоҷик иборат буд.

Иқлими мусоид ва обҳои фаровони ин мамлакат барои хеле тараққӣ кардани зироат ва ҷорвопарварӣ имконият медоданд.

Муаллифони асрҳои X–XII ҳангоми тасвири мамлакати Ғур дар бораи мазраҳои атрофи қасабаҳои аҳолинишин, боғоти ангур ва дараҳтони мева, галаву раҳмаҳои зиёде, ки дар қӯҳсар ва доманаҳои қӯҳ мечариданд, ҳикоят кардаанд.

Дар мамлакати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олоти фулузӣ нисбат ба он замон ба дараҷаи ҳеле баланде расида буд. Силоҳ ва либосҳои ҷангии ин мамлакат бағоят шӯҳрат пайдо карда, аз ҷизҳои муҳими содиротӣ ҳисоб мешуданд.

Муаллифи асри XIII Ҷузҷонӣ, ки аслан аз Ғур аст, дар вақоевномаи таърихии ҳуд дар асрҳои IX–X ба қабилаҳо тақсим шудани аҳолии Ғур ва бо ҳам ҷангидани онҳоро зикр намудааст. Қӯшке⁹, менависад ё, бо қӯшики дигар дар ҳолати ҳарб буда, одамон доимо бо ҳисси адованӣ нисбат ба якдигар зиндагӣ мекарданд.¹⁰ Дар мамлакати Ғур муносибатҳои ғуломдорӣ мавҷуд буд. Маълумоти муаллифи асри X роҷеъ ба бурдани ғуломон аз Ғур дар ин бобат зимнан гувоҳӣ медиҳад.¹¹

Дар мамлакати Ғур бақияҳои демократияи ҳарбӣ ба муддати ҳеле тӯлонӣ давом намуданд.

Дар интиҳои асри X вилоятҳои чудогонаи ба сари ҳуд мустақили мамлакати Ғурро подшоҳчаҳо (маликҳо) идора мекарданд. Ин подшоҳчаҳо бештар ҳамчун пешвои қабила ва тоифаҳо буда, факат аҳёнан якчанд қабилаҳоро ба таҳти фармони ҳуд медароварданд. Ғуриҳо дар айни замон таомули қӯҳнаero риоя мекарданд:

⁹ Қӯшик ва истеҳкомот дар гарияҳои авлодӣ дар назар аст.

¹⁰ Ҷузҷонӣ, тарҷумаи Раверти, с. 318

¹¹ {удуд-ул-олам, 1930. в. 21 б.

дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипаҳсолор меистоданд, ки ҳукуматро байни худ баробар таксим карда буданд.¹²

Муносибати феодалий дар ин чо нисбат ба Мовароуннарх ва Ҳурросон қадре дертар роҳ ёфтанд. Дар зарфи асрҳои X–XI дар ин мамлакат муносибатҳои ним-патриархалӣ ва нимфеодалий ҳукмфармой мекарданд. ҳокимони вилоятҳои чудогона тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони маҳсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш «малик» ё худ «мехтар» (баъдҳо, ғуршоҳ), дар вилояти Тамрон ва Тамазон «варанд», дар Вармишон «вармишпат» меномиданд.

Дини ислом дар мамлакати Ғур ҳам ба мисли дигар вилоятҳои қӯҳистони тоҷик хеле суст ҷорӣ гардид. Ба ҳулафои араб мұяссар нашуд, ки ин мамлакатро ба таҳти тасарруфи худ дароваранд. Аҳолии озодидӯсти он муддати дуру дарозе ақидаҳои қадимаи мазҳабии худро нигаҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қабилаҳо дини исломро комилан қабул накарда буданд.

Истикори соҳти феодалий дар мамлакати Ғур, чи навъе ки дар тамоми Осиёи Миёна рух медод, дар баробари муборизаҳои шадиди синғӣ ба амал меомад.

Дар соли 907 дар ноҳияи хирот ва Ғур шӯриши ҳалқии қарматихо ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI) дар ҳусуси ин шӯриши чунин менависад: «Дар доманаҳои қӯҳистони Ғур ва Ғарҷистон марде бо номи «Бӯбилол» пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ў ҷамъ меомаданд... Аз вилояти хирот ва ноҳияҳои атроф одамони пуршумор ба ҳузури ў расида, савғанд ёд мекарданд; нафароти онҳо аз даҳ ҳазор мутаҷовиз буд... Ёғиҳо дар доманаи қӯҳи хирот падид омада, ошкоро ақоиди коғирон ва қарматихоро эълон карданд, онҳо аксар чӯпон ва зореъ буданд». ¹³ Ин шӯришро қӯшуни Исломи Сомонӣ бо як сурати бераҳмона фурӯ нишонд. Чи навъе ки сарчашмаҳо ҳабар медиҳанд, ин қабил шӯру ошӯбҳо дар маҳалҳои мухталифи қишвари Ғур борҳо ба вуқӯй омадаанд.

Оҳири асри XI дар Ғур айёми барқароршавии муносибати феодалий буд. Дар нимаи дувуми асри XI ва нимаи аввали асри XII доираи ҳокимияти маликҳои вилояти Мандеш хеле вусъат пайдо намуда, ба тамоми Ғур паҳн гардид. Дар миёнаҳои асри XII давлати феодалии Ғуриҳо таъсис ёфт.¹⁴

Ҳокимони Ғур баъзе вақтҳо исман ба шинохтани ҳокимияти олии Ғазнавиён маҷбур шуда бошанд ҳам, vale дар зарфи ҷандин даҳсолаҳо бар зидди ин сулола мубориза бурдаанд. Ниҳоят, онҳо заиф шудани давлати ғазнавиро фурсати мусоид дарёғта, истиклолияти худро аз нав ба даст оварданд ва дар аҳди ҳукмронии Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ ба қувваи бузурге соҳиб гардиданд.

Ин буд, ки Бахромшоҳ (яке аз оҳирин султонони ғазнавӣ) аз афзудани иқтидори Ғуриҳо ва шӯҳрат ёфтани Қутбиддин Маҳмуд тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна биёвард ва ба ҳабс ғирифта, пас аз ҷанде заҳр дода ҳалок намуд.

Бо вуҷуди ин, дигарбора тасарруф карданӣ давлати Ғур ба Бахромшоҳ мұяссар нағардид. Бахромшоҳи Ғазнавӣ дар ҷанд мӯҳорибаи шадиде, ки байни ў ва бародарони Қутбиддин ба амал омаданд, яқзайл шикаст ҳӯрд. Султон Алоуддини Ғурӣ дар оҳири мӯҳориба қӯшуни Бахромшоҳро торумор карда, худи ўро ба ғурехтан маҷбур намуд. Шаҳри Ғазна аз тарафи Алоуддин (1150–1151) ҳароб карда шуд.

¹² Ниг.: ба гуфтаҳои Ф. Энгелс дар бораи ду пешво доштани ирокезҳо дар шароити демократияи ҳарбӣ (К. Маркс ва Ф. Энгельс Соч., т. 21, с. 96, 129).

¹³ Низомулмулк, 1949, с. 218–219.

¹⁴ Bosworth C. E., 1961; 1968 a, p. 159–166; Массон В. М., Ромодин В. А.. 1964, с. 255–265.

Вале муборизаи Фазнавиён ва Ғуриҳо бо ин ҳама ба итмом нарасид. Дар соли 1186–87 бародарзодаи Алоуддин – Ғиёсиддин Мухаммади Ғурӣ дар яке аз ҷанғо оҳирин хонадони ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур - Ҳисравмаликро асир карда, ба пойтахти давлати Ғур - Ғирӯзкӯҳ фиристод. Бо ҳамин салтанати Фазнавиён тамоман аз миён бардошта шуд. Ғуриҳо ҳокимияти Фазнавиёнро барҳам дода, ҳукмрони давлати бузурге гардиданд, ки дере нагузашта ҳудуди он дар натиҷаи футухоти минбаъдаи онҳо хеле вусъат пайдо намуд. Маркази ин давлат ҳамоно Ғур буд.

Султонони Ғур қувваи зиёдеро ташкил мекарданд. Дар ихтиёри онҳо қӯшуни пуршуморе буд, ки дастаҳои низомии қабилаҳоро низ дар бар мегирифт. Ғайр аз ин, онҳоро ашрофи феодалии тоҷик дар қӯҳистони Бадаҳшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ менамуданд. Дар оҳири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон) ва Ӯзбекистони қунунӣ, аз ҷумла, ноҳияи Ваҳш, Ҷагониён, Шугнон ва Ваҳон ба ҳайъати давлати Ғур доҳил карда шуданд.

Солҳои 1152–1206 дураҳшонтарин давраи таърихи мамлакати Ғуриҳо ҳисоб мешавад. Пешрафти бузурги иқтисодӣ ва маданий давлати Ғур низ ба ҳамин давра алокаманд аст. Лекин азбаски мамлакати Ғуриҳо нисбат ба дигар маҳалҳои Осиёи Миёна хеле ақибмонда буд, ин пешравӣ дер давом накард.

Салҷуқиҳо ва Низомулмулук

Ҷангиги Дандонақон, ки дар соли 1040 сурат гирифта, тақдири давлати Фазнавиёнро ҳал карда буд, боиси тамоман ба Ҳурросон соҳиб шудани Салҷуқиён гардид.¹⁵

Туғралбеки Салҷуқӣ (1040–1063) пас аз ин ғалаба фавран ҳудашро «султон» эълон кард ва бародари ҳудро дар Ҳурросон гузошта, ба тарафи Гургон лашкар қашид. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ нафакат Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойҷонро ба таҳти тасарруфи ҳуд гирифт, балки як қисми вилоятҳои гарбии Эрони қунуниро низ ишғол намуда, дар соли 1055 пойтахти хилофати Аббосӣ шаҳри Бағдодро ба дasti ҳуд даровард ва салтанати давлати салҷуқиро расман эълон кард. Султон Туғрал Кирмон ва Форсеро низ забт намуда, дар Қавказ ба қӯшуни давлати Румия шикасти саҳт ворид овард.

Пас аз вафоти Туғрал бародарзодаи ӯ Алпарслон (1063– 1072) ба таҳт нишаста, ҳоки давлати салҷуқиро хеле вусъат дод. Алпарслон баъзе ҷойҳои Мовароуннаҳрро ба ҳуд тобеъ кард. Вай инчунин императори Румия - Романи IV Диогенро мағлуб намуд.

Дар вақти ҳукмронии Ҷалолиддини Маликшоҳ (1072–1092) ҳудуди давлати салҷуқӣ ба дарачае тавсса ёфт, ки аз соҳилҳои баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳади давлати императории Ҷин қарib тамоми мамлакатҳои исломии Осиё дар таҳти тасарруфи он қарор гирифтанд. Аммо пас аз фавти Маликшоҳ давлати паҳновари салҷуқӣ аз ҳам пош ҳӯрда, ба якчанд мулку давлатчаҳо тақсим шуда рафт.

Дар асри XII пойтахти давлати салҷуқии аҳди Санҷар (1118– 1157) шаҳри Марв буд. Ин шаҳр хеле тараққӣ карда, масоҳати бузургеро ишғол менамуд, қаналҳои зиёди обёрий ва маҳаллаҳои қалони пешаварӣ дошт. Марв ҳамчунин яке аз марказҳои маданий онвақта ба шумор мерафт. Ёқут чунин менависад: «Вақте ки ман онро (яъне Марвро.– Б.Ғ.) тарқ кардам, дар он ҷо даҳ қитобхонаи вакф мавҷуд

¹⁵ Бартольд В.В., 1963 в, с. 569–583; Заходер Б.Н., 1945. Таърихи минбаъдаи Салҷуқиён дар ин асар муфассалан тавзех ёфтааст; Bosworth C.E., 1968 а.

буд, ки дар бобати фаровонӣ ва бартарии китобҳои маҳфузгардида назири чунин як ганчинаи китобро дар олам надидаам».¹⁶

Дараҷаи маданияти Салҷуқиёни бодиянишин нисбат ба савияи маданияи халқҳои мутеъгардидаи Мовароуннаҳр ва Ҳурӯсон хеле паст буд. Кормандони дараҷаи дувум ва севуми давлати салҷуқиро як сӯ гузорем, худи «Салҷуқиёни бузург» низ аз дониш дур буданд. Масалан, Туграл ва Алпарслон, ҳатто савод ҳам надоштаанд.

Ин вазъият сабаб шуд, ки дар умури идораи ҳукумати Салҷуқиён мардони сиёсии маданинтарин халқҳои ин сарзамин - форс, тоҷик ва туркони муқими роли муҳиме бозанд. ҳамеша дар чунин мавриҷҳо фотеҳон дар таҳти таъсири халқҳои мутеъ, vale ҳеле маданий қарор мегирифтанд.

Бузургтарин арбоби давлатии аҳди салҷуқӣ Абӯалӣ ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ буд, ки дар Ҳурӯсон таваллуд ёфта, тақрибан 30 сол (1063–1092) дар замони ҳукмронии Алпарслон ва Маликшоҳ хидмати вазириро адо кардааст. Ӯ дар дарбори ин подшоҳон, алалхусус Маликшоҳ, обрӯй ва нуғузи бениҳоят пайдо намуда, лақаби «Низомулмулк»-ро гирифтааст. Низомулмулк як марди ҳеле оқил ва фозиле буд. Ӯ дар корҳои мамлакатдорӣ комилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён такя мекард ва барои эҳҳе намудани анъанаҳои маданияи он давра қӯшишҳои зиёде ба ҳарҷ медод.

Бештар бо ташабbus ва фаъолияти Низомулмулк усули идораи давлати салҷуқӣ ба тартиб андохта шуд. Чи навъе ки тамоми сарҷашмаҳои таъриҳӣ тасдиқ мекунанд, айёми ҳукмронии Салҷуқиён то як андоза давраи тараққиёти осоишта ва ривоҷи тиҷорату иқтисодиёти феодалий буд. Шаҳрҳо умрону обод гардида, дар онҳо миқдори пешавароне, ки бо дастаҷамъӣ ва муташаккиона кор мекарданд, ҳеле афзоиш пайдо намуд.

Лекин вазъияти оммаи меҳнаткаш дар замони Низомулмулк низ ҳамоно бад буд. Низомулмулк ба мақсади пешгирий кардани торочгариҳо, ки феодалон нисбат ба барзгарон раво медидаанд ва ин ҳол оқибат боиси кам шудани оидоти давлат мегардид, маҷбур шуд гузаронидани як қатор тадбирҳоро ба ҳокимони салҷуқӣ пешниҳод намояд. Ин тадбирот ҳудсариҳои сардорони ҳарбӣ ва иқтадоронро маҳдуд мекард, то ки мардум тамоман муфлис нагардад ва дар айни замон ба ҳукмронии худи феодалон осебе нарасад.

Низомулмулк барои марказиятнок шудани идораи давлат ҳам ҷораҳои муасисир пешбинӣ намуд. Вале ҳеч яке аз ин тадбирот бидуни ташкили дастгоҳи маъмурӣ, бидуни одамони доно ва босавод амалий намегардид.

Низомулмулк барои ташкил намудани мактабҳои олии диния – мадрасаҳо кӯшиши зиёде кард. Дар бисёр шаҳрҳо, аз ҷумла, дар Бағదод, Нишопур, ҳирот, Балҳ, Марв ва ғайра ин қабил мактабҳо таъсис ёфта, ба шарафи ташкилкунандай ҳуд унвони «Низомия»-ро гирифтанд. Программаи таълими мадрасаи «Низомия»-и Бағదод дар баробари аз ёд кардани Қуръон, ҳадисҳо ва дигар риштаҳои улуми динӣ, ҳамчунин илми ҳуқуқ, забон ва адабиёти араб, риёзиёт ва амсоли инро дар бар гирифта буд. Мадраса мебоист намояндагони табакаи амалдорро дар рӯҳи Ҷътиқод ба дини ислом тарбия карда, ба ин васила зумраи соҳибманасабро бо рӯҳониёни мусулмон наздик ва яқсон намояд. Ғайр аз ин, дастпарварони мадраса бояд аз болои мардум назорати диниро анҷом дода, онҳоро аз равияи исмоилия дур мекарданд.¹⁷

¹⁶ Ёғут, IV, с. 509

¹⁷ Tritton A.S., 1957, p. 102 ёт sъq; Makdisi G., 1961; Tījawi A.L., 1962.

Низомулмұлк инчунин дар бобати тавсеси тичорати хориңій чорақои лозима дид, аз чумла, ба бекор кардани бочкои зиёде, ки ба тараққиңін бозарғоні мамониат мекарданд, муваффақ шуд.

Баъзе муаррихон Низомулмұлкро берун аз хад ситоиш намуда, ҳамчун муборизи беҳбұдии халқ ба қалам медиҳанд. Албатта, ү ҳеч гоҳ чунин шахс набуд. Агар баъзе тадбироти пешбиникардаа вай худсарихои сардорони ҳарбій ва феодалонро маҳдуд намуда ва худи ү барои ба вучуд овардани мадрасаҳо ғамхорй карда бошад, пас ҳамаи инҳо факат барои мустаҳкам гардидаан иктидори Салчуқиҳо, барои ҳарчи бештар пур шудани ҳазинаи давлат хидмат мекардан.

Дар усули иқтаси тақтадарияни давлати Салчуқиён, пеш аз ҳама, манфиати айән ва ашроғи туркони салчуқті ба назар гирифта шуда буд. Ба тавассути иқтаси мадохили асосии мамлакат ба дасти айзои хонадони салтанатии Салчуқиён медаромад. ҳар яке аз айзои ин хонадон ба шаҳрхо ва вилоятхои чудогонаи зироати соҳиб шуда, даромади инро ба манфиати шахсии худ сарф мекардан. Хешу табори подшохони салчуқті ва сардорони ҳарбии онҳо низ бо роҳи иқтаси ба тамоми як деҳа ва ҳатто нохияе соҳиб буданд. ҳамаи ин, албатта, дар байни феодалони маҳаллій, ки пас аз ба сари ҳокимијати омаданы Салчуқиён аз қисми зиёди оидоти худ маҳрум шуда буданд, хисси эътиroz ва норизоятій ба вучуд меовард.

Неҳзати исмоилия

Неҳзати исмоилихо¹⁸ тақрибан мұддати чорсад сол дар таърихи Осиёи Миёна ва Эрон роли калоне бозй кард. Ф.Энгельс навишиша буд: «Оппозитияи револютсияның нисбат ба феодализм дар тамоми давраи асрхои миёна мавчұд буд. Ин оппозитсия мутобики шароити замон гоҳ дар шакли тасаввуф, гоҳ дар шакли бидъати ошкоро ва гоҳ дар шакли шўриши мусаллаҳ зохир мешавад».¹⁹ ҳамаи ин се шаклро дар марҳилаҳои гуногуни неҳзати исмоилия метавон мушохіда намуд.

Дар асри VIII исмоилихо – тарафдорони имом Исмоил, ки ҳафтумин авлоди Алӣ ва Фотима буда, аз тарафи падараш Ҷаъфари Содик мардуд гардидааст, як фирмәни хурди сўғияни шиаро ташкил мекардан.

Дар охир асри IX ҳангоми шўриши қарматай²⁰ ба исмоилихо мұяссар шуд, ки дар Мағриб ҳокимијати сиёсиро ба даст дароранд ва раҳбарияти фирмәни исмоилия қаріб дусад сол дар сари давлати пуриқтидори феодалай – хилофати Фотимиён, ки пойтахти он Миср (аз соли 974) буд, қарор гирифт.

Дар асрхои X–XI исмоилия, ҳамчун ҷараёні бидъатомези ба мазҳаби суннни ислом мухолиф, дар саросари Шарқи Миёна, хусусан дар Осиёи Миёна ва Эрон паҳн гардид. Исмоилихо аз фалсафаи Юнон истифода бурда, системаи томи таълимоти ратсионалиро инкишоф медиҳанд ва ба ин васила зиёйён, бисёр мутафаккирон ва ходимони барҷастаи давлатиро ба тарафи худ мекашанд. Дар Ҳурсон ва Мовароуннахр, ки аз Миср то ба ин ҷо роҳи якмоҳаи корвонист, ҳалифаҳои фотимиро ҳокимиони «ҷориқунандаи адлу инсоф дар рӯи замин» номида, аксарияти мардум ба ин макри воизони исмоилий бовар мекардан.

Дар охир асри XI исмоилихони Осиёи Миёна ва Эрон аз хилофати рӯ ба таназзул ниҳодаи Фотимий алоқаи худро бурида, ҳасан ибни Саббоҳро сардори худ интихоб намуданд. Дар Исфаҳон, нохияи Қазвин ва дигар вилоятхо шўриши халқ ба

¹⁸ Доир ба исмоилия ниг.: Беляев Е.А., 1957; Бертельс А.Е., 1959; Петрушевский И.П., 1966.

¹⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асархо, чилди 7, с. 361.

²⁰ Доир ба исмоилихо ва гарматихо ниг.: Styrn S.M., 1961–1962.

амал омад. Исмоилиҳо дар ноҳияи Қазвин давлатчаи худро таъсис карда, қальбаи Аламутро пойтахт қарор доданд. Онҳо як қатор қалъаҳои ишғолкардаи худро ба тақягоҳи мустаҳкам табдил дода, ташкилоти маҳфии террористии бар зидди ҳокимони салҷуқӣ нигаронидашударо барпо карданд. Фидоиёни ин ташкилот ба чусту ҷолоқӣ ва часорат ном бароварда буданд. Одамони мансуб ба аъёну ашроф аз ҳанҷари фидоии исмоилий чунон метарсидаанд, ки ҳамеша аз таги ҷома зиреҳ пӯшида мегаштанд.

Моҳи октябри соли 1092 Низомулмулк ба дасти террористони исмоилий қушта шуд. Исмоилиҳо баъдтар султон Санҷарро ҳам ба дараҷае тарсонида монданд, ки ўфиқри ба қалъаҳои исмоилий ҳӯҷум карданро тамоман аз сари худ дур кард.²¹

Табиист, ки неҳзати дар асрҳои X–ХІІ, дар шароити ҷамъияти гуногунтабака ва гуногунсинфи феодалий ҷараёнёфтани исмоилия аз ҷиҳати синфи табака яқранг набуд. Қувваи асосии «ҷанги занҷиҳо» ва шӯриши қарматиҳо аввал ғуломони занѓӣ, сонӣ дехқонони безамин ва тоифаҳои кӯчманҷии бадавӣ буданд. Аммо футиҳоти ин давра табакаҳои ашрофро, масалан, ашрофи ғуломдорро дар давлати қарматии Бахрайн ва ашрофи феодалиро дар давлати фотимиҳои Миср низ истифода намуд. Дар тамоми ҳаракати исмоилияи асрҳои IX–XI падидаҳои эътиrozи аҳли меҳнат, эътиrozи табакаҳои поини шаҳрро аз найрангбозихои табакаҳои болини ашроф, ки доимо мардумро фиреб медоданд, бояд фарқ кард.

Дар неҳзати исмоилия ҷаравӣҳои гуногун вучуд доштанд. Дар овони шӯришҳое, ки оммаи васеи дехқонон ва камбағалони шаҳр иштирок доштанд, шиорҳои маздакии баробарии моликият ва адлу инсоф, эътиrozҳои зидди зулму истибдод пайдо мешуданд. Дар вакти ҳамҷун ҷамъияти маҳфӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштани ташкилоти исмоилий ва муқаррар гардидани якчанд дараҷаи оғоҳӣ аз назарияи исмоилия фалсафаи ратсионалистӣ ба он роҳ мейбад.

Таълимоти исмоилиён умуман ба муқобили ҳанафияи ислом буд, ки дар аҳди ҳукмронии Салҷуқиён нафақат шарҳу бости озодонаи Куръон ва масъалаҳои илоҳӣётро, балки ҳама гуна таҳқиқоти илмӣ, ҳатто тадқиқи риёзиёт, ҳайъат, тиб ва амсоли онро манъ карда буд, як шакли эътиroz ба шумор мерафт.

Ҷиҳатҳои пешқадам ва пешрави идеологияи исмоилии асрҳои X–XI-ро бояд таъриҳан конкрет, дар заминаи воқеяияти беамони давр муайян кард. Мардонагии воизони исмоилий шоистаи таҳсин аст. Онҳо «дониши» худро, аз ҷумла, илмҳои ақлӣ ва дақиқро ба таъқиботи вахшатангез нигоҳ накарда, таблиғ ва интишор менамуданд.

Роли исмоилияи асрҳои IX–XI дар бобати нигоҳ доштани анъанаи афкори озод бағоят қалон аст. Бесабаб нест, ки аксари муаллифони маҳкамэътиқоди асримиёнагии ислом, аз қабили ан-Надим, Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Ҳазм, Низомулмулк исмоилиёнро хавфноктарин душманони дини ислом ва маҳқунандагони он номиданд. Бо вучуди ин, исмоилиёни оддӣ сoddадилона гумон мекарданд, ки онҳо «барои покизагии дини ислом мубориза мебаранд». Бо ҷунин усул, яъне «баҳри покизагии дин» ҷорӣ намудани ғояҳои таодуӣ ба бисёр бидъатҳои ҳалқии асри миёна хос мебошад.

²¹ Футиҳоти муусл ба давлати исмоилий зарбаи ҳалокатовар расонд. Соли 1256 ғалъаи Аламут аз по афтод ва сардори исмоилиҳо - Ҳуршоҳ ба ғатл расид. Пас аз ин исмоилиҳо дигар дар ягон ҷо ба сари ҳокимијат омада натавонистанд. Дар {индустан ва кишварҳои дигар фирғаи мазҳабии аз ҷамоат дури исмоилия то рӯзҳои мо бойӣ мондаанд. (Доир ба таърихи неҳзати асримиёнагии исмоилий ва давлати онҳо тадғиготи бисёре ҳаст, аз ҷумла: Hodgson M.G.S., 1955; LȢwis Й, 1966; Hodgson M. G. S., 1968.)

Қарохониён

Таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Қарохониён ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Манбаъҳои хаттӣ доир ба ҷараёни вуқооти сиёсӣ ва низоми давлати Қарохониён факат маълумоти ҷузъӣ медиҳанд. Муарриҳон ҳамеша ба умеди таҳқиқи сиккаҳои қарохонӣ буданд. Вале сиккаҳои қарохонӣ ҳамчун манбаи таъриҳи хеле мураккаб ва барои омӯзиш ниҳоят душворанд ва аз муҳаққиқ Ҷӯҳиёт ва дикқати ҷиддиро талаб менамоянд. Дар давоми даҳсолаҳои охир илми сиккашиносӣ роҷеъ ба таҳқиқи аҳди Қарохониён муваффақиятҳои муҳим ба даст овард, алалхусус, ҳалли як силсила масъалаҳои баҳснок ва, ҳатто тамоман омӯхтанашудаи таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои XI–XII муяссар гардид. Бо вуҷуди ин, на ҳамаи ҳулоса ва таҳминҳои муарриҳон ва сиккашиносон ба як дараҷа боварибахш ва тамоман исботшуда ба шумор мераванд, дар ин бобат ҳоло корҳои бузург, бисёр қашғиётҳои тоза ва таҷдиди назари баъзе ақидаҳо дар пешанд.

Дар байни таърихи сиёсии Қарохониён мо ба асарҳои машҳури В.В.Бартолд, ки беҳтарин намунаи таҳлили интиқодии аҳбору маълумоти номуназзам ва зидди яқдигари сарчашмаҳои хаттӣ мебошанд, истинод намудем. Ҳамчунин баъзе ҳулосаҳои эътиомдбахши сиккашиносон, ки ба саҳҳ ва мукаммал шудани мадракҳои манобеи хаттӣ имкон мебод, мавриди истифодаи мо буд.

Пайдоиши ҳуди сулола маълум нест, номи дар илм қабулшудаи он (Қарохониён ва гоҳо Илокҳо) тамоман шартӣ буда, муарриҳони асри XI аз ду унвони маъруф: қарохон ва илок гирифтаанд. Зоҳирان, ҳастии асосии давлати Қарохониён про қабилаҳои туркии яғмо ва чигилӣ ташкил мекарданд, ки дар ному лақабҳои давраи зуҳури қарохонӣ бештар дучор меоянд. Аввалҳо лақаби аз ҳама ойи Арслонҳон («арслон» – шер – нишони қабилавии чигилӣ) ва Буғроҳон («буғро» – шутурнишони қабилавии яғмо) хисоб мешуд.²² Тахминан аз миёнаҳои асри X ислом дини давлатии Қарохониён гардид. Дар вакъти оғози истилои Осиёи Миёна мақоми асосиро дар байни Қарохониён Алӣ ва ҳасани Буғроҳон ишғол мекарданд; чунон ки дар боло зикр карда шуд, ҳасани Буғроҳон соли 992 ба юриши Мовароуннаҳр сардорӣ карда, сипас, Наср ибни Алӣ ин вилоятро комилан тасарруф намуда буд. Ин ду ҳонадон, яке авлоди Алӣ («Алиён») ва дигаре авлоди ҳасан («ҳасаниён»), ҳанӯз дар охири асри X нуфуз ва иқтидори зиёде пайдо намуда, мулкҳои қалонеро соҳибӣ мекарданд.

Дар ин давра умуман давлати Қарохониён ба ҷандин амлوك тақсим шуда, ҳудуди онҳо ҳамеша тағиیر ёфта меистод. Соҳибони амлок ҳукуқ ва имтиёзҳои қалоне доштанд, онҳо метавонистанд ҳатто ба номи ҳуд пул бароранд. Мулкдорони хурд ҳам амлек ва ҳам амлекдорро иваз менамуданд. Алокон тобеият серзина буд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз ҳаводиси ҷангӣ талошҳои байнҳудӣ мебошад.²³

Дар вакътоҳо аввал имтиёзи сиёсӣ ба ҷониби авлоди Алӣ – «Алиён» буд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузурге соҳиб гардидаанд, ки дар ғарбу ҷануб кад-қади Амударё бо ҳудуди давлати газнавӣ тӯл мекашид, дар шарқ баро-

²² Тавсифи фарзияҳои оид ба пайдоиши ин сулоларо ниг.: Pritsak O., 1953, p. 21–22

²³ Маъсалаи ному լагаб ва силсилаи маротиби феодалий, ҳамчунин тамоми дигар мадракҳои сиккашиносии марҳалай аввали таърихи Қарохониён муфассалан дар ин асарҳо мавриди баррасӣ гарор гирифтаанд: Vasmyr R. 1930; Pritsak O., 1950; Pritsak O., 1953; Федоров М. Н., 1965.

дари Наср-Тұғанхон Қошғарро ба даст даровард. Дар ин овон сардорони сулола гоҳо аз байни намояндағони гуногуни хонадони «Алиён» ҳам хоста шудаанд.²⁴

Вале дере нагузашта кори хонадони дигар, яне «ҳасаниён» низ боло гирифт. Онҳо аз тарафи шарқ ба «Алиён» фишор оварданد. Бар тибқи маълумоти сиккаҳо, писари ҳасані Буғрохон – Юсуфи Қадархон дар соли 1005 Тұғанхонро ронда, Кошғарро соҳибй кард.²⁵

Тадричан хонадони «ҳасаниён» чунон иқтидор пайдо кард, ки пас аз фавти писарони Алӣ унвони ифтихорй ва лақабҳои олии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026/27 сардори Қарохониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатий бо дигар давлатҳо низ ў бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марғи ў (с.1032) писараш - Сулаймон лақаби «Арслонхон»-ро гирифта ба сари ҳокимият омад ва сардори Қарохониён гардид. Маркази амлокази хусусии ў шаҳрҳои Баласоғун ва Кошғар буданд. Бародари ў - Мұхаммад бо номи «Буғрохон», ки лақаби аҳамияттан дувум ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исфичоб ва Тироз барқарор намуд.²⁶ Пас, муваффақияти ин хонадон фақат дар эътирофи зоҳирини сулоладории онҳо ифода намеёфт. Онҳо ба тадрич «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилюятҳои нав ба навро соҳиб мешуданд. ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри Ўзғанди он пойтахти фотехи Мовароуннахр - Наср ибни Алӣ ҳисоб мешуд, ба таҳти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ў – Сулаймони Арслонхон ва Мұхаммади Буғрохон дохил гардид.²⁷

Мовароуннахри фатхкардаи Наср ибни Алӣ ҳам ба ихтиёри «ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мавароуннахри марказири ҳанӯз соли 1025 Алитегин, бародари Юсуфи Қадархон, зери даст карда буд.²⁸ Ҳар ду бародарон бо ҳам муроси намекарданд. Қадархон, зоҳиран, аз афзудани нуфузи Алитегин метарсид. Подшоҳи ғазнавий - султон Маҳмуд ҳам аз ў хавф мебурд. Бинобар ин онҳо бо ҳам забон як карда, соли 1025 якчоя ба Мовароуннахр ҳучум карданд.²⁹ Мулокотҳои ду подшоҳи маъруфи онвақта, ки бо зиёфатҳои бошуқӯҳ ва инъомҳои гаронбаҳо сурат мейёфт, бо қарори аз Алитегин (ба фоидай Қадархон) кашида гирифтани Мовароуннахр ва пайвастани риштai акрабой анҷом пазирифт. Вале ин ҳар ду қарор ҳам амалий нагардид. Султон Маҳмуд он қадар кувват гирифтани Қадархонро ҳам намехост. Алитегин боз солҳои дароз дар Мовароуннахр ҳукм ронда, унвони бодабдабай «Тамғоч Буғрохон»-ро қабул намуд³⁰ ва нисбат ба хешовандони худ тамоман мустақил гардид. Ачибаш ин ки Ғазнавиён дар давраҳои минбаъда ҳам аз

²⁴ Аммо дар байни олимон агидай ягонае нест, ки кадоме аз писарони Алӣ ва кай сардори сулола ва дорандай унвонҳои олий гардидает. Душвории ҳалли ин масъала, бешак, боз дар он аст, ки магоми зоҳирй дар силсилаи маротиби феодалий аксаран бо ҳокимият ва нуфузи амалий мувоғигат намекунад, ки баъзе мұхаттиғон инро фаромуш мекунанд.

²⁵Vasmýr R., 1930, с. 93–94; Давидович Е.А., 1968 а, с. 70, 71; В.В. Бартольд (1963 б, с. 343) аз ин сиккаҳо хабар надошт, бинобар ин санаҳои ў дигар, яне нисбатан дертар аст.

²⁶Бартольд В. В., 1963 б, с. 357.

²⁷ Марков А. К., 1896, с. 246, 256, № 348, 401; Vasmýr R., 1930, с. 95; Давидович Е.А., 1968 б, с. 69–74 ва табл. 1–2.

²⁸ Ба хонадони «{асаниён» нисбат доштани Алитегинро О. Притсак мугаррар намуд (Pritsak O., 1950, с. 216–224).

²⁹ Барои доностани тағсили ин юриш ва оғибатҳои сиёсии он ниг.: Бартольд В. В., 1963 б, с. 344 ва мобаъд.

³⁰ Нисбати ин унвонро ба Алитегин (на ба хочаи ў, чунон ки В.В.Бартольд гумон дошт, Р. Фасмер ба таври боварибахш исбот намуд (Ниг.:Vasmýr R., 1939, с. 96-97).

Алитегин хеле дар хавф буданд. Дар доирахой дарбори ғазнавӣ ўро душмани хатарнок, маккор ва ҳилагар мешумурданд ва зарурати аз ў хеле ҳушёрана муҳофизат кардани вилоятҳои сарҳади давлатро таъкид менамуданд. Ин буд, ки Масъуди Ғазнавӣ бо нияти ҳалос шудан аз Алитегин дар соли 1032 Олтунтоши Хоразмшоҳро ба муқобили ў ба Мовароуннаҳр равона кард. Алитегин бо мулоҳизаи тактикаи Бухороро тарк намуд. Олтунтош шаҳрро ишғол карда бошад ҳам, муҳорибай асосӣ дар ҷои дигар ба вуқӯй пайваст. Ба Олтунтош заҳми марговар расид. Маҷбур шуданд, ки бо Алитегин муоҳида баста, қӯшуни хоразмиро аз Мовароуннаҳр бароваранд.

Алитегин ҳамеша дар дили ҳуд нияти аз Ғазнавиён зада гирифтани бâъзе мулкҳои соҳили Амударёро мепарварид. Ў дар шахси ҳоруни Хоразмшоҳ, ки аз Ғазнавиён ранчиш дошт, иттифоқчии ҳудро пайдо намуд. Вале ба амал овардани ин ният ба Алитегин мусассар нашуд. Дере нагузашта, соли 1034 ў вафот кард. Ҳучуми муттағифонаро писарони ў ба амал оварданд. Онҳо вилояти Ҷағониёнро забт намуда, Тирмизро ба муҳосира гирифтанд. Аммо ба сабаби күшта шудани ҳорун аз тарафи қӯшуни хоразмӣ ҳимоят надида, маҷбуран пас гаштанд. Пас аз ин муносибати байни фарзандони Алитегин ва Масъуди Ғазнавӣ дар зоҳир гӯё дуруст шуд.

Дар тамоми ин давраи тӯлонии пирӯзихои бузурги сиёсии «ҳасаниён», ки аз шарқ то ғарб саросари сарзамиҳои давлати қарохониро ба зери фармони ҳуд дароварда буданд, дар манбаъҳои ҳаттӣ роҷеъ ба «Алиён» тақрибан чизе ба назар намерасад. Ҷунон ки аз сиккаҳо маълум мегардад, ду писари Насри фотеҳи Мовароуннаҳр - Муҳаммад ва Иброҳим факат соҳибмулки ноҳияҳои ҳурде буда, дар айни замон ба қадом як узви олимакоми сулола нисбати тобеият ҳам доштаанд. Аввалҳо вазъияти Муҳаммад ибни Наср, ки дар манбаъҳои ҳаттӣ бо номи «Айн-уд-Давла» машҳур аст, хеле беҳтар буд. Ў ҷанде аз шаҳру ноҳияҳои Фарғона, бештар Ўзғанд (собиқ пойтаҳти падараш), бâъзан Аҳсикат, Ҳуҷанд ва баъд Кубаро соҳибӣ мекард. Вале қарӣ ҳама вақт дар сикка номи соҳибдавлати ҳудро сабт менамуд.³¹

Дар солҳои 40-уми асри XI мақоми намоёнеро дар арсаи сиёсат Иброҳим ибни Наср ишғол менамояд. Ў дар овони ҷавонӣ лақаби ҳоксоронаи «Бӯритеғин»-ро гирифта, мулки майдоа дошт ва як вақт, ҳатто ба дasti писарони Алитегин асир ҳам афтода буд. Аз асири фирор карда, назди бародараш ба Ўзғанд рафт, вале бо вай муросо карда натавонист. Нихоят, соли 1038 қӯшун ҷамъ карда, ба вилоятҳои Ҳатлон, Ваҳш ва баъдтар ба Ҷағониён ҳамлавар шуд. Ҳарчанд ин вилоятҳо дар доираи нуғузи Масъуди Ғазнавӣ воқеъ гардида буданд, ба сабаби андармонӣ ба муборизаи зидди Салҷуқиҳо маҷbur шуд, ки ба тоҳтутози Бӯритеғин дар вилоятҳои ҳуд тан дихад. Ғайр аз ин, ў ҳаминро ҳам ба назар мегирифт, ки адовати байни Бӯритеғин ва Қарохониённи Мовароуннаҳр (писарони Алитегин) аз ин сӯ ўро хотирҷамъ карда, зарурати дар ду ҷабҳа мубориза бурданашро аз байн мебардорад.

Вале вилоятҳои назди дарёи Аму барои Бӯритеғин факат ҳамчун мавзеи мувоғиқи амалиётҳои ояндаи ў хизмат мекарданд. Ў аз ҳамин ҷо истилои Мовароуннаҳро сар карда, бо суръати тамом ба ҳусули мақсад муваффақ мешуд. Бесабаб набуд, ки баъди пирӯзии нахустин дар муборизаи зидди писарони Алитегин ў лақаби ҳудро иваз карда, ба ҷои Бӯритеғин унвони дабдабаноки «Тамғоч Ҷуғро-

³¹ Давидович Е.А., 1968 с.67-74.

хон»-ро гирифт,³² ки онро пештар дар Мовароуннахр Алитегин дошт. Файр аз ин, ў унвони ифтихории «Муаййид-ул-Адл»-ро ҳам, ки падар ва бародараш доштанд, сохиб шуд. То соли 1041 тамоми Мовароуннахр ба қаламрави ў даромад. Масъуди Фазнавӣ, ки дар муҳорибаи наздики Данданақон (с.1040) аз салчукҳо зарбаи саҳт хӯрда буд, ба ин ҳама болорвиҳои Иброҳим ибни Наср розӣ шуда, ҳатто бо мақсади дилгарм кардани он ва дар шахси ў пайдо кардани иттифоқҷии хуб баро-яш тӯҳфаву инъомҳо фиристод.

Иброҳими Тамғочхон сиёсати мустақили хориҷии худро ҷорӣ намуд ва соҳибдавлатии Қароҳониёни шарқиро эътироф накард. Дар аҳди ў дар Мовароуннахр давлати мустақили Қароҳониён комилан ташаккул ёфт, ки марказаш Самарқанд буд.³³ Дере нагузашта, дар оғози нимаи дувуми асри XI Иброҳим ибни Наср Фарғонаро ҳам, ки дар таҳти тасарруфи Қароҳониёни шарқӣ буд, ишғол намуд.

Сиёсати доҳилии Иброҳими Тамғочхон низ ҳеле шоёни дикқат аст. Агар ба ривоятҳои дар сарчашмаҳо овардашуда бовар кунем, Иброҳими Тамғочхон то як дарача мувозиби амният, оромиш ва эҳтиёҷоти раияи худ буд ва аз ин лиҳоз дар байни мардум шӯҳрат дошт. Ҳусусан қасони ба моликият даст дарозкардаро беамон ҷазо медод. Дар ин бобат манбаъҳо як силсила ҳикоятҳо доранд. Рӯзе роҳзанҳо рӯи дарвозаҳои қальъаи Самарқанд навиштанд: «МО мисли пиёзэм: чи қадре ки бидраванд, ҳамон қадар мерасем». Иброҳим Тамғочхон амр кардааст, ки ҷавобан ҷунин нависанд: «МАН ин ҷо мисли боғбон ҳастам, чи қадре ки сабзед, ҳамон қадар медаравам!» Ў гӯё муввафқ шудааст, ки дуздиро дар қаламрави худ барҳам дихад. Вай нарху навои бозорро ҳам назорат мекардааст ва ба қимат-фурӯши роҳ намедодааст. Ҷунин ҳикояти ачибе оварда мешавад: рӯзе қассобҳо баландтар кардани нархи гӯштро ҳоҳиш карда, вайда додаанд, ки ба ҳазина ҳазор динор тақдим мекунанд. Ҳон розӣ шуда, пул гирифтааст, vale ҳаридани гӯштро ба аҳолӣ манъ кардааст. Қассобҳо маҷбур шудаанд боз ҳамон қадар пул дода, нархи пештараро барқарор кунонанд.³⁴

АЗ рӯи мадракҳои сиккашиносӣ маълум шуд,³⁵ ки ў дигар ҷораҳои бехтар намудани шароити тиҷорат ва бозаргониро пешбинӣ кардааст. Ҷунончи, дар Фарғона то аҳди ў асоси муомилоти пулиро дирҳам ташкил медод, vale он аз сурбу мис буда, дар таркиби худ ҳеч нукра надошт. Илова бар ин, ҳаҷму вазни ин қабил тангаҳо гуногун буда, барои муомила дар тарозу баркашида мешуд, ҳар яке ба таври ҷудогона арзише надошт, ки ин кори тиҷорати пулиро душвор мегардо-

³² Масъалаи ба ин овон тааллуг доштани унвони Тамиоч Буироҳон аҳамияти на зоҳирӣ, балки ҳеле ҷиддӣ дорад: ин масъалаест дар бораи замон ва роҳҳои гарор гирифтани давлати мустақили гароҳонӣ дар Мовароуннахр. В.В.Бартольд (1963 б, с. 367) ва Р.Фасмер (Vasmūr R., 1930, с. 97–98) гумон доштанд, ки ин унвон ба соҳибдавлати Бўритеғин тааллуг дорад (онҳо ба сифати соҳибдавлат ду шахси тамоман гуногунро ном мебаранд). О.Притсак (Pritsak O., 1950, с. 222, 224) таҳмин мекард ва Давидович Е.А. (1970 б) исбот намуд, ки ин унвон ба ҳуди Бўритеғин тааллуг дорад (ӯ худро ҳеч гоҳ мутеи Ҷароҳониёни шарғӣ эътироф накардааст) ва онро на дертар аз соли 1040, яъне то истилои тамоми Мовароуннахр габул кардааст.

³³ Фикру агидаи зоҳирان мураттаби О.Притсак (Pritsak O., 1950, с.227-228) доир ба Фарғони мустақил бо сарварии Муҳаммад ибни Наср, вагт ва тариги таъсири ду давлати гароҳонӣ – яке ҷарабӣ, бо маркази Ӯзғанд ва дигаре шарғӣ бо маркази Бала-соуун комилан муҳолифи факту далелҳост (ниг.: Давидович Е.А., 1968 б, с. 67–75).

³⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 374–376.

³⁵ Давидович Е.А., 1968 б, с. 76.

нид. Иброҳим ин пулҳоро бекор карда, дар Фарғона дирҳамҳои гирдаи нуқрагӣ ва мисиро ҷорӣ намуд: ин пулҳо ба таври ҷудогона ва донагӣ ба муомила даромада, барои пешрафти тичорати пулӣ шароити мусоид фароҳам оварданд.

Ин қабил тадбирот зулми феодалиро камтар накарда бошанд ҳам, vale пеши зиёд шудани онро гирифтанд. Инак, дар шароити давлати феодалӣ худи ҳамин ҳам як ходисаи прогрессивӣ ба шумор меравад.

Чунин сиёсати Иброҳими Тамғочхонро ду писар ва набераи ў Шамс-ул-мулк Наср, Ҳизр ва Аҳмад то як андоза давом доданд.

Муносабати байни ин подшоҳони қароҳонӣ ва рӯҳониён саҳифаи хеле ҷолиб ва ҳанӯз кам таҳқиқшудаи таърихи Осиёи Миёнаро ташкил менамояд. Ин масъяларо бояд ҳамчун қисмате аз сиёсати дохилии онҳо баррасӣ намуд. Манбаъҳо, ҳам Иброҳими Тамғочхон ва ҳам подшоҳони дигарро мусулмонони комил, мардони порсо номида, нисбат ба рӯҳониён ва хусусан баъзе намояндагони онҳо бо эҳтироми бузург муносабат доштани ононро хотирнишон намудаанд. Бо вучуди ин дар аҳди ҳукмронии ҳар яке аз ин подшоҳон махӯз бо рӯҳониён зиддиятҳои тунду тезе ба амал омада, кор то ба қатлу қуштор мерасид.

О.Г.Болшаков дарёфт, ки «табааҳои» аз тарафи Аҳмад таъқибидиа ва ба мусодираи молу мулк махкумшуда табакаи болоии ҷамъияти феодалӣ буданд. Ин нуқта низ муҳим аст, ки ашрофи феодалии тоифаҳои бодиянишин ҳамроҳи рӯҳониён баромад мекарданд.³⁶

Барои идеализатсияи муқаррарӣ ҳисоб кардани иддаои манбаъҳо роҷеъ ба шӯҳрати зиёди баъзе аз ин ҳонҳо дар байни мардум ва ҳамчун подшоҳи одил ном баровардани онҳо ҳеч як асос мавҷуд нест.

Дар паси ин ҳама далелу мадракҳои пароканда сиёсати дохилии событқадамоне намоён аст. Зоҳирان ин ҳонҳои қароҳонӣ ба марказият додани давлати Қароҳониёни Осиёи Миёна саъю қӯшиш доштанд. Табиист, ки дар ин кор душмани онҳо феодалони бодиянишин ва рӯҳониёни аз қувватгирӣ ҳокимияти ҳонӣ норозӣ буданд. Мусодираи молу мулк дар шароити чунин мубориза яке аз василаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф гардонидани душмани сиёсӣ ба шумор мерафт.

Агар Иброҳими Тамғочхон бо роҳи ишғол намудани баъзе вилоятҳо худуди давлати худро вазеътар карда бошад, ворисони ў дар соҳаи сиёсати ҳориҷӣ ва ҳунари ҳарбӣ ба ҷизе муваффақ шуда натавонистанд. ҳанӯз дар аҳди Шамс-ул-Мулк Наср онҳо ба фишори Қароҳониёни шарқӣ дучор гардиданд. Фарғона аз даст рафт. ҳудуди байни ду давлати Қароҳониён аз болои Ҳуҷанд муқаррар шуд. Аз тарафи дигар, махӯз дар замони ҳукмронии ин подшоҳони қароҳонӣ Салҷуқиён аввал ба ноҳияҳои ҷудогонаи канории давлати Қароҳониён ва баъдтар ба Мовароуннаҳри Марказӣ тохтузози худро сар карданд.³⁷ Дар охири охирон, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ Бухоро ва андаке дертар шаҳри пойтаҳтии Самарқандро забт намуд. Бо вучуди ин, Салҷуқиён сулолаи Қароҳониёнро барҳам надоданд; онҳо бо он қаноат карданд, ки метавонанд ба кори онон мудоҳила кунанд ва ҳонҳоро аз байни аъзоёни сулолаи қароҳонӣ худашон таъян намоянд. Ягона низои ҷиддӣ соли 1130 дар миёни Арслонҳони Қароҳонӣ ва сulton Санҷари Салҷуқӣ рӯй дод. Тақрибан 30 сол қабл аз ин, дар соли 1102 яке аз Қароҳониёни шарқӣ Мовароуннаҳрро ба даст дароварда, ҳатто то ҳудуди мулки Салҷуқиён расид, аммо дар муҳорибаи зидди сulton Санҷар қушта шуд. Пас аз ин сulton Санҷар аберai Иброҳими Тамғочхон Муҳаммади Сонии Арслонҳонро ба таҳт нишонд. Муҳаммад

³⁶ ИТН, II, I, с. 239.

³⁷ Барои тафсili ин вогеаҳо ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 379 ва мобаъд.

қаріб 30 сол ҳукмронй намуд ва бо фаъолияти бинокории худ шұхрат ёфт. Ба вай мисли гузаштагонаш бо рұхониён мубориза бурдан лозим омад. Пас аз он ки дар натиҷаи сұйқасди рұхониён писари валиаҳдаш ба қатл расид, ү барои күмак ба султон Санчар мурочиат намуд. Султон Санчар бо кувваи зиёди аскарий ба Самарқанд омад, vale Арслонхон, ки худ душманонашро мағлуб карда буд, дигар ба күмак әхтиәч надошт. Аз рўи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо вай, ҳатто барои күштани Санчар котиле фиристод. Дар ҳар сурат Санчар Самарқандро гирифта, Арслонхонро аз таҳт фуровард ва дар оянда низ ононеро, ки факат дар умури дохиљи соҳибихтиёр буда, аз рўи садоқат ба ў итоат мекарданд, ба таҳти ҳонй менишонд.

Қарохониён ва қарахитоихо

Дар аввали чоряки дувуми аспи XII мардуми сершумори кидонй ҳафтрудро бо шаҳри Баласогун ишғол намуда, империяи бузурги худро, ки то шимоли шарқии дарёи Енисей рафта мерасид, таъсис карданд. Сипас, онҳо тамоми мулкҳои бокимондаи Қарохониёни шарқиро тасарруф карда, ба Қарохониёни ғарбӣ, яъне мовароуннахрӣ таҳдид намуданд. Дар осори муаллифони мусулмон, ки воқеаҳои онвакта ва муваффакиятҳои сиёсии кидониро тавсиф кардаанд, ин мардум номи қарахитоиро гирифтааст.³⁸

Соли 1137 Қарахитоихо дар наздикии Хучанд Маҳмуди Қарохониро торумор карданд. Маҳмуд дастнишондаи содики султон Санчар буд. ҳатто дар сиккаҳои худ номи ўро ёд менамуд. Аммо ин бор султон Санчар ба Маҳмуд дasti ёрӣ дароз карда натавонист, зоро худаш бо ҷангӣ Хоразм банд буд. Дуруст аст, ки қарахитоихо дар чунин маврид барои ғалаба аз фурсат истифода набурданд.

Вале ҷанд сол нагузашта қарахитоихо дар ҷангӣ саҳти ҳалқунанда ба қӯшуни муттаҳидаи Маҳмуди Қарохонӣ ва султон Санчари Салҷуқӣ чунон зарбае ворид оварданд, ки дар таърихи ин се сулола ба эътибори марҳилае аҳамият пайдо намуд. Ин ҳодиса 9 сентябри соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯй пайваст. Қӯшунҳои салҷуқиву қарохонӣ тамоман торумор гардиданд, Султон Санчар ва Маҳмуд ақиб нишастанд. Қарахитоихо бошанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннахри марказири забт намуданд.

Таносуби кувваҳои сиёсии Осиёи Миёна тағиyr ёфт. Қарахитоихо ҳам, мисли Салҷуқиҳо, сулолаи Қарохониёро аз байн набурданд, балки ба вассали худ мубаддал карданд. Қарохониён мебоист ба Гӯрхон – сардори давлати Қарахитоихо хироҷ медоданд. Султон Санчар бо ҷангҳои зидди Отсизи Хоразмшоҳ, ки пас аз муҳорибаи Катвон ва шикасти Санчар хеле гайрат пайдо карда буд, саргarm шуда, ҳатто мубориза бурдан бо Қарахитоихо ва барқарор кардани нуфузи пешинаи худро дар Мовароуннахр аз гӯши ҳаёл ҳам намегузаронид.

Қарахитоихо ба корҳои дохилии Қарохониён мудохила намекарданд. Баласогун ҳамоно пойтахти онҳо ба шумор мерафт. Дар давлати Қарохониён ҷунин вазъият ба амал омад: пас аз муҳорибаи дашти Катвони Самарқанд ҷанд вакт мамлакатро бародари Маҳмуди Қарохонии фироркарда идора намуд, Фарғона бошад, дар дasti ҳонадони «ҳасаниён», яъне Қарохониёни шарқӣ буд. Вале аз нишаста дувуми аспи XII (соли 1156) ҳонадони фарғонии Қарохониён Самарқандро ҳам ба итоати худ дароварданд. Аз ҳамин вакт, пас аз фосилаи дуру дарозе Мовароуннахр дубора ба ихтиёри шоҳаи шарқии Қарохониён гузашт, ки онҳо ду вилоя-

³⁸ Дар бораи Рарахитоихо ва муносибати онҳо ба Қарохониён ниг.: Бартольд В.В., 1963 а, с. 48 ва мобаъд; 1963 б, с. 386 ва мобаъд.

ти пурсарват – Мовароуннахри марказӣ ва Фарғонаро дар таҳти ҳокимияти худ муттаҳид намуда буданд. Аммо бояд қайд кард, ки Мовароуннахри марказӣ ва Фарғона дар нимаи дувуми асри XII ва ибтиди асри XIII амалан ҳамчун ду мулки қалони мустақил дар дасти узвҳои гуногуни як хонадон бοқӣ монданд. Маркази яке Самарқанд ва маркази дигаре Ўзганд муттасил, бо ихтиёри худ ба таври фаровон пул мебароварданد, ҳар шаҳр ба номи ҳокими худ бо тамоми унвону лақабҳояш сикка мезад. Ба ҳар ҳол Самарқанд пойтаҳти тамоми давлат низ хисоб мешуд ва ҳокими он исман сардори сулола ба шумор мерафт. Ин ифодаи худро дар он меёфт, ки унвону лақабҳои ҳокимони Самарқанд аз ҳокимони Фарғона баландтар буд.³⁹

Ғайр аз ин, дар ин вакът ҳам, амлоқдорони ҳурди вассалмақом низ вучуд доштанд, vale онҳо дигар вазни сиёсии дар асри XI доштаи худро аз даст дода буданд. Дар ин бора нисбат ба асри XI хеле кам шудани сиккаҳо дар асрҳои XII ва ибтиди асри XIII, ки ба номи амлоқдорони ҳурд бароварда мешуданд, шаҳодат медиҳад. Фақат садрҳои Бухоро мақоми маҳсусе доштанд. Онҳо як навъ хонадони намояндагони рӯҳониёни олирутба маҳсуб мёфтанд. Лақаби онҳо ҳам «садри ҷаҳон» буд, аввалҳо вазифаи олии рӯҳонии шаҳрро адо мекарданд, vale бაъдтар ба умури идора низ бештар даҳолат мекардагӣ шуданд. Бонуфузтарини онҳо на факат дар асл Бухороро идора мекарданд, балки ҳатто зоҳирян ҳам мансаби ҳокими шаҳрро гирифта буданд. Муносибати онҳо бо Қароҳониёни Самарқанд ниҳоят мурракаб буд. Садрҳо ҳокимиияти олии онҳоро эътироф карда, сиккаҳоро ба номи онҳо мезаданд. Гоҳо ҳокимиияти Бухоро тамоман ба дасти Қароҳониён мегузашт, гоҳо баръакс, садрҳо соҳибиҳтиёр шуда, худашон ба Қарахитоиҳо хироҷ мегундостанд. Онҳо, ки бе ин ҳам барои афзудаии сарвати худ аз роҳу воситаҳои гуногун ба таври фаровон истифода мебурданд, бо баҳонаи хироҷгундорӣ боз ҳам зиёдтар ғанимат ба даст меоварданд.

Хоразм ва давлати Салҷуқӣ

Ғалабаи Қарахитоиҳо дар соли 1141 Салҷуқиёнро хеле заиф гардонид.

Дигар аз воқеаҳои қобили дикқате, ки дар ин давра ба амал омада, яке аз омилҳои рӯ ба сукут ниҳодани давлати салҷуқӣ гардид, ҳамчун маркази сиёсӣ сар бардоштани Хоразм буд.

Сарсулолаи хонадони хоразмшоҳӣ Ануштегин ҳанӯз дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ ба воситаи хидмат ва лаёқате, ки аз худ нишон дода буд, ҳокими Хоразм таъин гардид. Баъд аз вафоти Ануштегин ҳукмронии Хоразм ба тарики мерос ба писари ў - Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127) расид. Қутбиддин Муҳаммад лақаби «Хоразмшоҳ»-ро гирифта, дар тамоми давраи ҳукмронии худ аз фармонбардортаин ҳокимони султон Санҷар хисоб мешуд. Баъд аз сари ў ҳукумати Хоразм ба писараш - Отсиз (1127–1156) гузашт, ки ин шаҳсро мумкин аст асосгузори ҳақиқии давлати бузурги Хоразмшоҳӣ номид. Отсиз ва ворисони ў аз ҳар як лаҳзаи мувофиқ истифода бурда, тамоми саъю эҳтимоми худро ба ҳарҷ доданд, ки ба муқобили давлати салҷуқӣ истиқолияти Хоразмро таъмин намоянд. Отсиз дар солҳои аввали ҳукмронии худ ба султон Санҷар сари итоат фуруд оварда, дар лашкаркашиҳои ў иштирок мекард. Аммо, вай дар айни замон, бо роҳи мутеъ кар-

³⁹ Дар бораи Фариона ва Мовароуннахри нимаи дувуми асри XII, ҳронология ва генеалогияи сардорони сулола (ҳокимони Самарғанд) ва мулқдорони Фариона ниг.: Давидович Е. А., 1957, б, с. 108–119.

дани кабилаҳои ҳамсоя беш аз пеш қувват мегирифт. Ба ў мұяссар гардид, ҳатто он маҳаллоеро, ки дар ҳаёти бодиянишинй хеле аҳамият доштанд, аз ҷумла заминҳои поини дарёи Сир ва нимчазираи Манқишилекро ишғол намояд.

Отсиз пас аз ин тарика мустахкам кардани мавқеи худ се мартаба (1138, 1141 – 1142 ва 1147 – 1148) бар зидди султон Санчар сар бардошт, аммо муваффакият ба даст оварда натавонист. Нихоят, дар моҳи июня соли 1148 Отсиз ба пеши султон Санчар ҳозир шуда, комилан фармонбандори давлати салчукӣ будани худро шахсан арз кард. Баъд аз ин Отсиз, агарчанде то охирни умри худ аз итоати Салчукииён сар напечид, лекин дар ҳар сурат барои истиқолияти Хоразм ва таъсиси давлати бузурги ояндаи Ҳоразмшоҳиён заминаҳои мусоид ҳозир карда тавонист (аз ҳамон вакт, яъне аз миёнаҳои асри XII ҳокимиюти Салчукииён дар Ҳоразм мавҷудияти худро факат исман нигоҳ дошт).⁴⁰

Дар аввалҳои нимаи дувуми асри XII дар Мовароуннаҳр ва навоҳии шимоли Афғонистони кунунӣ воқеаи дигаре рӯй дода, бештар боиси аз байн рафтани давлати салчукӣ гардид. Дар соли 1153 туркони ғуз (огузҳо), ки дар навоҳии Балҳ бодиянишинй мекарданд, ба мӯқобили султон Санчар шӯриш бардоштанд. Сабабгори шӯриш ноинсоғифиҳои аз ҳад гузарои ҷамъқунан-дагони хироҷ буд. Пас аз ин ғузҳои бодиянишин ба ноҳияҳои ободи зироатӣ ҳуҷум оварданд. Султон Санчар барои сарқӯбии ғузҳо лашкар қашид, лекин шикаст хӯрда, худ ба дasti онҳо асир афтод. Пас аз ин, бодиянишинон дар воҳаҳои зироатии Ҳурисон ва қисмати ҷануби шарқии Мовароуннаҳр ба тоҳтузози худ бемонеа давом намуданд.

Султон Санчар пас аз се соли асорат, дар соли 1156 ҳалосӣ ёфта, ба пойтаҳти худ - шаҳри Марв омад. Лекин дере нагузашта пас аз як сол вафот кард ва бо ин сурати зоҳирӣ давлати марказият пайдоардаи салчукӣ низ аз миён рафт. Осиёи Сағир ва Кирмон ҳанӯз дар вақти Султон Санчар истиқолият гирифта буданд. Баъд аз фавти ў дар Форс ва Ӯзарбайҷон низ мулкҳои ҷудогони мустақил ба вучуд омаданд. Ҳурисон аз таҳти тасарруфи Салчукииён баромад. Ҳалифа низ дар маркази хилоғат - шаҳри Бағదод мавқеи пешинаи худро барқарор кард.

Ин вазъият барои таҳқими истиқолияти Ҳоразм хеле мадад расонид. Писар ва вориси Отсиз Эларслон (1156–1172) аз ин фурсат истиғфода бурда, ба муборизаи байни қӯшуни қабилаи туркии қарлук ва ҳонҳои қарохонии Мовароуннаҳр, ки итоати Қарахитоҳоро қабул карда буданд, мудоҳила намуд.

Эларслон дар ин мубориза қарлукҳоро ҳимоя кард. Дар соли 1158 ў бо лашкари Ҳоразм ба ҳоки Мовароуннаҳр дохил шуда, дар мухорибае, ки қарлукҳо барои Самарқанд ва Бухоро мебурданд, иштирок намуд. Баъдтар ў бар зидди ғузҳои Ҳурисон мубориза бурда, баъзе муваффакиятҳо ба даст даровард. Дар соли 1165 вай ба сӯи Нишопур лашкар қашида, хост ин шаҳрро забт намояд, аммо ба мақсади худ расида натавониста, ба Ҳоразм баргашт.

Албатта, дар чунин шароити иҳтилоғоти муттасили дохилӣ дар бораи аз Мовароуннаҳр рондани Қарахитоҳо ҳатто фикр кардан ҳам мумкин набуд. Файр аз ин, ба Эларслон лозим меомад, ки барои ҳимояи қаламрави аслии худ тадбироти зарурӣ бубинад. Дар ҳақиқат, Қарахитоҳо бо баҳонаи ин ки Эларслон бочи мамлакатро дар вақти худ намефиристонад, дар соли 1171–1172 ба Ҳоразм лашкар қашиданд. Эларслон факат ба воситаи вайрон кардани садди дарёи Сир тавонист пойтаҳти худро аз ҳуҷуми Қарахитоҳо муҳофизат намояд.

⁴⁰ Таҳгиги муғассали таърихи давлати Ҳоразмшоҳиёнро В.В. Бартолд анҷом дод (1963 б); инчунин ниг.: Kafysoglu I., 1956.

Дар соли 1172 Эларслон вафот кард ва писари қўчаки ў Султоншоҳ бо ёрии модари худ ба таҳти салтанати хоразмшоҳӣ нишастан. Писари бузурги Эларслон - Алоуддини Текеш, ки ҳокими яке аз вилоятҳои Хоразм буд, аз ин воқеа хабардор гардида, барои ғасб намудани ҳокимиият камар баст ва дар ин кор аз Қарахитоиҳо мадад хост. Вай ба ивази ин пардохтани хироҷи ҳарсолаи мамлакати Хоразмро бо Қарахитоиҳо въъда дод. Текеш дар худи ҳамон сол бо қўмаки Қарахитоиҳо Хоразмро ишғол намуд. Султоншоҳ фирор карда, начот ёфт.

Алоуддин Текеш (1172–1200), пас аз он ки ҳукмронии Хоразмро ба дасти худ гирифта, андаке мавқеашро мустаҳкам намуд, фавран, бар зидди Қарахитоиҳо сар бардошта, элчии онҳоро, ки барои чамъ кардани хироҷ ба Хоразм омада буд, ба қатл расонид. Вақте ки Султоншоҳ аз ин ҳаракати бародари худ воқиф гардид, дарҳол ба пеши Қарахитоиҳо рафта, ҳоҳиш намуд, ки дар мубориза барои сарнагун кардани Текеш ба вай қўмак расонанд.

Қарахитоиҳо, ки чанд сол қабл аз ин бо Султоншоҳ муносибати дуруст надоштанд, бо тамаи гирифтани бочи Хоразм ҳоҳиши ўро қабул намуда, бар зидди Текеш лашкар кашиданд. Вале ин дафъа амалиёти ҳарбии онҳо муваффақият пайдо накард: аз як тараф, Текеш роҳҳоро ба зери об мононда ҳаракати қўшуни Қарахитоиҳо хеле ба душворӣ андоҳт; аз тарафи дигар, тадбири Султоншоҳ ва Қарахитоиҳо, ки ахолии Хоразмро ба муқобили Текеш шӯронидан буд, низ натиҷае набахшид. Баъд аз ин бемуваффақиятӣ Қарахитоиҳо мачбур шуданд, ки ба пойтаҳти худ пас гарданд. ҳангоме ки Султоншоҳ вазъиятро чунин дид, аз Қарахитоиҳо ҳоҳиш кард, ки як дастаи аскарӣ ба ихтиёри ў гузоранд. Ин ҳоҳиши ў низ қабул шуд. Вай бо ин дастаи аскарӣ ба тарафи Ҳурсон ҳаракат намуд ва қувваҳои ҳарбии ғузҳои бодиянишинро шикаст дода, Марвро ишғол кард ва баъд аз чанде Сарахс ва Тӯсро низ ба зери дасти худ гирифт.

Текеш пас аз хучуми бесамари Қарахитоиҳо ҳокимиияти худро хеле мустаҳкам кард. Ў ба Мовароуннаҳр ва Ҳурсон чанд дафъа бомуваффақият лашкар кашида, шаҳру деҳаҳои зиёдеро забт намуд. Дар моҳи июни соли 1187 Нишопурро ишғол кард ва дар соли 1193, пас аз марғи Султоншоҳ, Марвро ҳам ба тасарруфи худ даравард.

Тақрибан дар худи ҳамин вақт Текеш имконият ёфт, ки ба ҳаёти сиёсии баъзе ноҳияҳои Эрон низ мудоҳила намояд. Султони салчукӣ Туғрали Сонӣ меҳост, ки умури идораи давлатро комилан ба дасти худ гирифта, ба ихтиёри ҳалифа факат корҳои диниро voguzorad. Албатта, ҳалифаи аббосӣ – Носир (1180–1225) ба ин розӣ намешуд. Ин буд, ки дар байнин султон ва ҳалифа муборизаи шадиде ба амал омад ва ҳалифа аз Текеш қўмак хост. Текеш низ мавқеъро аз даст надода, бар зидди Туғрали Салчукӣ лашкар кашид ва дар моҳи марта соли 1194 ба қувваҳои ҳарбии ў зарбаи мӯҳлик ворид оварда, ҳамадонро ишғол кард. Аббосиён ба зудӣ огоҳ шуданд, ки Хоразмшоҳ барои хилофати араб аз султони салчукӣ ҳавфноктар аст. Аз ин сабаб ҳалифа Носир ба воситаи вазири худ ба Текеш хабар расонид, ки расму ташрифоти дарбории маркази хилофатро ба ҷо орад. Ин таклиф ҳаминро ифода мекард, ки Текеш чи дар умури идораи ҳукумат ва чи дар корҳои динӣ бояд итоати ҳалифаи аббосиро қабул намояд. Текеш аз ин ниҳоятдараҷа дар ғазаб шуда, вазири ҳалифаро бо суханҳои дурушт баргардонид.

Дар моҳи июни соли 1196 дар байнин аскарони Хоразмшоҳ ва қувваҳои ҳарбии ҳалифа муҳорибаи саҳт руй дода, бо ғалабаи Хоразмийён анҷом ёфт. Аммо ҳалифа ба мағлубияти худ нигоҳ накарда, аз Текеш талаб намуд, ки қўшуни худро аз навоҳии ғарбии Эрон берун бурда, ба Хоразм ақиб нишинад. Текеш дар ҷаъов ба ҳалифа чунин изҳор кард, ки оидоти мамлакатҳои ишғолкардааш ба таъминоти

кувваи бузурги ҳарбии вай кифоят намекунанд, аз ин сабаб халифа бояд илова бар ин мамлакатҳо боз баъзе вилоятхоро ба ихтиёри ў супорад. Ба ин ҳам қаноат накарда Текеш аз халифа талаб кард, ки дар Бағдод хутбаро ба номи ў хонанд. Муборизаи байни халифа ва Хоразмшоҳ хеле тӯл кашид.

Оре, дуруст аст, ки дар замони ҳукмронии Текеш давлати Хоразмшоҳиён ба иқтидори бузурге соҳиб гардид. Лекин, дар айни ҳол, мубориза бо хилофат пояҳои ин давлатро беш аз пеш суст кард. Халифаи аббосӣ дар ҷараёни ин мубориза тавонист аз нуфуз ва эътибори рӯҳониёни ислом ба манфиатҳои худ истифода намояд. Текеш дар навбати худ кӯшиш намуд, ки ба қӯшун такя кунад. Ў барои бомуваф-фақият ичро гардидана иқдомоти ҳарбии худ сардорони лашкарро ба дараҷаҳо тақсим намуда, як гурӯҳи пурқуввати ашрофи низомӣ ба вучуд овард. Лекин ин ҳама саъю кӯшишҳои Текеш натиҷае набахшиданд, вай дар дохили мамлакат тақягоҳи мустаҳкаме пайдо карда натавонист.

Муншии Текеш - Баҳруддин Муҳаммади Бағдодӣ дар «Ат-тавассул ило-т-тарассул» ном асари худ, ки то замони мо расидааст, манзараи иҷтимоӣ ва таркиби миллии нуфуси вилояти Сирдарёро то ибтидои асри XIII тасвир намудааст. Дар байни баъзе ҳуҷҷатҳои расмие, ки дар ин асар оварда шудаанд, як дастури Текеш бо қоиммақоми Ҷанд низ мавҷуд аст. Хоразмшоҳ дар ин дастури худ ба қоиммақом амр менамояд бо табақаҳои муҳталифи аҳолӣ, ки ў мураттабан зикр намудааст, муносибати дуруст барқарор кунад:

1. Сайидҳо (ашхоси мансуб ба авлоди Муҳаммад пайғамбар) – «ў (қоиммақом) танзими манофеи ононро бар тибқи адолат ва дараҷаи қудсияти эшон бояд ҳамчун давлати зиёда эътироф намояд... ва, бигзор, ў коре кунад, ки онон аз рӯи ниёз ба ҷизе рӯ наёранд».

2. Имомҳо ва уламо – «бигзор, ў ба эшон бахшишҳо диҳад ва хайру эҳсон намояд, то шоду мамнун бошанд» ва дар умури давлат такя ва фатво созад.

3. Қозиҳо ва ҳокимон – аз онҳо бояд ҳукми одилона талаб кард, «вале мусаллам аст, ки набояд онҳо тобиши шаъни қозиро хира гардонанд».

4. Сӯфиён ва пайравони онҳо – бояд ба эшон бахшишҳо дод, «то битавонанд бо хотири ҷамъ баҳри салтанати зафарманди мо машгули ибодат бошанд».

5. Оқсаққолҳои бонуфуз – онҳоро бояд ҳимоят кард.

6. Амалдорон ва ҳарбиёни мутеи қоиммақом – бидуни мудоҳила «ба баҳсу мунозира ва ҷангу низоъҳои байнҳудии эшон» бар онҳо бояд ҳукмравӣ намуд ва барои дар вакти худ расидани муздашон назорат кард, то ки онҳо ба ситонидан аз аҳолӣ эҳтиёҷ пайдо нақунанд».

7. Ғозиён – назорати аҳолиро ба онҳо voguzoшта, ононро аз ҳар ҷиҳат бояд пуштибонӣ намуд.

Ин номбари ба қадом гурӯҳҳои истисморкунанда майли такя кардан доштани Хоразмшоҳиёнро нишон медиҳад.

Дар ин асар роҷеъ ба барзгарон ва заминдорон ва ҳам дар ҳусуси пешаварон ва «аҳли бозор» дастурот дода, азбаски «бо заҳмати онҳо воситаҳои моддии қӯшун таъмин мегардад», ба онҳо таваҷҷӯҳи лозима намудан тавсия карда мешавад. Сипас, лузуми ҳимоят намудани тоҷирон, ки «қосиди мачҷонӣ ва восифи шаҳриёр» мебошанд, қайд гардидааст. Файр аз ин, зарурати муносибати мусовӣ кардан бо туркон ва тоҷикон ба таври маҳсус таъқид ёфтааст.

Дар хотима аҳолӣ даъват мешаванд, ки қоиммақоми навро бо шодмонӣ пешвуз гиранд: «Бигзор, онҳо ба ў молиёти соли ояндаро ба ҳаҷми яксавуми андози ҷамъшуда комилан бипардозанд, бигзор, аз шикояти беасос нисбат ба ў, ки арзку-

нандагон гүё аз ў зулм медида бошанд, худдорй намоянд ва бигзор, ба амри мо ва фармони ў, яъне қоиммақом, итоат кунанд».

Ин хуччат гувоҳӣ медиҳад, ки дар асри XIII қисмати умдаи аҳолии атрофи Хоразм (дар сурати бартарӣ доштани унсури туркизабон) аз тоҷикон иборат будаанд. Қимати асосии он дар ин аст, ки силсилаи маротиби онвақтаи феодалий дар он хеле равшан тасвир шудааст.⁴¹

Пас аз марги Текеш писари ў - Муҳаммад (1200–1220) ба таҳти хоразмшоҳӣ нишааст. Дар соли 1203 сulton Муҳаммад бо пуштибонии Қарахитоиҳо Ҳурӯсонро тамоман ба даст даровард. Вай ҳирот ва гирду атрофи онро низ ба худ тобеъ намуда, дар соли 1207 ба пойтаҳти худ баргашт. Муҳаммади Хоразмшоҳ, пас аз он ки аз кори Ҳурӯсон хотирчамъ шуд, дар фикри забт кардани Мовароуннаҳр ва барҳам додани ҳукмронии Қарахитоиҳо афтод. Дар худи ҳамон соли 1207 ў бо баҳонаи фурӯ нишондани шўриши аҳолии шаҳри Бухоро, ки бар зидди садрҳо бардошта буданд, бо қӯшуни пуршуморе ҳаракат карда, бо ҳамин васила ба тасарруфи Мовароуннаҳр оғоз намуд.

Шўриши Санҷар. Истилои давлати қарохонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ

Чунон ки қайд карда шуд, ҳанӯз дар нимаи аввали асри XII дар Бухоро хонаводай олинасаб – намояндагони рӯҳониёни дараҷаи олии ислом, ки унвони «Садри чаҳон»-ро гирифта буданд, нуфузи калоне пайдо намуданд. Ғайр аз миқдори зиёди заминҳои вақф, ба дasti рӯҳониён гузаштани даромади муассисаҳои тичоратӣ, бозор, андози заминҳои зироатии гирду атрофи шаҳр, ҳамчунин молиёти пешаварон ва тоҷирон сарвати садрҳо хеле афзуд. То чӣ андоза сарватманд шудани садрҳои Бухороро аз ҳамин ҷо ҳамонист мумкин аст, ки яке аз садрҳо Муҳаммад ибни Аҳмад бо оидоти худ метавонист 600 нафар фақеҳро нигоҳдорӣ кунад. ҳангоме ки ў ба Макка сафар намуд, барои таъминоти роҳ зиёда аз сад уштур бор ҳамроҳи худ бурд. Вале ў дар ивази ҳирсу оз ва рафтори нокобиле, ки дошт, лақаби «садри чаҳоннам»-ро гирифта буд.

Сарвати садрҳои Бухоро сарчашмаи дигаре низ дошт. Онҳо бо баҳонаи ба гӯрӯҳонҳои қарахитоӣ пардохтани ҳироҷи солиёнаи мамлакат ҳалқи заҳматкашро бе-раҳмона истисмор ва бо ҳар васила форат мекарданд. Зимнан, қисмати зиёди сарвате, ки ба ин тарика ҷамъоварӣ мешуд, ба худи садрҳо мерасид.

Албатта, ҳамаи ин беадолатӣ ва форатгариҳо хисси нафрат ва адовати оммаи васеъро нисбат ба садрҳо ба вучуд наёварда натавонист. Дар соли 1206 аҳолии Бухоро бо роҳбарии Санҷар ном устои сипарсоз бар зидди ҳукумати садрҳо қиём намуданд.

Кувваи асосии шўриши Санҷарро пешаварони шаҳр ташкил мекарданд. Сарчашмаҳои таъриҳӣ дар бораи чӣ гуна сар задани шўриши ва вусъати минбаъдаи вай маълумоти хеле кам медиҳанд. Мо дар ҳусуси он ки шўришчиён пас аз ғалаба ҷанд вакът шаҳрро дар дasti худ нигоҳ доштанд ва кори ташкилии онҳо чӣ гуна ба роҳ монда шуда буд, чизе намедонем. Фақат ҳамин қадар маълум аст, ки Санҷар баъд аз ишғол кардани шаҳр, чӣ навъе ки вақоёниғорони дарбор менависанд, одамони номдор, яъне ашрофи феодалиро хеле «таҳқир» кард. Садрҳо бо як холати ифтиҳоҳомез аз шаҳр ронда шуда, молу мулки онҳо ба дasti шўришиён даромад.

Садрҳо рондашуда аз Қарахитоиҳо мадад хостанд.

⁴¹ Тавсифи муфассали ин асар (бо баёни ҷузъии мазмуни он) ниг.: Семёнов А.А., 1952, с. 17.

Дар чунин вазъият Мұхаммади Хоразмшоҳ, ки барои аз Қарахитоихо гирифтани Мовароуннаҳр фурсат мечуст, воқеаи Бухороро барои ичрои нақшаҳои худ мавқеи мусоид дарёфта, бо кувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Шўришиён, ки барои мудофиаи шаҳр ҳеч як чорачӯй надида ва, ҳатто бо барзгарони ободиҳои атроф муттаҳид нагардида буданд, ҳамлаи кувваҳои ҳарбии Хоразмшоҳро дафъ карда натавонистанд. Дар соли 1207 султон Мұхаммад қабл аз он ки Қарахитоихо ба Бухоро расанд, шаҳрро забт намуд. Садрҳои Бухоро ҳокимияти худро аз нав барқарор карда, мутеи Мұхаммади Хоразмшоҳ гардиданд. Тасарруфи шаҳри Бухоро факат муқаддимаи мақсади ба пеш гузоштаи султон Мұхаммад буд. Барои тамоман тобеъ намудани Мовароуннаҳр ба ў лозим меомад, ки аз байни ҳокимони худи ин сарзамин муттағиғ пайдо кунад.

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба воқеаҳои ин давра маълумоти эиёде мавҷуд аст. Вале фикрҳо аксаран мухолифи яқдигаранд.⁴² Барои равшан карданӣ бисёр масъалаҳо, ҳолатҳо ва таърихи воқеаҳо маҳз мадракҳои сиккашиносӣ қӯмак мерасонанд.⁴³

Ҳокими Самарқанд ва сарсулолаи исмии Қарохониён - Усмон ибни Иброҳим буда, дар Фарғона бародари ў - Қадархон ҳукмронӣ мекард. Усмон дар ҳудуди асрҳои XII–XIII ба таҳти падар нишаста, пас аз ҷанде унвони дабдабаноки «султони бузурги султонон»-ро қабул намуд. Вазъияти ў дар байни Мұхаммади Хоразмшоҳ ва Қарахитоихо чунон буд, ки гӯё дар «миёни обу оташ» қарор гирифта бошад. Вале ў то як муддат хеле моҳирона аз ин вазъият берун меомад. Чунин ба назар мерасад, ки Мұхаммади Хоразмшоҳ, дар аввалҳо фикри барҳам додани сулолаи Қарохониёнро надошт, ў факат дар рафти мубориза бо Қарахитоихо сиёсати худро дар ин бобат тағиیر дод. Муносибати байни Қарохониён ва Мұхаммади Хоразмшоҳро метавон ба се марҳила ҷудо кард: аввал муносибати муттағиғона, сонӣ муносибати тобеяят ва, ниҳоят, таъқиб ва нест карданӣ ҳокимони Қарохонӣ.

Пас аз забти Бухоро Мұхаммади Хоразмшоҳ бо Усмони Самарқандӣ, бе он ки ба мулки ў даъвое кунад, иттиҳод баст. Усмон мисли пештара ба номи худ бо ҳамон унвону лақабҳое, ки ҳатто аз унвонҳои Мұхаммади Хоразмшоҳ дабдабаноктар буд, сикка задан гирифт.

Дар ҳамин вақт иттиғоқчиён, яъне Мұхаммади Хоразмшоҳ ва Усмон аз Қарахитоихо шикаст ҳӯрданд. Мұхаммади Хоразмшоҳ мачбур шуд ба мамлакати худ баргардад, Усмон бошад, дубора бо Қарахитоихо наздик шуда, духтари худи гӯрхонро ба занӣ ҳост. Аммо ҷавоби рад гирифта, боз ба тарафи Мұхаммади Хоразмшоҳ майл намуд, вале ин бор на ба сифати иттиғоқҷӣ, балки ҳамчун шахси мутеъ пазируфта шуд. Ин буд, ки Усмон дар соли 1209/10 сиккаро ба ду ном зарб кард: дар як тарафи сикка ном ва унвони Мұхаммади Хоразмшоҳ ва дар тарафи дигари он номи худро сабт намуд.

Ин хиёнати Усмон гӯрхонро ба ҳашм оварда, боиси ба Самарқанд ҳамла овардани ў гардид. Қарахитоихо Самарқандро гирифта ва як миқдор боч ситонида, аммо ба сабаби нооромиҳои ҷиддии дар шарқи мамлакати худ баамаломада мачбур шуданд, ки шаҳрро тарқ карда, пас гарданд.

Яке аз сабабҳое, ки то як андоза барои муваффақият пайдо карданӣ Мұхаммади Хоразмшоҳ имконият ба вучуд овард, мавриди хучуми қабилаи найманҳои мугул қарор гирифтани давлати қарахитой буд. Найманҳо ҳатто ҳазинаи гӯрхонро горат карданд. Усмон ин нокомӣ ва нобарориҳои кори Қарахитоихоро дида, аз

⁴²Бартольд В.В., 1963 а, с. 420 ва мобаъд.

⁴³Давидович Е.А., 1957, б, с. 93–108.

сари нав ба тарафи Мұхаммади Хоразмшоҳ гузашта, боз ба ду ном сикка зад ва ба ин васила тобеияти худро тасдиқ намуд. Мұхаммади Хоразмшоҳ мустаҳкам карданы садди мудофиаи Самарқандро фармуда ва дар назди Усмон намояндаи худро гузашта, худ ба кувваи аскар ба тарафи шарқ равона шуд ва дар муҳорибаи водии Талас бар қўшуни Қарахитоҳоғолиб омада, сипаҳсолори ононро асир намуд.

Агарчанде ин муҳориба тақдирни Қарахитоҳо ба куллӣ ҳал накард, vale дар айни ҳол обрӯ ва эътибори Мұхаммади Хоразмшоҳро хеле зиёд намуд. Пас аз ин номи ўро дар ҳуччатҳои расмӣ бо унвони «Искандари дувум» ё худ «Султон Санҷар»⁴⁴ ёд кардан.

Мұхаммади Хоразмшоҳ аз ин чихат ҳам Мовароуннахро ба осонӣ фатҳ намуд, ки аҳолии ин сарзамин умевор буданд, пас аз ронда шудани Қарахитоҳои «бутпараст» ва истикор ёфтани ҳокимияти Хоразмшоҳиён ҳамдин вазъияти онҳо беҳтар ҳоҳад гардид. Ин умевории ҳалқро султон Мұхаммад дар роҳи расидан ба мақсади худ хеле хуб истифода намуд. ҳангоме ки ў дар соли 1207 Бухоро-ро ишғол кард, зоҳирان, ба аскарони худ фармон дод, ки ба аҳолӣ ҳеч гуна ҷавру зулм накунанд. ҳатто роҳбари шўришиён - Малик Санҷар, ки бар зидди садрҳо ва гўрҳони қарахитой баромада буд, низ дар аввал саломат монда, фақат пас аз ҷанд vakт ба дарёи Ому фарқ карда шуд.

Вале аҳолии Мовароуннаҳро ба зудӣ тамоми саҳтиҳои ҳокимияти хоразмшоҳи «мусулмон»-ро хис карданд. Усмон, пас аз он ки Мұхаммади Хоразмшоҳ бар Қарахитоҳо ғалаба кард, ба дуҳтари Мұхаммад ҳонадор шуда, як соли тамом дар Хоразм монд. Сипас ў ба Самарқанд баргашта, аз алами тобеият ба хоразмиҳо ва маҳрумият аз истиқлол боз ба Қарахитоҳо гуфтугузор сар кард. Ба ин тарика, ў аз сиёсати пешинайи худ, ки ба тарафи зўру тавоно майл кардан буд, ин дафъа рӯ гардонид. Ин дафъа манфиати ҳокими қароҳонӣ ба манфиати ҳалқ мувофиқат намуд: зулму истибдоди хоразмиҳо дар муборизай умумий онҳоро ба ҳам муттаҳид соҳт.

Ҷабру зулми ҳокими дар Самарқанд гузаштаи Мұхаммади Хоразмшоҳ то дараҷае саҳт буд, ки ҳалқи шаҳр тоқат наёварда, дар соли 1212 ба муқобили ин си-тамгарони нав шўриш карданд. Онҳо медонистанд, ки барои мубориза бурдан бо Мұхаммади Хоразмшоҳ кувваи кофӣ надоранд, бинобар ин Қарахитоҳо ба ёрӣ даъват намуданд. Лекин Мұхаммади Хоразмшоҳ аз ин ҳодиса хабардор гардида, фавран ба Самарқанд омад ва шўришро дар як сурати бераҳмона фурӯ нишонд. Қатлу ғорати аҳолии шаҳр се рӯз давом кард. Дар натиҷаи ин ваҳшоният ҳазорон одамони бегуноҳ нобуд шуданд. Усмон ҳам кушта шуд.

Султон Мұхаммад, пас аз он ки ба аҳолии саркаши Самарқанд чунин рафтор кард, ин шаҳрро ба иқоматгоҳи худ табдил дода, дар он ҷо ба соҳтани масҷид ва қасри подшоҳӣ шурӯъ намуд. Вай барои мустаҳкам гардидани мавқеи худ дар Мовароуннаҳро фармуд, ки дар вилоятҳои чудогонаи Осиёи Миёна ҳокимони қароҳониро ба катл расонанд.

Ў Фарғонаро, ки бародари Усмон Қодирхон ҳукмронӣ мекард, низ ишғол намуд. Пас аз ин ҳам дар соли 1213 дар Ўзғанд - пойтаҳти қалонтарин мулки Қароҳониён ва дар Самарқанд – пойтаҳти давлати қароҳонӣ сикка ба номи Мұхаммади Хоразмшоҳ зада шуд, ки ин маънни тамоман аз байн рафтани сулолаи Қароҳониёнро дошт.

Ба мавҷудияти сулолаи Қарахитоҳо сардори найманҳои бодиянишин - Кучлук хотима гузашт. Кучлуки найман душмани муктадире буд, vale фикру

⁴⁴ Искандари Магдунӣ ва охирин намояндаи маъруфи силсилаи салҷутӣ султон Санҷар дар назар дошта мешавад.

зикри хоразмшохи ҷоҳталаб ва шӯҳратпараст ба мулкҳои ҳамсояи ҷануб ва ғарби ҳуд банд буд, ў орзу дошт, сарзамиҳои Афғонистон ва Эронро забт намуда, бо ҳуди ҳалифа ситезачӯй кунад. Ҷун вай дар ҳуд иқтидори дар ду ҷабҳа ҷангиданро намедид, аз тарси он ки Кучлуки найман ба истилои вилоятҳои шимолу шарқи давлати ў саъӣ ҳоҳад кард, ахолии Шош, Исфичоб ва як қисми Фарғонаро ба маҳалҳои дигар кӯҷонида, амр намуд, ки ин ноҳияҳоро ҳолӣ гузоранд.

Дар айни замон Муҳаммади Хоразмшоҳ Эрон ва Афғонистонро ба таҳти тасаруфи ҳуд дароварда, аз ҳалифа талаб намуд, ки умури идораи Бағдодро ҳам ба ихтиёри ў вогузорад. Вале ў ба ин ҳам қаноат накарда, умуман аз таҳти хилофат маъзул гардидани ҳалифаро эълон намуда, ба ҷои вай Саид Алоулмулки Тирмизи-ро ҳалифа ҳонд ва соли 1217 ба тарафи Бағдод лашкар қашид. Вале аз ин барояш чизе ҳосил нашуд. Дигар маълумот ва аҳбороти сарчашмаҳо доир ба муносибати байни ҳалифа ва султон ихтилофоти зиёде доранд. Баъзе сарчашмаҳо ҳабар медиҳанд, ки султон Муҳаммад ҳалифаро мурда эълон карда, тақрибан дар тамоми шаҳрҳои мамлакати ҳуд аз ҳутба номи ўро баровард. Қисми дигари сарчашмаҳо, барьакс, бо ҳалифа роҳи муросо ва мусолимат ҷустани Хоразмшоҳро таъқид мекунанд. Муарриҳон бештар тарафдори фикри дувум мебошанд.⁴⁵ Аммо мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки фикри аввал ба ҳакикат наздиктар аст: ҳам пеш аз лашкар қашидани Муҳаммади Хоразмшоҳ ба Бағдод ва ҳам пас аз он номи ҳалифа дар сиккаҳои баъзе шаҳрҳо ёд шудааст ва дар сиккаҳои баъзеи дигар шаҳрҳо не.⁴⁶ Аз ин ҷиҳат сиккаҳои Тирмиз – зодгоҳи Алоулмулк ҳеле ҷолиби диққат аст: дар ин ҷо баъди ҳалифа эълон шудани Алоулмулк ва пас аз юриши Бағдод номи ҳалифай «маъзул» дар сиккаҳо дида намешавад (ҳол он ки пештар мавҷуд буд), вале номи Алоулмулки Тирмизӣ ҳам дар ягон сикка сабт нагардидааст. Обрӯю эътибори ҳалифай Бағдод дар байни мусулмонон ниҳоятдараҷа баланд буд. Бино-бар ин султон Муҳаммад дар сиёсати ҳуд собитқадамона ва то охир дар роҳи азли ҳалифай мубориза карда натавонист. Вай аз ин талоши ҳуд чизе бурд накард, балки бисёр ҷизҳоро аз даст дод. В.В.Бартолд дуруст қайд мекунад, ки дар ҷамъият ягон синфе набуд, ки такяғоҳи Муҳаммад бошад. Феодалҳо, рӯҳониён, мардум - ҳама бо сабабҳои гуногун аз ў норозӣ буданд. Ҳатто аскарони кироя, ки тамоми ғала-бахои ўро таъмин карда буданд, дар охир аз итоати ў сар қашиданд. Давлати бузурги Муҳаммади Хоразмшоҳ аз дарун маҳкам ва устувор набуд ва бинобар ин дар натиҷаи зарбаҳои истилокорони муғул ба осонӣ аз по афтод.

2. ХОҶАГӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҼТИМОИЮ ИҼТИСОДӢ

Иқтаъ ва заминдории шартӣ дар асрҳои XI–XII

Дар асрҳои XI–XII иқтаъ ва иқтайдорӣ, яъне ба тарики хизматона инъом карда шудани заминҳои қишиҳои ҳеле ривоҷ ёфт, вале ин усул барои давлатҳои Ғазнавиён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён якранг ва яқсон набуд. Ҳангоми аз нуктаи назари муайянӣ таъриҳӣ таҳқиқ намудани мавқеи иқтаъ дар ҳаётӣ иҷти-моиҷи иқтисодии ҳар яке аз ин ҷорӣ давлат инро ҳам бояд дар назар дошт, ки ҳуқм-ронон ва арбобони давлатии дурбин ва оқибатандеши онвакта ба таназзули иқти-садӣ ва сиёсии ҳокимиияти марказӣ оварда расонидани ривоҷи иқтаъро ба ҳубӣ мефаҳмиданд. Дар ин бобат ҳикояти Олтунтош қоиммақоми Хоразми аҳди

⁴⁵Бартольд В.В., 1963 б, 437–440.

⁴⁶Давидович Е.А., 1953 6, с. 51–53.

Махмуди Фазнавӣ ҷолиби дикқат аст. Хироҷи Хоразм аз маош, ки Олтунтош ҳамчун қоиммақом мегирифт, ду баробар кам буд. Олтунтош ба вазири султон Маҳмуд чунин пешниҳод намуд: ў хироҷи Хоразмро ба фоидай худ нигоҳ медорад ва бақия ҳаққи худро аз ҳазинаи султон мегирад. Вазир пешниҳоди Олтунтошро нафақат рад кард, балки гапҳои талх ҳам зад: «Бигузор, ба амир Олтунтош маълум бод, ки вай Маҳмуд наметавонад буд. ҳеч гоҳ хироҷе, ки ў барои он мастьул аст, ба ў дода наҳоҳад шуд. Хироҷро бистон ва ба ҳазинаи султон таҳвил бидех, пас мавоҷиб биталаб... Ҷй ҳавфи бузургест барои гуломе, ки дар садади ширкат ба ҳукмронии подшоҳи худ бияфтад».⁴⁷ ҳукуқи ба фоидай худ ҷамъ кардани хироҷро соҳиб шудан аввалин шакли иқтайдорӣ буд. Иқтаъ на ин ки барои «гулом», балки барои подшоҳ «ҳавфи бузурге» дошт. Бинобар ин ҳукумат, агар қувваи кофӣ ва имкони иқтисодии бидуни инъоми замин адо кардани хидматона мавҷуд бошад, ҳамеша қӯшиш мекард, ки ба ивази хидмат пули нақд бидиҳад.

Мувоғики шаҳодати Низомулмулқ, Сомониён ва Фазнавиён «...иқтаъ намеданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз ҳазина ба тариқи нақдина маош меданд. Ва онҳо ҳамеша аз ин қонеъ ва ҳушнуд буданд. Омилҳо хироҷ ҷамъ карда, ба ҳазина месупурданд ва аз ҳазина бад-ин тариқ боре дар се моҳ маош мегирифтанд».⁴⁸ Низомулмулқ дар ин ҷо фақат роҷеъ ба қӯшун сухан меронад. Ин гуфтаҳои Низомулмулқро бо баъзе қайду шартҳо асосан дуруст эътироф кардан мумкин аст. Дар аҳди Сомониён иқтаъ хеле ривоҷ дошта бошад ҳам, бо сабабҳои маълум онро фақат аҳли сулола ва ё дарбориёни олимартаба соҳиб мегардиданд, ба қӯшун бошад, маош дода мешуд. Дуруст аст, ки дар аҳди Фазнавиён қӯшун ҳам аввалиҳо иқтаъ мегирифт, вале Сабуктегин (977–997) инро манъ карда, ба қӯшун аз ҳисоби ҳазина маоши мунтазам таъин намуд. Ин ҳолат баъдҳо, дар аҳди ҳукмронии ду-се насли ворисони ў низ давом кард.⁴⁹ Бо вучуди ин, дар аҳди Фазнавиён ҳодисаҳои ҷудогонай инъоми мулкҳои қалон воқеъ мегардид, лекин ин навъи подош дар ҳаётӣ иҷтимоию иқтисодии онон, чи навъе ки дар замони Сомониён буд, мавқеи ба назар намоён надошт.

Ба ин тариқа, дар аҳди Фазнавиён баҳшишҳои феодалий, ҳатто дар айни авчи нашъати ин салтанат камтар аз аҳди ҳукмронии Сомониён буд; ҳукумати марказӣ аз тақсими иқтаъ ҳуддорӣ карданро мақсади асосӣ қарор дода, дар роҳи иҷрои ин маром ба имконоти иқтисодии худ така мекард.

Аmmo вазъият дар аҳди Салҷуқиён тамоман дигар буд. Ҳарчанд мисли Низомулмулқ шахсони пешкадами замон оқибатҳои зиёновари вассеъ ҷорӣ намудани иқтаъ ва иқтайдориро хеле хуб фаҳмида, барои пешгирий кардани он ҷораҳо меандешиданд, ин усул торафт бештар ривоҷ мейғфт. Ҳукмронони салҷуқӣ ба аъёну ашроф ва соҳибмансанబон инъомҳои бузург ва ба қувваҳои аскарӣ баҳшишҳои зиёде ато мекарданд.⁵⁰

Иқтаи сарбозон сар то сари мамлакатро фаро гирифта буд. Иқтайдор ҳақ дошт, ки як қисми даромади замини қиштро ба фоидай худ истифода намояд. Вале дар амал вай ба вассеътар шудани ҳукуқи худ саъӣ мекард. Низомулмулқ ҷандин мартаба бо ҳар баҳона изҳор менамояд, ки муқтаб (иқтайдор) набояд аз доираи ҳукуқе,

⁴⁷Низомулмулқ, 1949, с. 230–231.

⁴⁸{амон асар, с. 106.

⁴⁹Йосворт С.Е., 1963, р. 124-125.

⁵⁰Бертельс А. Е., 1959, с. 31–33; Bosworth C. Ў., 1968 а, р. 230–244; Lamiton A.K.S., 1969, р. 53–76 (дар ин ҷо роҷеъ ба таносуби усули иғтаи аҳди салҷуқӣ ва давлати Буйён маълумот дода мешавад)

ки ба ў дода шудааст, берун барояд ва ҳокимияти марказиро лозим аст, ки аз болои он назорат кунад: «Иқтаядорон, ки иқтае доранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоё чуз он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супорида шудааст, аз онҳо биситонанд ба вачхе некӯ ва чун онро ситониданд, раоё ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва файра аз онҳо эмин бимонанд».⁵¹

Ахволи барзгарон дар заминҳои иқтаяшуда як хел набошад ҳам, vale умуман вазнин буд. Барзгарон бо ихтиёри худ аз як чо ба чои дигар рафта наметавонистанд. Баъзе сарчашмаҳо дар бораи меҳнати маҷбурии онон маълумот медиҳанд. Районҳои тамом, ки ҳоло дар ҷануби Туркманистон воқеанд, дар вакташ ба тарики иқтаъ ба шахсони ҷудогона инъом гардида буданд.⁵² Масъалаи иқтаъ ва иқтаядорӣ дар давлати Қароҳониён на он қадар равshan аст. В.В.Бартолд ва А.Ю.Якубовский ҷунин ҳисоб мекарданд, ки дар давлати Қароҳониён усули амлодорӣ боло гирифта, иқтаъ ба дараҷае паҳн шуда буд, ки онро метавон шакли ҳукмронии заминдории онвакта донист.⁵³ Ин ду муҳаққики маъруф аз рӯи қиёси давлати салчукӣ ҷунин натиҷа бароварда буданд.

О.Г.Болшаков⁵⁴ ба равияи умумии тараққиёти муносибатҳои феодалии Шарқи Наздик ва Миёна комилан мутобиқ будани ин хулошаро тасдиқ намуда, дар айни замон дурустии ҷунин тарзи муҳокимаро, ки ба як шабоҳат асос ёфта, худ ба худ имкони тағовутро аз байн мебарад, ба зери шубҳа гирифтааст. Ў доир ба усули амлодорӣ дар давлати Қароҳониён ин тариқа мулоҳизаро пеш меронад: аз рӯи далелҳои Е.А.Давидович, ҳатто дар айёми нашъунамои давлати сомонӣ ғайр аз мулкҳои вассалӣ, аз қабили Хоразм, Ҷагониён ва Ҳатлон, мулкҳои қалони инъомшуда низ мавҷуд буданд. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Қароҳониён Мовароуннаҳр ба бисёр мулк ва мулкчаҳо тақсим шуда буд. Vale пас аз таъсиси давлати мустанқил дар ин чо тақрибан ҳамон вазъияте, ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, дубора ҳукмфармо гардид. Пас ҳеч як асосе нест, ки усули амлодории давлати Қароҳониён ва давлати Сомониёнро (ҳарчанд бо баъзе тағриқаҳо бошад ҳам) бо ҳам муқобил гузорем.

Умуман, дурустии ин тарзи таҳқик ва натиҷаҳои онро эътироф накардан мумкин нест. Бо вучуди ин, баъзе тасҳех ва илова кардан лозим меояд. Агар баҳшишу инъомҳоеро, ки ба ивази хизмат дода мешуданд, аз рӯи аломати иҷтимоӣ ба ду гурӯҳ: «хӯронидани» кӯшун ва баҳшишҳои қалон ба аъзоёни сулола ва амалдорон ҷудо намоем, барои муҳокима рондан доир ба баҳшиши гурӯҳи аввал дар аҳди Қароҳониён ҳоло, дар ҳақиқат ҳам, далелҳои конкрети таъриҳӣ вучуд надоранд. Он чӣ оид ба гурӯҳи дувум бошад, аз сиккаҳои қароҳонӣ баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар ибтидои асри XI давлати Қароҳониён воқеан ҳам ба бисёр мулкҳои қалону хурд тақсим шуда, муносибатҳои тобеият ва силсилаи маротиби серзинаи феодалий хеле равshan ба зуҳур омада буд. На факат аҳли сулола, балки дигар намояндагони табақаи ҳукмрон низ ба мавқеи вассали мулкдорони қалон расида буданд. Баъдтар зикри соҳибони вассал дар сиккаҳо торафт камтар мешавад, vale тамоман аз байн намеравад. Дар замони асосгузори ҳақиқии давлати ҳоқонии Қароҳониённи ғарбӣ, ки марказаш Самарқанд буд, Иброҳим Тамғочҳон ҳам дар ҷондӣ аз сиккаҳо номуу соҳибони мулкҳои хурд—вассалони ў зикр

⁵¹ Низомулмулк, с. 34.

⁵² Lamiton A.K.S., 1969, p. 66–69.

⁵³ Бартольд В. В., 1963 6, с. 330, 367 ва мобаъд; 1963 е, с. 248; Якубовский А. Ю., 1949, с. 39–40.

⁵⁴ ИТН, II, I, с. 248-250.

ёфтаанд.⁵⁵ ҳатто дар нимаи дувуми асри XII, вакте ки давлати Қарохониёни Осиёи Миёна ба дasti хонадони фарғонӣ қарор мегирад, на танҳо сардорони сулола, ки дар Самарқанд менишастанд ва на танҳо сардорони мулки Фарғона, ки дар Ӯзганд сукунат доштанд,⁵⁶ балки гоҳо соҳибони мулкҳои хурд, масалан, дар Марғиён ва Бинокат ҳам, ба ихтиёри худ пули сикка мебароварданд.⁵⁷

Таассуроте ба вучуд меояд, ки авҷ гирифтани тамоили марказиятдиҳӣ пас аз таъсиси давлати мустақили қарохонии пойтахташ Самарқанд усули амлодориро, ки дар ибтидои асри XI муқаррар гардида буд, аз миён набардошта, факат ҳукуки соҳибони мулкро маҳдуд гардонид ва, аз афташ, микдори ин қабил мулкҳоро кам намуд. Ин аст, ки соҳибони мулкҳои хурд аз ҳамин вакт сар карда фақат аҳёнан номи худро дар сикка сабт мекарданд. Гайр аз ин, агар Сомониён ба муқобили қӯшишҳои ба мулки меросӣ табдил додани мулкҳои инъомӣ мубориза бурда ва гоҳо муваффикият ба даст оварда бошанд, дар аҳди Қарохониён, чунон ки аз сиккаҳо маълум мешавад, ба мерос гузоштани чунин мулкҳо як ҳодисаи маълум мегардад. ҳақ ба ҷониби О.Г.Болшаков аст, ки барои сухан рондан дар бобати муқобилгузории давлатҳои Сомониён ва Қарохониён ҳоло ягон далел ва асосе мавҷуд нест. Лекин доир ба инкишофи «пешравандон» минбаъдаи иқтаси ва усули амлок, бо чунин як таъкид, ки ин ҳам як ҷараёни муттасили бомайлон набуд, метавон сухан ронд.

Баёни вазъияти давлати Хоразмшоҳиён басе осонтар аст. Дар асари ёдовари шудаи котиби шаҳсии Хоразмшоҳ - Текиши (1172– 1200) Муҳаммади Бағдодӣ якчанд ҳуҷҷати марбут ба вилояти Насо мавҷуд аст. Он вактҳо дар ҳаёти сиёсии қаинорҳои ҷануби давлати Хоразмшоҳиён феодалҳои ғуз мавқеи қалон доштанд. Текиши ба яке аз феодалони номдори ғуз - Тугоншоҳ ноҳияи қалонеро дар ин вилоят ба тариқи иқтаси инъом намуд. Аз ярлик маълум мешавад, ки ба Тугоншоҳ ҳукуки комили масуният дода шудааст. Рӯҳониён, қозиҳо, уламо, давлатмандон, «хукамо», «саркардаҳо», заминдорон ва дигар табакаҳо одамон ба ў итоат мекарданд. Шиҳна – ҳоқимони дех ва музофот, мутасаррифон – маъмурони молияву ҳироҷ (дар дастгоҳи ҳукумати марказ ва маҳалҳо), инчунин идоракунандай обёрий ва омилон – ғундорандагони ҳироҷ - ҳама дар зери итоати соҳиби иқтаси буданд. Дар ярлик ба иқтаъдор чунин дастури амал зикр ёфта буд: «Бигузор, ў ҷазояшро дидҳад, то ки муставфии ҳироҷ ва мутасарrifon ба зевари инсоғ ва эътиимод ороста гарданд, то ки онҳо аз фасод ва форигболӣ орӣ бошанд, то ки ҳатман ва ҳаққан (манофеи аҳолиро) ҳимоя кунанд, то ба ҷуз молиёти муайян ва ҳироҷи маълум дигар андозе (ягон молиёти наве) аз барзгарон наситонанд, то (ба сари онҳо) ягон маҷбурияти берун аз одат наниҳанд ва (он ҷо таъин мешавад) ҳамчун навии ошкорро номақбулест, ки на Ҳолик розӣ асту на ҳалқ».

Дар ин панди бообуранг ҳамчунин зарурати ҳифзи номуси зан, молу мулк ва ҳаёти аҳолӣ, таъмини бехатарии хонаву ҷой ва гайра таъкид шудааст. Аз ин ҳама чунин бармеояд, ки соҳибони ваколатдори иқтаси, дар воқеъ, ҳамчун ситампешагону горатгарони ошкор буда, чунон ки дар санад гуфта мешавад, «мусулмонро маҷбур ба фирор менамуданд».

Қисмати аз иқтаси Тугоншоҳ берунмондаи вилояти Насо ба мулки худи Хоразмшоҳ Текиши дохил мешуд. Текиши онро ба воситаи қоиммақом идора мекард. Ба ин қоиммақом мавоҷиб таъин гардида, илова бар ин, баъзе маҳалҳо ба тарики

⁵⁵ Марков А.К., 1896, с. 265-267, 451-453, 457-460 ва мобаъд.

⁵⁶ Давидович Е. А., 1957 б, с. 108-119.

⁵⁷ Давидович Е. А., 1961 с. 189-190.

иқтаси инъом шуда буд. Дар ярлики ба қоиммақом тақдимшуда хотирнишон мегардид, ки ў дар заминҳои иқтаси худ метавонад барояш хироҷ ғундорад, ба ў «калиди ҳаллу фасл ва банду баст, амри ичро ва манъ» дода шудааст, «Бигзор, ў ба ноибони худ бигӯяд, ки онҳо дар вақти талабидани молиёти замин ба дӯши барзгарон андози (аз ҳадди) қарор берун ва вазнин бор накунанд, дар холе ки онҳо иқтидори таҳаммули мушкилоти ҳисобу китоб ва ихтияли (онро) надоранд...» Аз барзгарон ва шаҳрнишинон талаб мекарданд, ки нодории худро баҳона наоварда, тамоми андозу хироҷро бисупоранд, қасони саркашидаро ҷазоҳои саҳт нигарон буд.⁵⁸

Ҳамин тарика, аз ин санадҳои воқеъи манзараи мудҳиши зулму ҷабри оммаи ҳалқ дар пешӣ назар намоён мегардад.

Моликияти замин ва дехқонон

Яке аз протсесҳои хоси иҷтимиои давраи мавриди таҳқиқ тағиیر ёфтани ҳайъати заминдорони калон ва, ҳатто миёна мебошад. То истилои араб соҳибони асосии замин дехқонон буданд. Вале пас аз истилои араб дехқонон ба муфлиси рӯ ниҳоданд. Дар навбати аввал, албатта, дехқонони камбизоат ва миёнаҳол, ки дар натиҷаи андозҳои аз ҳад зиёд ва сўнистифодаи амалдорон хонахароб мешуданд, ба ин ҳолат афтоданд. Баъзе моликони хурд ба моликони калон иҳтиёран супурдани заминҳои худро афзалтар медонистанд. Истилогарон ва аъёну ашрофи наздики онҳо ин гуна заминҳоро бо майли тамом меҳариданд. Дехқонон аз зулму фишор маҷбур мешуданд, ки замини меросиашонро ҳам фурӯшанд. Мусодира ва зўран гасб кардани мулки дехқонон низ воқеъ мегардид.

Ин протсес дар замони Сомониён ҳам давом намуд: ахли сулола, амалдорон ва саркардаҳои соҳибманасаб ва сарватманд заминҳои мулкиро меҳариданд. Ривоҷ ёфтани баҳшишҳои феодалий дар асрҳои IX–X, аз як тараф, сарвати қасони баҳшишгирифтари афзунтар намояд, аз тарафи дигар, ба онҳо барои ҳариди заминҳои меросии дехқонон имкониятҳои фаровон мухайё месоҳт, зеро баҳшишҳои онвакта ниҳоятдарача калон буда, баробари он мансаби қоиммақом – ҳокими шаҳр, нохия ва вилоят низ дода мешуд. Ин буд, ки дар асри XI моликияти ҳусусӣ нисбат ба замин факат бо дехқонон маҳдуд нагардида, дигар доираҳои болонишини ҷамъиятро низ фаро мегирифт.

Бо вучуди ин, дар асри XI дехқонон ҳанӯз табакаи пуриқтидореро ташкил менамуданд. Дехқонони калон нохия ва вилоятҳои тамомро соҳибӣ мекарданд. Баъзе аз ин қабил дехқонон бо ҳоҳиши тамом ба тарафи истилогарони Қароҳонӣ гузаштанд⁵⁹ ва дар вақтҳои аввал на факат мулк, балки то андозае мавқеи сиёсии худро ҳам нигоҳ доштанд. Номи онҳо бо унвони «дехқон», ҳатто дар сиккаҳои мисӣ (зарбаи солҳои 997, 998, 1004/05 ва 1008/09 дар Илак) ба сифати вассали хони Қароҳониён ёд шудааст.⁶⁰ Чунин таассурот ҳосил мешавад, ки дар аҳди Қароҳониён дар охири асри X – ибтиди асри XI дехқонони Илак, ҳатто ба мавқеъҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X дар замони Сомониён буд, баландтар гардид.⁶¹

⁵⁸Семёнов А.А., 1955.

⁵⁹ Аз чумла, ҳуди дехқонон Буироҳони гароҳониро даъват карда буданд (Бартольд В.В., 1963 б, с. 318).

⁶⁰ Марков А.К., 1896, с. 218–219, № 192–193; Массон М.А., 1953, с. 81.

⁶¹ Мугт. Бартольд В. В., 1963 б, с. 292.

То ибтиди аспи XI мавқеи ашрофи қадимаи заминдор – ҳокимони вилоятҳои гуногуни сарҳадӣ устувор буд. Масалан, дар замони Сомониён, чуонки зикр ёфт, баъзе мулкҳо ба тӯҳфаву пешкашҳои аксаран рамзӣ маҳдуд шуда, хироҷ намедоданд. Дар он ҷо замин моликиятии феодалони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Султон Маҳмуди Фазнавӣ барои тасарруфи ин вилоятҳо кӯшишҳои зиёде ба ҳарҷ дод. Ӯ Гарҷистонро ишғол карда, кӯшкҳои ашрофи маҳаллиро ба замин яксон намуд. Вай қишивари Ғурро низ ба ҳамин минвол ба ҳуд тобеъ кард.⁶² Вилоятҳои назди дарёи Аму яке аз паси дигаре ба тобеяти султон Маҳмуд дохил шуданд. Факат Ҷагониён то солҳои 1038/39 соҳибиҳтиёрии сиёсии худро нигоҳ дошт. Дар он ҷо, ба қавли Байҳақӣ, моликони меросӣ ҳукмронӣ мекарданд, дар сиккаҳои онҳо Фазнавиён тамоман, ҳатто ба сифати султон ҳам ёд нашудаанд.⁶³

Дар вилоятҳои истилошуда системаи хироҷ ҷорӣ карда шуд, ки барои мулқдорони маҳаллӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле номусоид буд ва ин боиси тадриҷан хонахаробшавии заминдорони хурд ва камбизоат мегардид. Дар ин маҳалҳо, зоҳирان, ҳамон протсесс, ки дар вилоятҳои марказӣ пештар сар шуда, то аспи XI қувват пайдо карда буд, «бо каме таъхир» такрор мейфт.

Дар давоми асрҳои XI–XII дар давлатҳои Қароҳониён, Фазнавиён ва Салҷуқиён протсесси аз тарафи аҳли ин сулолаҳо, ашроfu асилзодаҳо ва саркардаҳои ҳарбӣ ҳариди гирифтани заминҳои мулкӣ бо суръати тамом давом намуд. Дар сарчашмаҳо мулқдорони ниҳоят қалоне, ки аз байнӣ аъёну ашрофи нав баромада буданд, зикр шудаанд. Онҳо ба имтиёзҳои зиёде соҳиб гардида, аксар вақт аз заминҳои ҳуд андоз намедоданд.

Ҳамин тариқа, заминҳои мулқии дехқонони баъзе вилоятҳо бо роҳҳои гуногун ба дасти сулолаҳои нав ва феодалони нав мегузашт. Дар ин вилоятҳо дехқонон дар арафаи истилои муғул дигар ҳамчун табақаи асосии заминдорон мавҷудияти худро қатъ карданд. Вале аз рӯи қашфиёти А.Мухторов дар кӯҳистони тоҷик – Маҷтоҳу Фалғар, ҳамчун соҳиби деху замин то аспи XVI дехқонон бақия монданд.⁶⁴

Диккаторо боз ба ҷунин як зуҳуроти инкишофи иқтисодиёти феодалӣ, аз қабили ҳариду фурӯши замин, мулқи ҳусусӣ ҷалб кардан лозим аст. Пайдо шудани нарҳи замин, мавриди савдо қарор гирифтани заминҳои мулкӣ, бешубҳа, натиҷаи аз тарафи арабҳо, сипас, Қароҳониён ва Салҷуқиён истило шудани Осиёи Миёна ва Ҳурросон, таъсиси давлатҳои нав, тағйири ҳайъати табақаи болои феодалӣ ва дигар ҳодисаҳо мебошанд, ки мо аз назар гузаронидем. Маҳз ҳариду фурӯши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табақаи мустақил ва асосии мулқдор аз байн рафтани қисми дехқонон ва ба вучуд омадани ҳайъати нави мулқдорон гардид ва ин табаддулотро тезонид.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI–XII

Тараққиёти босуръати шаҳрҳо, истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ аз муҳимтарин аломатҳои давраест, ки мо ба таҳқиқи он пардохтаем.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна қалонтар ва аҳолии онҳо зиёдтар мегардид. Масалан, маркази ҳаёти шаҳри Самарқанд ҳаволии он ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо маҳалҳои сершумори тоҷирону пешаварон воқеъ гардида буданд. Аъёну ашроф,

⁶² Бертельс А.Е., 1959, с. 25–26.

⁶³ Давидович Е. А., 1970 б.

⁶⁴ Доир ба таҳаввули қалимаи «дехгон» ниг.: Бартольд В. В., 1923; 196.3 б, с. 238–239; Бертельс А. Е., 1959, с. 16–26; Мухторов А., 1967 ва иайра. 65.

рӯҳониён, савдогарони доро ва дигар табақаҳои давлатманд низ дар ҳамин ҷо маскан доштанд.⁶⁵

Истеҳкомоти Бухоро низ аз нав сохта, масоҳати шаҳр васеътар карда шуд. Бисёр иморатҳои нави мӯҳташам бино ёфтанд.⁶⁶ Тирмизи асрҳои XI–XII нисбат ба замони Сомониён хеле доман пахн кард. Дар асри XI истеҳкомоти шаҳр қавитар гардида, қалъаи он бо хишти пухта рӯкаш карда шуд. «Қасри ҳокимони Тирмиз» ҳам дар ҳамин аср қомат афроҳт. Қисмати тичоратию пешаварии шаҳр, ки он ҷо дар атрофи бозорҳо коргоҳҳо зиёди қосибон ба вучуд меомаданд, аҳамияти маҳсус дошт.⁶⁷ Яке аз қалонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони ҷанубӣ пойтаҳти Ҳатлон – ҳулбук буд. Фақат қисмати марказии он масоҳати қариб 70 гектарро фаро мегирифт. Дар ин ҷо қалъае вучуд дошт, ки дар вақти ҳафриёт аз он бақияи қасри пурзебу зинати ҳокимони Ҳатлон ёфт шуд. Дар шаҳр коргоҳҳои гуногуни қосибӣ, аз қабили қулоӣ, фулузӣ ва ғ. вучуд доштанд.

Тараққии босуръати шаҳр бештар дар ҳамин давра ба вуқӯй пайваст: дар ҷойҳо, ки пештар парторвони шаҳр ва ё замини қишигӣ махсуб мёёфтанд, биноҳои иқоматӣ ба вучуд омаданд⁶⁸. Аз рӯи мушоҳидаҳои археологию топографиӣ дар асрҳои XI–XII шаҳрҳои ҳам хурд ва ҳам қалони Туркманистони ҷанубӣ: Марв, Данҷонақон, Омул, Замм, Сарахс, Майхона, Абевард, Нисо, Язир, Дехистон ва гайра хеле равнақ мейбанд⁶⁹.

Дар воҳаи Ҷу маҳз дар давоми асрҳои X–XII баъзе дехаҳо ба марказҳои қалони шаҳрӣ мубаддал мегарданд⁷⁰. Ҳатто ноҳияҳои кӯҳистон (масалан, ноҳияи воқеъ дар воҳаи Оби Нов, шоҳаи дарёи Панҷ ё худ ноҳияи Исфара) торафт бештар ба муомилоти молиу пули қашида мешаванд.

Тараққиёти кувваҳои истеҳсолкунанда ва тадриҷан аз ҳочагии қишлоқ ҷудо шудани қасбу ҳунар сабабгори асосии равнақи босуръат ва дар баъзе мавридиҳо хеле пурвчи ҳаёти шаҳрҳо мегарданд. Омили дигари равнақёбии шаҳрҳо кувват гирифтани тобеияти дехқонон нисбат ба феодалон мебошад, ки боиси ба шаҳр фирори кардани оммаи дехқонон гардида буд (ин дар баъзе шаклҳои маданияти моддии шаҳр нақши ҳудро гузоштааст)⁷¹. Ҳамин тарика, назарияи К.Маркс ва Ф.Энгелсро дар бобати аҳамияти фирмрони дехқонон дар таъсиси шаҳрҳои асримиёниагии Европа⁷² нисбат ба шаҳрҳои асримиёниагии Осиёи Миёна низ татбик кардан мумкин аст.

Қасбу ҳунар дар асрҳои XI–XII

Маркази асосии қасбу ҳунар ва тичорат шаҳр буд. Қасбу ҳунари шаҳрии он-вақта аксаран ба тавассути маълумот ва мадракҳои бостоншиносӣ омӯхта шудааст. Бостоншиносон, беш аз ҳама, доир ба тавлиди маснуоти қулоӣ ва шишагӣ маълумот ба даст овардаанд.

Барои асрҳои XI–XII, қабл аз ҳама, ба дараҷаи хеле зиёд афзудани ҳаҷми истеҳсоли маснуоти қулоӣ ва дар айни замон ба худ шаклҳои қолибӣ гирифтани

⁶⁵ Массон М. Е., 1950, с. 164–165.

⁶⁶ Сухарева О. А., 1958, с. 31 ва мобаъд.

⁶⁷ Массон М. Е., 1938, с. 7–8.

⁶⁸ Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А., 1954, с. 41 ва мобаъд.

⁶⁹ Пугаченкова Г. А., 1958, с. 190–199

⁷⁰ Кожемяко П. Н., 1959, с. 183

⁷¹ Муфассалан ниг.: Литвинский Б. А., 1953 б, с. 55 ва мобаъд.

⁷² К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 3, с. 14–15; 50–51; т. 4, с. 425.

онҳо характернок аст. Дар истехсоли зарфҳои «сари дастархон» мавқеи калонро косаву табакҳои бесир, vale пурнақшу нигор ишғол менамуданд, ки ин ҳам ҷиҳати хоси пешаи кулолии онвакта мебошад. Зарфҳои сирдодашуда ҳам дар асрҳои XI–XII ба таври васеъ паҳн гардида буданд, онҳоро дар чунин гӯшаҳои дурдасти кӯҳистони Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX–X аз ин қабил зарфҳо асаре набуд ва ё хеле камёб буд, дучор омадан мумкин аст. Дигар тағйиротҳое ҳам, ки олоти кулолии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII-ро аз давраҳои пешина фарқ мекунонанд, ба амал омаданд.

Истехсолоти кулолии асрҳои XI–XII ҳам аз нуктаи назари техника ва технология, ҳам аз нуктаи назари шаклу ороиш хеле хуб омӯхта шудааст,⁷³ зеро бостоншиносон зарфҳои мансуб ба ин давраро дар ҳаробаҳои тамоми шаҳристонҳои асримиёнагӣ ба миқдори зиёде пайдо намудаанд. Дар як катор маҳалҳо осори истехсолот мушоҳида гардида, кӯраҳои сафолпазӣ, қолибҳои нақшпартой ва асбобҳои маҳсуси кӯра (овеза ва ҷойгоҳи зарф; сепоя барои аз ҳам чудо кардани зарфҳо ва ғайра) ёфта шудаанд.

Зарфҳои сирдодашуда дар истехсолот мавқеи асосӣ доштанд. Бештар сири сиёҳчарангӣ шаффоғӣ ва мисли пештара хиратоб ба кор бурда мешуд. Аз байнӣ сирҳои ғайришаффоғӣ ҳусусан сири фирӯзағоми ҳушсифат ва зебо, ки дар вакҳои оҳир пайдо шуда буд, беш аз пеш мавриди истифода қарор мегирифт.

Дар баробари шаклҳои кӯҳнаи зарфҳои сирдор шаклҳои нави такмилёфта низ ба вучуд меомаданд. Чунончи, агар дар асрҳои IX–X ҷароғҳо равғандони мудаввар ва нӯғи кӯтоҳ дошта бошанд, дар асрҳои XI–XII бо баробари ин шакл ҷароғҳои пайдо мешаванд, ки равғандони онҳо раҳдор, нӯғашон тарошида ва дарозтар аст.

Дар вакҳти минокорӣ зарфҳо мисли пештара бо ҳатҳои ҳандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (ҳусусан парандагон) ороиш мейбанд. Заминаи нақшу нигори зарфҳо аксаран соғ ва беранг буда, рангҳои норинҷӣ ва сиёҳ низ васеъ кор фармуда мешаванд. Ранги тасвирот хеле гуногун: сиёҳ ва сафед, қаҳвагӣ ва сурҳ, сабз ва зард, қабуд ва нилуғарӣ аст. Дар ороиши зарфҳо тамоми комёбихои замони гузашта истифода шуда, дар айни замон онҳо тағиیر ва такмил ҳам ёфтаанд.

Навиштачоти аз ҳад зиёди ҳайриятҳоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштачоти муҳтасар мегирад, ки ҳатто аз як қалима иборат буда, ин қалима ҷандин бор тақроран сабт мегардад; нақшҳои катибавие ба вучуд меоянд, ки аз шаклҳои зебои ҳуруғӣ фароҳам омада, ягон маъниро ифода намекунанд ва ҳонда ҳам намешаванд. Дар тасвири мавҷудоти зинда низ аломатҳои рамзиӣ ба назар мерасанд. Масалан, тасвири мурғон, ки аз қадим дар ороиши зарфҳо истифода мешаванд, хеле сатҳӣ мебошад, аксар вакӣ, ҳатто сурати мурғ пурра оварда нашуда, факат қаноти он тақрор ба тасвир мегардад.

Нақшҳои ҳандасӣ ва наботӣ низ гуногун мебошанд. Ду тариқа ин нақшҳо дидар мешавад: яке нақшест, ки факат як қисми рӯи зарфро фаро гирифта, дар замини фароҳ паҳн мегардад ва одатан заминаш сабз ё зардронг мешавад; дигаре нақшест, ки тамоми рӯи зарфро пӯшида, дар заминаш ягон ҷои холӣ намегузорад. Бисёр нақшу нигорҳои тоза ва рангуборҳои нав пайдо мешаванд. Масалан, нақшҳое, ки бо ҳатҳои нағиси сафед, сиёҳ ва норинҷӣ дар замини қаҳваваранг қашда шудаанд, ниҳоятдараҷа назарро拜оянд.

⁷³Асрҳои И.Ахроров, О.Г.Болшаков, Н.Н.Вактурская, Э.Ууломова, Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский, С.Б.Лунина, Э.В.Сайко, Ш.С.Тошҳоҷаев, Г.В.Шишкин ва дигарон.

Дар асрҳои XI–XII сафолоти кошинӣ тайёр карда мешуд. Сафоли он сафед ва ё андаке пуштиранг, мӯрт (зудшикан) ва ковок буд. Ба рӯи он луоби кабудча ва ё нилобӣ медавониданд. Дар девораҳои тунуки он сӯроҳчаҳои гирда, секунҷа ё худ чоркунҷа мекушоданд, ки пас аз сир додан ҳамчун нақшҳои зебо дикқатро ба худ ҷалб мекард.

Зарфҳои сафолии тунуки бесир ва пурнақшу нигори асрҳои XI–XII хеле хунармандона сохта шудаанд. Аксари ин зарфҳо аз кӯзахои даҳантанги гуногуншаклу гуногунҳаҷм иборатанд, ки танаи онҳо гоҳ гирд ё мурӯдшакл ва гоҳ мисли фулуз печухамдор мебошанд. Барои нақшу нигори кӯза аз воситаҳои техникӣ низ истифода бурдаанд. Ҷунончи, қисмҳои боло ва поини кӯза ва баъзан даҳани онро ҳам дар даруни қолибҳои нақшин сохта, сипас, ҳамаи ин қисмҳоро ба ҳам васл мекарданд. Ҳамчунин ба воситаи қолибҳои маҳсус дар рӯи зарфҳои тайёр ҳар гуна сурат ва нақшҳо мепартофтанд. Дар ороиши олоти сафолӣ боз дигар воситаҳо низ ба кор бурда мешуданд.

Нақшҳои ҳандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна маҳлӯқоти хаёлӣ зарфҳои зарифи зеварии онвактаро зебу оро додаанд. Тасвиrotи rӯi ин зарфҳо ба таври гуногун тартиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул ҳатҳои тасмашаклест, ки дар доҳили яке катиба, дигаре нақшҳои мураккаби наботӣ ва севумӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст. Офтобаи мисии катибадори бо нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ ороишёftа маҳсули кори устоҳои асрҳои XI–XII мебошад. То ҳол дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ даҳ адади он пайдо шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ӯротеппа мебошад. Қимати зарфҳои мисӣ ва биринҷӣ на танҳо дар ороиши онҳо ва санъати кори устоҳост, инчунин дар он аст, ки дар rӯi баъзеи онҳо номи устоҳо сабт гардидаанд⁷⁴.

Тимсоли дураҳшони таракқии қасбу ҳунар дар асрҳои XI–XII маснуоти шишағист⁷⁵. Дар ин давра маҳсусан шишаи тиреза хеле маъмул ва мустаъмал буд. Дар бисёр маҳалҳо, аз ҷумла, дар ҳаробаҳои шаҳристони қадимаи Марв, як қатор мавзезъҳои Хоразм ва Фарғона, дар шаҳристони асримиёнагии Тароз ва гайра осори ин навъ шишаолот дарёфт гардидааст. Шишаҳои онвакта аксанан беранг буда, қабл аз ҳама, ба мақсадҳои амалий дар тиреза истифода мешуданд. Гоҳо шишаҳои ҳамвори рангин низ дучор меоянд, ки яқинан барои ороиш ба кор мерафтанд. Дар ин бобат қасри ҳокимони Тирмиз ҷолиби дикқат аст. Дар панҷараҳои ин қаср пораҳои зарфи шишағии рангин чида шудаанд, ки равшаниро камтар гузаронанд ҳам, бо нақшҳои рангубаранди худ биноро зеб медиҳанд.

Ҷунон ки аз мушоҳидаҳои бостоншиносон бармеояд, дар асрҳои X–XII тавлиди шишаолот нисбат ба давраҳои гузашта хеле афзуда, маснуоти шишагӣ ба зиндагонии мардум бештар ворид гардид. Осори устоҳонаҳои шишасозии мансуб ба ин давра дар ҳаробаи бисёр шаҳристонҳои асримиёнагӣ ёфт шудааст. Вале намудҳои ҳуди шишаолоти асрҳои XI–XII дар тамоми маҳалҳои Осиёи Миёна пайдо гардидаанд.

⁷⁴ Мухторов А., 1965, с. 52

⁷⁵ Абдураззогов А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А., 1953. Дар боби V, мутаасифона, барои муайян қардани ҳусусиятҳои нави шишасозии асрҳои XI–XII кӯшише карда нашудааст, музалифон ин соҳаи қасбу ҳунарро мачмӯан дар ҳудуди беш аз ҷор (IX – ибтиди XIII) мавриди таҳтиг гарор додаанд, ҳол он ки бозёфтҳои бостоншиносӣ ба тавсифи конкрети он дар санаҳои муайяни таъриҳҳо имкон медиҳанд. Мигдори хеле зиёди осори шиша-олоти асрҳои XI–XII бадастомада, дар бисёр нашрияҳои бостоншиносӣ тавсифи ҳудро пайдо кардааст.

Истехсолоти зарфсозӣ мисли пештара мавқеи асосӣ дошт. Дар соҳтани зарфҳои шишагӣ баробари шишаҳои беранг ва ё андаке зардчаранг шишаҳои рангинг: сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ ҳам ба кор бурда мешуданд. Анвои зарфҳо низ назар ба замони пешин зиёдатар гардид. Дар истехсолоти зарфсозӣ ҳам, мисли кулолӣ, шояд хусусияти ҳар маҳал нақши худро гузошта бошад, аммо дар ин бобат ҳоло ба яқин чизе гуфтан душвор аст. Лекин як тамоюл ба таври равшан ба назар мерасад: баъзе шакл ва навъҳои зарфҳои шишагӣ, аз кабили косаву табақ, чому қадаҳ, кӯзуву сабӯ ва шишачаҳои атриёту адвиёт миқдоран зиёд буда, дар ҳама чо вомехӯранд. Аксари зарфҳо бе нақшу нигор аст, vale зарфҳои зеварӣ ҳам кам нестанд. Зарфҳоро ба василаи дар лӯлаҳои маҳсус дам кардан ва ба қолибҳои нақшин рехтани шиша ороиш медоданд. Дар ороиши зарфҳо ҳамчунин воситаҳои мураккабтари техникӣ, масалан, қандакорӣ низ истифода мешуд. Хусусан зарфҳои шишагии нақшдори ҳулбук (Тоҷикистони ҷанубӣ) ва Қува (Фарғона) хеле ҳунармандона соҳта шудаанд. Медалийонҳои шишагии тирмизӣ, ки дар онҳо сурати парандагон, ҳайвонот ва саворҳои кашида шуда, катибаҳои хати кӯфӣ сабт гардидаанд, низ ҷолиби дикқат мебошанд.

Маснуоти шишагӣ ба заруратҳои гуногун кор фармуда мешуданд. Қисмати бештари онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, асбоби рӯзгор (давот, тувак ва ғ.), олоти мухталифи зинатӣ (хусусан шадда), шишаи тиреза ва амсоли инҳо ташкил мекарданд. Эҳтимол, зарфҳои кимиёғарӣ ҳам бисёр бошанд, vale мутаассифона, аксаран санаи онҳо зикр нашудааст.⁷⁶

Умумӣ ва ҳамаҷои будани истехсоли зарфҳои шишагӣ ва, ҳатто шишаҳои тиреза, гуногуни анвои зарфҳо ва дар айни замон якрангии шаклҳои аксари онҳо, истифодаи тарзҳои самарарабаҳш ва дар баробари он камзахмат ва арzonтари зеварбандӣ-ин ҳама далели он аст, ки шишасозони асрҳои XI–XII назар ба асрҳои IX–X ба доираи васеътари ҳаридорон хизмат мекардаанд.

Дар қасбу ҳунари аҳли шаҳр мавқеи намоёнро истехсоли олоти фулузӣ ишғол менамуд. Масалан, «маҳаллаи оҳангарон» дар Тирмиз беш аз 5 гектар масоҳат дошт. Дар баробари соҳтани асбобҳои рӯзгор, олоти истехсолот ва аслиҳаҷот миқдори зиёди маснуоти нағиси ҳунарӣ-дегча, қаламдон, ҷароғ ва ғайра, ки бо катибаҳо ва тасвироти гуногун ороиш ёфтаанд, низ тайёर карда мешуданд. Ҷунончи, қаламдона мисии дар Осиёи Миёна ёфтшуда аз ҳамин қабил маснуот ба шумор меравад, ки бо нуқра хотамкорӣ шуда, рӯи онро катиба, нақшу нигор ба сурати мурғон зинат медиҳанд. Дар яке аз катибаҳо 12 апрели соли 1148 аз тарафи усто Умар ибни Фазл соҳта шудани он зикр гардидааст.⁷⁷ Дар Буҳоро дегчаи хеле зебои биринҷии бо мису нуқра хотамкоришуда, ки моҳи декабри соли 1163 бо дасти устои мусаввир Масъуд ибни Аҳмад ва устои қандакор Муҳаммад ибни Абдулвояҳиди хиротӣ соҳта шудааст, пайдо гардид. Дар рӯи ин дегча подшоҳи таҳтнин, бозӣ, шикор, рақс ва саҳнаҳои дигар тасвир ёфтааст.⁷⁸ Дар Лагмон (водии Вахш) ганҷинаи маснуоти хеле хуби биринҷӣ, ки мансуб ба ҳамон асрҳост, қашғарда шуд.

Дар ин давра истиҳроҷи маъдан давом намуда, конҳои сершумор дар айни истифода буданд.

⁷⁶ Ниг.: масалан, Жуков В. Д. 1940, 1945; Давидович Е. А., 1953; Трудновская С. А., 1958; Мережин Л., 1956, Ахроров И., 1960; Аминҷонова М., 1960 1961; Уломова Э., 1961 ва дигарон.

⁷⁷ Гюзальян Л., 1938, с. 217 ва мобаъд

⁷⁸ Веселовский Н. И., 1910

Муомилоти пул

Тараккиёти қувваҳои истехсолкунанда, беш аз пеш чудо шудани касбу хунар аз ҳочагии қишлоқ, инкишофи минбаъдаи истехсолоти молӣ, алоқаи наздик бо қабилаҳои бодиянишин боиси ривоҷи доду гирифт дар доҳили давлатҳои Осиёи Миёна ва бо қишварҳои ҳамҷавор гардид. Дар ин ҳусус чи мадракҳои бостоншиносӣ (ҳусусан, дар қисмати Хитой ва Эрон) ва чи манбаъҳои ҳаттӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Мадракҳои фаровони сиккашиносӣ аз мавҷудияти мубодилаи пулӣ далолат мекунанд. Аз асри XI то ибтиди асри XIII дар сарзамини Осиёи Миёна сиккаҳои зарби давлатҳои гуногун (вобаста ба доҳил шудани онҳо ба ҳайъати ноҳия ва вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна) роич буданд. Сиккаҳои газнавӣ ва салҷуқӣ одатан дар ноҳияҳои ҷанубии Осиёи Миёна: аввалий дар Тоҷикистон, дувумй дар Туркманистони ҷанубӣ бештар дучор меоянд. Аксарон дар ҳудуди Қирғизистон, Ӯзбекистон ва Тоҷикистони шимолӣ сиккаҳои қароҳонӣ вомехӯранд. Сиккаҳои ҳоразмшоҳии Муҳаммад ибни Текишро дар саросари Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст.

Муомилоти пулии онвактаро⁷⁹ метавон бо ду ҳусусияти асосии он тавсиф намуд: яке ин аст, ки аҳамияти пули тилло дар ин давра нисбат ба замони гузашта хеле меафзояд. Дуруст аст, ки ин пулро мисли пештара бо баркаш қабул мекунанд. Вале роли он ҳамчун воситаи муомилот афзунтар мегардад. Пули тилло дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна бароварда мешавад ва он ба бозор роҳ меёбад, ки пеш ин тавр набуд. Дигар ҳусусияти сиккаҳои онвактаи Осиёи Миёна бо ҳодисае, ки «бӯхрони пули нукра» ном гирифтааст, алоқаманд мебошад. Аз асри XI дар давлатҳои шарқ иёри пули нукра ба поин рӯ мениҳад ва дар бაъзе мавриҷҳо вазни он кам мешавад. Дирҳамҳои қамиёр дигар ба Аврупои шарқӣ бароварда намешаванд. Ҳудуди гардиши онҳо танг шуда, ҳамчун пули камарзиш факат дар доҳили давлате, ки онҳоро баровардааст, гардиш мекунанд.

Чараёни таназзули пули нукра дар ҳар давлат ба таври гуногун сурат мегирифт. Масалан, дар давлати Фазнавиён ин ҳолат нисбатан сусттар ба амал меомад. Султон Махмуди Фазнавӣ ва писари ў - Масъуд аз ҳиндустон ҷунон сарвате ба горат бурда буданд, ки ҷанд муддат қурби пули нукрапро нигоҳ дошта тавонист.

Дар сиккаи онҳо 70–76% нукраи холис мавҷуд буда, дирҳамҳои пурӣре, ки 95% нукра доштанд, ҳанӯз роич буданд. Аммо дар ҳуди ҳамин вакт дирҳамҳои қароҳонии зарби ҳавоҳии ҷануби Осиёи Миёна ҳамагӣ дорои қарӣ 20% нукра буданд.

Дар Фарғонаи миёнаҳои асри XI, ки таҳти нуфузи Қароҳониёни шарқӣ воқеъ гардида буд, дирҳамҳои тамоман бенуқра бароварда мешуданд. Ин қабил дирҳамҳо аз омезиши мис ва сурб соҳта шуда, ҳатто аз муомилоти ададӣ маҳрум буданд. Дуруст аст, ки байдтар сардори давлати Қароҳониёни гарбӣ - Иброҳими Тамғочхон Фарғонаро забт намуда, пулҳое баровард, ки дар таркиби ҳуд ба ҳисоби миёна 20% нукра доштанд. Вале ин ҳам дер давом накард. Дар асри XII Қароҳониёни дирҳамҳои мисии бо варақаҳои тунуки нукра рӯкашшударо бароварданд. Илова бар ин, дар Осиёи Миёна дирҳамҳои мисии аз давраи гузашта меросмонда низ мавҷудияти ҳудро дар муомила давом медоданд. ҳамаи ин сиккаҳо дар доираи гардиши пули нукра амал намуда, зоҳирان дар тичорат пули нукраи ҳақиқиро иваз

⁷⁹Давидович Е. А., 1960 а, с. 92–117.

мекарданد. Бинобар ии кувваи харид ва нархи муқаррарии онҳо аз арзишашон болотар буд.

Баъзе муҳаққиқон қадре пештар аз ин ба Аврупо гузаштани нуқра ва кам-ёб шудани ин фулузи гаронбаҳоро сабабгори бӯхрони пули нуқра донистанд. Ин, албатта, омили хеле муҳим аст, vale ғарди сари худ боиси шикасти пул шуда наметавонад. Дар дигар давраҳо ҳам, дар сурати мавҷуд будани чунин заҳираи нуқра сиккаҳои пуриёр мебароварданд, факат муносибати онҳо бо тилло ва қурби онҳо тағиیر меёфт. Дар ин маврид маҳз тараққиёти пурвчи шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ ва тичорати пули чунон миқдори пул, яъне воситай муомилотро талаб намуд, ки онро ба василаи зарби сиккаҳои комилиёр қонеъ кардан аз имкон берун буд. Талаботи афзудаи бозор, аз як тараф, ҳаракати тиллоро зиёдтар намояд, аз тарафи дигар, ба баровардани пулҳои камиёр водор мекард. Ба ҳар васила бештар пул баровардан лозим буд.

Аз ин тавсифи хочагии пулии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII муносибатҳои хеле боравнақи молию пулии онвақта равшан мегардад. Агар дар ин маврид ба муносибатҳои молию пули қашида шудани гӯшаҳои дурдаст, аз он чумла, навоҳии кӯҳистон ба назар гирифта шавад, дар таърихи инкишофи муносибатҳои молию пулии Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ то чи андоза мавқеи хоса доштани давраи таҳқиқ кардаистодаи мо аён мегардад.

3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ

Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII миқдори зиёди осори меъмории мӯҳташам то замони мо омада расидааст. Ин албатта, бесабаб нест. Агар теъоди ин биноҳои таъриҳӣ бо маълумоти роҷеъ ба соҳтмони қасрҳо, масҷидҳо, ҳаммомҳо ва гайра мукоиса карда шавад, овони авчи бинокорӣ будани давраи мавриди тадқиқи мо маълум мегардад. Зимнан, ин яке аз тазоҳурот ва далелҳои рушду тараққии шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ, тичорат, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, пешрафти умумии иқтисодиёт мебошад. Вале ин давра на факат бо миқдори иморатҳо, балки бо равнақи минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашиву тарҳрезӣ ва комёбихои соҳаи ороиши биноҳо шоёни таваҷҷӯҳ аст.

Дар соҳтмони бошуқӯҳи ин давра ҳиши тухта пухта нисбат ба пештара мавқеи қалонеро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокории пешина, аз қабили поҳса ва ҳиши том, алалхусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳо дар бинокорӣ ҳам ҳиши том ва ҳам ҳиши тухта пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Масалан, девори биноро аз ҳиши том ва гунбади онро аз ҳиши тухта месозанд ва ё девори аз ҳиши том соҳташударо бо ҳиши тухта рӯқаш мекунанд.

Намунаи хеле ҷолиби чунин соҳтмон Қалъаи Болои райони Исфараи Тоҷикистон мебошад.⁸⁰ Ин кӯшккалья, ки дар асрҳои VI–VIII бино ёфта, дар асри X ҳароб гардида буд, дар асрҳои XI–XII дубора таъмир ва хеле мустаҳкам карда шуд. ҳангоми таъмир ҳиши том ва поҳсаро истифода намуда, бо ҳиши тухтаи дар маҳлули гач хобондашуда рӯқаш кардаанд. Системаи мудофиавии аввали (асрҳои VI–VIII) бо соҳтани ду манорай росткунча дар тарафи даромадгоҳи шарқии қалъа боз ҳам қавитар карда шуд. Дар асрҳои XI–XII он аз як хонаи қалони расмӣ, ҳавлича

⁸⁰Давидович Е. А., 1958, с. 83–90, 100–103 ва тасвири 70 дар с. 94.

ва ду қатори хонаҳои дарун ба даруни ҳамдолон иборат буд. Болои хонахоро гунбазҳои аз хишти хом соҳташуда мепӯшиданд. Инро метавон инкишофи эҷодии тархи меъмории замони гузашта номид: долони иморат ҳамчун ҳавличаи чароғон масъалаи ба равшаной таъмин кардани хонахоро ҳал менамуд ва ҳар хона аз панҷчараи дар ё худ аз тирезаи болои он равшан мешуд. Бояд қайд кард, ки аз қалья шишаи мусаттҳаи тирезаи мансуб ба он замин ёфт шудааст. Он вакъто дигар васила ва заруроти зист низ вучуд доштанд, дар саҳни суфа ҷоҳҳои амике барои рехтани ахлот ва партовҳо қандо, болои онҳоро бо хишти хом мустаҳкам мекарданд ва рӯи онро бо сарпӯши чӯбии гиландуд мепӯшиданд.

Дар ин давра соҳтмони қасрҳо хеле вусъат ёфт. Қасрҳои ҳокимони Ҳатлон, Тирмиз ва амирони Ғазнавӣ, ки аз тарафи бостоншиносон дар ҳулбук (ҷануби Тоҷикистон), Тирмиз, ҳаволии Ғазна ва Лашқари Бозор қашғ шудаанд, дар ин бора гувоҳӣ медиҳанд.

Қасри ҳулбук⁸¹ дар даруни арки шаҳр воқеъ гардидааст. Ин мавқеъ бисёр ҳусусиятҳои онро муайян менамояд. Қаср дар рӯи суфай баланде соҳта шуда, аз маҷмӯи мураккаби биноҳои расмӣ иқоматӣ ва ҳоҷагӣ иборат аст. Вай асосан аз поҳса ва хишти хом соҳта шуда, дар бâзъе ҷойҳо, дар рӯкаши току деворҳо ба кор бурда шудааст. Аз васонти зист ташноб ва ҷоҳи ҳокрӯбаи гунбазҷадор (монанди Қалъаи Боло) ва системаи гармкунандай манзилро, ки аз зери иморат гузаронида шудааст, метавон ном бурд. Қаср ороишоти фаровоне дорад. Ҳусусан ҷойҳои кандақории он, ки аз нақшу нигори ҳандасиву наботӣ ва катибаҳои аҷоибе фароҳам омадааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Дар бисёр қисматҳои ин нигоришот рангубори он маҳфуз мондааст. Ба ҷойҳои қандашуда рангҳои нишобӣ ва сурҳ додаанд, ки хеле назаррабо буда, аз завқи баланди ҳунармандони он замон гувоҳӣ медиҳад. Устоҳои гулдаст дар вакти ба фарши хона «паркетвор» чидани хиштҳои пухта низ хеле ҳунарнамоӣ кардаанд. Ин қаср мавҷудияти ҳудро дар давоми асрҳо нигоҳ дошта, борҳо таъмир ва тармим ёфтааст. Дар асри XI қисми ҷанубии нисбатан баландтари он аз маҷмӯи иморатҳои иборат буд, ки бо ду долони васеи тоқдор ҷорҷарӣ мешуд. Гурӯҳи иморатҳои шимолии қаср қадре поинтар воқеъ гардида, онро роҳраве, ки ба яке аз долонҳои тоқдори қисми ҷанубӣ мебурд, бурида мегузашт.

Системаи мудофиавии қалъаи ҳулбук маҳфуз намондааст. Маълум, ки ҳам Қалъаи Боло ва ҳам қасри ҳулбук дар як вакъту ду вазифаро адо мекарданд: ҳам қаср ва ҳам қалъа буданд, ки ин масоҳат ва намуди онҳоро муайян кардааст.

Дигар се қасре, ки мо дар боло ном бурдем, аз ин қасрҳо фарқ доранд. Онҳо озодона дар майдони васеे ҷой гирифта, ягон вазифаи мудофиавиро адо намекарданд. Қасри берунишаҳри дар наздикии Ғазна воқеъгардида,⁸² ки қароргоҳи Масъуди III Ғазнавӣ (1099–1115) буда, соҳтмони он, бар тибқи яке аз катибаҳо, соли 1112 анҷом ёфтааст, хеле бошукуҳ ва олист. Майдони қаср ба шакли зузана буда, бо девор ихота шудааст. Дар миёнҷои майдони қаср ҳавлии қалоне воқеъ гардидааст, ки дарозиаш 50,6 метр ва бараш 31,9 метр мебошад. Қисми марказии онро ба масоҳати 40,4 X 23,5 метр мармар фарш намуда, дар гирди он низ аз таҳтасангҳои мармарӣ роҳрави васеъ соҳтаанд. Дар чор тарафи ҳавлийи чор айвон соҳта шудааст: яке аз ин айвонҳо дарозрӯя буда, ҳамчун даҳлези даромадгоҳ ҳизмат мекард ва айвони рӯбарӯи он ба толори салтанатӣ мебурд. Дар ин айвонҳо 32 тоқи вуруд мавҷуд аст, ки ба утоқи манзилҳои гуногуни қаср роҳ мекушояд. Нақшу

⁸¹Давидович Е. А., Литвинский Б. А., 1954; Ууломова Э., 1961, 1962, 1964; 1968.

⁸²Scýrtato U., 1959; Йомйаси, 1966.

нигорхой тарафи беруни ин токҳо бисёр зебост. Қисми поинтари онҳо мармаркорӣ шуда, бо нақшҳои ҳаккокии ҳандасию наботӣ ва катибаҳои куфӣ ороиш ёфтааст. Ҳусни хати навиштаҷот хеле ҷалӣ ва нағис буда, мазмунан қасидаҳои тоҷикию форсианд, ки дар мадҳи ҳокимони ғазнавӣ гуфта шудаанд. Ин яке аз қадимтарин осори катибаи форсӣ ба шумор меравад. Қисми болои девор ва гунбади токҳо бо гилгул ва сафолҳои қандакоришудаи зарду сурху қабудранг зинат ёфтааст.

Қасри берунишаҳри дигар дар шаҳристони қадимаи Тирмиз қашф гардид⁸³. Ин ҷо дар мобайни ҳавлӣ, рӯбарӯи айвоне, ки вазифаи даромадгоҳи толори қабулро адо мекард, ҳавзе вучуд дошт. Толори қабул аз бинои қалони росткунчае иборат буд, ки ду қатор сутунҳои ғафси росткунча онро ба се қисмат ҷудо менамуд. Девору сутунҳо бо ҳиштҳои пухтаи нақшин ва қандакоришуда чунон рӯкаш гардида буданд, ки дар пешӣ назар нақшу ҳигори барҷаста ва хеле зеборо намоён мекарданд. Дар асри XII тамоми ин ороишоти ҳиштӣ бо гулгач пӯшида шуд. Нақшу ҳигори рӯи гаҷ ба лавҳаҳои васеи росткунча тақсим гардида, ҳар як лавҳа бо шаклҳои гуногуни ҳандасию наботӣ, тасвирҳои асотирии ҳайвонот ва катибаҳо зебу зинат пайдо менамуд.

Мо дар ҳусуси тарҳи маҷмӯи мураккаби осори меъмории Лашқари Бозор⁸⁴ та-ваккуф накарда, фақат фаровонӣ ва гуногуни ороишоти онро хотирнишон месозем. Дар ин ҷо ҳусусан намунаҳои ҳунари наққошӣ ва суратгарӣ ҷолиби диккат аст. Дар девори толори қабул қарib 50 сурати сарбозони мусаллаҳ аз ғвардияи подшоҳони ғазнавӣ боқӣ мондааст. Сурат ва нақшу ҳигорҳои деворӣ дар толори дигар ҳам, ки, зоҳирان, базмгоҳ будааст, маҳфуз мондаанд. Дар лавҳаҳои ин ҷо дарбориёни босавлат тасвир ёфтаанд ва дар яке аз сутунҳо сари ҳамидаи ҷавоне қашида шудааст. Нақшҳо ҳама сатҳианд. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, дар аҳди Ғазнавиён ин сабки ҳунари наққошӣ умуман хеле интишор ёфта будааст.

Яке аз беҳтарин осори меъмории асри XI Работи Малик мебошад. Даруни ҳавлиро манзилҳои камбари якхела ихота кардаанд, девори атрофи он аз кулӯҳ, вале рӯйкаши он, инҷунин сардарӣ ва болои манораҳои кунҷӣ аз ҳишти пухта соҳта шудааст. Девори даромадгоҳи асосӣ, ба тақлиди қалъа андаке нишеб буда, бо нақшҳои раҳдор, ки нимсутунҳои фурӯнокро пешӣ назар меоранд, ороиш ёфтааст. Дар ороishi сардарӣ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз ҳишт, гилгул, сафолҳои қандакоришуда ва катибаҳои аз қасри Ғазна қадимтари форсӣ истифода шудааст. Дар Работи Малик анъана ва падидаҳои навин чунон мутаносибан ба ҳам омехтагӣ, ки маҳлути үнсурҳои гуногун будани нақшҳои девор ва ороишоти сардарӣ ҳеч эҳсос намегардад.

Осори динни паравишийӣ, аз қабили масҷид, манора, ҳусусан мақбараҳо нисбатан бештар боқӣ мондаанд. Масҷиди Деггарони дехаи ҳазора (наздикии Бухоро) бинои муқаабшаклест бо гунбази мобайни, ки ба ҷор пояи мудаввар устувор аст ва дарҳои паҳлуюи вай қуббачаҳо дорад. Масҷиди Тирмиз аввалҳо ба намуди айвони кушоди сегунбаза буд, бъядтар миқдори сутунҳо ва гунбазҳои болои онҳо зиёдтар карда шуда, он ба бинои пӯшида мубаддал гардид. Масҷиди Мағоки Аттори Бухоро (асри XII) шаш сутунпоя, дувоздаҳ қубба ва тоқи вуруд дорад. Гунбази марказии масҷиди Лашқари Бозор рӯи ҷорӣ сутун қарор гирифт, паҳлударҳои он бо якчанд қуббачаҳо пӯшида шудааст.

⁸³ Жуков В.Д., 1945; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.С., 1965, с.190-192 (дар с. 406-407 рӯйхати адабиёт дода шудааст)

⁸⁴ Арунова М. Р., 1959, с. 91–93; Пугаченкова Г.А., 1963, с. 114–121.

Манораҳои он замон аз ҷиҳати шакл ва таносуб хеле гуногунанд: манораи Бухоро мудавваршакл, бузург ва мӯхташам аст, манораи Вобканди наздикии Бухоро таносуби тамоман дигари бисёр мавзун ва мунаzzаме дорад. Сари манораи Ҷарқӯргон (вокеъ дар вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон) бо раҳҳои чин-чин зинат ёфтааст. Манораи Масъуди III дар наздикии Ғазна ба шакли ситора соҳта шудааст. Манораи Ҷом дар асоси худ ҳаштрӯя аст ва се қисмати мудаввари он торафт борик шуда, то боло мерасад.

Мақбараҳои онвақтаи ашҳоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд, ҳар кадом шаклу намуди маҳсуси худро дошт, ҳамон як марому мақсад дар ҳар яке ба таври худ таҷассум меёфт. Мақбараҳои сulton Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркманистон), мақбараи Қароҳониён дар Ўзғанд (Қирғизистон), мақбараҳои деҳоти Сайёд ва Ҳоча Накшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, соҳтмонҳои меъмории Чоркӯҳ (Тоҷикистон) ва гайра саҳифаҳои маҳсус ва дураҳшони таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна аст, ки меъморон ва бинокорон асрҳои XI–XII музайян намудаанд.

Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояти баланди тараққӣ ва такомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаккокии рӯи гач, ҷӯб ва мармар, инчунин сафолҳои канда-коришуда хеле олий ва бошукуҳанд. Устоҳои гулдаст дар соҳтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот ҳунарномоии ҳайратангезе кардаанд. Ҳусусан катибаҳои гулҳатти қуфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Накшу нигори хеле ҷолиб ва дилчasp гоҳо бо odditariin воситаҳо: ба ҳар шакл ҷидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тарики ороишоти соҳтмонҳои бошукуҳӣ ин замон анъанаи давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни вақт навоварии устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навпардозӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидиои аспи XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашавандае баҳшидааст.

Илму адаби тоҷик дар аспи XI– аввали аспи XIII

Таѓироти сиёсии охирҳои аспи X, яъне аз байн рафтани давлати сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қароҳониҳо ва ба дasti Ғазнавиён гузаштани Ҳуро-сон ба ҳаётӣ фаннӣ ва адабии ҳалқи тоҷик таъсир накарда натавонист. Тараққиёти илм ва маданияти ҳалқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои доҳилий то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоҳи Ҳуро-сон, Ҷагониён, Ҳатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимоли ҳиндустон барои равнақи илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, маҳсусан Ҳуро-сон ва Тахористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Ҳуро-сон хеле афзуд. Ин муносибат, дар навбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ ниҳоятдарава паҳн гардид. Агар дар аввалҳо корҳои девон (идораи роҷеъ ба мукотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом мейфта бошад, акунун комилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба кор

кашида шуданд. Аз ин чост, ки аз давраи Фазнавиён сар карда калима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ доҳил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтаҳти давлати ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Чи навъе ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд ҷандин даҳҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳӯз барои шӯҳрат ёфтанд ва мавриди мадҳу ситоиш қарор додани корнамоиҳои худ ҳомии адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривоҷ гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «Маликушшуаро» мушарраф гардида буд, Абулқосим ҳасан ибни Аҳмад Үнсурӣ Балхӣ мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намудааст. Ў пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати ғазнавӣ роҳ ёфт. Үнсурӣ дар аксарияти лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои худро ба васфи ғала-баҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ўро чун устоди забардасти сухан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ў чанд маснавии ошиқона, ки порчаҳои пароқанди онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, маснавии «Вомиқ ва Узро» тааллук доранд. Үнсурӣ сабки баёни мураккаб ва туристиори қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсӯзӣ тоҷик татбиқ намуд.

Абулҳасан Алии Фарруҳӣ (вафоташ соли 1038) ва Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори ғазнавӣ буданд.

Умуман мавзӯъҳои мадҳавӣ ва айшӣ ба назми доираи Ғазна хос аст. Шоирони ин давра жанрҳои адабии аҳди Сомониёнро инкишоф медоданд. Онҳо маҳзани воситаҳои тасвири бадеии адабиёти форсӯзӣ тоҷикро ғанитар гардонида, сабку санъатҳои нави шеъриро низ ба миён гузоштанд.

Нашъунаоми илму асри X, ки дар шароити истиқлолияти давлатӣ ба амал меомад, дар асри XI низ давом намуд. Намояндаи барҷастаи илм ва донишманди бузурги ин давра Абӯалӣ ибни Сино буд, ки тавсифи ў дар фасли гузашта оварда шуд.

Дигар аз олимони маъруфи ин давра Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (973–1051) мебошад. Берунӣ дар яке аз деҳоти атрофи шаҳри Хоразм таваллуд ёфтааст. Аз рӯи наклу ривоятҳо, ў тамоми умри худро барои азҳуд кардани дониш сарф намуда, ғайр аз ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав, 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилғундорӣ, 21 сентябр) дигар ҳама вакт машғули корҳои илмӣ будааст.

Берунӣ ба саёҳат шавқи зиёде дошт ва асосан бо мақсадҳои илмӣ мусофиран менамуд. Яке аз маҳалҳо, ки ў то як андоза бештар истиқомат кардааст, Ҷурҷон (Гургон) ном вилояти канори баҳри Ҳазар мебошад. Дар вақти ба Ҷурҷон омадани ў Қобус ибни Вушмғир (976–1012) ҳукмрони он ҷо буд. Қобус яке аз одамони фозил, донишманди адабиёт ва ҳомии илм ҳисоб мешуд. Ҳуди ў низ якчанд асар таълиф намудааст. Берунӣ дар солҳои 999–1000 «ал-Осор-ул-бокия ан ал-курун-ил-ҳолия» ном асари худро ба поён расонд. Ў дар ин асар тақвим ва санаҳо, инчунин ҷашнҳои сӯғдиён, ҳоразмиёни қадим, форсҳо, юнониён, яхудиён, исавиён ва мусулмононро тасвир намудааст. Ин асар муҳимтарин сарчашмаи таърихи ҳалқҳои Осиёи Миёна ва тамоми Шарқ мебошад.

Берунӣ дар соли 1010 аз саёҳат баргашта ба Хоразм омад. Дар ин ҷо ў бо бисёр олимоне, ки дар натиҷаи табаддулоти сиёсии охирҳои асри X аз Бухоро ва соири шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Ҳурсон гурехта, ба Хоразм ҷамъ шуда буданд, мулокот кард. Сарчашмаҳо хотирнишон мекунанд, ки ҳоразмшоҳ -Маъмуни Сонӣ аҳли илму фан, аз ҷумла, Беруниро ба таҳти ҳимояи худ гирифт. Вале дар соли

1017 султон Маҳмуди Ғазнавӣ пас аз забт кардани Хоразм Беруниро ҳамроҳи худ ба Ғазнин бурд. Ба ин тарика, фъолияти минбаъдаи илми Берунӣ дар Ғазнин давом кард.

Берунӣ дар лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуд ва ҳангоми дар ҳиндустон буданаш забони санскритӣ, урфу одат ва ҳулқу атвори ҳалқои ин мамлакатро омӯҳта, пас аз бозгаштан аз мусофират «Таҳрири моли-л-ҳинд мин мақала мақбула фи-л-ақлаҳу марзула» ном асаре навишт, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои доир ба таърихи ҳиндустон ба шумор меравад.

Берунӣ доир ба масъалаҳои илми ҳайат, ҳандаса ва нучум ду асари машҳур дорад. Яке аз ин асарҳо дар соли 1024 дар Ғазнин ба забони арабӣ таълиф ёфта, ба Райхона ном духтари ал-ҳасан (аз хонадони хоразмшоҳӣ) баҳшида шудааст. Диғарӣ «кал-Қонун-ул-Масъудӣ фи-л-хайъа ва-н-нучум» мебошад, ки муаллиф онро дар байни солҳои 1030–1036 ба номи султон Масъуд навиштааст. Ин асар дар олами шарқ оид ба ин соҳа аввалин асари илмӣ буд, ки барои тартиб додани ҳаритаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун дастуре хидмат намуд.

Ғайр аз таълифоти номбаршуда Берунӣ боз ҷандин асари илмӣ ба вучуд овардааст, лекин, мутаассифона, аксарияти онҳо то давраи мо омада нарасидаанд. Олимӣ сайёҳи асримиёнагии араб Ёкут менависад, ки ў дар яке аз масҷидҳои Марв дар байни вакғномаҳо рӯйхати аз 60 саҳифа фароҳамомадаи асарҳои Беруниро пайдо намудааст. «Номаи донишварон», ки дар миёнаҳои асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, шумори асарҳои боқимондаи ўро 27 адад нишон медиҳад. Дар солҳои охир аз баъзе қитобхонаҳои ҷаҳон асарҳои ҳанӯз номаълуми Берунӣ ёфт шудаанд.

Аҳамияти асарҳои Берунӣ бағоят бузург мебошад. Ў ба воситаи як катор тадқиқот ва қашфиёти худ на фақат ба пешрафти илму фанни замонааш мусоидат кард, дар айни замон аз савияи дониши ондавра ҷунон пеш гузашт, ки аксар вакт дар асарҳои худ ба баъзе далел ва мадракҳои фанни имрӯза наздиқ мешавад. Ҷунончи, назарияи ў доир ба таърихи намуди сатҳи замини (ландшафти) пастии шимоли ҳиндустон ва оид ба сайри тағйироти ҷараёни дарёи Аму ба ин иддаа шаҳодат медиҳад.^{84a}

Берунӣ аз таассуби динӣ ва муносибати душманона нисбат ба маданияти мардуми гайримусулмон тамоман дур буд. Масалан, ҳамаи асарҳои ба ҳиндустон баҳшидаи ў аз рӯҳ ва эҳсосоти олии эҳтиром ба маданияти бузурги ҳинд саршоранд. Аз ҳамин сабаб ҳам Берунӣ дар ҳиндустон ва Покистон шӯҳрат ва маҳбубияти зиёде пайдо кардааст.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам таракқӣ кард. Абӯнаси Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ»⁸⁵ ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд бисёр маълумоти муҳимро дар бар гирифтааст.

Яке аз муарриҳони машҳури давраи Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ⁸⁶ буд. Ў дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

^{84a} Ниг.: Берунӣ, 1950; Берунӣ, 1957; 1963

⁸⁵ Маънои луҷавии қалимаи «ямин» дасти рост аст. Яке аз лагабҳои султон Маҳмуд «ямин-уд-давла» буд. Маънои «ямин-уд-давла» гудрат ва гуввати давлат ё «дасти рости давлат» мешавад

⁸⁶ Гардез – номи ҷоест, ки дар масоғати якруза роҳ дурттар аз Ӯзбекистон, дар гадди роҳи {индустан} вогеъ шудааст.

Ниҳоят, бузургтарин муаррихи давраи Газнавиён - Абулфазли Байҳақӣ (995–1077) мебошад. Абулфазл муддати нуздаҳ сол дар девони расоили Газнавиён вазифаи мунширо адо намуда, такрибан тамоми воқеаҳои муҳими он давраро бо ҷашми худ дид, пас иборат аз 30 ҷилд қитобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуд.⁸⁷ Вале аз ин қитоби муҳими таърихӣ фақат якчанд ҷилди ноқис ва парокандае бокӣ мондааст, ки дар шарҳи аҳволот, салтанат ва воқеаҳои давраи султон Маъсӯд буда, бо номи «Таърихи Маъсӯдӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ»⁸⁸ машҳур аст. Ин ҷилдо танҳо камтарин қисмате аз он асари бузурги таърихии ин муаллиф ҳисоб мешаванд.

Дар давлати Қарохониҳо илму фан ва адабиёт дар ин давра хеле ақиб меравад. Чи навъе ки Муҳаммади Авғӣ дар тазкираи асри XIII менависад, аз ҳонҳои қарохонӣ фақат як Қилиҷ Тамғочхон ба тараккиёти илм ва адабиёт андаке аҳамият додааст. Бо вучуди ин, якчанд асарҳоеро, ки дар асри XI дар Мовароуннаҳр ба майдон омадаанд, ном бурдан мумкин аст. Чунончи, «Таърихи мулки Туркистон»-и Мачдулдин Муҳаммад ибни Аднон ва ғайра, ки аз онҳо ба ҷуз баъзе порҷаҳои ҷудогона то давраи мо ҷизе омада нарасидааст.

Ба ҳар ҳол, дар ин давра адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ҳам баъзе шоирони боистеъод, монанди Амъақи Бухорӣ (вафоташ соли 1149), Сӯзании Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидии Самарқандӣ ва ғайраро ба камол расонид. Вале ин шоирони аз ҷиҳати аҳамияти эҷодиёти худ бо гузаштагонашон ба ҷарбар шуда наметавонистанд.

Амъақ ва Сӯзаний дар сабк ва тафаккури бадей аз яқдигар хеле тафовут доранд. Эҷодиёти Амъақ, ки шоири дарбор аст, пур аз зарофат буда, шакли шеъриро ба авҷи такомул расонидааст. Бесабаб нест, ки донишмандони адаб ашъори ӯро дар дастурномаҳои илми баён, ҳамчун намунаи тақлид ва пайравӣ зикр кардаанд. Сӯзаний, баръакс, шоири берун аз дарбор, намояндаи назми доираи ҳунармандони шаҳр аст. Албатта, ғоҳо ба ӯ ҳам лозим меомад, ки барои дарёfti маош қасидаҳои мадҳия гӯяд, вале ӯ беш аз ҳама бо ҳаҷвияҳои худ, ки бо забони соддai ба сабки гуфтугӯ наздик навишта шудаанд, машҳур аст. Маром ва оҳангҳои демократии эҷодиёти ӯро шоирони давраҳои бâъdina давом додаанд.

Нимаи дувуми асри XI ва ибтиди асри XIII дар таърихи тамаддуни ҳалқҳои Осиёи Миёна мавқei бузурге ишғол менамояд. Ба атрофи як марказ муттаҳид гардидани Мовароуннаҳр, Ҳурросон ва Тахористон, ки дар замони Салҷуқиён ба амал омад, дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман хирот фаъолияти фикриро эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон мухайё соҳт.

ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намояндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тӯсӣ, Носири Ҳусрав, Умарӣ Хайём, Фаҳриддини Гургонӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Маъсӯди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собири Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Албатта, эҷодиёти ин адабион аз ҷиҳати мазмуни гоявӣ ба як дараҷа набуда, балки дорои тафриқаҳои қулӣ мебошанд. Дар байни шоирони номбурда ҳусусан Носири Ҳисрав, Умарӣ Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили ҳалқӣ ва тараққиҳоӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷастае доранд.

Носири Ҳусрав (1004–1080) баргузидатарини шоирони ин давра мебошад. Ӯ дар ноҳияи Қабодиён, воқеъ дар Тоҷикистони кунунӣ, таваллуд ёфта, бâъd аз гуз-

⁸⁷ Дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун зикр мешавад.

⁸⁸ Тарҷумаи русии он: Абулфазл Бейҳақӣ, 1962, 1969

ронидани давраи кӯдакӣ ба таҳсили илм, хусусан ба омӯхтани адабиёт ва масъалаҳои диниву фалсафӣ шуғл варзид.

Носири Хусрав дар айёми ҷавонӣ дарбори султон Маҳмуд ва Масъуди Фазнавиро дид ва ҷанд vakт дар дарбори Салҷуқиён ба сифати дабир хидмат намуда, сипас, ба мусофират баромад. Ў ҳанӯз ҳангоми ҷавонӣ ҳиндустон, навоҳии Туркистон ва Афғонистони қунуниро саёҳат намуд. Носири Хусрав бо ҳамин ният мусофират мекард, ки аҳвол ва ақидаҳои мазҳабии ҳалқҳои гуногунро таҳқик намояд. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофирати ҳуд ҳичзор, Осиёи Сагир, Суря ва Мисрро дид, бо зиндагонии мардумони он ҷо ва урғу одати онҳо шиносой пайдо кард. Ниҳоят, дар Миср бо тарафдорони ҳалифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилий воҳӯрда, ҳудаш низ пайрави багайрати ақидаи исмоилий гардид.⁸⁹

Носири Хусрав пас аз бозгаштан ба Ҳурисон ва тавакқуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилиро таблиғ ва мардумро ба ин мазҳаб даъват намуд. Дар натиҷаи ҷунун фаъолияти ҳуд ў ба таъқиби ӯламои исломӣ ва умарои салҷуқӣ дӯчор гардид. Вай ғайр аз ба тарзи ҳинҳонӣ зиндагонӣ кардан ва ба ҳолати гурезагӣ гаштан ҷораи дигар наёфт, аз шаҳре ба шаҳре рафта, дар ғурбат умр ба сар бурд.⁹⁰

Чи навъе ки ҳуди Носири Хусрав хотирнишон мекунад, ин давраи зиндагӣ ба рои ў хеле ба саҳтӣ мегузашт.

Озурда кард қаждуми ғурбат ҷигар маро,
Гӯй забун наёфт зи гетӣ магар маро.
Дар ҳоли ҳештган чӯ ҳаме жарф бингарам,
Сафро ҳамебарояд з-андӯҳ ба сар маро.
Гӯjam: ҷаро нишонаи тири замона кард,
Ҷархи баланди ҷоҳили бедодгар маро?
Гар ба қиёси фазл бигаштӣ мадори даҳр,
Ҷуз бар мақарри моҳ набудӣ мақар маро.
Дониш беҳ аз зиёу беҳ аз ҷону молу мулк,
Ин хотири ҳатир ҷунун гуфт мар-маро.
Бо лашкари замонаву бо теги тези даҳр
Дину хирад бас аст сипоҳу сипар маро.

Носири Хусрав пас аз мусофират асари машҳури таърихиҷо ҷуғрофии ҳуд «Сафарнома»-ро навишт⁹¹ ва ҳам роҷеъ ба масъалаҳои ақидаи исмоилий рисолаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф намуд. Алалхусус девони шеър ва маснавиҳои «Рӯшноинома», «Саодатнома» ва ғайра қимати бузурге доранд.⁹² Ў дар ашъори ҳуд ғайр аз масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ бисёр фикрҳои пешкадами тарбиявӣ ва ахлоқиро ҷой додааст. Дар шеърҳои ў, инҷунин афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ дид мешаванд. Носири Хусрав дар яке аз шеърҳои ҳуд ба Ҳудо рӯ оварда, мегӯяд:

⁸⁹ Фарзе ҳаст, ки гӯё Носир то ба Миср рафтани ҳуд ба таври маҳфӣ пайравии исмоилиҳоро габул карда будааст.

⁹⁰ Дар бораи ҳаёти Носири Ҳисрав ниг.: Бертельс А.Е., 1959. Инҷунин ниг. Носир Ҳисроу, 1954; Носири Ҳисрав, 1957; Насир-и Ҳусрав, 1935; Насир-и Ҳусрав, Сафар-наме; Ашурӯв У., 1965

⁹¹ Ниг.: Насир-и Ҳусрав. Сафар-наме;

⁹² Тахмин мекунанд, ки «Саодатнома» ба ғалами ў тааллуг надорад, балки моли муаллифи дигар аст, ки вай ҳам Носири Ҳисрав ном дошта, дар асри XIV дар Исфахон умр ба сар бурдааст.

Касе гар тухми чав дар кор дорад,
Зи чав гандум наёбад бидравидан.
Ту дар рўзи азал оғоз кардӣ,
Укубат дар абад боист дидан.
Ту гар хилқат намудӣ баҳри тоат,
Чаро боист шайтон оғаридан?
Сухан бисёр бошад, чуръатам нест,
Нафас аз тарс натвонам кашидан...
Агар меҳостиӣ, к-инҳо напурсам,
Маро боист хайвон оғаридан.
Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забонро бояд аз комам кашидан...
Бифармо, то сӯи дӯзах барандам
Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?..
Ту додӣ рапҳа дар қалби башарҳо
Фани иблисро баҳри макидан...
Агар реге ба кафши худ надорӣ
Чаро боист шайтон оғаридан?...
Ба мо фармон дихӣ андар ибодат,
Ба шайтон дар рагу ҷонҳо давидан...
Агар некам ва гар бад хилқат аз туст,
Халике хуб бояд оғаридан.⁹³

Шоир дар ҳусуси мардуми заҳматкаш бо ҳарорат ва самимияти тамом сухан ронда, подшоҳон, амалдорон, шайхони риёкор, ҳусусан шоирони маддоҳи ҳарисро саҳт маломат кардааст.

Носири Ҳисрав то охири умри худ аз таъқиб ҳалос нашуд. Пас аз он ки ў ба тарзи пинҳонӣ чанд гоҳ дар Ҳурросон, Табаристон ва Мозандарон иқомат кард, ба Бадаҳшон азимат намуда, дар Юмғон ном деҳаи кӯҳистонии он ҷо паноҳ бурд ва бақияни ҳаёти худро дар гӯшанишийн гузаронид.

Умарӣ Ҳайём (1048–1131) дар Нишопур таваллуд ёфта, дар ҳамон ҷо таҳсили худро ба итном расонид ва яке аз бузургтарин олимони аспи XI гардид. Ў дар аксари илмҳои замони худ, маҳсусан дар ҳайъат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо кард ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ бокӣ гузошт. Вай дар аҳди Маликшоҳи Салчукӣ ҳамроҳи мунаҷҷимони вақт ба кори ислоҳоти тақвим сардорӣ намуд.

Шоири барҷастаи Шарқ Умарӣ Ҳайём, алалхусус бо рубоиёти худ шӯҳрат пайдо кардааст. Миқдори рубоиҳои ў зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуктаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт материалистона наздик шудани Ҳайём натиҷае дод, ки рубоиёти ў то қунун аз гаронбаҳотарин дурданаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор мераванд.

Ин аст яке аз рубоиёте, ки зодаи табъи ин шоири заковатманд мебошад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун Яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.
В-аз нав фалаке дигар чунон соҳтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.⁹⁴

⁹³ Ҳисрав Н., 1957, с. 40-45.

Дар рубоиёти Умари Хайём одами сарбаланди озодманише тасвир ёфтааст, ки на аз эътибори хукмдорони замон ва на аз ҳарзахои динӣ дар бораи охират андеша надорад.⁹⁴

Дар байни шоирони асри XI аз чихати қувваи ифодаи кайфияти доираҳои шаҳр ва танқиди феодалон мавқеи маҳсусро Фаҳриддини Гургонӣ ишғол менамояд. Дар достони романтикӣ «Вис ва Ромин», ки дар қарибиҳои соли 1055 таълиф ёфта, ривояти қадимаи ошиқонаи паҳлавии портҳоро накл менамояд, ҳаҷву тамас-хури тундузези ҳулқу атвори подшоҳон ва дарбориёни онҳо нуҳуфтааст.⁹⁵ Дар интиҳои достон манзараи утопияи сотсиалий аз лиҳози тасаввуроти шаҳриёни онвақта тасвир карда мешавад.⁹⁶

Абӯнаср Асадии Тӯсӣ (ваф. 1070) ба назираи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ «Гаршоспнома»-ро таълиф кард. «Гаршоспнома» яке аз достонҳои қадимаи ҳалқҳои эронинажод аст.

Асадӣ дар адабиёти тоҷику форс аввалин қасест, ки шакли мунозираро эҷод кардааст. Ў дар ин бобат панҷ асар навишта, дар онҳо замину осмон, шабу рӯз, найзуву камон, муғу мусулмон, арабу форсро бо ҳамдигар мунозира кунонидааст. Илова бар ин, Асадӣ лугате ҳам тартиб додааст, ки аз осори такрибан ҳаштод нафар шоирони он замон намунаҳо оварда шудаанд. ҳоло аҳамияти таърихии ин лугат ҳеле бузург аст: вай намунаи бисёр асарҳои азбайнафтани шоирони он замон ва гузашта, аз ҷумла, порҷаҳои «Калила ва Димна»-и манзуми Рӯдакиро дар бар дорад.

Масъуди Саъди Салмон (1046–1121) шоири дарбори Ғазнавиёни охир буд. Ў қисми зиёди умри ҳудро дар Лоҳур, шимоли ҳиндустон, гузаронид. Ба ин тариқа, вай яке аз аввалин намояндагони адабиёти форсу тоҷик дар ҳиндус-тон ба шумор меравад, ки байдтар дар ин ҷо назм ба забони форсӣ ҳеле ривоҷ ва интишор ёфт. Ў дар натиҷаи бӯхтони душманони ҳуд ҷандин мартаба ба зиндони султонҳо афтода, умуман, бештар аз 18 соли умраш дар маҳбусӣ гузаштааст.

Масъуди Саъди Салмон дар эҷодиёти ҳуд ба эҳё карданӣ анъанаи мадҳу сито-иши иқтидори Ғазнавиён саъӣ намуда, ҳатто дар шеърҳояш аз Үнсурӣ – мали-қушишварои султон Маҳмуд иқтибосҳо меовард. Вале ў мадҳияҳои ҳудро ба забони соддаву фасех оғарида, онҳоро бо панду ҳикмат, андешаҳои фалсафӣ ва тасвири лавҳаҳои зебои зиндагӣ оро медиҳад.

Шоир дар солҳои маҳбусӣ марсияҳои пурсӯзу гудози «ҳабсия» эҷод намуда, аҳволи тоқатшикани ҳудро баён менамояд ва аз беадолатиҳои замонаи забони шикоят мекушояд. Тақдирин ин шоири боистеъдод ҳеле фочиаангез аст. ҳам ҳаёт ва ҳам эҷодиёташ таҳти фишори шиканҷаҳои истибоди феодалий қарор гирифтаанд.

Амир Муҳаммади Муиззӣ (ваф. қарибиҳои соли 1140) аслан аз Нишопур ме-бошад. Аксари асарҳои ўро қасидаҳои мадҳия ташкил мекунанд, ки ба Маликшоҳ ва султон Санҷари Салҷуқӣ баҳшида шудаанд. Ў дар вақти ҳукмронии султон Санҷар ба мартабаи баланди шоири дарбор расида, ба унвони «Маликушишвар» сарфароз гардид.

Адиб Собири Тирмизӣ шоири газалсарои ҳуштабъе буд. Вай иҷборан ба хизмати султон Санҷари Салҷуқӣ қашида шуда, ҳаргуну супоришоти ўро адо мекард. Рӯзе султон Санҷар бо коре ўро ба Ҳоразм фиристод. Дар он ҷо бо фармони От-

⁹⁴ Умари Хайём, 1963.

⁹⁵ Бертельс Е. Э., 1960, с. 284–285.

⁹⁶ Фаҳриддини Гургонӣ, 1963. Мугаддима.

сизи Хоразмшоҳ вайро дастгир карда, ба ҷосусии Салчукӣён айбдор намуданд ва дар соли 1151 ба дарёи Аму гарқ қунониданд.

Адид Собири Тирмизӣ девони қасоид ва ғазалиёт дорад.

Авъадиддини Анварӣ (1126–1190) дар деҳаи Бадна, наздикии Майхона, воқеъ дар шимоли Ҳурисон, таваллуд ёфтааст. Ў ҳам монанди бисёр шоирони пешина дар овони ҷавонӣ тамоми илмҳои замонашро азҳуд менамояд ва дар шоирӣ ном бароварда, ба дарбори султон Санҷари Салчукӣ даъват мешавад. Анварӣ қасидаҳои зиёде оғаридааст, ки қариб ҳамаи онҳо ба султони Салчукӣ бахшида шудаанд. Бар тибқи ақидаи аксари адабиётшиносон жанри қасида тавассути эҷодиёти Анварӣ ба дараҷаи баланди камолоти худ мерасад. Қасидаҳои бо маҳорати фавқулодда эҷодкардаи ў аз тағazzулоти ишқӣ, тафаккуроти фалсафӣ, тавсифоти олий ва дар баробари ин аз мадху санои султони Санҷар фароҳам омадаанд. Яке аз қасидаҳои машҳури ў, ки аз тарафи гузҳо ҳароб гардидани Хоразмро тасвир мекунад, бо эҳсосоти самимонаи ватанпарварӣ фаро гирифта шудааст. Ғазалҳои Анварӣ ба лирикаи ҳалқӣ ҳамоҳанг аст.

Анварӣ дар солҳои охири ҳаёти худ bemazmuniй ва фасодии назми дарбориро фаҳмида, аз ин муҳит худро канор мекашад ва шеърҳое меофарад, ки ба мукобили мадҳиясарой нигаронида шудаанд.

Дар баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вучуд меоянд. Чунончи, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «ҳадоик-ус-сехр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синబоднома»-и Заҳирӣ Самарқандӣ ва «Мақомоти ҳамидӣ»-и ҳамидаддини Балҳӣ аз ҳамин қабил асарҳо ба шумор мераванд.

«Сиёсатнома» сарчашмаи хеле муҳими таърихист, ки муаллифи он тартиби идораи давраи Салчукӣёнро аз мавқеи тарафдори давлати марказиятноки феодалий танқид кардааст. Пас аз фавти Низомулмулк «Сиёсатнома» аз нав таҳrir ёфта, ба матни он иловаҳо доҳил шуда буд. Бо вучуди ин, асари мазкур дар ҳамон шакле, ки то замони мо расидааст, осори хеле пурарзиши насли охири асри XI ба шумор меравад. Забони он содда ва равон аст.

«Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ дар таҳқиқи ҳаёти маданий ва адабии асри муаллиф ва давраҳои пеш аз он сарчашмаи гаронбахоест. Фаслҳои асосии «мусоҳиботи» он ба тавсифи пешаҳои табиб, мунаҷҷим, шоир ва муншии дарбор бахшида шудаанд. Дар ҳар фасл яке аз ин пешаҳоро тавсиф намуда, доир ба намояндағони баргузидай ин пеша даҳ ҳикоя ба тарикӣ мисол накл карда мешавад. Ин китоб бештар аз ҳар гуна сарчашмаҳои дигар дар бораи шароити зиндагии ходимони маданияти он замон маълумот медиҳад. Ҳусусан ҳамон фасле, ки ба шоирон ва аҳволи бади онҳо дар давлати феодалий бахшида шудааст, қимати зиёде дорад.

«ҳадоик-ус-сехр»-и Рашидаддини Ватвот асарест, ки шаклҳои шеъри онвақта, алалхусус образҳо ва санъатҳои шеъриро дакиқона тадқиқ ва тавзех намуда, фикру мулоҳизаҳои хеле муҳими эстетикро дар бар гирифтааст.

«Синబоднома»⁹⁷-и Заҳирӣ Самарқандӣ дар яке мавзӯъҳои маъмули қиссаҳои ахлоқии адабиёти Шарқ, ки аз макри зан баҳс мекунад, навишта шудааст. Тарикӣ накли қисса дар қисса ба муаллиф имконият додааст, ки бисёр ҳикоятҳои тамсилиро ба сюjetи асар доҳил намояд. Дар ин ҳикоятҳо ба шакли ҷолибе моҳияти «илми идораи мамлакат» баён карда мешавад. Дар аксари онҳо сарзаниши ҳокимон ва истеҳзои нешдори ҳулқу атвори онон ба тарикӣ пардапӯш баён ёфтааст.

⁹⁷ Заҳирӣ Самарқандӣ, 1960

Китоби «Мақомоти ҳамидӣ» ба шакли насли мусаҷҷаъ навишта шуда, аз 24 мақоми шавқангез иборат мебошад, ки ин мақомҳо аз маҷмӯи масал, муаммо, ҳикам ва ҳикоятҳои ибраторӯз фароҳам омадаанд.

Дар ин давра дар қатори адабони бузург хеле намояндагони барҷастаи илму фан ҳам ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикрӣ хидматҳои муайяне ба ҷо оварданд.

Имом Ғаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ Розӣ (1148–1210) дар ҳирот икомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ў доир ба тиб, ҳайъат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Ҳоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи лугат ва сарфу нахви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ў таалуқ дорад.

Абӯбакр Абдулқоҳир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ (ваф. соли 1108) аз донишмандони сарфу нахв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 ва 1137) бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад Ибни Ануштегин ба Ҳоразм омад ва соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Захираи Ҳоразмшоҳӣ» ном асаре навишт. Ин асар ба «Қонун»-и Ибни Сино асос ёфта, аз даҳ китоб иборат аст, ки дар бобати татбики тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои қасалӣ, хифзуссиха, ташхиси беморӣ ва пешбинии ҷараёни он, усулҳои табобат, заҳру подзарҳ ва дорушиносӣ баҳс мекунад. «Захираи Ҳоразмшоҳӣ» ба забонҳои яхудии қадим, туркӣ ва урду тарҷума шудааст.

Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсӯ тоҷик

Яке аз муҳимтарин ҳусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуф мебошад. «Тасаввуф», ки дар адабиёти илмии ба забонҳои аврупой бо номи «суфизм» маълум аст, ҷараён ва назарияҳои идеологии аз ҷиҳати синғӣ гуногуни дар тамоми масоҳати интишори дини ислом вуҷудоштаро дарбар мегирад.

Тасаввуф дар заминаи дини ислом нумӯи карда аз Қуръон, ҳадис ва дигар үнсурҳои он баҳра бурд. Бо вуҷуди ин, бисёр шаклҳои тасаввуф, ҳусусан дар марҳилаҳои аввали тараққии он, ба сабаби дигар навъ тавзех додани аҳқоми ислом, як андоза ифодакунандай афкори мухолифи ин усули динӣ гардид. Бинобар ин ҳокимони феодалий ва рӯҳониёни мутаассиб бисёре аз аҳли тасаввуфро таҳти таъкиби бераҳмона қарор медоданд (ин буд, ки дар соли 922 ҳусайн ибни Мансури ҳаллоҷ дар як сурати ваҳшиёна қушта шуд ва соли 1191 Шиҳобиддини Сӯҳравардӣ дар зиндан ба қатл расид).

Тасаввуф аввалин мартаба дар асрҳои VI–IX дар Ирок ба вуҷуд омад. Вай дар қадамҳои нахустин ҳамчун маслаки мухолиф зуҳур намуда, ба муқобили таҷаммул ва риёкории аъёну ашроф равона гардида буд. Он вакътоҳ дар таблиғоти сӯғиёнаи даст қашидан аз суруру нишоти зиндагӣ ва рӯ ниҳодан ба риёзат эътирози беш аз пеш қувватирандаи ҳунармандон ва табақаҳои поини шаҳру дехот бар зидди зулму тааддии феодалон, бар зидди тақсимоти беинсофони неъматҳо⁹⁸ ифода мейфт. Дар таълимоти сӯғиёни аввала таъқид мешуд, ки моликияти ҳусусӣ, сарват, ҷоҳу ҷалол, таносӣ ва нозпарвардиро қувваҳои аҳриманӣ ба миён овардаанд. Аҳли ин тарикат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, ба тан либоси oddī аз пашми гӯсфанд

⁹⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 378.

мепүшиданد, ки онро «хирка» ё худ «суф» меномиданд. Тахмин мекунанд, ки номи сұғири гирифтани онхо низ шояд аз ҳамин чо бошад.

Дар асри XI тасаввуф ба тамоми Хурросон ва Мовароуннарх пахн гардид. Шайх Абұсаид (ваф. соли 1049) ба мақсади дар байни омма чорй кардан тасаввуф дар Нишопур хонақох сохт, ба минбар баромада вазъ гуфт, бо уламои динӣ ва ахли ҳикмат мубоҳисаҳо ташкил кард. Шайх Абулқосими Қушайрӣ (ваф. соли 1073) доир ба асосҳои тасаввуф рисолаи маҳсус таълиф намуд.

Бо таъсири рӯҳониён ва феодалон як шакли нави тасаввуф пайдо мешавад, ки ахли он мардумро фақат ба зӯҳду тақво, итоаткорӣ ва риояи шариат даъват мекарданд. Дар роҳи бо мазҳаби ислом омехтани тасаввуф ва мувофики манфиатҳои феодалон ба вучуд овардани силки нави он маҳсусан фақеҳ ва файласуфи маъруф Муҳаммади Ғазолӣ (1058–1111) роли калоне бозидааст.

Бар тибқи таълимоти пантеистии тасаввуф, тамоми анвои табиати зинда ва мурда зухури Худо ва ё ба истилоҳи сӯфиён тачаллии ҳақ мебошад. ҳамаи мавҷудоти дунёи моддӣ гӯё инъикоси дунёи ухравист. Инсон, ки охирин оғардиаи ҳақикати мутлак аст, бояд дар роҳи илҳоқ ба ҳақ саъӣ намояд. Барои ин бояд кас аз тамоми неъматҳои зиндагӣ даст қашида, дар нағси худ, гайр аз кӯшиши илҳоқ ба ҳақ, ҳама гуна орзу ва ҳадафҳоро фурӯ нишонда бошад. Барои он ки инсон бо роҳи тарикат ба ҳақ мулҳақ шавад, ўро лозим аст, ки ба худ раҳнамое пайдо карда, дар ҳар кор ба он раҳнамо сари итоат фуруд орад ва ҳар як амру фармони вайро, бидуни шакку тардид, ичро намояд. Чунон ки дар кутуби сӯфиён хотирнишон гардидааст, ҳар як мурид дар назди шайх бояд мисли мурдае дар дасти мурдашӯй бошад.

Шайхони сӯфия, пирони тарикат тадриҷан эътибори хеле зиёд ва қувваи бузурги сиёсӣ пайдо карда, ба хидмати худ садҳо муридони фармонбардорро ҷалб менамоянд. Синфҳои ҳукмрон аҳамияти ниҳоят калони ба тарафи худ қашидани ин шайхҳоро зуд фахмида, дар ин бобат ҷораҳо меандешанд. ҳамин тарика, бисёр шайхон ба надимони ҳокимон мубаддал мешаванд. Бо вучуди ин, дар байни шайхон қасоне ҳам ёфт мешуданд, ки ҳанӯз ҳам бо табакаи ҳунармандон алоқаи хеле наздик доштанд. Онҳо бо қувваи ҳунармандон ба тимсоли ташкилотҳои тасаввуфӣ бо номи футувват иттиҳодияҳо ба вучуд оварда буданд. Дар заминаи ин иттиҳодияҳо тарикатҳои маҳсуси ҷавонмардӣ пайдо шуда, бар зидди «коғифон» ҷиҳод менамоянд (дар Гурҷистон, Кавкази шимолӣ, ҳиндустон). Пас аз асри XI аксари шайхони бо ҳокимон алоқаманд худ ба заминдорони калон табдил мейбанд. Чунончи, Ҳоча Аҳрор, ки дар асри XV умр ба сар бурда, дар Самарқанд дағн шудааст, ҳамчун соҳиби мулку сарвати аз ҳад зиёд ном бароварда буд.

Аммо баъзе шайхон, барьакс, бо қувваи ташкилотӣ ва ҳарбии худ мардуми бар зидди феодалон сар бардоштаро тарафдорӣ мекарданд. Онҳо баробарии молу мулкро боисорор талаб намуда, гоҳо қисман ва дар як муддати муайянे ба мақсади худ ноил ҳам мешуданд, чи навъе ки ҳасани Ҷурӣ дар асри XIV ҳангоми шӯриши сарбадорон ба ин кор муваффақ гардид.

Ҳамин тарика, дар давоми тамоми асрҳои миёна тасаввуф дорои ду ҷараёни зидди яқдигар – феодалий ва ҳалқӣ буд. Ҷараёни ҳалқии тасаввуф бо доираи ҳунармандони шаҳр алоқаманд гардида, эътирози оммаро бар алайҳи зулму ситами феодалон ифода менамуд. Ахли тасаввуф дар баробари тарки дунё кардан ва даст қашидан аз нозу неъмат, ки шарти асосии аксари тарикатҳои равияни таҳайюлии гайрифаъол ва аз лузумоти давраи аввали аз шайх сабак гирифтани мурид ба шумор мерафт, ғояи муҳаббат ба инсонро таблиғ карда, дар роҳи ҳусули мақсади худ аз муборизаи мусаллаҳона низ худдорӣ намекарданд. Албатта, аз ин чунин барнамеояд, ки ҳамаи сӯфиёни дар даст силоҳ ба муқобилии феодалон ва истилогарони

ачнабй сар бардошта, гүё аз тасаввуфи риёзатии «аслй» тамоман қаты алока карда бошанд.

Дар соҳаи идеология эътироzi сўфиён, сарфи назар аз бисёр чиҳатҳои пурарзиши он, таҳти таъсири шаклҳои динию мистикии тасаввуф, ки муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон ва ҳаёлӣ инъикос мекард, хеле маҳдуд гардида буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар бисёр давраҳои таърих баъзе ҷараёнҳои тасаввуфие, ки алокаи худро аз доираи хунармандон ва табакаҳои поини ҷамъиятии шаҳр наканда буданд, бо вучуди маҳдудиятҳои таърихии худ равияҳои нисбатан пешрави ҳаёти ҷамъиятии давраҳои муайяни таърихи тошкил медоданд. Ин буд, ки фаъолияти аксари адібон ва мутафаккирони гузашта, аз қабили Бобо Кӯҳӣ, Ансории ҳиротӣ, Саной, Фаридаддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ бо тасаввуф робитаи қавӣ пайдо намудааст. Баъзе аз онҳо, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ, бо ҷараённи феодалии тасаввуф алокаманд бошанд ҳам, вале аз таъсири анъанаи умумии адабиёти тасаввуфӣ бебаҳра намонда буданд ва дар эҷодиёти худ бештар сабки соддаву равон, ибороту таркибот ва тамсилоту зарбулмасалҳои ҳалқиро ба кор бурда, ба идеалҳои ҷавонмардӣ ва ба-шардӯстӣ пайравӣ мекарданд. Ин чиҳатҳо арзиши асосии назми тасаввуфиро фароҳам овардаанд.

Чунин ақидае, ки шоирони бузурги асли миёна гүё ҳамеша факат аз тарси таассуб ва бо мақсади пинҳон доштани озодфикрии худ истилоҳоту иборотро сўфияро истифода карда бошанд, нодуруст аст (мо ин гуна истилоҳоту иборотро дар оғаридаҳои Ибни Сино ҳам дучор мешавем). В.И.Ленин дар ҳусуси файласуфони қадим сухан ронда, ба тарафдории он баромад мекард, ки «таърихи философия ба фактҳои таърихӣ қатъиян мувоғиқ бошад, то ки ба философҳои қадим чунон «такимили» идеяҳояшон нисбат дода нашавад, ки он ба мо маҳфум асту вале дар асл ҳанӯз дар философҳои қадим мавҷуд набуд». ⁹⁹ Мутафаккирони гузаштаро ба таври куллӣ аз ҳаракатҳои ҷамъиятии замони онҳо ҷудо кардан амали ғайритаъриҳист. Маҳдудиятҳои таърихии ҳар як мутафаккири асримиёнагиро, ки побанди тасаввуроти динии ҳукмрони онвакта буданд, фаромӯш накарда, ҳусусиятҳои нисбат ба он замон прогрессивии эҷодиёти ўро бояд намуд.

Идеологияи сўфия дар ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёна ба дарачае васеъ пахн гардида буд, ки ҷараённи иртиҷои феодалии тасаввуф тадриҷан, алалхусус дар оҳирҳои асли миёна, дар катори ҷараённи дини ҳанафияи ислом мавқеи дувумин ҷараённи асосиро ишғол кард.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ба таълимоти тасаввуф аз аввалин марҳилаҳои интишории худ ҷиҳатҳоеро, ки ба равнақи илми дунявӣ ва фалсафаи ратсионалистӣ мамониат мекарданд, дар худ нуҳуфта буд. Баъдҳо, дар аҳди Темуриён ва хонии Бухоро, тасаввуфи феодалий дар сари муборизаи зидди ҳама гуна афкори озод қарор гирифт. Дар айни замон, дар назми тасаввуфии давраҳои гуногун тазоҳури ғояҳои мухолифаткоронаю инсонпарвариро мушоҳида накардан мумкин нест. Парадиши инсони комил ва Ҳудо шумурдани он дар назми тасаввуфӣ аксар вақт дар шакли мистикий ба дарачаи оли фахмидани барозандагӣ ва қадру қимати инсонро ифода менамуд.

Дар ин давра чунин назариётчиёни бузурги тасаввуф, монанди Муҳаммади Ғазолӣ ва бародари ў - Аҳмади Ғазолӣ, ки назарияни маҳсуси тасаввуфи ишқи ироғириро ба миён гузоштааст, инчунин шоирони баргузидай мутасаввиф - Абдуллоҳи

⁹⁹ В.И. Ленин. Асарҳо, чилди 38, с. 256.

Ансорй (1006-1077), Абулмачди Саной (1050-1131), Фаридаддини Аттор (1142-1220) ба майдон омаданд.

Абӯҳомиоид Мұхаммади Ғазолӣ (1056-1111) дар шаҳри Тӯс таваллуд ёфта, аз овони ҷавонӣ бо таълимоти аҳли тасаввуф шиносоӣ пайдо намуд. Сипас, дар Нишопур ба таҳсили илм шугӯл варзида, маҳсусан дар соҳаи фикрҳо дониши мукаммал ҳосил кард ва аз ин ҷиҳат дар байнӣ рӯҳониён эътибори қалоне ёфт. Дере нағузашта шӯҳрати ў то ба дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ расид ва соли 1091 мувофиқи даъвати вазир Низомулмулк ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» ба дарсгӯй машгул шуд. Дар ин ҷо ба Ғазолӣ супориш доданд, ки бо исмоилиён - душманони ашаддии Салҷуқиён мунозира карда, носозгории таълимоти онҳоро бо мазҳаби ҳанафияи ислом собит намояд. Вале Ғазолӣ фақат ба ин кор маҳдуд нашуда, ҷиддан ба омӯзиши фалсафа, алалхусус осори Форобӣ ва Ибни Сино камар баст. Ў дар шароити мухолифатҳои тундутези синғӣ ва сиёсӣ, ки ифодаи мағкуравии худро дар муборизаи фирқаҳои гуногуни динӣ ёфта буданд (ва ин умуман ҳоси аспри миёна аст), зиндагонӣ карда, ҳамчун тарафдори сиёсати марказиятбахши Низомулмулк, дар роҳи оштӣ додани илоҳиёт ва фалсафай ратсионалистӣ, ки аҳамияти бузурги онро ба хубӣ медонист, саъю қӯшиши зиёде ба ҳарҷ дод. Аммо ў дар ин роҳ ба ҷизе муваффак нагардид ва, табиист, ки муваффак шуда ҳам наметавонист. Пас аз ин, Ғазолӣ бӯҳрони саҳти маънавиро аз сар гузаронид ва соили 1095 аз дарси мадраса даст кашида, ба аҳли тасаввуф пайваст.

Ғазолӣ аз ҳаёт канора ҷуста, тасаввур кард, ки дар риёзат ва тарки дунё, ба қавли ҳудаш, «итминон ва осоиш» ҳоҳад ёфт. Дар солҳои баядина ў бисёр саёҳат карда, ба Сурия ва Макка низ сафар намуд. Ин мусофират кайфияти сӯфиёнаи ўро боз ҳам қувват дод. Асари мӯҳими вай «Эҳё-ул-улум-ад-дин», ки ба забони арабӣ навишта шуда, эҳсоси суфиёнаи ирфониро асоси маърифат ва ишқи илоҳиро асоси дину мазҳаб донистааст, маҳсули ин мусофират мебошад.

Ғазолӣ баяд баргаштан аз сафари Сурия дар солҳои охири ҳаёташ якчанд вақт дар мадрасаи Нишопур дарсгӯй кард. Пас аз он ба Тӯс рафта, хонақоҳро маскан намуд ва бакияни умри худро дар ҳалқаи шогирдон ба сар бурд.

Чунон ки аз таҳқиқоти мавҷуда маълум мегардад, Ғазолӣ дар таълифоти худ ба василаи ғояҳои сӯфиёна «फалсафаи ратсионалистиро дар қишварҳои мутасаррифи ислом ҳароб намуда», мабдаъҳои тасаввуфӣ ва фикҳии дини исломро айёрона ба ҳам пайваст ва бо ин тарика илоҳиётро аз беътиборӣ ва қӯчаи сарbastai фалсафӣ раҳо намуд. Дар ҳакиқат ҳам, Ғазолӣ аз нуқтаи назари ислом мӯҳокимаҳои соғ фалсафиро маҳкум намуда, таълимоти пайравони фалсафаи машҳоия, аз ҷумла Форобӣ ва Ибни Синоро, ки инкишофдиҳандай ғояҳои Арасту ҳисоб мёфтанд, мӯҳолифи дин эълон кард ва ба маъниҳои тасаввуф либоси зӯҳду тақво пӯшонида, бо ҳамин дар таърихи афкори ҷамъиятии аксари ҳалқҳои Шарқи Наздик роли иртиҷоӣ бозид. Ин аст, ки китобҳои ў дар давоми бисёр асрҳои пас аз вафоташ дар байнӣ аҳли тасаввуфи равияни феодалий ва кисман ҳокимони ба таассуви сӯфиёна майл дошта шӯҳрати зиёд пайдо карда буданд.

Чун Ғазолӣ шаҳси хеле бокареха ва истеъдоднок буда, дар соҳаи фалсафа маърифати комил дошт, асарҳои вай дар байзе бобатҳо роли мусбат низ бозӣ кардаанд. Чунончи, ў дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба нияти рад кардани таълимоти пайравони фалсафаи машҳоия нуктаҳои асосии ин таълимотро чунон аниқ ва дақиқ баён намуд, ки он бар хилоғи ҳоҳиши муаллиф, муддатҳои дуру дароз ҳамчун беҳтарин васоити омӯзиши асосҳои ин фалсафа истифода гардид ва холисона ба интишори ратсионализм кӯмак расонид. Ин китоб ба лотинӣ тарҷума

гардида, як вактҳо дар Аврупои асри миёна беҳтарин нақли муҳтасари ғояҳои фалсафаи машҳоия дониста мешуд.

Ғазолӣ дар асари байдар таълифкардаи худ «Ал-Мунқиз мин аз-залол», зоҳирان, ҳавфи таассути динӣ ва умуман манъи тамоми илмҳоро, ки намояндагони иртиҷои рӯҳониёни ислом исрор мекарданд, дарк намуда, ақидаҳои ниҳоят муҳолифатомезро баён мекунад. Масалан, ў Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро аз нуқтаи назари ислом «коғифир» эълон карда, дар айни замон хидмати бузурги онҳоро дар бобати инкишофи мантиқи ратсионалистӣ хотирнишон менамояд; инчунин аз мавқеи атеистӣ рад кардани динро ҳамчун як амри муболигаи роли улуми дақиқ сарзаниш намуда, дар айни ҳол мутаассибони ҷоҳили мусулмонро, ки бо роҳи манъи тамоми илму фанни марбут ба фалсафаи муҳолифи вахӣ Куръон «тозагии» мазҳаби ҳанафияи исломро нигоҳ доштани мешуданд, маҳкум месозад. Ў хукуки олимонро барои аниқ ҳисоб кардан ва пешгӯй қардани вақти гирифтани офтобу моҳ (дар тасаввури рӯҳониён «каромоти илоҳӣ»), хукуки инкишофи риёзиёт, татбиқи мантиқ ва истифодай тибби амалиро аз қувваҳои иртиҷои ҳимоя мекунад. Ғазолӣ изҳор менамуд, ки дини исломро ба ҷаҳолат асосёфта набояд пиндошт, зеро ҷаҳолат бар зидди ҳуди дин ҷиноят аст. Ў ба воситаи чунин сафсатта, зоҳиран, меҳост соҳаҳои ба ҳудаш наздики илмро аз ҳамлаҳои ахли таассуб начот бидиҳад. Вале ў дар оҳири китоб ҳудро ба оғӯши таассуб андохта, таъкид мекунад, ки табиат на ин ки ҳуд ба ҳуд, балки факат ба ироди Ҳудо амал менамояд.

Тамоми роҳи фаъолияти эҷодии Ғазолӣ фочиаи мутафаккири боистеъодеро пеши назар меорад, ки дар ҳолати заъфу нотавонӣ мавқеи афкори ратсионалистиро бо таъсири фишори торафт афзояндаи рӯҳониёни иртиҷоӣ аз даст додааст.

Дар эҷодиети Ансорӣ, ҳатто дар наср, шакли мунозираро, ки аввалин мартаба ў ба кор бурдааст, метавон мушоҳида намуд. Ин шакл бо ҳикоятҳои тамсиили ҳалқӣ омезиш ёфта, байдар дар такмили соҳти достонҳои ахлоқӣ (оғаридаҳои Аттор, Низомӣ, Ҷомӣ ва шоирони дигар) роли қалон бозид. Рубоиёти ў, ки баъзан эҷоди ҳалқиро ба хотир меоранд, низ хеле ҷолиби дикқатанд.

Саноӣ ҳарчанд то охир чун шоири мутасаввиғ монд, вале дар байзе мавриҷҳо аз доираи мавзӯоти маъмулӣ ва маҳдудияти динии эҷодиети ҳуд берун мебаромад ва он гоҳ дар назми мутанқизи ў қайфияти ҳоли оммаи ҳалқ низ ба як тарзи махсус мунъакис мегардид. Ба тариқи намуна аз достони «ҳадикат-ул-ҳақоиқ» суханони ғазаболуди пиразани ғадоро, ки ба султон Махмуд хитоб мекунад, овардан мумкин аст. Пиразан ба суоли султон, ки аз ў чӣ меҳоҳад, чунин ҷавоб медиҳад:

Оби ҳасрат зи дида карда равон.
Гуфт: «Золе заиғу дарвешам,
Кас наёзорад аз каму бешам.
Писаре дораму ду духтари ҳурд,
Падари ҳар се шуд ду сол, ки мурд.
Аз ғами нону ҷомаи эшон,
Медавам бар тариқи дарвешон.
Хӯшачинам ба вақти қишту ҷарав,
Арзану бокилаву гандуму ҷав.
Сол то сол аз он бувад нонам,
То нагӯй, ки ман таносонам.
Бар ман аз чист ҷаври ту пайдо,
Оҳир, ин рӯзро бувад фардо?
Чанд зулму раият озурдан,
Молу мулки ятимагон ҳурдан?

Будам андар дехе маҳе музур,
Аз барои яке сабад ангур.
Дӣ сари моҳ буду ман зи нишот,
Бистидам музӯд то равам ба работ.
Панҷ турк омад аз қаҳр пешам,
Хонд аз эшон яке бар пешам.
Бигрифт он сабад зи гардани ман,
Ман баровардам аз ано шеван.
Дигаре омаду задам чӯбе,
То зи ман барнахезад ошӯбе».
Гуфт: «Ин кисту ин кӣ шояд буд,
К-ӯ баровард аз тани ман дуд?»
Гуфт: «Чондори шоҳ Махмуд аст,
З-ин чазаъ мар туро чӣ максуд аст.
Бар худу ҷони худ маҳӯр зинҳор,
Роҳро пеш гиру бонг мадор».
Ман зи гуфтори вай битарсидам,
Роҳи ширкори ту бипурсидам.
Ман туро ҳоли хеш кардам дарс,
Аз дуои мани заиф битарс!
Гар наёбам зи назди ту ман дод,
Дар сахар назди ӯ кунам фарёд.
Охи мазлум дар сахар бе якин,
Батар аз тибу новаку зубин.
Дар сахаргоҳ дуои мазлумон,
Нолаи зору охи маҳрумон.
Бишканад шери шарзаро гардан,
Даркаш аз зулм, хисраво, доман!¹⁰⁰

Ин қабил маъниҳоро дар эҷодиёти Аттор ҳам, ки ислоҳоти дар тасаввуф бамаловардаи Ғазолиро қабул надошт, дучор омадан мумкин аст. Дар яке аз аввалин достонҳои ӯ «Хусрав ва Гул», ки қиссаи ошиқонаи қадимаи юнонӣ нақл гардидавааст, фақат баъзе падидаҳои тасаввуф ба назар мерасад. «Мантиқ-ут-тайр»-и ӯ, сарфи назар аз он ки дар тариқи хикоянди асарҳои тасаввуфӣ навишта шудааст, аз беҳтарин достонҳои тамсилии аҳлоқӣ ба шумор меравад. Дар ин достон шакли қисса дар қисса бо оmezishi масалҳои шавқангез ба кор бурда шуда, мазмуни баъзе аз онҳоро танқиди ҳулқу атвори феодалий ташкил намудааст. Маҳорати достонсароии Аттор, чунон ки аз дигар оғаридаҳои ӯ низ хувайдост, аз маҳорати Саной ҳам баландтар аст. Азбаски Аттор доруfurӯширо пеша намуда, шеъргӯиро мояни маош қарор надода буд, девони ашъори ӯ аз қасидаҳои мадҳия тамоман холист. Ӯро дар шарҳи ҳоли аҳли тасаввуф бо номи «Газкират-ул-авлиё» асарест, ки бо насли олий таълиф ёфтааст.

Дар инкишифи ғояҳои инсониятпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (ваф. соли 1209) роли бағоят қалон бозид. Ӯ оғаринандай асари безаволи «Ҳамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ӯзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин мусобиқаи ҳамсанависӣ, ки асрҳои зиёде давом намуд, чунин шоирони маъруф, аз қабили Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ

¹⁰⁰ Саной, Техрон, 1329, с. 557–560.

ширкат варзида, ҳар яке асархои барчастае ба вучуд оварданд ва дар тақвияти ин равия саҳми пуарзиши худро гузоштанд.

Дар ҳамин давра ба чои «сабки хуресонӣ» услуби нави адабие, ки бо номи «сабки ироқӣ» машхур аст, ба зухур меояд. Агар баёни содда ва ба забони гуфтугӯ наздик хусусияти асосии сабки хуресонӣ ё худ «туркистонӣ» бошад, барои сабки ироқӣ суханбозихои печ дар печ ва ташбеҳу истиораҳои мураккаб хос аст. Ин хусусият, ки чихати асосии назми давраи тараккиёти феодализм мебошад, алалхусус, дар ашъори мадеҳавии дарборӣ тазохуроти худро пайдо намудааст.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОИ МУГУЛ. ХОЧАГИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҳУКМРОНИИ МУҒУЛҳО

хучуми ўрдуи Чингизхон ба Осиёи Миёна

Давлати хоразмшоҳӣ дар солҳои бистуми асри XIII боз ҳам бештар сабзида, гайр аз Хоразм ва Мовароуннаҳр Афғонистони кунунӣ ва қисмати бузурги Эронро низ дар бар мегирифт. Вале ҷанбаи марказият ёфтани ин давлат ҳеле суст буд. Иддае аз ҳокимони маҳаллӣ факат зоҳирان тобеяни худро нисбат ба Хоразмшоҳиён эътироф намуда, дар амал вилоятҳои зеридасти худро қариб мустақилона идора мекарданд.

Ҳокимияти Муҳаммади Хоразмшоҳ устувор набуд: давлати ўро на факат оммаи заҳматкаш ва ҳалқҳои мутеъ, ки ҳам аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ ва ҳам аз тарафи Хоразмшоҳ ба ҷабру зулм дучор буданд, пуштибонӣ намекарданд, балки ҳатто ашрофи феодалони ҳарбӣ ва рӯҳониёни бонуфуз низ нисбат ба он ошкоро равияни душманона доштанд. Илова бар ин, дар доҳили ҳонаводаи Муҳаммади Хоразмшоҳ низову нифоқ сар шуда, вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд: модари Муҳаммади Хоразмшоҳ - Турконхотун, ки занӣ гаюр ва омире буд, низ бо ў муҳолифат меварзид. Вай як гурӯҳ сарлашкарони дарбории қипчокро, ки дорои қувваи бузурги ҳарбӣ буданд, ба муқобили ў барангехт.¹

Давлати Хоразмшоҳӣ дар ҷунин вазъияти душвори муҳолифатҳои доҳилӣ ба хучуми ўрдуҳои Чингизхон дучор гардид.

Машгулияти асосии бодиянишинони мугул ҷорводорӣ буд. Онҳо гайр аз парвариши ҳайвонот ба шикор низ машғул мешуданд. Дар байни онҳо ва қабилаҳои ирқан наздики ҳамсоя доду гирифти молӣ давом менамуд.

Бар тибқи шаҳодати муарриҳ Ҷувайнӣ, қӯшуни мугул ба даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо ва даҳҳо ҳазор тақсим шуда, ҳеле боинтизом ва ҷусту ҷолоқ буданд. ҳамаи қабилаҳои мугул муваззаф буданд, ки ҳама вакт ба амалиёти ҷангӣ омода бошанд.

Дар аввалҳои асри XIII дар соҳти ҷамъиятии мугулҳо ҷанинҳои муносибати феодалӣ пайдо мешаванд. К.Маркс ин протсессеро ҷунин тавсиф намудааст:

«Дар Ёсо (мачмӯи қонунҳои мугулҳои қадим.-Б.Ғ.) дар бораи табакаҳи баланд-мақом, тарҳанҳо зикр шудааст, ки онҳо аз ҳар навъ андоз озод карда шуда буданд, ғанимати худро бояд бо дигарон тақсим намекарданд, ба назди ҳони қабир ҳамеша бемалол даромада метавонистанд, аз ҷазо то нӯҳ маротиба озод карда мешуданд.

¹ Хоразмшоҳиён одатан духтари ягон саркардаи намоёни ҳарбиро аз байни пешвоёни аҷдоҳи гипчог (аз ғабилаи канглӣ) ба занӣ мегирифтанд. Одатан, як фирғаи дарборӣ, ки ба ҳамгавмони ҷангҷӯи худ такъя мекард, ба атрофи малика (хотун) ҷамъ мешуд. Аз ин чост, ки баъзе аз маликаҳо, ба монанди Турконхотун, дар умури давлат роли муайянне бозиданд.

(Ин навъи хукукхой феодалӣ дар байни ҳамаи халқҳои ниммаданӣ дар натиҷаи тарзи зиндагии чангваронаи онҳо ба миён меояд)².

Лашкаркашиҳои азими истилоказони Чингизхон иқтидори хукмфармои феодали бодиянишишро на факат бар халқҳои мутеъ, балки бар ҳамқабилаҳои он низ меафзуд. Хони бузург ва ашрофи феодалӣ ба дараҷаи афсонавӣ сарватманд мешуданд.

Аммо аратҳо – оммаи заҳматкаши муғул охируламр ба ҳолати қашшоқӣ ва ҳонахаробӣ афтода, беш аз пеш мутеъ ва дастнигари табақаи хукмрон мегардиданд.

Дастаҳои чангии муғул бо сардории «Чүчӣ» ном писари қалони Чингизхон «халқҳои чангалинишини» соҳили дарёи Енисейро ба ҳуд тобеъ намуданд. Ҳалқи уйғур бо ихтиёри ҳуд хукмронии Чингизхонро қабул кард. «хубилой» ном сарлашкари Чингизхон қисми шимолии ҳафтруddyro ишғол намуд. Ҳуди Чингизхон ба Чини шимолӣ лашкар қашида, шаҳри Ҷунду (Пекин)-ро, ки дар он замон пойтаҳти давлати Тезин буд, забт кард.³

Пас аз ин, дар солҳои 1218-1219 қӯшуни муғул бо роҳбарии «Чебе» ном лашкаркаши Чингизхон, тақрибан бидуни мӯқовимат, сарзамини Қарахитоиҳо – ҳафтруddyva Туркистони шарқиро тасарруф намуд ва ба ҳудуди давлати Хоразмшоҳиён наздик шуд. Дар бобати тадриҷӣ шиддат ёфта, ба ҳуд ранги душмани гирифтани муносабати ин ду давлат – давлати Чингизхон ва давлати хоразмшоҳӣ роли тоҷирони Осиёи Миёна кам набуд. Бисёр тоҷирони сарватманд, ки бозургони Муғулистан ва Осиёи Миёнаро дар дасти ҳуд нигоҳ медоштанд, ҳанӯз пеш аз ҳамсарҳад гардидани ин ду давлат бо ҳамроҳии уйғурҳо дар умури ташкилот ва соҳти идораи доҳилии Муғулистан аз мушовирони асосии Чингизхон ҳисоб мешуданд. Чингизхон дар бораи вазъияти доҳилии давлати хоразмшоҳӣ муттасилан ба воситаи ин тоҷирон маълумот ба даст меовард.

Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки дар он вакт назар ба Чингизхон бештар қувват дошт, равияни чангталаబонаро пеш гирифт. Дар соли 1218 чангварони Хоразм бо иҷозати ў дар қальъаи сарҳаддии Утрор, ки дар канори дарёи Сир воқеъ гардида буд, як корвони аз тарафи Чингизхон фиристодашударо, ба гумони ин ки мақсади ҷоссусӣ дорад, тороч намуданд. Бори корвон аз 500 шутури тилло, нуқра, маснӯоти абрешими чинӣ, пӯстҳои қиматбаҳо ва амсоли ин иборат буд ва 450 нафар тоҷир, аъёну ашроф ва ашҳоси мӯътамади хони муғул маъмури овардани онҳо буданд. Гумоштагони Хоразмшоҳ ҳамаи ин одамонро ба қатл расонида, тамоми молҳоро фурӯҳта, пули онро ба маркази давлати хоразмшоҳӣ фиристоданд.

Чингизхон аз воқеаи Утрор (ба истилоҳ «Фалокати Утрор») хабардор шуда, аз Хоразмшоҳ талаб кард, ки мусаббиби ин фоҷиа, яъне ҳокими Утрорро ба ў супорад ва товони ҳасоратҳои воридшударо бидиҳад. Лекин сафири Чингизхон, ки бо ин талабот ба пойтаҳти давлати хоразмшоҳӣ омада буд, бо амри Муҳаммади Хоразмшоҳ ба қатл расид ва ҳамроҳони ў бо ришу мӯйлаби бурида пас гардонида шуданд (аз рӯи баъзе маълумот онҳоро низ қатл кардан). Ин рафтори чангталаబони Муҳаммад ҳуҷуми Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

Чингизхон ба масъалаи лашкар қашидан ба Осиёи Миёна аҳамияти қалоне дода, ба ин кор бо тамоми ҷиддият тайёрӣ медид. Вай ҳанӯз то оғози амалиёти чангӣ ба воситаи тоҷирони Осиёи Миёна дар бораи дараҷаи омодагӣ ва нафароти қувваҳои ҳарбии душман маълумот ба даст овард. Аз ин чост, ки ҳуҷуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, чи навъе ки як қатор муарриҳони буржуазӣ тасвир мекунанд,

² «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди V; с. 220.

³ Владимирцов Б. Я., 1922; 1934; Groussy R., 1944; d'Ohsson C., 1834.

ҳаракати бетартигб ва худсаронаи бодиянишинони мугул набуда, балки хучуме буд, ки бар асоси мулохизаҳои амиқ ва накшашои муайян қарор дошт.⁴ Тоҷирони маҳаллӣ вазифаи роҳбалади ўрдуҳои чингизиро адо намуданд.

Чунон ки дар боло қайд гардид, Хоразм дар аснои ҳамлаи чингизиён омодаи мудофиа набуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо вучуди иктидори зоҳирӣ худ ба андози зиёде вобаста ба ашрофи ҳарбии феодалий буд. Вай ба сардорони ҳарбии худ ва ба ахолии маҳаллӣ он қадар ҳам бовар надошт. Ба ҳамин ҷиҳат аз тарс қӯшуни худро ба як ҷо ҷамъ накарда, онро ба гурӯҳҳои хурд тақсим намуд ва дар маҳалҳои гуногун гузошт. Ин парокандагии қувваҳои ҳарбии давлати хоразмшоҳӣ барои ғалабаи лашкари мугул бештар заминаи мусоид ҳозир намуд. Ғайр аз ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ ҳангоми тадорукоти ҷангӣ дар зарфи як сол аз аҳолӣ се мартаба молиёт гирифта, ба ин васила эътиroz ва норизогии ҳалқро ба вучуд овард.

Дар моҳи сентябрь соли 1219 Чингизхон ба Утрор расида, қувваҳои ҳарбии худро ба се қисмат тақсим кард: як қисмати қӯшуни худро ба писаронаш - Ӯқтой (Угедей) ва Ҷағатой супорид, ки Утрорро муҳосира кунанд; қисмати дигари онро бо роҳбарии Ҷӯй барои забт намудани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба тарафи шаҳри Ҷанд равона кард.

Худи ў бо ҳамроҳии писараш Тулуй қувваҳои асосиро гирифта, ба тарафи Буҳоро ҳаракат намуд.

Аскарони мугул бо ҳамлаи қатъӣ шаҳри Утрорро ишғол карданд, лекин қалъаи Утрор муддати як моҳ (бар тибқи байзе хучҷатҳо – 6 моҳ) муқовимат намуд. Муғулҳо пас аз тасхiri шаҳри Утрор ҳамаи мудофиақунандагони шаҳру қалъаро ба қатл расониданд.

Он қисмати лашкари мугул, ки бо сардории Ҷӯй барои забт кардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир рафта буд, аввалин мартаба Сигнокро ғасб намуда, аҳолии онро тамоман аз дами тег гузаронид. Сипас, муғулҳо дар муддати кӯтоҳе шаҳрҳои поёниби дарёи Сирро ишғол карда, онҳоро низ горат ва ҳароб намуданд. Дигар дастаи қӯшуни мугул, ки дар имтиоди дарёи Сир ҳаракат мекард, дар резишгоҳи Ангрен шаҳри Бинокатро забт намуда, тамоми аскарони мудофеи ин шаҳрро кушт.

Дар соли 1220 Чингизхон бо қувваҳои асосии лашкари худ ба Буҳоро ҳамла овард. Вале ў дар ин мавриди ба муқобилати шадиди муҳофизат-кунандагони шаҳр дучор гардид. Ҳарчанд қувваи аскароне, ки шаҳри Буҳороро мудофиа мекарданд, назар ба лашкари мугул хеле кам буд, ба вучуди ин, онҳо устуворона муқовимат менамуданд. Лекин ин муқобилат бисёр давом накард. Дар рӯзи севуми ҷанг мудофиақунандагони шаҳри Буҳоро, ки робитаи онҳо аз ҳама тараф бурида шуда буд, ноҷор аз муқовимат даст қашиданд. Аксарияти онҳо сафи қувваҳои муҳосира-кунандай душманро раҳна карда, аз дарёи Аму гузаштанд. Аммо, бо ин ҳама, муқобилат комилан барҳам наҳӯрд. Ҷандсад нафар аз ватанпарастони далер, ки тарқ кардани шаҳри худро намехостанд, ба даруни қалъаи паноҳ бурда, то дами марғ бар зидди истилогарон мубориза намуданд. Факат вақте ки ҳандаки атрофи қалъа аз часади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, тасарруфи қалъа ба муғулҳо муюссар гардид. Госибони мугул пас аз забт кардани Буҳоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳрро куштанд ва бокимондагонро ҳамчун гулом ва қаниз ба асорат бурданд.

⁴Манбаъҳои онд ба мавриди истилои миуул гарор гирифтани Осиёи Миёна аз тарафи В.В.Бартолд бо диггати тамоми омӯҳта шуда, вогеҳаҳои марбут ба он бо тамоми ҷузъиёташ баён ёфтаанд (Бартольд В. В., 1963 б). Доир ба ин манбаъҳо низ ниг.: Spuler B., 1955, s. 463-502.

Пас аз ин лашкари Чингизхон ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардид. Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мудофиаи Самарқанд аҳамияти маҳсусе дода, дар ин ҷо қувваи бузурге ҷамъ оварда буд. Истеҳкомоти шаҳр аз нав таъмир карда шуд. Гарнizoni қалони кӯшун фароҳам гардид, ки, ба қавли Рашидаддин, 110 ҳазор ва, аз рӯи маълумоти дигар манбаъҳо, 50-60 ҳазор нафар сарбоз дошт. Тамоми мамлакат ҷашми умед ба сӯи Самарқанд дӯхта буд. Ба ақидаи шоҳидони давр, ин шаҳр метавонист ба муҳосираи ҷандинсола тоб оварад. Рӯзи севуми муҳосира мудофиакунандагони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Дар ин ҳуҷуми ногаҳонӣ дастай сершумори аскар иштирок намуд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд. Вале худ ба ихотаи душман афтода, ба зарбай саҳт дучор шуданд, аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардид. Ин ҳуҷуми бебарор ба рӯҳияи мудофиакунандагон таъсири ногуворе расонд. Аъёну ашроф ва рӯҳониёни риёкор аз ин ҳолат истифода карда, козӣ ва шайхулисломро ба назди Чингизхон фиристоданд, то дар роҳи таслим гуфтугузор ба амал оваранд. Субҳдам онҳо ҳоинона дарвозаи шаҳрро ба рӯи муғулҳо күшоданд. Кӯшуни ҷингизӣ ба шаҳр зада даромада, ба қатли ом ва горатгарӣ шурӯъ намуд. Факат хиёнаткорон ва онҳое, ки ба паноҳи муғулҳо омада буданд, ҷон ба саломат бурданд. Аммо мудофиакунандагони қалъаи ҳамоно сари таслим фуруд наоварда, ба душман муқобилити саҳт нишон медоданд. Бо вучуди ин ҳама шуҷоат ва мардонагӣ онҳо низ дар муқобили қӯшуни чун мӯру маҳаи истилогарон дурудароз истодагӣ карда натавонистанд. Пас аз афтодани истеҳкомоти қалъаи Самарқанд ҳазорон диловарон ба масҷиди ҷомеъ паноҳ бурда, душманро ба наздик шудан намонданд. Муғулҳо бо роҳе масҷидро оташ заданд. Вале мудофиакунандагон аз ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сӯҳта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Бештар аз нисфи аҳолии Самарқанд талаф шуд. 30 ҳазор нафар косибону хунармандон ба писарон ва хешу табори Ҷингизхон ва боз ҳамон қадар аз заҳматкашони шаҳр ба хидмати қӯшуни муғул баҳшида шуданд.

Шаҳри Самарқанд ба ҳаробазор табдил ёфта, аз одам ҳолӣ гардид. Ҳатто пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шаҳр факат ҷоряки сокинони пештараи онро ташкил менамуд.⁵

Ҳангоми муҳосираи Самарқанд Муҳаммади Хоразмшоҳ ба анҷоми муҳорибаҳои соҳили дарёи Аму нигарон буд. Вақте ки қӯшуни муғул шаҳрро ишғол намуд, ў ба ҳудуди Эрон – ба Табаристон фирор карда, дар яке аз ҷазираҳои ҷануби баҳри Ҳазар паноҳ бурд ва дигар барои ташкили муборизаи зидди истилои муғул ҷорае наандешид.

Мудофиаи қаҳрамононаи Ҳуҷанд. Темурмалик

Он қисмати лашкари муғул, ки барои забт кардани Ҳуҷанд фиристода шуда буд, агарчи муддати зиёде ин шаҳри қадими тоҷиконро ба муҳосира гирифт, вале дар ишғоли он муваффақиятэ ба даст оварда натавонист. Аз ин ҷиҳат пас аз мағлубияти Бухоро ва Самарқанд як гурӯҳи қалони аскарони муғул ба ёрии муҳосира кунандагони Ҳуҷанд омаданд ва, ба ин тарика, дар атрофи шаҳр даҳҳо ҳазор нафар аскарони ҷингизӣ ҷамъ шуданд.

Ба мудофиакунандагони шаҳр марди часури ҷангӣ Темурмалик роҳбарӣ менамуд.⁶ Мудофиакунандагони шаҳр факат он вақт ба тарқ намудани Ҳуҷанд

⁵ Ҷан-ҷунъӣ, 1966 с. 311.

⁶ Бартолъд В. В., 1963 б, с. 485 ва мобаъд; Айнӣ С., 1944.

мачбур гардианд, ки дигар ба душман мукобилат кардан мумкин набуд. Онҳо ба қазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран, як километр поинтар аз шаҳр) рафта истехқом гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин қазира барои мудофиа хеле муносиб буд. Вай дар ҷо ҷо воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаниқ ҳам имкони ҳуҷум кардан набуд. Вакте ки муғулҳо ба мукобили ин сангари мудофиакунандагони Хуҷанд ҷорае наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта ва ба ин васила худро ба қазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҳарбиро водор намуданд, ки аз кӯҳ санг қашонида сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тири душман рӯи қишиҳои худро бо намад пӯшида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдан бо чунин қишиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамонии мудофиакунандагони Хуҷанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи ҳалқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба мукобили қӯшуни пуршумори душман қатъ накарданд. Лекин вакте ки заҳираи ҳӯрокворӣ ба охир расид, Темурмалик маҷбур гардид қазираро тарқ карда, аскарони зиндамондаи худро ҳалос кунад. Ин буд, ки ў сарбозонашро ба қишиҳо савор карда, шабонгоҳ ба қӯмаки рӯшноии машъалҳо бо маҷрои дарё ҳаракат намуд. Истилокорони муғул ҳамчун каргасҳои гурусна аз паси қишиҳои Темурмалик метоҳтанд ва онҳоро ба зери борони тир мегирифтанд. Қаҳрамонони Хуҷанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурҳатари худро мепаймуданд. Бар тибки ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби дарё занҷир қашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ў ин занҷирро пора намуда, барои убури қишиҳои худ роҳ қушоданд.

Темурмалик дар наздикии шаҳри Ҷанд бо қувваи бузурги госибони муғул, ки аз ду тараф соҳили дарёро ихота карда буданд, дучор гардид. Муғулҳо қишиҳои манҷаниқдорро ба яқдигар васл карда, пули мутахаррике ба вучуд оварданд ва, ба ин тарика, роҳи қишиҳоро бастанд. Ба диловарони Хуҷанд лозим омад, ки аз қишиҳӣ пиёда шуда, бо душман охирин дафъа ба ҷанг дароянд. Дар ин ҷангни ду қувваи нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардианд. Факат худи Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марғ раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад. Дар он ҷо бақияи қӯшуни торуморшудаи Хоразмшоҳ ҷамъ омада буд.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони ҷангиро муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҳарбири оғоз кард. Вай ба душман якчанд зарбаи саҳт ворид оварда, ҳатто муваффақ гардид шаҳри Ёникент-ро, ки яке аз қалонтарин шаҳрҳои поёнибии дарёи Сир буд, забт намояд. Лекин аз он ҷо, ки дар байни Темурмалик ва дигар сарлашкарони Хоразмшоҳ ваҳдат ва муносибати хуб мавҷуд набуд, ў ин муваффақиятҳои ҳарбии худро вусъат дода натавониста маҷbur шуд ба Хоразм баргардад.

Писари Муҳаммади Хоразмшоҳ - султон Ҷалолиддин ҳам ба мукобили қӯшуни Чингизхон муқовимати ҷиддӣ намуда, бо ҳамроҳии Темурмалик ба истилогарони муғул ҷандин зарбаи шадид расонид. Вале саранҷоми худи ў низ дар муҳорибай наздикии дарёи ҳинҷ дучори шикаст гардида, аз саҳнаи мубориза берун рафт.

Ташкили мудофиаи шаҳрҳо ҳангоми ҳуҷуми Чингизиён хеле бад буд. Факат оммаи ҳалқ шаҳру дехаҳои худро фидокорона мудофиа мекарданд, дар ҳоле ки аъёну ашроф, амалдорон ва табакаи олии рӯҳониёни ислом барои хиҷзи хаёт, молу

мулк ва ҷоҳу ҷалоли худ бо душман созиш менамуданд. Ин буд, ки Чингизхон бо қувваи камтар аз қувваи лашкари Хоразмшоҳ ба ғалабаҳои пай дар пай ноил мегардид.

Футухоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна

Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Ҳучандро ба азобу уқубатҳои даҳшатангезе гирифтор намуда, пас аз андак тавакқуф ба тарафи дашти Қаршӣ ва Тирмиз ҳаракат карданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба ҳаробазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расониданд. Пас аз ин ҳунрезихо Чингизхон аз дарёи Аму гузашта, ба ҳоки Афғонистони шимолии ҳозира доҳил гардид ва дар соли 1221 Балҳро забт карда, онро низ тамоман ҳароб намуд.

Дар ҳамин вакт писарони ў - Ҷагатой, Ўқтой ва Ҷӯй бо сад ҳазор нафар лашкари муғул пойтаҳти давлати ҳоразмшоҳӣ - шаҳри Гурғонҷ (Урганҷ)-ро муҳосира намуданд. Мудофиакунандагони Гурғонҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Муҳорибаи Гурғонҷ ба дарачае шадид буд, ки госибони муғул пас аз ворид шудан ба шаҳр низ ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо қурбонӣ ва талафоти бузурге ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр гайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба гулом ва қаниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Илова бар ин, госибон аз он ҳама талафоте, ки дар ҷанг Гурғонҷ доданд, хеле ба ҳашму ғазаб омада, тасмим гирифтанд шаҳрро тамоман ба ҳок яксон кунанд, то аз он асаре бокӣ намонад. Ба ин мақсад онҳо садди соҳили дарёи Амуро вайрон намуда, шаҳри Гурғонҷро ғарки об карданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон - Тулуй Ҳурносонро забт намуда, маҳсусан яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиёи Миёна - шаҳри Марвро ҳароб кард. Аз аҳолии Марв факат ҷандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳама кушта шуданд.

Аз навоҳии тоҷикнишин танҳо Бадаҳшон ва бâъзе вилоятҳои қӯҳистонии Тоҷикистони шарқӣ, инчунин ҷанде аз маҳалҳои Ғур, ки бо қальҳои мустаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дasti муғулҳо надаромаданд.

Аз муарриҳони араб Ибн ал-Асир (1160-1244), ки шоҳиди манзараи мудҳиши истилои муғулҳо ва ваҳшонияти онҳост, рафтори ғайриинсонии госибони чингизиро чунин тасвир мекунад: «Онҳо (ӯрдуҳои Чингиз. – Б.Ғ.) ба қасе раҳм намекарданд, баръакс, занон, мардон ва кӯдаконро мекуштанд, шиками занони ҳомиларо пора карда, кӯдакони ҳанӯз таваллуд нашударо сар мезаданд... Шарорҳои ин бало ба ҳар тараф парида, оғати он насиби умум гардид ва ҳамчун абри сиёҳе, ки вайро боди саҳт меронад, аз вилояте ба вилояте сайдаро намуд. Ҳалқе аз канори мамлакати Чин баромада, ба вилояти Туркистон, ба Қошғар ва Баласоғун ҳамла овард ва аз он ҷо ба навоҳии Мовароуннаҳр, ба Самарқанд, Бухоро ва ҷоҳои дигар тоҳт, ишғол кард, ҳароб намуд, ба қатл расонид ва ба яғмо бурд. Шаҳре набуд, ки аз дasti тоҷорҳо саломат монда бошад, онҳо ҳама ҷоро вайрон мекарданд, аз наздикии ҳар чизе ки мегузаштанд, тороч менамуданд, ҳар як чизе ки ба назараашон ғайриқобили истеъмол менамуд, месӯzonиданд. Масалан, онҳо молҳои абрешимӣ ва дигар хел колоҳоро тӯда-тӯда тӯймаи оташ мекарданд».

Истилои муғул ба сари ҳалқҳои Осиёи Миёна мусибатҳои бехадду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороч ва сӯхторҳо шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба ҳаробазор табдил ёфтанд, аҳолии заҳматкаши онҳо қатли ом гардиданд. Корҳои зироат низ хеле паст рафт.

Маркс дар баёни зулми муғулҳо чунин таъкид карда буд, ки ин тааддӣ «ба рӯҳи халқе, ки қурбони он гардидааст, на факат фишор меовард, балки вайро таҳқир менамуд ва меҳушконид». Ба қавли Маркс, истилогарони муғул «одамонро ба ҳайвон, замини зироат ва дехоти пурнуфусро ба ҷароғоҳ табдил медоданд».⁷

Дар айни замон муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди тааррузи Чингизиён, ки бо мӯқовимати бар ўрдуҳои муғул нишондодаи ҳалқи қабири рус мусодиф шуда буд, аҳамияти бузурги таъриҳӣ дошт. Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камкуват карда, роҳи минбаъд ба гарб паҳн шудани онро масдуд намуд.

Вақтҳои охир баъзе муаррихони Республикаи Ҳалқии Хитой ҳамчун ситошгари ҷангҳои истилоказонаи Чингизхон ва ворисони ў баромад карда, ба амалиёти ҳунҳоронаи онҳо бо ҳар васила мадҳу сано меҳонанд. Онҳо ба тоҳтузозҳои истилоказонаи муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогрессивиро нисбат дода, мавқеи ононро баланд бардоштани мешаванд. Масалан, Ҳан Жу-лин дар бораи Чингизхон мақолае навишта («Лиши янь цзю», 1962, №3, с.1-10), бо ҳамон таъриҳшиносоне, ки «қатлу күштор ва ҳаробиҳои дар ҷанг баамаловардаи муғулҳоро маҳсус таъкид намуда, аммо ба роли прогрессивии дар таъриҳ бозидан Чингизхон мутаваҷҷеҳ намешаванд», мунокиша мекунад. Ў роли прогрессивии Чингизхонро факат дар юриш ва ҷангҳои истилоказона мебинад: «Чингизхон марзҳоро аз сари роҳи равобити Шарқу Ғарб нест кард, истехқому қальҳоеро, ки ба алоқаҳои иқтисодӣ ва мадаъӣ мамониат мекарданд, ба ҳок яксон намуд, дар натиҷа робитаҳои мутақобили Шарқ ва Ғарб ба равнақ даромад». Ба ақидаи Ҳан Жу-лин, Хитойро истило кардани муғулҳо ва ба Осиёи Миёна ҳамла овардани онҳо аҳамияти мусбат дорад, зеро «муғулҳо дар Хитой гӯё ваҳдату ягонагии давлати императориро барқарор намуда, дар Ғарб бошад, монеаҳоеро, ки ҳукмрони давлатҳои муҳталиф дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Хитой ва ин давлатҳо ба вучуд меоварданд, аз миён бардошт».⁸

Моҳи декабри соли 1962 доир ба мақоми Чингизхон дар таъриҳ мақолаи Ян-Ҷи-тезю чоп шуд («Лиши цзяосюэ», 1962, №12, с.6-11), ки дар он баробари эътироф намудани роли мусбати Чингизхон дар ташкили итиҳоди тоифаҳои муғул ба ў роли муттаҳидкунандай Хитой низ нисбат дода шудааст. Ян Ҷи-тезю менависад: «Агар аз нуктаи назари давраҳои дуру дарози таъриҳи нигарем, он гоҳ бардавом ва муҳимтар будани роли муттаҳидкунанда, амри мувакқатӣ ва дараҷаи дувум будани ҳаробӣ аён мегардад. Итиҳод бо арзиши ҳаробӣ ба даст меомад».

Асли мақсади муаррихони Хитой аз баланд бардоштани мавқеи Чингизхон дар «таърихи инсоният» ин аст, ки даъвоҳои роҳбарони ҳозираи Хитойро ба заминҳои Республикаи Ҳалқии Муғулистон, республикаҳои Осиёи Миёнаи Иттифоқи Советӣ ва дигар сарзаминҳои як вақтҳо таҳти тасарруфи истилоказонаи муғул қароргирифта «кilmân» асоснок кунанд. Дар айни замон, ин инъикоси сиёсати азаттаталабонаи роҳбарони маочии Партияи Коммунистии Хитой мебошад.

ҳаёти хочагӣ пас аз истилои муғул

Чингизхон давлати бузурги императории ташкилкардаашро дар байни писарони худ тақсим намуд.

⁷ Magc K., Secret diplomatic history of thy ўightyўnth cўntury, London, 1899, p. 78.

⁸ Тихвинский С. Л., 1970, с. 17.

Писари калони ў - Чүчй ҳанұз дар соли 1207 ба идора кардани «халкхои чангалнишин» үұждадор гардида буд, ки ин халқho дар масоҳати васеъ аз поёноби дарёи Саланга то соҳили Иртиш зиндагӣ мекарданд. Дар соли вафоти Чингизхон (1227) қисми шимолии ҳафтруд, тамоми хоки онвақтai қазоқho ва қирғизхо, инчунин қисмати шимолии Хоразм низ ба хисса мулки Чүчй дохил шуд. Мулки писари дигари Чингизхон – Чагатой аз мамлакати уйгурхо то Самарқанд ва аз қисмати чанубии Олтой то соҳилҳои дарёи Аму вусъат дошт. Ўрду – кувваи асосии хони бузург Үқтойхон дар Тарбогатай воқеъ гардида буд. Писари хурди Чингизхон Тулўй, аз рӯи таомули бодиянишинон, ба заминҳои асосии падараши соҳиб шуд.

Агарчанде Мовароуннахр ба мулки Чагатой дохил мешуд, vale амалан ин мамлакатро бевосита худи хони бузург Үқтой (1229-1241) дар тасарруф медошт ва фақат як қисми оидоти онро ба Чагатой ва хонаводаи ў медод.

Истилоказони муғул кишварҳои забткардаашонро бо қувваи худ идора карда наметавонистанд. Ин буд, ки Үқтой вазифаи идора кардани Мовароуннахрро ба бузургтарин тоҷир ва рибоҳӯри ин мамлакат - Маҳмуди Ялавоч супорид. Маҳмуд дар Хучанд истода, қаламрави худро идора мекард. Тамоми қувваи ҳарбии дар Мовароуннахр гузоштаи муғулҳо низ дар ихтиёри ў буд. Сардорони ин қувваи ҳарбӣ басқакҳо, ки назорати аз аҳолӣ ҷамъ кардани молиёт ҳам вазифаи онҳо ҳисоб мешуд, бевосита ба Маҳмуди Ялавоч итоат намуда, бо нишондоди ў амал мекарданд.

Истилои муғул соҳти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир надод, vale ба авзои табақаҳои муҳталифи мамлакат ба таври гуногун таъсир расонд.

Рӯҳониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба такягоҳи ғосибони муғул табдил ёфтанд. Чи навъе ки муаррихи асрҳои XIII-XIV Рашидаддин мегӯяд, дар вақти Чингизхон ва ворисони ў Үқтойхон ва Гуюкхон (1246-1248) хонҳо ва шоҳзодагони муғул ба тоҷирон ва заминдорони калон ярлиқҳои маҳсус («пайтези») медоданд, ки дар асоси он аҳолӣ мебоист ҳар вазифа ва хидмате, ки онҳо фармоянд, иҷро мекард. Вазъияти оммаи заҳматкаш, ки дар шаҳрҳо ва чи дар маҳалҳои рустои рӯз аз рӯз бадтар мегардид.

Барзгарон ва пешаварон тағир аз хироҷ, ки ҳар сол аз заминҳои кишт ба давлат медоданд, боз ба адо намудани вазифаҳои зиёде мачбуру буданд. Маъмурон, тоҷирон, намояндағони табақаи рӯҳонӣ ва аъзои хонаводаи хонӣ, вакте ки аз ягон маҳал мегузаштанд, ярлиқҳои маҳсусро иишон дода, аз аҳолӣ маскан, озуқа ва нақлия талаб мекарданд ва аҳолӣ мачбуру буд, ки ҳамаи ин талаботро ба ҷо орад. Илова бар ин, масъулияти бо ҳӯрок ва пӯшок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳру деҳот гузошташуда низ ба зиммаи аҳолӣ буд. Пешаварон дар фехрасти маҳсус буданд ва тағир аз вазифаҳои номбаршуда ба таҳия намудани як миқдори муайянни маҳсулот ҳам үұждадорӣ доштанд. Онҳо мебоист дар мӯҳлати мұкаррарий миқдори муайянни маснуоти худро барои ҳокимони муғул ҳозир мекарданд. Маҳсусан, аҳволи пешаварони аслиҳасоз, пойағзолдӯз ва боғандана хеле бад буд.

Истилои муғул ба ҳаёти ҳочагии Осиёи Миёна зарбаи саҳт расонид. Сүйистемолкунни ҳукмронони маҳаллӣ, ки худсарона андоз ва молиётро назар ба дарачаи мұкарраршуда якчанд мартаба бештар меситониданд, аҳволи ҳалқро ба куллӣ токатнапазир мекард. Зулму истибдод ва ҷабру бедод аҳолии зиндамондана шаҳру қишлоқро аз ҳар гуна майлу иштиёқи пеш бурданы ҳочагӣ маҳрум соҳт. Ин буд, ки вазъияти ҳочагии мамлакат дар даҳсолаҳои аввали истилои муғул боз ҳам ҳаробтар гардиц.

Дар ин бобат махsusan вазъи ҳаёти шаҳр ва тичорати дохилии пулӣ мисоли равшан шуда метавонад. Бар тибқи шаҳодати Чан-чун, ки аз қатлу горати муғулҳо

дере нагузашта ба Самарқанд сафар кардааст, дар шаҳр кариб чор-яки ахолии маҳаллӣ бокӣ монда, ҳама чоро гадову гурусна зер карда буд, бо вучуди ин тичорат давом мекард ва бозор моли фаровон дошт. Баъдтар ахвол на ин ки рӯ ба беҳбудӣ ниҳод, балки бадтар гардид. Дар сиккаҳои онвактаи Самарқанд алломатҳои афзудани бӯхрони тичорати пулӣ, шакли бӯхрон ва кӯшишҳои дар роҳи пешгирӣ карданӣ ин бӯхрон баҳарҷодоаи хукумат возеху равшан нақш ёфтааст.⁹

Дар Самарқанди пас аз истилои муғул (мисли пештара, чунон ки дар асри XII ва ибтидиои асри XIII) сиккаҳои калони мисӣ зарб зада, аз рӯяш оби нуқра медавониданд. Ин дирамҳои мисии нуқраандуд дар муомилот пулҳои нуқраи асиљро иваз карданд. Осиёи Миёна «бӯхрони пули нуқра»-ро ҳоло ҳам аз сар мегузаронд. Ин аввалин пулҳои пас аз истилои муғул баровардашуда, ки навиштаҳои арабии аксаран динӣ доштанд, дар муомила дер давом накарданд. Дар соли 1225 ба ҷои онҳо пулҳои қадре ғайриоддӣ ба муомила гузошта шуданд, ки навиштаҳояшон на ин ки ба забони арабӣ, балки ба забони маҳаллии тоҷики буд. Акнун зарурате ба миён омад, ки мардум пулро на факат аз шакли зоҳириаш, ҳамчунин аз мазмунаш ҳам бишиносанд. Ин навиштаҳо бо забони фаҳмои самарқандиҳо мардумро бовар қунанданӣ мешуданд, ки ин пули маҳаллист, барои Самарқанд ва давоири он бароварда шудаст ва дар ҳамин ҷо роиҷ аст. Вале мардуми Самарқанд бовар накарданд. Он гоҳ пас аз як сол дирамҳои нави мисии нуқраандуд бароварда шуд, ки дар онҳо низ суханони «боварқунонанда», вале акнун бо оҳангӣ таҳдидомез, сабт гардида буд: бо ин мақсад дар навиштаҳои рӯи пул се мартаба бо исрор таъқид мешуд, ки ин тангаҳои худи Чингизхон аст. Аммо самарқандиҳо аз ин натарсианд. Ба ин сабаб дар соли 1232 дирамҳое пайдо шуданд, ки дар рӯи онҳо ба забони тоҷики суханони ошкоро таҳдидқунанда сабт ёфта буд: «ҳар касе, ки дар Самарқанд ва ноҳияи ин шаҳр ин пулро нагирад, чинояткор аст».

Аз ин ҷунин бармеояд, ки дар он вақтҳо Самарқанд саҳттарин бӯхрони муомилоти пулиро аз сар мегузаронид: касе намехост моли худро ба пули мисии нуқраандуд фурӯшад, лекин пули дигар мавҷуд набуд.

Аз ҳоҳишу таҳдид ҷизе ҳосил нашуд. Ҳукумат маҷбур гардид, ки дар Самарқанд пули нуқра асиљ барорад. Вале ин иқдом вазъиятро факат бадтар кард: тангаҳои нуқра, ҳамин ки ба дasti касе афтад, дигар берун намебаромад ва дере нагузашта заҳираи ин пул ба итном расид. Дар ҷунин шароит бозгаштан ба дирамҳои мисии нуқраандуд умуман аз ақл берун буд. Инак, Самарқанди як замон бузургтарин маркази бозаргонию ҳунармандии Осиёи Миёна ба «давраи бепулӣ» қадам гузошт: тичорати пулӣ тамоман қатъ гардид.

Вазъияти тичорат дар дигар вилоятҳои калоне, ки як вақтҳо аз ҷиҳати иқтидорӣ хеле нашъунамо доштанд, боз ҳам бадтар буд. Ҷунончи, дар Фарғона, Шош, Тирмиз, Ҷағониён ва бисёр шаҳру вилоятҳо пас аз истилои муғул умуман пул бароварда нашуд. Агар дар ин маҳалҳо ягон қадар тичорати доҳилӣ вучуд дошта бошад, тадриҷан ба дараҷаи содатарин доду гирифти молӣ таназзул намуд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни ахолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр ҷунбиши зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин ҷунбиш маҳ-

⁹ Давидович Е. А., 1970 а.

сусан дар Бухоро пуркувват шуд ва дар соли 1238 шўрише дар ин чо ба амал омад, ки бо номи «шўриши Махмуди Торобӣ» машҳур аст.¹⁰

Бухороро асосан намояндагони аъён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ (амирон ва садрҳо), ки дар зулм кардан ба ҳалқ аз хонҳои мугул ақиб намемонданд, идора ме-карданд. Бинобар ин, ҳеч чои таачҷуб нест, ки аввалин душмани бархӯрдаи шўришиён хукмронони маҳаллии Бухоро буданд.

Роҳбари шўриш «Махмуд» ном яке аз пешаварони элакбофи дехаи Тороб буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва дехаҳои атрофи он нуткҳои ғазабнок эрод карда, оммаро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо давват намуд. хукмронони Бухоро дар садади дастгир кардани ў афтоданд. Пас аз он ки кӯшиши фурӯ нишондани шўриш натиҷае набахшид, онҳо хостанд, ки Махмудро бо фиреб аз Тороб ба Бухоро бурда, дар он чо ба қатл расонанд ва, ба ин тариқа, шўришро бе раҳбар кунанд. Лекин Махмуди Торобӣ қасди душмандро пешакӣ фаҳмида, хатари таҳдидкунандаро бартараф намуд. Ў ба Бухоро танҳо нарафта, бисёре аз пайраво-нашро бо худ гирифт.

Тарафдорони пуршумори Махмуд дар яке аз теппаҳои наздикии шаҳри Бухоро чамъ шуданд ва Махмуд дар ҳузури иддай зиёди аҳолии заҳматкаш нутқ эрод намуд ва мардумро ба муборизаи мусаллаҳона давват кард. Ин нутки Махмуди Торобӣ хеле муваффақият пайдо кард. ҳамаи аҳолии маҳалҳои атроф омада ба ў ҳамроҳ шуданд. Вакте ки Махмуд кувваи бузурге чамъ намуд, аз рӯҳониён, садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким талаб намуд, ки ўро ҳалифа хонанд. Намояндагони синфи ҳоким ба вазъияти танг афтоданд: азбаски ҳалқ тамоман ба тарафи шўришиён гузашта буд, онҳо ба ҷуз қабул кардани талаби Махмуд дигар чорае надоштанд. Махмуд қасри пешвои қиёми ҳалқӣ - Малик Санҷарро, ки дар соли 1206 соҳта шуда буд, иқоматгоҳи худ мӯқаррар карда, ба ичрои нақшаҳояш иқдом намуд. Садрҳо ва соири намояндагони табақаи ҳоким аз шаҳр ронда шуданд.

Муарриҳ Чувайний, ки шўриши Махмуди Торобиро аз мавқеи синфиҳи худ бо назари манғӣ тасвир намудааст, дар бораи тадбироти нисбат ба синфиҳои ҳоким пеш гирифтаи Махмуд чунин менависад: «Вай аксарияти одамони начиб ва мӯҳтамарро таҳқир намуд ва қисми дигари ин гурӯҳ ғурехта, худро аз ў ҳалос карданд».

Дар айни замон Чувайний мачбуру шудааст эътироф намояд, ки ў (Махмуди Торобӣ) ба мардуми авом ва дарбадарони бехонумон хайрҳоҳӣ мекард... Одамонро ба хонаҳои тавонгарон мефиристод, ки аз он чо ҳайма ва қолин оварда ўрдugoҳ со-занд.

Аз ин суханони Чувайний маълум мешавад, ки Махмуд барои марҳилаи мин-баъдаи мубориза ба тарзи ҷиддӣ тайёрӣ медидааст. Ў ба хубӣ медонист, ки «бузур-ғони» Бухоро аз мӯқовимат даст намекашанд ва онҳо барои баргардонидани ҳокимияти аздастрафтаи худ, албатта, кӯшиш ҳоҳанд кард.

Садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким дар Кармина қарор гирифта, бо ҳамроҳии кувваҳои мусаллаҳи мӯғулҳо низ ба ҷанг омода мегардиданд.

Дар наздикии шаҳри Бухоро дар байни шўришиён ва аскарони мӯғул мухори-байи саҳте ба амал омад. Кувваи шўришиён хеле хуб ташкил шуда буд. Онҳо бо шуҷоат ва мардонагӣ мечангиданд. Махмуди Торобӣ шахсан ҳамеша дар миёни корзор буд. Аҳолии дехаҳои атроф бо қаланд ва табар мусаллаҳ шуда, ба қӯмаки шўришиён омаданд. Ин хеле ғалабаи шўришиёнро тезтар намуд. Қӯшуни мӯғулҳо ва феодалони маҳаллӣ шикаста хӯрда, ақиб нишастанд. Шўришиён онҳоро то Кар-

¹⁰ Бартольд В.В., 1963 6, с. 545-547; Якубовский А. Ю., 1936, с. 101-135.

мина таъкиб намуда, аксарапонро нобуд кардан. Чунон ки Чувайний тасдиқ мекунад, дар ин муҳориба 10 ҳазор кас күшта шуд.

Лекин ҷараён мубориза ба зудӣ тағиیر ёфта, шӯриш ба шикаст дучор гардид. Пешво ва ташкилкунандаи он - Маҳмуди Торобӣ дар наздикии Кармина күшта шуд. Дигар аз роҳбарони боистеъоди шӯришиён, дӯсти Маҳмуд - Шамсиддин Маҳбубӣ низ ҳалок гардид. Шӯришиён, ки аз сардор маҳрум монда ва аз ҷиҳати яроқ камбудӣ доштанд, чанд рӯз пас аз ин воқеа комилан мағлуб гардиданд. Аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бераҳмонае қатлу горат шуданд.

Чувайний дар воқеаномаи худ бо ҳар васила кӯшиш кардааст, ки симои Маҳмуди Торобиро бар хилофи ҳақиқат нишон дихад. Ӯ Маҳмудро ҳамчун як марди мутаассиби нимдевона тасвир намуда, мегӯяд, ки аз паси вай фақат «мардуми авом ва дарбадар» мерафтанд. Ин суханони душмани синфии шӯриши ҳалқ бори дигар ба исбот мерасонанд, ки ҷунбиши Маҳмуди Торобӣ ҳақиқатан дорои хусусиятҳои ҳалқӣ будааст.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ на факат ба муқобили ғосибони муғул ва зулми онҳо, балки бар зидди рӯҳониён, тоҷирон ва феодалони маҳаллӣ, ки истилогаронро пуштибонӣ мекарданд, равона гардида буд. Барзгарон ва пешаварон ба ин сабаб аз паси Маҳмуд рафтанд, ки ӯ ба муқобили зулму ҷабри номаҳдуди тавонгарон сар бардошта, тақсим намудани молу мулки онҳоро дар байни факирон ва бенавоён талаб мекард.

Маҳмуди Торобӣ дар асл, бар хилофи Чувайний, ки «одами мутаассиби нимдевона» тасвир мекунад, як марди оқили хеле шучӯз буд. Ӯ дар роҳи манфиати ҳалқ аз ҳеч душворӣ рӯ намегардонд ва намехаросид. Аз ин ҷост, ки Маҳмуди Торобӣ дар таърихи ҳалқи тоҷик ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна мақоми барҷастаеро ишғол намудааст.

Сиёсати дохилии

Мангӯқоон ва ҳокими тоҷир - Масъудбек

Аз истилои Осиёи Миёна ва Эрон дере нагузашта дар байни хонҳо ва ашрофи муғул нисбат ба аҳолии мукимиҳи ноҳияҳои забтшуда ду тамоюл ба таври равшан падидор гардид. Асосҳои иҷтимоии ин тамоюлот аз тарафи А.Ю.Якубовский ва И.П.Петрушевский мавриди тадқик қарор гирифтааст.¹¹ Ифодакунандаи як тамоюл қисми зиёди ашрофи бодиянишини ҳарбӣ (чи муғул ва чи турк), аксари шоҳзодагон ва бâъзе қоонҳо-соҳибдвлатони оли муғул ба шумор мерафтанд. Онҳо бейбо мардумро талаву тороч мекарданд, ба оташ меандохтанд, ба асорат мебурданд ва ҳеч андешае надоштанд, ки дар натиҷаи ҷунун муносибат бо аҳолии маҳаллӣ худро ҳеле зуд аз даромадҳои бехаддуҳисоб ва оидоти мунтазами замин, касбу ҳунар ва тиҷорат маҳрум месозанд. Қисмате аз аъёну ашроф ва бозургонони маҳаллӣ, ки аз горат ва яғмогарӣ ба зудӣ сарвати фаровон ба даст оварданӣ буданд, низ ба ин ғурӯҳ ҳамроҳ шуданд.

Ифодакунандаи дигар тамоюл бâъзе қоонҳо ва қисмати ками ашрофи бодиянишини муғул, амалдорон, рӯҳониён ва аксари тоҷирон буданд. Ин табакаҳои синфи ҳукмронро ҷидду ҷаҳд дар роҳи таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказизатнок, мубориза бо қайфияти ҷудоиҳоҳии намояндагони равияни аввал, ниҳоят равшану возех ғаҳмидани зарурати бас кардани горат ва хонавайрон соҳтани аҳо-

¹¹ Якубовский А. Ю., 1932, с. 52–53; Петрушевский И.П., 1960, с. 48 ва мобаъд.

лии муқимй ба ҳам муттаҳид менамуд. Ба таҳти химояи худ гирифтани шаҳрҳо ва умури тичорат, аниқ муайян кардани ҳаҷми хироҷ ва молиёт, аз андозҳои худсарона раҳонидани рустоиёну шаҳриён, роҳ надодан ба зери по шудани киштзорҳо ва ҳароб гардидани ободиҳо – чунин буд сиёсати пешгирифтаи онҳо, ки бидуни он баркарор кардан ва ба роҳи инкишоф даровардани ҳочагии тамоман ҳаробшуда муяссар намегардид. Албатта, асли мақсади онҳо аз тараққӣ додани ҳочагӣ аҳолии меҳнаткашро бештар ва бо самараи зиёд истисмор кардан буд. Намояндағони тамоюли дувум ба хубӣ мефаҳмиданд, ки пеш нагирифтани чунин тадбир ба маънни теша бар решави манғиатҳои худ задан аст, зоро як дафъа тороҷ кардан ба ҳеч ваҷҳ ба даромади фаровоне, ки ҳар сол ва мунтазам аз ҳочагии қишилӯқ, шаҳр, соҳаҳои қасбу ҳунар ва тичорат ба даст меояд, баробар шуда наметавонад.

Мангӯқоон, ки соли 1251 ба сари ҳокимијат омада буд ва ҳокими тоҷир Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч аз намояндағони барҷастаи ин тамоюл ба шумор мерафтанд. Муаррихон ба маълумоти то замони мо расидаи сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба фаъолияти Мангӯқоон ба дарачаи лозима дикқат надода, амру фармонҳои ўро ҳамчун кӯшишҳои истисной дар роҳи маҳдуд кардани худсароҳои ҳокимони маҳалӣ донистаанд.

Хол он ки агар мазмуни фармонҳои Мангӯқоон ба мадракҳои сиккашиносӣ муқоиса карда шавад, дар пеши назар на ин ки тадбироти парешон, балки сиёсати дохилии ба як мақсади муайян нигаронидашудаи ў намоён мегардад, ки татбиқи амалии баъзе аз ҷанбаҳои онро лоқал дар Осиёи Миёна метавон мушоҳида намуд.

Дар аҳди Мангӯқоон андози сарикастӣ (сарона) ба низоми муайян дароварда шуда, дар бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва берун аз ҳудуди он зарби муназзами динорҳои тиллои якиёра ҷорӣ гардид.

Умуман дар шароити феодализм ва ҳусусан дар ҳолати ҳасорати ҳочагии пас аз истилои муғул тангаҳои тиллои баландиёر шаклан хеле қалон буда, ба ҳаҷми тичорати дохилӣ ва савияи нарҳи молҳои асосӣ мувофиқат намекард. Барои ин ки динори тилло василаи муомилоти умумидавлатӣ гардад ва бо ин роҳ ба истиқрор ва инкишоғи тичорати пулӣ мусоидат кунад, ба он иёри паст (тақрибан 60 фоиз тиллои тоза) муқаррар карда шуд. Ба ин восита пул ва мол то андозае ба ҳам «наздик» гардид.

Рашидаддин дигар ҷорабинҳои Мангӯқоонро ба тарики зайл тавсиф намудааст: «Чун пас аз (фавти) Гуюқхон бисёр ҳонзодаву маликзодаҳо ба одамон ярлику пайзаҳои беадад доданд ва ба тамоми гӯшаву канори давлат гумоштаҳо фиристода, ҳосу омро ба хотири саруқор доштан бо онҳо дар тичорат ва бо сабабҳои дигар пуштибонӣ мекарданд, Мангӯқоон бо фармоне ба ашҳоси мазбур дастур дод, ки ҳар яке дар музоғоти худ ҳамаи ярлику пайзаҳои аз Чингизхон, Ӯқтойхон ва Гуюқхон, ҳамчунин аз дигар шаҳзодаҳо гирифтани одамонро пас бигиранд».¹²

Ҳироҷу андозҳои пештараи миёншикан ва номаҳдуд бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мангӯқоон тамоми ярлику пайзаҳои пас аз марғи Чингизхон интишорёфтаратоз эътибор сокит намуд. Ў ҳамчунин аз аҳолӣ асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо нормаи нақлиёти почтаро муқаррар соҳт. Ба ашҳоси ҷудогона умуман истифодай аспҳои давлат манъ карда шуд. Мангӯқоон бесабаб ба шаҳру дехот рафтани ва барои худ аз аҳли деха баҳудаву бехуда чиз талаб карданро иҷозат намедод. Ҳатто таъқид мекард, ки аз аҳолӣ пасмонда ҷамъ нақунанд. Боз як чиз ҷолиби дикқат аст, ки дар аҳди Мангӯқоон фармонҳо ба забони ҳамон ҳалқҳо, ки

¹² Рашидаддин, II, 1960, с. 141.

фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид. Барои муғулҳои бо муносибати беътиноёна нисбат ба ҳалқҳои мутеъ одаткарда ақдномае амал мекард, ки сиёсати муайяни дурандешона ба он водор менамуд.

Ба ин тариқа, тадбироти ҷорикардаи Мангӯқоон ба таъини миқдор ва ҳачми хироҷ, аз андозҳои ниҳоят ҳудсарона ва номаҳдуд ҳимоя кардани аҳолӣ ва роҳ қушодан ба нашъунамои ҳаёти шаҳрҳо ва тичорат равона гардида буд. Ҳуди амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирот аз ғалабаи ба назар намоёни тамоюли дувум дар арсаи сиёсат ба шумор меравад. Яке аз илҳомбахшу амалкунандагони асосии ин сиёсат Масъудбек буд, ки дар замони Мангӯқоон ба сарзамини пашноваре аз Ӯйгуристон то Ҳоразм ҳукмфармой мекард. Оё ин ҳама амру фармонҳо дар амал муваффақияте пайдо карда буданд?

Дар Эрон, чунон ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ҷорӣ гардидани андози сарона ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад зиёди амалдорон ва муғулҳо барои аҳолӣ ягон сабуқӣ наовард. Аммо муайян кардани ҳадди хироҷҳо ва бекор кардани бâъзе андозҳои ҳудсарона дар истиқроҳи ҳочагии Осиёи Миёна роли мусбат бозид. Он чи оид ба ҳаёти шаҳр ва тичорати пулӣ бошад, дар ин бобат муваффақият боз ҳам бештар аст. Сиккаҳои тилло тичорати пулиро равнақ дод. Ба асоси муомилоти пулӣ на ин ки тангаи бутун, балки қисматҳо ва пораҳои баркаши он гузашта шуд. Агар ба ин боз паст гардидани иёри тангаи тилло илова карда шавад, ба доираи ҳеле васеи тичорат ва муомилоти дар миқёси тамоми мамлакат яксон хизмат кардани он ба ҳубӣ равшан ҳоҳад шуд. Ба ғайр аз ин қабил пулҳои умумидавлатӣ як қатор шаҳрҳо дубора ба зарби сиккаҳои мисии нукраандуд шурӯъ намуданд. Аз ин ҷиҳат, авҷ гирифтани кори зарробҳонаҳои чунин шаҳрҳо, монанди Утрор ва Ҳучандро, ки аз нашъунамои дубораи чи ҳуди ин шаҳрҳо (маълум аст, ки Утрор дар давраи футуҳоти муғул тамоман ҳароб гардида буд) ва чи Фарғона ва умуман қисмати шимолу шарқи давлат гувоҳӣ медиҳад, маҳсус бояд қайд кард. Ин ноҳияҳои мамлакат мустақиман пеш мерафтанд. Баъдтар, дар ҷоряки охири асри XIII онҳо ба авчи тараққии ҳуд расида тавонистанд, ҳарчанд бештарин қисмати ҳафтруд дар миёнаҳои асри XIII ба ҷароғоҳ табдил шуда, аксари шаҳрҳои он ҳаробазор гардида буд.

Ислоҳоти пулии Масъудбек. Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тичорат

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард.¹³ Ин аз ғалабаи нави ҳеле ҷиддӣ ва пайдарпай тамоюли дувум гувоҳӣ медод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин илоҳотро дар бисёрии шаҳру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нукраи аз ҷиҳати вазну иёր дар ҳама ҷо баробар ташкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шуданашон, дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инқилобе ба шумор мерафт. Пули нукра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳачми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодалӣ мувоғиқат мекард. Вале зиёда аз дуним аср дар Осиёи Миёна зарби нукра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бӯҳрони ин пулро ҳеле ба таъхир андоҳт.

¹³Роҷеъ ба тафсили ин илоҳот ниг.: Давидович Е. А., 1970 а.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нуқра қӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин қӯшишҳо натиҷае набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёри хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ мебод.

Зарби сиккаи нуқра озод буд, ҳар кас метавонист нуқраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул созонад. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба ташкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нуқра худро «мъалум» кунанд ва нуқраи худро ба зарробхона биёваранд. Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯроварӣ ва горатгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукumat нест. Чунон ки ҷараёни амалий гардидани ислоҳот нишон медиҳад, нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва ҳусусияти он дар ҳама ҷо яксон набудааст.

ҳарчанд Масъудбек барои дар ҳамаи маҳалҳо ҷорӣ кардани зарби пули нуқра қӯшишҳои маҳсус ба ҳарҷ дод, ин кор ба ӯ якбора мүяссар нагардид.

Дар солҳои 70-уми асри XIII фақат як қисмати хеле қами зарробхонаҳо ба кор шурӯй намуда, маҳсули онҳо ба дарачаи кофӣ набуд. Танҳо дар солҳои 80-90-уми асри XIII камаш дар 16 шаҳру вилоят зарробхона кушода шуда, зарби пули нуқра ҳақиқатан ҳам фаровон гардид. Аз ин ҷунин бармеояд, ки дар ин вақт аз худсариву горати муғулҳо замонати лозима мавҷуд буда, барои пешрафти ҳаёти шаҳрҳо ва тичорат шароити мӯътадили фароҳам омада будааст.

Соли 1269, андаке пеш аз ислоҳот, дар соҳили дарёи Талас қурултой барпо гардида, дар он ҳонзодаҳои муғул ба зистан дар дашту қӯҳсор, поймол накардани қиштзорҳо, даҳолат накардан ба кори аҳолии муқимӣ ва қаноат намудан ба андозу молиёти муқарраршуда ваъда доданд. Маълум, ки баъзе аз ин ӯҳдадориҳо иҷро шуда будааст, вагарна ислоҳоти Масъудбек ба ин дарача муваффақият пайдо намекард. Қарори қурултои соли 1269 ва амири ҷорӣ гардидани илоҳот бо ҳам во-бастагии қавӣ доранд: қурултой он замонатҳоеро дод, ки бидуни онҳо барои гузаронидани ҷунин илоҳот, ҳатто ҳочати қӯшиш кардан ҳам набуд.

Муборизаи ду тамоюл ҳамоно давом мекард ва ғалабаи тамоюли дувум ҳеч гоҳ ба таври қатъӣ сурат наёфта буд. Мисоли равшани ин иддао тақдирӣ Бухорост, ки маҳз баъди қурултои соли 1269 ва ҳангоми гузаронидани илоҳоти пул дар солҳои 1273 ва 1276 аз тарафи ҳонзодаҳои ҳалокӯй ва ҷагатоӣ ба нихояти ҳаробӣ расид ва муддати ҳафт соли тамом аз ҷиҳати нуфус ҳолӣ монд. Дар ҷоряки аввали асри XIV низ воҳаи Бухоро боз вайронсаҳои зиёде дошта, боготу токзорҳои он дар ҳолати ҳаробӣ буданд.¹⁴ Дар ин маврид ҳам бояд маҳсус қайд кард, ки Масъудбек барои ободонии Бухоро ва баркарор кардани нуфуси он тадбирҳои муассир пешбинӣ намуд ва ба ин васила дар солҳои 1282-1283, ҳатто дар ин ҷо зарби мунаzzами сиккаҳои нуқра шурӯй гардид, ки аз эҳёи ҳаёти шаҳр ва тичорати пулӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин ҳам ҷолиби дикқат аст, ки Туваҳон (1282-1283) дар Фарғона шаҳри Андиҷонро бино кард ва ин шаҳр бо суръати тамом равнақ пайдо намуд.

Ба ин тариқа, илоҳоти пул, ҷунон ки мадракҳои сиккашиносӣ шаҳодат медиҳанд, дар охирҳои асри XIII нисбат ба вақти пештара муваффақияти қалоне ба даст овард ва дар ин замина истехсолоти молӣ ва умуман ҳаёти шаҳрҳо қисман баркарор гардида, ба таракқӣ рӯ ниҳод. Зоҳирان, вазъи шаҳрҳо ва тичорат дар ви-

¹⁴Петрушевский И. П., 1949; Чехович О. Д., 1965 а, с. 14.

лоялтҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна, ҳамчунин як қисми ҳафтруд (хусусан сиккаҳои Тироз, Ганҷдех, Утрор ва ғ. хеле фаровон буд), шаҳрҳои Фарғона, вилояти Шош нисбатан беҳтар будааст. Барқарор гардидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр бисёр суст ба вуқӯй меомад, бо вучуди ин, дар зарфи бист соли охири асри XIII ва ибтидои асри XIV дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд.

Он чи оид ба вазъияти ҳочагии қишлоқи Осиёи Миёна дар ибтидои асри XIV бошад, мо дар даст маълумоти хеле кам дорем. Яке аз ҳуччатҳое, ки дар бобати равшан соҳтани баъзе ҷиҳатҳои ин маъсала аҳамият дорад, вакфномаи мансуб ба соли 1299 мебошад. Дар ин вакфнома гуфта мешавад, ки таъсискунандай вакф аз наздикиҳои Бухоро (таҳминан сӣ километр дурттар дар қисмати шимоли он) дехаеро бо заминҳои зиёди обёришавандаш тамоман ҳарида, боз як деҳқада, ду масҷид, манзилҳои хуб барои хидматкунандагон, осиёб ва ҷанд (на камтар аз се) устоҳонаи боғандагӣ соҳт.¹⁵

Худ аз худ маълум аст, ки агар пеш аз ин дар як муддати дуру дарозе ҳаёти осоишта барқарор намегардид ва ба ҳарҷ кардани пул барои замин ва соҳтмон дилпурье намебуд, ҳарида заминҳои қишил ва ин ҳама бинокориҳо дар ноҳияи Бухоро амри маҳол буд. Он замонате, ки дар қурултои соли 1269 дода шуда буд, то охири асри XIII, чунон ки тазаккур ёфт, эътибори худро гум накард ва ин барои қисман эҳё гардидани на фақат ҳаёти шаҳр, балки, зоҳирон, ҳаёти қишлоқ низ шароити мусоид муҳайё намуд.

Албатта, дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми ин аср, оқибатҳои ҳаробиовари истилои муғул ба куллӣ бартараф нагардид, ҳочагӣ аз сатҳи пешинаи тараққиёти худ ҳоло хеле дур меистод, истисмори саҳт ва андозҳои миёншикан ба барқарор намудани ҳочагӣ мамоният мекард ва ҷараёни ин корро ба таъхир меандоҳт. Юғи асорати муғулҳо барои ҳалқҳои Осиёи Миёна ниҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балову оғат баробар карда намешуд.

Ин ҳама маълумот ва мадракҳо дикқати асосиро ба марҳалаҳои барқароршавӣ ва пешрафти нисбии, пеш аз ҳама, ҳаёти шаҳр ва тичорат ҷалб карда, нуқтаи назари аксари муаррихонро, ки гӯё барои равнақи шаҳрҳо ва тичорати доҳилий факат ислоҳоти Кабакхон (1318-1326) имконияти воқеъи фароҳам оварда ва маҳз Кабакхон ҳарҷу марҷи муомилоти пулиро барҳам дода бошад, рад менамоянд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

Кабакхон аввалин ҳукмрони муғул аст, ки умеди худро тамоман ба Мовароуннаҳр алоқаманд намуд. Ҳуди ў аслан бутпараст буда, дини исломро қабул накарда буд, vale бе улами ислом доир ба мавзӯйҳои динӣ бо майли тамом сӯҳбат меорост. Баъзе далелҳое ҳастанд, ки кӯшишҳои гоҳо бобарори ўро дар роҳи пешгирий кардани таъқиботи саҳти феодалони бодиянишин нисбат ба аҳолии муқимий нишон медиҳанд. Кабакхон дар наздикии Насаф барои худ кӯшк (қаршӣ) бино намуд, ки баъдҳо дар атрофи шаҳре ба вучуд омад ва бо номи Қаршӣ машҳур гардид.

Ба Кабакхон ислоҳоти пулий ва идориро нисбат медиҳанд. Ислоҳоти пулии ў аз тарафи М.Е.Массон муфассалан таҳқиқ шудааст.¹⁶ Ин ислоҳот дар соли 1321 бо назардошти системаи пулии давлатии хулокӯй ва Олтинӯрда гузаронида шуда буд.

¹⁵Чехович О. Д., 1967, с. 75.

¹⁶Массон М. Е.. 1957.

Тангаи калони нуқраи 8 грамм вазндошта динор номида шуда, бо шаш тангаи хурд, ки дирам меномиданд, баробар буд. Солҳои аввалин сиккаҳои нав (хусусан дирам) бо номи Кабакхон аксаран дар зарробҳонаҳои Бухоро ва Самарқанд ба таҷри хеле фаровон бароварда шуданд. Зарби ин ду навъ пули нуқрато дигар ҳокимон низ давом доданд. Масалан, Тармаширин аз ин пулҳо бисёр баровард ва дар замони ўкори зарробҳонаи Утрор ҳам хеле авҷ гирифт. Баъдтар зарби ин сиккаҳо миқдоран кам мешавад.

Аксари муарриҳон күшоду равшан ба аҳамияти ислоҳоти Кабакхон муболига кардаанд. Аслан ин ислоҳот дар ҳочагии пули мамлакат тағириoti куллие, чунон ки ислоҳоти Масъуд оварда буд, доҳил карда натавонист. Лекин вай барои пешрафти тичорати ҳам доҳилӣ ва ҳам ҳориҷӣ шароити мусоид мухайё намуд. Ҳуди амри воқеии ҷорӣ гардидани ислоҳот ва тамоми пулбарориҳои давраи он, ҳарчанд ки аз ҷиҳати вусъати ҳуд дар ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна яксон набуд, умуман ба равнаки шаҳрҳо ва тичорати пули шаҳодат медиҳад.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимиҳ хеле шиддат ёфт. Масалан, ба Кабакхон лозим омад, ки бо шаҳзодаи исёни кори ҷағатой Ясовур ҷангу парҳоши саҳт кунад. Ин шаҳзода бо кӯмаки кувваҳои ҳарбии амирони хурросонӣ Кабакхонро мағлуб намуд ва сипас, чунон ки сарҷашмаҳо ҳабар медиҳанд, «аз Тирмиз то ҳудуди Самарқанд тамоми аҳолии вилоёт ва деҳотро аз қаронаҳои Омул (Амударё) кӯҷонид, шаҳрҳо ва маҳалҳои тобеи Кабакхонро ба ҳаробазор табдил дод ва сокинонашонро ба асорат гирифт». Як ҳуди амирони хурросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва ғаниматҳои зиёде бурданд. Вақте ки Кабакхон бо нияти зарбаи ҷавобӣ ба мулкҳои хурросонии Ясовур ҳучум карданӣ шуд, шаҳзодаи ҷағатой ба сокинони Фороб ва Мургоб амр кард, ки ба вилояти ҳирот кӯҷанд. ҳангоми ин муҳочиrat ҷандин даҳҳо ҳазор одамон аз хунукӣ ва гуруsnайӣ ҳалок шуданд. Ҷангу ҷидолҳои феодалии солҳои 1316-1319, ки дар натиҷаи исёни Ясовур сар зада буд, ба мардуми Осиёи Миёна зарапҳои ниҳоят қалоне расонид.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326-1334) асосан сиёсати бародари ҳудро давом дод. Ў ба анъана ва урғу одатҳои зиндагонии муқимиҳ боз ҳам бештар майл намуда, мусулмони боғайрат гардид ва дини исломро мазҳаби расмии давлати Ҷағатоиён эълон кард. Эътиroz ва норизогии феодалони саҳронишин ба ошӯбу исёни табдил ёфта, ниҳоят бо қатли Тармаширин анҷом ёфт.¹⁷

Низоъҳои байнҳудӣ ба ҳаёти шаҳр ва зироати ҳафтруд чунон зарбаи саҳт расонид, ки ислоҳи он дигар аз имкон берун буд.

Ин вазъият дар яке аз сарҷашмаҳо аз рӯи нақли як марди сайёҳ бо чунин суханони образнок баён ёфтааст: «Аз дур як деҳаи ҳушиморати гирду атрофаш сабзу ҳуррам ба назар менамояд. Нияти воҳӯрдан бо сокинонаш туро ба он ҷо мебарад, вале ҷун менигарӣ, ҳавлиҳои он ҳолист. Тамоми аҳолии мамлакат бодиянишин буда, ба корҳои зироат ҳеч машғул намешаванд».¹⁸

Ислоҳоти идорие, ки Осиёи Миёнаро ба воҳидҳои ҳурди маъмурӣ – туманҳо тақсим мекард, ба ҳаёти мамлакат мебоист таъсири муайянे мегузозшт. Доир ба замони ҷорӣ гардидани ин ислоҳот нуқтаи назари ягона мавҷуд нест ва, инчунин Кабакхон будани «ҷориқунандай» он низ ҳанӯз аниқ маълум нагардидааст. В.В.Бартолд таҳмин дошт, ки ислоҳот дар байни солҳои 1318-1334 (яъне дар замо-

¹⁷Бартолд В. В., 1963 а, с. 74-76; Строева Л. В.. 1958., с. 210-216.

¹⁸Бартолд В. В., 1963 е, с. 264.

ни Кабакхон ё худ Тармасирин) гузаронида шудааст.¹⁹ А.Ю.Якубовский чунин изҳори ақида карда буд, ки чориқунандаи он Кабакхон аст, зеро дар вакти ба сари ҳокимият омадани Темур туманҳо вучуд доштанд, аммо пеш аз Кабакхон аз онҳо ному нишоне ҳам набуд, пас аз Кабакхон касе наметавонист ин ислоҳотро гузаронад.²⁰ О.Д.Чехович, ки истилоҳи «туман»-ро дар вакғномаи соли 1299 дучор оварда буд (дуруст аст, ки ин калима на дар манбаи аслии арабӣ, балки дар тарҷумаи форсии ин ҳуҷҷат мавҷуд аст), эҳтимоли хеле вакт пеш аз Кабакхон вучуд доштани туманро ҳамчун воҳиди маъмурӣ фаразан изҳор намудааст.²¹

Муҳаққиқон ин ислоҳотро тазоҳури майлҳои ба як марказ муттаҳид кардани мамлакат донистаанд. А.Ю.Якубовский хотирнишон карда буд, ки «...онро бояд ҳамчун як иқдоми прогрессивие, ки дар тараққиёти давлати феодалии Мовароуннаҳр роли мусбат бозидааст, эътироф намуд». Дар айни замон, ў чунин ҳисоб меқард, ки «ислоҳоти идории Кабакхон мулкҳои феодалиро бо моликонаш аз байн набурда, балки ба он мувофиқ гардид; мулк ба воҳиди маъмурии туман ва соҳиби пештараи он ба қоиммақоми туман табдил ёфтанд». Бо вучуди ин, вакғномаи соли 1326 барои дурусттар дарк намудани аҳамияти ии ислоҳот ва донистани тағијироти амиқтари дар идораи маъмурию сиёсӣ баамаловардаи он имкон медиҳад. Дар байни шартҳои пешгузоштаи баҳшандагони вакғ чунин зарурате ҳам таъкид шуда буд, ки маҳалҳои вакро «ба ҳокимони шаҳри Бухоро ва дигар вилоятҳо аз ҷумлаи амирони туманҳо, маликҳо, босқоқҳо ва вазирони девон»²² ичора додан мумкин нест. Дар ин ҷо зикри мулқдорони ирсӣ ва ҳокимони аслии пеш аз мугул бо туман алоқаманд карда нашудааст. Туманҳоро амирон, яъне саркардагон ва аъёну ашрофи тоифаҳои турку муғул идора мекарданд. Дар чунин маврид, худ аз худ маълум аст, ки мулки малик ва туман як мағҳумро ифода намекунад. Мумкин аст, ин ислоҳоти идорӣ, назар ба он ҷо ки пештар ангошта мешуд, дар тарзи идораи кӯҳна тағијироти ҷиддитаре ба амал оварда бошад. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз вазифаҳои ин ислоҳот барҳам додани мухторияти мулқдорон – ҳокимони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, чунин таҳмини В.В.Бартолд ба ҳақиқат нисбатан наздиқтар аст, ки ба туманҳо таксим кардани мамлакат, «монанди Эрон, бо ҷудо карда додани амлости хоса ба намояндагони хонадонҳое марбут мебошанд, ки ба Мовароуннаҳр ҳамроҳи хон омадаанд»;²³ арлатҳо дар қисмати шимолии Афғонистон, қавғинҳо дар ҷануби Тоҷикистон, ҷалоириҳо дар Ҳуҷанд, барлоҳо дар водии Қашқадарё ва гайра ҷойгир шудаанд. Он ҷо ки ашрофи турку муғул на факат дар ҳудуди амлости худ, балки берун аз он ҳам мавқеъҳои асосиро дар идораи маъмурии мамлакат ишғол намуданд, муҳимтарин ҷиҳат дар тавсифи, ҳам худи ислоҳоти идорӣ ва ҳам протесси ба тамоми соҳаҳои ҳаёти муқимӣ ворид шудани ашрофи бодиянишин мебошад. Бо ин ҳама, умуман масъалаи аҳамият ва мақсади ин ислоҳот ба таҳқиқи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад, аз ҷумла, ҳоло равшан нест, ки худи туман ҷо воҳиди маъмурӣ буд ва дар вакти муқаррар кардани ҳудуди он ҷо меъёнеро ба асос мегирифтанд.

Низоъҳои феодалий ба гузаронидани тадбироти прогрессивӣ мамониат мекарданд ва натиҷаҳои онро ба ҳеч мубаддал месоҳтанд. Дар солҳои 40-уми аспи XIV Қазонхон равияни сиёсии Кабакхону Тармасириро пеш гирифта, барои аз нав

¹⁹Бартольд В. В., 1963 ж. с. 153; 1964, с. 33.

²⁰«Таърихи ҳалгҳои Ӯзбекистон», I, с. 338–340.

²¹Чехович О. Д., 1967, с. 67.

²²Чехович О. Д., 1965, с. 107-108 (матн), 183 (тарҷума).

²³Бартольд В. В., 1964, с. 34.

баркарор намудани ҳокимияти хонӣ қӯшишҳои зиёде намуд. Ў бо нияти ба вучуд овардани такягоҳи мустаҳкаме дар мубориза бар зидди феодалони бодиянишин дар масофаи ду манзил дуртари тарафи гарбии Қаршӣ қӯшкқалъаи Занҷирсаройро бино кард. Соли 1346 ў дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай амир Қазаган, ки дӯстдори урғу одатҳои зиндагии бодиявӣ буд, ба сари ҳокимият омад. Ў зимистон вақти ҳудро дар водии Сарой (райони ҳозираи Панҷи РСС Тоҷикистон) ва тобистон дар шаҳри Мунқ гузаронида, бештар ба ширкор ва ҳуҷумҳои ғоратгарона машғул мешуд ва ин барои ашрофи бодиянишин, ки аз ҷунин тоҳтузҳо ғанимати бисёре ба даст меоварданд, айни мудда буд. Писари ў Абдуллоҳ аз соли 1358 саъю қӯшиш намуд, ки дигар сиёсати ифодакунандай табакаи болои аҳолии мукимиро ҷорӣ намояд, vale аз мамлакат ронда шуд.

Дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати ҷағатоӣ тақрибан ба сӣ мулки чудогона тақсим гардид. Баъзе аз ин мулкҳо ба феодалони бодиянишин тааллукот пайдо намуд. Масалан, Ҳуҷанд ба таҳти ҳокимияти Боязиди Ҷалоир даромад. Дар сари мулкҳои дигар феодалони маҳаллии ашрофӣ ва динӣ қарор гирифтанд. Ҷунончи, дар Бухоро садрҳо, дар Ҳатлон авлоди ҳонадони қадимаи Кайхусрав, дар Бадаҳшон ду шоҳи бародар аз сулолаи маҳаллий, дар Тирмиз саидҳо ҳукмронӣ мекарданд. Илова бар ин, давлати ҷағатоӣ боз ба ду қисмат ҷудо шуда, вилоятҳои шимолу шарқии он ба ҳуд номи Муғулистанро гирифтанд.²⁴

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҼТИМОИЮ ИҼТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Категорияҳои моликияти замин. Сујорғол

Муносибати иҷтимоию иқтисодии замони муғулҳо, таъсири истило ва фармонфармои онҳо ба созмонҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодии давлати ҳулоқуҳо ҳаматарафа омӯҳта шудааст.²⁵ Албатта, мушоҳида ва ҳулосаҳои муарриҳони Эро-нро ба таври меҳаникӣ ба шароити Осиёи Миёна татбиқ кардан мумкин нест, лекин ин материалҳо барои фаҳмидан ва дарк кардан баъзе мадракҳои ғайримустакими оид ба як қатор созмонҳои иҷтимоию иқтисодии онвактаи Осиёи Миёна қӯмак мерасонанд.

Бояд қайд кард, ки муарриҳон барои аз ҳамин нуқтаи назар ба таври конкретӣ-таъриҳӣ тадқиқ намудани ҳуди Осиёи Миёна ҳанӯз ҳеле кам кор кардаанд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат сустӣ ва маҳдудияти асосҳои маъхазшиносист. Пеш аз ҳама, ба ҷустуҷӯ ва омӯзиши сарҷашмаҳои маҳаллий бояд диккати маҳсус дод. Тадқики вакғномаҳои солҳои 1299 ва 1326-1333, ҳамчунин мушоҳидаҳои О.Д.Чехович доир ба мағҳуми баъзе истилоҳот то чи андоза аҳамият ва ояндаи хуб доштани ин ҷиҳати масъаларо нишон медиҳанд.²⁶

Аз ин санадҳо маълум мегардад, ки дар замони муғулҳо заминҳои вакғии Осиёи Миёна на факат барҳам нахӯрд, балки вазни нисбии онҳо, зоҳирان, зиёдатар гардид. Ҳонҳои муғул, бо баъзе истисно, ба мардуми ин сарзамин озодии акоиди мазҳабӣ медоданд. Онҳо аксар вакъ рӯҳониёнро (аз ҷумла, рӯҳониёни исломро) аз пардохтани андозу хироҷ озод мекарданд. Ҳатто дар вакъҳои истило ва горати са-

²⁴Бартольд В.В., 1963 а, с. 76-78; Строева Л.В., 1958, с. 216-219.

²⁵Ниг.: Ализода А.А., 1956; Бартольд В.В., 1966; Беленицкий А. М., 1948; Petrushyvsky I.P., 1968; Петрушевский И.П., 1948; 1951; 1960 (ҳамон ҷо феҳрист).

²⁶Чехович О. Д., 1959; 1965 а; 1967.

росари мардум молу мулки рӯҳониён эмин мемонд. Албатта, ҳангоми тохтузозҳои истилокорона, ҷангҳои байниҳудӣ ва ҳучумҳои горатгаронаи муғулҳо заминҳои вакф ҳам мисли дигар заминҳо зери по монда, ҳароб мешуданд. Аммо ҳуди ин категорияи замин мавҷудияти ҳудро ҳамоно давом медод. Агар ин ҳам ба назар гирифта шавад, ки муғулҳо то Кабакхон ба идораи Осиёи Миёна даҳолат намекарданд ва қӯшишҳои ба даст даровардани заминро надоштанд, мумкин аст ба ҷунин ҳулосае омад, ки фонди заминҳои вакф пас аз истилои муғулҳо кам нашудааст. Дар баробари ба ҳолати муқаррарӣ даромадани ҳаёти ҳочагӣ ин фонд боз ҳам метавонист афзояд, ки дар ин бора вакфномаҳои дар боло зикршуда шаҳодат медиҳанд. Дар соли 1299 Абдураҳим Муҳаммад ном як шахси давлатманди исфичноӣ дехаero бо заминҳои шодобаш ҳарид, ҳуб иморат кард ва ҳамаи инро ба вакф табдил дода, идораи онро ба зиммаи ҳуд ва авлоди ҳуд гузошт. Дар соли 1326 набераи Сайфиддини Боҳарзӣ як ноҳияи тамомро аз тарафи ҷанубу шарки Бухоро ба фоидай мақбара ва ҳонақоҳи бобояш тақдим намуд. Ҷанде пештар аз ин ҳонзодаҳоними муғул Сиурӯктенӣ маблаги қалонеро ба соҳтмони мадрасаи Бухоро (мадрасаи Ҳония) таҳсис дода, онро бо вакфҳо таъмин кард. Ҳокими тоҷир Масъудбек низ дар Бухоро мадрасае соҳт, ки бо номи мадрасаи Масъудия машҳур аст ва қабри Масъудбек ҳам дар он чост. Мулкҳои вакфи ин мадрасаҳо бояд хеле зиёд бошанд, зеро факат талабаҳо дар ҳар яке аз онҳо, гӯё ки ба ҳазор нафар мера-сидаанд.

Аз эҳтимол дур нест, ки баъзе қӯшишҳои азҳуд кардани заминҳои вакф низ зоҳир гардида бошад. Аз ин рӯ, яке аз шартҳои вакфдиҳандагон, ки ба ҳокимон ва амалдорон ичора надодани милки вакфро таъкид кардаанд ва он дар вакфномаи соли 1326 зикр ёфтааст, бесос наменамояд.

Дар ин санад ғайр аз заминҳои вакф ҳангоми тавсифи қитъаҳои ба вакф до-хилнашуда боз се категорияи замин: милк (мулки ҳос), мамлакаи инҷу ва мамла-каи девон ном бурда шудааст. Вазни нисбии ҳар қадоми ин категорияҳо дар Осиёи Миёнаи аҳди муғул маълум нест. ҳам мулки дехқон ва ҳам мулки феодал дар феҳристи расмии фақеҳон замини милк номида шудааст. Давраи истило ва ҳукмронии муғулҳо ин ду навъи мулкро аз байн набурд. Ба ин сабаб онҳоро мо дар замонҳои баъди муғулҳо низ дучор меорем. Дар давлати ҳулоқуҳо заминҳое, ки ба сардори давлат, ахли ҳонадон ва вассалҳои ўтааллук доштанд, замини инҷу номида мешуд. Метавонистанд ин гуна заминро ба тарики хизматона тақдим кунанд, ба вакф диҳанд, тӯхфа кунанд, бифурӯшанд ва ғ. Ба фикри И.П.Петрушевский розӣ нашудан мумкин нест, ки ў замини инҷуро бо милк муқоиса карда, ҳардуро мута-аллиқ ба як категория медонист, факат бо ҷунин тафовут, ки замини инҷу дар ихтиёри сардори давлат, ҳонадони ў ва тобеонаш буду милк дар дасти ҳар шахси алоҳида²⁷. Албатта, заминҳои инҷу аз андоз озод буданд. Лекин гоҳо аз заминҳои милк ҳам андоз гирифта намешуд. Заминҳои инҷуи Эрон аз заминҳои дар вакти истило ва пас аз мусодирашудаи феодалони маҳаллӣ ва, инҷунин аз ҳисоби ком-мендатсия (замини ҳудро «ба таҳти ҳимояи» яке аз аъзои сулола voguzoшtани шахсони чудогона) фароҳам омада, захираи онҳо хеле бузург буд. Зоҳирان, заминҳои инҷуи Осиёи Миёна аз заминҳои инҷуи Эрон фарқи казой надоштанд. Лекин мумкин аст, ки вазни нисбӣ ва роҳҳои ба вуҷуд омадани онҳо андаке аз ҳам тафовут кунад. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки факат Кабакхон ва баъзе вори-сони ў дар сарзамини Мовароуннаҳр ба таври устувор ҷой гирифтанд. Дар ин вакт

²⁷Петрушевский И. П., 1960, с. 224–245.

муносибат бо ахолии мүкимй ва тартиботи маҳаллй назар ба давраи истило ва даҳсолаҳои аввали он тамоман дигаргун гардида буд. Аз ин рӯ, мумкин аст чунин таҳмин кард, ки дар шароити Осиёи Миёна мусодира роҳи асосии пайдоиш ва афзоиши заминҳои инчӯ набуд ва умуман захираи ин қабил замин дар ин ҷо он қадар аҳамият надошт. Ҳангоми тадқики боз ҳам дакиқтар ва муфассалтари ин масъала, ба қадре ки сарчашма ва маъхазҳо имкон медиҳанд, ҳариди заминҳои милкро, ки эҳтимол, василаи пур кардан захираи заминҳои инчӯ бошад, набояд аз назар соқит намуд. Дар давраҳои дертари Осиёи Миёна чунин ҳодисаҳо маълуманд, ки подшоҳон маҳз заминҳои милкро ба як тариқаи мӯқаррарӣ бо хату мӯҳри қозиҳона ба расмият дароварда меҳариданд.

Замини девон замини давлатӣ ба шумор мерафт. Пас, маълум мешавад, ки дар Осиёи Миёнаи замони муғулҳо аз рӯи ҳаққи моликият чор категорияи замин: 1) замини давлатӣ, 2) милки феодалий ва инчӯ, 3) замини вакф ва 4) милки дехқон мавҷуд будааст.

Шубҳае нест, ки дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна, мисли Эрон, усули подошҳои феодалий вучуд дошта, беш аз пеш равнақ пайдо мекард. Дар Эрони онвакта ин подошҳоро бо истилоҳи кӯҳнаи арабӣ иқтасӣ ва ё бо истилоҳи нави муғулӣ суюргол меномиданд. Ҳам иқтасӣ ва ҳам суюргол мумкин буд ҳурд ё қалон бошад. Дар вақтҳои аввал иқтасро бештар саркардаҳои ҳарбӣ соҳиб гардида, сарбозони қаторӣ бошанд, ба ивази хизмат мол ё пул мегирифтанд. Аммо дар аҳди Ғазанхон ноҳияҳои тамом ба тариқи иқтасӣ ба сарбозони муғул таҳсис дода шуданд. Ин навъи иқтасӣ аз қисматҳои ҳурди мутааллиқ ба шахсони чудогона иборат набуда, балки масоҳати қалонеро ташкил мекард, ки ба як воҳиди қӯшун дода мешуд. Амири ҳазорӣ ин замини иқтасро байни амирони садӣ ва амирони садӣ дар навбати худ байни амирони даҳӣ тақсим мекарданд. Иқтасӣ на факат ҳаққи ба замин ва тамоми даромадҳои он, ба об ва одамони сокини он маҳал доштаи соҳиби худро маҳфуз менамуд, балки ҳамчун мулки меросӣ ҳисоб ёфта, ба иқтасдор имкони бо тамоми салоҳият аз тобеони худ хироҷ ситониданро ҳам мебодд.

Суюргол ифодаи равшантар ва шакли комилтари ҳукмронии феодали ғосиб (турк ё муғул) нисбат ба зироаткорони мүкимй ҳисоб мешуд, ки дар худ маънни варосат ва масунияти пурраи андозу молиёт ва судиву идоравиро низ нуҳуфта буд. Ба суюрголҳои қалон мулкҳои фарогирандаи, ҳам воҳаҳои ободи зироатӣ ва ҳам даштҳои ҳомун доҳил мешуданд.

Масъалаи подошҳои феодалий дар Осиёи Миёна ҳанӯз бар асоси материалҳои конкрети таъриҳӣ мавриди тадқики ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Танҳо ҳамин як чиз маълум аст, ки Ҳучанд барои ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қавучинҳо мулкҳои ба тариқи подош соҳибшуда, иқтасӣ ё суюрголҳои онҳо ба шумор мерафтанд.²⁸

²⁸Ба ин муносибат ибораи «камирони туманҳо», ки дар вагфномаи соли 1326 зикр шудааст, бори дигар ба хотир мерасад. Оё ин туманҳо фрагат воҳидҳои маъмурӣ ва соҳибонашон ҳокими онҳо буданд? Ё худ, чунон ки дар баъзе вилоятҳои давлати {алокуҳо мушоҳида мешуд, амирони туманҳо соҳибони қалонтарин мулкҳои подошӣ (игтасӣ ё суюриол) ҳисоб меёфтанд?

Категорияҳои дехқонон. Масъалаи соҳти крепостной. Гуломӣ

Дехқонон дар замони муғулҳо, мисли пештара ва давраҳои баядина, гуногунтаркиб буданд. Гурӯҳе аз онҳо дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буда, ба давлат назар ба дигарон камтар андоз мепардохтанд (зоҳирон, ин ҳамон қисмати асосии аҳолист, ки дар натиҷаи хонахароб ва нобудшавӣ миқдоран хеле кам монда буд). Миқдори хеле зиёди дехқонон заминро ичора мегирифтанд, ё худ ҳамчун барзгари кироя дар замини доро кор мекарданд. Ин қабил дехқонон дар вакфномаи соли 1326 бо номи музореъ ёд шудаанд. Аз рӯи маълумоти ҳамин вакфнома, дехқонони иҷоранишини заминҳои зироатии вакф сеяки ҳосилро медоданд. Аммо маҳсус таъкид шуда буд, ки замини вакф аз ду сол зиёдтар ба ичора дода намешавад.

Мадракҳои гайримустақими давраҳои баядтар водор мекунанд чунин тасаввур намоем, ки истилои муғул бақияҳои обшинаӣ – категорияҳои дехқононро, ки аз насл ба насл дар як деҳа зиндагонӣ карда, соҳиби ҳуқуқи «ичораи доимӣ» ва байзе дигар ҳуқуқу вазифаҳои умумӣ ва ба ҳам алоқамандкунанда буданд, аз байн набурдааст.

Дар асрҳои XV–XVI чунин бозмондаҳои «обшинаи дехқонон» дар категорияҳои гуногуни замин: замини давлат, замини милк ва замини вакф дида мешуданд. Аммо чигунагии ин ҳолат дар асрҳои XIII–XIV маълум нест.

Дар вакфномаи соли 1326 боз як категорияи дехқонон ёд шудааст, ки онро қадевар меномиданд. Қадеварҳо асосан ба парвариши боготи милк машғулӣ доштанд. Вале аз ин санад равshan нест, ки аҳволи онҳо аз аҳволи дехқонони иҷоранишин чи тафовуте дорад ва муносибати онҳо бо соҳибони замин чи гуна аст. Зимнан, хидмати боготи милкро на факат қадеварҳо, балки бобгонҳо низ бачо меоварданд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки бар тибқи санади мазкур, киштукори заминҳои вакфро гуломон ҳам, ки аз тарафи вакфидҳондагон озод карда, ба замин нишонда шуда буданд, анҷом медоданд.

Онҳо ҳақ надоштанд, ки замини вакфро тарқ кунанд, дигар аз ҳар ҷиҳат бо дехқонони иҷоранишин яқсон буданд, зеро онҳо низ дар ҳамон шароити пардоҳти сеяк ҳиссаи ҳосилро додан хизмат мекарданд.

Ба замин вобаста шудани гуломон ҳанӯз барои сухан рондан аз усули крепостной дар Осиёи Миёна асосе намедиҳад. Дар Эрони замони муғулҳо дехқононро ба замин побанд намуда, аз ҷое ба ҷои дигар кӯчиданро манъ мекарданд ва аз миёнаҳои аспи XIII сар карда, дехқонони кӯчидаро ба ҷойҳои пештараи худ бозмегардонидагӣ шуданд. Ярлиқи Ғазанхон аз таърихи соли 1303 инро факат тасдик намуд. Хеле муҳим аст, ки ин на факат ба дехқонони иҷоранишини заминҳои иқтā, балки ба дехқонони дар заминҳои милк нишаста низ тааллуқ дошт. И.П.Петрушевский чунин мешуморад, ки ин ҳолат ба тамоми дехқонони дар ҳар гуна замин нишаста даҳл менамуд. Сабабҳои асосии ба заминҳо нишонда мондани дехқонон ин буд: агар пештар барои нуфуси сершумор замини корам намерасида бошад, пас аз қатлу горати истилокорони муғул миқдори аҳолӣ ва замини зироат хеле кам шуд ва бар замми ин, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи хусусан ашроғи ҳарбии феодалий дехқонон ба ҳар тараф фирор намуда, аксари заминҳо нокиша монд. Ин буд, ки хонҳои муғул аз рӯи манфиати давлат ва феодалон, ки нигоҳ доштани дехқононро ҳамчун адокунандай андозу хироҷ, яъне манбаи даромад такозо мекард, сиёсати ба замин баста мондани дехқононро ҷорӣ намуданд. Ин сиёсат боз аз он сабаб ҳам пеш гирифта шуд, ки вай ба нуктаҳои асосии Ясои чингизӣ, ки ба

пешвоёни худ комилан мутеъ будани мардуми бодиянишин ва қатъан мумкин набудани ҳаракати худсаронаи онҳоро талқин мекард, мутобикат дошт.²⁹

Шароити Осиёи Миёна низ ба ҳамин минвол буд. Дар ин ҷо ҳам миқдори аҳолӣ ва замини зироат кам шуда, ҳочагии дехқонон ҳароб ва зулму истисмор афзунтар мегардид. Дар ҳамон навоҳии Осиёи Миёна (аз қабили Туркманистони ҷанубӣ), ки ба ҳайъати давлати хулоқуҳо дохил мешуданд, мисли дигар вилоятҳои ин давлат ҳодисаи ба замин побанд карда мондани дехқонон ба таомул даромада буд. Аммо мадракҳои анике, ки ба мавҷудияти усули крепостной дар давлати ҷағатой, дар хиттаи Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дар қисмати шарқӣ воқеъгардида далолат мекарда бошанд, дар дасти мо нест.

Бинобар ин ҳоло вакти ҳалли ин масъала нарасидааст. Дар ин маврид баъзе ҳусусиятҳои аз Эрон фарқкунандаи ташкили идораи Мовароуннаҳро низ бояд ба эътибор гирифт. Чунон ки борҳо хотирнишон гардид, ҳуди муғулҳо дар асри XIII ба кори идораи мамлакат даҳолат намекарданд ва ҳудашон китъаи замин ва иктаъ надоштанд. Даромади мамлакатро ба воситаи ҳокимони тоҷир (Маҳмуди Ялавоч, Маъсӯдбек ва писарони ў) ҷамъ мекарданд ва ин даромад барои ҳамаи он муғулоне, ки ин қисмати Осиёи Миёна ба онҳо тааллук дошт, умумӣ буд. Ин аст, ки он вакт дар назди ҳонзодаҳо ва аъёну ашрофи муғул масъалаи чи тавр ва аз ки рӯёни-дани оидоти замин, дар ҷои ҳуд будан ё фирор кардани дехқонон ҳеч аҳамияте надошт. Албатта, дар асри XIV ин ҳолат дигар шуд. Вале дар ин маврид ишораи вакфномаи соли 1326-ро дар бораи ин, ки заминро, дар сурати ободу шодоб буданаш ҳам, ба дехқонон аз ду сол бештар ба иҷора дода нашавад, набояд аз назар соқит кард.

Алалаҳусус, ин ҷо сухан аз воҳаи Бухоро меравад, ки дар солҳои 1273 ва 1276 тамоман ҳароб шуда, то соли 1326 ҳам дар ҳар сари қадам қӯшкҳои вайрон ва боғоти ба ҳаробазор табдилёфтаро дучор меомаданд.

Аҳволи пешаварон

Сиёсати ба қайди асорат даровардани аҳолӣ, ки муғулҳо ҷорӣ мекарданд, маҳсусан дар муносибати онҳо бо пешаварон возеху равшан зоҳир мегардад. Дар ин бобат шаҳодати яке аз маъхазҳо хеле ҷолиб аст. Тақрибан соли 1262 қосиди Кубилойхон дар Бухоро пас аз ҳисобу бароварди дубора тақсимоти зеринро мукаррар намуд: аз 16 ҳазор бухориён 5 ҳазор кас ба Боту (яъне Ҷуҷиён) ва 3 ҳазор кас ба Сиоркӯктенибегӣ (модари хулоқуҳон, Мангухон ва Кубилойхон) тааллук дошта, қисмати боқимондаи онҳо дар ихтиёри қоон, яъне сардори муғулҳо буданд, ки ў бо онҳо ҳамчун моли шахсии ҳуд муносибат мекард. Дар соли 1263 хулоқуҳон, ки бо Ҷуҷиён ҷанг мекард, ба беруни шаҳр бароварда, сар буридани 5 ҳазор аҳолии ба ин ҳонадон тааллук доштаи Бухороро фармуд ва дар ин ҳангом на андешаи молумулк ва на раҳме нисбат ба зану кӯдакони онҳо дар дили ў пайдо нашуд. Муҳаққиқон дуруст таҳмин мекунанд, ки инҳо пешавароне буданд, ки ба ихтиёри ҳонҳои муғул дода шуда, шахсан ба онҳо итоат мекарданд ва хизмати онҳоро ба ҷо меоварданд.³⁰

Плано Карпини ду гурӯҳ пешаваронро ёд мекунад: «Дар мулки сарасионҳо ва дигарон, ки дар ин миён онҳо (муғулҳо.–Б. F.) гӯё ки ҳокиманд, ҳамаи беҳтарин пешаваронро соҳибӣ карда, ба тамоми корҳои ҳуд истифода мебаранд... ба ҳар яке ҳар рӯз нони баркаш ва ҳафтае се бор порае гӯшт медиҳанд. Инро ҳам ба он пеша-

²⁹Петрушевский И. П., 1960, с. 327–337.

³⁰Петрушевский И. П., 1949, с. 103, 114–115.

вароне раво мебинанд, ки дар шаҳр иқомат доранд»³¹. Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки як гурӯҳ пешаварони шаҳр ҳаёти ғуломона ба сар мебурдаанд, маҳсулоти бавучудовардан онҳоро дигарон соҳиб шуда, ба ивазаш ҳар рӯз ба онҳо хӯроки бадаста медодаанд; гурӯҳи дигари пешаварони шаҳр, ки озод ё ғулом буданашон маълум нест, бо ихтиёри худ кор карда, аз оидоти касбашон андоз мепардохтаанд.

Рашидддин ҳам ҳангоми ном бурдани тадбироти бевосита ба Осиёи Миёна дахлдоштаи Мангӯкоон, зоҳиран, дар, бораи ҳамин гурӯҳи пешаварон сухан рондааст: «...Мангӯкоон фармуд, ки мардуми авом аз (қабили) тоҷирон, дӯкондорон ва қосибон ба дастёрони худ лутғу марҳамат намоянд ва ба (онон) аз неъмати худ баҳшоянд, то ҳар яке маблаги лозимаро аз ин муомила ба қадри дарёфти худ бипардозанд».³²

Ахволи пешаварони Осиёи Миёна ба як минвол набуд ва дар зарфи ду аср ҳамеша тағиیر ёфта меистод. Аз манбаҳои ҳаттӣ маълум мегардад, ки бисёр пешаварон ба вазъияти ғуломӣ дучор карда шудаанд. Дар овони истилои Осиёи Миёна муғулҳо умуман як қисми пешаваронро ба Муғалистон ронда бурдаанд. Баъдтар дар шаҳрҳои Эрон ва Осиёи Миёна корхонаҳои ҳунармандие ба вучуд омаданд, ки ба табакаи ҳокими муғулҳо тааллук дошта, дар он ҷо пешаварон мисли ғулом кор мекарданд. Дар баробари ин пешаварони мамлук ҳам ба мисли гурӯҳи дар боло зикршудаи Бухоро вучуд доштанд, ки ба ихтиёри худ кор карда, дар айни замон, ба ҳонҳои муғул вобаста гардида буданд ва аз қасбу тичорати худ ба онҳо андоз медоданд. Гурӯҳи нисбатан озоди пешаварон ва тоҷироне низ мавҷуд буданд, ки ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ андоз (тамға) мепардохтанд. Зоҳиран, миқдори ин гуна пешаварон торафт меафзуд. Бояд қайд кард, ки андозро аз онҳо маъмурони девон ва ё иҷорадорон ҷамъ мекарданд.

Албатта, чунин гумон кардан, ки муғулҳо пешаваронро асир карда ва ба ғуломиву бардагӣ дучор намуда, гӯё боиси тамоман аз байн рафтани ташкилоти пешаварӣ низ гардида бошанд, ҳеч як асосе надорад. Баробари таҷиди соҳтмони шаҳрҳои ҳаробшуда ва эҳёи истеҳсолоти молӣ мебоист, инчунин коргоҳу устоҳонон ҳунармандӣ ҳам дубора барқарор гардида, рӯ ба тараққӣ мениҳод.

Яке аз ҳодисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул афзоиши ҷанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил медоданд ва онҳоро дар ҳоҷагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефурӯҳтанд. Ҷун меҳнати ғуломи нисбат ба тараққиёти истеҳсолот бепарво мувоғики ҷашмдошт манғиат набахшид, чи навъе ки вакғномаи соли 1326 нишон медиҳад, таҷрибаи озод кардани ғуломон ва ба шаҳси вобаста табдил додани онҳо ба кор бурда шуд.

Зиддияти асосӣ на ин ки дар миёни ашрофи феодалӣ ва аъёни бодиянишин, балки дар байни табакаи болои феодалон, инчунин рӯҳониён, бозургонон ва сұдхӯрон, аз як тараф, дехқонон ва бенавоёни шаҳр, аз тарафи дигар, ба амал меомад. Таъсири фишоровари рӯҳониёни ислом ба оммаи забун ва ақибмонда, ҳусусан роли гичқунандаи сӯфияи дарвешӣ ва шайхони сершумори он инкишофи шаклҳои бевоситаи муборизай оммаи истисморшавандай тоҷикро бар зидди асорратгарони маҳалӣ (тамоман пешгирӣ карда натавониста бошанд ҳам) бо ҳар василя бозмедоштанд.

³¹Плано Карпини, 1911, с. 36.

³²Рашидддин, II, 1960, с. 141.

3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛХО

Меъморӣ. Қасбҳои амалӣ. Санъат

Вусъати фаъолияти бинокорӣ, ки дар миёнаҳои асри XIII ва алалхусус, асри XIV ба вуқӯй пайваст, ба ҳолати мукаррарӣ даромадан ва, сипас, нисбатан боло рафтани ҳаёти шаҳр ва умуман ҳочагии мамлакатро инъикос менамояд. Пули соҳтмонро феодалони динӣ ва ашрофӣ, ҳатто намояндагони чудогонаи табакаи ҳукмрони муғулҳо мепардоҳтанд. Аммо бинокорон устоҳои маҳаллӣ буданд. Бинобар ин дар санъати меъмории ин давра анъанаҳои маҳаллӣ, ҳамчун тачассуми комёбихои меъморони Осиёи Миёна ва устоҳои гуногуни санъати амалӣ тараққиётни минбаъда ва мантиқии худро пайдо намуд.³³

АЗ ин давра миқдори хеле зиёди осори меъморӣ бокӣ мондааст, ки аксаран аз мақбара иборат аст. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки соҳтмони асрҳои XIII–XIV фақат ба ҳамин навъи биноҳои мӯҳташам маҳдуд гардидааст. Аз манбаъҳои ҳаттӣ маълум мешавад, ки мадраса ва кӯшкҳо низ бино мейёфтаанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуд, подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии Насаф қӯшк (қаршӣ) бино кард. Дар Кӯҳна-Урганҷ (Хоразм) манораи бошуқӯҳе (ҳозир қариб 62 м баландӣ дорад) маҳфуз мондааст, дигар ҳамин хел манора дар ибтидои асри XX фурӯ рехт. Ин ду манора қисми таркиби масҷиде буданд.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи ин давра мақбараи Сайфиддини Боҳарзӣ мебошад. Сайфиддини Боҳарзӣ аз шайхони хеле машҳур ва бонуфуз буда, ҳатто дар назди муғулҳо эътибори калон дошт.

Ү дар соли 1258 вафот кард. Авлоди вай бар сари мадғанааш мақбара ва хонақоҳ андохтанд. Соли 1333 ин хонақоҳро Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои хеле бузург» тавсиф намуд. Мақбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст, хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлуи иморати қадимаи худи мақбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шудааст. Қисми аз ҳама охир таъмирёфтаи мақбара сардарии пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба таври oddӣ сохта шуда, дар айни замон хеле мӯҳташам мебошад. Гунбади хурдтари худи мақбара, гунбади калони зиёратхона ва сардарии баланди дорои ду манорачаи пурнақшу нигор таассуроти бинандаро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

Мақбараҳои қабластемурии асри XIV хеле бисёранд. Чанд мақбара дар маҷмӯи Шоҳизинда (зиёратхонаи назди мақбараи Қуссам ибни Аббос, мақбараи соли 1360, мақбараи Ҳоча Аҳмад ва ф.), мақбараи Бўёнқулиҳон дар Бухоро, мақбараҳои Наҷмиддин ва Турабекхоним дар Кӯҳна-Урганҷ, мақбараи Муҳаммад Башорро дар Панҷакент, мақбараи ҳоло ҳаробгардидаи Тубоҳон дар Ленинобод ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Аксари мақбараҳо аз ҷиҳати тарҳу меъморӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: гурӯҳи нисбатан сершумори онҳо, мақбараи якхонагии гунбаддор буда, гурӯҳи дигар, мақбараҳоенанд, ки мисли мақбараи Сайфиддини Боҳарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тарҳҳои нави соҳтмони мақбара ба вуҷуд меоянд, ки бар боми гунбадшакл асос ёфта, бештар бино кардани мақбараҳои дугунбада ва, ҳатто сегунбада дар назар дошта шудааст.

³³Доир ба санъати меъморӣ ниг.: Бачинский Н. М., 1939; Беленицкий. А. М., 1950; Бретаницкий Л. С., 1958; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965, 1961; Шишkin В. А., 1966 ва ҷайра.

Ороишоти меъмории ин давра хеле мучаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбайдаи касбҳои амалий шаҳодат медиҳад. Дар нақшу нигори биноҳо гулкориҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар таҳтаҳои гили пухта қандашударо бо луоби қабуд ё осмониранг андуда, дар мавриҷҳои дигар фақат қатиба ва ё тасвири асосиро сир мебоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтаҳтаҳои қандакоришуда мегузоштанд.

Дар ороиши биноҳо сафоли сирдори нақшин ба таври хеле фаровон ба кор бурда мешуд. Гоҳо зери мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зинат мебоданд. Деворҳо бо хиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ чида мешуданд, содда, vale нағис ороиш мейғтанд. Рӯи гачкоришудаи деворҳо гоҳо бо нақшбандии бисёр зебо пӯшида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино та моман аз байн нарафта буд. Чунончи, қандакориҳои (беминои) асрҳои XI–XII дар амали меъмории асри XIV низ ба назар мерасанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтаҳта, сафоли сирдор ва нақшу нигори деворӣ диккати қасро беш аз ҳама зебой ва гуногуни мурракбатарин тасвироти наботӣ ва ҳандасӣ ба худ ҷалб менамоянд. ҳунари ихтироъкоронаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан қатибаҳои бо ҳатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукуҳи меъмориро, ки аз маҳфуз мондани ҳунари ҳаттотӣ ба дараҷаи баланди пешинаи худ шаҳодат медиҳанд, бояд зикр намуд. Қайд кардан лозим аст, ки ҳунари ҳаттотӣ ва наққошӣ осори бисёр зебои худро на фақат дар соҳаи меъморӣ, балки дар дигар ёдгориҳои санъати мардуми он замон низ бокӣ гузоштаанд.

Аз ин лиҳоз ду кӯзаи гилӣ, ки танаи нокшакли онҳо бо ҳатҳои нақшу нигори хеле хуби қолабӣ зинат ёфтааст, бисёр ҷолиб мебошад. Дар яке аз ин ҳатҳо навиштаҷоте ҳаст, ки дар он ном ва сана сабт гардидааст: «Амали усто Абдурраҳмон; соли ҳафтсаду бисту як» (соли 1321 милодӣ). Хати қатиба, ки хеле зебост, дар ҳар ду кӯза як ҳел аст, аммо нақшу нигори онҳо аз ҳам фарқ мекунад.

Баъзе намунаҳои сафололоти сирдор, ки аз Ҳоразм ва Туркманистони ҷанубӣ ёфт шудаанд, дорои аҳамияти қалони бадеъ мебошанд³⁴. Аз нақшу нигори маъбадҳои буддои Марв ғиқраҳои зиёде бо тасвири ҳаргӯш, аҷдаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд.³⁵

Илму адаби тоҷик дар асри XIII – миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ӯрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи қалоне расонид. Дар асри XIII ва авоили асри XIV адабиёт маҳсусан дар Осиёи Сагир, ҷануби Эрон ва ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар таҳти тасарруғи муғулҳо қарор нагирифта буданд, равнақ мейбад. Фақат дар оҳири асри XIV ва ибтиди асри XV марказҳои адабӣ азнав ба Мовароуннаҳр ва Ҳурросон мекӯчанд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форс-тоҷик Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Ҳусрави Дехлавӣ ба майдон меоянӣ.

Ҷалолиддини Румӣ (1207–1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддунии ҳалқи тоҷик шаҳри Балҳ мебошад. Ӯ қабл аз тааррузи муғул, дар синни 14-солагӣ

³⁴Вактурская Н. Н., 1959; Массон М. Е., 1949; Литвинский Б. А., 1953 в; Атагаррыев Е. А., 1967.

³⁵Пугаченкова Г. А., 1954.

бо падари худ аз ватан ҳичрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, ҳичоз, Сурия ва Осиёи Сагир рафт ва дар Қуния (Осиёи Сагир) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал бо роҳбарии падари худ дар Қуния, сипас, дар ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон мукаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯй машғул шуд. Вале дар соли 1224 ў бо таъсири мулокоти яке аз дарвешон дарсдихӣ ва роҳбарии корҳои тариқати суфияро ба халифагони худ voguzor карда, худ гӯшинишгарди.

Чалолиддин Румӣ аз бузургтарин олимон ва шоирони мутасавиф аст. Асарҳои хеле машҳури ў яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ – 26 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафаи тасаввуфиро дар баргирифтааст. Вай бо ин асари худ навъи маснавии ирфониро то ба охирин дараҷаи тараққиёти он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ ҳусусан аз он ҷиҳат ҷолиби таваҷҷӯҳ аст, ки шоир ба мақсади умумфаҳм гардидани асарҳои худ услуби соддоро ба кор бурда, шаклҳои назми ҳалқии тоҷикро, ҷунончи, дар ғазал сурӯдҳои лирикӣ ва дар маснавӣ тамсилро истифода менамояд.³⁶

Муслиҳиддин Саъдӣ Шерозӣ (такрибан 1219-1292) дар Шероз ба таҳсили илм шурӯъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» давраи таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф, шавки ҷаҳонгардӣ ва, аз тарафи дигар, ноғоромиҳое, ки ҳангоми ҳуҷуми урдуи муғул дар ватани Саъдӣ рӯй дода буданд, ўро ба мусофирияти дуру дарози қишварҳои гуногуни Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар овони ин мусофириятҳо, ки 30-40 сол давом карданд, ҳичоз, Бағдод ва Африқои шимолириро саёҳат намуд.

Ў дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид.

Эҷодиёти Саъдӣ ба таъсири назми қадимаи тоҷик ташаккул ёфта, бо он узван марбут гардидааст. Бинобар ин бо вучуди он ки Саъдӣ шоири Шероз буда, берун аз хиттаи Осиёи Миёна оғаринандагӣ кардааст, вай инчунин ба таърихи назми тоҷик доҳил мешавад.

Саъдӣ ғайр аз «Гулистан» ва «Бӯстон» бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, ҷанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ў тааллук дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишифи ин навъи назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Саъдӣ, дар баробари оғаридани намунаҳои мукаммали навъи ғазал, дар насрин бадей ҳам устодии худро нишон дод. Аз тарафи дигар вай усули панду насиҳатро дар адабиёт бештар ҷорӣ кард ва навъи асарҳои таълимиро хеле такмил намуд. Шоир дар асарҳои пандомезаш ақидаҳои инсониятпарваронаи худро акс қунонида, ғояҳои ватандӯстиро таблиғ кардааст.

Саъдӣ зулму тааддӣ ва ситамкориҳои давлатдоронро маҳқум намуда, ҳокимононро даяват мекард, ки ба мардуми оддӣ бо ҷашми эҳтиром ва қадршиной назар қунанд. Ў ба кам қаноат карданро талқин менамуд ва молпарастиву таҷаммул-ҳоҳиро мазаммат мекард. Дар айни замон эҷодиёти ин шоирни бузург аз маҳдудијатҳои таъриҳӣ ва синғӣ ҳолӣ нест. Ҷунончи, ў зарурати дар пеши зўрманҷон сари итоат фуруд оварданро қайд намуда, як навъи ба худ ҳоси мароми ба муқобили бадӣ сар набардоштанро таблиғ ва талқин мекунад.

Амир Ҳусрави Деҳлавӣ (1253-1325) дар яке аз шаҳрҳои шимоли ҳиндустон таваллуд ёфтааст. Падари ў аслан аз шаҳри Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғул аз Мовароуннаҳр ба ҳиндустон фирор намудааст. Амир Ҳусрав пас аз ҳатми таҳсил

³⁶Одилов Н., 1964.

шахри Дехлиро иқоматгохи худ қарор дод ва дар дарбори султон машғули фаъолияти эчодӣ гардид.

Ӯ илова бар девони ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи фарзанди заковатманди ҳалки Озарбайҷон Низомӣ «Ҳамса» навишт. Амир Ҳусрав дар ин асари худ, агарчанде мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар услуби достон ва тавсифи қаҳрамонҳо дигаргунӣ овард. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯъҳои маҳаллӣ зиёдатар часорат намуд. Аз асарҳои достонии Ӯ «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Бугроҳон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (калиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавзӯъҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин тариқа асарҳои шоир илова бар қимати адабӣ дорои аҳамияти бузурги таъриҳӣ ҳам мебошанд.

Достони ишқӣ-афсонавии Ӯ «Ҳизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шаҳзодаи хиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Амир Ҳусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони урдуро фароҳам овард, низ асар эҷод кардааст. Ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи фанҳои гуногун, илми шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Наҳустин маҷмӯаи ба мо расидаи назми тоҷик тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар солҳои 1221-1222 таълиф ёфтааст. Муаллифи он Муҳаммад Авғӣ аслан аз Марв буда, дар Бухоро тарбият гирифта ва дар ҳамин ҷо таҳсил намудааст. Ӯ дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асари мансуре бо унвони «Ҷавоме-ул-ҳикоёт ва լավоме-уривоёт» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои ачиб фароҳам омадааст.

Дигар аз донишмандони илму адаб, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат мекарданд, Муҳаммад ибни Қайси Розӣ мебошад. Вай низ ҳангоми тааррузи истилокорони муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияи ҷанубии Эрони кунунӣ паноҳ бурд ва дар ин ҷо дар соли 1223 «Ал-мӯъҷам фи маойири ашъор-ул-Аҷам» ном асаре донир ба арӯз ва қофия таълиф кард, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва мусосири муаллиф маълумоти пурбаҳо дода, аз ашъори онон намунаҳо оварда шудаанд.

Дар асари XIII таърихнависӣ ҳеле ривоҷ гирифт. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табакоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи Абӯумар Минҳоҷиддини Ҷузҷонӣ ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст.

Ин асар ғайр аз таърихи подшоҳони хинд баъзе воеаҳои давраи салтанати Фазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва маҳсусан табаддулоти муборизаи зидди исмоилияро муфассал баён мекунад ва донор ба таърихи давраи асари миёнаи Ғур беҳта-рин сарчашмае ба шумои меравад.

Аз асарҳои таърихии он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши давраи муғулҳо қимати бузурге доранд, алалхусус, асари дар Эрон навиштаи Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ (ваф. 1283) «Таърихи Ҷаҳонқушо» ва асари Фазлуллоҳ Рашидаддин (дар соли 1318 қушта шудааст) «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ном бурдан мумкин аст. Ин асари оҳиринро В.В.Бартолд наҳустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати оғарида-ни «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асари миёна мешуморад.

Боби панчум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1.ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ЧУНБИШҲОИ ХАЛҚӢ

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият

Хонҳои мугул батадриҷ дини исломро қабул карда, ба атрофи худ намояндан-гони уламо ва тоҷиронро ҷамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳокимияти ҳо-миро пеш гирифтанд. Ҷунин рафтори онҳо норизогии пешвоёни қабилаҳои мугул ва туркро ба вуҷуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали қарни XIV дар улуси Ҷағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аъёни қабилаҳои аксар турк ва туркшуда ниҳоятдарача шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қабила хеле нуғуз пайдо намуда, vale ҳокимияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи аспи XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилаи барлос - Темур зуҳур менамояд. Темур аввалҳо «дар хидмати хонҳои гуногун ҳам-чун сардори кондотиерҳо сар мебардорад»¹ ва, сипас, ташкилкунданда давлати бузурге мегардад.

Темур соли 1336 дар деҳаи Ҳочаилгор, ки дар қарибии шаҳри Кеш воқеъ гардидааст, таваллуд ёфт. Ин деҳа дар масофаи 13 км аз Шаҳрисабз ҳоло ҳам вуҷуд дорад. Падари ӯ - Тарагай аз аъёни қабилаи барлос буд. Барлосҳо ҳанӯз дар аввалҳои аспи XIV дар водии Қашқадарё маскан намуда, дар баробари ба сар бурда-ни ҳаёти бодиянишинӣ ба зиндагонии муқимӣ мегузаштанд ва ҳамчун дигар муғулҳои сокини Мовароуннаҳр забон ва урғу одати аслии худро гум карда, бо туркҳои ин сарзамин оmezish ёфта буданд.

Темур аз соли 1360 сар карда, муддати даҳ сол гоҳ ба тарафи як феодали хук-мрон ва гоҳ ба тарафи ҳокими дигар гузашта, мечангид ва дар айни замон бар-лосҳоро ба атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистан - Туғлук Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хидмати Туғлук Темурро қабул намуд ва бо қўмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидма-ти хони Муғулистан бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балҳ амир ҳусайн, ки бо Туғлук Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввали худ хиёнат намуд.

Амир ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлук Темур сар бардоштанд, vale дар ҷанг шикаст хўрда, мачбур гардидаанд, ки Осиёи Миёнаро гузашта, ба Систон гу-резанд. Темур дар Систон ҳангоми яке аз мочароҳои ҳарбии худ аз даст ва пои ро-сташ заҳмдор гардида, то охири умр ланг шуд. Баъд аз ин вайро бо унвони «Тему-ри Ланг» низ ёд карданд.

¹«Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, с. 184. (Кондотиер – аскари кирояро гӯянд, ки ба-рои ҳар як кори серпул ба чон бохтан ҳозир аст.)

Дар соли 1364 амир хусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннахрро аз таҳти тасарруфи хони Муғалистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Ҳалқ ҳар ду амирро, хусусан хусайнро, ки ба золимӣ ном бароварда буд, бад медиҳ. ҳусайн ҳангоми шунидани арзу ҳоҳиши мардуми Самарқанд дар даст шашпари оҳаниро дошта меистод. Аксар вакт ў ба ҷои ҷавоб ба додҳоҳ дарафтода, ўро бераҳмона бо шашпар мезад.²

Дере нагузашта, писар ва вориси Туғлук Темур Илёсхоча ба мақсади дуборағасб кардани Мовароуннахр бар зидди ҳусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар соли 1365 амир ҳусайн ва Темур аскар ҷамъ намуда, дар соҳили дарёи Ҷирчик ба кувваҳои ҳарбии душман рӯ ба рӯ шуданд. Муҳорибае, ки дар ин ҷо рӯй дод, бо номи «ҷангӣ гилий» машҳур аст, зеро дар вақти задухӯрд чунон борони сел меборид, ки аспҳо дар гилу лой лағжиде меафтоданд. Дар ин муҳориба Темур ва ҳусайн комилан торумор гардиданд. Онҳо Самарқанд ва Шаҳрисабзро ба ҳоли ҳуд гузошта, ҳудҳоро ба он тарафи дарёи Аму гирифтанд ва ба сӯи Балх фирор намуданд. Қӯшуни хони мугул Илёсхоча рост ба шаҳри Самарқанд равон шуд. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, чӣ кор кардани ҳудро намедонистанд, чунки кувваи ҳарбии Самарқанд низ бо ҳамроҳии амир ҳусайн ва Темур гурехта буд.

Чунбиши сарбадорон

Дар ҳамин ғуна як вақти навмединӣ ва лаҳзаи мураккаб мардуми заҳматкаш таҷаббуси мудофиаи шаҳрро ба дасти ҳуд гирифтанд.³ Ҳангоме ки аҳолии Самарқанд ба масҷиди ҷомеъ омаданд, Мавлонозода ном яке аз шогирдони мадраса ба минбар баромада, дар ҳоле ки атрофи ўро ғурӯҳе бо шамшерҳои бароҳна ихота карда буданд, ҷунин арз кард: «Фавчи беҳисоби лашкари мугул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фурӯҳ рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. ҳукуматдори мо, ки бо унвони бочу ҳироҷ аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли ҳуд ҳарҷ менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмононро партофта, аз коғирон гурехт ва ҷони ҳудро ҳалос кард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони ҳуд ҳар андозае хунбаҳо дижанд ҳам, аз душман раҳой намёбанд. ҳоло кист, ки меҳоҳад вазифаи мудофиа намудани аҳолии шаҳрро қабул карда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ўҳда бигирад? Мо дар пеши ҷунин шаҳс сари таъзим фурӯд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои ҳуд машғул ҳоҳем шуд».⁴

Аъён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода ҳомӯш монданд. Он goҳ Мавлонозода бо ризогии ҳамаи ҳозирон вазифаи сардории мудофиаи шаҳрро ба ўҳдан ҳуд гирифт. Дар ҳуди ҳамин ҷо 10 ҳазор нафар ҷавонони мусаллаҳ баҳри ҳифзи ватан пеши ў савганд ёд карданд. Дар ташкили мудофиаи шаҳр гайр аз Мавлонозода боз ду нафари дигар – Мавлоно Ҳурдаки Бухорӣ ва Абӯбакр Калавии Наддоф низ роҳбарь намуданд.

Се шабу се рӯз пешвои шӯришгарон - Мавлонозода дам нагирифта кор кард: мудофиаро ташкил кардан ва ба ин мақсад кувваҳоро ҷо ба ҷо гузошта, шаҳрро ба

²Ниг. Бартольд В. В., 964 д, с. 369. Тавзехи 44 (матн), с. 370.

³Роҷеъ ба чунбиши сарбадорони Самарқанд ниг. ба асанҳои маҳсус: Бартольд В. В., 1964 д; Гуревич А. М., 1935 (дар мулҳагот тарҷумайи манбаъҳо аз тарафи А.А.Семёнов ва А.А.Молчанов анҷом дода шудааст); Солеҳов П., 1936; Набиев Р., 1942; Строева Л. В., 1949.

⁴Абдураззог, в. 76 б; Бартольд В. В., 1964 д, с. 371.

қалъаи мустаҳкам табдил додан лозим буд. Дар ин кор қадре ҳам таъхир кардан мумкин набуд, зеро душман торафт ба шаҳр наздик меомад.

Мудофиаи шаҳр хеле моҳирона ташкил карда шуд. Дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳо гузоштанд. Шаҳрро ба қитъаҳо тақсим карданд ва ғайр аз даромадгоҳи калон – кӯчай ом дигар ҳамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи ин кӯча сангарҳои мустаҳкам соҳта, одамони бо камон ва туфанг мусаллаҳро гузоштанд. Дар охири кӯчай ом худи Мавлонозода бо садҳо тирандозони хуб қарор гирифт. Ба аҳолии шаҳр амр дода шуд, ки хоб накунанд ва дар қитъаи таъиншуудаи худ ҳушӯронा машғули иҷрои вазифа бошанд.

Хони мугул, ки аз фирор кардани амир ҳусайн ва Темур воқиф буд, боварӣ дошт, ки шаҳр тамоман бемудофиа мондааст. Бинобар ин дастаҳои пешчанги ў ба Самарқанд расида, бе ҳеч як эҳтиёткорӣ ба воситаи ҳиёбони асосӣ ба даруни шаҳр равон шуданд. ҳангоме ки онҳо ба ҷои камингирифтai дастаи Мавлонозода расиданд, ба мудофиакунандагони шаҳр ишораи ҳучум дода шуд. Дастаҳои мудофеин аз се тараф ба аскарони мугул ҳамла намуданд. Мудофиакунандагони шаҳр аз паси сангарҳо истода, мугулҳоро ба зери борони санг гирифтанд. Онҳо на факат бо даст, балки бо фалаҳмон низ душманро сангборон мекарданд. Мугулҳо аз кушта ва заҳмӣ талағоти калон дода, мачбур шуданд ақиб нишинанд.

Рӯзи дигар қӯшуни мугул дубора ба Самарқанд ҳучум овард. ҳарчанд мугулҳо усулҳои тактикаи ҳарбии бодиянишинии ҳудро (чунончи, бардурӯғ ақиб гурехта, ногаҳон ҳамла намуданро) ба кор бурда бошанд ҳам, vale мувваффакият ба даст оварда натавонистанд. Он гоҳ мугулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр мавқеъ гирифтанд. Лекин ин тадбири онҳо низ натиҷае набахшид. Пас аз ҷанд вақт дар урдугоҳи бодиянишинони мугул марази тоуни асп пайдо шуд ва, чӣ навъе ки яке аз муарриҳони он давра хотирнишон кардааст, «муғулҳо дандонҳои ҳудро ҳарисона ба ҳам фишурда» мачбур шуданд, ки аз муҳосира даст қашанд ва факат ба горати атрофи шаҳр қаноат намуда, пас гарданд.

Дар Самарқанд муборизаи факирон бар зидди тавонгарон ба амал омада, оммаи заҳматкаш аз судҳӯрони манфур ва дигар золимони ҳуд никор гирифтанд. Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таъриҳӣ ҳамчун «ҷунбиши сарбадорон» шӯҳрат ёфтааст. Ифодаи «сарбадор» қадре пештар (дар солҳои 1336-1337) ба муносибати шӯрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Ҳурросон ба муқобили ҳонҳои мугул ва заминдорони калони маҳалӣ сар зада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз ҷунин шиори шӯришиён барҳостааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст, сари ҳудро ба дор бинем». «Сарбадор» қалимаи муракқаб аст, ки аз ду қалима («сар» ва «дор») бо илова кардани пешоянди («ба») таркиб ёфтааст.

Муарриҳони феодалии давраи Темур ба қалимаи «сарбадор» маънни «дор-боб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исёнӣ, яъне мухолифони ҳукумати «конунӣ»-и мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин үнвон ёд кардаанд. Чунон ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегӯяд: «Гурӯҳе аз онҳо (аҳолии Самарқанд.– Б.Ф.), ки зӯру тавоно ва ошӯбгару ҷинояткори гузаро буданд, ҷуръати гузаштан аз ҳадди мучӯз намуданд, ҳокимијатро гирифтанд ва ба ситам шурӯй карданд». Ӯ қадре поинтар аз ин навиштаҳои ҳуд илова мекунад: «Сарбадорон муртакаби ҳар гуна рафтори қабех гардиданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех»-и сарбадорони Самарқанд дар чӣ зоҳир гардидааст, ҷизе намегӯяд ва факат бо ҳусни назар қайд мекунад, ки ҳусайн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро (сарбадоронро. - Б.Ф.) амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдиҳандаи кори Мирхонд мебошад, агарчанде хидмати сарбадоронро дар бобати дафъ кардани хучуми муғулҳо ба эътироф намудан маҷбур шудааст, вали мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бӯҳтономез медиҳад: «Пас аз он ки сарбадорони Самарқанд ин кори хеле муҳимро (дафъи хучуми муғулро.– Б.Ғ.) бомуваффакият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дасти горат ба моли раият заданд».⁵

Муаррихи дигар Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гурӯҳ мардум боди ғурур ва ифтиҳор вазид: онҳо ба берун аз ҳадди худ қадам гузоштан часорат намуда, дастони ҳунрези ситамовари ҳудро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи ҳудро бо шеъре тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: «Эй борхудоё, магузор, ки гадо шахси мӯътабар гардад».⁶

Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табакаҳои поини аҳолии шаҳрро химоя мекарданд. Бинобар, ин тамоми иқдомоти онҳо муҳолифи манфиатҳои аъён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вакте ки ҳабари аз муҳосираи Самарқанд даст қашида, ақибишини қардани муғулҳо ба гӯши Темур расид, ўғавран ба пеши амир ҳусайн қосид фиристода, ҳакикати воқеаро ба вай ҳабар дод. Амир ҳусайн ва Темур ба зудӣ ҳамдигарро мулоқот намуда, дар ин бора маслиҳат карданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд шитоб накунанд. Зоро онҳо, зоҳирон, аз дучор шудан ба муқовимати саҳти мудофиакунандагони шаҳр метарсиданд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошкори зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда, тасмим гирифтанд, ки онро бо макруҳи ҳила ба даст дароранд.

Онҳо барои ба ғафлат гузоштани мудофиакунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудофиаи шаҳр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шаҳрро ба ўвогузор кардаанд ва ҳеч яке аз сокинони он ҷазо дода наҳоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаҳояшонро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳира ва тӯҳфаҳо фиристоданд ва инчунин бо ҳамроҳии элҷиҳои ҳушзабон намояндагони маҳсуси ҳудро равона карданд, ки ба шаҳр доҳил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз ғуногуни ҳайъати сарбадорҳо истифода баранд.

Кувват гирифтани фаъолияти ҷосусони амир ҳусайн ва Темур, ки гурӯҳҳои дудилаи аҳолии шаҳрро ба тарафи худ мекашиданд, инчунин ноустуворона кор бурдани қисмати давлатманди сарбадорон ва омодаи созиш будани ашҳоси бо-нуфузи онҳо дар байни аҳли ин ҷунбиши ихтилоф ба вучуд овард.

Дар аввали баҳори соли 1366 амир ҳусайн ва Темур бо лашкари худ ба Самарқанд расида, пас аз қарор гирифтанд дар он ҷо ба сарбадорон мактуб навиштанд ва гуфтанд: «МО ба шумо боварии куллӣ дорем ва бо шумо беҳтар аз дигар ҳукмронон рафтор ҳоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон ба ин суханони маккорона бовар карда, ба лашкаргоҳи амир ҳусайн равон шуданд ва ҳамин ки ба он ҷо расиданд, ҳама дастгир гардида, күшта шуданд. Аз ин миён фақат Мавлонозода бо ҳоҳиши Темур ҳалосӣ ёфт. Ба ҳамин тарик, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд бераҳмони фурӯ нишонда шуда, амир ҳусайн ва Темур дубора ҳукмрони ин шаҳр гардианд.

Ҷунбиши солҳои 1365-1366, зоҳирон, на фақат Самарқанд, балки дехаҳои атрофро низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаъҳои таъриҳӣ дар ин бора хеле

⁵Мирхонд, ҷилди VI, с. 12–13; Хондамир, ҷилди III, гисми 3, с. 9.

⁶Шарафиддини Яздӣ, 1887, р. 110.

кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон фақат Хондамир дар ин хусус баъзе мадракҳоро овардааст. «Баъд аз он ки амир хусайн Самарқандро ишғол намуд,— мегӯяд ў,— дигар вилоятҳо низ худсарӣ ва итоатнопазириро тарқ карданд».

Маълумоти манбаъҳои хаттӣ роҷеъ ба ин чунбиш, ки дар таълифоти таърих-нигорони феодалий оварда шудаанд, хеле нокис ва ниҳоят бадгаразона мебошанд. Дар бораи программаи иҷтимоӣ ва сиёсати роҳбарони шӯриш ба ҷуз ҷонд ишорае дигар ягон мадрак мавҷуд нест. Ин аст, ки мо аз аксари ҳамон тадбироте, ки онҳо дар вақти шӯриш ба амал оварда буданд, чизе намедонем.

Одатан дар асаҳрои умумии илми таъриҳи ва, ҳатто дар тадқиқоти маҳсуси оид ба масъалаи мавриди баҳс чунбиши сарбадорони Самарқанд ҳамчун аксуламали аҳолии шаҳр нисбат ба ҳавфи ҳуҷуми муғулҳо тавсиф ёфтааст. Агар, дар воқеъ, ҳамин тавр бошад, пас гумоне ба миён меояд, ки ҳамагӣ дар ҷонд рӯз бар зидди душмани сершумор ва хеле кордида ин тарика мудофиаи мустаҳкамеро ташкил карда тавонистани шаҳриён амри маҳол аст. Бинобар ин, аз эҳтимол дур нест, ки дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо ва шояд хеле пештар аз ин воқеа дар шаҳр ташкилоти туриктидори сарбадорон ва кувваҳои бо шиору мақсадҳои сарбадорӣ баромадку-нанда мавҷуд бошад.

Ҷӣ навъе ки маълум аст, дар гарби Ҳурросон солҳои 1337-1381 тақрибан дар зарфи ним аср давлати сарбадорон мавҷудияти худро нигоҳ дошт, солҳои 1350-1392 дар Мозандарон ва аз соли 1370 дар Гелон давлати сайидҳо ба вучуд омад. Чунбиши сарбадорони Самарқанд (1365-11366) ва Карминаро (1373) на ин ки дар ҷудой, балки дар қаринаи ҳамаи ин ҳаракатҳо бояд дид, ки баъзе ғояҳои муайянӣ онҳо, албаттa, ба шакли маҳфӣ, дар миёна ва ҷоряки севуми аспи XIV ба Осиёи Миёна низ нуғуз кардаанд.

Давлати сарбадорон ҳам мисли дигар давлатҳои ҳамсоя бар принсипи салтанатӣ қарор гирифта буд. Аммо асоси иҷтимоии он ба кулӣ фарқ мекард. ҳокимијати давлатҳои сарбадорӣ дар дасти феодалони ҳурд буда, мавҷудияти ин давлатҳо фақат ба пуштибонии дехқонону пешаварон вобастаӣ дошт. Кувваҳои ҳарбиро сарбозони аз байни заминдорони камбизоат ва дехқонони озод даъватшуда ташкил медоданд. Феодалон ва дастҳои ҷангии онҳо ба ин кор ҷалб карда намешуданд. На фақат қӯшун, балки идораи он низ демократӣ гардид. ҳарчанд дар сари давлат ашрофи сарбадорӣ меистод, аммо намуди зоҳирӣ он тамоман дигар буд. ҳокимон ҳам либоси оддӣ мепӯшиданд, тақсими баробари ғаниматҳои ҳарбӣ ҷорӣ гардида, барои ҳамаи ояндагон ғизоҳӯрии умумӣ барпо карда мешуд. Соле як бор ҳонаи ҳоким «барои ғорат»-и мардум voguzor мегардид. ҳамаи инҳо натиҷаи ба тамоюли баробарии қаноти радикали сарбадорон мутобиқшавии аъёну ашроф буда, дар зери фишори оммаи ҳалқ ба амал меомаданд.

Чунон ки И.П.Петрушевский дуруст қайд мекунад, «давлати сарбадорӣ демократии дехқонӣ набуд, вай давлати заминдорони ҳурд буд, ки танҳо ба туфайли гузаштҳои мухим ба дехқонон мавҷудияти худро нигах дошта метавонист». Ин гузаштҳо фақат ҷиҳатҳои зоҳирро дарбар намегирифт. Гуфтан коғист, ки тамоми андоз ва мачбуриятҳои ғайришаръӣ умуман бекор карда шуданд. Заминҳои феодалони қалон мавриди мусодира қарор гирифтанд ва маҳз қисми зиёди ҳамин заминҳо ба ихтиёри табақаи ашрофи сарбадорон гузаштанд. Зоҳирон, вазъияти аҳолии шаҳр низ қадре беҳтар гардид. Дар натиҷаи тадбирҳои бо фишори оммаи ҳалқ амалишуда аҳолии меҳнаткаши шаҳр барои ҳуд шароити нисбатан мусоиди зистро муҳайё гардонид. Вилоятҳое, ки ба таркиби давлати сарбадорони Ҳурросон дохил

мешуданд, ҳам шаҳрҳо ва ҳам қишлоқҳо, ҳақиқатан ҳам чун гул шукуфон гардиданд.⁷

Хатто аз чунин як тавсифи мухтасари сарбадорони Хуросон, нақшаҳо ва сиёсати онҳо то чӣ андоза барои мардуми Мовароуннаҳр қувваи ҷазбакунанда доштани ин ҷунбиш равшан мешавад. Аз афташ, ҷунбиши сарбадорон дар Самарқанд решиҳои амиқи худро дошт. Бинобар ин, Темур бо начот додани Мавлонозода эҳсоси аслан барояш бегонаи «инсондӯстӣ»-ро зохир намуда, ҳамчун сиёсатмадори маккор ва дурандеш қӯшиш кард, ки ҳусни таваҷҷӯҳи аҳолии шаҳрро нисбат ба худ ба вучуд оварад. Аммо ин қӯшиши ў бароре пайдо накард, дар оянда ҳам оммаи ҳалқ муттасил бар зидди ў сар мебардоштанд.

Дар бораи анъанаҳои пуркуvvати ҷунбиши сарбадорони Самарқанд чунин дарлел ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти Темур низ ҳар бор, ки ў дурттар сафар қунад, аҳолии Самарқанд шӯриш мебардоштанд. Дар давоми ҳаждаҳ сол (1370-1388) аз ин қабил шӯру ошӯб нӯҳ мартаба сар зада,⁸ самарқандиҳо бо вучуди он ҳама рафткорҳои бераҳмони Темур, мардонавор барои озодии худ мубориза мебурданд.

Ба сари ҳокимијати Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъда ў

Пас аз забт шудани Самарқанд муносибати байни амир ҳусайн ва Темур вайрон гардид. Темур дар вақти ҳукмронии амир ҳусайн ҳокими Шахрисабз ва Қаршӣ буда, ба муқобили муттағиқи собиқи худ ба таври маҳфӣ кор мебурд. Муборизаи маҳфиёнаи Темур то дараҷае расид, ки соли 1370 бо таҳрики ў дар Самарқанд таҷбаддулote ба амал омада, амир ҳусайн кушта шуд ва Темур амири тамоми Мовароуннаҳр гардид.

АЗбаски Темур аз авлоди Чингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хониро қабул накард. Ў худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Курагонӣ» (яъне «домод»)-ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир ҳусайн мақтулро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба занӣ гирифт. Темур мамлакатро бо кӯмаки ҳонҳои козиб Сујорғотмиш (1370-1388) ва писари ў, Султон Маҳмудхон (1388-1402) идора мекард.⁹ Вай аз қабилаҳои ба худ наздики ҷагатой, ҳусусан аз барлоҳо гвардияи боэътиможе ташкил дод. Ба барлоҳо ва умуман ба тоифаҳои ҷагатой ҳар гуна имтиёзҳо бахшид. Қувваҳои ҳарбие, ки аз ин тоифаҳо ташкил мешуданд, ба такъяғоҳи асосии ҳокимијати Темур табдил меёфтанд.

Сафири испонӣ - Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтаҳти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтари хотироти худ чунин навиштааст: «Ҷагатоиҳо аз подшоҳ имтиёзҳои маҳсусеро соҳиб шудаанд: онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки ҳоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар қунанд, аз ҷарогоҳ ва заминҳои зироатӣ истифода намоянд. Онҳо зимистон ва тобистон дар ҳар маҳалле, ки мақбулашон ояд, зиндагонӣ мекунанд, онон озоданд ва ба подшоҳ андоз на-

⁷Таҳлили таъриҳҳо, базаи иҷтимоӣ ва идеологияи ҷунбиши сарбадорони Хуросонро ниг.:Петрушевский И.П., 1956.

⁸Ибни Арабшоҳ, 1868-1869, с. 16. Дар бораи шӯриш – Строева Л. В., 1949, с. 280-281

⁹Бартольд В. В., 1964 г, с. 42, 47-48.

медиҳанд, чунки дар вактҳои лашкаркашӣ бо даъвати ў хизмати аскариро бачо меоранд.¹⁰

Темур шӯриши оммаи ҳалқ ва, аз ҷумла, ҷунбиши хеле бузурги сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, сипас, ба муборизаи зидди феодалони маҳаллие, ки майли мустакилшавӣ доштанд, шурӯъ намуд. Гурӯҳи бонуфузи аҳолии шаҳр – тоҷирон ва пешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтидори мулқдорони бузург ва барҳам ҳӯрдани ҷангу низоъҳои дохилий зинафъ буданд, аз ғаъволияти Темур дар амири марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба рӯҳониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ қашид. Вай ба воситаи ташкил намудани лашкаркашиҳои горатгарона ба қишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан иштиҳои мулқдорони ҳурди феодалиро, ки аз қудрати ў пуштибонӣ мекарданд, бармеангехт.

Темур ба қишваркушоии 35-солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро, қабл аз ҳама, дар поинҳои ҷараёни дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вакт дар ин ҷо ҳукумати ҳонии Оқ Ӯрда мавҷуд буд. Ў ба ихтилофи дохилислолавии Оқ Ӯрда мудоҳила карда, Тӯҳтамишҳонро, ки яке аз муддайёни тоҷу таҳт буд, ҳимоя намуд. Тӯҳтамишҳон баъдҳо бо қӯмаки Темур ҳукумати Олтин Ӯрдаро низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур нахустин дафъа Хоразмро забт намуд. Пас аз ин ў панҷ мартаба ба муқобили шӯриши ҳоразмиён лашкар қашид ва оҳирин бор дар соли 1388 бар онҳо ҳамла овард. Дар вакти ин ҳучуми оҳир пойтаҳти Ҳоразм - шаҳри Урганҷ, ки яке аз марказҳои тичорати байни Аврупои шарқӣ ва Осиёи Миёна буд, бо фармони амир Темур бо замин яксон карда шуд. Сокинони шаҳрро ба Самарқанд қӯҷонида, дар вайрони шаҳри собиқ ҷавошӣ қашид. Фақат дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани Урганҷ руҳсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тӯҳтамишҳон сар кард. Вай дар соли 1392 ба ҳоки Қафқоз ҳучум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро горат ва мутеъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваҳои ҳарбии Тӯҳтамишҳон шикаст дода, бақияи лашкари ўро таъкибқунон ба ҳоки давлати рус дохил гардид ва то Елтс расид. Дере нагузашта Темур пойтаҳти Олтин Ӯрда - шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ шуда буд, забт ва ҳароб намуда, бо ҳамин ба давлати ҳонии Олтин Ӯрда зарбаи қатъӣ ворид овард.¹¹

ҳамаи ин, ба қавли А.Ю.Якубовский, ба Олтин Ӯрда «зарбаи ҳалокатовар» расонид. Пояи давлате, ки ба сари Руси қадим ин қадар бадбахтиҳо оварда буд, дарҳам шикаст. Олтин Ӯрда пас аз соли 1395 яқинан рӯ ба таназзул ниҳод. Торумор гардидани Мамай соли 1380 дар корзори Куликово зарбаи нахуст ва ҳалқунанде буд, ки ба Олтин Ӯрда расонида шуд; шикасти назди Терек дар соли 1395 ва ҳоку туроб гардидани Сарой зарбаи дувум гардид. Темур бо Олтин Ӯрда баҳри манғиатҳои Осиёи Миёна мубориза бурда, бо князҳои Москва, ки дар бораи онҳо тасаввуроти равшане надошт, алоқа барқарор накарда буд, вале ў объективона на фақат барои Осиёи Миёна, балки барои Русия низ кори муфиде кард»¹² (ҳарчанд ки дар ҳамон соли 1395 якчанд шаҳрҳои ҷануби Русияро горат намуд).

Темур дар баробари мубориза бурдан бо Олтин Ӯрда амалиёти ҳарбиро ба муқобили Эрон вусъат дода, он ҷоро низ ба ҳайъати давлати императории худ дохил намуд. Вай инчунин ба хиндустан се мартаба ҳучум оварда, дар соли 1398

¹⁰Клавихо, 1881, с. 220.

¹¹Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., с. 316–373.

¹²Якубовский А. Ю., 1946 а, с. 64.

шахри Дехлиро ишғол кард ва ганцинахой зиёди онро ба ғорат бурда, дар соли 1399 ба Самарқанд баргашт. Соли дигар Темур дар хоки Сурия қувваҳои султони Мисрро торумор намуд ва соли 1402 дар муҳорибаи Анқара ба қӯшуни султон Боязид шикасти мӯҳлик ворид овард. Темур дар соли 1404 ба пойтаҳти худ - шахри Самарқанд бозгашт намуда, дар фикри истилои мамлакати Чин афтод ва бо ғайрати тамом тадорукоти ҳарбӣ дид, дар соли 1405 лашқари худро ба тарафи шарқ ҳаракат дод. Лекин ў ба максади худ нарасида, дар роҳ (дар Утрор) ногаҳон вафот кард.

Дар натиҷаи ин ҳама лашкаркашӣ ва футухоти пуршумор амир Темур муваффақ шуд, ки давлати императории бузурге тъйсис намояд. Давлати ў на фикат Мовароуннаҳр, Хоразм, мамлакатҳои соҳили баҳри Хазар (Каспий) ва хоки Афғонистони кунунӣ, балки Эрон, як қисми хиндустан, Ирок, навоҳии ҷанубии Қафқоз ва як қатор кишварҳои Осиёи ғарбири дар бар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро ҳарактери ғоратгарона доштанд. Масалан, вакте ки ў бо Тӯҳтамишҳон ҷанг мекард, ободиҳои лаби дарёи Волгаро чунон тороч ва ҳароб намуд, ки дар он ҷо қаҳтӣ ва гурунгай рӯй дод. Маҳалҳои ободи шимоли хиндустан низ ҷаҳшиёна ба ҳаробазор табдил дода шуданд. Ӯрдӯҳои яғмогари Темур аз ин сарзамин сарвати беандоза ба даст дароварда, пас аз рафтани худ факат шаҳру дехаҳои ҳароб, вабо ва гурунгагиро дар хиндустан бокӣ гузоштанд. Темур Арманистони пуродамро, чӣ навъе ки як шоҳид менависад, «бо қаҳтӣ, бо дами тег, бо асорат, бо азобу укубати гӯшношунида ва муомилаи ғайринсонии худ ба биёбон табдил дод».¹³

Темур дар вақти лашкаркашиҳои истилогарона аз дигар ҷаҳшиғарихои мудҳиши низ ҳуддорӣ намекард. Ў дар соли 1387 ҳангоми забт намудани шахри Исфаҳон ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сар бурида, аз сари онҳо «калламанора» созанд. Дар соли 1398 дар хиндустан бо амри ў 100 ҳазор нафар асирон ба қатл расонида шуданд. Вай дар соли 1401 дар Ди-мишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар қадоми онҳо як сари буридаи одамӣ оваранд. Сипас, аз ин сарҳо калламанора соҳтанд. Дар ҳуди ҳамон сол Темур шӯриши Бағдодро фурӯ нишонда, рӯзи иди қурбон ба аскаронаш амр кард, ки 90 ҳазор қасро қушта, аз сари онҳо 120 калламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон занон ва кӯдакони маъсум ва инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ҷаҳшиёна сар буриданд. Шарафиддин Алии Яздӣ пас аз марғи Темур дар «Зафарнома»-и худ навиштааст, ки дар доҳили давлати васеи императории Темур ин тарика «калламанораҳо» хеле зиёд буданд. Темур як шахри Осиёи Сағирро ишғол карда, фармон дод, ки ҳамаи кӯдаконро ба замин партофта, аз болои онҳо аспу ароба гузаронанд. Ин як навъ манзараи мудҳиши гӯштқӯбири мемонд, – навиштааст яке аз шоҳидони онзамона.

Воқеаҳои фочиавии Сабзавор (дар Ҳуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ин ҳама ҷаҳшиғарихои Темур камтар набуданд. Мардуми Сабзавор бар зидди ҳукмронии ҳуњкоронаи Темур шӯриши бардоштанд. Амир Темур дар соли 1383 ин шӯришро ҳобонида, аҳолии он чоро ба ҷазоҳои саҳттар аз марғ дучор кард: бо амри ў одамони зиндаро дар байнҳои хиштпораҳо гузошта ва аз болои онҳо оҳак ва гил рехта, деворҳои баланд соҳтанд. Чунин ҳодиса низ рӯй медод, ки аскарони Темур душманони асирафтодаро зинда ба зинда гӯр мекардаид. Ҳатто рӯзе бо амри Темур якбора 4 ҳазор кас бо ин азоби ғаҷеъ нест карда шуданд. «...Сиёсати Темур, – навишта

¹³Фома Мецопский, 1957, с. 62.

буд К.Маркс,— аз он иборат буд, ки ҳазорхо занону бачагон, мардону чавононро азобу шиканча дихад, қир кунад ва ба ин тариқа, дар ҳама чо воҳима андозад...».¹⁴

Бо ҳамин роҳ Темур кӯшиш мекард, ки аҳолии ба ғорат ва истисмори берраҳмона дучоркардаашро дар итоати худ нигоҳ дорад.

Манбаъҳои таъриҳӣ ба Темур чунин ҳикматеро нисбат додаанд: «Тамоми қитъаи маскуни олам сазовори он нест, ки бештар аз як подшоҳ дошта бошад».¹⁵ Дар ҳакиқат ҳам, Темур дар баробари тороч ва истисмор намудани аҳолии қишишварҳои забтшуда саъӣ мекард, ки ҳокимияти худро дар тамоми олам баркарор намояд. Вай аз нав ташкил кардани давлати императории азпоафтодаи мугулро мақсади асосии худ қарор дода буд. Аз ин рӯ, Темурро метавон муттаҳидкунандай давлати азҳампошидаи Чингизхон номид. Вале бояд хотирнишон кард, ки Темур ба анҷоми ин кор муваффақ нагардид. Ў дар мамлакатҳои таҳти тасарруфаш ҳатто усули идораи як қадар муттаҳидшаклеро ҳам ташкил карда натавонист.

Темур бо ўрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданиро ҳароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миён, ки асоси иқтидори давлати ўро ташкил медоданд, кӯшиш кард. Бо амри ў дар ин маҳалҳо корҳои обёйӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байнаннаҳрайн, Осиёи Сагир, Эрон ва хиндустан гурӯҳ-гурӯҳ устодон, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Иддаи зиёде аз одамони пешавару ҳунарманд, ҳодимони илм ва санъат ҳусусан ба пойтаҳти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд ҷамъ карда шуданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра ниҳоятдараҷа сабзид.

Амир Темур манфиатҳои табакаи болоии феодалони ба тичорат алоқаманд ва бозургононро дар назар дошта, дар бобати ба бузургтарин маркази тичоратӣ табдил ёфтани Самарқанд низ тадбирҳои лозимаро пешбинӣ намуд. Гонзалес де Клавихо дар ин бора чунин менависад: «Азбаски дар он ҷо (дар Самарқанд.— Б.Ғ.) барои ба тартиб фурӯҳтани ҳамаи чиз ҷои калоне мавҷуд набуд, подшоҳ фармон дод аз байни шаҳр кӯчае гузаронанд, ки дар ду тарафи он барои фурӯҳтани молҳо дуккон ва ҳаймаҳо бошанд».¹⁶

Ин кор бо усули хоси кордории Темур анҷом пазирафт. Бо фармони маъмурони ў ҳавлӣ ва дигар биноҳое, ки аз ҷои онҳо бояд роҳ мегузашт, аз байн бурда шуданд ва соҳибони ин биноҳо барои дур будан аз ногуориҳо ба ҳар сӯ гурехта рафтанд. «Кӯчай хеле калон соҳта шуд,— менависад Клавихо,— ки дар ду тарафи он дӯконҳо соҳта, ҳайма ва хиргоҳ зада буданд... рӯи кӯча ҳамчун тим пӯшида шуда, аз ҳар кучои он барои равшанӣ панҷароҳо гузашта буданд. Баробари тамом шудани кори соҳтмони ҳаймаҳо фавран тоҷирон дар он ҷой гирифта, ба фурӯҳтани ҳар гуна молу ашё шурӯъ намуданд».¹⁷

Темур меҳост роҳҳои тичоратӣ дубора ба воситаи Мовароуннаҳр баркарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тичоратӣ байни Аврупо ва шарқ, ки аз роҳи Олтин Ўрда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба ҳаробазор мубаддал гардонид, то ин ду шаҳр аҳамияти тичоратии худро гум кунанд.

¹⁴«Архиви Маркс ва Энгельс, ҷилди VI, с. 185.

¹⁵Шарафиддини Яздӣ, 1887, ҷилди I, с. 306.

¹⁶Клавихо, 1881, с. 316.

¹⁷{амон ҷо, с. 317

Пас аз он ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора баркарор кардани рохи тичорати чаҳонӣ дар Мовароуннаҳр мӯваффақ гардид.¹⁸ Акнун бо заргонон аз Эрон ба Султония омада ва аз он ҷо ба воситаи хирот ва Балх ба Самарқанд ва, сипас, ба воситаи Тароз ба Муғулистон мерафтанд.

Муборизаи сулолавии Темуриён

Пас аз марги Темур давлати бузурги императории ташкилкардаи ўз по афтола, Мовароуннаҳр ба саҳнаи муборизаҳои хунини сулолавӣ табдил ёфт. Темур ҳанӯз дар вакти ҳаёти худ давлатро дар байни фарзандонаш - Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳруҳ ва набераҳояш - Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улугбек тақсим намуда буд.

ҳанӯз аз фавти Темур якчанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар қадом аз Темуриён худро мустакил эълон карданд. Набераи Темур, ҳокими Тошканд-Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пештар аз писари Ҷаҳонгир - Пирмуҳаммад, ки ўро Темур ҷонишини худ таъин карда буд, омада ба пойтаҳти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Агарчи Пирмуҳаммад борҳо барои баркарор кардани ҳукуки худ кӯшиш намуд, вале мӯваффақият ба даст оварда натавонист ва ниҳоят дар соли 1406 ба қатл расид.

Ба Темуриён лозим омад, бо намояндагони сулолаҳои собиқ ҳам, ки Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд. Дар гарб ва шимоли гарбии Эрон намояндагони сулолаи туркмани Қарақуюнлу, дар Туркистон амир Ҳудодод ва шайх Нуриддин исён намуданд. ҳангоме ки дар соҳили дарёи Аму байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Ҳудодод кӯшуни муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овард. Ўз Самарқандро забт карда, ҳатто дар вакти муҳориба Халилсултонро асир гирифт.

Темуриён ба вазъияти хеле ҳавғоваре дучор гардиданд. Писари Темур - Шоҳруҳ, ки ҳокими хирот буда, исман вориси падари худ ҳисоб мешуд, фавран лашкар ҷамъ намуда, рохи Мовароуннаҳро пеш гирифт. Шоҳруҳ кӯшуни Ҳудододро торумор карда, худи ўро бо дasti ҷосусе ба қатл расонид ва Халилсултонро озод кард. Лекин вай Халилсултонро дигар аз ҳукуки вориси салтанат маҳрум соҳта, ўро ҳокими Рай таъин намуд ва идора кардани Самарқанд ва, умуман, Мовароуннаҳро дар соли 1409 ба писари понздаҳсолаи худ - Улугбек супорида, худ ба тарафи Эрон лашкар кашид. Ўз тадриҷан авлоди се писари бузурги Темур - фарзандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро дар соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ - Суғортомишро дар соли 1418 ҳокими Кобул, Фазнин ва Қандаҳор таъин намуд.

Дар зарфи ин муддат намояндагони сулолаи туркмани Қарақуюнлу ба иқтидори маълум соҳиб гардида, на факат ҳоки қабл аз футухоти Темур доштаашонро дубора ба даст дароварданд, балки ҳудуди қаламрави худро хеле вусъат доданд. Шоҳруҳ ба муқобили Қарақуюнлу се дафъа лашкар кашид, аммо ба ғалабаи қатъӣ мӯваффақ нагардида, ба сулҳ розӣ шуд ва идора кардани Озарбойҷонро дар соли 1436 ба Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намояндагони ин сулола voguzor намуд.

Дар замони ҳукмронии Шоҳруҳ (1405-1447) давлати Темур, бо вучуди хеле гум кардани ҳоки худ, ҳанӯз то як андоза иқтидори пешинаашро нигоҳ медошт.

¹⁸Дар мукотибаи Темур бо ҳукмронони давлатҳои Аврупои یаарбӣ-подшоҳи Франсия Карли VI ва подшоҳи Англия Генрихи IV масъалаи инкишофи тичорат мавғеи муҳимро ишиол менамояд. Ниг.: Умняков И. И., 1956; «Гаърихи Самарғанд», чилди I, 1969, с. 173-189

Зимнан, бояд хотирнишон кард, ки аз сарзамини таҳти тасарруфи Шоҳрух амалан ду давлат: яке давлати худи Шоҳрух бо марказаш ҳирот ва дигаре давлати Улугбек бо марказаш Самарқанд ба вучуд омад.¹⁹

хукмронии Улугбек

Вақте ки Шоҳрух писари понздаҳсолаи худ - Улугбекро хукмрони Самарқанд таъин кард, зимоми ҳокимиият амалан дар дасти сипаҳсолори номдор, ҳамразми Темур амир Шоҳмалик буд. Аз вакти ба таҳти нишастани Улугбек дере нагузашта, 20 апрели соли 1410 дигар сипаҳсолори темурӣ, ҳокими Туркистон бо қӯшуни сершуморе ба Самарқанд ҳамла овард. Улугбек маҷбур гардид, ки ҳамроҳи васии худ фирор намояд. Шоҳрух ба маҳзи воқиф шудан аз ин ҳодиса фавран бо лашкари зиёде роҳи Самарқандро пеш гирифт. Дар муҳориба феодали исёнкор саҳт шикаст хўрда, базӯр чон ба саломат бурд, vale пас аз ду сол оқибат күшта шуд.

ҳокимиияти Шоҳрух дар Осиёи Миёна комилан барқарор гардид.

Улугбек аз тобеият ба васӣ хеле дилгир шуда, ҳар гоҳ ба падари худ арз ме-кард, ки ўро аз васотат раҳо намояд. Чун вазъи сиёсӣ ҳам пас хондани Шоҳмалик-ро талаб мекард (ӯ дар байни ашрофзодагони Осиёи Миёна душмани бисёр пайдо карда буд), Шоҳрух ҳоҳиши писарашро ба ҷо овард. ҳамин тарика, аз соли 1411 Улугбеки ҳафдаҳсола на ин ки исман, балки амалан хукмрони Мовароуннаҳр гардид.

Дар ин маврид ҳам ҳокимиияти олий ҳамоно дар дасти Шоҳрух буд. Улугбек со-ле чанд бор барои саҷда ба ҳирот мерафт, доир ба муҳимтарин масоил ҳамеша маслиҳати падарро мегирифт, аз кардаҳояш ба ӯ ҳисобот медод ва ғ. Бо вучуди ин, ҳамзамононаш Улугбекро ҳокими мутеъ хисоб намекарданд. Ӯ тақрибан дар ҳар бобат амалан соҳибихтиёр буд, vale корро ба ҷое намерасонд, ки боиси бадгумо-нии падар ва ҳалалдор шудани муносибати байни онҳо гардад.

Улугбек дар соли 1414 ба муқобили ҳокими Фарғона - шаҳзода Аҳмад амалиёти муваффақиятноки ҳарбӣ гузаронида, қаламрави ўро ба мулки худ ҳамроҳ намуд ва пас аз чанде Қошғарро ҳам ба тасарруф даровард. Улугбекро, маҳсусан, ўзбеко-ни қувватгирифта ва Муғулистон ба ташвиш меандохтанд. Аввалҳо ӯ ба гузашта-ни гумоштаҳои худ дар сари ин давлатҳои қӯчнишин муваффақ гардид, vale байдар онҳо торафт аз итоати ӯ баромадан гирифтанд.

Соли 1425 Улугбек дар ноҳияи Иссиқкӯл ва наҳри Или амирони муғулистони-ро шикаст дода, ғаниматҳои зиёде ба даст даровард. Санги яшме, ки ба мақбараи Темур истифода шудааст, аз ҷумлаи ҳамин ғаниматҳост.²⁰ Боз як ёдгории ин воеа навиштаҷоти дараи Ҷелонӯтӣ (дар роҳи байни Ҷиззах ва Самарқанд) мебошад, ки дар он Улугбек аз юриши худ ва «аз он мардум сиҳат ва саломат ба ин ҷониб бар-гаштанашро» хабар додааст.²¹

Аmmo пас аз ду сол лашкари Улугбек аз ўзбекони бодиянишин саҳт шикаст хўрд, ки ба ин, беш аз ҳама, фориғболӣ ва белаёқатии худи Улугбек ва сардорони лашкари ӯ боис гардида буд. Ғолибон мамлакатро тамоман горат карданд. Шоҳрух бо қӯшуни сершумор ба қӯмаки писараш шитофт. Гунаҳкорони дар ҷанг ши-

¹⁹Таддиги муфассали таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Шоҳрух ба ғалами В.В.Бартолд тааллуг дорад (1964). Инчунин ниг.: Аҳмадов Б.А., 1965

²⁰Массон М. Е., 1948.

²¹Лерх П. И., 1870, с. 26.

кастхўрда бо калтак чазо дода шуданд. Улуғбек аз ҳокимият дур карда шуд. Вале падараш аз рўи илтифот ҳокимиятре боз ба ў пас гардонд.

Баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ накард ва он дастаҳое, ки ў ба муқобили бодиянишинҳо равона менамуд, одатан ба ягон муваффақиятне ноил намегардиданд. Ўзбекони бодиянишин на факат қисмати муҳими Хоразмро ишғол карданд, балки чандин бор ба Мовароуннаҳр ва музофотҳои шимолии Эрон ҳамла оварданд. Умуман, пирӯзиҳои ҷангӣ ба Улуғбек насиб нагардид.

Аз муҳимтарин тадбироти Улуғбек дар дохили давлат ислоҳоти пулии соли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба низом даровардани муомилоти пулий ва тичорат, ки ба андозае манфиатҳои аҳолии меҳнатиро низ ифода мекард, роли муబат бозид (доир ба ин ислоҳот поинтар батафсил сухан хоҳад рафт). Зоҳирян, дар аҳди Улуғбек андози замин назар ба давраи пас аз ў, яъне нимаи дувуми асри XV ҳаҷман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳ гуфтааст: «Улуғбек дар замони подшоҳии падари худ - Самарқанд ва Мовароуннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоят намуд».

Улуғбек аз Шоҳруҳ, ки мусулмони мутаассибе буда, вазифаи асосии худро фақат дар дақиқона ва айнан риоя намудани тамоми аҳкоми шариат ва ба ин амр маҷбур кардани табааҳои худ медонист, аз бисёр ҷиҳатҳо фарқ мекард. Дар шаҳри Ҳирот – пойтаҳти давлати темурии аҳди Шоҳруҳ қоидаҳои саҳт ва зӯҳду тақвои намунавӣ ҳукмфармо буд.

Дар айни замон дар ҳироти онвақта адабиёти бадей ва санъати тасвирӣ хеле равнақ пайдо намуд. Писари Шоҳруҳ шаҳзода Бойсунқар китобхонаи бузурге соҳта, бисёр ҳаттотони номӣ, котибҳо, сахҳофон, мусаввирон ва ҳатто мутаҳассисони соҳаи адабиётро ба ин ҷо ҷамъ овард. Ў дар баробари китобати матнҳои қадима ва нодир корҳои матншиносиро ҳам ба роҳ гузошт. Тахияи матни ҷомеи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки дар ин китобхона бо амри Бойсунқар анҷом ёфта буд, намунаи чунин иқдоми муҳиммest. Ғайр аз ин, ба матни мазкур муқаддимаи муқаммале низ навишта шуд. Ин нусхайи «Шоҳнома» то замони мо расидааст ва дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.²²

Аммо муҳити Самарқанд тамоман дигар буд. Дар ин ҷо ҳатто шайхулислом базмҳое меорост, ки занҳои ракқоса ширкат меварзиданд. Рӯзе яке аз пайравони мутаассиби шариат аз ў пурсид: «Шайхулисломи беислом, қадомин тарикати дин якҷо нишастан ва бо ҳам нӯшиданӣ марду занро раво медонад?»

Саргарми илмҳои дунявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ў ва аҳли таассубро боз ҳам тезутундтар намуд.

Аввалин мураббии Улуғбек дар овони кӯдакиаш қиссагӯ, шоир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ў устодони дигар низ пайдо кард, ки аз байни онҳо, маҳсусан Қозизодай Румӣ ва Ғиёсiddин шӯҳрати зиёде доштанд. Қозизодай Румиро «Афлотуни замон» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт вуқуфи комил дошт, забонҳои туркӣ, тоҷикӣ ва арабиро ба хубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт, илми мусикиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст, ҳамчунин нисбат ба илми тиб майлу рағбати зиёде аз худ зоҳир кардааст. Ў дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо зехни ҳориқулодда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузошт. Бо вуҷуди он ки ў қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти муқаммалеро соҳиб гардида буд, беш аз

²²Бартольд В. В., 1964 г, с. 120-121; Ромаскевич А. А., 1934, с. 14; Якубовский А. Ю., 1946, с. 20-21; Бертельс Е. Э., 1960, с. 169-170.

ҳама, риёзиёт ва, алалхусус, илми нучумро дўст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд. Ў тавонист дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонро ба Самарқанд чамъ карда, расадхонаи бо асбобҳои мумкаммал таҷхизонидашударо ба вуҷуд оварад. Самараи асосии кори ин расадхона, ки худи Улуғбек бевосита ширкат намудааст, ҷадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки барои ин ҷадвал навишта шудааст.²³

Бо фармоиши Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Фиждувон бисёр биноҳои бузургу мӯхташам соҳта шудаанд, ки мадрасаи машҳури регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.²⁴

Қатли Улуғбек. Низоъҳои феодалий

Улуғбек пас аз вафоти Шоҳруҳ (1447) муддате чанд шаҳри пойтахти ҳиротро ҷои истиқомати худ қарор дод. Вале дар ҳамин вакт ўзбекони бодиянишин ба Самарқанд ҳуҷум карда, шаҳрро ба муҳосира гирифтанд. Бинобар ин, Улуғбек маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр бозгардад. Дар роҳ ба дастаҳои душман дучор омада, аз қувваи аскарӣ талафоти зиёде дод. Ин боиси паст шудани эътибори ў гардид. Аҳолӣ, аз он ки ҳокимияти марказӣ иқтидори гирифтани пеши ҳуҷум ва ғоратгариҳои душманро надорад, изҳори норизогӣ мекард. Аз ин норизогии мардум истифода бурда, писари худи Улуғбек - Абдулатиф бо таҳрик ва ташвиқи рӯҳониёни иртиҷои исён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек тамоман шикаст ҳӯрда, аз таҳти салтанат фуроварда шуд. Ниҳоят, дар охири моҳи октябрி соли 1449 Улуғбек на бо розигӣ, балки бо фармони Абдулатиф ба қатл расид.

Абдулатиф дер боз орзуи соҳибӣ кардани тоҷу таҳтро дар дил мепарварид. Рӯҳониёни мутаассиби ислом ва шайхони тарикати дарвешӣ, ки Улуғбекро бад медианд, ин майлу иштиёқи салтанатҳоҳии вайро боз ҳам афзунтар мегардониданд. Бо ҳамин қасд Абдулатиф падарашро қушт ва барои тамоман эмин будан аз даъвои таҳти салтанат бародарашро ҳам нобуд соҳт. Лекин аз байн шаш моҳ нагузашта, худи ў ҳам аз тарафи сўйқасдкунандагони ҳарбӣ ба қатл расид. Пас аз ин муборизаи байни Темуриён бо қувваи нав шиддат ёфт. Аз низоъҳои байниҳудии ин ҳонадон тоифаҳои бодиянишин, ки мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат торафт бештар мегардид, истифода бурданд. Аз аҳли ҳонадони темурӣ ба Абӯсаид мұяссар гардид, ки бо кӯмаки қувваҳои муттаҳидаи тоифаи бодиянишини ўзбек бо сардории Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншоҳро дар Мовароуннаҳр дубора баркарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии султон Абӯсаид (1451-1469) ҳаёти илмӣ ва адабӣ рӯ ба таназзул ниҳода, ба ивази он таассути динӣ ривоҷ гирифт, нуфузи рӯҳониёни иртиҷоъпараст ва пайравони дарвешия беш аз пеш афзуд. На фақат Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр аҳамияти худро ҳамчун мамлакати пешқадами шарқ аз даст дод.

Мавқеи дарвешияи иртиҷои ба дарачае баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайҳи тарикати дарвешӣ, феодали хеле калон Ҳоча Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии чилсолаи Улуғбек ба ҳукмро-

²³Массон М. Е., 1941; Рорӣ-Ниёзов Т. Н., 1950; Шишкін В. А., 1953; Вороновский Д. Г., 1965; Рорӣ-Ниёзов Т. Н., 1965; Сироҷиддинов С. Ҳ., Матвievская Г. П., Шишкін В. А., 1965.

²⁴Пугаченкова Г. А., 1965.

нии чилсолаи Хоча Ахрор – яке аз тиратарин симоҳои таърихи ҳалқҳои Осиёи Миёна иваз гардид.

Дар миёнаи асри XV барои соҳиб шудан ба ҳокимияти олӣ дар Ҳурросон муборизаи шадид мерафт. Абӯсаид муваффақ гардид, ки таҳти хиротро ба даст дароварда, сарзамини пахновареро аз Тиёншон то Бағдод ва аз дашти Қирғиз то дарёи ҳинд ба зери ҳокимияти худ дароварад. Аммо ин иттиҳод аслан факат дар зоҳир буд, зоро ба муқобили чудоиҳоии феодалони қалон, ки амалан соҳибони комилҳуқуқи ноҳия ва вилоятҳои тамом ба шумор мерафтанд, мубориза кардан имкон надошт.²⁵

Муаррихи он замон Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи то чӣ андоза қувват пайдо кардани майлҳои ҷудоиталабии онвактаи феодалий, ҳусусан дар Ҳурросон, ба тарики зайл нақл менамояд: «Ачибтар аз ҳама ин ки ҳар як қалъаи дар он ҷониб воқеъшуда мулки ягон саркардае ҳисоб меёфт».

Мовароуннаҳр аз соли 1469 ба дasti фарзандони султон Абӯсаид гузашт ва Ҳурросон ба ихтиёри авлоди Умаршайх қарор гирифт. Бузургтарин намояндаи ин ҳонадон Султон ҳусайн ибни Мансур ибни Бойкаро буд, ки дар ҳирот ҳокимияти қавии худро барқарор намуда, муддати чил сол салтанат ронд.²⁶

2. ХОЧАГӢ.

МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Вазъи умумии ҳочагӣ ва истисмори дехқонон

Дар замони Темуриён вазъияти ҳочагии қишлоқ назар ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Ҷангҳои Темур ҳаробиовар буданд, ў мардуми бисёреро нобуд соҳт, ҳусусан дар шаҳру қишлоқҳои муқобилатнишондода ваҳшигариҳои бемислу монанде кард. Лекин, дар айни замон, вай барои барқарор намудани иншоотҳои обёрии вайронкардаи муғулҳо ва васеътар гардонидани майдонҳои қишт дар ҷанде аз вилоятҳои мамлакат баъзе тадбирҳо андешид. Сиёсати молиётии ў низ барои вусъат ва инкишофи зироат шароити нисбатан мусоид фароҳам овард. Темуриён (ғайр аз вақтҳои ҷанггу ҷидоли байниҳудӣ) асосан ин сиёсати муассиси давлати худро давом доданд.²⁷

Маълум аст, ки Темур дар воҳаи Марв, водии дарёи Мурғоб корҳои зиёди обёрий ташкил намуд. Ў фармуд, ки саркардаҳои ҳарбӣ ва шахсони олимансаб аз Мурғоб канал бароранд. Манбаъҳо аз ин қабил каналҳо 20-тоашро ном бурдаанд, ки аксари онҳо ба исми қалонтарин саркардаҳо ва соҳибмансабони аҳди темурӣ

²⁵ Дар аҳди Абӯсаид ҳамаи вилоятҳои ҷарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои угёнуси {инд, ки пештар як ғисмати давлати Темур ҳисоб мешуданд, ба дasti сулолаи туркмани Рарагуонлу даромаданд. Дар соли 1458 Ҷаҳоншоҳ ҳатто қӯшиш кард, ки {иротро забт намояд, вале ба ин муваффаг нагардид. Соли 1459 дар байни ў ва Абӯсаид муюхidae баста шуд, ки бар тиғи он ғисмати ҷарбии Эрон бар таҳти тасарруфи Ҷаҳоншоҳ монда, Ҳурросон ба ихтиёри Абӯсаид гузашт. Абӯсаид пас аз марғи Ҷаҳоншоҳ ҳост ҳокимияти давлати Темуриёнро дар ҷарбии Эрон дубора баргарор намояд, лекин ба ҷунун нияти худ расида натавонист: дар яке аз муҳорибаҳо ба дasti душмани худ асир афтода, қушта шуд (1469). Ба ин тарига, ғисмати ҷарбии Эрон ҳамоно дар дasti сулолаи Рарагуонлу бοғӣ монд.

²⁶ Бартольд В. В., 1964 е; Якубовский А. Ю., 1946.

²⁷ Жуковский В. А., 1894, с. 71; Бартольд В. В., 1964, с. 62; 1965 а, с.

151-152; 194-195; Махмудов Н., 1966, с. 13.

номида шудаанд. Баъдтар Шохрух дар бобати барқарор намудани садди асосии об, ки бо номи «Султонбанд» машхур буд, инчунин барои тоза кардани каналҳои лойзаркарда чораҳо дид. Қисмати зиёди заминҳои зироат дар воҳаи Марв бо ташаббуси Султон хусайн обёрий карда шуд. Корҳои обёрий дар баъзе дигар вилоятҳои мамлакат (масалан, дар навоҳии ҳирот ва Самарқанд) низ гузаронида шуданд. Дар замони Темуриён ҳар ташаббуси шахсии дар роҳи обёрий нишон додашуда мавриди тақдир карор мегирифт, касони заминҳои бекорхобидаро азхудкарда ба имтиёзҳо соҳиб мешуданд.

Як қатор масъалаҳои муҳими таърихи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнай аспри XV ҳанӯз ҳал нагардидааст ва баъзе аз онҳо, ҳатто пеш гузашта ҳам нашудааст. Аммо таърихшиносони советӣ роҷеъ ба муносибатҳои аграрии он замон таҳқиқоти зиёд ва самараноке анҷом додаанд,²⁸ ки тавассути он мумкин аст қонуниятҳои асосӣ, протсесҳо ва воқеаҳои ин давраро назар ба давраи гузашта пурратар ва равшантар баён кард.

Андози асосии замин дар замони Темур ва Темуриён ҳироҷ буд, ки ба ду шакл: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз маҳсул ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд.²⁹ Ҳироҷ асосан ба шакли мол рӯёnda шуда, ҳачми муайяне дошт. Аз рӯи баъзе мадракҳо, молиёти замин, одатан, як савуми ҳосилро ташкил мекард.

Дар сарчашмаҳо оварда шудааст, ки амалдоронро барои сӯиистеъмол ва ҳудсарона зиёд кардани ҳачми андоз ҷазо медодаанд, ғоҳо ҳатто мачбур ҳам мекардаанд, ки андози барзиёда ситонидашонро ба дехқонон баргардонанд. Баъзан ба муносибати ҷашиҳои вилоятҳои ҷудогона ба муддати ҷанд vakт az додани ҳироҷ озод карда мешудаанд.

Вале дар ҳуди ҳамон сарчашмаҳо иттилоъ дода мешавад, ки ҳусусан дар овони ҷанғҳои байниҳудӣ аз аҳолӣ дар як сол ҷанд бор ҳироҷ меғундоштанд ё ҳачми онро зиёд мекарданд ва илова бар навъҳои мавҷудаи он бо ихтиёри ҳуд молиёти меситониданд.

Ба ин муносибат шаҳодате, ки Давлатшоҳ дар бораи нормаи ҷамъ кардани ҳироҷи пулӣ (на аз ҳиссаи ҳосил, балки аз масоҳати муайяни замин) додааст, ҷолиби дикқат мебошад. Аз рӯи гуфтаҳои ў маълум мегардад, ки ин норма дар замони Улуғбек назар ба вакти таълифи Давлатшоҳ (1487) камтар будааст.³⁰

Аммо дар ҳусуси тағйироти ҳироҷи молӣ, ки чун ҳиссае аз ҳосил ситонида мешуд, ҳоло ҷизе маълум нест. Ба ҳар ҳол, ба вуқӯъ омадани ин тағйирот аз эҳтиимол дур нест, зеро тағйири нормаи ҳироҷ яқинан ба ҳамаи навъҳои он даҳл мекард.

Ғайр аз ҳироҷи оидоти замин дар аспри XV боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд дошт, ки ба ҳар яки он низ ранги қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба

²⁸ Азимҷонова С. А., 1954 ва 1957; Беленицкий А. М., 1945; Махмудов Н., 1966; Молчанов А. А., 1940; Чехович О. Д., 1965; Якубовский А. Ю., 1946 ва иайра.

²⁹ Аммо на ҳамеша ҳироҷи дар манбаъҳо ба тариги пул ифодаёфттаро ба таври меҳаникӣ шакли пулии даромади солонаи замин ҳисобидан мумкин аст. Масалан, ба гумони Н.Махмудов (1966, с. 70) ҳироҷе, ки яке аз ҳоқимон ба Темур мепардоҳт ё ҳуд ҳироҷе, ки гумоштаҳои Темур аз ҳироҷиундорандагони Ҳурросон ҷамъ карда, мебоист ба Самарқанд мерасониданд, шакли пулии ҳудро доштааст. Дар ин ҷо дар бораи ҷонғон, шакли пулии доштни даромади замин сухан рондан на он гадар ҷоиз аст. Ин ҷо шояд ҳамон ҳодисае зикр ёфта бошад, ки одатан ҳироҷро ба тариги мол ҷамъ карда ва аз рӯи арзиш ба пул гардонида, пулро ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ мефиристоданд.

³⁰ Бартольд В. В., 1964, с. 132; Чехович О. Д., 1965, с. 303–304 ва диг.

шакли мол аз мардум меситониданд. Чанде аз ҳамин қабил андозҳои иловагӣ маҳз барои таъмини маоши сохибмансабон муқаррар гардида буд. Ба дараҳтони мева низ андози маҳсусе мавҷуд буд, ки онро «сардараҳтӣ» меномиданд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо ҷорӣ карда буданд, бо номи «саршумор» дар асри XV ҳам вучуд дошт. Илова бар ин, ба сабаби дуд кардан низ андоз мегирифтанд, ки он бо номи «дудӣ» машҳур гардидааст. Дар қатори ин ҳама боз якчанд ӯҳдадориҳо ба зиммаи аҳолӣ гузашта мешуд, ки вазнинтарини онҳо андози почта-«улогӣ» (мувоғики он аҳолӣ мачбур буд, ки ба ҳар як қосид ва чопар асп ёфта дидҳад) ва «пешкаш» (ба тарики тӯхфа ва баҳшиш) ба шумор мерафт. Чун ба ин навъ ӯҳдадориҳо ҳадде муқаррар Nagarдида буд, барои сӯйистеъмол ва ҷабр имконоти васеъ фароҳам меомад. Бехуда Темур пешкашро тамоман бекор накарда буд. Фақат дар вакти ҷанг аз аҳолӣ андозҳои иловагии маҳсус гирифтанд мумкин буд, вале амалдорон ғоҳо ин қабил андозро дар айёми осоиштагӣ низ рӯёниданӣ мешуданд.

Дар замони Темуриён барзгаронро дар соҳтмон ва таъмири хисору қалъа, кофтан ва тоза кардани каналу корезҳо ва гайра кор мефармуданд, ки ин шакли мачбурият «бегорӣ» номида мешуд. Ин барои аҳли меҳнат бори аз ҳама вазнин буд, зеро ба ҷуз дигар ноговориҳо ононро аз кори асосиашон мемононд.

Ба ин тариқа, истисмори оммаи ҳалқ аз тарафи табакаи ҳоким умуман ба ҳадди ниҳоӣ расида буд. Бо вучуди ин, муҳаққиқон чунин факто, ки Темур ва байзе Темуриён дар сиёсати молиётии худ ба нормаҳои муайяншуда риоя мекарданд ва ҳатто ғоҳо пеши роҳи сӯйистеъмоли сохибмансабонро мегирифтанд, мунсифона ҳамчун амри мусбат донистаанд. Ин амр барои тараккиёти ҳочагии дехқонон ба дарачаи кофӣ шароити мусоид фароҳам наоварда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онро аз ҳаробии тамом нигоҳ дошт.

Бояд қайд кард, ки худи аҳолии шаҳру дехот низ хеле фаъол буд ва хусусан дар мавридҳои сӯйистеъмол ва андозгириҳои гайриқонуни маймурони хироҷ ба муқобили ҳокимијат дар шаклҳои муҳталиф изҳори эътиroz менамуданд. Баъзан оммаи дехқонон ба вилоятҳои дигар кӯчida мерафтанд ва аз ин сабаб ҳукumat мачбур мешуд, ки андозҳои аз норма зиёдаро бекор кунад. Дар сарчашмаҳо муқовимати ошкори оммаи ҳалқ, ки дар вакти ҷангҳои байниҳудии шаҳзодагони темурӣ аз андозҳои иловагии беохир ҳонаҳароб шуда буд, хотирнишон гардидааст. Масалан, вакте ки Султон хусайн Хуресонро забт карда, ба девони муставфӣ ду амалдори навро таъян намуд, онҳо ба сари аҳолӣ андозҳои иловагӣ бор карданд. Ҳалқи ҳирот бо ҷунон як қуввае эътиroz намуд, ки ба Султон хусайн лозим омад, ҳам ин андозҳоро бекор намояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур соҳад.

Ходисаи бекор кардани андозҳо ба мӯҳлатҳои гуногун боз ҷанд бор ба вуқӯй пайваст. Масалан, ба сабаби он ки аҳолии меҳнаткаш аз андозҳои зиёд ва хусусан аз худсарӣ ва сӯйистеъмоли маймурони хироҷ ба ниҳояти қашшоқӣ расида буд, андози таъмини маоши аскарӣ ҷандин маротиба бекор карда шуд. Темуриён барои баркарор намудани қудрати молиётпардозии аҳолӣ ба гузашт ва маҳрумиятҳои мувакқатӣ розӣ шуда, дар ин роҳ бо худсарии маймурон низ мубориза мебурданд. Дар сарчашмаҳо на факат ходисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маймурони худсар зикр ёфтааст.

Ба ин тартиб, молиёте, ки аз оммаи заҳматкаш ситонида мешуд, бори хеле вазнин ва миёншикане буд. Ин бори гарон байзе вактҳо, хусусан дар овони ҷангҳои байниҳудӣ, ки боиси ҷандин мартаба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва ҷорӣ намудани андозҳои нав мегардидаанд, боз ҳам афзунтар мешуд. Бар зам-

ми ин, сўиистемоли маъмурони хироч, ки фоидаи худро дар назар дошта, андозхоро аз норма зиёд чамъ мекарданд, як фалокати доимӣ хисоб меёфт. Бо вучуди ин, дар андозу молиёти асосӣ мавҷуд будани меъёри муайян ва кӯшишҳое, ки Темур ва баъзе Темуриён дар роҳи риоя намудани ин меъёр ва ба манфиати хазина пешгирий карданни худсарихои маъмурон ба ҳарҷ медоданд, умуман, вазъияти нисбатан мусоидеро фароҳам оварда буд.

Мумкин аст тахмин кард, ки то оғози аспи XV захирай заминҳои милкии дехқонон хеле кам гардид. Дар аҳди муғулҳо маҳз ҳамин навъ ҳочагиҳои милкии ноустувор мебоист дар навбати аввал ҳароб мешуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, дар аспи XV ба ҳар ҳол қисмати нисбатан имтиёзники дехқонон вучуд дашт. ҳаҷми молиёти асосие, ки онҳо аз даромади солонаи замин ба давлат мепардоҳтанд, камтар буд. Аммо онҳо, албатта, аз додани дигар навъҳои андоз озод набуданд. Оммаи асосии дехқононро, мисли пештара, иҷоранишинони саҳмкор ва барзгарони ҷамоатӣ ташкил мекарданд.

Агар мо барои аҳди муғулҳо аз ҳусуси мавҷудияти ҷамоати дехқонон ё ҳуд бақияҳои устувори он аз рӯи далел ва қаринаҳои зехнӣ сухан ронда бошем, пас барои аспи XV, ҳарчанд кам бошад ҳам, мадракҳои муайян мавҷуд аст. Е.А.Давидович аз рӯи мадракҳои аспи XVI муқаррар намуд, ки яке аз аломатҳои гайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо ё ҳуд бозмондаҳои яқини онҳо тақсимнашавандагии замини деҳот (қаряҳо) мебошад. ҳангоми ҳаридуфурӯш ва ё ба вақф баҳшидан қитъаҳои ҷудогонаро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд (аз ин рӯ, на ин ки ҳудуди як қитъа, балки ҳудуди умумии тамоми минтақа тавсиф мешуд), ки амалан сухан дар бораи андози оидоти солонаи ҳамаи минтақаи замини деҳот мерафт.³¹ Мисоли шабехи заминҳои тақсимнашавандаро мо метавонем барои аспи XV низ пайдо намоем. Чунончи, бар тибқи вақфномаи соли 1470 қарияи Ҷоиз ба вақф дода шуда, вале аз ин баҳшиш 1/24 таноб замини нотақсим ихроҷ гардида.³² Мувофиқи вақфномаи даври Темур, «сияки нотақсим»-и деҳаи Рифон ва «ҷоряки нотақсим»-и деҳаи Нитаи вилояти Самарқанд ба вақф баҳшида шуда буд. Дар айни замон, бар хилофи ин, нимаи деҳаи тақсимшуда низ зикр гардида, ҳудуди ин нима ба таври ҷудогони тавсиф мёбад. Дар ҳуди ҳамин вақфномаи даври Темур боз як навъи замин, ки ба зироати ҷамоатӣ марбут аст, зикр гардидааст. Ин токзорест, ки дар ихтиёри деҳа буда, замини «ҷамъияти муайян» номида мешуд.³³

Мазмун ва моҳияти конкрети заминдории ҷамоатӣ дар ин марҳила ҳанӯз маълум нест. Факат ҳамин равшан аст, ки ҳамаи аъзои ҷамоат нисбат ба замини он ҳукуки баробар доштанд ва, аз ин рӯ, ҳангоми ҳаридуфурӯш, баҳшиш ба вақф ва г. ягон қитъаи онро ҷудо кардан мумкин набуд. ҳатто ба токзор ҳам ҳукуки умумӣ вучуд дошт. Албатта, шудгору қишт ва парвариши зироат ба таври ҷудогони сурат мегирифт, яъне ҳар як узви ҷамоат дар ин кор ҳиссаи худро мегузошт, вале дар байни аъзои ҷамоат бо ҳудуди муайяне ҷудо шудани қитъаи замин маълум нест. Бешубҳа, ин заминҳо ба ҷамоат «ба таври абадӣ» тааллук доштанд, ки ин амри воқеӣ имтиёзи дехқони ҷамоатиро нисбат ба дехқони иҷоранишин нишон медиҳад. Ин ҳам қобили қайд аст, ки дехқони ҷамоатӣ, аз рӯи мадракҳои мавҷуда, оидоти заминро на факат ба давлат, балки ба соҳибони вақф ва шахсони ҷудогони заминдор низ мепардоҳтанд. Ба таври дигар гӯем, он вақт заминдории ҷамоатӣ ба категорияҳои гуногуни замин: заминҳои давлатӣ, вақф ва милкҳои феодалий даҳл ме-

³¹Давидович Е. А., 1961 а, с. 37.

³²Чехович О.Д., 1965 а, с. 346.

³³Чехович О.Д., 1951 а, с. 62, 65-66.

кард. Бинобар он дехкони чамоатиро фақат ба заминҳои давлатӣ алокаманд кардан нодуруст аст.

Қисми зиёди дехкононро иҷоранишинони саҳмкор ташкил медоданд. Дар вакфномаҳо таъкид шудааст, ки мӯҳлати ичора набояд аз се сол гузарад. Зарурати иваз кардани замини ичора боиси беш аз пеш афзудани фоидаи заминдорони иҷорагузор гардида буд.

Категорияҳои моликияти феодалон ба замин. Сујорғол дар асри XV

Замин ва об аз рӯи хуқуқи моликият ба ҳамон категорияҳое, ки собиқан вучуд доштанд, тақсим мешуд. Мо дар боло милкҳои дехкононро хотиррасон намудем. Дар давоми асри XV захираи заминҳои вакф, хусусан назар ба давраи гузашта, афзунтар гардид. Темур ва Темуриён фаъолияти бинокориро хеле вусъат доданд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва Эрон бо иморатҳои зиёди гуногун: мадраса, масҷид, мақбара, хонақоҳ ва гайра зеб ёфтанд. ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вакф соҳта мешуданд. Чанд вакфномаи маҳфузмонда инро собит менамоянд. Дар бораи дигар баҳшишҳои калон манбаъҳои хаттии нарратив маълумот медиҳанд.³⁴

Амволи вакф дар ихтиёри мутаваллӣ буд. Аксар вакт вакфгузорон худро ва авлодашонро мутаваллӣ таъин мекарданд. Муассисай махсусе буд, ки идораи вакфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Дар сари ин муассиса садр меистод. Дабирхонаи садр аз сарвати вакф молиёти махсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисай мазкур сарф карда мешуд. Амволи вакф аз чунин назорати садр ва молиёти ў фақат бо фармони маҳсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Воқеан ҳам садр ва маъмурони ў саъӣ мекарданд, ки аз оидоти вакф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин замина муборизаҳои тунду тезе ҳам ба вуқӯй меомад. Ба сабаби сӯйистемоли аз ҳад берун баъзе аз садрҳоро аз вазифа дур мекарданд.

Дигар навъҳои андозу молиёт аз ҳамаи заминҳои вакф, ба истиснои онҳое, ки бо амири маҳсуси подшоҳ аз пардоҳт озод шуда буданд, ба фоидаи ҳазинаи давлат ситонида мешуд. Дар замони салтанати Темуриён, хусусан дар аҳди Темур, ин тариқа озодкуниҳо аз пардоҳти молиёт бисёр воқеъ мегардид.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҳама бештар буд. Аммо чун дар замони Темуриён расми ба тариқи инъом ва подош тақсим карда додани замин хеле вусъат ёфт, фақат як ҳиссаи андози оидот ба ҳазинаи хукумати марказӣ доҳил мешуд. Сујорғоли асри XV ягона ва дар як шакли мустақим набуд. Дар ин давра ҳам мисли пештара навъҳои муҳталифи подош вучуд дошт, ки акнун ҳамаи онҳоро сујорғол мегуфтанд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули сујорғол милки хосаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Онҳо дар шаҳру вилоятои бузурги ҳамчун инъом бадастовардаи худ амалан соҳибихтиёри комил буданд. Ин тариқа инъомро баъзан мансабдорони калон низ соҳиб мешуданд ва дар вилояту шаҳрҳо ба таҷрири худ хукмфармой мекарданд. Дар амал ҳамаи ин сујорғолҳо аксаран хуусисияти меросӣ ҳам ба худ гирифта буданд. Аз ин рӯ, гоҳо онҳоро сујорғолҳои «абадӣ» меномаданд. Вале бояд қайд кард, ки ирсият як ҷузъи чудонашавандай ин қабил сујорғолҳои бузург набуд. Вакте ки ин сујорғолҳоро ба мерос гузоштани мешуданд, хукумати марказӣ онро бо санади чудогона ба расмият медаровард. ҳамчун-

³⁴Мигдори зиёди ин габил мадракҳоро Н. Махмудов (1966, с. 56–59) ҷамъ овардааст.

нин маҳдудиятхои дигаре низ мавҷуд буданд. Баъзан соҳиби суюргол кисми даромади вилояти худро мебоист ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. ҳукумати марказӣ дар баъзе мавридиҳо масунияти казой ва маъмурии соҳибони суюрголро маҳдуд намуд, барои ҳаллу фасли муҳимтарин масоил маъмурони худро ба назди онҳо мефирристонид. Гоҳо ин суюрголҳо тамоман кашида гирифта ва ё ҳачман кам карда мешуданд.

Дар айни замон чунин воқеъ мешуд, ки соҳибони суюргол амалан ба ҳукмрони соҳибихтиёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ az муборизаи зидди онҳо очиз мегардид.

Ҳамин тариқа, ҳатто қалонтарин суюрголҳои асри XV az ҷиҳати мазмун ва моҳияти худ якхела набуданд.

Дар баробари ин навъ суюрголҳои қалон суюрголҳои хурд ҳам вуҷуд доштанд, ки ҳукуки соҳибонашон az бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар замони Темуриён ва ҳусусан дар аҳди худи Темур аксар вақт сипаҳсолорон, ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг корнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюргол мушарраф мегардиданд. Ин суюрголҳо ҳачман хеле гуногун буда, метавонистанд az вилояти қалон то дехаи хурде бошанд. Баъзан шаҳси рӯҳонӣ ҳам соҳиби суюргол мешуд. Умуман, ҳамаи инъоми подошҳо, az ҷумла, тӯхфаи пуркимат ҳам бо истилоҳи «суюргол» ифода мейфт.

Захираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашрофӣ ва динӣ тааллук доштанд, хеле қалон буд. Сарчашмаҳо номи як қатор ашҳосеро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургеро фаро гирифта ва беш az пеш вусъат мёфтанд. Ба тариқи мисол амлости Ҳоча Ахрорро метавон ном бурд.³⁵ Ба ў 1300 қитъаи замин дар вилоятиҳои муҳталифи Осиёи Миёна тааллук доштанд. Албаттага, ин қитъа на az пораҳои хурди замин, балки az минтақаҳои тамоме иборат буданд. Ушронае (яъне андози оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Ҳоча Ахрор az заминҳои дар як худи вилояти Самарқанд доштаи худ ба давлат мепардоҳт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб қунем, ин миқдор ба 1600 тонна ғалла баробар ҳоҳад шуд.³⁶ Аз ин чунин бармеояд, ки қисмати асосии оидоти заминҳо ба фоидай Ҳоча Ахрор az рӯи ҳисоби камтарин (агар қисмати асосии оидоти замин 0,3 ҳиссаи маҳсул дониста шавад) беш az 0,2 ҳиссаи маҳсул, яъне 3200 тонна ғалла ҳоҳад шуд.

Вақте ки дафтардорони Ҳоча Ахрор рӯзе барои ҳисбот додан гирд омаданд, az гуфтаҳои онҳо маълум гардид, ки аксарашон 30-40 ҳазор ботманӣ ғалла ҷамъ кардаанд ва камтарин миқдори ғаллаи ҷамъоварикардаи онҳо ба 10 ҳазор ботман мерасад. Даромади пулие, ки онҳо az боғу полизҳо ба даст овардаанд, az ин ҳисоб берун аст. Дар ин ҷо равшан нест, ки қадом ботман ба назар дошта шудааст. Агар ботмани Самарқанд бошад, ки ҳар яке баробари 20 кг аст, пас маълум мешавад, ки ҳар як дафтардор az 200 то 800 тонна ғалла ҷамъ оварда будааст.

Az оидоти заминҳои милк факат як ҳиссааш ба давлат тааллук дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва динӣ az чунин ӯҳдадорӣ, яъне az пардоҳти як ҳиссаи оидот ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд. Ин ғуна озодшавиҳо ба василаи ярлики тарҳонӣ ба расмият медаромад. Феодалони қалоне, ки ба мақоми тарҳон мерасиданд, боз ҳукуки иловагиро соҳиб мешуданд: онҳо ва авлодашон az ҷазои нӯҳ ғуноҳ озод мегардиданд, онҳо бе ҳеч мамониат ба

³⁵Набиев Р. Н., 1968, с. 35 ва мобаъд.

³⁶Давидович Е. А., 1970, с. 90. Дигар муҳаггион як манро 8 пуд ҳисоб кардаанд, ки нодуруст аст.

назди подшоҳ даромада метавонистанд. Вале касоне ҳам, ки умуман аз пардохти андозҳои давлат озод карда мешуданд, ба ҳуд унвони «тархон»-ро мегирифтанд. Чунин унвон барои як муддати муайян ба сокинони тамоми як шаҳр ва вилоят низ дода мешуд.

Мо намедонем, ки дар асри XV протсесси пайдоиши моликияти комил ба замин бо чӣ суръате ба амал меомад, вале ҳаминаш маълум аст, ки ин ҳодиса дар ҳакикат рӯй медод. Моликияти комил ба замин чунин маънӣ дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милки ҳудро, бидуни он ки ягон хиссаашро ба давлат дихад, ҳуд соҳиб мешуд ва дар ин маврид вай на аз ҳуқуки тархонӣ, балки аз ҳуқуки молики комили замин истифода менамуд. Дар сарчашмаҳои хаттии замони баъдина ин категорияи замин бо номи «милки ҳурри ҳолис» зикр ёфтааст. Роҳи асосии ташкил ва такмили ин категорияи замин дар байни соҳиби мулки ҳусусӣ ва давлат аз рӯи ҳиссаи оидоти ба онҳо муқарраршуда тақсим намудани заминҳои милк буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милк аз се ду ҳиссаи оидот ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд. Акнун пас аз ин тақсимот ҳам давлат аз се ду ҳиссаи заминро гирифт (ва ин қисмат ба категорияи заминҳои давлатӣ дохил шуд), соҳиби мулки ҳусусӣ бошад, аз се як ҳиссаи онро ба даст овард (ва ин қисмат моликияти комили ў гардид). Дар бораи чунин тариқаи тақсими каналҳо санади мансуб ба охири асри XV мавҷуд аст,³⁷ ки дар он барои ифодаи мағҳуми нисбат ба канал моликияти комил пайдо карданӣ феодал истилоҳи «мутлақ» кор фармуда шудааст. Аз ин рӯ, моликияти комилро метавон моликияти мутлақ ҳам номид.

Тичорат

Падидай аз ҳама шоёни таваҷҷӯҳи ҳаёти иқтисодии асри XV дарачаи баланди тараққиёти қасбу ҳунар ва тичорати пулии дохилӣ буд. Чӣ навъе ки аз таҳқики қиёсии мадракҳои сиккашиносии асрҳои IX-XVIII маълум гардид, маҳз дар асри XV, алалхусус, дар ҷоряки охири он ва ҷоряки аввали асри XVI муносабати молию пули ба ҳадди ниҳоии тараққиёти ҳуд расида буд. Маҳз дар ҳамин вақт ҳам ҳаҷми умумии истеҳсоли мол ва ҳам вазни ҳоси истеҳсоли молҳои сермасриф бағоят афзун гардид. Маҳз дар ҳамин вақт табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ҳам (ҳусусан, деҳаҳои назди шаҳрҳои калон) ба муносабатҳои молию пули қашида шуданд. ҳеч вақт, на дар гузашта ва на дар давраҳои минбаъда, ҳатто то замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна истеҳсоли мол, тичорати пули ва андозаи ба муносабати молию пули қашида шудани табақаҳои васеи аҳолӣ ба дарачаи онвакта нарасидааст.³⁸

Тахассуси маҳдуд пайдо кардан дар соҳаи қасбу ҳунар, ки афзоиши ҳосилномии меҳнат ва имконияти хеле вусъат додани ҳаҷми истеҳсоли молро таъмин мемонамуд, бо ҳамин амри воеӣ робитай бевосита дорад.³⁹

Тичорати пули дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯй мепайваст. Ислоҳоти пулие, ки Улугбек дар соли 1428 ҷорӣ кард, аз ин ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Максади асосӣ аз ин ислоҳот барои савдои чаканаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид буд, ки ба ин беш аз ҳама сокинони оддии шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд.

³⁷Махмудов Н., 1966, с. 52-58

³⁸Давидович Е. А., 1965, с. 83-91

³⁹Беленицкий А.М., 1940, с. 44.

Мазмун ва моҳияти ислоҳот аз қарори зайл иборат буд:⁴⁰ дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор сокит карда шуд. Дорандагони ин пул метавонистанд, онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда якбора дар чандин шаҳрҳо: дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шоҳрухия, Андичон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб зада шуданд. Пас аз анҷоми муовизаи пул зарби сиккаҳои мисӣ факат дар Бухоро ба амал омада, зарробҳонаи дигар шаҳрҳо баста шуд. Бухоро дар зарфи чандин сол (то қатли Улугбек ва пас аз он ҳам) сиккаҳои мисии якхела мебаровард, ки ҳатто санаи зарби онҳо тағиیر намеёфт: дар ин сиккаҳо, сарфи назар аз соли зарби онҳо, ҳамеша ҳамон як санаи содир гардидан фармони ислоҳоти Улугбек сабт меёфт. ҳамин пулҳои Бухоро тиҷорати тамоми давлати осиёимиёнагии Темуриёнро бо як мизон таъмин менамуданд. Бо ин пул дар ҳамаи гӯшаву канори Осиёи Миёна мол ҳаридан мумкин буд. Шакли ягонаи онҳо ҳар гуна мамониатро дар муомилот аз байн бурда, пеши роҳи сўнистъемол ва қаллобиро масдуд мекард. Чунин ташкили тиҷорати пулӣ барои феодализм ҳодисаи хеле кам воқеъшавандга ва ғайритипист. Ин ислоҳот ба талаботи объективии тиҷорати доҳилӣ ниҳоятдарача мувоғиқ афтода буд. Истеҳсоли фаровони молҳо барои истеъмолкунданаи oddī ба низоми муайян даровардани гардиши маҳз сиккаҳои мисиро тақозо менамуд, ки ин кори муҳимро ислоҳоти Улугбек анҷом дод. Ҷорӣ гардидан ин ислоҳот ва муваффақияти он, дар навбати худ, барои инкишофи минбаъдаи тиҷорати доираи гардиши молҳои сермаслиф шароити мусоид муҳайё соҳт.

Қобили қайд аст, ки баъдҳо, ҳусусан дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке ба таври худ сиккаҳои худро бароварда, ба мақсади ҳар чӣ бештар фоида ситонидан ба ҳар гуна найрангу қаллобӣ роҳ кушоданд. Алалхусус, ҳокими хисор - Хусравшоҳ бо сиккаҳои мисӣ хеле густоҳона амал мекард. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул сар зада, ўро маҷбур намуд, ки дар соли 1501 ислоҳот гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти хисор ба чои сиккаҳои мухталиф ва беътиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Ҳусравшоҳ ба тағиیر додани гардиши ин пули нав дигар чуръат намекард. Зарробҳонаи шаҳрҳои хурд баста шуд. Акнун сиккаҳои мисӣ факат дар хисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд, ки маҳсули зарробҳонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои қулай ва осонтар намудани тиҷорат сиккаҳоро ба се арзиш – яқдинора (он вақтҳо сиккай мисиро динор мегуфтанд), дудинора ва тангай майда зарб мезаданд.⁴¹

Дар асри XV тиҷорати байналхалқӣ низ бисёр равнак пайдо намуд. Темур ва Темуриён барои ривоҷ ва вусъати робитаҳои тиҷоратӣ бо кишварҳои гуногун хеле саъю қӯшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур ҳатто ба подшоҳони Франсия ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷиронро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Дар сарчашмаҳои он замон роҷеъ ба сафорати ҳайъати намояндагӣ ба кишварҳои гуногун хабарҳои хеле зиёд дарҷ ёфтааст. Ба ҳирот – пойтакти Темуриён низ аз ҳар гӯшаву канор сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Ҳурросон молҳои гуногуни хориҷиро ҳаридан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба ҳориҷа содир мегардид. Тиҷорати байналхалқӣ яке аз ангезаҳои инкишофи баъзе намудҳои қасбу ҳунар ва афзоши ҳаҷми истеҳсоли онҳо ба шумор мерафт ва ҳамчунин ба ривоҷи тиҷорати доҳилӣ низ таъсири мусабат мерасонид.

⁴⁰Давидович Е. А., 1965, с. 274-299.

⁴¹Давидович Е. А., 1965 б, с. 44–48

Шаҳр ва қасбу ҳунар

Махз дар асри XV ва ибтидои асри XVI ба болотарин ҳадди тараққиёти худ расидани муносибатҳои моливу пулӣ як ҳодисаи чудогона ва мунфарид набуд. Вай ҳамон мавкеи дар ҳаёти шаҳрҳои онвақтаи Осиёи Миёна ишғолкардаи ин муддатро аён намуда, аз пешрафтҳои он давра гувоҳӣ медиҳад. Барои ҳаматарафа таҳқиқ кардани он чи ки шаҳри асри XV аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзи андом менамуд, мутаассифона, мадракҳои кофӣ ҳанӯз ҷамъ нагардидаанд. Мо дар дasti худ фақат микдори каме аз тадқиқотеро дорем, ки ба масъалаҳои алоҳида бахшида шудаанд. Аммо ҳамин мадракҳои нокис ва мушоҳидаҳои чудогона ҳам имкон медиҳанд чунин ҳулоса барорем, ки тамоми мухолифатҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодии шаҳр ҳамчун як ҳалқаи зиддифеодалий, дар силсилаи соҳти феодалий ҳамоно дар асрҳои XV-XVI ниҳоятдараҷа тундузет гардида буданд.

Аз як ҷиҳат, фаъолшавии табакаҳои миёна ва поёни шаҳр ба назар мерасад. Муҳаққикон хотирнишон кардаанд, ки шаклҳои истисмори дар аҳди мугулҳо маъмулгардидаи аҳли қасбу ҳунар, ки то ҳолати мамлукӣ ва ғуломӣ расида буданд, дар асри XV комилан аз байн нарафта бошад ҳам, вале аҳамияти худро торафт аз даст медод. Акнун симои асосии пешаварӣ қосиби озод ва шакли асосии ташкилоти пешаварон коргоҳи умумии қосибон мегардад. А.М.Беленицкий дуруст қайд кардааст, ки коргоҳҳои умумии қосибон дар асри XV устувор гардида, аҳамияти онҳо ҳеле боло рафт. Яке аз аломатҳои зоҳирӣ аҳамияти ин коргоҳҳо дар ҳаёти шаҳр иштироки муташаккилони онҳо дар ҷаҳонҳоест, ки Темур ва Темуриён барпо мекарданд. ҳар як коргоҳи қосибон дар ин ҷаҳонҳо ба сари худ ширкат менамуд.⁴²

Тадқики идеологияи ин давра, ки дар адабиёти бадей ва, умуман, дар ҳаёти маданий акс ёфтааст, материали боз ҳам конкреттар ва боварибаҳштар медиҳад. А.Н.Болдирев далелу санадҳои фаровонеро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба таври қонеъкунанда нишон дод, ки нимаи дувуми асри XV (алалхусус, охири асри XV ва аввали асри XVI) бо вусъат пайдо кардани базаи иҷтимоии ҳаёти маданий ва эҷоди бадей тавсиф меёбад. Табакаи миёнаи аҳолии шаҳр – пешаварон ва бозаргонон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳои истеъмолкунанда ва оғарандай сарватҳои маданий мегарданд. Дар тазқираҳои он замон, аз ҷумла дар ёддоштҳои Восифӣ бисёр шоирони аз байнҳи қосибон, бозаргонон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати ҳеле қами онҳо шоири қасбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеъру шоирий дилбастагӣ дошта, истеъдод ва соатҳои фароғати худро ба шеърҳонӣ ва шеъргӯй мебаҳшидаанд. Акнун шоирон, навозандагон ва базлагӯён на факат дар боргоҳи аъёну ашроф ҷамъ меомаданд, балки дар дӯконҳои саҳроӣ ва китобфурӯшӣ, дар коргоҳи қосибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, мачлиси шеърҳонӣ ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин қабил маҳфилҳои адабӣ ва ҳунарӣ дар хирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳо дигари давлати Темуриён ба вучуд омада буданд.

Боз муҳимтар ин аст, ки идеологияи шаҳр, ақида ва мафкураи табакаҳои миёнаи шаҳрнишинон дар ҳуди адабиёти бадей низ инъикос мёфт. Ҳатто махсус «назми доираи ҳунармандон» ба вучуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии қосибон ташкил мекард ва дар ин қабил шеърҳо лугату истилоҳоти қасбу ҳунар ба таври фаровон истифода мешуд. Идеологияи шаҳр, ҷаҳонбинии

⁴²Беленицкий А. М., 1940 а, с. 189 ва мобаъд.

нисбат ба феодализм мухолифи он дар осори барчастатарин намояндагони равияи пешқадами адабиёти асрхои XV-XVI инъикоси худро пайдо намудааст.⁴³

Аз ҷиҳати дигар, шаҳри асрхои XV-XVI ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, дар он шаклҳои соф феодалии истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Ин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҳаёти шаҳр дар асоси мадракҳои асри XV ҳубтар тадқиқ шудааст,⁴⁴ вале мадракҳои маълуми асри XV низ ба он шабоҳати комил дорад, аз ин рӯ, ба ин ду аср метавон як тавсифи умумӣ дод. Мо дар шаҳр низ мисли деҳот ҳамон категорияҳои моликияти заминро дучор меорем. Қисмати асосии замин дар ихтиёри давлат ва ё феодалони ашроғино динӣ (ҳамчунин аҳли хонадони салтанатӣ) буд. Аммо ба истеҳсолкундандаи бевосита фақат як қисмати ноҷизи он тааллук дошт. Аз ин чунин бармеояд, ки дар шаҳр истеҳсолкундандаи бевосита, агар дӯкон, коргоҳ ва ё манзили ў на дар замини худаш, балки дар замини давлат, вакф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи ичораи заминро мепардоҳт. Аз ин лиҳоз дар байни сокини шаҳр ва деҳкон тафовуте мавҷуд набуд.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳо, на фақат замин, балки бисёр муассисаҳои тичоратӣ ҳам ба феодалон тааллук дошт. Протсесси якҷоякунии муассисаҳои хунармандию тичоратӣ ва ҳатто биноҳои иқоматӣ хеле босуръат давом мекард. Аз ин чунин бармеояд, ки қосибон ва дӯкондорони камбизоат на фақат заминро, балки ҳатто коргоҳ, дӯкон ва манзилро ҳам ба ичора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеъ шудани онҳо мегардид. Ин тобеият боз аз он сабаб ҳам гаронтар менамуд, ки дар шаҳр ба як даст ҷамъ омадани замин ва биноҳо ба ҳар ранг сурат мегирифт. Масалан, истеҳсолкундандаи бевосита метавонист дӯкони вакфери ичора гирад, ки дар замини милке воқеъ шудааст, ё баръакс.

Дигар шаклҳои соф феодалии истисмор низ ҳанӯз мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Муҳит ва ҳайъати қосибон якранг набуд. Ба ҷуз қосибони озод гурӯже ҳам вуҷуд дошт, ки дар дараҷаҳои гуногуни тобеияти «ғайрииқтисодӣ» қарор гирифта буд. Қисми пешаварони аз қишиварҳои дигар оваронидан Темур амалан дар вазъияти гуломӣ умр ба сар мебурданд. Мадракҳое, ки шаклҳои тобеияти баъзе гурӯҳҳои аслиҳасозонро аён месозанд, боз ҳам муҳимтаранд. Бар тибқи як фармон, гурӯҳи ин қабил қосибон ба ихтиёри сардори кӯрхона дода шуд ва ў мудоҳила қунанд ва аз ин қосибон андоз бигиранд. Шакли дигари тобеият ба баъзе гурӯҳҳои қосибоне даҳл мекард, ки хидмати дарборро дар зимма доштанд. Ин қосибон дар коргоҳи умумӣ ҷамъ омада, таҳти роҳбарии ҳалифа кор мекарданд. Ҳалифа, ки аз тарафи ҳукumat таъин мешуд, корро ташкил мекард ва ба сифати он назорат менамуд. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт. Қайд кардан муҳим аст, ки ҳалифаҳои ҳатто ҳамон коргоҳҳои озодро, ки барои бозор кор мекарданд, худи қосибон интиҳоб накарда, балки ҳукumat таъин менамуд.⁴⁵

Боз як аломати асосӣ ин аст, ки аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он андозҳоеро, ки аз аҳолии деҳот ситонида мешуд (аз қабили андози сарона ё дудпӯлий), мепардоҳтанд. Онҳо ҳатто аз корҳои иҷборӣ ҳам озод набуданд.

Илова бар ин, албатта, андозҳои бевоситаи тичорат ва қасбу ҳунар вуҷуд доштанд. Дар асри XV чунин андози асосии аз муғулҳо меросмонда «тамға» номида

⁴³Болдырев А. Н., 1957, с. 253 ва мобаъд.

⁴⁴Иванов П. П., 1954, с. 42–43; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

⁴⁵Беленицкий А. М., 1940, с. 45–46.

мешуд. Аз рӯи баъзе далелҳои ғайримустаким, ҳаҷми тамға хеле калон буд. Вале дар ин что аз ҳама диккатангез он аст, ки феодалон мухолифи ин навъ андоз буданд. Аз чумла, феодалони динӣ, бо баҳонаи ин ки тамға андози ғайришаръист, ба муқобили он бо қатъият мубориза мебурданд. Аммо дар асл ин аксуламали феодалон сабабҳои иқтисодӣ дошт – ин навъ андоз бар хилофи манфиати синфии онҳо буд. Ба феодалон факат тарзҳои соғ феодалии истисмори шаҳр, қасбу ҳунар ва тичорат, ки аз онҳо даромади зиёде ба даст меоварданд, мувофиқат мекард, аммо дигар шаклҳои истисморе, ки ба онҳо зиён мерасонид, ба ҳеч ваҷҳ муносиб намафотд.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ҳудидоракуни ҳақиқӣ набуд. Шаҳрро қоимақоме, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Шаҳрҳо ҳамеша василаи инъому подошҳои феодалӣ ба шумор мерафтанд.

Ба ин тарика, мухолифати асосии ҳаёти иҷтимоию иқтисодии шаҳрҳо, ки алаљхусус, дар ҷоряки охири асри XV ва ҷоряки аввали асри XVI шиддат пайдо намуд, аз қарори зайл иборат буд. Аз як тараф, таракқиёти прогрессивии шаҳрҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар риштаи қасбу ҳунар, вусъати беназири тавлиди коло, вазни ҳоси баланди истеҳсоли молҳои мавриди масрафи умум, ба муносибати молӣ ва пулӣ қашида шудани аксари аҳолии шаҳр ва қисман дехот, фаъолтар гардидани табақаи миёнаи шаҳр ва дар заминай ин ҳама ҳодисоти мухим ба зуҳур омадани падидаҳои навин дар соҳаи маданият. Аз тарафи дигар, омилҳои ба таракқиёти шаҳрҳо мамонияткунанда, аз қабили истисмори хеле саҳти аҳолии меҳнаткаши шаҳр ва боло рафтани шаклҳои феодалии истисмор; ба дasti ҳамон як феодал даромадани моликияти ҳам қишлоқ ва ҳам шаҳр; ба ихтиёри ҳамон як феодали ашрофӣ ё динӣ–молики заминҳои шаҳру дехот гузаштани биноҳои тичоратио пешаварӣ, яъне (бо андак истисно) ба ҳам омехтани табақаи болои тоҷирону судхӯрони шаҳр ва ашрофи заминдор; шаклҳои феодалии идораи шаҳр.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳо тадқики амиқи конкретио таърихиро талаబ менамоянд. Муарриҳон ба таҳқики шаҳрҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои иҷтимоию иқтисодии онҳо, назар ба муносибатҳои аграрӣ, дикқати хеле кам мабзул медоранд. Асарҳое, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи ҳаёти шаҳр бахшида шуда бошанд, дар фосилаи солҳои зиёд ва ҳатто даҳсолаҳо ба вучуд меоянд. Ҳол он ки ин, қабл аз ҳама, аз нӯқтаи назари омӯзиши ҷиҳатҳои ба ҳуд ҳоси феодализми Осиёи Миёна, сабаб ва моҳияти ҳусусияти заволи он аз масъалаҳои хеле мухим ҳисоб мейбад.

3. МАДАНИЯТ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Аз асри XV ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои мӯҳташами меъморӣ боқӣ мондааст, вале ин фақат як қисмати камест аз он чи ки дар он даврони таъриҳи ба вучуд омада буд. Темур ва Темуриён соҳтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат медоранд ва феодалони сарватманд дар ин кор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Ҳусусан дар ду поитахти давлати темурӣ – Самарқанд ва хирот бинокорӣ ба авчи ҳуд расида буд. Аммо бисёр шаҳрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову мучаллал ороста гардиданд.⁴⁶

⁴⁶Доир ба санъати меъмории давраи Темуриён тадғигот ва нашрияҳои зиёде мавҷуданд, ки мо аз ин ҷумла асарҳои умумӣ ва ҷамъбастии зеринро гайд мекунем: Булатов М. С., 1969;

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оқса-рои Шахрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст.⁴⁷ Бо вучуди ин, аз таъриifu тавсифи пурвачди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истеъдод ва маҳорати меъморон, ороишгарон ва бοғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ў ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамом бοғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месоҳтанд. Ин бοғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба китъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дараҳтони сара бо завқу салиқаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу истаҳроҳи пуроб ва ҷӯйҳои шиддирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои бοғро серун ва форам мекарданд ва ин манзараи фараҳбахш саҳнаи сайргоҳи дилфиреберо ба назар ҷилвагар месоҳт; дар дарунтари бοғ қӯшки бошуқӯҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро мейфт.⁴⁸

Дар бораи осори меъмории граждани ҳам асосан ба воситаи сарчашмаҳои хаттӣ метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо соҳтмони ин навъ биноҳо ба миқёси вasseъ анҷом мейфт. Масалан, дар Самарқанд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҷои умрону обод табдил дода шуд. Клавихо ҳатто аз дидани соҳтмони нотамоми ин бозори хиёбонии току равоқдор ва панҷаракоришиуда ба ваҷд омада, онро хеле таъриfu тавсиф намудааст. Шоҳруҳ ҳам дар хирот ҳамин гуна як бозоре соҳт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабакаи дӯконҳо соҳта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷранок пӯшонида буданд, дар маҳалли яқдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарпӯшида бинои гунбазноки Чорсӯ соҳта шуда буд, ки вай низ дӯконҳо дошт.⁴⁹

Мадраса, масҷид ва макбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи комёбихои мухандисӣ, лоиҳақашию биносозӣ ва ороишгарии меъморони асри XV тасаввуроти пурра ва вучуд меоваранд. Аввалҳо баъзе корҳои марбут ба такмили усули қӯҳнаи соҳтани бомҳои гунбазнок, vale баъдтар татбиқи вasseи усули нав аз муҳимтарин муввафқиятҳои бинокорони онвакта ба шумор мерафт. Асли моҳијати усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои қалону вasseъро ҳам гунбазпӯш кардан мумкин буд. Аз рӯи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на фақат мураббаъ, балки дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ніҳодан фароҳам меомад.

Дар ороишоти ёдгориҳои меъмории он давр майлҳои ҳашаматҳоҳӣ ва таҷам-мулписандӣ тазоҳуроти равшани худро пайдо намудаанд. Василаҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукаммал буданд. Дар ин бобат низ комёбихои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар асри XV хотамкории мачмӯии хеле гарон ва заҳматталаб, ки он вақтҳо ба дараҷаи беназири тақомули худ расида буд, ба таври вasseъ ба кор бурда мешуд. Тасвириҳои нағиси наботӣ ва ҳандасӣ, интиҳои рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои қабуду сафеду нилобӣ), тарҳи ачиби луоби нилгун, ки дар замини ялтаросии он таҳайюлоти беинтиҳои мусаввир нақшҳои зебое меофарад, az хусусиятҳои барҷастаи хотамкории

Денике Б. П., 1939; Засыпкин Б. Н., 1928; 1948; 1961; «Таърихи Самарғанд», ҷилди I, 1969; Массон М. Е., 1948; 1950 в; 1957 а; Пугаченкова Г. А., 1951; 1957; 1958 6; 1965; 1968; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958; Ремпель Л. И., 1961. Оид ба сарзамини Тоҷикистон, аз ҷумла, ниг.: Веймарн Б. В., 1947.

⁴⁷Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.

⁴⁸Пугаченкова Г. А., 1951.

⁴⁹Беленицкий А. М., 1946, с. 181-183.

он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андудаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва ранг гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, баръакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллой месохтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу нигори ачиб ва ҷолибе ба вучуд меомад ва бесабаб нест, ки мутахассисон ин навъи ороишро ба парчаи зардӯй монанд кардаанд.

Дар ороиши бино марми сӯфта ё бо катибаву тасвири қандакорӣ ва ё бо нақшҳои нағиси тиллой зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва василаҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаву ҳаёлоти ороишгарӣ бетағиҳӣ намемонданд. Барои охири асри XIV ва ибтиди асри XV майли бо нақшу нигор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули чидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминай он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои оддӣ месохтагӣ мешаванд.⁵⁰

Майли тачаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъмории он замон, беш аз ҳама, масциди Бибихонум, ки солҳои 1399-1404 дар Самарқанд соҳта шудааст, дар худ мӯжассам менамояд. Як вақтҳо дарвозаи қалони тоқдори он ба ҳавлии васеъ қушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳо ихота карда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мармарӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи сахни ҳавлӣ бинои асосии масцид: равоқ ва як хонаи барҳавои гунбазӣ воқеъ гардида, бар болои он боз як гунбази пурнақшу нигори баланде соҳта шуда буд. Ҳоло аз ин масцид фақат як ҳаробае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинай он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.⁵¹

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъморӣ гуногуннавъ ва басо диққатан-гезанд. Мақбараи начандон қалон, vale аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шоҳизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака),⁵² мақбараҳои Рухобод, Кутби Чаҳордаҳум,⁵³ ниҳоят, Гӯри Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурӣ ба шумор мераванд. Аз ин миён Гӯри Мир (1403–1404), ки Темур ва авлоди ўдағин шудаанд, хеле ҷолиб аст.⁵⁴ Соҳт ва тарҳи он бисёр оддист. Танаи ҳаштгӯша, устувонаи мавзун ва гунбади ҷиндори бо хиштаҳои нилобиранг рӯкашшуда асоси ин мақбараи машҳурро ташкил намудааст. Ороишоти даруни толори ҷаҳоргӯшай тоқҷаноқи он бо салобати мутантани худ қасро дар ҳайрат мегузорад. Санги мармар, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дурӣ аз дунёи равшанро тақвият менамоянд.

Яке аз беҳтарин ёдгориҳои Улуғбек мадрасаи ўст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст.⁵⁵ Дар ҷориҷаи ҳавлии даруни ҷориҷаи ҷаҳоргӯшай тоқҷаноқи манзилҳои дуошёна, дар гӯштаҳои он ҷориҷаи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ пештоқи боҳашамате соҳта шуда буд. Ҳоло ҷориҷаи гунбази болои дарсхона, як манора

⁵⁰Ин тарзи ороиш аз тарафи Б. П. Денике (1939) ва Л. И. Ремпель (1963) муфассалан тавсиф ёфтасат.

⁵¹Роҷеъ ба масциди Бибихонум ниг: Массон М. Е., 1929; Ратия Ш. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1953.

⁵²Булатова В. А., 1965; Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968

⁵³Пугаченкова Г. А., 1962.

⁵⁴Массон М. Е., 1929 а; Масциди Гӯри Мир, 1905; Пелтнев И. Е., 1968; Семенов А. А., 1948, 1949; Шишкян В. А., 1946.

⁵⁵Веймарн Б., 1946; Массон М. Е., 1929 б, 1950 в.

ва ошёнаи дувуми манзилҳои ин мадраса вучуд надоранд. Аммо бо он чи ки акнун ин ёдгории кухан арзи андом мекунад, боз ҳам дар пешӣ назари бинанда як асари олии хунари меъмориро мұчассам сохта, бо тарҳи зебо, шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гүногуну дилнишин, vale бисёр босалобати худ таассуроти фаромушношудан ба вучуд меовоарад.

Дар асри XV боз як навъи мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мурakkabi چандхонагй сохта мешуд. Яке аз ҳамин қабил мақбараҳо Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Толори марказии равоқчадори он андаке тарҳи салибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин толор мутаносибан биноҳои дигар: аз як тараф, масҷид, ва аз тарафи дигар, миёнсарои сехонагй воқеъ гардидаанд. Мачмӯи иморати мақбара бо хоначаҳои дуошёнаи идорӣ ба худ шакли тамом гирифта, дар ин асари меъморӣ усули нави куббасозӣ намунаи барҷастаи татбики худро пайдо намудааст. Техникии нави нигориши қундал ҳам дар ин бино ҳеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебу зинати ниҳоятдарача фаровони андарун нақшу нигори ҳеле содай қисмати беруни бино муқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои беҳтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъморӣ кўмак мерасонад, зеро ҳангоми аз назар гузаронидани он дикқати кас на ба ҷузъиёт, балки ба ҳалли умумии композитсионӣ қашидат мешавад ва ба ин восита то чӣ андоза сабук ва муназзам будани соҳтмони ин иморати мӯҳташам аёntар мегардад.⁵⁶

Бинои расадхонаи Улугбек, ки дар доманаи баландии Чўпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртари ёдгориҳо ба шумор меравад.⁵⁷ Аз ин бино фақат як теппача ва тӯдаи партовҳои соҳтмон бокӣ мондаасту бас. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табакаи поини таҳқурсия иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути чӯбҳои кандақорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш ёфтааст. Файр аз ин, аз сарчашмаҳои ҳаттӣ маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олоти асосии расадхона – асбоби дуқӯшай зовиясанҷ, ки барои мушоҳиди Офтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайёраҳо кор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нӯги асбоби зовиясанҷ дар чуқурии 11 метр даруни ҳандаки дар шах қандашуда ва нӯги дигари азбайнрафтаи он таҳминан дар баландии 30 метр воқеъ гардида будааст. Ин асбоб ба шакли ду қавси мувозӣ сохта шуда, ба шашяки доираи радиусаш беш аз 40 метр баробар меомад. Қавсҳо самти дақики ба меридиан мутобиқ доштанд. Онҳо бо таҳтаҳои мармири сайқалёфта рӯкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равзанаи хурд ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дарача, дақика ва сония сабт шуда буданд, нақши худро мегузозт.⁵⁸

Аз бинокориҳои ҳироти асри XV ҳусусан мачмӯи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст, шоёни таваҷҷӯҳ мебошад. Ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати ҳеле каме бокӣ мондааст. Манораҳои сечузъаи бисёр мавзун ва мақбараи ҳеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз гӯшаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми тарқибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамати азamatи он гувоҳӣ медиҳанд.⁵⁹

⁵⁶Массон М Е., Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958

⁵⁷Доир ба ёдгориҳои Чўпонато ниг.: Ууломов Я. У., 1948.

⁵⁸Роҷеъ ба ҳафриёти расадхона ниг.; Вяткин В. Л., 1962; Массон М.Е., 1941 Шишкин В А., 1953, 1965; Ууломов Я.У. ва Буряков Ю.Ф., 1968. Таҷдиди бинои азбайнрафтаи расадхона мавриди баҳсу мунозира гарор гирифтааст, ниг.: Нильсен В. А., 1953; Пугаченкова Г. А., 1969.

⁵⁹Пугаченкова Г. А., 1963, с. 147–157

Санъати наққошӣ ва миниётур

Чунон ки манбальҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукуӯҳ, алалхусус, қасрҳои Темур ва Темуриён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳо зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷанг муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирой ва саҳнаҳои мукаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро, маҳсусан, Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарсилсилаи темурӣ тамоми қиссаҳои базму разми ў тасвiri худро пайдо карда буданд.

Аз рӯи гувоҳии муосирон, суратҳои худи Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ў, ҳатто маликаҳои хонадони темурӣ ҷузъҳои ҳатмии он сюжетҳои мураккаби тасвироти рӯи девори иморатҳои онзамона ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои бокимондаи ҷанде аз мақбараҳои Шоҳизиндаи Самарқанд дар бораи он санъати бошукуӯҳ тасаввuri умумӣ ва тақриби ба вучуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо факат ҷӯйҳо, дараҳтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот ҳавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд.⁶⁰

Асри XV ба олами тамаддун нусхаҳои хаттии олӣ, ки аз қоғазу ҷилд то китобату тасвирот – ҳама намунаи санъаткории беназирест, ҳадя намуд.⁶¹ Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги темурӣ ҳаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва мӯҳташам меофаридаанд. Аммо маркази асосии ривоҷу равнақи ин ҳунарҳо ба ҳар ҳол ҳирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шӯҳратманд ҳеч як шаҳр наметавонист бо ҳирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улуғбек - Бойсунқар ҳамчун донишманд, қадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, ҷунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на факат маҳзани китобҳои нодир буд, балки вазифаи коргоҳи ахли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо бехтарин миниётурсозҳо, ҳаттотҳо ва саҳҳоҳо кор мекарданд (як худи ҳаттотҳо чил нафар буданд). Файр аз ин, дар ҳирот китобхона – коргоҳи дарбории Шоҳруҳ низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори ҳаттотӣ ва миниётурӣ ба вучуд меовард.

Дар нимаи дувуми аср Алишер Навоӣ ва Султон ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони қадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунармандони мустаидро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд.

Ҳусусияти миниётури шарқ, ҳоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва ҳоҳ ба таври ҷудогона (қитъа) соҳта шуда бошад, ин аст, ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умқ ва дурӣ надорад. Ҷизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тарики амудӣ, аз паст ба боло: ҷизҳои наздик дар поён ва ҷизҳои дур дар боло ҷой дода мешуданд.

Ҳаҷми ҷизҳои дурӯи наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне ҷизи дур назар ба ҷизи наздик ҳаҷман хурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои миниётурро на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун ҳусусияти ҳоси ин навъи эҷодиёти тасвирӣ донистаанд. Нафосати тасвир, обуранги фаровон, ба василаи рангомезӣ ва соҳти композитсионии сурат ифода кардани ҳолати рӯҳӣ ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пурарзиши миниётур ҳисоб меёфт. Дар сарҷашмаҳои хаттӣ номи бисёр миниётурсозони асри XV, ки санъаткорони забардасти замони ҳуд буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он ки

⁶⁰Денике Б. П., 1939, с. 200–208; Ремпель Л.Н., 1961, с. 318–325, 332–337; Бородина И. Ф., 1965

⁶¹Адабиёти ин соҳа ҳеле зиёд аст. Ин ҷо фагат базъе асарҳои характеристи умумидоштаро ном мебарем: Денике Б.П., 1938, с. 68-120; Семёнов А.А., 1940; 1946 б; Пугаченкова Г.А.; Ремпель Л.И., 1965; «Персидские миниатюры», 1968, с. 6-17; 3(с. 6-7); Stchoukinъ I., 1954; Ўттинhausyn R., 1960; Gray B., 1961 (ҳамон ҷо феҳристи муфассал).

миниётурсозон, одатан, дар асархояшон имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом мейбад.

Дар нусхай «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсункар китобатшуда бист миниётуре, ки чанд нафар хунармандон сохтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз беҳтарин намунаҳои марҳалай аввали равнавии мактаби миниётурсозии аҳди темурӣ ба қалам додаанд. Нағисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшани ранг ва қисматбандии маҳсус, ҳатто дар мавзӯъҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарққунандай ин миниётурҳоро ташкил менамоянд.

Мактаби миниётурсозии ҳирот дар нимаи дувуми асри XV ба тавассути як идда ҳунармандони моҳир ба авчи тараққиёти худ расид. Дар байни ин ҳунармандон Камолиддини Беҳзод (тав. байни солҳои 1450-1460 - ваф. соли 1536/37) мақоми хосае ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон - Мираки Накқош аз қобилияти фавқулоддаи писарбачаи ятим - Камолиддин оғоҳ шуда, ўро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутасифона, эҷодиёти Мираки Накқош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро факат ду миниётури имзогузоштаи ў маълум асту бас). Дар камолоти Беҳзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун гамхор ва мададгор хидмати шоиста намуда, барои ба муҳити одамони истеъдоднок ва маданий роҳ ёфтани ў имконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Беҳзод маҳз ҳамин муҳит таъсири басо мӯфид ва самарбаҳш расонид.

Барои миниётурҳои марҳалай аввали эҷодиёти Беҳзод бештар рангҳои бандур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур кардани ҷо хос аст. Чунончи, миниётурҳои барои «Зафарнома»-и Яздӣ соҳтаи ў аз ҳамин қабиланд. Дар маркази дикқати рассом шиддати муҳориба ва ҷӯшу ҳурӯши меҳнат қарор гирифтааст. Таасвири майдони муҳорибаи ду қӯшун ба тасвири манзараи мушобех дар нусхай «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеч монандие надорад. Дар ин ҷо ду қӯшуни баробар баҳамназдиқшаванда не, балки тӯфони разм ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як ҷеҳраи тасвиришуда фардист, задубарҳӯди ҷангварон ногаҳонӣ, пуршиддат ва хеле гуногун аст. Миниётури соҳтмони масциди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало хис карда мешавад. Дурдгарону қандакорон дам нагирифта кор мекунанд, назораткунанда коргурезоро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз сангӣ мармар омада истодааст.

Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар қиёфа ва ҳолати гуногунанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу тараддуни кори соҳтмон комилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққиқон бо имони комил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку шубҳа якчанд миниётурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлакати мо маҳфуз мебошанд, ба қалами Беҳзод нисбат медиҳанд⁶². Масалан, ба ақидаи санъатшиноси советӣ О.И.Галеркина, якчанд миниётурҳое, ки дар Китобхонаи оммавии давлатии ба номи Салтиков-Шедрини шаҳри Ленинград маҳфуз мебошанд, асарҳои Беҳзод гуфтан мумкин аст⁶³. О.Ф.Акимушкин, А.А.Иванов, М.М.Ашрафӣ дар ин бобат хеле бо мулоҳиза изҳори ақида мекунанд ва чунин мешуморанд, ки баъзе аз ин миниётурҳо, бешакку шубҳа, ба қалами шогирдони Беҳзод тааллук дорад ва мувофиқи услуги худи Беҳзод қашида шудаанд. Ба ин миниётурҳо композитсияи шинаму мутаносиб, назокату латофати ҳар як печутоби ҳат, таъсири мукаммалу дилошӯби ранг хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муюссар мешавад. Ба

⁶²Акимушкин О Ф., Иванов А. А., 1968, с. 17; Ашрафӣ М. М., 1974. с. 22

⁶³Gal'yrkina O., 1970

гуфтаи муҳаққиқони миниётурҳои форсӣ, миниётурҳои аслии Беҳзод соҳиби чунон композитсияи мукаммал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидоҳои анику дақиқи математики тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм чунон ҷой мегиранд, ки аксар вакт гӯё ҳамонада пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Беҳзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳояш бошад, барьакс, ба рӯи ин услуби худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Беҳзод ба қоидаву қонунҳои маълуму муқаррарии расмкашӣ эҷодкорона муносибат мекард, ў қоидаву қонунҳоро аз нав месоҳт, тағиیر медод, дигар мекард, маҳз чунин муносибати эҷодкоронаи Беҳзод ва дар айни ҳол, идроқи ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуди тарҳ миниётурҳои ўро ин қадар бехамтому беамсол кардаанд.

Мактаби миниётуркашии асри XVI Табриз аз эҷодиёти Беҳзод фаровон баҳра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Беҳзодро ба Табрез бурда, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба миниётуркашони дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуги миниётуркашии мактаби Табрез дар асоси услуги композитсиясозӣ ва рангубордиҳии равияи хирот инкишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, рассоми асри XVI Содикбеки Афшор низ ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуги Беҳзод зич оmezish ёфта буд.⁶⁴

Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мактаби хирот дар миниётурҳои асри XVI Бухоро низ ба назар мерасад.

Дар охири асри XV эҷодиёти Беҳзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Чунин қайфияти санъаткори бузург дар миниётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳусрави Ҷӯҳӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Беҳзод ифодаи хеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст.

Беҳзод суратҳари мумтоз ҳам буд. Дар оғаридаҳои ў баъзе шахсони таъриҳӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз миниётурҳо Искандари Макдунӣ ба худ қиёфаи Султон ҳусайн Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин миниётурҳое ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёнро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад.

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шоҳкориҳои Беҳзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Беҳзод дар санъати равияи тоза ба вучуд оварда, устоди як мактаби маҳсуси наққошии замон гардид. Ў шогирдони бисёре дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср - Қосим Алӣ низ, мутобики маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шогирдони вайҳисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устоди санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз миниётурҳое, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд, ягонто ҳам то замони мо нарасидаанд.

Мактаби миниётурсозии хирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) камтағайирёфтaro ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатшиносон, дар миниётурҳои он тамоюли реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу қӯшиши фардикунонӣ ва ҳатто

⁶⁴Садиг-бек Афшар, 1963, с. 6.

ифода намудани ҳолати рӯхии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва хунари санъаткорон ба дараҷаи баланди такомули худ мерасад. Асарҳои мохирона оғаридаи миниётурсозони забардасти асри XV яке аз куллаҳои маданияти бадеии шарқ ҳисоб меёбад.

Илму адаб дар нимаи дувуми асрҳои XIV-XV

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мубоҳисаҳои илмии дарбори ў ширкат намудааст, *Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозонӣ* (1332-1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозонӣ то охири умири худ дар Фиждуон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, хирот ва Сарахс ба дарсгӯй машғул шуда, доир ба сарфу нахв, фикр ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вакти дар қайди ҳаёт будани ў ба қатори китобҳои дарсӣ доҳил гардидаанд.

Муаррихи барҷастаи он давр *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабиоҳ* (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагӣ дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ў «Аҷоиб-ул-мақдур фӣ навоиби Темур» ном китобест, ки дар он ҳусусиятҳои манғии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле часуруна мазаммат мешавад.

Дигар аз муарриҳони маъруф *Низомиддин Шомӣ* соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарафиддин Алии Яздӣ (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур баҳшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеи низ тараққӣ карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик *Шамсиёддин Муҳаммад ҳофизи Шерозӣ* (ваф. 1389) ва *Камоли Ҳуҷандӣ* (ваф. таҳминан 1400) мавқеи бузургеро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар гояҳои тараккиҳоҳонаи замона мунъяқис гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кӯдакӣ хеле барвакӯз аз падар ятим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надошт, ўро ба тарбияти шахсе гузошт. Лекин ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шаҳсрӯро тарқ намуда, ба нонвое шоғирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарвешона ба сар бурда, муттасил ба қасби дониш машғул гардид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шӯҳрат ёфт.

Шеърҳои ҳофиз ҳанӯз дар айёми ҳаёти ў дар байни оммаи ҳалқ хеле паҳн шуда, тадриҷан як қисмати онҳо ба фолклор низ доҳил гардидаанд. Ҳоло ҳам ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбутиарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози ўро бо шавқу завқ меконанд. Роли ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии такомул расонида, ба он мазмунҳои тоза доҳил кардааст. Ба ғазалиёти ҳофиз дар баробари мавзӯи ишқ ва май, зебой ва ҳушгилӣ, фикру андешаҳои ирфонӣ ҷиҳати эътиroz нисбат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи мубориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вакӯз ҳамаи он чизро, ки дар тафаккури ў пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, голибан ба худ никоби риндӣ қашиданро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми ҳофизро на шодиву ҳушҳолии локайдонда ва на васфи зебой барои худи зебой, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ во-

намуд карданӣ мешаванд ва на андешаҳои сарбастаи тасаввуф, балки хисси норизӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошиқонаи ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоёни одамиро иброз намуда, дурӯғу риёро мазаммат ва писандидатарин хислатҳои инсонро талкин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали ҳофизро, ки пур аз маҷозу киноҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шоҳиду соғар кунам,
Мӯҳтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам.
Чун сабо маҷмӯаи гулро ба оби лутф шуст,
Каҷдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
Лола соғаргиру нарғис масти бар мо номи фисқ,
Доварӣ дорам басе, ё Раб, киро довар кунам?
Ишқ дурдонасту ман ғаввосу дарё майкада,
Сар фурӯ бурдам дар ин ҷо, то кучо сар баркунам?
Гарчи гардолуди фақрам, шарм бод аз химматам,
Гар ба оби ҷашмаи ҳуршед доман тар кунам.
Ман, ки дорам дар гадой ғанҷи султонӣ ба даст,
Кай тамаъ дар гардиши гардуни дунпарвар кунам!
Ошиқонро гар ба оташ меписандад лутфи дӯст,
Тангҷашмам гар назар бар ҷашмаи Кавсар кунам.
Аҳду паймони фалакро нест ҷандон эътибор,
Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
Бо вучуди бенавоӣ рӯ сияҳ бодам, чу маҳ,
Гар қабули ғайзи ҳур shedi баландаҳтар кунам!
Ман, ки имрӯзам биҳишити нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро ҷоро бовар кунам?!

Шевай риндӣ на лоиқ буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, ҷаро андешаи дигар кунам?...⁶⁵

Муосирони ҳофиз мазмuni тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, ўро ҳанӯз дар вақти зиндагиаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе рӯҳониёни му-таассиб пас аз марғи ҳофиз шеърҳояшро соғ аз нуктаи назари динию тасаввуфӣ маънидод карданӣ шуданд⁶⁶. Масалан, онҳо иддао мекарданӣ, ки образҳои ғазали-ети ў гӯё аслан маъни маҷозӣ доранд: «ёр» ишора ба Худост ва Гайра.

Гётеи заковатманд ишорати ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зӯҳду риё дарк намуд. Ў дар «Девони гарбии шарқӣ»-и худ китоби маҳсуси шеърҳояшро бо унвони «ҳофизнома» ба шоири бузурги форсӯ тоҷик баҳшид.⁶⁷

Маҷозу киноҳо дар ашъори ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондӯстии ин шо-ири бузург ҳизмат менамуд.

Камоли Ҳуҷандӣ. Айёми қӯдакии ҳудро дар Ҳуҷанд гузаронида ва давраи таҳсилашро дар Самарқанд ба итном расонида, сипас ба Табрез рафт ва дар дарбо-ри ҳокими он ҷо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Ӯрда- Тӯхтамишҳон Табрезро забт намуд, Камол ба асири афтода, ба Сарой (пойтаҳти Олтин Ӯрда) бурда шуд. Ў пас аз ҷанд соли маҳбусӣ ба Табрез баргашта, таҳминан дар соли 1400 вафот кард.

⁶⁵ {оғиз, 1893, с. 284–285.

⁶⁶ Дар баъзе байтҳои {оғиз ба риштаи назм кашида шудани оятҳои ҷудогонаи Ҷуръон шояд ба ҷунин иддао асос гардида бошад.

⁶⁷ Брагинский И., 1966, с. 220–253.

Камоли Хучандй низ яке аз барчастатарин устодони назм мебошад. Фазалҳои ӯ хеле равон ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯй ва мазмуни худ газалҳои ҳофизро, ки Камол бо вай робитаи дӯстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила фазалҳои ҳалқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил муқими кӯи чонон асту ман ин ҷо ғарib.
Чун кунад бечораи мискинтани танҳо ғарib.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то ҷанд гардам бесару бепо ғарib?!
Чун ту дар ғурбат наафтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Мехнати ғурбат надонад ҳеч кас, илло ғарib.
ҳаргиз аз роҳи қарам рӯзе напурсидӣ, ки чист –
ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғарib?
Чун дар ин даврон намеафтад қасе бар ҳоли мо,
Дар ҷунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғарib?
Дар ғарибӣ ҷон ба саҳти медиҳад мискин Камол
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб! ⁶⁸

Дигар аз шоирони он замон Носири Бухороист (ваф.1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба ҳофиз ва Камол наздиқӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, голибан дар ғазал онҳо бар хилофи қасидасароиҳо расмӣ, қайфияти эътиrozомези ҳалқ, ки дар шӯру ошӯбҳои он ба таври равшан ифода мейфт, дар шакли ба худ хос мунъякис мегардид. Қимат ва арзандагии маҳсуси ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байнӣ ҳалқи тоҷик шӯҳрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб маҳсусан дар аҳди салтанати Улуғбек равнақу ривоҷ пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба ғаъволияти ҳамаҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. Ӯ, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барчастатарин намояндагони афкори илми нучум ва ҳандасаи замонро ба Самарқанд ҷамъ намояд.

Дар соли 1428 Улуғбек соҳтмони бинои расадхонаи бузургеро ба итномо расонда, онро бо асбобу олоти мукаммал муҷаҳҳаз соҳт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳимме бозӣ кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти як қатор ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ қасб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷикӣ тартиб ёфта, баъдҳо ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи такрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқӣ исломӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, чи дар шарқ ва чи дар ғарб, дар зарфи ҷондии асри ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои кавоқиб хидмат намуданд. Аҳамияти ин ҷадвалҳо боз дар ҳамин чост, ки онҳо барои омӯхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пуркимате мебошанд.

Улуғбек на факат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият медод.

Дар ин вакт Самарқанд ва ҳирот марказҳои бузурги маданияти шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳанӯз аз замони Шоҳруҳ ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дувуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон ҳусайн Бойқаро (1469–1506)

⁶⁸Камоли Хучандӣ, 1955, с. 14.

ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми гўшаву канорхой Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба хирот чамъ омадан гирифтанд. Ба ин чихат, дар хирот илмҳои тиб, хукуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққӣ карданд.

Бузургтарин намояндаи адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ* (1414-1492) мебошад. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар хирот ба анҷом расонид ва баъдҳо фаъолияти илмӣ ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. Ӯ якчанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷомӣ дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, ҷунин маълум мешавад, ки вай илми шеър ва қоғия, сарфу нахв, мантиқ, ҳикмати шарқ ва Юнон, табииёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азҳуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ў, ки дар равияи «Гулистан»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст, аз беҳтарин намунаҳои насрӣ асри XV маҳсуб мегардад. Ҷомӣ дар асарҳои худ ҳамаи навъҳои адабиро моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири хосае расонидааст.

Абдураҳмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазқираи «Миръот-ул-ҳаёл» Шерхони Лудӣ ҷунин навиштааст: «Ҷомӣ наваду нӯҳ китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Тӯрон ва ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеч кас ангушти эътиroz бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Ҳамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст (аз ҳафт маснавӣ сетоаш: «Тӯҳфат-ул-аҳрор», «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Хирадномаи Искандарӣ» назира ба достонҳои «Ҳамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои ўғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибоди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷомӣ аз муҳолифатҳои фикрӣ ҳолӣ набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон таракқиҳоҳона ба асарҳои ўғояҳои динию тасаввӯфӣ низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ном яке аз достонҳои «ҳафт авранг» дар пайравии Форобӣ ва Низомӣ кишвари ҳаёлиро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама дар мусовот зиндагӣ карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида намешавад.⁶⁹

Дар аҳди салтанати Темуриён, ки давраи ташаккули адабиёти бадеии ўзбеки забон низ мебошад, протсесси таъсири мутақобили адабиётҳои ўзбек ва тоҷик беш аз пеш кувват мегирад. Фаъолияти даҳои адабиёти ўзбек - *Мир Алишер Навоӣ* (1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шаҳси соҳибмâрифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони ў шоирон, мусиқиҷиён ва хаттотон ҳам буданд.

Ӯ аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолагӣ ба шоирӣ шӯҳрат ёфт.

Пас аз ба таҳти хирот нишастани Султон ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. Ӯ бо унвони амир олиятарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣ қарib тамоми умри худро дар ҳирот гузаронид.

Дар ташаккули даҳои Навоӣ муносибати дӯстона ва алоқаи эҷодии ў бо Ҷомии бузургвор роли калоне бозидааст. Навоӣ худро шогирди Ҷомӣ ҳисоб мекард.

⁶⁹Роҷеъ ба он ниг.: Айнӣ С., 1948; Бертельс Е. Э., 1965 а; Ҷомӣ, 1965. Нашри осори Ҷомӣ ва тарҷумаи онҳо: Ҷомӣ, 1964; Абдураҳмони Ҷомӣ, 1964.

«...Мулоқоти Навой ва Чомй,— менависад Е.Э.Бертельс,— дар воқеъ, дўстиро ба миён овард, ки то охири умри Чомй давом намуд. Решаин ин дўстӣ, албатта, на фақат бар чиҳатҳои фардии хислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати комили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».⁷⁰

Дар солҳои 1483–1485 Алишер Навой ба забони ўзбекӣ «Ҳамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «ҳафт авранг»-и Чомй назираест ба силсилаи достоҳои шоири бузурги аспи XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисёр сухансароёни забардаст ба равияни Низомӣ «Ҳамса» навишта, дар оғаридани ин навъ асарҳо анъанаи шоистаэро ба вучуд овардаанд.

Навой дар ин силсилаи маснавиёти худ бисёр фаслҳоро ба танқиди зулму тааддӣ, хирсу оз ва ҷоҳталаబӣ бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдураҳмони Чомй вафот намуд, Навой ва дўстони ў як соли тамом азодорӣ карданд. Навой барои абадӣ гардонидани хотираи дўсти бузургвori худ «Ҳамсат-ул-мутаҳайирин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Чомиро ба ўзбекии қадим тарҷума кард.

Дўстии Алишер Навой ва Абдураҳмони Чомй тимсоли дурахшони дўстии ду ҳалки бародар – ўзбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад.

Навой дар охири умри худ (ваф.1501) маснавии «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомӯзи «Маҳбуб-ул-кулуб»-ро, ки ба бисёр чиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онрӯза даҳл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навой яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар айни замон олим ва мутафаккири забардаст, мусикидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсист.

«Навой марди бузург аст. Истеъоди гуногунчанбааш ўро ба қатори нобигаҳои ҷаҳон мегузорад. Офаридаҳои ў қайҳост, ки дастраси тамоми инсоният гардидаанд. Роли онҳо маҳсусан дар инкишифи адабиёти туркизабон бағоят қалон аст.

Бузургтарин шоири озари аспи XVI Фузулӣ, шоирони туркман Андалеб, Махдумкулӣ, Мулло Нафас ва дигарон аз оғаридаҳои Навой илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба ў пайравӣ намудаанд. Навой дар миёни шоирони Туркия низ шӯҳрати зиёде дорад.

Хизмати Навой дар адабиёти ўзбек аз ин иборат аст, ки ў ин адабиётро ба арсai ҷаҳон баровард. Навой бо оғаридаҳояш барои ҳалки ўзбек имконияти ба забони модарӣ таракқӣ додани маданияти худро фароҳам соҳт.

Кувваи истеъоди Навой дар он аст, ки оғаридаҳои ў асрҳоро паймуда, ба ёди мардум ҷой гирифтанд ва имрӯз ҳам ба онҳо рӯҳ ва илҳом мебахшанд».⁷¹

Дар ин давра адабиётшиной низ бисёр таракқӣ карда, дар бораи кофия, вазн, мувашشاҳ, муаммо ва ғ. асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Чомӣ бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои кабир», «Рисолаи қофия»; Камолиддин ҳусайнӣ бо номи «Рисола фил-муаммо»; Сайфӣ бо номи «Арӯз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки аксар вақт аз сӯҳбатҳои Чомӣ ва Навой баҳраманд

⁷⁰Бертельс Е. Э., 1965 а, с. 124.

⁷¹Кор-оғлы Х. Р., 1968, с.63. Осори Алишер Навой иборат аз 15 ҷилд дар Тошканд нашр шудааст.

мегардид, асари машхури худ - «Газкират-уш-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

Аҳамияти мактаби адабии ҳирот ниҳоятдарача бузург аст. Махсусан бояд таъкид кард, ки ба яқдигар наздик шудани адабиёти ду ҳалқи ҳамсоя-тоҷикон ва ўзбекон маҳз аз ҳамин давра сар карда торафт қувват мегирад.

Дар ин чо байзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми таракқиёти назми классикий, ки асрҳои XIII–XV, яъне давраи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, ичмолан баён мекунем. Аз солҳои 50-уми асри XIII ба зулму истибоди тоқатшикан нигоҳ накарда, дар марказҳои мадании бачомонда ҳаёти адабӣ дубора ба равнак даромад. Тадриҷан ҳамон гуногуни жанрҳо, ки ба давраи яқум (асрҳои IX–XI) хос буд, ҳусусияти асосии адабиёти ин даварро ташкил дод ва равияни оппозитсионии гуманистӣ, ки дар давраи дувум (асри XI–ибтидои XIII) пайдо шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбастикунандай «адабиётшиносӣ» (мисли тазкираҳои Авғӣ, Давлатшоҳ ва ф.) зарурат ба миён овард. Мадеҳагӯй ба насли таърихии пуртумтароқ, ки ба ситоиши Темур ва ворисони ў баҳшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои мадхия низ аз нав равнақ гирифтанд (Хусрави Дехлавӣ ва диг.). Назирагӯй ҳам ба воситаи «Ҳамса»-и Хусрави Дехлавӣ, «ҳафт авранг»-и Ҷомӣ, «Ҳамса»-и Навой (ба забони ўзбекии қадим) умри дубораи худро шурӯй намуд. Дигаргунӣ дар назми тасаввуғӣ аз он иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати луғат ва воситаҳои тасвир) сӯфиёна, вале аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун ба вучуд омаданд.

Комёбии басо пурарзиши назми ин давра ғазалиёти ҳофиз ва Камол буданд. Ҷомӣ бо эҷодиёти худ адабиёти ин даварро ҷамъбасти намуд. Ў тамоми навъҳои адабиро инкишоғ дод, синтези тамоми таҷрибаҳои адабиро ба вучуд овард ва концепсияи бадеии инсони комилро кор карда баромад. Аммо дар назми асри XV унсурҳои таклид низ беш аз пеш роҳ ёфта, дикқати асосӣ ба ороиши зоҳирӣ шеър, шаклпрастӣ ва суханбозӣ равона карда шуд.

Тараккии адабиёти бадеи дар асри XV ба пешрафти дигар санъатҳои алоқаманд таъсири накарда наметавонист. Ҳусусан дар миёнаҳои асри XV санъати мусиқӣ ва ракӯс хеле ривоҷ гирифт. Дар ин давра на факат мусиқачиён, балки ба стакорони хубе ҳам ба камол расиданд.

Пешрафти санъати мусиқӣ то дараҷае расида буд, ки дар ин соҳа асарҳои назариявӣ ба вучуд омаданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусиқӣ»-и Абдурраҳмони Ҷомист, ки дар бораи омӯҳтани санъати мусиқии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешавад.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф ёфтанд. *Чалолиддини Давонӣ* (1426–1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Чалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 ҳусайн Ваизи Кошиғӣ дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро оғарид, ки аз чил боб иборат буда, ба шоҳзода Мӯҳсин баҳшида шудааст. Файр аз ин, ў китоби машҳури «Калила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Суҳайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комёбихои соҳаи таърихнависӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими ин фан «Зубдат-ут-тавориҳ»-и ҳофизи Абрӯ (ваф. 1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихири то соли 1427 расонидааст. Абдураззоки Самарқандӣ, ки давомдиҳандай корҳои вай аст, бо унвони «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмамъ-ул-баҳрайн» китобе навишт, ки аз вакти таваллуди Абӯсаиди ҳулокӯй то Абӯсаиди Темурӣ, яъне воқеаҳои таърихии байни солҳои 1304 ва 1469-ро дарбар мегирад.

Мүинниддин Мұхаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-чаннот фй авсофи мадинат-ул-хирот» асаре ба вучуд оварда, на факат таърихи шахри хирот, балки таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон ҳусайнро тасвир намудааст.

Мұхимтарин асари таърихии давраи Темуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб *Мұхаммад ибни Ҳовандиш* (ваф. 1498), ки дар таърих бо номи «*Мирхонд*» шұхрат дорад, аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар хирот гузаронидааст. Ў яке аз иштироккунандагони фаъоли ҳаёти маданий хирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомй ва Навой ба шумор меравад. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт чилд аст, ки таърихи мамлакатҳои исломий, аз чумла, Эрон ва Осиёи Миёна, ҳусусан давраи Темуриёнро то охирхояи салтанати Султон ҳусайн Бойқаро дарбар мегирад. Охири ин китоб, яъне чилди ҳафтуми он, ки нотамом монда буд, аз тарафи бародарзодаи муаллиф - Хондамир ба итмом расонида шуд.

Албатта, ин ҳама комёбихои маданий ба мо асосе намедиҳанд, ки вазъияти давлати Султон ҳусайнро зиёда ситоиш кунем. Ҷй навъе ки дар боло қайд гардид, худи султон ва маъмурони ў ҳалқи меҳнатиро бераҳмонағорат мекарданд. Тамоми ҳарчи бинокориҳои шахри хирот чун бори гарон бар дўши оммаи заҳматкаш ҳамл мешуд. Ин аст, ки мо дар осори бисёр нависандагони он замон шикоят аз зулму истибдоди давраи темурӣ ва айёми ҳукмронии Султон ҳусайнро мушоҳида мекунем.

www.ansor.info

Фасли панчум

**ТОЧИКОН ДАР ОХИРҲОИ
АСРИ МИЁНА**

www.ansor.info

Боби якум

ҲАЁТИ ҲАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбонихон

Дар охирҳои асри XV ва ибтидои асри XVI ўзбекҳои бодянишин бо сардории Муҳаммад Шайбонихон Мовароуннаҳри марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёнро забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсискунандаи худ – «Шайбонӣ» машҳур гардид. Худи Шайбонихон аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобои ў- Абулхайрхон дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ ташкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзабони муттаҳидкардаи ўаз аслу насаҷои гуногун иборат буданд. Онҳо дар паҳноҳои бекарони дашту саҳрое, ки домони он аз поини дарёи Сир то Сибир рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебурданд. Вале ин иттиходияи бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вуҷуд мекард. Ин буд, ки вай пояҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз фавти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбонихон хост, таҷрибаи бобояшро тақрор намояд, вале кораш барор ногирифт. Ҷангӯ талошҳо бо дигар Чингизиёни ҷоҳталаб ва ихтиёроҳо гоҳ ба фоида ва гоҳ ба заҳари ўанҷом мейғт. ҳарчанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар мейғт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ўкофӣ набуд.

Шайбонихон дар ин муборизаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд. Ў дар яке аз ҷанғҳо мағлуб шуда, ду сол дар Бухоро зист ва, аз рӯи шаҳодати сарҷашмаҳо, ҷиддан машғули анҷӯҳтани илму дониш гардид.

Душмани ашаддии Темуриён дар қисмати шимоли мамлакат мөгулҳо^{*} ба шумор мерафтанд, ки Тошқандро марказӣ худ иҳтиёр карда буданд. Онҳо ҷандин борҳатто ба ноҳияҳои Мовароуннаҳри марказӣ ҳамла намуда, молҳоро толон ва аҳолиро тороч мекарданд. Темуриён Шайбонихонро ба мукобили мугулҳо истифода кардани шуданд. Лекин Шайбонихон иттифоқҷии бад баромад: ў факат аз пай манфиати худ шуда, аксаран хилоғи ваъдаи худ амал мекард, гоҳ тарафи Темуриёнро мегирифт, гоҳ тарафи мөгулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳуҷумҳои ғоратгарона менамуд. Ниҳоят, ў чунин шаҳрҳои истеҳқомӣ, мисли Утрор, Сайрам ва Яссаро ба таҳти тасарруғи худ дароварда, ҳамқавмони худро даъват кард ва дастаи қавии аскарӣ ташкил дода, бо мөгулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ намуд. Аввал ў пойтаҳти Темуриёни Осиёи Миёна - шаҳри Самарқандро ба муҳосира гирифт. Вақте ки волии Бухоро бо қӯшуни худ ба

¹ Муфассалан ниг.: Семёнов А. А., 1954, б; Аҳмадов Б. А., 1965 а.

* Бо истилоҳи «мууулҳо» як дониста нашавад, зеро ин ҳалгест, ки дар а. 16 дар баъзе ноҳияҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард ва дар адабиёти ҷарабу русӣ бо номи «моголы» машҳур буд (мутарҷим).

тарафи Самарқанд равона шуд, Шайбонихон аз мухосира бархоста, ба мүқобили ў шитофт ва дар роҳ ин қувваи аскариро торумор намуда, ба сӯи Бухорои заифгардидга ҳаракат кард. Аз мухосира ҳатто се рӯз нагузашта, аъёну ашроф ва рӯҳониён шаҳрро ба ў таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзан пурмасъулият ҳам, ки мамлакатро хатари чиддӣ таҳдид ме-кард, ашрофи Самарқанд ва шаҳзодагони темурӣ тамоман саргарми ниғоҳу ни-зоъҳои байнҳудӣ буданд. Гурӯҳе саршоҳи Темуриёни Осиёи Миёна - Султон Алиро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар хешованди вай – Бобурро ба Самарқанд даъват намуда, таслими шаҳрро ба ў ваъда медоданд. ҳангоми Самарқандро мухосира кардани Шайбонихон ин низоъҳо боз ҳам қувват гирифт. Баъзе намояндагони хеле бонуфузи рӯҳониён ҳисси навмедӣ ва қайфияти мағлубиятро падид меоварданд. Султон Алӣ дар ҳама чо хиёнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбонихон равона шуд. Ашрофи Самарқанд аз ин воқиф гардида, бо тӯҳфаву инъомҳои зиёде ба ҳузури Шайбонихон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Ба ин тариқа, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбонихон даромад.

Аммо ин муваффакияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст омада буд, бакое наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарқанд тарафдори баркарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде ки ў нахустин сўйқасдро фош намуда, гу-нахкорон ва ҳатто гумонбарҳоро аз дами тег гузаронид, ба ҳар ҳол дasti мүқобилини ў боло шуд. Акнун ҳарифи асосии Шайбонихон шаҳзодаи ҷавони темурӣ, аоосгузори ояндаи давлати Темуриёни ҳинд - Бобур гардида. Қароргоҳи Шайбонихон дар ҳаволии Самарқанд буд. Аъёну ашрофе, ки пинҳонӣ бо Бобур мукотиба доштанд, ба рӯи ў дарвозаи шаҳрро кушоданд ва ўро подшоҳ эълон намуданд. Дे-ре нагузашта дар баъзе шаҳрҳо ва истехкомоти дигар низ пирӯзӣ насиби тарафдо-рони Темуриён гардида. Вале дар мӯҳорибаи кушоди соҳили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯй омад, Бобур шикаст ҳӯрд ва ба Самарқанд ақиб ишишаст. Ҳуди ў дар ёддоштҳояш аз тарафи Шайбонихон мӯҳҳои дароз мухосира шудани Самарқандро ба тарики хеле муфассал тасвири намудааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки ҳалқ, аҳолии оддии шаҳр, пешаварону қосибон аввалҳо дар муҳофизати шаҳр бисёр фаъолона иштирок доштаанд, часорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, накшҳои ҳуҷуми фикрардаи Шайбонихонро вайрон мекардаанд. Аммо сокинони шаҳр манфиатҳои сулолавии Бобурро, ҷунон ки ў соддалавҳона гумон мебурд, ҳимоя намекарданд. Самарқандиҳо якнун таҷрибаи қалон ва талхе доштанд: хиёнат ва сўйқасдҳои аъёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шаҳр боиси ғорат, қатлу қуштор ва қаҳтибу гуруснагӣ мегардид. Лекин ин бор манфиати шаҳриён ва Бобур мувоғиқ афтод.

Бо вучуди ин, нигоҳ доштани Самарқанд муюссар нагардид. Шаҳриён яроқу аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри мухосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале касе ҳосили нав намеовард. Рӯзҳои мухосира тӯл қашид, мардум ба маҳрумиятҳои зиёде дучор гардиданд; кор ба ҷое расид, ки бенавоён ва мӯҳтоҷон гӯшти сагу ҳарро меҳӯрдагӣ шуданд. Чун еми асп камёб шуд, одамон ба ҷои он барги дараҳтро медоданд»³.

Бобур барои қўмак ба ҳокимони гуногун муроҷиат намуд, вале имдоде нарасид. Ў чунин хислати Темуриёнро, ки манфиати умум барояшон бегона буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба қўмак ва пуштибонии моликони

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомаш.

³ {амон ҷо, с. 109.

ҳамсоя ва атрофу акноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт⁴. Хусусан, кӯтохандешии сардори Темуриёни Хурросон - Султон ҳусайн, ки на факат дasti ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбонихон чоплусӣ намуд, ўро дар ҳайрат гузошт.

Сокинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Нихоят, худи Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Шаҳри пойтаҳтии Самарқанд дубора ва тамоман ба дasti Шайбонихон даромад. Ин ходиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбонихон аз ҳама бештар сокинони шаҳри Қарокӯл муқовимат карданд. Баҳорони соли 1501 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки амалан ҳусусияти синғӣ дошт. Ба сари шаҳр намояндаи ҳалқро, зоҳирон, сардори шӯришро нишонданд. Номи ў маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ўро таҳқиромезона «гадо» ва «ҷоҳил» номиданд.

Шайбонихон худ бо қӯшуни зиёде ба ҷанги зидди Қарокӯл рафт. Шаҳрро гирифта, сардори шӯришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳрро тарқ кардани Шайбонихон мардум боз шӯриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дasti худ гирифтанд, онҳо ният доштанд, ки ин шӯришро ба манғиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсояи темурӣ мадад хостанд. Шайбонихон дубора ба Қарокӯл қӯшуни сершуморе фиристод. Муҳорибаи нихоятдарача шадид ба амал омад, фуқарои шаҳр диловарӣ ва қаҳрамониҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охиро өхирон Шайбониён шаҳрро ишғол намуда, онро ба қушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал карданд. Сипас ба мақсади тарсонидани ҷашми мардум бо амри Шайбонихон аз сари қарокӯлиҳои мактӯл дар Бухоро калламанора соҳта шуд⁵.

Муддате ҷанд Шайбонихон барои аз ҳатар эмин намудани ақибгоҳи худ ҷо-раҳои лозима дида, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти парокандагии кувваҳои ин ҳонадон ба истилокорон мадад расонид. Ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам наҳостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. Ҳисси нобоварӣ ба яқдигар, иғво, сӯйқасд ва ҳиёнати ошкоро заминаҳои мусоиди истилоро фароҳам овард. Шайбонихон аз ҷунин вазъият ба хубӣ истифода бурда, ба яке ваъдаи подош медод, ба дигаре сиёсат мекард ва худ ба василаи тоҳтузҳои бемалол, тороч ва горати мардум очизӣ ва нотавонии Темуриёнро нишиод медод ва дар байни онҳо қайғияти маглубиятре ҷорӣ менамуд.

Дар вилояти ҳеле қалоне, ки марказаш ҳисор буд, Ҳусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Ҷун замоне ў ба дараҷае иқтидор пайдо намуда, ба ҳудраъӣ ва сарватмандӣ шӯҳрат ёфта буд, шаҳзодагони темурӣ дар ин лаҳзаи душвор барои қӯмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ў нисбат ба вазъияти мавҷуда нодонӣ ва но-фаҳмии тамом зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал қӯмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси дъаъоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа комилан дар ҳолати ҷудоӣ ва танҳои монда, аз аввалин ҳабари ҳаракати қӯшуни Шайбонихон ба ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ў, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолии Афғонистон ва ҷануби Ӯзбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба таҳти тасарруфи Шайбонихон даромад. Дере нагузашта, соли 1505 Ҳоразм ҳам аз тарафи қӯшуни Шайбониён ишғол карда шуд.

Навбати забти пойтаҳти дигари Темуриён – ҳирот расид. Султон ҳусайн факат акнун то чӣ андоза ҷиддӣ будани ҳатари таҳдидкардаистодаро дарк намуда, бо

⁴ {амон ҷо.

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13–14.

кувваи асосии худ ба мукобили Шайбонихон равона шуд. Вале ў, ки пир ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темурӣ низоъу нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа, якбора ду писари Султон ҳусайнро ба таҳт нишонданд, ки онҳоро ду гурӯҳи ашрофи соҳибнуғуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбонихон аз ин дигар шароити мувоғикро орзу ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест гарид: ҳеч гоҳ касе нашунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То ҷамъ кардани қӯшун, то тамом шудани баҳсу мунозираи наздикини ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбонихон Балҳро забт намуда, ба ҳок яксон қард ва зуд ба тарафи ҳирот раҳсипор гардид. Ў дар наздикии шаҳр қӯшуни ба ҷанг ҳуб омоданашудаи темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амирону амалдорон аз майдони ҷанг ва бâъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Ҳар ду подшоҳ ҳам-яке ба гарб ва дигаре ба шарқ фирор қарданд. Рӯҳониёни олимақом ва аъёну ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбонихон ҳати таслим ва итоат фиристоданд. Аҷобат дар ин чост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асари қалони таърихии «ҳабиб-ус-сияр» - Ҳондамир иншо намудааст. Факат аҳолии шаҳр андаке мӯковимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла қарда, қарид сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи ҳирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд соҳтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вакилони ашрофу рӯҳониён шарту шароити супурдани ҳиротро пешниҳод қарданд: мардуми авом ва пешаварон мебоист ба тарики товон маблағи қалоне мепардоҳтанд, аз аъёну ашроф ба сифати инъом ва баҳшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулки сулолаи мағлуб ба ашрофи наздики он даҳл мекард.

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда то худи Астаробод забт қарда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои қалони давлати собиқиаи темурӣ – Самарқанд, Бухоро, Марв, Сарахс, Балҳ, ҳирот, Машҳад, Нишопур, Тӯс, Нимрӯз ва Астаробод пулҳои нуқрато ба номи фотехи нав сикка заданд. Шайбонихон ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ медод, зеро ин амр маъни расман ба сари таҳти подшоҳӣ омадани ўро дошт.

Шайбонихон нияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи сарзамини бузургеро дар дил парварида, ба ҳубӣ ангошта буд ва дар ҳусули ин мақсад факат муваффақиятҳои ҷангӣ кофӣ нест. Ў намояндагони хонадони Темуриёнро бераҳмони таъқиб ва маҳв намуда, аз қадамҳои аввал барои ба тарафи ҳуд кашидани феодалону рӯҳониёни бонуғуз саъӣ қард. Зоҳирان, ин усул ба ў бештар аз силоҳи ҷангӣ зафар ва пирӯзӣ овард. На факат худи ў, балки наздиконаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимиёт дигар мешавад, аммо муқаррароти зиндагӣ ба ҳар ҳол мисли пештара бокӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояти Зайнiddини Восифӣ, ки шоҳиди ҳиротро гирифтани Шайбонихон буд, хеле ҷолиби дикқат аст. Як амири ўзбек ў ва ҳамроҳашро дехқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки факат ҳочае бо ҳочаи дигар ӣаз ҷудаасту ҳалос. Ҳочаҳои нав барои зудтар баркарор шудани ҳочаӣ саъӣ мекунанд, зеро акнун замин ва дехқонон ба онҳо «тааллук гирифт» ва «тарбияву нигоҳубин»-и дехқонони дигар дар ўҳдаи онҳост⁸.

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти {ирот ва вогеҳаҳои минбаъда ниг.: Болдырев А. Н., 1957, с. 59 ва давомаш.

⁸ Болдырев А. Н., 1957, с. 66.

Сиёсати дохилии Шайбонихон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки аннун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. ҳатто тадбироти, зоҳирон, мусбати ў ҳам манфиати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбонихон, мукаррабони ў, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарин сипохиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулки Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии тарафдори онон ва ҳамаи қасоне, ки ба сункасади зидди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбонихон тамоми давлатро ба мулкҳо тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти ҳешовандон ва амирони номии худ супорид.

Чиҳати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки мудохилот на ба ҳазинаи Шайбонихон, балки тамоман ё қисман ба дасти мулқдорони шаҳру вилоятҳо медаромад. Истилогарон зуд ҳис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонидаро дуру дароз бехаракат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба ҳаридани замин, иморатҳои шаҳр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар вазъият моликияти аз ҳама устувор будани ҷизҳои ҳаридаро фахмиданд. Бино-бар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидаро ҳудро ҳамчун моли ҳаридаро ба расмият медароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зӯран қашидагирифтаро пас гашта додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва ҳарид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дасти Шайбониён ва ашрофи ўзбек гузаштани заминҳои зиёд, бисёр иморатҳои шаҳр, осиёбҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. ҳамин як мисол коғист: ҳанӯз дар солҳои 20-уми аспи XVI келини (зани писари) Шайбонихон барои вакфи мадраса бештар аз 40 дӯкони косибӣ, тимча, 8 осиёб, устохонаи қоғазрезӣ, анборҳо, ҳавлиҳо, тақрибан 150 қитъяни замин, пурра ё қисман 6 деха ва ғ. дода тавонист.¹⁰

Ҳамин тарика, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва қалонтарин феодалони заминдор ба шаҳсони манфиатбари қасбу ҳунар ва тичорати шаҳр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии ирсии Осиёи Миёна, ки дар замони Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шаҳрии пешинаи ҳудро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеч фарқ намекард.

Ислоҳоти пулие, ки Шайбонихон дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз кӯшишҳои ў дар бобати ба тарафи ҳуд ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилоказдааш ва ба ин васила васеъ намудани базаи синфиҳои ҳуд гувоҳӣ медиҳад.

Қасбу ҳунар, тичорат ва муомилоти пулий аз муҳимтарин моддаҳои оидоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Охирин намояндагони сулолаи Темуриён аз ин модда ба таври хеле васеъ ва беибо истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулий аз манфиати тичорат дур гардида, ба инкишофи мӯътадили он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намемонд. Ин бар зарари манфиати на факат пешаварон ва майдасавдогарон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодалии Осиёи Миёна феодал дар айни замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ў на танҳо соҳиби замини шаҳру қишлоқ буд, балки коргоҳҳои муҳталифи ҳунармандӣ ва тичоратӣ ҳам

⁹ Мукминова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомаш.

¹⁰ {амон асар, с. 41 ва давомаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомаш.

дошт ва, аз ин рӯ, дар тичорати дохиришаҳрӣ ширкат менамуд ва дар тичорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симои асосӣ хисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбонихон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи куллиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва навъи сиккаҳои нуқрагию мисӣ ва муносабати байни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳо наметавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вучуд оваранд, курби онҳоро мувофиқи табии худ баланд ё паст кунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсироти бузурги сиёсӣ ба амал овард ва бартарии ҷорабинҳои фотехӣ навро иисбат ба фаъолияти молиявии намояндагони оҳирини Темуриён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони илоҳот фавран пас аз сукути хирот – дувумин пойтаҳти Темуриён эълон карда шуд. Дар қатори дигар ҷорабинҳои нисбатан ҷузъии Шайбонихон, ки барои мӯътадил гардонидани ҳаётӣ дар натиҷа амалиёти ҷангӣ ҳалалдоршуда нигаронида шуда буданд, илоҳоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақҳои синфи ҳукмрон нишон медод, ки аз ивазшавии сулола онҳо на ин ки зарар диданд, балки бурд карданд, зеро Шайбонихон манфиати онҳоро мефаҳмад ва химоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён ҷанд сол сулҳу осоиш ҳукм-фармо гардид ва ба ин восита ҳаётӣ ҳоҷагии мамлакат қадре рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт – ҳам аз шимоли шарқӣ ва ҳам аз ҷануби гарбӣ ин оромӣ ҳалалдор карда шуд. Бодиянишинон қазоқ, ки замоне аз Шайбонихон саҳт шикаст ҳӯрда буданд, бо муғулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар худи ҳамин вақт подшоҳи Эрон - Исмоили 1 аз гарб ба тарафи Ҳурросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз паси дигаре шаҳрҳоро ишғол карда, фотехона ба сӯи хирот ҳаракат намуд.

Исмоили 1 аслан аз хонаводаи сӯфияи шаҳри Ардабил буд. Чун аз байни шайбониҳон ин хонадон, ҳусусан, Сафиуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ў ва аъзои тариқати дарвешия ба худ номи «сафавӣ»-ро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи «Сафавиён» шӯҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Онро ба озарӣ «қизилбош»—«сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хотири 12 имоми шиа саллаи 12 - раҳи аргувонидоштаро ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайбони сафавӣ буданд. Шайбони сафавӣ дар сеяки оҳири асри XV аввал ба кишварҳои гайриисломӣ тоҳтуғозҳои горатгарона карда, бъайдар ба муборизаи зидди бâззез ҳукмронони мусулмон низ шурӯй намуданд. Вале аз байни онҳо факат ба Исмоили 1 мұяссар гардид, ки пирӯзӣ ба даст оварад: ў Табрэзро забт карда, онро пойтаҳти худ карор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи «Эрон»-ро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардории Исмоили Сафавӣ аз низоъҳои байниҳудии хонадонҳои муҳталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42–43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

Ду давлат – Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоягии яқдигар воқеъ гардианд. Вале дар байни онҳо аз сулху сафо асаре набуд. Сарони ин ду салтанат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги мазҳабӣ медоданд: Шайбонихон дар қаламрави худ ба муқобили шиаҳо мубориза мебурд, дар сурате ки Исмоил ва қизилбошҳо шиаҳои мутаассиб буданд.

Шайбонихон барои муковимат кардан бо шоҳ Исмоил қაльян Марвро тақягоҳ интихоб намуда, қӯшуни худро ба он чо ақиб кашид ва фавран аз қувваҳои ҳарбии ҳамқавмонаш кӯмак хоста, худ ба мустаҳкам кардани истехкомоти шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин кор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қаљаи Марвро бо ҷанг фатҳ кардан хеле душвор буд, шоҳ Исмоил фиребе ба кор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва ҷунон вонамуд кард, ки гӯё ақибнишинӣ мекунад. Шайбонихон ин бор саҳви барои сарлашкари корозмуда афвонпазире содир намуд: ў ба ин ҳилаи шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае ҷайро таъқиб кард, дар натиҷа ба ихотаи душман афтода, тамоми сарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг қушта шуд. Исмоил аз қосахонаи зарандудаи сари Муҳаммад Шайбонихон барои худ ҷоми шароб соҳт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на факат бо силоҳ мубориза бурд, балки тамоми тадбироти дипломатии худро ба кор андоҳт. Ў бозмондагони ҳонадони темуриро бо ҳар роҳ ташвиқ менамуд, ки барои мулки падару бобоёни худ талош қунанд. Дар ҳоле ки намояндагони бонуфузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи вориси таҳти салтанат саргарм буданд, Темуриён Фарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вакт мавқеи худро дар Кобул мустаҳкам карда буд, фавран бо роҳи Қундуз ба сӯи ҳисор ҳаракат кард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он ҷое, ки ҳоло стансияи электрикии обии Норак соҳта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марказии Моваро-уннаҳр бидуни ҷанг ба таҳти тасарруфи ў даромаданд. Ҳуди сultonҳои шайбонӣ ҳам аз муковимат даст кашида, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қаршӣ ва ғ.-ро ба ихтиёри Бобур voguzoштанд.

Ғалабаи ба осонӣ дастдода Бобурро рӯҳбаланд ва дар айни замон як дараҷа форигбол ҳам намуд. Мувоғики шаҳодати сарҷашмаҳо, Бобур ва наздикони ў, ҳатто сарбозонаш ҳам ба базму зиёфат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблаги зиёдеро талаб мекард ва Бобур барои пайдо кардани он аз ҳеч чиз рӯй намегардонид. Як мисоли нисбат ба вазъи худ ҳеле бепарвоёна муносибат кардани Бобур дар зарби сикка ҳилаву найранг ба кор бурдан ва меъери муомилоти пулии муқарраркардаи Шайбонихонро ҷайрон кардани ўст. Аз ин амали Бобур тамоми табақаҳои ба ҳаридуғурӯш саруқордоштаи ҷамъият зарар кашиданд. Қӯшуни ҷандинҳазорнафараи Бобур, ки таъминоти он аз ҳисоби аҳолӣ муқаррар гардида буд, тамоми буду бозёфти мардумро ба горат бурд. Вале Бобур, ки аз таҳихои рӯзгори гузаштаи худ сабақ гирифта буд, ба кам кардани сарбозони худ ҷуръат намекард. Махсусан, дастаҳои қизилбош, ки шоҳ Исмоил ба кӯмаки Бобур фиристода буд, боиси норизоияти аҳолӣ мегардианд. Кайфияти шиапарастии Бобур ва инро беконона намоиш додани ў ба онҳо ҳеч маъқул набуд.

Табақаҳои васеи Бухоро ва Самарқанд ба сари кор омадани Бобур ва пирӯзихои ўро бо хушнудӣ истиқбол карда буданд. Вале ним сол ҳам нагузашта, вай аз ҷунин пушту паноҳи муқтадир маҳрум гардид ва ҷашми умед факат ба қӯшуни гуногунҳаёни худ дӯхта монд. Аммо ҳамин пуштибони ягона ҳам ба дарди ў барнаҳӯрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодai Шайбонихон, ҷавони ҳеле гаюр ва шуҷоъ - Убайдулло сulton ба дигар намояндагони ҳонадони шайбонӣ аз ваҷҳи сар

кардани чанги нав баҳри Мовароуннахр чизе нагуфта, худ бо қўшуни начандон калон ба Бухоро ҳамлавар шуд. Ва ба ҳайрати ҳамзамонони худ, дар набарди шадид бар қўшуни миқдоран чандин мартаба афзунтари Бобур ғалабай қатъй ба даст овард.¹³

Бобур ба хисор фирор намуд. Тирамохи ҳамон сол, вақте ки қўшуни пуршумори қизилбош ба ёрии ўрасид, барои дубора ба даст даровардани Мовароуннахр охирин қўшиши худро ба кор бурд. Қувваҳои аскарии ўдар хоки Мовароуннахр чун мўру малаҳ ҳаракат мекарданд, гўё ки ба ин сарзамин оғати табий рӯ оварда бошад. Онҳо ба ҳар чое, ки по меғузоштанд, сокинонашро аз дами теғ меғузарониданд. Ҳусусан, қатли оми аҳолии Қаршӣ ба худ манзараи даҳшатангезеро гирифта буд. Ниҳоят, дар назди Ғиждувон ба Шайбониён мұяссар гардид, ки қизилбошҳоро комилан торумор намоянд.¹⁴

Катлу күштори вахшиёнаи мардуми Қаршӣ ҳатто норозигӣ ва эътирози муарриҳони тамоюли сафавиро низ ба вучуд овард. Ба замми ин, боз овозае паҳн шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Самарқандро низ қир карданианд. ҳамаи ин сабаб шуд, ки аҳолии маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо ҳусни таваҷҷӯҳ ва нисбат ба Бобур хисси нафрат пайдо кунанд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XVI

Дере нагузашта Шайбониён ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна: Тошканд, Фарғона, хисор ва ғ.-ро аз сари нав ба зери тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиёи Миёна тамоман ба ҳаробӣ рӯ ниҳода буд. ҳуҷуми қизилбошҳо, истибдод ва горати муғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хочагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимиштони қаҳратуни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху наво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо, маҳсусан, аҳволи табоҳи мардуми вилоятҳои хисор ва Самарқанд батафсил баён ёфтааст.

Муғулҳо вилояти ҳисорро ба куллӣ ҳароб намуда, тамоми ғалла ва чорвои аҳолиро тороҷ карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дода, бисёр мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардиданд¹⁵. Аҳволи ҳалқ дар Самарқанд ва атрофи он бехтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур - Зайнiddини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебурд, аз зимиштони сард ва қаҳтии соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки ҳалоиқ ба чуз курси моҳу офтоб, ки дар дастарҳони фалак буд, дар дигар чой сурати нонро намедиданд ва гуруснагони факир шабҳо ба чои ҳӯшаш гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани Парвин ҳӯшা мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърҳояш ин қаҳтӣ ва гуруснагиро тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида ҳайрҳоҳи ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва қароҳат иброз доштааст. Чунончи, ўдар бораи давлатмандон мегӯяд:

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунанд

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин марҳилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобурро таври дигар тасвир менамоянд, vale бояд ба мусоирон ва шоҳидони вогеа бештар бовар кард (Семёнов А. А., 1954г., с. 127–131). Катибаи Бобур ба ҳамин давраи ҳаёти ўтааллут дорад (ниг.: Мухторов А., 1960).

¹⁴ Ҷузъиёти ин вогеаҳо дар ҳар манбаъ ба таври гуногун баён ёфтааст (Семёнов А. А., 1954 г., с. 131–136; Болдырев А. Н., 1957, с. 115–121),

¹⁵ Семёнов А. А., 1954 г., с. 139.

Аз зарби мушт рустай дандони вай тамом¹⁶.

Дар тимсоли зоги харису фориғбол худи Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бод, агар ба ҷониби саҳро гузар кунӣ,
Аз ман қалоғро бубарӣ тӯҳфаву салом.
В-он гаҳ бигӯ, ки қок ҷаро мекунӣ зи хирс,
Нонҳои хешро, ки шавад сабз бар давом.
Эй тойири ҳуҷиста, зи нонҳои хештан
Якчанд нон бидех ба факирон ба расми vom¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиёи Миёна аз ин беҳтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангӣ ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шоҳиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳояшон борҳо ба муҳосира афтода, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи ҳочагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. ҳанӯз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафӯи бештаре дар кори пул дасисаҳои зиёде намуд. Шайбониён ба ҷои он ки оқибатҳои сунистифодаи Бобурро барҳам диханд, кардаҳои ўро намунаи ибрат карор доданд. Дар натиҷа, тангаҳои нуқра аз саҳнаи тичорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоман тангаҳои мис ҳукм-фармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт қасод мешуд.

ҳанғоми тавсифи вазъияти ҳаёти ҳочагии онвақта инро ҳам бояд ба назар ғирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиёи Миёна омадаи ўзбек беҳтарин яйлоқҳоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимиро ҳам танг карда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки, умуман, дар асри XVI масоҳати заминҳои қишиҳо кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одати Шайбониён, шаҳси аз ҳама қалонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он ки дар соли 1512 ҳамаи муддаиёни салтанат аз Осиёи Миёна ронда шуданд, ба сари ҳокимијат на ин ки Убайдуллоҳон – обрӯмандтарин намояндаи хонадони шайбонӣ, балки Кӯчкунчихон омад, ки обрӯву эътибори казой надошт, дар ҳукumatдорӣ шаҳси беҳунаре буд ва аксар вақти ҳудро дар тоату ибодат мегузаронид. Баъди ў писараш - Абӯсаидҳон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Убайдуллоҳон (1533–1539) имкони ба таҳт нишастанро пайдо намуд.

ҳанӯз дар аҳди Шайбонихон давлат ба амлок, яъне мулқои хоса тақсим шуда буд. Акнун ин тақсимот боз ҳам расмитар гардида, мулқҳо тамоман ба ихтиёри намояндагони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умури доҳилии қаламрави ҳуд истиклонияти комил доштанд, онҳо акнун метавонистанд мулқро ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи нифоқи байниҳудӣ ғоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Балх, хисор ва амсоли инҳо амлоки қалонтарин маҳсуб мейғфтанд. Соҳибони ин мулқҳо дар вақтҳои гунонгун ҳукмрони мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро мустақиман пойтаҳти давлати Шайбониён гардид.

¹⁶ Иғтибос аз Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоєъ-ул-вагоєъ», с. 181.

¹⁷ Восифӣ, - 1961, с.- 92.

¹⁸ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

Се чоряки аввали аср давлати Шайбониён як давлати хоси амлокӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулӯқ, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва хоқон идора менамуд. Ў фақат имтиёзҳои зохирӣ дошт: ба вай унвонҳои олӣ медоданд, хутбаро ба номи вай меҳонданд ва дар сиккаҳо номашро сабт мекарданд.¹⁹ Ин қоида то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлокдорон гоҳо сиккаҳоро ҳатто аз номи худ мебаровардагӣ шуданд, ки ин маънии на фақат исман, балки амалан ҳам соҳибихтиёр гардидан онҳоро дошт.

Дар аҳди се ҳукмрони аввал (Қўчкунчихон, Абӯсаидхон ва Убайдуллоҳон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани ҳочагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. Ҳукмронҳо ва соҳибони мулӯқҳо ҳатто дар пешбурди кори ҳамон ҷанбаҳои ҳаётӣ ҳочагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, худашон алоқае дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбинӣ мекарданд. Дар ин бобат, ҳусусан, ислоҳоти пулие, ки дар замони ҳукмронии Қўчкунчихон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навъе ки қайд карда шуд, муомилоти пулий дар натиҷаи ҷангҳои ҳаробқунандай ҳочагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбониён дар сикказани ба вазъи бӯҳронӣ афтода буд. Ин ҳолат, умуман, ба кори тичорат тъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро ҳалалдор месоҳт ва ниҳоят даромадҳои худи Шайбониёнро аз тичорат ва муомилоти пулий кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулий ба миён омад, аммо дар шароити соҳти амлокии давлат ва соҳибихтиёрии комили соҳибони мулӯқ ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир кор ба ҷое расид, ки Қўчкунчихон дар Самарқанд ва Убайдуллоҳон дар Бухоро, ҳар яке дар мулки худ, сиёсати мустақилонаи пулий ҷорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулий дар миқёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳимми ин давра юришҳои Шайбониён ба Ҳурросон буд²¹. Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллоҳон ба вуқӯъ пайваст, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани ҳудуди аввалии давлати Шайбониёнро мепарварид. Ғайр аз ин, Шайбониён маҳз худро вориси қонунии Темуриён мөхисобиданд.²²

Онҳо дар вакти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои калон саъӣ мекарданд, дар навбати аввал диққати онҳоро ҳирот ба худ мекашид. Дар воқеъ, онҳо се дафъа ҳиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонистанд. Соли 1532 Шайбониён ҳиротро муҳосира карданд, вале барояшон ишғоли он мусассар нашуд. Бо вуҷуди ин, тамоми шаҳрҳои калон то Астаробод ба таҳти тасарруфи онҳо даромад. Охирин юриши Убайдуллоҳон дар солҳои 1535–1537 сурат гирифт. Пас аз муҳосираи панҷмоҳа ҳиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. Ў ба мақсади мустаҳкам кардани ин ғалабаи худ ҳост, ки ба ҳукмрони давлати сафавӣ зарбаи саҳт ворид оварад. Лекин сultonҳои шайбонӣ, мисли ҳарвакта, ўро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулӯқҳои худ ақиб нишастанро авло донистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто қудрати чунин ҳукмрони соҳибэътибор, мисли Убайдуллоҳон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

¹⁹ Дар назари мусосирон ҳутба ва сикка чунон аломатҳои муҳимми ҳокимияти олӣ ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои ҳаттӣ ҳангоми баёни вогеаи ба сари ҳокимият омадани касе ин ду лаҳза ҳатман таъқид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106–120.

²¹ Тафсili онро ниг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97–106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

Юришҳои хурросонии Шайбониён аслан қасди горатро надошт, ҳарчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебурданд. Илова бар ин, чунон ки дуруст қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объективона шиддати ҷангу низоъҳои байниҳудии Шайбониёнро бозмедоштанд. Ин буд, ки давлати Шайбониён дар ин давра бо он ҳама худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи ҷангу ҷидолҳои доимию байниҳудӣ мубаддал нагардид. Албатта, лашкаркашиҳои ҷандинкарата ба сӯи Ҳурросон, тадорукот ва таҷхизоти юришҳо, бар иловаи хироҷу молиёт, ҳамчун бори гароне ба дӯши аҳолии Осиёи Марказӣ меафтод. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити ҳочагидорӣ мусоидтар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллохони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои хоса»

Аз солҳои чилуми асри XVI ҷангу низоъҳои феодалий як ҳодисаи мукаррарӣ гардид. Отashi нифоқ аввал дар байни амлодорони қалон фурӯзон шуда, баъд амлодорони хурдро низ фаро гирифт: яке ғами муҳофизати мулки хурдро меҳӯрӣ, дигаре дар садади тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳама ҷангҳои сершумори феодалон, гурӯҳсозӣ ва гурӯҳбозиҳои сultonҳо ҳочате нест.²⁴ Факат ҳаминро хотирнишон мекунем: сultonҳои шайбонӣ аксар вақт ҳатто дар масъалаи вориси таҳт ҳам мувофиқат ҳосил карда наметавонистанд ва сардори давлат ҳамчун амлодори мукаррарӣ дар ҷангҳои байни феодалон иштирок менамуд. Гоҳо ҷунин воқеъ мегардид, ки баъзе сultonҳо на факат сардори давлатро эътироф намекарданд, на факат бо ў ва тарафдоронаш мечангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ меҳонанданд ва дар сиккаҳо номи худро сабт мекунанданд. Гоҳо ҷунин ҳодисае ҳам рӯй медод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи хурдро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат як навъ дуҳокимиятий ба вучуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо бо номи ҳокими ҳисор - Темур Аҳмад алокаманд аст. Чунон ки тазаккур ёфт, ҳисор аз қалонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбониён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошканд - Наврӯз Аҳмадхон ба таҳти салтанат нишаст, ҷангҳои байниҳудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат на ин ки роли оштидиҳандаро бозид, балки худаш ташабbusкори сар задани низову нифоқ гардид. Окибат ду гурӯҳи асосии муҳолифи яқдигар ба вучуд омад: ҳонадони амлодорони тошкандӣ бо сардории ҳоқон - Наврӯз Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло сultonи ҷавон мейстод. Дар ҷандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ўро ба ақибишини мачбур кард ва ҳатто мулки падараш - вилояти Миёнқолро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Кармина забт намуд.²⁵

Пас аз фавти Наврӯз Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ, вољии Балҳ ва амаки Абдулло - сulton Пирмуҳаммадхон таҳти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадракҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии он замон таѓириoti ҷолибе медароваранд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳолифи собиқа ба таври худ ду ҳоқонро ба маснади ҳукумати олӣ менишонанд: ҳонадони

²³ ИТН, П, 1, 1964, с. 372.

²⁴ Тафсили онро ниг. Вельяминов – Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

²⁵ Вельяминов – Зернов В. В., 1859, с. 379–386.

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27–36.

амлокдорони тошкандй ҳокими хисор - Темур Ахмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ў мезананд, гурӯҳи Абдулло султон бошад, узви хонадони ў амакаш - Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охирон пирӯзӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дар воқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло султон буд. Пас аз ин ў боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати аввал амлоки хонадони худи - Миёнколро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз Ахмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухороро тасарруф намуд. Дере нагузашта, Абдулло аз нифоқи Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараши ин шаҳрро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Кармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ўро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебоист то охири умр дар маснади ҳоқонӣ мемонд. Аммо ў дигар пир шуда, мутталои ташвишҳои хонавода гардида буд ва, аз ин рӯ, барои дубора баргардонидани таҳти салтанат ҳатто кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло - Искандар факат исман ҳукмрон буд, амалан зимоми ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашадии сиёсии вай хонадони амлокдорони Тошканд маҳсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеч кас ва ҳеч чиз истиқлолиятшро маҳдуд намекард, со-битқадамона ва бо чидду ҷаҳди тамом ба кори минбаъда «ҷамъ кардан мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 хисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкандро ба таҳти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз фавти падар, Абдулло (ки бо номи «Абдуллохони II» маъруф гардидааст) бар ҳилофи русуми мавҷуда, ки мебоист фарзанди калонии хонадон ба таҳт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ў амалан ва расман ба тамоми ҳукуки ҳукмрони мутлаки салтанат соҳиб гардид. Ў дар байнин ҳоқонҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як андоза мутамарказ ба вучуд оварда тавонист.

Вале Абдуллохони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламрави худ баргардонидани ҳамаи он мулкҳоеро, ки замоне сарсилсилаи ин хонадон - Муҳаммад Шайбонихон фатҳ, карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар ҳилофи пешгузштагони бетолеаш, ў дар ин роҳ пирӯзихои намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳуди ў буд, ягон иқдоми вай ба нозу нуз ва қарори дигар аъзои хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллохони II Бадаҳшонро забт кард. Соли 1588 ҳирот ва пас бисёр шаҳрҳои дигари Хурросон ба тасарруфи ў даромаданд. Фатҳи Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ўро лозим омад се мартаба ба он ҷониб лашкар қашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байниҳудӣ ва ба дарачаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти ҳочагӣ баъзе заминаҳои мусоид фароҳам намуд. Абдуллохони II, зоҳирان, ҳодими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои ҳалқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде, аз қабили соҳтмони ин-

²⁷ Чунин русуми варосати таҳти салтанатро шоҳиди вогеаҳои он замон {офизи Таниш дар асари худ «Абдуллонома» нагл намудааст. В. В. Вельяминов – Зернов (1859, с. 392–395) дуруст гайд мекунад, ки баёнати муаррихи асрҳои баъдина Муҳаммадиосуфи Мунши та- момон ҷаҳонро буда, аз таҳриф иборат аст. Барои тағвияти ин фикри В. В. Вельяминов – Зернов бояд иловা кард, ки мадракҳои зиёди дар давоми асри гузашта ҷамъшуудаи сикка- шиносӣ (ниг. ҳулосаи аҳбори охирин: Lowick N.M., 1966) нагли {офизи Танишро, фагат бо гадре возеху равшантар соҳтни баъзе маълумоти ў комилан тасдиг менамоянд.

шоотхο, роххο, сардобаҳо, пулҳо, корвонсаройҳо, тимҳо тичорат ва амсоли инҳо ба номи ў марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси вокей доранд.

Дар сарчашмаҳо баязе корҳои обёй ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ў анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешгирии сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обанбори канори дарёи Кушка, пули дар наздикии Фиждувон будаи Зарафшон, ки, аз афташ, ба мақсади бардоштани об ва ба чӯйборҳо тақсим намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁸.

Абдуллоҳони II ба масъалаи тичорати доҳилӣ ва хориҷӣ диққати маҳсус мебодд. Инро ободонии роҳҳои корвонгارد ва, умуман, беҳтар намудани шароити тичорат, ки дар аҳди ў ба вуқӯй пайвастаанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ў, вазифа ва натиҷаҳои объективии он хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошанд.²⁹

Чангу низоъҳои муттасили феодалие, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осиёи Миён давом карданд, барои тичорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусоид ба миён оварданд. Ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сиёсати мустакилонаи худро ҷорӣ кардан меҳостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳар чӣ зиёдтар фоида ба даст оранд. Онҳо ҳамаи муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дарачаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводи нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар чунин шароити аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки заҳираи онҳо дар муомилоти тичоратӣ тадриҷан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид: як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон карда мешуд, қисми дигари онҳо аз пайи фоидае ба хориҷа мерафт. Ин тарика қоҳиш ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар ҳариду фурӯш тағиیر дода, сабабгори аз ҳам ба дарачаи зиёд тафовут кардани арзиши бозорӣ ва расмии давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки мудохилаи ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II бартараб намуд. Дар манбаъҳои ҳаттӣ аз ин ҳусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и ҳофизи Таниш ба таври мубҳам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробҳона сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллои асиљро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳимми ислоҳоти ў ба зарбо ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ў марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробҳонаҳои амлости хоса баста шуданд, мусоидат намуд. Акнун пулҳое, ки асосан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «садди мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромаданд. Нархи бозорӣ ва расмии пули нуқра бо ҳам мувоғиҷат пайдо намуд. Ба ин васила қоҳиши нуқра дағъатан боздошта шуд. Ислоҳоти пулӣ ҳам ба манфиати тичорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба ҳазинаи Абдуллоҳони II рехтан гирифт.

²⁸ Бартольд В. В., 1965 а, с. 153, 200, 226; Чехович Д., 1954, а, с. 106.

²⁹ Давидович Е. А., 1951 а, с. 120–141.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳукуқи моликият, мисли пештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилориҳои Шайбониён дар ин чиҳат ягон дигаргунии чиддие ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлоти наверо бояд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамоно аз калонтарин категорияҳо маҳсуб мёфт ва он заҳираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминдории шартии феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табии аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзои сершумори хонадони салтанатӣ ва табакаи болои бо Шайбониён омадаи тоифаҳои саҳронишини ўзбек гардианд.

Чунон ки хотирнишон гардиid, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хироҷу андоҳҳои замини давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамоман ё қисман (ҳар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд.³⁰ Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ «суюргол» меномиданд. Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масуниятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молиёти замини инъомгирифташон комилан мувоғики савобиди худ иҳтиёрдорӣ кунанд. Тадриҷан кор ба дараҷае расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми замини давлатии мулкашонро ба зумраҳои нисбатан хурди аъёну ашроф, рӯҳониён ва намояндагони табакаи ҳарбӣ тақсим карда медоданд. Ба ин тариқа, силсилаи дараҷаҳои инъоми замин ба вучуд омад, ки ин амири воқеӣ дар санадҳои расмии асри XVI возеху равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо истилоҳи «суюргол» ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомеро, ки барои хидматҳои ҳарбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран «танҳо ва иқто» (иктая) меномиданд.³²

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳукуқи моликият – милки феодали (яъне замине, ки қисми оидоти он ба фоидаи давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҷудогона – феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбониён ва табакаи болои тоифаҳои саҳронишини ўзбек тамоми саъю қӯшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодараи Темуриён, ашрофи темурӣ ва амалдорони фурсати ба тарафи Шайбониён гузаштанро наёфта ва ҳатто дар мавриҷҳои ҷудогона тавассути мусодараи рӯҳониён ба дasti истилогарон медаромад. Баъдтар, чунон ки аз санадҳои расмии асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанатӣ ва табакаи болонишини тоифаҳои ўзбек ҳам дар дехот ва ҳам дар шаҳр ба харидани милкҳо хеле вусъат доданд³³.

Тамоюли дувум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзия»-и заминҳои милк, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал мута-

³⁰ Иванов П. П., 1954, с. 26.

³¹ Набиев Р. Н., 1959, с. 26-28.

³² Иванов П. П., 1954, с. 26-27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алогаманд ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст.

³³ Иванов П. П., 1954, с. 24-25.

носибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар хисса давлат аз се ду қисми даромади замини милк ва хисса феодал аз се як хисса онро ташкил намояд, он гоҳ пас аз тақсимот аз се ду қисми замини милк ба замини давлатӣ ва аз се як қисми он ба замини ҳурри ҳолис (яъне мулки ҳусусӣ) табдил ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимот захираи заминҳои милк кам мешуд. Боз як манбаи коҳиши заминҳои милк дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вакф баҳшидани онҳост (аз ин ҳусус дар поин сухан ҳоҳад рафт).

Ва, ниҳоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ва давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милкро беш аз пеш ҳамчун захирае барои подоши феодалий истифода менамуд. Дар ин маврид давлат хиссаи даромади ҳудро аз заминҳои милк инъом мекард³⁵. Ин навъ подошро аз «сафедкунӣ»-и замини милк, ки давлат милкдорро аз ҳироҷи даромади солиёна озод мекард ва он соҳиби тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милкро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подош истифода намуда, хиссаи даромади ҳудро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милкдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом кунад. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи милки ҳурри ҳолис дар асри XVI он қадар қалон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду роҳи афзудани миқдори ин қабил заминҳои комилан моликияти ҳусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсимшавии заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон ҳарида шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки ҳариди заминҳои давлатӣ ҳамчун табдил додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вакф дар асри XVI ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои милки ҳурри ҳолис ғонитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаву ҳонақоҳҳои дар давоми асри XVI соҳташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вакф, беш аз ҳама, замин таъмин мегардиданд, ба ин иддаа гувоҳӣ медиҳанд. Файр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде бокӣ мондаанд, ки ба ҷуз таъминоти аслӣ, барои соҳтмонҳои ҳайрия аз тарафи шахсони ҷудогона нисор шудани ионаҳоро событ менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вакф гоҳо хиссаи ҳудро мегирифт ва гоҳо не. Вале ҳоконҳо аксар вакът заминҳои вакфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз давраҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вакф тақсимнозӣ ва, умуман, дастнорас дониста мешуд. Бо вучуди ин, дар баязе вакфномаҳои падидоҳои ташвишу изтироб аз он ки феодалони қалон ба даромад ва молу мулки вакф даст дароз қарданӣ мешаванд, ба назар мепрасад. Ба ин маънӣ ҳусусан вакфномае, ки ба нағъи мадрасаи Шайбониҳони Самарқанд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вакғузор чунин таъқид ёфтааст «...(ин молу мулки вакфро) ба қасе ба орият додан нашояд, ки аз он ҳавфи ғасби ин (молу мулки вакфро) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, қасони ҳусуматпарвар ва тарсангез, сultonҳо...»; «...ин молу мулки вакф ба ҳеч ваҷҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯёнидани ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, "с. 28–32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29–30.

³⁶ Мукминова Р. Г., 1966 с. 293.

Замин ва молу мулки вакф одатан дар ихтиёри мутаваллӣ буда, ҳадянома дар дasti яке аз авлодони шахси вакфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вакф барои рӯҳониён яке аз воситаҳои истисмори бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати сӯфияи хеле бонуфузи Осиёи Миёна – «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вакф ва нигаҳдорандагони вакфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарвеш сарвати бисёро ба даст оварда буданд. Масалан, дорони хоҷагони Ҷӯйборӣ ҳадду хисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II - Хоча Исломи Ҷӯйборӣ дорон галаву рамаҳои бешумори асп, гӯсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоча Ислом ба сайёдӣ шуғл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва ҷандин мири шикор ба ў хидмат мекарданд. Зиёратқунандагон аксарон гилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мургону сагони шикорӣ бештар сӯҳбат мекунад. 300 ғулом хидмати боргоҳи ўро ба ҷо меовард ва барои хисобу китоби иқтисодиёташ идораи маҳсусе вучуд дошт. Хоча Ислом ба тиҷорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ў то ба Москва расида буданд. ҳамаи ин ҳукмронони тоҷдору бетоҷ – ашроғу рӯҳонӣ, ҳама гуна шайхону муриданашон мардумро бераҳмона горат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин – қитъаи ҳурди замини милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он ҳуди корандони замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори чунин милкҳои дехқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои гайримустақим нишон медиҳанд, ки заҳираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва давраҳои байдана торафт кам мешуд. Дехқонон замини ҳудро ба феодалони давлатманд мефурӯҳтанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онон набуда, балки таҳти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ночории иқтисодӣ сурат мегирифт. Дар ин бобат, ҳусусан, роли судхӯрӣ ва гаравмонӣ калон буд.

Дехқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи корандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзном доштанд, зеро хироҷи аз даромади солиёна ба давлат мепардоҳтагии онҳо нисбат ба он чӣ, ки дигар дехқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои ҳонавода ва пеш омадани тангии маишат боис мегардид, ки дехқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхӯрон гирифтор шаванд.

Аҳволи дехқонони безамин – иҷоранишин ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хоҷагон ҳамоно хоҷагии дехқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гуна категорияҳо ба тариқи иҷора ба дехқонон дода мешуд. Вазъияти дехқонони иҷоранишин яксон набуд. Аз санадҳои расмии асри XVI маълум мегардад, ки аксар вакт иҷорадори заминҳои вакфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид дехқонон дар заминҳои иҷорагирифтai феодалон кироянишинӣ мекарданд. Шартҳои кироянишинӣ хеле гарон буд, зеро феодали иҷорадор аз дехқони кироянишин ба андозаи дилҳоҳи ҳуд ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи дехқонони иҷоранишин ва кироянишин боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нагшбандия», ки асоси онро манфиатгои моддӣ ва кӯшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил менамуд, ҳамчунин роҷеъ ба усуљҳои фирефтани мардум ниг.: Семёнов А. А., 1040 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32-33, 41.

³⁹ Иванов П. П., 1954. с. 33-34.

мұхлати ичора күтох буд. Масалан, дар вакфномақо бисёр вакт таъкид шудааст, ки замин набояд зиёда аз се сол ба ичора гузашта шавад.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI заминдории чамоавӣ (общинагӣ) ва бокимондаҳои маҳками чамоа ҳанӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи дехқони чамоа аз дехқони иҷоранишин хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳукуқи як навъ «ичораи доимӣ» истифода намояд ва «бемӯхлат» ба қиши замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки дехқонони чамоа факат дар заминҳо давлатӣ буданд. Замини чамоавӣ аз як молик ба моликик дигар мегузашт, метавонист доҳили милк ё тобеи вакф бошад, аммо дар ҳар сурат дехқони чамоа ҳукуқи нисбат ба «ичораи доимӣ» доштаашро аз даст намедод. Ва аз ҳама муҳимтар он аст, ки дар вакти ҳаридуфурӯш замини чамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на ҳаридуфурӯши ҳуди замин, балки ба даст овардани ҳукуқи аз корандай он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини чамоавӣ ба чанд молик тааллук пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидаст, онҳо факат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағиیر ёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбониён қазоват кунем. Ба ҳубӣ исбот шудааст, ки ҳачми конунӣ ва муайяни кисми асосии даромади солиёнаи замин дар асри XVI, маъмулан, 30 фоизи ҳосили қиши тро ташкил мекард (гоҳо то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Файр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. ҳачми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай аксаран ба ҳудсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмурони маҳаллӣ алокаманд буд. Даромад ва ҳаққи ичора аз боғоту токзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тарики кор карда додан адо намудани андози замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумони аҳволи табоҳи дехқонон, чунон ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои мӯкимии худро гузашта фирор карданӣ онҳост⁴³. Зоҳираң, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рӯҳ додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабили ба замин банд карданӣ дехқононро пешбинӣ намояд. Аз ин лиҳоз ҳусусан ҳуччатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби таваҷҷӯҳанд: дар онҳо аз ҳусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани дехқонони фирорӣ сухан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои моликияти замин, ки дар дехот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмии онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба дехот ҳос беш аз пеш ба дасти аъзои хонадони салтанатӣ, аъёну ашроф ва рӯҳониёни олирутбаи феодалий ҷамъ шудани моликияти замин мебошад. ҳам дар шаҳр ва ҳам дар дехот ин ҳолат аз ҳисоби хонахароб шудани мулқдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯй меомад. Баробари ин, дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар – ба дасти феодалон даромадани дӯконҳои косибӣ, коргоҳҳои хунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на факат заминро, балки акнун ҷои кор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба ичора мегирифтанд. Ин боиси афзудани нормаи истисмори қувваҳои кории шаҳр мегардид. Файр аз ин, дар шаҳр ҳироҷҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Ҷенкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳяки арзиши ҳама гуна молҳои фурӯшии хунармандон ва тоҷиро-

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36-38.

⁴² {амон ҷо, с. 30-32.

⁴³ Набиев Р. Н., 1964, с. 95–96; Мукминова Р. Г. 1966, с. 52, 55, 56.

про меситонад, ки ин тамоми мардууро бенаво хоҳад кард»⁴⁴. Бори хироҷҳои шаҳр боз аз ан сабаб ҳам чандин мартаба вазнинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёту андозҳои расмӣ худсарона шаҳриёнро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор ме-карданд, ҳамчунин аз андозҳои гайримустаким низ истифода менамуданд⁴⁵.

Касбу ҳунар, тичорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти илмӣ доир ба вазъияти истехсолоти ҳунармандии Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам мухолиф баён ёфтааст: баъзе муаллифон чунин мепиндоранд, ки касбу ҳунар пас аз истилои Шайбониён рӯ ба таназзул ниҳод, vale муаллифони дигар, баръакс, дар ин давра падидаҳои инкишофи минбаъдаи онро мушиҳода мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истехсолоти ҳунармандӣ ва тичорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI таѓирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникии истехсолоти молӣ кам даҳл дорад. Тахассусёбии касбу ҳунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV ҳамоно маҳдуд буд. Барои тавзехи ин тахассусёбӣ дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зоро миқдори хеле зиёди ҳуҷҷатҳои расмӣ – санадҳои ҳаридуфурӯш, вақғномаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дӯқону устохона ва коргоҳҳои гуногуни ҳунармандӣ зикр шудаанд. ҳар як намуди моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу ҳунар ба ҳамон дараҷаи ҳаддалимкон баланди замони феодалий воқеъ гардида буд⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй надод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти кулолӣ ва ё қасбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон қофази самарқандӣ⁴⁷ ва бисёр маҳсулоти ҳунармандии Осиёи Миёна шӯҳрати пешинаи худро нигоҳ дошта, ба ҳориҷа содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истехсолоти ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуктаи назари савияи техникӣ ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат комилан ба ҳолати пешинаи худ бοқӣ монд.

Бо вуҷуди ин, назар ба нимаи дувуми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза камшавии ҳаҷми истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ (ҳам дар соҳаи чаканафурӯшӣ ва ҳам дар савдои қалон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот якбора падид наомада, фақат дар ҷориҷа дувум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимиёти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусоид барои тичорати пулӣ (ислоҳоти Шайбониҳон, Кӯчкунҷиҳон ва Абдуллоҳони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, vale онро тамоман аз байн бурда наметавонистанд. Таҳқики сабабҳои тадриҷӣ, vale устуворона кам шудани истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ дар асри XVI ва босуਰъати бештар дар асрҳои XVII–XVIII хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Муарриҳон ин масъаларо ҳанӯз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надодаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои ҷузъие, ки мебоист ба вазъи касбу ҳунар ва тичорати пулии асри XVI таъсир мерасонид, тавакқуф менамоем. Дар ин бобат тағйироти тичорати ҳориҷӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати чандин

⁴⁴ Ҷенкинсон., 1937, с. 183.

⁴⁵ Шишкін В. А., 1947, с. 25–26; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–44.

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401 – 402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 90–91.

аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, шарқу ғарбро ба ҳам мепайваст, vale дар асри XVI, пас аз қашфиётҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷараёни асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар канор монд ва ин ҳолат ба истеҳсолоти молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти як қатор соҳаҳои қасбу ҳунар гардид, ҳусусан он соҳаҳое, ки моли худро ба тиҷорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати корвонҳои онҷдаву равандаро анҷом медоданд.

Албатта, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривоҷ ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнҳоро мебаровард. Лекин анвои гуногуни молҳое, ки ба микдори торафт афзоянда аз Осиёи Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати факат ғурӯҳи муайянни корхонаҳои ҳунармандиро таъмин мекард.

Вазъияти ҳочагии пулӣ дар асри XVI, таъсири соҳти амлакии давлати Шайбониён ба пулбарорӣ ва қуомилоти пулӣ аз нуктаҳои хеле муҳим ба шумор мераҷанд. Барои оҳири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанашавандай нишони пулӣ ҳос аст. Ҳокимони зуд-зуд ғизашавандай шаҳру вилоятҳо сабӣ мекарданд, ки аз кори пулбарорӣ ба ҳар васила фоидай бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра, ҳусусан, дар сикказаний ва қуомилоти пули мисӣ бетартибӣ ва ҳудсариҳои зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар ҷаканағурӯҳӣ истифода мешуд. Ҳам қосибоне, ки на олоти зинатӣ, балки асбобҳои ба мардуми шаҳрнишин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам худи шаҳриёну дехқононе, ки барои ҳариди молҳои лозима ба дӯкони онҳо меомаданд, ба ҷунин навъи савдо манфиатдор буҷанд. Барои савдои калон, ки, пеш аз ҳама, табақаҳои гуногуни синфи ҳуқмрон аз он манфиат мебурданд, низ ҳар гоҳ вазъияти қомисоид ба вучуд меомад ва ин, дар навбати худ, ба таври ғайримустақим ба қасбу ҳунар ҳам зарар мерасонид.

Ду ислоҳоти пулӣ, ки дар зарфи ҷорҷарии аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода соҳтани шароити қомисоид барои тиҷорати пулӣ буд, возеху равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани ҷунин шароит, тавре ки мебоист, имконпазир нагардид. Хеле мавриди аҷобат аст, ки ислоҳоти дувум ба сабаби ҳудсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мураттаб соҳтани қуомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳуқмронони мулкҳо дар давраҳои баъдина ба қуомилоти баробари пулӣ умумидавлатӣ торафт монеаҳои нав ба нав ба вучуд меовард.

Пас аз ислоҳоти Кӯчкунҷиҳон, ки соли 1525 ба анҷом расид, фоидай аз зарбу ғардиши пул бадасторандай ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар ғардид. Тавассути ин ислоҳот қоидае расмият пайдо кард, ки мутобики он даромади мулқдорони калон аз сикказании, масалан, пули нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке – пардоҳти ба мизони муайян даромадаи соҳибони филиз, дигаре – оидоте, ки аз макру найнанҷҳои ошкорои табдили қурби нуқра ба даст медаромад. Маънини манбаъ оҳирий аз ин иборат буд, ки пулҳои нуқраи ҳамвазну ҳаммаҳақ ба ду ғурӯҳ–сиккай «кӯҳна» ва сиккай «нав» чудо ғарда шуда, ба онҳо арзиши гуногун дода мешуд (ҷунончи, қобилияти ҳариди 10 танғай «кӯҳна» баробари 9 танғай «нав» буд). Ба истибдоди ҳокимиётӣ давлатӣ такя ғарда, дар ҳар сари ҷонд вақт пулҳои «нав» ҳудсарона «кӯҳна» эълон ғарда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба ҳазинаи давлат медаромад ва соҳиби пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Ҷенкинсон, ки дар солҳои 1558–1559 ба Бухоро сафар ғарда буд, истифодаи беисти нишони пулӣ ва оқибати онро дар тиҷорат хеле боварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳо дар як моҳ ду бор арзиши нуқраро баланд ё паст мекунад: вай

аз холи мардум парвое надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар хукм рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мегардонад».

Ба ин бояд ҳаминро ҳам илова кард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани пакондагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулии умунидавлатӣ мамоният ме-карданд. Онҳо ҳар ҷӣ бештар даромад ба даст оварданӣ шуда, пеши роҳи дар қаламравашон гардиш кардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бесабаб нест, ки дар ҷоряки севуми аспи XVI Осиёи Миёна боз як бӯхрони хеле саҳти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Севумин нуктаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири бевоситаи он ба ҳоҷагист. Лашкаркашӣ ва тоҳтузҳои сершумор ба Ҳурисон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарватманд намояд, тадорукот ва таҷхизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳолӣ бисёр гарон меафтод. Ҳусусан, ҷангҳои байниҳудии феодалон, ки қариб ним аср муттасил давом намуд, аҳволи мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ соҳт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни сultonҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳру мулкҳо заминҳои кишт зери по, шаҳрҳо тороч ва хироҷу андозҳо зиёд мешуданд. Ба ҳамин тарика, шароити ин замон ҳам ба равнқ ва ҳатто як дарача мӯътадил гардидани вазъи истехсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорат қўма-ке нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охирҳои аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба ҷангҳои байниҳудӣ хотима дода, барои беҳтар гардидани шароити тиҷорат як қатор тадбирҳо пешбинӣ кард, вазъият тағиیر ёфт ва ҳоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тӯлонии истикорор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои ҳасорате, ки дар давраи пешина ба қасбу ҳунар ва тиҷорат во-рид омада буд, кифоят накард. Ҷараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дарачаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон ҳулосае, ки се ҷоряки аспи XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истехсолоти ҳунармандӣ ва тиҷорати доҳилист, амри воқеии маҳз дар ҳамин аср нисбатан бештар ба таракқӣ рӯ ниҳодани шаҳрҳо муҳолифате надорад. Масалан, дар давоми аспи XVI масоҳати Бухоро афзуза, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр доҳил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр иморатҳои нави мӯҳташам ба вучуд меоянд, аз ҷумла токҳои тиҷорат, корвонсаройҳо ва амсоли инҳо соҳта мешаванд. Бухоро дар нимаи дувуми аспи XVI ба таври қатъӣ пойтаҳти давлати Шайбониён мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тиҷоратии Осиёи Миёна, маҳалли омадурафти аксари тоҷирони ҳориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои ҳориҷӣ маҳсуб мейфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тиҷорати Бухоро хоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои сухан рондан аз боби инкишофи беш аз пеши саноати ҳунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намедиҳад.

Тиҷорати ҳориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омили тараққиёти таърихии Осиёи Миёна дар аспи XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дувуми аср, ки рафтумади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва алалхусус сафирони осиёмиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гар-

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зиёев Ч. З., 1962; 1965; Юлдошев Ш. Ю., 1964; Чамолов Р., 1966.

дид. Он вақтҳо сафирон ба корҳои тичорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо корвонҳои худ на факат тӯхфаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тичоратӣ низ мекашонданд. Аз тичорати подшоҳӣ ва хонӣ боч гирифта намешуд. Бинобар ин, сultonҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳо корвонҳои пурбори худро бо камоли майл ба сӯи давлати Москва равон месоҳтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам кардани робитаҳои иқтисадӣ аҳамияти вусъат ва инкишифи ҳамни тичорати хусусӣ бештар буд. Ҳарчанд аз корвони тоҷирони ҷудогона, ки ба Аштарҳон рафтумад мекарданд, боч гирифта мешуд, аммо ин боиси камшавии тичорат намегардид. Молҳои Осиёи Миёна барои Россия ҷунон зарурат пайдо карда, ба таомул даромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимики он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз миқёсҳои маъмули вазн дар давлати Москва «сансири бухорӣ» номиде мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осиёимиёнагиро «тезикҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳалле буд, ки бо номи «мавзеи тезикҳо» шӯҳрат дошт.

Тичорат ба самти дигар – ба тарафи Сибир ҳам вусъат ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон боч намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичоратии Осиёи Миёна талабот, махсусан, ба матоъҳои гуногуннавӣ паҳтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пӯсти ҳом, зарфҳои чӯбӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинд ва эронӣ мекариданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбониён ва давлати Темуриёни ҳинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратию дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эрони сафавӣ хеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳон умумӣ (тағирии роҳҳои корвонгард), низоъҳои мазҳабии байни Эрони шия ва Осиёи Миёнаи суннӣ ҳам роли муайяне мебозид. Сабаби дигар ҳамоно муносибатҳои сиёсии байни Шайбониён ва Сафавиён буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тоҳтузҳои пайдарпайи сultonҳои шайбонӣ ба Ҳурросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати ҳирот, Машҳад, Исфароин ва ғ.) беш аз пеш тезутунд мегардид. Ҷенкинсон, ки солҳои 1558–1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичорат мароқ зоҳир кардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо ҳиндустон ва Эрон ҷунин менависад: «ҳиндӯҳо матоъҳои сафеди нағисро, ки тоторҳо ба гирди сарашон мепечонанд, ҳамчунин дигар навъҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои паҳтагӣ дӯхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нуқра, на ҷавоҳирот ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсӯҷу карда фаҳмидаст, ки роҳи ин тичорат ба воситаи укёнус будааст, ҷунки ҳамаи маҳалҳои истехсоли ин молҳо дар таҳти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

Ҳиндӯҳо аз Бухоро шоҳиворӣ, пӯсти ҳом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба ҳариди пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он қишиварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои ҳиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва каронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизаи матоъҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале наҳостанд молашонро ба ҷунин матоъ, мисли моҳут, иваз қунанд.

Эрониҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, катон, шоҳии алвон, аспи зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пӯсти ҳом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногун-

нажод харида мебаранд, аммо матоъ намехаранд, зеро худашон ин навъ молхоро ба ин чо меоваранд»⁵⁰.

Манбаъҳо дигар рӯихати молҳои ба ҳиндустон содиркунандаро (аз қабили себу нок, мавизу бодом, харбузай хоразмӣ, мӯинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, ба-раъкс, аз ҳиндустон ба Осиёи Миёна воридкунандаро (мисли парча, рангубор, чой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли маҳсус – тангаҳои нуқраи шайбониро, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Ақбар (1556–1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Ақбар ба шакли мӯҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбониён ва Темуриёни ҳинд низ бо-муваффакият инкишоф меёфт. Шайбониён, ки Бобурро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди ҳиндустонро фатҳ карданаш саъю қӯшиш намуданд, муносибатҳои худро бо ў мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кӯчкунҷиҳон ба назди Бобур сафорати босалобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне худи Кӯчкунҷиҳон, балки аз тарафи баязе султонҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба хубӣ пазирӣ намуд ва ҳангоми руҳсат ба онҳо тӯҳфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Кӯчкунҷиҳон 70 ҳазор пули нуқра, ҳанҷари қиматбаҳо ва кулоҳи зардӯзӣ инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънни ба расмият шинохтанро надошт. Шайбониён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Ҳурросон ҳуҷум мекарданд, ба таъмини амнияти ақиб-гоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ, хусусан, дар байни ду ҳукмрони барҷаста – султони шайбонӣ - «Абдуллоҳони II ва подшоҳи ҳиндустон» - Ақбар хеле муваффакиятomes буд. Онҳо ҳар гоҳ ба қишвари яқдигар ҳайъати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба яқдигар тӯҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки фавран баъди Бадаҳшонро забт кардани Шайбониён ва дар Афғонистон галабаҳои қалон ба даст овардани қӯшуни Ақбар фиристода буд, арзиши баланд медод. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке – гирифтани пеши роҳи ҳаракати минбаъдаи қӯшуни ҳинд ва дигаре – ба Ақбар фаҳмондани ин, ки Шайбониён даъвои мулки ўро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодай Ақбар бо ҳусни таваҷҷӯҳ ва иззату эктироми бузурге пазирифта шуд⁵⁴.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЎЗБЕК

Масъалай этногенези халқи ўзбек фақат дар илми таърихнигории марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарқшиносони то-инқилобии рус ва ҳамчунин хориҷӣ нуқтаи назаре ҳукмрон буд, ки мувоғики ои гӯё таърихи халқи ўзбек аз асрҳои XV–XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ўзбек пайдо шудани тоифаҳои истилоказ оғоз мейёftа бошад. Тавзехи моҳиятнави ин масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ў дар ҷараёни тадқик ба ҷунун ҳулосае омад, ки ўзбекҳои истилогар бо аҳолии маҳаллии туркнажоди Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ўзбекҳои саҳронишин, агар дар тамоми ҳудуди ҳозираи

⁵⁰ Ҷенкинсон, 1937, с. 184.

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537-538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139-140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325–328.

Ўзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол дар қисмати зиёди он ахолии туркзабон, яъне қавми турк ва туркшударо дарёб карданд, ки дар ин чо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддина ба сар бурда, дар ҷараёни омезиш бо дигар ҳалқҳо нисбатан қадимтари аз аҳди бостон дар ин маҳал сокиншуда ташаккул ёфтаанд. Ўзбекҳои сахро-нишин ба ҳайъати ахолии туркзабон ҳамчун ҷузъи охирин дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁵⁵.

Соли 1949 банда дар китоби «Таърихи ҳалки тоҷик» нуқтаи назари худро доир ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст: «....Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаву қавмҳои туркзабон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁵⁶. Дар ин миён ҷараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаву қавмҳо ба ахолии қадими Осиёи Миёна давом менамояд. Амалиёти якҷояи туркҳо ва сугдиён ҷиҳати хоси муборизаи ҳалқҳои Осиёи Миёна бо истилогарони аҷнабӣ мебошад. Дар зарфи ҷандин аср, пеш аз ҳама, табақаҳои камбизоати бодиянишинони турк ба тарзи зиндагии муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадриҷан ҳихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо сугдиёню ҳоразмиён ва тоифаҳои сакоиву массагетҳо кувват мегирад, ки зимнан ҳалқияти ба ин тарика ташаккулёфта аксаран ба забони туркӣ гуфтутгӯ мекарданд. Мана дар ҳамин асос ҳалки ўзбек ташаккул ёфта, дар ҷараёни сурат гирифтани худ, мисли дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна, аз мероси маданияи сокинони қадимаи он баҳраманд гардид. Дар ибтидои асри XI ҷараёни ташаккули ҳалқи ўзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои шимоли Осиёи Миёна беш аз пеш ба ноҳияҳои ҷануби он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсиси давлати Қароҳониён ва инкишифи маданияти шаҳр нақши худро гузоштааст.

Ташаккули босуръати ҳалқи туркман ва дигар ҳалқҳои ба истилоҳ туркзабони Осиёи Миёна низ ба ҳамин давра тааллук дорад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турку тоҷик» барои тавсифи ду унсури асосии нажодии ахолии Осиёи Миёна вирди забон гардид.

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳанӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқими Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзабон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳо дар Фарғона, Хоразм, Чоч ва дигар ноҳияҳои муқими зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди ахолии туркзабонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти ахолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқими зироатии Осиёи Миёнаро тоҷикон ташкил медоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қароҳониён тафйир ёфта, дар натиҷаи беш аз пеш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва турккунонии ахолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этникӣ бартарӣ пайдо кардани ҳалқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукмрон бо ҳам наздиқшавии аъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори оммаи меҳнаткашро вусъат медиҳанд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашони тоҷик ва унсурҳои меҳнаткаши ҳалқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекону тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шӯришҳои ҳалқии

⁵⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁵⁶ Вогеан, баъзе муаррихон кӯшиш карданд, ки ин нутгаи назарро рад кунанд. Онҳо иддао доштанд, ки вуруди тоифаҳои туркзабон хеле барвагт вогеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф ҷунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври оммавӣ сар даровардани гавму тоифаҳои туркзабон ба ҳар ҳол аз асри VI шурӯъ мешавад.

асрҳои баъдина, дар муборизаи қаҳрамононаи зидди истилогарони аҷнабӣ пахлуи ҳам истодани ниёғони ҳамаи ҳалқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду ҳалқи ҳамсоя – тоҷикон ва ўзбеконро метавон дид. Мо саҳми маҳсуси ба ганчинай маданият гузоштаи ҳар яки ин ҳалқҳоро омӯхта, дар айни замон робитай мутақобил ва таъсири байнҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо ҷунин нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таъриҳ ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъқид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронизабон дар ташаккули ҳалқи ўзбек нишон дода шуда, ба замми ин, замони сурат гирифтани ин воқеа – аспи XI муайян гардида буд.

Ин ақида дар муқаддимаи (муаллиф – А.Ю.Якубовский) нашри аввали «Таърихи ҳалқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар нашри охирини «Таърихи РСС Ўзбекистон» (1967) ифодаи возеху равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, ҳалқи ўзбек иштироккунандаи баробарҳукуқи на факат воқеаҳои чорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тӯлонии таърихи ин сарзамин мебошад.

Тадқиқоти минбаъда барои мо имкони сарҳои равшантар намудани баъзе нуктаҳои ин ақидаро фароҳам соҳт. Қазияи охирин аз ин иборат аст, ки забонро дар муайян кардани ҳудуди таърихи этникии ҳалқҳо ҳамчун нишонаи ягона доностан нашояд. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таъриҳи ин қазияро муҳтасаран ба тариқи зайл метавон баён кард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронию турк сухан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуғуз кардани қаломи туркӣ бо кӯчиши азими қабилаҳои саҳронишини Осиёи Марказӣ ва шимоли шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳди нав шурӯй гардида, муддати ҷандин аср гоҳ суст шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом кардааст, алоқаманд мебошад Як қисми ин қабилаҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар ҷараёни кӯчиш ва тоҳтузҳояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алалхусус, аз нимаи дувуми аспи VI милодӣ, вакте ки дастаҳои ҳоқони турк пас аз шикasti ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиётро ба даст гирифтанд, төъоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзоиш мёбад. Аз ҳамин вакт сар карда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққии қавмҳову забонҳои Осиёи Миёна (хусусан, дар вилоятҳои шимолӣ ва шимоли шарқии он) роли ба назар намоёне мебозанд. А.Н. Бернштам оғози ин протсесро дар мулки Фарғона ба аспи VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е.А. Давидович ва Б.А. Литвинский ҷунин мешуморанд, ки ин протсес дар ин маҳал андаке барвакт (асрҳои VI–VII) ба вуқӯй пайвастааст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Ҳатлонзамин Ҳой Ҷао маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726–727 тааллук дорад.

Дар вилоятҳои шарқии Осиёи Миёна (хусусан дар ҳафтруҷ) ва дар Туркистони шарқӣ, ки аз давраҳои қадим қасабаҳои сершумори сугдиён воқеъ гардида буданд, тадриҷан ҷои қаломи суғдиро қаломи туркӣ ишғол менамояд.

⁵⁷ Уафуров Б. У., 1949, с. 223–224.

⁵⁸ Тревер К. В., ва диг., 1950, с. 10–12.

⁵⁹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380–381.; ниг. инчунин Ваҳҳобов М., 1961, с. 3–85.

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1956, с 207–208. Зоҳиран, аз нуттаи назари катибашиной намунаи гадимтарин ҳатҳои туркӣ – навиштаоти бостонии туркии шимоли Фарғона ва умуман, Осиёи Миёна ба нимаи дувуми аспи VI – ибтидои аспи VII нисбат дорад.

Омадани аҳолии туркзабон дар асрҳои X–XII боз ҳам зиёдтар мешавад. Туркҳо дар дастроҳи идораи давлати Сомониёи, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғ. мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Газнавиён) ба вучуд меоянд. Дар охири асри X – ибтидои асри XI мавҷи пуршумори ба Осиёи Миёна фурӯ рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои муҳталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, гузҳо ва эликхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охирин, яъне эликхониҳо Сомониёнро торумор намуда, давлати бузургеро, ки Мовароуннаҳр, ҳафтруҷ ва Туркистони шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муарриҳон бо номи «давлати Қароҳониён» ёд мешавад, дар таърихи Осиёи Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳайъати давлати Қароҳониён қабилаҳои уйғур, қарлук, чигил, яғмо, арғу, туркеш ва ғ. доҳил мешуданд, ки дар байнин онҳо қарлукҳо ва уйғурҳо мавқеи асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии турки давлати Қароҳониёнро забоншиносон ба қарлуқиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикий, морфологӣ ва лексикию грамматикиро дорост, ки дар «Қутадғу билиқ»-и Юсуфи Баласоғунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони лугат ат-турк»-и Махмуди Кошғарӣ ва ғ. ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзабони аҳди қароҳонӣ чи бо сӯғдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳое, ки ҳамоно ба забонҳои шарқиёнӣ гуфтугӯ мекарданд) ва чи бо аҳолии тоҷикзабон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Махмуди Кошғарӣ (асри XI) сокинони шаҳрҳои ҳафтруҷ, аз ҷумла Баласоғун, «тарзи либоспӯшӣ ва урғу одати турконро қабул кардан», онҳо ҳам ба сӯғдӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезаданд ва ҳеч касе набуд, ки фақат ба сӯғдӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфичоб низ ҷунинанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дувуми асри XI сӯғдиёни ҳафтруҷ дузабона будаанд ва тадриҷан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи ҷунин ҳолатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ӯзбекистон бо номи «ҳардурӣ» гурӯҳи хурди этнике ҳаст, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунад. Албатта, дар шевайи он қалимаҳои ӯзбекӣ хеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, ҳочагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсояи ӯзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони хоразмиро танг карда бароварда буд) ва туркон мезистанд. Дар васиқаҳои Текеши Хоразмшоҳ (1172–1200) ҳокимони шаҳрҳои сарҳадии Сирдарё фақат ҳамин ду қавмро ном бурдаанд⁶⁵.

Мувоғиқи шаҳодати олимӣ бузурги Осиёи Миёна - Берунӣ, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» хоразмӣ буд. Ҷунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII–XIII низ қалимаву ибораҳо, ҳатто муколамаҳои тамом хоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот қалимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам доранд, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба микдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзабон аён мегардад. Мадракҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Ҷунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар бораи «бо қумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ кардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Якинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба хоразмӣ ва

⁶² Шербак А. М., 1956; Басқаков Н. А., 1969, с. 300–301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

⁶⁴ Эшниёзов М., 1956.

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952 с. 24

ҳам ба туркӣ муюшират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат бя хоразмӣ бештар дар истеъмол буд.

Пас аз асрҳои XIII–XIV мо дигар аз мавҷудияти забони хоразмӣ ҳеч як мадраке дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вакт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоман аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм комилан туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ӯзбекӣ ва туркманий), ки дар заминай забони хоразмӣ инкишоф меёфтанд, як микдор калимаҳои қадимаи хоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна – канали калон, уав – канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ӯзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабили ҳазорасп).

Тадқики манбаъҳои ҳаттӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI– XII нуғузи туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуза, хусусан дар вилоятҳои шимоли ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил менамуд. Дар ҳаёти маданияи Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шаҳрнишинон саҳм ва нуғузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунад (ниг., масалан, ба тасвири рӯи олоти сафолӣ). Забони туркии онвакта, ки дар боло роҷеъ ба он сухан рафт, яъне қарлуқиу уйғурӣ асосзабоне буд, ки бъяди ба қисмҳо ҷудошавӣ дар заминай он дар Осиёи Миёнаи пас аз давраи мугул забони ӯзбекии қадим рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо ба пешгузаштаи худ – асосзабон алокай хеле наздик дошт⁶⁶.

Дар илми таърихнигории советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСС Ӯзбекистон» муҳтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI–XII ташаккули ҳалқияти ӯзбек асосан ба анҷом расида, минбаъд ба худ номи «ӯзбекҳо»-ро мегирад⁶⁷. Дар ин ҷо калимаи «асосан» дуруст оварда шудааст, зоро ташаккули ҳалқи ӯзбек (мисли ҳалқи тоҷик) муддати дуру дарозеро дар бар мегирад. Тафиқаҳои тоифавӣ ҳамоно ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада аз аҳолии муқимии туркзабоншуда ва ҳам аз он кӯчнишинони туркзабон, ки ҳанӯз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давраи ташаккули забони ӯзбекии қадим буд⁶⁸.

Футуҳоти мугулҳо ба ҳаритай этникии Осиёи Миёна боз дигаргуниҳои калон дохил намуд. Кӯҷида омадани микдори зиёди бодиянишинони мугул дар ин амр омили хеле муҳим гардид. Тоифаҳои мугулии манғит, ҷалоир, барлос ва ғ. пас аз сукунат ёфтанд дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳама аз ҷиҳати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик нашуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамин омадаи мугул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам мугулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишинӣ буд, ва аз ин рӯ, табиист, ки мугулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин ҷараён хеле зуд ва босуръат ба вуқӯй пайваст, ба чунин ҳулоса расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои мугул ба муҳити ниҳоят пурнуғузи туркҳо афтода будаанд.

Дар асрҳои XIV–XVI забони ӯзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олии такомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вучуд меоянд, аммо тафовутҳои забонии тоифаҳо ҳанӯз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намояндагони се ғурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлуқиу уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва кипчоқӣ

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108–109.

⁶⁷ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221–222

⁶⁹ Щербак А. М., 1956, с. 109.

дар таносубҳои гуногун бо ҳам дар муошират буданд»⁷⁰. Забони туркии ахолии Мовароуннахр, ки дар баробари иқтибоси фаровони қалимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шарқиву гарбири дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намуд⁷¹. Дар забони адабӣ қалимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (аксар вакт 40–50% таркиби лугавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ ҳоснабуда мавриди истифода қарор мегирифт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър меғуфтанд (ҷунончи, Лутфӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосири Навоӣ, инҷунун ҳуди асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳама-сонаш «зуллисонайн» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV–XV ба таври оммавӣ турккунонии аҳолии муқимии шаҳру дехот ҳусусан Ҳоразм, ҳафтруд, воҳаи Тошканд ва Фарғона ба амал омад. Дар сар-чашмаҳо ин аҳолии муқимиӣ аксаран бо номи «сарҳо» вомехӯранд⁷³ ва зимнан, ҷунон ки аз «Бобурнома» маълум мешавад, ин ном ба сокинони ҳам туркзабон вズ ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вакт дар миёни туркзабону тоҷикзабонон тафриқа назаррасе набудааст.

Он чӣ оид ба истилоҳи «ўзбек» бошад, ҳама гуна кӯшишҳои бо ҳукмрони Ол-тинӯрда-Ўзбекхон (1312–1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад.⁷⁴ Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV таҳти ин ном аҳолии турку муғули Даҳти Қипчоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он ки иттиҳодияи қабилаҳои бодиянишин бо роҳбарии Шайбонихон дар ҳудуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннахр ва Ҳурросон сар дароварданд, ин ном ба «аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт⁷⁵, яъне ҳалқи ўзбек аз ҳамон вакт номи ҳудро пайдо намуд.

Албаттa, кӯчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки ба-рои ҳалқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, ваље вай лаҳзаи асосӣ ва принсиپиалии таърихи ҳалқи ўзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ўзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннахр омада аксаран аз ҳуди ҳамон қабилаҳои буданд, ки ҳанӯз дар замонҳои пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллакай дар асрҳои XIV–XV соҳти грамматикий ва заҳираи асосии лугавии забони қавми ўзбек тақри-бан дар ҳамон шакле, ки дар рӯзҳои мо арз андом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннахр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ўзбек на ҳусуси-яҳтиҳои забонӣ ва на типи этникии ҳалқи вуҷудоштаи ўзбекро тағиیر надод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии ҳалқи ўзбек бо чанд роҳ ҷараён ёфт. Бо ташак-кули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадриҷан аз байн рафтани ҳусусияти парокандагии ҷойгиршавӣ ва соҳтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин протсесс ҳатто дар замони нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудоии қабилавӣ ва қав-мию тоифавӣ ҳамоно давом мекард. Аммо дар он ҷойхое, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва ҳусусан ба тарзи зиндагӣ ва ҳочагидо-

⁷⁰ Щербак А. М., 1962, с. 223.

⁷¹ {амон асар, с. 211.

⁷² {амон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.

⁷³ Роҷеъ ба ин истилоҳ ва таърихи он ниг.: Остроумов Н. П., 1908; Самойлович А., 1910; Бартольд В. В., 1964 ж, 1964 з, Вахҳобов М. Л., 1961, с. 31–33.

⁷⁴ Семёнов А.А., 1954, б. с. 3–37; Аҳмадов Б.А., 1965 а, с. 11–12. Мур. Греков Б.Д., Якубов-ский А. Ю., 1950, с. 298–302.

⁷⁵ Аҳмадов Б. А., 1965 а, с. 11–17. Роҷеъ ба таносуби истилоҳоти «ўзбек» «газог» дар асрҳои XV–XVI ниг.: Иброҳимов С. К., 1960 а, 1960 б.

⁷⁶ Щербак А. М., 1956, с. 109–110.

рии муқимӣ ба вуқӯй меомад, ин ҷараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ бо турккунонии аҳолии маҳаллии тоҷикзабон бо шаклҳои муҳталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то куллӣ) ва дар айни замон тоҷиккунонии гурӯҳҳои чудоғонаи ўзбекон давом мекард. Ҳамаи ин тамоюлоти мураккаб, муҳталиф ва зидди якдигар ҷамъян ба бартараф шудани тафовути ҷузъҳои таркибӣ ва аз ҷиҳати этникӣ мутамарказ гардидани ҳалқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардид, ки ҳалқи ўзбек бар асоси аҳолии муқими и эронизабон, ки ҷандин мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваст шуда ва гурӯҳҳои туркшууда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вучуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон үсулҳое, ки бо қӯмаки онҳо мукаррар қардани таносуби миқдории ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вучуд надоранд. Ин муамморо ба василаи таҳлили мадракҳои антропологӣ низ ҳал қардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоифа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёна омада метавонистанд то ба ин сарзамин кӯчиданашон омезиши находӣ пайдо қунанд. Воқеан ҳам, мадракҳои антропологӣ ба ҳар ҳол дар ин ҳусус барои мулоҳизаи таҳминӣ баязе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байнин се ҳалқи туркзабони нисбатан сернуфузи шимоли Осиёи Миёна – ўзбекҳо, қазоқҳо ва кирғизҳо ду ҳалқи оҳирӣ аз лиҳози шаклу шамоил муғулнажод (қирғизҳо назар ба қазоқҳо бештар муғулнажод) ва ўзбекҳо европоиниҷоданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологӣ ба ҳамон находе, ки тоҷикон тааллук доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳирӣ дар миёни тоҷикону ўзбекон аз ин иборат аст, ки ўзбекон бештар омезиши муғулӣ доранд.

Бо вучуди ин ҷунон ки антропологҳо хотирнишон мекунанд, «типи антропологии ўзбекон бар асоси типи находии қадими европоисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои муғулӣ ба он фактат изофа шудаасту бас» (В.В. Гинзбург). Чунин аст нуқтаи назари Л.В. Ошанин, А.И. Ярҳо, В.В. Гинзбург⁷⁷. Типи находии тоифаҳои кӯчнишини ўзбек ғоҳо назар ба ўзбекони муқимӣ бештар муғулист. Чунончи, барои исботи ин иддаа метавон лақайҳоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекони қарлӯқ, шамоили муғулии худро тамоман гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «аралаш» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон тафовуте надоранд⁷⁸. Ҳамин тариқа, аз омезаи соҳти қиёғаи муғулӣ то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқе намемонад, таҳаввули симои находии ўзбекони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминро бояд қайд кард, ки ба истиснои тоҷикони по-мирий, ки ягон омезаи муғулӣ надоранд, дар ҳамаи гурӯҳҳои бοқимондаи тоҷикон кам ё беш ин омеза мушоҳида мешавад: бештар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва саргахи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тариқа, ҷунон ки мадракҳои антропологӣ нишон медиҳанд, қисми асосии ҳалқи ўзбек аз аҳолии маҳаллии европоисурати Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи омезиши ёфтани бо қавмҳои типи находии ҷанубисибирӣ як андоза қиёғаи муғулӣ пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуқтаи назари таърихи находҳо тавзех дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби ҳалқи ўзбек, агар онро ба таври куллӣ гирем, аҳолии аслии Осиёи Миёна мебошад. Турконии қисмати он хеле баравқт, дар давраҳои аввали асри миёна шурӯй гардида, байдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, ҷараёни аз ҷиҳати забон турконӣ назар ба

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1957, с. 93–100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132-133.

⁷⁸ Ошанин Л. В., 1957, с. 34-35.

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316-331.

чараёни биологии мугулонй тезтар ва васеътар сурат мегирифт. Ба ин чараёнот гурӯҳҳо ва табакаҳои нав ба нави аҳолӣ қашидат мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун мугулий ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европоисурати эрону тоҷикзабон таѓироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози најодӣ боиси бо ҳам даромехтани чараёнҳои гуногунравия мегардид; ҳодисаҳои аз мансубияти туркӣ баргаштан низ ба вуқӯй омада, манзараи умумиро боз ҳам мураккабтар месоҳтанд.

Чунин аст муҳтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаккули најодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиёи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ин мулоҳизаҳоро комилан событ менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сари ин масъала батағфисл тавакқуф наҳоҳем кард, ҳусусан ки равобити адабии тоҷику ўзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амиқ тадқик шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиёти ду ҳалқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандай ҳалқҳои тоҷику ўзбек - Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографӣ низ бағоят муҳимманд, зоро онҳо барои возех ва воеҷ тасаввур кардани чараёни муносибатҳои байни тоҷикону ўзбекон кӯмак мерасонанд (дар ии бобат асарҳои этнограф Б.Җ. Кармишева хеле ҷолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то чӣ андоза наздик будани маданияти ва тарзи зиндагии ҳозираи ҳалқҳои тоҷик ва ўзбекро нишон медиҳанд ва ин наздикӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам, муайян кардан мумкин намешавад. ҳамсаёгии ҷандинасраро ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ўзбекӣ нуфуз ёфтани қалимоти тоҷикӣ ва ба забони тоҷикӣ дохил шудани қалимоти ўзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили ҷашмрасеро дар соҳти грамматикии ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷику ўзбекӣ як ҳодисаи хеле маъмулист.

Ба ин тартиб, агарчанде ки ҳалқҳои тоҷик ва ўзбек дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин ҳалқҳо ба гурӯҳҳои муҳталифи забонҳо тааллук дошта бошад ҳам, бунёди аслии најодию антропологии онҳо як аст. Тақдири таърихии ин ҳалқҳо ва маданияти онон пайвандҳои ногусастани дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ўзбек ва маданияти тоҷик факат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тағовут пайдо намуда, ҳар яке дорои ҳусусият ва анъанаҳои ҳуд гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тоифа ва қавмҳои туркӣ ва шарқизонӣ, тоҷикон, ўзбекон ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна дар ҳоки як давлати таъсисёфта, дар як шаҳр ва деҳқада паҳлу ба паҳлу зиндагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилого-гарони аҷнабӣ ҷангиданд, дар муборизаҳои синфиҳи зидди истисморгарони «худӣ» якҷоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадҳоҳӣ ҳам рух медод, вале заминай муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкории аҳлона фароҳам омада буд.

Баъзе тағовутҳои најодие, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеч гоҳ асоси муқобилгузории як ҳалқ бо ҳалқи дигар наҳоҳад шуд. Дар таракқиёти тамаддуни умумииинсонӣ ҳамаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузоштаанд. ҳам ҳалқҳои эронизабон ва ҳам ҳалқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданияти ҳастанд, ки онҳо мояи ифтиҳори тамоми ҳалқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Ҳусусан ниг.: Бертельс Е. Э., 1965 а.

4. МАДАНИЯТИ МОДДЙ ВА МАЪНАВЙ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Ҳусусан, соҳтмони биноҳои маъмурӣ, ҳоҷагӣ ва маданию маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шаҳрҳо ва роҳҳои корвонгард кӯпрукҳо, сардобаҳо, корвонсаройҳо, ҳамомҳо ва тичоратхонаҳои боҳашамат соҳта шуданд. Дигар иморатҳои мӯҳташам, аз қабили мадраса, масҷид, мақбара ва хонақоҳ низ ба вучуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вакт соҳта шуда, vale ҷо замони мо нарасидаанду факат дар вақфномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввутоти пурра хосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он соҳта шуданд.⁸² Бемубонлига гуфтан мумкин аст, ки симои Бухори охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI соҳташуда муайян мекунанд. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вакт хеле вусъатёфтаи онро ихота менамуд, ба вучуд омад. Дар охирроҳо асри XVI Абдуллоҳони II барои хотири шайхони бонуфуз аа давлатманди ҷӯйборӣ тамоми амлокази бузурги ононро ба худуди шаҳр доҳил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин ҳусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ ва навин ҳоси соҳтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосири тамоюли нав ишғол менамояд.

Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати накшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷо либе ба назар мерасанд. Ҳусусан, гунбаз ва қуббаҳо хеле зебо ва мутаносиб соҳта шуда, бо ҳаҷм ва таъииноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср ҷанд накшай ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки, зоҳирان, ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонақоҳ ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонақоҳи дар асри XVI соҳташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ факат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонақоҳи охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоман нав мебошад: дар ду тарафи пешрӯи иморат айвонҳои дарози қуббадор соҳта шудаанд, ки дар шароити иклими гарми Осиёи Миёна вазифаи гирифтани пеши бодҳои тафсонро адо мекарданд.

Мисоли дигар – мадрасаи асри XVI. Накшай мадраса хеле пештар ба вучуд омада, расмият пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро факат тақрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъанавӣ тафовути ҷиддӣ дошт ва бештар ба ҷиҳатҳои амалий асос ёфта буд: меъморон имкони зиёд кардани микдори хӯҷраҳо ва ба вучуд овардани манзилҳои ёрирасонро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуқтаи «назар мадрасаи Мири Араб ва, алалхусус, мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби дикқат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле

⁸² Шишкин В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти илмӣ оид ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асаҳрои тавсифкунандаи ёдгориҳои алоҳида ва таддиготи ҷамъбасткунанда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93–96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитрим В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1958; Ратия Ш.Е. ва Воронин Л. Н., 1936; Френкель Н. И., 1950. Бакланов Н., 1944;

⁸⁴ Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194–210.

мавриди таваҷҷӯх аст. Андаруни мадраса ҳавлии росткунчаи мукарририст, ки атрофи онро дар ду табақа ҳуҷраҳо ихота кардаанд. Дар миёначи чор тарафи он чор айвон сохта шудаанд, ки ба назар мукаррарӣ манамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплексҳои чудогонаи мансизлҳои иловагӣ пайвастаанд ва вурудгоҳ, доранд. Яке аз ин комплексҳо ҳавличаи дарунист, ки ҳашт гӯша дошта, болояш бо гунбаз пӯшида шудааст ва атрофашро ҳуҷраҳо ихота кардаанд. Микдори умумии ҳуҷраҳои мадрасаи Абдуллохони II аз нақшай мукаррарӣ хеле зиёд аст.

Такомули тадриҷии ороиш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷолиби таваҷҷӯх мебошад. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди темурӣ ҳоло идома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти ҳудро ба сар мебурданд. Хотамкории рангубарангӣ қимат ва пурзаҳмат ҳеле васеъ ба кор бурда мешуд, ҳиштҳои кошинкорӣ, мисли асри XV, бо нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносиби қабуду сафеду нилобӣ ҳамоно асоси ороишоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтаҳтаҳои сирдори поини деворҳо бо нақшбандиҳои нағиси заррин зеб дода мешуданд, нақшҳои барҷастаи зарандуду нилобии бо усули қундал дар ҳуҷояти нағосат ва зебой қашидашуда ҳар бинандаро моту мабҳут месоҳт.

Чунин тарики ороишотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабили Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд ва Масҷиди ҳочӣ Зайниддин, дар мақбараи Сионҷиҳони Тошканд, Мадрасаи Абдулатиф Султон (Қўқунбаз) дар Ўротеппа ва г. низ диди метавонем. Махсусан, Масҷиди Баланд ва Масҷиди ҳочӣ Зайниддин бо нақшу нигорҳои ҳуҷоят зебо ва мучаллали ҳуд қасро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвироти рангубаранг ороста гардидаанд: дар ин ҷо сафолтаҳтаҳои минокории бо нақшҳон заррин зинатефта, хотамкориҳои нағиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои қундалро метавон дид.

Дар нимаи дувуми асри XVI ҳусни зоҳирӣ иморатҳои бошуқӯҳ тағйир мебад. Акнун василаҳои нисбатан арzonбаҳо ва камзахмати ороиш ба кор бурда мешаванд. Аммо аз ин ҷунун барнамеояд, ки дар ҷиҳати бадеии ҳунари меъморӣ та-наззул рӯҳ дода бошад. ҳунармандони гулдаст тавассути арzonтарин воситаҳо шоҳкориҳои ҳайратангезе ба вучуд меоваранд. Аз ҷумлаи ин шоҳкориҳо гунбазҳо мебошанд, ки факат дар натиҷаи ба шакли коч ҷидани ҳишт ба ҳуд сурати зебое гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи секираи мушаъша намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гунбазҳо тавассути соҳтани гӯшҳои яклуҳти гачӣ ва бо ҳиштҳои мукарририи сайқалӣ пур қарданӣ байни онҳо таъмин мегардид. Моддаи асосии зебу зинати доҳили биноҳоро гаҷи сафед ва ранга ташкил мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан гаҷро ба девор ду бор мемолиданд (дафъаи аввал гаҷи ранга, дафъаи дувум гаҷи сафед), сипас дар рӯи гаҷи сафед ҳар навъ нақшҳо мекашиданд. Дар мавридиҳои дигар ба девор аввал гаҷи сафед молида, онро бо тасвирҳо оро медоданд ва пас аз он гаҷи рангаро ба шакли нақшҳои кандакорӣ «рӯйқаш» мекарданд. Беҳтарин намунаҳои ҷунун ороишоти арzonбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар ҳонақоҳи Файзободи назди Бухоро ва Баҳоуддин мушоҳида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои чудогонаи бошуқӯҳ ва ҳам мӯҳташами ҷомеъ сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо, аз қабили Масҷиди Калон ва мадрасаи Мири Араб аз қалонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар чор тарафи ҳавлии қалони росткунчаи дарунии Масҷиди Калон айвонҳои дароз сохта, болои онро бо сесад гунбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар суతунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадгоҳи асосии масҷид дар тарафи кӯча воқеъ

гардида, худи иморати он дар пешгахи ҳавлӣ чой гирифтааст ва бомашро гунбази нилобие, ки бар устувонан баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мири Араб, ки рӯ ба рӯи Масциди Калон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаву масцид аз ҷиҳати тарҳу соҳт таносуби комил хеле моҳирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфаи баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои калони кунҷӣ «ҷасимтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбакр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композитсионии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузошташуда – хонақо, масцид ва айвони пайвасткунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табака ҳӯҷраҳо соҳта шудаанд, ташкил менамояд. Дар ин мачмӯи иморат ҳавличаҳое низ ҳастанд ки дар онҳо даҳмаҳои хонаводагӣ бо төъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии ҳисор низ аз ёдгориҳои меъморӣ бой аст. ҳисор дар асрҳои XV–XVI ба авчи равнақи худ расида буд. Дар ин давра ҳудуди он вусъат пайдо карда, ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Ӯзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз), инчунин Бадаҳшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи ҳисор, аз қабили Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Маҳдуми Аъзам ва ғ. шоҳиди санъати баланди меъмории ҳисори онвакта мебошад⁸⁵.

Соҳтмони биноҳои ҷамъиятий аз иморатҳои масциди мадрасаҳо фарқ мекард. Дар ҷорроҳи бâъзе ҳиёбонҳо бинои ҷорсӯ бардошта, ба тӯли ҳиёбон тоқҳо ва корвонсаройҳо месоҳтанд. Мачмӯи ин бинокориҳо боиси ба худ шакли муйян гирифтани майдонҳо, қӯчаҳо ва ҷорроҳҳо мегардид. Қалонтарини ин қабил ансамблҳои меъморӣ дар ду маҳалли Бухоро ба вучуд омада буд: яке дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар ҷорроҳи ду қӯчаи пешинаи шаҳристони қадими Бухоро, ки ба самти шимол то беруни марзи шаҳристон давом мекард (аз он ҳоло се ҷорсӯ ва тоқи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳар чи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI ҷунин навъҳои қасбу ҳунари амалӣ, мисли қандакории рӯи санг ва ҷӯбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа комёбии устодони асри XVI хеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар мачмӯи иморати номбурдаи Чорбакр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари қандакории он давр маҳсуб мегардад. Ин сангҳо бо катиба ва нақшунигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онҳо ба шакли сутунҷа дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли ҳурди мақбари куббадорро гирифтаанд. Беҳтарин намунаҳои қандакории рӯи ҷӯб ҳаккокии сақфи Масциди Баланд, дари ҷонде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадеии қитобҳои дастнавис ба дарачаи баланд расида буд.⁸⁶ Қитобхонаҳое, ки дар дарбори бâъзе султонҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазифаи коргоҳи қитобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнанӣ он замон бисёр миниётурсозон ва ҳуҷнависони забардаст ҳâёт ба сар мебурданд, ки ҷонде аз онҳо ба ин сӯ аз хирот омада буданд. Микдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI ҳуҷнависони маҳаллий қитобат кардаанд ва миниётурсозони он давр зинат додаанд, ба замони мо расидаанд. Дар байни ин ҳуҷнависону миниётурсозон қасоне ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қарехаи олии худ шӯҳрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

⁸⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

⁸⁶ Галеркина О. И., 1956; Долинская В. Г., 1955; Пугаченков Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1946 б ва и.

Баъзе муҳаққикон ба чунин хулосае омадаанд, ки миниётури Осиёи Миёна дар асри XVI дорои мактаби мустакили худ гардидааст. Пеш аз ҳама, Г.А.Пугаченкова ин иддаоро муфассалтар (харчанд ки фикру ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд) баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаби осиёимиёнагии миниётурро ба ҷанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) – давраи ҳамзистии ду равия. Як гурӯҳи миниётурсолон ба анъанаи Бехзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва муҳтасариро бештар меписандиданд ва оғаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Ҳусусиятҳои ин равияро беҳтар аз ҳама миниётурҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи корномаҳои Шайбонихон баҳшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯй пайвастааст. Миниётурҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таъриҳӣ мувофиқат доранд, дар онҳо симои як қатор шахсони таъриҳӣ, аз ҷумла ҳуди Шайбонихон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозот комилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти мӯқимӣ ва саҳрой возеху равшан ба назар мерасад. Тасвироти дигар асарҳои таъриҳҳо низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулҳайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёни воқеаҳо факат то аҳди Абулҳайрҳон давом мекунад, аммо миниётурҳо «модернизатсия» шудаанд: либосҳо, ҷиҳат ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯй ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра протсесси эҷоди бадей асосан иборат аз ҳамин буд, ки миниётурҳои ҳирот ниҳоят муфассал омӯхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто чунин ҳодисаҳо маълум, ки рассомони Осиёи Миёна аз расмҳои давраҳои пешини ҳирот баъзе манзараҳо ва баъзе композитсияҳои томро айнан кӯчонда мегирифтанд. Яке аз чунин композитсияҳои том, ки хеле маъмул буд, лавҳаҳое мебошанд, ки бо номи манзараҳои таҳти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна анъанаҳои маҳаллии расмкашӣ вучуд дошт (маркази ин анъанаҳо, масалан дар Самарқанд ва Тошканд буд). Дар расмҳои ин ҷойҳо таъсири мактаби ҳирот қарӣ ҳис карда намешавад. Рассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбии конкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

Дар марҳилаи дувум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар оғаридаҳои беҳтарин миниётурсолон як навъ омезиши ин ду сабк ба амал меояд. Тасвирҳои онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоянд, вале, баробари ин, дар онҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавкеи бештар ишғол менамояд. Дар ин мавриди ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, ки тасвироти он ба килки устоди машҳури миниётур - Муҳаммадмуроди Самарқандӣ тааллук дорад. Саҳнаҳои муҳориба дар тасвири ў хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез баромадаанд. Ў ба мавзӯъҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат миниётуреа, ки дар он шӯриши Ковай оҳангар тасвир ёфтааст, ҷолиби диккат мебошад.

Ин давра (солҳои 40–70-уми асри XVI) яке аз пурсамартарин давраҳои санъати миёнитуранигорӣ буд. Гарчанде дар санъати рассомии пойтаҳт – шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати миниётуранигорӣ далолат мекунад, ки он дар ҷустуҷӯи роҳу усулҳои ба ҳудаш ҳоси ривоҷу равнақ буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин

⁸⁷ Galýrkina O., 1976 с. 180-193.

давраи ташаккули мактаби нави миниётуранигорӣ Махмуди Музаххӣ буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби хирот эҷод кунад ҳам, дар айни ҳол, дар осораш ҳамон тағйироту дигаргуние ба назар мерасад, ки худи вай ба ин санъат дохил карда буд ва ё таъсири анъанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассоми забардаст ба инкишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсири расонд. Накшу тарҳу суроби расмҳои ин рассом ниҳоят нафису зариф ва мавзуну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез кор фармуда шудаанд ва дар соҳтани композитсия ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Миниётураҳое, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунанд, ки Абдулло пайравони бешуморе дошту онҳо ба устоди худ тақлид мекарданд ва аз вай нусха мебардоштанд.

Эҷодиёти Муҳаммад Чехраи Маҳосин ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамин давра ҷараён ёфта, ба поҳои баланди инкишофи худ расидааст.

Хусусияти ба назар намоёни асри XVI дар оғариниши портрет иборат аз ин аст, ки миниётурсозон дигар аз тасвири шартии подшоҳ даст мекашанд: портретҳои оғаридаи онҳо подшоҳонро идеализатсия намекунанд, дар онҳо кӯшиши на факат дар ҳадди имкони миниётур ба таври вокей нишон додани қиёғаи шаҳс, балки ҳамчунин аён соҳтани қайфияти рӯҳии он эҳсос мешавад. Зоҳирӣ, Ҷалолиддин Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар оғаридани портрет шӯҳрати зиёде қасб карда буд. Ўқариқатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми мусаввар кардани осори назму насли классикӣ ҳатто дар ҳалли мавзӯъҳои «доими»-и ба сурати қолаб даромада ҳам, хунармандони забардаст ҳаргиз аз оғаридони пешиниён нусхабардорӣ намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯҳи тоза дохил менамуданд.

Адабиёти бадӣ ва таъриҳнигории тоҷик дар асри XVI

Чи навъе ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улугбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас аз марғи ў дар натиҷаи таъсири иртиҷопарастонаи рӯҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ, маҳсусан, дар аҳди султон Абӯсаид хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам саҳттаре расонид. Роли рӯҳониёни иртиҷои ислом ниҳоятдараҷа пуркуват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин хирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданиян ҳалқҳои Осиёи Миёна аҳамияти худро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардианд.

Агарчанде дар нимаи дувуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданий сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯҳта мешуданд. Бо вуҷуди ин адабиёт ва илму фанни дунявӣ низ дар ин давра то як дарача ривоҷ ёфт. Хоча ҳасани Нисорӣ ном муаллифи тазкирии назми Бухоро, ки дар нимаи дувуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ҳодимони илму адабӣ давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ўро ном мебарад. Аксари ҳодимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори намоёне аз худ боқӣ нагузошта бошанд ҳам, ин ракам аз хеле равнақ ёфтани афкори адабибу илмии он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдан илму фан ва адабиёт зҷодиёти факат иддаи каме аз онон аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адабони он давра, маҳсусан, фаъолияти Восифиро баяд хотирнишон намуд.

Зайнииддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ў то соли 1512 дар хирот зиста, пас аз сукӯти салтанати Темуриён ба хидмати Шайбониён мегузараад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба гайр аз ашъор асари хеле ҷолиби таҷаҷӯҳи саргузаштие бо унвони «Бадоэъ-ул-вақоэъ» дорад. Ў дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамонаро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии хиротро дар давраи Навой ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбониёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандай зарофатписанд ва мушиқидакор дар шакли нағиси ҳаҷҷав бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати ҳониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ *Камолиддини Биной* (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ў дар хирот аз оилаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷаҷӯҳи чанд солро дар Шероз, пас дар - Табрез дар дарбори султон Яъқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри хирот баргашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои ахли дарбор, ки аз бухху ҳасад нисбат ба ў - шоири боистеъоди аз табакаи «паст» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд ҳичрат намуд. Ў дар он ҷо шоҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби Темуриён ва Шайбониён гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбонихон ба хидмати дарбори ў дохил шуд ва ҳамроҳи лашкари шайбонӣ дар соли 1507 ба хирот бозгашт намуд. Пас аз фавти Шайбониҳон (с. 1510) ва хиротро тасарруф кардани Сафавиён ў ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он ҷо ҳангоми қатли оми мардуми бегуноҳ, ки лашкари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биной шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ў ҷандирияни рисола ва намунаҳои насрӣ бадей низ тааллук доранд. Яке аз оғаридаҳои барҷастаи ў маснавии «Бехрӯзу Бахром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявию ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоию ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф замони инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуқсонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалиӣ, ахлоқи вайрони ахли ҷоҳу сарват ва рӯҳониёни мутаассибиро ба зери тозиёна мегирад ва ҳулқу атвори писандидаи одамиро сутуда, зарурати қасби илму донишро боисорор таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеъри ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи ҳеле ғанӣ дошт, Биной дар маснавии худ бисёр фикру ғояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ ҳусусиятҳои тоза баҳшад.

Ғазалиёти Биной асосан ба равияи ғазалсарои асри XV оғарида шудаанд, вале дар ин мавриди ҳам ў ба шеър лаҳзахои тарҷумаиҳоӣ ва унсурҳои танқиди ҳуқмдоронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири навпардоз намоён мегардад.

Аз асарҳои таърихии Биной, қабл, аз ҳама «Шайбонинома» ва нусҳаи такмилётаи он «Футуҳоти ҳонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504–1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикраҳои шеъри ҳам доранд, тасвири воеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбонихонро дар бар мегиранд. Фарки ин ду асар аз дигар асарҳои таърихии он замон ин аст, ки дар онҳо ручӯъҳои пандуахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳирان, ҷунин ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилона хостааст бо ин восита ба табакаи ҳуқмрони замони худ таъсир намуда, то ҳадди имкон пеши зулму тааддӣ ва ҳудсариҳои ононро бигирад.

Биной намояндаи типии табакаи миёнаи шаҳриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои маҳофили ҳуқмрони замонашро танқид мекард. Ў давомдихандай бо-

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айний С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ў ниг.: Мирзоев А., 1957.

истеъдоди беҳтарин анъана ва суннатҳои адабиёти классикии форсу тоҷик дониста мешавад, ки дар асарҳояш вазъи таърихии Осиёи Миёнаи асри XV ва ибтидиои асри XVI ба таври возеху равшан инъикос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баязе асарҳо аз рӯи ишораи муарриҳон роҷеъ ба қудурати гоҳгоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биноӣ иштибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки гӯё Биноӣ муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биноӣ ба шеърҳои ўзбекӣ ва тоҷикии Навоӣ баҳои баланд медод, пас аз фавти Навоӣ дар таълифоташ ўро ба некӣ ёд мекард ва ҳатто худаш ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслан «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надошт. ҳаёт ва эҷодиёти Биноӣ, баръакс, шоҳиди муносибатҳои хеле наздики дӯстона дар байни арбобони маданияти ду ҳалқи бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқарехаи он давар *Бадрииддини ҳилолист*.⁹⁰ Ӯ низ монанди Биноӣ ба доираи маданияи ҳирот мансубият дорад. Ҳилолӣ таҳминан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба ҳирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 Ӯ дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Убайдуллоҳон навиштааш ба шиагарой айборд гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти ҳилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон вирди забони мардуманд. Забони фасех, санъати нағис ва оҳангӣ дилнишин ба ғазалҳои ўз ҳусни маҳсусе бахшидаанд. Ғайр аз де-вони ғазалиёт ба қалами вай боз се достон – «Лайлӣ ва Мачнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» тааллук дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳае нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суханороиҳои каммазмун ва рангомезиҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназзули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самараи таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дувуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мута-маркази ҳудро ба вучуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зуҳур намуданд, ки аз байни онҳо, пеш аз ҳама, *Абдурраҳмони Мушфиқиро* (1538–1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқӣ дар Бухоро аз ҳонаводаи ҳунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шӯҳрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид қӯшишҳо намуд, vale ба ин комёб нашуд. Сипас роҳи Дехлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шоҳ Ақбар доҳил гардид, ки ду қасидаи ў ба васфи ин ҳукмрони ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқӣ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон қашида шуд ва ба дараҷаи «малиқушшуаро» расид.

Мушфиқӣ бо вучуди манзилати дар дарбор доштааш ва маҳорати баландаш дар қасидасарой (ўро охирин шоири бузурги мадҳасарои Осиёи Миёна мешуморанд) ҳамчун суханвари аз байни мардум баромада аз рӯи завқу тамоюли ҳуд, пеш аз ҳама, шоири лирик ва ҳаҷвгӯ буд, ҳусусан, ғазалҳои ошиқона ва руబоиёти хуби ў шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои дабдабанокаш қарib фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои ҳуд ба огоҳ кардани подшоҳ аз аҳволи бади дехконон чуръат намудааст.

⁹⁰ Дар бораи ў ниг.: Айнӣ К., 1957.

Девони ҳачвиёти Мушфикӣ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истехзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум хеле машхур аст. Мушфикӣ дар фолклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба ҳуд гирифта, қаҳрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни ҳунармандон пахн шуда, сипас тадриҷан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфикӣ дар ҳачвия ва латифаҳои ҳалқӣ чун марди шаккок ва «ҳалалдоркунандай оромихо» тасвир мешавад.

Ин аст намунае аз шеъри ҳачвии ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробарҳуқуқии занон ифшо гардидааст:

ҳамшира, ҳарчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману тараҷуду ғавғо аз они ту.
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз они ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз они ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман,
В-он нағмаҳои тарна-таранно аз они ту.
В-он ҷои ҳоби мондаи бобо аз они ман,
Тасбехӣ пора-пораи бобо аз они ту.
Дастор, ҷома, фӯтаи бобо аз они ман,
Бетоқативу нолаи шабҳо аз они ту.
Кафгиру дегу дегчай бобо аз они ман,
Дастгиру дегҳонаи бобо аз они ту.
ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Чумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бӯрӯ аз они ту.
Аз рӯи ҳавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.⁹¹

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти ҳуд давом намуд. Чунин асарҳои барҷастаи таъриҳӣ, аз қабили «ҳабиб-ус-сияр фӣ ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷумай ҳоли одамони машхурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охирин муборизаи Шайбониҳон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Мехмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рӯзбехон, «Абдуллонома»-и ҳофизи Таниш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарҷашмаҳо ҳисоб мешаванд. ҳофизи Таниш шоҳи соҳибдевон ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

⁹¹ Мушфигӣ, 1958.

Боби дувум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ ЧОНИЁН (АСРИ ХУП – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСЙ

Низоъҳои байниҳудии феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён - Абдуллохони II соли 1598 вафот кард ва ба чои ў писараши - Абдулмӯмин ба таҳт нишаст. Лекин азбаски ў монанди падараши дар мамлакатдорӣ таҷрибаи кофӣ надошт, гурӯҳҳои хусуматпарвари аъён ва ашрофи феодалиро натавонист на ба тарафи худ кашад ва на дасти онҳоро кӯтоҳ намояд. Дере нагузашта, худи ҳамон сол, вай аз тарафи нӯқари зарҳариди як гурӯҳ феодалони зидди ҳукумати марказӣ кушта шуд. Охирин намояндаи сулолаи Шайбониён - Пирмуҳаммадхони II факат ба як қисмати ноҷизи давлат соҳиб буд. Ў ҳам ба зудӣ дар ҷангу низоъҳои байниҳудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хонии Хева ва қазоқҳо аз задухӯрдҳои миёни Шайбониён фавран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ - шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Ҳурросон ва ҳатто ҳиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодаи Абдуллохони II - Абдуламин ишғол намуда, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондаи шоҳ Аббоси Сафавӣ - Муҳаммад Ибрӯҳим тасарруф карда шуд ва, ҳамин тариқа, ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазоқҳо чанд шаҳр, аз ҷумла қалонтарин мулки Шайбониён - Тошкандро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазоқҳо - Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самарқандро ҳам ишғол намуд. Факат шикасти назди Бухоро, саҳт мачрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гардидани Таваккалхон футуҳоти қазоқҳоро боздошт¹. Ҳоразм, ки Абдуллохони II бо сад машаққат ба зери итоати худ дароварда буд, дубора истиқлоният ёфт. Қй будани аввалин подшоҳи сулолаи нави Чониён он қадар маълум нест. Аъён ва ашрофи феодалий маснади хониро ба Чонимуҳаммадсултон (Чонибексултон) пешниҳод намуданд. Ў ҳоҳари Абдуллохони Шайбониро ба занӣ гирифта буд. Ҳудаш аз авлоди ҳамон Чингизиёнे буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олтинӯрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки

¹ Барои донистани тафсили ҳаводиси муборизаи салтанатҳоҳони гуногун ниг.: Вельяминов - Зернов В.В., 1864; Абдураҳимов М.А., 1966, с. 56–57. Вале бояд дар назар дошт, ки М.А. Абдураҳимов саҳван намояндаи охирини Шайбониён - Пирмуҳаммади Сониро бо амуи Абдуллохони II-Пирмуҳаммади Аввал (ваф. с. 1567) яке донистааст. {ол он ки Пирмуҳаммади Сонӣ амузодαι Абдуллохони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадюсуфи Мунширо, ки баёни ӯ доир ба таърихи асри XVI хеле носаҳех ва печида аст, ба таври мусбат ва ҷайритангидӣ тавзеҳ менамояд.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Чониён аксар вагт Аштархониён ном гирифтааст.

Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Чонибек гурехта ба назди Шайбониён омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ, Чонибексултон пешниҳоди аъёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писари калони худ - Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вакт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ҳанӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳӯҷуми лашкари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг қушта шуд. Бинобар ин ба чои ў бародараш - Бокимуҳаммад (1599–1605) ба таҳт нишастан. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Бокимуҳаммадхон, яқинан, аввалин подшоҳи сулолаи Чониён дониста шудааст.³ Лекин мадракҳои сиккашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дasti мутахассисони ин соҳа ҳеле бисёр сиккаҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошканд зарбшудаи Чонибексултон расидаанд.⁴ Аз ин чунин бармеояд, ки амалан ё исман подшоҳи аввал ҳуди Чонимуҳаммад (Чонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардаи Чониёни аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Диғар ҳамаи кӯшишҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои доҳилӣ ва муборизаи зидди бодиянишинҳо натиҷаи мухиммэ набахшид.

Дар соли 1605 Бокимуҳаммадхон вафот карда, ба чои ў бародараш - Валимуҳаммад (1605–1611) ҳукмрон гардид. Чун ў ба майшат дода шуда буд, аз ўҳдана идораи мамлакат баромада натавонист. Аъёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе ҳангоми дар дашти Қаршӣ машгули ширкор буданаш таҳти ҳониро ба писари Динмуҳаммадхон - И момкулиҳон (1611–1642) муносиб диданд. Вақте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа ҳабардор гардид, аз Мовароуннаҳр фирор карда, ба назди подшоҳи сафавӣ паноҳ бурд. Шоҳ Аббос ўро ҳуш пазирӣ намуда, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муҳориба лашкари Эрон шикаст ҳӯрда, ҳуди Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо фатвои уламо қушта шуд.

Ба И момкулиҳон муюссар гардид, ки ҳудуди давлати худро васеътар намояд: ў бар зидди қазоқҳо лашкар кашида, Тошкандро бо зӯр тасарруф намуд.⁵ Ў бо бодиянишинони дигар – қаракалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Чониён наздик мешуданд, низ бомуваффакият мубориза бурд. И момкулиҳон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошад ҳам ҷангу низоъҳои байнҳудии феодалонро боздорад. Муарриҳони он замон аҳди ҳукм-ронии И момкулиҳонро ҳамчун давраи гӯё пур аз рафоҳият ва осоши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболигаомез намояд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вучуд дорад. Агар ҳукуматдории тӯлонии ў бо давраҳои пешина ва бâъдина муқоиса шавад ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далолат мекунанд, ки дар замони И момкулиҳон ҳатто баъзе корҳои обёрий анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамон рӯзе, ки И момкулиҳон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ў - Надирмуҳаммадхон (1642–1645) ба таҳт нишастан, вазъияти тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон аъён ва ашрофи феодалии қабилавиро ба ҳуд ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ў ва намояндагони бонуғузи табакаи ҳоким бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Аъён ва ашрофи феодалий, ки аз сиёсати пешгирифтai ў норозӣ буданд, ба муқобили вай сүиқасд карда, ба таҳти салтанат писараш - Абдулазизхонро (1645–1680) нишонданд.

³ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 64; История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с.550 ва и.

⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 12-14, 243–244.

⁵ Дар ҳакигат, мубориза дар атрофи Тошканд давом мекард ва ҳокими он фагат исман ба И момгулиҳон итоат менамуд. (Абдураҳимов М. А., 1966, с. 112–115).

⁶ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 267–268.

Надирмуҳаммад маҷбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, худашон низ ба талоши ҳокимият ва мулк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба ҳаробӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чун дид, ки бо қувваи худ коре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмрони сулолаи Темуриёни ҳинд - Шоҳиҷаҳон муроҷиат намуд. Шоҳиҷаҳон, ки мисли гузаштагонаш ҳамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати ҳамсояро дар сар мепарварид, ин фурсатро барои расидан ба қасду нияти деринаи худ ғанимат дониста, ҳоҳиши Надирмуҳаммадро дарҳол қабул кард ва бо сардории писаронаш - Аврангзеб ва Муродбахш аскари зиёдеро ба Балх фиристод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, фавран фиорӯ намуд. Истилогарон Балҳро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороч карданд. Аҳолии маҷалӣ аз ҷабру ситам ва қатлу горат ба танг омада, рӯ ба ғурез ниҳоданд. Саросари Балҳ ва атрофи онро қаҳтӣ ва гуруснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари ҳинд барҳоста, дар натиҷаи муҳорибаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама тоҷоғарӣ ва ҷангу ҷидолҳои пурдавом ба ниҳояти табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балҳ боз ба дasti Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти ҳаробгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вучуд наёvard. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонкулиҳонро ҳукмрони Балҳ таъйин карда, ба муқобили падараш фиристод, ки ў шаҳрро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас қӯшуни навро бар зидди Субҳонқулиҳон равона соҳт, то ки Балҳро ба тасарруфи худ даровард. Вале ин ба ў муяссар Nagarдид. Субҳонқулиҳон муқобилати саҳт нишон дода, Балҳро дар дasti худ нигаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу акноғи он бοқӣ монда буд, ҳама ба горат рафт ва ҳоку туроб гардид.

Ҳокимони Хева аз ҳамаи ин ҷангу ҷидолҳои доҳилии сулолаи Ҷониён ба манифати худ истифода намуданд, онҳо ҷандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Моваро-уннаҳр ҳуҷум оварда, ҳамаро ғорат карданд. ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳрро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолӣ имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулиҳон чунин вазъиятро фурсати мусоид дарёfta, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулиҳон (1680-1702) вазъияти душвори мавҷуда на факат аз байн нарафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тоҳтузоти ҳевагиҳо ҳамоно давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аъёну ашроғи шаҳр хони Хеваро ба расмияти шинохтанд, ки ба ӣвази ин Субҳонқулиҳон бо гаромати зиёде аҳолии Самарқандро хонахароб намуд. Ниҳоят, Субҳонқулиҳон фаҳмид, ки то дар Хева коиммақоми худро нанишонад, тоҳтузоти ҳевагиҳо тамом наҳоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аъёну ашроғи маҷаллиро ба тарафи худ қашида, оқибат муваффак гардид, ки Хева ҳукмронии ўро эътироф намояд. Ин дар тамоми давраи ҳукмронии Субҳонқулиҳон ягона муваффақияти ба назар намоёни сиёсатмадории ў маҳсуб мейбад. Вай дар дигар ҳамаи корҳои бοқимондаи мамлакатдорӣ ба ҷизе комёб шуда натавонист.

Низоъҳои байниҳудии феодалий қайҳо аз доираи хонадони салтанатӣ берун ба-ромада буданд. ҳоло сарони тоифаҳои ўзбек беш аз пеш қувват мегирифтанд. Ҳуди Субҳонқулиҳон ҳам дар бисёр мавриҷҳо нуғузӣ баязӣ онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вакте ки писараш Сиддиқмуҳаммад худро дар Балҳ мустақил эълон карда, ба ин ваҷӯҳ бо амри падараш ба қатл расид, ў ҳукумати Балҳро, ки дер боз мул-ки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке яз мирони қабилаи юз супорид.

Дар замони Субхонқулихон мавкеъ ва эътибори Маҳмудбии атолик⁷ аз қабилии қатаган фавқулодда баланд гардид. Субхонқулихон дар муборизаи зидди хевагиҳо борҳо ба кӯмаки вай рӯ оварда ва фурӯ нишондани исёни амирони Балҳро низ ба ҳамин атолик супорида, сипас ўро ҳокими Балҳ ва Бадаҳшон таъйин карда буд.⁸

Он вактҳо Бадаҳшон амалан мулки мустакил буд ва дар он ҷо асосгузори-сулолаи амирони бадаҳшӣ - Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносабати байни Бадаҳшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро хусусан, пас аз ишғол намудани водии Қундуз ба тоҳтузози худ ба сарзамини Бадаҳшон вусъат доданд. Бадаҳшониҳо Ёрбекро мири худ бардошта, бо сардории ў ба истилкорон муқовимати саҳт нишон медоданд. Сабаби асосии ба Бадаҳшон лашкар кашидани Маҳмудбии атолик бухориёнро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ёрбек буд.⁹

Ин лашкаркашии Маҳмудбии атолик, ки барои комилан мутеъ кардани та моми ҳоки Бадаҳшон равона гардида буд, он қадар муваффакиятнок набаромад. Аскарони ў маркази Бадаҳшон - шаҳри Файзобод (Чузгун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, vale ғатҳ карда натавонистанд. Нихоят Маҳмудбӣ мачбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ёрбек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадаҳшонро ба хон супорида, фармонбандории хукумати хони Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ў як ҳокими мутлақи он ҷо буд ва тамоман мустакилона кор мебурд.

Ҳокими Балҳ - Маҳмудбии атолик истиқолияти номаҳдуде ба даст оварда, ҳатто Субхонқулихонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субхонқулихон аз қувваи фавқулодда пайдо кардани Маҳмудбӣ дар ҳаҷф афтода, бо тадбирае ўро аз Балҳ ронд ва набераи худ - Муҳаммадмуқимсултонро ҳокими Балҳ таъйин намуд.

Субхонқулихон муқобилиати феодалони маҳаллиро бартараф карда натавонист. Ҷангҳои муттасиле, ки ў мебурд, боиси ҳолӣ шудани хазинаи давлат ва қуввати гирифтани зулму истисмори оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои ҷангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёде лозим буд ва аз ин рӯ Субхонқулихон пешакӣ аз аҳолӣ ситонидани андози ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтаи мамлакат ҷорӣ шудани ин усули андоз барои аҳолӣ ниҳоятдарача вазнин буд. Ришваҳӯрӣ ва сунистифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти ҷамъоварии андоз мекарданд, ҳалқи меҳнатиро боз ҳам бештар афтода мекард.

Афзудани парокандагии феодалий. Сиёсати дохилии Убайдуллоҳон

Дар давраи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Убайдуллоҳон (1702–1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодалон хеле шиддат ёфт. Убайдуллоҳон охирин қас аз хонадони салтанатии Ҷониён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарҳои феодалон ва пурӯзват кардани ҳокимияти марказӣ саъю кӯшиши зиёде ба ҳарҷ дод. Аммо шаҳсияти Убайдуллоҳон ва сиёсати дохилии ў ноҳаққона солҳои дароз аз доираи дикқати муҳаққиқон берун монда буд. Дар бораи ў ҳатто ҷонин тавсифоте аз қабилии зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо

⁷ Атолиг - аз ҷиҳати мансаб понздаҳумин ва олитарин рутбаи давлати хонии Бухоро буд, ки пас аз хон магоми аввалро ишиол карда, вазифаи нахуствазирро адо менамуд.

⁸ Муҳаммадиосуфи Муншӣ, 1956, с. 153.

⁹ Ҷамон асар, 1956, с.158-159.

онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллохон «барои ҳокимияти мутлака саъӣ менамуд, vale азбаски як марди мутакаббир ва худписанде буда бо мардум дуруст муомила карда наметавонист, дар амал бозичаи дасти амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаъҳои хаттии он замон комилан ба тасвири муфассали низоъҳои байни худии хонадонҳои салтанатӣ бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои чудогона ва далелу ишораҳои гайримустаким дучор меоянд.

Мадракҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллохонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқойсаи ин мадракҳо бо бозёфтҳои сиккашиносӣ нишон дод, ки ҷидду ҷаҳди Убайдуллохон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми даври салтанати сулолаи Ҷониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба фахмиши хеле возеху равшани хусусиятҳои тартиби нирӯҳои табакотӣ асос ёфта, на ҳамеша пайгирана бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамом зухур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаби асосӣ ин аст, ки дар он вакт барои марказонидани давлат ҳанӯз шароит ва заминаи мувоғиқ фароҳам наомада буд.

Ба Убайдуллохон аз Субҳонқулиҳон вазъияти саҳте ба мерос монд. Амирон – сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамоман соҳибихтиёр ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамон шаҳру ноҳияе буданд, ки таъмини машнати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин ҳарида, ба заминдори қалон табдил мейёфтанд ва ҳамчун ҳочагони соҳибихтиёр амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабилаҳои худ такя карда, ҳокимияти марказиро тамоман ба эътибор намегирифтанд. Онҳо байни худ хусumat мепарвариданд, гурӯҳҳо ташкил медоданд, баъзан ошкоро ҳокимияти хони Бухороро эътироф намекарданд. Убайдуллохонро на сармоя буд ва на қӯшуни кофӣ, ки ба сарӣ худ зидди чудоиҳоҳии ин феодалон мубориза барад. Ба ин сабаб ў маҷбур буд, ки дар мубориза ба муқобили як амир аз пуштибонии амири дигар истифода намояд. Аммо, воқеан, дар чунин мавриҷҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ мүяссар мегардид. Аксар вакт амире, ки ба ў такя мекард, бо ҳар баҳона аз ҷангидан сар мекашид ва ба ҳамин сабаб ҷанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллохон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дар вакти юриш қисме аз амирон бо қӯшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллохон бисёр муракқаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў қӯшиш мекард, ки байни амирон мухолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам ҷангид, яқдигарро заиф гардонанд. Ва ў дар ин кор аз худ маҳорати баланде нишон медод. Вале ин ягона ва асоситарин равияи ҳаракати ў набуд. Мадракҳои чудогонаи ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллохон як системаи томи тадбиротеро пешбинӣ карда будааст, ки аз як тараф, ба мустанҳам соҳтани поҳояи иқтисодии давлати ў ва, аз тарафи дигар, ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ заиф гардонидани амирон нигаронида шудаанд.

Синфи феодалон яксон набуд. Дар ин вакт ду гурӯҳи асосӣ: гурӯҳи амирон ва, умуман, феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гурӯҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдor, табакаи фавқонии тоҷирону косибон арзи вуҷуд мекард. Ҷангҳои байниҳудии амирон на фақат оммаи ҳалқро хонабардӯш ме-

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадракҳо аз тарафи муарриҳон таҳлил ва таҳqиг шудаанд, ҳарчанд ки на ҳамеша фахмиш ва арзишиҳии онҳо яксон аст. Ниг.: Чехович О.Д., 1954, с. 68–69; 1959, с. 208 ва давомаш; Давидович Е.А., 1964, с.148–156; Абдураҳимов М.Л., 1966, с.136 ва давомаш.

сохтанд, балки ба манфиатҳои ҳамин гурӯҳи дувуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намояндагони ин гурӯҳ тарафдори кувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд. Феодалони рӯҳонӣ ҳам ба ҳамин ваҷҳо аксар вақт ҳукумати марказизро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гурӯҳи дувуми феодалон, ки Убайдуллоҳон ба онҳо такя менамуд, яклухт ва муттаҳид набуд. Намояндагони ҷудогонаи ин гурӯҳ ҳусусан дар ҳамон ноҳияҳое, ки амирон иқтидори бештар доштанд, ғоҳо, баръакс, амиронро ҳимоя мекарданд. Мардуми заҳматкаши шаҳру деҳот, ки аз ҷангӯ низоъҳои муттасили байнҳуҷии феодалон ба ҳоли табоҳ афтода буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исёнкор сар мебардоштанд.

Убайдуллоҳон, агарчи на ҳамеша амали событқадамона дошт, ин авзӯро хуб ба ҳисоб мегирифт. Ӯ беш аз ҳама ба ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки ба мустаҳкам гардида ништанд ҳокимияти марказӣ ва барҳам ҳӯрдани ҷангӯ низоъҳои байнҳуҷии манфиатдор буданд, такя мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати доҳилии Убайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузорони худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурӣ буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошкоро шаҳодат медиҳад, ки Убайдуллоҳон ба умури идора фарзандони қосибон ва тоҷирон, одамони «пастнасаб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуғӣ нест: вақте ки қӯшуни Бухоро ба наздикии Балҳ расид, Убайдуллоҳон фармони маҳсус баровард, ки қишиғорони маддумро поймол нақунанд ва ба аҳолӣ ягон зараре нарасонанд. Ӯ дар яке аз деҳот қароргоҳи худро сохта, арзиши қишиғорони аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардоҳт. Аз ин ошкоро ҳувайдост, ки Убайдуллоҳон барои ба тарафи худ қашиданӣ аҳолии оддӣ саъю қӯшиши менамуд. Ҷунон ки хотирнишон гардид, дар асрҳои XVII–XVIII оммаи ҳалқҳои Осиёи Миёна ҳеле фаъол шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони сарқаш ба худ муттағиқ гардонидани ҳон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Убайдуллоҳон чӣ навъ сурат мегирифт? Муносибати ӯ бо амирон душманона ва муборизаҳояш бо онҳо рӯйrost ва ошкоро буд. Инро сарчашмаи номбурда низ тасдиқ мекунад. Ӯ ба ҳамон амироне, ки такя мекард, пулу мол ва замин ҳада менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаш ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин ҷизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр ачиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши даҳчанд фурӯҳтани «ҳада»-ро ҷорӣ намуд. Сарчашма шаҳодат медиҳад, ки «ба ӯзбекони бечора тоби нағаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале кори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ӯ анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои танҳоҳ буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеч асос қашида гирифтани заминҳои танҳоҳро дарк карда, як тадбiri маккоронае ба кор бурд. Ӯ ин заминҳоро ба моликияти комили муқаррабон ва маъмуронаш дод (ъяне, албатта, фурӯҳт). Дар амалӣ намудани ин сиёсати худ вай аз ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки манфиатдори мустаҳкам шудани ҳокимияти ӯ ва афзудани нуғузи худ буд, пуштибонӣ медиҳад. Ин тарзи мусодираи танҳоҳ ҳамчунин зиддияти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

Убайдуллоҳон боз як манбаи афзоиши даромади ҳазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хироҷи заминҳои мулк дид. Ин тадбiri ҳеле ҷасуруна ва шояд ҳатарноке ҳам буд, зеро аз байн бурдани масуният ба манфиатҳои ҳамон гурӯҳи ӯро тарафдориқунандай синфи феодалон заарарҳои ҷиддӣ ворид мекард. Аз эҳти-

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ {амон асар, с. 227.

мол дур нест, ки Убайдуллохон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интихобан татбиқ менамуд. Аз чумла маълум аст, ки ў масунияти хирочи бузургтарин феодалони рӯхонии Осиёи Миёна – шайхони Ҷўйбориро бекор карда буд.

Убайдуллохон дар бобати инкишофи тичорати байналхалқ низ чораҳое дид. Дуруст аст, ки ривоҷи тичорати беруна ба манфиати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора меҳариданд ва пулашро баъдтар, пас аз фурӯҳта шудани мол мепардоҳтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр нокулаӣ буд. Илова бар ин, мувоғики шариат, моли фурӯҳтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Убайдуллохон ҳукumat дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ кор кард, зеро мебоист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади ҳазина низ зиёдтар шавад.

Убайдуллохон ба ислоҳоти пул умеди қалон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вуқуфи комил надоштан аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул тамоман ҳолӣ шудани ҳазинаи давлат буд. Ҳонҳои сулолаи Ҷониён дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамчун манбаи даромад дониста, муттасил пул мебароварданд. Онҳо иёри пулро ғоҳ паст ва ғоҳ баланд намуда, дар оҳирҳои асри XVII зарби сиккаҳоро ба дараҷае расониданд, ки дар тангаҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда буду ҳалос. Убайдуллохон бошад, пулҳое баровард, ки иёрашон хеле баланд буд, яъне тангаҳо 35% нуқра доштанд. Ў дар давоми ҳафт сол, дар чӣ вазъияте ки бошад, ба тағирии пул ҳамчун манбаи даромадро ғоҳ надод. Инро бо ду сабаб тавзех додан мумкин аст: аз як тараф, ў сиккаҳоро вайрон накард, чунки ин бар зарари ҳамон гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо такя мекард; аз тарафи дигар, чунон ки маънни ислоҳоти соли 1708 собит менамояд, ў ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо чудо ва пароканда кардан, «эҳтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади қалонеро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар ҳазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кӯҳна чор тангаи нав ба вучуд оварда шуд, ки ҳар қадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтидори ҳариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кӯҳна (35% нуқра) баробар ҳоҳад буд. Агар таври дигар гӯем, Убайдуллохон хост дороии ҳазинаро якбора чор мартаба афзояд. Чунин ҳодиса ҳеч вақт рӯй надода буд. Одатан иёри нуқрато 5–10% поин мефуроварданд. Убайдуллохон ба чунин тадбири ғайримуқаррарӣ чуръат намуда, зоҳирان, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар зидди амирон воситаҳои кофириро ба даст меорад ва аз ин рӯ ҷони ҳудро ба ҳатар андохта, қадам ба ин роҳ гузошт. Ў бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳам ҷони ҳудро ба ҳатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои нек бошад ҳам, на фақат душманонашро, балки муттағиғонаш: ҳалқ, табакаи фавқонии феодалони тоҷирон, ҳамаи онҳоеро, ки дар даст пул доштанду аз ислоҳот манфиатдор буданд, горат мекард.

Дар Бухоро кори савдо қатъ гардид. Тоҷирон ва қосибони шаҳр дӯкону корхонаҳояшонро бастанд. Ин воқеа вазъияти камбағалон ва гурӯҳҳои меҳнатии аҳоли-ро бисёр танг кард. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норозигии умумро ба вучуд овард. Тӯдаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шӯриш бардошта, ба таҳдид ва фарӯд ба арқ ҳуҷум карданд ва ба ҳолати аввали овардани вазъияти шаҳрро талаб намуданд. Шӯриши ҳалқ оҳир фурӯ нишонда шуд, чанд кас ба қатъ расид. Вале ин шикасти тамом набуд. Убайдуллохон ба созиш мачбур гардид ва

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135–147.

маънни ислоҳотро тағиیر дод. Акнун пули кӯхна на ба яқ, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин қоида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Убайдуллоҳон ҳам бокӣ монд). Ба ин тарика, дорои ҳазинаи Убайдуллоҳон на чор мартаба, балки факат ду маротиба афзуд. Ислоҳот он даромадеро, ки интизор мерафт, оварда натавонист, vale ҳамаи онҳоеро, ки пештар Убайдуллоҳонро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ў мубаддал соҳт. Ин буд, ки дар сиёсати доҳилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вакт мубориза, нобоварӣ ба яқдигар, хусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душмани то дараҷае расид, ки ҳангоми яке аз сүйқасдҳо дар соли 1711 Убайдуллоҳон кушта ва дарбори ҳонӣ тороч карда шуд.

Пас аз ҳалокати Убайдуллоҳон бародараш Абулғайзҳон (1711– 1747) ба таҳт нишасти. Дар замони ҳукмронии ин охириన намояндаи асосии сулолаи Ҷониён ҳукумати марказӣ иқтидори худро тамоман аз даст дода, давлати ҳонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудогона тақсим мегардад. Корҳои мамлакатдорӣ тақрибан ба қуллӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳакимбии атолик мегузарад, ки ўро саркардагони тоифаи манғит пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизияти аъёну ашроф Муҳаммадҳакимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Каршӣ фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорио Беневени аз ҳарҷумарҷе, ки он вакт дар дарбори Абулғайзҳон ҳукмфармо буд, сухан меронад. Умури идораи давлат ба дasti амалдорони ҳарис ва ҷоҳталаб мегузарад. Онҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувоғики табъи худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байниҳудии ҳонҳо ва бедодгариҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати ҳалқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҼТИМОИЮ ИҼТИСОДӢ

Вазъи ҳочагӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр

Чунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ, дар воқеъ, иқтидори ҷиддие надошт. Ҷониёнро ҳатто расман ду пойтаҳт буд – Бухоро ва Балҳ. Дар Бухоро ҳуди ҳон нишаста, дар Балҳ валиаҳдаш ва ё атолик ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, ҳонҳои ин сулола тамоман ба аъёну ашрофи феодалии қабила, ки амалан зимоми ҳукмронии мамлакат дар дasti онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атоликҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи тоифавии ўзбек назар ба давраи Шайбониён бағоят афзуд. Умури идора комилан ба дasti онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастгоҳи давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

Кувват гирифтани иртиҷои феодалий, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпайи доҳилӣ, холӣ мондани шаҳрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бочу хироҷи доимӣ ҳонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тоҳтузҳои ҳокимони гуногун ҳароб гардидани воҳаҳо ва ба форати рафтани корвонҳои тичоратӣ – ин ҳама ҳусусияти хоси ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалхусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амики

¹⁵ Расман сулолаи Ҷониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, vale охирин намояндаи ин ҳонадон Абулиозӣ ҳамчун ҳон ягон эътиборе пайдо карда натавонист.

¹⁶ Дар бораи соҳти идороти давлати Ҷониён ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а, с. 137 ва давомаш.

иқтисодӣ рӯй дод. Хочагии қишлоқ акиб рафт. Шабакаи обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз шохидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балҳ ва дар Хева ғалларо бисёр намекоранд, аз ин рӯ то охири сол ғаллаи онҳо кам мемонад ва он ҳам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як ноҳия ва вилоятро фаро гирифтани гурӯснагӣ ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмии даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 хиссаи ҳосил) бокӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро ҷанд сол пештар бигирад ва ё ҳудсарона ҳачмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонкулихон онро ҳафт қарат зиёд ситонида буданд! Ба замми ин, боз анвои мухталифи бочу ҳироҷҳои дигар вучуд дошт ва сунистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар ҳусуси пешакӣ аз аҳолӣ гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсеро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. ҳафтодчанд ба қалами девониён ва арбоб ҳароҷот мебаромад».¹⁹ Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу ҷиҳот, ҳироҷ) на факат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан хиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи ҳироҷро милкона мегуфтанд, низ меафзуд. Бар тибки шаҳодати яке аз сарҷашмаҳо, аз заминҳои милк милкона гӯён ҷандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт дӣҳанд ҳам, қасе намегирифт. Зоҳирон, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор, балки аз он ғурӯҳи дехқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ҳанӯз бокӣ монда буд. Протсесси камшавии милкҳои ин ғурӯҳи нисбатан имтиёзноми дехқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён, алалхусус, дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибонаи милк тамоман ҳонахароб гардианд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмонава ҳироҷу молиётситониҳои аз ҳад афзун дехқонон чунон ҳам ба ғафирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукumat дигар ба зиёд кардани андоз ва ё ҷорӣ кардани ягон андози нав ҷуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади ҳазина бурида шуд, зеро ҳавғи чунбиши қалоне таҳдид менамуд.²⁰

Дехқонон, умуман, аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Хочагии онҳоро на факат ғоратгариҳои ҳангоми ҷангҳои дохилий рӯйдода, на факат андозҳои миёншикан ҳароб мекарданд. ҳамчунин як протсесси амиқи иҷтимоӣ – барҳам додани бакияҳои обшина, кам кардани ғурӯҳи дехқонони дар замини ҷамоат коркунанда ва зиёд намудани ғурӯҳи дехқонони иҷоранишин ба амал меомад. Чунон ки дар боло хотирнишон гардида, замини ҷамоатро лоақал чунин як афзалияти буд, ки дехқонро дар ҳар 2–3 сол иҷора гирифтани замини нав лозим намеомад. Ӯ ҳақ дошт дар замини ҷамоати тамоми умр кор кунад (ва кори ҳудро ба авлодаш бокӣ ғузорад).

Косибон ҳам аз тарафи феодалони қалону ҳурд ҳар навъ зулму ҷавр медианд. Ба қасбу тиҷорат ҳудсарона ҳар гуна боч ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои ҳону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо ҳатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеч як замонат барои моликияти ху-

¹⁷ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 157.

сусии косибон ва тоцирон ба ҳар тараф парешон гардидани аҳолии ҳатто марказҳои шаҳрии қадим ба амал меомад.

Хукмронони давлати хонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зеризаминӣ боиси ҳӯҷуми ҳамсаъҳои ҳарис ҳоҳад шуд, қандани конҳоро манъ карданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз таракқиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон чамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони қалони чудогона ва шайхони бонуфуз чамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯй меомад. Алалхусус, амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Ҷониён ба заминдорони хеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, ҷанд мисол. Чунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангтушбӣ ҳусусан дар вилояти Самарқанд, ки ҷандин сол (дар нимаи аввали асри XVIII) дар он ҷо хукмронӣ кардааст, масоҳати бехадду канори заминҳои қиштро ба даст дароварда буд. Ҳонҳои сулолаи Ҷониён, ба замми ин, заминҳои ўро аз пардоҳти ҳиссаи давлатии даромади солиёна «козод» карданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердӣ ва писараш Оллоҳёрӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъӣ мекарданд, ки заминҳои дар ҳар ҷо пароканди ҳудро ба як ҷо чамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин моликони замин ҳамоно шайхони ҷӯйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ карда наметавонист, чунон ки дар давраи Шайбониён буд ва аъёну ашрофи қабила ба дороии онҳо ҷашм медӯҳтанд, шайхи ҷӯйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ накарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам бехадду ҳисоби ҳудро боз ҳам меафзуд.²²

Аъёну ашрофи феодалий ва саркардаҳои ҳарбӣ мисли пештара ба номи суюргол ва танҳоҳ подош мегирифтанд. Пазухин қайд мекунад, ки «тамоми деҳаҳо барои мавоҷиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон таҳсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди хукмронии Ҷониён хеле зиёд ва ба ҳаҷми қалон на факат заминҳон давлатӣ, балки ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тарики ҳизматона бахшида мешуд. Ин дар байни шаҳсони гуногуне, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, чунон муносибатҳои мураккаб ба вучуд овард, ки дар асрҳои XVII–XVIII, ҷи навъе ки муҳаққиқон дуруст қайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағиیر ёфт. Дар васиқа, вакфнома ва дигар санадҳо ҳангоми тавасифи заминҳои милк акун дикқати асосӣ ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки ҳаридор ва ё идораи вакф бояд мегирифт, дода мешуд²⁴.

Лекин ба дасти феодалони қалон чамъ шудани замин на факат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи ҳариди замин низ сурат мегирифт, ки ин ҷиҳати ҳоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳояшонро ба дараҷае муттаҳид мекарданд, ки дар ниҳояти кор молики заминҳои як ноҳияи тамом мегардиданд. Ҷониён таваҷҷӯҳ аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фурӯш мерасиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Ҳолӣ шудани ҳазина ҳонҳои Бухороро зудзуд ба фурӯҳтани замин водор мекард ва илова бар ин, як қисми заминҳо ба тарики

²¹ Чехович О. Д., 1954, б, с. 1Х-ХП.

²² Иванов П. П. 1954, с. 68–80.

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

²⁴ ИТН, П, 2, с. 37.

²⁵ Чехович О. Д., 1954 б, с. XV-ХУШ.

подош тақдим карда мешуд. ҳамаи ин амалҳо, мисли аспи XVI, дар козихонаҳо ба расмият медаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони чудогона тақсим шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои холис мубаддал гардида ни онҳо) хеле босуръат ба вуқӯй мепайваст. Ин, албатта, фаҳмост. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмор вазъияти феодали милқдорро хеле номусоид мекард. Бинобар ин ў доштани микдори камтари замин – милки холисро, ки худ иҳтиёрдори комил бошад, авлотар медонист. Дар чунин ҳолат даромади ў ба он, ки давлат аз дехқон чӣ қадр меситонад ва оё ў аз ҳоҷагии ҳаробшуда ҳиссаи худро рӯёнида метавонад ё не, ҳеч алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дasti феодалони қалон, ҳусусан аъёну ашрофи тоифаҳои ўзбек ҷамъ шудани заминҳои ҳусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори дехқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардида ни дехқонони милқдор, торафт кам шудани дехқонони замини ҷамоат, афзудани замини милки холис, босуръат «парокандашавии» милкҳои феодалий, ба феодалон фурӯхтани заминҳои давлатӣ, ба амлости шартӣ тақсим карда додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ (аслан ҳиссаи давлат аз даромади замини милк), инъом кардан заминҳои давлатӣ ва аз ҳусусиятҳои маҳсуси асрҳои XVII– XVIII ба шумор мераванд. Дар натиҷа, барои ҳазинаи хон доимо пул намерасид, зоро манбаи асосии даромад, ки андози мадоҳили замин буд, торафт кам шуда, ҳизоят бо сабабҳои боло қарип аз байн рафт. Дар ин ҳусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шоҳид, ки дар вакътои гуногун ба Бухоро сафар карда, вазъиятро бо ҷашми худ диданд, иктифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулии давлати онҳо дар ҳазинаи подшоҳӣ кам аст, зоро ҳамаи дехқадаҳо ба тарикӣ инъом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсим шудаанд, барои заруроти шоҳон аз зарби сикка ва бочу хироҷ пуле дар ҳазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол ҷизе боқӣ намемонад». Ф. Беневени: «Аз ҷеҳраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк мароми олие дар ўст, аммо ҷун ҳазина ҳолист, ўро иктидоре нест... Он ҷӣ оидоти ҳазина ҳоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардида ни ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш кувват гирифтани феодалони қалони соҳибхтиёр, алалхусус амирон – сардорони қабилаҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯҳонӣ ҳам баланд гардид. Ҷунончи, дар вакътои гуногун шайхони тарикати дарвешӣ дар Фарғона ва Тошканд ҳокимиятро ба дasti худ гирифта буданд.

Ҷунбишҳои ҳалқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмони феодалий, ҷангҳои доҳилӣ ва факру гуруслагӣ норозигии оммаи ҳалқро ҳизоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ сар мезаданд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ў Сайидои Насафӣ, шӯриши қалоне дар дехаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин ҷунбиши ҳалқӣ ба да-

²⁶ Пазухин Б., 1894, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63–71; Абдураҳимов М. А., 1956, с. 64–72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221–223; Давидович Е. А., 1964; с. 135–145; ИТН, П, 2, с. 44–47; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 579–580.

рачае буд, ки худи Абдулазиз бо лашкари зиёде омада, шўришро фурӯ нишонд ва Даҳбедро оташ дода, ба хок яксон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ўҳам муттасил шўришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин чунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шаҳсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре ҳангоми ба Балх ҳучум кардани Субҳонқулихон тамоми аҳолӣ дар зарфи 21 рӯз қаҳрамонона ҷангид, шаҳрро, ки ҳокими он Маҳмудбии атолик буд, аз буҳориҳо ҳифз намуд.²⁸ Дар ин маврид ҳамаи табақаҳои ҷамъият муттаҳид гардида буданд, зоро ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки агар ҳон шаҳрро ишғол намояд, ба таври ваҳшиёна мардумро қатлу ғорат ҳоҳад кард. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказизро тарафдорӣ менамуд, чунки ҷанг низоъҳои дохилии феодалий аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам дехотро ҳонахароб месоҳт.

Қиёми қалонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар ҳисор ба вуқӯй омад. Сабабгори он ҷангӣ байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашкари Бухоро ба муқобили Ўткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро муввафқияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми ҳисор дучори бедодгариҳои Ўткан гардид. Аз низоъҳои ҳуనини байни феодалон ба танг омада, аҳолии ҳисор ба амирони Бухоро бо эътиroz муроҷиат намуданд ва ҳимояти ҳудро талаб карданд. Амирон бо вакiloni халқ дағалона муносибат карда, ҳатто яке аз амирон ба сари онҳо шамшер қашид, вакilon ҳам даст ба сангут қалтак бурданд. Вокеанигоре ин ҳодисаро ҷунин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башитоб) аз қалъаи ҳисор берун омаданд, сипохиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтода буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии ҳисор, юзҳои қавми шодӣ, ҳудро ба торочи ҳиргоҳу шомиёнаҳои буҳориёни шитобон фироркунанда дарандоҳтанд ва андаруни қалъа ҷунон талотӯбе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқимии вилояти ҳисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам ҳӯрдани ҷангҳои феодалий дар сарзаминаш сар бардошт, юзҳо ҳаракати муввафқиятомези халқро тарафдорӣ карда, кори тоҷумор намудани буҳориёно ба анҷом расониданд.

Шўришпе, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому ҳусусиятҳои ҳуд аз дигар чунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гурӯҳ феодалони қабилаи кенагас бо сардории Иброҳим атолик ба мақсади иҷро кардани табаддулоти дарборӣ ҳост ба арк доҳил шавад. Халқ ба ҳимояи ҳукумат барҳос-та, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. ҳамин тарика, фақат тавассути қӯмаки мардум ба ҳон мұяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислоҳоти пул халқи Бухоро, барьакс, бар зидди Убайдуллоҳон шўриш бардошт. Норозигӣ табақаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро гирифта, аввал ба шакли муқобилати гайрифаъол зуҳур намуд: дӯкону корхонаҳо баста шуданд: кори савдо қатъ гардид, дар бозор чизе ёфт намешуд. Баъдҳо норизоятии мардум авҷ гирифта, ба як шўриши ошкорои мардуми факиру бенаво фурӯ рехт. Ба қавли, яке аз муарриҳони онвақта – Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шўриш бераҳмонга пахш карда шуд, ҷанд қасро ба дор қашиданд, ислоҳот комилан ҷорӣ гардид ва ҳама сари итоат фуруд оварданд.³¹ Ҷанд вақт таъриҳшиносон ин баҳои ғаразноки шўришро гайританқидӣ қабул карда буданд.

²⁸ Муҳаммадюсуфи Муншиӣ, 1956, с. 162.

²⁹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 68.

³⁰ Абдурраҳмони Толеъ, 1959, с. 60-63.

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои санадии он давр нишон дод, ки ин чунбиши халқӣ муваффакияти калоне пайдо карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтода, мачбур шудааст, ки маъни ислоҳотро тағиیر дихад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII чунбишҳои халқӣ чунон бисёр сар мезанданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғарозолуд ва рӯпӯшида бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надоштанд. Ғайр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713–1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балҳ, соли 1746 дар Тошканд шӯру ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯй омаданд. Ҳарчанд муаррихони дарбор воқеяти чунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае бокӣ намемонад, ки дар шароити иртиҷо ва истибдоди феодалий оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди соҳти бехукуқиву сигамкорӣ, зидди ҷангҳои доҳилии феодалий бармехостанд.

Касбу ҳунар, тичорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Ҷониён шароит барои тараққиёти касбу ҳунар ва тичорати доҳилию ҳориҷӣ хеле номусоид буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанаттабаӣ ва ҷангҳои феодалий боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шаҳру вилоятҳои тамом чунон дучори тороч ва ҳаробӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба ҳуд омада наметавонистанд. Вале мардум малакаи қасбӣ, пешаварӣ ва ҳунари ҳудро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳуди Бухоро Сайидои Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳунарро ном бурдааст. Ҳаробии иқтисодие, ки ҷангҳои доҳилий, тоҳтузози ҳевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қӯшунҳои аҷнабӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи мӯътадили истеҳсолоти молӣ ва тичорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, ғуруснагӣ, ҳонавайроншавӣ – ҳамаи ин боиси кам шудани ҳаридорони муқаррарии колоҳои оддӣ мегардид. Сайидои Насафӣ, ки дар айёми пирӣ ба боғандагӣ машғул будааст, дар ашъори ҳуд ба набудани ҳаридор, тамоман аз равнақ бозмондани бозор дар оҳирҳои асри XVII ишорат мекунад.³³

Дар таҳи гарди қасодӣ шуд матоам поймол,
Рӯзгоре шуд ҳиҷолат аз дуқон бошад маро,

Ё ҳуд:

Гоҳе матои ҳуд, ки ба бозор мебарам,
Домону остини ҳаридор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тоҳтузозҳои муттасили ҳафтсолаи қазоқҳо (1723–1730) водии Зарафшон тамоман ба ҳаробазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва ғуруснагии саҳт сар шуд, қасони аз ҷангӣ ин фалокат раҳоёфта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Самарқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи факат он шаҳру вилоятҳое, ки аксаран дар гӯшаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодалий, тоҳтузозҳои ҳевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал нашуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба ҳаробӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусоид ҳам расонид, зеро қосибону ҳунармандон барои эмин мондан аз ҳавфу ҳатар ва пайдо намудани имкони кори осоишта марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тичоратро тарқ карда, ба ин гӯшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу ҳунар ва тичорат номусоид гардид.³⁵ Ба болои душвориҳои аз

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77–78.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72–73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100–134.

хилаву найранги қурб ба миён омада, ки ҳанұз дар асри XVI чун бори гароне бар дұши қасбу хунар ва тичорат афтода буд, акнун босуръат вайроншавии сиккахой нукра зам шуд. Пулро аз оmezai нукраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. ҳар бор, ки иёри пул паст мефуромад, ҳазина фоида мебурду ахолій зарар медид. Аз ин рү, ахолій ба мүкобили шикастани қурби пул фаъолона мубориза мебурд ва дар ин маврид манфиатхой қаріб тамоми табақахои ҷамъият ба ҳам мувоғиқат менамуд. Ахолій «пули асил»—пули маҳкаму устувор ва ҳамеша яхелаву баландиәрро меҳост. Ин мубориза дар асри XVII ғоҳо натичаи матлуб медод: ахолій муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар карданы иёри пул водор намояд. Аммо дар ҷориғи охири асри XVII зарби пули баландиәр тамоман қатъ гардид. Ахолій агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом медод, vale барори он ҳеле кам ва ночиз буд: миқдори нукра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, ҷунон ки дар боло оварда шуд, Убайдуллохон миқдори нукраро дар сиккахои худ ба 9% фуроварда, боиси сар задани шўриши ҳалқ гардид, ки он қисман муваффакиятоз аңчом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорй на факат бо ҷунин роҳи бевосита фоида ба даст медаровард. Найрангхое, ки дар бобати тағирии қурби пул карда мешуд, чун бори боз ҳам гаронтар ба дұши ахолій меафтод. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулхой нукраро ба «пули нав» ва «пули кӯхна» чудо мекарданд. ҳукумат ҳар вақт ки ҳоҳад, «пули нав»-ро «кӯхна» Ҷонинчи, пулхое, ки 60% нукра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиәр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. ҳамин ки ин пулхоро «кӯхна» Ҷонинчи карданд, фавран 40% иқтидори ҳариди он аз даст мерафт, яъне ахолій дархол 40% зарар медид. Агар таври дигар гүем, дар давоми асри XVII мейёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти қосибону тоҷиронро назар ба он чи, ки Ҷенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, ҳеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки қосибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятхои пешаву хунари худро хифз карда буданд, vale шароити онвақта ба пешрафти қасбу тичорат имкон намедод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охирҳои асри XVII сар карда саҳт коҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетаъсир намонд. Албатта, он навыи қасбу хунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа вазъи бехтаре дошт: талаботи беруна дар ҷунин шароити саҳт низ ба пешрафти истехсолот мусоидат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тичоратии то рафт мустаҳкамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти маҳсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тичорат бо Осиёи Миёна ҳеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месоҳт. Ба савдогарони осиёимиёнагӣ тадриҷан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлакати пахновар тичорат кунанд. Хусусан, пеш бурданни корҳои савдо ба воситаи Сибир имтиёзҳои зиёде дошт – дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна ҳеле кам боч мегирифтанд ва ҳатто аз бâзze молҳо аслан боч ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истехкоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади ҷалб карданы тоҷирони Осиёи Миёна ҷанд муддат дар ин ҷо савдои бегумрук Ҷонинчи ҳоло шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансучоти пахтагӣ мебурданд. Аз дафтарҳои гумруқии тичоратхонаҳои Сибир ва Аштархон мегардидааст. Дар рӯйхати муфассали ин дафтарҳо анвои мухталифи газворҳои истехсоли Осиёи Миёна, аз қабили матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбенӣ, бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадракҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешиими хом (ҳатто ба хориҷ баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истехсоли шоҳивориро нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ тезъоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шуғл доштанд, ҳамчунин талабгорони матоъҳои шоҳӣ ва шоҳивориҳои гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолин ва ғ. аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тичорати хонӣ, яъне он молҳое, ки сафирони тоҷир мебурданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истехсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истехсоли аслиҳаҷот ва, умуман, маснуоти фулӯзӣ ниҳоят дараҷа равнак ёфт. Онҳо низ ба қишиварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олоти сафолии онвакта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нағиси луобии мунаққаш низ истехсол мешудаанд. Дар асри XVII қасбу ҳунари амалӣ низ аз равнак намонда буд, маҳсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакориҳои рӯи гач ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараккӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан қатъ гардид.

Дар соҳаи тичорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногуннавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндиро низ мебурданд. Ин албатта, дар навбати худ боиси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои ҳиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳолӣ ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ходисаи нав дар таърихи тичорати байни Россияву Осиёи Миёна на факат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин кор фаъолона ширкат намудани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкондорони онҳо акунун дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2–3 сол иқомат намуда, молҳои худиро меоварданд ва молҳои инҷоиро мебурданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи Миёна на фақат ба ашёи таҷаммулӣ (мӯйина, ҷарм, моҳут ва дигар ҷизҳои қиматбаҳо) балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабили зарфҳо, ҷарчинворӣ ва ғ. низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осиёи Миёна ҳамчунин бо ҳиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тичоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеъ дикқатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвакта гузари маҳсуси савдогарони ҳиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тичорати хориҷиро ба ҳубӣ дарк намуда, дар роҳи беҳтар гардидани он ҷораҳо меандешид. Аммо ин як ходисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қуввати гирифтани ҳаробии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, масъалаҳои тичоратро маҳсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тичорат вучуд надорад.³⁷

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Зиёев Ч. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов Р., 1966.

³⁷ Беневени Ф., 153, с. 376, 380–381.

3. МАДАНИЯТИ МОДДЙ ВА МА҆Навӣ МЕъморӣ ва санъат

Хусусиятҳои ҳаёти хочагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII–XVIII ба соҳаи меъморӣ низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табакаҳои фавқонии тоифаҳои ӯзбек, алалхусус амирон торафт афзунтар мегардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои тамом гоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пули барои соҳтмон лозим дар дасти ҳамин амирони қабилавии ӯзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ мехостанд шӯҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамин қабил ахли кибор Ялангтушбӣ дар Регистони Самарқанд соҳтмони бузургеро вусъат дод ва ҳамон маҷмӯи имороти мучаллалеро, ки то имрӯз бокист, ба вучуд овард. Дар рӯбарӯи мадрасаи Улугбек (дар он ҷое, ки пештар ҳо-нақои Улугбек мавҷуд буд) бо амири ў меъмори номӣ Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба гизол ҳамлакунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадрасаи Шердор номидаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нусҳаи рӯи мадрасаи Улугбек аст: дар марказ – сар-дар, дар гӯшаҳо – манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои тегадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсхона соҳта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Байдтар Ялангтушбӣ аз тарафи севуми майдон боз як иморати дигар андоҳт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шудааст, онро Тиллокорӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо соҳта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ ҳуҷраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гунбазнок ва ду айвони серқубба низ дар ҳамин қисмат ҷо гирифтааст).

Ҳамин тарика, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафааш қушоду се тарафааш бо се бинои мӯҳташами ҳушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз, қисматҳои муҳимми ин ансамбли меъморӣ ҳавзи қалон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабиҳавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ—мадрасаи Кӯқалтош ҳанӯз дар асри XVI соҳта шуда буд. Дар асри XVII яке амалдорони олимакоми он замон Надир-девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва ҳонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъморӣ он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нагирифтааст. Намуди он чунин аст: намои пурҳашами мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар қалони Надир-девонбегӣ ва дар тарафи дигари он Лабиҳавз ва дар паси Лабиҳавз ҳо-нақои хурд воқеанд. Мадраса ва ҳавз бо ин ҳонақо мувозана надоштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувоғиқат намекарданд. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуби тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на табъе аз худ зохир накардааст. Бинокориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили таваҷҷӯҳе надоранд.

Дигар ансамбли меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро бисёр муҳим ва ҷолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили яқдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улугбек, ки дар асри XV соҳта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат ҳеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқаи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улугбек ба ҳадди комил расида, ороишоти он сода ва дар айни замон ҳеле нафис аст. Аммо дар намои мадрасаи Абдулазизхон асаре аз

таносуб мавчуд нест, даромадгоҳаш нихоят дароз, канораҳои рӯи иморат, баръакс, бисёр гафсанд. Ороиши он бағоят бодабдаба ва пуркарруфар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз мархилаҳои инкишофи санъати меъмории Осиёи Миёна сухан ба миён ояд, ин, беш аз ҳама, ба ороишоти биноҳо даҳл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанаи ду карни пешинаро давом дода, баъзан муваффакиятҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Алалхусус, комёбии устодони кандакории рӯи гач ба назар намоёнтар буд. Шӯшаҳои гачии мадрасаи Абдулазизхон бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ қасро дар ҳайрат мегузорад. Дар ороиши иморатҳо аз ҳунари хотамкорӣ ва кошинкорӣ ба таври ва-севъ истифода мекарданд. Нақшҳо пурпечухам ва сарбаста, гаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV–XVI дурушт ва ҳашинтар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон кор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусхаҳои хаттии асри XVII, ки бо минётурҳои рассомони Осиёи Миёна зиннат ёфтаанд, миқдори хеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минётури осиёимиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои худро дар асри XVII пайдо намудааст.³⁸ Хусусан, минётурҳо, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва ҷолибанд. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минётурро дар бар мегирад.³⁹ Минётурсози забардасте дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо дихад, ки ҳар яки он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки ҳиротро муҳосира кардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одамӣ ва 18 асп мавчуд аст. Дар минётури дигар, ки лашкар қашидани Темур бар зидди хони Олтинурда - Тӯҳтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи базми Темур низ пуродам аст: дар ин ҷо аҳли қибор, сипохиён, мутрибон, ҳофизон, ровиён ва сокиёнро метавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва ҳушранг оғарида шудаанд.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққӣ бознамонд. Чунончи, тасвири фасехи Имомкулихон, ки соли 1642 қашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъморӣ ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи ҳаробии иқтисодӣ, ҳуручи ҷангҳои доҳилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳру деҳот, сар задани шӯришҳои ҳалқӣ, дубора авҷ гирифтани тоҳтузози ҳевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қӯшунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт, маҳсусан, ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балҳ заарар диданд. Дар натиҷаи ба ҳар тараф фирор кардани аҳолӣ ҷунин марказҳои маданий, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин замони ошуфта ва тира ҳеч як ёдгории муҳимми меъморӣ ва ҳунарӣ боқӣ намондааст.

Адабиёти бадеии тоҷик ва солномаҳои таърихии асри XVII – ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балҳ буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод.

³⁸ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 358–359; «Среднеазиатское миниатюри XVI–XVII вв», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А., 1956, с. 3–16.

⁴⁰ Пугаченкова Г. А., ва Ремпель Л. И., 1965; с. 360–361. Дар ҳусуси санъати мусигӣ. ниг.: Семёнов А. А., 1946 а.

Лекин дар замони Субхонқулихон шароит ба дарацае саҳт гардид, ки ҳатто як идда шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба хиндустон ҳичрат карданд.

Дар сурате ки адабиёти дарборӣ ва расмии тасаввӯӣ ҳолати таназзулро аз сар мегузаронид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, маҳсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити ҳалқ наздик тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Муллообиди Мумтоз ва, ҳусусан, Миробид Сайидои Насафӣ шоирони забардаст ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон бештар ба ҳаёти табакаҳои истехсолкунандай мамлакат алоқаманд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зардӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. ҳамаи хешу акрабои ў дар қасби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва худи ў ҳам ин пешаро ба хубӣ азҳуд карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро рафта, дар мадрасаи он ҷо таҳсил меқунад. Рӯзгори ў ба саҳтӣ ва машаққат мегузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ўро мачбур намуд, ки ҳавлиашро фурӯшад. Харидор, ки шаҳси давлатманде буд, ўро ғиреб дода, ҳавлиро бо нарҳи хеле арzon соҳиб гардид. Шоир ба ин ваҷҳ дар бораи вай як шеъри ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин васила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои аспи XVIII вафот кардааст.

Соҳибони тазкира ўро устоди ҳам назм ва ҳам наср донистаанд. Аз мероси адабии ў маснавии «Толиб ва Матлӯб», як ҳаҷвия ва ҷанд ғазал дар дастраси мост. Девони ў то ҳол пайдо нашудааст.

Сайидои Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707–1711) бузургтарин шоири ин давра аст. Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Субхонқулихон ва Убайдуллоҳон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишеро, ки истибоди феодалий ба сари оммаи заҳматкаш оварда буд, бо ҷашми худ дидaaаст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳирان бо мақсади пайдо кардани сарпараст ва мурabbие бо бâъзе намояндагони табакаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъсири ҳамин муҳит буд, ки ҷанд қасидаи худро ба Абдулазиз ва Субхонқулихон бахшид. Аммо, вакте ки вай аз тамоми фиску фуҷури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳар чӣ зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур қашид:

Қадам аз қӯчаи арбоби давлат кӯтаҳҳои авлотар,
Ки аз ҳар ҳақиқи пои ман барояд ҷашмаи хуне.

Сайидо ҳалқи худро бисёр дӯст медошт. Ў на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шаҳсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечорai ватанашро то метавонист ҳимоят мекард:

Ҳар кучо афтодае бинам ба сар ҷо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъёну ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва дехқонон бахшида, ҳаёти ин ғурӯҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳое, ки ў дар тавсифи нонвой, ҳаққош ва ғ. навиштааст, аз ҳамин қабиланд. Дар байни асарҳои ў мавқеи муҳимро «Баҳориёт» («ҳайвонотнома») ишғол меқунад. Шоир дар ин асари худ дар тимсоли ҳайвонот симои намояндагони табакаҳои муҳталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, ҷунин ақидаеरо пеш меронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мӯрҷагон ба зери по афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо иттифоқ кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ ҳаробии шаҳру дехот, маҳрумият ва азоби бекарони аҳолиро дар аҳди Субҳонқулихон – даврае, ки, аз як тараф, муфлisisӣ ва бенавой зиёд шуда, аз тарафи дигар, сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон додааст, чунон ки ў менависад:

Фалак ба комати пири ҳамида мемонад,
Чаҳон ба дехаи тороҷида мемонад...
Зи баски аҳли чаҳон хуни яқдигар ҳӯрданд,
Сари сипеҳр ба нори макида мемонад.
Даруни ҷомаи рангини ҳеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман, Сайидои Насафӣ дар давлати ҳонии Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат барҳоста, соҳти феодалиро саҳт танқид кардааст. Ў ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандай орзуву омоли табақаҳои меҳнатии аҳолӣ, ҳусусан ҳунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни қайфияти он дар эҷодиёти ў макоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодай ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарварона аз мусирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳояш ҳалки меҳнаткашро ситоиш карда, бартарии онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъқид менамуд, бо часорати тамом изҳор мекард, ки иқтидори аҳли меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳмӣ гунахгор карда, ба зери тозиёнаи саҳт мегирифт.

Сайидо дар мавзӯъ ва шакли шеър баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагони худ, бисёр навиҳо овард. Дар ғазалҳояш ҳокимони золимро сарзаниш ва вайрониҳои мулкро бо дарду алам тасвир намуда, доираи мавзӯоти ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯъҳои қасидаро низ тағиیر дод ва дар ҷасфи ҳунармандон қасидаҳои оғарид. «Баҳориёт»-и ўро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шаҳрошӯб» равнақи тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеху истироҳаҳои нав, образҳои фолклорӣ ва таъбирҳои пуробурандги ҳалкиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар соҳт.

Ғояҳои тасаввуғӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири манғӣ расонидаанд. Дар шеърҳои ў асари сабки муракқаби хиндиро ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар ҳарактери эҷодӣ дошт.

Аксари шоирони гузашта ба нигаҳ доштани меъёри даҳлнопазири забони адабиёти классикий саъӣ менамуданд. Пас аз ҷоқеаҳои сиёсии ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудоӣ ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешинай ҳудро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамом анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм қалимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии мадариашро дохил намуд. Забони оғаридро ў ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намояндагони бузурги адабиёт аз таърихнависон низ холӣ набуд. Маҳмуд ибни Валий яке аз таърихнависони барчастаи ин давра мебошад. Асари ў «Баҳр-ул-асрор фӣ манокиб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз ҷорд ғароҳам омада, қисмати таърихии он ҷоқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёнро дар бар мегирад.

⁴¹ Мирзоев А. М., 1954. с. 18.

⁴² {амон ҷо, с. 159–162.

Дигар асари мухимме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст, «Таърихи Сайд Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воеаҳои таърихиро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машхур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пуркимат медиҳад.

хамчунин асари Муҳаммадамини Ярокӣ «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар катори сарчашмаҳои мухимми таърихии ин давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воеаҳои таърихири аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва дар аҳди салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфассал тавакқуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра ба вучуд омодааст, асари Муҳаммадиосуфи Мунший «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Дар ин асар, асосан, таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 тасвир ёфтааст. Ниҳоят, мухимтарин асари таърихии ин давра «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорист, ки комилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон бахшида шуда, воеоти солҳои 1702– 1711-ро фаро гирифтааст.

Боби севум

ХАЁТИ ТОЧИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХЎҚАНД (АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)

1. ТАҶРИХИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХЎҚАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

хуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Ҳева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи чангҳои доҳилӣ паронданд ва аз ҳаробиҳои иқтисодӣ хеле заиф шуда буд, ба хуҷуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр доҳил шуд.⁴³

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осиёи Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намояндаи сулолаи Ҷониён - Абулфайзхон (1711–1747) меистод. Муаррихи бухорӣ - Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад: «Абулфайзхон бошад ба лиҳози тиҳияти фиросату заковату қобилият аз аспи айшу тараф поён намешуд, аз сӯҳбати писарону духтарони маҳлиқо берун намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтан аз ҳофизону машшоқон дигар ба ҳеч кор шуғл намеварзид. Ин буд, ки кори давлат рӯ ба инқироз ниҳод ва аҳкоми шариат аз доираи риоят маҳрум гардид. Ҳар кас тамаи сардорӣ дошту ҳар фард ғарази раҳбарӣ...».⁴⁴

Дар Самарқанд мулки мустакиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро ракобат мекард.⁴⁵ Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723–1730) водии Зарафшонро ба ҳаробазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва ғурӯснагӣ сар шуда, сокинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ паронданда гардиданд.⁴⁶

Ба қавли Муҳаммадвағои Карминагӣ, бодиянишинҳо дар зарфи «ҳафт сол амволи хосу омро ба горат ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳичоби тираи ҷабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва маркабҳои худ мазрааву қиштзор ва боғоту токзорҳои дехқононро поймол намуданд. Заминҳои қишт ва ҷароғоҳои мамлакат дар зери суми чорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биё-

⁴³ Дар бораи Нодиршоҳ ва истилокориҳои ў ниг.: Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 316–325.

⁴⁴ Сомӣ, 1962, с. 41

⁴⁵ Абдураҳмони Толеъ, 1959, с. 69

⁴⁶ Чехович О.Д., 1954, с. 71–73

бон мубаддал шуданд. хосили ғалла ниҳоятдарача коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар чихат дар ҳадди интиҳои бераҳмӣ эҳсос мешуд; гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукм-фармой мекард... Нон қурси моҳро мемонд: ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁴⁷. А.А.Семёнов ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузари давлати охирини Аштархонӣ, ки аз бенизорӣ ва худсарҳои гурӯҳи ҳукмрон – амирони худком, тамаъкор ва фосиқ рӯҳ дода буд, дар давлати хонӣ чӣ андо-за ба таназзул расидани қувваҳои истеҳсолкунанда ва чӣ дараҷа қашшоқу хона-бардӯш гардидани аҳолиро ба таври возех аён месозад».⁴⁸

Дар ин давра табакаи ашрофи қабилаи мангит имтиёзи бештаре пайдо мекунад, ки ин ҳолат Ҷӯтироzi шадиди аъёну ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро ба амал меорад. Абулфайзҳон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон кудрате надошт. Ин вазъияти ҳарҷумарчи сиёсӣ ва ҳаробии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ, ки сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду ниятҳои худ майлҳои ҷоҳта-лабонаи феодалони осиёимиёнагиро мөҳирона истифода мебурд, имкони ба муваффакият соҳиб шуданро муҳайё месоҳт.

Ба замми ин, лашкари ўхелे беҳтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳаким атолики мардуд – Муҳаммадраҳимбии ҷоҳталаб ба истиқболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ў сари итоат фуруд овард. Ҳуди Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абулфайзҳон барои музокирот ба ҳузури Нодиршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва бародари ў - Муҳаммаддониёлбӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тарика, Бухоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар ҳуди ҳамон сол Нодиршоҳ муқовимати гаюрони Элбарсхонро дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Ҳеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоиммақоми худро нишонд. Ў ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Ҳева заҳираҳои озука, пул ва дигар ҷизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба қӯшуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳакимбии атолик писари ў - Муҳаммадраҳимбӣ қӯшуни пурқувват ва боинтизоме ташкил дода, исёни амирони муҳолифро фурӯ нишонид ва дар дарбори Абулфайзҳон мавқеи асосиро ишғол намуда, амалан ҳукмрони давлати хонӣ гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дasti дарбориёни худ қушта шуда, давлати бузурги ташкилкардаи ў фавран рӯ ба завол ниҳод. Аҳмадхон, ки аслан аз хонадони хонии қабилаи абдолии афғон буда, яке аз сарлашкарони Нодиршоҳ маҳсуб мёёфт, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабилаҳои афғонро ба атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси давлати кунунии афғонҳоро бино ниҳод.

Бисёр вилоятҳои тоҷикнишин, аз ҷумла вилояти ҳирот ба ҳайъати давлати Аҳмадшоҳ доҳил шуд. Дар солҳои 1750–1752 Аҳмадшоҳ аз ҳирот қувваи зиёди ҳарбиро барои тобеъ намудани музофотҳои тоҷикнишин ва ўзбекнишини соҳили ҷанубии дарёи Аму равона соҳт. Ба феодалони афғон мұяссар гардид, ки муваққатан ҳокимони бâъзе вилояту музофотҳо, аз қабили Балҳ, Андҳоӣ, Маймана, Ахча, Шибирғон ва Қундузро ба худ мутеъ намоянд. Дар Балҳ гарнizonи афғонӣ гузошта, волие аз қавми афғон нишонда шуд (дар аксари вилоятҳо ба тарики вассал моликони маҳаллий фармонравӣ мекарданд). Баъдтар Бадаҳшон ҳам

⁴⁷ Муҳаммадвағои Карминагӣ, дастхат, с. 18–19.

⁴⁸ Ниг.: ба сарсухани А.А.Семёнов дар асари Абдураҳмони Толеъ, 1959, с. 6-7.

таҳти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт. Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили чапи дарёи Аму воқеъгардидаи тоҷикон, ӯзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайъати давлати Афғонистон дохил гардид⁴⁹. Дар натиҷа миқдори бисёри тоҷикон аз ҳамқавмони дар соҳили рости дарёи Аму сукунатдоштаи худ чудо шуданд. Феодалон дехқонони тоҷикро аз заминҳояшон ронда, киштзорҳои ҳосилхизро ба даст дароварданд ва қарияҳои нимҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад ҳаётхон дар асари машҳури худ «ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати талхи дехқонони тоҷик чунин навишта буд: «Кайҳост, ки онҳо аз ҳуқуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба дехқони кироянишин ва ё муздури афғонҳо табдил ёфтаанд».⁵⁰

Оғози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ҳимояти табакаи ашроф ва рӯҳонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба силсилаи Манғития асос гузошт.

Ү барои пуркувват кардан ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаркатҳои худсаронаи сардорони қабилаҳои бодиянишини ӯзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимиюти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъян кард. Аксар вақт гуфтушунидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеяти ҳукумати марказӣ сар қашидаи қабилаҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ба ин сабаб вилояти ҳисор бо зӯрӣ тобеъ карда шуд: Муҳаммадраҳимхон ба ҳисор ду дафъа (солҳои 1756– 1757) лашкар қашид. Дар воқеоти он давра Қубодиён, ки он ҷо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин дехаи Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносабати воқеаҳои ибтиди асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар ҳисор истеҳкомоти нав соҳта, истеҳкомоти пешина дубора ба кор андохта шуданд. Чун ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти қалон доштанд ва феодалони ин маҳалҳоро табииати саркаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ - Дониёлбино ҳокими ҳисор ва вилоятҳои кӯҳистон таъян намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимиюти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари кор овард. Фақат Ӯротеппа, ки дар нимаи дувуми асри XVIII ба ҳайъати он шаҳрҳои Хуҷанд, Ҷиззах, қалъаҳои Зомин, Ём ва ғ. дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил бокӣ монд.⁵¹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай бисёр воҳаҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ - Дониёлбӣ атолик (1758–1785) ҳукуматро ба дasti худ гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исман Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба таҳт нишонид ва худаш

⁴⁹ Мир Ӯуломмуҳаммади Ӯубор, 1959. Маъсалаи пайдоиши давлати афғонҳо дар асарҳои шаргшиносони советӣ, ки ба консепсияи марксистии ин маъсалаи муҳим асос гузоштанд, ҳусусан дар асарҳои Рейннер И.М., 1954; Ганковский Ю.В., 1958 а; Массон В.М., Ромодин В.А., II, 1965, муфассал таддиг шудааст

⁵⁰ Муҳаммад {аётхон, 1874, с. 299.

⁵¹ Муҳторов А., 1964, с. 18–19.

маъмури вазифаи атоликӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ такя мекард ва барои таъмини он чизеро дареф намедошт. Ин буд, ки дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашкарони ашрофии қабилаҳои мангит заминҳои зиёдеро ба тарики танҳоҳ соҳиб шуда, барои ҳар чӣ бисёртар фоида ситонидан аз ин заминҳо саъӣ мекарданд. До-ниёлбӣ аз рӯҳониён ва шайхони дарвешӣ низ ҳимоят ва пуштибонӣ медид.

Чи навъе ки адид ва олими маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Маҳдуми До-ниш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ хеле андозҳои нав, монанди аминона, ни-коҳона, мӯҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо ҷорӣ карда шуд. ҳамаи инҳо са-бабгори боз ҳам бештар ба табоҳӣ рӯ овардани вазъи зиндагии табакаҳои меҳнаткаши аҳолӣ мегардиданд ва, ба қавли Аҳмади До-ниш, «фуқаро ва раоёро мачоли ҳаракат ва сукун набуда аз фарти зулму заҷр ва олуҳу солуқ, мисли аминона, вакилона, арzonии никоҳ ва қиматии никоҳона. Масалан, мӯҳри муаҷҷал даҳ дирам, никоҳонаи қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ танга, ҳаққумизон понздаҳ танга ва гайра.⁵²

Худкомии аъёну ашроф ва табоҳии ҳоли мазлумон, алалхусус, дар ибтидои ҳукмронии Дониёлбӣ зиёдтар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шўриш намуд. ҳукмрони куҳансол дигар аз ӯҳдан ба сари итоат овардани вассалҳои саркаш ва фурӯ нишондани шӯру ошӯҳои мардум баромада наметавонист.

Кувват гирифтани парокандагии феодалий, беш аз ҳама, дар тангшавии ҳудуди давлати ҳонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиқлолият ба даст овард. Фарғона дар охирҳои асри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҷо ҳонии мустақили Ҳӯқанд ба вучуд омад, ки дар сари он намояндагони қабилаи ӯзбеки минг қарор гирифтанд. Ташаккули ҳонии Ҳӯқанд дар миёна ва нимаи дувуми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ ва Норбӯта ба анҷом мерасад. Давлати ҳонии Хева дар асри XVIII давраи хеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байнҳудиро аз сар мегузаронд, ба замми ин дар солҳои 60-ум саросари онро ғурӯснагӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қарib одам намонд. Андаке ба ифоқа омадани тартибу низоми ин ҳонӣ бо фаъолияти ҳукмрони он - Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадамин аслан аз қабилаи ӯзбеки қунгрот буда, ба сулолаи Қунгротҳо, ки то соли 1920 давлати ҳониро идора кардаанд, асос гузоштааст.

Мулкҳои кӯҳистоние, ки дар сарзамини кунунии Тоҷикистон, аксаран дар навоҳии ҳисору Кӯлоб воқеъ гардида буданд, аз давраи салтанати Ҷониён дар амал ҳамчун мулкҳои ниммустақил бокӣ монда, аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ идо-ра мешуданд. Мулки Ӯротеппа ҳам, ки саргахи Зарафшон – аз Панҷакент то Маҷтоҳ ҳамоно дар ҳайъати он буд, истиқлолияти ҳудро нигаҳ медошт.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҲИ МУСТАҲКАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, норизояти оммаи ҳалқ тамоми аморати Бухороро фаро мегирифт. Дониёлбӣ на факат ҳудсарихои феодалонро бартараф карда натавонист, балки ҳудаш торафт бештар мутеи күшбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ - Шоҳмурод ҳудро тамоман ба тариқати сӯфия баҳшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зоҳир аз дарвеши мискин ҳеч тафовут надошт. Бо фармоши шайх ҳатто дар бозор ҳаммойӣ мекард. Содагӣ ва дастрасии зоҳирӣ,

⁵² Аҳмад Маҳдуми До-ниш, 1960, с. 13; Аҳмади До-ниш, 1967, с. 27.

тарзи зиндагии шикастанафсонаи шаҳзода, ки ба куллӣ хилофи зиндагонии айёшона ва пурдабдабай айёну ашроф ва худи Дониёлбӣ буд, боиси дар байнин оммаи ҳалқ ва ахли зӯҳду тақво шӯҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ў гардид. Шоҳмурод, махсусан, ба рӯҳониён ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо чидду ҷаҳди тамом таъкид менамуд. Дониёлбӣ чунин маъруфияти писарашибро ба назар нағирифта наметавонист ва шаҳзода дар умури давлат беш аз пеш нуғуз пайдо намуд. Ў ба бекор кардани бâъзе андозҳо низ муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъин кардани ў дигар ҷорае намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳди ў либоси тавба дар тан фарёдкунон дар кӯчаҳои Бухоро гашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳҳои нисбат ба мардум кардаи марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин ҳиссаи худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба қасоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гӯё ў ғайри ҳоҳиши худ ба таҳти салтанат нишастааст ва, аз ин рӯ, боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслаки зӯҳду тақво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнai ў (либоси факру фоқа мепӯшид ва онро то ҷифда-ҷифда шуда дариданаш аз тан намекашид, таоми оддӣ ва ҳеле кам меҳӯрӣ, ҳеч гоҳ ҳадя намегирифт, дар як рӯз барои эҳтиёҷоти худ факат як танга ҳарҷ мекард ва ғ.) муосиронашро дар ҳайрат мегузоштанд. Ў барои таҳдиди синфи ҳочагон ва ашроф қушбегӣ ва қозикалонро дар ҳузури умум ба қатл расонид. Чунин рафтору кирдори ў, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сурат мегирифт, дар кори соҳиб шудан ба таҳти салтанат ва ба тарафи худ қашидани таваҷҷӯҳи оммаи мардум роли муҳим бозид.⁵³

Ин таваҷҷӯҳ барои Шоҳмурод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро дар соли ба таҳти нишастани ў (1785) қосаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар қушта шуд. Аз ин рақам ба ҳубӣ маълум мешавад, ки муборизаи ҳалқ то чӣ андоза вусъат доштааст. Шоҳмурод маҷбур шуд савганд ҳӯрад, ки аҳолии Бухороро аз ҷавру зулм ва ҳироҷу андозҳои аз ҳад зиёд озод ҳоҳад кард. Ва фармони ўро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи ҳушку ҳолӣ ва факат василаи аз ғазаби ҳалқ раҳой ёфтанд буд. Аз буҳориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, меситониданд.

Аҳди салтанати амир Шоҳмурод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Мангития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шоҳмурод ба мақсади бартараф намудани норизоятии умумӣ, ки дар вакти ҳукмронии падараҷа пайдо шуда буд, бâъзе ислоҳот ҷорӣ намуд. Вай факат чунин андозҳои шаръӣ, монанди ҳироҷ ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боч ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ӣвази ин ҷизъ – андози аз қавмҳои ғайриму-сулмон ситондашавандаро ҳеле зиёд кард. Ба аскарони моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вакфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора баркарор кард. Ба ин восита ў рӯҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи му-стâҳкам намудани ҳокимияти худ аз нуғузи дар байнин оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебурд.

Ислоҳоти пулие, ки ў дар оғози ҷулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти қалон пайдо намуд. Ҳонҳои сулолаи Ҷониён ва сипас нахустин

⁵³ Соддагӣ ва порсии Шоҳмурод ба дараҷаи афсона расида, номи аслии ў «Амир Маъсум» (ба маъни «амири бегуноҳ») машҳур шудааст – ниг.: Семёнов А.А., 1953, с. 41–42. Аммо золимии ў низ ба андозаи муосиронашро мутаҳайир соҳтааст, ки таърихи вафоташро «золим мурд» гуфтаанд – ниг.: Семёнов А.А., 1924, с. 163, эзоҳи 2.

амирони манғит сиккаҳои нуқраи камиёр бароварда, аз тафовути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо фоидаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар навбати худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳолӣ меафтод. Шоҳмурод иқдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағиیر дода, онҳоро аз нуқраи пуриёр мебаровардагӣ шуданд. ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нуқра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯҳнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор сокит карда шуданд.⁵⁴ Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнии иқтисодиёт ба вуқӯй пайваста, ба ривоҷу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Ба Шоҳмурод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтидори ҳокимиyaти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз кор барканор карда, ҳокимони нав таъин намояд. Ба ҳар шаҳру деха қозӣ таъин карданро низ ў ба таомул даровард. Муқобилати феодалони чудогона дарҳам шикаста шуд. ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзалий, ки дар вақти Дониёл ҳудро дар Шаҳрисабз мустақил эълон карда буд, итоати амир Шоҳмуродро қабул намуд.

Шоҳмурод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Ҳудаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозиҳо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон конуне ҷорӣ гардид, ки бар тибқи он агар касе нисбат ба моликияти ҷинонте содир қунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъиятии ў, ба саҳттарин ҷазо гирифткор мешуд. Чунин тадбирот як андоза пеши роҳи ғорату тороҷҳои аз ҳад зиёdro гирифта, ба манфиати табакаҳои осоишталаби аҳолӣ буд. ҳама медонистанд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан чудо мекунанд, барои дуздӣ дasti ростро мебуранд ва ғ. Шоҳмурод ин ҷорабиниҳоро таҳти ливои мубориза дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои муроқибат ва муҳофизати расму оин мансаби раисро ҷорӣ соҳт, ки ў мебоист иҷроӣ тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирона назорат мекард.⁵⁵

Мустаҳкам шудани ҳокимиyaти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои равнақи тичорат заминai мусоид фароҳам овард. Ҳоҷагии воҳаҳои зироатӣ, ҳусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзиш ниҳод. Дар бобати афзудани нуғуси ноҳияҳои камодам ҷораҳо дида шуданд, каналҳои нави обёрӣ акнун на аз они феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб мейғтанд ва аз ин ҳам мадоҳили ҳазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти корҳои обёрӣ протсесси ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар заминҳои навобод қувват гирифт.⁵⁶

Амир Шоҳмурод риёкорона қиёфаи дарвеши порсоро ба худ гирифта, таассуви диниро ривоҷ медод ва аз он ба мақсади ҷорӣ кардани сиёсаташ истифода менамуд. Ў таҳти шиори «ҷиҳоди муқаддас бар зидди шиаҳо» ҷандин мартаба ба Ҳурросон лашкар қашид ва бисёр маҳалҳои онро тороҷ намуд. Умарои Мангития дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси кобили меҳнатро аз аҳолии Ҳурросон асир карда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин восита бозори гуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охириҳо асри XVIII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои доҳилии худ буд, Шоҳмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз ҷанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳукм ронда, барои чудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, доҳили муҳориба гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба куллӣ вайрон намуд. Ў

⁵⁴ Давидович Е.А., 1964, с. 164–168.

⁵⁵ Мирзошамси Бухорӣ, 1861, с. 45.

⁵⁶ Бартольд В.В., 1963 в. с. 281.

тадричан қисмати зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кӯчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифтai Шоҳмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, маҳсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вали дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шоҳмурод якчанд дафъа ба тарафҳои Ӯротеппа лашкар қашид ва дар ин мавридҳо низ аксари аҳолии қобили меҳнати Хучанд, Ӯротеппа, Ҳавос, Зомин ва Ёмро зўран ба Самарқанд бурда, дар соҳтмони биноҳо ва иншооти обёри истифода бурд. Маҳз бо кувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун соҳта шуданд.⁵⁷

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз фавти Шоҳмурод писараши - амир ҳайдар (1800– 1826) ба таҳти аморат нишааст.

Вай аксарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои фикҳ ва муноқашаҳои бемаъни шарҳу ҳошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ҳудро «яке аз уламои замон» пиндошта, дар мадрасаи арқ, ки бо амри ў соҳта буданд, ба дарсгӯй машғул шуд. Чи навъе ки дар охири асри XIX пирмардони бухорӣ ба А.А.Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири донишманд» ба зарби чӯб чамъ менамудаанд, зеро қасе бо ихтиёри ҳуд дар пеши ў дарс ҳондан намехостааст.⁵⁸ Ин амири такводор ҳимоят ва тарафдории рӯҳониёнро мечуст (ва пайдо ҳам кард). Амир ҳайдар Қуръонро саропо аз бар карда бошад ҳам, ҳеч гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд –аз сад қанизи ҳарамсарои ҳуд якеро интиҳоб намуда, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард, ҳамчунин аз байнӣ пиразанони кордида қасони маҳсус ба ҳар гӯшаву канори мамлакат фиристода мешуданд, то ки дуҳтарҳои соҳибчамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳукмронии амир ҳайдар ба қӯшуни Бухоро мұяссар гардид, ки ба Ҳева зарбаи хеле шадид расонад ва аз ин ҷониб ҳавфи ҳуҷуми душманро ба Бухоро бартараф намояд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, ҳонҳои Ҳева боз муттасил ҳуҷум намуда, то девори пойтаҳт расиданд. Мубориза бо Шахрисабз ва давлати ҳонии Ҳӯқанд хеле тӯлонӣ ва токатфарсо буд. Амир ҳайдар дар ҷангӣ Ӯротеппа ғалаба карда, Ҷиззах ва саргахи Зарафшонро ба қаламрави ҳуд доҳил намуд.

Амир ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи ҳисор ҳам лашкар қашад. Ў дар ин ҷо баъзе муваффакиятҳо ба даст овард. ҳокими ҳисор, ки акнун ҳусури амир ҳайдар гардида буд, унвони атоликро соҳиб шуд ва гоҳо ба амир пешкаш ва кувваҳои ҳарбӣ мефиристод. Вай амалан дар аксари корҳои мулқдорӣ бо ихтиёри ҳуд амал мекард. Г.Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 ҷунун таассуроте ҳосил намуд, ки ҳисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри ҳисор – нишемангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шукуфуни дорони заминҳои ҳосилхез (ҳусусан мазраҳои фаровони шолӣ) ва ҷароҳоҳои сабзу ҳуррам ҷой гирифта буд. Ғайр аз ин, Ҷеҳнав, Қаратоғ ва Регар низ аз

⁵⁷ Мұхторов А., 1964 с. 45

⁵⁸ Семёнов А.А., 1954 а, с. 3.

калонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шумор мерафтанд. ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими хисор ҷанг мекард.⁵⁹

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносоӣ дошт, ба тарики зайл байён менамояд: Мовароуннаҳр «миёни ҳокимони чудогона, ки пуриклидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона - Умархон мегирад. Севумӣ волии Ӯротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо Шаҳрисабз Ниёзалий меистад. Ӯ исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузошт, ки ба номи Мир ҳайдар хутба ҳонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас, Миризатулло ҳокимони хисор, Қубодиён ва Қўргонтеппари зикр менамояд. Дар соҳили чапи дарёи Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадаҳшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳукмронӣ мекунад, Шуғнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд: «ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намесозанд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».⁶⁰

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир ҳайдар ҳисси норизоятӣ мепарвариданд ва бар зидди ў ошӯб мебардоштанд.⁶¹ Амир ҳайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоягони ҳусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардоҳти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аъёну ашроф эҳтиёчи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Муҳаммадяқуб, бародари амир ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт ҳарчи амир ду баробар аз даҳли ў зиёдтар буд». ҳар сол аҳвол торафт ҳатарноктар мешуд.⁶² Ин буд, ки молиёт ва хироҷҳои бисёр, монанди қўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яқсарӣ, чўбпулӣ, миробона, кавсан ва ғ. дубора ҷорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истеҳсолкунданаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба замми ин, горат-гариҳое, ки ҳангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯй меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумият ва мусибатҳои зиёде оварда, ўро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросари кишвар руҳ дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои нави ҳалқӣ гардид. Шуриши хитой-қипчокҳо, ки дар водии Миёнкол сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин навъ ошӯбҳои ҳалқӣ буд (роҷеъ ба ин шуриш поёntар, дар қисмати «Муборизаи синғӣ» батафсил сухан ронда ҳоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир ҳайдар писараш - Насрулло (1826–1860) ба таҳти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеху воқеии ин ҳукмрон ба қалами А.А.Семёнов тааллук дорад. Ӯ менависад, ки амир Насрулло аз болои часади ду бародари худ – ворисони қонунии салтанат ҳусайн ва Умар гузашта, ба таҳт нишааст ва дар давоми як моҳи пас аз ҷулуси худ рӯзе 50–100 қасро ба қатл мерасонид.

⁵⁹ «Роҷеъ ба вазъияти қунунӣ», 1826, с. 176–177; 1826, с. 130–131. Чунин ҳусусияти муносабатҳои байни амир {айдар ва ҳокими {исорро Миризатулло ҳанӯз дар соли 1813 гайдарда буд –ниг.: Соколов Ю.А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815–1816 амир {айдар метавонист амр қунад, ки тоифаҳои Ӯззор ба ҷароғоҳҳои {исор равон шаванд –ниг.: Абдураҳимов М.А., 1961; с. 70–103 (номаи №1 722). Доир ба таърихи {исор –ниг.: Давидович Е.А. ва Муҳторов А., 1969, с. 35–37.

⁶⁰ Соколов Ю.А., 1957, с. 199–200.

⁶¹ Сомӣ, 1962 в, 63 а-б.

⁶² Муҳаммадяқуб, дастнавис, в. 157 б.

«...Ў бо ғаддорй ва хунхории фавқулодда фарқ мекард ва барои ин вайро буҳориён «амири қассоб» номида буданд. Давраи хукмронии дуру дарозаш бо бадкирдорй, қатлу куштор, хиёнат, бешарафй ва ҳирсу ози гӯшношунида ном баровард»⁶³.

Амир Насрулло бо Шахрисабз, Ўротеппа, Қўқанд ва Хева муттасил чанг мекард. Кўшишҳои ўдар бобати ба ҳайъати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сўи дарёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷае набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инон задан ба феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят беражона пешбинӣ намуд. ҳаким қўшбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат маҳсуб мёфт, аввал аз ҳокимиёт дур кард ва сипас ба қатл расонид. ҳуқуқи қўшбегй маҳдуд карда шуд. Абдусамади форс, ки ба ин вазифа таъин гардид, аз тарафи аъёну ашрофи қабилаҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майлу илтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сipoҳ, ки андаке норизоят изҳор кунанд ва ё майли чудошавӣ пайдо намоянд, кушта ё худ бадарга намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н.В.Хаников, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Рахмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳими раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тӯл ва тарозу таъин шуда буд, дар кори решакан кардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби чӯб ҷазо дода, ба дувову ибодат водор мекарданд, сipoҳиёнро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки гурехта ҷон ба саломат баранд; ҳалқ ба раис нафрин меҳонд; сipoҳиён ҳам фаҳмиданд, ки ба таҳт киро нишондаанд, vale digar iloche набуд».⁶⁴

Дар соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт қўшун аз ду кисмат иборат буд: яке н ў қ а р ҳ о, ки бидуни мӯҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки фавҷҳои ғайримуназзами сершумореро ташкил медоданд. Ғайр аз нўкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёри қўшунро адо карда, сипас ба нўкарӣ гузаронида мешуданд. Вақте ки нўкарҳо ба юриш мебаромаданд, шогирдпешаҳо дар гарнizon хизматро давом медоданд. Нўкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганҳо ва найзадастон чудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд, бо найза мусаллаҳ буданд. Силоҳро ҳукумат медод. Дар қалъа захирави борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тӯп ташкил медод, ки ба он тӯпчибоӣ фармонфармой мекард. Нўкарҳо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз қитъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои ҳазина пардохташаванда рӯёнида мешуд. Қўмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, vale хеле номураттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир ҳайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор белу қаланд ба даст бигиранд». Ҷӣ нерӯи размоварӣ доштани чунин қўшун ба шарҳу тафсил эҳтиёче надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми калони ҳарбии мунаzzам саъӣ намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Баталёни 800-нафараи сарбозон ва қисмати 250-нафараи тӯпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсуси низомӣ ҷорӣ карда шуд. ҳамаи сарбозон бо туфангҳое, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам маҳсус аз ҳорича оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тӯпчиён аз таппонча ва шамшери русӣ иборат

⁶³ Семёнов А.А., 1954, а. с. 3-4

⁶⁴ Ханыков Н.В., 1843, с. 231.

буд. Сарбозон дар хоначаҳои маҳсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи чанг буданд. Дар вактҳои осоишта машқҳои ҳарбӣ гузаронида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавоҷиб мегирифтанд. Амир аз ин қисми ҳарбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандай қӯшуни Бухоро маҳсуб меёфт, дар вакти чанг ба таври васеъ истифода менамуд, vale дар замони осоишта аз он метарсид.⁶⁵ Ин мустабиди хунхор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар чиз ҳавф мебурд ва дарвокеъ, ҳудаш ҳам зӯран ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки зани бо зӯр гирифтааш – духтари волии Шахрисабз – Кенагасхоним ҳангоми хоб ба гӯшаш симоб рехтааст. Амир аз дарди ҷонкоҳ бедор шуда, пеш аз марғ фармудааст, ки он зан ва ҳамаи бачаҳои вайро кушта, ба ҷоҳ партоянд.

Пас аз фавти амир Насрулло инони салтанат ба дasti писари ягонаи ў - Музaffer (1860–1885) расид. Донандай маъруфи таърихи Манғития А.А.Семёнов навишистааст: «Писар ва вориси амир Насрулло - Музaffer меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеч намехост, ки Музaffer вориси таҳти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писарааш – ин шахси мисли ҳуди ў беражму хунхор буд, vale азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу ноҳоҳ ин қасди ҳудро ба таъхир меандоҳт».⁶⁶

Дар замони ҳукмронии амир Музaffer Осиёи Миёна ба Россия ҳамроҳ карда шуд.

Давлати ҳонии Ҳӯқанд дар нимаи аввали асри XIX

Таърихи ҳонии Ҳӯқанд бо вучуди ба андозаи фаровон мавҷуд будани манбаҳои мӯътамад, мадракҳои мустанад ва хотироти сайёҳон ҳанӯз ба дарачаи кофӣ тадқiq нашудааст.⁶⁷

Дар асри XVIII Фарғона тавассути мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошканд вазъияти афзалиятноке дошт, зеро бисёр ҳодисоти ҳаробиовар, аз ҷумла футухоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ, аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтидори иқтисодии он зиёд мешуд. ҳамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид мухайё гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800–1810)⁶⁸ гузошт. Ў ба мақсади баромадан аз тобеяни ашрофи ҳарбии феодалий дастаи маҳсуси низомӣ ташкил намуд, ки комилан аз тоҷикони қӯҳистон – дарвозихо, қаротегиниҳо ва шуғнониҳо фароҳам омада буд. Ин даста вазъияти имтиёзномоҳи соҳиб гардида, дастаи асосии қӯшуни аз аҳолии маҳаллии ӯзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидани давлат ҷидду ҷаҳди бисёре ба ҳарҷ дода, ҳарчанд муҳолифати доираҳои бо-нуғузи аъёну ашроф ва рӯҳониёнро бартараф карда натавониста бошад ҳам, ба ҳар

⁶⁵ Муфассалан ниг.: Вяткин В.Л., 1928; Троицкая А.А., 1953. Инчунин ниг.: Галкин М.Н., 1968, с. 210–222. Роҷеъ ба гӯшуни Бухоро маълумоти пурарзише дар баёнати асирони дар гӯшуни Бухоро хизматкардаи рус, ки пеш аз рафтан аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

⁶⁶ Семёнов А.А., 1954, с. 4

⁶⁷ Таърихи сиёсии на ҳамеша дагиг, vale пурратар – ниг.: Налиқин В.П., 1886. Аз муҳимтарин тадғиготи нав – ниг.: Иванов П.П., 1939, 1958; Раюмов А.А., 1961, 1961 а; Набиев Р.Н., 1961, 1966; Усенбоев Қ., 1961; Ромодин В.А., 1963; Мухторов А., 1964; Чувонмардиев А., 1965; Ҷамгарчинов Б., 1966; Плоских В.М., 1968; Троицкая А., 1969.

⁶⁸ Ин сана бо маълумоти сарҷашмаҳои оғоҳтар бештар мутобигат дорад, ҳарчанд аз эҳтимол дур нест, ки соли анҷоми ҳукмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Vale В.И.Налиқин (1886, с. 76–77) оиози салтанати Умархонро соли 1808 ҳисоб кардааст, ки тамоман ҳатост.

ҳол баъзе муваффақиятхоро ноил гардид. Ў худуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Ўротеппа барояш муюссар нашуд, кусури онро аз ҷои дигар баровард, дар охирҳои ҳукмрониаш Тошканд ва қабилаҳои қазоқи ҳамҷавори онро ба қаламрави худ доҳил кард.

ҳамаи ин иқдомоти Олимхонро бародараш - Умархон (1810— 1822) бо муваффақият идома дод. Махз дар аҳди салтанати ў соҳти маъмурии давлати хонӣ комилан ташаккул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустаҳкам кардани иқтидори табакаи ҳукмрони хонии Ҳӯқанд тавонист ихтиёроти бузургеро соҳиб гардад. Ҷанги бебарор барои Ўротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, шаҳри Туркистон ва масоҳати пахновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то хафтрӯд ишғол намуд. Қалъаҳои Оқмачит (ҳоло шаҳри Қизилурда), сипас Авлиёато (Чамбули ҳозира), байдтар Пишпек (шаҳри кунунии Фрунзе) ва гайра соҳта шуданд. ҳамин тарика, як қисми қабилаҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Ҳӯқанд доҳил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ў - Муҳаммадалий (Мадалий) ба таҳт нишаста, такрибан бист сол (1822–1842) зимоми умури хонии Ҳӯқандро дар дасти худ нигоҳ дошт. Ў чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашкар кашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зери даст намуд ва муддате чанд хокими Кӯлоб низ ба итоати вай сар даровард. Муҳаммадалиҳон дар тарафи ғарб бо Ўротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Кошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ў даҳҳо ҳазор аҳолии Кошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди начот сӯи Фарғона фирор карданд ва дар ҳамин ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалиҳон ба мисли ҳукмрони Бухоро амир Насрулло як марди золим ва бетараҳхуме буд. Ў ягон меъёреро риоят накарда, одамони гунаҳкору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун ишратпарости фосиқ умр ба сар мебурд, айшу нӯш ва кайфу сафо шугли доимии ў ба шумор мерафт. Ба қавли В.П.Наливкин ин «хунхори ҷавон» соҳиби таҳту тоҷ гардида, тамоми умр «факат ба фиску фучур ва катлу қуштор машғул шуд».⁶⁹ Ў аз пуштибонии аъёну ашроф ба куллӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Ҳӯқандро забт кард ва Муҳаммадалиҳонро бо ҳамаи аҳли ҳонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Ҳӯқандро дар даст нигоҳ дошта натавонист. Дере нагузашта Ҳӯқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Ҳуҷанду Тошкандро ҳам дубора ба даст овард.

ҳанӯз дар замони ҳукмронии Муҳаммадалиҳон, ҳеч набошад дар нимаи дувуми он, дар хонии Ҳӯқанд падидаҳои бӯхрони доҳилӣ ба зуҳур меомаданд. ҳангоми ҷангҳои бешумор ва табаддулоти дарбор тоифаҳо тамом несту нобуд мешуданд. Низоъҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аъёну ашрофи қабилавӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмони аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин – ин буд ҳусусияти хоси ин давраи изтиробомез, ки хонии Ҳӯқанд то охирин лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳоӣ ёфта натавонист.

⁶⁹ Наливкин В.П., 1886, с. 125, 144.

Нобудшавии аҳолӣ ва ҳаробии ҳочагӣ дар натиҷаи чангҳои байни давлатҳои феодалий

Мо ҳангоми баёни воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонии Қўқанд борҳо чангҳои барои Ӯротеппа сарзадаро ёдоварӣ намудем.⁷⁰ Дар нимаи дуввуми асри XVIII Ӯротеппа мулки калоне буд, ки ба ҳайъати он, гайр аз ҳавзаи Шахристону Ӯротеппа, Панҷакент, Ҷиззах, Зомин, Нов ва Ҳучанд низ доҳил мешуданд. Ин мулк ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вакт соҳибихтиёр буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи ўзбек баромада ҳукмронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносабати қувват гирифтани Бухоро ва Ҳўқанд мулки Ӯротеппа гӯё ки дар байни путку сандон воқеъ гардид: аморати Бухоро Ҷиззах ва давлати хонии Ҳўқанд Ҳучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Чангҳои беинтиҳо барои Ӯротеппа сар шуданд. Муҳаққикии таърихи Ӯротеппа А.М.Мухторов ду сабаби асосии ин чангҳоро дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал – аҳамияти қалони стратегӣ доштани забти Ӯротеппа, ки ҳатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандай ду давлат таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин роли муҳими Ӯротеппа дар иқтисодиёти ҳавзаи саргҳи Зарафшон. Сабаби дувум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуғузи Ӯротеппа барои ҳазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Ӯротеппа ба Самарқанд 250 000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиоми асри XIX давлати хонии Ҳўқанд дар талоши Ӯротеппа саҳми бештаре гузашт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Ӯротеппа даҳ маротиба юриш карданд, ҳонҳои Ҳўқанд беш аз бист маротиба ба ин ҷониб лашкар қашиданд. Онҳо шаҳрро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани қўшуни асосии онҳо аҳолии Ӯротеппа (инчунин Ҳучанд) сар бардошта, истиқлолияти ҳудро дубора ба даст медароварданд. Сипас, боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841–1848 Ӯротеппа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз ҷангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати осоишта шурӯй мегардиданд. Дар арафаи ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Ӯротеппа дар ҳайъати аморати Бухоро буд.

Ҳамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола ба Ӯротеппа тақрибан панҷоҳ бор лашкар қашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шаҳр ва атрофи он боз ва боз ба ҳаробазор табдил мейғт. Дар асарҳои онвақта тасвирҳои дилҳароши вахшоният ва күшторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамарӯза гардида буданд, бисёр дучор меоянд. Дар вакти яке аз лашкаркашиҳояш ба Ӯротеппа Олимхон ба сарбозони худ амр намуд, ки шаҳрро тороч кунанд. Дар натиҷа, чунон ки сарчашмаи ҳаттӣ ҳабар медиҳад, «ба ҷуз ҳоку санг ҳар он чӣ, ки ин вилояти пурбарақат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Ӯротеппа, марду зан бо пои луч ва тани урён, нолаву фіғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табоҳи ҳудро баён мекарданд ва ҳўроку пӯшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мӯру малаҳ» фурӯ рехтанд ва дар шаҳру атрофи он «ғайр аз ҳоку санг чизе бокӣ намонд». Шоирайи Ӯротеппагӣ Дилшод, ки шоҳиди яке аз мавридҳои истилои қўшуни Ҳўқанд қарор гирифтани Ӯротеппа будааст, менависад, ки ишғолгарон аввал дехаҳоро горат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳрро оташ заданд. Пас аз шаш

⁷⁰ Дар ҳусуси мулки Ӯротеппа ва чангҳои барои Ӯротеппа дар байни аморати Бухоро ва хонии Ҳўқанд баамаломада – ниг.: Мухторов А., 1957, 1964.

рўзи муҳосира ва ҷанғои кӯчагӣ ғосибон ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, нӯкарон ва муқаррабони амир хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороч мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳо соҳта буданд.⁷¹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Дехаҳо тамом валангир гардида, қиштзорҳо поймол ва сӯзонда мешуданд. Дар солҳои 1806–1807 ҳуди шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Ҳӯқанд оташ дода шуд. Пас аз ҳар як ҳуҷуми душман дуди оташ, кӯраи ҳокистар ва нолаву шеван бокӣ мемонд. Аҳолӣ гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдогарони корчаллон аксаран аз ҳодисаҳои фочиангез ҳам барои ҳуд нафъ ҳосил мекарданд. Вакте ки Ӯротеппа ба дасти амирҳои Бухоро медаромад, пулҳои ҳӯқандӣ арзиши ҳудро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои бекадрро аз аҳолӣ муфт ҷамъоварӣ карда, ба Ҳӯқанд мебурданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои ҳариди молҳо истифода мекарданд. Ҳар ғоҳ ки Ӯротеппа ба дасти ҳонҳои Ҳӯқанд мегузашт, бо пулҳои бухорӣ ҳам айнан ҷунин ҳодиса рӯх медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиҳо азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Ҷунон ки сайёҳ ва олими рус А.Л.Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркиии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зери ҳукмронии ҳокимони аз қабилаи қенагас баромадаи ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебурд». ⁷² Қабилаҳои ўзбеки қенагас, қунғрод ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳуқумат омадани Мангития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳуқумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилаҳои ҳудро пуштибонӣ намуданд.

Чи навъе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаблан ҳамаи онҳоеро, ки дар «фитнаи эл ва улус» иштирок доштанд, нобуд соҳт ва сипас ба лашкаркашиҳои горатгаронаи ҳуд, аз ҷумла ба ҳуҷуми Шаҳрисабз камар баст.⁷³ Қалъаи мустаҳками шаҳрро фатҳ кардан ба қӯшуни Бухоро миёссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар дехаҳои атрофи онро ғорат ва ҳароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «ҳар сол баҳорон ў (амир Насрулло–Б.Ф.) барои нобуд кардани қишлоғрои ғалла дастаҳои савораи ҳудро ба манзараҳои Шаҳрисабз мебаровард». Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар ҳӯроквориҳо бағоят баланд мешуд.⁷⁴ Дар соли 1856 пас аз 32 бор ҳуҷум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба ҳуд тобеъ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷанғои пурдавом на камтар аз Ӯротеппа ҳароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои муҳталифи синфи ҳукмрон баҳри ба даст овардани ҳокимиёт дар давлати ҳонии Ҳӯқанд, лашкаркашиҳои горатгаронаи ҳонҳои Ҳӯқанд ба мулкҳои қазоқон⁷⁵, қирғизон⁷⁶ ва тоҷикони қӯҳистон⁷⁷ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳонпазир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу укубатҳои фавқулодда оварданд.

⁷¹ Муҳторов А., 1964, с. 43–44; 1969, с. 77.

⁷² Кун А.Л., 1880, с. 205.

⁷³ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

⁷⁴ Яворский И. Л., 1883, с. 46.

⁷⁵ Иванов П.П., 1939.

⁷⁶ Усенбоев К., 1961, с. 13–16.

⁷⁷ Искандаров Б.И., 1960, с. 49–55.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Кувваҳои истеҳсолкунанда

Масоҳати аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.⁷⁸ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳолӣ яксон набуданд: водиҳои Зарафшон ва Қашқадарё сернуфуз ва Бухори Шарқӣ нисбатан камнүфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водиҳое ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Ба сабаби набудани маълумотҳои статистикий мӯкаррар карданни миқдори саҳехи аҳолӣ имконпазир намегардад. Мувофиқи таҳмини Е.Ф.Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дувуним миллион кас мезистааст. Ба таҳмини Н.В.Хаников (с. 1841) тезододи аҳолии ин мамлакат ду-дувуним миллион нафар аст.⁷⁹ Мо барои охири аспи XIX маълумоте (ҳамчунин таҳминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфузи аморат якуним – ду миллион кас будааст.⁸⁰ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухороро 2 миллион кас таҳмин кардан дуруст бошад. Қисмати асосии аҳолӣ аз ўзбекон ва тоҷикон (мачмӯан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳолӣ), арабҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру дехоти аморати Бухоро ва хонии Ҳӯқанд мавҷуд буд, дар бисёр нохияҳо онҳо якҷоя бо ўзбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр дехаву шаҳрҳои ўзбекнишин тоҷикон ҳам буданд, дар аксари маҳалҳои тоҷикнишин ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.⁸¹

Инду ҳалқи бо ҳам алоқаи хеле наздиқдоштаро робитаҳои хешовандӣ, маданий ва иқтисодӣ муттҳаҳид месоҳтанд.

Таносуби аҳолии муқимиҷу бодиянишин ва шаҳру дехотро фақат ба таҳмин метавон мӯкаррар кард. Зоҳирон, дар ибтидои аспи XIX 40% аҳолиро одамони кӯҷӣ ва нимӯҷчишинаш ташкил медоданд,⁸² аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва ҳуди кӯҷиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳолӣ, балки тақсими нави доҳилии он бо афзудани фоизи одамони нимӯҷчишинаш ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳолӣ, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфузи дехот назар ба шаҳр бартарии мутлақро соҳиб буд.⁸³

⁷⁸ Галкин А., 1890, с. 191; Шубинский П., 1892, с. 380–386.

⁷⁹ Mūȳndorff J., 1826 ,с. 196–197; Ханыков Н.В., 1843, с. 75–76.

⁸⁰ Мо ба масъалаи суқунати тоҷикон дар Афғонистон даҳл намекунем. Барои солҳои сивуми аспи XIX М. Элфинстон (Ulphinstone M., 1839, 1, р. 403–422) манзараи хеле пурра ва муғассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н.А.Кисляков тоҷикон аҳолии аслии вилюятҳои шимолӣ ва гисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати мигдор дувумин ҳалги ин мамлакат ба шумор мераవанд –таҳминан 2 миллиону 300 ҳазор кас (Кисляков Н.А., 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон таріб се миллион тоҷикон игомат доранд – ниг.: Массон В.М., Ромодин В.А., 1, 1964, с. 10.

⁸¹ Гребенкин А .Д., 1872, в. с. 54.

⁸² Аз рӯи хисоби Мирабдулқарими Бухорӣ дар нохияи Миёнкӯлон ва Самарғанд ҷи гадар, ки мутгимҳо бошанд, ҳамон гадар кӯҷиҳо буданд (Mir Aïdoul Kӯjim Йoukhary, 1876, с. 77).

⁸³ Барои хонии Ҳӯганд ба сабаби ноустувории ҳудудаш овардани ҳатто ҷунин рагамҳои таҳминӣ ҳам амри маҳол аст. Рагами якуним – ду миллион аҳолӣ, ки дар китоби бе зикри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар амомати Бухоро ва хонии Хўқанд корҳои бузурги обёрий анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вучуд омаданд. Бо номи қўшпулӣ андози маҳсус ҷорӣ гардид, ки маблагҳои ба ин восита ҷамъовардаро аввалҳо барои кандани каналҳои нав истифода мебурданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу чўйборхоро на факат ҳукумат, балки феодалони калон ҳам месоҳтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисмори дехқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми кандан ва тоза кардани каналҳои давлатӣ мардуми гирду атрофро мачбуран ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехникӣ низ ба ҳамин минвол анҷом мейфт, факат барои нигоҳ доштани дарғоти Чўпонато баҳору тирамоҳ панҷхазоркасӣ ба кори мачбуруй бурда мешуд.⁸⁴

Дар қатори заминҳои обӣ қишилзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебихо ва доманаи қӯҳҳо воқеъ мегардидаанд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули қишилгардони се-панҷкитъавӣ (майдони ришқа ба қишилгардон намедаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор мекарданд. Ду навъи омоч ба кор бурда мешуд: омочи калон барои шудгори мазраҳои сахро, ки онро барзагов мекашид ва омочи хурд барои шудгори полиз, ки онро ба ҳар мебастанд. Ба воситай омоч замин чунон шудгор карда мешуд, ки барои хокгардон эҳтиёҷе намемонд.⁸⁵ Сипас, бо мола ва сихмола ҳоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. Каланд ҳамдидар буд. Бод дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Дехқонони камбағалтар ҳосили даравкардаи худро дастӣ бо қӯба ё тӯҳмоқи вазнин мекӯфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷшоҳаи чӯбира ба кор мебурданд. Дар боғдорӣ аз қачкорд истифода мекарданд. Дар кӯҳистон чигина ва дар водӣ ҳелҳои гуногуни аробаи дучарҳа вазифаи нақлиётро адо менамуд.

Барои пурзӯр кардани замин ба қишилзор пору ва ҳоки теппаҳоро мепошиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин корро ҳам факат заминдорони бою бадавлат карда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини қишилазе то шаш ҳазор пуд пору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба ҷони пору ахлати кӯҳнаи пӯсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба соҳт ва таркиби майдонҳои қишилзори заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадракҳои сершуморе мавҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Ҳуҷанд 60% заминро қишилзори ғалла (аз он нисфаши гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан 14% майдон аз бофу токзор иборат буд. Пахтаи ҷойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обҷакорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунин тақсими зироат аксаран ҳоси водиҳост, аммо бояд таъқид кард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои чудогона тафриқаҳои калон вучуд доштанд. Дар

его состояний», 1849, с. 191), ба мисли Ҷагами се миллион→ аҳолӣ, ки тағтибан барои ҳамон вагтҳо Волф зикр намудааст (Wolf J., 1846, с. 353) ба тафтиши дагиг эҳтиёҷ дорад.

⁸⁴ Радлов В.В., 1880, с. 12.

⁸⁵ Омоч заминро ба ҷутурии 40–45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро ковок ва нарм ҳам менамуд. Академик А.Ф.Миддендорф (1882, с. 229) чунин агидас дошт: «{ангоми шудгори амиг вай, албатта, зерхокро ҳаво медиҳад ва аз сипори гардон чунин бартарии муҳимро дорост, ки ҳоки замин пас аз шудгори омоч дар зери офтоби сӯзон он гадар саҳт ҳушк намешавад}».

маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷакорӣ равнақ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анчир, тут ва гайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олии худ шӯҳрат пайдо карда буданд.⁸⁶ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосири зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағирпоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

Дар асарҳои тадқикии таъриҳшиносий аксар вакт таъкид мешавад, ки техникии ҳочагии қишлоқ хеле содда ва ибтидой буд. Бешак, ин дуруст аст. Аммо дар ин мавриди набояд ба қӯтоҳназарӣ роҳ дод ва ин баҳоро умуман ба ҳочагии қишлоқ раво донист. Мутолиаи дақиқи мадракҳо нишон медиҳад, ки таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар абас нарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти ҳочагии қишлоқ дар ҳамон дараҷаи тараққиёти техникии ҳочагии қишлоқ ва муносабати обу замин ба вучуд омада, дар амал ҷорӣ гардида буданд. Усули зироати обии ба шароити ҳоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувоғиф, ки дар он бисёр омилҳо аз пешбинии ҳалқии обу ҳавои сол сар карда, то савияи боздошти оби зеризаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия гардида буд. Дехқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, заминро барои зироат омода месоҳт. Баҳрои равшантар гардидаин ин матлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таvakкуf мекунем: Пахта дар замине қишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, ҳусусан ҷойчуворӣ ва ҳамчунин зироати лӯбиёй парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешина заминро шудгор карда, то охирҳои тирамоҳ дам мебоданд, ё ҳуд чунон ки мегӯянд «офтоб меҳӯронданд». Сонӣ, яхоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Максад аз ин дар вакти фаровонии об пешакӣ заминро бо об сер кардан буд. Дар аввали баҳор пору пошида, дафъаи якум шудгор мекарданд, аз паси он об мемонданд. Баъди даҳ рӯз дувумбора аз қаду бар тақроран шудгор карда, бо қаланд ҳокро нарм менамуданд. Сонӣ, мола мекарданд. Пунбадонаро 4–5 рӯз дар дегҳои қалон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рӯяш ҳок мекашиданд, ё ҳуд аксар вакт ҷӯяқҳо соҳта пунбадонаро ба пуштаҳои он мешинонданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери ҳок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар қиштзорро қаланд мекарданд. Пас аз ҷанд вакт дехқони пахтакор заминро дафъаи дувум қаланд мекард, вале ин бор андаке ҷукуртар. Баъд чеканка мекарданд.

Қиштзори пахтаро хишова карда, аз алафҳои бегона тоза менамуданд ва сафолакҳои дар натиҷаи обёрий ба вучудомадаро бо қаланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси пуртачриба тақрибан чил амали заҳматталабро анҷом додан лозим меомад, то ба ҷидани пахта шурӯй намоянд.

А.Ф.Миддендорф дар бораи дехқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти корӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба ҳуд мутеъ соҳтани табиат ва ба воҳаҳои биҳиштосо табдил намудани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории маҳсусесро парваридааст...»⁸⁷

Дар овони бачагӣ ва ҷавонӣ ман бо рафиқони ҳамсолам дар ин корҳо иштирок доштам. На факат парвариши пахта, балки дарави дастии ғалла ва бисёр корҳои дигари зироат хеле душвор ва пурмашаққат буд. Ҷавонони рустоии имрӯзai тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёншон як луқма нони ҳудро бо ҷӣ миқдор араки ҷабин ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамкишлоқиёни ман устодони моҳири ҳочагии қишлоқ, агрономҳои модарзоди таҷрибаи садҳо

⁸⁶ Муфассалан ниг.: Ҳаныков Н.В., 1843, с. 121–123, 129–130, 137–139; Ефремов Ф., 1950, с. 26.

⁸⁷ Миддендорф А, Ф., 1882, с. 402.

наслхоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавонистанд обу ҳавои соли ояндаро пешгүй кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, обмонӣ ва дигар корҳои зироат қадом вақт бехтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олитарин навъҳои дараҳтони меваро медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шуғли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои қӯҳистон канал соҳтан душвор буд, муддати қӯтоҳи расиши растани ва замини санглоҳ корро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёҳони рус дар ҳайрат афтода буд, ки мардуми қӯҳистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо агад санг ҷамъ мекардан.

Дар баробари мавҷуд будани анъанаи гании зироаткории Осиёи Миёна набояд аз он ҷашм пӯшид, ки дониши илми хозиразамон, аз ҷумла, илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ намеёфт, техникаи ҳочагии қишлоқ ба дараҷаи ибтидой буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳан мондаи феодалий сурат мегирифт. Бино-бар ин, ба меҳнати ҳеле зиёд ва маҳорати дехқонон нигоҳ накарда, самараи ҳочагии қишлоқ ноҷиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморати Бухоро тараккӣ мекард. Вай ҳусусияти возехи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишин аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як ҳочагӣ 1–2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз ғову барзагов ва ҳеле кам аз бузу гӯсфанд иборат буд. Дар ҳочагии тоҷикони қӯҳистон ва Помир чорводорӣ мавҷеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, комилан ҳамвазн буд: бе пору ҳосил ҳеле кам мерӯид, бе чорво корҳои ҳочагии қишлоқ анҷом намеёфт, вай ба мардум ҳӯрок ва пӯшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам ғов дар ҷои аввал меистод ва гӯсфанду буз мутобиқан ҷойҳои дуввум ва севумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози қӯҳистон омода соҳтани ҳӯроки чорво ба сари ҳар охур бо душвориҳои зиёде муюссар мегардид, микдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводории тоифаҳои нимӯҷнишин ва алалхусус қӯйӣ ҳусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳолӣ, ё худ як қисми он, ғоҳо факат ҷӯпонҳо аз як ҷаро-гоҳ ба ҷаро-гоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар ҷаро-гоҳи нигоҳ доштани чорво ҳеле мураккаб ва тӯлонӣ буд. Ҷаронидани рама маҳорати қалон, донистани чорво ва ҷаро-гоҳи часорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлук ҳамчун гӯсфандпарварони моҳири шӯҳратёфта дар байни ҳалқ мегуфтанд: «Қарлук забони гӯсфандро медонад» ё ки «Қарлук модари гӯсфанд аст». Қунғродҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар асппарварӣ машҳур буданд. Қирғизҳоро басазо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо микдори ҷарвои онҳо бисёр набуд. Ҳар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ ғов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ гӯсфанд дошт. Ҷарвои қисми асосии аҳолӣ амалан аз ин ҳам камтар буд, зеро давлатмандон ҷандин ҳазорсарӣ чорворо соҳиби мекарданд (масалан, дар байни қарлукҳо қасоне буданд, ки ҳар яке 20–25 ҳазор сар гӯсфанд дошт). Микдори ғову гӯсфанди чорводорони камбағал ба дараҷае кам буд, ки барои то охири сол таъмин қардани ҳӯроки хонаводаашон намерасид. Ҷут, яъне дар натиҷаи яҳ бастани ҷаро-гоҳ ва аз ҳад зиёд боридани барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои даҳшатангезе буд.⁸⁸

⁸⁸ Вазъияти ҳочагии гишилоги Осиёи Миёна онвагта ҳанӯз тадғигкунандаи худро интизор аст. Бисёр мадракҳои муҳим дар ҳисоботи сайёҳон, ҳуҷҷатҳои архивии Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёни мутахассисоне, ки пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба

Ахолии шаҳр дар баробари касбу ҳунар ва тичорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В.В.Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 ҳатто навишта буд: «Самарқандиҳо ба саноат кам шуғл доранд, дар ин ҷо ҳамагӣ чанд фабрикаи боғандагӣ ҳасту ҳалос, машғулияти асосии аҳолӣ боғдорӣ, истеҳсоли абрешим ва пахта аст»⁸⁹. Дар навбати худ дар дехот истеҳсолоти ҳунармандӣ тараққӣ карда буд. Чунончи, Т.С.Бурнашев соли 1795 ҳабар дода буд, ки ахолии дехоти Бухоро «мисли шаҳриён» ба касби боғандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои маҳсус, балки дар ҳонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М.Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вуҷуд надоранд, фақат фабрикаҳои ҳурди матоъҳои абрешим ва пахтагии одамони соҳибҳиёر мавҷуданд, аксаран дар ҳонаҳои худ читу ҳомсуф мебоғтаанд...»⁹⁰.

Мувофиқи аҳбори сайёҳон, касбу ҳунари дехот ба дараҷаи коғӣ ривоҷ ёфта буд.⁹¹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва такомулоти техникии касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони аспи XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истеҳсолоти ҳунармандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он ваҷҳ рӯй додааст, ки мушоҳидони он-вақта ба ҷоқеияти Осиёи Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикию заводии рус (ва ё Европаи Ғарбӣ) назар афқандаанд. Лекин дарвоҷеъ, истеҳсолоти ҳунармандӣ, чунон ки аз аҳбори онҳо, санадҳо ва мадракҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошканд, Қаршӣ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳӯқанд, Ҳучанд ва Ҳотеппа барин шаҳрҳои қалон маркази касбу ҳунар ба шумор мерафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О.А.Сухарева дар Бухоро 75-90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми ахолии шаҳрнишини аморат зиндагонӣ мекард. Бар тибқи мушоҳидони Н.В.Хаников дар соли 1841 тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухороро ташкил мебоданд».⁹² Мувофиқи ҳисоби таҳминии Е. Мейендорф дар соли 1820 онҳо ба миқдори аз ҷор Ҷиссаи таъодди умумии ахолии пойтаҳти аморат буданд.⁹³ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати корбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳои баланде додааст. Чунон ки мегӯяд: «Тоҷикон коргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунарманд ва ҳам дехқонанд ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон фараҳмандӣ намебахшад. Аксари онҳо ҳонда ва навишта метавонанд ва ба истиснои рӯҳониён, қисмати маданинти ахолии Бухороро ташкил мекунанд».⁹⁴

Россия додаанд, ҳамчунин нашрияҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши мухиме доранд. Аз ҷумла, ниг.: Бродский М., 1872, 1875; Миддендорф А.Ф., 1882; Шоҳназаров А.И., 1908; Юферев В.И., 1925; Кисляков Н.А., 1947; Кармишева Б.Х., 1954; Сухарева О.А., Бекчонова М.А., 1955; Рахимов М.Р., 1957; Андреев М.С, Писарчик А.К., 1958; Ершов Н.Н., 1960; Усенбоеv К., 1961; Таджики Каратегина и Дарвоза, вып. I – 1966, вып. II – 1970, вып. III – 1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

⁸⁹ Радлов В.В., с. 39; Семёнов А.А., 1960 а, с. 1001. 48.

⁹⁰ Бекчурин М.. 1916. с. 303–304.

⁹¹ Семёнов А.А., 1960 а. с. 1002.

⁹² Ҳанъиков Н.В., 1843, с. 55. Роҷеъ ба роҳи муракқаби ташаккулро паймудани ахолии Бухоро ва дар он иштирок доштани ўзбекон ниг.: Сухарева О.А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁹³ Мейендорф Е.Ф., 1975, с. 95.

⁹⁴ {амон ҷо, с. 105.

Истехсолоти хунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз косибону хунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10-15 ҳазор пешаварон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб ҷоряки аҳолии шаҳрро ташкил медоданд.

Касбу хунар иҳтиносҳои зиёдеро фаро мегирифт. О.А.Сухарева, ки касбу хунари Бухори асри XIX-ибтиди асри XX-ро тадқиқ карда буд, мадракҳои хеле ҷолиб ҷамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ў ҳавола карда,⁹⁵ факат тақсиму гурӯҳбандиҳои зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пешаи чудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) соҳту пардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббогӣ; 5) либосдузӣ; 6) таббохӣ; 7) дигар касбу кор ва машгулиятиҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр гурӯҳу навъҳои касб чудо мешуд. Чунончи, соҳту пардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) дегрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, худи як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) ҷелонгар; б) наългар; в) куфлсоз; г) кордгар; ғ) сӯзангар; д) меҳчагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандиҳои зиёде дар дигар соҳаҳои касбу хунар низ вучуд дошт.

Мадракҳои архивӣ ва этнографии роҷеъ ба касбу хунарҳои мардуми Ҳуҷанд ва Ӯротеппай асри XIX – ибтиди асри XX мавриди мутолия ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁹⁶ Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Ҳуҷанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳимми аҳолии шаҳр, зоҳирон, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, таҳминан ҷоряки аҳолии шаҳрро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 навъи истехсолоти хунармандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби боғандагӣ равнақи бештаре пайдо карда буд. Ҳуҷанд дар қатори Бухоро ва Ҳӯқанд яке аз муҳимтарин марказҳои истехсолоти боғандагии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт.⁹⁷ Ин ҳусусияти иқтисодии Ҳуҷанд хеле баравқат ба зуҳур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беймози «Роҷеъ ба вазъияти кунунии бაъзе вилоят ва шаҳрҳои Осиёи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Ҳӯқанд ва Ҳуҷанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, ҷома мөоранд.⁹⁸ Қулоӣ дар истехсолоти хунармандии Ҳуҷанд назар ба Бухоро мавқеи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Ӯротеппа аз 1041 дӯкони косибон 187-тоаш дар дехаҳои қалон воқеъ гардида, ҳамаи бокимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истехсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда, маснуоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилиро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁹⁹

Дар Тошканд, ки аз ҷиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машгулияти асосии аҳолӣ аз зироат ва тичорат иборат буд. Вазни нисбии касбу хунар назар ба Бу-

⁹⁵ Сухарева А., 1958; 1962; 1966.

⁹⁶ Турсунов Н., 1967; Муҳторов А., 1964; 1975.

⁹⁷ Пашино П.И., 1868, с. 139.

⁹⁸ «Роҷеъ ба вазъияти кунуний», 1826, с. 177–178.

⁹⁹ Муҳторов А., 1964, с. 72, 75.

хоро камтар буд, vale ба ҳар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби боғандагӣ ва истехсолоти чӯянрезӣ ривоҷ дошт.¹⁰⁰

Таҷхизоти техникии истехсолоти хунармандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдарава кӯхнаву анъанавӣ буд. Касодии техника ҷиҳатҳои хоси тарзи истехсолоти феодалист. Чунони ки В.И.Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истехсолоти пеш аз капитализм ба индозаи пештара, дар асоси пештара тақрор кардани протесеши истехсолот аст...» ҳоҷагии натуралии дехқонон, истехсолоти касбии саноатчиён аз ҳамин қабил аст.¹⁰¹

Истехсолоти боғандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо дараша меҳаниконии меҳнат (чархи пояйӣ, дастгоҳи боғандагӣ) ба кор бурда мешуд.¹⁰² Бе сабаб нест, ки маҳз истехсоли матоъ соҳаи асосии саноати феодалий гардид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.¹⁰³ хунармандони Осиёи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, кулолӣ, ҳаккокӣ ва ғайра маҳорати комил пайдо карда буданд.

Маводи ҳомро барои истехсолоти хунармандӣ аз ҳоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушоҳидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои манғӣ медоданд (Е.Ф.Мейендорф, Хорунжий Н.И.Потанин, П.И.Неболсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла, оҳан, тилло, нукра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия қашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осиёи Миёна истихроҷи маъдан кам набуд, vale ба сабаби ҳанӯз дар ҳолати ибтидой воқеъ гардида ни тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиёҷи қишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Микдори зиёди тилло дар Бухори Шарқӣ бо усули заршӯй ҳосил карда мешуд.¹⁰⁴ Дар кӯҳҳои ҳисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъданни оҳан, дар Кӯҳи Танг, кӯҳсари Фарғона ва Варзоб сурб (қўргошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин кони нукра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо на-мак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишкӯрғон, райони ҳозираи Ашт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли на-максанг (конҳои машҳури намаки рангини кӯҳҳои Гузор, намаки кӯҳи Ҳочамӯмини наздики Кӯлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шӯра (селитра) ва гӯгирд, ки дар маҳалҳои гуногун конҳои худро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кӯҳистони Бадаҳшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо, аз қабили лаълу ёқут, фирӯза, санги лоҷувард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуданд.

Чамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи роҷеъ ба саноати маъдан¹⁰⁵ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зеризаминии асри XIX мавриди тадқиқ нишон медиҳад.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи конҳо иштирок намудани инженерҳои маъданшиноси рус, ки бо даъвати ҳукмронони давлатҳои хонӣ

¹⁰⁰ Маев Н., 1876; Хорошхин А.П., 1876; Гейнс А.К., 1898; Добромуслов А.И., 1911; Озод-ев Ф., 1959; {очиев Э., 1960; Набиев Р.Н., 1966.

¹⁰¹ Ленин В.И., Асарҳо, ч. 3, с. 58

¹⁰² Петровский Н.Ф., 1874; Бродовский М.И., 1875, с. 15–17, 29–31

¹⁰³ Сухарева О.А., 1962, с. 142.

¹⁰⁴ Ниг.: масалан, Краткое описание., 1823, с. 7–8.

¹⁰⁵ Иванов П.П., 1932, с. 44–75; Бубнова М.А., 1975.

ба Осиёи Миёна омада буданд,¹⁰⁶ ҳамчунин ҳамон русхое, ки хоху нохоҳ дар ин сарзамин иқомат доштанд, низ роли муайяне бозид.

Тадқики сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки нохияҳои чудогонаи кори пурмаҳсулли саноати маъдан ба ташаккул шурӯъ намуданд. Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки конҳои тилло, нукра, сурб, оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои қиматбахо доштанд, яке аз ҳамин қабил нохияҳо ба шумор мерафт.¹⁰⁷ Дигар аз чунин нохияҳо дар самти мүқобил, интиҳои гарбии Осиёи Миёна қазираи Чилкон буд.¹⁰⁸

Чамъиятҳои пешаварон (сехҳо) – коргоҳҳои пешаварон ба вучуд омада буданд. К.Маркс ва Ф.Энгельс дар «Идеологияи немис» ба ҷамъиятҳои пешаварони асри миёнаи Европаи гарбӣ, аз ҷумла, ҷунин тавсифот додаанд: «Тақсими меҳнат дар шаҳрҳо байни ҷамъиятҳои пешаварони чудогона ҳоло (комилан) ибтидой буд, вай дар дохили худи ҷамъиятҳо ҳам байни коргарони чудогона тамоман гузаронида намешуд. ҳар як коргар мебоист ҷанд корро бидонад, аз ўҳдаи ҳар коре, ки бо асбобу абзораш кардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тиҷорат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шаҳрҳои чудогона, бенавоии аҳолӣ ва қамии талабот ба тақсими минбаъдаи меҳнат мамониат мекарданд, бинобар ин ҳар касе, ки усто шудан меҳост, мебоист қасби ҳудро ба ҳадди аъло аз худ мекард»¹⁰⁹.

Ин тавсифотро комилан ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки моҳияти ҷамъиятҳои пешаварони осиёимиёнагӣ, бо вучуди тафовуташон аз ҷамъиятҳои Европаи гарбӣ, ҳамчунин ҳусусияти маҳдудии таҳасусҳои косибону хунармандон амиқтар дарк карда шавад. Дар доираи ҷамъияти пешаварон ҷанд навъи ячейкаи ибтидой вучуд дошт. Оддитарини он ҳавзаи лифбофон буд, ки дар он мавқеи асосиро шакли ҷамоатӣ-хонаводагии ташкили истеҳсолот ишғол менамуд, аммо ҷамъият набуд. Дар дигар соҳаҳо усули дуузва (усто–шогирд) ё ҳуд сеузваи ташкили кор (усто–халифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо фақат ҳӯрок мегирифт, баъдтар андак музд ҳам мегирифтагӣ шуд. Аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеузва (аксаран дар истеҳсолоти бештар ривоҷёфта – боғандагӣ, кафшдӯзӣ, ҷӯянрезӣ) аз вусъати зиёди истеҳсолоти молӣ шаҳодат медод. Дарачаи боз ҳам баландтари тараққиёти он аз мавҷудияти нахустин падидаҳои коргоҳи парокандай саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён мегардад. Дар давлати ҳонии Ҳӯқанд, дар арафаи ҳамроҳ шудан ба Россия, қўрхонаи давлатӣ бо милтиқона ва тўپхонааш вучуд дошт. Устоҳои яроқсоз музд ва ҳӯрокворӣ (нон, гӯшт, чой ва гайра) мегирифтанд, баъзан аз андози замин ҳам озод мешуданд¹¹⁰, шояд ин яке аз шаклҳои (иловагии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи коргоҳи парокандай саноатӣ як силсила маълумот дар даст дорем. Чунончи, П.И.Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истеҳсолоти боғандагӣ, маса-

¹⁰⁶ Свенское К., 1851, с. 149; Жуковский С.В., 1915, с. 112–113; Маслов О.В., 1955, с. 47–48; Халфин Н.А., 1974, с. 47–60 ва иайра.

¹⁰⁷ Маълумотро дар ин ҳусус аз таҳиготи гуногуни роҷеъ ба ҳонии Ҳӯтанд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд. {амҷунин ниг: Богословский, 1842, с. 21. Обозрение., 1849, с. 124–125; Потанин Н.И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А.Б., 1868, с.137; Краузе Ч.И., 1872 ва бисёр таълифоти дигар. Махсусан са-надҳои бо кори маъдан алограманд аз архиви ҳонҳои Ҳӯтанд ҷолиби дигтат мебошанд–ниг.: Троицкая А.Л., 1968, с. 353–354, № 2507–2522.

¹⁰⁸ Литвинский Б.А., 1949.

¹⁰⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., том. 3, с. 52.

¹¹⁰ Троицкая А.Л., 1968, с. 278–279, № 1878, 1879, 1883; с. 311–322 (№2160–2272).

лан, як хұчайн «...ба хонаводаҳои шиносаш— ба яке тоза кардан пахта, ба дигаре нахресій, ба севумй бофандагай, ба чорумй рангрезій ва амсоли инро тақсим карда медиҳад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бинои коргоҳ, на харидани дастгоҳ ванадан музди вакти бекорнишинии коргар лозим намеояд». Ба боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати зиёди захмат ба зиммаи занон ва наврасон мәафтад, ки онҳо бо тоза кардан пахта, ресидани нах, ба найча печонидани реесмон ва ғайра машгуланд.»¹¹¹ Ба қавли П.И.Неболсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳоест, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ мепартоянд, ҳам ба бофандагон қалоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дӯхтан ҷомаҳои буридано тақсим карда медиҳанд». ¹¹²

Миқдори муассисаҳои қалон аз миёнаҳои аспи XVIII ҳеле афзуд. Николай Григорьеви юнонӣ, ки муддати зиёде дар Бухоро зистааст, доир ба миёнаҳои ин асп чунин хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамон Раҳимбек (Рахимбӣ –Б.Ғ.) мебошад ва он ҳам на он қадар қалон буда, шоҳиворӣ ва маҳмал истеҳсол мекунад...». ¹¹³

Дар солҳои 60-уми аспи XIX вазъият ба куллӣ тағиیر ёфт. Гурӯҳи соҳибони давлатманди коргоҳҳои хунармандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиёдеро ба дasti ҳуд ҷамъ намуданд. Қисмати косибони oddӣ тамоман дигар буд. «Коргари бофандар,— менависад А.Д.Гребенкин,— аз соатҳои 3–4 то нисфи шаб ва то намози шом нах ба нах кори ҳудро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад». ¹¹⁴

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истеҳсолоти хунармандӣ ҳамоно феодалӣ буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он ки шогирд аксар вақт писар ва ё хеши хұчайн буду дар ҳонаи вай меҳӯрду мезист, ҳолаш беҳтар намешуд. Халифа ҳангоми даромадан ба кор аз хұчайн маблағи зиёд бунак мегирифт ва дар сурати тарқ кардан кор мебоист онро баргардонад. ¹¹⁵ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, ҳалифа то охир побанди хұчайн шуда мемонд. Умуман сармояи фоидажӯрӣ мавқеи қалонро ишғол мекард. Судхӯрҳо аз ҳазор танга ҳар моҳ бист танга мегирифтанд ва дар як сол ситонидани қарип 25%, яъне 250 сүм фоида амри табиӣ ҳисоб мейёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдатар мешуд.

Чи навъе ки С. Айнӣ шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар дехот судхӯрони заминдор ба дехқонони камбағал ҳар сад тангаро ҳар моҳе то ба даҳ танга ба фоида мемонданд». ¹¹⁶ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо карда наметавонист ва судхӯр ба ивази он бо зӯр дуҳтарони ўро мегирифт. ¹¹⁷ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхӯрон нафрат мепарвариданд. ¹¹⁸

¹¹¹ Пашино П.И., 1868, с. 139–140. Инчунин ниг.: Пашино П.И., 1867, с. 121. Маълумоти мушобехи аз ин барвагттар дар бораи давлати Ҳония Ҳутанд дар ҳисоботи Хорунжий Потанин Н.И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводи хиштсозии ҳон» ва «фабрикаи коазбарорӣ» «корхонаи мануфактурӣ» номида шудаанд. Обозрение., 1849, с. 213.

¹¹² Небольсин П.И., 1865, с. 36. Ҷамин тарига, ҳар ба ҷониби Бунаков Е.В. нест. Ӯ нодуруст таъқид мекард, ки маълумоти оид ба коргоҳҳои парокандай 1138-саноатӣ фагат дар Пашино П.И. мавҷуд аст, ниг.: Бунаков Е.В., 1969, с. 97.

¹¹³ Вельяминов–Зернов В.В., 1853, с. 20, 71.

¹¹⁴ Гребенкин А.Д., 1-872 а, с. 31.

¹¹⁵ Роҷеъ ба бунак дар ҳочагии гишлог ҳамчун байъона ниг.: Иванов П.П., 1937, с. 38–40.

¹¹⁶ Айнӣ С., 1970, с. 156–157.

¹¹⁷ Айнӣ С., 1961, с. 97.

Чунон ки К.Маркс хотирнишон менамояд, сармояи фоидажўрӣ истеҳсолотро «ба холати фалокатбор расонида, ба ҷои ин ки қувваҳои истеҳсолкунандаро тараққӣ дихад, онҳоро фалаҷ мекунад, дар айни замон шароити ноҷизи чамъиятиро абадӣ мегардонад, ки дар он ҳосилнокии чамъиятии меҳнат, мисли истеҳсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби худи меҳнат намеафзояд».¹¹⁹

Косибону ҳунармандон дар системаи муносабатҳои иҷтимоио иқтисодии давраи мавриди тадқики мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синғӣ дар доҳили табақаи ҳунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шадидтаре, аз қабили корпартоии шогирдону ҳалифаҳоро ба ҳуд мегирифт.

Пешаварон дар шаҳрҳо гурӯҳ-гурӯҳ ҷойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар қасб бо ҳамкасбони ҳуд дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро боғандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону ҷелонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла ҷой гирифта буданд. Дар шаҳри Ҳуҷанд боғандагон дар маҳаллаҳои Раззоқ ва Сари Баланди қисми шарқии Қаљаи Нав ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошканд ҳам аз рӯи қасбу ҳирфаашон маҳалли сукунати ҳудро мукаррар карда буданд.¹²⁰

Чи навъе ки Ф.Энгельс дар ҳусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳову ҳандақҳо қасбу ҳунари асрҳои миёна инкишоф меёфт,— дуруст аст, ки вай бо рӯҳи сехии бүрғерӣ ҳеле оғушта ва маҳдуд буд,— сармояҳои нахустин ҷамъ мешуданд, эҳтиёчи бо ҳам ва дигарон ҳариду фурӯш кардани шаҳрҳо ба вучуд меомад...»¹²¹

Тичорат

Н.В.Хаников таъқид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қарший марказҳои асосии тичорати аморати Бухоро маҳсуб меёфтанд.¹²² Ба радифи ин марказҳо Шахри-сабз ва дар Бухорои Шарқӣ ҳисор ва Қӯлобро низ бояд доҳил намуд. Дар давлати ҳонии Ҳӯқанд қалонтарин марказҳои тичорат Ҳӯқанд, Тошканд, Марғилон, Андичон, Наманғон, Ӯш, Ӯротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вакт протсесси аз саноат чудо шудани тичорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дӯкон дар як вакт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи косибонро адо мекард,¹²³ зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди қишварҳои асримиёнагии Европа «косибону ҳунармандон он вактҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд».¹²⁴

Дар шаҳрҳо тичорат дар бозорҳои маҳсус сурат мегирифт. Бозор масоҳати қалонеро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошканд, ба қавли А.П.Хорошхин «...бисёр қалон ва оригиналлист. Ҷаҳон дар рӯзи дарози тобис-тон метавон тамоми гӯшаву канори онро паймуд». Бозори Ҳӯқанд ҳам «...ҳеле қалон ва покиза аст, мисли бозори Тошканд ҷо-ҷо тим дорад».¹²⁵ Бозори Ӯротеппа низ қарib тамоман

¹¹⁸ Дар бораи судҳӯро ва мардумро иорат кардани онҳо ҳамчунин ниг: Айнӣ С., 1960, с. 524–531.

¹¹⁹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

¹²⁰ Озодаев Ф., 1959, с. 24–25.

¹²¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 406.

¹²² Ханыков Н.В., 1843, с. 161.

¹²³ Аминов А.М., 1959, с. 50–51; Бунаков Е.В., 1960, с. 99.

¹²⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 50–51.

¹²⁵ Хорошхин А.П., 1876, с. 41, 96; Роҷеъ ба бозори Ҳӯганд ва ҳусусиятҳои он ниг.: Федченко А.П., 1875, с. 48.

пўшида буд,¹²⁶ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин. О.А.Сухарева дуруст қайд мекунад, ки «хусусияти хоси тархи шаҳрҳои Осиёи Миёна аз ин иборат буд, ки дар чорсӯи хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин ҷо тими дарози гунбаздор соҳта мешуд ва аз байни он кӯча мегузашт ва дар ду тарафи он андаруни тим дӯконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз равнаки тичорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанду Шаҳрисабз «чорсу», дар Бухоро «тоқ» мегӯянд».¹²⁷ Маркази шаҳри Бухороро тамоман бозорҳои ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дӯконҳо вуҷуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дӯконҳо на он қадар қалон буда, бо ҳам зич ҷо мегирифтанд, растваҳои бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, корвонсаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасонтар боз ҳам зиёдтар гардид). Дар корвонсарой тоҷирони мусоғир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он ҷо анбор, дӯкон, устоҳона, саисхона ва гайра мавҷуд буд. Як қисми корвонсаройҳо ба хонҳо тааллук дошт, қисми дигар моли вақф ба шумор мерафт ва қисми бокимонда аз они шаҳсони ҷудогона буд.¹²⁸ Корвонсаройҳо дар ташкили тичорат роли хеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан коғист, ки мувоғиҳи маълумоти Н. В. Ҳаников (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12–15 ҳазор шутур корвон меомад¹²⁹ ва он ҳама борҳо, одамон, аспу арабаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошканд 16 корвонсарой ва такрибан 2400 дӯкон дошт (дар сурате, ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дӯкон мавҷуд буд). Бозор таҳминан сӣ растаи маҳсусро дар бар мегирифт¹³⁰. Дар шаҳрҳои дигар миқдори корвонсаройҳо камтар буд. Чунончи, дар шаҳри Ҳӯқанд соли 1841 шаш корвонсарой вуҷуд дошт, ки «дар дутоаш сокинони шаҳр тичорат мекарданд ва бокимондааш хизмати корвонҳои муттасил ояндаву равандаро бачо меовард».¹³¹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамагӣ 5 корвонсарой дошт.¹³² Миқдори он дар шаҳри Ўротеппа сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Ўротеппа М.С.Бекчурин хотиррасон мекунад, ки ҳамаи онҳо моли шаҳсони ҷудогона мебошанд. Дар яке 28 дӯкон мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кӯтарафуруши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чун маскани тоҷирони мусоғир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхӯрони хиндӯи сокини Ўротеппа иқомат доштанд.¹³³

¹²⁶ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81–87.

¹²⁷ Сухарева О.А., 1966, с. 43.

¹²⁸ Илова ба асарҳои Сухарева О.А. ниг.: Семёнов А.А., 1960, с. 1009–1010; Ремпель Л.А., 1962. с. 237–247. Миқдори корвонсаройҳо ҳама вагт таийир мейфт, яъне меафзуд (муюиса кунед бо маълумоте, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

¹²⁹ Ҳаныков Н.В., 1843, с. 163.

¹³⁰ Тетеревников А.Н., 1867, с. 39. Мувоғиги маълумоти С.Н.Трубников – 20 корвонсарой ва бозорҳои сарғӯшида (Материалҳо..., 1869, с. 4).

¹³¹ Обозрение..., 1849, с. 213.

¹³² Кушакевич А., 1872, с. 52.

¹³³ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

Дар Самарканде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-дуувним баробар кам буд¹³⁴, дар давраи ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт ахолиаш таҳминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дӯкон (ҳамроҳи 712 дӯкони корвонсарайҳо) дошт.¹³⁵

Дар марказҳои бузурги тичоративу ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ равнақ меёфт, зоро аҳолии сершумори шаҳрҳоро бо маснуоти гуногуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад.¹³⁶ Дар айни замон, як қисми муҳими молҳо барои рафъи эҳтиёҷоти дехқонон ба дехот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истехсолоти ҳунармандӣ маводи ҳом оварда мешуд. Шаҳр бо чунин дехқадаҳои атрофи худ ноҳияи микроқитисодиро ташкил мекард.¹³⁷

Дар қария ва дехқадаҳои қалон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сеҳсанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Ҷамбой рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албаттаг, анвои молҳо ва ҳусусияти ҳаридуфурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В.В.Радлов мегӯяд: «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи дехқононро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсулни меҳнати худро мефурӯшанду ҷизҳои баро-яшон заруриро ҳарид мекунанд».¹³⁸

Дар қатори ин савдои дохилии шаҳру дехот, ҳамчунин савдои нисбатан қалони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳрӯи вилоятҳо бо навъи муаяйни маҳсулоти ҳунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шӯҳрат доштанд (масалан, ҳисор бо ҳанҷар ва гӯсфанд, Ӯротеппа бо корд, Ҳуҷанд бо адресу шоҳӣ, Қаршӣ бо алоҷа ва ғайра).

Калонтарин бозорҳои вилоятӣ, умуман, маркази тичоратии давлатҳои ҳонии Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Алалхусус, савдои байни аморати Бухоро, давлатҳои ҳонии Ҳӯқанд ва Ҳева равнақи зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз қишиварҳои ҳориҷӣ: Афғонистон, хиндустан, Қошғар ва Эрон қашонда мешуд. Дар иқтисодиёти давлатҳои ҳонӣ мақоми маҳсусеро тичорат бо Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудогона сухан ҳоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои қалон муҳимтарин марказҳои тичорати байнивилоятӣ ва ҳориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тичорат ҳусусияти кӯтарафурӯшӣ дошт.

Дар савдои қалони ҳориҷӣ ҳукмронҳо, хешу акрабои онҳо, амалдорони оли-мақом, ҳамчунин савдогарони «қасбӣ» ширкат менамуданд. ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи маҳсуси худро доштанд. Рӯихати маҳсуси ҳонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия корвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа интиҳоб гардидани корвонбошӣ бо фармони амир тасдиқ карда мешуд. Корвонбошӣ сардори кулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб мёфт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо ташкил дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Аксарон аз рӯи принсипи ҳонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони қалон -мирзоҳои худро доштанд. ҳангоми ҳаридуфурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонат-фурӯшҳо иштирок мекарданд.¹³⁹ Савдогари қалон дар шаҳр нишаста, аксар вақт

¹³⁴ Ҷарами барои соли 1820 овардаи Е.Ф.Мейендорф – панҷоҳ ҳазор (Mŷgŷndorff J., 1826, p. 160) ба назар муболицаомез менамояд.

¹³⁵ Костенко Л.Ф., 1871, с. 23–24.

¹³⁶ Ваҳҳобов М., 1961, с. 60–61.

¹³⁷ Ҳанъиков Н.В., 1843, с. 93, 105.

¹³⁸ Радлов В.В., 1880, с. 18–19.

¹³⁹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26–30; Сухарева О.А., 1966, с. 236–240.

танҳо амалиёти тичоратро бо маблаг таъмин менамуд, дигар ҳамаи корҳоро ҳар гуна ходимони тичоратхона анҷом медоданд. Масалан, Миралибои Ҳӯқандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати ҳонии Ҳӯқанд ихтиёри ҳариди тамоми пахтаи мамлакатро ба дасти ҳуд гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ў ба пули ҳон тичорат мекард.

АЗ Бухоро ба Россия аксаран на ҳуди савдогарони қалон, балки хизматчиёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 фоизи даромадро мебоист ба савдогар медоданд.¹⁴⁰ А. Гребенкин навишта буд: «Бо кори тичорат тавассути дигарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозиҳо, амлодорҳо ва оқсаққолҳо – алқисса, ҳамаи қасоне, ки як миқдор пули зиёдатӣ доштанд, машғул мешуданд»,¹⁴¹

Қалонтарин савдогари Самарқанд дар ибтиди асри XIX намояндаи номдори бузургзодагони олимакоми Бухоро Муҳаммад Ҷавлатбии иноқ буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810 ба вакфи фақат як ҳуди мадрасаи Улугбек 123 дӯкон ва ҳамчунин қаппону анборҳо васият намуд.¹⁴²

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллонони қалон даромадҳои ниҳоят зиёд ба даст меоварданд, майдасавдогарон ва дӯкондорони хурдафурӯш «...ба фоидаҳои ночиз ва бисёр вақтҳо ба он бозёфтӣ, ки барои серии ҳуд ва ҳӯроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁴³

Ҳаробии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳр пеши тараққиёти тичоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу ҷони савдогарон ҳамеша дар ҳатар буд. Бочу ҳироҷ ва иҷорапулӣ ҳадду андоза надошт. Файр аз ин, доимо ҳавфи мусодира таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замони ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақношиноси манғит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз они подшоҳ аст, раоёро моликият ба ашёе нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки ҳуд кардагӣ мебошад, заҷр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд».¹⁴⁴

Заминдории феодалий. Аҳволи оммаи ҳалқ

Усули заминдории феодалий дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX, умуман ҳамон тавре ки дар замонҳои гузашта буд, боқӣ монд.¹⁴⁵ Вале бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва соҳти заминҳои ҳусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле муракқаб аст ва ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр ҷиҳатҳои он мӯҳтоҷи омӯзиши мебошад.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Рожкова М.К., 1963, с. 38.

¹⁴¹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26.

¹⁴² Файзиев А., 1970, с. 58–59.

¹⁴³ Гребенкин А.Д., 1872, с. 30.

¹⁴⁴ Ин фигра дар ҳамаи нусҳаҳо дастнавис мавҷуд аст, ниг.: Аҳмад Маҳдуми Доњиш, 1960, с. 33–34 (тавзехи 4).

¹⁴⁵ Дар ин ҳусус ниг.: Брагинский И.С. Раҷабов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 25.

¹⁴⁶ Тавсифи зерин бештар ба далелҳои санаду васигаҳо (матбӯъ ва номатбӯъ), материалҳои архив, иттилооти пештар ва баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна додани сайёҳон ва гайдҳои этнографӣ (аз ҳуди мо ва этнографҳо) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омӯзиши ин масъала Бартолд В.В. ва ҳусусан Семёнов А.А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳое, ки ҳусусияти ҷамъబастӣ ва умумӣ доранд, ҳамчунин дар тадғигҳои маҳсус борҳо мавриди баррасӣ гарор гирифтааст, аз ҷумла ниг.: Абдураҳимов М.А., 1961;

Дар ҳаёти ичтимоии ин давр усули танхоҳ –тариқи хизматона ба шахсони чудогона инъом намудани қитъаи замин, як ва ё якчанд дех ва ҳатто вилояти тамом, ки даромади он комилан дар ихтиёри танхоҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан соҳиби танхоҳ гайр аз молиёте, ки ба фоидаи худ чамъ мекард, музде ба маблаги муайян аз хазинаи амир низ дарёфт менамуд. Танхоҳ метавонист, на ин ки тамоми даромади солонаи замин, балки як ҳиссаи онро ташкил намояд. Дар баъзе мавридҳо ин ба худ бидуни инъоми замин як навъ шакли нафакаи пулиро мегирифт.

Усули танхоҳ аз оғози ҳукмронии сулолаи Мангития ба таври васеъ ҷорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) «ба оқсаққолони калон ивази мавоҷиби пулӣ ва ғалла замин дода мешавад, ки аз он мадоҳили бузурге ба даст медароранд».¹⁴⁷

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар ҷойхое, ки исёни қабилаҳои чудогона ва шӯриши ҳалкҳо рӯй медод, «аксари умарои элдор ва номварро ба замин нишонид».¹⁴⁸ Дар яке аз фармонҳои амир ҳайдар дар бораи таъин кардани ҳокими вилояти Нурато ва ҳам дар ҳусуси он ки ў бояд ҳироҷи ҷамъоваришавандаро ба эҳтиҷоти қӯшун сарф намояд, сухан меравад.¹⁴⁹ Аммо дар бораи ба хазинаи давлат супурдани қисми бокимондаи ҳироҷ ҷизе гуфта нашудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки вай ҳамчун як навъ танхоҳ ба ҳоким инъом шуда бошад.

Аксар вақт минтақаҳои на ҷандон калон ба тариқи танхоҳ ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз он ҷумла, ба сипоҳиён инъом карда мешуданд. Миқдори танхоҳдорон дар ҷориҷи аввали асри XIX факат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафт. Агар танхоҳдор ба ҷои дигар қӯҷад, танхоҳи нав дода мешуд. ҳаҷми танхоҳ ба рутбаи шахс алокаманд буд: соҳибони рутбаи поинтари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифтанд, аммо шахсони олирутба, аз қабили саркардаҳо як дехаи тамомро бо садҳо гектар замин, осиёб ва дигар дороиҳояш ба даст медароварданд.¹⁵⁰ Агар писар мансаби падарро ишғол намояд, ба танхоҳи ў низ соҳиб мешуд. Гоҳо пас аз марги танхоҳдор замини инъомии ў ба ворисони бепарастормондааш низ тақдим мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танхоҳ вучуд доштааст.

Дар мулкҳои кӯҳистонии Бухори Шарқӣ танхоҳ дорои ҳусусиятҳои ба худ хосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки ҳочагиҳои дехқонӣ ба танхоҳ дода мешуд. Шахсони поинрутба ҷанд ҳочагиро, vale bî, додҳо ва соири амалдорони баландрутба ҳар яке ҷанд дехаро бо садҳо ҳочагиҳои дехқонӣ ба сифати «танхоҳ» инъом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти дехқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии дехаҳои зердасти ҳудро ба корҳои ҳочагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метаво-нистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танхоҳи гузаштани ҳочагиашон ба дехқонон ниҳоятдарача рӯзҳои саҳтеро пеш меовард.

Баҳромов З., 1957; Искандаров Б.И., 1960, 1962; Юлдошев М.Ю., 1959; Кисляков Н.А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К.М., 1954; Муҳсинова К.З., 1969; Муҳторов А., 1964; Плоских В.М., 1968; Раҳимов М., 1957; Сухарева О.А., Бекчонова М.А., 1955; Троицкая А.Л., 1969; Усенбоев К., 1961; Ҷамроев М., 1959; Чехович О.Д., 1961; Очеркҳои этнографӣ, 1969; Юсуфов Ш.Т., 1964 ва и.

¹⁴⁷ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁴⁸ Аҳмади Дониш, 1967, с. 39.

¹⁴⁹ Ин ҳуҷҷат дар китоби Абдураҳимов М.А., 1961, с.100, (ҳуҷҷати 690) оварда шудааст.

¹⁵⁰ {уччатҳо, 1954, с. 209-217. Инчунин ниг.: Вяткин В.Л., 1928, с. 17.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмронии Шоҳмурод сар карда, хеле кувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ қушод. Дар заминҳои вақф кор кардан низ барои дехқонон пурмаشاққат буд. Зоро онҳо дар заминҳои вақф та моми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз чор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд ва бештар ба мутаваллиҳо вобаста шуда, озодии ҳудро аз даст меданд. Ба таври васеъ ҷорӣ гардидани усули танҳоҳ ва ба фоидай танҳоҳдор ҷамъоварӣ шудани молиёт, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади ҳазинаи давлати ҳонӣ таъсир накарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули ярғу – мусодираро ба роҳ андохт.¹⁵¹

Дар Бухоро ҳаҷм ва микдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳди амир Музаффар (1860–1885) кор ба дараҷае расид, ки на факат аз замини зироат, балки аз замини нокорам низ ҳироҷ меситониданд ва дар ин маврид ҷунин баҳонаеро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалагии дехқон нокишта мондаст.¹⁵²

Аз боғу токзор, қишити юнучқа, полиз ва обҷакорӣ андозе ба номи «танобона» ситонида мешуд. Дар ибтиди асрни XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маبلاغе мӯкаррар намуда, ҳостанд ин навъ андозро ба ҳироҷи расмии замин табдил диханд. Дар номаи амир ҳайдар соли 1807–1808 ҷунин гуфта шудааст: «...аз ҳар таноб ба маблаги як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тарики мол сяеки ҳосилро ситонед¹⁵³. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сяеки ҳироҷ бо пул пардохта шуд.¹⁵⁴ Дар ҳонии Ҳўқанд дар миёна ва нимаи дувуми аср танобона қарib тамоман ба шакли пул рӯёнда мешуд, ки ба ин ваҷҳ онро «танобпул» мегуфтанд. Дар ин ҷо аз токзор назар ба обҷакорӣ дувуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми ҳироҷ як хел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянери дошт: масалан, аз ҳар таноб замини қишити як тангаву севуним килограммро ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5–7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: ҷунончи, 2/5, 1/3, 1/5, 1/6, 1/8 қисмати ҳосилро ҳироҷ ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми ҳироҷро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842–1843 ҳироҷи замин дар давлати ҳонии Ҳўқанд, ки одатан ба ҳаҷми сяеки ҳосил рӯёнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошканд андози заминҳои зироатро 2,5 баробар ва дар бâъзе маҳалҳо 3–4 баробар зиёд кард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми ҳироҷ дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад»¹⁵⁵.

Рӯидани ҳосили фаровон боиси хушнудии дехқон намегардид, зоро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум дехқон мебоист ҷорӣ ботманашро ва аз ҷав ҳатто панҷ ботманашро ба ҳироҷ дихад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо кӯфта, ба ҳирман мерехт. Ҷамъкунандагони ҳироҷ ба сари ҳирман омада, як қисми ғалларо барои имоми масҷиди

¹⁵¹ Айнӣ С., 1966, с. 40.

¹⁵² Аҳмади Дониш, 1967, с. 87.

¹⁵³ Абдураҳимов М.А., 1961, с. 45, 95 (хуччати 483). {амчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидаст - ниг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В., ки ҳамроҳи гӯşунҳои рус будааст, дар вагти истилои ҳукумати подшоҳӣ танобонаро фагат ба шакли пул меситонидаанд (Радлов В.В., 880, с. 92).

¹⁵⁴ Бунаков Е.В., 1960, с. 98.

¹⁵⁵ Ниг.: Айнӣ С., 1960, с. 182; инчунин Чехович О.Д., 1961; Мӯҳсинова К.З., 1969.

маҳалла чудо мекарданд. Агар хироч аз панҷ як хиссаи ҳосилро ташкил дихад, бақиян ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз хиссаи дехқон (ё заминдор) миқдори муайянро барои саркор, мироб, оқсаққол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо дехқон то омадани чамъкунандагони хироч ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодира карда, худи дехқонро саҳт ҷазо медоданд. Аксар вакт чамъоварии хирочро ба ягон шаҳс ба орият мефурӯхтанд ва он шаҳс аз дехқон ма-благи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт¹⁵⁶.

Дар аморати Бухоро вакти дараравро на ин ки худи дехқон, балки амлокдор (каламрави бекҳо ба амлокҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд – вай дар ҳама ҷо дар як вакт шурӯй мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вакт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан барои амлокдор осонтар буд. Бандҳои гандумпояро дар майдони дарав гарам карда мемонданд. Амлокдор ба воситаи ходимонаш – доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки дехқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

Доруға байди аз назар гузаронидани гарамҳо барои кӯфтан иҷозат медод. Ғаллаи кӯфта ва боддодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва ҷанд ҷои болои онро аз паҳлӯҳояш гил мемолиданд ва доруға дар нӯки он бо аломатҳои худ як пора кулӯҳ мегузошт. Ғалла муддати дароз дар хирмангоҳ меҳобид, дехқонҳо гуруслагӣ мекашиданд, аммо дар ҳамин вакт амлокдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нарҳои хеле гарон ба фурӯш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлокдор бо аҳли рикобаш ба сари хирман меомад. Миқдори ғалларо бо таҳмини худ ошкоран аз будаш зиёд муайян мекард ва хирочро ҳам ба қиёси таҳмини амлокдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дехқон ва ё оқсаққол ба таҳминан аз будаш зиёд муайян кардани ҳосил муқобилиат мекарданд. Он гоҳ эътиrozкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндан ме-партофтанд. Амлокдор ҳосили замини қасони соҳибнуғуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаш хеле кам нишон медод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хонии Ҳӯқанд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ дехқонро горат карда, насибаи худро мерӯёниданд».¹⁵⁷ Мақоми амлокдори Бухоро ё саркори Ҳӯқанд бағоят сердаромад буд. «Мадоҳили» ҳарсолаи саркорони Ҳӯқанд дар ни-маи дувуми асри XIX 10–15 ҳазор сӯмро ташкил менамуд.

Вакте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нарҳи маҳсулоти зи-роатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебоист ба нарҳи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозғундорӣ дехқононе, ки дар асл дар вакти андо-зандозӣ тороч дида буданд, дар вакти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳошон заминҳошонро бо нарҳи арzon ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳошон ҳайвоноти корӣ ва асбоби хонаашонро фурӯхта пули андозро диханд. ҳатто баъзе дехқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳошонро ба бойҳо фурӯхта, «карзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтарҳошонро бо номи «духтарҳона» ва писарҳошонро бо номи «гуломбача» ба ҳукумат ба ҷои ан-доз баҳо карда диханд». ¹⁵⁸

¹⁵⁶ Семёнов А.А., 1929, с. 12–25; Семёнов А.А., 1960, с. 999–1000; Абдураҳимов М.А., 1961.

¹⁵⁷ Дар бекии Рӯрионтеппа (дар ибтидои асри XX) бек аз ҳар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ҳар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлокдор аз ҳар ботман як пуд мегирифтанд (Гавеский П., 1919–1923, с. 65)

¹⁵⁸ Айнӣ С., 1960., с. 88.

Ахволи корандагони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо, одатан, бояд то сеяки ҳосилро мепардохтанд, vale чунин расм гардида буд, ки барои корандагон факат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ мемонд (ҳиссаи ҳосиле, ки коранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки ў бо чорво ва олоти худ кор кард ва ё аз они ҳӯҷаинро истифода намуд). Ба замми ин, ҳиссаи коранда аз қисмати баъди адои хироҷ мондан ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шаҳс аз мулки Мулло Фозилҷон қитъаи заминero ба иchora гирифт. Дар аҳднома чунин гуфта шуда буд: «...ба ўҳда мегирам, ки ин заминро пору дода, шудгор карда, хуб кишт мекунам, боғоту дараҳтонро парварида, сабзу ҳуррам нигах медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз они ман ва нисфи дигар аз они Фозилҷони номбурда ҳоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилҷонро бечунучаро ба ҷо меорам ва ҳар вақт, ки саҳлангорӣ карда, дар ин замин кор накунам, бигузор замини зикршударо аз ман пас бигиранд...».¹⁵⁹ ҳамчунин ду дафъа ситонидани хироҷ ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дувум аз ҳиссаи корандай замин, ки маҷбур буд ҳамаи супориҷоти соҳиби заминро бегуфтугӯ иҷро намояд. Ҳусусан, вакте ки корандагон дар ихтиёри иchorагирони замин кор мекарданд, ҳоли боз ҳам табоҳтаре ба сари онҳо меомад: иchorагирони қитъаҳои қалони замин аз онҳо ба foидаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Иchorагири замин на факат дехқонони чудоғона, балки як гурӯҳ дехқононе ҳам буданд, ки заминро шарикона (пайқол) киштукор мекарданд. Ин тарика ширкатҳо аз он сабаб ба вучуд омада буданд, ки аксари дехқонон ҷуфти ғов ва олоти қишоварзӣ надоштанд. ҳиссаи пайқол дар байни ширкаткунандагони он аз рӯи саҳми молӣ таксим карда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотари пайқол, ки араки ҷабин рехта кор мекард, кути лоямутеро соҳиб мегардид.

Дар қатори дехқонон, безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ноҷизе ба даст меоварданд.

Дехқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обёрии замин), «алафпулӣ» (барои юнучқазор), «қӯшпулӣ» (барои ҷуфти ғов), «яқсанӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабили асп, ҳар ва барзагов), инчунин барои чидани ҳезум, гузаштан аз пул ва гайра андозҳои нав пайдо шуда, ахволи гурӯҳҳои истехсолкунандай мамлакатро боз бештар вазнин мегардонид. Ҷунон ки А.А.Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки ба дӯши дехқони азиятдидаи Бухоро гузашта мешуд, дарвокеъ ҳам токатфарсо буд»¹⁶⁰

Барои аҳолии кӯчӣ ва нимкӯчӣ молиёти аз ҳама миёншикан «закот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиёт аслан мебоист аз ҷил як қисми чорворо ташкил медод. Аммо амалан тамоман таври дигар буд. Ба қавли яке аз шоҳидон, ҷамъ кардани закот «... дар Ҳӯқанд бо ҷунон сӯйистеъмолҳо сурат мегирифт, кирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз бист як қисмати чорвои худро медоданд»¹⁶¹.

Дар миёнаҳои асри XIX закотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳо иттилоъ медиҳанд, ки дар давлати ҳонии Ҳӯқанд ҷамъ кардани закот ба як навъ азимати низомии омилони хироҷ ба нишемангоҳи кирғизҳо табдил ёфта буд. Кирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили ҷамъқунандагони закот сар мебардоштанд. Дар

¹⁵⁹ {уччатҳо, 1954, с. 192-193 (хуччати 42).

¹⁶⁰ Семёнов А.А., 1960, с. 1000. Уайр аз андозҳои зикршуда бисёр хироҷу маҷбуриятҳои дигар низ вучуд доштанд - хуччатҳо ба ин шаҳодат медиҳанд - ниг.: Ягонӣ А. І, 1968, с. 29-30.

¹⁶¹ Обозрение..., 1849, с. 209.

ин сурат дастахои калонтари низомӣ фирис-тода, ғайр аз закот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹⁶²

Ба дехқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон корҳои маҷбуриро, ки дехқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир кардани каналҳо, иншоотҳо, роҳҳо, инчунин киштукор ва ниҳолшинӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамин қабил корҳо ба шумор мерафт. Гоҳо дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Дехқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо ҳару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хонии Ҳӯқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як дехқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, ҳӯроки одамон ва ҳошоки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Албатта, ҳарчи хон аҳёнан риоят мешуд. Ба ҳар ҳол, бисёр далелҳои воеа мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз дехқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ ҳӯрок мекарданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз мекашид. ҳашар ҳам як воситаи фоидай ҳӯрок мекарданд ва даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айнӣ дар тасвири ҳашари канали тумани Шоғирком хеле хуб нишон додааст¹⁶³.

Ба замми ин хироҷу маҷbuриyatҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо маҳсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёда пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои фавқулодда ҷул буд, ки пардохтани он барои аҳолӣ хеле гарон меафтод. Як муаллифи мӯътабари рус дар дар бораи хонии Ҳӯқанд дар овони ҳамроҳ шудан ба Россия чунин навишааст: «...дар вақти ҷанг ва ё бо майли хон ё худ бекҳо фуқаро ба додани бочу хироҷҳои аз ҳад зиёд маҷbur карда мешаванд, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунанд ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оқсаққоли дех ё маҳалла медуздад, ҷамъкунандай хироҷ медуздад, бек медуздад, ҳазинадори хон медуздад, хон фақат бо ҳамин қаноат мекунад, ки миқдори таъинкардаи ӯ пурра ҷамъ оварда ва супурда шавад»¹⁶⁴.

Дигар аз андозҳои аз ҳама гаронтарин «ҷӯбпулӣ» буд. Вай ҳатто аз янтоқ ҳам гирифта мешуд. Ахолии хонии Ҳӯқанд бе иҷозати амалдор ҳатто ҳори дар саҳро рӯйдaro ҳам наметавонист ҷамъ қунад.

Дар мулкҳои кӯҳистонии Бuxорoi Шарқӣ аҳолиро маҷbur мекарданد, ки ба-рои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Ҳӯқанд давлат ҳатто аз акди никоҳ ва тақсими мерос ё ҳоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин навъ андозро ба қозӣ медоданд). Аз осиёб ва ҷувоз, ҳамчунин дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва ҷорво «боҷ» сitonда мешуд. Ахолии шаҳру дехот дар вақти ҷизоро фурӯҳтан ғайр аз «закот» (аҳолӣ ҳиссай нарҳи мол) андози ҳӯрок мөбор «тагиҷой»-ро ҳам мепардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои маҳсус ба фоидай ҳукumatи маҳалӣ андоз ҷамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамаи намояндагони ҳукumatи пул додан лозим меомад. ҳамчунин барои рӯҳониён ва масҷидҳо андозҳои гуногун вучуд доштанд, ҳусусан «даҳяқ» ё «ушр» ба андоздиҳандагон гарон меафтод¹⁶⁵.

Дар яке аз манбаъҳои ҳаттии Ҳӯқанд чунин ҳабар дода мешавад: «Дар Ҳӯқанд аз қадимулайӯм одате ба таомул даромада буд, ки мутобики он уламо, қозиҳо, си-

¹⁶² Плоских В.М., 1968, с. 107-111.

¹⁶³ Айнӣ С., 1960, с. 77-78.

¹⁶⁴ Хорошхин А.П., 1876, с. 45.

¹⁶⁵ Ҳукumat дар амал оидоти ин навъ андозро ба магсадҳои гуногун ҳарҷ менамуд. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28, 98-99.

похиён ва навкарон аз додани хироч ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучка ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаровонхосилй хиссаи аз ҳадди эътидол изофон ҳосил гирифта мешуд¹⁶⁶.

Чамъоварии андозро аксар вакт ба ичорадорон вомегузотанд. Ба қавли А.К.Гейнс дар давлати хонии Хўқанд, ки чабру ситам, бедодгарй ва худсарй хукмфармо буд, «...ин тариқа чамъ карданি андоз барои мавриди истисмори бетартибона, боздоштана шаванд ва аз назорат берун қарор гирифтани ҳалқ баҳонае мегардид¹⁶⁷. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Хева ҳам нисбат додан мумкин аст¹⁶⁸.

Зикри тамоми хирочу молиёт ва маҷбуриятҳои маҳсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо гунчишиш наҳоҳанд ёфт. Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алалхусус, дар Бухори Шарқӣ ҳадду хисоб надоштанд.

Чунин буд аҳволи гурӯҳҳои истеҳсолкунандай деҳот. Аммо вазъи зиндагии шаҳриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти хукмронони ҳарису озманд на факат аҳолии оддии шаҳр, балки табакаҳои давлатманд ва боиститаат, аз ҷумла, тоҷирон ҳам азиат мекашиданд. Мувофиқи суханони яке аз шаҳсони бомаърифати Ҳуҷанд, ки соли 1824 гуфтааст, факат ононе, ки дар ҳидмати амир ё ҳоким мартабаҳои ба-ландро соҳиб шудаанд ва ҳам ҷамъкунандагони андоз аз ҳоли худ қонеанд¹⁶⁹. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осиёи Миёна ба ҳубӣ шиноси рус дар миёнаҳои аспри XIX навишиштааст: «...ҳуди ҳалқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дороии худро аз соҳибонашон (ҳокимон–Б.Ғ.) пинҳон мекунанд, ки ба ҳирси онҳо нарасанд, то дар ноомади кор мавриди горати онҳо қарор нағиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедодгаранд, аз ҷизе андеша намекунанд, худсарона ва бевичдонона ба дороии тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд»¹⁷⁰. Ҳуди ҳаёти одамӣ ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодири Бедил «бар сари мижгон чу ашк истода» буд, зеро зулму истибодд ва бедодгарӣ ҳадду хисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукм ба қатл расонида шавад.

Ба болои ин ҳама саҳтигу талҳиҳои рӯзгор хурофот ва таассуб ҳукмфармой мекард. Чунончи, дар давлати хонии Хўқанд ҳангоми соҳтмони канал об қитъаэро рахна карда, ба роҳи дигар ҷорӣ шуд. Амалдорони хон, ки ба кори соҳтмон назорат мекарданд, аз байни коргарон ҳамаи қасони «Тӯхтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замин гӯронанд, то роҳи ҷараёни об боздошта шавад¹⁷¹.

«Дар вакти баҳо додан ба вазнинии андозҳо,— гуфтааст К.Маркс,— ҷандон ма-благи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва ҳарҷ карданি андозҳоро бояд

¹⁶⁶ Набиев Р. Н., 1961, с. 38–39; инчунин ниг.: Ягонӣ А.А., 1968, с. 16 (№ 36). Дар бораи ҷунун расм дар хонии Хева. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28.

¹⁶⁷ Гейнс А.К., 1898, с. 720–721. Дар бораи ба ичора додани ҷамъоварии андоз инчунин ниг. Обозрение., 1849, с. 208, 216.

¹⁶⁸ Роҷеъ ба зулми феодалий дар хонии Хева – ниг.: Кун А.Л., 1873 а, 1873 б; Иванов П. П., 1937 б, 1940, с. 26–29, 51–121; Юлдошев М.Ю., 1959, 1966; {уччатҳо, 1967, с. 25–55, 79–296.

¹⁶⁹ Набиев Р.Н., 1961, с. 40.

¹⁷⁰ Игтибос аз Ҳалфин Н.А., 1960, с. 24.

¹⁷¹ Набиев Р.Н., 1961, с. 41. Дар бораи гурбонӣ кардани одамон ҳангоми каналсозӣ ва пай-доши ин одати хуроғӣ ниг.: Богомолова К.А., 1952, с. 112–115.

дар назар гирифт. Тарзи ситондани андоҳо дар хиндустан нафратовар аст ва агар ба тариқи мисол хироҷи заминро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз ҷамъоварӣ дида бештар нобуд мегардад. Он чӣ оид ба ҳарчи андоҳои фундошташуда бошад, гуфтан коғист, ки ягон ҳиссаи он дар шакли биноҳои судманди ҷамъияти, ки назар ба ҳар ҷои дигар, барои қишварҳои Осиёи заруранд, ба ҳалқ барнамегардад»...¹⁷² Ин суханони пурарзиш барои Осиёи Миённа низ комилан мутобиқат доранд. Даромади солонаи замин, хироҷу молиёти ҷамъушуда ҳама тамоман барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олоти фурӯ нишондани норизояти оммаи ҳалқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфи

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони мангит шӯриш бардоштанд. Ин қабил шӯриш, аз ҷумла, дар соли 1758 барпо гардида, шӯришиён дар кӯчаҳои шаҳр сангарҳо соҳта буданд. Шӯриши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳирان, намояндагони синфи ҳукмронро ба катл расонданд¹⁷³.

Соли 1810 дар Бухоро қаҳтӣ рӯй дод. Қиматӣ ва ғуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу укубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сабуктар гардидани вазъияти ниҳоят саҳти аҳолӣ ягон ҷорае надид. Он гоҳ шаҳриёни баошӯбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳарос афтода, аз шаҳр фирор намуд. Оқибат ошӯби ҳалқ бо зӯрӣ фурӯ нишонда шуд.

АЗ рӯи бâъзе мадракҳои гайримустаким шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқӯй омада буданд¹⁷⁴. Ҷунбиши қалони ҳалқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкол) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкӯчии ўзбек хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазиики андоҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар карданӣ миқдори зиёди мардони қабилаҳо – ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнколро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукumat дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Косаи сабри хитойқипчоқҳо лабрез шуда, норизояти онҳо ба шӯриши ошқоро фурӯ рехт. Қарақалпокҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттакӯргон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришиён маъмурони амирро ронда, Каттакӯргон, Чалак, Янгиқӯргон ва дигар шаҳру дехаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбагалони ин ҷоиҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аъёну ашроф барои қӯмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттакӯргон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Ҳӯқанд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир ҳайдар мадад хостанд. Аммо иттифоқчиён байни худ мувоғиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитойқипчоқҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришиён қӯшиши карданӣ, ки дехқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ қашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришиён аз ҳам пош хӯрд ва онҳо усули мудофиаи пассивро пеш гирифтанд.

¹⁷² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531–532.

¹⁷³ Чехович О.Д., 1954, с. 76–77.

¹⁷⁴ Муҳторов А., 1963, с. 34–46.

Дар хамин вазъият соли 1825 амир ҳайдар мухимтарин нуктахой муковимати шўриши ёнро ишғол намуд¹⁷⁵.

Дар солҳои 1840–1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд хеле тезутунд гардид. Вақте ки дар соли 1840 хони Хўқанд аз хавфи ҳучуми кўшунҳои Бухоро ба тарс афтода, Ҳучандро дод, дар Хўқанд шўриш ба амал омад. Ба шўриш Ҳоча Қаландари мисгар сардорӣ мекард. ҳазорон камбағалони шўришгар бо роҳбарии ин марди шуҷӯъ амалан пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба хок яксон карда, сафирони Бухоро низ эмин нагузоштанд.

Чи навъе ки таърихи Хўқанд иттилоъ медиҳад, ҳамаи амалдорони низомӣ ва гайринизомӣ «ба гўшаҳо пинҳон шуданд». Сипас, шўриши ён дарбори хонро иҳота намуданд. Доираҳои ҳукмрон факат бо макру фиреб ва душвориҳо зиёде тавонистанд, ки ин шўришро фурӯ нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шўриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шўриши ҳалқ ба вуқӯй омад. Вай чунон вусъат пайдо намуд, ки хони ба ҳарос афтода аз Хўқанд фирор кард. Ҷунбишҳои ҳалқӣ дар Хўқанд соли 1842 вақти ҳучуми кўшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹⁷⁶.

Дар охирин солҳои чилум (эҳтимол соли 1847) шўриши сокинони шаҳри Тошканд барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошканд таҳти тасарруфи хонии Хўқанд қарор гирифта, дар он ҷо намояндаи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ нишастай қипчоқ - Азиз парвоначий ҳукмронӣ мекард. Ў борҳо ба мукобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дурударози токатфарсо ҳазинаро ҳолӣ карда буд. Ба ин сабаб, дар машварати ҳоким бо аъёну ашрофи Тошканд қарор карда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва деҳоти атроф ба тарики фаврӣ андози фавқулоддай пулий ҷамъ карда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва тазиқи бераҳмонаи Азиз парвоначий ҳолашон табоҳ мешуд, ҳамеша ба исён омода буданд. Қаҳру ғазаби ҳалқ ба ниҳояти худ мерасид. Ҷамъоварии андози нав косаи сабри мардуми Тошкандро лабрез намуд. Сокинони шаҳр ба ҷамъкунандагони андоз дарафтоданд ва пулҳои ситондаи онҳоро кашида гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо сангарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои мухими шўриш растан мисгарони бозори Тошканд буд. ҳоким шаш рӯз бо кўмаки тӯпу туғанғ зўр зада, бисёр марказҳои шўришро забт кард, вале фурӯ нишондани шўриш барояш мусассар нагардид. Шўришгарон қувваи нав ҷамъ карда, тамоми шаҳрро ишғол намуданд. ҳоким фурсати гурехтан наёфта, дар даруни қаълаи шаҳр пинҳон шуд. Шўришгарон ҳамроҳи қўшуни ҳокими ноҳияи ҳамсояи Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, нерӯи асосии ҳаракатдиҳандай ин шўриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намоянданагони чудогонаи аъёну ашрофи аз ҳукумати Хўқанд норозӣ низ иштирок доштанд. Оммаи ҳалқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле гаронро бекор кунонанд ва гумоштаи нафратангези Хўқандро аз шаҳр берун кунанд¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Дар таҳтиги ин шўриш Иванов П.П., ки ҳамаи манбаъҳои мавҷударо ба диггат омӯхтааст, хидмати пурарзише дорад–ниг.: Иванов П.П., 1937 а.

¹⁷⁶ Набиев Р.Н., 1961.

¹⁷⁷ Барои тафсили шўриш ниг.: Набиев Р.Н., 1966, с. 62–76.

Тоифаҳои чануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ чандин бор бар зидди юғи асорати Хўқанд сар бардошта буданд. Дар чараёни ин шўришҳо меҳнаткашони кўчнишин аксар вақт бо дехқонон ва шахриёни мазлум муттаҳид мешуданд¹⁷⁸.

Муборизай синфӣ дар ноҳияҳои чудогонаи кўҳистони Помири Фарбӣ ҳам бо шиддати тамом давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум дехқонони Шугнон, Рӯшон ва Ваҳон шўриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шўришгарон нишемангоҳи мири Рӯшон Қалъаи Вомаро ба даст дароварданд. Сипас, онҳо ба сӯи қароргоҳи ҳокими Шугнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат карда, кўшуни онро торумор намуданд. Тамоми дорои ҳокимон дар байнин дехқонон таксим карда шуд. Ин шўриш факат пас аз он ки ҳукмрони кулли Бадаҳшон ба Помири Фарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хўрд¹⁷⁹.

Яке аз калонтарин ва пурдавомтарин шўришҳои асри XIX шўриши туркманҳои Хоразм дар солҳои 1855–1867 мебошад. ҳамчунин шўриши дехқонони бенаво бо сардории музdur Муҳаммад Фаноро, ки солҳои 1858–1859 дар хонии Хева ба амал омада буд¹⁸⁰, метавон хотирнишон кард.

Мо факат чанде аз лаҳзаҳо ва лавҳаҳои муборизай синфии дар нимаи дувуми асри XVIII–нимай аввали асри XIX чараён доштаи давлатҳои Осиёи Миёнаро зикр намудем. Мавчи пурвусъати шўришҳои ҳалқӣ гоҳо саросари Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муарриҳони давр онҳоро нодида меангаштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар бораи онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои гайримустақим оғоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихиноси машҳури советӣ П.П.Иванов аз хусуси ҳаракатҳои ҳалқии аҳди амир Доњиёл сухан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муарриҳони Бухоро, ки ин воқеаҳоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лавҳаҳои муборизай феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба қалам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аъёну ашрофи маҳаллӣ дар муборизай зидди хон қариб тамоман ба фавҷҳои дехқонон такя менамуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба фаъолияти онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ, фарз кардан мумкин аст, ки бештарини лавҳаҳои муборизай мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII мухимтарин унсурҳои ҳаракатҳои ҳалқӣ ё дехқониро дар худ нуҳуфта буданд, факат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манғиатҳои маҳдуди синфии худ ба онҳо сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебурданд»¹⁸¹. Ин фикри бағоят амиқ ва пурмъанист. Бо вуҷуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин гуфтаҳо ба нимаи аввали асри XIX низ комилан нисбат доранд.

Чи навъе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои ҳалқии ондавра, асосан, хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан дехқонони тоҷику ўзбек аксаран бо қавмҳои кўчӣ ва нимкӯчии ўзбек, қирғиз ва қазоқ якҷоя амал менамуданд. Манғиатҳои синфӣ ва муборизай якҷояи табақотӣ бар зидди золимони умумӣ монеаҳои тоифавӣ ва наҳодиро шикаста, меҳнаткашонро бо ҳам муттаҳид месоҳт.

Дар баробари шўру ошӯбҳои аҳолии дехот шўришҳои шахриён низ ба амал меомаданд. Ҷунбишҳои ҳам дехот ва ҳам шаҳр ба таври стихиявӣ ва гайримуташаккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шўришҳои шахриён гоҳо унсурҳои муташаккилӣ падидор мегардидаанд. ҳамаи шўришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми хоҳи давлати хониро фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии

¹⁷⁸ Усенбоев К., 1961, с. 44–51; История Киргизской ССР, т. 1, 1968, с. 293–298.

¹⁷⁹ Искандаров Б.И., 1960, с. 39–42.

¹⁸⁰ Юлдошев М.Ю., 1966, с. 112–113.

¹⁸¹ Иванов П.П., 1958, с. 112.

аҳолии мамлакат аз муборизаи фаъолона дар канор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои фурӯ нишондани ин ва ё он ошӯби ҳалқ имкони мусоид фароҳам меовард.

Идеологияи ҳаракатҳои ҳалқии он давр ба момент маълум аст. Одатан, шӯришгарон дар назди худ мақсад мегузоштанд, ки ба барҳам додани сўнистеъмол ва ноинсофиҳои аз ҳад зиёди намояндагони ҳокимияти давлатӣ, аз сари кор дур кардани амалдорону ҳокимони чудогона, беҳтар кардани ахволи моддӣ ва ғайра муваффақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намегузоштанд. Ақибмондагии шурии синфии хоси он замон дар ин соҳа низ возеху равshan зуҳур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҶИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарҷим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россия подшоҳӣ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифаи асосии сафорат муайян кардани имконоти инкишифи тичорати Россияву Бухоро ва ба воситай Россия қашондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁸² Дар навбати худ бухороиҳо илтимос мекарданд, ки барои озодона тичорат кардан дар тамоми ҳоки Россия ба онҳо иҷозат диханд. Умуман, чи навъе ки Е.В.Бунаков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои оҳири асри XVIII Осиёи Миёна аввалин бор дар сиёсати ҳориҷии ҳукумати Россия мавқеи ҷиддии мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми тичорат дар ин ҷо қарип дар навбати аввал гузошта мешуд.^{140a} Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сӯм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сӯм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм расид, дар айни замон қисмати асосии онро (беш аз 545 ҳазор сӯм) маснуоти нахӣ ва пахта, сипас қисмати дигарро (102 ҳазор сӯм) ҷарм ва бақияи онро пӯсти қароқӯлӣ, решай ревоҷ ва соири колаҳо ташкил мекарданд. Ба ин тарика, дар таркиби молҳои содироти Осиёи Миёна нахи пахта, газворҳои нахӣ ва худи пахта мавқеи бартариро дошт ва зимнан 90% ин ғурӯҳи колоро ресмон ташкил медод. Дар ин бобат мушоҳидай полковник Струков хеле ҷолиби диккӣ аст, ки соли 1810 дар ҳусуси тичорати Россияву Осиёи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истеҳсолоти худ нахи пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба миқдори зиёде ҳам дар ҳолати пахта табий ва ҳам се навъи ришта аз Осиё дарёфт менамояд. Илова бар истифодаи басо муғид дар ҷароғон онро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоъҳои гуногуннавъ ба кор мебаранд. Баробари ин, ҳар навъ газворҳои аз Осиё воридшавандаро ҳар ду ҷинси мардуми омӣ бо дилхушии тамом истифода мекунанд, зеро вай нарм ва бадошт аст ва аз ин рӯ, матои зағирпоягиро, ки давлат барои (тъъмини) армия ба вай эҳтиёчи бағоят бузурге дорад, аксаран бо он иваз мекунанд»¹⁸³.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар камтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридотиро червонҳои тилло (40%), моҳут ва дигар матоъҳо (21%), қаламфур, кирмиз, мӯина ва амсоли инҳо ташкил медоданд.

¹⁸² Ниг.: Бекчурин М., 1916.

^{140a} Бунаков Е.В., 1941, с. 6-8.

¹⁸³ Рожкова М.К., 1949, с. 41.

Дар соли 1813 гумоштаи Британия Мириззатулло маҷбур шуд эътироф намояд: «Тичорат бо Россия барои Бухоро тичорати асосист». ҳар сол аз Россия як корвони иборат аз 4–5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як корвон ба Россия мерафт¹⁸⁴.

Дар нимаи аввали асри XIX таназзули хочагии феодалии крепостной шиддат ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вусъат пайдо мекунанд. Коргоҳҳои хурди косибӣ беш аз пеш ҷои худро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва сипас ба истехсолоти фабрикии сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори корхонаҳои саноатӣ аз 2402 ба 15. 338 расида, миқдори коргарон мутобиқан аз 95,2 ҳазор то 565,1 ҳазор қас афзуд. Махсусан саноати боғандагӣ, ки дар нимаи дувуми солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои сивуми асри XIX такрибан 70% саноати маснуوت барорандай русро ташкил мекард, хеле тараққӣ намуд. Факат дар зарфи 7 сол аз соли 1825 то соли 1832 адади дастгоҳи боғандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишифи иқтисодиёти Россия имкон надорем ва ба ин ҳоҷат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде мавриди баррасӣ қарор гирифтааст¹⁸⁵. Мо ин ҷо факат дар байзе ҷиҳатҳои асосии он таваққуф менаомем. Саноати ба тараққӣ рӯниҳодаи Россия ба бозор эҳтиёҷ дошт. Инро бисёр арбобони онвакта ба ҳубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г.Неболсин ин иддаоро хеле возеху равшан баён карда буд: «Аз он вақте ки фурӯши молҳои мануфактурии мо дар байнни мардумони Осиёи Миёна ба равнақ даромад, ин тичорат барои саноати доҳилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁸⁶. Чунон ки В.И.Ленин хотирнишон кардааст: «...капитализм бе пайваста васеъ кардани доираи ҳукмронии ҳуд, бе колонизатсияи мамлакатҳои наъ... зиндагӣ ва тараққӣ карда наметавонад». Ва боз: «Барои фабриканҷо бозор фавран даркор аст ва агар қафомондагии тарафҳои дигари хочагии ҳалқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад, дар ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... ҷустуҷӯ ҳоҳанд кард»¹⁸⁷.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводи хоми Осиё сабабгори асосии вусъат ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиёи Миёна буд. Ба ин ваҷҳҳо маҳдудиятҳои аз Россия ба қишварҳои Осиё содир кардани тилло, филизоти сиёҳ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиҳа) ва ғалла аз байн бардошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо кардан бо Осиёи Миёна ва ба шаҳсони ҳар зумра барои доду гирифти мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва дигар тадбирҳо ба равнақи тичорат шароити мусоид фароҳам оварданд. Колоҳои Россия ҳатто ба Афғонистон, Қошғар ва соири ноҳияҳои машриқзамин низ роҳ ёфтанд¹⁸⁸. Аммо аз ҳатар эмин набудани роҳҳои корвонгард ба тараққии тичорат монеаи саҳте гардида буд. Аксар вақт корвони тоҷирон, ҳусусан онҳое, ки аз Россия роҳӣ мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид¹⁸⁹. Корвонҳоро ҳамроҳӣ кардани дастаи муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан, корвони пуршумору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824–1825 ба Бухоро ҳаракат

¹⁸⁴ Соколов Ю.А., 1957, с. 198 (ҳамон ҷо ва с. 208 номбари молҳо).

¹⁸⁵ Хромов А., 1946; 1950; Лященко П.И., 1947; Пажитнов К.А., 1958; Халфин Н.А., 1960, 1974; Очеркҳо..., 1969 ба бисёр диг.

¹⁸⁶ Неболсин Г.П., 1835, II, с. 176.

¹⁸⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ч. 3, с. 616, 613–614.

¹⁸⁸ Бобоҳоҷаев М.А., 1965.

¹⁸⁹ Ниг.: Масалан, тасвири иорати корвони соли 1803 – Гавердовский Г., 1823.

мекард, бо вучуди муҳофизаи дастаи мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороч карда шуд¹⁹⁰.

Аз маводи хоми Осиёи Миёна маҳсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати боғандагии Россия миқдори торафт бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки қашондани пахта муттасил меафзояд.¹⁹¹ Дар оғози асри XIX аз Осиёи Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия қашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми ним аср 18 баробар афзоиш ёфт.

Дар навбати худ Осиёи Миёна ҳам аз тичорат бо Россия хеле манфиатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабили чӯян, оҳан, мис, маснудоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз тангаи кисай шаҳриён сар карда, то тӯп - ҳама аз филизоти рус соҳта мешуд.

П.И.Небольсин навишта буд: «Мо ба Осиёи Миёна чунин молҳоро мефириstem, ки дар тамоми Тӯрон ҷизҳои аз ҳама зарурӣ ва мавриди масрафи умуми аҳолӣ маҳсуб мейбанд. Тилло, нукра, мис, чӯян, оҳан, ҳар гуна маснудоти филизӣ, пӯст, ранг, шакар, моҳут, чит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абревшиਮӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, ҷарм, моҳут ва чит барин молҳои моро мӯҳол аст, ки бо ҳамии нарҳ аз ягон қишвари дигар гирифта тавонад»¹⁹².

Мувоғики мадракҳои овардаи ҳамин муаллиф факат дар зарфи даҳсолаи 1840–1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна такрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чӯян, 25 ҳазор пуд фӯлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нукра қашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истиҳроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барои оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна, маҳсусан, ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ, вай дар байни молҳои ба ин қишвар содиркунандай Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тичорати Осиёи Миёнаву Россия, сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамониат дучор шудан ва ҳатто пас рафтан, беш аз пеш ривоҷ мегирифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тичоратии Англия ва душвориҳое, ки солҳои сиёум ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фаромада, нисбат ба воридот якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз оҳири солҳои 50-ум ва 60-ум тичорати Россияву Осиёи Миёна дубора ҷон гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилӣ дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдарача кам шуд ва ин, дар навбати худ, нарҳи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтаи муносабатҳои тичоратии Россия ва Осиёи Миёна чунин далел гувоҳӣ медиҳад, ки дар Осиёи Миёна маҳз дар ҳамон вақт масоҳати қиштзори пахта ҷандин баробар афзоиш мейбад. Пас аз як соли оғози ҷангҳои дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осиёи Миёна қашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Чунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тичорати Россияву Осиёи Миёна ҳар ду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набояд сарфи назар кард, ки дар тичорати ҳориҷии Россия ҳиссаи воридоти Осиёи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2–3 фоизи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд,

¹⁹⁰ Ниг.: Рожкова М.К., 1949, с. 46–48; Кайдалов Е., 1828; Халфин Н.А., 1974, с. 176–198.

¹⁹¹ Дар дастуроте, ки ба мутарҷим П.И.Демезон дар соли 1833 ҳангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданаш дода шуда буд, аз ҷумла фаҳмидани он ки «оё имкони зиёд қардани» истеҳсоли пахта ҳаст ё не ва агар бошад, то чӣ андоза» тавсия мешуд (Чабров Г.Н., 1957, с. III).

¹⁹² Небольсин П.И., 1865, с. 22–23.

дар сурате, ки қисми асосии молҳои содиротии Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осиёи Миёна ҳам метавон мушохидаро кард. Қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осиёи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шудан ба Россия таҳти нуфузи иқтисодии давлати Рус қарор гирифта буданд¹⁹³.

Манфиатдории ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро нисбат ба инкишифии муносабатҳои тарафайн омилҳо, на ин ки омилҳои сиёсӣ, дар саъю қӯшишҳои аз нимаи дувуми аспи XIX ба зухур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоман ба зери назорати худ даровардани Осиёи Миёна ва ба ин васила аз истилои Англия – хатарноктарин ҳарифи империяи Россия эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд маҳсус таъқид кард, зоро баъзе муаллифон¹⁹⁴ ҳангоми таҳқики ангезаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ аҳамияти лозимӣ намедиҳанд.

Муносабатҳои самарабахши тиҷоратии аморати Бухоро, давлати хонии Хева ва Ҳӯқанд аз як тараф ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминай фаъолияти ҷиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш равнák мейфтанд. Дар зарфи тамоми нимаи аввали аспи XIX онҳо сафорат ва намояндагиҳои худро мубодилаи карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлати хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамин қабил масъалаҳо ҳамоно мубодилаи мол ва тамоми муаммоҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуданд (алалхусус сафирони аморати Бухоро), қӯшиш мекарданд бочҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осиёи Миёна содир кардани маснуоти мамнӯй, тилло ва танга (ки ҳар вақт қашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзан илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия ҷой диганд ва боисрор дарҳост мекарданд, ки барои дар шаҳрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки факат дар маҳалли маҳсус таъиншуда, ҳариду фурӯш кардани тоҷирони Осиёи Миёна имкон дода шавад.

Ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва бехтар шудани шароити тиҷорати савдогарони рус ҳавасманд буд ва чунин меангашт, ки ба ин васила нуфузи сиёсии худро дар Осиёи Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор мешуданд, вазифаи тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раиҳои дар ин сарзамини мисли ғуломон зиндагиқунандаи Россияро низ мегузошт.

Мавқеи душманонаи давлати хонии Хева муддати чандин соли нимаи аввали аспи XIX Петербургро ба ташвиш меандоҳт. Вай ба мақсади таҳти назорати худ қарор додани тиҷорати Россияву Осиёи Миёна аз мавқеи ҷуғрофии худ истифода бурданӣ мешуд. Ҳони Хева ба роҳи корвон дастаҳои мусаллаҳ фиристода, аз тоҷирон биноҳақ боч меситонд ва дар сурати зътиroz карданашон онҳоро горат менамуд; аксар вақт баъди қонеъ кардани талаби ин дастаҳо низ корвон аз тороч

¹⁹³ Мавъумоти солиённаи нисбатан муфассал доир ба тиҷорати Россияву Осиёи Миёна дар нашрияи Вазорати молия, ки ҳар сол бо унвони «Тиҷорати ҳориҷии давлатӣ дар навъҳои гуногуни он» мебаромад, оварда шудааст. {амчунин бисёр таълифоти пурарзиш низ мавҷуданд: Мейендорф Е.Ф., 1826 (нашри франсавӣ, нашри русӣ—1975); Небольсин П.И., 1835; Ҳанъиков П.И., 1843; 1851; Семёнов А., 1859, Небольсин П.И., 1856, Кушева Е.Н., 1934; Бунаков Е.В., 1941; Рожкова М.К., 1949, 1963, Муҳаммадҷонов А.Р., Невъматов Т., 1957, Аминов А.М., 1959; Михалева Г.А., 1965; Халфин Н.А., 1965, 1974 ва и.

¹⁹⁴ Ниг.: масалан, Рожкова М.К., 1963; {идоятов Г.А., 1969.

эмин намемонд. Файр аз ин, Хева ба бисёр қавму қабилаҳои қазоқ, ки кайҳо тобеи-яти Россияро қабул карда буданд, даъвои хукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушунидҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронони давлатҳои хонӣ барои кофтукови сарватҳои зеризаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникҳои маъданшиносро ҳоҳиш менамуданд. ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т.Бурнашев ҳамроҳи А.Безносиков ба Бухоро омад. Д.Телятников бо ҳамон А.Безносиков ва байдтар Т.Бурнашев ва М.Поспелов ба Тошканд, ки чанд вакт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вакти сафари охирон кофтуковҳои геологӣ (табии, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) анҷом дода, ба ҳокими Тошканд Юнусхоча роҷеъ ба он манбаъҳои табии, ки ў умедворӣ дошт, бা�ъзе мадракҳо пешниҳод карда шуд¹⁹⁵.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро – девонбегӣ Азимҷон Мӯъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва кӯрчибошӣ Мирзо Муҳаммадюсӯф (соли 1816) ба Петербург рафтанд. Миссияи дипломатии А.Ф.Негри (солҳои 1820–1821), ки ба ҳайъати он табиатшинос Э.Эверсман, капитани штаби генерали Е.Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат ташрифи ҷавоӣ овард. ҳарчанд бастани ягон ҳел шартномаи танзимкунандай муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ саъӣ мекард), муяссар нагардид, сафари А.Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шиносо шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи наве аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намояндагони мұхталиф дар байни Россия ва давлати хонии Ҳўканд низ дорои чунин аҳамият буд. Аз он чӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузоштааст, пеш аз ҳама, ба водии Фарғона сафар кардани Ф.Назаров (солҳои 1813–1814) ва Н. Потанинро (солҳои 1829–1830), ки илмро бо маълумоти роҷеъ ба маҳалли номашхур ғанӣ гардонидаанд, бояд хотирнишон намуд. Дар солҳои 1823–1829 сафирони хони Ҳўканд Муҳаммадалихон – Турсунхоча Найзаҳочинов ва Ҳочӣ Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Инкишофи муносибатҳои мутақобилаи тичоративу сиёсии байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо мудохилаи қувваи севум ба мушкилот рӯ ниҳод. Ба қадре, ки империяи Британия мавқеи ҳудро дар хиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеъҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиё бо Бухоро, Хева ё Ҳўканд ҳамхудуд набуданд, вале ҳукумати Лондон саъӣ мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти таҷовузкоронаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойгаҳи тавсеаталабии иқтисодии худ табдил дихад.

Ф.Энгелс таъқид менамояд: «Мавқеи ҷуғрофии Афғонистон ва хислати ба ҳуд хоси мардуми он ба ин мамлакат дар кору бори Осиёи Марказӣ чунон аҳамияти

¹⁹⁵ Доир ба нашри маълумоти ҳангоми ин сафар ҷамъшуда ниг.: «Сибирский Вестник», г. 4, 1818, с. 111–180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», г. 1, СПб, 1851, VI, с. 1–44.

сиёсӣ баҳшидааст, ки ба он баҳои барзиёд додан муҳол аст»¹⁹⁶. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми далери афғон лозим омад, ки баҳри истиқолияти худ зидди асораттарони англisis саҳт мубориза барад. Ҳукумат ва буржуазия Британия ҳамоно дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамлиқавӣ ва ба даст оварданӣ бозорҳои нав буданд. Ба ин ният онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷоссусонро меғиристоданд. Вазифаи ҷоссусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои маҳсуси мулкҳои британӣ ҳиндустон таҳсилдода ва ҳам англisisҳои гоҳо мақоми баланди идоририо ишғолкарда бачо меоварданд. Аксар вақт ин ҷоссусон ба қиёфаи тоҷир, зоир ва сайёҳи кунҷков даромада, амалан ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил соҳтани доираҳои ҳукмрони давлатҳои Осиёи Миёна ба яке инъом ва ба дигаре ваъданӣ кӯмаки ҳарбӣ ё сиёсӣ медоданд ва дар айни замон онҳоро муттасил ба муқобили Россия таҳрик менамуданд.

Дар солҳои 1812–1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусалмонони ҳинду бо роҳбарии Мириззатулло гурӯҳи ҷоссон фиристода шуд. Ин гурӯҳ маълумоти ҳарбии стратегӣ ва тиҷоратӣ ҷамъ мекард ва инҷунин музокироти сиёсӣ ба амал меовард. Дар нимаи аввали солҳои 20-ум фаъолияти миссияи В.Муркрофт ва Ҷ.Требек ба вуқӯй пайваст, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солҳои 30-ум ҷоссуси машҳури британӣ, Александр Борнс ба Осиёи Миёна омада, ба таҳқики аморати Бухоро ва масъалаҳои ҳарбию тиҷоратӣ машғул шуд.

Дар нимаи солҳои 20-ум бисёр молҳои англӣӣ аз хиндустан ба Осиёи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англিসҳои «чанд вакт инҷониб барои барқарор кардани муносабатҳои наздики тичоратӣ сайдунаанд» ба наздикий боз ҷоссусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «карордоде банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои лозимаро ба тарзи барои буҳориён хеле муғид муҳайё созанд»¹⁹⁷.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тиҷорати Россия бо Бухоро, Хева ва Ҳўқанд ба шумор мерафт, дар ҳусуси ба давлати хонӣ бо нархи хеле арzon мол овардани соҳибкорони британӣ ҳабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вактҳои аввал ба дараҷае арzon фурӯхта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибо-нашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он меҳостанд бозори маҳаллиро ба тарафи ҳуд қашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъни дошт, ки таҳди Англия нисбат ба Россия ба худ ранги воқеъ гирифта, ба чои аз ҳама нозуки он – ба муносабатҳои тичоратиаш бо давлатҳои Осиёи Миёна бармехӯрад. Ба ин вачҳ губернатори ҳарбии Оренбург В.Перовский қарор дод, ки ба қалонтарин давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро барои ошно шудан ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони мӯътамади худро фиристонад.

Аз мохи декабри соли 1833 то мохи июня соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амирӣ азимат намуданд. Я. Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур ҳулосаи андаке таскин-диханда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳоӣ ўтартибдодаи В. Дал изҳор мегардид, ки инкишифи тичорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳимме надорад. Дар аморат чизе нест, ки англисхо бихаранд, қашондани оҳан ва маснуоти филизи, ки бухороиён эҳтиёҷ доранд, барои англисхо кори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тичорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои шарқ нисбат ба ҳарифи худ имконоти бештаре дорад. Я. Виткевич гузоришоти ҳудро бо чунин суханон ба поён мерасонад.

¹⁹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14, с. 77.

¹⁹⁷ Игтибос аз Рожкова М.К., 1949, с. 221. Инчүнин ниг.: Жуковский С.В., 1915, с. 109.

над: «Мо, баръакс, метавонистем доираи тичорати худро то худи Мўлтон вусъят дихем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиёи Миёна берун кунем. Роҳи мо наздиктар аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машхуранд ва мо метавонем аз Осиёи Миёна ашёи зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша чои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. Кам кас медонад, ки молҳои мо дар саросари Осиёи Миёна, то худи хиндустан, назар ба молҳои англисӣ арзиши баланд доранд»¹⁹⁸.

Аммо амалдорони олимакоми ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо ҳушхолӣ истиқбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар қишварҳои ҳамсоя муроқибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба таҳти салтанати Кобул шоҳи лӯҳтакмонанд Шуҷоулмулқро нишонда, қисмати муҳимми Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар давраи ҷангӣ якуми Англияву Афғонистон (1838 – 1842) хеле тундutesz гардид. Англисҳо ба Осиёи Миёна на факат ҷосусони зиёдеро мефиристоданд, балки гузаргоҳу роҳҳои ҳудуди ин сарзаминонро ҳаматарафа меомӯҳтанд. Дар байни доираҳои ҳукмрони Британия масъалаи забти маҳалҳои шимоли ҳиндукуш ва «ҳаракати минбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁹⁹ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати қӯшунҳои британий – яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд²⁰⁰.

Дар ин вакт шаҳри ҳирот ба маркази фабъолияти ҷосусии англисҳо табдил ёфт. Ҷосусони британий ба Хева, Бухоро, Ҳӯқанд ва нишемангоҳҳои мардуми кӯчӣ сар медароварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англисҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ба Хева мебошанд. Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стоддарт ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар ҳусуси амалиёти якҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд (Конолли пеш аз ин ба Хева ва Ҳӯқанд рафта буд). Дигар ҷосуси британий Д.Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия қашидан ва ба муқобили Бухоро, ки ба фишори англисҳо эътино надошт, таҳрик кардан меҳост. Аббот ҳамчунин доир ба ҳатти сарҳаддии русҳо маълумот ҷамъ мекард. Оқибат дар сари ин кори ҷосусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англисҳо ба ҷои ин ҷосуси шикастхӯрда Р.Шекспир ном шахси дигареро фиристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард²⁰¹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти қалон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Конолли ҳангоми дар ин мамлакат буданашон ба дарачаи кофӣ назокати дипломатӣ зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насруллои ҳудраъӣ онҳоро аввал ба зиндан андоҳт ва сипас ба қатл расонид (1842).

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти фабъолонаи ҳарифони ҳатарноки ҳуд ба давлати ҳонӣ ҳайъати сафорат фиристод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Ҳочараис муфтӣ ва аз паси ў Эшниёз Мамадниёзов, инчунин сафири Бухоро Муҳимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташрифи ҷавобӣ ба ин қишварҳо сафирони давлати рус П.Никифоров, ки баъдтар ўро Г.Данилевский иваз намуд ва К.Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н.Хаников, табиатшинос А.Леман ва дигарон фиристода шуданд.

Дар солҳои 1841–1842 дипломатҳои рус бо ҳукumatдорони давлатҳои ҳонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сиёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳирان,

¹⁹⁸ Ап. АФ СССР, Ленинград, ф. 56, оп. I, д. 19, в. 30–37.

¹⁹⁹ Rawlinson H., 1875, с. 157/

²⁰⁰ Wolf J., 1846, с. 346–348.

²⁰¹ Дар ин бора ниг.: Халфин Н.А., 1958.

ҳама кор мувофики дилхоҳи онҳо анҷом мёфт. Ҳони Ҳева Раҳимқул, ки пас аз фавти падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябрин соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои мӯҳр гузоштан ба «ӯҳдадоринома»-и пешниҳодкардаи Данилевский ризоият дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дӯстиро бо Россия пос хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; боҷи молҳои тичоратии Россия аз 5 фоизи арзиши воқеии онҳо болотар наҳоҳад шуд, корвонҳои «транзит» бошанд, тамоман аз боҷ озод хоҳанд буд.

Хукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин ҳусуматҳои пешинаро тамоман «ба дасти фаромӯши супурд», ба амният ва ҳимояи тоҷирони Ҳева замонат дода, барояшон ҳама гуна имтиёзотеро, ки «тоҷирони дигар мамолики Осиё» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд²⁰².

Ҳабарҳое, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навакак дар лашкаркашии навбатии ҳуд ба Ҳӯқанд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ӯҳдадоринома» мушобех сар қашид, вале умуман К.Бутенев ва ҳамроҳони ўро бо камоли меҳмоннавозӣ пазирӣ карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ ташриф баранд. Вай ҳамчунин изҳор намуд, ки сафорати ҳудро дар Петербург бо тамоми ваколати лозима омода хоҳад соҳт.

Бо вучуди ин, хукумати Россия ҳеле дилсард ва навмед гардид. Ин на факат аз он сабаб буд, ки намояндаи дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло - Ҳудоёрбек Қиличалий Гинаков ҳамагӣ факат унвони қаравулбегӣ (унвони нисбатан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва намехост қоидаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят кунад. Бинобар ин дере нагузашта ў маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

Хукуматдорони подшоҳии рус ба чунин ҳулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷатии ягон мувофиқат бо ҳукмронони давлатҳои ҳонӣ фоидае надорад. Дар мукотибайи амалдорони олимакоми Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳукмронони мустабидди шарқ «аз тартиботи маъмулӣ бехабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тарики лозими сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азме надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вакте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардории Н.Игнатев ба Ҳева (ва сипас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизояти ҷаҳони Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англisis ва ҳукумати вайро тарафдорикунандай империяи Британия аз нақшҳои пойдор намудани ҳукмронии иқтисодию сиёсии ҳуд дар Осиёи Миёна тамоман даст накашида буд. Баръакс, дар солҳои 40-ум экспансияи тичоратии соҳибкорони англisis дар давлатҳои Осиёи Миёна ҳеле тақвият ёфта, ба фурӯши молҳои Россия душвориҳои ҷиддӣ ба миён овард.

Масалан, П.И.Неболсин пас аз сӯҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қаҳди тамоман қасод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва ҳусусан дар соли 1842 ба Бухоро ҷунон ба миқдори зиёд маснуоти ҳудро оварда, онҳоро бо ҷунон нарҳи арzon (чи навъе ки мегӯянд, ҳатто бар зиёни ҳуд) ба фурӯш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтода, дигар ба читу ҷалвору мөхути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда,

²⁰² Ар. внеш. полит. России, саридораи архиви Санкт Петербург, П-10, д. 1841-2: инчунин ниг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошканд, с. 106–107.

пас аз як-ду сол нархи молҳои худро яқбора беш аз ду баробар боло бардоштанд»²⁰³.

Капиталистони Лондон, Ливерпул, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усулҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна, хусусан вакте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846–1849) ишғол карда, ба ҳудуди шимолии хиндустан баромад, пайғирона ба роҳ андохта шуданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс «ҳамлаи тичорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дувуми солҳои чилуми асри XIX маҳсус таъкид кардаанд. Ф.Энгелс хотирнишон менамояд: «Метавон бо чуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тичорати Англия бо Осиёи Дарунӣ такрибан ба сифр баробар буд. Акнун кор ранги дигар гирифтааст. Зарурати ҷиддии муттасил вусъат додани тичорат – ин Fatfim (қисматест), ки мисли рӯйе Англияни имрӯзаро таъкиб мекунад... ин зарурати ногузир тичорати Англияро водор месозад, ки дар як вақт аз ду тараф ба Осиёи Дарунӣ ҳамла оварад: аз тарафи ҳинд ва аз тарафи баҳри Сиёҳ, ҳарчанд ки мо дар бораи ҳаҷми содироти русҳо ба ин қитъаи олам мълумоти хеле кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоши содироти англисҳо метавонем ба ҳулосае оем, ки эҳтимол тичорати русҳо дар он ҷо хеле кам гардида бошад»²⁰⁴.

Ф.Энгелс саҳв накарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои ҳонӣ хеле тазӣик намуд. Департаменти тичорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осиёи Миёна, ки сабабгори он «ба бозори Бухоро бештар қашонда шудани молҳои нисбатан арzontari Ост-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин департамент барои соли 1847 ҷунин суханон зикр шудаанд: «Созгории молҳои англisiy бо бозорҳои Бухоро ва Хева ба фурӯши фоиданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»²⁰⁵.

Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармояи худро дареф надошта... ба Осиёи Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳо молҳои англisisiro бисёр вомехӯrem»²⁰⁶. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтаи Россия ҳамин гуна ташвишҳо иброз гардидаанд. Экспансияи тичоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдомоти ҷиддии сиёсии вай дар ин роҳ тавъам буд.

Дар солҳои 50-ум ин ҳавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликаҳоҳони британий дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осиёи Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебурданд. Доираҳои ҳукмрони Туркия низ дар замири дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осиёи Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мепарвариданд. ҳанӯз дар соли 1851 намояндагони Туркия ба мақсади соҳтани истеҳкомоти туркҳо дар давлати ҳонии Хева доҳили музокирот шуданд, ки зимнан соҳтани истеҳкомоти англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷоссусии Англия ва Туркия аалалхусус, ба муносибати ҷанги Крим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони маҳфии Туркия он вақтҳо баёни султони туркро, ки давлатҳои Осиёи Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир намешуданд.

²⁰³ Небольсин П.И., 1865, с. 216.

²⁰⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 12–13.

²⁰⁵ Рожкова М.К., 1949, с. 311.

²⁰⁶ {амон асар, с. 314.

Англия ва Туркия иғвододаи вай борҳо саъю кӯшиш намуданд, ки шиори «ғазовоти» иттиҳоди се давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хева ва Хўқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ба замми ин, ҳавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунанд.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба макруҳ хила ба вучуд овардани чунин иттиҳод мусассар нагардид. Англия одатан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони маҳфии Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дӯстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикнишини таҳти сарпастии амири Бухоро қароргирифтай он сӯи дарёи Аму кӯмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи чунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбеконе, ки аз қадим дар соҳили чапи дарёи Аму (ноҳияҳои шимолии Афғонистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будаи худ чудо шуда монданд.

Инро ҳам қайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон хаёли мудоҳилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониро тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 ҳангоми дар парламенти Англия мухокима шудани масъалаи вусъат додани экспансияи тичоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намояндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омиљ «имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»²⁰⁷.

Вале мустамлиқадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваффақ шуда натавонистанд.

Тадқиқи илмии давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукumatдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намояндагиҳои дипломатии худ дар Бухоро, Хева ва Хўқанд қонеъ нагардид ба буданд. Кӯшишҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ баркарор кардани нуғузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз чунин мавқеи маҳдуд ва маҳсус наздик шавем. Ҳатто агарчи сафари дипломатҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузоштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пеши мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намояндагиҳо, тоҷирон ва сиёҳони чудогонаи рус ба Осиёи Миёна аз дигар ҷиҳат аҳамияти хеле қалон дошт. Аксари қасоне, ки ба ин тарафҳо сафар мекарданд, одамони фозил ва до нишманд буданд ва баъзеи онҳо забонҳои шарқро медонистанд²⁰⁸. Дар байни онҳо мутахассисони дарачаи аввали география ва геология, геодезия ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пуртакриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводу иттилооти гуногуне, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданد, гули сарисабади илму фанни ва

²⁰⁷ Муфассалан ниг.: (илова бар асарҳои дар боло иғтибосшуда): Терентьев М.А., 1875; Грулёв М., 1909; Кастельская З.Д., 1934; Попов А.Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е.Л., 1950; Халфин Н.А., 1959, 1965, 1974; Мухаммадҷонов А.Р., Несъматов Т., 1957 ва и.

²⁰⁸ Беҳтарин шарҳи иҷмомии саёҳат ва экспедицияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715–1886 таълифоти зерин аст: Жуковский С.В., 1915; Маслова О.В., 1955, 1956, 1962, 1971.

таний, аз он чумла шарқшиносон ва чуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус иштирок менамуданд.

Инак, мӯъчидае ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (тӯқка *incognita*) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли чуғрофидони машхури рус И.В.Мушкетов, экспедицияҳои нимаи аввали асри XIX дар тадқики чуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти калонеро молик мебошанд: «...Онҳо материалҳои комилан илмӣ медиҳанд, ки ҳочат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои каму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати асосии ин тадқиқот иборат аз он аст, ки онҳо моро бо хусусиятҳои табииву таърихии ҳавзаи Туркистан шинос менамояд»²⁰⁹.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба ҳалқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мураттаб набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шурӯъ гардида буд. Аз мадракҳои дар нашрияҳои муҳталиф ва каммашхур пароканда ва ё дар ҷузъонҳои архив нигоҳ дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти моддӣ ва баъзе ҷиҳатҳои маданияти маънавии ҳалқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ӯзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ва қарақалпокҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Ағфус, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар тадқиқоти этнографии муосир хеле кам ё ҳатто тамоман истифода нашудаанд.

Омӯзиши забони ҳалқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба тадқики илмии ин забонҳо низ ибтидо гузошта шуд. Дар қисмати забони тоҷикӣ чунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В.В.Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои чудогонаи санъати меъмории Осиёи Миёна бисёр зикр шуда ва ё муҳтасаран тасвир ёфта, лавҳаи баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, инчунин тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабил навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти пурарзиш барои таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна ба даст овард.

Кариб ҳар як сайёҳ вазъу тартиби идории давлатҳои ҳониро каму беш батағсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаётӣ иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асари Н.В.Хаников «Тавсифи давлати ҳонии Бухоро» (1843) аз беҳтарин таълифотест, ки дар ин мавзӯъ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н.В.Хаников ба Осиёи Миёна сафар кард, синни ў ҳанӯз ба 22 нарасида буд. Ў баъди ҳатми литсеей Сарскоселск аз тариқи ҳудомӯй шарқшинос гардид. Истъододи фитрӣ, кунҷковӣ ва мушоҳидкорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд, асаре таълиф намояд, ки бо хусусиятҳои барозандо ҳуд – тасвири ҳамаҷониба ва амиқи аморати Бухоро – қасро то кунун ба ваҷд меорад.

Дар китоби Н.В.Хаников ва асарҳои дигар муаллифон доир ба таърихи маҳалҳо, шаҳрҳо ва давлатҳои чудогонаи Осиёи Миёна мадракҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамин дастнависи асарҳои гуногуни таъриҳӣ ва адабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ӯзбекӣ таълифёфттаро низ бо ҳуд мебурданд, ки баъдтар ҷонде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интихобан (матни аслӣ, тарҷумаи фаронсавӣ) бо шарҳи О.И.Сенковский ба табъ расонида шуд. Ба

²⁰⁹ Мушкетов И.В., 1915, с. 126. Барои тафсили муваффагиятҳои нагшабардории Осиёи Миёна –ниг.: Федчина В.Н., 1967, е. 78–103.

қавли В.В.Бартолд, ин асар дар нашри яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои европоиён муддати дарозе ҳамчун ягона манбаи таҳқики аморати Бухоро хизмат намуд²¹⁰. Дар соли 1834 академик Х.Д.Френ барои кӯмаки сайёхони рус феҳристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба чустучӯи дастнависи аслӣ ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меомад», интишор дод. Ин феҳрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъоварии дастнависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Доnihшманди ҷавон Н.В.Хаников низ аз Бухоро дастнависҳои зиёдера пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайъати намояндагии дипломатии Н.П.Игнатиев шарқшиноси машҳури рус П.И.Лерх ба Ҳева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастнависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вакт сиккаҳои гуногуни зарби Осиёи Миёна низ бурда мешуданд.

Тадқики таърих ва маданияти Осиёи Миёна яке аз муҳимтарин равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намояндаи маъруфи ин равия ақадемик Х.Д.Френ мадракҳои пурарзиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шаҷараи туркон ва муғулон»-ро ба табъ расонид. И.Н.Березин «Шайбонинома» ва Н.И.Илминский «Бобурнома»-ро чоп карданд. В.В.Григорьев, В.В.Веляминов-Зернов, Я.В.Хаников бисёр манбаъҳои пурбаҳои русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна бо шарҳу тафсирӣ худ интишор намуданд. В.В.Веляминов-Зернов, В.В.Григорьев, В.Г.Тизенгаузен ва дигарон муддати зиёде ба таҳқики сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавассути асарҳои ин олимон нахустин бор тарҳи давраҳои ҷудогонаи таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пешӣ назар ҷилвагар гардид. Н.Я.Бичурин (Иакинф) дар омӯзиши таърихи бостони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое гузошт. Ҳулласи қалом, дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX як зумра доnihшмандони рус дар соҳаи таҳқики таърихи Осиёи Миёна корҳои пурсамаре анҷом доданд²¹¹. Тоҷикон, ӯзбекон, қирғизҳо, туркмандҳо ҳамеша ин олимони забардасти русро, ки на факат дар гузоштани асоси тадқики илмии Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дӯстии ҳалқҳои Осиёи Миёна ва ҳалқи рус иқдомоти шоистае кардаанд, бо ҳисси эҳтиром ва сипосгузорӣ ёд мекунанд.

* * *

Даврае, ки мо мавриди тадқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин давраҳои таърихи ҳалқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин давра байни давлатҳои муҳталиф тақсим шудани ҳалқи тоҷик анҷом мейбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон, ки аслан дар хоки Афғонистони кунунӣ иқомат доштанд, ба таври сунъӣ аз тоҷикони сокини Осиёи Миёна чудо карда шуданд²¹². Аксарияти тоҷико-

²¹⁰ Бартольд В.В., 1977, с. 430.

²¹¹ {анӯз асари мукаммале, ки саҳми дар таҳиги Осиёи Миёна гузоштаи илми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ҷузъиёташ нишон медода бошад, ба вучуд наомадааст: Баёни муҳтасараи нисбатан боэътибор – Бартольд В.В., 1925; Крачковский И.Ю., 1958.

²¹² Мо дар боло роҷеъ ба кӯшишҳои амирони Афғонистон барои истило намудани заминҳои соҳили чапи дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна тааллуг доштанд, сухан ронда будем. Амалиёти ҷиддии ишиолгарии феодалони афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба сифати музофоти Туркистони Афғон ба ҳайъати давлати Афғонистон ҳамроҳ карда шуданд, шурӯй гардид. Бо вучуди мутовимати далеронаи тоҷикон ва ӯзбекон ҳукумати Афғонистон аз он сабаб ба ин истило мӯваффаг шуд, ки дар ин ҷо парокандагии феодалӣ ҳукмдармо буд, ҳокимони маҳаллӣ бо ҳам ху-

ни Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳўқанд, дар водии Фарғона, воҳаи Бухоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили қўҳистонии сарзамини Тоҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Вахон, Шугнон ва ғ.), миқдори ками онҳо дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии казоқ (Авлиёато, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон – дар давлати ҳочагони Қошғар (Қошғар, Ҳутан ва ғ.) сукунат доштанд. Дар шимоли ҳиндустон ва Ҳурросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои тоҷикнишин мавҷуд буданд.

ҳамин тарика, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳое, ки тоҷикон ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна маскун буданд, ба ҳар мамлакат ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бӯхрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Миёна шароити иҷтимоӣ боз ҳам бадтар шуд.²¹³ Дар миёна ва ҷоряки севуми асри XVIII бӯхрон ба нуқтаи баланди ҳуд расид. ҳарчанд баъзе тадбирҳои марказиятиҳоӣ ва як андоза беҳтар кардани вазъи обёйӣ, ки дар ибтидо ва нимаи аввали асри XIX дар се давлат – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳўқанд ва Хева ба амал омад, қадре зуҳороти шадиди ин бӯхронро фурӯ нишонда бошад ҳам, онро тамоман аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи ниҳоят зиёди дар байни оммаи забун ва гумроҳ пайдоардаи рӯҳониёни ислом, ҳусусан шайхони дарвешӣ ба завол ёфтани ва пӯсидани низоми феодалий мусоидат мекард. Чунон ки И.С.Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст: «..вазъи фавқулоддаи саҳти ҳочагӣ ва маданий ва ҳоли табоҳи оммаи заҳматкаш дар миёнаи асри XIX на фақат зуҳури аз қаър заволёбии муддати асрҳо дар Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зуҳури ба ҳуд хоси зиддиятҳои байни қувваҳои истеҳсолкунандаи бо вучуди ҳар гуна душвориҳо пешрафта ва муносибатҳои истеҳсолии ишқелзанандаи давраи таназзули феодализм аст, ки ба ҳаробшавии қувваҳои истеҳсолкунанда оварда мерасонид»²¹⁴.

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷаи бӯхрони саҳти иҷтимоӣ ва ҳочагӣ ақиб рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Дар асри XIX ба чунбуҷӯш даромадани тамоми соҳаҳои иқтисодииёт мушоҳида мешавад, ки дар ин бо-бат робитаҳои иқтисодии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозидаанд. Дараҷаи баланди тараққиёти қасбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳо, инчунин равнаки тичорат нишон медиҳад, ки дар системаи форматсияи феодалии Осиёи Миёнаи асри XIX истеҳсоли мол ва гардиши пул мавқеи қалонеро ишғол менамуд²¹⁵. Дар айни замон қисми асосии аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯчӣ ва муқимии деҳот ҳамоно дар шароити ҳочагии соғнатуралӣ ва ё нимнатуралӣ зиндагӣ мекард. Тамоми системаи истеҳсолот ва муносибатҳои иҷтимоӣ асосан феодалий буд. Баъзе падидаҳои муносибати буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит ягон қадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷеъ ба комёбииҳои соҳаи истеҳсолот ва тичорат сухан ронда шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф.Энгелс, ки комилан ба Осиёи Миёна ҳам татбиқшавандა аст: «ҳамаи ин муваффақиятҳои истеҳсолоту муомилот, дар воқеъ, аз рӯи мағҳуми имрӯза ха-

сумат варзида, ҷангу парҳош мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳо пештар тобеи он буданд, ҳуд дар натиҷаи низоъҳои феодалий заиф гардида, ба ин мулкҳо кӯмаки чиддии ҳарбӣ расонида наметавонист.

²¹³ Брагинский И.С., Раҷабов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 23–26.

²¹⁴ Брагинский И.С., 1955, с. 434.

²¹⁵ Ин бар хилофи ағида баъзе муаллифон (масалан, ниг.: Нельматов Н.Н., 1959, с. 71–73) ба қалонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна, мисли Бухоро низ комилан тааллуг дорад.

рактери хеле маҳдуд доштанд. Истехсолот дар ҳамон шакли қарахти сирф устохонаи хунармандӣ бокӣ монда, бинобарин, худаш ҳам ҳусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тичорат низ маҳдуд буданд²¹⁶. Масалан, дар Осиёи Миёна тамоюли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зуҳур меояд, vale ин ҳам ба куллӣ сурат намеёбад.

В.И.Ленин хотирнишон карда буд: «Факат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжествоҳо ҳақикатан ба сурати вοкей дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилаи молӣ ҳам оҳиста-оҳиста меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин протсесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои миллӣ танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»²¹⁷.

Дар миёнаҳои асри XIX ин протсесс дар Осиёи Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дурттар нарафт. Дар чунин шароите, ки ҳочагии натуралий бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодию сиёсӣ ҳукмфармой мекард, ба вуҷуд омадани бозори умумӣ дар Осиёи Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодалий нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф.Энгелс тавсиф намуд: «Вале дар ҳама ҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, миқдори чунин унсурони аҳолӣ, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои бемаъни пайдарпай, бас кардани низоъу нифоқи байни феодалон ва ҷангҳои муттасили доҳилӣ, ки ҳатто дар мавридиҳои ба мамлакат ворид шудани душмани аҷнабӣ ҳам қатъ намегардид, хотима ёфтани ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардаи ҳаробиовариҳои доимӣ ва комилан бемақсадро талаб меманданд, зиёдтар мешуд»²¹⁸.

5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАҶНАВӢ

Нооромиҳои замона ва ҷангҳои феодалий, зулму ситами бераҳмонава ҳаробиҳои мамлакат тараққиёти маданиятиро бозмедоштанд. Албатта, даҳои оғари-нандагии ҳалқҳои Осиёи Миёна поён намеёфт, vale он дар даврае, ки ҷамъият ба вазъияти таназзули иқтисодӣ ва то ҳадди охир фишор овардану инкор кардани шаҳсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиндагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, комилан ба зуҳур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дараҷаи тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна алалхусус дар бобати соҳтмони биноҳои бошукуҳ дар давраи мавриди тадқик назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биное соҳта намешуд. ҳатто дар лаҳзаҳое, ки аз охирҳои аср кори соҳтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамоно дар савияи нисбатан паст ҷараён меёфт»²¹⁹. Баъзе оғардаҳои меъмории барчаста, аз қабили бинои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки

²¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 407.

²¹⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ч. 1, с. 163–164.

²¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 409.

²¹⁹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 376.

бештар бо номи Чорманор машхур аст ва силсилаи иморати халифа Худойдод, бо вучуди камхарчии сохтмон ва соддагии сабки меъморӣ, аз он ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табииати маҳалли воқеъгаштаи худ мувофиқати комил пайдо кардааст, дикқати хар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Самарқанд якчанд биноҳои қалон сохта ва ё сохтмони нимкорамондаи иморатҳои кӯҳна анҷом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дувуми асри XIX дар таҳқурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, сипас борҳо таъмир ва такмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳое, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои ҳонии Хева бо вусъати тамом сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморию таъриҳӣ гуногуранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, корвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаву масҷидҳо, мақбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Ҷунончи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи ҳавлии Кӯҳнаарқ (Хева) соҳташуда айвоне дорад, ки бо зарофати сутунҳояш аз тамоми айвонҳои Осиёи Миёна зеботар мебошад. Қасри дуошёнаи Тошҳавлӣ (1832–1841) яксаду шасту се ҳона, се ҳавлии қалон ва панҷ ҳавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле қалон ва муракқаб бо як маҳорати фавқулодда тартиб ва танзим ёфтааст.

Дар ҳонии Ҳӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногуни ин мамлакат бисёр иморатҳои мӯҳташам: қасрҳо, корвонсаройҳо, ҳамомҳо, қальҷаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри ҳони ҳозира бинои дуошёнаи ҳиштӣ ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғхову иморатҳои ба он тааллуқдоста ва деворҳои баланди гилий ихота гардидааст». Дар нимаи дувуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнамуд» (таъбири А.П.Федченко)²²⁰ сохта мешавад, ки корҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870-1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектоники рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо кошинҳои гуногуранг зинат ёфта, дар ороиши он қандакории гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди ороишоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мӯҳташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андичон, Чуст, Конибодом, Намангон, Ўротеппа, Риштон хуб маҳорат нишон додаанд. Мақбараи Модарихон ва Даҳмаи Шоҳон (Ҳӯқанд) тақлидкорона сохта шудаанд, рӯйкаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб риоя нашудааст. Масҷиди Ҳонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлики 1 дар Ҳӯқанд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Мақбараи Ҳочамини Қабрии Намангон (нимаи дувуми асри XVIII) дар санъати меъмории асрҳои XVIII–XIX-и на факат Ҳӯқанд, балки тамоми Осиёи Миёна мақоми хосае дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанаи меъмории классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъморӣ ва ороишоти мучаллал ин обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Ҳучанд, Ўротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Ҳучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои меъморӣ ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Ҳучанд факат чандтои онҳо аз ҷиҳати меъморӣ мавриди таваҷҷӯҳ мебошанд. Аз ёдгориҳои меъмории Ўротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо бокӣ намондааст, қобили қайд аст. Намои кошинкории он бо

²²⁰ Федченко А. П., 1875, с. 44.

суратҳои дар пештоқи иморат қашидашудаи ҳайвоноти асп ё палангмонанди ба муқобили яқдигар ҳаракатқунанда зеби маҳсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошёна буда, 49 ҳуҷра дошт, дар ду гӯшай рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз соҳтмонҳои калони онвақтаи Ўротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллокории пойгاهи қароргоҳи ҳоким дар болои Мугтеппа, ҳаммом ва корвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони ҳисор, Мадрасаи Нав, мадрасаи Миролим-доддоҳои Панҷакент соҳта шудаанд. Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои меъморӣ ба чунин ҳулосае меорад, ки дар соҳтмонҳои бошукуҳи онвақта савияи техникий ва меъморию бадей хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навъҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна комилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино-манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота карда мешуд. Ба такозои иқлими дар ҳар манзилгоҳ сахни ҳавлӣ аҳамияти калоне дошт, зеро сокинони он аксари рӯзҳои солро дар зери сояи дараҳтон ва гирди ҳавзи рӯи ҳавлӣ мегузаронданд. Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун ҳонаҳои зист, саисхона ва ғ. ҷой мегирифтанд. Гоҳо ҳавлии маҳсуси ҳочагӣ ва қитъаи боғ ҳам чудо карда мешуд. Ҳамчунин дарвозаҳона бо дари қандакоришуда низ ба қисми таркибии манзилгоҳ дохил мегардид. Аксаран дар пеши ҳонаҳо айвон месоҳтанд. Биноҳо на факат якошёна, балки дуошёна ва гоҳо сеошёна ҳам буданд.

Дар бинокориҳои дехот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилий иҳота гардида, работ ва ё қўргон аксар вакт зеварбанӣ карда мешуд. Бехтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд бокӣ мондаанд²²¹. Ҳонау айвонҳо чунон соҳта мешуданд, ки қасро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Ҳонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои ҳона хизмат мекард. Дар даруни ҳона барои ҳӯрокпазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалий мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии соҳтмон тамоми навъҳои ҳунари амалии мардум, аз қабили қандакории чӯб, гаҷкорӣ, нақшу нигор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози ҳона ҳамоҳангии том пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Ҳучанд Камол Ҷалилов ва ҳайдар ном бои Ўротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақиқир, баъзан дар заминкану таҳҳонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мӯҳташам ва он ҳама осори ҳунари амалий, ки дар боло зикр гардида, бо ранчи дасти онҳо ва бародарони ҳамқисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеъре, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона баҳшида шудааст, гуфта мешавад, ки ў ҳам тарҳандоз, ҳам меъмор, ҳам наччор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъморӣ, алалхусус А.К.Писарчик, В.Л.Воронина, Л.И.Ремпел ва П.Ш.Зоҳидов мактаби меъмории Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навъҳои маҳаллиаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман

²²¹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

фарқунандаи тоҷикони кӯҳистонро мавриди тадқики ҳамаҷониба ва хеле дақиқ қарор додаанд²²².

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нағиси хунарӣ оғаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсии кандакорону ҳаккокон, боғандагону дӯзандагон, кулолон ва соири хунармандони забардаст аз он башорат медиҳанд, ки санъат ва ҳунари ҳалқ дар ин давра ҳам мавҷудияти ҳудро давом дода, комёбихои муҳимро ноил гардидааст. Тағриқаи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзил мушоҳидаро гардида, ба маданияти моддӣ низ нақши хеле равшани ҳудро гузоштааст.

ҳаёти илмӣ ва адабӣ

Дар шароите, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле ақиб монда, нуғуз ва эътибори рӯхониёни иртиҷоии ислом беҳад пурӯзвват мегардида, дар бораи тараккиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҳарф задан ҳам набуд. Дар ин давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вучуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмии замонҳои гузашта низ қарип тамоман ба дараҷаи нестӣ расид.

Ҳусусан замони ҳукмронии амир Шоҳмурод ва ворисони ў дар ин бобат тиатарин давраҳост. Дар ин вакт факат омӯхтани илми фикҳ, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривоҷ ёфт. Ба ин сабаб муддати таҳсили мадрасаҳо ҳуҷӯзат дароз шуда, боиси аз донишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъодтарин фарзандони ҳалқ гардида.

Омӯхтани адабиёти бадей, илмӣ баён, ҳаттотӣ, риёзиёт, ҳайъат дар программаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд. Ҳостгорон метавонистанд бо ин соҳаҳо ба тариқӣ ҳудомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳамияти аввалияи ҳудро дар дастгоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар корҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад.²²³ Вале дар мадрасаҳо қарип тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ факат барои шарҳ ва тарҷумаи бъазе дарсҳо хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои ҳаттии оид ба адабиёти асри XVIII-ро дар даст надорем. Мувоғики девонҳои ҷудогонаи то замони мо расидаи шоирони он давр, адабиёти Мовароуннаҳр дар аҳди зикршуда ба таназзули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII – ибтидои асри XIX алалхусус, дар Ҳӯқанд ҳаёти адабӣ дубора ба ҷӯшу ҳурӯш медарояд. Шоирони зуллisonайн (амир Умархон, Макнун, Гулханӣ ва дигарон) ба вучуд меоянд, ки асарҳояшонро ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо мекарданд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта хеле заиф гардида, таъсири та-

²²² Дар асарҳои ҷамъбасткунандаи Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1958– 1965; Ремпель Л.И., 1961, Сухарева О.А., 1958; 1962; 1966; инчунин дар таълифоти дигар этнографҳо мадракҳои хеле муҳим ва ҷолиби диграт оварда шудаанд. Дар ин бобат дигар асарҳои тадѓиготии маҳсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: Денике Б.П., 1928, Лавров В.А., 1964 Ремпель Л.И., 1936; 1937; 1960; 1969; Писарчик А.К., 1937; 1954; 1956; 1970; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958, Полупанов С., 1937, Кисляков Н.А., 1939; Ууломов Я.У., 1941, Бачинский Н.М., 1947; Веймарн В.В., 1948, Воронина В. Л., 1949; 1951 а; 1951 б; 1953; 1956; 1959 а; Бретаницкий Л.С., 1950; Абдурасулов Р.Р., 1960; Ноткин И.И., 1961; Зоҳидов П.Ш., 1965; 1969; Муҳторов А., 1965; Рӯзиев М., 1967 ва и. Мо имкон надорем дар сари натиҷаҳои ин тадѓиготҳо ғадре бошад ҳам, муфассалтар тавагтуф намоем.

²²³ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро ҳондани асарҳои шоири бузурги ўзбек Навой расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ҳамдигар ошнӣ пайдо кардани ду ҳалги бародар – тоҷикону ўзбекон аҳамияти калоне дошт.

саввуфи ғайрифаъол қувват мегирад. Дар миёнаи аспи XVIII чараёни тозае ба зуҳур меояд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик бо номи бедилизм машхур аст. Намояндағони ин чараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ўвуқуфи комил пайдо намекардан.

Шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодири Бедил (1644–1721) яке аз оҳирин намояндағони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асримиёнагии хиндустон ба шумор меравад. Ў дар сарзамини ҳинд ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомезро, ки бар ҳилоғи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди нифоқ ва адовати мазҳабии байни ҳиндуён ва мусулмонон сар бардоштааст. Ў ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зери таъбирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки маҳсус навишта шудаанд. Ғояҳои ин шоир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осиёи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон та-рафдорони худро пайдо намуд. Лекин, мутаассифона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеи ўро дар шакл тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии вай аҳамият надодаанд. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти мадании Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки аксарон ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диккати пайравони ўро ба худ қашидаанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон (дар Ҳӯқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Ҳучанд ва соири шаҳрҳо нашъунамо ёфтаанд, метавон мушоҳида кард²²⁴.

Бо вучуди ин, чараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони кӯҳнапараст намояндағони пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил одамоне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар аспи XIX ва ибтидои аспи XX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии ҳалқ наздиктар намуда, ғояҳои нисбат ба он замон мутараққиро таблиғ мекарданд. Накибони Тұграл, Асирии Ҳучандй ва Ҷавҳарии Истаравшанй аз зумраи чунин шоирон маҳсуб мейғтанд.

Умуман, равияни демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷодиёти ў оҳангҳои озодфикрӣ ва танқиди зулму истибоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намояндаи ҳамин равия мебошад. Тамоюли танқиди соҳти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухорӣ аз қабили Ирсии ҳисорӣ, Ҳичлати Бухорӣ, Раҳими Самарқандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Ҳӯқанд мисли Гулханӣ, Мұчрим, Кошиф, Маъдан, ҳозиқ ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷодиашон аз дигар мусирони худ тафовут доштанд. Шоира Дишод, ки монанди бисёр адабони он замон асархояшро ба ду забон – тоҷикӣ ва ўзбекӣ оғаридааст, нисбат ба ҷабру ситам ва бедодгариҳои ҳокимони феодалӣ ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътиroz баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои оид ба таъриҳ асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як идда сарчашмаҳои таъриҳӣ ҳам ба вучуд омаданд, ки дар масъалаи омӯхтани ҳаёти асрҳои XVIII–XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммадвафои Карминагӣ «Тұхфаи хонӣ» ё худ «Гаърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721–1767 рўйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад

²²⁴ Айнӣ С., 1954; Айнӣ Х.С., 1956; Бедил, 1955.

Яъқуб «Гулшану-л-мулук» мебошад, ки дар солҳои сивуми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии манғитҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф медиҳад. Таърихи хонҳои Хўқанд дар «Мунтахабу-т-таворих» ном асари Муҳаммад ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Норбӯта (такрибан с. 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро накл менамояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Аттор «Чаҳоннамо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд баҳшида шудааст. Илова бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўқанд асарҳои дигар, аз қабили «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Маҳдуми Дониш «Таъриҳ-ҷаи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло ҳамулӣ (охири асри XVIII нимаи аввали асри XIX) қобили қайд мебошад.

Фасли шашум

**ТОЧИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҳАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТИЙ
ДАР ИН САРЗАМИН**

www.ansor.info

Боби якум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҳАМРОҳ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1.ОФОЗИ БА РОССИЯ ҳАМРОҳ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тичоратию сиёсии Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъӣ менамуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Осиёи Миёна мустаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Ҳӯқанд пойдор гардонад. Дар оҳирин солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX қӯшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тичорат ва дасисаҳои сиёсии он Петербургро ба ташвиш андохта, дар вай ҳавғи ҷиддии аз даст рафтани бозори осиёи миёнагии молҳои рус ва дар ҳудуди ҷанубии Россия устувор гардидани мавқеи ҳарифони ҳатарнокро ба вуҷуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осиён Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукмронии худ дар он сарзамин иқдомоти ҳарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 қӯшуну ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид. Дар ин ҷо бо унвони Раим истехкоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи Қальъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истехком ва дигар қальъаҳои соҳили баҳри Арал барои он соҳта шуда буданд, ки ҳаракати бемонеаи корвонҳои тичоратӣ ба дарунтарии Осиёи Миёна таъмин гардад. Дар ҳуди ҳамин вақт дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибир ба Осиёи Миёна ҳаракат мекард, ба ҳафтруҷ расид. Ба ин тарика, қувваҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ аэду тараф – аз Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлокии аз қазоқҳо ва кирғизҳо қашидагирифтай давлати хонии Ҳӯқанд наздик шуданд.

Ишғоли қальъаи Оқмачити Ҳӯқанд (истехкоми Перовский, Қизил Ӯрдаи ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастаи ҷангварони рус таҳти фармондехии генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский ба вуқӯй пайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи қӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ марҳалаи муҳиммӣ гардид. ҳамон сол аввалин роҳи обии Россия ба Осиёи Миёна кушода шуд ва қишиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти сарғаҳи дарёҳои Сир ва Аму шурӯй намуданд. Пас аз ин қад-қади соҳилҳои дарёи Сир як қатор нуқтаҳои муқовимат соҳта, ҳатти истехкомоти Сирдарё ба вуҷуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осиёи Миёна ҳатти истехкомоти Сибир ба он мутобиқат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазоқҳо ва қароқалпоқҳо, ки дучори зулму тааддии давлатҳои Ҳӯқанд ва Хева гардида буданд, ба қӯшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаъолона кӯмак мерасониданд.

Петербург дар баробари ба амал овардани иқдомоти ҳарбӣ саъю қӯшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «күшодани» роҳи васеи ба Хева ва Бухоро доҳил шудани молҳои рус низ идома медод. Баъди тамом шудани ҷангӣ Крим, ки як муддат диққати доираҳои ҳукмрони империяи Россияро аз Осиёи

Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хонии Хева бо сардории полковник Н.П.Игнатев намояндагии дипломатӣ фиристода шуд. Гуфтушуниди ин намояндагӣ дар давлати хонии Хева ягон натиҷае надод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатев мұяссар шуд, ки баъзе мұваффакиятқо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Ҳўқанд ҹанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус ҳайъати сафоратро ба ҳүшір пазирифт ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайянे вайда дод. Лекин амалӣ намудани мувофиқати хосилшуда ниҳоят дараҷа душвор гардид. Ҳуди Игнатев ҳам фахмид, ки ҳукуматҳои хонӣ (қабл аз ҳама, ҳукумати Хева) ба мушоҳидаҳои пешина аҳамияте намедиҳанд: дар Хева ҳатто матни қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ ташриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский баста шуда буд, ёфта натавонистанд...

Империяи Россия ба ҳулосае омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҳуд дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба кор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараккиардаи аврупой заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пешӣ назари доираҳои ҳукмрон ва соҳибкорони мамлакат аҳамияти маҳсусе пайдо намуд. Ваҷхи охирӣ бо тараккиёти сареи муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дувуми асри XIX, ҳусусан пас аз бекор кардани ҳуқуқи крепостной хеле саҳт алоқаманд буд. Корхонаҳои нави саноатӣ ба вучӯд меомаданд. Муҳимтарин соҳаи саноат – боғандагӣ, ки бо таъмини пахта вобаста буд, бо суръати тамом вусъат меёфт. Тараккиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фурӯши мол, манбаҳои нави маводи ҳом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, амалиёти фаъолонаи давлати Рус дар Осиёи Миёна на факат ҳавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминонро бартараф мекард, балки, барьакс, Россияро ба ҳудуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург қусури шикасти ҷанги Қримро гирифтаний ва мавқеи ҳудро дар Европа мустаҳкам карданӣ буд. Аз ин рӯ, сар даровардан ба дарунтарии Осиёи Миёна бо мақсад ва манфиатҳои ҳам помешикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъқид намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсие, ки Петербург дар муайян кардани накшайи фаъолияти ҳуд нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дараҷаи аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В.И.Ленин дар маколаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализациатсия» маҳз дар давраи баъди ислоҳот бештар авҷ гирифтани мустамликаунии қишварҳои канориро бесабаб хотирнишон накардааст. Ӯ менависад: «Ҷануб ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Осиёи Миёна, Сибир як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на факат ба қад, балки ба бар ба андозаи бузург тараккӣ ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бесабаб нест, ки масъалаи дар Осиёи Миёна устувор гардидани мавқеи империяи Россия таваҷҷӯҳи аз ҳад зиёди доираҳои тиҷоратию саноатиро ба ҳуд қашида, дар ташкилот ва органҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

¹ Ниг.: Ҳалфин Н.А., 1972.

² Ленин В.И. Асарҳо, ч. 4, с. 86.

Ишғолгариҳои мустамлиқавӣ факат ба ҳукумати мутглақаи подшоҳӣ, помешинҳо, дворянинҳо, ки дар хизмати гражданиӣ ва ҳарбӣ мансабҳои қалонро соҳибанд, ба як тӯдача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчихо фоиданок аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX, ба сабаби он ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои доҳилӣ дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа қашондани пахтаи американӣ қатъ гардида, бӯхрони саноати боғандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Осиёи Миёна ҳамчун маводи ҳоми пахта аҳамияти маҳсус қасб намуд. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сӯм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сӯму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сӯм расид.

ХУЧУМИ ҚӮШУНҲОИ ПОДШОҲӢ БА ОСИЁИ МИЁНА

Дар соли 1864 ҳучуми қатъии қӯшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна сар шуд. Дар моҳи сентябри соли 1864 Чимкент забт гардид. Сипас қӯшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошканд ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тӯппарониҳои шиддатнок қӯшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчик бино ёфта, барои мудофиаи Тошканд роли қалоне мебозид, илова бар ин, саргҳаи оби доҳили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди қӯчагӣ 15 июняи соли 1865 яке аз қалонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна сукут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошканд бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавқуф гузошта шуд.

Ҷангҳои доҳилии ҳонияи Ҳӯқанд ва ҳамчунин муносибатҳои душманонаи байни Ҳӯқанду Бухоро ба амалиёти муваффакиятомези қӯшунҳои подшоҳӣ шарорити мусоид фароҳам оварданд. Дар баробари ракобати Бухорову Ҳӯқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухӯрдҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва ҳонияи Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундузете мебурданд. Ин ҳама ҷангу низоъҳои байниҳудии давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтиодиёти онҳо таъсири ҳалокатбор мерасониданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар қашид. Қӯшуни Ҳӯқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тӯлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳучуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Ҳӯқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқи Ҳӯқанд-Худоёрҳони ҳарис ва золими аз тарафи ҳалқи шӯришгар рондашударо дубора ба таҳти ҳонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори кор рӯҳбаланд гардида, ба Тошканд ҳайъати сафорат фиристод ва аз ҳукumatдорони рус талаб кард, ки фавран шаҳрро тарқ намоянд. Дар фосилаҳои музокироти дипломатӣ ҳар гоҳ задухӯрди қӯшуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М.Г.Черняев дар моҳҳои январу феврали соли 1866 қалъаи Ҷиззахро фатҳ карданӣ шуда, ҷанд дафӯя ба он ҳамла овард, вале ба максад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» бехуда факат чунин натиҷае дод, ки М.Г.Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ў.Д.И.Романовский таъин гардид. 8 май соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Ҷиззах ва Ҳуҷанд қӯшуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д.И.Романовский пас аз шикастӣ қӯшуни Бухоро ба сӯи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли Ҳуҷанд (24 май

³ {амон асар, с. 386.

соли 1866), қалъаи Нов ва истеҳкоми Ӯротеппаро (12 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин карор, зохиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти қалони стратегии ҳарбӣ дошта, дар саргҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Ҳуҷанд, Ӯротеппа ва Нов аввалин шаҳрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайъати Россия дохил шудаанд.

Д.И.Романовский ба ин васила паҳлуи чапи худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ—амир Музаффар равона соҳт. Амири Бухоро бошад, ба ҷанги зидди қӯшунҳои мунаzzами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828–1897) тадоруқоти муҳорибаи Ҷиззахро ҷунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз ҳадду ҳаср бад-ин насақ ҷамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табака мардум ба нијати фазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин ҷамъиятро мулоҳаза намуд, ба худ ҷазм қард, ки ба ҳамин юруш то Фетербурҳ – пойтаҳти импротур фатҳ ҳоҳад шуд; чу медин, ки тӯлу арзи қӯшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар наёжд ба кор,
Дусад марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамом ба ҳар ним фарсах роҳ нузул қарда, ду шабу ду рӯз иқомат намуда, овози кӯсу ной ва нағир ба курраи асир расонида, Фаридун ва Афросиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарёи Сир рафта, дар соҳате мусаммо ба Сассикӯл нузул фармуд. Ғозиёни муаскари ҳумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз газва пушаймон гашта, дар тараҷудуи гурез ва маҳлас афтоданд; чи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, корашон ба талабу суол оид гардида буд»⁴.

Тасвири минбаъда ин воеа боз ҳам рангингтар аст: «Ва аз ҷое, ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷтол афрошта дошт, то маъракаи қитол ним фарсах камобеш буд, ки овози нақораи аскария мерасид. Амир дар сояи шомиёна ба лаъби шатранҷ машғул буд, ҷамоае аз қавволон қавлу ғазал меғуфтанд, ҳуди амир усули нақораро ба фаҳзи худ нигоҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тӯбхона Салимбӣ ва амири аскар Шералӣ-иноқ таъин қунанд, ки ҳазинаи Русия ба дасти нӯкария афтода талаф нашавад ва бисёр мардуми Русияро нокушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хидмат қунанд ва низомро ҷорӣ доранд.

Ва дар ҳошияи лашкар Яҳҳоҷаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама сафоҳат фаҳши аммома аз ақиби сар андохта, сафҳаи басити ариз ба даст бардошта, фазоили ҷиҳод ба ҳалқ талқин мекард, ки «ҷиҳод қунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юруш Русия омада тӯпҳоро соҳибӣ қард ва ду-се соҷма тӯбча ба сӯи ғозиён ҳада фиристод. ҳама мунтазири фирор буданд. Якбора фирор бар қарор ихтиёр қарданд. Аввал қасе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст бияndoxt, Яҳҳоҷаи охунд буд.

Он гоҳ ҳабар оварданд ба ҷаноби амир, ки лашкар бевафой қарданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои асби қантарӣ ва зини ҳолӣ нишаста, фурсат

⁴ Аҳмади Дониш, 1959, с. 39–40.

наёфт, ки аммома ба сар кунад ё чома бипүшад – ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста боло зин барнишаст ва асб меронд»⁵.

18-октябрь соли 1866 қўшуни подшоҳӣ пас аз муҳосараи чандинвакта қалъаи Чиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар хоки аморати Бухоро устувор гардонида, ба дувумин шаҳри бузурги он –Самарқанди бостонӣ таҳдид намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравии минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ

Хукумати подшоҳӣ барои идораи кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адютанти подшоҳӣ К.П. Кауфман карор гирифт. Ў ба ин вазифа бо «ярлики заррини» Александри II таъян шуда, соҳиби ваколати номаҳдуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ў ба ташкили системаи идораи кишвари Туркистон шурӯй намуда, дар он муассисаҳои гражданӣ ба вучуд оварданӣ ва дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтарии Осиёи Миёна лашкар қашиданро низ муҳайё соҳтанд.

Дар аввали соли 1868 хукмрони Хўқанд-Худоёрхон бо хукумати подшоҳӣ муоҳидай сулҳ баста, ба империяи Россия тобеъ гардидаи худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати ҳонияи Хўқанд озодона ҳариду фурӯш кунанд. Онҳо барои кушодани корвонсаройҳои маҳсус ва нигаҳ доштани гумоштаҳои худ дар ҳамаи шаҳрҳои ҳония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар худи ҳамон соли 1868, пас аз тобеъ кардани Хўқанд аскарони рус таҳти фармондехии генерал Кауфман дубора ба тарафи Бухоро, ки дар садади танг карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат карданд.

Вале аз муҳорибаи назди Чиззах тақдири яке аз қалонтарин ва қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна –Самарқанд ҳам ҳал шуд.

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд – дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳрро ба муносабати шўриши ҳалқ, ки бар зидди зулму шиканчаҳои феодалий сар зада буд, ба маҳрумият ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳолӣ ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан наҳост. Аскарони хукумати подшоҳӣ сарбозони амирро торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофияи Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор карданд. Кауфман роҳи пойтаҳти аморат – шаҳри Бухороро пеш гирифт ва охирин шаҳри қалони дар сари роҳи пойтаҳт воқеъгардида – Каттақўргонро ишғол кард. Амир Музаффар охирин қувваи худро ҷамъ намуда, дар Зирабулӯқ истеҳком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони хукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулӯқ имконияти муқобилатро тамоман аз даст дода, аз таҳти салтанат фуруд омадан хост. Вале байътар, аз ин нияти худ баргашта, бо таклифи сулҳҳоҳона ба

⁵ Аҳмади Доңиш, 1959, с. 40–41.

назди генерал Кауфман элчй фиристод. Ба худаш ба Бухоро рафта, дар интизори чавоб нишаст.

Ба ҳамин тарик, дар зарфи солҳои 1864–1868 ду давлати Осиёи Миёна – хонияи Хӯқанд ва аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардиданд. Аммо ҳукумати подшоҳӣ корро то ба ҳамроҳ кардани ҳоки ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. ҳам хонияи Хӯқанд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил бокӣ монданд. Ин кор чи бо мулоҳизаи дипломатӣ ва чи бо мулоҳизаи дохилии сиёсӣ карда шуда буд. ҳукумати подшоҳӣ, аз як тараф, аз мудоҳилаи Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳучуми ҳокимони вилоятҳои чудогонаи Осиёи Миёна ҳавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муҳоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муҳоҳида, як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳӣ ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳуқуқи бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои ҳориҷӣ маҳрум гардид. Амир Музффар ба пардохтани 500 ҳазор сӯм барои ҳарочоти ҳарбии Россия ризоият дод. ҳамин тарика, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳӣ мубаддал гардид. ҳукумати подшоҳӣ ба ҳуқуқи аз ҳоки аморат гузаронидани ҳатти телеграф, ташкили почта, киштиронӣ дар дарёи Аму соҳиб шуд, амир бошад, таъмини соҳтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба ўҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу мулки файримутахаррика ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тичорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боч ситонда шавад.

Тадриҷан ноҳияҳои саргаҳи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба таҳти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайъати музофоти Зарафшони кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кӯҳистонии Могиён, Фон, Киштут, Фалғар, Маҷтоҳ, Яғноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таъриҳи бо номи «Экспедицияи Искандарқӯл» (апрел-иули с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастаи генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарқанд баромада буд, дастае таҳти фармондиҳии Деннет аз Үротеппа ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандарқӯли саргаҳи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Кауфман фиристодааш таъқид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои тадқики заҳираҳои табиии саргаҳи Зарафшон ба ҳайъати экспедицияи Искандарқӯл олимӣ табиатшинос А.Ф.Федченко, геолог Д.К.Мишенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҳарбии сиёсӣ) Л.Н.Соболев ва донишмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита доираҳои илмӣ ва тичоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиии ин кишвари душворгузари кӯҳистонӣ ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониҳодаи дастаҳои ҳарбии подшоҳӣ ба номи «Туманҳои кӯҳистонӣ» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешравии қӯшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «буфер», яъне бетараф дар байнин минтақаҳои таҳти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузашт. Ба ақидаи мустамликадорони англisis, чунин давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он ҳамроҳ кардани мулки Бадаҳшон низ дар назар дошта мешуд. Дарёи Аму бояд сарҳади байнин доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вакте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайн ба амал омад, асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор шуд. Маълум гардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба минтақаи таҳти васояти худ табдил додан меҳо-стааст.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанатии Англия ва Россияни подшоҳӣ az ҳисоби манфиатҳои мардуми Осиёи Миёна ҳомӯшона чунин мувофиқате ҳосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия баркарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати таксими доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳуҷуми қӯшуни подшоҳӣ ба Хева шурӯй шуд. Ташибускор ва ташкилкунандай фаъоли юриши нави ишғолгарона К.П. Кауфман буд, ки дар амалиёти худ az ҳукумати подшоҳӣ комилан тарафдорӣ медид. Зарурати «ҷазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканиҳое, ки az вакти куштори ҳайъати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зохир мегардид, барои ҳамла ба кор-вони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатори Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю қӯшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даро-вардани манбаъҳои нави маводи хом буд.

Дар охири моҳи май соли 1873 қӯшунҳои Туркистон ва Оренбург ба қальъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева-Муҳаммад Раҳими 11 кайҳо az он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Ҳазовот рафта буд. Муқобилони Муҳаммад Раҳим бародари ў-Атоҷонтӯраро, ки ба сӯиқасди зидди хон гунаҳкор карда, ба зиндан партофта шуда буд, хон эълон намуданд.

Лекин К.П. Кауфман бо Атоҷон саруқор доштанро наҳост ва az паси хони фирорӣ қосид фиристода, ба боргоҳи худ баргаштани ўро талаб кард. 2 июняи соли 1873 Муҳаммад Раҳими II ба пойтаҳти давлат бозгашт ва асири ифтихорӣ гардид. Кауфман шартҳои муоҳидаи сулҳ ва муносибат бо давлати хониро пеш ме-ниҳод ва умарои Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳамаи он шартҳо розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидаи байнин Россия ва Хева, ки az 18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон итоати императори Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони подшоҳӣ бо ягон давлати ҳамсояи муоҳида намебандад ва ё ҷанг эълон намекунад. Заминҳои соҳили рости дарёи Аму az Хева гирифта, як қисми он ба ивази кӯмакҳои дар давраи ҷангҳои Хева ба қӯшунҳои рус расондаи амир ба Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шӯъбаи Амударё бо маркази Петро-Александровск (ҳоло ш. Тӯртқӯл) ташкил гардид, ки ба ҳайъати вилояти Сирдарё дохил мешуд.

Моддаҳои дигари муоҳида ба тоҷирон ва соҳибкорони рус барои фаъолияташон дар давлат имтиёзҳои васеъ медоданд. Мувофиқи ҳамин муоҳида хон вази-

фадор шуд, ки хариду фурӯши одам ва ғуломдориро барҳам медиҳад ва инчунин барои ҳарочоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сӯм «ҷарима» мепардозад⁶.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати ҳонии Ҳӯқанд хеле тундуз гардид. ҳокимони феодалии Ҳӯқанд қариб ҳамаи заминҳои берун аз водии Фарғона дошташонро аз даст дода, қусури даромади барбодрафтаро аз ҳисоби ҳар чи бештар истисмор кардани аҳолии Фарғона баровардан хостанд. Илова бар ин, маъмурон ва амалдорони бисёре, ки аз ҷойҳои сердаромади ҳуд дар водии Чу ва ҷараёнгоҳи миёнаи дарёи Сир, дар Ҳуҷанд, Ӯротеппа ва дигар маҳалҳо маҳрум гардида буданд, ба ин ҷо фурӯр рехтанд. Ҳарчи ин аъёну ашрофи феодалӣ низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтода, боиси афзоиши хироҷ ва молиёт гардид.

Хукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмрони давлати ҳонии Ҳӯқанд ҳамеша изҳори ҳурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Ҳудоёрхонро ба ивази нармию ҳушмаҳзарӣ ва гузаштҳояш нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону үнвонҳои ифтиҳорӣ ва ташакурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардонида буданд. Онҳо норизоятӣ ва эътиrozҳои оммавии аҳолии давлати ҳонии Ҳӯқанд, тоҷикон, ӯзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро нодида меангуштанд. ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти ноороми давлати ҳонӣ ҳабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин ҳабарҳо, ки ба моҳи май соли 1874 تاаллут дорад, аз ҷумла ҷунин гуфта шудааст: «ҳозир вазъияти давлати ҳонии Ҳӯқанд пуртавиш аст. Аҳолӣ аз ҳон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Ҳон агар корвонсарое бино карданӣ шавад, ё дар ягон маҳал зироат кардан ҳоҳад ва ё ба ҳаёлаш соҳтани бое расад,— ҳамеша дар амалӣ намудани тамоми ин ҷуна қасду ниятҳояш аҳолӣ ва сарбозонро мачбуран кор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедиҳад»⁷.

Дар санадҳои дигар аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти политсия, андозу ҳироҷҳои зиёде, ки ҳатто «барои ҳори дар биёбон рӯида, дараҳтони аз кӯҳ оваранда, барои най, барои золуи аз кӯл ҷамъқунанда ва гайра» меситониданд, сухан ронда мешуд⁸. Баъзе ҳуҷҷатҳо дар ҳуд ҳулосаҳои хеле сареху равшан низ доштанд. Масалан, дар «Мадракҳои навтарин роҷеъ ба давлати ҳонии Ҳӯқанд» ҷунин изҳор гардида буд, ки тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак такон мисли дараҳти кӯҳнаи пӯсида омодаи афтодан аст»⁹.

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пуртавиш ва шӯромези водии Фарғона мудоҳала намояд, Вале ў «ба таври ҳуд» мудоҳала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш таваҷҷӯҳ надоштани ҳудро боз якбори дигар нишон дод. Генерал – губернатори Туркистон факат ҳост, ки ҳони мустабидро аз ҳавфи сар задани ошӯби ҳалқ «падарвор» оғоҳ созад. Ба ин маъни 8 июляи соли 1874 ба Ҳудоёрхон номае навишт: «Беҳтарин қасон зидди шумо амал мекунанд, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдории ҳудро тағиیر надихед, он гоҳ ман бароятон анҷоми ноҳушеро пешгӯй мекунам»¹⁰.

⁶ Матни пурраи муҳидай байни Россия ва Ҳева аз тарафи Жуковский С.В. дар китоби «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотилетие». Пг., 1915, замимаи III, с. 178–183 нашр шудааст.

⁷ Терентьев М.А., 1906, ч. II, с. 266-281

⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а лл. 18-19.

⁹ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 243-а лл. 18-19.

¹⁰ {амон ҷо, д. 242, лл. 46-47.

Хони Хўқанд ин номаи генерал – губернаторро комилан мувофики тарзи тафкури худ таъбир намуда, оташи ҷабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурӯзонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напоид. Баҳори соли 1875 шўри ошӯбҳои ҳалқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои ғарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои назди қўҳистони Помир-тамоми қаламрави давлати хониро фаро гирифт. Ба замми ин вазъияти умумии сиёсия давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи солҳо 70 – ум асосан шўришҳои ҳалқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, таҳминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худоёрхон як гурӯҳ намояндагони аъёни олимақоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдураҳмони Офтобачӣ, бародари Худоёр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони калон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба газаби ҳалқ гирифтор нашаванд, ошкоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худоёрхон-Насриддин ҳам ба сафи муҳолифи падари худ доҳил гардид. Намояндагони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми саъю кўшиши худро ба он равона соҳтанд, ки равияни иҷтимоии муборизаи ҳалқро суст намоянд ва онро аз роҳи синғӣ бароварда, ба роҳи мазҳабио миллатчиғӣ дароваранд. Бинобар ин, вакте ки Худоёр аз таҳт афтод (ва ба хоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба химояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ўро на ба зулму ситам ва қатлу горати мардум, балки ба мутеи давлати Россия гардиданаш гунаҳкор донистанд. Онҳо «ба муқобили коғирон ҷиҳод» эълон намуда, барқарор соҳтани худуди пешинаи хонияи Хўқандро талаб карданд ва Насриддинро хон бардоштанд. Дастаҳои чудогонаи шўришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчиғӣ феодалону рӯҳониёни мутаассиб ба стансияҳои почта ва дехаҳо хучум мекарданд ва дар роҳҳо даст ба горатгарӣ мезаданд.

Кауфман хабари ба таҳт нишастани Насриддинро шунида изҳори ризоият намуд, ки ҳукумати ўро ба расмият ҳоҳад шинохт, факат ба шарте ки хон қарордоду муоҳадаҳои байни Россияву Хўқандро риоят кунад ва ба табаҳои руси аз ҳамлаву горатгариҳо заардида товон бидиҳад. Насриддин ба рӯҳониёну феодалони калон такя намуда, ба ин талаби генерал-губернатор эътино накард ва танҳо пас аз он ки дастаҳои Хўқанд 22 августи соли 1875 дар муҳорибаи назди қальъаи Махрам шикаст ҳўрданд, ба номаи Кауфман ҷавоб гардонида, ҳамаи пешниҳодҳои ўро қабул кард. Вале акнун он талабҳои пешина ба назари генерали подшоҳӣ кам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешниҳод карда шуд. Мувофики шартҳои ин қарордод Хўқанд аз ҳукуқи бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо намудан маҳрум гардида, маблағи зиёде ҷарима ва товони ҷанг медод. Мулки бекии Наманғонро аз давлати хонии Хўқанд чудо намуда, ҳамчун шӯъбае ба ҳайъати кишвари Туркистон ҳамроҳ карда шуд. Мисли ҳарвакта корсозону тоҷирони рус ба ҳама гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вучуди ин, вазъият тезутунд ва пурташвиш буд. Феодалону рӯҳониёни иртиҷоъпараст ҳамоно мардумро ба «ҷиҳод» даъват мекарданд. Ба чои Насриддин ба таҳти хонӣ Пўлодбек нишонда шуд. Дар навоҳии Андичон ва Наманғон байни сарбозони Хўқанд ва аскарони подшоҳӣ задухӯрдҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумати подшоҳӣ амалан аз ғоифаҳои иқтисодӣ ва сиёсие, ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро дар он шароит иҷрои қарордод ҳеч имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шӯру ошӯбҳо метавонанд тамоми Туркистонро фаро бигиранд, ба водии Фарғона қувваҳои иловагӣ фиристод. Нихоят манбаъҳои шўришу исён пахш карда шуданд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибо-

нии Вазорати ҳарбӣ мамониати вазорати корҳои хориҷиро, ки аз аксуламали Англия андеша мекард, бартараф намуда, ба комилан аз байн бурдани истиқлолияти давлати хонии Ҳӯқанд муваффақ гардид. Мувофиқи фармони подшоҳ аз 19 февралி соли 1876 ҳоки давлати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайъати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна амалиёти ҷангии аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли ҷамъомад ва такяғоҳи қӯшуни Бухоро Қарши ва Шаҳрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳии ин шаҳрҳо қувваи зиёдеро ҷамъ намуда, дар оҳири соли 1866– аввали соли 1867 ба Бойсун ва Дехнав ҳуҷум кард. Дар муқобили ў дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустакил бо сардории беки ҳисор қарор гирифта буданд.

Тӯ phonaи ҳар ду тараф ҳам ҳеле заиф буд. ҳисориҳо ҳамагӣ 4 тӯп (2 тӯпи ҷӯянӣ ва ду тӯпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташвишони ҳозиразамон ба миқдори коғӣ набуд. Бинобар ин, дастаҳо аксар вакт ба ҷангӣ тан ба тан мегузаштанд. Қӯшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт (хусусан дар мавзеи Амоқсой) ҳисориҳоро ақиб нишонда, дар қальъаи Дехнав ба муҳосира гирифт ва сипас шабоҳун зада, қальъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатназе шурӯй қарда, ҳар каси ба дасташон афтодаро нобуд соҳтанд.

Ба ҷанде аз ҳисориҳо ва иттифоқчиёни онҳо мусассар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегин, Дарваз ва Қӯлоб гурехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки ҳисор Абдулкарим-додҳоҳ ба Қӯлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сарахони сиёсатмадори маккор ўро ҳамроҳи ҷанд нафар муттағиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар дод. Сарахон ният дошт ба ин васила таваҷҷӯҳи ҳукмрони Бухороро ба ҳуд ҷалб намояд ва ҳукумати бекии Қӯлобро дар даст нигаҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти шарқ ҳамоно давом мекард. Он гоҳ Сарахон, ки мулкҳои зиёде дар поёноби дарёҳои Кофарниҳон ва Ваҳш ба ҳар андоза таҳти ҳокимијат ва нуғузи ў қарор гирифта буданд, барои дар атрофи ҳуд муттаҳид қардани ашрофи феодалии қабилаҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пеши роҳи сарбозони амир сайд намуд. Беки нави Дехнав-Улуғбек ба қӯмаки ў шитофт ва онҳо яқҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовамат намудан дар муқобили буҳороҳо даъват қарданд. Азбаски Сарахон шиори дар байни мардум машҳури муборизаи зидди андозҳои ҷорикардаи амирро вайз мекард, ба зери байроқи ў боз фавҷи сершумори ихтиёриён ҷамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ў ба набардҳои нав дакикона ва бо тамоми қувваҳо тайёрӣ медиҳанд. Аз ҷумла бо сардории Яъқуббек қушбегӣ қӯшуни маҳсус ташкил дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дуруст надоштаи Шерободро, ки ба он Остонакулбӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини ҳисорро ба ҳаробазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувон ва Қӯлобро пеш гирифт. ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро бо горати шаҳру дехот ва қатли оми мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди ҳисор панҷ ҳазор қас ба қатл расид¹¹.

Ҳарчанд ки сарбозони амир қасеро амон надода, ҳатто аҳолии шаҳру қишлоқҳои муқобилатнокардaro ҳам несту нобуд мекарданд, боз аз мулкҳои истилошуда бо номи «амонпулӣ» ҳироҷ ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратгарихои рӯйрост ҷамъ омада буд, барои афзудани сарвати сар-

¹¹ Стремоухов Е., 1875, с. 685.

кардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир ғиристода шуд.

Ба мақсади комилан аз байн бурданни истиқлолияти бақияи мулкҳои ин нохия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими хисор Абдулкаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сарахон аз кушта шудан тарсида, ба воситаи дарёи Аму ба ҳоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо, ў баъдҳо волии Қандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳо дигар ба ҳиндустон рафта, дар он ҷо икомат ихтиёр намуд).

Сарони қабила ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо одамоне, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Яъқуббек қушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои хисор ва Кӯлоб таҳти қаламрави ўқарор гирифт. Ба Яъқуббек дар ҳокимијати ихтиёроти тақрибан номаҳудуд дода шуд. Саидниёзи киикчӣ-беки Балҷувон ва Начмуддинҳоча-беки Кӯлоб таъин гардиданд. Ин ҳукмронони нав ба мақсади ҳушхизматӣ намудан дар назди амир, корро аз ривоҷи зулму ситам ва ситонидани андозу хироҷҳои хонахаробкунанда сар карда, камтарин норизояти ва эътирози мардумро берахмона фурӯ менишонданд. Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табоҳтар гардид ва аз ин рӯ ба катлу қушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизояти дар дехоту шаҳрҳо беш аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодалий табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилокоронаи ҳудро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома медод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт таҳти нуфузи давлати хонии Ҳӯқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задухӯрдҳои доҳилӣ истифода бурда, ҳокимијати Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавкеи ҳуд бо амир чоплусӣ карда, ҳар гоҳ тобеияти ҳудро ба аморати Бухоро эътироф менамуд¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Ҳӯқанд гардид. ҳарчанд ҳукмрони онвактаи Ҳӯқанд Ҳудоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба таҳти нишонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезутунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухӯрдҳои саҳт ба амал омада, дар онҳо қувваҳои аскарии аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳӯқанд иштирок намуданд.

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба даҳ-понздаҳ сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷанғҳои байни Бухорову Ҳӯқанд солҳои дароз қатъ намешуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ибтидои ҳафтодуми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳӣ соҳибиҳтиёр гардида, Бухорову Ҳӯқанд ба вассали ў табдил ёфта буданд. ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эътибори империяи Россия зарап мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошканд, ки Туркистонро тамоман ба таҳти тасарруфи ҳуд дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тиҷоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳову давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манғиатдории ҳуд таваҷҷӯҳ зохир менамуданд. Ба ин ваҷҳ вакте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Ҳӯқанд задухӯрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман мачбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ўро оғоҳ қунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Ҳӯқанд даст қашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. ҳокими Қаротегин-Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки ҳудро таъмин намояд, вале ин майли ў мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

¹² Сомӣ, 1962,- в. 102–103; Маев Н., 1879, с. 175–176; Кисляков Н.А., 1954, с. 63–70. Искандаров Б.И., 1960, с. 56–60; 170–189; {амроев М., 1955, с. 26–29; Юсуфов Ш. 1964, с. 29–32.

хукумати подшоҳӣ ба мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавию сиёсӣ таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедитсия фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъин шуда буд, дар сари як дастаи қалон, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонедорф ва дигарҳо) доҳил мешуданд, ба самти кӯҳдоманҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедитсия мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳӣ акунун идомадиҳандаи ҳаққи хонии Ҳўқанд ба ноҳияҳои кӯҳистони-Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ним-мустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ў барои аскарони империяи Россия комилан дастрас аст. Дере нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимијат маҳрум гардид ва ба ҷои ў Раҳимшо, ки то он вакт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳӣ ба садоқаташ бовар дошт, гузошта шуд. Дар нимаи дувуми солҳои ҳафтодум амири Бухоро Қаротегиро тамоман ба қатори мулкҳои худ доҳил намуд. Сипас чунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душворраси гарби кӯҳистони Помир, аз қабили Рӯшон, Шугнон ва Ваҳон сарфи назар карда шавад, Дарвоз охирин мулки ниммустақили соҳили рости Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1676 амир барои тобеъ намудани ин мулк бо сардории беҳтарин лашкаркаши ҳуд-Худойназар-додҳо кӯшун фиристод. Бухориҳо бо тазики сиёсӣ ва макруу фиреб тавонистанд шоҳи Дарвоз Сироҷиддинхонро барои мулокот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ў дар он ҷо фавран ба асорат афтод.

Вале ин ҳиёнат иродай мардуми Дарвазро шикаста натавонист. Онҳо ба муқобили истилоказон мардонавор ҷангид, аввал як дастаи начандон қалони буҳориҳо, баъд кӯшуни якунимҳазораро, ки бо тӯп мусаллаҳ буда, бо сардории Худойназар-додҳо ба сӯи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар-додҳо ва ҷанде аз саркардаҳои ў ярадор шуданд. Қисмати зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир нобуд гардианд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳамаи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи ҷануби шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгири намудани шӯришҳои умумӣ фавран ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскарӣ фиристод (аз рӯи баъзе маълумотҳо, амир ҳатто нияти шаҳсан ба он сардорӣ кардан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кӯлоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифт, як дастаи сершумор ба қалъаи Ғарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Худойназар-додҳо аз рӯи ин нақша амал намуда, мудофиакунандагони Дарвазро ба ақиблишинӣ маҷбур соҳт ва қалъаи хеле мустаҳками Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарваз-Қалъаиҳумб ва ноҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд.

Вале муборизаи асоратнорисандони мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ нагардид. Ба сарлашкарон ва сарбозони амир барои фурӯ нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳалҳои Дарвоз боз ба ҳарҷ додани ҷаҳду кӯшишҳои пур аз заҳмату ранҷ лозим омад. Махсусан аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона ҷанг мекарданд. Бисёрии онҳо дар қалъаи дастнораси Рошорв ба камин нишаста, ба душман зарбаҳои саҳт мерасониданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳиммоти қалъанишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалии ба амир фӯруҳташуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи худро ба буҳороиҳо боз

кард. Аксари дарвозиёни мудофиакунандаи қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо роҳҳои маҳфӣ ба соҳили чапи Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаффар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта, дар канорахои ҷанубии он мавзеъ гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он сӯи дарё қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

Хукумати амирий муқовимати дарвозихоро комилан бартараф намуда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмон-қулибекро ҳоким таъин кард. Табииати озодиҳоҳӣ ва истиқлолталаабии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, доиман дар ихтиёри ҳоким дастай сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузашта мешуд.

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорои Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилоказона ҷунон зарар ва ҳасоратҳо дид, ки то ғалабаи Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин ҳаробиҳо аз гувоҳии капитани штаби генерали Стеткевич мумкин аст як андоза тасаввурот ҳосил намуд. Ӯ навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, такрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯҳистони Қаратоғ ҳама бугу ҷаманзор буд, аммо дар вакти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобеъ шудани Регар ба амири Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯи бехбудиро наҳоҳад дид... Факат ба боғҳои атрофи бозор (дар Регар-Б.Ф.) даромада дидем, ки ғайр аз ҳаробазор ҷизе нест ва шаҳр як деҳаҷаи бозорист, деворҳои гилии нимвайронса масоҳати васеи ҷорӯшаеро ҳоҳта карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷонк аст, ба ботлоқ табдил ёфтааст»¹³.

Чунин манзараи ҳузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳоҳ ҳам, ки ҳангоми ҳуҷуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои ҳаробкоронаи ҳокимони ҳарису вичдонфурӯш ва торочгариҳои амлокдорону ҷамъқунандагони хироҷ гардианд.

Чаро сокинони озодипарости маҳалҳои кӯҳсору водиҳои Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарии нисбатан заифи амир шикаст ҳӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалони болонишини маҳалӣ, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеъҳои имтиёзномашион дар айни саҳтии мубориза ба тарафи истилоказона ҷузашта, ба кори умум ҳиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфиҳи онҳо назар ба эҳсосоти миллию ватандустиишон қавитар буд. Ҳукуматдорони амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо подошу ваъдаҳо ҳар гуна шоҳону ҳокимон, ҳонҳову бекҳо ва феодалони ҳурду қалонро ба тарафи худ моил месоҳтанд. Ҳамчунин тарафдорӣ ва дастгирие, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медиҳид, дар барори истилоказони он аз аҳамият ҳолӣ набуд.

Ҳуҷуми қӯшунҳои подшоҳӣ ба Туркманистон

Нимаи дувуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX давраест, ки доираҳои ҳукмрони Россия амалиёти худро дар қисмати гарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркманистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на факат табақаҳои ҳокими помешикҳову дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараккиунанда низ, ки

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

барои ба воситаи баҳри Каспӣ роҳ ёфтанд ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне кушодани роҳи дар он замон хеле мусоид ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдории худро зоҳир менамуд. Файр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империя Россия— Англия ба шумор мерафт. Офитсерон ва ҷоссусони сиёсии англisis бо ҳар роҳ ба Туркманистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуғуз робита баркарор мекарданд ва барои устувор намудани мавқеъҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месоҳтанд.¹⁴

Дар моҳи марта соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққатии идораи ҳарбии қишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувоғиқи ин низомнома, шӯъбаи Моварои Каспӣ (Закаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шӯъбаи мазкур ба ихтиёри волии Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии баҳри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати ҳонии Хева дар шарқ мӯқаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шӯъба торафт бештар ба Туркманистон ва вилояти ба он ҳамсояи Эрон роҳ ёфтани намояндагони англisis – В. Марч, В. Бейкер, Нэппир, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги ҳатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷеъ ба пешбинӣ кардани ҷораҳои лозима масъала гузашт.

Ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокимаи дурӯз қарор қард, ки қӯшунҳои худро ба воҳаи Аҳалтегин ҳаракат дихад. Дар аввали моҳи май соли 1877 Қизиларват ишғол қарда шуд. Вале ҳуди ҳамон сол сардори шӯъбаи Моварои Каспӣ генерал-майор Н. Ломакин ба сабаби дурӣ аз қароргоҳи асосӣ – шаҳри Красноводск амр қард, ки он чоро тарқ қунанд. Тирамоҳи соли 1878 русҳо дар Атрек истеҳкомӣ Чатро бино қарданд ва ба он такя қарда, дар моҳи августи соли 1879 генерал Н. Ломакин дубора Қизиларватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо – Қӯктеппа равон шуд. Дар наздикии ин шаҳр қальъаи мустаҳками Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин мұяссар гардид, ки деҳаҳои Бомӣ, Биурма ва Арҷманро ишғол қунад, лекин дар қарибиҳои Қӯктеппа ба муковимати саҳти ватандӯстони туркман дучор омад. Ӯ дар ҷанғҳои шадиди 28–29 августи соли 1879 шикаст ҳӯрда, ба ақибнишинӣ мачбур шуд.

Ин мағлубияти қӯшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми ҷанғҳои Осиёи Миёна аз ҳама ҷиддитарин ба шумор мерафт, дар Петербург ва Тифлис норизоятии саҳт ба миён овард. Вазъияти Моварои Каспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шӯъбаи маҳсуси Вазорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармондехӣ қӯшунҳои дар он сӯи Каспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М.Д. Скобелев, ки дар ҷангӣ солҳои 1877–1878 воқеъгардидаи русҳои туркҳо ном бароварда буд, таъин қарда шуд. Ӯ барои забт намудани Қӯктеппа бо ҷидду ҷаҳди тамом тайёрӣ дид. 12 январи соли 1881 пас аз ҷангӣ саҳти серӯза қальъаи Данглитеппа ба таслим мачбур гардид ва қӯшунҳои подшоҳӣ Қӯктеппаро ишғол намуда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январи соли 1881 ба қалонтарин маҳалли иқомати тегинҳо – Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи май ҳамон сол шӯъбаи ҳарбии Моварои Каспӣ ба вилояти Моварои Каспӣ табдил дода шуд.

Мағлубияти қавитарин тоифаи туркман – тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири ҷиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои тӯлонӣ ва хеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабилаҳои туркмани вакил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январи соли 1884 дар воҳаи Марв паи маслиҳат ҷамъомади қуҳансолони ин қабилаҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор қас-

¹⁴ Ниг: масалан, Тихомиров М.Н., 1960; Халфин Н.А., 1965; {идоятов У.А., 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (мачмӯаи санадҳо)». 1960, с. 142–151.

иштирок намуд. Маслихат дар сари ихтиёран ба Россия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндағони ахолии воҳаи ҳамсояи Иолатан низ хулоаси ин маслихатро пазирифтанд. Моҳи марта соли 1884 ахолии ин ноҳияҳо ба ҳайъати империяи Россия доҳил шуданд.

Ин тариқа сурат гирифтани воқеа мувофиқи табъи Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазъиятро мураккаб карданӣ шуда, бо баҳонаи муайян кардани сарҳади Афғонистон саъӣ намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вучуд оварад. Ин то андозае ба вай мұяссар гардид. Ҳукумати Афғонистон ба воҳаи туркманишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамоии «мураббиён» ва «мушовиён»-и англис ба минтақаи мавриди баҳс қўшун даровард. Дар моҳи марта соли 1885 аскарони рус таҳти фармондехии сардори вилояти Моварои Каспий А.В.Комаров қўшуни афғонро аз ин минтақа зада дур карданд.

Мавриди таваҷҷӯҳ аст, ки В.И.Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилофи байни русҳову афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегӯяд: «...Россия аз барои тақсим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қарib ба ҷанг даромада буд»¹⁶.

ҳар чи ҳам бошад, дар ҷараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимоли ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охирин муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар вахлаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Қўҳистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ чудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикнишини Ваҳон, Шугнон ва Рӯшонро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кӯчии кирғиз суқунат доштанд.

ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диккати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба кори Туркманистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан намехост, ҳам экспедитсияи Скobelев ба водии Олой ва ҳам таваҷҷӯҳи маҳсуси маҳофили давлатӣ ва илмиюи Россия ба ин сарзамин ин иддаоро собит менамоянд.

Вале мувакқатан аз иқдоми амалии мустаҳкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои гайричашмдошт овард. Амири Афғонистон-Абдураҳмонҳон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷангҳои 1878– 1880 бо Афғонистон «ҳомомӣ» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашида, Ваҳон, Шугнон ва Рӯшонро ишғол кард ва дар ин ҷойҳо низоми бераҳмонаи қатли омро ҷорӣ намуд.¹⁷

Дар айни ҳамин вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитои синӣ қўшуни сарҳаддии худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоя, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯй меомад, ба таври қатъӣ эътиroz баён намуд, лекин ба ҷудо кардани куввае аз қўшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусусан дар Туркманистон

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ч. 23, с. 133.

¹⁷ Искандаров Б.И. 1960, с. 98-99.

амалкунандаи худ, имкон надошт. Эътиrozҳои дипломатӣ бошанд ҳеч натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазъият дар Помири Ғарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта дар сурате ки ҳокимони маҳаллӣ-Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шуғнон) аз тарафи Абдураҳмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамом ба дастаҳои ағрон мӯковимат мекарданд. Қисми зиёди вахонихо диёри худро тарқ карда, ба Туркистони Шарқӣ кӯчиданӣ шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шуғнон шӯриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хироҷситонандагони ағронро, ки вахшигарию бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рӯшон фирор намуданд.

АЗ МУЛҚҲОИ ПОМИРИ ҒАРБӢ БА ТУРКИСТОН ЧАНД ҲАЙҶАТИ НАМОЯНДАГИИ ТО҆ЦИКОН ОМАДА, БА ҲУКУМАТДОРОНӢ РУС ҲУЧЧАТҲОИ ИМЗОКАРДАИ АҲОЛИИ ИН МАҲАЛХОРŌ СУПУРДАНД, КИ ДАР ОНҲО БА ТОБЕИЯТИ РОССИЯ ҚАБУЛ КАРДАНИ ВАХОН ВА ШУҒНОНӢ РӯШОН ҲОҲИШ КАРДА МЕШУД (ИН ҚАБИЛ ҲУЧЧАТҲО ДАР ЗАҲИРАҲОИ АРХИВИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН КАМ НЕСТАНД). АММО ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ БА САБАБИ ОН, КИ ДАР ИН ВАҚТ МУНОСИБАТҲОИ АНГЛИЯ ВА РОССИЯ ХЕЛЕ ТЕЗУТУНД ГАРДИДА БУДАНД, БА ЧУЗ БАҶЗЕ ЧОРАҲОИ ДИПЛОМАТИ, ЯГОН ИҚДОМИ ЧИДДИЕ ДАР ИН БОБАТ ЗОҲИР НАНАМУД.

Шӯриши тоҷикони Шуғнон амири Ағронистонро мачбур кард, ки баязе тадбирҳоро ба кор барад. Ӯ ба назди шӯричиёни қосид фиристода «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои ҷорӣ намуди ҳудмуҳторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шуғнон яке аз намояндағони «хонадони ҳукмронони маҳаллӣ Муҳаммад Ақбаршоро таъян намуд. Дар ҳамон шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳо илоҳи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамоно бедодгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Ғарғона, сипас ба Тошканд ва Петербург номаҳои пур аз шикояти тоҷикони Помир фурӯ рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдид аз зулму таддии ғосибон шикваҳо карда, арз менамуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳояти қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мераబоянд, дуҳтаронро таҷовуз мекунанд, молу амволро зӯран мегиранд, анҷозҳои муфлискунанда меситонанд, бачагонро ба ғуломӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё факат дуҳтарони бадномшуда ба назди волидайни хонахароб гардидашон пас меоянӣ»¹⁸.

Мудохилаи мусаллаҳонаи Ағронистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883-1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истқололият ва ҳайсияти миллии худ бо қатъият мубориза мебурданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидиои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англisis дар Помир ва маҳалҳои ҳамсояни он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам чун дастаи ҳарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кӯталҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушподанд.

Соли 1891 Англия вилояти қӯҳистонии дар наздикии Помир воқеъгардидаи Комчутро, ки ба он мулҳои Ҳунза ва Наҳор доҳил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Акнун нияти вай дар бобати комилан ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зухур меомад. Ин ба ҳамон авзое, ки дар натиҷаи қӯшишҳои Лондон барои таҳти нуғуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркманистон дар ғарби Осиёи Миён на руҳ дода буд, шабоҳат дошт. Аммо чун истилоказони Ағронистону Хитой бо

¹⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 680 лл. 14-15; иттилои Ҷосиди ҳокими Шуинон Ақбаралихон аз 27 явари с. 1889 (ниг. Ҳалфин Н.А. 1965, с. 385).

¹⁹ Тасвири ошкорои ин таҷовуз дар китоби иштироккунандаи он Дюранд (1905) ба назар мерасад; Ниг. инчунин Рустамов У. А., 1956.

тахрики Англия барвакт заминҳои точику қирғизнишини Помирро ишғол карда буданд, дар ин чо вазъият нисбатан мураккабтар гардид.

Хукумати подшоҳӣ чунин вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шурӯй намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар қалони (120 нафараи) казакҳо ва аскарон бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иқтилоғии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Рангӯл ва Қарақӯл сайр намуд ва то кӯтали Баик расид. Ӯ дар ҳама чо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеияти Россия мебошанд, Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид намудани аҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо төъодди зиёди мулозимонаш ба водиҳои Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедитсияи Ионов масъалаи Помирро такон дод. Акнун англисҳо бо нотаҳои эътиrozӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ оварданӣ шуданд. Хукумати подшоҳӣ ин эътиrozҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи априли соли 1892 барои машварати маҳсус ҷамъ омаданд, ки комилан ба «масъалаи Помир» баҳшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз қӯшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилоят комилан устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вакте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳӣ кушода шуданд, полковник Ионов боз бо ҳамон роҳи шинос, valee ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар канори дарёи Оқсу дидбонгоҳи Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) соҳта шуд ва дар мавзеи Шоҷон 250 нафар казакҳову аскарон барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври қатъӣ масъала гузашта шуд, ки қӯшунҳо ва идороти низомии ағфон аз мулкҳои тоҷикони Помири Ғарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муюхидai солҳои 1869–1873 вучуд дошт, ки дар асоси он ҷараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёи Аму сарҳади доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд, Лондон бо чунин баҳонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду канори дарё ҷоқеъ шудааст, боз ҳалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис маҷбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 котиби оид ба корҳои хориҷии идораи мустамликадории Англия ва хиндустан Мортимер Ҷоранд бо ташрифи сиёсӣ ба Кобул омад. Ӯ ноилоч ба Абдураҳмонҳон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шугнон, Рӯшон ва Вахон даст қашад. Амири Афғонистон норизояти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зоро мулкҳои ҳароб ва қашшоқи кӯҳистони дурдаст ба-рояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва хиндустан вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар каронаи чапи дарёи Панҷ ҷоқеъгардида Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Valee аз канораҳои рости дарё, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон қӯшунҳои ағfon бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз мукотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сафiri рус дар Лондон ва вазiri корҳои хориҷии Британия 27 февраљи (11 марта) соли 1894 ба расмият даромад. Баҳори соли 1895 комиссияи мухта-

²⁰ Тагрибан айни ҳамин вагт дар натиҷаи гуфтушуниди намояндагони Россия бо хукумати Ҳитой постҳои ҳарбии империяи Син аз Помири шарғӣ бардошта шуданд.

лифи англису рус сарҳади охирин китъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аник муайян намуд.²¹

Дар моҳи январи соли 1896 Николаи II ҳатти сарҳади империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна комилан ба ҳайъати Россия доҳил гардид. Қисмати муҳимми хоки онро қишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон)²² ташкил мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан камгардида аморати Бухоро ва ҳонияи Хева, ки амалан дар тобеияти вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро нигаҳ медоштанд.

Хукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, худудҳои идораи худро мӯқаррар намуд. Принципи этнографии ҷо додани ҳалқҳои чудогона ба назар гирифта нашуд. Масалан, туркманҳо дар вилояти Моварои Каспии қишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва ҳонии Хева мезистанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат гурез наёфтанд, шимоли Тоҷикистон (Ҳучанд, Ўротеппа, туманҳои кӯҳистони қишвари Зарафшон ва ғ.) ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон доҳил шуда, оммаи асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷануби шарқи Осиёи Миёна сукунат доштанд, таҳти истибоди аморати Бухоро қарор гирифтанд. Ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содики худ табдил дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустакил буданд ва ё, аз қабили Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави ҳони Ҳӯқанд доҳил мешуданд, ба ихтиёри ўвогузошт.

Ғайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ коре кард, ки дар назари аввал номаҳфум меманд. Вай мулкҳои Рӯшон, Шурғон ва Ваҳони Помири Ғарбири, сарфи назар аз эътироҳ ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, таҳти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ гӯё меҳост «қусури» заминҳои аздастрафтai амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз ҷизе маҳрум намегардид. Зоро назорати умумии ин ноҳия ҳамоно дар зимаи афсари ҳукумати подшоҳӣ – сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба замми ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин кори худ ба дарёғти фоидаҳои бештари сиёсӣ умед мебаст. Ва дар воқеъ ба ин васила вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британий, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна гумонбар буданд, ба андозае худро ҳалос намуд. Ин давом ва инкишофи ҳамон амалиёте ба шумор мерафт, ки борҳо аз санчиш гузашта буд. Вале ҷунин сиёсат барои ҳалқҳои Осиёи Миёна фақат бадбаҳтиҳои иловагӣ оварду бас.

Дар таъини ҳудуди маъмурӣ риоя нашудани принсипҳои этнографӣ, ки оқибати ин қабил амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб мейфт, ба инкишофи худшиносии миллии ҳалқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллат ташакқул ёфтани онҳо монеъ гардид. Ин ба майлу ҳоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ комилан мувофиқат мекард. Ҷунин рафтори зиддиҳалқӣ ва иртиҷои нисбат ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар Россия, револютсияи сотсиалистӣ дар Туркистон ва револютсияҳои ҳалқӣ дар Бухоро ва Хева аэ байн бурда шуд. Партияи Коммунистӣ ва ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллӣ сиёсати лениниро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омоли ҳалқҳои Осиёи Миёна таксимоти миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом доданд.

²¹ Ниг.: Искандаров Б.И., 1960.

²² Барои тафсili ин вогеа ниг.: Халфин Н.А., 1965.

2. АҲАМИЯТИ ПРОГРЕСИВИЮ ТАЪРИХИИ БА РОССИЯ ҳАМ- РОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Дар вақти ҳамроҳ шудан ба Россия дар Осиёи Миёна муносибатҳои патриархалии феодалӣ ҳукмфармо буданд. Давлатҳои Осиёи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамаддин қариб чудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истеҳсолкунанда сабабгори асосии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданий ва ҳарбии онҳо гардида буд. Россия назар ба Осиёи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ аллакай баркарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҳамроҳ шудан ба Россия Осиёи Миёна ба муомилаи молии ҷаҳон кашида шуд. Тадриҷан дар ин сарзамини корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои паҳтатозакунӣ ва равғанкашӣ ба вучуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миллатҳои маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна қадами бузурге ба пеш буд. Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осиёи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошканд китобхона, театр, музей қушода шуда, кори матбуот рӯ ба тараққӣ ниҳод. Аммо на бояд дар аҳамияти ин комёбихо ба муболига роҳ дод, зеро оммаи ҳалқ аз сабаби бесаводии саросар аз ин муассисаҳои маданий истифода бурда наметавонист. Ривоҷи маданият, ки бо қўмаки интеллигенсияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёёни маҳаллӣ қўмак расонид ва ин зиёёён баъдтар дар ҳаракати революционӣ ва пас аз ғалабаи Революцияи Октябр дар инқилоби маданияи Осиёи Миёна роли бузурге бозиданд.

Ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ҳалқҳои Осиёи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизаи революционии табақаҳои демократӣ ва сипас пролетарии он ошно шаванд.

Осиёи Миёна тӯъмаи империяи Британия нагардид, ки меҳост ин қисмати Осиёро мустамлиқӣ худ созад ва ё онро ба ягон давлати ҳонии мустабиддаи қалон, vale ақибмондае ҳамроҳ намуда, ба ин восита ҳалқҳои ин сарзаминиро мисли бисёр ҳалқҳои дигар истиқомон кунад. Агар Осиёи Миёна ба мустамлиқӣ Англия табдил мейфт, он гоҳ ҳалқҳои ин кишвар аз пролетариати революционии рус ва пешоҳангӣ марксистӣ -ленинион он чудо мешуданд.

Чи навъе ки маълум аст, К.Маркс ва Ф.Энгелс дар солҳои 60–80-ум дигар дар Англия вучуд надоштани пешомади революционӣ ва дар Россия наздик расидани революцияро хотирнишон карда буданд. Чунончи, Ф.Энгелс дар мактуби худ ба К.Маркс б апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи революционӣ нест шуда ва пролетариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш кардани худро эълон намуд».²³

К.Маркс ҳанӯз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд: «Дар революцияи оянда Россия бо омодагии тамом иштирок ҳоҳад кард».²⁴

Ў баъдтар бо пешбинии дохиёнае таъқид намуд: «Ин бор революция дар шарқ (дар Россия.– Б.Ф.) ба амал ҳоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз ҳам

²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф.. Соч., т. 34, с. 230.

аниктар баён карда, мегүяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати революционӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳайъати Россия дохил гардидани давлатҳои хонии Осиёи Миёна низоъҳои дохилии феодалӣ ва ҷанғҳои муттасилеро, ки аҳолии меҳнаткаш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳайъати давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғуломдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғуломдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

Хукумати мутлакаи подшоҳӣ меҳнаткашони Россияро дар шиканҷа нигаҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмонаро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамлиқӣ ҷорӣ намуд. Ҳалқҳои ин сарзамин ба зулму тааддии дугарафай истисморкунандагони маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифтор гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ҳам меҳнаткашони Россия ва ҳам ҳалқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддии ҳудро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткашони Россияи революционӣ ва меҳнаткашони кишварҳои канории миллӣ, аз он ҷумла пролетариати навташкилёфта, косибон ва дехконони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помешикову буржуазӣ ва истисморкунандагони маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкаме ба миён омад. Ғояҳои пешқадами революционии пролетариати Россия торафт бештар шуури ҳалқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки ниҳоят меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, кирғиз, қазоқ, қарақалпӯқ ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна тадриҷан тавонистанд таҳти роҳбарии партияи большевикӣ ба ҳаракати революционии пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бӯхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳуҷуми муқобили ҳалқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода карданӣ мешаванд, «суолҳо» сафсаттаомези зайлро ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ назар ба Россияни феодалии ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққикарда буд, оё барои ҳалқҳои Осиёи Миёна беҳтар намебуд, ки дар ҳайъати империяи Британия бошанд» ва ё «агар барои Осиёи Миёна мустамлиқи Англия будан беҳтар намебуда бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Ҳоҳ мустамлиқи Британия бошад ва ҳоҳ мустамлиқи ҳукумати подшоҳӣ, дар ҳар сурат мустамлиқ аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваққуф намудан маънне дорад, ҳусусан ки ҷавоби онҳо наметавонад дорои ҳарактери якранга бошад ва чунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вакти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К.Марксро, ки дар силсилаи мақолаҳои машҳури ўроҷеъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромӯш кунем. ҳарчанд гумон аст, ки кори бунёдгаронаи англисҳо дар ҳиндустон аз миёни ҳаробаҳои ба амаловардай таҷовуз ва торочгариҳои бениҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шурӯъ шудааст,— навишта буд К.Маркс. Самараи ин кор, берун аз майлу ироди мустамлиқадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндустон ва фароҳам овардани заминai ташаккули ҷамъияти капиталистӣ аст, хотирнишон карда буд К.Маркс. Лекин ўз хеле возеху равшан таъқид мекард, ки аҳолии ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4, с. 419–459.

хукмронии мустамликавии Британия факат дар натица ва пас аз ғалабаи революции пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натица ва пас аз ғалабаи революции халқии зиддимустамликавӣ дар ҳиндустон метавонанд баҳраманд гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазнину ногувори истисмори дуру дарози мустамликадорон: ҳаробии қувваҳои истеҳсолкунанда, қашшоқӣ, гурӯснагӣ, муромурии аз ҳад зиёд ва дигар мусибату маҳрумиятҳоро, ки ҳукмронии тӯлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои ҳиндро мустамликадорони англиси аз ҷиҳати иқтиодио сиёсӣ қавитар горат мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиёи Миёнаи солҳои 1861– 1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмрони Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вусъати бузурге истисмор мекарданд. Инро В.И.Ленин хотирнишон намуда буд: «...империалистони рус намояндагони замони кӯҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, буғӣ карда наметавонистанд», дар ҳолате ки намояндагони буржуазияи англиси амрикоӣ «буғӣ карда метавонанд ва то охир буғӣ мекунанд».²⁸

В.И.Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ бошад ва хоҳ ба истилоҳ «демократияи буржуазии гарӣ», барobar ҳашмгинона мазаммат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дувум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба Ҷиҳонӣ шавад, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайъати империяи Британия, балки ба ҳайъати империяи Россия доҳил шудан на ҷизе бурд кардаанд ва на бохтаанд. Вале дар чунин ҷавоб тафутҳои маҳсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ба замми он ки пролетариати Англия дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX бештарин ҳиссаи фаъолияти пешинai революционии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зиддимустамликавии ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи муборизаи сиёсӣ ғанӣ гардонад, балки қисми муайянӣ он («ашрофи коргар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир намекард.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоман акси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи коргари рус ба ҳаракатҳои революционии ҳамаи халқҳои мамлакати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истисмор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истисморгарону мустамликадорон – хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳамаи халқҳо аз шиканҷаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

Бинобар ин мо ҳамаи асосҳоро дорем, то бигӯем, ки Осиёи Миёнаро истило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна протсесси диалектикаона таъозӣ аст: вай баробари дучори асорат намудан ва ҷорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, миллӣ ва маданий, ҷо навъе ки таҷрибаи таъриҳи нишон дод, ба худ ҷанинҳои озодии комили миллиатҳои мазлумро, озодӣ аз ҳар навъ истисмори одамеро аз тарафи одами дигар, синфоро аз тарафи синфи дигар, миллиатеро аз тарафи миллиати дигар низ овард. Маҳз барои ҳамин ҳам, ба тибли далелҳои таъриҳӣ, таъқид мекунем, ки ба ҳайъати Россия доҳил шудани халқҳои

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130–136.

²⁸ Ленин В.И. Асарҳо, ч. 39, с. 398.

Осиёи Миёна на факат барои ин халқҳо ва дигар халқҳои Россия, балки барои та-
моми мардумони Шарқ низ оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

Боби дувум

АхВОЛИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА МУБОРИЗАИ ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ҳУКУМАТИ ПОДШОҲӢ (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҳУКУМАТИ ПОДШОҲӢ

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ

Сиёсати дар Осиёи Миёна чорикардаи ҳукумати мутлақаи подшоҳиро ба ду марҳала чудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали футуҳот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дувум аз замони барқарор гардидани давраи империалистии капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустамлика ба истеҳсолоти Осиёи Миёна ҳанӯз фаъолонаи сармоядорони давлати соҳибмустамлика ба ҷараёни истеҳсолоти Осиёи Миёна, бо тараққиёти соҳаҳои маҳсуси ҳочагии қишилӯқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф мейёбад. Кашида шудани ҳатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустаҳкам гардонид.

Бо вучуди моҳиятан тафовут доштани як марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустамликауний ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳӣ сиёсати он барои ба эҳтиёҷоти саноати тараққикардаистодай Россия мувоғиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар нигаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустамлика табдил мейёфт.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои капиталистӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на ин ки боиси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати боғандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вучуд наомаданд. Иттиҳоди соҳибкорони саноати боғандагии Россияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд намемонд, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати боғандагӣ пайдо шавад. Баъзе кӯшишҳои кӯшодани муассисаҳои боғандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори мукобилиати саҳти соҳибони корхонаҳои боғандагии Петербург, Иваново-Вознесенск, Москва, Кострома, Орехово-Зуево ва ғ. гардид. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдорони рус дар ин чо ба ташкили плантатсияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантатсия «Хутори Андреев», ки дар Фарғона ташкил шуда буд, дар вилоятҳои Тошканд ва Самарқанд низ плантатсияҳо ба вучуд омаданд.

Бо вучуди ин, дар ҳамон шароите, ки дар парвариши пахта техникии хеле ақибмонда ба кор бурда мешуд, соҳибони саноат ба ташкил намудани ҳочагиҳои плантатсионии фаровонхосилу фоиданок муваффак гардида наметавонистанд. Мардикорони рӯзбайъ, ки дар плантатсияҳои кор карда, музди ноҷизе мегирифтанд, бар акси дехқонони ҷорякор ба афзоши ҳосилнокии меҳнат ҳавасманд набуданд.

Пас аз он ки кори ташкили плантатсия барор накард, соҳибони саноатроҳи истифода намудани пахтакаллобони маҳаллиро пеш гирифтанд. Ба ин тарика, дар соҳаи пахтакорӣ амалан ҳамон муносабати кӯҳнаи нимфеодали нигоҳ дошта шуд.

Дар солҳои 70-80-ум ба ҷои навъҳои ҷойдории пахта навъҳои нави нисбатан сермаҳсул ҷорӣ гардид. Ҳукумати подшоҳӣ барои ёрӣ расонидан ба тараққиёти босуръати пахтакорӣ дар Осиёи Миёна ба пахтае, ки аз Америка мекашониданд, боҷи қалон андоҳт. Ин тадбир барои боз ҳам бойтар шудани ҷаллобони маҳаллӣ, ки аз боло рафтани нарҳи пахта фоидай зиёде ба даст меоварданд, боис гардид.

Осиёи Миёна барои саноати Россия ва, қабл аз ҳама, барои саноати бояндагии он манбаи моли ҳом ва бозори фурӯши гардид. Қосибон ва ҳунармандони майдони маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Россия қашонда мешуданд, ракобат карда натавониста, шикаст меҳӯрданд.

Дар солҳои 70-ум нақшай соҳтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро бо Россия бояд мепайваст, аҳамияти маҳсус пайдо намуд. Муҳокимаи ин масъала боиси ҳангомаю майлу рағбати ҳасудомези пургарази соҳибкорон шуд, зеро маълум аст, ки дар шароити капитализм қашидани роҳи оҳан барои дарёғти пулу фоидай зиёд имкони фаровон муҳайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери фаронсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи канали Сувайс – Ф.Лессепс ҳамкорӣ мекард ва худи Ф.Лессепс ҳам тақлиф карданд, ки байни Лиссабон ва Калкатта роҳи оҳани транс-континентие соҳтан даркор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯхрони доимии молиявӣ ҳукумати подшоҳӣ ба соҳтмони ин гуна иншоотҳои қалон қӯдрат надошт. Қашидани аввалин ҳатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи мӯқаррарии ҳукумати подшоҳӣ – тақозои футухоти Туркманистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Каспий, аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиёчи қӯшунҳои ба Аҳлтегин ҳуҷумкунандай М.Д.Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошканд қашидан шуд. В.И.Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдири Туркистон маҳсус таъқид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Каспий барои капитал Осиёи Миёнаро «қашф» кардан гирифт».¹

Аммо барои таъмини эҳтиёчи ин қишивари беканор як ҳатти роҳи оҳан кам буд. Ба замми ин, роҳи оҳани мазкур ин қишиварро бо ноҳияҳои марказии Россия бевосита намепайваст – борро ҳатман аз поезд ба қиштӣ ва ё аз қиштӣ ба поезд ҳамл кардан лозим меомад, ки ин корро ниҳоят душвор мекард. Ғайр аз ин, аз поезд ба қиштӣ, аз қиштӣ ба поезд баромаданду фаромадани мусофирион ҳам нокулавӣ буд. Ба ин сабаб дар ибтидои асри XX соҳтмони ҳатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ч. 5. с. 85.

бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон – Тошкандро бо Оренбург мепайваст. Соҳтмони ин роҳ босуръат пеш мерафт ва инак соли 1905 ҳатти мовароикаспигии роҳи оҳани кишвар бо ҳатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиист, ки та-бақаи дворяну помешикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табий ва ахли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои паҳтакори водии Фарғона – шаҳрҳои Ҳӯқанду Андиҷону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо мухим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти дехқонон ва косибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба туфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Соҳтмони роҳи оҳани моварои Каспий ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якчанд даҳсола мубодилаи мол байнин Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд карда шавад. Вале молҳои русӣ на дар тамоми бекиҳои Бухоро фаровон буданд, ки сабаби ин мушкилии қашондани мол, суст будани муносибатҳои молио пулӣ ва барье дигар омилҳо буданд. Молҳои русӣ аз ҳама бештар дар бозорҳои водиҳои Тоҷикистон ба фурӯш мерафтанд, аммо ҷо асосии фурӯши молҳои русӣ худи Бухоро буд, ки дар ин ҷо савдогарони бой ва худи амир аз саноатчиёну савдогарони рус ҳаридҳои калон мекарданд.

Дар он ҷойҳои кишвар, ки рафтумадаш душвор буд, ҳаннотии молҳои русӣ басо авҷ гирифт. Қӯҳистониён бо рағбати тамом молҳои арзони фабрикиро мебариданд. Тоҷирони абҷир, ки молҳои русиро меоварданд, бо нарҳи бехад баланд онҳоро пул мекарданд. Азбаски қӯҳистониён пул надоштанд, савдогарон инро дастак карда, барои як сарбанди оддии фабрикӣ аз дехқони бечора 4 пуд гандум ва 1 гӯсфандашро қашида мегирифтанд. Шамъ, гӯғирд, собун, карасин, яъне он ҷизҳое, ки мардум пештар қарип истеъмол намекард, нағз ба фурӯш мерафт. Одамони бекҳо ва худи бекҳо ҳам аз ҳаннотиву савдогарӣ рӯ намегардонданд. Масалан, беки Қаротегин ба Фарғона як рама гӯсфанд оварда фурӯхту ба пули он бисёр молҳои русӣ ҳарид, баъд онҳоро дар Қаротегин ба пули калон фурӯхта буд.²

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда ҳукумати подшоҳӣ ба нияти ба вучуд овардани такягоҳи миллӣ ба миқёси васеъ дар Осиёи Миёна мухочирони русро ҷойгир намуд. ҳукумати подшоҳӣ дар ҳусуси пешрафти ҳочагии қишлоқи Осиёи Миёна хеле кам аз ғамхорӣ мекард. ҳамчунон ки вай барои соҳтмони системаи обёйр дар воҳаҳои асосии паҳтакорӣ ҳеч як ҷорае намедид, ҳочагии мухочиронро низ аз эътибор сокит намуда буд. Мухочирон дар ҳама ҷо мачбуру мешуданд, ки аз системаи кӯҳнаи каналҳои обёрикунанда истифода баранд.

Аҳволи мухочирони рус дар вилояти Самарқанд махсусан бад буд. Дар ин бора мусоирон чунин навиштаанд: «Дар мобайни дашти шӯрҳои сӯзон дехе соҳтанд... Ҷанд кулбай амонатӣ, ки телбакорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарҳате, на сабзае..., фақат дашти ҳомуну дашти ҳомун...» Мухочирон гурӯҳ-гурӯҳ ба сафи бекорон доҳил шуда, дар ҷустуҷӯи ризқу рӯзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва кулакҳои рус муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд. Мехнаткашони тоҷик, ки қисми бештари аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медоданд, ҳанӯз дар ҳамон вактҳо боварӣ ҳосил карда буданд, ки коргарон ва дехқонони камбагали рус, ки ҳамроҳи онҳо кор мекунанд, мисли меҳнаткашони маҳаллӣ аз ҷабру зулми ҳукумати подшоҳӣ дар азобанд. ҳукумати помешикию буржуазии подшоҳӣ аз мухочирони рус

² ЦГА Уз. ССР И-19, оп. 1, д. 6002, л. 19.

барои худ такягохи миллию синфиес сохтани буд, vale беихтиёр мусоидат кард, ки барои тавлид ва ривоҷи иттифоқи синфию миллии меҳнаткашони Осиёи Миёна бо дехқонони камбағали рус, бо батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равған шароит фароҳам ояд.

Хукумати подшоҳӣ дар гӯшаву канорҳои империяи худ тартиботи асорати патриархалио феодалий, дар воқеъ ҷорӣ будани гуломдорӣ ва бесаводиу нодонии мардумро қасдан баркарор медошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳочирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин кор алангани низои миллиро боло мекард. Хукумати подшоҳӣ ба ривоҷи маданий мардуми Туркистон мутглақо аҳамият намедод ва ноҷизтарин падидаҳои афкори инқилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар қишивари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии ба истилоҳ «Идораи ҳарбии ҳалқӣ» ба максадҳои мустамлиқадории хукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Қишивари Туркистон ба панҷ вилоят – Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, ҳафтруд (Семиречье) ва Моварои Каспий (Закаспий) тақсим мешуд. Ҳар як вилоятро, ба истиснои Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставиҳо ва вулусҳо чудо мешуд. Маъмурони вулусҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъин мегардидаанд. Тадриҷан дар қатори феодалҳои кӯҳна одамони аз табақаҳои давлатманди аҳолӣ, аз он ҷумла онене, ки ба табакаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте надоштанд, низ «бо роҳи интиҳоб» ба вазифаҳои маъмурӣ ҷалб карда шуданд. Аммо намояндагони ҳалқи меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли қишлоқ ва ё вулусро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи ҳалқ дар худи интиҳобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интиҳоботе», ки дар ибтидои асри XIX воқеъ гардида буд, шоҳидон чунин нақл мекунанд: барои интиҳоби оқсаққоли вулуси Қистакӯз (уезди Ҳуҷанд) аз тамоми дехоти атроф бойҳо, муллоҳо, «элликбошиҳо»³ ва арбобон ба қишлоқи Қистакӯз ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулус ду нафар муддами давлатманд - Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда буданд. Муллобой барои ришваи «интиҳобкунандагон» 2 ҳазор сӯм, ҳарифи ў бошад, ба ин мақсад 3 ҳазор сӯм пул чудо кард. Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққолӣ «интиҳоб» гардид.

Як гурӯҳ бойхое, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин интиҳобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, дастнишондаи худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фиристоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зани губернатор ҷанд ҳазор сӯм пул ва тӯҳфаҳои қиматбаҳо пешкаш намуд. Рӯзи дигар ўро губернатор қабул карда гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсаққоли вулус ҳоҳӣ буд». Ҳанӯз Муллобой ба Қистакӯз барнагашта, фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсаққоли вулус тасдиқ гардидаи ўрасид.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳамин ҳолат рӯй медод. Синҳои истисморкунанда бо савобиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интиҳобӣ» таъин мекарданд ва аз кор мегирифтанд.

Оқсаққолон, ҳамин ки ба сари кор омаданд, одатан худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва пораҳӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ривоҷ гирифта буд. Кори маҳкамаҳо мисли пештара дар асоси шариат пеш бурда мешуд.

Хукуматдорони қишивари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашидан табакаи давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати хукумати подшоҳӣ гузашта буд,

³ Пасттарин мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ҳар 50 ҳоҷагӣ интиҳоб мешуд.

барои заиф гардонидани мавкеи иқтисодии ашрофи кӯхнаи феодалӣ низ чораҳо пешбинӣ намуданд. Аз шахсоне, ки заминҳои вакфро истифода мебурданд ва аз соҳибони мулки хусусие, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати сабиткунандай ҳуқуқи ба ин заминҳо доштаи онҳо, аз қабили вакғномаи тасдиқкардаи хон талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо хеле кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вакф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои бокимондаи вакф аз ҳар гуна имтиёз ва бартариҳои молиёти маҳрум гардианд. Ба ҳамин тариқа, ба манғиятҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалӣ зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи дехқонони меҳнаткаш аз ин ҳама чораҳо андаке ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони калон мисли пештара барои истисмори дехқонони бенаво, ки дар заминҳояшон чоряқкорӣ мекарданд, имконият доштанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар қард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (ъяне дар ҳамон вилоятҳое, ки бештари ахолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳуқуқи мулки хусусӣ дар камтар аз садяки тамоми заминҳои кишт ҷорист. Мулкдорони хурде, ки дар як порча замин аз рӯи қоиди нав дар асоси заминдории ҷамоатии хонаводагӣ кор мекарданд, майшати худро ҳеч таъмин қарда наметавонистанд. Онҳо ба дасти судхӯро афтода, ҳонахароб мешуданд, дар сурати адо накардан қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи ҷоряқкорон ва батракҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳуқумати подшоҳӣ ҷорӣ қарда шудани усули ҳимоякунии яқдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалӣ ва ба асорати судхӯро, феодалон ва маъмурон гирифтор шудани дехқонони камбагал боз ҳам бештар мусоидат намуд.

Ҳуқумати подшоҳӣ дар соҳаи ҳочагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ комилан тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаъҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ миробҳо таъин мекарданд ва ба ин васила дар қишлоқ ҳӯҷаини мутлақ гардида буданд.

Кори нимафеодалӣ ва нимагуломии иҷоравӣ беш аз пеш оммаҳои васеи дехқонони муғлисро, ки дар замини бойҳои калон ҷоряқкорӣ ва панҷяқкорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Аҳволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабрикмонанд кор мекарданд, беҳ аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ноҷиз доштанду шароити кори онҳо қарро ба даҳшат меовард. Кор то 12-16 соат тӯл қашида, рӯзе ҳамагӣ 40–60 тин музд дода мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозакунакҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озуқаи пӯсидаву гандида медоданду аз музди ноҷизи онҳо пули зиёде меситонданд ва хуллас фоидаи калон ба даст меоварданд.

Аҳволи қосибон

Дар солҳои аввали баяди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна қосибӣ ба андозае ривоҷ ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскару афсарони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад, ҳама чизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои қашондани ин қадар чиз наклиёт намерасид. Барои илоҷи кор ҳуқумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор сарбозону афсарон баязе чизҳои лозимаро аз қосибони маҳаллӣ ҳаранд, ана ин буд, ки

косибай ба андозае чон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар соҳти саноати косибай дигаргунихое ба вуҷуд омаданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истехсолот беш аз пеш ба худ сурати истехсолоти молро мегирифт. Ин падидаро дар марказҳои қалони косибай, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан дидан мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи косибай вуҷуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Ўротеппа, Панҷакент, Конибодом, Ҳисор, Кӯлоб ва баъзе дигар шаҳрҳо косибай умуман хеле равнақ дошт.

Косибай дар ҳар як маҳалли қишивар вобаста ба манбаъ ва сифати моли ҳом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки чӣ гуна роҳҳо дорад – соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯҳи Бухорои шарқӣ қасбҳои ҳонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли косибай муомилоти байни усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурӯшу молгир факат ба тавассути натура анҷом мебад. Баъзе ноҳияҳо дар истехсоли ин ё он мол таҳассус ҳам ёфта буданд.

Косибони Ҳисор асосан намаду моҳут мемолиданд, шолу аргамчин мебофтанд, пӯстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои гарбии ин маҳал дар алоҷабоғӣ, корсонтароӣ, сабабоғӣ, ҳӯрчиндӯйӣ, ҷуроббоғӣ ном бароварда буд. Шоғу шамшеру кордҳои кордгарони Қаротоғ шӯҳрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Кофарниҳон ҷармгарӣ ривоҷ ёфта буд.

Дар Хучанд қасби боғандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар карбосбофон, шустагарон, абранҷҳо, шоҳибофон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дӯкони шоҳибоғӣ, ҷарҳесӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вуҷуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа гузарҳои маҳсуси кордгарон, дегрезон, куллон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Кӯлоб низ боғандагӣ яке аз қасбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин қасб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои боғандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиёҷи рӯзгор ва ҳам барои фурӯш мерафт. Аз қалобаи кӯлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос мебофтанд. Суғи кӯлобӣ ва ҷомаҳои карбосии кӯлобӣ хеле ҳушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашёи ҳоми маҳаллӣ барои канору ҳӯрчин карбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу ҷуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занон анҷом медоданд. Қолину гилемҳои ҳушсурати қиматбаҳо бо супориши бойҳо маҳсус дар ҳавлии онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои ҷармгарон буд (Ҷармгарони Боло, Ҷармгарони Пойен), ки дар ин ҷо ҷармҳои аълосифати ҳомак, кемуҳтӣ, саноҷу давҳо, машҳо истехсол мешуд. Мӯзадӯзио маҳсидӯзио кафшдӯзио лаҷомсозӣ низ дар ҳамин гузарҳо маъмул буд. Косибони бойи Ҷармгарони Пойен аз ҷорво furӯшон пӯсти зиёде ҳарид, онро ҷарм карда мефурӯхтанд.

Дар Мӯминобод ҳам ҷармгарону мӯзандӯзону лаҷомсозон бисёр буданд. Шоҳибоғию пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле равнақ дошт.

Деҳқонони Кӯлоб ҳам кирмакдорӣ карда, пиллаи ҳудро дар бозорҳо мефурӯхтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта қашида ва онро ранг дода, боз ба бозорҳои Кӯлоб бурда мефурӯхтанд.

Дар охири асри XIX Кӯлоб маркази муҳимми қасбу тиҷорат шуд. Дар бисёр дӯконҳо аз ашёи зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордқашӣ ҳам хеле ривоҷ ёфта буд. Аслиҳасозон милтику шамшер, кордгарон кордҳо месоҳтанд. Маҳсули кори мисгарон

⁴ Муҳторов А., 1964, с. 127–130.

⁵ Сухарева О.Д., 1966, с. 190.

тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар чойҳои дигар ҳам ба фурӯш мерафт.

Касбу косибӣ дар ҳисор ҳам басо маъмул буд. Файр аз карбосу яроқу аслиҳаву маснуоти ҷарғонӣ дар ин ҷо ҳам алоҷа мебофтанд, ки шӯҳрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қимат ҳам меистоданд. Масалан, баҳои ду тӯби як навъи он 20 сӯм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири ҷарҳи осиё ва гайра месоҳтанд.⁷

Кулолони ҳисор (хусусан занони моҳиро кӯҳистон, ки бо кулолӣ шуғл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам, бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияни ҳисор ва ноҳияҳои ҳамсояро таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байнини шаҳрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривоҷи тиҷорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки беки ҳисор онро бошишгоҳи тобис-тонии худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр боғандагон, оҳангарон, зингарон ва ҷарғони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тиҷорату савдо моли косибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои ҳориҷи Бухорои шарқӣ ба фурӯш мерафтанд.

Истехсолоти серсаҳаи косибони Бухорои шарқӣ бо маснуоти бадошту назар-рабои устоёну ҷеварони гулдасти худ шӯҳрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онон ҳамон анъанаҳое инъикос мейғтанд, ки таърихи бисёрҳазорсола доштанд. Ба ин маъно истехсолоти косибон аҳамияти маҳсус дорад. Вале ҳамчун сирф истехсолот бисёр нуқсу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳамон даврае, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кӯҳна шуда буд.

Истехсолоти давраи феодализм, ки дар ҷорҷӯбаи рисолаҳову ҷамъиятҳои косибон маҳдуд буд, дар ҳамон шакли кӯҳнаи анъанавии худ монда, дар муддати мадид ҳеч дигар нашуда буд.

Корхонаҳои косибон ягон ҷиҳози техникӣ надоштанд ва кор асосан дастӣ анҷом дода мешуд. Тайёр кардани маснуот мөҳнати зиёдеро талаబ мекард, дараҷаи маҳсули мөҳнат нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, барои ҳамин ҳам арзиши аслии моли косибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба замми ин ҳукуматдорони феодалий ба косибон ҳироҷу андози бешумор меандоҳтанд, ки ин ҳам арзиши моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз маркази Россия омадани молҳо вазъияти косибон якбора табоҳ шуд. Дар марҳалай аввал соҳибкорони рус—соҳибони фабрика, завод, савдогарони қалон — талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анвои моли ҳудро маҳз ба ҳамин талабот муносибу мувоғик намуданд. Дере нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна читҳои гулдор, ҷойнику пиёлаву косаву табакҳои чинӣ, маснуоти мисин, сӯзан, собун, карасин, ҷарчинворӣ барин молҳои фабрикий омадан гирифтанд, ки нарҳи онҳо аз нарҳи моли косибони маҳаллӣ хеле пасттар буданд, зеро дар фабрика тайёр карда мешуданд. Дар аввалҳои соли 1910 молҳои русӣ тамоми бозорҳои Осиёи Миёнаро зер карда гирифтанду аксари молҳои косибони маҳаллиро танг карда бароварданд.

Пеш аз ҳама, касби боғандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шоҳидон навиштаанд, ки ҷиҳти алвони русӣ,⁸ матоъҳои катонию лифию ҷуттии русӣ маҳсусан нағз ба фурӯш

⁶ Маев Н.А., 1879, с. 191.

⁷ Ҷамроев М., 1959, с. 43.

мерафтанд. Маснуоти бофандагй 2/3 ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шоҳидони он давра навиштааст: «Бо имони комил метавон иддао кард, ки аз нисиф бештари шоҳиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта - чомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фурӯш мераванд, моли масковӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ – сим, меҳ, гулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои чинию мисин ҳам нағз ба фурӯш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроку аслиҳои русӣ хеле зътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷои касод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арzonу хушбӯйи русиро меҳариданд. Бисёр қосибон маҷбуран тарки касб карданд. Дар қишивар бекорию бенавоӣ зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба корхонаҳои саноатии Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамом сар медароварданд.

2. ВАЗЪИЯТИ ОММАИ ҲАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шаклҳои асримиёнагии ҳочайӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шаҳрҳо афзуда, нахустин корхонаҳои саноатӣ ба вучуд омаданд. Дар доҳили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт кувват мегирифт. Мехнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигар ҳалқҳо, ки таҳти истисмори феодалони маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷоъпараст, бойҳо ва судҳӯроҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осиёи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дучори ҷабру зулми иловагии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судҳӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дере нагузашта дар Ҳучанд фабрикаҳои на ҷандон қалони коркарди ашё қушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибкорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис медоданд. Соли 1870 фабрикаи пиллакашӣ қушода шуд. Соли 1873 дар қишлоқи Ҷемойи қарибии Ҳучанд як савдогари рус заводи ҳурди шаробкашӣ қушод. Ғайр аз ин заводҳои шиша, ҷарм (дар Ӯротеппа) ва меваю арақ соҳта шуданд. Солҳои 1891-92 аввалин заводҳои пахта ба кор даромаданд. Соли 1895 дар Ҳучанд аллакай 16 корхонаи саноатии заводмонанд кор мекарданд, ки 125 коргар доштанд. Дар охиҳрои асри XIX дар шаҳр 5 заводи пахта вучуд дошт, ки дутои онҳо аз они бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

Вазъияти аҳолӣ дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба қишивари Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеч гуна тағиирот давом қардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекигарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфтӣ аз тарафи амир таъин карда мешуд. ҳоким мебоист корҳои давлатӣ, маъмурӣ ва зироатиро идора мекард, қозӣ дар асоси шариат корҳои маҳкамаро ба ҷо меовард, раис аз тарафи аҳолӣ иҷро шудани фармоишоти дину шариатро назорат менамуд ва муфтӣ ҳамчун «донандай» конунҳои шариат дурустӣ ё худ нодурустии ин ва ё он ходиса ва иқдомотро фаҳмонда медод. ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан ман-фиати доираҳои ҳукм-рон ва фоидаҳои шаҳсии худро таъмин мекарданд. ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлодорҳо ва дигар одамони худ корҳои замин ва молия, ҷамъ кардани хироҷ, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин

⁸ Губаревич-Радобыльский А., 5 ч., с. 79

⁹ Гулишамбаров С. И. 1913, с. 219.

¹⁰ Раҷабов С., 1954, с. 17-19.

масъалаҳо комилан худсарона амал мекарданد, аз аҳолӣ чӣ ситондан ва ба ҳазина чӣ супурдани онҳоро касе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оқсаққол ва арбобҳо, ки ба сифати намояндаи аҳолӣ таъин мешуданд, одатан ба кирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривоҷ ёфтани форатгарӣ ва пораҳӯй гардида, ба иқтисодиёт зарбаи саҳт ворид меовард ва зиндагонии бе ин ҳам саҳти аҳли меҳнатро ба дараҷаи токатнапазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммаи васеи мардуми Бухорои шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳалҳоро тоҷикон ташкил медоданд. ҳукумати амирий аслан Бухорои шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми гарбии аморат тартиботи саҳттаре ҷорӣ намуд. Табакаҳои ашрофи қадимаи ин ҷо, сипоҳ ва нӯкарҳо, рӯҳониён, заминдорони қалон ва бойҳо ба такягоҳи аморат табдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болонишини истисморкунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Ғарм аlamon) то додҳоҳ¹² ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар факат ба сипоҳиёни дарбори амир баҳшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиёни андози тамоми як дехаро мебахшид. Дехқонони ин қишлоқ амалан дар ҳолати крепостной буданд.

Ин дехқонон комилан дар ихтиёри танҳоҳӯй буданд. Соҳиби танҳоҳ бо майли ҳуд дуҳтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои дехқононро қашида мегирифт ва боз ҳар ҷи ҳоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйрост ҳариду фурӯш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табоҳтар менамуд. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмуродбии парвоначӣ (1842-1904) ҳукмронӣ мекарданд, ҳариду фурӯши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собиқ амлодори ҳоит - Мирзо Нуруллобек ҳабар додааст, ки барои нӯқари oddӣ шудан 1200-2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯқар дар шаҳр ва ё қалъае ба хизмати ҳарбӣ таъин шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, гайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» ҳочагии дехқонӣ дода мешуд. Агар нӯқар ҳудаш ҳавлию бугу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дода намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намедод. Мансаби қаровулбегӣ хеле қиматтар, 2-4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбегӣ 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир бошаду дар айни ҳол молу мулку замин ҳам дошта бошад, ӯҳдадор буд, ки ба фоидаи ҳазинаи амир ушр (даҳҳаки ҳосил) ва «камал», яъне 21 танга хироҷи заминро ҳам дихад.

Мансаби мироҳур 3-5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мироҳур 4-10 «буна» дода шуда, ҳудаш гайр аз ушр аз тамоми хироҷу андозҳо озод карда мешуд.

Тӯқсабо барои соҳиб шудан ба мансаб бояд 5-10 ҳазор танга ришва медод. Ба ихтиёраш бошад, то сад «буна» дода мешуд ва ҳуд аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшикгобошӣ ба соҳибаш 6-15 ҳазор танга меафтид, вале 150-200 «буна» мегирифту андозе намедод.

Ниҳоят мансаби «бий», ки онро ҳуди амир медод (дигар мансабҳои аз ин поёпро ҳуди беги Қаротегин мефурӯҳт ва аз ин ҳариду фурӯш ҳӯҷаинаш, яъне амирро ҳатто огоҳ ҳам намекард), ба соҳибаш ба пули қалон – 10-20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо ҷабгуру зулми гӯшношунид онҳоро истисмор карда, қусури ҳарочоташро мебаровард.

¹¹ Баҳодур ё аламон – аз поин нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

¹² Додҳоҳ - яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар маротиб ёздахумин аст.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол ҳариду фурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «таксимоти меҳнат» вуҷуд дошт, яъне мансабҳои поёниро бек тақсим мекарду мансабҳои болоро ҳуди амир мефурӯҳт. ҳуқуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис факат ба амир тааллук дошт ва дар ин бобат факат ҳуди амир ёрлик дода метавонист. Инро ҳам ҳатман гуфтан даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъоди роҳбарию ташкилий бар ин сифатҳои шаҳс мутглақо ба эътибор гирифта намешуд. ҳар касе, ки бештар пора дихад, соҳиби ҳуқуқу имконияти бештаре мешуду тақдири садҳо, ҳазорон ҳазор дехқону қосибонро, ки дар муҳити тираи аморат чун ғуломони бе-забон умр ба сар мебурданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекиҳои аморат вазъият айнан чунин буд.¹³ Албагта, ин гуна тартибот ба маъмурони амир маъқул ва мувофиқи табъ буд. Онҳо ҳатто дар ҳурдтарин мансаб нишаста, дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре ҷамъ мекарданд. Хотирнишон бояд кард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифаашон маоши муайян муқаррар карданӣ ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин чунон мавҷи эътиroz ва норизоятиро ба вуҷуд овард, ки амир ба даст қашидан аз чунин нияти ҳуд мачбуру гардид.

Ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар Бухорои шарқӣ, дар ғорат ва таҳқири карданни аҳолӣ ягон ҳадду ҳудудро намедонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар ҳусуси давраи ҳуқмронии Мирмурод ном ҳокими Қаротегин чунин навиштааст: «Ин як солномаи тамомест аз кирдукори бераҳмона ва ҳудсарии бениҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо дехқононро ба адои корҳои ройгон мачбуру мекард. Ӯ устоҳои дурдгарро дар Ғарм ҷанд моҳ дар сармои зимистон бемузд кор фармуда буд.

Ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунин категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлӯқӣ, амирӣ, вакӯф ва милк тақсим шуда буд. Заминҳои ҳусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони қалон тааллук доштанд.

Дехқононе, ки дар қӯтиҳои ҳурди заминҳои амлӯқӣ ва вакӯфҳо кор мекарданд, амалан дар вазъияти крепостной буданд. Ба ивази истифодаи порчаҳои ноҷизи замин аз онҳо дар шаклҳои гуногун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Дехқонон аксар вакт бо номи «ҳашар» дар заминҳои амлӯқдор ва дигар амалдорони қалон тамоман бемузд кор фармуда мешуданд. Онҳоро бо номи «бегор» низ ба корҳои соҳтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ў, таъмир ва тоза карданни ҷӯйборҳо ва ғайра ҷалб менамуданд. Дехқонон ӯҳдадор буданд, ки мачбуриятҳои гуногуни ҳамлунақлиро ҳам ба ҷо оваранд. Тамоми корҳо аксаран аз ҷор се ҳиссаи вақти дехқонро мегирифт.

Масалан, дар бекигарии собиқи ҳисор чунин навъҳои андоз вуҷуд дошт. Дехқонон барои истифода аз заминҳои обӣ ҳумс, яъне панҷяки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳъяки ҳосилотро медоданд. Ғайр аз ин, амлӯқдор бо ивази «меҳнат»-и ҳуд дар кори андозғундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадок) ва замини лалмӣ нимҷоряқ (8 қадок) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори ҳурди ҳироҷ), ки ба ҳирман назорат мекард, ба тариқи қавсан мӯҳрона мегирифт. ҳиссаи мироб баробари ҳиссаи амлӯқдор буд. Оқсаққол аз ҳар ботман нимҷоряқ, ё ҳуд панҷяки нимхӯрд дарёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадоқа «ҳаққи Оллоҳ» ва қавсан мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қаландарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар ҳироҷи заминҳои кишт дигар ҳел андозҳо аз қабили закот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулий рӯёнда мешуд, закоти ҷагона, андози коҳ, дала

¹³ Ниг.: Юсуфов Ш., 1964. {амроев М., 1959, с. 38, 39.

¹⁴ А.С., 1904

(савсор), яъне андози мӯинае, ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вуҷуд доштанд.

Гаевский ном инженер, ки дар он солҳо ба бекии Қўргонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толону тороч шудани дехқононро хеле ачиб тасвир кардааст: «Одатан, ҳамин ки дехқон ҳосилро даравида дар хирманчо кўфта, зери назорати нозир онро тўб мекунад, амалдори дигар, яъне доруга омада онро мӯҳр мекунад. Тарзи мӯҳргузорӣ чунин аст: доруға дар болои пораҳои кулӯҳ мӯҳр монда, он кулӯҳпораҳоро дар болои тӯби гандум ба тартиби муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро посбонӣ намекунанд, зеро агар ба тӯби гандум андак дастрасад, чои кулӯҳпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошкор мешавад.

Пас аз мӯҳр кардани ҳосил онро амлодор омада мебинад ва тахминан бо назардид ва як газ чўб муайян мекунад, ки дар хирман чанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин хел мавридҳо одатан дехқон додувой мебардорад ва аслашро гирем, дар ин сурат мувофиқи қонун ҳосилро баркашида санҷидан даркор, vale и корро дар ҳеч кучо намекунанд. Баъзан чун шоҳидони холис оқсаққол, ё амини дехро ҷеф мезананд, vale одатан худи амлодор дафтарчаашро мебарораду ба додувой дехқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Миқдори умумии ҳосил ана ҳамин хел такрибан муайян мешаваду vale минбаъд кор аз ин ҳам бадтар мегардад. Нархи бозорро мепурсанду vale онро 10-15 фоиз кам карда ба дехқон хабар медиҳанд. Баъд мувофиқи қоидай амир ҳафтяк ё панҷяки ҳосил гуфта, сеяқ ва ҳатто нисфи онро кашида мегиранд. Бар замми ин агар андоз ба шакли пул талаб карда шавад, ҳама гандуми худро ба бозор мебароранд, ки талабот ба он зиёд нест ва нархи гандум якбора паст шуда меравад ва барои додани пули сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам миқдори умумии ҳосилро бардурӯғ зиёд навишта буданд), дехқон маҷбур мешуд, ки ду маротиба бештар гандум фурӯшад».¹⁵

Ин толону торочи рӯйности ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дидо мешуд. Капитани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Дехнав ба Қаротоғ сафар карда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки чаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50-60 чакрима, ки нағз обёй ҳам мешуданд, ҳеч чиз накоштаанд. Маълум шуд, ки ба қасофати хироҷу андозҳои миёншикан мардум қишлоқҳои худро партофта, ба кӯҳҳо гурехта рафтаанд. Дар кӯҳсорон онҳо чорво парварида, барои эҳтиёчи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанду бас. «На молу мулк ва худи ҳаёти табааи амири Бухоро ягон василаи таъмин надоранд,— менависад Покотило ва илова мекунад: - натиҷаи ин авзои ноҳуши моддию маънавии ҳалқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намояндагони ин ҳукумат – бекҳо табиатан нафрят доранд». ¹⁶

Дар воқеъ, вакте тоҷикон - ин мардуми меҳнатдӯст, ки ҷандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанду соҳиби маҳорати баланду қадими зироатпарварӣ мебошанд, маҷбур шудаанд, ки замину ҳавливи ҷойҳои худро партофта, қарib ҳаёти нимкӯйӣ ба сар баранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони ғоратгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?

Ҳатто П.М.Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштаи сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеч ҳавас надошт, дар «Қайдҳо оид ба авзои сиёсӣ ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозчамъунӣ бисёр сӯиистеъмолу худсариҳо

¹⁵ АВПР Среднеазиатский стол, д. 304, лл. 8-11.

¹⁶ ЦГА Уз. ССР, И. 1, Оп. 34, д. 670, лл. 72-75.

мешавад, миқдори ҳосилро тақрибию бардурӯғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулакӣ меситонанд ва зимнан пули андоз аз будаш хеле зиёдтар рӯйнда мешавад».

П.М.Лессар маҷбур шудааст икрор намояд, ки «ҳатто дар нохияҳои бойтарин ҳам дехқонон заминҳои худро партофта, ба Самарқанд гурехта истодаанд, то аз подоши бакияҳои беохирӣ андоз раҳо ёбанд. Ононе, ки илочи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буду шуди худро, ҳатто дуҳтарони худро ба Самарқанд бурда фурӯхтанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П.М.Лессар гапашро давом дода менависад: «ҳамаи ононе, ки ба водии Зарифшон ва нохияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, хабар оварданд, ки ҳоли мардум таъбоҳ аст. ҳоли мардуми бекиҳои қӯҳистони Бухорои ҷанубӣ ва шарқӣ бошад, аз ин ҳам бадтар аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак беҳ шудани аҳволи мардум ҳеч кор карда нашудааст. Ин қасоғатро рафъ кардан муҳол аст»—гамгинона суханашро ба поён мерасонад П.М.Лессар.¹⁷

Дар воқеъ, ҷанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардаи мо, 16 ноябр 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори ҳарбии вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Кӯлобу Дарвозу Қаротегин «аз муомилаи ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии ҳукуматдорони Бухоро ба танг омада шӯриш карданд». Вай навишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор додаанд, ки илоҷе ёфта, аз Бухоро чудо шудан даркор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

Ҷангу ҷидолҳои дохилии феодалий ва ба ҳукумати подшоҳӣ додани товони ҷанг ба вазъияти ҳазинаи аморати Бухоро бетаъсир намонд. Амир Музаффар роҳрои пур кардани ҷои ин ҳароҷотро ҷустуҷӯ менамуд. Қисми заминҳои вакф ба ғоидай аморат мусодира карда шуд. Илова бар ин, амир ба қозиҳо иҷозат дод, ки бо ҳар восита аз аҳолӣ пул ҷамъ қунанд. ҳамчунин фармоишоте буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тарики тӯхфа, молу мулки бесоҳиб ва бакияҳо ба худи амир дода шавад. ҳамин тарика, муҳимтарин вазифаи аморати Бухоро аз торочи ҳалқи меҳнаткаш ва фурӯ нишондани ҳама гуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат гардида буд.

ҳар он касе, ки изҳори норозигӣ мекард ё лоақал андаке ба амалдорони амир итоат накарданӣ мешуд, ба ҷазоҳои ваҳшиёна гирифтор мегардид. ҳар як ҳоким метавонист одамонро бе ҳеч як асос ба зиндон партояд ва аз ҳонаву оилаашон маҳрум созад. Маҳбусони бадбаҳт, ки бо ягон баҳонае ба зиндон афтода буданд, дар шароити тоқатфарсое зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зинdonҳои тираву ифлос бо пойҳои қундазада ва дасту гардани ишқелбанд дар замини мартуб ва ё рӯи як бӯрӯе нишаста ё ҳуфта аз ҳисоби баҳшишҳои хешовандони худ ва садақаи ҳайркунандагон рӯз мегузаронданд. Қасоне, ки хешу акрабо доштанд, гоҳо ба воситай пули зиёде ришива додан ба ҳоким аз зиндон озод мешуданд, вале аксарон одамони бекас тамоми умри худро дар маҳбусӣ ба сар мебурданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳкорон»-ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум ҷазо медоданд. Барои андак гуноҳе шаҳси гунаҳкорро ҳафтоду панҷ ҷӯб мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамом ба таҳтапушти бараҳна расонда мешуд.

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР Ф-И-3, оп. 2, д. 20, в 118–119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи катлу куштор, ба мисли овехтан, буридан гулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва гарғара қин карда куштан хеле бисёр ба амал меомад.

Хуқумати подшоҳӣ ҳокимияти ҳудро дар Осиёи Миёна баркарор карда бошад ҳам, барои тағиیر додани соҳти истибдоди Бухоро ҳеч гуна чорае надид, балки зиёда аз он, қасдан ин соҳтро боз ҳам пойдортар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвакта борҳо ба муқобили «тартибот»-и аморати Бухоро изҳори эътиroz намуданд, аммо бо вучуди ин пуштибонии ҳуқумати подшоҳӣ аз амир ва усули давлатдории ў давом кардан гирифт.

Чунин буд ҳусусияти асосии сиёсии Осиёи Миёна. ҳуқумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву пӯсидаи феодалию асримиёнагии Бухоро ва Хеваро фаъолона дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмрону доро буд, ки бар зидди он тадриҷан иттиҳоди меҳнаткашон ва оммаҳои истисморшавандай ҳамаи миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П.М.Лессар икрор мекард, ки: «Калонони Бухоро ва мардум шакке надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳаи қӯшунҳои рус пахш мегардад, ҳудсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Такрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон - Самсонов дар маълумоте, ки ба номи Раиси Совети Вазирон 29 декабря соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро кор мефармояд: «Ягона монеаи аз зулми амир озод шудан (яъне озод шудани аҳолии аморати Бухоро – Б.Ғ.) сарнайзаҳои қӯшуни русҳо мебошад».²⁰ ҳуқуматдорони подшоҳӣ ононеро, ки тоҷикону ўзбекҳову дигар меҳнаткашони Бухороро буғӣ мекарданд, ҳарҷониба дастгирӣ намуда, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар алангай ғазаби ҳалқ боло шуда истодааст. Дар аҳборе, ки сардори штаби асосӣ - Н.Н.Обручев 4 декабря соли 1883 аз Тошканд гирифта буд, ин ибораҳоро дидан мумкин аст: «Амир дар таҳт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли кину азобу ҷазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ана ҳамин зулму тааддӣ (ва дастгирии қӯшунҳои Россияи подшоҳӣ – илова мекунем мо – Б.Ғ.) имкон ёфта, алангай шӯру ғазаби мардумро, ки гоҳ дар ин ҷонибои гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фурӯ менишонад. Дар нахустин ноомади кор револютсия мешавад, ки он на ба ҳуди амир, на ба писараш – вориси таҳт Сайд Абдулаҳадҳон тараҳҳум намекунад».²¹

Воқеяни Осиёи Миёна дар даҳсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвакта комилан дуруст будааст.

8. ҲАРАКАТҲОИ ҲАЛҚӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК КАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар хоки генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна фаъолона иштирок доштанд. Шӯришгарон участкаҳои политсияро ҳароб мекарданд, ба работу ҳавлиҳои феодалҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Ҳусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааддӣ нисбат ба мардум ҳадду ҳисоб надошт, зудзуд шӯришҳои ҳалқӣ ба вуқӯй меомаданд.

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, у И-2, оп. 1, д. 35, пл. 2–3.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

Сабаби асосии шўришҳое, ки тамоми бекигарихои Бухороро фаро гирифтанд, ҳамин буд, ки андозу хироҷҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, микдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба замми андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлокдорон барои фоидан худ бисёр сўнистъемол мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуччате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлокдорон худсарӣ карда, аз дехконон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба чои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба чои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сершумори мавҷудаи аморати Бухоро ахли меҳнатро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур кардан мумкин, ки ин найрангҳои амлокдорон мардумро то ба қадом дараҷаи қаҳру ғазаб оварда мегавонистанд. Бедодиу худсарии амлокдорон дар аксари чойҳо охирин қатрае мегардид, ки косаи сабри мардумро лабрез менамуд. Баъзан чунон худсарию бедодиҳои ҷиддӣ содир мешуд, ки дар шўриш табақҳои гуногуни аҳолӣ ва ҳатто баъзе ходимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

МО дар назди худ чунин вазифае гузашта наметавонем, ки тамоми шўришҳои ҳалқии охири аспи XIX ва аввали аспи XX-ро муфассал таҳлил намоем, ба ин сабаб факат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан чунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯҳониён ва феодалони аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошӯбҳои ҳалқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар золимон равоншударо ба мақсадҳои тамаъкоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин, ҳаракатҳои прогрессивии ҳалқиро, ки манфиатҳои оммаи меҳнаткашро ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорои ҳусусияти миллатчиғии феодалӣ, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

Шўриши соли 1898-и Андичон маҳз ҳамин гуна шўриши иртиҷоӣ буд. Аксари муарриҳони республикаҳои Осиёи Миёна шўриши соли 1898-ро ба шўриши ҳалқӣ мансуб кардаанд.²³ ҳол он ки тадқики муфассали шароиту мухити ин шўриш қасро ба чунин ҳулосае меоварад, ки ин шўриш шўриши иртиҷоӣ, шўриши зиддиҳалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули кӯҳна) «ҳалифа Муҳаммадалӣ» ном пешвои тасаввуф, ки бо номи «Дукҷӣ Эшон» низ машҳур буд, бо як даста пайравони худ, ки шумораашон қарib 1500 нафар буд, дар шаҳри Андичон ба гарнizonи русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб овозу садое набароварда, тамоми аскаронро дар гафлат мононда, ҳучум қарданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шабоҳун 2 унтер-оффіцсеру 19 солдати қаторӣ қушта шуда, 14 кас саҳт ва 5 кас сабук мачрӯҳ гардиданд. Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукҷӣ Эшон шаҳрҳои Ўш, Маргелон ва баъзе дигар чойҳоро гирифта будаанд. Вале дар ин шаҳрҳо шўриш нашуд, яъне мардум ба сардорони ин сўниқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо – пайравони ашаддии тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф, мурид бояд аслиҳаи мутею гапдарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ўро ба иҷро расонад. Ана барои ҳамин ба Дукҷӣ Эшон ба ин осонӣ муюссар гардид, ки пайра-

²² Мӯҳсинова Р. З., 1965, с. 12.

²³ Дар нашри аввали «Таърихи мухтасари ҳалги тоҷик» (1947) мо ҳам ин шўришро нодуруст тафсир дода будем. Дар нашри дувуми китоб ва дар маголае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) чоп шуда буд, ин ҳатои худро ислоҳ кардем.

вони худро аз роҳ занаду ба ҳамлаи зидди кӯшунҳои рус, ки кори нихоят ҳавфноку таваккалӣ буд, таҳрик намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳди ҳонҳои Ҳӯқанд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукҷӣ Эшон 2 додҳо, 2 бек (собиқ амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳое ҳастанд, ки Дукҷӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вакт дар Осиёи Миёна пайдо шудани бисёр ҷосусони амири Афғонистон қасро ба ақидае водор мекунад, ки нӯғи риштаи ин дасиса дар дasti империализми Англия буд. Шиори балвогарон – «газовот» шиори иртиҷоӣ буд ва на танҳо зидди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар зидди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гӯё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон доянӣ шуда ҷашм мепӯшанд, ки Дукҷӣ Эшон ва ақрабои вай пайравони худро доимо фиреб медоданд. Якин аст, ки Дукҷӣ Эшон бо ҳилаву найранги бис-ёр «валӣ» ва «хизрназаркарда» будани худро нишон додани мешуд.

Хукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таассуби диниро ҳарҷониба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр дехаҳо раисоне кор мекарданд, ки онҳоро ҳуди Дукҷӣ Эшон таъин мекард ва онҳо бояд ба риояи қонуну қоидаҳои дин назорат менамуданд. Аксар вакт раисҳо мардумро барои андак вайрон қардани таъалоти дин бераҳмонагӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин ҳудсариҳои Дукҷӣ Эшон аҳамият намедод ва гумон надошт, ки фаъолияти Дукҷӣ Эшон зидди ҳудаш низ нигаронида шудааст. Пиру шайҳҳо дар байни мардум тарғибот бурда мегуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на факат пурра риоя накардани шариат, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиёи Миёна «коғирҳо», яъне русҳо омадаанд. Ин тарғиботи зиддируй барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта берун монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ паст шудани нарҳи пахта бошад, аҳволи Фарғонагаро бад қард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта қасод шуд. Азбаски бисёр дехқонони Осиёи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, якбора паст шудани нарҳи пахта онҳоро хонахароб қард. Ҳушк омадани солҳои 1897-98 ва нашудани ғалла аҳволи дехқононро тамоман табоҳ намуд.

Аммо оммаи васеи меҳнаткашони водии Фарғона Дукҷӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шаҳру дехот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф нуфуз доштанд, дехқонон ба Дукҷӣ Эшон лаънат меҳонданд, ки чунин дасиса қардааст. Мақсади балвои Дукҷӣ Эшон барқарор қардани ҳокимияти хон буд. Ҳатто эълон қарданд, ки ҳоҳарзодаи ноболиги Дукҷӣ Эшон хон ҳоҳад шуд.

Балвои Дукҷӣ Эшонро дар соли 1898 ҳаргиз ҳаракати ҳалқӣ, ҳаракати миллии озодиҳоҳӣ гуфтан мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор қардани хукумати хон, барқарор қардани имтиёзи аркони дину феодалҳо буд, қишиварро ба қафо мекашид, ба вартаи асрҳои миёна мепартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиҷоӣ буд.

Ошӯбҳои ҳалқӣ дар бекии Балҷувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар бекии Балҷувон ошӯбҳои пурзӯри ҳалқӣ ба амал омаданд. Соли 1870 ду ҳазор дехқонон аз ҳудсарию зиёд шудани микдори ҳироҷу ҷакот ба шӯр омада, қальъаи Балҷувонро муҳосира қарданд. Яке аз қосале-

сони амир «Абдулкаримбек» ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандй - Шералии инок буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хироҷу зақот ҳам худаш буд. Ба ҳар ҳол, бек аз ғазаби ҳалқ тарсида ба ҳисор гурехт. Ин баромади мардум мутлақо номуташаккил буд, барои ҳамин ҳам дехқонон қалъаро гирифтанду молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароқанда шуданд.

Чӣ чои ҳайрат аст, ки ин ошӯбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими ҳисор - Яъқуб күшбегӣ пахш кард. Чанд ошӯбгарро ба дор қашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулкарим боз ба Балҷувон баргашта, мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад, аз нияти дехқонон вокиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба дехқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диккати ўро ба мавқеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ният доштанд ошӯбҳои ҳалқиро ба фоидаи худ ба кор баранду аз Бухоро чудо шаванд ва истиқлоли «сиёсӣ» ба даст оваранд.²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балҷувон боз ошӯб шуду сабабаш боз ҳамон худсарии амлокдорон дар бобати хироҷу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шўриданд. Аз нодонии сиёсии шўришгарон истифода бурда, онҳоро фиреб доданд, ки ба амир арз намоянд ва ҷавоби аризаро маъталь бошанд. Дар ин мобайн сардори дастаи қўшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шўришро дастгир намуда, ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шўриш анҷом ёфт.

Моҳи марта соли 1871 дар Ғузор шўриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошӯб гуруснагӣ аст.²⁷ 11 марта соли 1871 дехқонони гуруснаи атрофи Қарши қалъаи шаҳрро гирифта, бозорро тороч карданд. Ин ошӯб ҳам стихиявӣ буд.

Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Паши ном деҳаи Үротеппа ошӯбҳои қалон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар даъват карданд. Соли 1875 дар Үротеппа ҳам мардум саҳт ошӯб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёдии хироҷу андоз буд. Ошӯбгаронро баязе корқунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ карданд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав хилоғи қонун аст.²⁸ Моҳи ноябрь соли 1880 дар Хучанду Үротеппа боз мардум ба шўр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин кор маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошӯб - Раҳмонқулҳоҷӣ, Тиллоҳоҷӣ, Миркомилбой ва баъзе дигарон ҳабс карда шуданд.

Дар солҳои 1885-86 мавҷи тавонони шўришҳои ҳалқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Дехқонони вилояти Шўробод, Мӯъминобод, Кӯлоб, ҳисор, Балҷувон ва Дехнав ба шўриш ҳестанд. Вазъияти вилояти Шўробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зиёд кардани андозҳо дехқонон тамоман хонахаробу хонабардӯш шуданд. Амалдорони поёни маъмурияти вилоят ниҳоят пур-

²⁴ ИТН, т. И-2, 1964, с. 175–176. {амроев М., 1959, с. 80–81. Стеценко И.А., 1963, с. 103-104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51–52.

²⁶ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, д. 236, л. 22–270 б. Рапорти И. Маев ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА Уз. ССР, ф. И-Л. 1, оп. 34, д. 109, л. 17.

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 пл. 1-2, X-13, 17; Мухторов А., 1964, с. 147–150.

тахлука будани вазъиятро дониста фаҳмиданд, ки хочагии вилоят ба ростӣ ҳам ҳароб шудааст ва ба ин сабаб ошӯбгаронро тарафгирӣ карданд.

Кӯҳистониёни Дехпаркент охири октябри соли 1885 ба амлодорон андоз надоданд ва аз номи ҳуд ба амир одам фиристоданд. Дар ҷавоби шикояти дехқонон андозро бори дигар ҳисобу китоб кардану vale чунон карданд, ки талаботи мardум қонеъ нашуд, бинобар ин ошӯбгарон аз додани андоз боз сар қашиданд. Барои тафтиши ҷанҷул аз Бухоро «ясовул Бобоҷон ҷебачӣ» ном амалдори амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарзи тамом қозию ҳоким гузаронданд, намояндагони ошӯбгарон ба дурӯғгӯй муттаҳам гардида, ба зиндон партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошӯб такрор шуд, ки ин дафъа ба ошӯбгарон баъзе намояндагони синҳои доро – ҳоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати ҳуд истифода бурданӣ буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз дехқонон 50–60 фоизи ҳосил ба тарики андоз гирифта мешавад.

Ин ошӯб ба дараҷае воҳима андоҳт, ки маъмурияти Бухоро мачбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф ми-роҳур омада фармуд, ба дasti дехқонон маншуре диханд, ки микдори андозро аниқ муқаррар менамуд ва ҳамин тарик, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо гӯё ба расмият даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро танҳо муваққатан гузашт кардан буд. Зулму асорати андоз бошад, аз пеш беш мешуд, бинобар ин мardum умеди ҳудро қанда ҳавлию заминҳои ҳудро партофта, баромада рафтan гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо кути лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Мӯъминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва ҷанд соли аз ин пеш барои мardumi вилояти Кӯлоб ниҳоят вазнин омад, зеро аксари зироат аз ҳушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малаҳ нобуд кард. Соли 1885 пас аз ҷанд соли бехосилӣ бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлодорон қарзҳои солҳои пештараро ҳам талаб карданд. Ғайр аз ин микдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Оданонро, ки барои шикояти ба Кӯлоб фиристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро, ки ба Мӯъминобод барои андозгундорӣ омаданд, дехқонон дошта заданд. Пас аз ин дехқонон ҳонаву замини ҳудро партофта, ба Балҷувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балҷувон онҳоро паноҳгоҳ медиҳаду муҳофизат мекунад. Vale ҳокими Балҷувон наҳост, ки ба кори ҳамсояш даҳолат кунад ва ба дехқонон маслиҳат дод, ки ба манзили ҳуд баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб ба авҷи аълои ҳуд расид. Дехқонон аз қасе напурсида, аз хирманҳо ғалларо ба ҳонаҳои ҳуд бурданӣ, аз додани андоз сар қашиданд ва ба амир одам фириз-тоданду содалавҳона гумон доштанд, ки решай ин қасофат дар ҳуди ҳамин ҷойҳо мебошад. ҳокими Кӯлоб дар навбати ҳуд аз амир илтимос кард, ки барои қатъи ошӯб аскар дихад. Ошӯб пахш гардид, vale ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро ҳуди амир аз кор гирифт. Аммо ин аҳволи мardumро беҳ накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои замину об, муборизаи зидди асорати андозу ҳироҷ бо муборизаи шадиди қосибон, ки барои андак беҳ шудани зиндагии қашшоқонаи ҳуд мебурданӣ, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротоғ қосибони боғандо, ки кироя кор мекарданӣ, шӯриш бардоштанд. Шӯришро қосибони муздури Солеҳ Олимбояй³⁰

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126, оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

³⁰ Маҷlisov A. номи ин одамро ҳамин ҳел зикр кардааст, 1967, с. 294; {амроев M. мегӯяд, ки номи ин одам Солеҳ Одинабоев буд, 1959, с. 81–82.

сар карданد, vale дере нагузашта шўриш косибон ва дўконҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошўби бофандагон тез паҳн мешуд, шумораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Косибон зидди муомилаю муносабати ваҳшиёнаи соҳибкорон, зидди бехад дароз будани рӯзи кор мубориза мебурданду бар замми ин музди кор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят вазнин буд. Яке аз «бобоён»-и ҷамъияти бофандагон миёнравӣ карду vale натичае надод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба якчанд соҳибкорони бехад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. «Саид мингбошӣ» ном амалдори ҳукуматӣ ҳам ба миён даромада, тарафҳоро оштӣ додани шуд, vale ин ҳаракат ҳам бенатиҷа монд. Дар ниҳояти кор соҳибони дўконҳо маҷбур шуданд, ки гузашт карда, баъзе талабҳои ошубгаронро иҷро намоянд. Масалан, маоши онҳо, ки 2 танга (30 тин) буд, 6 танга (90 тин) карда шуд.³¹

Айнан дар ҳамин вактҳо, июли соли 1886 мардуми ҳисор на фақат аз додани андозу закот саркашӣ карданд, балки ба замми ин яке аз амлокодорони ҳарису берҳамтарини амир – Абдурраҳмон мирохурро дошта заданд.

Тирамоҳи соли 1886 баромадҳои дехқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алалхусус, дар ноҳияҳои соҳили дарёи Яхсу якбора авҷ гирифт. Қўҳистониён ҳам аз додани андозҳои бехад сар печида, ба назди амир одам фиристоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди бераҳм лаҷоми нӯкарони зарҳари迪 худро қашида мемонад, vale ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари дехқонон дастаи ҷазодиҳандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир карда партофт. Ҷандин дехаҳо оташ зада шуд. Ононеро, ки роҳбари ошӯб дониста шуданд, ба Бухоро оварданд ва дар ҳамин ҷо сар заданд.

Қўҳистониёнро барои ҳамин ин қадар ваҳшиёна чазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, ҷашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдирапон тан диханд. Vale қўҳистониёни диловар ба тақдири шуми худ тан надоданд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 дехқонони ноҳияи Ромит шўриш бардоштанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу ҳироҷи чорво, мўйина ва ғ. бар хилоғи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном чизе дорад гуфтан раво бошад) зиёд карда шудааст.³² Аҳолии Ромит яроқ дар даст зидди зулми феодалий барҳоста бо як андоза содадиљ ба ҳукумати подшоҳӣ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалан, капитани Штаби генералии Россия Лилиентал, ки дар охирҳои асри XIX ба ҳисор омада рафта буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсарии амалдорони амир ҷанд бор ба вай шикоят карда буданд.

Соли 1894 Лилиентал дар бораи сафари худ ба ҳисору Қабодиён асаре навишта, онро ба табт расонд. Вай дар ин асараш менависад: «ҳанӯз соли севуми корам мерафт, ки он қўҳистониён ба назди ман омада, аз ҳукуматдорони Бухоро рӯйрост арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки химоят кунам... Дар қўҳистон муносабати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он қадар ҳам дўстона не»— мегӯяд ин афсари армияи подшоҳӣ.³³

ҳочати баён нест, ки аз капитан имдод пурсидани аҳли Ромит боиси касофат нашуда бошад ҳам, яқпула фоида ҳам нарасонд. ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамом бо амири Бухоро ва қалоншавандаҳои табақаи феодалхову ҳонҳо ҳамкорӣ мекарданд.

Дар солҳои 80-ум зидди андозҳои миёншикан дехқонони Дехнав шўриш бардоштанд. Аз мардум назар ба миқдори маъмулии андоз бист маротиба зиёдтар ги-

³¹ {амроев М., 1959, с. 82.

³² Мачлисов А., 1967, с. 294.

³³ Лилиенталь, 1894, с. 314.

рифтаанд. Ба Бухоро аризае фиристонданд, ки онро баробари дехконон намоянданги маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оқсаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта, пас аз тадкиқ фармуд, ки амлокдорон аз кор гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки кисми зиёди маблағи андозҳоро худи амлокдорон ба киса зодаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар кардани амлокдорон зиндагии дехкононро дигар накард, зеро иллат дар худи ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Дехнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-паҳлавон ном дехконе ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Дехнав - Абдураҳмон паҳш карда, 48 кас ба дор кашида шуд, ки худи ҳамин аз миқёси шӯриш далолат медиҳад.

ҳамаи ин шӯришу ошӯбҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кӯлобро фаро гирифт, гӯё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвои он Восеъ – чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан ҳалқӣ ин тавр ҷараён дошт.

Бо сардории Восеъ дехқонони атрофи Ховалинг ба ҳавлии амлокдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба хок яксон соҳтанду пас аз ин Восеъ ба дехаҳои Балҷувону Кӯлоб одамони худро фирис-тод, ки мардум дар ҷангӣ зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин даъвати Восеъ ҳазорон дехқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарварии Восеъ роҳи Балҷувонро пеш гирифт. Шӯришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо кор ранги дигар гирифт. Ҷанд нафар намояндағони шӯришгаронро ба даруни қалъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвазаро бастанд. Ба назди дехқонон бошад, ҷанд муллоро фиристанд, ки дар байни шӯришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насиҳат даромаданд, ки мардум бояд ба умеди «илтифот»-и ҳоким бошанду аз пай зиндагии худ шаванд. Вале дехқонон ба ин панду насиҳат гӯш накарданд ва маъталии бозгашти намояндағони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвазаи қалъа во шуду ба сари шӯришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фурӯ рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шӯришро ба якборагӣ паҳш карданӣ шуданд. Вале Восеъ фавран дехқононро саф ороста, ба мудофиа омода соҳт ва онҳо худ ба ҳуҷум гузашта, сарбозонро гурезонданд ва қалъаро гирифтанд. ҳокими Балҷувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоче надошт.

Шӯришгарон қалъаро фатҳ намуда, намояндағони худро, ки нӯкарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна қалтаккорӣ карда, ба зиндан андохтаанд, раҳой доданд. Баъд кӯрхонаи қалъаро кушода, аслиҳаро байни худ тақсим намуданд. Се шабонарӯз қалъаи Балҷувон дар дасти шӯришгарон буд. Ҳатои қалони шӯришгарон ҳамин шуд, ки барои паҳн гардидани шӯриш ба дигар маҳалҳои водии Кӯлоб, ҳамчунин ба хисору Кӯргонтеппа ҳеч тадбирае наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда, қадаме аз Балҷувон берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балҷувон ба Кангурт расида, аз он ҷо ба ҳокимони Кӯлобу хисор чопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, худаш бошад, сарбозони худро ҷамъ кард, савдогарон, хизматгузорони маъмурияти маҳаллӣ, рӯҳониён ва дигар душманони шӯришгаронро ҷамъ овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балҷувон тоҳт ва қалъаи Балҷувонро гирифт.

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Уафуров Б.У. ва Прохоров Н.И., 1944, с. 154–156; Искандаров Б.И., 1954; Стеценко И.А., 1963; с. 105–111.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз қалъаи Балчувон ақиб гашта, дехаи Кангуртро гирифт ва дар ин чо дехконони атрофи Кангурту Қизилмазорро ҷамъ карда, бори дувум қалъаи Балчувонро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балчувон ва амалдорони амир ба кӯҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шӯришгарон на фақат ба Балчувон, балки ба Ховалингу Кангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз ҳисор омада дар қарибихои Кангурт бо сарбозони парокондаи ҳокими Балчувон муттаҳид шуданд. Восеъ инро шунида ақиб гашт ва дар «Сарипул» ном қишлоқи кӯҳии шимолу шарқтари Ховалинг, ки барои мудоғия мавқei басо қулай буд, камин гирифт. Вале ин тадбир шӯришгаронро аз шикаст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шӯришро ба хун гарк карданд. Восеъ дар кӯҳҳо пинҳон шуда ҷанд маротиба ба қӯшунҳои ҳокими Балчувон ҳамла кард, вале та моми дӯстони вай паси ҳам дар ҷанғо ҳалок шуданд; ниҳоят, худи Восеъ бо роҳи ҳиёнату фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишкелбанд карданд ва ҳокими Балчувон ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъзир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади қӯшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барои тарсондани ҷашми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар токи нимвайрони Оксарой ба дор қашида шавад.

Қатли пешвои шӯриш Восеъ дехконони тоҷикро рӯҳафтода накард. Мувафқиятҳои рӯзҳои аввали шӯриши соли 1885, қалъаи Балчувонро фатҳ кардани шӯришгарон мардумро мутмаин соҳт, ки муборизаи зидди амир беоқибат наҳоҳад монд. Ва ҳалқ гаштаву баргашта зидди тартиботи феодалии аморат ба по мехест.

Дар ноҳияи Калиф ҳам вазъият нотинҷ буд. Дар ин чо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба қӯшунҳои Россияи подшоҳӣ такя менамуд, ҷашми дидан надоштанд. Беҳуда нест, ки сардори бригадаи корпуси маҳсуси поссонони сарҳадии Амударё «...ба сабаби муносибати ниҳоят пуркинаи мардуми қишлоқҳои кӯҳистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба йигитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои ҳошокчамъқунӣ ба қишлоқҳои атроф фиристад.

Д.Н.Логофет, ки авзои «Бухорои шариф»-ро нағз мефаҳмид ва ҷанд асар навишта, дар онҳо ҷаҳолату таассути асримиёнагии феодалии он ва ҷазову қушоқушиҳои синғҳои ҳукмрони онро мазаммат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои шарқӣ ҳукмронӣ кардани амирро ба андозае ҷамъбаст намуда, навишта буд: «Чандин шӯришҳое, ки дар қишивари ҳисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқӯй пайвастанд, ҳукумати Бухороро бағоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳукумат мардумро ба шиканҷаи оҳанин дароварда буд, ба дӯши мардум бор кардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошӯбҳои нав мегардиданд, ки ҳамаи он ошӯбҳо пахш мегардиданд, ошӯбгарон ва тарафдорони ошӯбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар қалонтарин шаҳру дехаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балчувону Қалъаиҳумб, алалхусус, дар Қӯлоб гарнизонҳои сершумори аскарони подшоҳӣ меистоданд. Ба рои чӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Тачрибае дар боби тавсифи бекии Қӯлоб» М.А.Варигин хеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзои доҳилии мамлакат нотинҷ шуда монад, ба кор мераవанд». ³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амири Бухоро танҳо бо кувваи лашкари худ аз ўҳдаи коре набаромад. Агар нӯкарони зарҳари迪 ҳукумати

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, д. 228, л. 30, 1898, иғтибос аз китоби Раҷабов З., с. 199.

³⁶ Логофет Д.Н., 1911, с. 263.

³⁷ Варигин М.А., 1916, с. 800.

подшохӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад, филҳол қӯшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефиристониданд, маълум, ки кор чӣ рангे мегирифт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҷо муроҷиат карда, ёрии ҳарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди дехқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшохӣ як лаҳзан мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшохӣ дар Бухоро Н.В. Чариков ҳанӯз соли 1886 ба генерал-губернатор чунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амиро иҷро кунему ақаллан ҳеч набошад, ягон ҳазорто берданка дижем, дилаш анча бардошта мешавад, рафъи бӯхрони доҳилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳти момдорем».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан даркор, то гумон равад, ки генерал-губернатори Туркистон ба амири Бухоро факат барои ҳамин лашкарӯ аслиха медод, ки «дили амир бардошта шавад».

Соли 1898 мардуми Дехнав ба шӯр омад. Сабаби ошӯб гирифтани ҳаритаи маҳал буд, ки барои таъмини мақсадҳои ҳарбӣ ва иқтисодӣ ин корро дар ҳама ҷо ҳаритагирҳои округи ҳарбии Туркистон анҷом медоданд. Мардум бо қинаву адоварат ба кори ҳаритагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ чунин мепиндоштанд, ки ин кор ҳам барои «кулли явмин бадтар» шудани зиндагии дехқонон боз як омили мешавад. Мардум ҳаритагирҳоро қалтаккорӣ мекарданд ва аз дехаҳо мөронданд, намемонданд, ки онҳо кор кунанд. Моҳи майи соли 1898 вазъият якбора шиддат гирифт. 18-уми май аҳолии дехаи Қатчоғлик, 20-уми май аҳолии Шайтон ба по хестанд, 21 май ҳаритагирҳоро аз дехаи Толеъ (?) пеш карданд. Аз Патта ҳисор аскар ҷеф зада шуд. Ошӯбгаронро саҳт ҷазо доданд, бисёр одамонро паронданд.

Моҳи августи 1898 дар Нурато мардум ба ошӯб омаданд. Ошӯб дар бозор сарзад ва баҳона гӯё ҳамин шуд, ки миқдори тарозупулӣ бехад зиёд аст, vale sababi ҳақиқӣ ин буд, ки кирдори маъмурияти амир косаи сабри ҳамаро лабрез гардонд. Дар ошӯб қариб 250 нафар дехқонон ширкат доштанд.

Ахволи мардуми бекиҳои Помир – Шугнон, Рӯшон ва Вахон нихоят вазнин буд. Дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар арзу шикоятҳои бешумори тоҷикони Помир аз андозҳои бехадду бешуморе сухан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба василаи онҳо ин сарзамино ҳароб мекард. Оқибати ин гуна сиёсат ҳамин шуд, ки «... обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеши ҷашми мардум реҳт. Агар буҳориён ба ин ё он дарacha расмиятчиғӣ кунанд, фавран боиси ошӯб мегардад. Буҳориён ҳаргиз парвои беҳбудии табааи ҳудро надоранд, бисёр ҳудсарҳо мекунанд ва дилашон пур аст, ки барои ин ҳудсарҳо ҷазое наҳоҳанд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помириҳоро ҳукумати подшохӣ тазъиқ медод, ки отрядҳои ҳарбии он дар пойгоҳҳои сарҳад ҷой гирифта буданд. Онҳо аз аҳолӣ ҳӯрокворӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёри худ муайян менамуданд, аҳолиро мачбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, боркашонӣ ва ғайра бемузд кор кунанд, аспҳоро кашида мегирифтанд. Барои таъмини маъмурияти сарҳадбонҳо ва амалдорони подшоҳии вулус ба гардани аҳолӣ андозҳои иловагӣ меандоҳтанд. Ин кирдори ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошӯбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, д. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноября 1886, иғтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 100.

³⁹ ЦГА Уз. ССР И. З., д. 50, л. 112, иғтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 103.

Материалҳои шӯру ошӯбҳои нимаи дувуми асри XIX дехқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуктаҳои асосии онро таъкид кардан лозим. Дар Бухорои шарқӣ - дар ин кишвари соғ аграрӣ қувваи асосии истеҳсолкунанда дехқон буд. Ба ин сабаб тадқики шӯру ошӯбҳои дехқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқики таърихи ҳалқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол, ҳамон давлати пешинаи феодалий буд: дехқонон дар зери асорати феодалҳо монда, тамоми қаҳру ғазаби худро маҳз ба сари феодалҳо фурӯ мерехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯру ошӯбҳо нафақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои дехқонон ҳусусияти зиддифеодалий доштанд. Онҳо ба решави итоати феодалий теша мезаданд, вале дар айни ҳол аз тамоми нуқсу иллатҳои ҷангӣ дехқонон – стихиявӣ будан, номуташаккилӣ, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти пуртакрибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ, карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯру ошӯбҳои дехқонон ранги дигар дод. Шӯришгарон содадилона бовар мекарданд, ки ин ҳудсарию бедодихоро амир намедонад. Бинобар ин рӯйрост мусаллаҳона зидди феодалони маҳаллӣ шӯриши мекарданду дар айни ҳол ба амир аризашо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристоданд. Маъмурияти амир дар баъзе мавриҷҳо гӯё манфиати дехқононро ҳимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони ниҳоят бенӯхташудаву обрӯрехта, амлодорони беҳад ҳарису носерамро аз кор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори камшумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба манфиати ҳуди амир андак зиён расида бошад ё неҳзати ҳалқ ба бунёди ҳокимияти ҳуди амир таҳдид намояд ё ҳавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман нобуд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаву шикояти дехқонон нафақат фоидае намедод, балки боиси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо мегардид.

Созиши сиёсии ҳукumatдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омиле буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро гаронтар мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати макоми дехқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин, бедодину ҳудсариҳое, ки дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғами мардумро меҳӯрда бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаву оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта, фақат аз ҳамин метарсиданд, ки корд ба устухон расида, ғазаби ҳалқ тартиботи мавҷударо барбод доданаш мумкин. Генерал-губернатори Туркистон ноябрри соли 1898 ба номи император чунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят даромад гирифтан ҳавф дорад, ин ба кор зарар меоварад ва кор аллакай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амирро дастгир мекарду бо қувваи аслиҳаи ҳуд неҳзати ҳалқро фурӯ менишонд.

Вале сарфи назар ба ҷазоҳои ваҳшиёна, ки ба сари шӯришгарон фурӯ мерехт, ошӯбу шӯриши дехқонон беш аз пеш авҷ мегирифт. Мувоғиҳи далолати ҳучҷатҳо, дар зарфи солҳои 1896–99 дар Туркистон 647 шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898–99 ба вуқӯъ омадаанд.⁴² Алҳол мо дар бораи тамоми шӯру ошӯбҳои ҳалқ маълумоти муфассал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихии он давра равшану возех аст.

⁴⁰ Муғоиса шавад: Мӯҳсинова Р.З., 1959, с. 94–99.

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шўру ошӯбҳои дехқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, номуташаккил буданд ва аксаран тез ба охир мерасиданд. Ин шўру ошӯбҳои хурди зиддифеодалие буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шўру ошӯбҳои зиддифеодалий бахуд ранги ҷангҳои дехқононро гирифтанд. Шўришгарон аз ҷумлаи худ роҳбар интихоб мекарданд, машлису машваратҳо меоростанд, талаботи худро ба шакли муаяйну расмият дароварда, ба сурати шикоят ба амир мефиристонданд ва бедодио ҳудсариҳои ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлокдоронро фош менамуданд. Ба дехқонони шўришгар табақаҳои дорои аҳолӣ, намояндагони маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба манфиати худ истифода карданӣ мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шўришгарон хиёнат мекарданд, байни шўришгарон низъ меандоҳтанд ва ба тезтар шикаст ёфтани шўриши ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин нуқтаҳо шўриши Восеъ (1885) мебошад. Ин неҳзатҳои зиддифеодалие буданд, ки ба вучуди худи аморат ҳамчун як давлати қалони феодалий таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният ғарқи хун месоҳтанд, дехаҳоро ба тӯъмаи оташ медоданд, роҳбарону иштирокчиёни шўришро ба зиндон мепартофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир мадад мерасонданд, ки шўришгаронро ба зиндон партояду ба дор қашаду сар занад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шўру ошӯбҳои зиддифеодалии дехқонон аллакай хосияти зиддимустамликадориро ба худ қасб карданд ва дар солҳои 1905–07 ба ҷараёни револютсионӣ ҳамроҳ гардиданд.

Боби севум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

1. ВАЗЬИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ

Тараққиёти саноатии кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россияи подшоҳӣ ба марҳалай олӣ, марҳалай империалистии тараққиёти худ қадам ниҳод.

Капитализми навбарамади Россия ба иқтисодиёти кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Миёнро мисли пештара ҳамчун манбаи ашёи ҳоми империяи Россия ва ҷои фурӯши маснуоти фабрику заводҳои Россия монандани буд, ба ҳар ҳол равнаку ривоҷи саноат, алалхусус равнаки саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашёи ҳом возех ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷон гирифт. Аз пештара дидо хеле бештар ангишт, нефт, металлоҳои ранга ва муми табий (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба кор даромадани корхонаҳои коркарди нахусти ашёи ҳом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самараи конҳои ангишт бештар шавад. Махсусан, конҳои ангишти вилоятҳои Самарқанду Фарғона – Сулукта, Қизилкип, Шӯроб, Андичон ва ғ. аҳамияти қалон пайдо карданд. Дар uezди Ҳучанд панҷ кони ангишт амал дошт – конҳои Н.А.Овсянников ва шариконаш, Е.М.Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва кӯҳкор Новиков¹. Ба андозаи такмили усулҳои ангиштканӣ ва ба конҳо кашидани роҳҳои оҳан миқдори истехсоли ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз кони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн.-у 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар ибтидои асри XIX истихроҷи саноатии нефт ривоҷ ёфт. Бойтарин конҳои нефт – конҳои САНТО ва Чимиёни водии Фарғона ва кони ҷазираи Чалакони баҳри Каспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҳама бештар аз кони нефти Чалакон нефт кашидаш шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нефт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол миқдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз конҳои намаку озокерит, бâъзе конҳои хурди истихроҷаш дастии тилло ва бâъзе металлоҳои ранга иборат буд.

Иқтисодиёти кишвари Туркистон мисли пештара сирф зироатпарварӣ ва соҳаи муҳими он пахтакорӣ ва пахтатозакунӣ буд. Дар байни заводҳо бешак заводҳои пахта аз ҳама бештар буда, дар ҷои якум меистоданд. Дар ҳоки генерал-губернаторӣ дар ибтидои асри XX 230 корхонаи пахта кор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буданд. Ҷои дувумро саноати равған меги-

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

² Муфассалтар ниг.; Бобохонов М., 1975, с. 94–95.

³ Гулишамбаров С.И., 1913, с. 73.

рифт, ки дарачаи чихозоти он нихоят паст буд. Маҳалли асосии ин корхонаҳо ҳам дар Фарғона чой дошт.

Аз 34 заводи шаробкашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарқанд буд. Ду фоизи ин навъи маҳсулотро корхонаҳои уезди Хуҷанд медоданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои ҷармгарӣ ва рӯдатозакунӣ ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан аз они ширкати немисии «Дюршидт» буданд).

Дар марҳалай монополистии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармояи банкҳо мақоми маҳсус пайдо кард. Даврае, ки мавриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷашми қалонтарин банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбӯруғҳо якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин хел дар шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Андичон, Ҳӯканд, Бухорои Нав (Когон) ва дигар шаҳрҳо Банки давлатӣ он тараф истад, шӯъбаю шӯъбачаҳои муҳталифи корхонаҳои гуногуни молия пайдо шудан гирифтанд.

Сармояи банкҳо асосан худро ба саноати пахта мезад, vale аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯ намегардонд. Масалан, «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тичорати хориҷӣ») асосан ба савдои пӯсти қароқӯлӣ ҷаспида гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») соҳтмони роҳи оҳани Бухороро бо пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро қалонтарин иҷоратири замин буд; «Азовско-Донской банк» («Банки Азову Дон»), ки ба он аркони саноати газвори пахтагини Петербург соҳибхтиёри мекарданд, тамоми ҳариди пахта ва коркарди нахустин онро ба даст гирифт; дар ин кор шарик ва дар айни ҳол, рақиби он «Сибирский-торговый банк» («Банки тичоратии Сибир») буд; дар ин гӯши дури империяи Россия «Московский учетно-ссудный банк» («Банки хисобию бунақдиҳандай Москва») ҳам такопӯи зиёде дошт.

Дар як ҳуди шаҳри Бухоро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ 8 шӯъбаи банкҳо (1 шӯъбаи банки давлатӣ ва 7 шӯъбаи банкҳои хусусӣ) кор мекарданд; муомилоти шаштои онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сӯм буд⁴. Дар ин ҷо барои амалиёти ширкатҳои корчаллони ҳарис шароити басо мусоид мухайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулчаллон: ширкати тичорату саноатии мануфактураи қалони Ярослав, ширкатҳои Андреев, Потеляховский, Москва, ширкати тичоратии бародарон Крафт, ширкати тичоратии бародарон Вадъевҳо, ширкати тичоратии бародарон Шлоссберг, ширкати саҳмдории газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тичорат бо Эрон ва Осиёи Миёна ва ғайраву ҳоказо.

Ҳамаи ин даррандагони капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатчаҳо»-и аз ҳуд ҳурдтар тақи доштанд, дехқонон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, қосибонро бераҳмона талаву тороч мекарданд. Ҳалқҳои мазлуми Осиёи Миёна мисли дигар ҳалқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз равнақу ривоҷи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дарачаи кофӣ равнақу ривоҷ надоштанд⁵.

Дар қишвари Туркистон истехсолоти молӣ ривоҷ мейфт. Аммо ин протсесси прогрессивӣ дар шароите ҷараён дошт, ки дар ҳочагии қишлоқ муносибатҳои тоқапиталистии истехсолот пурра ҳукмфармӣ мекарданд ва ин боиси ҳамин мешуд, ки меҳнаткашон беш аз пеш толону тороч мешуданд, тақсимоти аҳолӣ ба синфҳо ва ба дарачоти молумулқдорӣ сурат мегирифт.

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Аминов А.М., 1959.

Яке аз офатҳои мудхиши иқтисодиёти Туркистон судхӯрӣ буд, ки ба ривоҷи он банкҳо хеле мусоидат мекарданд. Банкҳо ба ширкатҳои калони пахта ва дигар ҳоҷагиҳо пул қарз медоданд. Дар болои ин пул ҷангӯ ҷанҷолу мочарову ҳарҳашаи зиёде мешуд. Ин пул аз дасти як олам гумоштаву вакилу миёнраву ҷаллобу даллол гузашта, фоизи худро зиёд мекард. Кор ба дараҷае мерасид, ки агар банк ба шарти 6-6,5 фоиз фоида қарз дода бошад, пул то ба дасти истехсолқундандаи бевосита, то ба дасти дехқони пахтакор расидан фоизи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 фоизи фоида мерасид.

Тарозудору пахтакашҳо дар ҳариду фурӯши пахта як навъ гумоштаҳои банкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бунаки калон гирифта ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро меҳарид. Одатан тарозудор ин бунакро байни пахтачаллобҳои ҳурдтар – байни пахтакашҳо тақсим мекард ва онҳо фоидаи қарзро боз зиёдтар карда, сад фиребу найранг соҳта, ҳам аз пуду ҳам аз тор зада, ба сари дехқони бечора балое мешуданд.

Ахволи меҳнаткашон

ҳоҷати гап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба дӯши меҳнаткашон бори гарон мегардид ва онҳоро ба ғуломони якумраи як олам судхӯрон табдил медод. Микдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарздиҳандаву молиявӣ гирифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чи қадар ба қарз ғӯтидаанд – дар охирҳои соли 1912 ин қарз ба ҳадди бехад бузург-қарib ба 160 млн. сӯм расида буд⁶. Дехқононе, ки замини худро ба ғарав монда, аз судхӯрон қарз мегирифтанд, аксар вақт қарзи худро дар мӯҳлаташ дода наметавонистанду аз замини худ маҳрум мешуданд. Дехқонони хонабардӯш ё батрак ё ҷоряқкор ё худ коргари оддӣ мешуданд. Дар баробари ин шумори заминдорони калон ва бойҳо меафзуд.

Хукумати подшоҳӣ ҳарҷониба мадад мерасонд, ки ҳоҷагии бойҳо дар равнак бошад. Масалан, ҳоҷагие, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як десятина 8 сӯму 64 тин андоз медод. Дар айни ҳол, ҳоҷагиҳо, ки зиёда аз 6 десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сӯму 96 тин андоз медоданд.

Бойҳо замини дехқонони ноилочмондaro ҳариду мегирифтанд. Ба ҳамин тақиқ, ғайр аз заминдории калони феодалий заминдории нимфеодалию бой ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Ҳуҷанд якчанд бой садҳо десятина замин доштанду 1369 ҳоҷагии дехқонон умуман замин надоштанд, 1000 ҳоҷагӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар қишлоқи Қистакӯз (ҳозира вилояти Ленинобод) 70 ҳоҷагии бою муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. дехқонон бошанд, аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Ҳуҷанд, Ӯротеппа, Нов ва Конибодом нарҳи як десятина замин 4-8 ҳазор сӯм буд. Дехқонони хонавайронгардида мардикорӣ мекарданд ё хизматгори дари бойҳои савдогарону судхӯрон мешуданд.

Пахтачаллобҳои судхӯрон аз бесаводию нодонии дехқонон истифода бурда, онҳоро фиреб медоданду талаву тороҷ мекарданд. Масалан, ба дехқон 100 сӯм қарз медоданду ба кимати 500 сӯм векселро имзо кунонда мегирифтанд. ҳамаи ин таҷзияи синфии дехқононро суръат медод. Мустамлика будани қишивар, соҳти иҷтимоиу иқтисодии аморат, дараҷаи ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки дехқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. Пауперизм бениҳоят вусъат меёфт. Дехқонон аз як порча замини худ маҳрум шуда, барои аз гушнагӣ намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекарданд ва ҳамин тавр аввалин кадрҳои пролета-

⁶ Демидов А. П., 1926, с. 125.

риати маҳаллӣ ба вучуд меомад. Ин коргарон дар конҳои мутлақо бечихози ангишту маъдану намак ва гайра меҳнат мекарданду шароити кори онҳо, бемубоблиға, аз шароити ҷаҳаннам бадтар буд.

Дар арафаи соли 1905 дар Осиёи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 фоизи онҳоро коргарони миллиатҳои маҳаллӣ ташкил медоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар тараққӣ ёфта буд, то 40 фоизи корхонаҳои тамоми қишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи дехқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимий ба ҳисоб меरафтанд ва онҳо дар конҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар соҳтмони роҳи оҳан корҳои вазнини зӯрталабро ба ҷо меоварданд. Дар рубойи таронаҳои гарӣӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва гарibmazor шудани онҳо сухан меравад:

Дар гарӣӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамро ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамро бубину аз ҳазонам ёд кун!
Дар сари қабрам нишину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз дехот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳолӣ «ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷойҳои дурафтода, пасмонда, таъриҳи фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдоби ҳаёти ҳозираи ҷамъияти мекашад»⁷. Ин хуносай В.И.Ленин, ки нисбат ба дехқонони рус баровардааст, нисбат ба дехқонони тоҷик ҳам комилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус вомехӯрданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисмори капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли қалони революционӣ бозида буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба мукобили золимон исёнҳои номуташаккил сар мезаданд. Исёне, ки соли 1885 дар конҳои ангишти Заврон-қишиштуба амал омада буд, ба ин мисол шуда метавонад. Коргарон назоратчиёнро дошта зада, таҷҳизотро вайрон карданд ва устои кону назоратчиёнро гирифта, ба Панҷакент равона шуданд, ки барои муомилаи бераҳмона ба ҳукumatдорон шикоят кунанд. Дар исён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беоқибат мемонад, ошӯби коргарон фурӯ нишонда мешавад.

Дар бораи дигар ошӯбои коргарони кироя, ки алалхусус дар ибтиди асри XX тез-тез ба вуқӯъ меомаданд, маълумоти ноқис бокӣ мондааст. Ин ошӯбу шӯришҳои меҳнаткашон алалхусус дар ибтиди асри XX нихоят вусъат ёфтанд, valee дар он давра онҳо роҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонистанд. Бинобар ин, ғазаби ҳалқ танҳо дар шакли ўзур ошӯбои ҷудогонаву стиҳиявӣ зоҳир мегардид. ҳамаи ин ўзур ошӯбоҳоро ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукumatдорони маҳаллии Туркистон бераҳмона пахш мекарданд.

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ч. 3, с. 596.

2. ВАЗЬИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ СОЛҲОИ 1905-1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиқлолияти худро торафт бештар аз даст медиҳад. Дар соли 1886 дар Бухоро «Агентии сиёсии императории Россия» таъсис мёбад, ки он ба вазири корҳои хоричӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамли-кадории ҳокимияти подшохиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри XX дар қаламрави аморат қӯшуни ҳаштҳазорнафарии подшоҳ мавҷуд буд, ки он ҳатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегии аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади боҷхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳуқуки сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтаҳти аморат шӯъбаи банки давлатии Россия қӯшода мешавад. Шӯъбаҳои банкҳои ҳусусӣ пайдо мешаванд. Банкҳо иқтисодиёти мамлакатҳоро тадриҷан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтакорӣ, гӯсфандҳои қароқӯлпарварӣ ва ҳоказо сар медароварданд.

Иқтисодиёти аморати Бухоро, алалҳусус, ноҳияҳои шарқии он мисли пештара ҳусусияти ниҳоят қафомондаи зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикнишин саноат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Ҷилликӯл як заводи ҳурди паҳта кор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки гӯё андаке ҷон гирифтани мешуд, саноати истиҳроҷи маъдан буд. Агар миқёси сарвати зери замини Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ноҷиз буд. Вале ҳаминро ҳам гуфтан даркор, ки ба шарофати заҳмати олимону сайёҳони машҳури ҷоряки охири асри XIX Россия конҳои калони аништ, тилло, оҳан, қӯрғошим, мис, селитра, намак ва гайра қашғ шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин конҳо қафомонии умумии иқтисодии Бухоро монеъ мешуд. Гайр аз ин бойҳои маҳаллӣ метарсиданд, ки ба ин «савдо»-и ношиносу номаълум маблаге гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳо ташкили истифодаи конҳо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз кормандони бобайрати ин арса инженери қӯҳкорӣ П.Н.Жоравко – Поҳорский буд. Бо дастгирии «Агентии сиёсии императории Россия» дар Бухоро ба вай мұяссар шуд, ки бо амир шартномае бандад (июни соли 1895) ва ҳуқуқ пайдо қунад, ки конҳои тиллои бекии Балҷувон ва Дарвазро истифода барад. Жоравко– Покорский дар соҳили дарёи Яхсу дар Балҷувон кони тиллоро ба кор андоҳт, ки аз он соли 1900 5 қадоқу 18 нахӯд ва соли 1909 16 қадоқу 23 нахӯд тилло гирифта шуд.

Дигар намудҳои маъданро асосан ҳуди аҳолии маҳаллӣ истиҳроҷ мекард ва ба ҳӯҷаинҳои худ ҳаққи калони иҷора медоданд (маҳз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балҷувон ва атрофиёнаш ҳарҷониба пеши роҳи соҳибкорони Россияро мегирифтанд ва намемонданд, ки онҳо ба конҳои тилло кордор шаванд). ҳаққи иҷозати истиҳроҷи тилло баъзан ҷоряки тамоми он тилло буд, ки заршӯйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар инро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз закот додан даркор буд, амир ва як олам калоншавандаҳо муллоҳоро қаноатманд қунонидан зарур буд, ҳуд аз ҳуд равшан мешавад, ки саноати истиҳроҷи маъдан фоидаи казой надошт, ба ҳар ҳол, ба соҳибкорони маҳаллӣ даромади кирой намедод.

Равнақи муомилоти тичорат

Пас аз анчоми соҳтмони роҳи оҳани Тошканд, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбург-у Москва пайваст, тичорат хеле равнақ ёфт. Масалан, агар соли 1865 содироти Бухоро 3306 ҳазор сўми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сўми тилло бошад, пас солҳои 1900-1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сўми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сўми тилло расид.

Муносибатҳои пулию молӣ хеле ривоҷ ёфтанд. Дехконон беш аз пеш барои бозор шуда кор мекарданду ба тақозои содирот мутобиқ мешуданд. Агар солҳои 1850–1860 барои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта чудо карда бошанд, пас дар арафаи асри XIX аллакай 1200 ҳазор пуд пахта барои содирот чудо карда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пўсти қарокӯй соле ҳамагӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин микдор дар ибтидои асри XX ба 1 млн. дона расид, мисли ҳамин содироти пашм ҳам соле аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухори шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз воридоти рӯзағзуни молҳои фабрику заводҳои Россия хеле зиён дид. Микдори фурӯши ин гуна молҳо дар Бухори шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, vale ба он дараҷае буд, ки тавонист ба саноати косибии маҳаллӣ зарбаи корой занад. Ин зарбаро факат мушкилгузар будани баъзе вилоятҳову ноҳияҳо андак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан калони Бухори шарқӣ – Душанбе, ҳисор, Кӯлоб, Қаротоғ, Балчувон истехсоли газворҳои абрешиими пашини пахтагин, маснуоти кулолию ҷармгарӣ, асбоби зироат, корду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истехсоли ин ё он намуди маҳсулоту маснуоти таҳассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз конҳои маъданӣ оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбобу анчоми зироат таъмин мекард. Дар Кӯлобу Балчувон ҷармгарӣ ва истехсоли маснуоти ҷармии мақоми намоён дошт. Ҳисор бо шоҳиҳои худ, Қаротегин бо ҳӯрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қубодиён бо абрешиими худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин корхонаву дӯконҳо, ки барои таъмини эҳтиёчи рӯзгори мардум зарур мебошанд, низ вуҷуд доштанд – осиёбҳо, обҷувозҳо, ҷувозхонаҳо, дӯконҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва г.

Худсарию бедодии феодалҳо ба равнақи истехсолоти ин соҳаҳо ҳам монеъ шуд. Намемонд, ки он каму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетаи «Туркестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии ҳисор, бешубҳа, шоҳии дар ҷаҳон бехтарин истехсол карда мешавад, vale он мутлақо ба бозор намебарояд, зеро тамоми онро худи бек кашида мегираду нарҳашро ҳам худаш мемонад ва бар замми ин, чанд тӯби онро як тин надода азони худ ҳам мекунад»⁸.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар ҳочагии қишлоқ ривоҷ ёфтани муносибатҳои пулию молӣ таҷзияи дехкононро хеле тезонд–дар як қутб бойҳои кулак ва дар қутби дигар камбағалон, батракҳои безамин (мардикорон, ятимон, хизматгорон), мазлумон ҷойгир шуданд.

Дехконон аз кулфати безамиин аз ҷон бозор мешуданд. Масалан, дар бекии ҳисор бойҳо, ки ҳамагӣ 7,6% аҳолӣ буданд, 45,6% тамоми заминҳои обиро соҳибӣ мекарданд. Дар дасти 28% ҳочагиҳои камзамин ҳамагӣ 1% заминҳои обӣ буд. Дар ноҳияи ҳозираи Орҷоникидзебод 1,3% бойҳо 32% заминҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% ҳочагиҳои камзамин ҳамагӣ 2,3% заминро кишт менамуданд. Бойҳову судхӯрон дехкони сарсаҳтро бо ҳазор ҳилаву найранг хонавайрон мекарданду

⁸ «Туркестанские ведомости», 5 августи соли 1910.

мачбур месохтанд, ки қарз бардораду як пора заминашро ба гарав монад. Барои ин ки дәхкон дар замини худаш кор кунад, маҷбур буд, ки ба қарзҳох фоидаи ноин-софонае дихад. ҳамаи ин толону торочро бо васиқаи замин ба расмият медароварданд, ки он дәхконро дасту по баста, ба дасти бой медод ва тамоми локупару чизу чораву ахлу аёлаш ба ихтиёри бой ё судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро дәхконони ба ғуломӣ афтода бисёр буданд. ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз хазинаи амир қарздор ба дафтарҳои маҳсус қайд карда мешуданд. Дехқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтода бошад, аз ҳамаи ҳукукҳо, аз ҷумла, аз ҳукуки бемалол ба ягон ҷо сафар қардан маҳрум мегашт. Ҷорчиён номи ўро дар бозорҳо ълон мекарданд ва байд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо кунад ё худ ба адо қардан ӯхдадор шавад, ҳукуки ҳӯҷаини ҳамон шахси қарздор шуданро молик мегашт.

Дәхконони ба ғуломӣ афтода қашшоқона рӯз гузаронда, корҳои вазнинтарини зӯрталабро иҷро мекарданд. ҳатто онҳоро ба омочу ароба қати мекарданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи қоқу андаке шавлаи ҷуворӣ мегирифтанд, дар оғилхонаҳо бо ҷорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро қалтаккорӣ қарда, ба пойҳояшон ишкели меандохтанд.

Ғуломоне ҳам, ки вакти тоҳтуз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дасти бодиянишинҳо асир афтода ва дар бозорҳои ғуломфурӯши фурӯҳта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба фоидаи хазина аз даҳ ҷор ё худ аз сад ҷил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С.Айнӣ, «истифои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вакти расидани ҳосил муставфии хироҷ (амлоқдор) ё намояндаи он бо саворе ҷанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаш ду дараҷа зиёдтар таҳмин қарда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он таҳмин ба номи дәхқони фалакзада навишта меравад... Ҕар оҳири сол, ки одатан нарҳи ғаллот гарон мешавад, билқасд маъмурони ҳукумат боз як ду бозорро гаронтар қарда, нарҳро ба амир арз мекунанд. Табий, нарҳҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ мейбад ва бо ҳамон нарҳ ҳаққи подшоҳиро аз дәхқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки дәхқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва духтаришро фурӯҳта ҳаққи подшоҳиро адо намудааст»⁹.

Закоти ҷорпоро мувофиқи қоидою қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудаи ҷорпо гирифтанд лозим буд, аммо чунон ки С.Айнӣ менависад, дар ин бобат найрангу ҳилаҳои гуногуне ба кор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобои касе як вақтҳо як рама гӯсфанд дошта бошаду дар сари закотандозӣ саршумори гӯсфандон кам шуда бошад, писар ё набераи соҳиби рама аз рӯи миқдори пештараи дар рӯйхати кӯҳна будагӣ закот медод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон закоти савора гирифта горат мекарданд. Чун ягон роҳгузар ё сокини ягон шаҳр ба вилояти Бухоро сафар мекард, - менависад устод С.Айнӣ, - ўро одатан закотӣ аз назар мегузаронд. Агар ў ҳатто чизе надошта бошад ҳам, ки аз он закот гирифтанд мумкин гардад, мебоист ба закотҷӣ ягон чизро ҳамчун «дастовез» медод. Ба замми ин, тасдиқномаи як закотҷиро закотҷии дигар ба ҷӯтибор намегирифт ва дубора закот мерӯёнд. ҳатто камбағалоне, ки аз мардикорӣ ба диёри худ бармегаштанд, аз закотдиҳӣ озод набуданд. Дар замони амир Абулаҳад (1885-1910) закоти ҷорпо, хироҷ аз ҳоҷагии қишлоқ ва закоти савдо шакли ғоратгарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

⁹ Айнӣ С. Куллиёт, ч. 10, с. 111-112.

Ахволи хунармандони гуногункасб низ вазнин буд. ҳатто хунармандоне, ки дорои маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоти бағоят оддӣ маҳсули корро зиёд ва бо молҳои аз дигар ҷойҳо овардамешудагии фабрика рақобат карда наметавонистанд.

Дар Бухоро 9 корхонаи калони боғандагӣ буд, ки ҳар кадоме 50-60-тогӣ дастгоҳ дошт ва ин мануфактураҳои хурд аз они ҳочӣ Қурбон, ҳочӣ Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ин 80 корхонаи хурди боғандагии 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 боғанда кор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯконхона берун наомада кор мекарданд. На фақат хунармандони кироя, балки қосибони алоҳидай яккадаст ҳам аз тарафи соҳибони корхонаҳои калони боғандагӣ гирифтари асорат шуда буданд.

Алалхусус, ахволи хунармандони кироя вазнин буд. Барои нишон додани системаи ваҳшиёнаи истисморшавии онҳо баъзе ракамҳоро мисол меоварем. Қосибон ҳафтае як ҷӯра алоҷа мебофтанд, ки як тоқаи он 12 олчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистод. Қосиб бошад, ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Қосибон якумр аз соҳибкорони худ қарздор буданд. Қосиби қарздорро ба корхонаи дигар (агар соҳиби он қарзи қосибро дихад) гузарондан, яъне фурӯҳтан мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам соҳта мешуданд, ки дар онҳо хунармандон дар зери истисмори саҳти бераҳмона мемонданд. С.Айнӣ дар «Ёддоштҳо» чунин мануфактура – устохонаи реҳтагариеро тасвир мекунад, ки ба шайхи давлатманд тааллук дошт. Коргарон дигар ба азобу машаққат тобоварӣ карда натавониста, устохонаро оташ мезананд ва соҳибаш дар он ҷо месӯзад. Эътиrozи коргарони бадбаҳт дар ҳамин шакл зоҳир гардид.

Эътиroz дар шаклҳои дигар ҳам баён мешуд. Аҳолии баъзе маҳалҳо яроқ ба даст гирифта, зидди талошу торочу худсарию бедодиҳои ҳукumatдорони амир мубориза мебурданд. Дар ибтидиои аспи XX дар бекиҳои Помир – дар Рӯшон, Шугнон, Вахон вазъият бениҳоят тезутунд шуд. Аҳолии ин маҳалҳо, ки худ гушнагӣ мекашиданд, андозҳои сершумореро, ки аз онҳо ҳукumatдорони амир си-tondān мешуданд, адо карда наметавонистанд. Ба ин муносибат доимо шӯру ошӯбҳо мешуд.

Вазъият боз барои ҳамин ҳам шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоҳҳои кӯшунҳои рус воқеъ буданд ва оғитсерони онҳо ҳавф доштанд, ки тоҷикон ба ҳоҷиҷа қӯҷида мераванд¹⁰. Агар ин тавр шавад, аз як тараф, посбонгоҳҳо аз манбаи ҳӯроку озука маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи афсарон, «ба номи империяи Россия иснод мерасид». Дар байнни оғитсерон одамоне ҳам буданд, ки мағкураи демократӣ доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққипарвар ҳам буданду усулҳои асримиёнагии идораи Бухоро онҳоро ба даҳшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А.Е.Снесарев дар бораи дигар шудани бекҳо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё горат мекард, ё қалтак мезаду ҳар дуи инро якбора намекард; беки нав бошад, ҳар дуи ин корро якбора мекунад, яъне ҳам қалтак мезанду қалтакҳӯрдагонро горат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу қалтаккорӣ баҳонаи дуруст ҳам чуста наменишастанд, чаққа мешуданду бехуда кӯфтан мегирифтанд»¹¹.

¹⁰ Уайр аз ин шиддат ёфтани вазъияти Помирро империалистони Британия, ки ҳайҳо ба ин нохия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва инро З.Баҳромов дар маголааш дурӯст баён кардааст. Ниг.: Баҳромов З., 1957, с. 63–64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77,–вар. 105–109; Муфассал ниг.: Халфин Н.А., 1975.

Бо исори ҳукумати подшоҳӣ баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳокимияти Бухоро аз мардум дар муддати чанд сол андоз гирифтан мумкин набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомонда буд. Бинобар ин, вакте соли 1903 амалдорони амир эълон карданд, ки андоз гирифтанианд, мардуми гарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалҳо (масалан, дар Ғунд, Шоҳдара, Ғорон ва ғ.) мардум рӯйрост раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳалҳои озод аз ҳукми амир, масалан ба Туркистони тобеи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчидан мераવанд. ҳамон сардори Отряди Помир ба губернатори ҳарбии Фарғона ҳаросон ҳабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо, «дар маҷлисҳои маҳфӣ» гап рафтааст, ки «акнун вакти он аст, ки тоҷикон ҳудро муҳофизат кунанд ва милтиқ (чи тавре дар матни ҳабар айнан омадааст – «мултуқ») ба даст гиранд¹².

Тақрибан, пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин ҳавф асос доштааст. 30 июняи соли 1903 ба дехаи Зинг (Вахон) ду амалдори Бухоро омада, адои андозро талаб карданд. Ин кор боиси ғазаби ҳалқ гардид. Дехқонон дар майдони канори деха ҷамъ омаданд. Дар ҷамъомади митингмонанд ҳама савганд ҳӯрданд, ки амлодоронро мекушанду баъд аз хоки амири Бухоро ғурехта мераવанд.

Ҳавлие, ки дар он амлодорон меистоданд, муҳосира карда ҳар дуро қашола-кунон бароварданду дасту поящонро куллук бастанд. Баъд ҷизу ҷораи ҳудро ба китғ партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорои манғурро тарқ намоянд. Мардум ҳеле дур рафтанду vale сардори яке аз посбонгоҳҳо ҳорунжий Голявинский аз воқеа ҳабар ёфта, аз паси онҳо давид ва расонда гирифту амлодорони аз тарс қарип гурдакафшударо ҳалос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз нияташон гардонд ва розӣ кард, ки ба дехаашон баргарданд.

Шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ дар гарби Помир рӯз ба рӯз вусъат меёфт. ҳукумати подшоҳӣ инро дидо амирро розӣ кунонд, ки боз маншуре барораду дар бекиҳои Помир мӯҳлати ғундоштани андоз боз мавқуф гузошта шавад. Ин ғалабаи қалони ҳалқ буд.

Шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ

Авчи шӯру ошӯбҳои ҳалқӣ дар бекиҳои гарби Помир ҳодисаи чудогонаву мустасно набуд. Худи ҳамин хел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорои шарқӣ, ки анъанаҳои озодидӯстӣ ҳанӯз мустаҳкам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангӯ кулӯҳ, қалтаку таёқ ва белу қаланд гирифта ба по мөхестанд.

Дар ибтидиои асри XX неҳзатҳои зиддиҳукуматӣ ниҳоят шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт – истисмори феодалий ва зулму асорати андозҳо тоқатгуҷоз мешуд. Ҳудшиносии синфиҳи камбағалони маҳаллӣ такмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорҳоро зер кардани молҳои русии фабрику заводӣ мардум, алалхусус, қосибон тез бенаво мешуданд ва ғайраву ва ҳоказо. Ин неҳзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти қалон доштанд, ки бо муборизаи озодиҳоҳонаи пролетариат ва дехқонони тамоми Россия, бо ҳаракати революционии кишвари Туркистон зич алокаманд шуда мерафтанд.

¹² ЦГА Уз. ССР, д. 77, лл. 160-170.

Масъалаи тадқики шўру ошўбҳои меҳнаткашони Бухорои шарқӣ зидди ҳокимияти амир ва нӯкарони вай дар солҳои охир хеле пеш рафта бошад ҳам,¹³ аз афи кор, тадқики амиқу муфассали ин масъала дар пеш аст. Умуман, материалҳои архивҳо, алалхусус ҳуҷҷатҳои архиви қӯшбегиро, ки дар Тошканд махфуз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониш АФ РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфассал тадқик кардан даркор, ки онҳо мадракҳои басо муфид ҳоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам имкон медиҳанд иддао намоем, ки дар арафаи революсияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905–1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят пуртажлука ва нотинҷ буд. Аллангаи шўру ошўбҳои ҳалқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мекест. Соли 1900 шўриш бекии Калифро фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Дехнав, соли 1902 дар Қўргонтеппа шўриш шуд.

Дар солҳои аввали асири XX Қўргонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори оғатҳои табиат шуда буданд—аввал малаҳ зер кард, баъд муромурии чорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда амлокдорони бек берҳамона закоту андозро қашида мегирифтанд, судхӯрону савдогарон аз ночорио ноилочии мардум истифода бурда, давлат меандӯҳтанд. Замона басо нотинҷ бошад ҳам, амир бо таҳрики амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми ғаллаи шаҳру деҳаҳоро ҷамъ карда гиранд, ҳол он ки ҳуди мардум аз гушнагӣ мурда мерафт. Мардум дигар иложе намеёфтанд, баъзе мисли аҳолии Қўргонтеппа ният доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон ё ягон ҷои дигар гурехта раванд, баъзе ҳамин тавр ҳам карданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон ё ба дигар бекиҳо, ки ахвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, гурехта рафтани факат аз ҳамин далолат медод, ки мардум ноумед шудаасту чӣ кор карданашро намедонад. Ин корро, албатта, усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар айни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми бадбахту сарсаҳу хонабардӯшу қашшоқу бенавои Бухорои шарқӣ буд, ки нисбат ба мухити пур аз ҳақорату залолат ва зулму асорат зохир месоҳт...

3. РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОЧИК ДАР ОН

В.И.Ленин навишила буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиёро тамоман бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асири-миёнагӣ ҳорузор ва ваҳшӣ гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳукуқҳои оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹⁴. Ин суханон ба Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ҳалқи тоҷик низ комилан даҳл доранд.

Дар арафаи револютсияи соли 1905¹⁵ пролетариати миллии камшумори Осиёи Миёна дар ҳаракати революционӣ роли асосиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати революционӣ пролетарҳои рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои

¹³ Дар бораи ии вогеаҳои мухим дар чилди 2, китоби 2-юми «Таърихи ҳалги тоҷик» бисёр маълумоти пургимат дода шудааст.

¹⁴ Ленин В.И., Асарҳо, ч. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин вогеаи таърихиро аз нуттаи назари таъсирӣ он ба тарагиёти ҳалги тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар назди ҳуд вазифаи ҳаматарафа таддиг кардани онро нагузаштааст, зеро ба ин масъала таддиготи асосии Пясковский А.В. (1958) ва як ғатор асарҳои дигар мавҷуданд.

калони Туркистон ва стансияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд. Коргарони рус дар Осиёи Миёна ба воеаҳои революционии солҳои 1905-1907 фаъолона иштирок мекарданд: намоишҳо, корпартойҳо, маёвқаҳо ташкил намуда, агитатсияи васеъ мегузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, советҳои депутатҳои коргарон ташкил мекарданд.

Ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон газетаҳои «Рабочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканда» мебароварданд. Дар ин газетаҳо вахшигарии ҳукумати подшоҳӣ фош карда шуда, ахволи синфи коргар баён меёфт, вазифаҳои революция маънидод карда мешуданд. Газетаҳо инчунин ба задухӯрд бо ҳукумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар инкишофи ҳаракати революционӣ дар Осиёи Миёна ва фаъолияти ташкилотҳои партияӣ комитети большевикии Боку роли роҳбарикунанда мебозид. Комитети Боку ба Осиёи Миёна кадрҳои ходимони партияӣ фиристода, бо варақаҳо таъмин карда меистод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, кори пропагандистӣ-агитатсияи ташкилий, ки большевикон мебурданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи революционӣ ҷалб менамуданд. Мехнаткашони маҳаллий торафт бештар якин ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллий ва амалдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодии миллӣ ва иҷтимоӣ бародарони қалони онҳо мебошанд. Коргарони шуурноктари маҳаллий ба ташкилоти большевикон доҳил мешуданд.

То аввалҳои соли 1905 на танҳо дар Тошканд, балки дар як қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикнишин ҳам ташкилотҳои партияӣ вуҷуд доштанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазири ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарканда дувумин маркази амалиёти революционерон дар кишвар аст...» Дар шаҳрҳо варагаю брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В.И.Ленин пахн карда мешуданд. Газетаҳои большевикии – «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва гайра ғояҳои Маркс ва Ленинро дар байни ҳалқ интишор мекарданд. Политсияи Туркистон ҳангоми кофтукови шаҳру дехаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инқилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воеъ буд, ба ҳуди шаҳри Бухоро, ҳамчунин ба ҳонии Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз соли 1902 пайдо шудааст (соли 1966 дар архиви шаҳсии яке аз сокинони шаҳри Ўротеппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи аҳволи вазнини меҳнаткашони Осиёи Миёна хабару мақолаҳо чоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунад, ки байни редаксияи ин газета ва ходимони фаъоли инқилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустаҳкаме буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дарачаи ниҳоят бузург мусоидат карданд, ки ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон дар арафаи революцияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти ҳудро кор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликови осиёимиёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ пахн шудани брошюраи В.И.Ленин «Ба камбағалони дехот» аҳамияти маҳсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи доҳии даҳои пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркестана; Социал-демократические организации Туркестана в дооктябрьский период (1903 – март 1917), 1958, с. 27-28.

¹⁷ Дар ин бора ниг.: Фомченко А.Л., 1958, с. 31-39.

ба тамоми табақаҳои аҳолӣ фаҳмо программаи болжевиконро, пеш аз ҳама, программаи болжевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард. Махсус қайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз чумла дар Туркистон ҳам ҳодисаҳои революционӣ ниҳоят авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пештарааш «Самарқанд»), ки онро сотсиал-демократҳои маҳаллӣ нашр менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус чоп карда буд.

Муаллифи ин мақола ба нуктаҳои асари В.И.Ленин «Ба камбағалони дехот» комилан такя карда навишта буд: «...Намояндаи сотсиал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони дехот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудаи партияро пешакӣ баён намуда, ҳамчунин менависад, ки аз помешикон на китъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазифаи аввалин, асосӣ ва доимию мо бояд мустаҳкам кардани иттифоқи пролетарҳову нимпролетарҳои дехот ва пролетарҳои шаҳр бошад; модоме ин иттифоқ ҳарзи вучуд менамояду мустаҳкам мегардад, пас ҳатман галаба ба даст меоварем ва бо суръати тамом ба озодии комили аҳли меҳнат мусассар мешавем»¹⁸.

Хочати гап ҳам нест, ки тезисҳои ленини оид ба мустаҳкам кардани аҳолии мазлуми шаҳру дехот дар шароити Осиёи Миёна, ки ахолиаш асосан дехконон буданд, чӣ гуна аҳамияти қалон доштанд!

Асари классикии коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. Ҳаминро гуфтан коғист, ки сагони бӯйгири подшоҳӣ дар кучое адабиёти сотсиал-демократиро ёбанд, аз он ҷо ҳатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Ҳӯқанд, Ашқобод, Марғелон, Тошканд, Марв, Чорҷӯй, Андиҷон – дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин ноқуси инқилоб баланд садо мэдоду ҳалқро ба муборизаи зидди истисмору асорат ба по мөхезонд.

Муҳаққики тоҷик М.Аслонов рӯйхати китобу мақолаҳои пинҳониеро меоварад, ки дар байни хӯҷҷатҳои сардори уезди Ҳуҷанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В.И.Ленин «Маърӯза дар бораи съезди муттаҳидкунандай Партияи сотсиал-демократии коргарии Россия», «Аз нав дида баромадани программаи агарию партияи коргарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазифаҳои пролетариат», «Ду тактикаи сотсиал-демократия дар революсияи демократӣ», асари К.Либкнеҳт «Тортанакҳо ва пашишҳо», Р.Люксембург «Революсияи рус», Б.Самойлов «Озод кардани коргарон бояд кори худи коргарон бошад», Пол Лафарг «Материализми иқтисодии Карл Маркс» ва дигар китобу мақолаҳоро мебинем¹⁹.

Бешубҳа, ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон, ки ба онҳо В.И.Ленин ва ҳамсафонаш роҳбарӣ мекарданд, дар масъалаи дар байни ҳалқҳои Осиёи Миёна паҳн кардани гояҳои революционии болжевикон хизмати бузургеро анҷом доанд. Сабаб маҳз ҳамин буд, ки революсияи солҳои 1905-1907 на факат ноҳияҳои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан мутараққии марказӣ мамлакат, балки ҳамчун сели тавони тамоми гӯшаву канорҳои мустамликавии осиёимиёнагии империяро паҳш кард.

Үқдай беҳад пеҷдарпечи ихтилофҳои иҷтимоӣ, ки хоси ноҳияҳои руснишин буд, дар қишивари Туркистон ба қасофати зулми гарони миллӣ боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Туркистон нисбат ба пролетариати марказҳои қалони саноатӣ аз ҷиҳати сиёсӣ ба андозае қафо мемонд, он қадар муташаккилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои қалони саноатӣ дар муборизаи синфию

¹⁸ Газ. «Зеравшан», № 27, 10 марта соли 1906. Иттифос аз китоби Мавлонӣ И., 1960, с. 29–30.

¹⁹ Аслонов М., 1965, с. 31,

сиёсій тақрибаи казой ҳам надошт, vale махз бори гарони зулми миллій кори пролетариати Туркистанро хеле осон мекард. Тасодуфій нест, ки вусъати воқеаҳои революционии Осиёи Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳам дар худи Петербург ва ҳам дар худи генерал-губернаторй гаранг карда партофт. Ин ходисаҳо ба-рои онҳо ногаҳонӣ шуданд.

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осиёи Миёна равшан ба исбот ра-сонданд, ки онҳо ҳамсафони лоику шоистаи он қувваҳои революционие буданд, ки дар саросари мамлакати сермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи хунин»-и 9 январи соли 1905, вахшиёна тирборон шудани намоишгарони беярок тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати ахли кишвари Туркистан ҳам гардид. Бо ташаббуси большевикон дар рӯзи «Иди Татяна», яъне 12 январи 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва ҷаҳон гирифта мешуд, дар ҷандин шаҳрҳои генерал –губернаторй-дар Тошканд, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштироқчиёни онҳо дар ҷавоби вахшонияти нӯкарони бенӯҳтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир наму-даанд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи худро изҳор доштанд.

Дар Самарқанд - дар зиёфате, ки ба муносабати ҷаҳони Университети Москва барпо гардид, большевикон М.В.Морозов ва П.В.Позняков иштироқ карданд. Аз-баски дар зиёфат асосан зиёён ширкат меварзиданд, Морозов ба онҳо муроҷиат-кунон нутқи шӯълаваре эрод кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет аллангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вакте бо талаби кисми иртиҷои ҳозирон гимни подшоҳӣ навоҳта шуд, большевикон ва ҳамфирони онҳо намоишкорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти қалон дошт, ки революционерони Туркистан ба «Иди Татяна» ранги рӯйости сиёсӣ доданд, алалхусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеае буд, ки дар мулкҳои осиёимиёнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар Ҷӯризози оммавӣ зохир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистан ҳаракати сотсиал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан, «Гурӯҳи муттаҳидai сотсиал-демократҳо ва сотсиал-революционерҳо», ки аз охири соли 1904 то мартаи 1905 амал дошт, (моҳи мартаи 1905 онҳо аз ҳам чудо шуданд ва гурӯҳи тошкандии РСДРП таъсис ёфт) хеле фаъолона кор кард. Ин гурӯҳ ҷанд варакаву шиорҳо бароварда, нашрияҳои гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлакатро дар Осиёи Миёна пахн мекард. Яке аз варакаҳои гурӯҳи тошкандии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои коргарони роҳи оҳани Осиёи Миёна навишта шуда буд ва даъват мекард, ки роҳиоҳанчиён ва дигар коргарони ёрдамчии стансияи Чернѧево иззати нафси худро нигоҳ доранд, аз маъмурият иҷрои талабҳои худро исрор намоянд ва агар маъмурият рад кунад, корро партоянӣ²⁰. Ин даъватнома ва дигар корҳои революционерон, ки дар байни коргарони роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Чернѧевагиҳо» аз шарикони дар дигар стансияҳо кор мекардагии худ намонданд ва аз 9 апрел корро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнаткашони мазлуми генерал-губернатории Туркистан буд, ки дар арсаи неҳзати зиддиҳукуматӣ гузошта шуд. Ин неҳзатҳо аз бисёр ҷиҳат номуташаккил ва бенизом бошанд ҳам, vale ояндаи онҳо қалон буд.

Корпартоихои отряди пешқадами пролетариати Осиёи Миёна – роҳиоҳанчиён бо мавчи тавонони шӯру ошӯбҳои камбагалони дехот, ки баҳори соли 1905 яқбора авҷ гирифта буд, ба ҳам печида рафт. Шӯру ошӯбҳои дехқонон тамоми Туркисто-

²⁰ Варагай «К рабочим Среднеазиатской железной дороги» ниг.: Пясковский А.В., 1958, с. 118-119.

ни Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фаргона вусъати маҳсус доштанд. Онҳо зоҳиран зидди қаллобию қаззобӣ ва фиребу найрангу бедодиу худсарихо, ки дар вақти интихоби қалонони дехот рӯй медод, инчунин бар зидди тақсимоти бе-инсофони об нигаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз ҷамъомаду намоишу корпартойхое буданд, ки дар онҳо табакаҳои навбанави шаҳриён ва камбагалони дехот, инчунин баъзе намояндагони табакаҳои майдабуржуазӣ, солдатҳои ақидаву мафкураашон революционӣ, муаллимон, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намояндагони ба революция хайрҳоҳи зиёниён иштирок мекарданд. Тобистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сиёсӣ ва вусъати корпартойхо моломол буд. Обрӯю эътибори ташкилотҳои сотсиал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз пеш беш варакаву даъватномаҳо чоп мекарданд, кори ташкилии худро тақмил медоданд. Намоишҳо дар Тошканду Самарқанду Ашқобод ва дар дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон зери шиорҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлақа!» мегузашт. Дар корпартойхо вакилони ҳарҷ, либосдӯзон ва коркунони нақлиёти шаҳр ширкат меваrizиданд. Масалан, дар Самарқанд қариб тамоми коркунони муассисаҳои савдо, корхонаҳои чойпечонӣ, ки аксарияти он коркунон аз ҷумлаи миллатҳои маҳаллӣ буданд, дар корпартой иштирок карданд.

Ҳаракати эътиroz торафт вусъат мёфту қӯшунҳои Округи ҳарбии Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин кор ҳам хизмати ташкилотҳои сотсиал-демократӣ қалон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо маҳсус барои солдатҳо навишта шуда «Ба солдатҳо!» ном доштанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот карда мешуд, ки ҳокимиyaти мутлақа, капиталистҳо ва помешикҳо барои пролетариату дехқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар қасофатбор бошад, барои солдатҳо ҳам ҳамон қадар фалокатбор мебошад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ кружоку комитетҳои солдатҳо таъсис мёфтанд, ки зери таъсирӣ сотсиал-демократҳо буданд. Ин кружоку комитетҳо дар анҷоми корҳои сиёсиву тарбиявии байни қӯшунҳо хизмати қалон карданд. Тасодуфӣ нест, ки тобистони соли 1905 дар баталйони саперҳои Тошканд, дар ротаи телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар баталони 7-уми тирандозони Туркистон, дар баталйони роҳиоҳанҷиёни ҳарбии Закаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ин шӯру ошӯбҳо пешхабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъд бунёди тартиботи ҳукумати подшоҳӣ - қӯшунҳоро фаро гирифт.

Авчи тавони ҳаракатҳои революционӣ дар ноҳияҳои марказии мамлакат, дар Украина ва дар Кавказ тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам хеле ҳамовозӣ ёфт. Дар ин бобат корпартойи умумии сиёсӣ, ки моҳи октябр дар Россия ба вуқӯй омад, хеле мусоидат кард. Дар ҷидду ҷаҳди революционии меҳнаткашон чӣ маком доштани он корпартойро В.И.Ленин батағфил тавсиф додааст: «Корпартони сиёсии умумироссиягӣ ин дафъа ҳақиқатан ҳам тамоми мамлакатро фаро гирифта, ҳамаи ҳалқҳои «империя»-и лаънатии Россияро ба хуручи қаҳрамононаи синфи мазлумтарин ва пешқадамтарин муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳамаи ҳалқҳои ин империяи ҷабру зулм акунун дар як армияи бузурги озодӣ ва армияи сотсиализм саф ороста истодаанд. Москва ва Петербург бо ташабbusи революционии пролетарии худ сазовори шаъну шараф гардианд. Пойтаҳтҳо корпартой карданд, Финландия корпартой мекунад. Кишвари Остзей бо сардории Рига ба ҳаракат ҳамроҳ шуд»²¹.

²¹ Ленин В.И. Асаҳо, ч. 9, с. 408.

Ин нуктахоро, ки 31 /18/ октябрь соли 1905 баён шудаанд, пурра ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми рохи оҳани Осиёи Миёна аз кормонд, зеро тамоми роҳиоҳанчиён корро партофтанд. Аз баромадҳои пештараи роҳиоҳанчиён фарқи ин корпаратой дар ҳамин буд, ки талаботи коргарон хосияти амиқу яқини сиёсӣ доштанд. Ин корпаратой барои тарафдорию дастирии роҳиоҳанчиёни қисми европоии мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳиоҳанчиён дар баробари талаби беҳтар кардани ахволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпаратой аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд дар саросари роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дастирий карда шуд. Дар Ашқобод, Қизиларват, Тошканд, Самарқанд ба роҳиоҳанчиён, коргарону коркунони дигар соҳаҳо – коркунони матбааҳо, вакилони ҳарҷ ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Коргарони матбааи Демурови шахри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбаа газетаи «Самарқанд» – органи большевикон чоп мешуд, хеле фаъолона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пеши пролетариати Самарқанд мубориза мебурданд Ва ҳанӯз соли 1904 ва ибтиди соли 1905 ба онҳо мусассар шуда буд, ки шароити кори ҳудро ба андозае беҳтар кунанд.

Ташкилоти большевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткашон барои гузарондани корпартоти умумӣ сарвар шуд. Аллакай 17-уми октябр коргарони шаҳр ба корпартотии роҳиоҳанчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намоиши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18-уми октябрь Самарқанд мухбири газетаи «Русский Туркестан» чунин навишта буд: «Рӯзи сешанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки ҳар ду матбаа бастагӣ, магазину дӯконҳо қулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озодӣ!» – гӯён додзанон берун рехтанд, талабаҳои синҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми коргарони шахри Самарқанд корро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба корпартотагон ҳамроҳ шуданд. ҳаётӣ шаҳр дар як они ҳол қарахути шаҳр шуда монд. Мардумони тангизар ҳаросон ғаллаву дигар ҳӯрокворӣ ҳарид карда заҳира менамуданд, зеро ғурдаашон мекафид, ки корпаратой дер давом ҳоҳад кард. Дар воқеъ, то бегоҳ тамоми нонвойхонаҳо руст буданд, факат қарибҳои шом мардум дар митинг ҷамъ омада қарор доданд, ки нонвойхонаҳо ва дӯконҳои қассобӣ фавран кушода шаванд»²³.

Сонитар, ба роҳиоҳанчиёни Осиёи Миёна коргароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳаи ҷанубии рохи оҳани Оренбург-Тошкандро месоҳтанд. Дере нагузашта корпартотии роҳиоҳанчиён ба корпартотии умумии сиёсӣ табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарвараш большевикон буданд, ҷавобан ба манифести 17 октябрь 1905-уми подшоҳ намоиши тавоное ташкил доданд ва дар ҷорбоги шаҳр митинги серодаме барпо қарданд, ки дар он зиёда аз ҳазор кас иштирок доштанд. Ба раёсати мачлис яқдилона большевик М.В.Морозовро интихоб қарданд. Вай ҳозиронро даъват намуд, ки эҳтироми шаҳидонро ба ҷо оваранд.

Хукуматдорон митингро бо воситаи дастаи казакҳо пароканда қарданӣ шуданду vale натавонистанд. Дар резолюсияе, ки ҳозирон қабул қарданд, чунин гуфта мешуд: «...мо ба синфи коргар, ба ин муборизи суботкору фидокори роҳи озодӣ изҳори ҳамдардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо – бетаъхир ҷорӣ қардани рӯзи 8-соатаи кор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсо-

²² Епифанов В.М., 1908.

²³ Газетаи «Русский Туркестан», 9 ноября соли 1905. Иғтибос аз китоби Пясковский А.В., 1958, с. 195.

лот мукаррар кардани рўзи пурраи истироҳатро катъиян дастигирӣ мекунем... ҳамаи ононе, ки вобаста ба фаъолияти сиёсӣ таъқиб шудаанд, бояд фавран авф карда шаванд. ҳамаи маҳбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод карда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, сотсиал-демократҳои Самарқанд ба хуччати авомфирибӣ подшоҳ – манифести 17 октябр созишкорона муносибат намуданд ва ин кори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имкон дод, ки корпартоии октябрро шикаст диханд. Вале корпартоиҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои кишвар то-рафт авҷ мегирифтанду ба он коргарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд, далолат менамуд, ки шуури сиёсӣ ва синфии меҳнаткашон хеле баланд шудааст. Қувваҳои революционии кишвар, ки ҳанӯз таҷрибаи кофӣ надоштанд, саҳву ҳатоҳои худро бартараф мекарданду аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тӯҳмату бӯхтонҳои ҳукуматдоронро рафъ месоҳтанд, ба кушокушиҳову терории политайҳову казакҳо мӯқобилат мекарданду торафт равшану возеҳтар изҳор мешоштанд, ки қувваи сиёсие гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирифтан мумкин нест.

Ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндарача дошт, ки муборизони пешқадам – аъзоёни ташкилотҳои сотсиал-демократӣ (болжевикий) зарурати ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва иртиҷӯпарастони ҳам умумироссия ва ҳам маҳаллӣ ҷалб карданни оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А.В.Пясковский комилан дуруст таъқид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизаи зидди миллатчиғии буржуазиро ба таври большевикона пеш мениҳоданд ва борҳо ба химояту муҳофизати ҳалқиятҳои мазлуми Туркистон баромаданд. Масалан, газетаи «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Неҳзати озодӣ ва мардуми таҳҷой» ном мақолае чоп карда, дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намояндагони аҳолии маҳаллӣ –Б.Ғ.) оқибати ноҳуши корпартоии роҳиоҳанчиён ва дигар корпартоиҳоро фаҳмида, рӯйрост изҳори умед менамоянд, ки пас аз табаддулоти давлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар мукаррар мегардад ва баробари ҷорӣ шудани ин тартиботи даҳшати ҳалокатбори ҳудсарию зулму асорату зӯроварӣ, ки зодаи тарзи мавҷудаи идора асту дар ниҳоди мардум тамоми падидаҳои солими ташаббуси шаҳсӣ, фаъолияти ҷамъияти ва, умуман, пешрафти маданиро тамоман сӯҳтаву ҳокистар мекунад, абадуддаҳр барҳам ҳоҳад ҳӯрд. Аз афти кор, кайҳо вақти он расидааст, назарияи беаклонаи нажодҳои олию омиро, ки мувоғики он нажодеро Ҳудо барои ҳокимиyaт ҳалқ кардаасту нажоди дигар – нажоди омиро ба тадриҷан нест шудан аз арсаи таърихи башар маҳкум намудааст, ба қуттии аҳлот бурда партоем. Ғақат тартиботи давлатдории мо барин тартиботе, ки аз ӯҳдаи ягон иқдоми эҷодию оқилона баромада наметавонад, тавонистааст, ин гуна назарияро асоси сиёсати дохилии худ қарор дихад ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумони шарқӣ ва сибирӣ раво бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионнафараи кишвари Туркистон дар ҳаёти иқтисодии Россия ва дигар мамлакатҳо мақоми намоёнери ҳоҳад дошт, вале ин кор бо комёбии комил ба шарте ҷомаи амал мепӯшад, ки қобилияти меҳнат ва умуман фаъолияти иқтисодии аҳолӣ ба дарачаи

²⁴ Газетаи «Самарғанд», 22 октябри соли 1905. Иттибос аз китоби Пясковский А.В., 1958 с. 206.

лозима баланд бардошта шавад, ин кор бошад, ба шарти озодии комили сиёсии ин халқи меҳнатдўсту дилсоф қобили ичро аст»²⁵.

Газетаи «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимиияти мутлақа бо тарғибу ташвиқи риёкоронаи одамбадбинӣ ва низои миллӣ тамоми мамлакатро пур аз накбат менамуд, пролетариати тамоми миллатҳо дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ муттаҳид кардани муборизони ҳамаи миллатҳоро ягона роҳи ҳалой мешумурд»²⁶.

Ташкилоти сотсиал-демократии Туркистон даъватномаҳо, варақаҳо, хитобномаҳо, ки аз маркази Россия мегирифт, дар маҳалҳо бо усули гектограф нусхай онҳоро зиёд мекарду интишор менамуд. 9 январи соли 1906 дар яксолагии «Якшанбеи ҳунин» дар кӯчаву паскӯчаҳо ва дару дарвозаҳои Ўротеппа «Ба гражданҳои Ўротеппа» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо гектограф чоп карда буданд. Дар ин хитобнома шиорҳои «Нест бод ҳокимиияти матруки мутлақа!», «Зинда бод Мачлиси муассисон!» зикр шуда буд. Хитобнома ҳусусути сирф революционӣ дошт. Дар байни аҳолии Ўротеппа, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан суст тараккикардае буд, пахӯн шудани ин гуна хитобнома шаҳодат медод, ки ташкилоти революционии пинҳонкор дар арафа ва дар давраи Революсияи Якуми Рус дар бобати ташаккули ҷаҳонбинии сиёсии аҳолии маҳаллӣ таъсири қалон дошт²⁷.

Бо мақсади муттаҳид кардани ҳамаи ташкилотҳои партияи Туркистон дар моҳи феврали соли 1906 якумин Конференсияи ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон даъват карда шуда буд. Конференсияи мазкур дар ҳусуси ташкил додани Иттифоқи ташкилотҳои туркистонии партияи сотсиал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани кори байни пролетариати миллии маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 конференсияи дувуми ташкилотҳои туркистонии сотсиал-демократҳо дубора ба ин масъала таваққуф карда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи революциониро дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи большевикон шаҳодат медод, ки онҳо ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркманд, кирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилоти партияи Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ алоқаи зич баркарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати большевик Морозов мачлиси қалон барпо мегардад. Коргарони маҳаллӣ на факат дар мачлис ҳозир буданд, балки дар он фаъолона иштирок мекарданд. Дар резолюсияе, ки мачлис қабул карда буд, ҷунин гуфта мешавад: «Мачлис аз рӯи изҳороти коргарони ҳозирбудаи сартҳо (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд—Б.Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро даастгирӣ кунад ва ҳамаи он фирмажоеро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истисмор карда мөоянд, саҳт мазаммат мекунад».

Таъсири большевикон ба коргарони маҳаллӣ ҷунон зӯр буд, ки аксар вақт корпартвоҳо ҳарактери революционӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиёи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳиҳончиён» таъсис ёфта буд, ки кори Советҳои депутатҳои коргаронро ичро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб меҳест. Ҷунончи, 25–27 декабря соли 1905 дар Ҳучанд дар ротаи понтонии туркистонӣ шӯриши револю-

²⁵ Газетаи «Русский Туркестан», 6 декабря соли 1905. Иттибос аз китоби Писковский А.В., 1958, с. 486.

²⁶ Газетаи «Самарганд», 8 июля соли 1906. Иттибос аз китоби Раҷабов З.Ш., 1970, с. 68-69.

²⁷ Мухторов А., 1969, с. 62.

сионй сар зада буд. Шўриш бераҳмона пахш гардид. 26 нафар аскарони ротаи понтонй ба ҳабс гирифта, 7 нафарашон бадарга карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив, дар ноябрь соли 1905 дар 9 заводи пахтатозакунии Бухорои Нав корпартой шуда, соли 1906 шўриши яроқноки роҳиоҳанчиён ба амал омадааст.

Таъсири большевикон на ин ки ба коргарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, косибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Ўротеппа дехқонон андози заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шўриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграммаи рамзи ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҳарбӣ чорӣ карда, ба корпартоён ва революционерон қатъиян хотима дихед, вагарна кор ба чое мерасад, ки мо дар байнни мардуми маҳаллӣ ҳама гуна нуфузу эътибори худро гум карда, ба шўриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабари хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинад, агитаторон ҳалиро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хироҷҳоро насупоранд. Дар натиҷа ин ба чамъ шудани андозу хироҷ аз аҳолии уезду шаҳрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат, бокимондаҳои андозу хироҷ дар уезди Хучанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯми расида буданд.

Ошӯбҳои дехқонон дар ҳама чо ба амал меомаданд. Сардори уезди Хучанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироҷ «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор саркашӣ карданд. Масалан, вай дехай Фончиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он чо аз нимаи дувуми соли 1905 сар карда то июли 1906 «ягон андозе чамъ кардан мумкин нашуд», чунки дехқонон ба қавли сардори уезд, «як навъ муқобилиати гайрифаъолонаи дурудароз» нишон до даанд. Зимнан, кор факат «бо муқобилиати гайрифаъолона» анҷом намеёфт. Дар баъзе чойҳо дехқонон аз чонашон сер шуда, ба ҳукumatдорони подшоҳӣ рӯйрост муқобилат мекарданд. 29 марта соли 1906 дар қишлоғи Чоркӯҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ёрдамчии сардори уезди Хӯқанд капитан Румянцев бо ҳамроҳии қарип даҳ нафар амалдорон барои яктарафа кардани ҷанҷоли обёйр ба он чо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсоя як қисми обро сар додани шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи қалони дехқононе, ки бо сангута таёқ мусаллаҳ буданд, онҳоро фавран миёнагир мекунанд. Аз байнни издиҳом ниҳоҳои: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болои асп гирифта партофта, беяроқ мекунанд. Баъд дар худи ҳамон чо ҷамъомади дехқонон барпо шуда, оқсаққоли қишлоқро, ки мардум бисёр бад медиҳ, иваз мекунанд ва аз ёрдамчии уезд талаб мекунанд, ки фармонро дар бораи тасдиқ намудани оқсаққоли нав фавран имзо кунад. Румянцевро гайр аз ризоият ҷораи дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамон дам ба иҷрои кори худ шурӯъ мекунад.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар дехай Кӯштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он чо ҳам бораи ҳалли ҷанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш пристави Исфону штабс - капитан Артсишевский омад. Мисли Чоркӯҳ дар ин чо ҳам онҳоро дехқонони бисёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Арт-

²⁸ Раҷабов З., 1970, с. 97-98.

²⁹ Дар бораи шўриҳои революционии меҳнаткашони уезди Хучанд ниг.- Росимов Н., 1968, с. 121-126 ва и.

сишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, худашон обро күшоданд, худи Артсишевскийро кариб зада чаппа карда буданд, штабс-капитан мачбур шуд, ки одамонашро гирифта гурезад.

Мо факат ду мисол овардем, ки ба ҳама чо хос буд. Сахифаҳои матбуоти он солҳо, даҳҳо чилд материалҳои архив пур аз тасвири шӯру ошӯбҳои дехқонон ме-бошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ доштани он шӯру ошӯбҳоро рӯйпӯш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати революционии табақаи пешқадами русҳои кишвар ва муборизаи озодиҳоҳонаи аҳолии маҳаллӣ, ки большевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамин гуна омилҳо исроркорона мубориза мебурданд, амалдорони подшоҳӣ мурданивор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошӯбҳои дехқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмурии подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошӯбҳоро «ҳамлаоварии ғоратгарона» ҳисоб мекард, вале дар асл ҳама вақт дар паси таъбири «ҳамлаоварихои ғоратгарона» золимону истисморкунандагони худро ҷазо додани дехқонони камбағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаоварихо» аз рӯи «Мачмӯаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилояти Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900–1904 – 131 бор ҳамла.

Солҳои 1905–1909 – 359 бор ҳамла.

Чунон ки дида мешавад, ба муносибати революсияи соли 1905 дар кишвари Туркистон миқдори «ҳамлаоварихои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни иштироккунандагони онҳо шаҳсони шучое низ буданд, ки бо корномаҳои худ шӯҳрат ёфтаанд. Яке аз ин қабил шаҳсони номвар Намоз Пиримқулов ном дехқони камбағале буд, ки ба дастаи дехқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчии губернатори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисёр ном баровардааст. Барои хизмати одамон саҳоватмандона ҳақ медиҳад, танҳо бойҳоро ғорат мекунаду ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои қишиф ва ғайра ҳар гоҳ ёрдам карда меистад»³⁰

Намоз ба дастгирию ҳамкории камбағалони дехот така мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони дехот пур мешуд, маҳз камбағалони дехот ба вай мадад мекарданд, ки аз таъқиби ҳукуматдорон ҳалос шавад. Аз архив ҳуҷҷате ёфт шуд, ки онро яке аз намояндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода будааст. Ин намоянда ин тавр менависад: «Мардуми уезд ба ҳеч ваҷҳ ягон дарак намедиҳанд, ҳеч қас, ҳатто подабонҳо ҳам, намегӯянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, ҷавоби ҳам як ҳел: ҳеч ҷизро надидаам, ҳеч ҷизро намедонам. Аз ҷорӣ се қисми одамони маъмурияти маҳаллӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоягии онҳо зиндагӣ мекунанду вале онҳо ягон ҳабар намедиҳанд. Ҷавоби аксари онҳо ҳам як ҳел: ҳеч ҷизро намедонам»³¹. Амалиёти ғаюронаву далеронаи шӯришгарони Намоз Пиримқулов то дар Туркистон андак паст шудани мавҷи ҳаракати революсионӣ давом дошт. Факат дар нимаи дувуми соли 1908 ҳукуматдорони подшоҳӣ эълон карданд, ки ин ҳаракат қатъ шудааст, ҳол он ки сарвари ҷасуру шӯҳои ин ҳаракат Намоз Пиримқулов ҳанӯз моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мобайн дар охири соли 1915 дар саросари Туркистон оташи инқилоб аланг мезад. Пас аз корпартони умумии сиёсӣ октябрини ҳамон сол дар қальъаи

³⁰ ЦГА Узб. ССР, И-1, оп. 35, д. 244, лл. 2-3.

³¹ ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 34, лл. 14-15.

Тошканд шўриши мусаллаҳ сар зад ва моҳҳои ноябр-декабр боз корпартои умумии сиёсӣ авҷ гирифт. Дар ин корпартой ҳам мақоми асосиро роҳиоханчиён доштанд, аз ҷумла комитети корпартои стансияи Чернєево, ки қисми зиёди ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дар зери назорати он буд, хеле хизмат кард.

Ривоҷи минбаъдаи ҳодисаҳои революционӣ

Дар ин давра газетаи «Самарқанд», ки ба он большевикони дар боло номбурда М.В.Морозов ва П.В.Позняков (сонитар М.В.Морозов ба Тошканд кӯчида омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботу ташвиқоти революциониро маҳсусан авҷ гиронд. Большевикони Самарқанд ҳам мисли сотсиал-демократҳои дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон дар байни мардум ташвиқоту тарғиботи революциониро васеъ идома медоданд, варақаву хитобномаву муроҷиатномаҳо навишта пахӯн мекарданд, дар митингу намоишҳои ҳалқӣ нутқҳо эрод менамуданд ва ширкат меварзианд.

Шикасти шўриши мусаллаҳи декабрӣ дар ноҳияҳои марказии Россия, чи тавре маълум аст, боиси тадриҷан ақибравии революция гардид. Моҳҳои аввали соли 1906 дар Туркистон ҳам қувваҳои иртиҷои тадриҷан ба ҳучум гузаштанд. Кишвар аз солдату казаку политсайҳо моломол шуд. Кушокушию дастигиҳову ҳабскуниҳову таъкибу таъзизу кофтуковҳову бадарғакунҳо, судкуниҳо ниҳоят бисёр шуд. Нӯкарони бенӯҳтаи ҳукумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараққипарварро мебастанд, нашри газетаву журналҳои революциониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муборизони фидокори роҳи озодии ҳалқ маҳкум гардида, дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодиҳо нигоҳ накарда большевикони Туркистон ба меҳнаткашони кишвар ҷасурона муроҷиат мекарданд, ки рӯҳафода нашаванд, ба воҳима наафтанд. «Кори мо ҳам омад мекунад – мена-виштанд онҳо дар варакаҳо, – ва ба он рӯз тайёरӣ дидан даркор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати революционӣ боз аланга зад. Коргарони корхонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошканд расо як моҳ корро партофганду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастигирӣ намуданд ва оқибат коргарон галаба карданд. Сарвари ин корпартой большевикон буданд. Тобистони ҳамон сол дар байни кӯшунҳои Округи ҳарбии Туркистон ҳам ҷанд шӯру ошӯбҳо шуданд. Дар дехот ҳам дехқонон бештар ба ҷунбиш меомаданд.

Эҳтимоли такрори соли 1905 маъмуряти подшоҳиро ба воҳима меандоҳт. Генерал-губернатори Туркистон Д.И.Суботич, ки нисбатан нав ба кор таъин шуда буду зоҳиран гӯё андак озодибозӣ мекард, фавран маъзул гардид. Ба ҷояш генерал Матсиевский таъин шуд, ки одами бераҳму бешафқати золиму тарроре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати саҳт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қади роҳи оҳани Осиёи Миёна) тақсим карда шуд, дар сари ҳар як қитъа маҳсус «генерал-губернатори мувакқатӣ» меистод, ки дар масъалаи таъкибу таъзизу ҷазодӣ ҳукуки бекарон дошт³². Шумораи кӯшунҳои «ба таҳт содик зиёд карда шуда, амалиёти судҳои сайёри ҳарбӣ хеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмурони подшоҳӣ губернатори ҳарбии Фарғона-Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Хони зиреҳдори Фарғона» дода буд.

³² Ҷолиби дигтат аст, ки ҳатто ҳамин Матсиевский барин золими гузаро ба назари ҳукумати подшоҳӣ на он гадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар ибтидои соли 1907 ўро маҷбур карданд, ки истеъло дихад.

Дар кишвари Туркестон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жандарм набуд, соли 1907 Шӯйбаи ҳимояти ноҳиявии Туркестон таъсис ёфт. Зарбай асосии ин нӯқарони подшоҳ ба сӯи ташкилотҳои большевикии сотсиал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меншевикҳо, ки дар бобати таркиш ёфтани фронти кувваҳои революционӣ хеле ҷидду ҷаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ ҳавфи казой надоштанд, ба ин сабаб онҳоро саҳт таъқибу таъзир ҳам накардан.

Гарчанде дар ибтидои соли 1907 дар ҷойҳои «русишини Осиёи Миёна алангай революцияни нисбатан боло ҳест, vale ин болоравии революция, ҷунончи дар тамоми ҳоки империяи Россия, ба мавҷи науви тавони пурвусъати революционӣ табдил наёфт. Равшан маълум буд, ки алангай революцияни пасти шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин революцияни барои пролетариат ва табакаҳои васеи демократии Туркестон таҷрибаи ниҳоят муғид гардид ва он барои сарнагун соҳтани ҳокими-яни мутлака ва минбаъд, табаддулоти сотсиалистии соли 1917 тайёри ниҳоят муҳим шуд.

Революцияни солҳои 1905–1907-уми Туркестон ниҳоят возеху равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва дехқонони мубориз (асосан дехқонони миллатҳои мажалӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Большевикон мудом зарурати иртиботу илҳоҳи муборизаи зиддиимпериалистии миллии озодиҳоӣ ва революцияни зиддифеодалии буржуазии демократиро таъқид менамуданд ва ҳаёт комилан дуруст будани ин мавҷеи большевиконро исбот кард ва большевикон ҳам дар воқеъ барои татбиқи амалии ин нуктаҳои ленинӣ ҷидду ҷаҳди бемисле нишон доданд. Махӯз ба шарофати ана ҳамин ҷидду ҷаҳд на факат меҳнаткашони бисёрмиллионнафараи Осиёи Миёна, балки меҳнаткашони шарки ҳориҷа–Империяи Усмония, Хитой, Эрон, хиндустан ва дигар мамлакатҳо ба революция ҷалб гардианд, барои фаъолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аmmo маълум, ки ҳодисаҳои пуртӯғёни тӯфоннамои Туркестон аз ҳама бештар ба ҳоки ҳамсоя – ба аморати Бухоро асар кард. Ҳабари революцияи рус ба тамоми шаҳру дехоти аморати роҳ мейфт. Ин ҳабарҳо дар ин ҷо заминаи мусоид мейeftанд ва авзои бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳақиҷу помолу ағбори Бухоро ба ғоят суст ба ҷунбиш меомад, кӯрӯрони амал мекард, vale ҳамин ки ба ҳаракат омад, пеши роҳи вайро гирифтанд кори осон набуд. Байни аҳолии кишвари Туркестон ва аморати Бухоро алоқаи мустаҳкам буд. Дар айни авҷи шӯру ошӯбҳои кишвари Туркестон гумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё 27 июляи соли 1906 ҳаросон навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳое, ки то ба мо расид, сартоҳи Самарқанду Фарғонаву Тошканд аз Бухоро таппончаву милтиқ ҳарида гирифта мерафтаанд. Дар Самарқанд ҳавлие набудааст, ки милтиқу таппонча надошта бошад».

Ба андозаи ба гӯши оммаи дехқонону косибони аморат расидани ҳабарҳои муборизаи қатъии кувваҳои таракқипарвари Туркестон зидди мутлақияти подшоҳӣ, дехқонону косибон ҳам зидди ҳукumatдорони феодалии худ фаъолтару қатъитар ба по меҳестанд. «Аз соли 1907,–навишта буд Д.Н.Логофет,–дар аморати Бухоро дар байни аҳолӣ ҷунбишу изтироби номуайянне мушоҳида карда мешуд... дар аснои андозундорӣ задухӯрдҳои майдон бағоят тез-тез рӯй медодагӣ шуда, қарib ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар қишлоқи дурдасти Бухорои шарқӣ нишаста будем ва аз бисёр одамон ҳабарҳои гуногуни тоза мешунидем. Онҳо гоҳ мегуфтанд, ки дар бекии ҳисор талотӯб ҳеста, амлоқдорро дошта задаанд, гоҳо аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Дехнав мардум ҷазои закотчиро додааст. Норозигии номуайян аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони

хурд табдил мейфт, ки охири охирон одамон дар хусуси имкони сар шудани шўриш дар давлати ҳонӣ гап мезадагӣ шуданд»³³. Дарвоҷеъ, соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии ҳойит ва Қалъаи Лабиоб зидди шаҳои Қаротегин рӯйрост ошӯб бардоштанд³⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар ҳисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротоғ аз зилзила саҳт вайрон шуд, vale дастаи ҳарису но-одами беку бойхову амалдорон ба ҷои мадад ба оғатзадагон ҳудашон чизу ҷораи ноҷизи мурдагону маҷруҳонро талаву тороч кардан.

Соли 1908 аҳолии қишлоқи Ғузни қитъаи Мастҷоҳ ва дехаи Қароянтоқи қитъаи Ўротеппаи вилояти Самарқанд бедодио ҳаромкорию дуздии намояндагони маъмурияти подшоҳиро дидо бо сангӯ қалтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта, ин гуна шўру ошӯбҳои зиддиҳукуматии тоҷикони қишивари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешубҳа таъсир расонда, онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феврали соли 1910 мардуми Кӯлоб шўриш бардошт. Сабаби шўриш толону торочи амлокдорону закотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби дехқонони бенаво давлату сарвати беҳад ҷамъ карданд ва асан аз фарқи он нарҳи ғалла истифода мебурданд, ки байни нарҳи бозори маҳаллӣ ва нарҳи ғалла дар вакти андозу ҳосилғундорӣ вуҷуд дошт.

Аҳолӣ ба муборизаи қатъии зидди феодалони истисморгар тайёрӣ медид. Амир ин авзои Кӯлобро шунида ба он ҷо яке аз муқаррабони маккору фиребгари ҳуд – девонбегиро равон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати ҳуд ба по-сбонгоҳи наздиктарини сарҳадчиёни рус, ба сардори дастаи сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз қӯшунҳои русҳо расида омаду ҷандад тадбир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳоми панҷсаднафарони мардум аризае қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин қӯшунҳои рус ҳам расида омаданд, vale молу мулки торочкардаи бек дар дasti ҳудаш монду ҳатто гали гашта додани он набаромад ва шўриш ҳам пахш карда шуд.³⁵ Ин шўру ошӯбҳои мардуми Бухорои шарқӣ далолат менамоянд, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллӣ дигаргунҳо шудааст, шуурнокии синфии онҳо хеле такмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи торочи феодалий, ки дар ҳоки аморат ҷараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тарик, қисми пешқадами меҳнаткашони тоҷик дар шаҳру дехот таҳти таъсири револютсияи рус ба амалиёти фаъолонаи сиёсӣ омода шуд. На ҷорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодиҳиҳо оташи муборизаи револютсионии меҳнаткашонро фурӯ нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери байракҳои Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр бо кувваи нави зафаровар авҷ гирифт.

³³ Логофет Д.Н., 1911, ч. II, с. 264.

³⁴ Мачлисов А., 1967, с. 302–303; дар бораи Ҷаротегин умуман ниг.: таддиготи муфассали Кисляков Н.А., 1954.

³⁵ Стеценко И.А., 1963, с.126-127.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮТСИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз револютсияи солҳои 1905–1907 ва то Ҷангиг якуми чахонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ мусассар гардид, ки муваққатан голиб омада, аввалин револютсияи русро буғӣ кунанд. Аммо онҳо зиддиятҳои оштинопазиреро, ки пояи империяи қалони подшоҳиро суст мекарданд, хеч бартараф карда наметавонистанд. Ин зиддиятҳо бағоят тезу тунд гашта, боиси хурӯчи нави револютсионӣ гаштанд. Соли 1910, чун дар Россия, дар Осиёи Миёна ҳам мавҷи муборизаи синғӣ боло хест. Масалан, худи ҳамон сол дар вулуси Конибодом коргарони кони нефти «САНТО» корпартой карданд. Муборизаи муттафиқу мутташаккили коргарон маъмуриятро маҷбур соҳт, ки ба талаби коргарон розӣ шавад, дар натиҷа музди кор зиёд ва муддати он қӯтоҳ карда шуд. Худи ҳамон сол ангиштканони Сулукта корпартой карданд ва ба онҳо коргарону хизматчиёни стансияи Драгомирово ҳамроҳ шуданд (дар ин ҷо корхонаҳои таъмири конҳои Сулукта ва маъмурияти кон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шӯру ошӯбҳои дехқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нов дехқонони қарздор ба ҳавлии судхӯри қалон ҳамла карда васиқаҳои қарзро сӯхта партофтанд¹.

Меҳнаткашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати гӯшношуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳукуматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қаҳру ғазаб шӯру ошӯб бардоштанд. Ин шӯру ошӯбҳо ба дарачае вусъат ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воҳима афторданд. Кор ба ҷое расид, ки «масъалаи Бухоро» ва роҳҳои «танзими» он (маълум, ки бо таъбири амалдорони подшоҳ) мавриди ташвишу тараддуни зиёд ва муҳокимаи махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 нашр шудани «Кишвари беҳӯкукӣ». Аморати Бухоро ва авзои имрӯзан он ном китоби Д.Н.Логофет ба ин мочаро таконе гардид. Муаллифи ин китоб чанд сол дар Осиёи Миёна зиндагӣ карда буд. Дар байни дарачоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт— сардори идораи Округи гумрукии Туркистон буд. Логофет чизи навиштаашро нағз мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеч баҳонае надоштанд, ки ўро дар «тарғиботи револютсионӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро гирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдардию ғамхорӣ нисбат ба меҳнаткашони тоҷику ўзбек гуфтан ҳам ҳеч мумкин набуд. Логофет фақат ғами ҳаминро меҳӯрд, ки обрӯю эътибори ҳамон тартиботи маъмурию сиёсӣ, ки ҳуку-

¹ Каримов Т.Р., 1966, с. 86–87

мати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ҷорӣ карда буд, паст нашавад. Вале дарвоҷеъ, «Кишвари бехӯқӯй» ин ҳукми саҳтест ба тамоми он худсарию бедодихои феодалий, ки дар аморати Бухоро ҳукмфармо буданд ва онҳоро табакаҳои ҳарбию феодалии Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Корманди дар ихтиёри генерал-губернатор буда – генерал-майор Дрягин дар бораи ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърӯзае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз бедодихои доҳилии Бухоро, аз худсариҳову бемаззагиҳои маъмурони Бухоро, ки ба-рои кирдори худ ҳеч гуна ҷазое намебинанд, сухан меронад»².

Д.Н.Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмурони амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеч қадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, факат аз ҳисоби толону тороҷи аҳолӣ зиндагӣ мекунанд. Амир ба баязе одамон оила-оила одамонро пешкаш намуда, қариб ба ғуломӣ медиҳад ва иҷозат ҳам медиҳад, ки сяеки даромади он оилаҳо қашида гирифта шавад. Барои адой қарзу ҷарима савдои музоядаро бисёр истифода мебаранд ва баязан дар баробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фурӯш мемонанд. Боварии қас намеояд, ки дар асри XX, дар он сарзамине, ки таҳти «васояти» империяи Россия мебошад... ғуломдорӣ ҳасту ривоҷ дорад. ҳукумати амир миқдори андозу хироҷро торафт зиёд мекунаду барои эҳтиёчи мамлакат як пули сиёҳро дареф медорад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хироҷчамъунӣ даркор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят қалон зери пардаи «тӯҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришваи амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва қалонони Петербург сарф мешавад. Расман даромади Бухоро 2,5 млн. сӯм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои қозиву муллоҳо ҳарҷ мегардад. Вале аслан, мегӯяд Логофет, аз мардум соле 18 млн. сӯм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро ҳуди амир ва нӯқарони қалону ҳурди вай – қушбегию парвоначию беку амлокдор ва гайраву ва ҳоказои вай нӯши ҷон мекунанд. Логофет гапашро давом дода мегӯяд, ки мардум ба ҳадди қашшоқиу бенавоӣ расидаасту рӯзи сериро намебинад ва ба мурданаш кам мондааст, бинобар ин таклиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмурӣ тартиботи умумироссиягиро ҷорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намояндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданаш дур набуд, дар Тошканд дар мачлиси маҳсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон-Мишенко, ёрдамчии вай -Кондратович, сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон-Рихтер, гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро-Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи якум, ки дикқати ҳамаро ҷалб карда, ниҳоят қушоду равшану луччаку пӯстканда таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар бораи ба гардани аҳолии аморати Бухоро бехад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба туфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳалӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикан аст». Акнун инаш иддаои қадом -як «нависандай бенӯҳта» набуд, ки китобаш ба ҳодимони давлатӣ маъқул нашуд. Инаш акнун муҳокимаи маҳсусу расмии пӯшидаи масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври қушоду равшан изҳор гардидаанд ва минбаъд дар мактуби комилан маҳфии генерал-губернатор, ки ба вазири ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Ҳӯш, ин шӯрои олии мансабдорони олимартабаи Туркистон чиҳо гуфт? Икrorи онҳо ба дараҷае ациб аст, ки барои зикри онҳо макоми муносиб до-

² ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 251, л. I

дан даркор. Дар шартномахои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳое низ буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд гуломдорӣ ва гуломфурӯширо бекор мекард, vale дар ин бобат дар Бухоро ҳеч кор карда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд карданд, зоро пештар воҳимаи ҳуҷуми душманони берунӣ онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ лутфу садоқати табааи ҳудро ба даст оваранд ва бедодию ҳудсарии бекхову амлодоронро камтар кунанд. Акнун бошад, амир тамоман ба умеди химояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои кору бори мамлакатро надорад...»

Албатта, ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпаст буданд, ба ин сабаб имони комил доштанд, ки сабаби бадбаҳти ҳалқи тоҷик ва дигар ҳалқҳои аморати Бухоро фақат «парвои кору бори мамлакатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд икрор намоянд, ки мардум «батамом ба ихтиёри маъмурони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи ҳалқ касе аҳамият намедиҳад, роҳҳову пулҳо... ҳама фатарот шудаанд, нарҳи чизҳои зарурий ба қасоғати хироҷҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавотар мешавад».

Масъалай даромади амир ҳам диққати ҳамаро ҷалб кард. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблаги даромади амирро маҳфӣ нигоҳ мерасиданд, vale мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад соле ба 7.350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар матни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири такдор ба назар мерасад: «Агар фарз кунем, ки амир аз замин ба ҳисоби миёна соле 5 млн. сӯм меғундорад, ҳамин маблағ ҳам аз маблағе, ки тамоми аҳолии маҳаллии қишиғари Туркистон медиҳаду илова бар ин нисбат ба аҳолии Бухоро шумораашон ду маротиба бештар аст, чор маротиба зиёдтар мебошад». Агар ҳаминро ба назар гирем, ки нӯкарони ҳукумати подшоҳӣ меҳнаткашони Туркистонро ҷанд қабат пӯст меканданд, пас тасаввур қардан муҳол аст, ки аҳволи табааи «қаълоҳазрат амири Бухоро» то ба қадом дараҷа табоҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору мукаррабони вай ҷиддан дар ғами ислоҳи вазъият мешаванд, саҳт саҳв ҳоҳем кард. Дарвокеъ, ин қалоншавандҳо бедодию ҳудсарии ваҳшиёнаи ҳукуматдорони Бухороро таъкид намуда, гуломвор мутеъ будани ҳалқро изҳор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба гумоштаи сиёсии дар Бухоро буда, супурда шавад, ки дар бораи иқтисод ва андоҳои маҳаллӣ чунин маълумотҳоро гирд оварад³. Иттиҳоди синғии истисморгарони мухталиғу ғуногунмиллати империяи Россия, ки зидди истисморшавандагон равона шудааст, ана ҳамин тавр қушоду равшан зоҳир шуд.

Пас аз якчанд моҳ, тирамоҳи соли 1909 дар Тошканд барои муҳокимаи вазъияти Бухоро боз ҷамъомаде баргузор гардид ва иштирокчиёни он ҳам хеле гап доданд, ки «дар аморат дигаргуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», пас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси маҳсуси машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола қарданд, ки он дар Петербург 28 январи соли 1910 шуда гузашт. Аз дараҷаи эътибори ин маҷлис ҳайъати иштирокчиёни он шаҳодат медиҳад. Маҷлиси машваратӣ дар таҳти раёсати раиси Совети вазирон ва вазiri корҳои дохилии Россияи подшоҳӣ-Столипин мегузашт, дар он вазiri молия Коковсев, вазiri корҳои хориҷӣ Изволский, вазiri ҳарбӣ Сухомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгрос, ёрдамчии вазiri корҳои хориҷӣ Сазонов, генерал-губернатори Туркистон Самсонов ва дигарон иштирок қарданд. Инҳо хеле гапfurӯshӣ қарданд, ки «ба сабаби дар қишиғар

³ ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65–68

набудани хоҷагии ботартиби пулӣ» ва набудани ёрии тиббӣ «аҳволи табааи Бухоро бениҳоят ҳароб аст», лашкари сершуморе вучуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сӯм даркор ва гайраву ва ҳоказо. Ба «гӯшаи дурдасти аморат» – ба Бухори шарқӣ мароки маҳсус зоҳир карда шуд, алалхусус, ки дар бораи ин нохия ҳукumatдорони подшоҳӣ ҳабари ноҷизе мегирифтанд. Ин маҷлиси машваратӣ ҳам гайр аз бозори гапфурӯши дигар чизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки иштирокчиёни маҷлисиро ҳатто ба гӯшаи ҳаёлашон намеомад, ки бо чӣ роҳ «ба соҳибҳиёри комили шоҳаншоҳ», яъне амир даҳолат кардан мумкин будааст. Самсонов дар як шакли ҳаросону ларзони нодилона барои муҳокима таклифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо кардан даркор, vale ғакат баъди ин ки ягон вакт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, vale ҳамин таклифи нимҷонро ҳам Столипин рад кард. Столипин қатъиян гуфт, ки «хомдаррон кардан лозим не... ҳусусан дар ҷунун замонаи нотинҷ, ки тамоми кувваи империя барои тақмили доҳилии мамлакат равона шудааст». Маълум, ки Столипин революсияи солҳои 1905-1907-ро дар назар дошт, ки баъди он аппарати давлатии ҳукumatи подшоҳӣ хеле вакт ба ифоқа омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлиси машваратии Тошканд лоиҳаи нокису думбурридаи баъзе ислоҳотро – дар Бухоро ҷорӣ кардани «бючети ботартиб», дигар кардани тартиби андозҳо, ё кам кардани лашкарро низ пеш ниҳод, vale ҳамаи онро аркони ҳукumat фавран рад карданд.

Намояндагони вазорати корҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар иштирокчиёни маҷлиси таъқидан гуфтанд, ки «ба ҳисобу китоби пули амир даҳолат карда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бючетро талаб кардан ва ҳамчунин кам кардан шуморай лашкарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиқболи вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин ҷамъомади ин подшоҳпарастони гузаро ҷунун қарор баровард: «Масъалаи бючет, масъалаи лашкар, масъалаи тағирии тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо мақбули беҳдошти вазъияти Бухороро мудъян карда, онро рӯйрост не, балки тадриҷан ба иззати нафси амир нарасида, но-маълум ба вай ғаҳмондан даркор ва ба ҳуди вай имкон додан лозим, ки аз номи ҳудаш ва бо роҳу усулҳои ба шароити маҳаллӣ мутобиқу муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маънои ин ғакат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селai даррандагони Бухоро гузаштанд ва ҳунрезию қушокушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул донист, ки «минбаъд он одати то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор кард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он кору вазифаи ба амир вобастаро иҷро намоянд, амир ҳатман ба онҳо тортук медиҳад» (аслан ин ришаю порадиҳии рӯйrost буд, ки аз ҳисоби толону торочи меҳнаткашон карда мешуд) ва дар ин бобат як қарори мӯҷмал қабул ҳам карда, ба вазiri ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори аълоҳазрат император созад, то роҷеъ ба ин, маншури мубораке шавад, ки ба муасисаҳои мутааллик чун дастуралӣ ирсол гардад»⁴.

Хуллас, тамоми амалдорони хурду қалону пасту баланди подшоҳӣ аз худса-рию бедодиҳои гӯшношунид, ваҳшиёна толону тороч шудани меҳнаткашон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд, воқиф буданд, аммо ба меҳнаткашони бадбахти Бухоро (ва маълум, ки ҳам ба меҳнаткашони Осиёи Миёна ва умуман ҳам ба меҳнаткашони тамоми империяи Россия) дасти ёрӣ дароз намекарданд ва парвое надоштанд. Аҳволи мардум сол ба сол табоҳтар мешуд. Дар баробари ин даромади

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, оп. 2. 467, лл. 149-204

аппарати феодалию клерикалии амир сол ба сол меафзуд. Аз ҳисоби араки ҷабину хуни меҳнаткашони точику ўзбек ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро киса пур мекарданд, балки табақаҳои буржуазию помешикии Россия ҳам насибаи худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат такопӯю даводавию ташвишу тарааддуҳои аркони молия, соҳибони банку корхонаҳо ва умуман қаллобу каззобони олимансаб, ки бо дарбори худи подшоҳ қаробат доштанд, ҷолиби диккат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шўйбайи Банки давлатӣ боз 7 шўйбайи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармояи хориҷӣ алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дasti консессионерҳои қалон буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои консессияи ирригатсионӣ заминҳои бисёро мегирифтанд. Масалан, гумоштаи Банки Руси Осиё-Стовба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз. десятина заминро ба муддати 99 сол ба консессия гирифта буд (қитъаи «Гавҳаралӣ»). Ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли 1915 ҷамъулчамъ то 300 ҳаз. десятина заминро ба консессия дод. Ғайр аз қитъаи «Гавҳаралӣ» боз ду консессияи дигар дода шуд—соли 1914—«Айвач» 5 ҳаз. десятина заминҳо, ки дар қарибии ба Аму рехтани Кофарниҳон воқеъ буданд ва соли 1915 «Қўрғонтеппа» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир дар ҳудуди РСС Тоҷикистон мебошанд).

Амири Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу хироҷу закоту по-раву ришва ҳаннотию савдогарӣ ҳам мекарданд. Ҳазинаи давлат тамоман кисай худи амир шуда монд. Дар ин бора устод Айнӣ дар «Материалҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро» маълумоти аҷоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир 30 млн. сӯми тилло буд, ки ин тавр ҳарҷ мешуд:

Таъмини сарбозон – 1 млн. сӯми тилло.

Таъмини нӯкарҳо – 100 ҳаз. сӯми тилло.

Ҳарчи тортуқҳо – 1 млн. сӯми тилло.

Ҳарочоти гуногун – 100 ҳаз. сӯми тилло.

Маорифи ҳалқ ва тандурустӣ – ягон тин ҳам не.

Тамоми ҳарочот 2200 ҳаз. сӯми тилло. Тамоми пули аз ин бокӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сӯми тилло барои зиндагию айшу ишрати амир сарф мешуд. ҳамаи ин дадолат мекунад, ки дар аҳди амири охирин - Олимхон толону тороч шудани мардум ба авчи аъло расид. Саросари аморат қаҳатию гушнагию касалиҳо ҳукмфармо шуданд. Аммо ҳукumatдорони Бухоро ба ин парвое надоштанд, на дар ғами маорифи ҳалқ буданду на дар ғами нигоҳдории тандурустии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин кор миллатчиёни тотор ҳам саҳм гузоштаанд), яъне дар ҳамон даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмии империи Усмония гардид ва ин робитаҳо пас аз револютсиия соли 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон - Анварпошҳо, Тальатпошҳо, Ҷамолпошҳо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо ҷидду ҷаҳд тарғибу ташвиқ менамуданд, тамоми ҳалқҳои «мусулмон», аз он ҷумла, ҳалқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ҳодими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда гуфта буд, ки «ватани турконна Туркияву Тур-

кистон, балки кишвари абадзиндаву бекарони Тўрон аст»⁵. Пешвои аслии чавонтуркон Анварпошшо ҳам ба нияти таъсиси «Тўрони Қабир» аҳамияти калон мебод. Вале кор фақат бо ният анчом намеёфт. Аз Туркия ба Осиёи Миёна чосусони пантуркия меомаданд, кору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши кору амалиёти минбайдаро нишон медоданд, бо адабиёти лозима таъмин мемонуданд.

Гарчанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо ҳаҷф менигарист ва чосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр чосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Чамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муғид дар байни ом» омаду рафти чосусони пантуркия аз Туркия ба Осиёи Миёна хеле зиёд шуд. Ин чамъият дар таҳти назорати маҳсус ва ҳимояти шӯъбаи маорифи партияи чавонтуркон «Иттиҳод ва таракқӣ» ва роҳбари он, ҳодими намоёни пантуркия доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осиёимиёнагии Россия ҷаҳони шудани Туркияро дида, ба ташвиш афторд ва 24 августи 1910 ба Раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилий Столипин навишт, ки соли 1910 «омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд».⁶

Аллакай соли 1910 бо имдоди «Чамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муғид дар байни ом» мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осиёи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Дере нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Чамъияти Бухоро...» маркази одамгирий, тайёркунӣ ва фиристодани чосусон ба Осиёи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис қарданӣ буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо ташаббуси ҳуд барои мадад ба мусулмонони «доништалаб» муассисаи ҳайрияе кушодани шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июня соли 1912 навишта буд, ки ҳайъати муассисон нияти ба тамоми Осиёи Миёна паҳн қарданӣ нуғузӣ ин «муассисаи ҳайрия» далолат менамояд, ки он «дар банди саъю қӯшишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи сиёсӣ дуруст таҳмин карда буд, ки ин чамъият бо ҷамъияти Истамбул бояд алока дошта бошад.⁷

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони гоявии ҷадидони Осиёи Миёна Мунавваркорӣ Абдурашидовро сардори чавонтуркони чосуси партияи «Иттиҳод ва таракқӣ» дар Тошканд гуфтан мумкин аст. Мунавваркорӣ мудири яке аз мактабҳои ҷадид буд, дар нашрияҳои панисломия ғаъълонона ширкат мекард, журнalu қитобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Чамъияти имдоди миллӣ ба флоти Усмонӣ» мефиристод. Дар ҳавлии Мунавваркорӣ мунтазам маҷlisҳои пӯшидаи ҷадидон, ки зоҳирان, ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усуљҳои тарғиботи пантуркия мубодилаи таҷриба мекарданд, инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳо медоданд. Худи Мунавваркорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта кору бори ҷадидонро тафтиш карда_ меомад. Ғаъолияти Мунавваркорӣ чунон вусъат гирифт, ки Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон ўро ба зери назорати ҳуд қарор дод.

⁵ Иғтибос аз китоби Alp Týkin, 1915, S. 16.

⁶ ЦГА Узб. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ЦГА Узб. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5-6.

Чадидон дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар гуна «ташкilotҳои имдоди Туркия» таъсис медоданд, ки онҳо ба фоидаи Туркия ташвиқоту тарғибот мебурданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дунявӣ пул меғундоштанд. ҳатто ҳоҷиҳои Туркистон ҳам ба тарғибу ташвиқи ғояҳои панисломия сафарбар мешуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъқид карда мешуд, ки «султон халифи муслимин асту ба вай итоати комил бояд кард» ва онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамон ҷо ғояҳои «иттиҳоду ваҳдати тамоми мусулмонон»-ро пахн мекарданд.⁸

Дар солҳои Ҷангӣ якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба онҳо Юсуф Оқчурӯғлӣ роҳбарӣ мекарду ҳамаашон аз Россия муҳочират карда буданд, фаъолияти худро ниҳоят вусъат доданд. Ин миллатҳо, ки худро «намояндагони тамоми мусулмонони Россия» меҳонданд, ба пойтахти давлатҳое рафтумад доштанд, ки бо Россия мечангиданд ва дар ҳама ҷо ҷорӣ мезаданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибхтиёри исломӣ» ташкил кардан даркор. Дар ин бобат «фаъолияти» яке аз миллионерҳои қалонтарини Осиёи Миёна, пайрави ашаддии пантуркизм Миркомил Мӯъминбоев ҷолиби дикқат аст. ҳанӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андичон ҳабар дошт, ки Миркомил ба манфиати пантуркия кор мебарад. Мувоғики маълумоти мусассисаи ҳуфия Миркомил сардори «ташкilotи мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди русҳо шӯриши мусулмононро бардорад. Соли 1914 пеш аз оғози Ҷангӣ якуми ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Россияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Кустантания омада бо Анварпошшо мулоқот кард ва ба Туркия маблаги қалонеро ҳайр намуд.

Моҳи июни соли 1915 аз ҳонаи Миркомил 31 дона варакае ёфтанд, ки аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдории Туркия даъват мекарданд. Дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҷандин гурӯҳҳои пайравони пантуркизм буданд, ки зарурати «газовоти зидди коғирон» онҳоро муттаҳид менамуд. Ҷолиби дикқат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиёи Миёнаро разведкаҳои ҳориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Ҷидду ҷаҳди ҷадидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи «тамомии мусулмонон» гап задани мешуданд, авомфиребии маҳз буд. Миллатчиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд – тафовут аз замон то осмон буд – миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашони Осиёи Миёна басо дур буданд. Камбағалони тоҷику ӯзбек, туркману кирғиз ақидаи ҷадидонро намепазирифтанд, ба он ҳамрайъӣ набуданд, онро тарағирий намекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон медиҳиданд, ки миллатчиёни буржуазӣ душманони синфии онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу зулму истисмор дигар ҷизро намедонанд ва аз истисморгарони дигар миллатҳо ҳеч фарқ надоранд.

2. ШӮРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

Таъсири ҳаробиовари ҷангӣ соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Ҷангӣ якуми империалистии ҷаҳонӣ сар зад. Азобу қулфати ҷанг, талафоти бисёри одамон, белаёқатии ҳайъати фармондихии ҳукумати подшоҳӣ ва хиёнаткориҳои бевоситаи ҳукumatдорони намоёнтарини он, ки бо дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастҳӯрӣ дар фронт ва ҳаробашавии ақибгоҳ – ҳамаи ин

⁸ Ниг.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10–12, 12 января с. 1911.

⁹ Бобохонов М., 1970, с. 171–172.

кинаю адноват ва хашму ғазаби коргарон, дехқонон, солдатҳо ва интеллигентсияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати революционии оммаҳои ҳалқро чӣ дар марказ ва чӣ дар гӯшаву канори мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини оммаӣ ҳалқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабабҳо вазнинтар мешуд.

Чанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири ҳаробиовар расонд. Қашонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озӯқаворӣ баръакс ниҳоятдараҷа меафзояд. Дар натиҷа вазъияти ҳочагии ҳалқи қишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳолӣ беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисёр паст фурӯмадани нарҳи пахта ҳочагии пахтакорон ҳароб гардида, солҳои 1915–1916 дар Осиёи Миёна бӯхрони ба худ ҳоси ҳочагӣ сар зад, ки ин боиси норозигиҳои қалони пахтакорон шуда буд. Ба гайр аз ин андозҳо ҳеле афзуда аспҳоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва гайра. Нарҳи молҳои сермасриф фақат дар зарфи як сол (1915–1916) 2–3 баробар гаронтар гардид. Даражаи зиндагии аҳолӣ ҳеле поин фурӯмад.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар қишвари Туркистон фаъолияти ташкилотҳои сотсиал-демократӣ боз сар шуд. На фақат дар Тошканд, балки дар бисёр дигар шаҳрҳо кружоку ғурӯҳҳои сотсиал-демократӣ амал мекарданд. Дар Ҳучанд ғурӯҳи большевикон кор мебурданд, ки ба он Е.И.Иванитский сардорӣ мекард. Маҳз дар ҳамин ҷо дар паҳлӯи бародарони руси ҳамсимви худ Ҷӯра Зокиров, Абдулқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эғамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷриба муборизаи революциониро дарёфт карданд. Инчунин кружоки сотсиал-демократии роҳиҳоҳчиёни Ҳучанд ва кружоки сотсиал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиҳоҳчиёни ва антиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебурданд. Большевикон ҳосияти империалистии ҷангро фаҳмонда медоданд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекарданд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Ҳучанд дехқонон паси ҳам шӯрӯ ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 иони соли 1916 дар айни долузарби ҳосилғундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам гӯё қасдан муғлақ буд: «Дар бораи сафарбарии марҳои аҳолии маҳаллии табааи империя ба кори соҳтмони иншооти мудофиа дар маҳалли армияи амалкунанда ва ҳамчунин барои анҷоми ҳама гуна корҳои барои мудофиаи давлат зарур».¹¹ Мувофиқи яке аз моддаҳои ин указ «аз ҷумлаи марҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми марҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарё, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои қишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

ҳар як вилоят бояд ҳеле мардикор медод. Тамоми вазни ин кулфат ба дӯши камбагалон афтид, зеро савдогарони қалону бойҳо, ҳар гуна маъмурони маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қориҳо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмурони идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба кор бурда, имкони «ивази каси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро ҳалос мекарданд, яъне ба ҷои худ ё наздиқони худ камбагалбачаеро киро карда меғиристонданд. ҳеч ҷои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят ачибу тақдор дикқати тамоми муарриҳонро ҷалб кардааст–ин ҳуҷҷат мактуби сардори Шӯъбаи ҳимояти

¹⁰ Каримов Т.Р., 1966, с. 94–97.

¹¹ Матни указро ниг.; «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25–26.

нохиявии Туркистан М.Н. Волков мебошад, ки 10 июля соли 1916 навиштааст ва дар он чунин гуфта мешавад: «...мувофиқи хабархое, ки ба шұльба мерасанд, ахолии маҳаллій бенихоят ба ғазаб омдааст ва сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорй нараванд, рафта хандақковий накунанду ба ҷои ин маблаги муайян дихад. Дар бозору чойхонахову дигар чойхо гап-гап шудааст, ки агар бойхо ба мардикорй гирифта нашаванд, камбагалон ҳатман шұриш мекунанд ва худашон ин гуна бойхоро күшта мепартоянд».¹²

Ҷай тавре мебинем, халқ моҳияти синфи муносибати ҳукумати подшохиро дар масъалаи мардикоргирій нағз фахмидааст. Худи ҳамин ҳам як омили мухиме гардид, ки оммаи халқро ба нехзати тавоной зиддиҳукumatтai сафарбар намуд.

Саршавай ва қараёни шұриш

Ошұбхои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимот мувофиқи вилояті ва уездхои кишвари Туркистан уезді Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор медод. Ба мардикоргирій 4(17) июля соли 1916 бояд шурӯй мекарданд. Опрачники подшохй, губернатори ҳарбии Самарқанд Н.С.Ликошин (мисли ҳамвазифаҳои худаш дар вилоятхои дигар) рүйрост таҳдид мекард, ки дар сурати саркаш кардан мардикорон ба воситай қувваҳои мусаллах сафарбар карда ҳоҳанд шуд. Ҳашму ғазаби омма уезді Хучандро фаро мегирад.

Дар бораи воқеаҳои минбаъдаи шаҳр рапорти сардори гарнizonи маҳаллій полковник И.Б.Рубах маълумоти муфассал медиҳад. Ин полковник аз ошұби мардум сари қалобаи худро гум карда ва ҳатто тартиби ба кихо рапорт доданро ҳам аз ёд бароварда, рапортро рост ба номи подшох фиристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақсиру қамияти тамом арз мекунам, ки 4 июл, рұзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристави политсия оманданд ва талаб карданд, ки рүйхати мардикороне, ки мувофиқи фармоишоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июня ҳамин сол бояд ба корхой ақиб-гоҳи армия фиристода мешуданд, бекор кунем. ҳукуматдорони политсия хеле илтимосу зориу тавалло карданд, ки мардум хона ба хона раванд, vale касе ба гапи онҳо гүш накарда ва ҳама баробар ғавғову мағал бардоштанд. Вақте политсайхо мардумро тела дода, дур карданй шуданд, ахолии маҳаллій муқобилат карданд ва политсайхоро дошта заданд.

Аз посбонгоҳе, ки дар наздикй воқеъ буд, панч нафар аскари қатории дастай қарауулони Хучанд, ки барои рафы бетартибихо омода меистоданд, ба сари ғавғо давида омаданд, vale издиҳом онҳоро ҳам филхол печеніда гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён милтиқи аскарро қашида гирифтаний шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳамин лаҳза аз байни издиҳом касе тир күшода буд, ки ин аскарони қаторий ва шарикони онҳо, ки дар болои девори қалъа меистоданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир күшоданд, дар натиҷа ду кас күшта ва як кас мачрұх шуд – ҳар се ахолии маҳаллій мебошанд. Издиҳом ғавран пароканда шуд». ¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шұру ошұбхои оммавии саросари кишвари Туркистан як навъ сарахбор шуданд. Шұриш шаҳри асосии кишвар Тошканд ва пас аз он тамоми дигар вилоятхоро фаро гирифт. Мо тамоми құзъиети шұришро муфассал

¹² Ниг.: Халфин Н.А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

¹³ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане». док. 53, с. 105.

баён намекунем, зеро дар бораи он тадқикотҳои маҳсус чоп шудаанд.¹⁴ Мо факат диди мебароем, ки ин шўриш дар ноҳияҳои тоҷикнишин чӣ гуна зохир шуд ва ба зуҳуроти он чӣ гуна баҳо додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо таксиру камтарини» полковник Рубах дидем, ки шўриш аз нуқтаи назари ҳарбиёну политсайҳо чӣ гуна гузаштааст. Албаттаг, ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хучандро баён намекунад. Ҳол он ки бояд маҳсус таъкид кард, ки дар шўриш нафакат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атроф ҳама аз ҷон сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар дехқонон ҳамон рӯз ба Хучанд омаданд. Вақте пристави политсия Устимович фармуд, ки бегоҳии 3 июл дар саҳни масҷиди Шайх Муслиҳиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванд» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

Хозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузашта шавад. Устимович мачбур шуд, ки мачлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро хода карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навъ намоиш шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччаву қачча ҳама ба сӯйи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро дид, зуд вайда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину турғазаб, ки шумораашон ба 6–7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шахри нав» равон шуданд.

Пешопеши ин намоиш Чӯра Зокиров, Додобой Машарифов барин одамон ме-рафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳоқимияти ҳалқ дар Тоҷикистон муборизони машхур шудаанд. Қозӣ Бузрукхӯча ва Комилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пеши роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани пароканда карданӣ шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран нобуд карда шавад. Политсайҳо аз ғазаби мардум тарсида, андаруни бино пинҳон шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хучанд пеш баромаданд ва якҷоя бо политсайҳо тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Нематшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Мирбидов ҳалок шуда, Мирзочон Мирғозилов мачрӯҳ гардида. Аммо аскар кам буд. ҳанӯз 7 июл Ликошин ба иҷроқунандаи вазифаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н.Н.Сиверс муроҷиат карда, бо исор ӣлтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакҳоро фиристад. Файр аз ин Ликошин навишта буд, ки сардори уезди Хучанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа фавран якторӣ пулемёт ва ягон панҷоҳнафарӣ казакҳоро фиристодан даркор.¹⁵

Аммо аскарфиристонӣ ҳеч натиҷа надод ва ин кори ҳукumatдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин худи Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июл ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хучанд «ба вай издиҳоми бузурге маътал будаанд, ки аз деҳаҳои Қистакӯзу Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар қаси дар ҷояш рост истодагӣ шинад, ҳудам рост истода ба ҳозирон аҳамияти фармоишоти аълоҳазрат императорро дар бораи мардикоргирий ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. ҳама

¹⁴ Ниг.: Раҷабов З., 1955; Турсунов Ҳ., 1962; Усенбоев К., 1967; Каствелская З.Д., 1972; нашроҳи маҳсуси «Аҳборот»-и АФ Тоҷикистон ва АФ Ўзбекистон, «Рисолаҳо»-и Институти таърих, забон ва адабиёти АФ Қирғизистон ва ҷайра

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 56. с. 109.

гап назада, гүш мекарданد, vale рўи ҳама тираву қавоқҳо овезон буду аз сукти онҳо касро воҳима зер мекард».¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегўяд, ки «на ҳама дар сукут буданд». Исломкорие баромада гуфт, ки Кауфман дар вақташ вайда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин чо ба аскарӣ намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапашро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисорию ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надорад ва зоҳирان гӯё ки гапҳои ман маъқул шуданд, vale оқибати кор тамоман дигар баромад – муллое, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапро кашол додан чӣ лозим, ҳой ҳалоиқ, шумо гуфта будед, ки мардикор намедиҳед, рост аст?». Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо лобату бадвоҳима гурунгос зад, ки: «Рост, намедиҳем. Рост, намедиҳем» – ман бошам фақат ҳаминро гуфта тавонистам, ки фармоши аълоҳазратро дар бораи мардикорӣ ҳар коре шавад, иҷро кардан даркор».

Он чӣ аён аст чӣ ҳочат ба баён аст – магар аз ин зӯртар манзараво дидан мумкин аст? Кай пештар мардум дида буд, ки худи губернатори ҳарбии вилоят дар пеши дехқонону косибони дехот гап занад?! Хайр, агар гап зада бошад ҳам, кай як одами олимансаби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунида буд?!

Минбаъд ҳам қистакӯзихову исфисориҳо бо камбағалони Ҳучанд алоқаи му-стахкам доштанд ва дар зарурат фавран ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вакте 21 июля 1916 ҳукumatдорони Ҳучанд чор касро ба ҳабс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекардаанд, тамоми қистакӯзихо ба мадади ҳучандихо шитофтанд. Ҳурду калон, ҳар касе ки гашта метавонист, ба роҳ баромаданд. Калонни шаҳр бо як азоб пеши роҳи ин издиҳоми панҷҳазорнафарабо гирифтанд ва намонданд, ки ба Ҳучанд дароянд.

Дар Үротеппаву дехаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А.Н.Куропаткин 7 декабря соли 1916 мактубе фиристод, ки дар он навишта буд: «... 1 август ба шаҳр аз вулуси Фончӣ ду гурӯҳ дехқонон омаданд – як гурӯҳ 200 нафар, гурӯҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани руйхат монеъ шуданд буданд. Бо ёрдами посбонони савора ва политсайҳо фончигиҳо пароканда карда шуданд».¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Ҳучанд полковник Рубах ҳавф дошт, ки мардуми ин чойҳо боз шӯриш мекунанд. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Фончӣ «отряди ҷазодиҳонда Шаҳристон фиристода шавад... ва он бояд ҳукуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам кунад». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетаъхир тезутунд амал кардан даркор, бинобар ин даҳҳо ва садҳо касро ҳабс карда, ба замми ин тамоми расмиятҳоро (қарори ҳабс, пурсишу терғав, маълумот ба идораҳои болоӣ) риоя кардан мумкин нест»¹⁸ ва аз гапҳояш маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вусъат ёфта будааст.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи ҳудро ба манбаъҳои шӯриш бо азоб тақсим мекард, зеро отрядҳои ҷазодиҳонда намерасиданд. 9 август дар Қистакӯз мардум боз шӯриш бардоштанд. Ҳуди ҳамон Ликошин ба Тошканд чунин ҳабар дода буд: «Издиҳоми бузурги мардум – ҳурду калон, марду зан ба ҳавлии идораи сардори

¹⁶ Дар ҳамон чо, с. 162–163, док. 92.

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док 92 с 170

¹⁸ Дар ҳамон чо, док. 89, с.137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августа соли 1916.

вулус зада даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва посбонро дошта за-¹⁹данд».¹⁹

«Солдату казак фиристед!», «Солдату казак фиристед!»—аз тамоми вулусу уезду вилоятҳои кишвари Туркистон ба маркази он факат ҳамин гуна телеграммаҳо меомаданд. Зоро шӯриш дар Хучанд сар шуда, саросари кишварро фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаҳои асосии худ ва дар баязе ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Факат пас аз он ки ба Осиёи Миёна қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш пахш карда шуд. Қувваи асосии шӯриш дехқонон ва косибон буданд. Дар нохияҳои зироаткорӣ муқобилати шӯришгарон ба дараҷае саҳт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобилатро факат бо зӯри армия ва артиллерија рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯру ошӯбҳо аз ибтиди соли 1916 сар шуданд ва алалхусус, дар Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Чирокҷӣ вусъат ёфтанд. Махсусан дехқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои соҳтмони роҳи оҳани Бухоро-Тирмиз зӯран сафарбар карда буд. Тақрибан моҳҳои март-апрели соли 1946 Агентии сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ навишта буд: «Норозигии коргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истисмору худсарӣ ҳад надорад. Барои ду хафта кор сартҳо ҳамагӣ як сӯм маош мегиранд ва ҳӯрду ҳӯрокашон аз худашон (дар мавзеи Калиф – Тирмиз). Овоза паҳн кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он бепул кор кардан даркор». Аҳолии бекиҳои кӯҳистон, масалан, аҳолии Балҷувон сар бардоштанд.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо ҳусусияти ҳалқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарк мекардану на роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо чудо-чудои беробита буданд. Нақшай ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идораи политсия дар баязе маҳалҳо баязе сотсиал-демократҳо, ки дар баязе шаҳрҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд, дар ин ё он шӯриш ба ин ё он андоза даҳл доштаанд, vale мо гуфта наметавонем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ набуд. Пролетариати маҳаллии миллий ҳоло камшумор ва ташаккул наёftа буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо партияи болжевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтиди шӯриш бо меҳнаткашони маҳалӣ, ки асосан аз дехқонон иборат буданд, робитаи мустаҳкам надошт. Натиҷаи мухимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он ҷойҳое, ки ҳусусияти ҳакиқатан ҳалқию озодкунанда дошт, поҳояи ҳокимиюти подшоҳӣ ва истисморгарони маҳаллиро суст кард.

Дар айни ҳол, бояд ҳатман қайд кунем, ки дар баязе шаҳру нохияҳои Осиёи Миёна ҷосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои ҳалқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди умуман русҳо табдил диханд. Дар навбати худ муллоҳои мутаассиб, алалхусус, пайравони ашаддии тасаввуф қӯшиданд, ки шӯриш ба худ шакли «газовот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд кир карда мешуданд.

Шоҳидон накл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хучанд як гурӯҳ одамон, ки ё ҷосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, байроқи ҳалифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки султони Туркия Афғонистонро таҳrik мекардааст, ки ба корҳои аморати Бухоро ва кишвари Туркистон даҳолат кунад.

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, док. 92, с. 170.

²⁰ Мухторов А., 1967, с. 33.

Ба ҷосусони Туркия мұяссар шуд, ки бо фиребу найрангу ришаю пора сардорони баъзе қабилаҳои туркманро аз роҳ бароранд ва дар ин хел маҳалҳо шўру ошуби мардум ба фоидаи султони Туркия чараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳадди Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шўришгарон ба роҳиоҳанчиёни бегуноҳу муздури рус дарафтоданд, қасабаҳои русҳоро оташ заданд, посбонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва гайраро ҳароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман меҳостанд, ки ба туфайли ин шўриши қабилаҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳамроҳ кунанд. Ин гуна ниятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи қалом, ҳангоми баҳо додан ба ҳусусияти шўриши соли 1916 шароити конкрети ҳар як маҳалли Осиёи Миёнаро ба ҳисоб гирифтган даркор. Анику равшан чудо кардан даркор, ки қадом шўриши стихиявӣ буд, қадом шўриши ҳусусияти ҳалқио озодкунӣ дошт, қадом шўришро феодалҳои иртиҷоӣ, муллоён ва дигар унсурҳои зиддихалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати ҳуд истифода бурдаанд.

Баъди беражмона пахш кардан шўриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои кор дар ақибгоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо ҳудсарию бедодиҳои бешумор мегузашт. Ба мардикорӣ факат фарзандони бенавоёну камбағалонро мегирифтанд, бойҳо бошанд, расман ҳукуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони ҳуд дигар қасро киро карда фиристонанд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву риша ҳам дода, аз мардикорӣ ҳудро ҳалос мекарданд. Деҳқонони бечора барои ришаю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан ҷунин мешуд, ки аз як оила якбора ду-се қас ба мардикорӣ мерафт – яке аз рӯйи «қонун», дигаре ба ҷои қарз ва севумӣ ҳудро мефурӯҳт, ки зану қӯдаку пири кампирони дар ҳона монда қути лоямуте дошта бошанд.

Қасони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар соҳтмони иншооти мудофиа кор мекарданд, дар корхонаҳои саноатӣ ҳар гуна корҳои сиёҳро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помешикҳо ҳам кор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осиёмиёнагиро қабул мекарданд, ба ин кор мутлақо тайёрӣ надида будаанд. ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминканҳои ҳунуки бепечка зиндагӣ мекарданд, аз ҳунукио гуруснагию қасалиҳо садҳо нафари онҳо мурда мерафтанд.

Ваҳшиёна пахш карда шудани шўриши соли 1916, ҳудсарию бедодиу беин-соғиҳои бешумори тартиби мардикоргирӣ, зиндагии мудхишу вазнину тоқатгудози мардикорон дар ғарӣӣ – ҳамаи инҳо нафрату əдовати меҳнаткашони Осиёи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон ҳеле саҳттар кард. Дар айни ҳол, шўриши соли 1916 аз рӯи унсурҳои буржуазии миллӣ ниқобро канда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки ҳалқои Туркистонро ба роҳи қақи «иттиҳоди ҷамеи муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллию динӣ» аз муборизаи синғӣ дур созанд.

Ҳамаи ин дар Осиёи Миёна дар вақти шўриши соли 1916 басо аён зохир гардид ва дар ин кор ҳуди ҷадидҳо ҳам кӯмак карданд. Маълум, ки онҳо неҳзатҳои ҳалқиро ба манфиати ҳуд истифода бурданӣ мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар Ҷиззах) ба онҳо мұяссар шуд, ки эҳтироси революционии оммаро ба маҷрои таассуси динӣ андозанд. Аммо аксари аҳолӣ – камбағалони маҳаллӣ душманони аслии ҳудро нағз шинохта гирифтанд. Қайд кардан лозим, ки аз ҳуди аввали шўриши то пахш карда шудани он тамоми қалонони «обрӯманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони ҳурду қалони подшоҳӣ фаълонана ҳамкорӣ мекарданд. Ба маъмурияти подшоҳӣ миллатчиёни буржуазӣ-ҷадидҳо ҳам ҳарҷониба қӯмак ме-

карданد. Аҳвол ҳам дар Ҳучанду Ўротеппа, ҳам дар Самарқанду Марғелон, ҳам Дар Пишпеку Верний, дар ҳама шаҳрҳо, ниҳоят дар худи Тошканд ҳам ҳамин буд.

Ин хоинон ба манфиатҳои миллии ҳалқи худ хиёнат карда, идораҳои маҳсус таъсис медоданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи мардикоргирӣ мадад рашонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шаҳрии Тошканд барои ба кор дарвазат кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Мунавваркории дар боло номбурдаи мо, Ҳочаев ном як савдогари серпули корчаллон ва дигар намояндагони давлатманди бойхову ҷадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намояндагони буржуазияи маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят маҳсус ариза дода иҷозат пурсианд, ки «дар байни аҳолӣ ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи ғундоштани чизу ҷораву молу ашё барои эҳтиёчи ҷанг муқобилат нақунанд».²²

Ин иқдом ва дигар кирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунанд, ки ҷадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазияи миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равияни муайяни синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба ҳарос афтода, дар ғами мавқеи худ шуда, бо душманони ашадии тамоми ҳалқҳои мамлакат – ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮТСИЯИ БУРЖУАЗӢ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ҲАЛҚИ ТОЧИК

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯхрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯхронро тезутунд гардонда империализми ҷаҳониро суст намуд. Коргарон ва солдатҳо 27 феврали (12 марта) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз таҳт сарнагун карда, Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳоро ташкил доданд. «Ба коргарони рус, – навишта буд В.И.Ленин, – ҷунин шараф ва иқболе насиб шуд, ки якумин шуда револютсияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонуӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар қунанд».²³

Ба шарофати роҳбарии партияи болжевикӣ, ба шарофати гегемонияи пролетариат револютсияи буржуазӣ-демократии феврал дар тамоми сарзамини васеи Россия ғалаба кард.

Дар натиҷаи хоинии эсерҳо ва меншевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбоварии аз ҳад зиёди оммаҳои васеи коргарон ва солдатҳо, ки аз аввалин комёбихои револютсия сармасст шуда буданд, ҳокимијати давлатиро буржуазия ба дасти худ мегирад. Ҳокимијати нави давлатӣ дар шаҳси ҳукумати Мувакқатӣ аз намояндагони буржуазия ва помешони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи маҳсус ба ҳам пайвастани ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шаҳси ҳукумати Мувакқатӣ ва диктатураи пролетариат ва дехконон дар шаҳси Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада, рафти вусъати воқеаҳои революциониро чи дар тамоми мамлакат ва чи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, оп. 31, д. 1128, лл. 5–8 ва иайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11 – 14.

²³ Ленин В.И., Асарҳо, ч. 23, с. 385.

²⁴ Искандаров Б.И., 1970, с. 28–35.

Революцияи феврал оммаи васеи халқи Осиёи Миёнаро саҳт ба чунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини революцияи аввал дар Тошканд, баъд дар дигар шаҳрҳои кишвар, аз чумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик дар Самарқанд, Хуҷанд, Ӯротеппа, Бухори Нав (Когон) Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳои ташкилотҳои иттифоқҳои касабаи коргарон, косибон, ҳунармандон ва дигар табакаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш («Иттифоқ») роли калон мебозид, ки бисёр фаъолони он сиёсати большевиконро суботкорона ва бо ҷиддият дастгирӣ мекарданд. Дар Хуҷанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Комитети роҳи оҳанини коргарон ва дехконони стансияи Хуҷанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд, Комитети иҷроия, инчунин намояндағони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети дехқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин ғалабаи калони революция ба ҳисоб мерафт.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи революционии халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор шаҳрҳо иттифоқҳои мусулмонони меҳнаткаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил мейбанд, ки дар онҳо меҳнаткашони миллати маҳалӣ бо қисми большевикии Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ҳамкорӣ қарда, таълими муборизаи революционӣ мегиранд.

Дуҳокимияти дар Туркистон дар ҳамин зоҳир мешуд, ки дар баробари Советҳои комитети туркистонии ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимијат дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалҳо (вилоят ва уездҳо) комиссарони ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органҳои ҳокимијати буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати ҳукумати Муваққатиро ҷорӣ мекарданд, сиёсатеро, ки аз чумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона қарда шуда буд.

Ҳукумати Муваққатии буржуазӣ тамоми чораҳоро медид, ки режими мустамлиқавиро дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад. Ҷаллоди халқҳои Осиёи Миёна - генерал Куропаткинро ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарааш мононд. Вазири ҳарбии ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграммаи худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи ҳудро истифода ҳоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастгоҳи политсия дар ҷойҳои худ мононда шуданд.

Ҳамаи маҳдудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вучуд доштанд, бекор қарда нашуданд, меҳнаткашон мисли пештара аз ҳукуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба дехқонони меҳнаткаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони калон ва бойхоро ҳудсарона зер қарда гирифтанашон ҷазои саҳт ҳоҳад дод. Коргароне, ки рӯзи кори 8-соата талаб мекарданд, дучори таъқибот мешуданд. Ба таври дигар гӯем, буржуазияи ба сари ҳокимијат омада барои аз миён бурданӣ на зулми иҷтимоӣ ва на миллӣ ҳатто қӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зуҳуроти дурушти сиёсати миллӣ-мустамлиқавии ҳукумати подшоҳиро (факат зоҳирон) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуктар ва аз ин рӯ боз ҳам ҳавфноктар иваз намуд.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып II, 1959, с. 32.

Буржуазия миллий, унсурхои феодалӣ-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти миллии озодиҳоҳи оммаи ҳалқро зери роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳдуди синфиашон истифода баранд.

Ба андозаи дар Россия ривоҷ ёфтани ҳодисаҳои революционӣ моҳияти зидди-ҳалқии ҷадидизм торафт ошкортар мешуд. Табаддулоти моҳи феврали соли 1917-ро ҷадидҳо бо ваҷду шодии тамом истиқбол гирифтанд. Ҳабари революция расидан замони моҳи марта соли 1917 дар Тошканд «Шӯрои исломия» ном ташкилоти буржуазии миллатчигӣ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлатӣ Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарварӣ мекарданд. Онҳо бо М. Чукаев ва И. Сайфулмулуков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидаи қишиварии исломии Туркис-тон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Ҳалқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Моҳи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиёи Миёна дар Тошканд съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Иштирокчиёни съезд эълон карданд, ки барои интишори нуғузи буржуазии миллий дар байни аҳолии Осиёи Миёна ғояҳои панисломия ва пантуркизмо ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои беҳтар шудани аҳволи дехқонон ё косибон лозим бошад. Ҷадидон ва пайравони онҳо «соҳибиҳтиёрӣ» ва «худидоракунӣ»-и Туркистонро талаб карданд, то ки факат ҳудашон меҳнаткашонро толону тороч кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки соҳти кӯҳнаи нимфеодалиро баркарор нигоҳ доранд, таъсири дини ислому ҳодимони он, таъсири буржуазии миллиро ба ҳалқҳои Осиёи Миёна мустаҳкамтар кунанд.

Пешвоёни ҷадидҳо – М. Беҳбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи ғояҳои пантуркизм аҳамияти маҳсус дода, «бою камбагал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як мақсад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнаткашони маҳаллӣ ва камбагалони рус низоъ меандоҳтанд. Дар ин кор «Тӯрон» ном гурӯҳи буржуазии миллий, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиёташон хеле васеъ буд. Онҳо шиорҳои контреволюционӣ, шиорҳои панисломия ва пантуркизмо пешбарӣ карда, меҳостанд, ки оммаи маҳаллии меҳнаткашро аз қафои худ гирифта баранд, оммаеро, ки бедор шуда буду аммо аз қайди ҷаҳолат ва азияти асрона раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумии миллий ба қалам дода, табақаҳои бοқимондаи ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили большевикон иғво медоданд. Масалан, дар Ҳучанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза паҳн карда буд, ки гӯё большевикон молу мулки мардумро қашида гирифта, ҷамъиятий кардан меҳостаанд, гӯё большевикон расму оини диниро манъ карда, дини мусулмониро нест карданӣ будаанд. «Шӯрои исломия» ва маҳсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки факат барои ба большевикон пайравӣ кардан, балки барои иштирок кардан ба ҳар як ташкилоти меҳнаткашон таъқиб менамуданд.

Органи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд «Наша газета» моҳияти зиддиҳалқии амалиёти «мустамликадорони навбаромад»-и ҳайъати ҳукумати Муваққатӣ ва хиёнаткориҳои миллатчиёни буржуазиро бо далелу исботҳо фош карда ба меҳнаткашон (алалхусус, ба меҳнаткашони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон медод. «Инак боз як қасофати дигар шуд – балои севум омад, ки номаш «Уламо» будааст -- навишта буд «Наша газета» – Ин бало

аз қаҳтию вабо ҳам бадтар. Ин як селаи бадъмолони шахри кӯхна аст, ки аз оғати ҷанг миллионҳо сӯм дуздидаанд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шудаанд».²⁶

Дар моҳҳо аввали Революсияи феврал ба миллиатчиёни буржуазӣ муюссар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекӯшиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди большевикҳо фронти ягона ташкил диханд, зоро таъсири большевикон ба ҳалқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Ҷадидон, панисломчиҳо, пантуркчии ба таргиготу ташвиқоти большевикон шиори худ «миллати ягонаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштани мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобаи Фитрат хеле ҷолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон! – навишта буд вай дар хитобааш, – биёед, аз барои пайғамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем; ба низои байнҳудӣ ва тафриқаи синфиҷ ҷашм пӯшем, худро бо риштаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар дихем»²⁸.

Вале вазифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеч ваҷҳ иҷро намешуд. Программаи ленинии партии большевикӣ дар масъалаи миллий ҳалли ҳамон масъалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткашони тамоми миллиатҳо ба умеди ҳалли он масъалаҳо буданд ва ҳамин нияти партии большевикон ба дили ҳамаи меҳнаткашон роҳ мейфт ва ба туфайли ҳамин мардуми гӯшаву қарнорҳои Россия ҳам, аз чумла ҳалқҳои Осиёи Миёна фаъолонаи большевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфиҷи аҳолии маҳаллӣ ёрӣ расонд. Меҳнаткашони тоҷику ӯзбек ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ягонагии миллий даъват карда, дар амал аз ҳисоби бародарони «ҳамхун»-и худ – дехқонон ва камбағалони қашшоқу гуруснаи шаҳр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти большевикӣ ҳабар дода буд: «Масъалаи озукварӣ дар Ӯротеппа бисёр мушкил аст. Мардум аз гуруsnагӣ аз вулусҳои дар гирду атроф будаи Басманда, Шаҳристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарё мегурезанд. Чунки дар Дарё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеан, бо ин арзан корҳои бехаёна мекунанд, бойҳои Ӯротеппа дар стансияи Кривошенно ҳар пуд арзанд 28 сӯмӣ ҳарида, онро рустӣ бо поездӣ пассажирӣ ва молқашон ё бо ароба ба Ӯротеппа мекашонанду дар ҳавлиҳошон орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудашро 50 сумӣ мефурӯшанд»²⁹.

Оммаи меҳнаткаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳам мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруsnагӣ мурдаистода ва сабабгорони ин гуруsnагӣ – бойҳои савдогар, ки ба ташкилоти «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунанд, ҳеч гуна манфиатҳои «кумумимилӣ» шуда наметавонад.

Фаъолияти собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуuri синфиҷи пролетарҳову косибону дехқонони маҳаллӣ хеле мусоидат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи шадиди сиёсӣ медаромаданд, дар роҳи муборизаи фаъолонаи зидди

²⁶ Аминов А., Бобоҳӯчаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Ҷадидизм умуман манғӣ бошад ҳам, ба он муваггатан одамони поквичдони ҷӯянда ҳам ҳамроҳ мешуданду программаи зиддихалгии миллиатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фош шудани моҳияти иртиҷоии ҷадидизм аз он дур мешуданд.

²⁸ Газ. «{уррият», 25 июня с. 1917.

²⁹ «Наша газета», № 121, Тошканд, с. 1917 (Дарё – маҳаллаи Сир-Дарё ба назар дошта шудааст).

золимон дарси мухим мегирифтанд ва бисёр вакт дар ҳамон чойхо ба партияи большевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳамаи коркунони ақибгоҳро якхела гуфта ҳисоб кардан нодуруст мебуд. Қисми болонишини онҳо, ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва намояндагони рӯҳониён иборат буданд, ҳамаи чораҳоро медиданд, ки коркунони ақибгоҳ бо коргарони рус ва украин алокадор нашаванд. Аксар вакт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони ақибгоҳро ҳабс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳамаи чораҳое, ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар ҳукумати Мувакқатӣ, буржуазия миллий ва рӯҳониён мусулмон барои мардикорони ақибгоҳро, инчунин меҳнаткашони миллатҳои маҳаллиро, аз таъсири идеяҳои большевикӣ нигоҳ доштан медианд, натиҷаи дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикоргирӣ дар қатори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абдуқодир Раҳимбоевро ҳам ба кори ақибгоҳ ба Россия гирифта рафтанд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шаҳри Бердянск (ҳозир шаҳри Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на факат бо ғояҳои ленинии сотсиал-демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони комил пайдо кард. Пас дар байни дигар мардикорони осиёимиёнагӣ фаъолона ташвиқоту тарғибот бурд. Ўро ҳатто ба депутатии совети шаҳри Бердянск номзад ҳам карданд.

Фаъолияти Абдуқодир Раҳимбоев ҳам чунин буд. Вай ба шаҳри Харков ба заводи «Ширкати умумии электрикӣ» афтод. Баъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони русу украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти ҳалқҳои Осиёи Миёна шинос мекард ва худаш ҳам чӣ гуна аз воқеияти Россия ва Украина воқиф мегардид: «Ман ҳамон вактҳо саводи дуруст надоштам, ҳусусан саводи аврупой надоштам; аммо забони аврупоиро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳамаи гапҳои дар маҷлисҳо мешудагиро фаҳмида гирам ва худам барои дигар дӯстони туркис-тониам тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони русу украин ба вай газета хонда воқеаву ҳодисаҳои замонаро фаҳмонда медоданд, худи Раҳимбоев бо ташкилоти большевикон алоқаи мустаҳкам дошт ва бо ҳидояти ячей-каи партиявии завод дар намоишу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вакте Зокиров, Раҳимбоев ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои революционии қисми европоии Россия обутоб ёфта буданд, ба шаҳру дехоту авулҳои худ баргаштанд, дарсхои оид ба ҳамкорию ҳамфиркии синфиҳи дар он чойхо гирифтаи худро зуд ба кор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Ҳуччанд ба муносабати бозгашти мардикорон митинг шуд ва иштирокчиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интиҳоб карданд. Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар фаъолияти ташкилотҳои революционӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату ҳизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Ҳуччанд Совети интернатсионалии меҳнаткашон таъсис ёфт ва ҷор депутати он ба ҳайъати Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳр ҳамчун вакил фиристода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам хос буданд.

Ташкилотҳои большевикӣ, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифоқҳои меҳнаткашони маҳаллӣ, «Иттифок» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир мегузаронданд. Пролетарҳо, дехқонон ва ҳунармандони меҳнаткаш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафи партияи большевикӣ медаромаданд. Дар ин бобат баҳои комитетҳои партияӣ ба аввалин большевикони

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959 с. 35,

³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 38–39.

миллатҳои маҳаллӣ басе ҷолиби дикқат аст: «Пролетарҳои асил, ки факат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунанд, онҳо бо шавӯи рагбати бағоят қалон, бо ёрии тарҷимонҳо, идеяҳои сотсиал-демократияро гӯш карда, фахмида мегиранд; бо кувваи фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунанд. Онҳо ба сафи партия дохил шуда, аъзоёни багайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамом иҷро мекунанд»³².

Съезд II кишварии ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки моҳи июли соли 1917 дар Тошканд кӯшода шуду ба кори байни мусулмонон маҳсус дикқат дод, дар ин бобат аҳамияти қалон дошт. Дар резолюсияҳои съезд зарурати «аз банди гояҳои клерикалию буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан қардани ҳудшиносии пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На факат дар шаҳрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун таъсис ёфтани Советҳои революциони демократии мусулмонони меҳнаткаш, ки бо Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо муттаҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он мутобиқ менамуданд, шиору программаи РСДРП-ро комилан тарафдорӣ мекарданд – ҳамаи ин падидаҳо гарави муҳим ва бурҳони қотеъи ҳамин буданд, ки табакаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни буржуазӣ, ҷадидҳо, пантуркҷиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содики кори ҳалқ – большевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи революсияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-ягон қас бевосита кори революционӣ мебурда бошад, ҳоло садҳо тоҷикон, ўзбекон, қазоқон, туркманҳо, кирғизҳо ва намояндагони дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна ба сафи партияи большевикӣ дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии партияи большевикӣ иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум ташкил меёфт.

Дар арафаи революсияи февралии буржуазӣ-демократӣ партияи мо доир ба масъалаи миллӣ назарияи аз тарафи В.И.Ленин чукур асосонк қардашудае дошт, ки ин дар кори бомуваффақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум бисёр кӯмак расонд. Ташкилотҳои партияйӣ дар кори худ, ки байни меҳнаткашони миллатҳои маҳаллии гӯшаву канори мамлакат, аз ҷумла, байни меҳнаткашони Осиёи Миёна мебурданд, ҷунун асарҳои В.И.Ленинро, монанди «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ», «Дар бораи ҳуқуқи худмуайянкуни миллиатҳо», «Революсияи сотсиалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянкуни миллиатҳо», «Ҷамъбасти мубоҳиса дар бораи худмуайянкунӣ», ки дар солҳои 1913–1916 навишта шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд.

Қисми зиёди ҳалқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро сукунат дошт, аз нуқтаи назари ба революсия ҳамроҳшавӣ дар шароити на ҷандон мусоид буд. Агарчанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати ҳуҷӯӣ ба ҳуҷӯӣ ва ба тарики тамоман осоишта ба соҳти нав гузаштани тамоми Туркистон мамнунияти самимона изҳор карда буд, ё худ агарчанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро бо қарори ҳукумати Мувакқатӣ Резидентии Россия номида шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигаргуние ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишин вазъияти якбора тезутунд шуд. ҳанӯз 8 марта соли 1917 вакте ҳабари сукути подшоҳ ба ин ҷойҳо расид, коргарони роҳи оҳани стансияи Когон митинги қалон оростанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок кард. Дар ин митинг большевик П.Г.Полторатский нутқи оташин эрод намуд. Пас аз ин дере нагузашта меҳнатка-

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сб. документов. 1947, с. 41.

шони маҳаллӣ яроқу аслиҳаи политсайҳоро қашида гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадвохимаи Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошканд, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Коргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву равғани Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоте шурӯъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои политсия ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».³³

Хукумати Мувакқатӣ мекӯшид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Когон, Чорҷӯй, Тирмиз, Каркӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои руснишин роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилояти ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии хукумати Мувакқатӣ тобеъ буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимиюти ҳалқӣ – Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округии Самарқанд, советҳо на факат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию доҳилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаётӣ рӯзмарра, алалхусус, масъалаи озука ҳам «машғул» мебошанд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо дар пеши мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашҳоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои хукумати Мувакқатӣ – Б.Ф.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо амал кунанд ҳам, ҳеч обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реалие надоранд, ки барои дар ҳаёт ҷорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»³⁴. Ҷӣ тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидай бино доштааст. Органҳои ҳокимиюти ҳалқ бар ташкилотҳои сунъии буржуазию эсеру меншевикӣ афзалияти қалон пайдо мекарданд.

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, болоравии қайфияти революсионӣ дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба оммаи ҳалқи тоҷик дар аморати Бухоро рӯҳи революсионӣ мебахшиданд. Аммо ба гӯшао канори дурдасти давлати ҳонӣ дар он вакт ҳабарҳои ҳақконӣ дар бораи революсионӣ феврал ҳанӯз рафта намерасиданд.

Табакаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ҳанӯз камшумор буд. Дехқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қафомонда буданд. Үнсурҳои иртиҷои қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар ҳамон вазъияте ки аморати Бухороро фаро гирифта буд, таъсири зӯри революсионӣ мушоҳида карда мешуд, дар байнни меҳнаткашон ҳашму газаб аз беҳуқӯқӣ дар аморат ва бедодгариҳои амиру муқаррабонаш торафт мебафуз.

Чадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо онҳо барои гузаронидани ягон хел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати ҳалқ равона шуда бошад, ҳаргиз намекӯшиданд. Чадидон ба амир талаботи қатъӣ пешниҳод накарданд ва бо як эҳтиёҷкории қалон «азҳадгузарӣҳоро» дар системаи хукуматдории амир махкам мекарданду бас. Онҳо ҳаргиз нияти сарнагун кардани амирро надоштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии хукумати Мувакқатӣ дар системаи хукуматдорӣ баязе ислоҳоти ночиз дароварда дар корҳои давлатӣ худҳошон ҳам иштирок намоянд.

³³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

³⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции», Сб. документов, 1947, с. 117.

Амири Бухоро барои ором кардани ҳалқ ва мустаҳкам кардани пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «қислоҳот» манифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушку холии умумӣ чизе набошад ҳам, ҷадидони Бухоро ба ваҷд омаданду бо шиори «Зинда бод амири озодидӯст» ба намоиш баромада, изҳори миннатдории тамаллуқкоронаи худро ба амир ифода карданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто ҷадидони ҳушомадгӯйро ҳам «революционерон»-и ҳатарноктарин ҳисоб мекарданд, бъяди намоиш онҳоро ба таъқибкунӣ даромаданд. Махсусан мардуми меҳнаткаш ва ҳодимони ҳақиқатан тараққипарвари аморати Бухоро ба таъқиботи саҳт дучор гардианд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Ҷаллодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонеро ҳам медоштанд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯҳи мусулмонӣ» муносиб набудааст. Гурӯҳ-гурӯҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марги пуразоб гирифтор мешуданд. Садҳо одамонро бо андак шубҳа чӯб зада ҷазо медоданд. Бо фармони амир С. Айниро дастгир карда 75 чӯб мезананд ва ба зиндон мепартоянд. Ўро солдатҳои революционии рус, ки аз Бухоро гузашта ба ҳонаҳошон мерафтанд, аз марг ҳалос мекунанд. Ҳукумати Мувакқатӣ барои маҳдуд кардани қатлу қуштори ваҳшиёнаи амири Бухоро ҷорае намедид. Резидентии Россия, ҳам, ки намояндагии дипломатии ҳукумати Мувакқатӣ дар назди амир ҳисоб мёфт, нисбат ба бедодгарии ҷаллоди ҳунхор - амир Олимхон бепарво буд.

Иртиҷоъ дар Бухоро муваққатан тантана кард. Аммо рӯҳи революционии оммаи меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

* * *

В.И.Ленин дар «Тезисҳои апрелии» машҳури худ ҷунин вазифаи нав мегузорад: «...Аз марҳилаи якуми революция, ки дар натиҷаи ба қадри кифоя шуурнок ва муташаккил набудани пролетариат ҳокимијатро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи дувуми вай гузаштан аст, ки ин марҳила бояд ҳокимијатро ба дасти пролетариат ва камбағалтарин табақаҳои дехқонон дихад».³⁵

Россия дар арафаи революцияи нав, революцияи сотсиалистӣ меистод. Партияи большевикон синфи коргар ва дехқонони камбағалтарини ҳамаи ҳалқҳои Россия, аз ҷумла ҳалқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин революция тайёр мекард.

4. МАОРИФПАРВА҆Р ВА АДАБИЁТИ ТОЧИК (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дувуми асри XIX – ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба равнақи маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат кард. Олимони тараққипарвари Россия дар бобати тадқики иқтисодиёт, этнография, таъриҳ, забон, адабиёт, сарватҳои табиий ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати қалон карданд.

Бисёр мутафаккирон ва шоирони Осиёи Миёна аз намояндагони зиёиёни пешқадами Россия сабак мегирифтанд. Тадриҷан адабиёти қишвар ҳам пеш рафт.

³⁵ Ленин В.И., Асарҳо, ч. 31, с. 4.

Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳири он солҳо Аҳмад Маҳдуми До-ниш, мулакқаб ба Аҳмади Калла (1827–1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади До-ниш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. Ӯ дар бораи худ ба таври ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шаҳс духтур, шоир, мусиқачӣ, рассом, мунаҷҷим, олим ва ҳаттотро мучассам намудааст. Аҳмади До-ниш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқидиаш ба «коғирий» ном бароварда буд. Бо вучуди ҳамин ҳам, до-ниш ва маълумоти фавқулоддаи Ӯ амирро маҷбур мекард, ки ба вай бо назари Ҷътибор нигарад. Аҳмади До-ниш ба сифати котиби сафорати амир се маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шиносоӣ бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолияти Ӯ роли ҳалкунанда бозид. Дар ҳамон шароити таърихие, ки Аҳмади До-ниш умр ба сар мебурд, барои алока пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имконият надошт ва ба пояи ҳалли революционии масъалаи дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. Ӯ дар ибрози мақсад ва орзухои сиёсии худ ба шиори ҳаёлпарастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар амир ба фоидаи маорифи ҳалқ «бовар кунонда шавад», гӯё ҳуди ҳамин барои ба тарзи нав соҳтани ҳаёти воқеии Бухоро коғист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади До-ниш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани яккахуукмронӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба ҳалқ ва ғамхорӣ барои саодатмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади До-ниш асли моҳияти ҳукумати мутлақаи Россияро дарк карда натавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз маданият, саноат ва шаҳрҳои рус ба ваҷд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади До-ниш рисолаи «Наводир-ул-вақоєъ» мебошад, ки аз мачмӯи порчаҳои илмии фалсафӣ, публисистӣ ва бадей фароҳам омадааст. Аҳмади До-ниш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умарӣ Ҳайём ба таълимоти абадияти олам ва оғариданашудани он муҳлис будани худро низ изҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтаи пуртаассуби Бухоро ҳамаи пояҳоро ба ларза медаровард. Ӯ дар рисолаи оид ба таърихи ҳукмронии сулолаи Мангитияи Бухоро, ки ба тариқи пинҳонӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зери танқиди саҳт гирифта, ошқоро гуфтааст:

«Бас, агар ҳоли сultonро тафтиш кунӣ фосиқе, золиме, саффоқе; ва қозӣ марди мурташии ҳаромхоре, ғосибе; ва раис к... бедиёнате ва асас мухаммиир ва муқаммир, саргуруҳи роҳзанон ва саркардаи сорикон мебуд»³⁶.

Вай ҳамчунии пешбинӣ карда буд, ки начот аз зулму истибдод факат бо ёрии ҳалқи рус мусассар ҳоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду поквичдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади До-ниш гирд меомаданд. Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-и худ хеле зиндаву таъсираҳаш ба қалам медиҳад, ки чӣ тавр Аҳмади До-ниш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамонеро ҷамъ мекард, ки кӯшиш доштанд мардумро аз банди ҷоҳилӣ ва бенавой раҳо диханд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади До-ниш, бо вучуди он ҳама маҳдуниятҳои синфиҳи худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади До-ниш аз ин иборат аст, ки Ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон – маорифпарварони асари XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

³⁶ Аҳмади До-ниш, 1959, с. 72.

Абдулқодирхочаи Савдо (ваф. 1874), Корй Раҳматуллоҳи Возех (1828–1894), Исо Маҳдуми Бухорой (1826–1887), Шамсиддин Маҳдуми Шоҳин (1857–1893), ҳайрати Бухорой (1876– 1902) барин шоирони маҳфили Аҳмади Дониш ҳарчанд шоирони забардасти охири асри XIX буданд, vale аз ҷиҳати ақидаву мағкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонистанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тараккӣти саноат нисбатан пеш буду бар хилофи аморати Бухоро худ ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон доҳил мешуд, ба инкишоғу равнақи ақидаҳои ҷамъиятии сиёсии ҳодимони ин кишвар ҳеле мусоидат намуд. Дар атрофи шаҳру дехоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алқаву робита бо русҳои тараққипарвар ва революционерони рус, ки ба ҳоки кишвари Туркистон бадарға шуда буданд, шиносой бо ҳаракатҳои революционии Россия дар охири асри XIX, соҳтмони роҳи оҳан ва зиёдшавии рафтумад ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX ҳеле таъсир карданд. Намояндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон - Муқимӣ, Фурқат, ҳамза ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминҳочаи Муқимӣ (1850–1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв беинсофии бедодию ҳудсарию золимии амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводҷоҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муфтаҳурӣ ва ҷоҳилию нодонии муллоҳоро фош мекунад.

Зокирҷон Фурқат (1858–1909) ба Россия, ба маданияти рус ҳусни таваҷҷӯҳи маҳсус дошт, дӯстии рафқати ҳалқи рус ва ҳалқҳои Осиёи Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар ҳамза ҳакимзода (1889–1929) баъди революции якуми Россия ҳеле равнақу ривоҷ ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпарварони ҳалқҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазнини ҳалиқҳои Осиёи Миёна ва шиносо шудани шоирони мутафаккирони Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияи Россия ҳам дар ҳуди ҳамин ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлакати бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятии сиёсии Дилшод (1800–1905/06) ва Анбаротун (1874–1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфирон ҳудсарию бедодии ҳукumatдорон, ҳокимијати ваҳшиёнаи феодалҳо, истисмори гӯшношуниди ҳалқро маҳкум карда тавонистанд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ, фосиқӣ, ҷоҳилӣ ва бераҳмии бойҳоро фошу ошкор карда, муфтаҳурон, молимардумхуронро зери ҳаҷви саҳт мегирифтанд.³⁷

5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адибони пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адибони пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. ҳайрат, Саҳбо, Асирий, Айнӣ ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адибон буданд. Шиносой бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

ҳайрат (1878–1902) шоири боистеъдод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шаклу мазмуни кӯҳнаи назм ба ҳайрат тангӣ мекарданд ва ў дар назм роҳҳои нав

³⁷ Муфассал дар бораи онҳо ниг.: Муҳторов А., 1969.

мечуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеде надида, рўхафтода шуд ва дар эчодиёташ ҳам оҳангҳои яъсу ҳузну гаму андўҳ хеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки ҳайрат шеърхое низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърхояш ҳалқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи бехбудии мардум ҷаҳд карданро сифати олии инсон мешуморад. Саҳбо ҳудаш амалдори олимартаба буд, унвони тўқсабо дошт. Аммо авомфирибию ҳарисиу ҷоҳилии дарбориён ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъкул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикӣ бошад ҳам, вале ҳаҷви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодиҳоҳии ҳалқ ба катл расонида шуд.

Тошхӯча Асирий (1864–1915) дар Ҳучанд зиндагонӣ мекард. Бо қосиби камбағалона рӯз мегузаронд, қасбаш сангисиётарошӣ буд. Асирий шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирий дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «ҳудозадагони роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар мегӯяд: «ҳама ҳумории майхонаи шароратанд, чӣ мӯҳтасиб, чӣ мударрис, чӣ қозино, чӣ раис».³⁸ Дар як шеъраш Асирий менависад:

Оҳ, аз ин ҷинси начосаттинатони зӯҳдкеш,
Чуз ба оби тег натвонӣ мутахҳар доштан.
Анкабутонанд ҳангоме, ки гиранд эътикоф,
Сайди мазлуме ғараз дар зери ҷодар доштан.
Суфлӯшонанд, аммо дар ғами дебои Рум,
Аз қулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсаҳар доштан.
Чумла тарророни роҳи дину имони туанд.
Чашм бар ҳамёни симу қисаи зар доштан.
Аз сару кори намозу рӯзai эшон мапурс!
Хешро дар зери бори охират дар доштан.³⁹

Асирий тарғиботчи фаъоли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат ҳалқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дунявиӣ, илму маданият мардумро ҳушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш мегӯяд:

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,
Ғами ислоҳи кори хеш хӯрдан,
Макотибҳои наве иршод кардан,
Раҳи дарси наве иршод кардан,
Қироатхонаҳо барпо намудан,
Мақоми маслиҳат иншо намудан,
Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,
Ба нури дидагон фан ёд додан,
Сару кори дигар бояд гирифтган
Ба роҳи тоза бояд пеш рафтсан,
Сари ҳуд дар ҳама сӯроҳ ҳастсан,
Зи ҳар дар роҳи истиқбол ҷустсан.⁴⁰

³⁸ Раҷабов З.Ш., 1974, с. 45.

³⁹ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

⁴⁰ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Садриддин Айнӣ (1878–1954) ҳам аз адабони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дуняйӣ «Таҳзиб-ус-сибён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айнӣ бисёр шеърҳое навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адабони мазкур дар эҷодиёти худ ҳусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Доњишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба ҳалқ хизмат мекарданд, аморатро зери танқид мегирифтанд ва бо Россия алокаву робита карданро ташвик менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаъолияти маорифпарварии худро бо вазифаю талаботи револютсия, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобиқ карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва, умуман, фаъолияти онҳо ба андозае маҳдуд ва либералӣ буд. Зиёда аз ин баъзе аз ин адабон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд. Тадриҷан, адабони равшанфикр ва дилсоғу поквичдон ба андозаи ривоҷи револютсия боварӣ ҳосил карданд, ки ба қӯчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фахмиданд, ки фақат партияи коммунистӣ кудрат дорад ба ҳалқ озодии ҳакиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Айнӣ, партия ўро ва ў барин бисёр зиёни поквичдони чӯяндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун қашид». Ин қабил одамони ботинан тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарқ карда, ба мавқеи бинокори сотсиализм, ба мавқеи маърифати коммунистии ҳалқ карор мегирифтанд.

ФExРИСTxO

ТАВСИФИ САРЧАШМАХО

Мадракҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи соҳти чамоаи ибтидой дар Осиёи Миёна (бо банаҳаргирӣ майлумот оид ба ноҳияҳои муштарак) сарчашмаи асосӣ ба шумор мераванд. Барои аниқ кардани муҳити атроф майлумоти палеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавии одамони аҳди қадим дар фолклор, этнография ва забони ҳалқҳо бокӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи майлумотҳо, баҳаммуқисакунии онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, тарҳи умумии инкишофи чамоаҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Ҳусусан аз он сабаб, ки ҳоло истеҳсолоти моддӣ бештар таҳқиқ шуда, масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеология ба таври бояду шояд мавриди тадқиқ қарор нағирифтаанд. Чуноне ки К.Маркс навишта буд, «чи тавре ки бокимондаҳои устухонҳо барои тадқики намудҳои ҳайвонҳои ҳафриётӣ аҳамият дошта бошанд, бокимондаҳои воситаҳои меҳнат, ҳам барои таҳқиқи форматсияҳои барҳамхӯрдаи ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд.»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна ҳангоми тадқиқи давраи паррокандашавии соҳти чамоаи ибтидой бидуни манбаҳои дар боло зикргардида дар ихтиёри ҳуд боз майлумотҳои кисмҳои қадимтарини осори ҳиндӣ – «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро доранд.

Ҳангоми таҳқиқи аҳди қадимтарини миқдори сарчашмаҳо хеле ме-

афзояд.² Ҳусусан маъхазҳои гуногунмазмун зиёданд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта, дар фаслҳои ҷудогонаи он роҷеъ ба тарзи зиндагӣ, маданият ва идеологияи ҳалқҳои эронинажод, аз ҷумла (эҳтимол, пеш аз ҳама) ҳалқҳои қадими Осиёи Миёна майлумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои сиёсӣ ва ҳаёти маданият ҳалқҳои Осиёи Миёна дар катибаҳои шоҳони ҳаҳоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ба забони қадими форсӣ ё дигар забонҳо сабт шудаанд, акс гардидаанд. Дар катибаҳо ва навиштаоти расмии сулолаҳои минбаъдаи эронӣ – Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадракҳо мавҷуданд. Барои таърихи давлати Кушониён катибаҳои боҳтастрии аз Сурхӯтал (Афғонистон) ёфташуда хеле муҳим аст; навиштаоти ба забонҳои миёнаи ҳиндии аз ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти қалон молик аст.

Дар таълифоти муаллифони юнонӣ ва римӣ оид ба таърихи сиёсӣ ва этникӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, маданият ва географияи таърихии Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо хеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳое, ки то ба замони мо расиданд, дар Осиёи Миёна набуданд, vale аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони ҳуд, – ҳарбиён, тоҷирон ва сайёҳоне, ки дар давраҳои гуногун ба ин кишвар сафар карда буданд, инчунин ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Албатта, муаллифони қадим бевосита аз сарчашмаҳо истифода набурдаанд. Бинобар ин,

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

² Тавсифи нисбатан мукаммали сарчашмаҳо оид ба таърихи гадимро ниг. дар: ИТН, т.I-III.

дар асархой онҳо баъзе ноаниқӣ ё таҳрифи воеаҳо дида мешаванд. Тақлид намудан ба анъанаҳои таърихнависии юнони римӣ баъзан боиси нодуруст инъикос намудан ё баҳо додан ба воеаю ҳодисаҳо мегардид. Қатъи назар аз ин сарчашмаҳои юнони римӣ яке аз манбаъҳои муҳимми хатӣ ба шумор мевраванд ва аксар маълумоти гирдовардаи онҳо қимати калони илмиро дороянд. Бинобар ин, аз асарҳои херодот (а. V то м.), Ктесий (а. IV то м.), Ксенофонт (а. V то м.), Полибий (а. II то м.), Помпеи Трог (а. I то м., баъзе порчаҳои асари ў дар осори Юстин муаллифи а. II ё III милодӣ бокӣ мондааст), муарриҳони охирҳои а. I то м. – а. II милодӣ – Квант Курсий Руф, Плутарх, Страбон, Ариан, инчунин асарҳои муаллифони минбаъда – Аммиан Марселлин, Прокопий Кесарӣ васеъ истифода бурда шудааст.

Баъзе маълумотҳои оид ба таърихи Осиёи Миёна дар сарчашмаҳои хитой (аз чоряки оҳири а. II сар карда), ки баъди ба ин кишвар сафар кардани сафири хитой Чжан-Сян бокӣ мондаанд, мавҷуданд. Инҳо мадракҳо мебошанд, ки дар солномаҳои сулолаҳои хитой, хотироти сафирҳо, пиллиграммаҳо бокӣ мондаанд, яктарафа, субъективӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «хан» ва бузургдавлатӣ мавқеи калон дорад.

Барои таҳқиқи давраҳои алоҳидай таърихи қадими Осиёи Миёна, хусусан ҳамон замоне, ки як қисми ин кишвар ва ҳиндустон дар ҳайъати як давлат буданд, сарчашмаҳои гуногуни ҳиндӣ, аз ҷумла катибаҳо аҳамияти калон пайдо мекунанд.

Дар солномаҳои сурёни а. VI (хусусан асари Иешу Стилит), осори муарриҳони асрҳои IV–V арман (Егише Варданет, Фавст Бузанд, Мо-

исей Хоренский ва диг.), асарҳои ба забони форсии миёна – паҳлавӣ таълиф гардида оид ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳди қадим ва асрҳои миёнаи Осиёи Миёна, дар асарҳои ба забони арабию форсӣ таълифшуда инъикос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тарҷумаи тоҷикии он аз тарафи Балъамӣ, асари Берунӣ ва диг.). Аз ин ҷиҳат «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ қобили қайд аст.

Тавсифи вазъияти Осиёи Миёна дар арафа ва давраи ба ҳайъати хилофати араб доҳил шудани он дар адабиёти арабию форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои рунии қадими туркӣ низ материалҳои муҳим пайдо кардан мумкин аст. Се архиви дорони ҳуҷҷатҳои маҳаллӣ қашф карда шудаанд; дар Нисо – портӣ (а. I то м.), дар Тупроққалъа-хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Муғ – сӯғӣ (а. VII м.). Инчунин миқдори зиёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногун ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти ҷунин маъҳазҳои маҳаллӣ ниҳоят калон аст.

Умуман, манбаъҳои хаттӣ доир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна парокондаанд. Дар қисми асарҳои хеле дур аз Осиёи Миёна таълифгардида баъзе воеаҳои таърихӣ нодуруст тасвир ё маънидод карда шудаанд. Давраҳои то қарнҳои милодӣ ва бисёр протессҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихи маданий хеле кам ё тамоман инъикос нагаштаанд. Баъзе мадракҳоро аз материалҳои этнография, фолклор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно- ва топонимика, ономастика пайдо намудан мумкин аст; барои ҳалли масъалаҳои этногенез материалҳои палеонтропологӣ роли калон мебозанд. Вале марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи

Тоҷикистонро танҳо дар якҷоягии тадқиқи манбаъҳои хаттӣ бо материалҳои нумизматикию археологӣ муайян кардан мумкин аст. Мадракҳои нумизматикие, ки дар тӯли якуним аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хориҷӣ нашр гардидаанд, якҷоя бо манбаъҳои хаттӣ бâзе давраҳои соҳти таърихи сиёсиро муайян менамоянд. Онҳо барои муайян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тиҷоратӣ ёрии қалон мерасонанд. Бисёр вақт сиккашиносӣ ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои манбаъҳои археологӣ оид ба Осиёи Миёнаи аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна хеле зиёданд. Маъсалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муайян карда мешаванд, ки вай на факат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани чиҳатҳои таърихи маданияти моддию маънавӣ, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани тараққиёти кувваҳои истеҳсолкунанда, географияи таъриҳӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез хеле мухим аст.

Давраи ба ҳайъати хилофати араб доҳил гардидани Осиёи Миёна дар асарҳои муарриҳони арабизабон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз ҳама асари компилиятивии ба таърихи умумиҷаҳонӣ оиди Табарӣ (ваф. 923) «Таъриҳ-ар-руслан ва ал-мулук», асари хеле муҳими таърихии Балозурӣ (ваф. с. 892) «Китоб футӯҳ ул-

булдон» (дар он роҷеъ ба юришҳои ҳарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумиҷаҳонии Яъкубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори хитоию туркии қадим низ мадракҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қальъаи Муғ ёфтшудааст, ки он ҳуччатҳои расмии ихшидҳои сӯғӣ, муносибати ҳокимиони Осиёи Миёна ва арабҳо ва мадракҳои археологиро дар бар магирад.

Таърихи давлатҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–XIII дар манбаъҳои гуногуни хаттӣ ҳаматарафа инъикос шудааст. Бидуни асарҳои умумии тоҷикӣ, инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълиф-ғайтаро номбар кардан зарур аст: асари Гарdezӣ, ки с. 1050 таълиф гардидааст; асарҳои ба ягон сулолаю ҳоким оид ва ё ёддоштҳо, ба монанди таълифоти Байҳакӣ (ваф. с. 1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таъриҳи Бухоро»-и Наршайҳ мухимтар аст); лугатҳои тарҷумаиҳолию ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ёқут, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз они Юсуфи Хоразмӣ, оҳ. а. X), мачмӯи ҳуччатҳои расмӣ ва соҳаи ҳуққӯк.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълумотномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тавсифи саёҳатҳо дорои маълумоти хеле бой мебошанд. Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географии ноҳияҳои гуногунро бокӣ гузаштааст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дувум таҳрир шудааст) буд. Муарриҳ Яъкубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Такрибан с. 903 асари ба ҷуғрофия оиди Ибни Фақеҳ таълиф шуд. Дар солҳои минбаъда ҷуғрофидонҳо Ибни Русто (такр. с. 943), Ибни Фазлон (солҳои 921–922 ба Осиёи Миёна омада буд), Кудама (такр. с. 928), Масъудӣ (с-

³ Тавсифи хеле хуби маъҳазҳои оид ба таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои IX–XII-ро В.В. Бартольд (1963 б, с.45–108) додааст. Беляев В.Н., 1939; Ромаскевич А. А., 1938, 1939; дар гисмати адабиёти ҷуғрофии арабӣ Крачковский И.Ю., 1957 иловавӣ он тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва хеле муғид ниг.; Spulyr B., 1952, XVI–XXXII; 1968, 100–168;

ҳои 947–950), Истахрӣ (такр. с. 941), Ибни Ҳавқал ва Муқаддасӣ (нимаи дувуми а. X) асарҳои ҷуғрофии худро эҷод карданд. Вале асарҳои ба забони тоҷикӣ таълиғардида ҳам буданд. Асари муаллифи гумном «ҳудуд-ул-олам» (с. 982–83), «Ҷаҳоннома»-и Бахром (ибтидои асри XIII) аз қабили чунин асарҳоянд. Асарҳои мансуби дигар жанрҳо ҳам манбаъҳои муҳими таъриҳӣ мебошанд. «Сиёсатнома»-хӯҷҷати сиёсӣ, пандномаи оҳири асри XI, ибтидои асри XII, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли нимаи асри XII таълиф шудааст) «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-урривоёт»-и Авғӯӣ (такр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмию адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифёта ба ҳамин ғурӯҳи манбаъҳо дохил мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки аз ҷиҳати ҳудуд, ҳронология ва мавзӯъ ин маъҳазҳо як ҳел нестанд. Масалан, таърихи давлатҳои Тоҳириён, Сомониён ва Ғазnavиён ҳеле муфассал тасвир шудааст, аммо доир ба таърихи Қароҳониён маълумот ҳеле кам аст. Ё ҳуд дар бораи иқтисодиёти асрҳои IX–X (хусусан оид ба обёй, ҳоҷагии қишлоқ, савдо, топографияи шаҳрҳо, сарватҳои зеризаминиӣ ва истиҳроҷи онҳо, андозҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи ташкили ҳунармандӣ, ҳаёти шаҳриён, муносибатҳои иҷтимоӣ дар асрҳои IX–XII дар маъҳазҳо ҷои намоёнро ишғол накардаанд.

Бинобар ин, дигар намудҳои манбаъҳо, хусусан мадракҳои нумизматикий ва археологӣ аҳамияти аввалиндарача пайдо мекунанд.

Таърихи Осиёи Миёнаро истило кардани муғулҳо дар асарҳои се ҳамзамони он воеаҳо Ибни Асир, Ҷувайний ва Насавӣ ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воеаҳои вобастаи ин замон дар

«Таърихи ҷаҳонкушой»-и Ҷувайний (с. 1260 таълиф шудааст) дода шудааст. Ин таълифот боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Ҳоразмшоҳиён низ инъикос ёфтааст. Ҷувайний аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ў баъзан идеализатсияи ҳокимони муғул ба назар мера-санд. Умуман, ин асар барои ин давра сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихии Рашидуддин ҳам ҳеле муҳиманд. Таълифоти энсиклопедияи таърихии ў «Ҷомеъ-уттаворих» солҳои 1310–1311 ба охир расид. Такрибан дар ҳамин давра Вассоғ асари ба таърихи муғулҳо оиди ҳудро эҷод кард. Каме дертар асарҳои ҷуғрофии таърихии ҳамдӯллоҳи Қазвиинӣ ба миён омаданд. Якчанд дигар асарҳо, хусусан таълифоти Чамол Қаршӣ (ибтидои асри XVI), маъҳазҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайёҳони аз Хитой (Чан-чун), Европаи гарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осиёи Миёна сафаркарда хотироти ҳудро бокӣ гузаштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ оид ба ин кишвар мавҷуданд. ҳӯҷҷатҳои ба вақғи мақбара ва ҳонақоҳи Сайфуддини Боҳарзӣ (1326–1333) оид ҳеле муҳиманд. Ҷабҳаҳои иҷтимоию иқтисодии таърихи ҳуди Осиёи Миёна дар маъҳазҳо мукаммал тасвир нагаштаанд. Бинобар ин, ҳиссаи таҳқиқоти нумизматикӣ барои муайян кардани ҳодисаю воеаҳо ва ҷараёнҳои дар маъҳазҳо акснаёftа ҳеле қалон аст. Баръакс мадракҳои археологӣ доир ба ин замон камтаранд.

Дар аҳди Темур ва Темуриён асарҳои зиёди таъриҳӣ ба миён омаданд, ки аксари кулли онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони арабӣ ва туркии қадим таълиф шудаанд. Асоситаринашон инҳоянд: «Рӯзноман

газавоти хиндустан»-и Фиёсуддин Алӣ; «Зафарнома»-и Низомуддин Шомӣ (с. 1404 ҳангоми дар ҳаёт будани Темур таълиф шудааст); асари ҳамноми Шарафуддини Яздӣ (с. 1424–25 таълиф гардидааст); таълифоти ҷуғрофию таърихии ҳофизи Абрӯ (с-ҳои 1417–1425 тартиб дода шудаанд); асари таърихии Абдурраззоки Самарқандӣ (соли 1470 ба охир расондааст); асари таърихии Мирхонд (охир а. XV) ва набераи ўХондамир (с. 1524 ба охир расондааст). Аз асарҳои регионалӣ ҳусусан таълифоти Исфизорӣ оид ба таърихи ҳирот ва вилояти он аҳамияти қалон дорад, ки дар он оид ба иқтисодиёт ҳеле материалҳо фаровонанд. Асарҳои ҳусусиятҳои тарҷумаиҳолӣ доштае, ки тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии Осиёи Миёнаро инъикос кардаанд, ҳеле зиёданд. «Бадоєъ-ул-вақоєъ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Захируддини Бобур аз қабили чунин асарҳоянд. Маҳзарот ё ҳуччатҳои қозигии ҳамон давра бокӣ монданд, ки аҳамияти бузурги сарчашмавӣ доранд. Маълумотҳои муҳим ва муғиф дар қайдҳо ва хотираҳои сайёҳон, ҳусусан дар асари Рюи Гонзалес де Клавихо, ки ба дарбори Темур омада буд, бокӣ мондаанд.

Нумизматикии ин давра пурра кор карда нашудааст, ҳарчанд ки баъзе масъалаҳои дар манбаъҳои хаттӣ акснаёфта таҳқиқ гардидаанд (масалан, ислоҳоти пулии Улуғбек). Аз маданияти моддӣ ёдгориҳои меъморӣ бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши таърихи асрҳои XVI–XVIII сарчашмаҳои нақлӣ ҳеле зиёданд. Инҳо солномаҳои таърихии ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ таълифёфта мебошанд. Баъзе ҳуччатҳои таъриҳӣ дар давраҳои гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар асрҳои XVI–XVIII миқдори онҳо ҳеле афзуд: ҳазорҳо ҳуччатҳои ғуногунмазмуни аз

ноҳияҳои ғуногуни Осиёи Миёна бадастомада, архивҳо ва ғ. Ин ҳуччатҳо доир ба таърихи иқтисодию иҷтимоӣ материалҳои бебаҳо доранд.

Аз миёнаи а. XVI сар карда муносибатҳои иқтисодию дипломатии Россия бо ҳониҳои Осиёи Миёна инкишоф ёфтанд. Дар ҳуччатҳои идораҳои давлатӣ ва Вазорати корҳои ҳориҷӣ, қайдҳои бочконаҳо ва ведомостҳо, ҳисоботҳои сафирони рус, тоҷирон, асирони ҳарбӣ доир ба соҳаҳои муҳталифи ҳаёти мардуми Осиёи Миёна маълумотҳои ғуногун мавҷуданд.

Қисми зиёди сарчашмаҳои ғуногуни нақлии асрҳои XVII–XVIII бо супориши шоҳону ҳокимон тартиб дода шуда буданд. Масалан, бо супориши Нодирмуҳаммади Аштархонӣ соли 1634 Муҳаммад ибни Вали асари «Баҳр-ул-асрор ғиманқиб-ул-аҳбор»-ро тартиб дод. Бағайр аз ин, таърихи сулолаи Аштархониён дар асари Муҳаммадиосуфи Муншиӣ «Таърихи Муқимхонӣ» акс ёфтааст.

Таърихи ибтидои асри XVIII дар асари Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ «Убайдуллонома» тасвир шудааст. Ин асар давоми «Таърихи Муқимхонӣ» ба шумор меравад. Даҳоми бевоситай «Убайдуллонома» «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдурраҳмони Толеъ мебошад. Ин асар воқеаю ҳодисаҳои ҷордаҳо соли аввали ҳукмронии Абулфайзхонро (1711–1747) дар бар мегирад. Дар он ҷангҳои феодалиӣ, байниҳудӣ, ҳарҷу марҷи дарборӣ ва пароканда гардидани ҳокимиияти марказӣ, ки ҳочагии баъзе вилоятҳоро ҳароб карда, мамлакатро заиф гардонда буданд, муғассал тасвир гардидаанд. Дар охир асри XVIII сарчашмаи нақлӣ асари машҳури «Тӯҳфаи хонӣ» ба табъ расид, ки дар он воқеаҳои байни солҳои 1722–1782 дар Осиёи Миёна баамаломада тасвир шудааст.

Асар аз ду қисм иборат аст. Қисми якум воқеаҳои солҳои 1721–1758-ро дар бар гирифта, ба қалами Муҳаммадвағи Карминагӣ тааллук дорад. Қисми дувум воқеаҳои солҳои 1758–82-ро тасвир кардааст, ки онро Олимбек навиштааст. Дар асар ҷангҳои феодалиӣ, хусусан муборизаи амирони манғит бо ҳокимони ҳисор, Ӯротеппа, Ҳучанд, Ҷиззах, Қӯлоб ғайра инъикос гардидаанд.

Барои таҳқики таърихи нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и ҳалқи тоҷик асари машҳури Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул мулӯк» ба аҳамияти қалон молик аст. Асар боз аз он ҷиҳат пурқимат аст, ки муаллифаш ба табакаи дорон Манғития тааллук дошта, шоҳиди бисёр воқеаҳо буд ва онҳоро аниқ тасвир кардааст.

Дар мукотибаҳои дипломатии байни ҳонҳои Осиёи Миёна ва подшоҳони рус, қайдҳои тоҷирони осиёимиёнагӣ ва сафирон роҷеъ ба таърихи нимаи дувуми асри XVIII-и Осиёи Миёна маълумотҳои ҷолиби дикқат мавҷуданд. Аз ин ҷиҳат хисоботи сафирони рус, ба монанди И. Д. Хоҳлов, бародарон Пазухинҳо, Флорио Беневени, материалҳои тоҷир Н. Григорьев қимати қалон доранд. Онҳо дар бораи соҳти давлатӣ, вазъияти ҳоҷагии қишлоқ ва истеҳсолоти ҳунармандӣ, инчунин савдои ҳориҷии ҳонҳои Осиёи Миёна маълумоти муфассал медиҳанд. Хотираҳои Ф. Ефремов дар бораи саёҳати нӯҳсолаи ў ва хизмат карданаш дар сафи қӯшуни ҳонҳои Осиёи Миёна аҳамияти қалонро дорост.

Барои таҳқики таърихи Бухорои оҳири асри XVIII маълумоти М. Бекчурин, С. Бурнашев, қайдҳои Мирзошамси Бухорӣ ва тавзехоти В. В. Григорьев ба ин қайдҳо аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Барои таҳқики таърихи Бухоро ва ҳонии Ҳӯқанд дар

нимаи якуми асри XIX «Тавориҳи авоил ва авохир»-и Муинӣ, «Таърихи амир ҳайдар»-и мулло Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад, «Фатҳнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи Ҳисравӣ»-и муаллифи гумном, «Шоҳномаи Умархон», «Таърихи муҳочирон»-и шоира Диљод, «Мунтаҳаб-ут-тавориҳ»-и Муҳаммад ҳакимхон, асари назмии шоир Фазлии Намангонӣ ва дигарон ёрии қалон мерасонанд.

Таърихи асри XIX, хусусан нимаи дувуми он дар «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Муллониёз Муҳаммад, «Зафарномаи Ҳудоёрхон»-и Абдуғафур, «Тавориҳи манзума»-и Имом Алии Қундузӣ хеле хуб инъикос гардидааст. Маорифпарвари машҳури ҳалқи тоҷик Аҳмади Дониш (1827–1897) дар осори худ, хусусан дар асари таърихии «Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати ҳонадони Манғития» ақибмонӣ ва бепарвои ҳокимони аморати Бухороро моҳирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Сомӣ «Тӯҳфаи шоҳӣ» ба масъалаҳои иҷтимоӣ аморат баҳшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таърихи асри XIX тоҷикон, арафа ва давраи револютсияи якуми буржуазию демократии рус дар архивҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканд, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳо маҳфузанд. Сайёҳони рус ва муҳаққикони асри XIX ва ибтидои асри XX (Н. В. Ҳаников, В. П. Наливкин, А. Л. Кун, А. Д. Гребенкин ва дигарон) дар бораи таърихи ҳалқҳои Осиёи Миёна маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар асарҳои муҳаққикони тореволютсионӣ барабари идеализатсия кардани баъзе ҳодисаҳо маълумотҳои ҷолиби дикқати ҳарактери иқтисодидошта мавҷуданд.

Дар боби оҳирини китоби дувум илова ба сарчашмаҳо асарҳои муар-

рихони советӣ низ истифода шуданд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва давраи революсияи феврали 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили муҳтасар ва ҳатто танҳо номбаркунини сарчашмаҳо имконият медиҳанд тасаввурот пайдо қунем, ки барои таҳқики таърихи тоҷикон дар аҳди қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав манбаъҳои туногуну бой мавҷуд буданд. Сарчашмаҳои фаровони нақлӣ барои беҳтар таҳқиқ гардида ни таърихи сиёсӣ, инчунин таърихи адабиёт⁴ ва илм мадад мерасонанд. Дар назар доштан зарур аст, ки баъзе асарҳои таъриҳшиносии замони феодалии Осиёи Миёна – панегирикӣ, ғаразнок буда, муаллифони онҳо ба тасвири вазъияти оммаи ҳалқ, ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ мароқ зохир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқ ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарчашмаҳо, хусусан манбаъҳое, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ маълумотҳо мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва археологӣ бояд васеъ истифода бурда шавад. Дигар намудҳои манбаъҳои хаттиро бо баҳисобигрии мавқеи синфи музаллифон ва мураттибони онҳо аз ҷиҳати танкидӣ омӯхттан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили расмии сарчашмаҳо онҳоро аз мавқеи синфи таҳқиқ мекунад.

Манбаъҳои хаттӣ асосан аз рӯи нашрҳои интиқодии матнҳо истифода шуданд: юонони румӣ аз рӯи серияи «Thy loй Classical Liйқаку» бо баҳисобигрии нашрҳои русӣ ва тарҷумаҳо истифода шуд; асарҳои

⁴ Аз обзори адабиёти тоҷик (тоҷику форс) ниг: Йировӯ Е.У., 1902: 1906, 1920, 1924; Брагинский И. С., 1956 а. 1961; Бертельс Е.Э., 1960; Рупка Ж., 1963, 1968; Рипка Я., 1970.

чуғрофидонҳои араб – аз рӯи серияи «Йиъютика гӯгӯқароқғом ақайісօқғом»⁵ ва нашрҳои алоҳидаи минбаъда: бисёр асарҳои асримиёна гай аз рӯи силсилаосори Гибб.

Дар баъзе мавридҳо мотарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Европои гарбии асарҳои муаллифони шарқро истифода кардем. Дар ҳолати набудани нашрҳои интиқодии сарчашмаҳои асримиёна гай баъзе дастнависҳо ва нашрҳои факсимилий истифода бурда шуданд.⁶

⁵ Sarton G., 1962.

⁶ Обзори заҳираҳои дастхатҳои шаргшиносии СССР-ро ниг. 1877, 1881; дар: Тверетинова А.С., 1963; Rosyn V., Миклухо-Маклай Н.Д., 1955, 1961. 1975; Михайлова А. И., 1961; Баевский С.И., 1962, 1968; Тоҳирчонов А.Т., 1962; Акимушкин О.Ф., ва диг., Дмитриев Л. В., ва диг., 1965; «Собрание». I–VIII; «Каталог», I–III

САРЧАШМАХО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА*

Осори классикони марксизм-ленинизм

- Маркс К.* Лорд Пальмерстон.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Британское владычество в Индии.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Письмо Ф.Энгельсу от 2 июня 1853г.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.28.
- Маркс К.* Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853 – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.
- Маркс К.* Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 34.
- Маркс К.* Черновые наброски письма Маркса –В.И. Засулич (8 марта 1881).– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 35.
- Маркс К.* Восстание в Индии.–Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восточный вопрос.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Налоги в Индии.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 8.
- Маркс К.* Наброски ответа на письмо В.И. Засулич.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 19.
- Маркс К.* Капитал, т. I, III.–Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 23, 25, ч. I, II.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г.Моргана «Древнее общество».– Дар кит.: «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К.* Хронологические выписки.–Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т.V, VI. М., 1939.
- Маркс К.* Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона.– Маркс К- и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Маркс К.* К критике политической экономики.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.13.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии.–Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.7.
- Энгельс Ф.* Действительно спорный пункт в Турции.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.9.
- Энгельс Ф.* Персия и Китай.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.12.
- Энгельс Ф.* Афганистан.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* Аттика.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* К смерти Карла Маркса.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.19.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* О разложении феодализма и возникновении национальных государств. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч, т.21.
- Энгельс Ф.* Рабочее движение в Америке. Предисловие к американскому изданию «Положения рабочего

- класса в Англии». – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф. К истории первоначального христианства.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22.
- Энгельс Ф. Послесловие к работе «О социальном вопросе в России».– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22,
- Энгельс Ф. Письмо К. Марксу в Лондон (Манчестр около 26 мая 1853 г.) – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф. Письмо К. Марксу от 6 июня 1853 г.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф. Петру Лавровичу Лаврову в Лондоне.- Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.34.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Ленин В.И. «Дүстони халқ» чист ва онхо ба мүкобили сотсиал-демократхо чй тавр мечанганд? Асархо, ч.1.
- Ленин В.И. Тараккии капитализм дар Россия. Асархо, ч.3.
- Ленин В.И. Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия. Асархо, ч.4.
- Ленин В.И. Чанги Хитой, Асархо, ч.4.
- Ленин В.И. Сабакхои кризис, Асархо, ч.5.
- Ленин В.И. Масъалаи миллӣ дар программаи мо. Асархо, ч.6.
- Ленин В.И. Корпартони сиёсии умумироссиягӣ. Асархо, ч.9.
- Ленин В.И. Моддаи оташафрӯз дар сиёсати чаҳон. Асархо, ч.15.
- Ленин В.И. Демократия ва халқчигӣ дар Хитой. Асархо, ч.18.
- Ленин В.И. Европоёни маданӣ ва осиёихои ваҳшӣ. Асархо, ч.19.
- Ленин В.И. Европаи қафомонда ва Осиёи пешқадам. Асархо, ч.19.
- Ленин В.И. Бедоршавии Осиё. Асархо, ч.19.
- Ленин В.И. Тезисҳо оид ба масъалаи миллӣ. Асархо, ч.19.
- Ленин В.И. Дар бораи программаи миллии РСДРП 15 (28) декабря 1913. Асархо, ч.19.
- Ленин В.И. Чанг ва сотсиал-демократия Россия. Асархо, ч.21.
- Ленин В.И. Империализм, ҳамчун дараҷаи баландтарини капитализм. Асархо, ч.22.
- Ленин В.И. Револютсияи сотсиалистӣ ва ҳуқуки ҳудмуайянкунии миллатҳо. (Тезисҳо). Асархо, ч. 22.
- Ленин В.И. Чамъбасти мубоҳиса дар бораи ҳудмуайянкунӣ. Июли 1916. Асархо, ч. 22.
- Ленин В.И. Дар бораи китобчай Юниус. Асархо, ч. 22.
- Ленин В.И. Дар бораи сулҳи сепаратӣ. Асархо, ч. 23.
- Ленин В.И. Револютсияи Россия ва вазифаи коргарони ҳамаи мамлакатҳо. Асархо, ч. 23.
- Ленин В.И. Дар бораи вазифаҳои пролетариат дар револютсияи хозира. Асархо, ч. 24.
- Ленин В.И. Нутк дар маҷлиси якҷояи Комитети иҷроияи марказии умуми Россия, Совети Москва, комитетҳои фабрикаю заводӣ ва иттифоқҳои касабаи Москва 29 июля 1918. Асархо, ч. 28.
- Ленин В.И. Дар бораи давлат. Маърӯза дар университети Свердлов, 11 июля 1919. Асархо, ч. 29.
- Ленин В.И. Маърӯза дар съездӣ II умумироссиягии ташкилотҳои халқҳои Шарқ 22 ноября 1919. Асархо, ч. 30.
- Ленин В.И. Ба рафиқон, коммунистони Туркистон. Асархо, ч. 30.
- Ленин В.И. Мусаввадаи аввалай тезисҳо оид ба масъалаҳои миллӣ ва мустамликавӣ (Барои съездӣ дуюми Интернатсионали Коммунистӣ). Асархо, ч. 31.

Ленин В.И. Касалии бачагонаи «чаправй» дар коммунизм. Асарҳо, ч. 31.

Ленин В.И. Конспекты китоби Гегел «Лексияҳо оид ба таърихи философия». Асарҳо, ч. 38.

Ленин В.И. Ба А. М. Горкий. Асарҳо, ч. 35.

Ленин В.И. Внутреннее обозрение. Полн. собр. соч., т. 6.

Ленин В.И. Тетради по империализму. Полн. собр. соч., т. 28.

Ленин В.И. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по нациальному и колониальному вопросу. Полн. собр. соч., т. 41.

Монография ва мақолаҳо

Абаев В.И., 1945.– В.И. Абаев. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе.–«Иранские языки», 1. М.–Л., 1945. (Серия Іқаніка. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И., 1945 а.– В.И. Абаев. Антидэвовская надпись Ксеркса.–«Иранские языки», 1. М.–Л., 1945. (Серия Іқаніка. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И. 1956.– В. И. Абаев. Скифский быт и реформа Зороастра –АОР, XXIV, 1956, № 1.

Абаев В.И., 1958 а.– В.И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. М.–Л., 1958.

Абаев В.И., 1958 а.– В. И. Абаев. Из истории слов.–ВЯ, 1958, № 2.

Абаев В.И., 1959.– В.И. Абаев. Среднеазиатский политический термин «афшин».–ВДИ, 1959, № 2.

Абаев В.И. 1963.– В.И. Абаев. Авеста. География Ирана. Авеста (религия).–«Хрестоматия по истории древнего Востока». М., 1963.

Абаев В.И., 1965.– В.И. Абаев. Скифоевропейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.

Абаев В.И., 1967.– В.И. Абаев. К этимологии древнеперсидских имён.–«Этимология». 1965 (МИИЯ, 1967).

Абаза К. К-, 1902.- К. К. Абаза. Завоевание Туркестана. СПБ., 1902.

Абдураззоков А.А. ва диг., 1963. – А.А. Абдураззаков, М.А. Безбородов, Ю.А. Заднепровский. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1963.

Абдураззоков А.А., Безбородов М.А. 1966.– А.А. Абдураззаков, М.А. Безбородов. Средневековые стёкла Средней Азии (опыт химической характеристики). Ташкент, 1966.

Абдураимов М.А., 1956.– М.А. Абдураимов. К истории народных движений в Бухарском ханстве в XVI –XVIII вв. Краткий обзор нарративных источников.– Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.

Абдураимов М.А., 1961.– М.А. Абдураимов. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара, Ташкент, 1961.

Абдураимов М.А. 1966.– А.А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.

Азимчонова С.А., 1954.– С.А. Азимджанова. Чертты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV–XVI вв.–Тр. ИВАН УзССР, 1954., № 3.

Азимчонова С.А., 1957.– С.А. Азимджанова. Из истории Ферганы,

- второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айнӣ К.*, 1957. – *К. Айни*. Бадриддин Хилоли (Поэт XV–XVI вв.). Сталинабад, 1957.
- Айнӣ С.*, 1926. – *С. Айнӣ*. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айнӣ С.*, 1944.– *С. Айнӣ*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-тадқиқотӣ. Сталинобод, 1944.
- Айнӣ С.*, 1944 а.– *С. Айнӣ*. Қаҳрамони ҳалқи тоҷик Темурмалик. Очерки адабӣ-таърихӣ. Сталинобод, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айнӣ С.*, 1948.– *С. Айнӣ*. Алишер Навоӣ. Сталинобод, 1948.
- Айнӣ С.*, 1954.– *С. Айнӣ*. Мирзо Абдулқодири Бедил. Душанбе, 1954.
- Айнӣ С.*, 1956.– *С. Айнӣ*. Восифӣ ва хулосаи «Бадоэъ-ул-вақоэъ». Душанбе, 1956.
- Айнӣ С.*, 1959.– *С. Айнӣ*. Устод Рудакӣ. Эпоха, жизнь, творчество. М., 1959.
- Айнӣ С.*, 1960.– *С. Айни*. Воспоминания. М., 1960.
- Айнӣ С.*, 1961.–*С. Айнӣ*. Марги сӯдҳӯр. Қуллиёт, ч. 4. Душанбе, 1961.
- Айнӣ С.*, 1962–1963.–*С. Айнӣ*. Ёддоштҳо. Қуллиёт, ч. 6–7. Душанбе, 1962–1963.
- Айнӣ С.*, 1966.–*С. Айнӣ*. Таърихи амирони мангитияи Бухоро. Қуллиёт, ч. 10. Душанбе, 1966.
- Айнӣ С.* 1966 а.–*С. Айнӣ*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-тадқиқотӣ. Қуллиёт, ч. 10. Душанбе, 1966.
- Айнӣ Х. С.*, 1956.–*Х. С. Айни*. Бедиль и его поэма Ирфон. Сталинабад, 1956.
- Акимушкин О.Ф.* ва диг. 1964.– *О.Ф. Акимушкин*, В.В. Кушев, Н.Д. Миклухо-Маклай, А.М. Мугинов, М.А. Салахетдинова. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Под. ред. Н.Д. Миклухо-Маклай, ч. I. М., 1964.
- Акимушкин О.Ф., Иванов А.А.*, 1968.– *О.Ф. Акимушкин, А.А. Иванов*. Персидские миниатюры XVI–XVII вв. М., 1968.
- Ақишиев Қ.А. Күшаев Г.А.*, 1963.–*Қ.А. Ақишиев, Г.А. Күшаев*. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н.М.*, 1974.– *Н.М. Акрамов*. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б.Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев И.*, 1960.– *И. Алиев*. История Мидии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А.А.*, 1956.– *А.А. Али-заде*. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л.И.* 1963.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки замка Зангтепе.– «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л.И.*, 1965.– *Л.И. Альбаум*. Поселение Кучуктепе в Узбекистане.– «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л.И.*, 1971.– *Л.И. Альбаум*. Новые расписи Афрасиаба.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л.И.* 1974.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968–1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.
- Альбаум Л.И.* 1975.– *Л.И. Альбаум*. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А.Н.* 1959.–*Л.Н. Аминов*. Экономическое развитие Средней

- Азии (колониальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А.Н. Бобоходчаев А.А., 1966.– А.Н. Аминов, А.А. Бобоходжаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.*
- Аминчонова М., 1960.– М. Аминджаanova. О производстве стеклянных изделий в средневековом городе Кува.–«Научные работы и сообщения ООН АН УзССР», I. Ташкент, 1960.*
- Аминчонова М. 1961.– М. Аминджаanova. О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахра.– ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.*
- Андреев М.С., 1926.– М.С. Андреев. Выработка железа в долине Ванча (верховья Амудары). Ташкент, 1926.*
- Андреев М.С., 1927.– М.С. Андреев. Из материалов по мифологии таджиков.– М.С. Андреев. По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.*
- Андреев М.С., 1928.– М.С. Андреев. Экспедиция в Ягноб в 1927 г. Под руководством М.С. Андреева.– Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.*
- Андреев М.С. ва Пещерева Е. М. 1957.– М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. Ягнобские тексты. С приложением ягнобско-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В.А. Лившицем и А.К. Писарчик. М.–Л., 1957.*
- Андреев М.С., Писарчик А.К., 1953–1958.– М.С. Андреев. Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А.К. Писарчик. Душанбе, вып. 1 – 1953, вып. II–1958*
- Андианов Б.В., 1969.– Б.В. Андианов. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.*
- Андронов М.С., 1965.– М.С. Андронов. Дравидские языки. М., 1965*
- Аполлова Н.Г. 1948.– Н.Г. Аполлова. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алматы, 1948.*
- Артамонов М.И., 1973.– М.И. Артамонов. Сокровища саков. М., 1973.*
- Арунова М.Р. 1959.– М.Р. Арунова. О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкар-гах.–КСИВ, вып. XXXIII, 1959.*
- Арунова М. Р., Ашрафян К. З. 1958.– М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян. Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30–40-х годов XVIII в. М., 1958.*
- Аскarov A. 1969.– A. Аскarov. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.–ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.*
- Аскarov А.А., 1972.– А.А. Аскarov. Сапаллитепа. Ташкент, 1972.*
- Аслонов М. 1965.– М. Аслонов. Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905–1924). АКД., Душанбе, 1965.*
- Атагаррыев Е.А., 1967.– Е.А. Атагаррыев. Средневековое городище Шахр-Ислам (Языр). (Историко-археологический очерк). АКД. М., 1967.*
- Ашрафӣ. М.М., 1974.– М.М. Ашрафӣ. Бухарская школа миниатюрной живописи 40–70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.*
- Ашрафӣ М.М., 1974 а.– М.М. Ашрафӣ. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV–XVII вв. Из собраний СССР. Душанбе, 1974.*
- Ашуроғ F., 1965.– Г. Ашуроғ. Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата «Задал-мусафирин»). Душанбе, 1965.*

- Аҳмадов Б.А., 1965.– Б.А. Ахмедов. Улугбек и политическая жизнь Ма-вераннахра первой половины XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Аҳмадов Б.А., 1965 а.– Б.А. Ахмедов. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Аҳроров И., 1960.– И. Аҳраров. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.– Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Аҳроров И., 1966.– И. Аҳраров. Керамика Ферганы IX–XII вв. АҚД. Ташкент, 1966.
- Баевский С.И., 1962, 1968.–С.И. Баевский. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханги). М., 1962; вып. 5. Двуязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л.В., 1937.– Л.В. Баженов. Средняя Азия в древнейший период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н., 1944.– Н. Бакланов. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.– Сообщения Института истории и теории архитектуры, вып. 4. М., 1944.
- Бартольд В.В., 1893.– В.В. Бартольд. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.– ЗВОРАО, т. 8, вып. 1–2, 1893.
- Бартольд В.В., 1898.– В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В.В., 1903.– В.В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В.В., 1918.– В.В. Бартольд. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В.В., 1922.– В.В. Бартольд. История Туркестана. Ташкент, 1922.
- Бартольд В.В., 1923.– В.В. Бартольд. К истории крестьянских движений в Персии.– «Из далёкого и близкого прошлого». Сб. в честь Н.И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В.В., 1925.– В.В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России, изд. П. Л., 1925.
- Бартольд В.В., 1927.– В.В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В.В. 1963.– В.В. Бартольд. Таджики. Исторический очерк.– Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 а.– В.В. Бартольд. Очерк истории Семиречья.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 б.– В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.–Соч., т. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 в.– В.В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 д.– В.В. Бартольд. Таджики.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 е.– В.В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана.– Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В., 1963 ж.– В.В. Бартольд. История Туркестана (конспект лекций).– Соч., т. I, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В.В., 1964.– В.В. Бартольд. К вопросу об языках согдийском и тохарском.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В., 1964 а.– В.В. Бартольд. Афшин.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В., 1964 б.– В.В. Бартольд. Греко-бактрийское государство и его распространение на

- северо-восток – Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.* 1964 в.– *В.В. Бартольд*. К истории арабских завоеваний в Средней Азии.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 т.– *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время.– Соч., т. II, ч. 2 М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 д.– *В.В. Бартольд*. Народное движение в Самарканде в 1365 г.–Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 е.– *В.В. Бартольд*. Мир Алишер и политическая жизнь.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 ж.– *В.В. Бартольд*. Еще о слове «сарт».– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 з.– *В.В. Бартольд*. Сарт.– Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 и.– *В.В. Бартольд*. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке.– Соч., т. 11, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1965 а.– *В.В. Бартольд*. К истории орошения Туркестана.–Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 б.– *В.В. Бартольд*. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дары с древнейших времен до XVII века.– Соч., т. 3. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 в.– *В.В. Бартольд*. Фергана.– Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 г.– *В.В. Бартольд*. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских.–Соч., т. IV, ч. 1. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 д.– *В.В. Бартольд*. Согд.– Соч., т. III.М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1966 а.– *В.В. Бартольд*. Еще о самаркандских оссуриях.– Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*. 1966 б.– *В.В. Бартольд*. К вопросу об оссуриях Туркестанского края.–Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.– *В.В. Бартольд*. Бармакиды.– Соч., т. VI. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 д.– *В.В. Бартольд*. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.– Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1977.– *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России.– Соч., т. 1Х. М., 1977.
- Баскаков Н.А.*, 1969.– *Н.А. Баскаков*. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Бауэр Г.М.*, 1966.– *Г.М. Бауэр*. Язык южноаравийской письменности. М., 1966.
- Бачинский Н.М.*, .1939.– *Н.М. Бачинский*. Мавзолей Фахр-Рази.– АПТ, вып. 1. М.–Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н.М.*, 1947.– *Н.М. Бачинский*. Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
- Бахор М.Т.*, I–II, 1942.– *М.Т. Бахор*. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ, I–II, Техрон, 1942.
- Бахромов З.*, 1957.– *З. Бахромов*. Земельные отношения в Шугнане в конце XIX – начале XX вв. (1895–1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2. Сталинабад, 1957.
- Бекчурин М.*, 1872.– *М. Бекчурин*. Туркестанская область. Казань, 1872.
- Бекчурин М.*, 1916.– *М. Бекчурин*. Посольство переводчика Бекчурина в Бухару в 1781 г.–В кн.: «К истории сношений Россин с Бухарой и Хивой конца XVIII в.–«Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2. Пг, 1916,
- Беленицкий А.М.*, 1940.– *А.М. Беленицкий*, Организация ремесла в

- Самарканде XV–XVI вв.–
КСИИМК, вып. VI, 1940
- Беленицкий А.М., 1940 а.– А.М. Беленицкий.* Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV–XV вв.–Тр. ОВГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А.М., 1941.– А.М. Беленицкий.* К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV–XV вв.). (образование института суюргал).–ИМ, 1941, № 4.
- Беленицкий А.М., 1946.– А.М. Беленицкий.* Историческая география Герата XV в.– «Алишер Навои». М., 1946.
- Беленицкий А. М., 1948.– А. М. Беленицкий.* К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.–СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А.М., 1949.– А.М. Беленицкий.* О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV–XVI веках.–Изв. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А.М., 1950.– А.М. Беленицкий.* Мавзолей у селения Саят.–КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А.М., 1950 а.– А.М. Беленицкий.* Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э.–МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М., 1950 б.– А.М. Беленицкий.* Раскопки здания № 1 на шахристане Пенджикента. – МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М., 1953 а.– А.М. Беленицкий.* Бадахшанский лал.–Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А.М., 1953 б.– А.М. Беленицкий.* Раскопки согдийских храмов в 1948–1950 гг.– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II. М.–Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А.М., 1954.– А.М. Беленицкий.* Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пенджикентских храмов.– «Живопись древнего Пенджикента». М., 1954.
- Беленицкий А.М., 1955.– А.М. Беленицкий.* О периодизации истории Средней Азии.– «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А.М., 1956.– А.М. Беленицкий.* Из итогов последних лет раскопок древнего Пенджикента.–СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А.М., 1958.– А.М. Беленицкий.* Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951–1953).– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.–Л., 1958.
- Беленицкий А.М., 1959.– А.М. Беленицкий.* Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.– «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». М., 1959.
- Беленицкий А.М., 1960.– А.М. Беленицкий.* Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Беленицкий А.М., 1961 а.– А.М. Беленицкий.* Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.–АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А.М., 1961 б.– А.М. Беленицкий.* О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.– АРТ, VII, 1961.
- Беленицкий А.М., 1962 а.– А.М. Беленицкий.* Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М., 1962 б.– А. М. Беленицкий.* Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.–АРТ, VIII, 1962.

- Беленицкий А.М., 1967.– А.М. Беленицкий. Древний Пенджикент.– раннефеодальный город Средней Азии. АДД. М., 1967.
- Беленицкий А.М., Ставиский Б.Я., 1959.– А.М. Беленицкий, Б.Я. Ставиский. Новое о древнем Пенджикенте.– «Археологи рассказывают». Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А.М., Бентович И.Б., 1961.– М. Беленицкий, И.Б. Бентович. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «занданечи»).– СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А.М. ва диг., 1963.– А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович, В.А. Лившиц. Камчатные ткани с горы Муг. СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976.– А.М. Беленицкий, Б.И. Маршак. Черты мировоззрения согдийцев в VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Беляев В.И., 1939.– В.И. Беляев. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX–XIII вв.– МИТТ, т. I, 1939.
- Беляев Е.А., 1957.– Е.А. Беляев. Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бентович И.Б., 1956.– И.Б. Бентович. Плетеные изделия из раскопок на горе Муг.– КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Бентович И.Б., 1958.– И.Б. Бентович. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)– МИА, № 66, 1958.
- Бентович И.Б., 1969.– И.Б. Бентович. Совещание по археологии Средней Азии.– СА, 1969, № 3.
- Бернштам А.Н., 1934.– А.Н. Бернштам. (Выступление) – ИГАИМК, вып. 103. М.–Л., 1934.
- Бернштам А.Н., 1940.– А.Н. Бернштам. Согдийская колонизация Семиречья.– КСИИМК, вып. 6, 1940.
- Бернштам А.Н., 1947.– А.Н. Бернштам. Новые работы по тохарской проблеме.– ВДИ, 1947, № 2.
- Бернштам А.Н., 1947 а.– А.Н. Бернштам. К вопросу об усунь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).– СЭ, 1947, № 2.
- Бернштам А.Н., 1947 б.– А.Н. Бернштам. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет.– ВДИ, 1947, № 3.
- Бернштам А.Н., 1947 в.– А.Н. Бернштам. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.– СЭ, VI–VII, 1947.
- Бернштам А.Н., 1949.– А.Н. Бернштам. Советская археология Средней Азии.– КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Бернштам А.Н., 1950.– Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Сост. под. руков. А.Н. Бернштама. М.–Л., 1950 (МИА, № 14).
- Бернштам А.Н., 1951.– А.Н. Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
- Бернштам А.Н., 1952.– А.Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймали-Таш.– СЭ, 1952, № 2.
- Бернштам А.Н., 1952 а.– А.Н. Бернштам. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М.–Л., 1952 (МИА, № 26).
- Бернштам А.Н., 1956 – А.Н. Бернштам. Саки Памира.– ВДИ, 1956.
- Бертельс А.Е. 1958.– А.Е. Бертельс. Рудаки и карматы.– «Рудаки и его эпоха». Stalinabad, 1958.
- Бертельс А.Е., 1959.– А.Е. Бертельс. Насир-и Хосрав и исмаилизм. М., 1959.
- Бертельс Е.Э., 1924.– Е.Э. Бертельс. Отрывки из Авесты.– «Восток», IV, 1924.

- Бертельс Е.Э., 1950.– Е.Э. Бертельс.* Персидский – дари – таджикский.– СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е.Э., 1960.– Е.Э. Бертельс.* История персидско-таджикской литературы, М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е.Э., 1965.– Е.Э. Бертельс.* Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
- Бертельс Е.Э., 1965 а.– Е.Э. Бертельс.* Навои и Джами. М., 1965 (Избранные труды).
- Берунӣ, 1950.–Бируни.* Сб. статей. Под ред. С.П. Толстова. М.–Л., 1950.
- Бобоев А.Ч., 1965.– А.Д. Бабаев.* Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишкашимский район ГБАО). АКД. 1965.
- Бобоев А., 1973.– А. Бабаев.* Крепости древнего Вахана. Душанбе, 1973.
- Бобохонов М., 1970.– М. Бабаханов.* Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября. Душанбе, 1970.
- Бобохонов М., 1975.–М. Бабаханов.* Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом. Душанбе, 1975.
- Бобохозаев М.А., 1966.– М.А. Бобохозаев.* Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Богаевский Б.Л., 1936.– Б.Л. Богаевский.* Техника первобытно-коммунистического общества.– Тр. ИИНТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М.Н., 1956.– М.Н. Боголюбов.* Я gnobskiy язык (Новосогдийский). Исследование и материалы. АДД. Л., 1956.
- Боголюбов М.Н., Смирнова О.И., 1963.– М.Н. Боголюбов, О.И. Смирнова.* Согдийские документы с горы Муг. Вып. 3. Чтение, пер. и comment. –В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомолова К.А., 1952.– К.А. Богомолова.* Следы древнего культа воды у таджиков.– ИООН АН Таджикской ССР, вып. И, 1952.
- Богословский, 1842, 2.– Богословский 2-й Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.–Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.*
- Бокщанин А.Р., 1949.– А.Р. Бокщанин.* Битва при Каррах.–ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А.Н., 1936.– А.Н. Болдырев.* К фольклору Таджикистана. 1. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков). Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А.Н., 1955.– А.Н. Болдырев.* Из истории развития персидского литературного языка.– ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А.Н., 1957.– А.Н. Болдырев.* Зайнаддин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии). Сталинабад, 1957.
- Большаков О.Г., 1956.–О.Г. Большаков.* Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX–Х вв.–КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Большаков О.Г., 1958, 1963, 1966. – О.Г. Большаков.* Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX–XII вв.–ЭВ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1966.
- Большаков О.Г., 1964.– О.Г. Большаков.* Отчет о раскопках северо-восточной части объекта III.–МИА, № 124, 1964.
- Большаков О.Г., 1976.- О.Г. Большаков.* Хронология восстания Мукарны.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О.Г. ва Нематов Н.Н., //, 1958.– О.Г. Большаков, Н.Н.*

- Негматов.* Раскопки в пригороде древнего Пенджикента.– МИА, № 66 1958.
- Бонгард-Левин Г.М.,* 1962.– Г.М. *Бонгард-Левин.* Хараппская цивилизация и арийская проблема.–СЭ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г.И., Ильин Г.Ф.,* 1969.– Г.М. *Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин.* Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А.Я.,* 1940 а.– А. *Борисов.* К истолкованию изображений на Бия – найманских оссуариях.–ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А.Я.,* 1940 б.– А.Я. *Борисов.* Значение слова «наус».– ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боровков А.К.,* 1952.– А.К. *Боровков.* Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.– Уз ИВАН, т. IV, 1952.
- Бородина И.Ф.,* 1965.– И.Ф. *Бородина.* Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XI–ХУ веков. АКД. Л., 1965.
- Брагинский И.С.,* 1954.– И.С. *Брагинский,* Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (ТР. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский И.С.,* 1955.– И.С. *Брагинский.* К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху.– «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Брагинский И.С.,* 1956.– И.С. *Брагинский.* Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский И.С.,* 1956 а.– И.С. *Брагинский.* Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский И.С.,* 1966.– И.С., 1966.– И.Брагинский. 12 миниатюр. М., 1966.
- Брагинский И.С. ва диг.,* 1953.– И.С. *Брагинский, С. Раҷабов, В.А. Ромодин.* К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.–ВИ, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л.С.,* 1958.– Л.С. *Бретаницкий.* Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества.– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.–Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л.С. ва диг.,* 1950.– Л.С. *Бретаницкий, А.В. Салом-заде.* Зодчие средневекового Азербайджана.– В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М.,* 1875.– М. *Бродовский.* Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промысловому альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М.,* 1892.– М. *Бродовский.* Калониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г.А.,* 1971 а.– Г.А. *Брыкина.* Раскопки усадьбы Кайрагач.– «Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г.А.,* 1971 б.– Г.А. *Брыкина.* Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий Ферганы в V–IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач).–«Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году (археологические секции)». Тбилиси, 1971,
- Бубнова М.А.,* 1961.– М.А. *Бубнова.* К истории металлургии серебра в

- Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. I (24), 1961.
- Бубнова М.А.*, 1962.– *М.А. Бубнова*. Извлечение серебра купелированием в Средней Азии в IX–XI вв.– ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М.А.*, 1975.– *М.А. Бубнова*. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI–XIX вв. М., 1975.
- Булатов М.С.*, 1953.– *М.С. Булатов*. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М.С.*, 1962.– *М.С. Булатов*. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов. «Искусство зодчих Узбекистана». 1. Ташкент, 1962.
- Булатов М.С.*, 1969.– *М.С. Булатов*. Искусственные приемы в зодчестве Самарканда конца XIV – начала XV в.– «Искусство зодчих Узбекистана». IV. Ташкент, 1969.
- Булатова В.А.*, 1965.– *В.А. Булатова*. К истории сложения ансамбля Шахи Зинда в XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В.А.*, 1961. - *Булатова-Левина* - В.А. Буддийский храм в Куве.–СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е.В.*, 1941.– *Е.В. Бунаков*. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX века.–СВ, т. II. М.–Л., 1941.
- Бунаков Е.В.*, 1960.– *Е.В. Бунаков*. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России.– «Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю.Ф.*, 1965.– *Ю.Ф. Буряков*. Древний серебряный рудник Лашкерек.– СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н.А.*, 1968.– *Н.А. Бутинов*. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты).– «Проблемы истории докапиталистических обществ», кн. 1. М., 1968.
- Бутомо С.В.* ва диг., 1964.–*С.В. Бутомо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров*. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира.– СА, 1964, № 4.
- Вактурская Н.Н.*, 1959.–*Н.Н. Вактурская*. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX–XVII вв.– «Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамбери Г.*, 1873.– *Г. Вамбери*. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1–2, СПб., 1873.
- Вамбери Г.*, 1874.– *Г. Вамбери*. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб, 1874.
- Васильев А.И.*, 1936.– *А.И. Васильев*. Согдийцы и их вооружение. АКД. Л., 1936.
- Васильев Л.И.*, 1955.–*Л.С. Васильев*. Бань-Чао в Западном крае – ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л.С.*, 1958.– *Л.С. Васильев*. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии.–ВИМК, 1958, № 5.
- Ваххобов М.*, 1957.– *М. Ваххобов*. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.
- Ваххобов М.*, 1961.– *М. Ваххобов*. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б.*, 1946. - *Б. Веймарн*. Регион в Самарканде. М., 1946.
- Веймарн Б.В.*, 1947.– *Б.В. Веймарн*. Мечеть Кок-Гумбез в Ура-Тюбе.– «Новые исследования по истории архитектуры народов СССР». М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1853.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сно-

- шениях России со Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748–1765), т. I. Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В.В., 1856.– В.В. Вельяминов-Зернов. Исторические известия о Кокандском ханстве – от Мухамед-Али до Худоярхана,– ТВО РАО, т. II, 1856.*
- Вельяминов-Зернов В.В., 1859.– В.В. Вельяминов-Зернов. Монеты Бухарская и Хивинская.– ТВО РАО, ч. IV, 1859.*
- Вельяминов-Зернов В.В., 1864.– В.В. Вельяминов-Зернов. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.–ТВО РАО, ч. X, 1864.*
- Венюков М.И., 1877.– М.И. Венюков. Россия и Восток. СПб., 1877.*
- Венюков М., 1878.– М. Венюков. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.– «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.*
- Веселовский Н., 1877.– Н.(И). Веселовский. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.*
- Веселовский Н., 1886.– Н. Веселовский. Новые материалы для истории Кокандского ханства.– «Журнал Министерства народного просвещения», 1886.*
- Веселовский Н.И., 1910.– Н.И. Веселовский. Гератский бронзовый котелок 559 года гиджры (1163 г, по р. Х.)–МАР, № 33, 1910.*
- Виноградов А.В., 1968.– А.В. Виноградов. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.*
- Винокурова М.П., 1957.– М.П. Винокурова. Ткани из замка на горе Муг.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.*
- Вишневская О.А., 1973.– О.А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э. по материалам Уйгара. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.*
- Владимирцов Б.Я., 1922.– Б.Я. Владимирцов. Чингис-хан. Берлин–СПб.,–М., 1922.*
- Владимирцов Б.Я., 1934.–Б.Я. Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.*
- Воеводский М.В., Грязнов М.П., 1938.– М.В. Воеводский, М.П. Грязнов. Усунские могильники на территории Киргизской ССР. К истории у-суней.– ВДИ, 1938. №3.*
- Волин С. 1940, – С. Волин. К вопросу о замке на горе Муг.– «Труды Таджикистанском АН СССР», т. IX. М.,–Л., 1940*
- Воробьева М. Г., 1959.– М.Г. Воробьева. Керамика Хорезма античного периода.– «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ. IV).*
- Воробьев-Десятовский В.С., 1956.– В.С. Воробьев-Десятовский. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.– СВ, 1956, № 1.*
- Воробьева-Десятовская М.И., 1964.– М.И. Воробьева-Десятовская. Памятники индийской письменности из Средней Азии.–«Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.*
- Воронец М.Э., 1957.– М.Э. Воронец. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в 1950–1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).*
- Воронина В.Л., 1949.– В.Л. Воронина. Узбекское народное жилище.–СЭ, 1949, № 2.*
- Воронина В.Л., 1950.– В.Л. Воронина. Неизвестные памятники Средней Азии.– «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.*
- Воронина В.Л., 1950 а.–В.Л. Воронина. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам*

- раскопок 1947 г.) –МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л.*, 1950 б.– *В.Л. Воронина*. Резное дерево Зарафшанской долины.–МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л.*, 1951 а.– *В.Л. Воронина*. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В.Л.*, 1953.– *В.Л. Воронина*. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.– МИА, № 37, 1953.
- Воронина В.Л.*, 1954– *В.Л. Воронина*. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.– Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В.Л.*, 1957.– *В.Л. Воронина*. Городище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.–«Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В.Л.*, 1958.–*В.Л. Воронина*. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952–1953 гг.).– МИА, № 66, 1958.
- Воронина В.Л.*, 1959.– *В.Л. Воронина*. Архитектурный орнамент древнего Пенджикента.–«Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Воронина В.Л.*, 1959 а.– *В.Л. Воронина*. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Воронина В.Л.*, 1959 б.– *В.Л. Воронина*. Раннесредневековый город Средней Азии.–СА, М., 1959, № 1.
- Воронина В.Л.*, 1964.– *В.Л. Воронина*. Архитектура древнего Пенджикента.– МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д.Г.*, 1965.– *Д.Г. Вороновский*. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX–XVI вв.).– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, И. «Литература Ирана X–XII вв». М.–Л., 1935 («Восток», сб. II).
- Вязигин С.А.*, 1949.– *С.А. Вязигин*. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы.– Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Вязьмитина М.И.*, 1945.– *М.И. Вязьмитина*. Раскопки на городище Айртам.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Вяткин В.Л.*, 1902.– *В.Л. Вяткин*. Материалы к исторической географии Самаркандинского вилоята.– СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В.Л.*, 1912.– *В.Л. Вяткин*. Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг. – «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В.Л.*, 1927.– *В.Л. Вяткин*. Шейхи Джуйбари.–«В.В. Бартольду». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.*, 1927 а.– *В.(Л.) Вяткин*. Афрасиаб-городище былого Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.Л.*, 1928.– *В.Л. Вяткин*. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803 гг.).– Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гагаймстер Ю.*, 1882. - *Ю. Гагаймстер*. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.– «Русский вестник», 1862, № 110.
- Гаевский П.*, 1919–1923.– *П. Гаевский*. «Курган-Тюбинское» бекство.– ИРГО, т. V, 1919–1923 гг., вып. 2. М.–Л., 1924 г.
- Галеркина О.И.*, 1956.– *О.И. Галеркина*. Рукопись сочинений Навои 1521–1522 гг. из собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.– «Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М.Н.*, 1867.– *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические

- материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М.Н.*, 1868.– *М.Н. Галкин*. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, СПб., 1868.
- Галкин А.*, 1890.– *А. Галкин*. Краткий очерк Бухарского ханства.– «Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю.В.*, 1958.– *Ю.В. Ганковский*. Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (несколько вопросов организации управления индийскими вилайетами).– «Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю.В.*, 1958 а.– *Ю.В. Ганковский*. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А.К.*, 1898.– *А.К. Гейнс*. Управление Ташкентом при Ко-кандинском владычестве (как характеристика администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб., 1898.
- Герасимов М.М.*, 1959.– *М.М. Герасимов*. Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л.Г.*, 1965.– *Л.Г. Герценберг*. Хотаносакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В.В.*, 1949.– *В.В. Гинзбург*. Таджики предгорий.– Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В.В.*, 1950.– *В.В. Гинзбург*. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии. (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).– КСИЭ, 1950.
- Гинзбург В.В.*, 1959. – *В.В. Гинзбург*. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза ее народов.– КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В.В.*, 1962.– *В.В. Гинзбург*. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.– «Народы Средней Азии и Казахстана».– 1. М., 1962.
- Гинзбург В.В.*, 1964.– *В.В. Гинзбург*. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.– Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39. Ташкент, 1964.
- Гиршман А.*, 1946.– *А. Гиршман*. Раскопки Французской археологической делегации в Беграме (Афганистан).– КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А.*, 1867. – *А. Глуховской*. Записка о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного водворения нашего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Гордлевский В.*, 1941.– *В. Гордлевский*. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.–Л., 1941.
- Грантовский Э.А.*, 1960.– *Э.А. Грантовский*. Индоиранские касты у скифов. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э.А.*, 1963.– *Э.А. Грантовский*. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии.– КСИНА, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э.А.*, 1963. а.– *Э.А. Грантовский*. Племенное объединение Рақс-раксава у Панини.– «История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э.А.*, 1970.– *Э.А. Грантовский*. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М. 1970.
- Гребенкин А.Д.*, 1872 а.– *А.Д. Гребенкин*. Мелкие народности Зеравшанского округа.– «Русский Туркестан», вып. 2. М., 1872.

- Гребенкин А.Д., 1872 б.– А.Д. Гребенкин. Таджики.– «Русский Туркестан», вып. 1. М., 1872.
- Грек Т.Е. ва диг., 1967.– Т.Е. Грек, Е. Г. Пчелина, Б. Я. Ставиский. Карапете – буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А.Ю. 1950.– Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.–Л., 1950.
- Григорьев В.В., 1861.– В.В. Григорьев. Записки Мирзы Шемса Бухары. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре. Казань, 1861.
- Григорьев В.В., 1867 а.– В.В. Григорьев. Греко-бактрийское царство.– ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В.В., 1867 б.– В.В. Григорьев. Кабулистан и Кафирстан. СПб., 1867.
- Григорьев В.В., 1871.– В.В. Григорьев. О скифском народе саках. СПб., 1871.
- Григорьев В.В., 1874.– В.В. Григорьев. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.– «Сборник государственных знаний», т. I. СПб.. 1874.
- Григорьев В.В., 1881.– В.В. Григорьев. Поход Александра Великого в Западный Туркестан – ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь–октябрь, 1881.
- Григорьев Г.В., 1940 а.– Г.В. Григорьев. Городище Тали-Барзу. Краткий очерк.– ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г.В., 1940 б.– Г.В. Григорьев. Поселения древнего Согда – КСИИМК, вып. VI. М.–Л., 1940
- Григорьев Г.В., 1948.– Г.В. Григорьев. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков).–Изв АН Каз. ССР, № 46. серия археологическая, вып. I, 1948.
- Грулев М., 1909.– М. Грулев. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957.– П.А. Грязневич, А.Н. Болдырев. О двух редакциях «Таърихи Табария» Бальами.–СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобильский А. Х., 1912.– А.Х. Губаревич-Радобильский. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.– «Материалы для изучения хлопководства», вып. II. СПб., 1912.
- Гудкова А.В., 1964.– А.В. Гудкова. Ток кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967.– А.В. Гудкова, В.А. Лившиц. Новые хорезмские надписи из некрополя Токкалы и проблема «хорезмской эры».– Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С.И., 1913.– С.И. Гулишамбаров. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживающего Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производительные силы. Асхабад, 1913.
- Гумилев Л.Н., 1959.– Л.Н. Гумилев. Эфталиты и их соседы в IV в.– ВДИ, 1959, №1.
- Гумилев Л.Н., 1960 а.– Л.Н. Гумилев. Война 589 г. и Гератская битва.– ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).
- Гумилев Л. Н., 1960 б.– Л. Н. Гумилев. Хуны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.
- Гумилев Л.Н., 1967 а.– Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967.
- Гумилев Л.Н., 1967 б.– Л.Н. Гумилев. Эфталиты-горцы или степняки? – ВДИ, 1967, № 3.
- Гуревич А.М., 1935.– А.М. Гуревич. О классовой борьбе в Самарканде в 1365–1366 гг.– «Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.

- Гюзальян А., 1938.– А. Гюзальян. Бронзовый калемдан 1148 г.– «Памятники эпохи Руставели». Л., 1938.
- Давидович Е.А., 1949.– Е.А. Давидович. Стекло из Нисы.– Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Давидович Е.А., 1950.– Е.А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебрянных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.).– Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Давидович Е.А., 1951 а.– Е.А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов.– Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.
- Давидович Е.А., 1952.– Е.А. Давидович. Из истории Хисара в XVI в. (по нумизматическим данным).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Давидович Е.А., 1953.– Е.А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана.– ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.
- Давидович Е.А., 1953 а.– Е.А. Давидович. Среднеазиатские серебрянные монеты с наименованием хорасанских городов.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.
- Давидович Е.А., 1953 б.– Е.А. Давидович. Термезский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г.– ЭВ. VIII, 1953.
- Давидович Е.А., 1954.– Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах.– Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.
- Давидович Е.А., 1954 а.– Е.А. Давидович. Денежная реформа Шейбанихана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.).– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).
- Давидович Е.А., 1955. - Е.А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.
- Давидович Е.А., 1956.– Е.А. Давидович. О работах Гиссарского отряда в 1955 г.– АРТ, VII. Сталинабад, 1956.
- Давидович Е.А., 1957.– Е.А. Давидович. Коллекции восточных монет Ферганского областного музея.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Давидович Е.А., 1957 а.– Е.А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караканидов.– Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.
- Давидович Е.А., 1958.– Е.А. Давидович. Раскопки замка Калаи Боло. (Из работ Исфаринского отряда ТАЭ в 1951–1952 гг.).– МИА, № 66, 1958.
- Давидович Е.А., 1959.– Е.А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г.– АРТ, V, 1959.
- Давидович Е.А., 1960.– Е.А. Давидович. Два самарканских кувшина с датой и именем мастера в надписи.– КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Давидович Е.А., 1960 а.– Е.А. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI– XII вв.– НЭ, II, 1960.
- Давидович Е.А., 1961.– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в.– ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Давидович Е.А., 1964.– Е.А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебрянные монеты Джанидов). Душанбе, 1964.

- Давидович Е.А., 1965 а.– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека.–«Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е.А., 1965 б.– Е.А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в. –«Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е.А., 1966.– Е.А. Давидович. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах.– НЭ, VI, 1966.
- Давидович Е.А., 1968 а.– Е.А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингизхан, Шейбаниды).–ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е.А., 1968 б – Е.А. Давидович. О двух караханидских каганатах.– НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е.А., 1970 – Е.А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1970 а– Е.А. Давидович. Денежное хозяйство и частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным).– НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е.А., 1970 б.– Е.А. Давидович. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник.– «Письменные памятники Востока», 1968. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1972.– Е.А. Давидович. Денежная реформа Кучкунчихана.–НЭ, X. М., 1972.
- Давидович Е.А., 1976.– Е.А. Давидович. Первый клад тетрадрахм куранца «Герая».– ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955.– Е.А. Давидович, Б.А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е.А., Мухторов А., 1969.– Е.А. Давидович, А. Мухтаров. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Илёсов А., 1972.– Дж. Давлатов, А. Ильясов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А.Н., 1949.– А.Н. Дальский. Наскальные изображения Таджикистана.– Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамаев М.А., 1958.– М.А. Дандамаев. Социальная сущность переворота Гауматы.– ВДИ, 1958, № 4.
- Дандамаев М.А., 1963.– М.А. Дандамаев. Поход Дария против скифского племени тиграхуда.– КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамаев М.А., 1963 а.– М.А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В.В. ва диг., 1940.– В.В. Данилевский, В.Н. Кононов и В.А. Никитин. Исследование растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане – «Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII. М.–Л., 1940
- Данилевский Г.И., 1851.– Г.И. Данилевский. Описание Хивинского ханства.–ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебец Г.Ф., 1948.– Г.Ф. Дебец. Палеоантропология 'СССР. М.– Л., 1948 (Тр. ИЭ, новая серия, т. IV).
- Демидов А.П., 1926.– А.П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б.П., 1928.– Б.П. Денике. Резная штуковая стенная декорация в

- Термезе.– Труды секции искусств. РАНИОН, VII. М., 1928.
- Денике Б. (П.)*, 1938.–Б. (П.) *Денике*. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б.П.*, 1939.–Б.П. *Денике*. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.–Л., 1939.
- Деопик Д.В.*, *Мерперт Н.Я.*, 1957.–Д.В. *Деопик*, Н.Я. *Мерперт*. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.–СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н.*, 1895.–Н. *Дингельштедт*. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр – Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В.И.*, 19506. *И. Дмитриев*. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.–МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л.В.* ва диг., 1965.–Л.В. *Дмитриев, А.М. Мугинов, С.Н. Муратов*. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, 1. История. Под ред. А.Н. Кононова. М., 1965.
- Добромыслов А. И.*, 1911.–А. И. *Добромыслов*. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм.*, 1871.–Дм. *Долгорукой*. Пять недель в Кокане.–«Русский вестник», 1871.
- Долинская В.Г.*, 1955.–В.Г. *Долинская*. Художник-миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.–Изв. АН УзССР, 1955, № 9.
- Долинская В.Г.*, 1958.–В.Г. *Долинская*. Миниатюры рукописи «Татьрихи-Абул-Хайрхани» из собрания Института востоковедения АН УзССР.-ИООН АН Таджикской ССР, 1958, № 2 (17).
- Драйзен И.Г.*, 1890–1893.–И.Г. *Драйзен*. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I–III, 1890–1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н.М.*, 1927.–Н.М. *Дружинин*. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И.М.*, 1949.–И.М. *Дьяконов*. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М.*, 1956.–И.М. *Дьяконов*. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.–Л., 1956.
- Дьяконов И.М.*, 1959.–И.М. *Дьяконов*. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И.М.*, 1963.–И.М. *Дьяконов*. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей.–ВДИ, 1963, №1.
- Дьяконов И.М.*, 1966.–И.М. *Дьяконов*. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии.–ВДИ, 1966, МI.
- Дьяконов И.М.*, 1967.–И.М. *Дьяконов*. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Дьяконов И.М.*, 1970.–И.М. *Дьяконов*. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа.–ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И.М.*, *Дьяконов М.М.*, *Лившиц В.А.*, 1951.–И.М. *Дьяконов*, М.М. *Дьяконов*, В.А. *Лившиц*. Документы из древней Нисы (десифровка и анализ).–Мат. ЮТАКЭ, вык. 2, 1951.
- Дьяконов И.М.* ва *Лившиц В.А.*, 1960 а.–И.М. *Дьяконов*, В.А. *Лившиц*. Документы из Нисы 1 в. до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И.М.* ва *Лившиц В.А.*, 1960 б.–И.М. *Дьяконов*, В.А. *Лившиц*. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э.–ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И.М.*, *Лившиц В.А.*, 1966.–И.М. *Дьяконов*, В.А. *Лившиц*. Новые находки документов в старой Нисе.–«Переднеазиатский сборник», II. М., 1966.

- Дьяконов М.М., 1950.– М.М. Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда.–МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М.М., 1951.– М.М. Дьяконов. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии.– КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М.М., 1953.–М.М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении река Кафирнигана (Кобадиан) (1950–1951 гг.).– МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М.М., 1954 а.– М.М. Дьяконов. Ростиси Пянджикента и живопись Средней Азии.– «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М.М., 1954 б.– М.М. Дьяконов. Сложение классового общества в северной Бактрии.– СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М.М., 1956.– М.М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М.М., 1961.– М.М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н.В., 1964.– Н.В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI–XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н.В., Смирнова О.И., 1967.– Н.В. Дьяконова, О.И. Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде.– СА, 1967, № 1.
- Еришов Н.Н., 1960.– Н.Н. Еришов. Сельское хозяйство таджиков Ленинабадского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией.– «Труды АН Тадж. ССР», т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В.Д., 1940. – В.Д. Жуков. Стеклянные «медальоны» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 4–5.
- Жуков В.Д., 1945.– В.Д. Жуков. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В.А., 1894. – В.А. Жуковский. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894, (МАР, № 16).
- Жуковский С.В., 1915.–С.В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н.Н., 1952.– Н.Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. 1. Сталинабад, 1952.
- Забелина Н.Н. ва Ремпель Л., 1948.– Н.Н. Забелина, Л. Ремпель. Согдийский всадник. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю.А., 1960.– Ю.А. Заднепровский. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до н. э.–середина I тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю.А., 1962.– Ю.А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.–Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю.А., 1967.– Ю.А. Заднепровский. Тюркские памятники в Фергане.–СА, 1967, № 1.
- Залеман К.Г., 1888.– К.Г. Залеман. Новые материалы по янобскому языку.– ЗВОРАО, т, III, вып. 1–2, 1888.
- Зарубин И.И., 1926.– И.И. Зарубин. Сказание о первом кузнеце в Шугнане.– «Известия АН СССР», 1926, VI серия, т. XX №12.
- Засыпкин Б.Н., 1928.– Б.Н. Засыпкин. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.– «Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.– М., 1928.
- Засыпкин Б.Н., 1948.– Б.Н. Засыпкин. Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засыпкин Б.Н., 1961. - Б.Н. Засыпкин. Своды в архитектуре Узбекистана. Ташкент, 1961.

- стана.– «Архитектурное наследство», 13. М., 1961.
- Заходер Б.Н.*, 1940. - *Б.Н. Заходер.* Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.– УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б.Н.*, 1943.–*Б.Н. Заходер.* Денданекан.– ИЖ, 1943, № 3–4.
- Заходер Б.Н.*, 1945.–*Б.Н. Заходер.* Хорасан и образование государства сельджуков.– ВИ, 1945, № 5–6.
- Зеймаль Е.В.*, 1960.– *Е.В. Зеймаль.* Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР.– ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.
- Зеймаль Е.В.*, 1963.–*Е.В. Зеймаль.* Шива на монетах Великих кушан.– «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.» Л., 1963.
- Зеймаль Е.В.*, 1964. - *Е.В. Зеймаль.* Проблемы кушанской хронологии и монеты.– «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)». Л., 1964.
- Зеймаль Е.В.*, 1965.– *Е.В. Зеймаль.* Кушанское царство по нумизматическим данным.– АКД. Л., 1965.
- Зеймаль Е.В.*, 1967.– *Е.В. Зеймаль.* Монеты Великих кушан в Государственном Эрмитаже.– «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа т. IX).
- Зеймаль Е.В.*, 1968 а. – *Е.В. Зеймаль.* Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.
- Зеймаль Е.В.*, 1968 б. – *Е.В. Зеймаль.* Начальная дата Канишки – 278 г. н. э.– «Тезисы докладов и сообщений советских ученых». Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. М., 1968.
- Зеймаль Т.И.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль.* Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.–ДРТ, вып. 8 1962.
- Зеймаль Т.И.*, 1971.– *Т.И. Зеймаль.* Древние и средневековые каналы Вахшской долины.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Зеймаль Т.И.*, *Зеймаль Е.В.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль, Е.В. Зеймаль.* Еще раз о месте находки Амударынского клада.– ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Зельин К.К.*, 1953.– *К.К. Зельин.* Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма).–ВДИ, 1954, № 4.
- Зельин К.К.*, *Трофимова М.К.*, 1969.– *К.К. Зельин, М.К. Трофимова.* Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. М., 1969.
- Зиёев Х.З.*, 1962.– *Х.З. Зиёев.* Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI–XIX асрлар). Ташкент, 1962.
- Зиёев Х.З.*, 1965.– *Х.З. Зиёев.* Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI–XIX). Ташкент, 1965.
- Зиманов С.З.*, 1960.– *С.З. Зиманов.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.
- Зиновьев Н.*, 1868.– *Н. Зиновьев.* Осада Ура-Тюбе и Джизага.– «Русскийвестник», 1868, № 3–6.
- Зограф А.Н.*, 1937.– *А.Н. Зограф.* Монеты «Герая». Ташкент, 1937.
- Зохидов П.Ш.*, 1965. - *П.Ш. Зохидов.* Самаркандская школа зодчих XIX – начала XX века. Ташкент, 1965.
- Зуев Ю.А.*, 1960.– *Ю.А. Зуев.* Тамги лошадей из вассальных княжеств.– Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.
- Иброҳимов С.К.*, 1960.– *С.К. Иброҳимов.* Еще раз о термине «кавах».– «Новые материалы по древ-

- ней и средневековой истории Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.
- Ибрахимов С.К.*, 1960 б.–*С.К. Ибрахимов*. «Михманнамеи Бухара» Рузбехана как источник по истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.
- Иванов В.В.*, 1967.– *В.В. Иванов*. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема. НАА, 1967, М 3.
- Иванов В.В.* ва *Топоров В.Н.*, 1960.– *В.В. Иванов, В.Н. Топоров*. Санскрит, М., 1960.
- Иванов Д.*, 1873.–*Д. Иванов*. Туркестанские походы– «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.
- Иванов И.К.*, 1965.– *И.К. Иванов*. Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965.
- Иванов П.П.*, 1932.– *П.П. Иванов*. К истории развития горного промысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л.– М., 1932.
- Иванов П.П.*, 1937.– *П.П. Иванов*. Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821–1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.
- Иванов П.П.*, 1937 б.– *П.П. Иванов*. Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов).– «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П.П.*, 1937 а.– *П.П. Иванов*. «Удельные земли» Сейид-Мухамедхана хивинского (1856–1865).– «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VI. М.–Л., 1937.
- Иванов П.П.*, 1939.– *П.П. Иванов*. Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.).– «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П.П.*, 1940.– *П.П. Иванов*. Архив хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П.П.*, 1954.– *П.П. Иванов*. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI–XVIII вв. М.–Л., 1954.
- Иванов П.П.*, 1958.– *П.П. Иванов*. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). М., 1958.
- Иванов С.В.*, 1952.– *С.В. Иванов*. О находках в замке на горе Муг (Керамика, плетенные и кожаные изделия, ткани).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Игнатьев Н.*, 1897.– *Н. Игнатьев*. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 г.– *А.А. Иерусалимская*. К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из северокавказского могильника Мощеная балька).– НАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А.А.*, 1967 б.– *А.А. Иерусалимская*. О северокавказском «шелковом пути» в ранее средневековье.– СА., 1967, № 2.
- Ильин Г.Ф.*, 1958.– *Г.Ф. Ильин*. Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К.А.*, 1907 а.– *К.А. Иностранцев*. К изучению оссуариев.– ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1907 б.– *К.А. Иностранцев*. Туркестанские оссуарии и астоданы.– ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К.А.*, 1909.– *К.А. Иностранцев*. О древнеиранских погребальных обычаях и постройках.– ЖМНП, № 3–4, 1909.
- Иностранцев К.А.*, 1911. - *К.А. Иностранцев*. О домусульманской культуре Хивинского оазиса.– ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.

- Искандаров Б.И.*, 1958.– *Б.И. Искандаров*. Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б.И.*, 1960.– *Б.И. Искандаров*. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б.И.*, 1962, 1963.– *Б.И. Искандаров*. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б.И.*, 1970.– *Б.И. Искандаров*. Бухара в 1919–1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исламов О.И.*, 1955.– *О.И. Исломов*. Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.–«Очерки по историю геологических знаний». Сб. статей, вып. 4. М., 1955,
- «История Бухары», 1976.– «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.– «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1963.–«История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947–1950.– «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II: От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I, 1969.– «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. I, кн. 2, 1957.–«История Туркменской ССР. С начало XIX века до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.– «История Узбекской ССР», 1967, т. I.– С древнейших времен до середины XIX века, Ташкент, 1967.
- Исҳоқов А.*, 1971.– *А. Исаков*. Дворец правителей древнего Пенджикента – «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Итина М.А.*, 1958.– *М.А. Итина*. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.– Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949–1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М.А.*, 1959.– *М.А. Итина*. Первобытная керамика Хорезма.– «Керамика Хорезма». М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М.А.*, 1962.– *М.А. Итина*. Степные племена среднеазиатского междуречья во второй половине II – начале 1 тысячелетия до нашей эры.– СЭ, 1962, № 3.
- Итина М.А.*, 1968.– *М.А. Итина*. Древнехорезмские земледельцы.– «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- ИТН, I, 11 (1), II (2)., 1963, 1964.– «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V. в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI–XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.–1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С.К.*, 1956 а.– *С.К. Кабанов*. Археологические данные по истории Нахшеба в III–V вв.– ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С.К.*, 1956 б.– *С.К. Кабанов*. Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Вараша.–Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. VIII. 1956.

- Кабанов С.К.*, 1961.–*С. К. Кабанов.* Кешские монеты V–VI вв.– ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С.К.*, 1963.– *С.К. Кабанов.* Археологические данные к этнической истории южного Согда в III–VI вв.–СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р.*, 1968.– *В. Р. Кабо.* Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). «Проблемы истории до-капиталистических обществ». Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Камолов С.*, 1968.–*С. Камолов.* Карапалки в XVIII–XIX веках. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В.А.*, 1964.– *В.А. Капранов.* «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т.*, 1957.–*Т. Каримов.* Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане. Сталинабад, 1957.
- Каримов Т.*, 1965.– *Т. Каримов.* Таджикистан в период революции 1905–1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т.*, 1968.– *Т. Каримов.* Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармышева Б.Х.*, 1954.– *Б.Х. Кармышева.* Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармышева Б.Х.*, 1957.– *Б.Х. Кармышева.* Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.– КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармышева Б.Х.*, 1960.– *Б.Х. Кармышева.* Этнографическая группа «турк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).– СЭ, 1960, № 1.
- Кармышева Б.Х.*, 1960 а.– *Б.Х. Кармышева.* Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Даргинской области Узбекской ССР.– КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармышева Б.Х.*, 1964.– *Б.Х. Кармышева.* К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Кастальский Б. Е.*, 1909.– *Б. Е. Кастальский.* Биянайманские оссуарии.–ПТКЛА, год 13, 1909 (приложение).
- Кастельская З.Д.*, 1934.– *З.Д. Кастельская.* К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).–НЗВ, 1934, М 2.
- Кастельская З.Д.*, 1937.–*З. Д. Кастельская.* Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастельская З.Д.*, 1972.– *З.Д. Кастельская.* Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I–III.– «Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР». Сталинабад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В.*, 1971.– *Ю. В. Качановский.* Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки, докулумбовой Америки. М. 1971..
- Кибиров А. К.*, 1959.–*А. К. Кибиров.* Археологические работы в центральном Тянь-Шане 1953– 1965 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н.А.*, 1939.– *А.Н. Кисляков.* Жилище горных таджиков бассейна р. Хингуо.– СЭ. Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н.А.*, 1940.– *Н.А. Кисляков.* Ишан-феодал Восточной Бухары.–

- «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н.А.*, 1947.– *Н.А. Кисляков*. К вопросу об этногенезе таджиков.– Сб. «Советская этнография», вып. VI–VIII, 1947.
- Кисляков Н.А.*, 1954.– *Н.А. Кисляков*. Очерки по истории Карагина, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н.А.*, 1967.– *Н.А. Кисляков*. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.– «Советская этнография», М, 1967, № 5.
- Кияткина Т.П.*, 1965.– *Т.П. Кияткина*. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.– АКД. Душанбе, 1965.
- Кияткина Т.П.*, 1976.– *Т.П. Кияткина*. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С.И.*, 1940 а.–*С.И. Климчицкий*. Название Согдианы в топонимике Таджикистана.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.–Л., 1940.
- Климчицкий С.И.*, 1940 б.– *С.И. Климчицкий*. Ягнобы и их язык.– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.–Л., 1940.
- Кляшторный С.Г.*, 1954.–*С.Г. Кляшторный*. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам).– ЭВ. IX, 1954.
- Кляшторный С.Г.*, 1959.– *С.Г. Кляшторный*. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы.– АРТ, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. С 111).
- Кляшторный С.Г.*, 1960.– *С.Г. Кляшторный*. Титул согдийского владельца в древнетюркском тексте.–ПВ, 1960, № 6.
- Кляшторный С.Г.*, 1960 а.– *С.Г. Кляшторный*. К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингисхана.– ПВ, 1960, № 1.
- Кляшторный С.Г.*, 1964.– *С.Г. Кляшторный*. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный С.Г.*, 1965.– *С.Г. Кляшторный*. Проблемы ранней истории племени турк (ашина).– «Новое в советской археологии». М., 1965.
- Кляшторный С.Г.*, *Лившиц В.А.*, 1971.– *С.Г. Кляшторный*, *В.А. Лившиц*. Согдийская надпись из Бугута.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Ковалев С.И.*, 1949.–*С.И. Ковалев*. Монархия Александра Македонского.–ВДИ, 1949, № 4.
- Кожемяко П.Н.*, 1959.–*П.Н. Кожемяко*. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. «Койкрылғанқал», 1967.– «Койкрылғанқала» – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.–IV в. н.э. М., 1967. (Тр. ХАЭЭ, V).
- Колесников А.И.*, 1970.– *А.И. Колесников*. Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85)).
- Кононов А.Н.*, 1949.–*А.Н. Кононов*. Опыт анализа термина «турк»– СЭ, 1949, №1.
- Коробкова Г.Ф.*, 1969.– *Г.Ф. Коробкова*. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).
- Коробкова Г.Ф.*, *Ранов В.А.*, 1968.– *Г.Ф. Коробкова*, *В.А. Ранов*. Неолит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткаул).– «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.
- Коссович К.*, 1861.– *К. Коссович*. Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.

- Костенко Л.Ф., 1871.– Л.Ф. Костенко.* Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.
- Костенко Л.Ф., 1871 а.– Л.Ф. Костенко.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.
- Костров П.И., 1954.– П.И. Костров.* Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.– «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Костров П.И., 1959.– П.И. Костров.* Исследование, опыт реконструкции и консервация живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Кошеленко Г.А., 1966 – Г.А. Кошеленко.* Культура Парфии. М., 1966.
- Кошеленко Г.А., 1968.– Г.А. Кошеленко.* Некоторые вопросы истории ранней Парфии.– ВДИ, 1968, № 1.
- Кошеленко Г.А., 1971.– Г.А. Кошеленко.* Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии.– Сб. «Истории Иранского государства и культуры». М., 1971.
- «Краткое описание...», 1823.– «Краткое описание Бухары и Хивы».– «Сибирский вестник». СПб., ч. I, 1823.
- Крачковская В.А., 1949.– В.А., Крачковская.* Эволюция куфического письма в Средней Азии.– ЭВ, III, 1949.
- Крачковская В.А., 1958.– В.А. Крачковская.* О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мервские ткани IX–X вв.).– «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.
- Крачковский И.Ю., 1945.– И.Ю. Крачковский.* Над арабскими рукописями. М.– Л., 1945.
- Крачковский И.Ю., 1957.– И.Ю. Крачковский.* Арабская литература.– Избр. соч., т. V. М.–Л., 1957.
- Крачковский И.Ю., 1958.– И.Ю. Крачковский.* Очерки по истории русской арабистики.– Избр. соч., V. М.–Л., 1958.
- Крачковский ћ.А. ва И.Ю., 1931.– В.А. и И.Ю. Крачковские.* Древнейший арабский документ из Средней Азии.– «Согдийский сборник». М., 1934.
- Крестовский В.В., 1884.– В.В. Крестовский.* В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).– «Русский вестник», 1884, № 1 2, 3, 5, 8.
- Кривцова-Гракова О.А., 1955.– О.А. Кривцова-Гракова.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).
- Кругликова И.Т., 1974.– И.Т. Кругликова.* Дильберджин. М., 1974.
- Кругликова И.Т., 1976.– И.Т. Кругликова.* Настенные росписи Дильберджина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». Сб. статей. М, 1976.
- Кругликова И.Т., Сарианиди В.И., 1976.– И.Т. Кругликова. В.И. Сарианиди.* Пять лет работы Советско-Афганской археологической экспедиции.– В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М.. 1976.
- Крюгер Е.В., 1935.– Е.В. Крюгер.* Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте.– ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина Е.Е., 1958.– Е.Е. Кузьмина.* Могильник Заман-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III–II тысячелетиях до н. э).– СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина Е.Е., 1964.– Е.Е. Кузьмина.* О южных пределах распростране-

- ния степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.– «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина Е.Е.*, 1975.– *Е. Е. Кузьмина*. Рец.: С. А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгара-ка. М., 1973.–СА, 1975, № 2.
- Кузьмина Е.Е.*, *Певзнер С.Б.*, 1956. – Е.Е. Кузьмина, С.Б. Певзнер. Оборонительные сооружения городища Кей- Кобадшах.– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун А.Л.*, 1874.– *А.Л. Кун*. Поездка по Хивинскому ханству в 1873.– ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун А.Л.*, 1873 а.– *А.Л. Кун*. Бухарские порядки. Заметки о порядки взимания поземельных податей.– «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун А.Л.*, 1876.-*А. Кун*. Очерк Коканского ханства.– «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун А.Л.*, 1880.– *А.Л. Кун*. Очерки Шахрисябского бекства.– ИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куфтин Б.А.*, 1954.– *Б.А. Куфтин*. Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Анау.–Изв. АН Туркм. ССР. 1954, № 7.
- Куфтин Б.А.*, 1956.–*Б.А. Куфтин*. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению перво-бытинообщинных оседлоземледельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушакевич А.А.*, 1872.– *А. Кушакевич*. Сведения о Ходжентском уезде.–ЗИРГО, т. IV. СПб., 1871.
- Кушакевич А.А.*, 1872 а.– *А. Кушакевич*. Аксакальство и кишлаки полуоседлых узбеков и число юрт в них.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. I. 1872.
- Лазар Ж.*, 1961.– *Ж. Лазар*. Общий язык иранских земель и его диалекти по текстам X–XI вв. н. э.– НАА, 1961, № 4.
- Лев Д.Н.*, 1949.– *Д.Н. Лев*. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Предварительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УЗГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д.Н.*, 1960.– *Д.Н. Лев*. Археологические исследования Самаркандинского государственного университета (1955–1956).–Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д.Н.*, 1964.– *Д.Н. Лев*. Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958– 1960 гг.).– Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д.Н.*, 1965.– *Д.Н. Лев*. Самаркандская палеолитическая стоянка.–ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д.Н.*, 1967.– *Д.Н. Лев*. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АДД. М., 1967.
- Левина Л.М.*, 1968.– *Л.М. Левина*. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетыасарской культуре.– «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М, 1968.
- Лерх П.И.*, 1870.– *П.И. Лерх*. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб, 1870.
- Лерх П.И.*, 1875–1909.- *П.И. Лерх*. Монеты бухархудатов.– ТВОРАО, ч. XVIII, СПб, 1875-1909.
- Лившиц В.А.*, 1957.– *В.А. Лившиц*. Согдийские слова в таджикском языке.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Лившиц В.А.*, 1962 а.– *В.А. Лившиц*. Иранские языки народов Средней Азии.– «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I. М., 1962.
- Лившиц В.А.*, 1962 б.– *В.А. Лившиц*. Юридические документы и пись-

- ма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М, 1962. («Согдийские документы с горы Муг», вып. II).
- Лившиц В.А.*, 1965 а.– *В.А. Лившиц*. Надписи на фресках из Афрасиаба.– «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М, 1965.
- Лившиц В.А.*, 65 б.– *В.А. Лившиц*. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В.А.*, 1966.– *В.А.Лившиц*. Первая согдийская азбука.– «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года». Л, 1966.
- Лившиц В.А.*, 1967.– *В.А. Лившиц*. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М, 1967.
- Лившиц В.А.*, 1968.– *В.А.Лившиц*. Письменность древней Ферганы(?).–НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В.А.*, 1969.– *В.А.Лившиц*. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.– «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963–1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы». М, 1969.
- Лившиц В.А.*, 1976.– *В.А.Лившиц*. Надписи из Дильбержина.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М, 1976.
- Лившиц В.А.*, Луконин В.Г., 1964.– *В.А.Лившиц*, *В.Г.Луконин*. Средне-персидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.– ВДИ, 1964, № 3.
- Лилиенталь*, 1894.– *Лилиенталь*. Гиссарское и Кабадианскоек бекства. 1889.– «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб, 1894.
- Лисицына Г.Н.*, 1965.– Г.Н.Лисицына. Орошающее земледелие эпохи энеолита в юге Туркмении, М, 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б.А.*, 1949.– *Б.А.Литвинский*. К истории добычи полезных ископаемых в Челекене (до русского завоевания).– МЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Литвинский Б.А.*, 1950.– *Б.А.Литвинский*. К истории добычи олова в Узбекистане.– Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1050.
- Литвинский Б.А.*, 1952 а.– Б.А. Литвинский. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б.А.*, 1952 б.– Б.А. Литвинский. Намазга-тепе по данным раскопок 1949–1950 гг. (Предварительное сообщение).– СЭ, 1952, № 4.
- Литвинский Б.А.*, 1953.- Б.А. Литвинский. Мечеть-намозго в кишлаке Навгилем (Исфаринский район).– ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1953 а.– Б.А. Литвинский. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран.– Тр. ИИАЗ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1953 б.– Б.А. Литвинский. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. IV, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1953 в.– Б.А. Литвинский. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б.А.*, 1954 а.– Б.А. Литвинский. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.

- Литвинский Б.А., 1954 б.– Б.А. Литвинский. Древнейшие страницы, истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 в.– Б.А. Литвинский. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX–XII вв.).– Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б.А., 1956 а.– Б.А. Литвинский. Новые находки в стариных рудниках Кара-Мазара.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.
- Литвинский Б.А., 1956 б.– Б.А. Литвинский. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б.А., 1958. – Б.А. Литвинский. Предметы из погребения на Сталинабадских холмах.– «Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинабад, 1958.
- Литвинский Б.А., 1959. – Б.А. Литвинский. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.–АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б.А., 1960.– Б.А. Литвинский. Даханинский могильник зпохи бронзы в Западной Фергане.– КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б.А., 1960 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б.А., 1960 б.– Б.А. Литвинский. «Саки, которые за Согдом».–Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б.А., 1961.– Б.А. Литвинский. О топорах эпохи бронзы иа Таджикистана.–Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.
- Литвинский Б.А., 1961 а.– Б.А. Литвинский. Исследование могильников Исфаринского района в 1958 г.–АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б.А., 1964.– Б.А. Литвинский. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов).– «Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б.А., 1965.- Б.А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел.– СА, 1965, 7«2.
- Литвинский Б.А., 1966.– Б.А. Литвинский. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).– СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые проблемы древней истории Средней Азии. – ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 б.– Б.А. Литвинский. Джунский могильник и некоторые аспекты кэнгюйской проблемы.–СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б.А., 1967 В.– Б.А. Литвинский. Махадва и Дуттхагамани. (О начале буддизма в Парфии).– ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б.А., 1968 – Б.А. Литвинский. Сарматско-кангюйский фарн. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б.А., 1969.– Б.А. Litvin-sky. Saka Naftmavaqga в свете советских археологических исследований. - «Йўтагў зғқ Altyn Gўschichty fnd dўkўn nachlўйўн. Fўst scékiff fрқ F.Altўim», Йд. v. Йўқлип, 1969.
- Литвинский Б.А., 1972.– Б.А. Литвинский. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.

- Литвинский Б.А., 1976.- Б.А. Литвинский. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шаартузского района).- АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б.А., 1976 а.- Б.А. Литвинский. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы.- «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.- Б.А.Литвинский, Е.В.Антонова, Н.М.Виноградова. Раскопки могильника Тандыр-йуль.- «Археологические открытия 1975 г.». М., 1976.
- Литвинский Б.А. ва Давидович Е.А., 1954.- Б.А.Литвинский, Е.А.Давидович. Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда на территории Кулябской области в 1953 г.-ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964.- Б.А.Литвинский, Т.И.Зеймаль. Раскопки и разведки в южном Таджикистане.- АРТ, IX, 1964.
- Литеинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.-Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Буддийский сюжет в среднеазиатской живописи.- СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.-Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Аджина-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1953.- Б.А. Литвинский, О.И. Исломов. О некоторых орудиях и приемах средневековых рудокопов Средней Азии.-ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б.А. ва Мухиддинов Х., 1969.- Б.А Литвинский, Х. Мухиддинов. Античное городище Саксанохур.-СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б.А. ва диг., 1962. – Б.А.Литвинский, А.П. Окладников, В.А.Ранов. Древности Кайраккумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966.- Б.А. Литвинский, И.В. Пьянков. Военное дело у народов Средней Азии VI-IV вв. до н. э.». - ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971. – Б.А. Литвинский, Н.О. Турсунов. Ленинабадский кратер и луврская ваза Сосибия. Неоаттическое искусство и Средняя Азия.- ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909.- Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911.- Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1-2. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н., 1913.- Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Луконин В. Г., 1961.- В. Г. Луконин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Луконин В.Г., 1967.- В.Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты.- ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Луконин В.Г., 1969 .- В.Г. Луконин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.- ВДИ, 1969, № 2.
- Луконин В.Г., 1969 б – В.Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А.Г., 1961.- А.Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М.- Л., 1961. («Палестинский сборник», вып, 8 (17).
- Лундин А.Г., 1971.- А.Г. Лундин. Государство мухаррабов Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.

- Лунин Б.В., 1958.–Б.В. Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.– «Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)». Ташкент, 1958.
- Лунин Б.В., 1972.– Б.В. Лунин. У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972.
- Лунина С.Б., 1962.– С.Б. Лунина Гончарное производство в Мерве X –начале ЧІІІ в.–Тр. ІОТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871.– М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине.– «Военный сборник», 1871, № 5–8.
- Лэн-Пуль С., 1899.– С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольда. СПб., 1899.
- Лященко П.И.,– П.И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. I–II. М., 1947.
- Мавлонй И.М., 1946.– И.М. Мавлони. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905–1907 гг. Ташкент, 1946.
- Маев Н., 1876.– Н. Маев. Азиатский Ташкент.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Маев Н.А., 1879.– Н.А. Маев. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств.– «Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макшеев А.И., 1871.– А.И. Макшеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб. 1871.
- Макшеев А.И., 1890.– А.И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н.Г., 1924 – Н.Г. Маллицкий. Я gnobцы.– «Известия Туркестанского отдела Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С.Е., 1951.– С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951.
- Малов С.Е., 1951 а.– С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрок. Тексты и переводы. М.–Л., 1951.
- Малов С.Е., 1959 –С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959.
- Малов С.Е., 1961.–С.Е. Малов. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А.М., 1954.– А.М. Мандельштам. К вопросу о значении термина «чакир».– ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А.М., 1954 а.– А.М. Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье.–СА, XX, 1954.
- Мандельштам А.М., 1956.– А.М. Мандельштам. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А.М., 1957.– А.М. Мандельштам. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей.– Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А.М., 1958.– А.М. Мандельштам. К вопросу о кидаритах.–КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А.М., 1966 а.– А.М. Мандельштам. К вопросу об особенностях расположения памятников кочевого населения в Северной Бактрии.– «Сообщения государственного республиканского объединенного музея историков кра-

- еведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А.М., 1966 б.– А.М. Мандельштам. Кочевники на путях в Индию. М.–Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А.М., 1966 в.– А.М. Мандельштам. К предкушанскому чекану Бактрии.–ЭВ, XVII. М.–Л., 1966.
- Мандельштам А.М., 1968.– А.М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А.М., 1975.–Л.М. Мандельштам. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958.– А.М. Мандельштам, С.Б. Певзнер. Работы Кафирниганского отряда в 1952–1953 гг.– МИА, № 66, 1958.
- Марков А.К., 1896.– А.К.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб, 1896.
- Марков Г.Е., 1966–Г.Е. Марков. Грот Дам-Дам Чашме 2 в Восточном Прикаспии.– СА, № 2, 1966.
- Марков Е., 1901.– Е. Марков. Россия в Средней Азии, тт. 1–2. СПб., 1901.
- Марр Ю. Н., 1939.– Ю. Н. Марр. Статьи и сообщения, т. II. М.–Л., 1939.
- Мартенс Ф., 1880.– Ф. Мартенс. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А. А., 1959.– А. А. Марущенко. Елькен-депе.– Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б.И., 1961.-Б.И. Маршак. Влияние торевтики на согдийскую керамику.– «Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б.И., 1964.– Б.И. Маршак. Отчет о работах на объекте XII за 1955-1960 гг.–МИА, 124, 1964.
- Маршак Б.И., 1976.– Б.И. Маршак. Серебряные сосуды X–XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии.– «Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В.И., 1892.– В.И. Масальский. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В.И., 1913.– В.И. Масальский. Туркестанский край. СПб, 1913. («Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. XIX).
- Маслова О.В., 1955–1971 - О.В. Маслова. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I–IV. Ташкент, 1955–1971.
- Массон В.М., 1954.– В.М. Массон. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.– «Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В.М., 1955.– В.М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.– ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В.М., 1956.–В.М. Массон. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).– Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 а.– В. М. Массон. Памятники культуры архаического Дахистана в югоизападной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 б.– В.М. Массон. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 в.– В.М. Массон. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Гелиокла.– ЭВ, II, 1956.

- Массон В.М., 1957.– В.М. Массон. Восточно-парфянский правитель Санабар.– Тр. ГИМ, «Нумизматический сборник», ч. 2. М, 1957.
- Массон В.М., 1957 а.– В.М. Массон. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.– ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В.М., 1957 б.– В.М. Массон. К вопросу о чекане юэчжийской Бактрии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В.М., 1958.– В.М. Массон. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.– СА, 1958, № 2.
- Массон В.М., 1959;–В.М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.–Л, 1959 (МИА, № 73).
- Массон В.М., 1960.– В.М. Массон. Джайтунская культура.– Тр.ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В.М., 1961.– В.М. Массон. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.–ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В.М., 1964.– В.М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.– Л, 1964.
- Массон В.М., 1966 а.– В.М. Массон. Археологические памятники Средней Азии и грекоримские влияния и связи.–«Acadēmia nazionalē dī Gincū» anno СССБХIII, N 76, Рота, 1966.
- Массон В.М., 1966 б.– В.М. Массон. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).– ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В.М., 1966 в.– В.М. Массон. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В.М., 1967 в.– В.М. Массон. Еще раз о геродотовой реке Акес.– «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран». М, 1967.
- Массон В.М., 1967 б.– В.М. Массон. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.–СА, 1967, № 3.
- Массон В.М., 1968.– В.М. Массон. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.– СА, № 2.
- Массон В.М., 1971.– В.М. Массон. Поселение Джайтун.– МИА, № 180, Л. 1971.
- Массон В.М., 1974.– В.М. Массон. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтын-депе.– СА, 1974, № 4.
- Массон В.М., 1974 а.– В.М. Массон. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л. 1974.
- Массон В.М., 1976.– В.М., Массон. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон ВМ., Ромодин В.А., 1964, 1965.– В. М. Массон, В. А. Ромодин. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В.М., Сарианиди В.И., 1973.– В.М. Массон, В.И. Сарианиди. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М.Е., 1929.– М.Е. Массон. Монетный клад XIV в. из Терmez.–Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М.Е., 1929г.– М.Е. Массон. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М.Е., 1929 б.– М.Е. Массон. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1929 в.– М. Е. Массон. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым, изд. II. Самарканд, 1929.

- Массон М. Е., 1933.– М. Е. Массон. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э. Ташкент, 1933.
- Массон М. Е., 1934.– М. Е. Массон. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых. Л., 1934. («Таджикско-Памирская экспедиция 1933. Материалы экспедиции», вып. XX).
- Массон М. Е., 1935.– М. Е. Массон. К истории промышленности Карамазара– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IV. М.-Л., 1935.
- Массон М. Е., 1935 а.– М. Е. Массон. Скульптура Айттама.– «Искусство». № 2, 1935.
- Массон М. Е., 1936.– М. Е. Массон. К истории добычи меди в Средней Азии. В связи с прошлым Алмалыка. М.-Л., 1936 (Тр. Тадж.-Памирской экспедиции АН СССР, вып. XXXVII).
- Массон М. Е., 1938.– М. Е. Массон. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936–1937 гг.– «Социалистическая наука и техника», 1938, №7.
- Массон М. Е. 1941.– М. Е. Массон. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1941.
- Массон М. Е., 1945.–М. Е. Массон. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937-1939 гг.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Массон М. Е., 1947.– М. Е. Массон. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М. Е., 1948.– М. Е. Массон. Самарканд временем Улугбека.– «Звезда Востока», 1948, № 5
- Массон М. Е., 1949.– М. Е. Массон. Городища Нисы в селении Багир и их изучение.–Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Массон М. Е., 1950 а.– М. Е. Массон. К периодизации древней истории Самарканда.– ВДИ. 1950, № 4.
- Массон М. Е., 1950 б.– М. Е. Массон. Происхождение безименного «царя царей великого спасителя».– Тр. САГУ, новая серия, вып. XI. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М. Е., 1950 в.– М. Е. Массон. Самаркандский регистан.– «Археология Средней Азии», 1. Ташкент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия, вып. 11).
- Массон М. Е., 1951.– М. Е. Массон. Новые данные по древней истории Мерва (из работ ЮТАКЭ).–ВДИ, 1951, № 4.
- Массон М. Е., 1953 а.– М. Е. Массон. Ахангеран (археологотопографический очерк). Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1953 б.– М. Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1954.– М. Е. Массон. Прошлое Ташкента. (Археологото-пографический очерк).– Изв. АН УзССР, 1954, № 2.
- Массон М. Е., 1955 а.– М. Е. Массон. К вопросу о «черных дирхемах мусейбии».– Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. 7, 1955. (Материалы по археологии Узбекистана).
- Массон М. Е., 1955 б.– М. Е. Массон. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.– Тр.ЮТАКЭ, т. 5, 1955.
- Массон М. Е., 1957.– М. Е. Массон. Исторический этюд по нумизматики Джагатаидов. (По поводу Таласского клада монет XIV в.).– «Археология Средней Азии». Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. III. Исторические науки,кн. 25).
- Массон М. Е., 1957 а.– М. Е. Массон. Архитектурно-планировочный облик Самарканда эпохи Навои.–

- «Археология Средней Азии», IV. Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке.– «Археология Средней Азии». Ташкент, 1953 (Тр. САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1957.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Мраморные статуи парфянского времени из Старой Нисы. Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956.–«Скульптура, живопись, архитектура». М., 1957.
- Массон М. Е. ва Пугаченкова Г. А., 1959.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М. Е. Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Н. Засыпкин и др. Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А., 1962.– А. Массэ. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масиди Гўри Мир», 1905.– «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1)
- «Материалы для истории Хивинского похода, 1881 –1885.– «Материалы для истории Хивинского похода, вып. I–VIII. Ташкент, 1881–1885.
- Махмудов Н., 1966.– Н. Махмудов. Земледеление и аграрные отношения в Средней Азии в XIV–XV вв. Душанбе, 1966.
- Мацлисов О., 1967.– А. Маджлисов. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX века. Душанбе –Алма-Ата, 1967.
- Медведская И. Н., 1976.–И. Н. Медведская. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине.– «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейendorf Е., 1826.– Е. Мейendorf. Статистический взгляд на Бухари.– «Северный архив», 1826, октябрь, № 19–20.
- Мейendorf Е. Ф., 1975.– Е. Ф. Мейendorf. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820г. М., 1975.
- Мелюкова А. И., 1950.– А. И. Мелюкова. Войско и военное искусство скифов.– КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мережин Л., 1956.– Л. Мережин. К характеристике средневекового стекла из Мерва.–«Сборник студенческих работ САГУ, вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Мец А., 1966.–А. Мец. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. А. Е. Бертельса. М., 1966.
- Мешкерис В. А., 1962.– В. А. Мешкерис. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Л., 1962.
- Мешкерис В. А., 1964.– В. А. Мешкерис. Коропластика Согда. (К истории согдийской культуры с середины 1 тыс. до н. э. по V в н. э.). АКД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А. Ф., 1882.–А. Ф. Миддендорф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1952.– Н. Д. Миклухо-Маклай. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке.– КСИВ, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1955.– Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М.–Л 1955.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1961.– Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2.

- «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев И., 1879.– И. Минаев. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А., 1949.– А. Мирзоев. Забони адабиёти классикӣ ва муносабатс он бо забони имрӯзани тоҷикий.– «Шарқи сурҳ», 1949, № 4.
- Мирзоев А., 1951.– А. Мирзоев. Ҷамъбаст ва вазифаҳои мо дар соҳаи таъриҳ, археология, этнография, забон ва адабиёт.– «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзоев А. М., 1954.– А. М. Мирзоев. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинabad, 1954.
- Мирзоев А., 1957.– А. Мирзоев. Биной. Душанбе, 1957.
- Мирзоев А. М., 1968.– А. М. Мирзоев. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзоев А., 1975. А. Мирзоев. Як омили котеъ.– «Садои Шарқ», 1975, № 8.
- Мирзоев К. М., 1954.– К. М. Мирзаев. Амляковая форма земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х. М., 1956.– Х. М. Мирзозода. Шамсиддин Шоҳин. Душанбе, 1956.
- Мир Ғуломмуҳаммади Ғубор.– Афғонистон ба як назар. Кобул, 1959.
- Михайлова А. И., 1961.– «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. А. И. Михайлова, вып. 2. Географические сочинения. М., 1961.
- Мончадская Е. А., 1959.– Е. А. Мончадская. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы.– ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е. А., 1961.– Е. А. Мончадская. О правителях Бактрии и Согдианы VI–IV вв. до н. э. (Из древней истории народов Средней Азии).–ТОВЭ, т. V. Куль-тура и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А. А., 1940.–А. А. Молчанов. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои.– «Родонаачальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Мукминова Р. Г., 1950.– Р. Г. Мукминова. Народные движения в Узбекистане в 1499–1501 годах.– Изв. АН УзССР, 1950, № 1.
- Мукминова Р. Г., 1966.– Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А., 1957.– А. Мухтаров. Административное устройство и поземельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в.– «Очерки по истории Таджикистана», т.1 Душанбе, 1957.
- Мухторов А., 1960.–А. Мухтаров. Надписи с именем Бабура в верховьях Заравшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А., 1963.– А. Мухтаров. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А., 1963 а.– А. Мухтаров. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в.–ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А., 1964.– А. Мухтаров. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А., 1966.– А. Мухтаров. Резьба по дереву в долине Заравшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А., 1967.– А. Мухтаров. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г.–ИООН АН

- Тадж. ССР. № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А., 1967 а.– А. Мухтаров. Надгробные кайраки XIII–XVI вв. с упоминанием термина «дикхан». – ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А., 1969.-А.. Мухтаров. Дильтюд и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А., 1975.– А. Мухтаров. Гузары Ура-Тюбе.– «Материалы по истории городов Таджикистана». Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1975 а.– А. Мухторов. Аз паи таърихи кухан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1976.– А. Мухтаров. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан).– «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II.– «Тр. Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября – 6 октября 1968 г.)». М., 1976.
- Мушкетов И. В., 1915.– И. В. Мушкетов. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Муҳаммад хаётхон, 1874.–
Afganistan and its inhabitants
translatyд fком havat-i. Af-ghan'йу
Mғhammad Hayat K'han dy Hўнку
Pkisstly, Йаҳоқ, 1874.
- Мухаммадчонов А., 1955.– А. Мухаммедчонов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX в. Ташкент. 1955.
- Мухаммадчонов А. Р., Неъматов Т., 1957.– А. Р. Мухаммадчонов, Т. Неъматов. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тариси
- хига доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957.
- Мӯҳсинова К. З., 1965.– К. З. Мухсинова. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIXв.– «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мӯҳсинова К. З., 1969.– К. З. Мухсинова. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в.– «Проблема востоковедения», 1969, № 1.
- Набиев Р., 1942.– Р. Набиев. XIV асрда Ӯрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. Тошкент, 1942.
- Набиев Р. Н., 1948.– Р. Н. Набиев. Из истории политico-экономической жизни Мавераннахра в XV в.– «Великий узбекский поэт». Ташкент 1948.
- Набиев Р. Н., 1959.– Р. Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI–XVII вв.– Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р. Н., 1960.- Р. Н. Набиев. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI–XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р. Н., 1966.– Р. Н. Набиев. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.), 1968.– (Ф. Назаров). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В. П., 1886.– В. П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафисӣ С. 1303–1313.– С. Нафисӣ. Аҳвол ва ашъори Абӯабдулло Рӯдакӣ. Техрон, тт. I–III, 1309–1313 ҳ.
- Небольсин Г. П., 1835.– Г. П. Небольсин. Статистические записки о

- внешней торговле России. СПб., 1835, ч. 1–2.
- Небольсин Г. П., 1850.– Г. П. Небольсин. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I–II. СПб., 1850.
- Небольсин П., 1856.– П. Небольсин. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968 – И. Б. Немцева, Ю. Шваб. Шахи-Зинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е. Е., 1966.– Е. Е. Неразик. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е. Е., 1969.– Е. Е. Неразик. Раскопки городища Топрак-кала.– «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмейнов С. А., Ранов В. А., 1964.– С. А. Несмейнов, В. А. Ранов. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана).– Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XIII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М. Ф., 1964 – М. Ф. Нестурх. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Неъматов Н. Н. 1954.– Н. Н. Негматов. Уструшана в борьбе с арабским нашествием (конец VII – первая половина IX в.).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Неъматов Н. Н., 1956.– Н. Н. Негматов. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954г.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.
- Неъматов Н. Н., 1957.– Н. Н. Негматов. Усрушана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Неъматов Н. Н., 1959.– Н. Н. Негматов. Из истории позднесредневекового Ходжента.– «Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.– Л., 1959
- Неъматов Н. Н., 1968.– Н. Н. Негматов. «Капитолийская волчица» в Таджикистане.– НЖ, 1968, № 2.
- Неъматов Н. Н., 1973.– Н. Н. Негматов. О живописи афшинов Уструшаны. (Предварительное сообщение).– СА, 1973, №3.
- Неъматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975.– Н. Н. Негматов, В. М. Соколовский. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 г.» М., 1975.
- Неъматов Н. Н. ва Хмельницкий С. Г., 1966.– Н. Н. Негматов. С. Г. Хмельницкий. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Уструшаны», вып. 1
- Неъматов Т. Н., 1955.– Т. Н. Негматов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX века. Ташкент, 1955.
- Никифоров В. Н., 1975.– В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история. М., 1957,
- Нильсен В. А., 1950.– В. А Нильсен. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине.–МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В. А., 1953.– В. А. Нильсен. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде.– Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В. А., 1966.– В. А. Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент, 1966.
- Ноткин И. И., 1961.– И. И. Ноткин. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширина. Ташкент, 1961,
- Обельченко О. В., 1956.-О. В. Обельченко. Куя-Мазарский мо-

- гильник.- Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О. В., 1961.- О. В. Обельченко. Лявандакский могильник.-ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии.-ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуева Т. Г., 1955.- Т. Г. Оболдуева. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области.- КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б. Л., 1968.- Б. Л. Огибенин. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония). М., 1968.
- Одилов Н., 1964.- Н. Одилов. Чахонбинии Чалолиддини Румй. Душанбе, 1964.
- Озодаев Ф., 1959.- Ф. Озодаев. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959.
- Окладников А. П., 1949.-А. П. Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия).- «Тешик-таш», М., 1949.
- Окладников А. П., 1956.- А. П. Окладников. Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.- Тр. ЮТАКЭ, т. 7. 1956.
- Окладников А. П., 1956 а.- А. П. Окладников. Древнейшее прошлое Туркменистана (Древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана). - Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. 1, 1956.
- Окладников А. П., 1961.- А. П. Окладников. Ходжикентская пещера – новый мустьерский памятник Узбекистана.- КСИНА, вып. 82, 1961.
- Окладников А. П., 1964.- А. П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.).- МИА, № 12, 1964.
- Окладников А. П., 1966 а.- А. П. Окладников. К вопросу о мезолите и зиппалеолите в Азиатской части СССР.-МИА, № 126, 1966.
- Окладников А. П., 1966 б.- А. П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии.- «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.-Л., 1966.
- Окладников А. П., Рацек В. И., 1954. – А. П. Окладников, В. И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.-Изв. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.
- Ольденбург С. Ф., 1931.-С. Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.-Л., 1931.
- Оранский И. М., 1960.- Н. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Орбели И. А., Тревер К. В., 1935.- И. А. Орбели. К. В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.-Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).
- Османов М.-Н. О., 1959,- М.-Н. О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.
- Остроумов Н. П., 1908.- Н. П. Остроумов. Сарты. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908.
- Очерки истории, 1959.- Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.
- Ошанин Л. В., 1937.- Л. В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского

- института экспериментальной медицины», т. I).
- Ошанин Л. В., 1957.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУ1. Исторические науки, кн. 16).
- Ошанин Л. В., 1957 а.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталиабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР. т. III).
- Ошанин Л. В., 1958.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУII. Исторические науки, кн. 18).
- Ошанин Л. В. ва Зезенкова В. Я., 1953.– Л. В. Ошанин, В. Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.
- Оғононов С. Г., 1969.–С. Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Панков А. В., 1927.– А. В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией ХУ1–ХУІІІ вв.–«В. В. Бартольду». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Пачос М. К., 1966.– М. К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.–АКД. Ташкент, 1966.
- Пачос М. К., 1967.– М. К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.–СА, 1967, №1.
- Пашини П. И., 1867.– П. И. Пашини. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.
- Певзнер С. Б., 1954.–С. Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.– ЭВ, IX. М.– Л., 1954.
- Перепелицына Л. А., 1966.– Л. А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1966.
- Периханян А. Г., 1956.– А. Г. Периханян. Древнеармянские восстания –ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г., 1959.– А. Г. Периханян. Социально-экономическое значение храмовых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.– III в. н. э.) М., 1959.
- Периханян А. Г., 1966.– А. Г. Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности.– «Перенпеазиатский сборник». М., 1966.
- Периханян А. Г., 1968.– А. Г. Периханян. Агнатические группы в древнем Иране.–ВДИ, 1968, № 3.
- «Персидские миниатюры», 1968.– «Персидские миниатюры XIV–XVII вв». Вступительная статья О.Ф.Акимушкина и А.А.Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях»).
- Петровский П. П., 1874.– П. П. Петровский. Шелководство и шелкометание в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. СПб. 1874.
- Петрушевский И. П., 1948.–И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов.– СВ, т. V. 1948.
- Петрушевский И. П., 1949.– И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Уз. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. I, 1949.
- Петрушевский И.П., 1951.– И. П. Петрушевский. Феодальное хозяйство Рашид ад-дина.–ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И. П., 1956.– И. П. Петрушевский. Движение сербедаров в Хорасане.–Уз. ИВАН, т. XIV, 1956.

- Петрушевский И. П., 1960.– И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков. М.–Л., 1960.
- Петрушевский И.П., 1966.– И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII–XV веках. Л., 1966.
- Пигулевская Н. В., 1940.– Н. В. Пигулевская. Месопотамия на рубеже V–VI вв. н.э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. М.–Л., 1940.
- Пигулевская Н. В., 1941.– Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пигулевская Н. В., 1947.– Н. В. Пигулевская. Византийская дипломатия и торговля шелком.– ВВ, т. 1 (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н. В., 1948.– Н. В. Пигулевская. Мар Аба 1 (К истории культуры VI в. н. э.).–СВ, 1948, т. 5.
- Пигулевская Н. В., 1949.– Н. В. Пигулевская, Маздакитское движение.– «Известия АН СССР». Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пигулевская Н. В., 1951.– Н. В. Пигулевская. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. М.–Л., 1951.
- Пигулевская Н. В., 1956 а.- Н. В. Пигулевская. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.–Л., 1956.
- Пигулевская Н. В. ва диг., 1958.– Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пидаев Ш. Р., 1976.- Ш. Р. Пидаев. Некоторые данные о раскопках кушанского поселения Ак-курган в Северной Бактрии.– СА, 1976, 1.
- Пиотровский Б. Б., 1949.– Б. Б. Пиотровский. Разведочные работы в Гяур-Кала в Старом Мерве.– Мат-лы ЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Писарчик А. К., 1937.– А. К. Писарчик. Жилой городской дом Бухары и Хивы. – «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А. К., 1944.– А. К. Писарчик. Памятники Кермине.– СИИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А. К., 1954.– А. К. Писарчик. Строительные материалы и кон-структуртивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX– начале XX в.– «Среднеазиатский этнографический сборник». М., 1954, № 1.
- Писарчик А. К., 1956.– А. К. Писарчик. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы.– Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А. К., 1958.-А. К. Писарчик. Примечания и дополнения к кн. М. С. Андреева «Таджики долины Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А. К., 1970.– А. К., Писарчик. Жилище.– «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А. К., 1975.– А. К. Писарчик. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975.
- Писарчик А. К. ва Кармышева Б. Х., 1953.– А. К. Писарчик, Б. Х. Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования Кульябской области.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С., 1937,- С. Полупанов. Жилой дом в старом Самарканде.– «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л., 1940 а.– А. Л. Попов. Из истории завоевания Средней Азии.– «Исторические записки», 1940, т. 9.

- Попов А. Л., 1940 б.– А. Л. Попов. Борьба за среднеазиатский плацдарм.– «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Н., 1853.– А. Н. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.– ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н. М., 1961.– Н. М. Постовская. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917–1959 гг). М., 1961.
- Потанин Н., 1856.– Н. Потанин. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830г.), с предисловием П. Савельева.– «Вестник РГО», т. 6, ч. 18. СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965.– «Предварительное сообщение об исследованииprotoиндийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960.– «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971.– «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г. В., 1947.– Г. В. Птицын. К вопросу о географии «Шахнамэ».– ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченкова Г. А., 1950.– Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Фатхнамэ» – хроники побед Шейбанихана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук Уз ССР.– Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Пугаченкова Г. А., 1951.– Г. А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов.– Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченкова Г. А., 1953.– Г. А. Пугаченкова. К вопросу о научно-художественной реконструкции мечети Биби-Ханым.– Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.
- Пугаченкова Г. А., 1954.– Г. А. Пугаченкова. Буддийская кумирия в Мерве.–КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченкова Г. А., 1956.– Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Хамсэ» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченкова Г. А., 1957.– Г. А. Пугаченкова. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып.CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченкова Г. А., 1958 а.– Г. А. Пугаченкова. Мастер-керамист Мухаммедали Инойятон из Мерва. (К характеристике штампованный керамики Мерва XII – начала XIII в.).–СА, 1958, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1958 б.–Г. А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченкова Г. А., 1959.– Г. А. Пугаченкова. Бухарские миниатюры в списке Джами XVI века.– «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченкова Г. А., 1960.– Г. А. Пугаченкова. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI– XVII вв.–«XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченкова Г. А., 1960 а.–Г. А. Пугаченкова. Ак-Астана-баба.– СА, 1960, № 3.
- Пугаченкова Г. А., 1962.–Г. А. Пугаченкова. Архитектурные заметки.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, 1. Ташкент, 1962.

- Пугаченкова Г. А., 1963 а.– Г. А. Пугаченкова. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченкова Г. А., 1963 б.– Г. А. Пугаченкова. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннахра IX–X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченкова Г. А., 1965.– Г. А. Пугаченкова. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека,- «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пугаченкова Г. А., 1966 а.– Г. А. Пугаченкова. К дискуссии о «Сотере Мегасе».–Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1966 б.– Г. А. Пугаченкова. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1968.– Г. А. Пугаченкова. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда Бухары, изд. 2. М., 1968.
- Пугаченкова Г. А., 1969.– Г. А. Пугаченкова. Архитектура обсерватории Улугбека.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, IV. Ташкент, 1969.
- Пугаченкова Г. А., 1971.– Г. А. Пугаченкова. Новое в изучении Дальверзина-тепе.– СА, 1971, № 4.
- Пугаченкова Г. А., 1973.– Г. А. Пугаченкова. Новые данные о художественной культуре Бактрии.– «Из истории античной культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пугаченкова Г. А., 1973 а.– Г. А. Пугаченкова. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.–ВДИ, 1973, № 1.
- Пугаченкова Г. А., 1973 б.– Г. А. Пугаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.–СА, 1973, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1976.– Г. А. Пугаченкова. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитектурной типологии).– «История и культура Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., 1976 а.– Г. А. Пугаченкова. К познанию античной раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг» . М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пугаченкова Г. А., Тургунов Б. А., 1974.– Г. А. Пугаченкова, Б. А. Тургунов. Исследование Дальверзин-тепе в 1972г.– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянков И. В., 1961.– И. В. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).– ВДИ, 1961, № 4.
- Пьянков И. В., 1964.– И. В. Пьянков. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.– ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И. В., 1966.– И. В. Пьянков. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И. В., 1968.– И. В. Пьянков. Ктесий о Зороастре.– «Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И. В., 1970.– И. В. Пьянков. Мараканды.– ВДИ, 1970, № 1.
- Пясковский А. В., 1958.– А. В. Пясковский. Революция 1905–1907 гг. в Туркестане. М., 1958.

- Пясковский А. В., 1959.-А. В. Пясковский. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.– «Вопросы истории», 1959, № 8.
- Пулодов Ӯ. П., 1968.– У. П. Пулатов. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пулодов Ӯ. П., 1975.– У. П. Пулатов. Чильхуджра. («Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В. В., 1880.– В. В. Радлов. Средняя Зеравшанская долина.– ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В. В., 1880 а.– В. В. Радлов. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.– ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1, СПб., 1880.
- Ранов В. А., 1960 а.– В. А. Ранов. Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В. А., 1960 б.– В. А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.
- Ранов В. А., 1961.– В. А. Ранов. Рисунки каменного века в гроте Шахты.– СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В. А., 1962 а.– В. А. Ранов. О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.– «Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В. А., 1962 б.– В. А. Ранов. Раскопки памятников первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960г.– АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В. А., 1964.– В. А. Ранов. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.)– МИА, № 12, 1964.
- Ранов В. А., 1964 а.– В. А. Ранов. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В. А., 1965 а.– В. А. Ранов. Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии.– «Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В. А., 1965 б.– В. А. Ранов. Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В. А., 1966.– В. А. Ранов. Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков иprotoистория»),
- Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.– В. А. Ранов, А. В. Гурский. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР.– СЭ, 1960, № 2,
- Ранович А. Б., 1950.– А. Б. Ранович. Эллинизм и его историческая роль. М.–Л., 1950.
- Рапопорт Ю. А., 1958.–Ю. А. Рапопорт. К вопросу о хорезмийских оссуариях.–КИЭ, XXX, 1958.
- Рапопорт Ю. А., 1962.– Ю. А. Рапопорт. Хорезмийские астоданы. (К истории религии Хорезма).– СЭ, 1962, № 4.
- Рапопорт Ю. А., 1967.– Ю. А. Рапопорт. Кой-Крылган-кала как памятник погребального обряда.– Кой-Крылган-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Рапопорт Ю. А., 1968.– Ю. А. Рапопорт. Раскопки на городище Топрак-кала.– «Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Рапопорт Ю. А. 1971.-Ю. А. Рапопорт. Из истории религии древнего

- Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Распопова В. И., 1971.– В. И. Распопова. Один из базаров Пенджикента VII–VIII вв.– «Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В. С. ва диг., 1964.– В. С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко. Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Ратия Ш. Е., 1950.– Ш. Е. Ратия. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Ратия Ш. Е. ва Воронин Л. Н., 1936.– Ш. Е. Ратия и Л. Н. Воронин. Мавзолей Барак-хана.– Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахимов М. Р., 1957.– М. Н. Рахимов. Земледелие таджиков бассейна реки Хингуо в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Раҷабов З. Ш., 1955.-3. Ш. Раҷабов. Шӯриши соли 1916 дар музофоти Ҳучанд, 1955.
- Раҷабов З. Ш., 1957.-3. Ш. Раҷабов. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Раҷабов З., 1961.– З. Раҷабов. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. Душанбе, 1961.
- Раҷабов З. Ш., 1970.-3. Ш. Раҷабов. Туркестан на страницах газет периода первой русской революции 1905–1907). Душанбе, 1970.
- Раҷабов З., 1974.-3. Раҷабов. Поэт-просветитель таджикского народа Асири. Душанбе, 1974.
- Раҷабов С., 1954.– С. Раҷабов. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Сталинабад, 1954.
- Раҷабов С., 1955.– С. Раҷабов. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер И. М., 1954.– И. М. Рейснер. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ремпель Л. И., 1936.– Л. И. Ремпель. Мавзолей Исмаила Самани.– «Архитектура СССР», 1936, № 5.
- Ремпель Л. И., 1961.– Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л. И., 1962.– Л. И. Ремпель. Из истории градостроительства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).– «Искусство зодчих Узбекистана», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л. И., 1963.– Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X – начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.– «Груды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л. И., 1969.– Л. И. Ремпель. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема. Ташкент, 1969.
- Рерих Ю. Н., 1963.-Ю. Н. Рерих. Точарская проблема.– НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б. Л., 1960.–Б. Л. Рифтин. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.–VIII в. н. э.– ПВ, 1960, № 5.
- Рожкова М. К., 1949.– М. К. Рожкова. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.–Л., 1949.
- Рожкова М. К., 1960.– М. К. Рожкова. Из истории торговли России со Средней Азией в 60-х годах XIX

- века.– «Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В., 1888.– В. Розен. Рассказ Хилаля ас-Саби о взятии Бухары Богра-ханом.– ЗВОРАО, т. II, вып. 3–4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф. А., 1932.– Ф. А. Розенбург. Согдийские «старые письма».– «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1932, № 5.
- Романовский Д. И., 1868.– Д. И. Романовский. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А. А., 1938.– А. А. Ромаскевич. Очерк истории изучения «Шахнамэ».– «Фердауси». 934–1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А. А., 1938 а.– А. А. Ромаскевич. Иранские источники по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв.– МИТТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А. А., 1939.– А. А. Ромаскевич. Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X–XV вв.– МИТТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М. И., 1913.– М. И. Ростовцев. Эллинистическая Азия в эпоху Селевкидов.– «Научный исторический журнал», т. 1, вып. 1. СПб., 1913, № 1.
- Руир А. М., 1924.– А. М. Руир. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У. А., 1956.– У. А. Рустамов. Пригиндушские княжества Северной Индии в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э. Р., 1963.– Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.
- Рычков П. И., 1949.– П. И. Рычков. Топография Оренбургской губернии.– Оренбургские степи в трудах П. И. Рычкова, Э. А. Эверсмана и С. С. Наустроева. М., 1949.
- Рычков Ю. Г., 1969.– Ю. Г. Рычков. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А., 1941.– А. Рябинский, Царская Россия и Бухара в эпоху империализма.– «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рузиев М., 1967.– М. Рузиев. Резные двери жилищ Бухары. Душанбе, 1967.
- Сайко Э. В., 1963.– Э. В. Сайко. Глаzuрованная керамика Средней Азии VII–XII вв. (По материалам керамических комплексов Хуттала, Согда, Ферганы). Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самойлович А., 1910.– А. Самойлович. К вопросу о сартах.– ЖС, XIX, 1910, вып. III.
- Свидинина Е. Д., 1968.– Е. Д. Свидинина. Алишер Навои. Библиография (1917–1966 гг.). К 525 летию со дня рождения. Ташкент, 1968.
- Северцов Н. А., 1860.– Н. А. Северцов. Месяц плены у кокандцев. М., 1860.
- Северцов Н. А., 1947.– Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н. А., 1958.– Н. А. Северцов. Сборник документов. Ташкент, 1958.
- Семёнов А. А., 1924.– А. А. Семёнов. К истории бухарских мангытов.– Бюлл. САГУ, № 6, 1924.
- Семёнов А. А., 1924 а.– А. А. Семёнов. Светильник истории («Сидадж-ат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.– «Известия Туркестанского отделения РГО», XVII. Ташкент, 1924.
- Семёнов А. А., 1929.– А. А. Семёнов. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.– Труды САГУ, сер. II, Okiýntalia. Вып. I. 1929.

- Семёнов А. А., 1940.– А. А. Семенов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои.– «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Семёнов А. А., 1940, 1941.– А. А. Семенов. Уникальный памятник аги-ографической среднеазиатской литературы XVI века.– Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 12, 1941, № 3.
- Семёнов А. А., 1946.– А. А. Семенов. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.– Изв. Тадж. фил. АН СССР, № 12, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 а.– А. А. Семенов. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Ташкент, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 б.– А. А. Семенов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.– «Алишер Навои». М.–Л., 1946.
- Семёнов А. А., 1948, 1949.– А. А. Семенов. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире.–ЭВ, I, 1948; III, 1949.
- Семёнов А. А., 1948 а.– А. А. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.– СВ, № 5, 1948.
- Семёнов А. А., 1952.– А. А. Семенов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшахов в XII в. н. э. (по актам того времени).– ИООН АН Тадж. ССР, II, 1952.
- Семёнов А. А., 1953.– А. А. Семенов. Абу-Али ибн Сина (Авиценна), 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.
- Семёнов А. А., 1954.– А. А. Семенов. К вопросу о происхождении Саманидов.–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954.
- Семёнов А. А., 1954 а.– А. А. Семенов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 б.– А. А. Семенов. Шейбанихан и завоевание Тимуридов.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 в.– А. А. Семенов. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 г.– А. А. Семенов. Очерк устройства центрально-го административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.–Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954.
- Семёнов А. А., 1955.– А. А. Семенов. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).– Тр. ЮТАКЭ, т. V, 1955.
- Семёнов А. А., 1956.– А. А. Семенов. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езды.–Тр. АН Тадж. ССР, т. XIII. 1956.
- Семёнов А. А., 1959.– А. А. Семенов. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.– МСАЭ. М.–Л., 1959.
- Семёнов А. А., 1960.– А. А. Семенов. К вопросу о термине «дари» как названии языка.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 120, 1960.
- Семёнов А. А., 1960 а.– А. А. Семенов. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.– «Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели». М.–Л., 1960.
- Семёнов Ю. И., 1966.– Ю. И. Семенов. Как возникло человечество. М., 1966.

- Семёнов Ю. И., 1968.– Ю. И. Семёнов. Проблема начального этапа родового общества.– «Проблемы истории докапиталистических обществ».– Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Симонова Л. Х., 1904.– Л. Х. Симонова. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении.– «Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н. К., Банерчи А. Ч., 1954.– Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. История Индии. Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сирочиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., 1965.– С. Х. Сироджиддинов, Г. П. Матвиевская. О математических работах школы Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К. Ф., 1964.– К. Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. М., 1964.
- Смирнова О. И., 1957.– О. И. Смирнова. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.– СВ, 1957, 2.
- Смирнова О. И., 1960 а – О. И. Смирнова. Карта верховий Зеравшана по мугским документам. М., 1960 («XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О. И., 1960 б.– О. И. Смирнова. К истории самаркандского договора 712 г.– СКИВ, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О. И., 1963.– О. И. Смирнова. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949–1956 гг.). М., 1963.
- Смирнова О. И., 1965.– О. И. Смирнова. Нумизматические заметки.– ЭВ, XVIII, 1967.
- Смирнова О. И., 1969.– О. И. Смирнова. К хронологии среднеазиатских династий VII–VIII вв.– «Страны и народы Востока», вып. VIII. М., 1969.
- Смирнова О. И., 1971.– О. И. Смирнова. Места домусульманских культов Средней Азии. (По материалам топонимики).– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- «Собрание», I–VIII.– «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содиков А. С., 1965.– А. С. Садыков. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX–начале XX вв. Ташкент, 1965.
- Соколов А. Я., 1971.– А. Я. Соколов. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Ташкент, 1971.
- Соколов Ю. А., 1957.– Ю. А. Соколов. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.– «Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю. А., 1958.– Ю. А. Соколов. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.– «Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю. А., 1965.– Ю. А. Соколов. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.
- Соловьев М. М., 1936.– М. М. Соловьев. Ученая экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.–Л., 1936.
- Сорокин С. С., 1956.– С. С. Сорокин. Среднеазиатские подбойные и катакомбные захоронения как памятники местной культуры.– СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В. И., 1956.– В. И. Спришевский. Некоторые находки из мугхона в собрании Музея ис-

- тории.– Труды Музея истории Уз. ССР, вып. III, 1956.
- Спиринский В. И., 1958.– В. И. Спиринский. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955 г.).– КСИИМК, вып. 71, 1958.
- Ставиский Б. Я., 1950.– Б. Я. Ставиский. Раскопки жилой башни в кундизе Пянджикентского владетеля –МИА, 1950, № 15.
- Ставиский Б. Я., 1952.– Б. Я. Ставиский. К вопросу об идеологии домуслыманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни).– «Сообщение Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Ставиский Б. Я., 1957 а.– Б. Я. Ставиский. Археологические работы в бассейне Магиан-Дарья в 1957 г.– АРТ, вып. V, 1959.
- Ставиский Б. Я., 1957 б.– Б. Я. Ставиский. Хутталь в сообщениях китайских путешественников Сюань-Цзана и Хой Чао –ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Ставиский Б. Я., 1960.– Б. Я. Ставиский. Раскопки городища Кулдор-тепе в 1956–1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Ставиский Б. Я., 1961.- Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).– «Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1. Л., 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 а.– Б. Я. Ставиский. О северных границах кушанского государства.– ВДИ, 1961, № 1.
- Ставиский Б. Я., 1961 б.– Б. Я. Ставиский. Оссуарии из Бия-Наймана.–«Труды Государственного Эрмитажа», т. V. 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 в.– Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением гор-
- ных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).–МОЭ, 1, 1961.
- Ставиский Б., 1961г.– Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1959 г.–АРТ, вып. VII, №61.
- Ставиский Б. Я., 1964 а.– Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1961г.–АРТ, вып. IX, 1964.
- Ставиский Б., 1964 б.– Б. Я. Ставиский. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Пенджикентского городища (объект VI) в 1951–1959гг.- МИА, № 124, 1964.
- Ставиский Б. Я., 1964 в.–Б. Я. Ставиский. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о международных связях в кушанский период).–«Индия в древности». М., 1964.
- Ставиский Б. Я., 1967.–Б. Я. Ставиский. О датировке ранних слоев Тали-Барзу.– СА, 1967.
- Ставиский Б. Я., 1967 а – Б. Я. Ставиский. Раскопки буддийских комплексов на Каратепе в Старом Термезе.– «Археологические открытия 1966 г.». М., 1967.
- Ставиский Б. Я., 1969.– Б. Я. Ставиский. Буддийские пещеры Каратепе в Старом Термезе.– Основные итоги работ 1963–1964гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. М., 1969.
- («Материалы советской археологической экспедиции на Каратепе. Под общей ред. Б. Я. Стависского»).
- Ставиский Б. Я. ва диг., 1953.– Б. Я. Ставиский, О. Ш. Большаков, Е. А. Мончадская. Пенджикентский некрополь.–МИА, 1953, № 37.
- Стебелева И. В., 1965.– И. В. Стебелева. Поэзия тюрков VI–VIII веков. М., 1965.
- Стеценко И. А., 1963.– И. А. Стеценко. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870–1917 гг.).– Труды АН Тадж. ССР, т. 37. Душанбе, 1963.

- Стремоухов Н. Т., 1835.– Н. П. Стремоухов. Поездка в Бухару.– «Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоухов Н., 1875.– Н. Стремоухов. Поездка в Бухару.–«Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л. В., 1949.– Л. В. Строева. Сербедеры Самарканда – Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Строева Л. В., 1958.– Л. В. Строева, Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.–«Памяти академика Игнатья Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струве В. В., 1932.– В. В. Струве. Советская наука о древнем Востоке в период 1917–1932 гг.– ИГАИМК, 1932, № 9-10.
- Струве В. В., 1934 а.– В. В. Струве. Заключительное слово.– ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1934 б.– В. В. Струве. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока– ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1945.– В. В. Струве. Родина зороастризма.– «Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струве В. В., 1949.– В. В. Струве. Восстание в Маргииане при Дарии 1.– ВДИ, 1949, № 2.
- Струве В. В., 1968.-В. В. Струве. Путь Дария 1 на саков-массагетов.– «Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А. П., 1885.-А. П. Субботин. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р. Х., 1966.– Р. Х. Сулаймонов. Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.– «История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Сухарева О. А., 1954.– О. А. Сухарева. К вопросу об исторической топографии Бухары X–XIII вв.– Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Сухарева О. А., 1958.- О. А. Сухарева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Сухарева О. А., 1962.– О. А. Сухарева. Позднефеодальный город Бухара конца XIX–начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Сухарева О. А., 1966.– О. А. Сухарева. Бухара XIX –начало XXв. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.
- Сухарева О. А., Бекчонова М. А., 1955.– О. А. Сухарева, М. А. Бекжанова. Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К., 1949.– К. Тарн. Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Ляковского. М., 1949.
- Татаринов А., 1867.- А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А. С., 1963.– Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова М, 1963.
- Тер-Акопян Н. Б., 1968– Н. Б. Тер-Акопян. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации.– «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А. И., 1947.– А. И. Тереножкин. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда.–ВДИ, 1947.
- Тереножкин А. И., 1948.– А. И. Тереножкин. Археологические находки в Таджикистане.– КСИИМК, вып. 20, 1948.

- Тереножкин А. И., 1950 а.– А. И. Тереножкин. Раскопки в кухендизе Пянджикента.– МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А. И., 1950 б.– А. И. Тереножкин. Согд и Чач.– КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М. А., 1874.– М. А. Терентьев. Статистические очерки Среднеазиатской России.– ЗИРГО по отделению статистики. ч. 4. СПб, 1874.
- Терентьев М. А., 1875.– М. А. Терентьев. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.
- Терентьев М. А., 1876.– М. А. Терентьев. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М. А., 1906.– М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. т. 1-3. СПб., 1906.
- Тихвинский С. А., 1970.– С. А. Тихвинский. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе.– «Татаромонголы в Азии и Европе». М., 1970.
- Тихомиров М. Н., 1960.– М. Н. Тихомиров. Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Толстов С. П., 1934.– С. П. Толстов. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.– ИГАИМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С. П., 1938 а.– С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии.– ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С. П., 1938 б.– С. П. Толстов. Тирания Аброя (из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н.э.).– ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С. П., 1940.– С. П. Толстов. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.– ВДИ, 1940, № 3–4.
- Толстов С. П., 1948 а.– С. П. Толстов. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С. П., 1948 б.– С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации. М.– Л., 1948.
- Толстов С. П., 1949.– С. П. Толстов. Периодизация древней истории Средней Азии.– КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С. П., 1958.– С. П. Толстов. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. Тр. ХАЭ, т. 2, 1958г
- Толстов С. П., 1962.– С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С. П., Итина И. А., 1960.– С. П. Толстов, И. А. Итина. Проблемы сярганской культуры.– СА, 1960, № 1.
- Томсон Д., 1953.– Д. Томсон. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скаткина, М., 1953.
- Тошхӯчаев Ш. С., 1967.– Ш. С. Тошходжаев. Художественная поливная керамика Самарканда IX–начала XIIIв. Ташкент, 1967.
- «Тоҷикон», 1966, 1970, 1976.– «Таджики Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. I, 1966; вып. II, 1970; вып. III. 1976.
- Тревер К. В., 1940.– К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М.– Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К. В., 1947.– К. В. Тревер. Александр Македонский в Согде.– ВИ. 1947, № 5.
- Тревер К. В., 1954.– К. В. Тревер. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IX–VII вв.– СА. XXI, 1954.
- Тревер К. В., 1961.– К. В. Тревер. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.– ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К. В. ва диг., 1950.– К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронец. История народов Узбе-

- кистана, т. 1. С древнейших времен до начала XVIв. Ташкент, 1950.
- Троицкая А. Л., 1953.– А. Л. Троицкая. Военное дело в Бухаре в первой половине XIXв.– «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А. Л., 1968.– А. Л. Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М, 1968г.
- Троицкая А. Л., 1969.– А. Л. Троицкая. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т. А., 1959.– Т. А. Трофимова. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии, М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С. А., 1958.- С. А. Трудновская. Стекло с городища Шах-Сенем.–Тр. ХАЭ, т. II. М., 1958.
- Тураев Б. А., 1935-1936гг.– В. А. Тураев. История Древнего Востока, т.1, 2. (Л., 1935–1936гг.).
- Туркестанский край, 1912–1916.– Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников, т.1–8, 17–22. Ташкент, 1912–1916.
- Турсунов Х. Т., 1962.- Х. Т. Турсунов. Восстание 1916г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюменев А. И., 1956.– А. И. Тюменев. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.–Л., 1956.
- Тұхтаметов Т. Г., 1966.– Т. Г. Тұхтаметов. Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XXвв. Ташкент, 1966.
- Умняков И. И., 1930.– И. И. Умняков. Абдулла-наме Хафизи Таниша и его исследователи.–ЗКВ, т. V, 1930.
- Умняков И. И., 1940.– И. И. Умняков. Тохарская проблема.– ВДИ, 1940, № 3–4.
- Умняков И. И., 1946.– И. И. Умняков. Тохары и тохарский вопрос.– Тр. УзГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умняков И. И., 1956.– И. И. Умняков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией.–Тр. УзГУ, вып. 61. 1956.
- Усенбоев К., 1960.–К. Усенбоев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М. Н., 1965.– М. Н. Федоров. Новые факты из истории Карабахидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.– «Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М. П., 1903.– М. П., Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А. П., 1875.– А. П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А. П., 1956.– А. П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филанович М. И., 1969.– М. И. Филанович. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе.– «Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильшинский И. И., 1965.– И. И. Фильшинский.– Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильшинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.– И. И. Фильшинский, Б. Я. Шидфар. Очерк арабомусульманской культуры (VII–XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А. Л., 1958.– А. Л. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в револю-

- ционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А. А., 1966.– А. А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-Камара в ущелье Зараут-Сай.–СА, № 4. 1966.
- Формозов А. А., 1969.– А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.
- Фрейман А. А., 1952.– А. А. Фрейман. Тохарский вопрос и его решение в отечественной науке.– УЗ ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н. И., 1950.– Н. И. Френкель. Мавзолей Абубекра Мухаммад Каффаль Шаши в Ташкенте.– «Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Хазанов А. М., 1966.- А. М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху.– «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халатьянц Г., 1903.– Г. Халатьянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н. А., 1958.– Н. А. Халфин. Британская экспансия в Средней Азии в 30–40-х годах XIXв. и миссия Ричмонда Шекспира.– «История СССР». М., 1958, № 2.
- Халфин. Н. А., 1959.– Н. А. Халфин. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX – начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н. А., 1960.– Н. А. Халфин. Политика России в Средней Азии (1857–1868гг.). М., 1960 (АН СССР, Ин-т востоковедения).
- Халфин Н. А., 1965.– Н. А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е гг. XIXв.). М., 1965.
- Халфин Н. А., 1972.– Н. А. Халфин. О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-е годы XIXв.).– «История СССР». М., 1972, № 4.
- Халфин Н. А., 1974.– Н. А. Халфин. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н. А., 1975.– Н. А. Халфин. Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханыков Н. В., 1843.– Н. В. Ханыков. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханыков Н. В., 1844.– Н. В. Ханыков. Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханыков Н. В., 1851.– Н. В. Ханыков. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.– ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М., 1907.– М. Хвостов. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань. 1907.
- Хлопин И. Н., 1966.– И. Н. Хлопин. Энеолит юго-запада Средней Азии.– «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966.
- Хмельницкий С. Г., 1961.– С. Г. Хмельницкий. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959г.–АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошхин А. П., 1876.– А. П. Хорошхин. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А. Л., 1966 а.– А. Л. Хромов. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба.– ИООН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А. Л., 1966 б.– А. Л. Хромов. Новые материалы по лексика язы-

- ка ягнобцев,— «Acta Okintalia» Vol. XXX. Сорънагын, 1966.
- Хромов А. Л., 1968.— А. Л. Хромов. О роли экстролингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.— «Язык и общество». М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.— «Центральная Азия в кушанскую эпоху, т.1. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября – 6 октября 1968)». М., 1974.
- Чабров Г. Н., 1957.— Г. Н. Чабров. Поездка в Бухару переводчика П. И. Демезона (1833–1834 гг.).— «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов, 1870.— Черкасов. Защита Самарканда в 1864 году. — «Военный сборник», 1870, № 9.
- Черников С. С., 1957.— С. С. Черников. Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.—КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С. С., 1960.— С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.–Л., 1960 (МИА. № 88).
- Чехович О.Д., 1951.- О.Д. Чехович. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандинского музея.—ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О.Д., 1954.— О. Д. Чехович. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII–XIXвв. Ташкент, 1954г.
- Чехович О.Д., 1954 а.— О.Д. Чехович. К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI–XVIII вв.).—Изд. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О. Д., 1954 б.— О. Д. Чехович. К истории Узбекистана XVIII в.— «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О.Д, 1959.- О.Д. Чехович. Новый источник по истории Бухары началаXIV века.— ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О.Д., 1959 а.— О.Д. Чехович. Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».— ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О. Д., 1965.— О. Д. Чехович. Из источников по истории Самарканда XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О. Д., 1967.-О. Д. Чехович. Бухарский вакф XIIIв. (Предварительное сообщение).— НАА, 1967, №3.
- Чихачев П. И., 1849.— П. И. Чихачев. Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дары и о нагорной плоскости Памира.-ЗИРГО, кн.III.СПб., 1849.
- Чугуевский Л. И., 1971.—Л. И. Чугуевский. Новые материалы к истории согдийских колоний в районе Дунъхуана.—«Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Чулошкиров А., 1932.— А. Чулошкиров. Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI–XVII веках.-МИУТТ, 1932.
- Шишкин В. А., 1936.— В. А. Шишкин. Архитектурные памятники Бухары, Ташкент, 1936.
- Шишкин В. А., 1946.— В. А. Шишкин. Гури-Эмир.— «Бюл. УзССР», 1946, № 2.
- Шишкин В. А., 1947.— В. А. Шишкин. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре.— «Бюл. АН Уз. ССР», 1947, № 8.
- Шишкин В. А., 1953.— В. А. Шишкин. Обсерватория Улугбека и ее исследование.— Тр. ИИА АН Уз. ССР т. V, 1953.
- Шишкин В. А., 1963.— В. А. Шишкин. Варахша. М, 1963.
- Шишкин В. А., 1965.— В. А. Шишкин. Самаркандская обсерватория Улугбека. «Из истории эпохи

- Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шишкин В. А., 1969.– В. А. Шишкин. Кальяи Афрасиаб.– Работы Института истории и археологии АН Уз. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945–1966 гг.).–«Афрасиаб», вып. 1. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1961.– Г. В. Шишкина. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.–ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шишкина Г. В., 1969 а.– Г. В. Шишкина. Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1969 б.– Г. В. Шишкина. О местонахождении Мараканды.–СА, 1969, № 1.
- Шмидт А. Э., 1925.- А. Э. Шмидт. Идеал мусульманского правителя – наместника IXв. (Шв. хиджры). (Послание Тахир ибн ал-Хусейна к сыну Тахиру).– Бюл. САГУ, 1925, № 8.
- Шохназаров А. И., 1908.– А. И. Шахназаров. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкапский О., 1900.– О. Шкапский. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу из нижней Аму-Дарьи. Ташкент, 1900.
- Штейн В. М., 1960.– В. М. Штейн. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в древности (до III в. до н.э.). М, 1960.
- Штейнберг Е. Л., 1950.– Е. Л. Штейнберг. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX–XXвв.– «Исторические записки», 33, М., 1950.
- Штейнберг Е. Л., 1951.– Е. Л. Штейнберг. История британской агрессии на Среднем Востоке. М, 1951.
- Шубинский П., 1892.– П. Шубинский. Очерки Бухары. СПб, 1892.
- Щербак А. М., 1956.– А. М. Щербак. К истории образования узбекского национального языка.–«Вопросы языкознания», 1956.
- Щербак А. М., 1959.– А. М. Щербак. Огузнаме. Мухаббатнаме. Памятник древнеуйгурской и староузбекской письменности. М, 1959.
- Щербак А. М., 1962.– А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.–Л., 1962.
- Щетенко А. Я, 1974.– А. Я. Щетенко. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зар-тепе.–«Древняя Бактрия (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Сб. статей. Л., 1974.
- Эберман В. Л., 1927.– В. Л. Эберман. Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов. – ЗКВ, т. II, 1927.
- Эшниёзов М., 1956.– М. Эшниёзов. хардурй (Баъзе маълумотҳои этнографий), УЗ. ТГУ, т. IV, 1956.
- Эшниёзов М., 1967.- М. Эшниёзов. Говор хардури. АКД. Душанбе, 1967.
- Юлдошбоева Ф., 1963.– Ф. Юлдошбоева. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юлдошев М. Ю., 1959.– М. Ю. Юлдашев. Землевладение и государственное устройство феодальный Хивы. Ташкент, 1959.
- Юлдошев М. Ю.,1964.– М. Ю. Юлдошев. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдошев М. Ю., 1969.– М. Ю. Юлдашев. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш., 1964– Ш. Юсуфов. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского

- бекства в конце XIX и начале XXвв. Душанбе, 1964.
- Юферов В. И., 1925.- В. И. Юферов. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И. Л., 1883.- И. Л. Яворский. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб, 1883.
- Ягоний А. А., 1968.- А. А. Егани. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI – начале XXвв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А. Ю., 1932.- А. Ю. Якубовский. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XVвв. – МИУТТ, ч. 1, 1932.
- Якубовский А. Ю., 1934.- А. Ю. Якубовский. Махмуд Газнави.– «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А. Ю., 1936.- А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).– «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935г. М.,–Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А. Ю., 1937.- А. Ю. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI в.– «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1940.- А. Ю. Якубовский. Краткий полевой отчет о работах Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939.–ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А. Ю., 1941.- А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А. Ю., 1946.- А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.– «Алишер Навои». Сб. статей. М.–Л., 1946.
- Якубовский А. (Ю.), 1946 а.–А. (Ю.) Якубовский. Тимур (опыт краткой характеристики).–ВИ, 1946, № 8–9.
- Якубовский А. Ю., 1947.- А. Ю. Якубовский. Об исполных арендах в Иране в VIII в.–СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1948.- А. Ю. Якубовский. Восстание Муканны.– движение людей в «белых одеждах».– СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А. Ю., 1949.- А. Ю. Якубовский. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.– КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А. Ю., 1950.- А. Ю. Якубовский. Итоги работ СТАЭ в 1946–1947гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А. Ю., 1951.- А. Ю. Якубовский. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.– Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Ста-линаабад, 1951.
- Якубовский А. Ю., 1954.- А. Ю. Якубовский. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.– «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М, 1954.
- Якубовский А. Ю. ва диг. 1954.- А. Карыев, В. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VII–XIXвв. Ашхабад, 1954.
- Янжул И., 1869.- И. Янжул. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.– «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В. Л., 1956.- В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Гафуров Б. Ф., 1941.- Б. Г. Гафуров. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.

- Фафуров Б. Ф., 1945.– Б. Г. Гафуров. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. («Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 21).–«Наука в Таджикистане». Сталинабад, 1945.
- Фафуров Б. Ф., 1947. –Б. Г. Гафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. ч. I. Сталинобод, 1947.
- Фафуров Б. Ф., 1949.– Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении., т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под. ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Фафуров Б. Ф., 1951.- Б. Г. Гафуров. Барои ба таври марксистӣ баён кардани таърихи халқи тоҷик ва таърихи маданияти он.– «Большевики Точкистон», 1951, №8.
- Фафуров Б. Ф., 1952.- Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времендо Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и допол. М., 1952.
- Фафуров Б. Ф., 1955.– Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Изд. З-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Фафуров Б. Ф., 1957.– Б. Г. Гафуров. Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений ЧЧ съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент. 1957.
- Фафуров Б. Ф., 1958.- Б. Г. Гафуров. О причинах возвышения и падения Саманидов – СВ, 1958, №1.
- Фафуров Б. Ф., 1963 а.–Б. Г. Гафуров. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фафуров Б. Ф., 1963 б.–Б. Г. Гафуров. Особенность культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гуломов Я., 1941.– Я. Г. Гулямов. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.– Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Гуломов Я. Ф., 1948.– Я. Г. Гулямов. Чупаната – Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Гуломов Я. Ф., 1957.– Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Гуломов Я. Ф., 1969.– Я. Г. Гулямов. Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.– «Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Гуломов Я. Ф. ва Буряков Ю. Ф., 1958.– Я. Г. Гулямов и Ю. Ф. Буряков. К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 года – ОНУ, 1968, № 2.
- Гуломов Я. Ф., Исломов У., Аскаров А., 1966.– Я. Г. Гулямов, У. Исломов, А. Аскаров. Первобытная культура возникновения орошающего земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Гуломова Э., 1961.– Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1957г.–АРТ, вып. 5, 1961.
- Гуломова Э., 1961 а.– Э. Гулямова, Стекло с городища Хульбук.– ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Гуломова Э., 1962.– Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1960г.–АРТ, вып. 8, 1962.

- Фуломова Э., 1964.– Э. Гулямова. Раскопки в Хульбуке в 1961г.– АРТ, вып. 9, 1964.
- Фуломова Э., 1968.– Э. Гулямова. Этапы истории Хульбукского дворца.–ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Қаюмов А. А., 1961.– А. А. Қаюмов. Қуқон адабий муҳити. Ташкент, 1961.
- Қодирова Т., 1965.– Т. Кадырова. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. Ташкент, 1965.
- Қосимов Н., 1968. – Н. Касымов. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Ҳамроев М., 1959.– М. Ҳамроев. Очерки истории Гиссарского бекства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Ҳасанов А., 1961.– А. Ҳасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50 – 70-х годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- Ҳасанов А., 1960.– А. Ҳасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- Ҳидоятов Г.А., 1969.– Г.А. Ҳидоятов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Ҷалилов А., 1958.– А. Ҷалилов. Войско и вооружение согдийцев накануне и в период борьбы с арабским нашествием.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Ҷалилов А., 1961.– А. Ҷалилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Ҷамгерчинов Б.Д., 1959.– Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Ҷамгерчинов Б. Д., 1966. - Б.Д. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Ҷамолов К., 1966.– К. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.–Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Ҷувонмардиев А., 1965.– А. Джувонмардиев. Земельно-водные отношения Ферганы XVI–XIX вв. Ташкент, 1965.
- Айыл-Кемрса, 1829.– Айыл-Кемрса. Ноғұғағ мәләнгүй азиатиғфыс. Ракіс, т. 1, 1829
- Allan J., 1914.–J. Allan. Catalogfý of thý coins of thý Grpta Dynastiýs and of Sasanka, King of Garða. London, 1914
- Althýim F., 1947-1948.– F. Althýim. Wýltgýschichtý Asiýns im gkiýchischýn Zýitaltýk, Йд. I-II. Hallý (Saalý), 1947–1948
- Althýim F., 1951.– F. Althýim. Ars Spätantiký fnd Chkistýntfrm, Tüýingýn, 1951
- Althýim F., 1953.–F. Althýim. Alýçandýk and Asiýn, Cýschichtý ýinýs gýistigýn Ýýkýys. Tüýingýn, 1953
- Althýim F., 1959–1962.– F. Althýim. Gýschichtý dýk Hfnnýn, Йд. I–IV, Йýklın. 1959–1962
- Althýim F., Stýhl K., 1953.– F. Althýim., K. Stýhl. Mazdak fnd Рокрұқсөс.–«La Ноғwýly Clio», V, 1953
- Althýim F., Stýhl K., 1954.–F. Althýim, K. Stýhl. Ýin asiatischýk Staat. Wiýsňadýn, 1954
- Assmfssýn J.P., 1965.– J.P. Assmfssýn. Қfastvanift. Střdiýs in Manichaýism. Copýnhagýn, 1965 («Acta Thýologica Danica», vol, VII)

- Assmfssýn J.P., 1967.–J. Assmfssýn, рец. на: G. Йндýк. Diý Afssýtzfng dýs Königskindýs Kykos fnd Komflrs. Mýisýnhýim, Glan. 1964.–«Окіýтальischý Litýkatfrkzýitfng», 62. Jahkg., 1967, N 5/6.
- Йайлýy H. W., 1931 a.– H. W. Йайлýy. Thý Woqd «йырт» in Ikanian.–ЙSOS, vol. VI, pt. 2, 1931
- Йайлýy H. W., 1931 б.– H. W. Йайлýy. To thý Zamasp Namak II.–ЙSOS, vol. VI, pt. 3, 1931
- Йайлýy H. W., 1932.– H. W. Йайлýy. Ikanian střdiýs.– ЙSO (A) S, vol. ЧI, pt. 4, 1932
- Йайлýy H. W., 1937.– H. W. Йайлýy. Thargaka.– ЙSOS, vol. VIII. pt. IV, 1937
- Йайлýy H. W., 1943.–H. W. Йайлýy, Zokoastkian rkoylýms in thý ninth cýntfky йooks.– «Қатанай Katkak lycftrkýs» Oçfoqd, 1943
- Йайлýy H. W., 1954.–H. W. Йайлýy. Hâkañfna.– «Asiatica, Fýstschíft Fk. Wýllýk». Lýipzig, 1954
- Йайлýy H. W., 1960.–H. W. Йайлýy. Ikanian Akyu-and Daha.–Kýrkint fkom «Transactions of thý Philological Sociýty» (1959). London, 1960
- Йайлýy H. W., 1968.– H. W. Йайлýy. Kaniska.–«Papýks on thý datý of Kaniska sýmittýd to thý confýkýncý on thý datý of Kaniska», London, 20–22 Aprk 1960. Йд. йу A. L. Йasham. Lýidýn, 1968
- Йайлýy H. W., 1964.– H. W. Йайлýy. Skí Visa, Sfka and thý Ta-fang.– AM. N. S. vol. ЧI/1. London, 1964
- Йайлýy H. W., 1968.– H. W. Йайлýy. Saka of Khotan and Wakhan.–«Ркатidanam. Indian, Ikanian and Indo-Ýfkorýan střdiýs rkýsýntýd to F. Й. J. Kýrýk». Dýn Haag – Rakis, 1968
- Йакнýtt K. D., 1968.– K. D. Йакнýtt. Thý akt of Йастkia and thý tkýasfký of thý Oçfs.– «Ikanica Antiqfa», v. VIII. Lýidýn, 1968
- Йакthold W., 1906.–W. Йакthold. Zfk Qýschichtý dýk Saffakídýn.– «Fýst- schíft Th. Nöldýký». Йд. I. Giýssýn, 1906
- Йакthold W., 1913.–W. Йакthold. Йакmakids (Йакмýcidýs).–ÜI, vol. 1. Lýidýn –London, 1913
- Йакtholomaý xCh.], 1895–1904 – xCh.] Йакtholomaý. Gkrfndkiss dýk ikanischýn Philologiý. Fntýk Mittwiikfng von C. Йакtholomaý C. H. Ýthé, K. F. Gýldnýk (f. a.), hksg. von W. Gýigýk fnd Ü. Krhn, Йд. I–II. Stkassýfkq 1895–1904. Йд. 1, Айт. 1. Voqgýschichtý dýk ikanischýn Spkachýn. Awýstaspkachý fnd Alfrýksisch, Mittýlpýksisch 1895/1901. Йд. I, Айт. 2. Nýfrýksi-schý Schkiftspkachý, Diý Spkachýn dýk Afghanýn, Йalftschýn fnd Kfkdýn, Klýinýk Dialýktý fnd Dialýkt-gfrrpýn, 1898/1901.–Anhang, Diý Spkachý dýk Ossýtýn, von Wsýwolod Millýk, 1 1903. Йд. II. Litýkatfrk. Gýschichtý fnd Kfltfk, 1896/1904
- Йакtholomaý Ch., 1901.–Ch. Йакtholomaý. Awýstaspkachý fnd Altfrýksisch.– «Gkrfndkiss dýk ikanischýn Philologiýs» hksg. W. Gýigýk fnd Ü. Krhn, Йд. I, Айт. 1. Stkassýfkq, 1901.
- Йакtholomaý Ch., 1904, 1961–Ch. Йакtholomaý. Altikanischýs Wöktýkýfch. Stkassýfkq, 1904; 2. Fnvýkändýktý Afflagý. Йýklín, 1961
- Йакtholomaý Ch., 1918.–Ch. Йакtholomaý. Zfm Sasanidischtýn Kýcht. I–V. Hýidýlýký, 1918–1923.–«Sitzfngsýkichtý dýk Hýidýlýkýgýk Akadýmý dýk Wissýnschaftýn, Philosophisch-histokischý Klassý». Йд IÇ. 1918
- Йауýк T. S., 1738.–T. S. Йауýк Hisioküa kýgní Gkaýcokfím Йастkiani in qfasimf gkaýcokfí in India coloniakfí výtrs mýtomokia ýçpciatfrk. Pýtkopoli, 1738
- Йýal S., 1906.–S. Йýal. Йfddhist kýcoqds of thý Wýstýkn Woqlf, vol. I. London. 1906

- Йyllingýk A. K., 1962.–A. K. Йyllingýk. Thý coins fkom thý tkýasrký of thý Oqfs.– MN (Thý Amýkisan Nfmismatic Sociýty). Nýw Yoçk, 1962
- Йýnvýnistý Ÿ., 1929.– Ÿ. Йýnvýnistý. Ýssai dý gkammaiký sogdiýnný, II. Pakis, 1929
- Йýnvýnistý Ÿ., 1932.– Ÿ. Йýnvýnistý. Lýs classýs socialýs dans la tkadition avýstiqfý.–JA, 1932, N 1
- Йýnvýnistý Ÿ., 1934.–Ý. Йýnvýnistý. L' Ýkanvýz ýt l'okiginý légýndaiký dýs Ikanýns.– ÝSOS, vol. VII, pt. 2, 1934
- Йýnvýnistý Ÿ., 1938.– Ÿ. Йýnvýnistý. Tkaditions indo-iakanýnnýs sfk lýs classý socialýs.–JA, t. 230, 1938
- Йýnvýnistý Ÿ., 1947.– Ÿ. Йýnvýnistý. La villy dý Cukýschata.–JA, 1947, t. 234
- Йýknaqd P., 1966.– P. Йýknaqd. Rkýmiéký campagný dý foillýs d'Ai Khanom.– CKAI (ÝL), Janivýk-Maïs 1966
- Йýknaqd P., 1967 a.–P. Йýknaqd. AI Khanom on thý Oqfs: a hýllýnistic city in Cýntkal Asia. London, 1967 («Rkocýýdings of thý Йkitish Acadýmy», vol. LIII)
- Йýknaqd P., 1967 б.– P. Йýknaqd. Dýfciémý campagný dý foillýs d'Ai Khanom ýn Йastkianý.–CKAI (ÝL), Avkil–Jfin 1967
- Йýknaqd P., 1968 a.–P. Йýknaqd. Tkosiémý campagný dý foillýs a at Khanom ýn Йastkianý.– CKAI (ÝL), Avkil–Jfin 1968, p. 203–279
- Йýknaqd P., 1968 б.– P. Йýknaqd. Chapitýaçç cokinthiýns hýllénistiqfýs d'Asiý Cýntkalý désoñvýkts a Ai Khanom.– «Sykia», t. ÇLV, 1968, fosc. 1–2. p. 111–151
- Йýknaqd P., 1969 –P. Йýknaqd. Qratkiýmý campagný dý foillýs a Ai Khanom (Йastkianý).–CKAI (ÝL), 1969, Jfillýt – Octoýký, p. 313–355
- Йýknaqd P., 1970 –P. Йýknaqd. Campagný dý foillýs 1969 a Ai Khanom ýn Afghanistan.– GKAI(ÝL), 1970, Avkil–Jfin
- Йýkký lý M. ýt D. Schlfmýýkgýk, 1964.– Йýkký lý M. ýt D. Schlfmýýkgýk.– Oýsýkvations sfk lýs kýmpakts dý Йastkýs.– MDAFA, t. ÇIÇ. Pakis, 1964
- Йývan Ÿ. K., 1902.–Ý. K. Йývan. Thý Hofsy of Sýlyfcrs, vol. I. London, 1902
- Йhandakaç D. K., 1902.– D. K. Йhandakaç. A Kfshana stony-inscription and thý qfýstion aýort thý okigin of thý Saka Úqa.– JKAS, vol. ÇC. Йomýay, 1902
- Йhandakaç D. K., 1930.–D. K. Йhandakaç. A rýýp into thý ýakly history of India fkom thý Maçkya Dynasty to thý downfall of thý Impýrial Gfpta Dynasty (B. C 322–cíksa 500 A. D.). Йomýay, 1930
- Йickýkman Ÿ., 1938.–Ý. Йickýkman. Institutions dýs Sélýfcidýs. Pakis, 1938
- Йickýkman Ÿ., 1966.–Ý. Йickýkman. Thý Sylýfcids and thý Achaýmýnids.– «Accadýmia Nazionalý dýi Lincýi, anno CCCLVIII. Qfaçýndo N 76. Koma, 1966
- Йindýk G., 1964– G. Йindýk. Diý Afssýtzfng dýs Königskindýs Kykos fnd Komflfs. Mýisýnhýim. Clan, 1964
- Йívaç A. D., 1951.–A. D. Йívaç. Thý Йastka coinagý of Ýfthydýmfs and Dýmýtkifs.–NC, sýk. VI, vol. ÇI, 1951
- Йívaç A. D. H., 1955.–A. D. H. Йívaç. Notýs of Kfshan crksivý sýal insckiptions.– NC, sýk. VI, vol. ÇV, 1955
- Йívaç A. D. H., 1956.–A. D. H. Йívaç. Thý Kfshano-Sasanian coin sýkíys.– JNSI, vol. ÇVIII, pt. 1, 1956.
- Йívaç A. D. H., 1961.–A. D. H. Йívaç. An fnknown Pfnjaï sýalcollýctok.– JNSI, vol. ÇCIII, 1961

- Йінақ А.Д. Н., 1967.-А. Д. Н Йінақ. А. Рактхian amflyt.-ЙSOAS, vol. ՎՎ. London, 1967
- Йloch J., 1934.-J. Йloch. L'indoakуýn dr Výda ағч týmps modýkпўs. Raқis, 1934
- Йомйаси A., 1966.-A. Йомйаси. Thý krfic inscription in Pýksian výksýs in thý соfkt of thý қoyal palacy of Mas'fd III at Ghazni. Қomý, 1966 (Istituto Italiano rýk ii Mýdio ýd Ūstкýmý Okýntý. Kýrokts and Mýmoiks, vol. V).
- Йoswoкth C.E., 1961.-C.E. Йoswoкth. Thý үakly Islamic histoky of Ghfk.-CAJ. vol.VI, 1961
- Йoswoкth C.Ý., 1963 - C.E. Йoswoкth. Thý Ghaznavids, thýik ýmpíký in Afghanistan and Ūastýkn Ikan 994-1040. Údinýfkgh, 1963
- Йoswoкth C.E., 1965.-C.Ý. Йoswoкth. Үakly sofkcýs foқ thý histoky of thý fiқst foфk Ghaznavid srltans, IHQ, vol. ҦII, № 1-2, 1965
- Йoswoкth C.E., 1968.-C.E. Йoswoкth. Thý akmiýs of thý Saffakids.-ЙSOAS, vol. ՎՎI, pt. 3. London, 1968
- Йoswoкth C.Ý., 1968 a. - C.E. Йoswoкth. Thý political and dynastic histoky of thý Ikanian woқd (A.D. 1000-1217).-«Thý Samýkidgý Histoky of Ikan», vol.5. «Thý Saljfq and Mongol rýkiods». Samýkidgý, 1968
- Йoswoкth C.Ý., 1969 a.- C.E. Йoswoкth. Thý Tahikids and Akaiic crlfký.-JSS, ՎIV/1, 1969
- Йoswoкth C.Ý., 1969 б.- C.E. Йoswoкth. Thý Tahikids and Pýksian litýkatfký -JIPS, vol. VII, London, 1969.
- Йorvat L., 1912.-L. Йorvat. Lys Йакмécidýs d'apkés lys histokiýns aқайýs ýt rýksans. Raқis, 1912
- Йowýn K. lý Йакон and Alýkight W.F., 1958 - K. Йowýn lý Йакон and W.F. Alýkight. Aкchaýological discovýkiýs in Soғth Akaiia. Йaltitoký, 1958
- Йkaidwood K.J., 1967 -K.J. Йkaidwood. Rkýhistokic mýn, 7-ýd. Glýnvýn, 111., 1967
- Йcockýlmann C., 1943-1949.-C Йcockýlmann. Gýschichtý dýk aқайischýn Litýkatfk, Йd. I-II. Zwyitý, dýn Srppýmýnttändýn angýpasstý Arfl. Lýidýn, 1943-1949
- Йkowný Ү. G., 1902, 1906, 1920, 1924. - Ү. G. Йkowný. A litýkaу histoky of Pýksia. Samýkidgý, vol. I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920; vol. IV, 1924
- Йfkкow T., 1934-1935 - T. Йfkкow. Ikanian woқds in thý Khakosthi docrmýnts fkom Chinýsý Tfkkýstan, I.-ЙSOAS, vol. VII, 1934; II.-ЙSOAS, vol. VIII, 1935
- Йfkкow T., 1937.-T. Йfkкow. Thý langfragý of thý Khakosthi docrmýnts fkom Chinýsý Tfkkýstan, Samýkidgý, 1937
- Йfkкow T., 1955.-T. Йfkкow. Thý Sanskrit langfragý. London, 1955
- Йfssagli M., 1963.-M. Йfssagli. Diý Malýký in Zýntkalasiýn. Gýnýva, 1963
- Сamýkon I., 1936.-G. Сamýkon. Histoky of үakly Ikan. Chicago, 1936
- Campýll L. A., 1968.- L. A. Campýll, Mithkaic iconogkaphy and idýology. Lýidýn. 1968
- Cahýn C., 1953.-C. Cahýn. L'évolftion dý l'iqta dr Içý aғ ՎIII séclý. Contkýftion á fný histoiký compakhý dýs sociétés mýdiévalýs.- Analýs: ҮSC, VIII, 1953
- Chkistýnsýn A., 1925,- A. Chkistýnsýn. Lý kégný dr қoi Kawadl I ýt lý commfnismý Mazdakity. Koyýnhavn, 1925
- Childý V. G., 1926.-V. G. Childý. Thý Akyans. A střdy of Indo-Úfkorýan okigins. London - Nýw York, 1926. ҦIII
- Chkistýnsýn A., 1931.-A. Chkistýnsýn. Lys Kayanidýs. Koyýnhavn, Hst, 1931

- Chkistýnsýn A., 1943.–A. Chkistýnsýn. Lý rkýmíýk chapitký dr Výndidad ýt l'histoiký rkimitivý dýs tkíiñs Ikanýnnýs. Kóyñhavn, 1943
- Chkistýnsýn A., 1944.–A. Chkistýnsýn. L' Ikan sors lýs Sasanidýs, 2-e ýd., kýn. ýt afgm. Copýnhagfý, 1944
- Coon C. S., 1957 –C. S. Coon. Thý sývýn cavýs., Nýw Yoçk. 1957
- Cfnningham A., 1883.–A. Cfnningham. Ýook of Indian ýkas with tañlys foç calcrlating Indian datýs. Calcftta, 1883
- Cfnningham A., 1892 –A. Cfnningham. Coins «of thý Kfshânas, ok Gkýat Yfý-ti.– NC, 3-d sýk., vol. ҪII. London, 1892
- Cfkýl K., 1954.–K. Cfkiýl. Inscríptions dý Sfkkh Kotal,–JA, t. CCCLII, fasc. 2, 1954
- Cfkýl K. ýt Schlfmýýkgýk D., 1953.– K. Cfkiýl ýt D. Schlfmýýkgýk. Tkésoks monétaiký dé Afghanistan. Pakis, 1953 (MDAFA, t ҪIV)
- Cfkýl K. ýt Ffssman C., 1965.– K. Cfkiýl ýt C. Ffssman. Lý tkésok monétaiký dý Qfnfz. Pakis, 1965 (MDAFA, t, ҪI)
- Dalton O.M., 1905.–Thý Fkiasfký of thý Oçfs. London, 1906, 3d ýd4 1964
- Dalton O.M., 1964.–O. M. Dalton, Thý tkýasfký of thý Oçfs with othýk ýçamplýs of ýakly okýntal mýtal-wokk, ýd. III. London, 1964
- Dani A.H., 1967.–A.H. Dani. With thý collaioation of F.A. Dfkkanı, A. Kahman, M. Shakif. Timakgakha and Gandhaka gkañv cfltfký. Pýshawak, 1967 (AP, III)
- Dani A. H., 1968.– A. H. Dani. Datý of Kaniska (palaýogkaphical ývidýncý).– «Papýks on thý Datý of Kaniska seýmittýd to thý confýkuncý on thý datý of Kaniska», London 20–22 April 1960. Ýd. ïy A. L. Ýasham. Lýidýn, 1968
- Dani A.H., Hfmýach H., Göyl K., 1964 –A. H. Dani, H. Hfmýach, K. Göyl, Tochi vallýy insckiptions in thý Pýshawak Mfsýfm.– AP, vol. I. 1964
- Dýývoisý N.C, 1938.– N.C Dýývoisý. A political histoky of Paçthia. Chicago, Thý Fnivýksity of Chicago rkýss, 1938
- Dýgrlgny I., 1756–1758.– I. Dýgrlgny. Histoiký géñýkatý dýs Hrns, dýs Tfkcs, dýs Mongols, ýt dýs aftyks Taçtakýs occidýntaç, t. I–IV. Pakis, 1756–1758
- Dokn B., 1881.– B. Dokn. Invýntaiýk dýs monnaiýs dýs Khalifýs okýntaç. SPý., 1881
- Dkoïn Ý., 1896.–Ý. Dkoïn. Noticý sfk lýs monnaiýs dýs gkands Koçhans postýkýutks ýt sfk qfylqrýs aftyks monnaiýs dý la Sogdianý ýt dr Tokhakýstan.– KN, vol. 14, sýk. 3. Pakis, 1896
- Dkoysýn J., 1834 –J. Dkoysýn. Alýçandýk dýs Gkossýn Zügý drkch Tfkcan.– KMP, Zwýityk Jahkgang
- Dkoysýn I.G., 1952– I.G. Dkoysýn. Gýschichtý dýs Hýllýnismfm. Nýrý Afsg. hksg. von Ý. Ýayýk, T. I–III. Ýasyl (cop. 1952–1953), T. I, Gýschichtý Alýçandýks dýs Gkossýn (cop. 1952)
- Dfýs H.H., 1957.– H.H. Dfýs. A. Koman city in Anciýnt China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Drchýsný-Gfíllýmin J., 1953–J. Drchýsný-Gfíllýmin. Okmazd ýt Ahkiman. Pakis, 1953
- Drchýsný-Gfíllýmin J., 1962.– J. Drchýsný-Gríllýmin. La kýligion dý L' Ikan Anciýn. Pakis, 1962 («Ma-na», I. Lýs anciýnnýs kýligions okýntalýs, III)
- Dfmýzil G., 1930–G. Dfmýzil. La rkéhistoiký indo-içaniýnný dýs castýs.–JA, t. 216, 1930
- Dfmýzil G., 1958.– G. Dfmýzil. L'idýologjý tkípaqtý dýs Indo-Ýfkorýýns. Pakis, 1958
- Dfmýzil G., 1962 – G. Dfmýzil. La Socifýty sýythiqfý kývolt – ýllý dýs

- classys fotionyllys Indo-Ikanian Jofkndl, 1962, vol. V. N 3.
- Dyson K. H., 1965.– K. H. Dyson. Rkojlyms in thý kylativý chkonology of Ikan, 6000–2000 B. C – «Chkonologijys in Old Woold akchaýology». Chicago and London, 1965
- Ýilýks W., 1964.–W. Ýilýks. Kykos.– «Íjítkaagý zfk Namýnfokschrng», Íd. ÇV, Hit. 2. Hýidýlñýkg, 1964
- Ýmýnař M. B., 1956. –M. Ý. Ýmýnař. Lingfistic rkýhistoký of India–TC, 1956. vol., V, N 7
- Ýnoki K.. 1955 L– K. Ýnoki, Sogdiana and thý Hsifng-nf.–CAJ, vol. I, N 1, 1955
- Ýnoki K., 1955 6. – K. Ýnoki. Thý Okigin of thý Whity Hfnis ok Hýphthalitýs, –ÝW, VI, 1955, N 3
- Ýnoki K.. 1958.- K. Ýnoki. Thý datý of Kidákitys.–«Thý Toyo Gakrho (Kýrokts of Okýntal Liíkaqy)», vol. ÇLI, N 3, 1958
- Ýnoki K., 1959 a –K. Ýnoki. On thý nationality of thý Ýphthalitýs.– MDTÝ, N 18. Tokyo. 1959
- Ýnoki K., 1959 6–K. Ýnoki. Thý Yüyhshih–Scythians idýntity. A Hypothýsis.–ISHÝWCC, 1959
- Ýttinharsýn K., 1960.– K. Ýttinharsýn. Íihzad.– ÝI, Nýw ýd., vol. I, 1960 «Ýçrlokaions in Tfkýstan», 1908.– «Ýçrlokaions in Tfkýstan». Ýçrýdition of 1904. Rkýhistokic civilizations of Anar. Okigins, gkowth, ýnd inflfýncý of ýnvikomýnt. Íd. ïy K. Pempýlly, vol. I-II. Washington, 1908.
- Flügyl G., 1862.- G. Flügyl. Mani sýiný Lýhký fnd sýiný Schkiftýn. Ýin Íjítkaag zfk Gýschichtý dýa Manichaismfs. Afs dým Fihkist dýs Añülfaqadsch Mrhammad ïyn Ishak al-Wakkâk ïýkannt fntýk dým Namýn Iñn Añi Ja'kii an-Nadim. Lýipzig, 1862
- Forchýk A., 1931.–A. Forchýk. L'akt gkésoñofddhiqfý dr Gandháka, 1905–1931. Pakis, I, 1905; II/I, 1918; 11/2, 1922; II/3, 1931
- Fkyý K. N., 1949.–K. N. Fkyý. Notýs on thý ýakly coinagý of Tkansoçiana. Nýw Yoçk.– ANS, 1949
- Fkyý K. N., 1962.–K. N. Fkyý. Thý Hýkitagý of Pýksia. London, 1962
- Gaiain A.V., 1961.–A.V. Gaiain. Dýk Írddhismfs in Zýntkalasiýn. –HO, I, VIII. 2 Fidýn-Köln. 1961
- Gaffkóv B., 1957.–B. Gaffkóv. Thý kisý and fall of Samanids. Papýk fok thý ÇÇIV Intýknational Congkýss of Okýntalists. Moscow, 1957
- Gaffkóv B., 1959 a.– Ý. Gaffkóv. Nations in thý Soviýt Fnion. (Cýntkal Asia and Kazakhstan). Nýw Dýlhi, Soviýt Land Ýooklýts, 1959
- Gaffkóv B., 1959 - 6.– B. Gaffkóv. Thý kisý and fall of Samanids.– «Aktyý dýs viýkendzwanzigstýn Intýknationalýn Okýntalistýn Kongkýssýs», Münchýn, 28, Afgest ïis» 4. Sýptymýk 1957. Wiýsñadýn, 1959
- Gaffkóv B., 1961.–B. Gaffkóv. Thý solrtion of thý national qfýstion in thý FSSK. (Lýctfký dýlivýkýd fok thý Diplomatic Cokps in Moscow at thý Institütý of Pýoplýs of Asia of FSSK Acadýmy of Sciýneýs on Oct., 12, 1981). Moscow, 1961.
- Gaffkóv B., 1966.– B. Gaffkóv. Das sowiýtischý Mittýlasiýn. DA. Ýýklin, 1966, Jg. 11. Hf. 2
- Gaffkóv Ý., 1968.– Ý. Gaffkóv. Kfshan civilization and woold crlfrký. Moscow, 1968. (Intýknational confýkýncý on thý histoký, akchaýology and crlfrký of Cýntkal Asia in thý Kfshan rýkiot. Drshaníy. 1968)
- Gaffkóv Ý., 1970– Ý. Gaffkóv. Kfshan civilization and woold crlfrký– «Kfshan Stediýs in thý FSSK». Papýks rkýsýntýd ïy thý Soviýt Scholaks at thý FNÝSCO Confýkýncý on histoký, akchaýology and crlfrký of Cýntkal Asia in thý

- Krshan Рұқиод. Drshanайы, 1968. Indian Strdiys, Makch 31, 1970
- Gařthiot K., 1914–1923.– K. Gařthiot. Ÿssai dý ғқаммаікү sogdiennү, I. Phonýtiqfý. Pakis, 1914–1923
- Galýkkina O., 1970.– O. Galýkkina. On somý miniatrкýs күткійтýd to Йіhzad fқом Lyningkad collýctions. Eкts okiýntalis. v. VIII, 1970
- Galýkkina O., 1976.–O. Galýkkina. Okiginality ýt ӯmpрkfnats tқaditionnýls dans la miniatrкý dý Vnavýkannachкý. Akts Asatiqfýs, t. ҹҹII, 1976.
- Gақdin J. C., 1957.–J. C Gақdin. Сүкамиqfýs dý Йаctкýs. Pakis, 1957 (MDAFA, t. ЧV)
- Gақdnýk M. A., 1878.–M. A. Gақdnýk. A Catalogfý of thý Gkýk coins in thý Йkitish Mfsýfm. Thý Sylýfcid Kings of Sykia. London, 1878.
- Gақdnýk P., 1886.–P. Gақdnýk. Thý coins of thý Gkýk and Scythic kings of Йactkia and India in thý Йkitish Mfsýfm, London, 1886 (Catalogfý of Indian coins in thý Йkitish Mfsýfm)
- Gýigýk W., 1882.–W. Gýigýk. Ostfkanischý Krftk in Altýktm. Ÿklangýn. 1882
- Gýigýk W., 1901.–W. Gýigýk. Üйүк das Jaghnoi. «Gkrndkiss dýk Ikanisýhýn Philologiý», 1/1. Stkassýfk, 1901
- Gýkshývitch I., 1954–I. Gýkschývitch. A Ғқаммақ of Manichýan Sogdian. Ofokd, 1954
- Gýkshývitch I., 1959 –I. Gýkshývitch. Thý Avýtan hymn to Mithқa. With an intkd., tқansl., and commýnt. йv I. Gýkshývitch. Samýkidgý. Thý Fniv, rkýss, 1959
- Gýkshývitch I., 1964.–I. Gýkshývitch. Zокоastýk's own contkíjftion.– JNÝS. vol. ҹҹIII, N 1, 1964
- Gýkshývitch I., 1967.–I. Gýkshývitch. Йаctkian insckipts and manfsckipts.– IF, «Zyitschkift fük Indo-gýkmanistik fnd allgýmýiný
- Сркаchwissýnschaft, 72, Йд. 1/2, Hft. Йýklin, 1967.
- Ghiķshman K., 1946 – K. Ghiķshman. Йúgкам. Kýchýkchýs aқchýologiqfýs ýt histokiqfýs srk lýs Korchans. Lý Caiкý, 1946 (MDAFA, t. ЧII)
- Ghiķshman K., 1948.–K. Ghiķshman. Lý Chionitýs-Hýptalityýs. Lý Caiкý, 1948 (MDAFA, t. ЧIII)
- Ghiķshman K., 1954.– K. Ghiķshman. Villagý Pýksý-Achéménidý. Pakis, 1954
- Ghiķshman K., 1957.– K. Ghiķshman. La ркoiýmý dý la chkonologiý dýs Kořchans.–CHM, vol. III, N 3, 1957
- Ghiķshman K., 1964.– K. Ghiķshman. Lý tkýsoқ dý l'Oqfs, lýs йkonzýs df Lfкistan ýt l'akт médy.– «Voqdýkasiatischý Aкchäologiý. Strdiys and Arfsäatzý xFýstaschkift】 A. Moortgat». Йýklin, 1964, p. 88–94.
- Ghosh Й.K., 1957.–B.K. Ghosh. Indo-Ikanian kylations.– «Thý histoký and cfltrký of thý Indian pýoply. Thý Výdic Agý». Gýn. ýd. K. C. Majfmdaқ, 3-d impk., vol. I. London, 1957
- Gíй H. A. K., 1923.– H. A. K. Gíй. Thý Aқай conqfýsts in Cýntkal Asia. London, 1923 («Jamýs G. Foқlong Ffnd», vol. II)
- Glaýssýk G., 1965.–G. Glaýssýk. Рецензия на: Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В А.. Ранов.– Древности Кайрак-Кумов. Древнейшая история северного Таджикистана– УW, N. S., vol. 15, N 3-4, 1965
- Gonda I., 1960 –I. Gonda. Diý Kýligionýn Indiýns, I. Výda fnd ältýkýk Hindfismfs. Strttgakt, 1960
- Görl K., 1957.–K. Görl. Diý Münzprkägfng dýk Kfsan. von Vima Kadphisýs ńis Йahқam IV.– Althýim F. fnd Stiýhl K. Finanzgýschichtý dýk Spätantiký. Fkankffkt am Main, 1957

- Gööl K., 1960 – K. Gööl. Koman pat-týkns foq Kfshana coins.–JNSI, vol. ЧII, 1960
- Gööl K., 1964.–K. Gööl. Zwiý nýfý Týkmimi fük yin zýntkalýs Datrm dýk Altýn Gýschishtý Mittýlasiýns dýs Jahk I dýs Kfsankönigs Kaniska.–«Anzýigýk dýk phil.-hist. Klassý dýk Östýkkýich. Akadýmiý dýk Wissýnschaft, 1964
- Gööl K., 1967.–K. Gööl. Dokrmýntý zfk Gýschichtý dýk ikanischýn Hrnnýn fn Ýactkýn fn Indiýn. Ýd. I-IV. Wiýsýadýn, 1967
- Gööl K., 1968.–K. Gööl. Nfmismatic ývidýncý kylating to thý datý of Kaniska.–«Papýks on thý datý of Krniska srýmittýd to thý confýkýneý on thý datý of Kaniska, London, 20-22 Apkil 1960, ýd. ý A. L. Ýasham. Lýidýn, 1968
- Gkay B., 1961.–B. Gkay. La pýintrký Rýksaný. Gýnévý, 1961
- Gkohmann A., 1954.–A. Gkohmann. Üinfühkng fnd Chkýstomathiý zfk akaiischýn Papykrskfný. I. Ýd. Üinfühkng. Rkaha, 1954 (Monográfiý Akchívr Okiýntálniho, vol. ЧII) (на обл.– 1955)
- Gkoßsýt K., 1944.–K. Gkoßsýt. Lý conqfékant dr mondý. Pakis, 1944
- Grtschmid A., 1888 –A. Grtschmid. Gýschichtý Içans fnd sýinýk Na-chýakländýk von Alýçandýk dým Gkóssýn ïis zfm Fnýkgang dýk Aksacidýn. Tüýingýn, 1888
- Hackin J., Hackin K., 1939.–J. Hackin, K. Hackin. Kýchýkchýs akchéologiqfýs á Ýégkam.–MDAFA, t. IÇ. Pakis, 1939
- Hackin J., Hackin K., Carl J., Hamýlin P. 1954.–J. Hackin, K. Hackin, J. Carl, K. Hamýlin. Norvýllýs. kýchýkchýs akchéologiqfýs á Ýégkam (anciýnný Kápici) (1938–1940).–MDAFA, t. ЧI. Pakis, 1954
- Halofn G., 1937.–G. Halofn. Zfk Üy-tsí Fkagý.– ZDMG, Ýd. 91, N. F., Ýd. 16, 1937
- Naçmatta J., 1960.– J. Naçmatta. Cfsanicý.–AOH, vol. ЧI. Ýrdapýst, 1960
- Naçmatta J., 1965.–J. Naçmatta. Minok Ýactkian insckriptions.– AAH, vol. ЧII/1-2, 1965
- Hansýn O., 1951.–O. Hansýn. Diý Ýýklinýk Hýptalityýn-Fkagmýntý.– «F. Althyim. Ars Spátantiký fnd Chkistýntrm». Tüýingýn, 1951
- Naçmalta J., 1951.–J. Naçmatta. Thý goldýn Ýow of thý Hrns. Acta açchoýologica Acadýmiaý Sciýntigkfm Hrngaçicao. Ýrdapýst, 1951, t. I, fasý, 1–2.
- Häfchuld K., 1962.–K. Häfchlld. Üýýk diý fkühystýn Akjýk im Atlýn Okýnt. Ýýklin, 1962
- Hafssig H. W., 1956.–H. W. Hafssig. Diý Qfýllý üýýk diý zýntkalasiat-ischý Hýkkrfnt dýk ýrkopäl schýn Awakýn.–CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawkýs J. and Wollý L., 1963.– J. Hawkýs and L. Wollý. Pkýhistoky and thý ïýginnings of civilization. London, 1963 (Histoky of mankind. Crltrkál and sciýntific dývýlopýnt, vol. I).
- Hýnning W. B., 1940.–W. Ý. Hýnning. Sogdica. London, 1940 («Jamýs G. Foklong Ffnd», vol. ЧII)
- Hýnning W. B., 1944.–W. Ý. Hýnning. Wakcan – Sah.– JGIS, vol. ЧI, N 2. Calcrta, 1944 («Sík Maçs Afkýl Stýin Mýmókjal Nfmiýk, rakt. II)
- Hýnning W. Ý. 1945.–W. Ý. Hýnning. Sogdian talýs.–ÝSOAS, vol. IЧ, pt. 3, 1945
- Hýnning W. B., 1946.–W. Ý. Hýnning. Thý Sogdian týcts of Pakis.–ÝSOAS, vol. ЧI, pt. 4, 1946
- Hýnning W. B., 1948.–W. Ý. Hýnning. Thý datý of thý Sogdian anciýnt lýttýks –ÝSOAS, vol. ЧII, N 3-4, 1948
- Hýnning W. B., 1951.–W. Ý. Hýnning. Zokoastýk, politician oq witch doctor? Oçfoqd, 1951

- Hýnning W. B., 1956.–W. Й. Hýnning. «Sfkkh-Kotal.–ÝSOAS, 1956, vol. ЧVIII, pt. 2
- Hýnning W. B., 1958.–W. Й. Hýnning. Mittlyikanisch.– «Handírcch dýk Okýntalistik», I, Йд. IV. Lýidýn – Köln, 1958
- Hýnning W. B., 1960.– W. Й. Hýnning. Thý Йаасткian insckription.– ÝSOAS, vol. ЧVIII, (ракт. 1), 1960.
- Hýnning W. B., 1962.–W. V. Hýnning. A Йаасткian sýal-insckription.– ÝSOAS, vol. ЧV, pt. 2, 1962
- Hýnning W. B., 1965a.–W. Й. Hýnning. A Sogdian God.–ÝSOAS, vol. ЧVIII, pt. 2, 1965
- Hýnning W. B., 19566.–W. Й. Hýnning. Sfkkh-Kotal fnd Kaniska.– ZDMG, Йд. 115, 1965, Hft. 1
- Нýккман А., 1914.– А. Нýккман. Altý Gýogknphiý dýs rntýkýn Очтsgýyiýts – «Айhandlengýn dýk K. Gýsýllschaft dýk Wissýnchaftýn zr Göttingýn». Philologisch-histokischý Klassý. N. F., Йд. ЧV, N 4. Йýk-lin, 1914
- Нýккман хA], 1920.–хA.] Нýккман Sakai.– КÝ, Zwýitý Kýihý, Hiid. 8, 1920
- Нýккман А., 1938.–A. Нýккман. Das Land dýk Sýídý fnd Tíiyt im Lichtý dýk Antiký. Lýipzig, 1938. (Qfýllýn fnd Fokschfngýn zr Gýschichtý fnd Völkükfndý, Йд. 1)
- Нýktzñýkg G. F., 1875.– O. F. Нýktzñýkg. Diý asiatischý Fýldzügý Alýcandýks dýs Gkossýn, T, I–II. Hally, 1875 (Jrgýnd-Íiýliothýk dýs Gkýchischýn fn Dýrtschýn Althýkthfms, hçsg. von Dr. Ў. A. Úckstýin, Йд. 7, 8, 9)
- Нýkzfýld Ў., 1930.– Ў. Нýkzfýld. Krshano-Sasanian coins.– MASI, N 38. Calcrta, 1930
- Нýkzfýld Ў., 1935.– Ў. Нýkzfýld. Akchaýlogical histoky of Ikan. London, 1935. (Thý Swýdish lýctrkýs of thý Йкítish Acadýmy. 1934)
- Нýkzfýld Ў., 1941.– Hýkzfýld. Ikan in thý Anciýnst Ýast. Akchaýlogical strdiýs rkýsýntýd in thý Lowýll lýctrkýs at Йoston London–Nýw York, 1941
- Нýkzfýld Ў., 1947.–Ў. Нýkzfýld. Zokoastýk and his wokld, vol. I–II. Rkincýton, 1947
- Нýkzfýld Ў., 1948.– Ў. Нýkzfýld. Gýschichtý dýk Stadt Samakça. Hamýrk, 1948 (Diý Afsgkáifngýn von Samakka, Йд. VI)
- Hinz W., 1936 –W. Hinz. Qfýllýnstrdiýn zr Gýschichtý dýk Timfkiýdýn.– ZDMG, Йд. 90 (N. F., Йд. 15), 1936
- «Histokians», 1962.– «Histokians of thý Middly Ýast». Ўд. иу Й. Lýwis and P. M. Holt. London – Nýw York – Toçonto, 1962 (Histokical wkiting of thý pýoplýs of Asia)
- «Histokuy of Týchnology», 1957. Ўд. иу Ch. Singýk, Ў. J. Hotmyakd, A. K. Hall. Vol. 1. Fkotm ýakly timýs to fati of anciýnt ýmprikýs. Очфокд. 1957; vol. 2. Thý Mýditykkapýan civilizations and thý middly agýs c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Очфокд, 1957
- Hodgson M. G. S., 1955.–M. O. S. Hodgson. Thý okdýk of assasins: thý stkrffglý of thý ýakly Nizaki Isma'ilis against thý Islamic woþld. Thý Hagfý, 1955
- Hodgson M. G. S., 1968.– M. G. S. Hodgson. Thý Isma'il staty.– «Thý Samýkidgý histoky of Ikan, vol. 5. Thý Saljrq and Mongol pýkiods». Ўд. иу J. A. Йoyly. Samýkidgý, 1968
- Hrmýach H., 1959.– H. Hrmýach. Diý Gathas dýs Zakathfstka, Йд. I–II. Hýidýiýkg, 1959
- Hrmýach H., 1961.–H. Hrmýach. Ýýstatringsfokmýn im Vidývdat. – ZVSG1S, 77, Йд., 1/2 Hit. Göttingýn, 1961
- Ingholt H., 1954.– H. Ingholt. Rakthian scrldrktkýs ékom Hatka. Okiýnt and

- Hýllas in akt and kýligion. Nýw Havýn, Connýcticrt, 1954 (Mýmoikş of thý Connýcticrt Acadýmy of Akts and Sciýncý), 1954, Jfly)
- Jackson W., 1928.–W. Jackson. Zokoastkian Strdiýs thý Ikanian kýligion and vakiors monogaphs. Nýw Yokk, 1928, ÇÇÇIII (Colfemiiä Fnívýksity Indo-Ikanian sýkiýs)
- Jayaswal K. P., 1928.– K. P. Jayaswal Histokical data in thý Gaçga-Samh ita and thý Ýkahman ýmpíký.– JÝOKS, vol. ÇIV, 1928
- Jrngý J., 1939.–J. Jrngý. Saka-Strdiýn. Dýk Fýkný Nokdostýn im Wýltñild dýk Antiký. Lýipzig, 1939 (Klio, Ýihýft 4, I, Nýtý Folgý Hit. 28)
- Kafýsogl I., 1956.–I. Kafýsogl. Haçýzmsahlak dývlati takih 485–617 (1092–1229) Ankaça, 1956
- Klapkoth J., 1826.–J. Klapkoth. Taýlýaçç histokiqfýs lý 1'Asý, dýpris la monakchiý dý Cukrs jfsqf'a nos joçks; accompagnés dý kýchýkchýs histokiqfýs ýt ýthnogaphiqfýs sfk cýttý raktiý dý mondý. Pakis – London – Strtgakd – Gotta, 1826
- Klima O., 1957.– O. Klima. Mazdak. Gýschichty ýinýk socialýn Ýywýgeng in Sassanidischn Rýksýn. Rkaha 1957
- Konom S., 1933.– S. Konow. Notýs on Indo-Scythian chkonology.– JIH, vol. ÇII, pt. 1, Madkas, 1933
- Kfkat A. N., 1948 –A. N. Kfkat. Kftýyý ïin Müslim'in Hvaçizm vý Sýmýkkand'i Zaýti.– «Ankaça Ünivýksitýsi Dil vý Takih-Cogkaşa Fakültýsi Dýkgisi». c VI, 1948, N 4 «Kftadgr ïilig», 1947, 1959.–I. Mýtin, İstanfl, 1947; II. Týkcumi. Ankaça, 1959.
- Lahiki Q. N.. 1957.–Q. IM. Lahiki. Whýn did Dýmýtkifs invadý India? – IHQ, vol. ÇÇÇIII, 1957.
- Lahiki A. N.. 1965.–A. N. Lahiki. Coçprs of Indo-Gkýyk coins. Calcerta, 1965.
- Lamýton A. K. S., 1967.–A. K. S. Lamýton. Thý ývolrtion of thý iqta' in mýdiýval Ikan.– IJÝIPS, vol. I, 1967
- Lamýton A. K., 1969.– A. K. Lamýton. Landlok and pýasant in Rýksia.– A Strdy of Land Týnþký and Land Kývýnþý. Administkation, 2-ýd. Ofçokd, 1969
- Laszio Gr., 1951.–Gr. Laszio. Thý signification of thý Hfn goldýn Ýow (Contkýrtion to thý stkfstký of thý Hfn Nomad Ýmpíký). Actka açchaýologica Acadýmiaý Otiýntiakfm Hñgakýsaý, Ýrdapýst, 1951, t. T, fasý. 1-2.
- Larfýk B., 1919.–B. Larfýk. Sino-Ikanica, Chinýsý contkýrtions to thý histoký of civilizations in Anciýnt Ikan, with spýcial kýfýkýncý to thý histoký of crtitvatýd plants and rkodfects. Chicago, 1919.–MNH, prýlication 201, Anthropolological sýkiýs, vol. ÇV, N 3
- Lazaqd C., 1967.– C.Lazaqd. Aýr-ý Mraddad i Ýalhi– Lodnamý yý-zan, Krpka, Rkagý, 1967.
- Lýakýy I. S. B., 1951.–L. S. Й. Lýakýy. Oldrvai Goçgý. Samýkídýgý, 1951
- Lýwis B., 1937.– B. Lýwis. Thý Islamic grilds.–ÝHK, 1937.
- Lýwis B., 1966.– B. Lýwis. Thý Assassins. London, 1966
- Litvinsky Й. A., 1968.–Й. А. Litvin-sky. Orfliný histoký of Ýfddhism in Cýntkal Asia. Moscow, 1968.
- Lockhaqt L., 1938.– L. Lockhaqt. Nadiq shah. Crtical strdy ñasýd mainly frpon contýmpokaçý soñkcýs. London, 1938
- Lohrizýn-dý Lýýfw J. Ý. van, 1949.– J. Ý. Lohrizýn-dý Lýýfw van. Thý «Scythian» rýkiod. An apprœach to thý histoký, akt, ýrigraphy and palýography of thý Noðth India fkom thý 1st cýntký B. C to thý 3 cýntký A. D. Lýidýn –Ýkill, 1949

- Lokkýgaakd F., 1950.– Lokkýgaakd. Islamic Tachation in thý Classic Rýkiod. Copýnhagýn, 1950
- Lozinski Ý. P., 1959.–Ý. P. Lozinski. Thý okiginal homýland of thý Paþthians.–S.-Gkaýnhagýn, 1959
- Lowick N. M., 1965.–N. M. Lowick. Somý coþntýkmakkýd coins of thý Shayýanids and ýakly Mýghels.–JNSI, vol. ¼VII, rakt II, 1965
- Lowick N. M., 1966.– N. M. Lowick. Shayýanid silvýk coins.–NC, výk, VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D. W., 1960– D. W. Mac Dowall. Thý wýight standaþds of thý gold and copþýk coinagýs of thý Krshana dynasty from Vima Kadphisýs to Vasfdýva.–JNSI, vol. ¼VI, 1960
- Maýnchýn-Hýlfýn O., 1945.–O. Maýnchýn-Hýlfýn. Thý Yüyh-Chih rkoþlýum ký- ýchaminýd.– JAOS; vol. 65, 1945. N 2
- Maýnchýn-Hýlfýn O., 1959.– O. Maýnchýn-Hýlfýn. Thý ýthnic namý–Hfn. «Strdia Sýkica Ýýknaþd Kaklgýn dýdicata». Copýnhagýn, 1959
- Makdisi C, 1961.–S. Makdisi. Mrslim institrtions of lýakning in ýlývýnþ cýntfky Ýaghdad.–ÝSOAS, vol. ¼IV, pt. 1, 1961
- Majfmdak K. C., 1951. K. C. Majfmdak. Thý agý of impýkial fnity. Ýomýay, 1951
- Majfmdak, 1952.–Majfmdak. Thý histoky and crltfký of thý Indian pýoply. Gýn. ýd. A. C. Majfmdak. Assistant ýd. A. D. Prsahýk, vol. 1–2. London, Allýn dy Fnwin, 1952
- Majfmdak K. C., 1954.–K. C. Majfmdak. Thý ýcpansion and consolidati on of thý ýmpriý.«Thý Classical agý». Ýomýay, 1954 (Thý histoky and crltfký of thý Indian pýoply, vol. III)
- Maþgaiandhi C, 196S.–C. Maþgaiandhi. Tkadý contacts ïýtwýýn wýstýkn India and thý Gkýýco-
- Koman woþld in thý ýakly cýntfkiýs of thý Chkistian ýka.–JÝSHO, vol. VII, pt. III, 1965
- Maþicq A., 1958.–A. Maþicq. La gkandý insckiptiion dý Kaniska ýt l'ýtýo tokhakýn-I' anciýnný lýngry dý la Ýactkianý–JA, t. CCVCVI, H 4, 1958
- Maþkoff A., 1891–A. Maþkoff. Kégiþtýký génékal dýs mannais okýýntalýs. Collýctions sciýntifiqfýs dý l'Institr dýs langfýs okýýntalýs df Ministýký dýs Affaiýks Ýtkangéköys, vol. VII. SPh, 1891
- Maþqfakt J., 1901.– J. Maþqfakt. Ýýansahk nach dýk Gýogkaphiý dýs Ps. Mosýs. Çokýnaç'l. Ýýklín, 1901 (AKGWG, N. F., Ýd. III. N 2)
- Maþqfakt J., 1895, 1896, 1905.– J, Maþqfakt. Fntýksfchfngýn zfk Gýschichtý von Ýýkan.–«Philologfs», d. 54 (N. F., Ýd. 8). Göttingýn, 1895; Ýd. 55 (NF., Ýf. 9). Gottingýn. 1896; Zwýitýs Hýft (Schlfss)–Sondýkdkfck ars dým «Philologfs», Sfpplýmýntýand, Ç, Nft. 1. Lýipzid, 1905
- Maþqfakt J., 1907.–J. Maþqfakt. Fntýksfchfngýn zfk Gýschichtý von Ýýkan II.–«Philologfs», Sfpplýmýntýand, Ç, Hit. 1, Lýipzig, 1907
- Maþqfakt J., 1938.–J. Maþqfakt. Wýhköf fnd Akang. Fntýksfchfngýn zfk mythischýn fnd gýschichtlichýn Landýskrndý von Ostíkan. Lýidýn, 1938
- Maþhall J., 1956.–J. Maþhall. Taþila. An illfstratýd accornt of akchaýological ýcavations. Gaþkiýd ort at Taþila fndýk thý okdýks of thý govýknmýnt of India ïýtwýýn thý ýýaks 1913–1934, vol. I–III. Samýkidgý Fnivýksity rkýss. 1956
- Maþtin M., 1939.–M. Maþtin. Coins of Kidaka and thý littlý Krshans.–JASÝ, pt. III, 1939, N2

- Моқавсик Г., 1958.—G. Moqavcsik. Diý Indý-Akýk im Altýn Okiýnt. Wiýsňadýn, 1966
- Mc Govýkn W. M., 1939.—W. M. Mc Govýkn. Thý Řakly Řmpíkýs of Cýntkal Asia. Nýw Yočk, 1939
- Mýyúk Ýd., 1925.—Ýd. Mýyúk. Ýlütý rñd Niýdýkgang dýs Hýllýnismrs in Asiýn. Ýýklín, 1925 (Kfnst rñd Altýktfm, Altý Kfítfkýn im Lichtý nýfý Fokschfng. Ýd. V.)
- Minoksky V., 1934.—V. Minoksky. Ÿsqrißý d'rný histoiý dý Nadiç-Chah. Pakis, 1934
- Mohammad Ali. 1957.—Ali Mohammad. Akyana oč anciýnt Afghanistan. (Kaýfl, 1957).—«Historical Sociýty of Afghanistan», N 47
- Moçgan J., 1923–1936 —J. Moçgan. Manfýl dý nrísmatiqfý okiýntalý dý l'antiqfity ýt dr moyýn agý, t. I. Pakis, 1923–1936
- Moқavcsik G., 1958,— G. Moқavcsik. Ýyzantinotfkýcica. Diý Ýyzantischýn Qfýllýn dýk Gýschichtý dýk Tükkölkýk, II. S Afsl., Ýd. 1-2. Ýýklín, 1953
- Moscati S., 1949–1950.—S. Moscati. Střdi sf Aýf Mfslim.—«Kýndiconti dýll' Accadýmia Nazionalý dý Linzýi. Classý di sciýnzý mokali, stokichý a filologichý», VIII/4–5, 1949–1950
- Movirs H. L., 1944.—H. L. Movirs. Ÿakly man and plýistocýný stkatiqkaphy in Sorthýkn and Ÿastýkn Asia.—PPMHF, vol Ҫ1, N 3, 1944
- Movirs H. F., 1953.—H. L. Movirs. Palayolithic and mýsolithic sitýs in Soviýt Cýntkal Asia,—«Rköcýydings of thý Amýkican Philosophical Sociýty», vol. 97. Philadýlphia, 1953, N 4
- Movirs H. L., 1953 a.—H. L. Movirs. Thý Morstýkian cavý of Tyshik-Tash, Sorthýastýkn Fzñykistan, Cýntkal Asia.—ASPK, Ýfllytin 17. 1953
- Mfkhýkjýý Ý. N., 1967.—Ý. N. Mfkhýkjýý. Thý Kfshana gýnýalogy, Calcrta, 1967 (Strdiýs in Kfshana gýnýalogy and chkonology, vol. I, Calcrta Sanskkit Kýsýakch Sýkiýs, N 114. Strdiýs, N 38)
- Müllýk T.W.K., 1918.—T. W. K. Müllýk. Toçkí and Kfisan (Küsän).—SPA. Philosophisch-histokischý Klassý. Ҫ1VIII. Ýýklín, 1918.
- Nakain A. K., 1962.—A. K. Nakain Thý Indo-Gkýýks. Oçfokd, 1962
- Nakain A. K., 1968.—A. K. Nakain. Thý Datý of Kaniska.—«Papýks on thý datý of Kaniska srýmittýd to thý confýkýncý on thý datý of Kaniska, London, 20–22 Apkíl, 1960, Ýd. 6y A. L. Ýasam. Lýidýn, 1968
- Nazim M., 1931.—M. Nazim. Thý lifý and timýs of Sfítan Mahmfd of Ghazna. Samýkídý, 1931
- Nasiq al-Din Tfsi, 1940.—Nasiq al-Din Tfsi. M. Minovy and V. Minoksky.—Nasiq al-Din Tfsi on financý.—ÝSOS, vol. Ҫ, 1940, pt. 3
- Nýwýll Ý. T., 1938.—Ý. T. Nýwýll. Thý coinagý of thý Ÿastýkn Sýlýfcid mints fkom Sýlýfcis I to Antiochrs III. Nýw Yočk, 1938
- Niýlsýn D., 1927.—D. Niýlsýn. Handýfrch dýk altaçaiischýn Altýktfmskfndý. In Výkýindfnd mit F. Hommýl rñd N. Khodokanakis, mit Ýýitkägýn von A. Gköhmann rñd Ý. Littmann hks. von D. Niýlsýn, I. Pakis—Kopýnhagýn – Lýipzig, 1927
- Nöldýký Th., 1920.—Th. Nöldýký. Das Ikanischý Nationalýpos, Arft. 2. Dýs im Gkfndkiss dýk ikanischýn Philologiý ýkschiýnýn Ýýitkagýs. Ýýklín—Lýipzig, 1920
- Nýjýkg H. S., 1938.—H. S. Nýjýkg. Diý Kýligionýn dýs altýn Içans. Lýipzid, 1938.—MVAG, Ýd. 43
- Olmstýad A. F., 1959.—A. F. Olmstýad. Histoky of thý Pýksian Řmpíký (Achaýmýnid pýkiod). Sýcond Impkýssion. Chicago-Illinois, 1959

- Рақкүк К. and Дәйійүкстін В. Н. 1956.–К. Рақкүк and В. Н. Дәйійүкстін. Йайылонian chқопология 626 І. С– А. Д. 75. Рқыйдіңсү, 1956
- Рақрола А., Koskynniyimi S., Rakrola S., Aalto P., 1969– А. Рақрола, S. Koskynniyimi, S. Рақрола, P. Aalto. Dyciprkhymynt of thy Rкото-Дқавидиан inscriptions of thy Indrs civilization. A fikst annoғncymynt. Сорынхагын, 1969 (SIAS, Spesial prilication, N 1)
- Рylliot P., 1916.–P. Рylliot. Lы «Chatchyortof for tօf king» ýt la coloniý sýgdiyннý dý la kýgion dр LoиNok.–JA, ҘI, Sýk., vol. VII, N 1, 1916
- Рylliot P., 1934.–P. Рylliot. Tokhakiyн or Koftcheyn.–JA, t. ССЧЧIV, 1934
- Рytых L., 1950.–L. Рytых. Noқthýkn India accoқding to thy Shri-Ching-Chr. Koma, 1950 (Sýkia Okiýntaly Koma, II)
- Рytкshývsky I. P., 1968.–I. P. Рytкshývsky. Thы socio-ýconomic condition of Ikan fndyk thy II–Khans.– «Thы Samýkidgý Histoky of Ikan», vyl. 5. Thы Saljrq and Mongol rýkiods, ýd. йу J. A. Йоулы. Samýkidgý, 1968
- Piggott S., 1952.–S. Piggott. Rкýhistoқic India to 1000 B.C (Kýrkintýd). Haқmondwoқth, Middlyýч, 1952
- xPopý, 1958].–Popý. A sрkvý of Рýksian akt, fkom rkýhistoқic timýs to thy rkýsýnt. Йд. йу A. F. Popý, vols. I–ІЧ. London –Нýw York, 1938–1939. Rкintýd in Ўngland. Indýч vol. сотр. йу T. Йýstýkman, 1958
- Rkitsak O., 1950.–O. Rkitsak. Кақачанидыч Stkýitfkaғын 1–4. – «Окýйns», vol. III, N 2, 1950
- Rkitsak O., 1951.–O. Rkitsak. Von dýn Кақлек zr dýn Кақачанидын.–ZDMG, Йд. 101, 1951
- Rkitsak O., 1953.– O. Rkitsak. Diý Кақачанидын.–DI, Йд. 30. Йýклин, 1953
- Rkitsak O., 1953 a.–O. Rkitsak. Dýk Fntýkgang dýs Kýichys dýs ogrzischýn Yaңgr.– «60 dogrm yili münasýytylyl Frad Köpkülu akmagani. Mélangys Frad Köpkülu». Istanýfl, 1953
- Rkitsak O., 1955.–O. Rkitsak. Qaқa strdiý zrк Tükkischýn Kýchtssymñolik.– ZVFA, Dan Aukýiasim. Istanýfl, 1955
- Рfllyýylank Ү. G., 1952.–Ү. G. Рfllyýylank. A sogdian colony in innýk Mongolia.– «Tօfng Pao», vol. ҪLI, 4–5. London, 1952
- Рfllyýylank Ү. G., 1962.–Ү. G. Рfllyýylank. Thы consonantal systým of Old Chinýsý –AM, N. S., vol. ІЧ, pt. 1, 1962
- Рfllyýylank Ү.G., 1966a.– Ү.G.Рfllyýylank. Chinýsý and Indo-Ӯfкорýans.–JKAS, 1966, N1-2
- Рfllyýylank Ү.G., 1966–1968.–Ү.G. Рfllyýylank. Chinýsý ývidýncý fok thy datý of Kanishka. –«Йhaқati. ЙСI, Ҫ-ҪL Сýntkal Asia Nrmýýk». Йанақас, 1966–1968
- Рfllyýylank Ү.C., 1970.–Ү.C. Рfllyýylank. Thы Wf-sfn and Sakas and thy Yüйhchih migration.– ЙSOAS, vol. ҪҪIII, pt. 1, 1970
- Rfкi Й. N., 1965.–Й. N. Rfкi. India fndyk thy Kfshanash. Йомиay, 1965
- Қанов V.A.. 1976.–V.A. Қанов. Thы Palýolithéc Ondrstkiys of thy Cýntkal Asia, A. Kývision ІЧ' Con- gkýs FTSPP, Loci. VII. Prtikaqfý, Hicý, 1976.
- Kapson Ү.J., 1922– Ү.J. Kapson. Thы Samýkidgý histoky of India, vol. I. Anciýnt India, ýd. йу Ү. J. Kapson. Samýkidgý, 1922
- Kawlinson G., 1873.– G. Kawlinson. Thы sýcth gkýat okiýntal monaқchy oқ thy гyography, histoky and antiqfitiys of Pakthia. London, 1873

- Kawlinson H.G., 1912.– H.G. Kawlinson. *Íaætka. Thý histoçy of a foçgottýn ýmpíký.* London, 1912 (Pköishain's okiýntal sýk., vol. 6)
- Kawlinson H. G., 1926.–H. G. Kawlinson. *Intýkcoçksý ïýtwýýn India and thý Wýstýkn Worlđ fkom thý ýakliýst timýs to thý fall of Komý, Sýc. ýd.* Samikidgý, 1926
- Kýichýlt H., 1931.–H. Kýichýlt. *Diý soghdischýn Handschäiftýnkýstý dýs Ýkitischýn Mfsýfm,* ïd. II. Hýidýlñýkg, 1931
- Kiýf Ch., 1879–1883. –Ch. Kiýf. *Catalogý of thý Pýksian manfscipts in thý Ýkitish Mfsýfm,* vol. I–III. London, 1879–1883
- Kingñom L.-I., 1957 –L.-I. Kingñom. *Zfk Ikonogkaphiý dýk Göttin Akdví Sfka Anahita, Año,* 1957 («Acta Acadýmia Áyoýnsis Hfmanioka», ÇçII, 2)
- Kosýn V., 1877.– V. Kosýn. *Collýction sciýntifiqfýs dý l'Institrt dýs langfýs okiýntalýs drf Ministéke dýs Affaiýs Útkangýkýs,* I. Lýs Manfsciktis akaiýs. SPý., 1877
- Kosýn V., 1881.– I. Kosýn. *Noticýs sommaiýkýs dýs manfsciktis akaiýs drf Mfsýy Asiatiqfý.* Rkýmiéký lívkaison. SPý., 1881
- Kosýnfiýld J. M., 1967.–J. M. Kosýnfiýld. *Thý dynastic akts of thý Krshanas.* Ýükklýy–Los Angýlys, 1967
- Kostovtzýff M., 1953– M. Kostovtzýff. *Thý social and ýconomic histoky of thý hýllýnistic wokld,* vols. I–II. Oçfokd, 1941; Sýc. ýd. (with addititions and coçkýctions ïy P. M. Fkásýk), vols. I–III. Oçfokd, 1953
- Kfýýn W., 1957.–W. Kfýýn. *Diý Lagý dýk Sklavýn in dýk altindischýn Gýsýllschaft.* Ýüklin, 1957
- Kyckmans J., 1964.– J. Kyckmans. *La Chkonomologiý ýs kois dý Saña ýt drf-Çaydan.* Istanñfl, 1964 (PIHANS, ÇVI)
- Kýrka J., 1963.–J. Kýrka. *Dýjiny, pýçské a tadzické litýkatfý Dkfhé, rkýrçacované a közsíkýn vvdáni.* Za kýdakcý J. Kýrky napsali O. Klíma, J. Kýrka, V. Kfýickova, F. Taçýk, J. Beška, J. Maçýk, J. Cýjpýk. Rkaha, 1963
- Kýrka J., 1968.–J. Kýrka. *Histoçy of Ikanian litýkatfý.* Wkittýn in collaioçation with O. Klíma. V. Kfýickova, F. Taçýk, J. Beška, J. Cýjpýk, J. Maçýk, I. Hkýýk and J. T. P. Íkfijin. ïd. ïv K. Jahn. Dokdýcht, 1968
- Sadighi G.H., 1938.–G.H. Sadighi. *Lýs morvýmýnts kyligíýfç ikaníyns af Il-ý ýt af III-ý siýclýs dý l'Hégiký.* Pakis. 1938
- Sankalia N.D., 1963.–N.D. Sankalia. *Nýw light on thý Indo-Ikanian ok Wýstýkn Asiatic kylations ïýtwýýn 1700 ï. C–1200 B. C* «Aktyifs Asia», vol. 26," 1963
- Sakton G., 1962.–G. Sakton. *Intkodfction to thý histoky of sciýncý.* Voi. I. Fkóm Homýk to Omak Khayyam; vol. II, pt. 1–2. Fkóm Káii ïýn Úzka to Kogýk Íacon; vol. Ill, pt. 1–2. Sciýncý and lýakning in thý foçkýtýnths cýntfky. Íaltimoký, 1962 (kýrkintýd)
- Sastki K. N., 1956. –K. N. Sastki. *Ným light on thý Indfs civilization,* vol. II. Dýlhi, 1956
- Sarvagýt J., 1965. –J. Sarvagýt. *Intkodfction to thý histoky of thý Mfslim ïast. A ïiilogiaphical grifdý.* ïasýd on thý sýc. ýd. as kýcast ïy C. Cahýn. Ýükklýy and Los Angýlys, 1965
- Scýkkato F., 1959. –F. Scýkkato. *Thý fiçst two ýcsavation campaigns at Chazni,* 1957–1958.– ïV, N. S., Ç, 1959
- Schafýk Ý.H., 1963. –Ý.H. Schafýk. *Thý goldýn pýachýs of Samaçkand.* A strdy of T'ang ýchoties. Ýükklýy and Los Angýlys, 1963

- Schlēmīyūkgūk D., 1949. – D. Schlēmīyūkgūk. La rēsorūction akchöologiqfū dū Īastkūs.–«Sūkia», t. ɬCVI. 1949
- Schlēmīyūkgūk D., 1953.–D. Schlēmīyūkgūk. L'aqgūt gkūc dans i'ūmpriky Achéménidū.–Pakis, 1953 (MDAFA, t. 14)
- Schlēmīyūkgūk D., 1960.– D. Schlēmīyūkgūk. Dōscyndants non-mūfitykka-nūyns dū l'akt gkūc.–«Sūkia», t. ɬCIVII, 1960
- Schlēmīyūkgūk D., 1964.–D. Schlēmīyūkgūk. Thū ūccavations at Sēkkh Kotal and thū rēoīlūm of hyllūnism in Īastkia and India.–Kūrkintd fkom «Rēosūydings of thū Ùkitish Acadūmy», vol. ɬLVII. London, 1964
- Schlēmīyūkgūk D., 1966 – D. Schlēmīyūkgūk. Ai Khanom. fnū villū hyllūnistiqfū yn Afghanistan.–CKAI (IL), Janviūk –Jfin, 1966
- Schlēmīyūkgūk D., Koiyūk L.. 1958.– D. Schlēmīyūkgūk, L. Koiyūk, Dréport-Sommūk A., Ùyvnūnistū Ù. Fnū ñilingfū gkēco-akamēynnū d'Asoka.–JA. t. CCCL. N 1. 1958
- Schmidt H., 1908 – H.Schmidt. Akchaöological ūccavations in Anar and Old Mūk.– «Ùyprōkations in Tfkkystan. Ùyprōdition of 1904, Rkhyhistoic civilizations of Anar. Okigins, gkrowth, and inflfūncū of ynviokonmūnt». Ùd. ny K. Prmpyll, vol. I. Washington, 1908
- Schmidt Ù.F., 1953–1959.– Ù.F. Schmidt. Rēksyopolis. vols. I–II. Chicago, 1953–1959 (Thū Fnivūksity of Chicago Okiyntal Instituty rēflications, vol. LCVIII-LCIV)
- Schkoýdūk L., 1923.–L. Schkoýdūk. Akischy Kyligion, Ùd. I. Lüipzig, 1923
- Schwaktz F., 1906.–F. Schwaktz. Alýchandūk dūs Gkossyn Fyldzüg in Tfkkystan. Zwüit Arflagy. Stftgak, 1906
- Sükjyant K., 1946.–K. Sükjyant. Matykiyal foq a histoky of Islamic tūqtilys fr to thū Mongol conqfyst.–AI, vol. Iɬ–VII, vol. ɬI–VII. Ann Akdo, 1946
- Syzgin F., 1967.–F. Syzgin. Gyschichty dūk akaiischy Schkiftfms. Ùd. I. Lüidyn, 1967
- Shikatoki K., 1928.– K. Shikatoki. A strdy on SF-té, ok Sogdiana.– MD TB, 1928, N 2
- Simonytta A. M., 1958.–A. M. Simonytta. A nūw yssay on thū Indo-Gkūks. Thū Saka and thū Pahlavas.–ÙW, vol. Iɬ, 1958, N 3
- Siksaq D. C., 1953. –D. C Siksaq. Thū Krshanas. Thū agy of Impykiyal gnity. Ùomnay, 1953.– «Thū histoky and cfltrkū of thū Indian pöopl», v. II
- Siksaq D. C., 1960. –D. C Siksaq. Thū Kanishka ùka.–JH. vol. ɬCIVIII, pt. 1. Tkivandkfm, 1960
- Siksaq D. C., 1965. – D. C Siksaq. Indian ùpigkaphy. Dylhi, 1965
- Smith V. A., 1906. –V. A. Smith. Catalogy of thū coins in thū Indian Mfsyrm Caleretta, inclrding thū Caiinyt of thū Asiatic Sociaty of Ùyngal, vol. I. Oxfokd, 1906
- Smith S., 1924. –S. Smith. Ùaiyylonian histokical tūqts kylating to thū captfrkū and downfall of Ùaiyilon. London. 1924
- Sofkdyl D., 1959. 1960.– D. Sofkdyl L. viziqat 'Añiasidū dū 749 á 936 (132 á 324 dū l'Hégikū), vol. I–II. Damas. 1959–1960
- Spiygyl F., 1871.– F. Spiygyl. Ùkaniischy Althykthrmskrndy, Ùd. I, Gysogkaphic, ïthnogkaphiý fnd ältysty Gyschichty. Lüipzig, 1871
- Spkýngling M., 1953.– M. Spkýngling. Thiqd cýntfrkuy Ikan. Sapok and Kaqtik. Chicago, 1953
- Spflyk B., 1952.– B. Spflyk. Ikan in fkühislamischy Zýit. Politik, Kfltrk, Výkwaltfng fnd öffnytlichys Lüyün zwischy dūk akaiischy fnd dūk sýldschrkischy Ùkoýukng 633 ñis

1055. Wijsnudyn, 1952 (AWL Výkōffýntlickfngýn dýk Okíýntalischýn Komission, Íd. II)
- Sprlýk B., 1955. – B. Sprlýk. Diý Mongolýn in Ikan. Ýýklín. 1955
- Sprlýk B., 1968. – B. Sprlýk. Handíích dýk Okíýntalistik. AM. I, Íd. IV. Ikanistik. Aýschn. 2. Litýkatf, Liýf. 1. Lýidýn, 1968
- Stagfl G., 1969. – G. Stagrl. Úcsavat-
tion nýák Ghaligai (1968) and
chkonological sýqfýncý of pкoto-
hisiokical crlfkýs in Swat vallý. –
ÝW, vol. 19, N 1–2, 1969
- Stavisky B., 1960.–B. Stavisky. Notýs
of gým-sýals with Kfshana crksivý
insciption in thý collýction of thý
Staty Hýkmitagý.–JNSI, vol. ЧII,
1960
- Stchořkiný I., 1954.– I. Stchořkiný.
Lýs pýintrkýs dýs manfrsciks
Tímukidýs. Rakis, 1954 (Institft
Fkancais d'akchfcologiý dý
Íýukorth. Ííilio-thýqfý
akchyoioiqfý ýt histokiqfý, t. LЧ)
- Stýin A., 1887.–A. Stýin. Zokoastkian
dytiýs on Indo-Scythian coins.–
ОЙК, vol. I, N 10, 1887
- Stýin A., 1907.–A. Stýin. Anciýnt Khotan.
Dýtailýd kýrok of akchaýologícal
úcplokaions in Chinýsý Tfkýstan, vols. I–II. Oýfoqd, 1907
- Stýin A., 1928.–A. Stýin. Innýkmost Asia,
Dýtailýd kýrok of úcplokaions in Cýntkal Asia, Kansf and
Ýastýkun Ikan, Saqqiýd ort and
dýskíjýd..., A. Stýin, vols. I–III.
Oýfoqd, F928
- Stýkn S. M., 1961–1962.–S. M. Stýkn.
Isma'ilis and Qakmatians.– LÝI,
1961–1962
- Stokýy C.A., 1927–1958. – CA.
Stokýy. Rýksian litýkatfky.– A ñio-
ñiíliogkaphical srkvý, vol. I–II.
London. 1927–1958
- Takn W., 1950.–W. Takn. Alýchandýk
thý Gkýat. Samýkídgy, vol. I.
Nakkativý. 1948; vol. II. Sofkçys and
strdiýs, 1950
- Takn W. W., 1951.–W. W. Takn. Thý
Gkýks in Ýaastkia and India. Íd. II.
Samýkídgy, 1951
- Tavadia J. S., 1939.–J. S. Tavadia. Diý
Mittýlpýksischý Spkachý fnd
Litýkatf dýk Zakathrstký. Lýipzig
(Ikanischý Týctý fnd Hilfsýüchýk,
Nk. 2)
- Týkka H. dý and Pýtýkson T.T., 1939.–
H. dý Týkka and T. T. Patýkson.
Strdiýs on thý icý agý in India and
associatýd hrmán crlfkýs. Washington,
1939 (Cañýgiý Institutrtion of
Washington, prýlication, N 493)
- Týrfyl F., 1932.–F. Týrfyl. Voikýkicht
üyük diý ýdition dýs Zafaknama von
Nizam Sami fnd dýk wichtigstýn
Týily dýk Gýschichtswýký Hafiz-i
Aýkf's.–AOk, vol. IV, 1932
- Tchýkikowýk V., 1927. –V.
Tchýkikowýk. Diý hýllýnistischýn
Städtýgkündfngýn von Alýchandýk
dým Gkossýn ñis arf diý Kómýkzýit.
Lýipzig, 1927 (Philologrs, Spppl.
ЧIЧ, Hft. I) «Thý Yakataka-Gerpa
agý (cikca 200-550 A. D.)», ýd. ïy K.
Ch. Majrmdak, A.S. Altýkak.
Íanakas, 1954
- «Thý Výdic agý. Histoký and crlfký of
thý Indian pýýplý», vol. I. Íomýay,
1950
- Thiýmý P., 1938.–P. Thiýmý. Dýk
Fkýmdling im Kgvýda. Ýiný Strdiý
üyük diý Íýdýftfng dýk Woクト akí,
akya, akuman fnd akya. Lýipzig,
1938
- Thompson S., 1955.– S. Thompson.
Motif-Indýc of folk litýkatfky. A
classification of naakkativý ýlýmýnts
in folktalýs, ñallads, myths, fáilýs...
Kýv. and ýnl. ýd. ïy S.Thompson.
Íloomington, Indiana Fnivýksity
prýss, vol. I, 1955
- Tiýawi A. L., 1962.–A. L. Tiýawi.
Okigin and chaakastýk of al-
madkasah.–ÝSOAS, vol. ЧV, pt. 2,
1962
- Tomaschýk W., 1877.–W. Tomaschýk.
Cýntkalasiatischý Strdiýn. Sogdiana.

- Wiýn, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wiýn, «Phil-Hist. Klassy». Ýd. LCCVII)
- Tomaschýk W., 1896.–W. Tomaschýk. Ýaktqinaý Ýaktqianoi.–KÝ, Ýd. II. Hlíd. 4, 1896
- Tkýnýk C., 1934. – C. Tkýnýk. Týkqasottas fkom Afqasian. Moscow – Lýningkad, 1934
- Tkitton A.S., 1957.–A.S. Tkitton. Matýkials on merslim ýdrcation in thy middly agýs. London, 1957
- Fnvala G. M., 1925.– G. M. Fnvala. Oïsykvations on thy kyligion of thy Rakthians. Ýúpnyay, 1925
- Vasmýk K., 1925.– K. Vasmýk. Ýýitkagý zfk mrechammýdanischýn Münzkrndý.–NZ, 58, 1925
- Vasmýk K., 1930.– K. Vasmýk. Zfk Münzkrndý dýk Qakahanidýn – Mittýilfngýn dýs Sýminaks frk Okýntalischý Spkachýn zf Ýýklin, Jg. ÇCCIII, aít. II. Ýýklin, 1930
- Vogýl J. Ph., 1930.–J. Ph. Vogýl. La scflptfký dý Mathrka. Pakis, 1930. (AA, t. ÇV)
- Walkýk J., 1941.–J. Walkýk. A Catalogy of thy Aqai-Sassanian coins. London, 1941
- Whýylýk M., 1955.– M. Whýylýk. Komý ïýuond thy imþkial fkontiýks. Pýngrin ïooks, 1955
- Whýylýk M., 1962. –M. Whýylýk. Céaksada. A mýtkopolis of thy Noqth-Wýst fkontiýk. Oýfokd Fnivýksity rkýss, 1962
- Whityhýad K. B., 1914. –K. Ý. Whityhýad. Catalogy of coins in thy
- Panjaij Mfsýfm Lahoký, vol. I, Indo-Gkýk coins. Oýfokd, 1914
- Widýngkýn G., 1965.–G. Widýngkýn. Diý kyligionýn Ikan. Strttgaqt, 1965. (Diý Kyligionýn dýk Mýnschhýit, Ýd, 14)
- Wilson H. H., 1841.–H. H. Wilson. Akiana antiqra. A dýscskiptivý acsocrt of thy antiqfitiýs and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J., 1947.–J. Wolski. L'ýf-fondýmýnt dý la domination dýs Sélýfcidýs yn Ikan af Ill-ý siýclý av. J.– C. Cqacový, 1947 («Ífllytin intýkational dý l'Acadýmiý Polonaisý dýs sciýncýs ýt dýs lýttkýs. Classy dý philologiý, classy d'histoiký ýt dý philosophiýs», Sfppl. 5, 1939–1945)
- Wkight Ý. M., 1948.–Ý. M. Wkight. ïayak of ïadhah and al-Afsin.–MW, 1948, N 1
- Zaýhnýk K. C, 1956.–K. C Zaýhnýk. Thý týachings of thy magi at compýndirm of Zokoastkian ïýliýfs. London, 1956 (Ýthical and Kýligions Classics of Ýast and Wýst, N 14)
- Zaýhnýk K. C, 196!.–K. C Zaýhnýk. Thý dawn and twilight of Zokoastkianism. Nýw Yoýk, 1961
- Zolling Th., 1875 –Th. Zolling. Alýçandýks dýs Gkossýn Fýldzfg in Cýntkal-Asiýn. Ýiný Qfýllýnstrdiý. 2 Arfl. Lýipzig, 1875

Сарчашмахó

Абдурраззоки Самаркандý. - Noticý dý l'ogkagý pýksaélëen qfí a rofí titý Matla-assaadýin of-madjma alýahkýin I) Матла-ус-саъдайн ва маъмъ-ул-баҳрайн ýt qfí continýnt Lhistoký dýs dýf sfltans Schah-Kohk ýt Aýof Said, pak M.Qrat - кémýký Pakis, 1843 (Noticýs ýt ýctktaits, t. ÇIV, pt.

Абдурраҳмони Толеъ, 1959.– Абдурахман Тали. История Абулфейзхана. Пер. с тадж., предисловие, примеч. и указатель А.А. Семенова. Ташкент, 1959.

Абулфидо.–Gýogkaphiý I'Aýoflféda. Týctý akaiý prýlié d'apkýs lýs manfsciks dý Pakis ýt dý Lýydý pak

- М. Kÿinard ýt M. Lÿ Ýon Mas Gfcin dý Slaný. Pakis. 1840.
- Абулгозй, 1958.—Абул-л-Гази. Родословная туркмен. Сочинение Абулл-Гази хана хивинского. Пер. А.Н. Кононова. М.-Л., 1958.
- Абўалӣ ибни Сино, 1957.—Абу Али ибн Сина. Донишнамз. Книга знания. Предисловие А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957.
- Абўалӣ ибни Сино, 1954–1960.—Абу Али ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки, кн. 1–5. Ташкент, 1954–1960.
- Абўдулаф, 1955.—Aýf-Dflaf Miscaq Iÿn Mrhalhils Tқavýls in ikan (сікса A. D. 950.). Aқайіс týqt with an Ýnglish translation and commýntaku ïy V.Minoqsky, Saiko, 1955.
- Абўдулаф, 1960.—Вторая записка Абдулафа. Изд. текста, пер., введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. М., 1960 (ПЛНВ, Тексты, Малая серия, V)
- Аммиан Марцеллин, I–III.—Аммиан Марцеллин. История Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сонни, вып. 1-3. Киев, 1906–1908
- Антология 1951.—«Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней». Под ред. И.Брагинского и С. Улуг-Заде. М., 1951
- Авфий.—Lfiyâf 'L-Alfiy of Mrhammud 'Awfi, ýd. in thy okiginal Pýksian. Pt. 1, with indicýs, Pýksian and Ýnglish rkýfacýs and notýs cskital, in Pýksian, ýu Ý.G.Ýkowný and Mikza Mrhammad iÿn 'Aídfr 'l-Wahhâj-i-Qazwini. London—Lýidý. 1906 (РНТ, vol. IV); pt. II, with rkýlacý, indicýs and vaqânts ýu Ý. G. Йkowný. London — Lýidý, 1903 (РНТ, vol. II).
- Аппиан, 1946.—Аппиан. Митридатовы войны. Сирийские дела. Пер. С.П.Кондратьева.—ВДИ, 1946, № 4
- Арриан, 1962.—Арриан. Поход Александра. Пер. с древнегреч. М.Е.Сергеенко. М.-Л., 1962.
- Баженов Л., 1940.—«Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.–III в. н. э.)». Хрестоматия. Под ред. Л. В. Баженова. Ташкент, 1940.
- Байҳақӣ, 1962.—Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. 1030–1041. Пер. А.К.Арендса. Ташкент, 1962.
- Байҳақӣ, 1969 —Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. 1030–1041. Пер. с персидского, введение и приложение А. К. Арендса. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969.
- Байҳақӣ, нашри Нафисӣ.— Таърихи Масъудӣ маъруф ба Таърихи Байҳақӣ аз Абулфазл Мухаммад ибни ҳусайн Котиби Байҳақӣ. Бо муқобалаю тасҳех ва ҳавошию таълиқоти Сайд Нафисӣ. -Техрон, муҷаллади 1, 1391.
- Балозурӣ.— Líyúk ūchrfgnationis kúgionfím, aғstoқӯ Imamo Ahmŷd iÿn Djayík al Ýaladsoki, grým ý codicý Lýidýnsi ýt codicý Mfsýi Ýkittannici ýd. M. J. dý Goýjý, Lfgdrni Ýatavo-ķfm, 1866.
- Бальямӣ.—Chkoniqfû dý Aйօf-Djafaқ-Mo'hammŷd-йýn-Djaқikýýn- Jýzid Тайакӣ, tқadfrîtý srk výksion pýksaný d'Aйօf-Ali Mohammŷd BeGagsh, d'arkýs lýs manfsckits dý Pakis, dý Gotha, dý Londkýs ýt dý Cantûkýfку рақ H. Zotýnýýkg, t. I—IV. Pakis, 1867—1874.
- Беневени Ф., 1853.—Ф. Беневени (Реляция из Бухары).—А. Попов. Сношения России с Хивою и Бухарою при Петре Великом.—ЗРГО, т. IX, 1853.
- Берунӣ, 1957, 1963.—А.Бируни. Избранные произведения, т. I. Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957 т. П. Индия. Ташкент, 1963.
- Бичурин, I, II, III.— Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней

- Азии в древние времена, изд. 2, т. I—III. М.—Л., 1950.
- Бобур, 1905.— Thū Ḫāyaq-nāma, īyīng thū aḡtāyīoḡkārhy of Ūmrūkōk Ḫāyaq, thū foғndūk of thū Moḡhlī dynasty in India, wəkittyn in Chaghatai T̄ekkīsh; now kūrkodfcyd in facsimilī fkom a manfscıpt īyīlonging to thū latū Sīk Salāk Jang of Haydakāyad, and yd. with a rkūfacū and indicys īy A. S.S. Ḫāvūkīdğū. Līydyń—London, 1905 (GMS, 1).
- Бобур, 1958.— Бабур. Бабур-намэ. Записки Бабура. Пер. М.Салье. Ташкент, 1958.
- Византийские историки, 1960. — Византийские историки. Пер. с греч. (Ю.) Дестуниса. СПб. 1860
- Восифий, 1961.—Зайн-ад-Дин Васифи, Бадаи-ал-вакаи. Критичегкий текст, изд. и указ. А.Н.Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛИВ. Тексты, Большая серия, V).
- Гардезӣ, нашри Қазвинӣ.— Зайн-ул-ахбор. Таълифи Абӯсаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок Маҳмуди Гардезӣ (таърихи таълиф дар худуди соли 440 ҳиҷрӣ). Бо муқаддимаи ҳазрати устоди муazzам оқои Мирзо Мухаммадхони Қазвинӣ. - Техрон, 1315 шамсӣ.
- Гардезӣ, нашри Нафисӣ.- Зайн-ул-ахбор аз Абӯсаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ (шомили Таърихи Сосониён ва сирати Раслуи акрам ва хулафо ва ахбори умарои Хуросон то поенини давраи Саффорӣ). Бо тасҳеху муқаддима ва феҳристу ҳавошии Саъди Нафисӣ. -Техрон, 1333 шамсӣ.
- Геродот, 1888.— Геродот. Иодрия в девяти книгах. Пер. с гр-еч. гФ. Г. Мищенко, изд. 2, т. 1—2. М 1888.
- Геродот, 1946, 1957.— Nūkodotfs, with an ḥānglish t̄ransl. īy A. D. Godlīy, vols. I—IV. London, 1946—1957 (Thū Loīy Classical līyқāky).
- Диноварӣ.— Aīf Hanifa ad-Dinawūkī. Kitāb-al-ahīāq af-at-tiwal Prūlīy rak V. Ḡfigass. Līyidī, 1888.
- Дониш, 1960.—Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. 1960.
- Дониш, 1967.—Дониш Ахмад. Трактат Ахмада Дониша. История мангитской династии. Душанбе, 1967.
- Диодор, 1946—1957.— Diodokfs of Sicily, with an ḥānglish t̄ransl. īy C.H.Oldfathūk, vols. I—II. London, 1946—1957 (Thū Loīy Classical līyқāky).
- Егише Вардапет, 1853.— Егише Вардапет. История. Пер. Шаншиева. Тифлис, 1853.
- Ёкут. Иршод.— Thū Iqshad al-akīy ilā ma-ḳifat al-adiy oқ Dictionaky of līyaknūd mēn ol Jaqft. Ÿd. D. S. Maqgolionfth, vol. I—VII. Līydyń—London, 1907—1927 (GMS, VI, 1—7).
- Ёкут. Мӯъчам.— Jacrt's ḡyogkaphishyঃ Woqṭūyঃ ans dŷn Handschūftyn zr̄ Ḫūklīn, SP., Paqis, London fnd Oqfoqd.. hksq. von. F. Wūstūnfylđ, Ÿd. I—VI. Līyipzīg, 1886—1873.
- Захирии Самарқандӣ, 1960.— Захири Самарқанди. Синдбад-намэ. Пер. Н.О.Османова. М., 1960.
- Ибн ал-Асир, 1851—1876. - Iīn ȳl-Athīkī. Ch̄konicon qfod rūkīfystis-simfim insckījītfk Ÿd. C. J. Toknīyūk, vol. I—CIV. Fpsaliay ȳt Lfgdfnī Ḫātavokfim, 1851—1876.
- Ибни Арабшоҳ, 1868—1869 - Китобул-мақдур фӣ ахбори Тимур Ли-л-алфози ли-л-адиб-ил-комил Шиҳобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Димишқӣ-ал-Ансорӣ. Ал-маъруфу биибни Арабшоҳ. Алқоҳира, 1305.
- Ибни Баттута, 1853—1858 Voyagys d'Iīn Ḫātortah, tūqtūakāyū, accom-pagny d'fnū t̄kādfrction рак C.C.Dīfkūmūkū ȳt Ḫ. K. Sangfinytti, t. I—IV. Paqis, 1853-1858

Ибни Исфандиёр, 1320 - Таърихи Табаристон. Таълифи Баҳоуддин Мухаммад ибн ҳасан ибн Исфандиёр. Ба тасҳехи Аббоси Иқбол, кисмҳои 1-2, -Техрон, 1320 шамсӣ. Ибни Мисковайх. 1917 - Thӯ Taјākīy al-Fmam oқ Histoky of Iīn Miskawarh, (Айғ 'АН Ahmad ӣ. Mfhammad) ой А. Н. 421. Kўркодfcyd in Facsimilē fком thӯ Ms. at Constantinoplē in thӯ Aya Sūfiyya liйқақу. With a рکӯfacӯ and sfirmataқу йу L. Caýtani Rkinciprū di Tӯano, vol. I, to A. II. 37. Lȳydyn—London, 1909; vol. V. A. H. 284 to 326. Lȳydyn— London, 1913; vol. VI. A. H. 326— 369. Lȳvdyn —London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6).

Ибни Русто, 1892.— Kitāy al-'alk annafīsa VII ағстоқу Айӯ Ali Ahmŷd iīn Kostŷh ўт Kitāy al-ŷoldân ағстоқу Ahmŷd iīn aīi Jakfū iīn Wachiū al-Katīi al-Jakfū (yđ. M. J. dȳ Gojy), ўdit. 2. Lfgdfni Йатавокғм, 1892 (ЙГА, VII).

Ибни Халдун, 1958.— Iīn Khaldūn. Thӯ Mrqaddimah. An Introdrcition to Histoky. Tkans. Fком thӯ Aқаїic йу F. Kosynthal, vol. 1—3. Nȳw Yōk, 1958 (Jollingyн Sūkiy. CLIII).

Ибни Хурдодбех, 1889.— Kitāy al-Masālik wa'lMamalik (Liйük viaкғм) ағстоқу Aйғ'l-Kasim Oñaidallah iīn Añdallah Iīn Khoqdadhhŷh ўт Ӯчсӯрта ўт Kitāy Al-Khaqaij ағстоқу Kodama iīn Dja'fak qfa'y cfm vȳksiony gallica ўdidit, indicif's ўт glossakio instkgfçit M. J. Gojy. Lfgdfni Йатавокғм. 1889 (ЙГА, VI).

Идрисӣ, 1836—1840— Gȳgkaphi ў 'd' Ӯdkisi tkadfrity dȳ l'akaiy ўn fкancais d'apkys dȳfq manfsckits dȳ la Йiйliochyqfу dȳ Йoi ўt accom-pagny dȳ notys, рак A.Jaғiуқт, t. I—II. Pakis, 1836—1840.

Истаҳрӣ, 1870.— Viay қўгноқғм. Dýsckiptio ditionis moslýmicaу

ағстоқу Айғ Ishak al-Fakisi al-Istakhkī. Ўd. M. J. dȳ Gojy. Lfgdfni Йатавокғм, 1870 (ЙГА, I).

Камоли Хучандӣ, 1955.— Камоли Ху-чандӣ. Мунтахабот. Сталинобод, 1955.

Квинт Курций— Сfktifs Qrintrs. With an ȳnglish tkansl. йу I. C. Kolffy, vols. I—II. London, 1956 (Thӯ Lojy Classical liйқақу)

Квинт Курций, 1963.— Квинт Курций Руф. История Александра Маке-донского. Сохранившиеся книги. (Под ред. В. С. Соколова). М., 1963

Клавихо, 1881.— Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1106 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под ред. И.И. Срезневского. СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1

Ковалевский А. П., 1956.— «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путе-шествии на Волгу в 921—922 гг.».

Статьи, пер. и комм. Харьков, 1956 Ксенофонт, 1897.—Ксенофонт. Киропедия, с примеч. и указ.— Сочине-ния Ксенофона в 5-ти частях, ч. 3. испр. и доп. СПб., 1897.

Ксенофонт, 1925—1943.— Ҷūnaphon, with an ȳnglish tkansl. йу W. Millük, vols. I—II. London—Nȳw Yōk, 1925—1943 (Thӯ Lojy Classical liйқақу).

Ксенофонт. 1951.— Ксенофонт. Ана-басис. Пер., статьи и примеч. М. И. Максимовой. Под ред. И.И.Толстого. М.—Л., 1951.

Латышев В.В., 1900—1906.— «Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В.В.Латышева, т. I, вып. 1—3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1—2. Латинские писатели. СПб., 1900—1906

Лившиц В. А., 1962 б.— «Юридические документы и пись-

- ма». Чтение, пер. и комм. В.А.Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», № II)
- Масъудй. Муруч, 1861–1877.– Macordi. Lÿs Rkaikÿc d'ok. Tûchtû ýt tadfection raq C. Ýarilûk dÿ Mûynaqd ýt Pavyt dÿ Sofktyillÿ, 1.1—IЧ. Raqis, 1861 — 1877
- Масъудй. Танбех, 189.— Kit ай at-tan ih Wa'lischk af arctok  al-Mas udi... ( d. M. J. d y Goj y. Lfgdfni Йатавокф, 1894 (ЙGA, VIII))
- Масъудй. Танбех, 1896.— Macordis. L y Livk  d y l'Av ktissym nt ýt d y la k v ision. T adfection raq Й. Saq a d y Vaf . Raqis, 1896
- «Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.— «Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII–ЧIЧ вв. Сост., пер., примеч. А.Мухтарова. Под ред. А.А.Семенова и О.Д.Чехович. М., 1963
- Мақдисй, 1877, 1906.— D ysk ptio imp k l mosl ymici arctok  Schamso' d'din A if A dollah Mohamm d i jn Ahm d i jn a il Й kk al-Bann  al- assch k  al-Mokaddasi  d. M. J. d y Goj y. Lfgdfni Йатавокф, 1877;  d. 2, 1906 (ЙGA, III)
- Махмуди Кошгарй. – Китоби «Дево-ни лугат-ут-турк». Муаллиф Махмуд ибн ал-хусайн ибни Мухаммад ал-Кошгарй. таърихи таълиф 466 санаи хичрия. Чилди 1-3. -Истанбул, 1333-1335.
- Мирхонд, 1849. - Китоби «Таърихи равзат-ус-сафо». Таълифи Мухаммад Ховандшоҳ муштамил бар ҳафт чилд. -Бамбай, 1266.
- Мирмухаммадамини Бухорой, 1957.– Мир Мухаммад Амини Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А.А. Семенова. Ташкент, 1957
- Моисей Хоренский, 1893.– «История Армении Моисея Хоренского». Нов. пер. Н.О. Эмина (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмина, вып. 1).
- Мұхаммадвафои Кармиагй.– Мұхаммадвафои Кармиагй. Тұхфат ул-хонй, дастхати Ин-ти шарқшиносии АФ РСС  зб., № 16.
- Мұшфиқй, 1958.– Мұшфиқи. Мунтахабот. Сталинобод, 1958.
- Мұхаммад Солех, 1908.– Мұхаммад Салих. Шейбани-нам . Джагатайский текст, изд. П. М. Мелиоранского. Предисл. А. Н. Самойловича. СПб., 1908.
- Мұхаммадиусуфи Мунш й, 1956.– Мұхаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А. А. Семенова. Ташкент, 1956.
- Мұхаммад хайдар, 1895.– Th y Ta ikh-i-Kashidi of M ik a M hammad Haidak, Dfg lat. A. Histoky of th y Moghrls of C ynt al Asia. An  nglish v eksion  d., with comm ntacy, nots and map  у N.  lias. Th y tkansl.  у  . D ynison Koss. London, 1895.
- Наршахй, 1897.– Мухаммад Наршахи. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897
- Наршахй, нашри Текрон - Таърихи Бухоро. таълифи Аб бакр Мұхаммад ибни  а ифан Наршахй (286-348). Тарчумай Аб наср Ах мад ибн Мұхаммад ибн Наср ал-Кубавй. Тахлиси Мұхаммад ибни Зуфар ибни Умар. тасхехи Мударриси Резавй. -Текрон, 1317 шамс й.
- Наршахй, 1954.– Th y histoky of  rkha a.— «Th y histoky of  rkha a. Tkansl. f om a P eksian aik idgm nt of th y A ai c ok ig nal  у Na shah i». Massach sts, 1954.
- Насафй, 1906.– Насафи. Кандия Малая. (Пер. В.Вяткина).– СКСО, вып. VIII, 1906.
- Низомиддини Шоми, 1937–1956.– «Histoik  d s conq t s d y Tam k-

- Ian intitflýý Zafaknama raq Nizamfdin Sami... ýd. raq F. Taǵýk», т. I—II. Рқана, 1937-1956.
- Низомулмұлк, 1949.— Низам ал-мульк. Сиасат-намә. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Пер., введение в изучении памятника и примеч. Б.Н.Заходера. М.-Л., 1949 («Литературные памятники»)
- Низомий Арўзии Самарқандӣ. 1910.— Chahak Maqala («Thý Foғ Dissofksýs») of Ahmad ijn' Ғmaқ ijn' Ali an-Nizami al-Aқ'fdi as-Samaқqandí, ýd., with intkodfction, notýs and indicýs, йу Míkza Mfhammad ijn Aūdf'l-Wahháñof Qazwin, Lýydyń— London, 1910 (GMS, ЧI, I).
- Носири Хисрав, 1881.— Sýfýk Namýh. Kýlation df voyagý dý Nassíki Khoskaф yn Sykíy, yn Palýstíný, yn Ūgyptý, yn Akaiíy, ýt yn Rýksý, pýndant lýs annýys dý 1'Hýgiký 437—444 (1035—1042). Rfylý, tqađfit ýt ýt annotý raq Ch. Schýfýk. Rakis, 1881.
- Носири Хисрав, 1954.— Носири Хисрав. Избранное. Душанбе, 1954.
- Носири Хисрав, 1957.— Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. Душанбе, 1957.
- Пазухин Б., 1894.—Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г. Статейный список их 1673 г. — «Русская Историческая библиотека», т. XV. СПб., 1894
- Пигуловская Н. В., 1941.— Н. В. Пигуловская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941.
- Плано Карпини, 1911.—Иоанн де Карпини. История Монголов.— Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Ввсдение, пер.и примеч. А. И. Малениа. СПб.,1911.
- Плиний, 1947–1958.— Pliny. Natfkal histoky. With an Ųnglish tkansl. in týn volfmýs йу Н. Йackham, vols. I—IЧ. London. 1947—1958 (Thý Loýd Classical liйқақу).
- Плутарх, 1963.—Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 1–3. Изд. подгот. М. Е. Грибарь-Пассек и С. П. Маркиш. М., 1963.
- Полибий, 1890–1899.— Полибий. Всеобщая история в сорока книгах.Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко с его предисл., примеч., указ., карт.,т. I–III. М., 1890–1899.
- Полиен, 1842.— Полиен. Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Паппадопуло. СПб., 1842.
- Приск Панийский, 1861.—«Сказания Приска Панийского». Пер. С.Г. Дестуниса.—«УЗ II отд. АН», кн. 7.вып. I. СПб., 1861.
- Прокопий Кесарӣ, 1862.— Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Прокопий Кесарийский», I, 1862)
- Птолемей, 1932.— Gýogkaphy of Clardifs Ptolýmy, tkansl. into Ųnglish and ýditýd йу Ų. L. Stývýnson. Nýw Yókk, 1932
- Рашидаддин, 1957.— Фазлуллах Рашидаддин. Джами-ат-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А. А. Али-заде. Пер. с персид. языка А. К. Арендса. Баку, 1957.
- Рашидаддин, I–III.— Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. I. Пер. с персид. Л.А. Хетагурова, ред. и примеч. А.А. Семенова. М.-Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. о персид. О.И. Смирновой, примеч.
- Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. М.-Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б.

- И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевского. М.-Л., 1960; т. III. Пер. с персид. А.К. Арендса, ред. А.А. Ромасевич, Е.Э. Бертельс и А.Ю. Якубовский. М.-Л., 1946.
- Рӯдакӣ, 1349.—Рудаки. Сталинабад, 1949.
- Рӯдакӣ, 1958.—Абу-Абдулло Рудаки. Пер. с тадж.-фарси В. Левика и С. Липкина. Сталинабад, 1958.
- Рӯдакӣ, 1964.—Рудаки. Стихи. Ред. и комм. И.С. Брагинского. М., 1964.
- Самъонӣ, 1912.—*Thӯ Kitaī al Ansāy of 'Aīd al-Kaķīm iān Mrhammad al-Sam'āni kūrkodfcyd in facsimilī fkom thӯ manfsckipt in thӯ Īkītīsh Mfṣūrī Aīd. 23 355 with an intkodfctioñ ë D. S. Maqgoliorth. Lȳydyn—London, 1912 (GMS, ЧЧ)*
- Саной, 1329. - ҳаким Саной. ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ут-тарика. - Техрон, 1339.
- Саъдӣ, 1959.—Саъди. Гулистан. М., 1959 (ПЛИВ. Тексты. Большая серия, III).
- Сборник, 1884.— В. Тизенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884.
- Сборник, 1941.— «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тиленгаузеном и обработанные А.А. Ромасевичем и С.Л. Волиным. М.-Л., 1941.
- Себеос, 1939.— «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939
- Смирнова О.И., Боголюбов М.Н., 1963.—«Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. М., 1963 («Согдийские документы с горы Муг», вып. III)
- Содикбеки Афшор, 1963.—Садиг-бек Афшар. Ганун ассовар. Введение, перевод, comment. и примеч. А. Ю. Казиева. Баку, 1963 Сокровенное сказание.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol-fn niyrga тойсian Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник, т. I. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии. М.-Л., 1941
- Сомӣ, 1962.—Абдулазим Сами. История мангитских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Епифановой. М., 1962.
- Страбон, 1964.— Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. Ред., пер. О.О. Крюгер. М., 1964 Сюань-цзан, см. Bea1, 1960 .
- Табарӣ.— *Annalys qfos scipsit Aīr Djafaq Mohammŷd iān Djakīk at-Tāyākī cfm alliis ūd. M. J. dū Gojyj. Lfgdrni Īatavokfm, sūkīyās 1, t.I—VI. 1879—1890; sūkīyās II, t. I—III, 1881—1889; sūkīyās III, t. I—IV, 1879—1890; Intkodfctio, glossakīf addynda ët ūmŷndanda, 1901. Indicys, 1801.*
- Таджикская поэзия, 1949.— «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949.
- Таърихи Бадаҳшон, 1959.—Таърихи Бадаҳшон. «История Бадаҳшана». Подг. к изд. А.Н. Болдырев. Л., 1959.
- Умарі Хайём, 1955.—Хайям. Рубай. М., 1955.
- Умарі Хайём, 1959.—Хайям. Рубайят. М., 1959.
- Умарі Хайём, 1961.—Омар Хайиам. Трактаты. Пер. Б.А. Розенфельда. М., 1961
- Умарі Хайём, 1963.—Умарі Хайём. Рубоиёт. Душанбе, 1963
- Утбӣ, - *Thӯ Kitaī-i Yamini, Histoqical Mūmōiks of thӯ Amiq Saňaktagin and thӯ sfltan Mahmfd of Ghazna, Ÿakly Conqfûkoş of Hindfstan, and Fofndyks of thӯ Ghaznavidý dynasty.*

- Тқанsl. fком thы Pýksian výksion of thы contýmpokaqу Aқайс Chqonichy of al Ftii үу J. Kýynolds. London, 1858.
- Фахриддини Гургонй, 1963.–
Фахраддин Гургани. Вис и Рамин. Поэма. М., 1963.
- Фидой, 1959.– Фидаи. Китаб би яв дайат ал-муъминин ат-талибин («История исмаилизма»). По таджикской рукописи издал, предисловием и примечаниями снабдил А.А. Семенов. М.. 1959
- Фирдавсӣ, 1966.– Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома, ч. VIII. Душанбе, 1966
- Фирдавсӣ, 1960–1971.–Фирдоуси. Шаҳнамә. Критич. текст, т. 1–9. М., 1960–1971 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия).
- Фирдавсӣ, 1971.– Фирдавсӣ. Шоҳнома. Матни интиқодӣ, ч. I. Техрон, 1971.
- Фехрист, 1871–1872.– Kitâb al-Fihrist. Mit Anmûkfrngûn hksg. von G. Flügyl, nach dýssýn Todý hýsokgt von J. Koýdigûk fnd A. Müllük Íd. 1–II. Lýipzig, 1871–1872.
- Фома Мецопский, 1957.– Фома Мецопский. История Тимур-ланка и его преемников. Баку, 1957.
- Фрейман А.А., 1962.–Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», вып. I)
- Хондамир хабиб-ус-сияр фи ахбори афрод-ул-башар. Таълифи Ғиёсуддин ибн хумомуддин ал-хусайнӣ Хондамир. Ҷилди 1-2. -Бамбай, 1273.
- Чан-чун, 1866.–Си ю цзи или описание путешествия на Запад. (Пер. с кит. с примеч. архимандрита Палладия).– «Труды членов русской духовной миссии в Пекине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О. Д., 1954 б.– «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. Подбор докум., пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О. Д., 1965 а.– Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафиддини Яздӣ, 1723.– Histoikû dû Timfrk-Ҵyc, connf sofs ly nom dr Gkand Tamýklan, Ӯmrûkýfk dýs Mogols ýt Taktaqýs. Ӱskitý yn Pýksan raq Chaqýfyddin All, natif d'Yýzd, Aftýgk contýmpirokain. Tқadfitý yn Fkancois raq fýf M. Pýtis dý la Скоіч... т. I—IV. Dýlf, 1723.
- Шарафиддини Яздӣ, 1887–1888.– Thý Zafaknamah үу Maғjana Shaqfrddin Ali of Yazd. Ýd. үу Marlawi Mfhammad Ilahdad, vol. I—II. Calcftta, 1887—1888.
- Шайбонинома.– «Шейбаниада». История монголо-тюрков на джагатаидском диалекте с пер., примеч. и прилож., изданная И.Березиным. Казань, 1849 («Библиотека восточных историков», издаваемая И. Березиным, т. I)
- Шмидт А.Э., 1958.–А.Э. Шмидт. Материалы по истории Средней Азии и Ирана.–УЗ ИВАН XVI. М.–Л., 1958
- Шоҳин, 1960.– Шоҳин. Ашъори мунтахаб. Душанбе, 1960
- Элиан, 1964.– Элиан. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья, примеч. и указ. С. В. Поляковой. М.–Л., 1964.
- Юань-ши, 1829.–Юань-ши. «История первых четырех ханов из дома Чин-гисхана». Пер. с кит. монаха Иакинфа. СПб., 1829.
- Юстин, 1954, 1955.– Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога. Пер. А.А. Деконского и Рижского. Гюд ред. М.Е. Грабарь-Пассек.–ВДИ, 1954, № 2–4; 1955, № 1
- Яъкубӣ, 1937.– Ya'kfr. Lys Pays. Tқadfit raq G. Wiyt. Lý Saiký, 1937.

Фиёсиддин Алӣ, 1958.— Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс, предисл. и примеч. А.А. Семенова. М., 1958.

Фиёсиддин Алӣ, 1915.— Гийасаддин Али. «Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-Дина Али». С приложением соотв. отрывков из «Завфар-намэ» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л.А. Зимины под ред. В.В. Бартольда. II г., 1915. (Тексты по истории Средней Азии, вып. I).

ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, 1910.— Thӯ Ta'kīkh-i-Ḡfzida oқ «S̄lyct Histokу» of Hamd'lлаh M̄stawfī-i Qazwini compilyd in A. H. 730 (A. D. 1330), and now кӯркодғсӯй in facsimilу fkom a manfsc̄ipt datyд A. H. 857 (A. D. 1453) with an int̄odfction йу Ū. G. Йқонунӯ. Vol. I, containning thӯ tӯт. L̄ydyн — London, 1910, (GMS, ЧIV, I).

ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, 1919.— Thӯ ḡyogkāphical rakt of thӯ Nržhat-al Qrlfī composyд йу Hamd-Allah M̄stawfī of Qazwin in 740 (1340).

ҳофиз, 1893.—Девони ҳофиз. Навил-кишур, 1893.

ҳофизи Абрӯ, 1936.— Hafiz-i-Aīk̄. Ch̄koniqfū dȳs Kois Mongols ўn Ikan. Tӯтту pȳksan ўditū yt tқadfit rak K. Йayani.

ҳофизи Таниш.—Хафиз-и Таниш. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 аде)

худуд ул-олам, 1930.— Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введ. и указ. В.Бартольда. Л., 1930.

Ченкинсон А., 1937.—А. Дженкинсон. Путешествие из Лондона в Москву.— В кн.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю.В. Готье. Л., 1937.

Чувайнӣ.— Thӯ Ta'kīkh-i-Jahan-ḡfsa of 'Ala'f 'd-Din 'Ata Malik-i-J̄wayni (composyд in A. H. 658 — A. D. 1260) йd. with an int̄odfction, notys and indicys fkom s̄yvӯkal old MSS.

йу Mīkza M̄hammad iñn 'Aī-df'1-Wahhāb-i-Qazwini pt. I—III. L̄ydyн — London, 1912, 1916, 1937 (GMS, ЧVI, 1—3).

Чузчонӣ.— Тайакат-i-Nasik̄: A Ḡyñkāl Histokу of M̄hammadan Dynastiys of Asia, inclrding Hindrstan, fkom A.H. 194 (810 A. D.) and to A.H. 658 (1260 A. D.), and thӯ Iккfption of thӯ Infidyl M̄ghals into Islam. Йу thӯ Marlana, Minhjrd-Din, Aīf'-Fmaқ-i-'Fsman. Tkansl. fkom Okignal P̄yksian Manfsc̄ipts, йу H.G. Қavуқty, vol. I—II. London, 1881 (Ӣ, NS, N 272—273) Indӯc. Calerita, 1897.

Anqṛytīl dr P̄ykkon, 1771.—Z̄ynd-Avӯsta. Ofvñkagӯ dȳ Zōkoastkӯ... tқad, ўn fкancais sfқ l' okignal z̄ynd, avys dȳs kӯmакqfys, vol.. I—III. Rakis, 1771.

Avӯsta, 1886.—Avӯsta diy h̄yiligӯn Йüchӯk dȳk Rakṣyn im Arftkag dȳk Kaisyklichӯn Akadymiy dȳk Wissynschaftyн in Wŷin, h̄ksg. von. K.F. Gyl̄dnӯk, йd. I—III. Strttgak̄t, 1886, 1889, 1885. йd. I, Yasna, 1886, йd. II. Vispruk̄d fnd Khoqdӯ Avӯsta, 1889. йd. III, Vŷndidad, 1895.

Йāl S., 1906.— Йrddhist kӯcoқds of thӯ wystkūn wokld, Tkansl. йу S. Йāl, vol. I, II. London, 1906.

Йӯnvñisty Ū., 1946.— Výssantaka Jataka, tӯтту Sogdiyн ўditū, tқadfit yt commyntу rak Ū. Йӯnvñisty. Rakis, 1946 (Mission P̄yliot ўn Asiј Cýntkal, IV)

Йk̄tschnyidӯk Ū., 1888, 1910—Ū. Йk̄tschnyidӯk. M̄ydiayval kӯsūakchӯs fkom Ūastkūn Asiatic Sofqey. Fkagm̄nts towakds thӯ knowlýdgȳ of thӯ ḡyogkaphy and histokу of Cýntkal and Wystkūn Asia fkom thӯ 13th to thӯ 17-th cýntfky, vol. I—II. London, 1888; 2d ѕd. 1910

Йrddha Rkakash, 1957.—«Daiva-prtka sahisahanf — sahi» in thӯ Allahāyād pillak̄ inc̄sption Samfdk̄agfrta.— IHQ, vol. ЧЧЧIII, N 2, 1957

- Йылсақа С. Ж., 1937.—Thy Laws of thy anciynt Pýksians as foнд in thy «Mátiкаn ý hazâk dátastân», оқ «Thy Digýst of a thorsand points of law», Ткасл. with ткад., glossaky and indýч йу S. I. Йылсақа. Йомыа, 1937.
- Chavannýs Ў., 1903.—Docrmýnts srк lýs Torkifý (Тркcs) occidýntaғч. Kýcгýllis ýt commýntýs раk Ўd. Chavannýs, SPÍ. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI).
- Chavannýs Ў., 1903 a.—Voyagý da Song уfn dans l'Fdyana ýt lý Gandhaқa (518—522 p. C.) — ЙУРÝO, t. III, 1903, N 3.
- Chavannýs Ў., 1906.—Tkois généкағч chinois dý la dynastiý dýs Han okýntaғч. T'orng Pao», sýk. II, vol. VII, 1906.
- Chavannýs Ў., 1907.—Lýs pais d'Occidýnt d'apkýs Hýof Han chof.—«T'orng Pao», sýk. II, vol. VIII, N 2. Lýidýn, 1907
- Дакмýстýкý J., 1880—1887,—J. Дакмýстýкý. Thy Zýnd-Avýsta, I—III. Pakis, 1892—1893; он же. англ. перевод: Thy Zýnd-Avýsta, pt. 1—3. Очоқд, 1880—1887 (SÍY, vol. IV, ҘҘII, ҘҘI)
- Dý Gкoot J. J., 1926.—Chinýsischý Fkkrndýn zfk Gýschichtý Asiýns, Йd. II, Diý Wýstlandý Chinas in dýk vockchistlichýn Zýit, In vollständigýk zfsammýnfassrng üйýksýtz fnd ýklärtýkt von J.J. Dý Gкoot. Йýklin-Lýipzig, 1926.
- Drchýsný-Grillcmín J., 1963,—J. Drchýsný-Grillymin. Thy Hymns of Zakathfstka. Йoston, 1963.
- Fuchs W., 1938 —W. Fuchs. Hrýi — ch'aо's Pilgýkkýisý drkch Ноkdwýst Indiýn fnd Zýntkal-Asiýn fm 726.—SPAВ, 1938. Philosophisch-histokischý Klassý. Йýklin, 1938.
- Fýkkand G., 1913—1914.—Kýlations dý voyagýs ýt týctýs gýogкаphiqfýs ақайýs, рýksans ýt тrкks kýlatifs á
- I'Ўткемý-Окýント df VIIIý arç VIIIý siýclýs, тkadfits, кývfs ýt annotýs раk G. Fýkkand, t. I—II. Pakis, 1913-1914.
- Gýkchýwitch J., 1959.—Thy Avýstan Hymn to Mithqa, Samýkídgy, 1959 (Fnivýksity of Samýkídgy Okýntal Prýlications, N 4).
- Gíй H.A.K., 1923.—H.A.K. Gíй. Thy Ақай Conqfýsts in Cýntkal Asia, London, 1923.
- Hanway J., 1754.—J. Hanway. An historical account of thy Йкитish тkadý ovýk thy Caspian Sýa: with thy arthok's joғknal of ткавýls fkom Ÿngland thkorgh Kfssia into Pýksia, and ñack thkorgh Kfysia, Gýkmany and Holland. To which акý addýd thy kývolftions of Pýksia drking thy prkýsýnt cýntfky, with thy пактиfлak histoký of thy гкýat fsfkryk Nadiк Koғli, 2d ýd., vol. I—II. London, 1754
- Hýkzfýld Ў., 1924.—Ў. Hýkzfýld. Paikfli. Monfmýnt and insckription of thy ýakly histoký of thy Sasanian ýmpíký, Vols. I—III Йýklin, 1924 (Fokschrngýn zfk Islamischýn Krnst, hksg. Frkýdkich Saikký)
- Hýkzfýld Ў., 1938.—Ў. Hýkzfýld. Alt-pýksischý Inschkifty, Йýklin, 1938 (Ўkstýk Ÿkgänzrngsýand zr dým Aкchaýologischýn Mittýilfngýn ars Ikan I)
- Hikth F., 1917.—F. Hikth. Thy stoký of Chang Kiýn, China s pionýýk in Wýstýkn Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917
- Hoffman, 1880.—Arszügý ars sykischýn Aktýn pýksischýk Mäktukýk, Fýýksýtz fnd drkch Fntýkschrngýn zfk histokischýn Topogkaphiý ýklärtýkt von. G. Hoffman. Lýipzig, 1880
- Ingholt H., 1954.—H. Inghoit. Pakthian Scrlptkýs fkom Hatqa. Okýント and Hýllas in Akt and Kýligion. Nýw Havýn, Connýcticft, 1954 (Mýmoiks

- of thý Connýcticrt Acadýmy of Akts and Sciýncýs, 1954, Jfly)
- Ingholt H., 1957.— H. Ingholt. Gandhañan Aクト in Pakistan. Nýw Yókk, 1957
- Kýnt K.G., 1953.—K.G. Kýnt. Old Pýksian. Gkammaқ. Týchts, Lýçicon, Sýcond ýd., kývisýd, Nýw Havýn, Connýcticrt, 1953, (AOS, vol. ყҔIII)
- Lommýl H., 1927.—Diý Yast's dýs Avýsta. Üйýksýtzt fnd yingýlýitýt von H.Lommýl. Göttingýn — Lýipzig, 1927, Qrýllýn dýk Kýlitiongsgýschichtý, Йд. 15)
- Макфакт J., 1901.—J. Макфакт. Үкансахк hach' dýk Gýogkaphiý dýs Ps. Mosýs Ҕокýnaс'i. Йýklín, 1901 — AKGWG, N. F., Йд. III, N 2
- Millýk, 1959.—Accoғnts of wýstýkn nations in thý histoky of thý nokthýkn Chor Dynast, tկansl. and annotatýd ïy K.A. Millýk. Йýkkýlýy and Los Angýlýs, 1959 (Fnivýksiy of Califoknia. Chinýsý Dynastic Histokiýs tкanslations, N 6)
- Mohl J., 1866.—J. Mohl. Lý livký dýs կois рак Aйօrl-Kasim Fiքdorsi, թýlié, tkadfit ýt commýnté рак J. Mohl. Pakis, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müllýk, 1851.— Fkagmýnta histokicokfm gkaýsocokfm, Collýqit, dispoғit, notýs ýt րkolýgomýnis illfstanavit, in-dicíiřs instkrfçit C. Müllýfs, vol. IV Pakisis, 1851
- Nöldýk Th., 1879.—Gýschichtý dýk Pýksýk fnd Aқайýk zfk Zýit dýk Sasanidýn. Afs dýk aқaiisichýn
- Chkonik dýs Taýakí üйýksýtzt fnd mit arsfühklichýn Ÿklärftýkfrngýn fnd Ÿk-gänzrungýn výksýhn von Th. Nöidý-ký. Lýydýn, 1879
- d'Ohsson C., 1834—1835.—C. d'Ohsson. Histoiký dýs Mongols, dýpris Tchingiz—khan jfsqf'a Timofék ïyy of Tamýklan, t. I—IV. La Hayý ýt Amstýkdam, 1834—1835, ýd. 2. 1852
- Schýfýk, 1883—1885.— Chkýstomathiý pýksaný a l'rsagý dýs ӱlývýs dý l'Ýcolý spýcialý dýs langrýs okiýntalýs vivantýs, թýliýp' раЩ Ch. Schýfýk, t. I—II. Pakis, 1883—1885 (КÝLOV, Hý sýk., vol. VI-VII).
- Si-YF-Ki см. Йýal S., 1906
- Shakaf al-Zaman Tahík Makvazi.— Shakaf al-Zaman—Tahík Makvazi on China, thý Tréks and India», 1942.
- Aқaiis týct (cikca A. I. 1120) with an Үnglish tкanslation and commýntaқу ïy V. Minovsky. London, 1942
- «Thý lify of Hsfan-Tsang». Compilýd ïy monk Hri-li Pýking, 1959
- Wýst Ӯ.W., 1880, 1892.— Ӯ.W. Wýst. Pahlavi týchts, tկansl. ïy Ӯ.W. Wýst. Oғsoқd, 1880 (SÍY, vol. V. ყҔVII)
- Wolff F. 1910, 1960.— F. Wolff. Avýsta diý hýi ligýn Schkiftýn dýk Pakşýn, Stkassýfkg, 1910; II. Arflagý, 1960
- Wyliý A., 1881—A. Wyliý. Notýs on thý Wýstýkn Kýgions, tկansl. fkom thý «TS ё ын Han Shoo», Йook 96, pt. I.—JAJGÝI, t. 10, 1881, N 1д

РЎЙХАТИ ИХТИСОРАҳО

- АДД — Автореферат докторской диссертации
- АКД — Автореферат кандидатской диссертации
- АПТ — «Архитектурные памятники Туркмении». Ашхабад
- Ар. СССР — «Архитектура СССР», М.
- АРТ — «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН Тадж. ССР)
- Бюл. — «Бюллетень Академии наук СССР». М.
- Бюл. САГУ — «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». Ташкент
- ВВ — «Византийский временник». Л., М.
- ВДИ — «Вестник древней истории». М.
- ВИ — «Вопросы истории». М.
- ВИМК — «Вестник истории мировой культуры». М.
- ВРГО — «Вестник Русского географического общества». СПб.
- ВС — «Военный сборник». М.
- ВЯ — «Вопросы языкоznания». М.
- ГЖ — «Горный журнал». М.
- ДАЛ — «Доклады Академии наук Узбекской ССР»
- ДАН Тадж. ССР — «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
- ЕТК — «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
- ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
- ЖС - «Живая старина». СПб
- ЗВОРАО — «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
- ЗИВ — «Записки Института востоковедения АН СССР». М.-Л.
- З(И)РГО — «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
- ЗКВ — «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
- ИАН — «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
- ИВ — «Исторический вестник». М.
- ИГАИМК — «Известия Государственной Академии истории материальной культуры». М.—Л.
- ИЖ — «Исторический журнал». М.
- ИЗ — «Исторические записки». М.
- Изв. ВГО — «Известия Всесоюзного географического общества». М.
- Изв. ОЛЕЭ — «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.
- Изв. Тадж. ФАН СССР — «Известия Таджикского филиала АН СССР»
- ИИ — Институт истории
- ИИАЭ — Институт истории, археологии и этнографии
- ИИНТ — Институт истории науки и техники
- ИМ — «Историк - марксист» М.
- ИМКУ — «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент
- ИНА — Институт народов Азии АН СССР
- ИООН АН Тадж ССР — «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе

- ИРГО — «Известия Русского географического общества». СПб.
- ИТН — История таджикского народа
- ИЯЛИ — Институт языка, литературы и истории
- КСИВ — «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М.—Л., М.
- КСИИМК — «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М.—Л., М.
- КСИНА — «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.
- КСИЭ — «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М.—Л.
- ЛО ИНА — Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
- ЛУ — «Литературный Узбекистан». Ташкент
- МАР — «Материалы по археологии России». СПб.
- Мат-лы ЮТАКЭ — «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М.—Л., Ашхабад
- МИА — «Материалы и исследования по археологии СССР». М.—Л.
- МИИЯ — «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
- МИТАУ — «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
- МИТТ — «Материалы по истории туркмен и Туркмении». М.—Л.
- МИУТТ — «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
- МОЭ — «Материалы Отделения этнографии». Л.
- МСАЭ — Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии
- МСТК — «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник под ред. Н.А. Маева, вып. I—V. СПб., 1872—1879
- НАА — «Народы Азии и Африки». М.
- НС — «Нумизматический сборник». М.
- НТрТГУ — «Научные труды Ташкентского государственного университета»
- НЭ — «Нумизматика и эпиграфика». М.
- ОВГЭ — Отдел Востока Государственного Эрмитажа
- ОИТ — «Очерки по истории Таджикистана». Сталинабад
- ООН — Отделение общественных наук
- ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Имп. Академии наук. СПб.
- ПВ — «Проблемы востоковедения». М.
- ПЛНВ — «Памятники литературы народов Востока».
- ПС — «Переднеазиатский сборник». М.
- ПТКЛА — «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского клуба любителей археологии». Ташкент
- РАНИОН — Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
- РВ — «Русский вестник»
- РТ — «Русский Туркестан»
- СА — «Советская археология»
- САГУ — «Среднеазиатский государственный университет». Ташкент
- Сб. МАЭ — «Сборник Музея антропологии и этнографии при АН СССР». СПб., М.—Л.

- СВ — «Советское востоковедение». М.—Л., М.
- СГСТМА — «Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии». СПб.
- СИИА — «Сообщения Института истории архитектуры»
- СИИТА АА СССР — «Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР». М.
- СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области»
- СМССДО — «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области»
- СЭ — «Советская этнография». М.—Л., М.
- ТАН — Труды Академии наук
- ТАЭ — Термезская археологическая комплексная экспедиция
- ТВ — «Туркестанские ведомости»
- ТВОРАО — «Труды Восточного отделения Русского географического общества». СПб.
- ТИИЯО — «Труды Института истории, языка и литературы»
- ТИЭ — «Труды Института этнографии»
- ТОВЭ — «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»
- Пр. ГИМ — «Труды Государственного исторического музея»
- Пр. ИИНТ — «Труды Института истории науки и техники». М.—Л.
- Пр. ИЭ — «Труды Института этнографии»
- Пр. Кирг. АЭЭ — «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М
- Пр. ХАЭЭ — «Труды Хорезмской археолого-
- этнографической экспедиции»
- Пр. УзГУ — «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд
- Пр. ЮТАКЭ — «Труды Южнотуркменистанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад
- УЗ ИВАН — «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.
- УЗ ЛГУ — «Ученые записки Ленинградского государственно-го университета»
- УЗ МГУ — «Ученые записки Московского государственно-го университета»
- УЗ ТГУ — «Ученые записки Таджикского государственно-го университета»
- ФС — Фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи АФ РСС Тоҷикистон
- ЭВ — «Эпиграфика Востока». Л.
- АА — «Akş Asiatica». Raқis
- ААН — «Acta Antīqfū Hrṅgakīsa». Йfdapŷst
- AI — «Akş Islamicā». Raқis
- AKGWG — «Aīhandlfngŷn dȳk Kōniglichŷn Gÿsÿllschafit dȳk Wissÿnschaftyñzf Göttingŷn». Йýklin
- AM — «Asia Majok». London
- ANS — Amÿkican Nfmfsmatic So-ciýty. Nýw Yoқk
- АОҚ — «Ақчіхів Оқиýтальни». Рқана
- AP — «Anciýnt Pakistan», Pýshavaқ
- АОН — «Acta Okýntalia Hrṅgakīsa». Йfdapŷst
- AOS — «Amÿkican Okýntal Sýkiýs». Nýw Havŷn, Connýctitrt
- ASPҚ — Amÿkican School of Pkýhistoқic Kýsýakch
- AWL — Acadâymîj dȳk Wissÿnschaft fnd dȳk Lýtýkatfк, Wiýsňadŷn

- ЙСІ — «Йfllýtin of thý Collýgý of Indology», Йанакас
- ЙІ — Йiilothýca Indica: a collýction of okýntal works, prýlishyd ïy thý Asiatic Sociýty of Ýngal
- ЙGA — Йiilothýca gýogkaphokfm akaiýcokfm. Ýdedit M. J. dý Goýjý ракс. I—VIII, Lfgdrni Ýatavokfm
- ЙКІРІІ — Йкýf кýrokт on thý Invýstigation of thý Pkoto-Indian týpts. Moscow
- ЙSO(A)S — «Йllýtin of thý School of Okýntal (and Afkican) Strdiýs». London Institrtion (Fnivýksity of London). London
- GAI — «Cýntkal Asiatic Jofknal» Intýkational pýkiodial fok thý langfragýs, litýkatfký, histoky and akchaýology of Cýntkal Asia», Wiýsñadýn
- CHM — «Cahíýks d'histoiýk mondialý», Nýihatýl
- СКАІ (ЙL) — «Acadýmý dýs inskip- tions ýt ïyllýs—lýttkýs. Complýs kýndrs dýs sýancy». Pakis
- CSSS — China Sociýty Sinological Sýkýs
- DI — «Dýk Islam». Йýklin
- ÝHK — «Ýconomic Histoky Kýviýw», London
- ÝI - «Ýnzyklopaýdiý dýs Islam. Gýogkaphischýs ýth- nogkaphischýs rnd ïiogkaphischýs Wöktýkýich dýk mřhammýda-nischýn. Völk- ýk, Йd. I—IV, Lýidýn — Lýipzig (1908), 1913—1934
- ÝI, Nýw ýd. — «Thý Ýncyclopaýdia of Islam». Nýw ýd., vol. I. Lýidýn—London, 1960
- ÝSC — «Ýconomiciýs, sociýtys civilisa- tions». Pakis
- ÝW — «Ýast and Wýst»
- GMS — «Ý. J. W. Giýj Mýmokial Sýkýs». Lýidýn
- HO — «Handýfch d. Okýntalistik». Lýidýn — Kölн
- IF — «Indogýkmanschýn Fokschrngýn». Йýklin
- IHQ — «Thý Indian Histoícal Qraktýky». Calcftta
- ИЙIPS — «Ikan. Jofknal of thý Йkitish Institrtý of Pýksian Strdiýs». London
- ISHÝWCC — «Intýkational Sim- posiým on Histoky of Ýastýkn and Wýstýkn Cfltfkal Contacts». Japanýsý National Commis- sion of FNÝSCO
- IQ — «Indian Qraktýky». Calcftta
- ISQ — «Thý Islamic Qraktýky»
- JA — «Jofknal asiatiqrý». Pakis
- JAOS — «Jofknal of thý Amýkican Okýntal Sociýty»
- JASÍ — «Thý Jofknal of tha Koyal Asiatic sociýty of Ýngal». Calcftta
- ЈЙОКС — «Jofknal of thý Йihak and Okissa Kýsýakch Sociýty»
- ЈÝSHO — «Jofknal of thý Úconomic and Social Histoky of thý Okýnt»
- JGIS — «Jofknal of thý Gkýatýk India Sociýty». Calcftta
- JIH — «Jofknal of Indian Histoky». Madkas
- JNSI — «Jofknal of thý Nrmismatic Sociýty of India»
- JNÝS — «Jofknal of Nýak Ýastýkn Strdiýs»
- JKAS — «Thý Jofknal of Koyal Asiatic Sociýty of Gkýat Ýkitain and Ikýland». London
- JSS — «Jofknal of Sýmitic Strdiýs»
- MAOk — «Monogkafiy Ačchiv^{red} Okýntalniho». Pkaha
- MASI — «Mýmoikýs of thý akchaýo- logical sfkvýy of India». Dýhli
- MCAAS — «Mýmoiks of thý Connýcticrt Acadýmy of

Akts and Sciýncýs».	Nýýklandias dý Stanýfl.
Connýcticft	Stanýfl
MDAFA — «Mémoikýs dý la Délégation akchéologiqfý Fýancaisý yn Afghanistan».	PPMHF — «Papýks Pýaiody Mfsýfm Haqvaqd Fnivýksity»
Pakis	KÝ «Parly's Kýal—Ýncyclopáydiý dýk Classischýn Altýktirms-wissýnschaft», nýýfý Ýlaqýýitng, ïýgonnýn von G. Wissowa, hksq. von W. Kroll
MDTÝ — «Mýmoiks of thý Dýraktmýnt of thý Toyo Ýfnko»	KMP — «Khýinschýn Mfsýfm fük Philologý». Ýonn, Fýank-frkf am Mäin
MMAI — «Mýmoikýs dý la Mission akchýologiqfý yn Ikan»	KN — «Khývfý nfmismatiqfý». Pakis
MN — «Mfsýfm Notýs». Nýw Yorý	SÝÝ — Thý Sacýd Ýooks of thý Ýast
MNH — Mfsýfm of Natrýkal Históry	SIAS — «Thý Scandinavian Institütý of Asian Strdiýs».
MVAG — «Mittýilfngýn dýk Vokdýkasiatisch - Aýgyptischýn Gýsýll-schaft». Lýipzig	Copýnhagýn
MW — «Mfslim Wokld»	SPA W — «Siýtzfngsñýkichtý dýk Pkýfssischýn Acadýmiý dýk Wissýnschaftýn». Ýýklín
NC — «Nfmismatic Chýoniclý»	TC — «Tamil Crlfcký»
NS — Nýw Sýkiýs	ZDMG — «Zýitschkiift dýk Dýftschýn Mokgýnländischýn Gýsýll-schaft». Ýýklín
NZ — «Nfmismatischý Zýitschkiift»	ZVTA — «Zýki Výlidi Togan'a akmagan». Istanýfl
OÝK — «Okýntal and Ýaylonian Kýocoqd». London	ZVSGIS — «Zýitschkiift fük výkglyichýndý Spkach-fokschfng arf dým Gýiýtý dýk indogýkmanischýn Spkachýn». Ýýklín
OTF — Okýntal Tránslation Frnd	
PÝLOV — Prýlications dý l'Ýcolý dýs langfýs okýntalýs vivantýs	
PHT — Pýksian histokical týchts	
PZGA — «Philologrs. Zýitschkiift fük das classischý Altýktfrm». Göttingýn — Lýipzig	
PIHANS — Prýlications dý l'Institüt histokiqfý ýt akchýologiqfý	

ФЕХРИСТИ АШХОС

Абаев В.И.- 56, 59, 62
 Аббоси 1- 551, 552
 Аббосиён - 323, 324, 325, 329, 411
 Аббот – Д.- 613
 Абулазизхон - 553, 567, 568, 569
 Абдуламин - 551
 Абдулатиф - 485
 Абдулаҳадхон - 662, 679
 Абдулкарим-додхоҳ - 636, 679
 Абдулкаримбек - 664
 Абдуллохони II - 523, 524, 525, 526, 528, 531, 532, 534, 542, 543, 549, 551
 Абдуллоҳ - 462

Абдуллоҳ ибни Тохир - 331, 332, 333, 346
 Абдуллоҳи Ансорй, ниг. Ансорй - 442, 443
 Абдулмалик ибни Марвон - 307
 Абдулмалики ибни Нўхи Сомонй - 343
 Абдулмалики II ибни Нўҳ - 345
 Абдулмўмин - 551
 Абдулқоҳири Бағдодй - 402
 Абдурраҳимов М.А.- 463
 Абдурраҳмон мирохур - 666

Абдурраҳмон Мұхаммади Нишопурӣ -
Абдураззоки Самарқандӣ - 486, 509
Абдурраҳмон - 667
Абдурраҳмони Офтобачай - 635
Абдурраҳмонхон - 641, 642
Абрамов - 632
Абрӯй - 223, 295
Абубакр - 303
Абулмаҷди Саноӣ, ниг. Саноӣ
Абулмуайяди Балҳӣ - 377
Абулғазл Байҳақӣ, ниг. Байҳақӣ
Абулғайзҳон - 558, 571, 572, 573
Абулҳайрҳон - 485, 513
Абулғозӣ - 617
Абулқосим Маҳмуд Замахшарии
Хоразмӣ - 438
Абулқосими Қушайрӣ - 439
Абулқосим ҳакими Самарқандӣ - 378
Абулқосим ҳасан ибни Аҳмад Үнсурии
Балҳӣ, ниг. Үнсурӣ
Абулқосими Симҷурӣ - 389
Абулҳасан Шаҳиди Балҳӣ - 377, 383
Абунувос - 375
Абӯалии Балъамӣ, ниг. Балъамӣ
Абӯалии Симҷурӣ - 344
Абӯалии Ҷагонӣ - 343
Абӯали ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ,
ниг. Низомулмулк
Абӯбакр Абулқоҳир ибни Абдурраҳмони
Чурҷонӣ - 438
Абӯбакри Калавӣ - 474
Абӯибрӯҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ниг.
Мунтасир
Абӯмуашшар Ҷаъфар ибни Мұхаммади
Балҳӣ - 387
Абӯмуслим - 324, 327
Абӯсаид - 485, 486
Абӯсаиди Темурӣ - 509
Абӯсаиди хулоқӯй - 509
Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ -
472
Абӯҳотими Варроқ - 367
Абӯҷаъфар ал-Мансур - 325, 330
Абӯшакури балҳӣ - 377, 383
Август - 152
Аврангзеб - 553
Авғай - 380, 433, 508
Агафий -205

Азиз-парвоначай - 604
Айнӣ С. - 4, 5, 9, 382, 601, 679, 680,
700, 716, 718, 719, 720
Айн-уд-Давлат, ниг. Мұхаммад ибни
Наср - 404
Ақбар-(Ақбаршо) - 534
Ақимбетов Ш. - 277
Ақимушкин О.Ф. - 502
Алексей Михайлович - 559
Алиев И. - 43
Алӣ - 323
Алӣ, қараҳонӣ - 394, 403
Алӣ ибни Мұхаммади Бурқай - 335
Алпитегин - 392, 395, 404, 405
Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
Алмосбек - 657
Алоуддини Ғурӣ - 398
Алпарслон - 398, 399
Алпитегин - 343
Алтекар А.С. - 196
Алутар - 32, 290, 318
Альбаум Л.И.- 32, 171, 230, 233, 241,
242
Альтхайм Ф. - 40, 101, 203, 206, 208,
211
Амир Мұхаммади Муиззӣ, ниг. Му-
иззӣ - 436
Амир Ҳусрави Дехлавӣ, ниг.
Дехлавӣ - 470, 471
Амиҳромон - 167
Аммиан Марцелин - 195, 204
Амминасп - 91
Амр ибни Лайси Саффорӣ - 334,
335, 337, 338
Амъақи Бухорой - 433
Анаҳито - 68, 89, 122, 155, 169
Анбаротун - 718
Анварӣ - 702
Анварпошшо - 702
Андалеб - 508
Андрагор - 107, 108
Андреев М.С. - 9, 36, 50, 277
Андианов Б.В. - 180, 296
Ансории ҳиротӣ, ниг. Анзорӣ
Анзорӣ - 440, 441, 442
Антимах - 116, 121
Антиох - 106, 107, 130, 137
Антиохи III - 111, 112, 113, 118
Антиохи Гиеракс - 107

Ануштегин – 409
Ань-Ши-гао – 171
Аполлодор – 114
Аполлон – 120
Аппиан - 106
Арасту – 388, 441, 442
Ардавони I – 193
Ардавони II – 131
Ардашер – 158
Ардашери I – 156, 193
Ардашери II – 89, 94
Ардашери II Мнемон -
Ардашери III Ох – 94
Ардвисура Анахито, ниг. низ
Анахито
Артатр – 137
Ардэтр, ниг. Артатр
Арриан – 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 185
Арсак (Арсок) – 108, 109, 110
Арсокиён –, ниг. низ Ашкониён
Арсас – 94
Арслон Тархон – 290
Арслонхон – 402, 407
Артабони I - 111
Артемида – 120, 125
Аршак – 125
Аршакиҳо – 109, 111
Арчосп – 197, 384
Асади Сомонӣ – 336
Асад ибни Абдуллоҳ – 319, 336, 376
Асадии Тӯйӣ – 381, 433, 436
Асирий – 624, 719
Аскаров А.– 32
Аспанаки Девгон – 278
Ассабол – 229
Астилҳангис – 167
Аттор – 384, 440, 441, 442, 443
Атурпати Мехроспандом – 54
Афина – 120
Афросиёб, асот.– 81, 230, 630
Ашкониён – 111, 193
Ашрафӣ М. М.– 502
Аштархониён – ниг. низ
Чониён -551-563
Ахмад, набераи Сомон – 336
Ахмад Темурӣ – 483
Ахмад ибни И smoил – 341

Ахмад ибни Мухаммад ибни Арабшоҳ – 503
Ахмад ибни Саҳл – 341
Ахмад Маҳдуми Дониш, ниг. Дониш
Ахмадхон (Ахмадшоҳ) – 572
Ахра-Маниӯ (Ангро Майнӯ), ниг.
Ахриман
Ахриман – 68, 285
Ахурӣ, ниг. Ахура-Маздо–
Ахура Маздо - 36, 65, 66, 67, 68, 69, 75, 78, 86, 169, 200, 285

Бадр Тархон - 319
Байер Ф.– 108
Байҳақӣ – 373, 377, 396, 421, 432
Балозурӣ – 283, 306, 307
Бальамӣ, вазир – 206, 343, 377, 380, 382
Барранд – 650
Бармахиҳо – 330, 331
Барр Л.– 56
Бартольд В. В.– 9, 10, 63, 252, 269, 281, 283, 310, 345, 346, 416, 417, 461, 462, 617
Бахофер – 150
Башшор ибни Бурда – 375
Баҳром, ниг. Вараҳрони V.
Баҳроми I Гӯр –ниг. низ Вараҳрони V
Баҳроми Чӯбина – 220, 221
Баҳромшоҳи Ғазнавӣ – 398
Бедил – 603, 623
Бейкер В.– 640
Бейли Г.– 61, 136, 153, 154, 200, 203, 206
Бектузун – 345
Бекчурин М.– 588, 594, 606
Беленицкий А. М. – 227, 230, 257, 264, 266, 267, 271, 272, 275, 282, 283, 284, 286, 294
Беляев Е. А. – 302
Беневени Ф.– 558, 561, 566
Бентович И. Б.– 256, 257, 258
Бенвенист Э.– 44, 56, 167, 277, 278
Березин И. Н.– 617
Бернштам А. Н.– 39, 179, 209, 260, 291, 536
Беросс – 74, 89

Берра М.– 118
Бертельс Е. Э.– 10, 12, 279, 507
Берунй– 155, 169, 212, 277, 280, 281, 322, 375, 431, 432, 538
Бесс – 95, 96, 98
Бехбудй М.– 711
Беҳзод – 501, 503
Бивар А.– 157, 194
Биной – 547, 548
Бичурин Н. Я.– 227, 250, 617
Бобур – 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 522
Боголюбов М. Н.– 263, 277
Бойсунқар – 484, 501
Большаков О. Г.– 406, 418, 419
Бонгард-Левин Г. М.–
Борисов А. Ю.– 281
Борнс А.- 611
Боязид – 480
Боязиди Чалоир – 462
Боқимуҳаммад – 552
Бохуй – 94
Брагинский И. С.– 12, 617
Бринҳандратҳа – 113
Брыкина Г. А.– 292
Бубнова М. А.– 349
Буддо – 155, 279
Бузрукхоча қозӣ – 705
Бумон – 215
Бунаков Е. В.– 606
Бурзмехр – 167
Бурнашев С.- 588, 610
Буссалы М.– 242, 274
Бутенев К.– 613
Бугрохони Қараҳонӣ – 344, 402, 471
Бэрнэтт Р. Д.– 84
Бӯбилол – 397
Бӯкарзод – 252
Бӯритегин, ниг. Иброҳим ибни Наср
Бӯя – 365
Бҳандаркор Д. Р.– 146, 148

Вайу – 35
Валаҳш, ниг. Вологеси I
Валимуҳаммадхон – П–
Вальтер Рубен – 187
Вараҳрони V – 196, 197, 198
Вароҳран – 157
Варуна – 36

Варыгин М.– 669
Вархуман (Авархумон) – 250, 252
Васильев А. И.– 262, 263
Васишка – 147, 156
Васудева – 146, 147, 148, 149, 156, 174
Вата – 35
Вахш, худо – 169
Вельяминов – Зернов В. В.– 617
Веселовский Н. И.– 281
Вивасвонт, асот.– 36
Виваҳвонт, асот.– 36
Виденгрен Г.– 56, 57
Вима Қадғиз – 146, 147, 148, 152, 155, 156, 174
Винокурова М. П.– 256
Виткевич Я - 612
Витте – 690
Вишневская О. А.– 84
Вишто – 203
Виштосп – 66, 197, 203, 384
Возех – 718
Волков М. Н.– 704
Вологеси I – 54
Воробьев – Десятовский В. С.–
Воронина В. Л.– 262, 265, 266, 622
Восеъ – 667, 668, 669
Восифӣ – 495, 516, 520, 546, 547
Вревский А. Б.– 643
Вэй-цзе – 281
Вэрэтрагна (Вашэгн) – 155, 285
Вяткин В. Л.– 269

Гайдебуров – 694
Галеркина О. И.– 502
Ганковский Ю. В.– 39
Гардезӣ (Гардизӣ) – 377, 432
Геготеи Милетӣ – 63
Гейгер В.– 56, 59, 64, 277
Геката – 120
Гекатеи (Гекатеӣ) – 87, 150
Гелиокл, падари Евкратид – 126
Гелиокл, писари Евкратид– 136
Герай – 143, 174
Геракл – 120, 150
Гермей – 150, 151
Гернгрос – 698

Геродот (хөрөдөт) - 63, 64, 74, 76, 77, 80, 85, 87, 96, 97, 150, 185
Гершевич И.- 56, 57, 60, 65, 167, 293
Гёбль Р.- 147, 148, 157, 202
Гёте – 505
Гибб х. А. Р. – 306, 309
Гилл – 640
Гинаков – 613
Гинзбург В. В. – 540
Гиркод – 137
Гиршман Р.- 39, 84, 137, 146, 147, 202, 204
Голявинский – 681
Гораций – 142
Готьо Р.- 277
Гоффман К.- 55
Грантовский Э. А.- 12, 39
Гребёнкин А. Д.- 592, 596
Григорьев В. В. – 127, 617
Григорьев Г. В.- 140
Григорьев Н. - 592
Грумбат- 204
Гултегин – 312
Гулханй – 623
Гумилев Л. Н. – 211, 219, 316
Гурак – 251, 310
Гурский А. В.-
Гутшмид А.- 213
Гуштосп, ниг. Виштосп
Гуюкхон – 452, 457
Гъошак – 171

Давидович Е. А.- 12, 143, 144, 153, 291, 418, 489, 537
Давлатшох – 484, 487, 488, 508
Дармстетер Ж.- 56
Дарғмон – 89
Дақиқй – 380, 384
Деваштич, ниг. Дивоштак
Деметра – 120
Деметрий – 113, 114, 115, 126
Демокрит- 87
Денике Б. П.-
Дехлавй – 440, 444, 471, 503, 508
Дибвойс Н.- 109
Дивастий, ниг. Дивоштак
Диваштич, ниг. Дивоштак

Дивоштак- 251, 264, 296, 310, 312, 317, 318, 371, 374
Дилшод – 582, 624, 718
Диноварий – 196, 217, 324
Динмуҳаммад – 552
Диогени Лазотй –
Донилевский Г. - 613, 628
Диодор - 64, 95, 101
Диодоти I – 107, 108, 109, 110, 116, 121
Диодоти II – 109, 110, 121
Диоскура – 120
Дидоршиш – 78
Дониёлбй – 573, 574, 575, 576, 605
Дониш – 12, 574, 583, 596, 624, 630, 682, 717, 718, 720
Донй – 147, 148
Дорои I - 56, 57, 75, 77, 78, 79, 89, 94
Дорои III Кудумов- 94, 95
Дукчй эшон- 663, 664
Дун Дин – 141
Дүгдова – 65
Дьяков И. М.-
Дьяконов И. М.- 39, 48, 53, 57, 61, 62, 124, 142, 187, 188
Дьяконов М. М.- 77, 83, 124, 173, 271, 274
Дюранд – 643
Дюшен-Гюйимен Ж.- 56
Дхармамитра – 171

Евкратиди Кабир – 114, 115, 116, 117, 120, 121, 136, 143, 174
Егише Варданет – 197, 198
Еноки К.- 134, 196, 206, 209
Ефремов Ф.- 597

Ёвмон – 167
Ёрбе – 554
Ёкубов Ю.- 270
Ёкут- 248, 399, 432

Жоравко – Бокорский Б. Н.- 677
Заднепровский Ю. А.- 39

Залеман К.– 277
Заратуштра, ниг. Зардушт
Зарвона – 285
Зардушт – 55, 56, 57, 58, 60, 65, 66, 67, 86, 203, 204, 283
Заррина – 86, 87, 272
Захау Э.– 224
Захирии Самарқандӣ – 437
Заххок, асот.– 288, 385
Зевс – 120
Зеймал Е.В.– 147, 148, 151, 153, 156, 231
Зограф А.Н.– 143
Зокиров Ч.– 703, 705, 713
Зол - 385
Зороастр, ниг. Зардушт
Зоҳидов П.Ш. - 622

Ибн ал-Асир (Ибни Асир) – 450
Ибн ал-Муқаффаъ – 370, 375
Ибн ан-Надим – 382, 402
Ибни Батута – 469
Ибни Мисковайҳ – 338
Ибни Муфарриғ – 375
Ибни Сино – 322, 375, 379, 388, 431, 438, 440, 441, 442, 717
Ибни Фазлон (Ибни Фадлон) – 358, 360
Ибни Хазм – 402
Ибни Хурдодбех – 375
Ибни Қутайба – 387
Ибни ҳавқал – 313, 348, 353, 359
Иброҳим, султон – 482
Иброҳим атолик – 562
Иброҳим ибни Аҳмад – 343
Иброҳим ибни Муҳаммад – 323
Иброҳим ибни Наср – 405
Иброҳим Тамғочхон – 405, 406, 407, 418, 426
Иброҳим Аббос – 325
Иванитский Й.И. - 703
Иванов А. А. – 502
Иванов В.В.– 134, 154
Иванов П.П.– 10, 605
Игнатиев А. – 614, 627, 628
Идрисбой – 600
Изволский – 698
Иллес, набераи Сомон – 336

Илёсхоча – 474
Илминский Н.И.– 617
Имомалии Қундузӣ –
Имомқулихон - 552, 568
Иналхоқон – 310, 313
Инголт Г. – 175
Индра – 66
Иностранцев К.И. – 44, 209, 224, 282
Иоани Антиохий – 131,
Ионов М. – 643
Ирсии ҳисорӣ – 624
Исидори Ҳараксӣ – 113
Искандар – 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 524
Искандари Зулқарнайн, ниг. Искандари Мақдунӣ
Искандари Мақдунӣ – 93 - 106
Исмоил, писари Сабуктегин – 391
Исмоил, имом – 400
Исмоили I (Исмоили Сафавӣ) – 502, 518, 519, 550
Исмоил (Исмоил ибни Аҳмад)-и Сомонӣ – 336-338, 339, 358, 363, 367, 397
Исо Маҳдуми Бухорой – 718
Истам - 215
Истаҳрӣ – 313, 347, 353, 358, 359
Исфизорӣ – 509
Исҳоқ ибни Аҳмад – 364
Исҳоқов А. – 268, 276
Итина М.А.– 30, 39

Йама, асот.– 36
Йеттмар К. – 40
Йима, асот. – 35

Кабакхон – 460, 462, 464
Кабанов С.К. – 270
Кадфизи I – 146, 147, 150, 151, 152
Кадфизи II – 151, 152, 153
Кайхусрав, хонадони қадими тоҷикон – 462
Кайкубодшоҳ – 119, 120, 143, 211, 213, 214
Каллисфен - 102
Камбузиё – 77
Камоли Ҳучандӣ – 504, 505, 508

- Канишка (Канишкай I) – 145, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 167, 168, 173, 174, 186
Канишкай II – 148
Каннингэм А. – 84, 145, 157
Карлгрен Б. – 149
Кармишева Б.Ч.– 541
Карпини, Плано – 467, 538
Катулф – 219
Кауфман К.П – 631, 633, 634, 637, 693, 706
Квирт Куртсий Руф – 81, 83, 85, 96, 97, 98, 100, 101, 185
Кенагасхоним – 580
Кениг Ф.– 39
Кидара, ниг. Сидоло
Кидориён - 194, 195
Киотсюкю – 145, 149, 152
Киплинг – 178
Клавихо – 478, 481, 497
Клейтон - 640
Климчитский С.И.– 277
Кляшторний С.Г. – 313
Кова – 288, 546
Коваи Виштосп – 204
Коковцев – 698
Кол Е.Ф. – 277
Комаров А.В.– 27, 641
Конолли – 613
Конов С.– 146, 147
Коробкова Г.Ф. –
Костенко Л.Ф. - 638
Кофизод – 123
Кошеленко Г.А.– 124
Кошиб – 624
Красс – 141, 142
Краузе Е.М.– 673
Крачковская В.А.– 263
Крачковский И.Ю. - 263, 264, 310
Кристенсен А.– 213
Ксанф- 89
Ксенофонт – 97
Ктесий – 64, 74, 87, 89
Кувабара – 132
Кужула Кадфиз – 146, 147, 148, 150
Кужула Кара Кадфиз, ниг. Кадфизи 1
Кузгашка – 167
Кузмина Е.Е.– 39, 84
Кумараасвали А.А.– 175
Кун А.Л.– 277
Кунхо – 199
Куропаткин А.М.– 706, 710, 714
Куруш (Куруши II) – 64, 73, 74, 75, 76, 77
Куфтин Б.А.– 27
Кушониён – 130, 136, 144-175, 185, 186, 195, 196, 197, 198
Күчкунчихон – 521, 522, 531, 534
Лаодик – 115
Лафарг П.– 684
Лев Д.Н.– 18
Леман А.– 613
Ленин В.И.– 9, 19, 177, 183, 440, 590, 607, 619, 628, 641, 647, 650, 676, 682, 683, 684, 686, 709, 714, 716
Лерх И.П.–259, 617
Лессар М. П.– 660, 661
Лессепс Ф.– 650
Либкнехт К.– 684
Лившиц В.А.– 53, 61, 123, 124, 142, 166, 167, 185, 186, 207, 230, 263, 289, 293
Ликошин Н.С- 704, 705, 706, 707
Лилиентал – 667
Лисипп– 121, 122
Литвинский Б.А.– 12, 27, 32, 49, 106, 138, 143, 173, 181, 209, 240, 242, 243, 313, 537
Логофет Д.Н.– 669, 694, 696, 697
Ломакин Н.– 640
Ломоносов М.В.– 350
Лохвизен де Леев – 147, 152, 175
Лохурй А.Н.– 113, 114, 120
Луконин В.Г.– 148, 156, 157
Лундин А.Г.– 303
Люксембург Р.–
Маар Уммо – 157, 173
Мавдуд – 396
Мавлоно Хурдаки Бухорой – 474
Мавлонозода – 474, 476, 478
Маздак – 212, 214, 326
Мак –Грегор Ч. – 640
Макдоналд Г. – 108
Макдоуэлл Д.– 152

Макнуна – 623
Маликшоҳи Салҷуқӣ – 399, 409, 441, 450
Маллитский Н.Г.– 277
Мамадниёзов Э. – 613
Мамадқосимов ҳ.М.– 611
Мангукоон – 455, 456, 457, 467
Мандештам А.М.– 39, 217
Мансури халлоҷ – 333, 438
Мансур ибни Исҳоқ – 341
Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ – 343, 345, 377, 378
Манғития – 573, 597
Mao (Maxo), асот.– 169
Маодун (Модә) – 131
Марвони II (Марвон ибни Муҳаммад) – 323, 324
Мардук, асот.–
Марик А.– 167
Маркварт И.– 44, 56, 63, 64, 133, 134, 150, 197, 201, 203, 221, 224, 227, 228, 230
Маркс К.– 8, 9, 62, 182, 183, 189, 422, 445, 451, 481, 591, 593, 603, 614, 645, 646, 647
Мармар – 86
Марушенко А.А.– 277
Марч В.– 640
Маршак Б. И.– 284
Маршалл Д.– 147, 175
Массон В.М.– 22, 27, 28, 39, 106, 150
Массон М.Е – 151, 179, 236, 379, 460
Масъуд ибни Аҳмад – 425
Масъудбек – 455, 456, 458, 463, 446
Масъуди Саъди Салмон – 433, 436
Масъуди Ғазнавӣ – 393, 394, 396, 404, 405, 426, 428, 433, 434, 460
Масъудӣ – 218, 249
Маҳдумкуй – 508
Маҳмур – 624
Машарифов Д.– 705
Маъдан – 624
Маъмун, халифа – 331
Маъмуни Сонӣ (Маъмуни Хоразмшоҳ) – 392
Мақдисӣ (Муқаддасӣ) – 347, 370, 372
Маҳадева – 171
Маҳдӣ – 326, 328, 330

Маҳмуд, писари Сабуктегин, ниг.
Маҳмуди Ғазнавӣ
Маҳмудбӣ – 554, 562
Маҳмуди Музахҳӣ – 546
Маҳмуди Торобӣ – 454, 455
Маҳмуди Ялавоч – 446, 452, 455
Маҳмуди Ғазнавӣ – 344, 345-378, 386, 389, 390, 391, 394, 404, 416, 420, 426, 430, 431, 432, 433, 442
Маҳмуди Қараҳонӣ – 407, 408
Маҳмуди Кошғарӣ – 260
Маҳмудхон – 578
Мачдулдин Муҳаммад ибни Аднон –
Мачумдар Р.– 147, 201
Меванча – 167
Мейе А – 55
Мейендорф Г.– 577, 584, 588, 590, 610
Мейер Эд.– 57
Меликишвили Г.А.–
Менандр – 113, 116, 117, 210, 216, 218
Менчен-Хелфен – 203
Меҳрдоди II Кабир – 131
Мехримон – 167
Миддендорф А.Ф.– 586
Миллер – 715
Мирақи Наққош – 501
Миралибой Хӯқандӣ – 596
Мирзо Абдулазими Сомӣ – 571
Мирзобаҳодурхон – 652
Мирзоев А.М. - 12
Мирзомуҳаммадсодики Мунший – 624
Мирzonуруллобек – 657
Мириззатулло – 578
Миркомилбой – 665, 702
Мирмурод – 658
Мирмуҳаммадамини Бухорой – 555, 556, 557, 563, 570
Мирмуҳаммадшоҳ – 578
Миробидов М.– 705
Мироншоҳ – 482, 485
Мирфозилов М.– 705
Мирхонд – 393, 476, 509
Митра – 35, 58, 60, 65, 68, 86, 89, 125, 155, 169, 285
Митридоти I – 114, 115, 116
Мишенко — 632

Миҳирақул - 201
Михро, ниг. Митра
Моисей Хоренский –
Мониях – 218, 219, 220
Монй – 73, 156, 172, 173
Моравиён – 113
Моравчик Г.– 217
Моргенстерьерне Г.– 203
Морозов М.В.– 685, 687, 689, 692
Моҳеду-тутун (Баҳодур гудун) – 313
Муваффаки ҳиравӣ – 377
Музaffer – 580, 597, 629, 630, 631,
632, 636, 637, 638, 639, 661, 668
Муизӣ – 380, 433, 436
Мулло Абдурраҳмон - 277
Мулло Исо-авлиё - 635
Мулло Нафас – 508
Мулло Ниёз Муҳаммад - 624
Мулло Фозилҷон – 600
Муллоаҳмадбий – 694
Муллобой – 652
Муллообиди Мумтоз – 568
Муллошариф миҳорӯ – 665
Мултон Ч.– 55
Мунавварқорӣ – 701, 711
Мунтасир – 389, 390
Муоз ибни Муслим – 328, 329
Муркрофт В.– 611
Муродбаҳш – 553
Мусайяб ибни Зухайр – 329
Муҳторов А.– 12, 421, 582
Мушкетов И.В.– 616
Мушфиқӣ – 549
Муқаннаъ – 267, 325-330, 365
Муқаффаъ, ниг. Ибни Муқаффаъ
Муқимӣ – 718
Муктадир – 360
Муҳаммад, пайғамбар – 66, 303, 329,
411
Муҳаммад, султон – 482
Муҳаммад Авғӣ, ниг. Авғӣ - 471,
508
Муҳаммад Давлатбӣ – 596
Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди
ҳиротӣ – 425
Муҳаммад ибни Аҳад –
Муҳаммад ибни Баис – 375
Муҳаммад ибни Восиф – 376
Муҳаммад ибни Наср – 404

Муҳаммад ибни Нӯҳ – 336
Муҳаммад ибни Тоҳир – 334
Муҳаммад ибни Фазл – 372
Муҳаммад ибни Ҳовандшоҳ, ниг.
Мирхонд - 509
Муҳаммад ибни Қайси Розӣ – 472
Муҳаммад Иброҳим – 551
Муҳаммад Раҳимбӣ - 562, 572, 573,
578, 592
Муҳаммад Фаноро – 605
Муҳаммад Чехраи Муҳосин – 546
Муҳаммад ҳакимхон – 624
Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) – 581, 611
Муҳаммадалӣ, ниг. Дукҷӣ эшон
Муҳаммадамин – 574
Муҳаммадвағои Карминагӣ – 571,
624
Муҳаммади Бағдодӣ – 419
Муҳаммади Сонии Арслонхон –
Муҳаммади Ҳоразмшоҳ (Муҳаммад
ибни Такеш) – 412, 413, 414, 415,
416, 445, 446, 447, 448, 450, 472
Муҳаммади Шайбонихон – ниг.
Шайбонихон
Муҳаммади Ғазолӣ – 439, 441, 657
Муҳаммадмуродбӣ – 657
Муҳаммадмуроди Самарқандӣ – 546
Муҳаммадназирбек – 666
Муҳаммад Раҳим II – 633
Муҳаммадюсуф – 610
Муҳаммадюсуфи Муншиӣ – 570
Муҳаммадяқуб – 578, 624
Муҳаммадҳакимбӣ – 558, 572
Мишенков Д.К.–
Мӯсо ибни Абдуллоҳ – 307
Мӯъминчонов А.– 610
Мӯътасим – 331, 346
Мӯҳон – 215

Навоӣ – 444, 501, 507, 508, 547, 548,
549
Наврӯз-Аҳмадхон – 523, 524
Надир девонбегӣ - 567
Назаров Ф.– 610
Найзаҳочинов – 611
Наливкин В.П.– 581
Нана (Нанайя) – 125, 169, 272, 285
Нанидод – 167

- Нан–I–доу–ми –
Нарайн А.К.– 108, 129, 135, 147, 150, 151
Наршахй – 223, 224, 279, 281, 282, 283, 295, 306, 309, 327, 329, 337, 338, 339, 354, 358, 361, 365, 366, 367, 671, 375, 378, 387
Наср ибни Алӣ – 404
Насри I ибни Аҳмад – 337, 363
Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ – 341, 382, 383
Насри III ибни Абдулмалики Сомонӣ – 343
Наср ибни Сайёр – 320, 324, 325
Насри Илокҳон (Илекхон) – 345, 389, 390
Насриддин – 635
Насрулло – 578, 579, 580, 581, 589, 597, 613, 624, 627
Нахшабӣ – 342
Наҷмиддинҳоҷа – 469
Неболсин П.И.– 590, 592, 607, 608, 614
Негри А.Ф.– 610
Неразик Е.Е.– 198, 209, 296
Неъматов Н.Н.– 288
Неъматшайхов О. - 705
Нёлдеке Т.– 213, 217
Ниёзалий – 576, 578
Ниёзқул – 620
Низомиддини Шомӣ – 503
Низомии Арӯзии Самарқандӣ – 437
Низомии Ганҷавӣ – 440, 442, 443, 471, 506, 507
Низомулмулк – 397, 398, 399, 400, 401, 402, 417, 437, 441
Ника- 120, 143
Никифоров П.– 613, 627
Николаи Димишқӣ –
Николаи II - 644
Никонов А.А.–
Нилсен В.А.- 242
Нино – 64
Нисорӣ – 547
Нишопурӣ – 223
Новиков – 673
Нодирадзе Л.И.– 303
Нодирмуҳаммадхон – 553
Нодиршоҳи Афшор – 571, 572
Норбӯта – 574, 624
Носир, халифа – 411
Носири Бухорой – 505
Носири Ҳусрав – 380, 433, 434
Ноқанзок – 167
Нуриддин – 482
Нэпир – 640
Нюберг Ч.– 55, 56
Нӯҳ ибни Наср – 342, 343, 383
Нӯҳи I Сомонӣ –
Нӯҳи II ибни Мансури Сомонӣ – 343, 344, 345, 384, 391
- Обручев Н.Н.– 6662
Овсяников Н.А.– 673
Окладников А.П.– 15, 20, 22
Олимхон– хони Ҳўқанд - 580, 581
Олимчонов К.– 705
Олтунтош – 394, 416
Олденбург С.Ф.– 177, 178, 262
Оранский И.М.– 12
Орифи Озарӣ – 484
Ороди II – 141, 142
Оромоздо –. ниг. низ Ахурамаздо
Остонақулбӣ – 636
Отаниёз Ҳочараис - 613
Отсизи Хоразмшоҳ – 408, 437
Оҳшо (Оахшо) – 169
Ошанин В.Ф.– 638
Ошанин Л.В.– 369, 540
- Пазухин В.– 559, 560, 561
Пашини П.И.– 592
Пелijo П.– 149
Периханян А.Г.–
Перовский В.– 612, 627
Петеч Л.– 150
Петрова – 673
Петрушевский И.П.– 302, 455, 464, 466, 477
Пешерева Е.М.– 277
Пигулевская Н.В.– 219, 303
Пиримқулов – 691
Пирмуҳаммад, набераи Темур – 482
Пирмуҳаммадхони I – 523, 524
Пирмуҳаммадхони II – 551
Пирӯзи I – 157, 198, 199, 200, 202

- Писарчик А.К.– 622
Пичугин Ф.– 615
Платон– 85
Плиний – 75, 83, 85, 106, 165
Плутарх – 89, 97, 116, 142
Позняков П.В. – 685, 692
Покотило – 660
Полибий – 110, 112, 113
Полиен – 78, 79, 85
Полторатский П.Г.– 715
Помпелли Р.– 27
Посейдон – 120
Поспелов М.– 610
Потанин – 590, 610
Поурушаспа – 65
Приски Панй – 195, 199
Прокопи Кесарй – 199, 205, 207, 210
Птолемей - 134, 182
Пугаченкова Г.А. – 151, 242
Пуллейблэнк Э.– 133, 134, 149, 208, 260
Пурй Б.Н. - 149
Пясковский А.В.– 688
Пўлодй А.– 261, 262
- Радлов В. – 588, 595
Райхона – 432
Ранов В.А.- 12, 17
Ранович А.Б.– 106, 116
Раппопорт Ю.А.– 281
Рапсон – 150
Рашидаддин, Фазлуллоҳ – 472
Рашидаддиини Ватвот – 437
Рахимбоев Абдулкодир – 703, 713
Рахимшо– 637, 637
Раҳмонбердӣ – 579
Раҳмонкулибек – 639
Раҳмонқулҳочӣ – 665
Ремпел Л.И.- 662
Рерих Ю.Н. – 134
Робиаи Балхӣ - 384
Розен В.Р.– 345
ар-Розӣ – 383
Романи IV Диоген –
Романовский Д.И.– 629, 630
Ромодин В.А. -12
Роулэнд Б.– 175
Рофеъ ибни Лайс – 330
- Роҳили Самарқандӣ –
Рубах И.Б.– 704, 708
Рудоба – 385
Руксона (Рухшонак)– 102
Румй – 440, 470
Румянцев И. - 690
Рустам, афсонавӣ – 69, 272, 279, 385
Рӯдакӣ – 376, 377, 381, 382, 383, 436
- Сабол – 306, 307
Сабуктегин – 344, 345, 391, 417
Савдо – 718
Сазонов – 698
Саид ал-ҳарошӣ –
Саид Алоулмулки Тирмизӣ –
Саид ибни Усмон – 306, 307
Саид-мингбошӣ – 666
Саид Муҳаммадаминшо – 637, 638
Саидов М.– 613
Сайдои Насафӣ – 562, 563, 568, 569, 570
Сайфиддини Боҳарзӣ – 463, 469
Сайфулмулуков И.– 717
Сакандар (Искандари Мақдунӣ) ниг.
Искандари Мақдунӣ
Сакиэт– 89
Салм ибни Зиёд– 307
Салчукчиён (Салчукҳо) – 362, 380, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 409, 416, 421, 434, 437, 441
Самойлов Б.– 684
Самсонов – 699
Самъонӣ (Сомонӣ) – 382
Саной – 440, 441, 442, 443
Санҷари Салчукӣ – 399, 401, 407, 408, 409, 410, 412, 436, 545
Саолибӣ - 375
Саркор Д.– 150
Сатибарзан – 95, 96
Сафавиён – 518, 533, 548, 551
Сафиуддини Исҳоқ– 518
Саффориён (Саффориҳо) – 333, 338, 373, 376
Сахаров - 690
Саъдӣ – 383, 470, 471, 506
Саъдуддин Масъуд ибни Умари
Тафтазонӣ – 503
Саҳбо – 719

Себеос – 221
Селевки 1 - 106, 107
Селевки II – 107, 110
Селевкиён (Селевкиҳо) – 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 130, 137
Семёнов А.А.– 9, 10, 572, 577, 578, 580, 601
Сенковский О.И. - 617
Сиверс Н.И. - 705
Сиддиқмұхаммад – 553
Сидоло - 158, 195
Сиёвшүш, асот.– 272, 279, 281, 282
Симбат Багратунй – 221, 222
Симонетта А.– 150, 151
Симчуриҳо – 362, 364
Сирочиддинхон – 638
Сисимитр – 102
Сиуркүктенй – 463, 467
Скандагупта – 201
Скобелев М.Д.– 638, 640, 641, 650
Сқунҳа – 78
Слосак - 123, 125
Смирнова О.И.– 230, 250, 263, 303
Снесарев А.Е. – 670
Собири Тирмизй – 433, 436, 437
Соболев Л.Н.– 632
Совашоҳ – 220
Содикбеки афшор – 502
Сомон – 336
Сомониён – 330, 331, 350, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 373, 375, 376, 377, 381, 385, 386, 417, 418, 419, 420, 421, 431, 435, 437
Сон Юн - 210, 211, 225, 231, 232
Сосониён - 54, 55, 58, 148, 154, 156, 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197, 202, 207, 217, 218, 220, 221, 222, 304, 315, 325, 339, 359, 379
Софагасен – 113
Спаргапис– 76
Спитаман (Спитамана) – 65, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 185
Спитамен, ниг. Спитаман –
Ставиский Б.Я.– 265, 270, 281
Стеткевич – 639
Стоддарт – 613
Столипин – 698, 699
Страбон – 77, 81, 82, 96, 108, 109, 113, 114, 117, 132

Стриангей – 86, 87
Струве В.В.– 56, 178
Суботич Д.И.– 692
Субҳогонасон – 113
Субҳонкулихон – 553, 554, 555, 559, 562, 568, 569
Судошан – 278, 279, 286
Султон Алӣ – 514
Султон Маҳмудхон – 478
Султон Муродбек– 635
Султон хусайн – ниг. хусайн Бойқаро
Султон хусайн ибни Мансур ибни Бойқаро, ниг. Султон хусайн
Сумбоди Муғ – 325, 326
Сурона – 142, 142
Сухарева О.А.– 588, 589, 594
Сухомлинов – 698
Суюрготмиш – 478, 482
Сўзаний Самарқандй – 433
Сюан-Сзан - 154, 201, 207, 209, 210, 226, 228, 236, 247, 248, 276, 280, 286, 290, 294, 371

Табарӣ – 156, 157, 196, 197, 212, 217, 229, 282, 283, 306, 308, 310, 318, 338, 375, 377
Таваккалхон – 551
Талҳаи Тоҳирӣ – 333
Тамғочхон Бугрохон –
Тармаширин– 460, 461, 462
Тарн В.В. - 105, 108, 110, 112, 114, 128, 129, 150
Тарумана – 20
Тархун – 309, 310
Таҳмина – 272
Тедеско П.– 55
Текеш – 410, 411, 419, 538
Телятников Д.– 610
Темур – 11, 461, 473-482, 484-504, 513, 514, 567
Темур-Аҳмад – 523, 524
Темуриён – 440, 473-482, 484-504, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 526, 547, 548
Темуриёни хинд – 524, 525
Темурмалик – 448, 449, 450
Тереножкин А.И.– 268, 269
Тизенгаузен В.Г.– 617

- Тиллоҳочай – 665
Тиридоти – 109, 110, 111, 123
Тично (Тиш) – 250, 307
Тиши Яқчашма – 330
Тиш Трияа (Тиш) – 285
Толстов С.П. - 39, 44, 56, 63, 133, 134, 135, 139, 178, 179, 180, 210, 224, 296, 297, 302
Томас Э. - 145
Томирис - 76
Тоҳир (Тоҳир ибни ҳусайн) - 331, 332
Тоҳири II - 333
Тоҳириён (Тоҳириҳо) - 331-333, 358, 361, 365, 373, 376
Тоҷиддин - 560
Требек Ҷ. - 611
Тревер К.В. - 117, 121, 198
Трог Помпей - 74, 76, 132, 133
Тувахон -
Тулуй - 447, 450, 452
Туншаху - 222, 229
Тури Фрастак (Афросиёб) , ниг. низ
Афросиёб
Турконхотун - 445
Тӯҳтамиш - 479, 505, 567
Тугоншоҳ - 419
Туграл - 624
Тугралбеки Салҷуқӣ - 395, 398, 411
Тӯғанхон - 403
- Убайдуллоҳон - 519, 521, 522, 547, 554, 555, 556, 557, 558, 563, 564, 566, 568
Убайдуллоҳ ибни Зиёд - 306
Уксорт - 102, 103
Улугбек - 482, 484, 487, 488, 493, 501, 506, 566, 567
Улугбек ибни Дехнав
Умавихо - 322, 323, 324, 325, 327, 329
Умар - 303, 578
Умар ибни Абдулазиз - 316
Умарбай - 576
Умарӣ Хайём - 380, 383, 433, 435, 436, 717
Умархон - 578, 581, 623
Умаршайх - 482
- Умняков И.И. - 134
Унсурӣ - 380, 431
Уокер Д. - 259
Усмон (Усмон ибни Иброҳим) - 413
Усто Абдулло - 546
Устод Сис - 326
Утбӣ - 437
Уэтхэйд Р. - 113
- Фавст Бузанд - 195
Фазлии Наманганий
Фазуллоҳи Рӯзбехҳон - 550
Файлакуси II - 93
Фаридаддини Аттор - ниг. Аттор
Фарозмон - 103
Фарро - 155, 169
Фарруҳӣ - 380, 431
Фарҳоди II - 130
Фатуфарн - 312, 313
Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ
Розӣ - 438
Фаҳриддини Гургонӣ - 433, 436
Федченко А. П. - 632
Феофани Византӣ - 210
Фергюссон Д. - 145
Филон - 89
Фирдавсӣ - 89, 197, 212, 377, 380, 381, 383, 384-386, 436, 484, 546
Фитрат А. - 711
Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ- 568
Фоик - 344, 345
Формозов А.А.
Форобӣ - 322, 387, 441, 442, 507
Фотима - 323
Фраат - 125
Фрад - 87
Фрай Р.- 259
Фраке О. - 133
Фрейман А. А. - 262, 263
Френ X. Д. - 617
Фузулӣ - 508
Фурқат - 518
Фухуман, ниг. Вархуман
Фуше А. - 175
- Халилсултон - 482
Халоун Г. - 132, 133

- Хан - 131
Хан-Жу-лин - 451
Хаников Н.В. - 579, 584, 588, 594, 613, 617
Хаников Я.В. - 617
Хатлоншоҳ, ниг. Шерри Хатлон
Хварэнаҳ (Фарр), асот - 285
Хвостов М. - 156
Херсфелд Э. - 56
Хетагуров Л.А. - 277
Хинтс В. - 57
Хусрави Анӯшервон, ниг. Хусрави I
Анӯшервон
Хой Чао - 228, 229, 248, 290, 370
Хондамир - 476, 509, 550
ал-Хоразмӣ - 355, 364, 375
Хоразмшоҳиён - 389-416, 419, 446,
Хорошхин - 594
Хоэрко (Хувишка), ниг. низ Хувиш-
ка
Хоча Ахрор - 486, 491
Хоча Исломи Ҷўйборӣ - 528
Хромов А.Л. - 277
Хувишка - 146, 147, 148, 149, 155, 156, 174
Худодод - 482
Худоёрхон - 629, 631, 635, 637
Худойдод - 620
Худойназар-додҳо - 638
Хумо, асот - 115
ал-Хураймӣ - 375
Хурзод - 309
Хусрави I, А. Анӯшервон - 54, 194, 214, 216, 218, 219, 220
Хусравшоҳ - 493
Хушнавоз - 198, 218
Хюсинг Г.- 39
- Чан-Чун - 453
Чариков Н.В. - 669
Чагатой - 447, 450
Чейлитко В.Р. - 264
Черняев М.М. - 629
Чехович О.Д. - 461, 463
Чжан Сян - 135, 144
Чингизиён - 11
Чингизхон - 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 457, 470, 570
- Шаван Э. - 149, 217, 227, 228, 250, 251
Шайбониён - 513-522, 523, 526, 529, 531, 532, 533, 534, 547, 548, 551, 559, 560
Шайбониҳон - 503, 513-522, 527, 530, 539, 545, 548
Шамсииддин Маҳбубӣ - 455
Шамсииддин Муҳаммад ҳофизи Ше-
ройӣ, ниг. ҳофиз
Шанюй Лаошан - 131
Шарафиддин Алии Яздӣ - 476, 480, 501, 503, 567
Шарик ибни Шайх - 325
Шашепи - 250
Шашпир - 250
Шекспир Р. - 613.
Шепард Д.
Шерак - 78
Шералӣ-иноқ - 630, 664.
Шери Кишвар - 223.
шери Хатлон - 229.
Шерхони Лӯдӣ
Шефер Ш. - 232.
Шива - 155, 156, 172.
Ширатори К.
Шишкин В. А. - 269, 270.
Шиҳобиддини Сӯҳравардӣ - 438.
Шломберже Д. - 118, 170, 175.
Шопури I - 154, 156, 193.
Шопури II - 54, 194, 195, 196.
Шоҳин - 718.
Шоҳичаҳон - 553.
Шоҳмалик - 483.
Шоҳмурод - 574, 575, 576, 577, 579, 623.
Шоҳруҳ - 482, 483, 484, 485, 487, 497, 501
- Эгамбердиев Р. - 703.
Эверсман Э - 610.
Эл-Арслонхон - 410.
Элбарсхон - 572
Энгельс Ф. - 9, 19, 26, 50, 62, 93, 171, 179, 183, 184, 188, 190, 301, 400, 422, 519, 593, 611, 614, 619, 645, 646.

Эрназарпахлавон - 667.

Эрот, асот - 124.

Юнкер Г. - 277.

Юстин - 74, 76, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 130, 131.

Юсуф Оқчурӯғлы - 702.

Юсуфалихон - 642

Юсуфи Қадархон - 403, 404.

Яздигурди I - 194

Яздигурди II - 197, 198.

Яздигурди III - 303, 304, 305, 385.

Язид ибни Муовия - 307.

Язид ибни Мұхаллаб - 306.

Якубовский А.Ю. - 9, 10, 264, 271, 271, 283, 284, 302, 318, 365, 366, 417, 455, 461, 479, 535, 536.

Ялангтушбай - 560, 566.

Яңгаочжен - 152.

Ян-Чжи-Сзю - 451

Ярхо А.И. - 369, 540.

Яъқуб, Сомонӣ - 336.

Яъқуббек - 637.

Яъқуб ибни Лайс - 334, 335, 336, 376.

Яъқубӣ - 250, 311, 312.

Яшодҳарман - 201.

Яшу Стилат - 203.

Яхҷ, набераи Сомон - 336.

Яхҷоҷа Иноқ - 360.

Ғазанхон - 464, 466.

Ғазнавён - 344, 364, 380, 389-404, 416, 417, 421, 430, 432.

Ғиёсиддин - 482.

Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ - 398.

Ғуломов Я. Ғ. - 269.

Ғурак - 310, 311, 312, 317.

Ғуриён - 398.

Қадархон - 413.

Қазанхон - 462.

Қарахитоихо - 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 446.

Қарахониён (Қарахонихо) - 342, 344, 345, 362, 389-391, 402-408, 414, 416, 417, 418, 419, 421, 426, 430, 433, 535, 573.

Қарақуюнлу - 482.

Қарзанҷ - 317.

Қаро-Чурин Турк - 223.

Қилич Тамғочхон - 433.

Қобус ибни Вушмギр - 378, 431.

Қодирхони Қарахонӣ - 394.

Қозизода Румӣ - 485.

Қориев М. - 711.

Қосим Алӣ, нақош - 503.

Қубилойхон - 467.

Қутайба ибни Мұслим - 229, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315.

Қутайба ибни Түғшода - 325.

Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ - 398.

Қутбиддин Муҳаммад ибни Ануштегин - 409.

Ўткан-II-73

Ўқтой (Угедей) - 447, 450, 452, 457.

ҳавма, асот - 58.

ҳайдар афшин - 333.

ҳайдар, мангит - 577, 578, 579, 589, 604.

ҳайрати Бухорой - 718, 719.

ҳайтол ниг.ҳайтолиён

ҳайтолиён - 140, 198, 199, 201, 216, 217, 218, 220, 225, 230, 233, 246.

ҳамза ҳакимзода - 718.

ҳамидаддини Балхӣ - 437

ҳарматта Я. - 167

ҳасан ибни Саббоҳ - 401.

ҳасани Бугрохон, ниг. Бугрохон - 403.

ҳахоманишиён (ҳахоманишихо) - 56, 57, 58, 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 103, 168.

ҳачҷоч - 309.

ҳеннинг В. Б. - 55, 56, 57, 64, 154, 166, 167, 186, 257, 283, 285, 376.

ҳерсфелд Э. - 157, 204.

ҳилол ас-Сабӣ - 345.

ҳилолӣ - 548, 549.

ҳишом - 320, 324.

ҳичлати Бухорой

хозиқ - 624
хорис (ибни Аламдор) - 390
хорун, писари Олтунтош - 394, 395, 404.
хоруннаррашид - 330, 331, 355.
хофиз - 383, 504, 505, 508.
хофизи Абрӯ - 509.
хофизи Таниш - 525, 550.
ҳошим ибни ҳаким, ниг. низ Муқан-наъ
ҳочай Абдулчаббор - 680.
ҳочай Курбон - 680.
ҳубилой - 446.
хулокухон - 467.
хумбах - 167.
хурмузд (хурмуз), ҳамчунин, ниг.
Ахурамаздо
хурмудзи II - 157.
хусайн - 323.
хусайн, амир - 473, 474, 475, 476, 477, 478.
хусайн, мангит - 578
хусайн Бойқаро - 486, 487, 501, 503, 506, 507, 508, 509.
хусайн Воизи Кошифӣ - 509.
хусайн ибни Алии Марвазӣ - 341, 342.
хусайн ибни Муоз - 327.

хусайн ибни Тохир - 366.
Ҷабраил ибни Яҳё - 328.
Ҷавҳарӣ - 624.
Ҷайхонӣ Абдуллоҳ - 341.
Ҷалилов А. - 307.
Ҷалилов К. - 622.
Ҷалолиддини Давонӣ - 509.
Ҷалолиддини Маликшоҳ, ниг. Маликшоҳ
Ҷалолиддини Румӣ, ниг. Румӣ
Ҷалолиддин Юсуф - 546.
Ҷаъфари Содик - 400.
Ҷаҳонгир - 482.
Ҷаҳоншоҳ - 483.
ал-Ҷаҳишӣ - 374.
Ҷексон В. - 56.
Ҷенкинсон А. - 532, 533.
Ҷомӣ - 383, 440, 442, 444, 506, 507, 508, 509, 541.
Ҷониён - 551, 570, 575.
Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек-султон) - 551, 552.
ал-Ҷоҳиз - 375.
Ҷувайнӣ - 445, 454, 455, 472.
Ҷузҷонӣ - 396.
Ҷучӣ - 447, 450, 452.